Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 1 суббота
№ 200 (14400)
1925 чылдан үндүрлеттинген
Өртээ 3 кап.
ЗНАК ПОЧЕТА

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ — МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

«БОЙДУСТУҢ ХАЙЫРАЗЫ»

Ак-Довурак хоорайда Постоянный суурнуң Культура бажыңының баарынга дүүн хөй кижи чыылган.

Аңаа «Бойдустуң хайыразы» деп темалыг чечектер, ногаалар, кат-чимис аймааның делгелгези болган. Оларны аңаа келген кижилерге садып турган.

Делгелгеге келген хоорай чурттакчылары боттарының санал-оналдарын киирип, аңаа хамаарыштыр үнелелди берген.

Делгелгени хоорайның херээженнер чөвүлели организастаан. Аңаа тиилээн кижилерни шаңнап мактаан.

Александр ХЕРТЕК.

ЧЕТПЕСТЕРНИ ЭДЕРИН ДААСКАН

Профоблчөвүлелдиң президиум хуралы дүүн болган. Тус чер үлетпүрүнүң болгаш коммунал-хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң күш-ажыл хоойлужудулгазын сагып турарын контрольдаар талазы-биле хемчеглерни боттандырып турарының дугайында ол обкомнуң даргазы А. К. Бакулинниң илеткелин дыңнап чугаалашкан.

Кылдынып турар ажылдар-биле чергелештир ол ажылды ында кошкак чорудуп турарын президиум хуралынга демдеглээн болгаш штаттан дашкаар эрге-хоойлу инспекциязының ажылын кошкак удуртуп турарын, күш-ажыл дугайында хоойлужудулганы каржызы-биле үреп турар фактыларга чогуур үезинде үнелел бербейн турарын хуралга санал бергеннер демдеглээн болгаш ол хемчеглерни дарый боттандырып чорударын ук обкомга даасакан.

Республиканың совхозтарында мал чеминиң белеткелинде берге байдалдарны өөренип көргеш, ажылчы чону, студентилерни болгаш сургуулдарны ажаалда кампаниязынче хаара тудар талазы-биле ажылдарны чорударын адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарынга, эге организацияларга профоблчөвүлелдиң президиуму даасакан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

БӨГҮН

КӨРҮКЧҮЛЕРГЕ БАРААЛГАДЫР

Сентябрь 1—Билиглер хүнү. Бо хүннү канчаар эрттирер дугайын республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери баш бурунгаар дугуржуп чугаалашкан турган.

Артистер, хөй кезии аныяк артистер найысылал Кызылдың садыг училищезиниң башкылары-биле болгаш сургуулдары-биле оюн-концертти демнежип көргүспүшаан, хостуг ажык чугааны кылып, ужуражылганы бөгүн эрттирер.

Ол-ла театрның хоочун артистери РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артистери Максим, Кара-кыс Мунзуктар база Тыва АССР-ниң улустуң артизи Н. Өлзей-оол болгаш артист-чогаалчы Владимир Серен-оол олар Сүт-Хөл районда аалдап чеде берген. олар бөгүн районнуң ажылчы чону-биле ужуражып, ажык чугаа кылып, эрги болгаш чаа номерлерин көрүкчүлерге баргаалгадыр.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ.

ДААРТА

КӨРГҮЗҮГЛЕРИ БЕДИК

Сүт-Хөл районда «Ишкин» совхозтуң сигенчилери малга быжыг чем курлавырын тургузуп алыры-биле бо хүннерде күженнишкинниг ажылдап турарлар.

Мал чемин белеткеп турар звенолар аразында чарышты организастаан. Ылангыя Чаш-оол Ондарга удурткан алды кижи составтыг механизастаан звенонуң күш-ажылчы көргүзүглери бедик.

Звено кежигүннери боттарының арга-курлавырларын санап көргеш, 600 тонна мал чемин белеткээрин хүлээнген. Сигенни кезери-биле ону бөлүп, сарааттаарын капсырлаштыр чорудуп тургаш, олар 410 тонна эки шынарлыг сигенни белеткээн.

Мал чеми белеткелинче кирген хүнүнден бээр оларның машина-техниказы үрелишкинге таварышпаан. Оларны дуржулгалыг болгаш шыырак билиглиг механизаторлар башкарып турар.

Звено кежигүннери даарта чаа чериниң сигенин кезип кириптер.

(Бистиң корр.)

Чаа өөредилге чылы-биле

ӨӨРЕДИР БОЛГАШ ӨӨРЕНИР

1990—1991 өөредилге чылында Тыва АССР-ниң школаларынга 66 муң хире өөреникчи, профессионал-техниктиг училищелерге 3,2 муң сургуул, школа назы четпээн уруглар албан черлеринге 25 муң чаштар өөренир. Чүгле найысылал Кызылдың школаларынга 12051 өөреникчи өөренир. Хоорай школаларынга бо чылын ажыттынар бежен алды бирги класска иниттизи-биле 1470 ажыг уруг өөренир.

Август айның бүгү дургузунда улус өөредилгезиниң албан черлеринче Кызылдың, Абаканның, Иркутскиниң, Красноярскиниң педагогика институттарының база Кызылдың педагогика училищезиниң доозукчуларын — шупту 300 хире аныяк специалист башкыларны чоруткан. А Кызыл хоорайның школаларынга тускай өөредилге черлерин бо чылын доосқан дөртен ажыг башкы ажылдап эгелээр. Олар чурттаар оран-сава-биле хандыртынган болгаш чамдыктарынга аалчылар бажыңнарындан өрээлдерни түр үеде берген. Ынчалза-даа бо хүннерге чедир республиканың дыка хөй школаларында башкы кадрлар ам-даа чедишпейн турар. Тодаргайлаарга, эге класстарга орус дыл башкылаарынга 17, төөгүге —54, даштыкы дылга—37, күш-культура башкылаарынга — 44 башкы херек. Школаларга тыва дылды болгаш тыва литератураны башкылаарынга 12, орус дылга—30, математикага болгаш физикага—14 башкы дарый херек болуп турар. Күрүнениң Кызылда педагогика институдундан студентилерни болгаш педагогика училищезинден сургуулдарны узун хуусаалыг педпрактикаже үндүрериниң аргазын көөр болза, немей башкылар тып болур.

Башкыларның август чөвүлел хуралдары августуң 22-ден 29-ка чедир район бүрүзүнге болуп эрткилээн. Бүдүн чылда чаңгыс катап болур башкыларның ол конференцияларынга демократтыг байдалга өөредилге-кижизидилге ажылдарының чорудуун сайзырангайжыдарының болгаш корум-чурум үрээшкиннерин болдурбазының, өөреникчилерниң болгаш оларның ада-иелериниң ортузунга эрге-хоойлу кижизидилгезиниң, эге школа ажылының айтырыгларын сайгарып чугаалажып, чаа өөредилге чылының сорулгаларын тодаратканнар.

Кызыл хоорайның, район төптериниң школалары болгаш оон өске он алды ортумак школа, дөрт ПТУ бо өөредилге чылында дисплей класстарлыг болур. Бүгү райметодкабинеттер видеомагнитофон-биле хандыртынган, эрткен өөредилге чылында республика школаларынга даштыкы дылдарга 12 тускай кабинеттерни (лингафоннуг) тургускан, дыка хөй класстар видеомагнитофоннар, электроннуг санадга техниказы-биле болгаш техниктиг оон-даа өске дериг-херекселдер-биле хандыртынган.

Септелге-тудуг баазазын экижидери-биле Улус өөредилге министерствозу «Школьник», «Строитель» деп кооперативтерни тургускан. Олар чылда 3 млн. хире рубль хемчээлдиг ажылдарны кылыр.

Августуң бирги чартыынга чедир улус өөредилге албан черлериниң септелгези доозулган. Интернаттар септелгезинче шилчиттинген 600 муң рубльдиң 400 муңу шиңгээттинген. Октябрь 1-ге чедир Дерзиг-Аксында, Кызыл-Арыгда дузалал школа-интернаттарга чаа чунар-бажыңнарны ажыглалга киирер. Улус өөредилге албан черлериниң септелгезин чамдык тудуг материалдарының чедишпези дыка саадаткан. Ылангыя цемент, шифер, демир хоолайлар, кадаглар, радиаторлар, соңга шили болгаш дозу-биле хандырылга дыка багай болган. Объектилер септелгезиниң ол хире саадап келгенин «Тыва хамааты тудуг» трест билип, көрүп-ле турган чүве ыйнаан, түңнели ындыг багай болган дээш ол харысалгага онаашпас ирги бе?

Республиканың школалары бо чылын кыдырааштар болгаш өөредилге херекселдери-биле четчир кылдыр хандыртынган. Школачыларга чаңгыс аай хеп районнар магазиннеринге четчир бар турган, а хоорай школачыларынга чалалга ёзугаар саткан. Август 4-тен эгелеп суббота санында школачыларга базаарны Кызыл хоорайга организастаан.

Республиканың он чеди школаларында 197 башкының киржилгези-биле янзы-бүрү он үш шенелдени кылып чорудуп турар. «Школа-микрорайон» деп шенелде беш школада, Неменскийниң аргазы-биле чурулга урап чүүлүнге шенелдени—4, ритмика башкылаашкынынга —4 школаларда организастап чорудуп турар. «Школа-микрорайон» шенелдени Кызылдың №№ 12, 15, Ак-Довурактың № 1, Туранның № 2, Межегей ортумак школаларының башкылар коллективтери чедиишкинниг эрттирип турар. Бо школаларда өөреникчилерниң кичээлден хостуг үелеринде ажыктыг күш-ажылче хаара туттунуп турары оранчок экижээн, корум-чурум үрээр чоруу кызырылган. 1990—1991 өөредилге чылында ол шенелделерни уламчылаар. Оон аңгыда сентябрь 1-ден эгелеп Кызылдың № 3 болгаш Кызыл районнуң Көк-Тей ортумак школаларынга чаа өөредилге планнарын шенеп эгелээр. Ийи кежээки школага—Кызыл хоорайга (№ 1 школага) база Кызыл-Мажалык суурга (район школазынга) «Школа-комбинат» деп шенелдени кылып чорудар, ол ышкаш кежээки школаларның 10—12 класстарынга кызырган өөредилге планын (ийи чылдыг) база шенеп өөредир.

Республиканың школа-интернаттарынга болгаш школа чанының интернаттарынга 8 муң хире кижизиттирикчилер турар. Интернаттар садыг-технологтуг дериг-херекселдер-биле, ылангыя электриниг плиталар, соодукчулар-биле доктаамал хандыртынмайн келген. Сөөлгү ийи чылда телевизорлар-биле хандырылга дыка кызырылган. Бөгүнде чүгле школа-интернаттарга безин 40 телевизор негеттинип турар. Сөөлгү үеде школалар видеомагнитофон-биле элээн хандыртынып турар апарган. Ынчалза-даа оларны чогумчалыг ажыглаары болдунмайн турар. Чүге дизе камера болгаш оон-даа өске чугула чүүлдер тып аары дыка берге.

Өөреникчилерге спортчу хептер, волейбол, футбол, баскетбол бөмбүктери садыгларда чок болуп турар.

Профессионал-техниктиг училищелерге бо өөредилге чылында планда көрдүнгенин ёзугаар 2090 сургуул өөренип кирер турган. Оон иштинден хүндүскү салбырга—1550 кижи. Бо хүннерге чедир четчелээшкин кандыгыл? Байдал дүвүренчиг. Хүлээп алдынган сургуул саны шупту 743, а хүндүскү салбырга 647 кижи кирген боор турар. Республикада ажылдап турар он бир ПТУ-ларда эртемнер башкылаар башкы кадрлар болгаш бүдүрүлге өөредилгезиниң мастерлери база чедишпес, ындыг башкылар чугула херек болуп турар. Училищелерде өөредилге-кижизидилге ажылдарында, ниити билиг школаларындаазы-биле бир дөмей, шиитпирлеттинип чадап турар айтырыгларны чок деп болбас. Чижээлээрге, мергежилдер аайы-биле программалар чедишпес болуп турар. Тодаргайлаарга, делгем билигниң тракторист-машинистеринге, слесарь-септекчилерге, автомобиль башкарыкчыларынга үжен хире кезек, даараныкчыларга — 10, малчын тракторист-машинистерге —10, электри-биле каннакчыларга—10. Ол ышкаш өөредилге номнары, плакаттар база чедишпес. Тодаргайлаарга, экономиктиг билиглериниң үндезиннеринге —300, агрономияга—300, орук шимчээшкиннериниң дүрүмнеринге —400 кезек дээш оон-даа өске. Көдээ ажыл-агыйы машиналарынга өөредилге номнарын шуут чок деп болур.

Моон көөрге, чаа өөредилге чылынга белеткел шоолуг эвес болган, четпестерни удур чайладыр хемчеглерни алза чогуур.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

ТӨТЧЕГЛЭЭР, САМЧЫГДААР ЧОРУКТАРНЫҢ ОРУУН ДУГЛААР

Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның кол база саарлыр чепсек-херекселдерин төтчеглээр, самчыгдаар чоруктар-биле демиселди күштелдирери-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы бо чылдың август 30-де айтышкынны берген.

Айтышкында айтып турары болза, 1989—1990 чылдарның дургузунда бүдүрүлгелерниң кол болгаш саарлыр чепсек-херекселдерин республикадан дашкаар черлерже үндезин чок садып үндүргениниң элээн каш таварылгалары демдеглеттинген. Ол чорук республиканың экономиказының бүгү адырларынга улуг салдарны чедирип турар.

Айыттынган чепсек-херекселдер төпчүттүнген фондулардан шыңгыы лимиттиг алдынып турарын база күрүне бүдүрүлгелериниң хандыртынганының куду деңнелин барымдаалааш, кол болгаш саарлыр чепсек-херекселдерни республикадан дашкаар бүдүрүлгелерге, кооперативтерге болгаш хамаатыларга садып сайгарарын чүгле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели-биле дугурушканының соонда боттандырарын айыткан.

Техниканы болгаш дериг-херекселдерни кара туразы-биле тоймаглап, садып сайгарганының фактыларын ревизиялап, хынаары-биле Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин баштаан комиссияны тургускан.

Тыва АССР-ниң иштики херектер министри В. Б. Кара-Салга техниканы эрге-хоойлуга дүүшпес садып сайгарганының, тоймаглааның фактыларын илередип тывар талазы-биле оперативтиг истелгени чорударын, албан-дужаал байдалын соора ажыглаан болгаш сакпай чорукту болдурганы дээш эрге-дужаалдыг кижилерге материалдыг болгаш кеземче херээ харысалгазын онаарын даасакан. Ындыг фактыларның тус бүрүзүнүң талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязынга медээлээр.

Хыналдаларның түңнелдери-биле прокуратура органнары судтарже база күрарбитражче негелде херектерин киирер.

Районнарның болгаш хоорай судтары, күрарбитраж ындыг херектерни кыска хуусаада дарый сайгарып көөр. Оларның түңнелдерин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дыңнадыр.

ИХМ-ниң КАИ кылдыган документилер доддурарын автомобильдерни садар дугайында комиссияның шиитпири үнген соонда чүгле ынчан кылыр.

Албан-дужаалдыг кижилерниң харысалгазының дугайында ССРЭ-ниң Президентизиниң ЧАРЛЫЫ

Чоннуң таакпы аймаа-биле хандырылгазында үзүктелиишкинниг нарын байдалдың тургустунуп келген чылдагааннарының дугайында тайылбырны бээрин ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев албан-дужаалдыг элээн каш кижилерден негээнин моон мурнунда дыңнаткан турган. Таакпы садарында кризистиг байдалдың тургустунуп келген чылдагааннарынга хамаарыштыр берген тайылбырны бүзүренчиг эвес болгаш үндезин чок деп санап көрген. Ынчангаш ССРЭ-ниң Президентизи август 30-де Чарлык үндүрген.

ССРЭ-ниң Президентизиниң доктааткаңы болза:

1. Таакпы бүдүрериниң кызырлырын болдурбас талазы-биле хемчеглерни албааны дээш база чурттуң хөй районнарынга таакпы кылыглары-биле хандырылганың үзүктелиринге чедирип, пландан ажыр акша чарыгдалдарын кылыр ужурга таварыштырганы, таакпы үлетпүрүнүң ажылынга үзүктелиишкинни болдурганы дээш эш Владилен Валентинович Никитинни ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажыл чем болгаш садып алыышкыннар талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы албан-дужаалдан хостаар.

Эш В. В. Никитинни хүлээлгелеринден хостаар дугайында айтырыгны ССРЭ-ниң Дээди Совединге бадылаары-биле киирер.

2. Таакпы кылыгларын бүдүрерин база садыглаарын үзүктелдиргени дээш тодаргай ажылдакчыларның харысалгазы-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көөрүн ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге, эвилелдешкен республикаларның дээди күрүне удуртукчуларынга сүмелээр.

3. Байдалды экижидер талазы-биле соңгаарладыышкын чок хемчеглерни эвилелдешкен республикаларның чазактары-биле кады ап чорударын, таакпы аймааның чаа өртектерин бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп доктаадырын, ол дугайында хөй-ниитиге дыңнадып чарлаарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

(СЭТА).

Малга быжыг чем баазазын тургузар

ТЕМП КОШКАК

Чаңгыс ай дургузунда 163 муң ажыг тонналы канчап белеткеп алырыл?

Тыва улустуң «көктүшыкты көөрүмге, оңар эвес турбады бе» деп ырызы бар. Азы ону бодааш ындыг ийик бис бе, мал чеминиң белеткелиниң ниити темпизи республикада дыка оожум. Ол берге байдалды тургузуп турар. Ам август ай төнген. Ийи ай ажыг үеде белеткеп алган сигенивис 40.072 тонна азы планны чүгле 20 хуу күүседип алган бис. Ынча үениң дургузунда ол хире эвээш сиген сарааттап алган болганывыста, ам чаңгыс ай дургузунда 163 муң ажыг тонналы канчап белеткеп алыр бис?

Бисте черле мал чемин бүрүнү-биле белеткеп алырының аргазы чок бе, чылдың-на аңаа саазын кырынга планнап, үе чарыгдап турарывыс ындыг бе деп база айтырыг туруп келир. Чок, баш удур хемчеглерни алыр болза, аргалар бар. Оон бадыткалы чүдел? Тес-Хемде «Таңды сыны» совхоз бо хүннерде барык 2000 тонна сигенни белеткеп алган. «Барлык» биле «Алдан-Маадыр» тустузунда 1400—1200 тонналы сарааттаан. Бүдүн Өвүр районнуң белеткээн сигенин «Таңды сыны» совхозтуундан эвээш.

Сүт-Хөлдүң «Алдан-Маадыр» совхозта хойжу Хаймыкай Арган-оолович Ооржак бодунуң өг-бүлезиниң улузу-биле 80 тонна эки шынарлыг сигенни сарааттап алган. Ол дээрге бүдүн «Кара-Хөл» совхозтуң белеткээнинден безин хөй. Бо малчын хөй чылдыг сигенни тарып алган шөлдүг, ону аштап арыглаар, каш катап суггарар чаңчылдыг. Түңнел ам илдең-дир. Олбо ажылды үе-шаанда кылып алыйн деп бодаар болза, черле аргалыг-дыр ийин.

Мал чемин белеткээринге шаптыктыг чөптүг чылдагааннар бар-ла харын. Ынчалза-даа бир янзы аргалыг болгай. Бии-Хемниң ажыл-агыйлары, сенаж салырынче кол күштү салгаш, ол талазы-биле планын ажыр күүседип алган. Барын-хемчикчилер база-ла ол планын күүседириниң кырында келген. А оларның кожазы Сүт-Хөл сенаж салырынче чаа кирген, планы чүгле 7,8 хуу четкен. Бисте хөй сиген белеткээр улуг районнарывыстан эң-не дээрелери — Тес-Хем, Улуг-Хем, Таңды, Бии-Хем 26—28 хуу чедирген. Эрзин, Кызыл, Тожу районнар дыка-ла хожудап турар. Ынчалза-даа болардан эрзинчилер сенаж салырының планын бөгүн-даарта доозар.

Эрткен чылдың бо үезинде сиген белеткээриниң планы ниити республикада 40 хуу чеде берген, сенаж салыры 1990 чылдың бо үезинде 47 муң тонна четкен турган, ам 33 муң тонна.

Малга эң-не хоолулуг чем — витаминниг сиген далганын белеткээри өлшыктан база шоолуг-ла хамаарышпас болгай. Ынчангаш ажыл-агыйлар чаъсна чылдагааннаар болганда, ол аргаже улуг кичээнгей салгы дег болган. А херек кырында ындыг эвес: эрткен чылдың деңнелинден барык 20 хуу эвээш. Августуң 27-де медээ-биле алырга, Чөөн-Хемчиктиң совхозтары чаңгыс тонназы-даа белеткевээн, а планы 1000 тонна.

Витаминниг сиген далганы белеткээр талазы-биле амдыызында Каа-Хем район мурнап, 1100 тонна планын 386 тонна чедирген. Кызыл районда база чүгээр—26 хуу.

Мал чемин белеткээр дугайында республикага, районнарга база тус-тус ажыл-агыйларга-даа болгулаан хурал-суглааларга каш удаа чугаалажып, ындыг-мындыг хемчеглерни алырдыр деп дугуржуп келген бис. А оон түңнели кайыл деп айтырыг туруп келир. Күш четпес чүве болза, бир янзы турар ийик. А хоорай, суурларда хамык-ла кижилерни — школачыларны, бажың ээлери херээженнерни база сургуулдарны, студентилерни, пенсионерлерни эвилелдеп шыдаан бис бе? Чок. Чамдыкта бодап көөрге, бистиң черге кыш деп чүве мурнунда турбаан, оон кандыг болурун билбес-даа ышкаш, шак ындыг маажым сеткилдиг-дир бис ийин. Чүгле техникага ынангаш олурар чоруктар уламчылавышаан. Ам силос салышкыны база эгелээр. Күш чардыгар. Ам чалгаашушпен удуртукчулар орта база чылдагааннаар. Ол арга эвес. Ёзулуг ээ сеткили-биле ажылды организастаар, чүгле ынчан планны күүседип болур.

Дүвүренчиг медээ

ИНЕКТЕР ДОЙЛАП ТУР

«Х Улуг хурал» совхозтуң Оттук-Даш сүт-бараан фермазының чанында эки шынарлыг сарааттар бар. Оларны көөрге, магалыг. Ынчалза-даа хайыраан сигенни инектер сөөлгү хүннерде «шефтеп» туруп бердилер. Хараадаанчыын. Ону дарый кажаалавас, чок болза, ниити кажааже сөөртпес болза, ат болду. Ол сарааттар фермадан мырыңай ырак эвес, ынчангаш орук база эки. Оларны дүн-хүн чокка шефтеп тургаш, хамык күштү ынаар организастаар ужурлуг апарган. Оон мурнунда Баян-Кол унунга сарааттарны база малга дыңа-ла чидирткен улус бис. Совхозтуң девискээринде сигенниң үнгени пат. Мындыг берге үеде белеткеп алган ховар сигенни көктүг чайын-на малынга «хайырлап» турарга болур бе?

Совхозта черле сиген эвээш дээр хөөннер бар. Хол саддынып болбас. Малчыннарның чугаазындан алырга, хол кадыры-биле Кара-Тал буталарының арты-иштинден, Муңгаш-Алаактардан, Ээр-Хөл, Муңгаш-Эл, Алдыы-Үстүү Дарган-Хаа, Узун-Сайыр — бо черлерден 100 тонна сигенни белеткеп ап болур. Шак ындыг аргаларны бүрүн ажыглаар херек.

Кара-оол НАЗЫТЫ.

Бөгүн — Билиглер хүнү

ЭРГИМ БО ХҮН-БИЛЕ

Даштындан көөрге, шиңниин кончуг ышкаш сагындырар, ынчалза-даа чугаалажы бээрге, чалыы-чаагай, бодүүнү, биче сеткилдии кончуг, кеттинип-чазанып алган чоруур аяныг, чараш, ынчангаш бодуну хар-назынындан аныяк көстүр ол херээжен кижи эртенниң-не ажылынче даалашты кылаштап бар чоруур. Ол дээрге Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, Улус өөредилгезиниң тергиини, башкыларның башкызы, коммунист Кимаа Биче-ооловна Март-оол-дур.

Кимаа Биче-ооловна бодунуң дугайын чугаалааарынга база мактанырынга хөңнү чок, ынчалза-даа башкымның эки билир болгаш ооң дугайында чылыг сөстерни бижикседим. Кандыг-даа кижи алдар-аттыг төрүттүнүп келбес, ат-алдар кижиге анаа-ла чедип келбес, ону кижи бодунуң быжыг тура-соруу, кызымак чүткүлү-биле чедип алыр. Бичии Кимаа ада-иезиниң алды дугаар кызы, өскелерден ооң ылгалыр чүвези чок, Бай-Тайганың Мешкен-Хөл — ооң эш-өөрү-биле сайзанактап ойнап өскен чери. Уругнуң ада-иези бөдүүн араттар Тырлаа, Биче-оол Салчактар кыстарының арaзындан алдар-аттыг эртемден кижи үнер боор деп бодавайн-даа, дүжевейн-даа чораан чадавас боор. Кырганнар ажы-төлүн чырык черге төрүп, азырап кааш, оларның келир үеде амыдыралчуртталгазын эки-ле көрбейн, чырык черде амыдыралдың чаяап каан хоойлузунга чагыртып, «өске оранче» аъттаныпканнар.

Бичии Кимаа үе-чергелери-биле бир дөмей, эге школаның эжиин артап, эртем-билигже шымнып кирипкен. Делегейде дески чүве чок, эртем-билиг чедип алырынга каалама орук турбас. Школага өөренип чорааш, саңга арай-ла хирелиин, ол эртемге сонуургал чогун башкы сактып чугаалап орар. Кижиниң кылып шыдавайн баар чүвелери база тургулаар, ынчалза-даа быжыг тура-соруктуг кижилерге ол моондак болбас.

Ол чылдарда үе бодунуң агымы-биле агып, амыдырал хөгжүп, сайзырап орган, үениң ынчангы аныяк кижилери эртем-билигже чүткүлдүг, соругдаанын чедип алыр дээш кызымак, биче сеткилдиг, хүндүлээчел чораан. Кимааның бичиинзиден тура кыптыкканы башкы болур дээн изиг күзелиниң боттанганы-даа, ооң бо хүннерде башкыларның башкызы болу бергени-даа таварылга эвес. Башкы институдун дооскаш, аныяк кыс күш-ажылчы базымын Чөөн-Хемчик кожууннуң Теве-Хая суурунга башкылап ажылдап эгелээн. Ол районнуң оон-даа өске суурларынга башкылап чораан соонда, өг-бүлези-биле Ленинград хоорайже көже берген. Анаа музыка болгаш кинематография институдунга турган тыва бөлүкке тыва дыл башкылап турган, улаштыр Ленинградтың А. И. Герцен аттыг педагогика институдунуң аспирантуразынче кирип алган. Ооң өөнүң ээзи Донгак Март-оол ол үеде ол-ла институттуң биология-химия факультединиң студентизи, а оглу бичии Славик Ленинградтың № 221 ортумак школазының бирги классчызы болган.

Студент аныяк өг-бүлеге чериниң черинге өөренип, чурттап, ажылдап деп чүве амыр эвес херек. Студентилерге өөредилгеден аңгыда, амыдырап-чурттаарынга акша-көпеек айтырыы кончуг берге болган. Дөргүл-төреллер дузалаар-ла харын. Олар база аңгы амыдыралдыг болганда, доктаамал кээп турар акша кайда боор. Өөренмишаан, бодунуң өг-бүлезиниң амыдыралы дээш кызыл күжүн үндүрүп, кара дерин төп тургаш, ажылдың аар-бергезинде-даа, чуттуг-хирлиг-даа хамаанчок, студентилерниң акша-көпеекти ажылдап ап чорууру чажыт эвес. Амыдыралдың кадыг-бергезинге таваржып чорза-даа, дөргүл-төрелиниң, эш-өөрүнүң деткимче-дузазының база совет улустуң найыралының ачызында эртем-билиг чедип ап чоруурлар хөй.

Студент чуртталганың беш чылын революцияның кавайы — Ленинград хоорайга чурттап, эртем адын (үстүкү класстарга ат-оруун башкылаарының методиказы) камгалап, педагогика эртемнериниң кандидады деп атты чедип алгаш, Төрээн Тывазынче чанып келген. Кызылдың педагогика институдунга он ажыг чыл дургузунда дыл факультединиң деканы болуп, амгы үеде тыва дыл болгаш литература кафедразының эргелекчизи болуп, төрээн институдунга чээрби ажыг чыл үзүктел чок ажылдап, келир үениң аныяк башкы кадрларын эртем-биле чепсеглээринге болгаш коммунистиг ёзуга кижизидеринге бүгү күжүн берип чоруур.

Кимаа Биче-ооловна Март-оол лекцияларга амыдыралдан хөй чижектерни кирип, башкыларның мурнакчы дуржулгазын хөйү-биле тарадып, дыка бөдүүнү болгаш билдингир-биле тайылбырлап, дыңнакчыларның сонуургалын бодунче хаара тудар. Ынчангаш студентилер-даа, республиканың булуң бүрүзүнде башкылар-даа Кимаа Биче-ооловнаның кичээлге тайылбырын, ооң негелделиг бедии-биле үнелеп, башкывыс дег болуксап, анаа чоргаарланып чоруур бис.

Студентилер ортузунга лекцияларны, практиктиг кичээлдерни эки шынарлыг эрттирип, культура-политиктиг ажылдың идепкейлиг кептередикчизи болуп, институттуң өске-даа хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг киржип келген. Ол доцент деп эртем адын чаалап алган.

К. Б. Март-оол кичээл эрттиреринден, лекция номчуурундан аңгыда өөредилге номнарын тургусчурунга үлүг-хуузун кириптирип, алды харлыгларга бо чылын үнер «Үжүглелдии», «Тыва дыл башкылаарынга методиктиг сүмелер» деп өөредилге номнарының автору болур. Тыва дыл башкыларының чайгы курстарынга база лекцияларны номчуп турар.

Башкывыстың өөнүң ээзи Донгак Сарыкаевич Март-оол — Тываның база бир шылырак спортчузу, Тываның адын камгалап, хаакка хөй дакпыр чемпион болуп чораан. Өг-бүлезиниң кежигүннериниң ат-алдарлыг, эртем-билиглиг кижилер болуп чоруурунга ооң киирген үлүү эвээш эвес. Ол партия обкомунга, хооркүүскомга, ИХМ-ге ажылдап чораан. Ол ам хүндүлүг дыштаныылгада болза-даа, сугга дүшкеннер камгалаар ниитилел школазының директору болуп ажылдап турар. Өг-бүлениң оглу Вячеслав Донгакович Март-оол авазының соон салгап, башкы мергежилди шилип алган. Ол Ленинградтың Жданов аттыг университединиң төөгү факультедин дооскаш, комсомол ажылынга, Кызылдың педагогика институдунуң төөгү кафедразынга ассистентилеп ажылдап тургаш, улаштыр Москваның педагогика институдунуң аспирантызы болу берген. А кенни — Сайзана Александровна база Кызылдың педагогика институдунга ажылдаан соонда, бо хүннерде Москваның пединститудунда «Орус дылдың фразеологизмнери» деп темага эртем ажылын камгалаарынга белеткенип, бо чылын доозар деп турар.

Вячеслав, Сайзана Март-оолдар бо чайгы дыштаныылгазында чанып келгеш, чурттуң янзы-бүрү өөредилге черлеринче экзаменнер хүлээп алыр комиссияның кежигүннери болуп ажылдааннар. Оларның кызы Милана Март-оол Кызылдың № 1 ортумак школазының тергиин эки өөредилгелиг өөреникчизи.

Кимаа Биче-ооловна улус өөредилгезиниң шугумунга 35 чыл бараан болуп, өзүп орар аныяк салгалды эртем-биле чепсеглээринге база аныяк башкы кадрларны белеткээринге үлүг-хуузун кирип, күжүн, билиин өргүп чоруур. Аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, Улус өөредилгезиниң тергиини атты тывыскан.

Школаларга болгаш өске-даа өөредилге черлеринге баштайгы коңганың хөглүг «кыңн» дээр хүнү келген. Сентябрь 1. Чырыткылыг, эргим бо хүн-биле хүндүлүг башкывыс — Кимаа Биче-ооловна Март-оолга ооң өөреникчилери, студентилери чораан бүгү башкыларның мурнундан байыр чедирип, кадыкшылды, узун назынны күзедим.

Раиса ОНДАР.

Кызыл хоорай.

* * *

Сүт-Хөл ортумак школада тыва дыл болгаш тыва литература башкызы Анзатпаа Шавыраевна Монгуш ужен ажыг чыл дургузунда башкылап ажылдап турар. Ол бодунуң ажылынга хамаарышкан чаа-чаа чогаадыкчы аргаларны диледтып, өөреникчилерни бүгү тала-биле сайзырангай, бедик угаан-медерелдиг кижилер кылдыр кижизидер, өөредир сорулганы салгаш ажылдап турар.

Анзатпаа Шавыраевнаның ажылының кол угланыышкыны мындыг: уругларны төрээн дылынга хостуг, арыг чугаалап, бижип турар кылдыр өөредири, оларның чугаазының сайзырангай болуруунче кичээнгей салыры, уругларның кичээнгейин номчууруунче, номнар делегейиниң байлыынче угландырары, орус болгаш оон-даа өске нацияның чогаалчыларының чогаалдары-биле кичээлдерни холбап эрттирери, төрээн черин хаүны өөредири, ооң бойдузун камнаарынга, кадагалаарынга уругларны кижизидери.

Бистиң районнуң школаларының ажылында бир онзагай чүүл — ада-өгбелерниң чаагай чаңчылдарын, ёзулалдарын сагып, оларны улам сайзыраңгайжыдып өөредири. Чижээлээрге, ажык кичээлдерже, класс шактарынче дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын чалап, оларның буянныг ажыл-херектери, үлегер-чижээ-биле өөреникчилерни таныштырып, улуг назылыг кижилерни хүндүлээринге, күш-ажылга, черле долгандыр турар бүгү-ле чүүлдерге эки хамаарылгалыг болурунга кижизидип турарын мактавас арга чок. Башкы бодунуң удуртуп турган болгаш удуртуп турар класстарының өөреникчилерин күш-ажылга ынак кылдыр өөредип. 1987, 1989 чылдарда Волгоградка күш-ажылчы өөредилге практиказын эрттирип чораан, эки түңнелдиг болуп, шаңнал-макталдыг келгенин демдеглээри өөрүнчүг.

Бо чайын Анзатпаа Шавыраевна бодунуң класы-биле Сүт-Хөл суурда Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет улустуң улуг Тиилгезиниң 45 чыл оюн таварыштыр ажыткан дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга турасхааткан аллеяны ажаап, ында тараан ыяштарны, чечектерни суггарып чайлаан.

Галина ОЧУР-ООЛ.
Сүт-Хөл район.

«ХЕМЧИК» — КҮШ-АЖЫЛ, ДЫШТАНЫЛГА ЛАГЕРИ

Чадаананың Культура бажыңынга болуп эртип турган башкыларның август чөвүлел хуралынга турасхаадып, район школаларының участоктарындан база күш-ажыл болгаш дыштаныылга лагерьлеринден күскү дүжүт, школаларның хана солун делгелгелерин организастаанын сонуургап көрдүм. Аңаа каш-ла школа киришкен. Кичээлге белеткели эки, черле шылырак өөреникчи биле онаалгазын кылып албаан, кошкак өөреникчи ылгалдыг илдей ышкажык. Биргизи чоргаар, көрүжү дидим орар. Көрүкчүнүң кичээнгейин дораан хаара тудуптар шевергин кылдынган, хемчээли улуг, «Хемчик» КДЛ-дин булуну» дээн кошку эгелиг булуннуң делгелгени сонуургай бердим. «Мээң күш-ажылым республикамның күш-ажылынга немере» дээн лозунгнуг ол булунда материалдардан чүү лагерьниң булуңул, оон баарында делгээн күскү, чаагай дүжүт кайы школаның өөреникчилериниң күжүл деп чүвени кымның-даа тайылбыры чокка кижи билип аптар. Булуңну дерип белеткээниниң материалдарының утка-шынарының экизи ол-дур.

Теве-Хая ортумак школазының «Хемчик» күш-ажыл болгаш дыштаныылга лагериниң начальниги И. К. Сат-биле анаа ужуражып, лагерьниң ажыл-ижин сонуургадым.

— Үстүкү класстар (8-10) өөреникчилери чүс чээрби хире оолдар, уруглар чайны өттүр ажылдап, ээлчежип алгаш үш сезон дургузунда ногаа ажаап, дыштанып чайладылар. Корум-чурум үреэшкинниң школачылар безин кылып турар апарган берге бо үеде уругларны күш-ажылче хаара тудары чугула. Чаңгыс черге мөөн тургаш күш-ажыл кылып, кады дыштанып, ойнап-хөглеп турар уруглар кижизидилге талазы-биле дыка хөй эки чүүлдерни боттарынга шиңгээдип алыр боор-дур. Кижизидикчи башкылар Л. Куулар, Ч. Куулар чогумна бо айтырыгже сагыш салып, план ёзугаар лекцияларны, беседаларны номчуп, чараш чүвеге уругларны чаңчыктырып келдилер. Лагеривис девискээрин, чурттап турар черивис иштин, даштын боттарывыс арыг-силиг тудуп, көскү агитацияны-даа өөреникчилер боттары-ла кылып турган — деп, Ирина Калзановна делгээн ногаа аймаан аян киир салып тура, чугаалады.

Лагерь 2 га черге капуста тараан. Оон 50 тоннаны алыр планныг турган. Оон кырынга 80 тонна сигенни совхозунга белеткеп бээр планны база алган. Бир сезонда-ла лагерьге үжен, үжен беш хире өөреникчи ажылдап турган болза, бир өөреникчиге-ле 500 дес капуста онаажыр. Сумуннарда сугну чоокшулады аксып-даа каан болза, холбиле ынча хөй десту суггарары, богун аштаары амыр эвес ажыл. Кызымак күш-ажылдың түңнели черле эки болур. Өөреникчилер бо чайын тергиин дүжүттү өстүрген. Чадааның белеткел конторазынга капустаны дужааган. Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга суурунга, Өвүр районга база апарып саткан. А чамдызын уруглар Теве-Хая суурнуң чонунга база саткан. Ажаап алган дүжүдүн анаа кааптар эвес, арга дилеп турганнары ол.

Уругларга совхоз дирекциязы аванс акша алырын чөпшээрээн, наряд аайы-биле ап турганнар. Дүжүт ажаалдазы доостурга, уруглар күш-ажылының төлевирин төнчү продукция-биле санажырлар. Изиг чай дургузунда дерин төп тургаш ажылдап алган акшазы-биле саттынган өөредилге херекселдери, идик-хеп оларның ээлеринге эң үнелиг болуру чугаажок. Күш-ажылга ынак, ону хүндүлээр болгаш үш сезонга улаштыр ажылдаан өөреникчилерни Ирина Калзановна мактап турду. Олар дээрге ам тос дугаар класска өөренир Оля Ондар, сески классчылар Орлан Оттук, Сылдысмаа Монгуш. Сылдысмаа Куулар болгаш оон-даа өскелер-дир.

Совхозтан аъш-чем-биле хандырылга эки, 3 муң акшаны райпоже шилчидип бээрге, оон янзы-бүрү чемни ап турган. Эът, сүт, сметана үзүктелбээн. Уруглар хүнде дөрт катап чемненип турган. Совхоз поварларны берген, улуг повар Алла Бакылдай, дузалакчызы Айлаң Түлүш олар амданныг аъш-чем-биле өөреникчилерни чемгерип, оларның талазындан чемехала дыңнавайн, ак сеткилдиг ажылдааннар.

Күш-ажыл, кижизидилге айтырыгларын лагерь чөвүлели шиитпирлээр. Чөвүлелдиң даргазы С. Куулар, оралакчызы С. Ондар (кайызы-даа өөреникчилер). Чөвүлелдиң кежигүнүнге КДЛ начальниги база кирер. Бүгү-ле айтырыгларны анаа шиитпирлээр. Лагерьниң ниити хуралын айда 2, а чөвүлелдиң хуралын неделя санында эрттирип турган. Школаның чагыдылгазы чайын лагерьге кээп турган болгаш политинформацияны понедельник санында эрттирип турган.

Дөртүү — күш-ажыл улдунуң хемчикчилер ынчаар эрттирип, боттарынга онаашкан планныг даалгаларын ажыр күүседип, күш-ажыл-биле дыштаныылганы чергелештирип тургаш, совхозунга хөй ногааны өстүрүп, сигенни белеткеп бергеш база катап-ла төрээн школазынче ээп кээп, парталарында олуттарын бөгүн ээлепкеннер.

Дуржулгаң бар-дыр, туткан холуң кошкаш кылбайн, тергиин эки өөренип кыштааш, келир чайын база катап лагеринче эглип, совхозуңнуң ажыл-херээнге кириш, «Хемчик»!

Валентина САТ.
(«Шынның» корр.)

- **1990—1991 өөредилге чылында Тыва АССР-ниң школаларынга 66 муң ажыг өөреникчи, ПТУ-ларга 3,2 муң сургуул, школа назы четпээн уруглар албан черлеринге 25,0 муң чаштар өөренир.**
- **Республиканың он чеди школаларында 197 башкының киржилгези-биле янзы-бүрү он үш шенелделер кылып чорудуп турар.**
- **Сентябрь 1-ден эгелеп Кызылдың № 3 болгаш Кок-Тей ортумак школаларынга чаа өөредилге планнарын шенеп эгелээр.**

ЧУРУКТА: ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң тергиини, методист, коммунист башкы А. Ш. Монгуш дөрткү классчылары-биле (ам 5-ки классчылар).

Шаңгыр-оол КУУЛАРНЫҢ фотозу.

СЕТКИЛИМ ДҮВҮРЕП-ЛЕ ЧОР

Биске мал чемин канчап көвүдедирил?

Бистиң «Мөген-Бүрен» совхозтуң экономиказы чүгле мал ажылында туттунуп турар дизе, черле хөөрем чок. Ол адырдан алыр орулгавыс-даа хөй. Ынчалза-даа ол хайыраан акша-хөреңгини мал чеминге, колдуунда аңаа шуптузун чарыгдап кааптар апарган бис. Эрткен чылын мал чемин белеткеп албайн, малывыстың дыка хөйүнден каражададывыс. Республиканың өске районнарындан, Даг-Алтай областың бисте кожа районундан база Моол Арат Республиканың Убса-Нур аймаандан мал чеми диленип, ону улуг өртек-биле садып ап, кайы хире түреведивис дээр!

Арып баксырай берген малды чемгерерге-даа, шоолуг дуза болур эвес, ону амыдырал бадыткап көргүскен-не болгай. Малды кыштатан эки, хүр ажырар деп бодаар болза, баш удур ону көрүп тургаш, бичии-ле кошкай бээрге, дораан азырап, немей чемгерер ужурлуг. Чок, бистиң совхозта ындыг эвес-тир.

Бисте хоочуң малчыннар Чүглүр-оол Тарын-Базыр, Маадыр-оол Намзын, Бора-кыс Көже, Салчак Сагаан болгаш өскелер-даа 100 хойдан 80-100, харын оон-даа хөй хураганнарны чыл санында ап турлар. Оон чажыды — олар малга чемни шаа-биле белеткеп ап турарында. Чалгаа, шүшпен болурга, черле хоржок-ла болгай. Чыткан теве аксынче каңмыыл кирер эвес. Чамдык малчыннар ол ындыг, а совхозтуң удуртулгазы, специалистер ажылды шын организастай албас боорга, ажыл ам суларап турбайн канчаар. Чамдыкта ажылчыннарның шалының безин төлээр акша-хөреңгивис чок апаары чажыт эвес-тир.

1990-1991 чылдарның кыжынында бистер 31281 баш малды онча-менди ажырар ужурлуг бис. Оларның шуптузунга 77 кыштаг херек. Мынча хөй малывыска 10.200 тонна сиген херек. Августуң 26-га чедир малчыннар 52, а совхоз болу Ак-Чыраадан 155 тоннаны кезип алган. Ам бодап көрээлинер: үе дыка эвээш арткан, ам канчаарыл, чүну кылырыл? Планны күүседип аптарының аргазы бар-дыр бе? Иллең-не чок ышкажыл. Келир кыжын база-ла хөй малды оскунар, хөй каражага таваржыр апаар-дыр бис.

Өске совхозтар шупту бот-орулга-чарылгаже кирген болганда, мурнунда биске сигеннеп алыры-биле берип турган черлерин ам бербестээн. Ол чоп болгай. А совхозувустуң девискээринде сигеннээр эвээш-биче черлеривистиң дүжүдү база баксыраан.

Мынчап кээрде, бистиң совхозка республиканың удуртур органнары, хамыктың мурнунда Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилели, черле бир янзы аргазын көрбес, дузалавас болза бергедеривис-ле.

Бир кол-ла четпес чүүлүвүс болза иштики курлавырларывысты четче ажыглавас-тыр бис. Чүнүң дугайын чугаалап турарым ол? Партия райкомунуң бирги секретары В. Т. Хемер-оол-биле бисте партия, совет ажылдың хоочуну, персоналдыг пенсионер Шыдыраа Саая олар Мөген-Бүрен девискээрин хынамчалыг эргип чорааш, Дыттыг-Арыг база Дуруг деп черлерге көк-суланы, медеңи тарып болур, хөрзүнү таарыжыр-дыр, суггаттыг-дыр деп көргеннер.

1989 чылда Дыттыг-Арыгга 30 гектар көк-сула эки үнген турган. Малчыннарны оон кезип алынар дээн, олар чадажып турда-ла, хөй сарлык биле чылгы «шефтежип», саза базып каапкан. А Дуруг деп черге шенелде кылдыр 30 гектарга хөй чылдыг сигенни тараан. Ынчалза-даа суггат багай болганы-биле бир дугаар чылында шоолут үнмээн. Үнгенниң аалдарның малы каажаазын чаза таварып турганаш, чип, саза базып каапкан.

Бо чылын Мөңгүн-Тайганың девискээринге чаъс ыяка чагды. Ынчангаш Дыттыг-Арыгла көк-сула, Дуругда хөй чылдыг сиген-даа бо чылын дыка эки үнген. Көөрге безин магалыг. А база аанакайын, ону улустуң хууда малы — сарлык, чылгы дойлап эгелей берди ышкажыл. Мөңгүн-Тайгага мал чеми алдын-биле дөмей өртектиг дизе черле хөөредиг болбас. Ол хиреде чүге мындыг бис?

Мөген-Бүрен бажында Дуруг деп черде хөй чылдыг сиген эки дүжүттү берип эгелей берген болганда, келир 1991 чылда арык-бугазы катап чаартып, септээш, ында 60-70 гектар хире шөлду бүрүн ажыглаар херек. А сугну ынаар элбеди үндүрүп алырының аргазы бар, совхозта черни казар, үзер-даа техника бар. Боттарывыс-ла хол тудуп кириптер ужурлуг бис.

Совхозтуң удуртукчулары, тускай эртемниглер, бригадирлер-даа малчыннарны сиген белеткелинче эки-ле организастап чадап турар. Бисте сиген үнмээн, сигеннээр чер чок деп шаккыла ындыг хөөн-биле чайын, күзүн агартынып эрттирип каар бис. Хемнер уннарындан, ой-чиктерден, таллар аразындан, ол хамаанчок даглардан калар сигеннээр херек.

Амгы үеде бистиң Кызыл-Хая суурнуң мурнунда дээрже шиштелип үнген Биче-Мөңгүн-Тайганың орту чедир хар чаапкан, агара берген чыдыр. Ыяштарның бүрүлери саргарып эгелээн. Мен-не бодаарымга, «Мөген-Бүрен» совхозка кыштаглаашкынга белеткел, эң ылангыя мал чеми белеткээр талазы-биле онзагай байдалды чарлааш, комиссия тургускаш, ажылды эң-не дайынчы ёзу-биле организастаза эки-дир. Малчыннарның чыып алган көржеңин одап болур бе? Ол-дур. Бо совхозтуң малы чүгле бистерниң, оон ажылчыннарының эвес, а харын ниити республиканың ышкажыл. Ындыг болганда, бисте амгы тургустунган байдалды республика органнары база сеткил-сагыжы аарып, бир янзы шиитпирлээр болза эки. Кыш бисти өршээвес ийин. Мээң бо дүвүрелим совхозтуң ажылчыннарын, удуртукчуларын, район, республиканың удуртур органнарын дүвүредиптер ирги бе деп бодал-биле мону бижидим.

Успуң-Доржу ИРГИТ.

ҮЛЕГЕРЛИГ ХУУДА БАЖЫҢНАР

2000 чылга чедир совет өг-бүле бүрүзү аңгы бажыңныг болур. «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программада ынчаар бижиттинген болгай. Чаагай-ла дыңналыр сөстер-дир. Мурнуку чылдарда партияның амыдыралга боттанмас кыйгы-сөстеринге кезеткен болгаш ылап-ла ындыг болурунга бүзүрелим шала эвээш ийин.

Сакты-дыр силер бе, Хрущев үезинде азыг бүрүзүнге мындыг сөстерлиг лозунгнар аскылаан турду: «Совет кижилерниң амгы салгалы коммунизм үезинде чурттаар». Ол үениң салгалы ам кижи ортузунче берген, а коммунизмниң бараанын ыракта безин бүдүрүп көзүлбес. Аазаттынган коммунизмниң орнунга экономиктиг буураашкынга таварыштывыс.

Ынчалза-даа Коммунистиг партияны ам чаартынган партия кылдыр санап турар болгай бис. Оон программалары амыдыралга чоок болуп чадавас. Адакылардан бот-идепкей чок болур болза, үстүкүлер чүну-даа канчап шыдавас дээрзин амыдырал бадыткаан. Демги ол программага хууда бажың тудуп ап турар кижилер улуг дузаны чедирип турар. Оон чижээн ыракы Өвүр биле төп Улуг-Хем районнардан көргүзер бодадым.

Өвүр Торгалыгга Ак-Тал хемниң эриинде турар, чамдык черлерниң садиги хемчээлдиг улуг бажыңга кирдим. Малчын кудумчузунда бо бажыңның агитквартира апарганы таварылга эвес турган боор. «Мурнакчы чолаачы» деп каан кызыл вымпелди база эскердим.

Мында «Торгалыг» совхозтуң дээре чолаачыларының бирээзи Юрий Маадыр-оол чурттап орар болду.

— Хуу бажыңныг апаары белен чүве болза, кижи бүрүзү тудуп алгай турбас бе. Силерниң бажыңнарга канчап ындыг бодал кирип келди? — деп, оон өөнүң ээзи Любадан айтырдым. Ол школада математика башкызы кижи болду.

— Бажың оочурлап чалдашкаш, туттунуп кирипкенивис ол — деп, башкы харыылады. — Оон аңгыда уруг-дарывывыс база хөй улус бис. Делгем бажың оларның өөредилгезинге болгаш кижизидилгезинге база салдарлыг деп бодаар мен.

Үлегерлиг бажыңның херимниң иштинде гараж, инек, хой, өшкү кажаалары, чунар-бажың дээш бичии тудуглар-ла хөй. Мээ бодалым-биле, чайгы кухня дээрге изигде бажыңга от салып турбайн, мапаа чем кылыр бичежек казанак сагындырар-дыр. Маадыр-оолдарның чайгы кухиязы чамдык кижилерниң чурттап орар бажыңнарындан делгем болду.

Оларның үлегерин эдерип, ол чоок-кавыда хуу бажыңнар база орту кирип туттунуп эгелээн чорду.

Шак ынчаар Юрий биле Любовь Маадыр-оолдар күрүнеже көрнүп, оон бажыы эреп орбас апарган. Чурттаар бажың дугайында программа оларга хамаарыштыр күүсеттинген херектир.

Шагаан-Арыг хоорайның № 8 микрорайонун чалыы хоорайның Кызыл талазындан «бараанын үрел турар» дижир болгай. Мында көжүрген-даа, куткан-даа бажыңнар бар. Аңгы-аңгы кижилер бажың тудуп турар болганда, оларның «холунуң ужүү» база бот-боттарынга дөмейлешпес: шеверлери-даа, чевеннери-даа бар. Чамдызы ам-даа чедир кылдынмаан бажыңнарның ниити хевирин панельдерден эптеп кылган, кырында мансардалыг ийи каът бажың хевир кирип турар. Ырактан көөрге, ойнаарак-ла.

Бажыңның ээзи бөдүүн ажылчын Александр Шефер болду. Ол механизация эргелелинде кран башкарыкчызы болуп ажылдап турар. Өөнүң ээзи Валентина Васильевна — уруглар садигинде улуг методист. Ажы-төлү үш кижи.

Бистиң аравыска болган чугааны манаа долузу-биле киирейн.

— Чамдык улус бистиң хоорайывыстан көжүп турда, сен аажок туттунуп турар ышкажыл сен?

— Көжер улус көжүп-ле турар ыйнаан — деп, ол чазык харыылады. — Бо хоорайда ам 10 чыл чурттай бердивис. Ажы-төлүвүстүң төрүттүнген чери-дир бо, моон ырап кайнаар баар деп бис.

— Үш өрээлдиг квартирада чурттап орар-дыр силер. Черге бажың тудуп алыр дугайында бодал башка канчап кирип келди?

— Каът бажыңга чурттаарга халалыг-дыр. Черде панель бажыңдан бериинер деп чадашкан мен. Ынчангаш КМК-18-тиң үндүр бижипкен үрелиг панельдерин чартык өртээ-биле садып алгаш, бо ийи каът бажыңны тудуп кирипкеним ол.

— Чирик-бузук панельдерден бажың эптээри берге эвес бе?

— Өске кижилерге берге-даа боор чадавас. Кран башкарыкчызы болганымда, бо хоорайда та чеже бажың аптештирип туттум ыйнаан. Он чыл дургузунда кандыг-бир дуржулга черле мөөннеттиние бээр-ле-дир.

— Күрүнеден чээли алдың бе?

— 9 муң рубль алган мен. Оон кырынга бодумнуң 8 муң акшамны база кииривиштирдим.

— Кажан туттунуп эгеледиң? Чаа бажыңынче кажан көжүп кирер бодап турсең?

— 1988 чылда эгелээн кижи мен. Бүгү чүве таарымчалыг болур болза, бо күстен бээр ийи каът бажыңывысче көжүп кире бээр бис.

— Комиссия хүлээп албаанда, ынаар көже бээрге ажырбас чүве бе?

— Бо бажыңның төлевилелин бадыладып алыр дээш, Кызылче бир ай чыгыы чоруп келген мен. Бадыладып алган мен. Кижи бодунуң чурттаар бажыңын черле шынарлыг болгаш идегелдиг кылыр болгай.

Шынап-ла, панельден эптээн бажың ирир, бустур эвес. Саша каш салгал ажылдыр кедизин бодаан чорду. Ол херим иштинге чүгле алды чүсчүк чер бергенинге хомудаар. Черде бажың тудуп ап турар кижилерниң дөгерези бо кызагдалга таарзынмас болду. Шынап-ла, бодап кээрге, чер чедишпээн эвес, чүге район архитектору амыдыралга шагда-ла чара-буза тептирип каапкан саавырга чагыртпышаан орар кижил?

Хууда бажың тудуп ап турар кижилер чер-черлерде бар-дыр. Ынчалза-даа күрүнеден чээли алыры доктарлыг болуп турар. Бир эвес күрүне бодунуң хамаатылары 2000 чылда дөгерези аңгы бажыңнарлыг болурун шынап-ла чедип алыр дизе, чээли алырынче орукту каалама кылдыр ажыдар ужурлуг. Мындыг фактыны ап көрээли. Биске бажың тудуп бээр ужурлуг «Шагаан-Арыг тудуг» трест чыл эгезинден бээр чедир чаңгыс-даа дөрбелчин метр чурттаар шөлүн ажыглалга кирбээн. А чүгле чаңгыс Александр Шефер безин октябрь айда 62 дөрбелчин метр чурттаар шөлүн ажыглалга киирер деп турар-дыр.

Көдүр-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.).

АРЖААННАР ДУГАЙЫНДА ОДУРУГЛАР

Бай-Тайганың Шивилиг аржаанында районнуң улус өөредилге килдизи башкыларның пансионадын бо чылын ажыткан. Аңаа Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш өске-даа районнарның башкылары дыштанып, кадыкын быжыглап алган.

Мария КҮЖҮГЕТ.

• • •

Улуг-Хемде Чаа-Хөлдүң Үүр аржаанынга баргаш, орта кадыкымны быжыглап, эмнедип алган мен. Кончуг-ла эки эм суглуг чер-дир, аржааны шил савага ийи ай-даа тургузарга, үрелбес. Ону барымдаалап көргеш, аржааны савалап кудар тускай цехтен (2-3 кижи) совхозка тургускаш, ону садыглаарын организастаза.

Богатыр КОШКАР-ООЛ.

• • •

Улуг-Хемде «Найырал» совхоз Үүр аржаанынче сагыш салбайн турар. Аржаанга чедип алыры-биле хемни кежип алыры кончуг берге чорду. Неделяның чүгле ийи хүнүнде дыштанып келгеннерни кежирер, ол эвээш, ону көвүдедир херек. Оон аңгыда, улустуң хонар черлерин таарымчалыг кылдыр кылбаан.

Сергей МӨҢГЕ-НАЗЫН.

• • •

Кара-Суг база бир эки аржааннарның бирээзи. Ындыг-даа болза, дыштаныкчыларга таарымчалыг байдалдарны тургуспааны-биле чон хомудап турар. Кооператив аъш-чемни багай белеткеп турар. Ойнаар дериг-херекселдер аржаан девискээринде чок. Аржаанга хөй аныяктар чыглыр, ойнап хөглээр, чамдыкта ээриик болгулаар. Чайгы бажым ажыл үезинде чүге мынча чыглып, ниитиниң ажыктыг ажылынга киришпейн турарыл?

Татьяна САТ, Бай-Кара КОМБУ. Чөөн-Хемчик район.

•

Тожуда Ногаан-Хөл аржаанынга чылдың-на дыка хөй кижи дыштанып, кадыкын быжыглап ап турар. Дыштанып келгеннерге кандыг-даа таарымчалыг байдалды мында тургуспаан, арыгланыр чер безин чок. Чурттаглга бажыңнарын, столованы аңаа «Тоора-Хем» совхоз туткаш, дериг-херекселдер, аъш-чем аймаа-биле хандырып болур арга бар.

Василий ХҮГБЕК, Дмитрий АИР-САНАА.

Кызыл хоорайның тооргунда «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинде тыва болгаш орус ажылчыннарлыг найыралдыг бригадалар, участоктар хөмүр-дашты казып тыварының планын айлар санында ажыр боттандырып келген.

ЧУРУКТА: ол разрезтиң мурнакчызы Галгат Габдулгаевич Галзов — «ЗСБШ-200" 60» маркалыг, чер өрүмнээр улуг станоктуң машинизи. Даглыг, даштыг черни оон күчүлүг станогу алдан метр чедир өрүмнээр. Бо ажылчын бүдүрүлгениң мурнакчызы. Чарыштың тиилекчизи Николай Николаевич Зубарев-биле кады ажылдап, кадыг чериң ханызында чаштынып чыдар эки шынарлыг одаар чүүлдү казып үндүреринге белеткел ажылдарын бедик шынарлыг чорудуп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Совхозтарның кичээнгейинге

НОГААГА, КАРТОФЕЛЬГЕ ЧАА ӨРТЕКТЕР

Чоннуң аъш-чем хандырылгазынга бо культуралар онзагай черни ээлээр ужурлуг. Ынчалза-даа бистиң республикада оларны тарып өстүрер, ажаарынче ажыл-агыйлар база черле чамдык чурттакчылар-даа чогуур кичээнгей салбайн келген. Ону барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың дүжүдүнден картофель болгаш ногаа садып алырының чаа өртектеринче шенелде кылдыр шилчииринин дугайында 1990 чылдың август 13-те доктаалды хүлээп алган.

Совхозтарның, Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң, республиканың херейлекчилер эвилелиниң дугурушканы-биле үстүнде адааныывыс культураларны садып алырының эң улуг өртектерин ногааны, картофельди кидин түлүк белеткээриниң үезинде — сентябрь 1-ден декабрь 15-ке чедир мынчаар доктааткан: картофельди совхозтардан хүлээп алырының өртээ 1 килограммны 30 көпеек, капустаныы — 20 көпеек. Оон аңгыда, саткан бир тонна картофельге 50 рубльди, капустага 120 рубльди немей төлээри көрдүнген.

Бир эвес совхозтар картофельди июль айда садар болза, оон 1 килограммның өртээ 70 көпеек, а августа 50 көпеек, капустаны июньда 50, июльда 35 база август айда 25 көпеек болур.

Теплицага эвес, а анаа ажык черге өстүрген помидорну август айда 1 килограммны 90 көпеек, а сентябрь 1-ден сезон төнчүзүнге чедир (декабрь 15-ке чедир) 63 көпеекке садып алыр. База ол-ла арга-биле өстүрген огурецти июньда 2 руб. 50 көпеек, июль 1-ден 15-ке чедир 1 руб. 50 көпеек, ол айның арткан үезинде 1 руб. 20 көпеек, август — сентябрь айларда 49 көпеек. Морковьту июль 15-тен 31-ге чедир 70, августа 40 көп турган, а сентябрь 1-ден декабрь 15-ке чедир 27 көпеек-биле бир килограммны хүлээп алыр. Чемге херглээр свекланы августа 25, борбак согунаны бүдүн чыл дургузунда 50, ногаан согуна июнь — сентябрь айларда 30 көпеек. Арбузту август 1-ден сезон төңгүже чедир 1 килограммны 80 көпеек-биле садып алырын доктааткан.

Бо культуралардан аңгыда, редис, редька, репа, кабачки, петрушка, сельдерей, койнут, патиссон — боларның өртектерин база дужаар үезин барымдаалап, аңгы-аңгы кылдыр доктааткан. Ногаа, картофель аймаанга бо чылын ажыглаар чаа өртектер дугайында материалдар совхозтарда, садыг организацияларында шуптузунда бар.

База бир чаа чүүл бар. Ол чүл дээрге уруглар албан черлери, эмнелгелер, школалар ажыл-агыйлардан садып алырда, күрүне өртээ-биле алыр. Чижээ, күрүне өртээ 1 килограмм картофельдиң 13 көпеек, а совхозтар 35 көпеекке садар болгай. Ынчангаш бир эвес школа интернадынга кайы-бир совхозтан 1 килограмм картофельди 35 көпеек-биле садып алыр болза, күрүне өртээнден ылгалын (0.35 көп — 0.13 көп = 0.22 көпеекти) бюджеттен саң-хөө органнары эгидип бээр, ында тускай көрдүнген акша-хөреңги бар.

Картофель база ажык черге өстүрген ногаа аймаа бо үстүнде айыткааныывыс хуусааларда база кыштаткан соонда дугуржулга-биле совхозтардан-даа киир садып алырының өртектерин ук доктаалда айыткан. Бо бүгү хемчеглер болза, картофель база ногаа аймаан көвүдедиринге ажыл-агыйларның сонуургалын бедидер сорулгалыг.

Чукхай ОЙДУПАА. Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң экономизи.

ДЕТКИИР, ДУЗАЛААР

Оларның байырлалын көргеш...

«Ээрбек» — хой ажылдыг совхоз. Мурнунда ол «Кызыл тараачыннын» салбыры турда, тудуг-сууру безин хөгжүвес, кыдыг чер турган. Ам байдал ында дыка өскерилген. Суурда ийи каъттыг контора база ясли-сад, чурттаглга бажыңнары — чаа бажыңнар көстүп келген. Бо ажыл-агый ам бут кырында быжыы-биле туруп алган. Бо чылын мал төлү алыр талазы-биле районда ийиги черде болган. Күрүнеге 60 тонна дүк садар планын 30 тонна 770 килограмм чедирген. Оон дыка хөй орулга кирген.

Шак ындыг чаагай үүлени бүдүрүп турар малчыннарын совхоз чоокта чаа чыгташ, оларның байырлалын эрттирген. Директорнуң хүлээлгезин күүседип турар А. Б. Монгуш амгы байдалды чыылганнарга таныштырган. Чедишкиннер илдеңне бар. Ынчалза-даа ол байырлалдың киржикчилери четпестерни эдеринче улуг кичээнгейни салган. Бо чылын кыргылда саадаан, ынчангаш элээн хөй орулганы чедир албаан. Ол ышкаш мал чеминиң белеткелинде улуг четпестер бар. Оъг-сигенниң үнгени чегей. Ынчангаш чамдык малчыннар Сүт-Хөл девискээринден барып мал чеми белеткээр ужурга таваржып турар. Амдызында ниитизи-биле 147-ле тонна сигенни совхоз белеткээн. Кыштаглаашкынга кажаа-хорааны чамдык хойжулар чазын-на белеткеп алган, а бир невек малчыннар аңаа хол-даа дегбээн. Ынчангаш бо бүгү ажылдарже ажыл-ишчилер шуптузу, хамыктың мурнунда, малчыннар улуг кичээнгейни салырын дугурушкан.

Ол байырлалга эки ажылдыгларны шаңнап мактаан. Майдыр-оол Куулар 100 хойдан 112 хураганны алган. Ынчангаш ону совхозтуң малчыннарының чарыжының тиилекчизи деп санааш, ээрлиг аът-биле шаңнаан. Ийиги черде 100 хойдан 90 хураган көргүзүглүг Сундуй-оол Чамзын 300 акша база согааш, бала, деспи-биле шаңнаткан. Ол дээрге далган соктап чиириңге эң кергиин чугула дериг-херекселдер болгай. Үшкү черни Эрес-оол Ондар, Алдын-оол Сарыглар оларның өг-бүлелери үлешкеш, 200-200 акша түңнүг бараан-биле шаңнатканнар.

Бо удаада кыргыкчылар болгаш сакманчыларны база хомудатпаан. Ол дээрге чонну, ажыл-ишчилерни хей-аът киирериниң база бир аргазы.

32 мөгениң хүрежи база болган. Ол база совхозка чаа чүүлдүң бирээзи, ону киржикчилер аажок сонуургап көрген. Аңаа Юрий Лапчар шүүлген, ийиги, үшкү черлерни Владимир Маады, Владимир Ондар олар алгылаан. Тиилекчилерни 1-1 хой, өшкү, дөтпе-биле шаңнаан.

Бии-Хем райкүүскомнуң культура килдизиниң эргелекчизи Марк Оюннуң удуртулгазы-биле ботывынгыр артистер малчыннарга, механизаторларга солун концертти бараалгаткан. Ол байырлалга киришкеш, бистиң «Саян» совхозка, Сесерлиг салбырынга база малчыннарны шак ынчалдыр чыып, оларның ажыл-ижин үнелеп, ажыл-агый дугайын ыяк дугуржуп, сүмелешкен, улусту хей-аът киирген болза деп бодадым.

Сарыг-оол УДУМБАРА. Сесерлиг суур.

ЯПОНИЯ КАНЧААР ДҮЖҮП БЕРГЕНИЛ?

45 чыл мурнунда, 1945 чылдың сентябрь 2-де, Токио мугулдурга кирип келген америк «Миссури» линкорнуң бортунга чугаа чокка дүжүп бериишкиниң дугайында Япония-биле актыга ат салыышкынының ёзулалы болган. Делегейниң ийиги дайыны мынчаар төнген. Хөй качыгдаан өртемчейге үр манаан тайбың үе эгелээн.

1945 чылдың эгезинде Оожум океан девискээринге Япониянын кол дайзыны болур АКШ-тың флоду болгаш шериглери Тиниан, Сайпан, Гуам ортулуктарны эжелеп алган. Ол чорук Япониянын амыдыралчы чугула объектилеринче согуушкунну күштелдирер арганы америк ужар чүүлге берген. Оон соонда американнар улуг күштерин Лейт ортулукка дүжүрүп алгаш, Филиппиннерни эжелеп алыр сорулга-биле дайынчы хөделиишкиннерни калбарты берген. Соңгу болгаш чөөн Бирмага британ болгаш кыдат аг-шериглер чурттуң девискээринче ханылап кирип, оон дайзынны үндүр сывырып, кургаг чер кыры-биле Кыдат-биле харылзаа тудуп алырынга чоокшулап келген.

Оожум океанга болгаш Мурнуу-Чөөн Азияга байдал ниитизи-биле Япониягa хамаарыштыр чогумчалыг эвес апарган. Американнар апрельде Окинава ортулукту эжелеп аптарга, далай-биле аргыжар оруктарны камгалаарынга японнарга дыка берге байдалды таварыштырган.

1945 чылдың август 8-те Москвага япон элчинге даараазында хүнден эгелээш, ССРЭ Япония-биле дайын байдалында кылдыр бодун санаар апаар-дыр деп чарлаан. Совет чазактың ол шиитпирин тайбыңны доп-дораан бодарадып тургузарының эрге-ажыктары негээн болгаш делегей улустарының эргезиниң норма-чижектеринге база эвилелчи хүлээлгелерге дүүштүр шыңгыы чурум ёзугаар боттандырган. Дараазында хүн Япониянын премьер-министри Судзуки мынча деп медеглээн: «Бөгүн эртен Совет Эвилелиниң дайынче киргени шуут берге байдалга бисти таварыштырган болгаш дайынны оон ыңай уламчылаар арга чок болдурган-дыр».

Шынап-ла, 23 хүннүң дургузунда совет шериглер япон кургаг чер шериглериниң кол күжү болур Квантун армиязын чылча шапкан. Оон түңнелинде Ыраккы Чөөн чүкке байдал кескүзү-биле өскерилген: Соңгу-Чөөн Кыдат, Соңгу Корея, Мурнуу Сахалин болгаш Курил ортулуктары хосталган.

Япониянын императору Хирохито август 14-те дайынны удуртур талазы-биле дээди чөвүлелдиң болгаш министрлер кабинединиң каттышкан чөвүлел хуралын чыылдырган. Дүжүп бээриниң азы дайынны уламчылаарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Чугаа чокка дүжүп бээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алыры дээш хөй кезии саналдаан. Ындыг турушту император деткээн болгаш медеглел кылган. Ында ылангыя мынча дээн: «...Потсдам декларациязын хүлээп алыр кылдыр айтыышкын бердим... Мээң шиитпирим дугайын чон билип алзын дээш ол айтырыг талазы-биле императорга угуулганы дүрген белеткээр кылдыр база айтыышкын бердим».

Шериг министерствозунуң эргелелинден майор К. Хатанакага баштаткан офицер-фанатиктерниң бөлүү император Потсдам декларациязының болгаш Япония-биле дайынны соксадырының негелделерин хүлээп алган дээрзин билип кааш, чепсектиг демиселди уламчылаарының оруу-биле чуртту чорудар деп шиитпирлээн. Император ордузун камгалап турган гвардейжи бир дугаар дивизияның командирин өлүргеш, ордунуң иштинче шургуп кире бергеннер. Ынчалза-жок далаш организастаттынган ол сүлчээ дораан-на бастырган. Оон эгелекчилерин судтаваан-даа.

Дүжүп бериишкиниң негелделерин хүлээп алыр дугайында император Хирохитонуң угуулгазын радиога август 15-те дамчыткан. Ында ылангыя чугаалап турары болза: «Оларның кады кылган декларациязын бистиң империяның хүлээп алганының дугайында медээни Каттышкан Штаттарның, Великобританияның, Кыдаттың болгаш Совет Эвилелиниң чазактарынга дамчыдар кылдыр айтыышкынны бистиң чазаавыска бердивис».

Япониянын дүжүп бергениниң дугайында актыга албан ёзузу-биле ат салыышкынын организастаар талазы-биле бүгү белеткел ажылын Оожум океанда эвилелчи күштерниң кол командылакчызы генерал Дуглас Макартурнуң штабы чорудуп турган. Императорнуң угуулгазын чарлап дыңнадыпкан соонда, эвилелчи күрүнелерниң Ыраккы Чөөн чүкке Дээди кол командылакчызын томуйлаар дугайында айтырыг тургустунуп келген. Япон чепсектиг күштерниң ниитизи-биле дүжүп бергенин хүлээп алыры оон эрге-хүлээлгезинге кириг турган. АКШ-тың администрациязы ол албан-дужаалга генерал Д. Макартурну саналдаан. Совет чазак ындыг санал-биле чөпшээрешкен болгаш генерал-лейтенант К. Н. Деревянкону эвилелчи армияларның Дээди кол командылакчызының чанынга ССРЭ-ниң төлээлекчизи кылдыр томуйлаан.

Дүжүп бериишкиниң белеткээри-биле холбашкан кол болуушкуннарның болуп турган төвү Манила болган. Дүжүп бериишкин дугайында эвилелчи күрүнелер-биле сүмележип дугурушкан актыны аңаа кыйгыртып эккелген төлээлекчилерге август 20-де тывысхан. Аңаа дүүштүр бүгү-ле япон шериглерге болгаш чурттакчы чонга дайын хөделиишкиннерин доп-дораан соксадырын, судноларны, самолеттарны, шериглерниң болгаш хамаатыларның эт-хөреңгизин камгалаарын дужааган; хамааты, шериг болгаш далай албан кижилери эвилелчи күрүнелерниң Дээди кол командылакчызының айтыышкыннарын күүседир ужурлуг турган; бүгү-ле эвилелчи күрүнелерниң дайынга туттурган шериглерин болгаш хамаатыларын доп-дораан хостап үндүрерин япон чазакка база кол штабка даасан; императорнуң болгаш чазактың арга-чагыргазы эвилелчи күрүнелерниң Дээди кол командылакчызынга чагыртыкан турар, чүге дизе дүжүп бериишкиннинң негелделерин боттандырарынга эргежок чугула хемчеглерни ол баш удур алган турар ужурлуг.

...«Миссури» линкорнуң үстүкү палубазынга улуг столду салып каан. АКШ-тың, Великобританияның, ССРЭ-ниң, Францияның, Кыдаттың, Австралияның, Канаданың, Голландияның, Чаа Зеландияның делегацияларының төлээлекчилери аңаа олуттарын ээлепкен. 8 шак 55 минута турда, линкорнуң бортунга «Лэнсдаун» деп америк эсминец чоокшулап келген, аңаа япон делегация чораан: чазакты төлээлээн даштыкы херектер министри Мамору Сигэмицу, император шааразын төлээлээн Кол штаб начальниги генерал Есидзиро Умэдзу.

Стол чанынга четпейн чорааш, япон төлээлекчилер доктаап турупканнар: «бужар-бак, яламык чоруктуң минутазы» келген. Японнар 300 секунда дургузунда эвилелчи чурттарның төлээлекчилериниң көрүжүнге сорунза дег турупканнар. Оон соонда 9 шак 04 минута турда, Макартур, Сигэмицу болгаш Умэдзу олар допчу чүве чугаалаан соолунда, чугаа чокка дүжүп бергениниң дугайында актыга ат салганнар.

Ол ёзулалдың соонда эвилелчи күрүнелерниң төлээлекчилери актыга боттарының аттарын салганнар. Совет Эвилелиниң өмүнээзинден генерал К. Н. Деревянко ат салыр ындыг эргелиг болган. Ол хүнден эгелээш, Оожум океанның, Кыдаттың, Мурнуу-Чөөн Азияның янзы-бүрү девискээрлеринден япон шериглерниң дүжүп бериишкиннерин эвилелчи командылал черинин төлээлекчилери хүлээп ап эгелээн. Ол чорук элээн каш айлар уламчылаан.

1945 чылдың сентябрь 2-де Япониянын дүжүп бергениниң дугайында актыга ат салыышкыны япон милитаризмниң дайынзырак чүткүлдериниң төөгү талазы-биле чайлаш чок төнчүзү болган.

Сес айлар эрткенде, 1946 чылдың май 3-те, Токиога делегейниң шериг трибуналы ажылдап эгелээн. Агрессия болза делегейге эң-не аар кемниг херек үүлгедиишкини болур деп аңаа хүлээп көрген, а ону эскүткен кижилер кадыг-дошкун кеземчеге онаажыр. Япон агрессорларга чептүг өжээн негээшкининиң шагы база ынчан халкан.

Н. КОМАРОВ. Төөгү эртемнериниң кандидады.

ШАЖЫН: *хууда бодалдар*

ХООЙЛУ ТӨЛЕВИЛЕЛИНГЕ ХАМААРЫШТЫР

«Чүдүлгениң хостуунуң болгаш шажынчы-чүдүлге организацияларының дугайында» Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Хоойлузунуң төлевилелин төп солуннарга парлаан. Ол төлевилел оон мурнунда турган хоойлуга көөрде, гуманныг утка-шынар талазы-биле болгаш чүдүлгелиг кижилерниң эргелерин элээн делгемчиткени-биле онзагай. Чүдүлгелиг кижилерге эки байдалды тургузарын чугулалап турар дээрзин чон үнелеп турар. Бо хоойлунуң төлевилелин өөренип көргеш, Тыва сарыг шажын ниитилели бодунуң негелделерин саналдап турар.

Хоойлу төлевилелиниң 16 дугаар чүүлүнге: «Шажынчы организациялар боттарының бүдүрүлге черлеринге болгаш ажыл-агыйынга кылып алган продукциязын чурттуң иштинге болгаш даштыкыже үндүр садар, база даштыкы-биле бараан солчулгазын кылып болур» деп немелдени киирерин саналдап тур бис. Шажынчы организацияларның хоойлу ёзугаар бүрүткээшкинин эрги хоойлуда эмин эртир нарыыдадып кааның өөренип көргеш, ону ол организацияларның тывылган черинден Советтер органы боттары бадылаар кылдыр сүмелеп турар бис. Моон мурнунда районга бадылаан соонда, республикага база бадылаар, ону Москвага база көөр турган. Бадылаашкын соонда үстүнде турар организацияларже чүгле дамчыдып кагза четчир. А шажынчы организацияларның ажыл-чорудулгазын чүгле хоойлу хайгаараар ужурлуг.

Амгы үеде ол ажыл-чорудулганы янзы-бүрү деңнелдерниң шажын талазы-биле төлээлери хынап хайгаарап турар болгай. Бир эвес ол төлээ черлери артып каар чүве болза, ол ажылга партия кежигүнү эвес кижилер ажылдаар болза эки. Шажын талазы-биле күрүнениң төлээзи чүдүлгелиг кижилерниң эрге-ажыын база сонуургалын, негелделерин күрүне органнарынга дамчыдып, деткип турар болза, эки деп санап турар бис. Ол төлээни Тывада бар шажынчы организациялар боттары соңгуп аар ужурлуг.

База нам-чазактың болгаш кандыг-даа партияларның органнары шажынчы организацияларже кандыг-даа хевирниң кызып-кыйыышкынын кылбас болза эки деп санап турар бис. Оон ыңай кижилер эдип-чазаар черлерге чүдүлгелиг кижилерниң сагыш-сеткил (шажынчы) негелделерин хандырып турар тускай өрээлдерни организастаар болза, ында черле багай чүве чок.

Хоойлу төлевилелиниң 5-ки кезээниң 25-ки чүүлүнге: «Чаа тургустунган шажынчы организацияларның бүдүрүлге черлери болгаш ажыл-агыйы күш-шыдал киргиже 5 чыл иштинде үндүрүг тыртпас» деп немелдени киирер болза эки деп санап турар бис.

Владимир КАРА-САЛ. Тыва сарыг шажын ниитилелиниң даргазы.

ЭГИДИП АП КӨРЭЭЛИҢЕР

Хамык чүүлдерни хандыр билип албайн чыткаш, ону бора-бөдүүнү-биле тайылбырлаарга, кижилер ону канчаар билип аарлары? Кижилерниң чүве билип алыр арга-хоргазы чаңгыс аай эвес болгай. Салым-чаянныг болза, бүгү-ле чүвени, тодаргайлаарга, долгандыр турар делегейни, кончуг дүрген база бөдүүнү-биле билип аптар. Өске кижилер база шупту чүвени ынчаар билир дээр болза, ол шын бе? Оларның мөзү-шынары, аажы-чаны, салым-чаяаны, сонуургалы янзы-бүрү болгай.

Кижи төрелгетенниң шак ол сайзырангай шынары, амгы сайзырангай ниитилел болу бээринче чедирген. Сайзыралы чедишкен кижини кижи болдуруп турар эң-не кол чүве оон мөзү-шынары болур.

Кижи төрелгетенниң ниити сайзыралының деңнели улгатканы-биле база мээ-медерелиниң сайзыраанының ужурунда кижилерниң инстинктизи кошкаар. А оон орнунга кижиниң чырык чер кырынга эң кол баш-карыкчызы мөзү-шынары апаар.

А мөзү-шынарның хевирлеттинеринге, сайзыраарынга база кадагалаттынарынга, бораң-саран ёзулал-сагылгалардан эгелээш, улуг шажын-чүдүлгелерге чедир кончуг улуг салдарлыг болуп турар.

Ынчангаш амгы үениң ниитилелиниң тургузуу чеже-даа быжыг, чеже-даа дээди шынга үндезилеттинген хоойлу-дүрүмнүг болза, үрегдекчи, чиик сеткилдиг, туруш чок, каржы-хажагай, бак ёралыг, мугулай база адааргак чоруктардан болгаш өске-даа шынарлардан, кижиниң мөзү-шынарын камгалап аар арга-шинээзи чок деп чүве амгы ниитилелге билдингир апар чоруур.

Орус улустуң чүнү тараан сен, ону чулуп аар сен деп үлегер чугаазы бар. Турнугуушкун үезиниң ниитилеливиске чедирген хоразы, оон дүрген сегип-секпээринге арга-хорганы тывылбайн турары, шак ол мерген сөске кончуг хевирлешкен.

Чүвени хандыр угаар арга-хоргазы чок болганындан азы ниитилелдиң эптиг байдалды тургуспаанының харааазында, шын-мөге-даа чүвени канчалдыр өөреткенил, ынчалдыр чонга тайылбырлаар турган. Шынны чонга чугаалаарындан коргар ийикпе азы биле тура-ла, чүвениң утказын хажыдар. Шак бо шынар улуг салгалдың интеллигенциязында кончуг көскү.

Эде тургустунуушкуннуң база чурттуң чаа политиказының кол үг-шии, ниитилелдиң амыдыралы турнугуушкундан үнүп, чаа агымнарже кирзин деп турар болгай. Шак ол агымнарны ажыглап шыдаар улус ажыглай бергенин радио, телевидениеден дыңнап, көрүп, солуннардан хүн бүрүде номчуп турар болгай бис.

Ынчангаш дээди чагырганың биске херек кырында берип турар хосталгаларын билдилиг ажыглаар сорулга-биле, ода-ла өгбелеривистиң чүдүп чорааны буддизм азы сарыг шажын дээр чүдүлгевисти дараый эгидип аар ужурлуг бис. Чаа Хоойлу төлевилелинде солун чүүлдер черле хөй-дүр, ону амыдыралга боттандырары чугула.

Өгбелеривистиң чүдүп чорааны буддизм чүдүлгези делегейде эң-не гуманныг чүдүлге болуп турар. Амгы үеде буддизм чүдүлгелиг чурттарның экологтуг байдалының эң-не кадагалаттынган болуп турары-биле ону тайылбырлап болур.

Буддизмни чамдык мөзү-шынар деп чүвени билбес улус эң-не бүдүүлүк чүдүлге деп чулчуруп чоруурлар. Ындыг кижилер делегейни, буян-кежик долган өндүр, чаагай эвес, бөдүүн чаңгыс өңнүг чүүл деп билирлер.

Амгы аныяк-өскенни моң-биле соп, арныынче газ чаштырып тургаш кижизидер болза, кем-херек үүлгедиишкиннериниң эвээжээри чөгенчиг-ле боор.

Мурнуу-Чөөн Азияга бүдүн чартык муң чылда туруп база сайзырап келген сарыг шажын чүдүлгезин кижилерниң бак чүвеге кажан-даа өөретпейн келген. Буян кылыр чүдүлгевисти эгидип ап көрээлиңер. Ынчан бис багай алдар-биле кажан-даа алдаржывас бис.

Мээн бо чүүлүм парлаттынза, гонорарым сарыг шажынның агар саныынче шилчидерин диледим.

Дмитрий ДҮРБҮЙ.

КӨРҮП ЧЕТТИГЕР МЕН БЕ?

Шивилигниң ээзим бажынга кыштың чыккылама соогунда Самбуу оглу Дембирел деп ядыы ашактың өг-бүлезинге төрүттүнген мен. Авам мени божаан соонда сарыг думаадан барган. Өскүзүнден өлбес дээр. Он дөрт харлыг угбавыс инээн саап, бисти азырап, чемгерип өстүрүшкен. Ийи харлыг турумда, элээн шыдалдыг Мөңделе деп кижи азырап алган. Суму аныяктарын баштаан түлүктүг-ле эр турган дээр. Чөөн чүк улустарының Коммунистиг университединге өөренип турган ол чок болган. Азыраан ием мени улузумга дедир эгиткен.

Ынчан Туралыгның Өзен-Бажынга он өг чыткан бис. Бир шору кыс уруглуг башкы кижи кожуп келгеш, бисти бижикке өөредип турган. Шуугай ыяшты хөөлээш, үстээш, хүл-биле боран алгаш, сүүр ыяш-биле бижип турган бис. Оон бодум үжүк таныып алгаш-ла, башкылап эгелээн мен. Хөл сумузунуң арвээ комитединге үш чыл ажылдааш, ай хуусаалыг курстар дооскан мен. Оон соонда мени Тес-Хемче чорутканы. Үжен үш чылдарда партия совет органнарынга бараан болуп ажылдааш, пенсияже үнген мен.

Бо чорааш, көрбээн чүвем чок. Хүрээ-хиит непterээн турган. Хөл бажының оваазын дагып турганын сактыр-дыр мен. Кеп-Сөөк хүрээзинге барып чүдүп-даа турган мен. Алды-Үстүү ийи ажык аразын база дагып турар чүве. Мөңгүлек тайгазын база ыдыктап көөр турган. Үжен чылдарның шагаазы кончуг солун боор чораан. Оон соонда-ла хамык чүвени узуткапканы кончуг хараадаанчыг.

Ам харын чаңчылдарны эгидип, хүрээ-хиитти тудар деп турары эки-дир. Кырган кижи ону көрүп четтигер ирги мен бе? Чүдүлгези чок чонну кандыг чон дээрил?

Роман ОЧУР-ООЛ.

Чугула интервью — **Шоодуг**

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУННУҢ ТӨЛҮ

— Чүү дээш сени класстан үндүрүптү, Егоров?

— Үзел-бодал плюрализми дээш.

— Чүнү ынча деп тураңны тааптыг тайылбырлап көрем?

— Башкы кичээл эрттирерингe шаптык кадып турарымны чугаалады. Мен ынча деп бодавайн турар болгаш, ооң дугайын чугаададым. Бистиң чуртувуста хамааты кижи бүрүзү бот хуузунда үзел-бодалдыг болур эргелиг болдур ийин. Ону Конституцияда безин бижип каан. А мен ажыктарны ажыглап, түве чугаалай бээримге, класстан үндүр ойладыптар-дыр.

— А ам чүнү кылыр бодап алдың, ынчаш?

— Кара туразында аажылаашкынга удурланыр.

— Кандыг арга-биле?

— Забастовка чарлаар мен. Кичээлдерже кирбес мен.

— А сээң ада-иең ындыг шиитпирге кандыг хамаарылгалыг болур деп бодап тур сен?

— Бодаарымга, билбейн баар ышкаштар-дыр. Олар таптаашкын үезинде кижизиттинген болбазык бе. Ачам чаңчыккан аайы-биле чүвүр баа сегирип алыр, а авам мөөреп бадырыптар боор. Ынчалза-даа мен бодумнуң негелделеримден ойталавас мен.

— Интервьюнуң төнчүзүнде оон өске чүнү чугаалансаар сен?

— Бистер, эде тургустунуушкуннуң төлдери, школага болгаш бажыңга кижизидилгениң чагырып дужаар аргаларындан ойталааш, демократчы аргаларже кирерин негеп тур бис. Бистер башкылар болгаш ада-иелерниң үениң харысалгазын медерел билирин, чаа чүүлдерге уткуштур соңгаларны ажыдарын шиитпирлии-биле негеп тур бис.

— Четтирдим, Егоров. А ам — директорже. Дүрген чедип келирини дужаады. Чүге? Ватрушкалар дээш эвес дээрзи билдинтир болдур ийин. Туттун, Егоров. Чедиишкиннерни күзедим.

С. АВДЕЕНКО.

«Пионер» сеткүүлден Артур ХЕРТЕК очулдурган.

ЭШТИҢ ТУРАСКААЛЫНГА

Степан Иванович Феоктистовту бистиң аравыста чок деп чугаалаар хамаан чок, бодаарга безин сагышка аарышкылыг. Чүге дээрге ол бежен чылдарның эгезинден бээр, тодаргайлаарга, 1951 чылда бистиң редакцияга фотокорреспондент болуп кирген, ооң соонда 1973 чылда пенсиялаза-даа, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир солун-биле харылзаазын үспейн келген.

С. И. Феоктистов 1913 чылдың декабрь 28-те амгы Бии-Хем районнуң Өөкке төрүттүнген. Ооң чурулгага салымныы эрте чажындан бээр билдинген. Солунга ажылдаар бетинде чурукчулап турган, оон фотоаппаратураны шиңгээдип алгаш, фотокорреспондентилеп кирген. Редакцияга ажылдап келген чылдарының дургузунда С. И. Феоктистов чүгле күш-ажылга кызымаан, дааңган ижинге харысалгалыын көргүзүп келген эвес, кады ажылдап турар эш-өөрүнге эптиг-ээлдээн, улуг-даа, бичии-даа кижилерни хүндүлеп билирин, интернационалчызын, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ёзулуг кижизиг сеткилдиин көргүзүп, ындыг мөзү-шынары-биле аныяк журналистерге үлегер болуп келген. Ынчангаш ооң чок апарганының дугайында медээ «Шынның» ажылдакчыларынга аарышкылыг болуп турар ужуру-даа ында.

Күш-ажылга ынакшылын ол амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир балыткаан. Редакция ооң хол-биле чураан чуруктарын сөөлгү хүннерге чедир ап, номчукчуларга бараалгадып келген.

Мөңге уйгуң уду, Степан Иванович, сээң кижизиг бүдүжүң, чаагай сеткилиң бистиң чүректеривиске кезээде артар.

«Шын» солуннуң коллективи.

Чаа шүлүктер

НОКТЮРН

Дүнну өттүр муңгаргай ай
Дүндүк харап тура хонду.
Өремелиг сүтке-даа баар,
Өшкен одаг чүшкүрер-даа,
Уйгум читкен мээң арным
Угаап, топтап көргүлээр-даа...
Дүнну өттүр муңгаргай ай
Дүндүк харап тура хонду.
Дүндүк өттүр сылдыс санап,
Дүне када уйгум келбейн,
Дүндүүштелген бодалдарның
Дүлгээзинин сактып чыттым.
Саңчок делгем өртемчейде
Сарыг дээрбек база мен-не
Сагыжывыс хөөннешкен-дир —
Саймааралдың кулдары бис.
Дүнну өттүр муңгаргай ай
Дүндүк харап тура хонду.
Дүндүүштелген бодалдарның
Дүлгээзинин сагыш човап,
Дүне көңгүс удувадым.

Артур ХЕРТЕК.

ЧҮРЭЭМ-БИЛЕ СҮМЕЛЕЖИП

Хайыралыг эргим эшти
Кара хөрзүн шуглап алган.
Чүрээм бүргээн муңгаралды
Чүмү-биле кымга сөглээйн?
Аңгын орар чаңгыс ботту
Ам кээп кым-даа тоовас ышкаш:
Чаңгыс тыртым таакпыны,
Чаңгыс дашка араганы
Чартыктажып ижип, тыртып
Кады хөглеп чораан өөрүм
Хая көрнү берген ышкаш...
Чүрээм-биле сүмележип,
Чүгле чааскаан чоруур мен бе?
Мага-ботту чылыдыптар
Магалыг хүн дээп кээр бе?

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

АВАМГА

Өпей ырын ырлап чораащ,
Өстүрүп каан, ынак авам,
Чаражыңны, эргимиңни
Чассып, таалап сактып чор мен.
Чоон чажың хилиң ышкаш,
Чоргаар болгаш хөнү сыны
Долбанналган шырай-арнын
Тоолда кирген даңгына-ла.
Ажы-төлүң бистерни дээш
Ажыл-ишке кызымааңны,
Могаг-шылаг билбезиңни
Бодап келгеш, магадаар мен.
Каржыланып, чаңчаттынмас,
Каткы-хөглүг, ырлыг-шоорлуг,
Эштиг-өөрлүг, чоннуг, чолдуг
Ээлдек чаңныг, мээң авам.
Назыдавайн, мөңге уйгуң
Аныяанда удуй бердиң.
Чагыг-сөзүң дүрүм кылгаш,
Чандыр баспаайн, ынак авай.

Светлана ООРЖАК.

КӨП-СӨӨК КЫЗЫ

Кызыл-Дагның сөөскени дег,
Кызыл чаактыг Көп-Сөөк кызы,
Чазык-чаагай чаңнай бээрге,
Сагыш-сеткил дойлур уруг.
Эдиш малды сыдымнапкаш,
Ээр салбайн ора кааптар,
Куштталдырып ынай болур
Куу доозун шөйлүп үнер.
Чыраа саян шилип мунар
Чылгычы кыс — эрес уруг.
Чүгеи, чулар астып чоруур
Чүрээм болган Көп-Сөөк кызы.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

КОЖАМЫК

(Ойтулааш аяны-биле)

Октаргайны күзүңгүлээн
Өттүг шолбан чайнай берди.
Өттүг эъттиг, эриг баарлыг
Ортун-карам үндүрүнер.
Чайгы шынаам чырыткылаан
Чайынныг ай хереп келди.
Чалар от дег изиг эъттиг
Чаражымны көргүзүнер.

Сандан САНДЮ.

Кызыл.

Сонуургап номчуңар

ЧАЖЫДЫ ЧҮДЕЛ?

Он бир чыл бурунгаар Хубэй дээр кыдат можуда тараачын кыс Сюн Цзайдин халыыдаар аарыгдан аараан. Ооң түңнелинде, чемге хөннү чок апарган болгаш чоокка чедир аъш-чем чивейн келген. Эмчилер баштайгы сес чылдың дургузунда аңаа глюкоза сыкыртып, а чоок кижилери суук чем-биле чемгерип турганнар. Чоокта чаа цигун гимнастиказының специалистериниң ачызында Сюн кадык кижилерниң чип турары бүгү-ле чемин холувайн чиир апарган. Ынчалза-даа гимнастиканы соксадырга-ла, чемге хөөн чок байдал катап кирип келир болган. Эртемденнер шак бо чүүлдү амдыгаа дээр тайылбырлап шыдавайн турарлар.

ЛАМБАДАНЫҢ КЫЛБАЗЫ ЧОК

Бүгү-делегейниң хүлээп алышкынын чаалап алган ламбада сам түгле өөрүшкү болгаш таалал бээр эвес, а кажыдалды база сөңнээр болуп тур.

Ук самның эң тергиин күүседикчизин илередири-биле чарлаттынган конкурска Рио-де-Жанейро хоорайның херээжен чурттакчыларының бирээзи киржирин шиитпирлеп алган. Ол ооң кырында кандыг айыыл диргелип келгенин ынчан билбээн. Ук херээженниң хүнээчел ашаа кадайының шиитпириниң дугайын билип алгаш, хөөкүйнү херимге чыпшыр баглааш, ооң мага-бодунда шарыттынган гранатаның частыр кезиниң быдлазын чежипкен. Шак ынчаар кадайын өлүрген ол хорутдал сөөлүнде болган байысаалгага өчээн деп «Праце» чехословак солун бижип турар.

КАЙГАМЧЫКТЫГ ТУАЛЕТ

Целиноград хоорайның чурттакчызы Н. кайгамчыктыг туалеттиң эдилекчизи болган. ГФР-же көжүп чоруй барган төрели аңаа кооператив квартираны белекке берипкен.

А эң кол кайгамчык чүүл ону арыгланыр черге манап турган. Ооң хапаларын адаандан үстүнге чедир 10 рубль үнелиг совет акшалар-биле чыпшырган болган. Дөрт ханада моон мурнунда чурттап турган чурттакчы ниитизи-биле 550 кызыл акшаны чыпшырган болган, шуптузу 5,5 муң рубль.

Аас-кежиктиг Н. изиг суг-биле акшаларны адырып эгелээн, ынчалза-даа ёзулуг шын акша бе дээрзин экспертиза тодарадыр дээрзин «Ленинская смена» солун бижээн.

БУРГАНГА ЧҮДҮВЕ

Мечеть иштинче кирип ора, мусульман кижи идиин ыяап-ла уштур. Ынчангаш ону эжик аксынга арттырып каар. Равалпинди хоорайның чанында Багвал суурнуң чурттакчыларын көрген болза, аажок-ла эпчок болур турган боор. Чүге дизе олар мөргүлдеп кызыл-даван чанар ужурга таварышканнар. Чүдүлгелиг кижилер боттарының хүлээлгезин күүседип турарының аразында 150 эжеш идик билдинмес уг-шигже ис чок чиде берген. Дүвүрээзин медээзи-биле келген полиция кара сагыштыг кижилерни тыварын оралдашса-даа, оон чүү-даа бүтпээн.

Тус черниң парлалгазындан алырга, Багвалга мечеть иштинден оорлаашкын — Пакистанда ийи-чаңгыс таварылга эвес болуп турар.

ДЕЛЕГЕЙДЕ АМ ЧЕЖЕ КИЖИ БАРЫЛ?

Каттышкан нацыялар организациязының Секретариадының эксперттери делегейниң бүгү чонунуң амгы үеде сан-түңүнге хамаарышкан илеткелди белеткээш, КНО-нуң штаб-квартиразынга чарлаан. Бо чылдың ортан үезинде делегейниң бүгү чурттакчы чонунуң саны 5 миллиард 300 миллион кижи четкен. 1990 чылда делегей чонунга 92 миллион кижи немешкен. Өртемчейниң чонунуң саны 2000 чылга чедир 6 миллиард 300 миллион, а 25 чыл болгаш — 8,5 миллиард чедир өзерин документиде айыткан.

ДЭЭРДЕ ЧЕЖЕ СЫЛДЫС БАРЫЛ?

Дээрде чеже сылдыс барын делегейниң астрономия эртемденнери шагдан бээр сонуургап келген. Сылдыстар каталогу деп ном АКШ-та чоокта чаа парлаттынган. Дээрде 18 миллион 819 муң 291 сылдыстар болгаш өске-даа объектилер бар деп ук номда бижээн. Ол дээрге моон мурнунда саннардан 60 катап хөй болуп турар.

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Бүгү-эвилел, эвилел болгаш республика база районнар солуннарының болгаш журналдарының 1991 чылда алыр чагыдылгазы 1990 чылдың сентябрь 1-де эгелээр.

Чагыдылганы номчукчулар ажылдап турар черлериниң аайы-биле хөй-ниитичи тарадыкчыларны, харылзаа салбырларын, «Союзпечать» черлерин дамчыштыр кылдырып болур. Чагыдылгаларның хуусаазын эрттирбейн кылырын бүгү номчукчулардан «Союзпечать» чери дилеп, солуннар, журналдар чагыдарының бланк документилерин кээп алырынче хөй-ниитичи тарадыкчыларны чалап тур.

Оран-чурттуң каастал-газы — долгандыр турар кайгамчык чурумалдыг бойдус кижиниң сагыш-сеткилин өөртүп, ону омак-хөглүг чурттап, ажылдаарынче чалгынналп турар. Кижи бодунуң төрээн бойдузун камгалап, кадагалап, ону чогаадыкчы ажыл-иши-биле улам каастаар.

Дагларлыг, бедик сыннарлыг хемниң делгеминде малчын аал кожүп кээп, чайлаглаар дээш борбак ак өөн тиккен.

Оларның кадарган хамык малы ырадыр одарлай берген. Аалдың уруг-дарыы аккыр өгнүн чанынга майгыпын тиккеш, оон чанынга ойнап хөглээрлер. Ада-иезинге дузалажып, оларның хүлээп алган малын кадаржырлар. Чурумалдыг чайлагның аккыр өө ырактан-на борбак дагаа чуургазы дег апарган кестүп турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Иннокентий Сафьянов деп кымыл?

Тоожудан үзүндү

Ук төөгүзүн алыр болза, Сафьяновтуң кырган-адазы Сибирьге кулак байның чалчазы чораан. Сөөлзүреди хоорайга келгеш, сапык даараар ажылчын, ооң дараазында садыгжы байның чалчазы апарган. Садыг-саарылга херээнге мерге-жилдии-биле ол 300 рубль түңнүг шаңнал алгаш, ооң-биле бичии садыг ажыткаш, улаштыр уттунмас кылдыр байый берген чүве-дир.

Кырган-ачазы өлүрге, ооң хөреңгизи Иннокентийниң ачазының болу берген. «Бистиң буржуазтыг амыдыралывыс мынчаар эгелээн» — деп, Сафьянов бодунуң сактыышкынында бижип турар.

Иннокентийниң ачазы — садыг капиталының талазы-биле Сибирьде сураглыг кижилерниң бирээзи. Политиктиг херек ужурунда шөлүткен кижилерни хөлезилеп алгаш, оларны садыг-саарылга ажылынга өөредип турган. «Бистиң бажыңывыс сөөлзүреди мырыңай-ла политиктиг шөлүттүргеннерниң клуву чыгыы апарган. Бистиң ада-иевис уругларының өг-бүле кижизидилгезин, бистиң өөредилгевисти база-ла оларга идегеп, эртем-билиглиг чиижек садыгжылар кылып алырын бодап турганнар. Ол чорук кедизинде бистерге эки саддарлыг болганы чугаажок. Улгады бергенивисте ачавыс ону эскерип кааш «буруузун миниип» орган чүве», — деп, Сафьянов сактыышкынында демдеглээн.

Иннокентийни Красноярскиде гимназияже өөредип чоруткан. Он беш харлыг турда, ону багай үзелдиг өөреникчи деп санааш, кандыг-даа өөредилге черинге өөредип болбас деп документ-биле гимназиядан үндүрүпкен.

Багай өөредилгелиг дээш эвес, сургуулдарга багай салдар чедирген, гимназияда корум-чурумга хаанныг тургузугга удур бөлүкке киришкен, ол бүгүнү кочулаан хана солунну үндүрген деп буруудаткан.

Полицияның хайгааралында болгаш адазының кичээнгейинге турарын дааскан бижиктиг аалынга чанып кээрге, аңаа кылыктанган ачазы Иннокентийни кезедири-биле Тываже, бодунуң садыгжыларынче дораан-на чорудупкан.

— Мени Тываже чоруткан чорук ачамның ийи дугаар «частырыы» болган — деп, Сафьянов бижип турар. Тывага ажылдап турган оон «идегелдиг» кижилери база-ла политиктиг херек ужурунда шөлүткен улус болганда, Иннокентийниң гимназия чылдарында үзел-бодалдарынга кедизинде бажып, соң революсчу болурунга дузалыг болган.

— 1903 чылда эртем-шинчилел ажылы кылырыбиле Феликс Конның Тывага келгени, ол улуг угаанның политиктиг ажылдакчы-биле өнүүктежи бергеним — мээң амыдыралымда уттундурбас школа болган — деп, Сафьянов бижээн.

Ф. Кон ийи чыл ажыг үениң дургузунда, Тывадан чоргуже, Сафьяновтарның бажыңынга чурттап турган. Ф. Конның библиотеказындан Сафьянов марксисчи литератураны ханызы-биле өөренип, пролетар революциязының дугайында эртемни билип эгелей берген.

— Ф. Конну эң чоок эжим, өннүүм болгаш башкым деп санаар мен, — деп, ол сактыышкынында айыткан.

Иннокентийниң ада-иезиниң аал-ораны Минусинскиде, ынчалза-даа садыг капиталының кол нуруузу Тывада болганда, Дапсыга суур кылгаш, көжүп кээп, чурттаалгазының хөй үезин эрттиргеннер.

Назынының чаш чылдарында Тывага келгенинден Иннокентий тыва чоннуң сос-чугаазын, аажы-чаңын эки билир. Үндезин чоннуң төөгүзүнге хамаарыштыр, оларның эдилелин, культуразын, ыры-кожамык, үлегер, чечен чугааларын, тоолдарын өөренип, шинчилээринге база сонуургалдыг турган. Эртем-шинчилел ажылынга сонуургалдыг болурунга Ф. Кон аңаа улуг салдарны чедирген. Сөөлзүредир оон эртем-шинчилел ажылынга хамаарышкан чүүлдери солуннарга болгаш журналдарга парлаттынган.

Орус, кыдат капиталистер экономика талазы-биле чурттуң ээлери апарган. Садыг-саарылгага чаңчыкпаанындан Тываның феодалдары база-ла капиталистерге мөлчүдүп, бодунуң чуртунга ажыктыг материалдыг бааза тургузар аргазы чок турган болгаш ол дугайын бодавайн-даа турганнар.

— Каш дакпыр дарлал ажыг-түрегдел адаанда үндезин тыва чоннуң аразынга өстүм, оларның келир үедеги салым-чолунуң дугайында айтырыг мээң сеткил-сагыжымны амыратпайн турган. Ынчангаш бүгү таламдан тыва чонга бердингеп мен, — деп, И. Сафьянов сактыышкынында демдеглээн.

Тергиин бай, капиталист кижиниң оглу-даа болза, ол адазынга эки дузалакчы болур туржук, чамдык таварылгада шаптык кадып, ачазының сеткилин хомудадып чораан. Маңаа хамаарыштыр чамдык болуушкуннарны бодунуң сактыышкынында чижек кылдыр кииргеп. Революция сөөлүнде, кажан ол Москвага 1932 чылда «Колхозцентр» деп черге ажылдай бергенде. Чөөн чүк улустарының университединиң дирекция чери ында өөренип турар тыва студентилерге Тывага улусчу революцияның тиилээниниң дугайында лекция номчуп бээрин Сафьяновтан дилээн. Ынчан ол аңаа тыва дылга лекция кылган.

— Тыва черге революстуг демиселдиң идепкейлиг организакчыларының бирээзи силер дээрзин билир бис. Ынчалза-даа силерниң ачаңар бай кижи турган-дыр, аңаа удур канчаар демисежип турган силер? — деп, студентилерниң бирээзи айтырыг салган. Айтырыгның харыызынга ол мындыг тайылбыр берген:

— Ийет, ындыг харын. Бистиң ачавыс чүгле Тывага эвес, Сибирьге шыырак байларның бирээзи турган. Ол бодунуң оолдарын салгакчы кылдыр белеткээр күзелдиг турганы маргылдаа чок. Ынчалза-даа мээң үзел-бодалым аңаа чагыртпайн барган. Менден чиижең садыгжы үнмес дээрзин ачамга база билдинип турган. Амыдыралга болган ийи чижектен чугаалап көрейн.

1903 чылда Тывага, чүгле Тывага эвес, бүгү Сибирьге, аажок улуг аш-чут болган, чайын кандаашкын болганындан оът-сиген үнмээн. Кыжында улуг хар дүшкеш, чоннуң мал-маганы артпайн барган. Чоп аштап эгелээн, ылаңгыя ядыы тыва чонга айыыл диргелип келген. Ачавыстың Минусинск барганын ажыглап алгаш, бистиң анмаарывыста шыгжаан каш чүс шоодай далганны аштаан чонга үлеп берипкен мен. База бир чижек.

Бистиң ачавыс чонга бараанны чээлиге бээр, ооң орнунга мал, өлүк алыр турган. Өрелиг улус баш ашкан, төлээр аргазы чок бергедеп келген. Оларның шуптузун судка бээринге белеткей берген. Бир чай аразында хөй кижи ады данзылаан өре дептерин ачавыстың шкавындан алгаш, өрттедипкен мен. Бо буруулуг херек ужурунда мени дораан-на Минусинскиже чорудупкан. Оон өскээр хемчег алыр аргазы чок турган. Чүге дизе ынчан мен оглуг-баштыг улуг эр апарганым ол.

Минусинскиге келген үем 1905 чыл — орус революция чылы. Ынчан политиктиг шөлүлгеде улус-биле каттыжып алгаш, бир-ле дугаарында кызыл туктуг чыскаалче үнген мен. Ол чыскаалды хаан чазак каржызы-биле базып каан.

Шойгу КҮЖҮГЕТ.

(Уланчылыг.)

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТВ

СЕНТЯБРЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35. Авам, ачам база мен. Уруг ийи харже кирипкен. 9.05 Соңгу чүк улузунуң национал уран чүүл коллективтериниң концерти. 10.05 «Партнер». Коммерция медээчизи. 10.35 «Көрүкчүлер сонуургалының шаналы». Кинофестиваль. «Дуганче барган кокпа». 11.10 Чыл үелери. Сентябрь. 12.10 Национал байырлал — Хамаарышпас чоруктуң хүнүн чарлааныңга. «Вьетнам — ужуп үнүп бар чыдар улу». Кинопрограмма. 13.10 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 14.10 «Бурда моден» сүмелеп тур...». 14.40 Барымдаалыг фильм. 15.30 Концерт. 15.55 Прибалтикада болуушкуннарга хамаарыштыр ниитилелде болгаш армияда хамаарылгалар дугайында барымдаалыг фильм. 16.45 «Нокиниң мульт-аян-чоруу». Уругларга киноконцерт. 17.30 «Үнүштерниң ужуралдары». Эртем-тайылбырлыг фильм. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 «Майда хар». Уран-чечен телефильм. 19.55 Найырал меридианнары. Зелена-Гура хоорайга ырының XXVI-гы фестивалы. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазак черинде. 21.40 «Мени ап ал». Уран-чечен телефильм. 22.55 Концерт. 23.45 Чараш кыстар конкурузу. 00.45 — 01.10 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Рамазан» деп татар ыры байырлалы». 9.00 «Экранда Сибирь». Киножурнал. 9.25 «Москва болгаш Лондонда чурттап турар ийи өг-бүлениң амыдыралындан көргүзүглер». Барымдаалыг телефильм. 10.15 Солдат ыры фестивалы. 12.15 Уругларга фильм. «Кызыл Бөртчүгеш дугайында». 1-2 сериялары. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 «Пи» демдек адаа-биле. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 Орус чугаа. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Чиик атлетика. Европа чемпионады. 23.05 — 01.20 «Немелде поезд ийиги орукка кээр». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Река» (АКШ) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

ВИДЕОЗАЛ: «Смертельная игра» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Возвращение к свободе» 9.00, 12.50, «Золушка» 10.50, «И придет тот день» 14.40, 18.40, «Авария — дочь мента» 16.40, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Юнга со шхуны «Колумб» 12.30, «Знакомство» (2 сериялыг) 16.30, «Ничего не случилось» 14.30 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Охота на единорога» (Свердловской к-ст) 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң баштаар чери, «Шын» солуннуң редколлегиязы, партбюрозу, бүгү коллективи солуннуң хоочун фотокорреспондентизи, күш-ажылдың хоочуну, 1947 чылдан бээр СЭКП кежигүнү, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү

Степан Иванович

ФЕОКТИСТОВТУҢ

мөчээни-биле холбаштыр оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор Б. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ эрнемяэя — 3-34-26; ◆ харысаагалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Каалдистер ◆ партийжэ амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-19; 3-36-73; ◆ агроэдеряр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаяда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга чамы

Гиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 478.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 2 воскресенье
№ 201 (14401)
1925 чылда үнделеттинген
Өртээ 3 кеп

«Шыңга» чагаалар:

Улусту чүге алалаарыл?

Мени Сотпа Бичей Хертековна дээр. Мөңгүн-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң складында амдаа чүдүрүкчүлеп ажылдап тур мен. Бодум пенсияда мен. 6 уруглуг, 60 харлыг бот-не кижи мен. Уругларымның адазы, улуг уруум чаа-ла 14 хар ажып турда, чок апарган. Өскүс уругларымны өстүрүп, азырап алыр дээш, совхозтуң янзы-бүрү ажылдарын кылып келдим. Ам-даа ажылдап чоруур бир чылдагааным ол. Ынча уруг-дарыгны азырап, өстүрери, хепкерери берге. Ажы-төлүм, аргалыг-ла болза, дүргенне эртем-билиг чедип алзын, ажылдазын, өгленип-баштанып алзын деп чоруур күзелдиг-не мен.

Харын, аас-кежик боол, улуг уруум Уран кедээ ажыл-агый техникумунуң агрономия салбырын дооскаш, Бай-Тайга чурттуг оол-биле таныжып алган. Уруумну эрги Тываның ёзузу-биле 1990 чылдың август 10-да аппарып бээр кылдыр кудаларым-биле дугуржуп, уруумнуң эт-херекселин эвээш-бичиилеп четчелеп, белеткенип турдум. Ынчангаш август 1-де совхозтуң дирекциязынга билдириишкин кииргеш, август 10-да Бай-Тайгага барып уруум өглээриминиң дугайын айыткааш, бир автомашинадан хөлезиледирин дилээн мен.

Директор бодунуң чиик машиназын август 4-те Иймеже — Сүт-Хөлче бодунуң кадайының дуңмаларының кудазы болур дээш, ынаар чорудупкан, бир автобусту бодунуң кудаларынга чөпшээрээн, а мээң билдириишкиним дугайын шуут ыттаваан болду. Ол-ла хевээр, меңээ кым-даа машина-техника бербеди. Өскүс уруум кудазынга барып шыдавазым ол-дур, эт-сеп-даа канчаар, оода аъш-чемин чедирип берзимзе дээш, ишти-баарым харлыгып келгеш, бажыңга уругларым көрүп олурда-ла, ыгладым-даа.

Харын, бурган өршээп, сеңтелге-тудуг участогунуң начальниги С. Ламажык совхозтуң автобузун алгаш база-ла Бай-Тайгаже, уруунуң кудазынче баар деп турган болду. Ол даргага ээрежип тургаш, куда баар дээн дөргүл-төрелдеримни-даа каггаш, аъш-чемимни алгаш, кудага барып четтим. Автобуска чораащ чүнү бодавадым дээр: төрээн совхозумга ол хире үр, ам кырган-даа болзумза, ажылдап берип чорзумза-даа, дузалаптар аргазы чок болган чоор деп муңгарап, харлыгып чордум. Чамдык ада-иелерни көөрге адааргаачыг-даа, олардан мээң ылгалым — олар даргалар, чок болза дарга төрелдерлиг, а мен кара ажылчын, барып-барып пенсионер, өскүс уругларлыг кадай болдум.

Партия райкомунуң парткомиссия даргазы М. Ондар ажы-төлү, кудалары Мугур-Аксынга турда-ла, Сүт-Хөлде дөргүл-төрелдерим алыр кижи мен дээш, совхозувустуң автобузун чөпшээредип алган болду. Дарга-даа, кандыг-даа кижиниң ажы-төлү бар, уруг-дарыын өглеп башкарып деп чүве ада-иелерге улуг өөрүшкү, байырлал болур ужурлуг. Бо таварылгада удуртукчу кижи машина-техника хуваарда, албан-дужаал, таныш-көрүш дивейн, арыг арын-нүүрлүг болур болза эки-дир ийин. Харын, мен ындаш, чаңгыс ботне, дузалаптар чүвези, дем-билези чок кижилерге кээргээчел болурун дилеп, солунче оларны бижиишкени дээш, мында шүгүмчүлээн даргаларым чектей бербес боор деп идегедим.

Бичей СОТПА.
Мөңгүн-Тайга район.

Красноярскиден чагаа

Бистер, Красноярскиниң удуртукчулар өөредип турар кедээ ажыл агый техникумунуң студентилери, чонувуска чагаа бижип ор бис. Төп солуннарга-даа, Красноярск крайының парлалгазынга-даа Тыва дугайында материалдар парлаттынган соонда, чугаа-соот дыргын болган. Ол материалдарда шын эвес, хөөреткен чүүлдер бар чорду, аалывыста байдалды база билип турар болгаш ынчаар санап турар бис. Хөөреткен фактылар чурттуң аңгы-аңгы хоорайларында өөренип турар тыва аныяктарга хамаарылганы сескертип турар. Кымның-даа аскындан ол чугаа дүшпес, дүвүреңчиг апарды.

Бо дүвүрээзин бистерни база оюп эртпээн. Августуң 17-ниң хүнүнде бистиң студентилеривис аар кемдээшкинге таварышкан. Толстой кудумчузунуң 60 дугаар бажыңында ниити чуртталга бажыңынга оолдар келгеш, тыва студентилерден акша-төгерик негеп, эттеп, соп эгелээн. Беш тыва оолдуң ийизи эзирик, үжү элээр турган. Оларже сес орус оол халдаан. Олар шупту эзирик турган. Олар тыва оолдарны билинмес кылдыр эттеп каан. Ийизи миниип кел-

Хостуг индир

Саналдар, бодалдар

геш, харын-даа дезипкен. Дөрт дугаар каътта В. К. Хомушку, А. О. Саая, Р. О. Ооржак оларны дужур октагылапкан. Эштеривис ам-даа берге байдалда.

Бо техникум чурттуң кедээ ажыл-агый бүдүрүлге коллективтеринге чылдың-на чүс ажыг специалистерни белеткеп берип турар. Тывалардан үжен-бежен хире кижи доозуп үнүп турар. Когараан эживис В. К. Хомушкунуң доозукчу диплом алырынга чедир 9 хонук арткан турган.

Тываның комсомол организациязындан, Иштики херектер министерствозундан, төлээлер келгеш, борта херектиң сайгарып көөрүн дилеп турар бис. Чаңгыс чер-чурттугларывыстан мону номчааш, изигленип, хөлзевейн, ут-баш чокка, кевин-херек чок черге өске улусче шорулбайн көөрүн дилеп тур бис. Улуг чуртувустуң аңгы-аңгы хоорайларында өөренип чоруур болгаш кем-херек адаанда акы-дуңмаларывыс бодап көрээлинер.

Улуг дилээвис — «Шын», «Тываның аныяктары» солуннардан журналистер келгеш, мону изии-биле хынап, бо каш доозукчулар-биле чугаалажып көрзүн.

Чагааның адаанда он тос кижи ат салган: А. Кара-Монгуш, М. Куулар, Э. Оюн, В. Оюн, В. Монгуш, Р. Монгуш, С. Мандараа, О. Монгуш, С. Монгуш, А. Саая, М. Түлүш, У. Бүрбү, А. Сагды, С. Седен-оол, Г. Бадыраа, Р. Саая, А. Чиңгир-оол, С. Хомушку, С. Тежик.

Нүгүлдүң холу чолдак

Тыва чонну нүгүлдеп, дорамчылаан, ооң национал чоргааралын куду базарын кызыткан материалдарны төп солуннар, радио, телевидение парлап, дыңнадып турар-дыр. Шак бо чаңгыс талалаан кампания эки чүвеге чедирбес, националдар аразында улам дүшкүүрлүг байдалды тургузуп турар. Ынчангаш бо материалдарны истеп хынаары-биле РСФСР-ниң Прокуратуразындан тускай комиссияны тургузарын негеп тур бис.

Тыва чонну хөй мурнунга дорамчылааны дээш, националдар аразында чөрүлдээни өскүдер сорулгалыг шын эвес фактыларны бижээни болгаш МАР-ның чазаанга хамаарыштыр бадыткаттынмаан чүүлдү бижип, ийи күрүне аразынга бузурелди бузуп, айыыл чок чер ажылдакчыларын куду көргени дээш, Ольга Липчинскаяны кеземче херээнге онаарын негеп тур бис. Ол ышкаш чаңгыс таланың гегемонисчи эргелерин сурталдап, национарның эрге-ажыын өскелерниинге удурланыштырганы, меге материалдар ажыглап, «Комсомольская правда» солуннуң ат-алдарын кудулатканы дээш Сергей Кузьминге удур кеземче херээ оттурарын негеп тур бис. «Время» программазынга кескү экстремисчи хөөннерни ылгап көрбейн, хынаттынмаан материалдарны чүге үндүргенин тодарадыры база албан. Нүгүлдүң холу дөмей чолдак.

Чагааның адаанда Арыг-Үзүү суурнуң 32 чурттакчызы ат салган.

Чаржынчыг чорук

Августуң ортан үезинде дыштаныр хүннерде кежээ чеди шак үезинде № 6 автобуска каракка чаржынчыг таварылгалар болду. Агентство остановказындан эзирик элээн каш элээди оолдар кирип келгеш, мурнунче эрте берди. Ол аразында та канчап өөрүнден чыдып калган оол чүве, 16—17 хар үезинде бичии боттуг, бөргүн халыптай караан дуглап алган оол улус аразы-биле бурунгар чүткүп эгеледи. Мени эрттирип көр, даай, дээрге оруун чайлап бердим. Элээн бурунгаарлап алгаш туруп алды, үр-даа болбаанда ында кижилер шимээргей берди. Бир-ле аныяк тыва уругнуң «Эккел, чүү мындыг чүдек кижи сен» дээн үнү дыңналды. Ол арада демги оолга болчуп, эзирик өске оолдар удуска чүве чугаалаадыр хире эвес, ол-бо чүктеп алгыржып эгеледилер, ыттаар кижи чок. Дараазында доктаар черге бөлүү-биле дүже халышты. Чүү болганы ол «маадырлар» чорупкан соонда билдинди, сес хире харлыг уруг эдерткен уругнуң хол сумказын чара кескеш, акшазын алгаш барган. Бо таварылга суббота кежээзинде болган.

Ооң эртенинде улуг-хүнде бежен дугаар магазин чанында остановкага автобусче кирип орган орус херээжен кижиниң холунда тудуп чорааны акша хавын дүжүп бар чораан элээди оол ушта тырткаш, чүгүрүп чорупту. Ажык соңга караандан, оолдуң соонче алгырды, ында акша чок, чүгле бажыңым дүлгүүрү бар дээрге-даа дыңнаар ужур чок, карак-кулак чокка маңнап-ла кагды. Мындыг ийи таварылга чаңгыс автобуска болганынга кым бүзүрээр боор. Элдеп чүве-дир аа деп чигзинер кижилер турар чадавас.

Салчак-оол СЕРЕН.
Кызыл хоорай.

ССРЭ-ниң Президентизиниң парлалга конференциязы

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев август 31-де ССРЭ-ниң Даштыкы херектер министерствозунуң парлалга төвүнге совет болгаш даштыкы журналистер-биле ужурашкан.

Күрүне баштыңчызы-биле ужуражыышкын кылыр дээш даштыкы чурттарның журналистери кончуг күзеп турган. Чүге дээрге ол хүн Кремльге Федерация чөвүлели биле Президент чөвүлелиниң каттышкан хуралы боол эрткен. Аңаа чурттуң амыдыралының кончуг чугула айтырыгларын чугаалажып көрген.

Хүн айтырыының болгаш сайгарып турган айтырыгларының-даа талазы-биле алырга, ол шынап-ла, кончуг чугула хурал болган деп, М. С. Горбачев журналистерге чугаалаан. Ийи чөвүлелдиң кежигүннеринден аңгыда, ук хуралдың ажылынга Эвилел чазааның болгаш республикалар чазактарының, бүгү автономнуг тургузугларның, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң болгаш комиссияларының удуртукчулары, профэвилелдерниң төлээлекчилери, улуг эртемденнер, чурттуң ажылчыннарының бир кезек бөлүү киришкен. Айтырыгларны ажыт-чажыт чок, чидиг шүгүмчүлелдиг болгаш ханы анализтиг байдалдарга чугаалашкан. Ынчангаш чуртта байдал шынныы-биле тодараттынган болгаш эде тургустунуушкуннуң амгы үе-чадазында боттандырар ужурлуг хемчеглерни ажылдап кылган.

А эде тургустунуушкун кончуг улуг шылгалдаларның үе-чадазынче кирген деп, ол чугаалаан. Боттанган чаартылгаларның эки чүүлдерин долузу-биле ажыглаар херек.

Президент ол хуралды эде тургустунуушкуннуң бүгү чылдарында боол көрбээн эң чугула хемчег кылдыр үнелээн. Чүге дээрге аңаа моон соңгаар боттандырып чорудар реформаларның, чурттуң экономиктиг аргаларын чаа хевирлерже шилчидериниң дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Амгы үениң берге байдалындан чүгле бир демниг хөделип ажылдап тургаш, уштунуп ап болур деп ниити бодал илергейлеттинген. Чуртта байдал, шынап-ла, нарын. Бир эвес бир демниг ажылдавас, күштерни быдарадыр, оон кедерезе бот-боттарынга удур туржу бээр болза, байдал айыылдыг чорукка чедирер.

Ийи хүн уламчылаан хуралга рынокче шилчииришиң программазын доозарынга хамаарышкан айтырыгларны колдады чугаалашкан деп, Президент дыңнаткан. Бо ажылды чоокку үеде доозарының аргаларын хурал берген. Чурттуң чаңгыс аай экономиказын быжыглаарының, экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээринге бүгү улустарны киириштирериниң дугайында улуг чугаа болган.

Ниити-эвилел керээзи кандыг болурунуң дугайында айтырыгларны база сайгарып көрген. Ындыг керээни белеткээри-биле эвилелдешкен республикаларның бирги удуртукчулары, Президент, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы составтыг белеткел комитедин тургузар дугайында дугуржулга чедип алдынган. Ниитилелде политиктиг байдалды экижидип доктаадырынга хамаарышкан айтырыгларны база чугаалашкан. Хуралдың ажылы эки түңнелдиг болган деп санаар мен.

М. С. Горбачев журналистерниң салган айтырыгларынга долу харыыны берген.

Парлалга конференциязының долу отчёду солуннарга үнер.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинде

«ТЫВА КОБАЛЬТ» КОМБИНАТТЫҢ АЖЫЛЫН БЫЖЫКТЫРАР ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

Специалистерниң болгаш бедик мергежилдиг ажылчыннарның республикадан массалыы-биле көжүп чораанының соонда «Тыва кобальт» комбинатта берге байдал тургустунуп келген. Ылаңгыя комбинаттың энергия-биле хандырылга албанында кадрлар чедишпейн турары онза дүвүрелди болдуруп турар. Энергия цегиниң электри күжү-биле ажылдаар чылыдылга төвү дөрт ээлчеглиг ажылдаарының орнунга бо чылдың август 1-ден эгелеп, үш ээлчеглиг ажылдап турар. Специалистер чок боол турарындан турбина цеги ажылдавастаан. 8 одакчы машинакчының орнунга 3 машинакчы, 5 улуг одакчы машинакчының орнунда 2-ле кижи ажылдап турарындан котёл цеги хаттыңарының кырында келген. Бөгүнде ниитиишбиле энергия цегиниң электри күжү-биле ажылдаар чылыдылга төвүнге ажылдаар 58 специалистер болгаш мергежилдиг ажылчыннар чедишпейн турар. Комбинаттың өске-даа цехтеринде болгаш адырларында байдал база-ла моон дээредевес.

Комбинатта тургустунуп келген мындыг берге байдалды өөренип көргеш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаал хүлээп алган. Орус дыл кырынга чугаалаар чоннуң көжүп чоруурун болдурбас, специалистерниң болгаш ажылчыннарның организастыг чыылдазының, кадрларны дүрген белеткээр база катап өөредип алыр, ээлчежип ажылдаарын организастаар талазы-биле республиканың организацияларының болгаш комбинаттың дирекциязының ажылын башкарар талазы-биле республика штавын тургускан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунинни ол штабтың даргазынга бадылаан. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, Иштики херектер, Улус өөредилге, Кадык камгалал, Садыг министерстволарының, ССРЭ-ниң Күрхандырылгазының Тывада эргелелиниң, Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң, профоблчөвүлелдиң, Күш-ажыл талазы-биле күрүне комитединиң, БАЛКЭ рескомунуң, РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң харыысалгалыг ажылдакчылары ында кирип турар.

«Тыва кобальт» комбинаттың күш-ажылчы коллективтеринге, Хову-Аксы суурда бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның ажылын быжыктырар талазы-биле чүнүң-даа мурнунда ап чорудар ужурлуг хемчеглерниң планын база бадылаан. Бо чылдың сентябрь 10-га чедир организастыг чыылда ёзугаар «Тыва кобальт» комбинатка ажылдаары-биле 170 кижини республиканың районнарындан чорударлы, оларны профтехучилищелерге дүрген программа ёзугаар өөредип, белеткээри, дагжылар, слесарьлар, чер буза тепсир кижилерни, электромонтерларны, котёл машинисторин, гидрометаллургия цегинге ажылдаар аппаратчиктерни, турбина машинакчыларын түр курстарга өөредири, ол кадрларның көжер-дүжери-биле холбашкан чарыгдалдарны төлээри, комбинаттың кол мергежилдеринге өөреникчилерниң профессионал белеткелин школаларга кийизидип белеткээри. Хову-Аксы суурга Д болгаш Е категорияның чолаачыларын белеткээр курстарны ажыдарын, Хову-Аксы суурнуң харылзаа ажылын экижидери, комбинатка ажылдап келген специалистерни болгаш ажылчыннарны ховар бараан-нар-биле хандырарын өөренип көөрүн, корум-чурумну моон соңгаар быжыглаары-биле милиция салбырын профессионал кадрлар-биле быжыглаарын, чон-биле харылзааны быжыглаар, ажыкчарлыг чорукту хандырар сорулга-биле ИХМ-ниң канчаар ажылдап турарының дугайында отчёдун дыңнап турары-биле «Тыва кобальт» комбинаттың гидрометаллургия цегинге бааза бүдүрүлгени тургузары ол хемчеглерде көрдүнген.

Республикадан дашкаар көжүп чоруткан кижилерниң моон мурнунда чурттап орган бажыңнарын курлавырлап алгаш, организастыг чыылда-биле база Кызылга дүргедеткен программа ёзугаар өөредилге эрткеш, келген специалистерниң болгаш ажылчыннарның өг-бүлезин чурттадыр кылдыр «Тыва кобальт» комбинаттың болгаш Хову-Аксы суур Совединиң күүскомунуң удуртукчуларынга дааскан. Чазак доктаалын ёзугаар республиканың Садыг министерствозу Хову-Аксы суурнуң магазиннерин болгаш столоваязын салыгжылар, поварлар болгаш кухняга ажылдаар кижилер-биле четчелээр ужурлуг.

Хову-Аксы суурнуң эмнелгезин эмчилер-биле четчелеп, бо чылдың төнчүзүнге чедир болгаш 1991 чылдың дургузунда суурнуң чурттакчыларының медицина хандырылгазын чорудары-биле Кызыл хоорайдан болгаш Бай-Хаак суурдан янзы-бүрү мергежилдиң бедик мергежилдиг специалист эмчилериниң үнүүшкүнүнүң графигин тургузарын республиканың Кадык камгалал министерствозунга дааскан.

1990-91 чылдың күскү-кышкы үелеринде ажылдаарынга белеткелди чедишкинниг доозары-биле Хову-Аксы суурнуң организацияларының болгаш «Тыва кобальт» комбинаттың материал-техниктиг курлавырларга хереглелин бир ай хуусаа иштинде хандырарын Күрхандырылганың Тывада эргелелинге дааскан.

ЭКИ МАЛЧЫН АЛДАР-АТТЫГ

Чон аразында ажылга ёзулуг салым-чаяанныг кижилер чоруур. Ындыгларының бирээзинге бистиң угбавыс Көк Доюнгаровна Монгушту хамаарыштырып болур. Ол амгы үеде Каа-Хем районнуң «Совет Тыва» совхозта малчыннап турар. Ам ниитизи-биле 28 чыл дургузунда кыш-чай чок, изигни изиг, соокту соок дивейн мал ажаап, карактап келди.

Мурнунда «Шекпээр» совхозка, ооң соонда «Чыраа-Бажынга» ажылдап турду. Ам Каа-Хемде барганы ол.

Угбавыстың шыдамыын, эрес-кежээзин кайгаар мен. Хол курут олурарын-даа эскербес мен, ылап-ла бир-ле чүвени кылган, даараан, аъш-чем кылган, чугдунган, аштаттынган турар кижи.

Ынчангаш ооң өг-бажыының ишти-дашты кезээде арыг-силиг, эмге-сескелиг боор. Өг-бүлениң көрүнчүү — херээжен кижи. Авазы кандыг болдур, уруг-дарыы база ындыг. Угбамның сүттүг шайы, аъш-чемиң кезээде белен турар. Үнген-кирген чонун хүндүлээр, чугаа-сооттуг-даа кижи.

Бо аразында ол депутатка-даа соңгудуп, хүндүлел бижиктер-биле шаңнаткылаан. Ооң мал-маганга эптиин кайгаар мен. Өөвүстүң уругларының, алды кижиниң, улуу болгаш, өскүс-чавыс арткан дуңмалары бистерни азырап өстүреринге, өөредиринге угбавыстың киирген үлүү аажок улуг. Мен бодум өөвүстүң уругларының эң хеймери болгаш улуг угбамны авам дээр мен. Миниип кээримге-ле, ававыс чок чораан. Шуптувус угбавыстың өөнге үнүп-кирип, өзүп келдивис. Мен ам-даа угбамның өөн сактып, аңаа барыксай бээр мен.

Бистиң уругларывыс Рада, Эртине, Ай-Херел, Мерген олар чайгы дыштанылгазында кырган ада-иезинге — мээң угбамга, честемге дузалажып чайладылар.

Бистиң аваыс болган хүндүлүг угбавыс ам удавас 50 харлаар. Ынчангаш аңаа кандег кадыкшылды, амыдырал-чуртталгазынга чедиишкиннерни ооң дуңмаларының, бодумнуң өг-бүлемниң мурнундан күзедим.

Галина ООРЖАК.
Хорум-Даг суур.

САЛГАЛ ДУГАЙЫНДА БОДАЛЫМ

Чоокта чаа «Шын» солунга Сүт-Хөлде арендатор малчын Дарышмаа Куууларның ажыл-ижиниң дугайында материалды номчудум. Ынчангаш ооң соонда тывылган бодалымны, саналымны биживейн баар аргам чогулу. Элдеп-тир: бичии бажың хөлезини дээш, совхозка айда 95 рубль төлеп турар. Кайда ындыг кончуг каассоя өргээ боор ол?! Оон ыңай төлевилел ёзугаар туткан кажааның хөлезини база аажок улуг, чылда 290 рубль, а совхоз аъдының хөлезини база улуг. Бригадири, мал эмчизи бар дээш, чылда 950 рубль төлээр. Сактырга, арендаторну өөнделетпес дээш-ле дыка-ла кызып-кыйып турар хевирлиг аан.

Шак ындыг турда-ла, ол малчынның өг-бүлези чыл санаашкынында хөй орулганы ап турар-дыр. Ажылдаарының шыыраа ындыг улустур деп билдим. Бодаңар даан: хуузунда дузалал ажыл-агыйдан база 8 тонна эът, хой, өшкүден 300 килограмм дүк дужааган.

Чаа арга — аренда керээзи-биле ажылдап турар малчыннар Тывада көвүдеп турар-дыр. Ол эки. Ынчаарга ам ол-бо хурал-суглаага дыңнаарга, солуннардан номчуурга, малчыннаар аныяктар-ла тывылбас, оода-чадаарда кадарчылар шелээлээрде, оларны солуптар кижилер безин тывылбас дээрдир бис. Шын харын, малчыннарывыстың назыны улуг. Чайын республиканың малчыннар Наадымынга чордум, көрүп турарга колдуу-ла 40 хардан өрү назылыг улус боор чорду. Ам көрүңер даан, ажыл чок улус көвүдеп турар-дыр. А малчыннаар күзелдиглер эвээш. Чүге дизе ол болза берге ажыл, харыысалга улуг, оон аңгыда, ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургузары база белен эвес.

Дуржулгалыг малчыннар аныяктарны өөретсин дээн доктаал бар болгай. Ол дээш ук малчынга төлээр ужурлуг. Мен бодаарымга, Сүт-Хөлдүң ол малчынынга ниибир аныяктардан быжыглап кагза көрем.

Аныяктарны мал ажылынче эвилелдээш, баштайгы үеде оларга чиигелделер бээр херек. Дузалал ажыл-агыйны хөгжүдүп, хамыктың мурнунда мал азыраар ужурлуг, совхозтуун кадарып турар, а бодунуу чок боорга, канчап-даа таарышпас херек-тир.

Бисте ам чамдыкта чажыт эвес-ле болгай: аныяктарга төрүвес мал хүлээдир. Ооң кыштаа-даа, одар-белчиири-даа хирелиг, ынчангаш олче сагыш салбас, бодун бил дээнзиг, боттуг дуза көргүспес. Ажылга шуулап чаңчыгар херек. Баштай малчыннаар аныяктарга бажың хөлезинин, мунар аъдының хөлезинин ийи-бир чылда хостаза кандыг чүвел? Ол аразында ол аныяк өг-бүле бут кырынга туруп алыр ужурлуг. Чамдык совхозтар ындыг аныяктарга чиигелде дуза көргүзүп турары кончуг эки-дир. Ону республикага нептередир, ажыглаар херек.

Андрей ЧҮЛДҮМ-ООЛ.
Арыг-Бажы суур.

Барыын-Хемчикте «Шекпээр» совхозтуң хоочун малчыннарының бирээзи Көк-оол Дүктүг-оолович Ооржак сөөлгү он чылдарның дургузунда хой кадарып келгеш, ажыл-агыйга эвээш эрес малды өстүрүп, оон эки шынарлыг хөй дүктү кыргааш, күрүнеге дужаап келген. Ол эрткен чылын кадарган ирттеринден пландан ажыр 100 килограмм дүктү кыргып, мал бажын 98 хуу камгалап алгаш, хойжулар аразында социалистиг чарыштың мурнакчыларының одуруунга кирген.

Хоочун хойжу бо чылын пенсиялааш, Кызыл районда «Кара-Хаак» совхозта уругларының чанында көжүп келгеш, бодунуң хууда малын ында ажаап, күрүнеге дужаары-биле серинни оъттуг чайлагда кадарып турар.

Чоокта чаа аңаа ужуражып, пенсиялай берген соонда, канчап база катап мал кадара бергениниң дугайында оон сонуурган айтырган мен.

— Маңаа келгеш хуу мал өстүрүп, ону күрүнеге дужаар, республиканың аъш-чем программазын боттандырарынга үлүүм киирер деп планнап алгаш келген мен. Ынчалза-даа совхозтуң удуртулгазы хоочун малчын база коммунист кижи болурумга меңээ улуг бүзүрелди көргүзүп, эр 450 хураганнарны семиртип өстүрери-биле хүлээдип бердилер. Кижилер меңээ ынаныр, дуза дилеп турар болганда, чөпшээрешпес аргам чок — деп, Көк-оол Дүктүг-оолович бүзүрелдиг чугаалаар.

ЧУРУКТА: хоочун малчын К. Д. Ооржак.
Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ЧҮГЛЕ СӨС-БИЛЕ ЭВЕС, ХОЛ-БИЛЕ

Бай-Тайга районнуң агроүлетпүр каттыжыышкынының коллективи «Бай-Тал» совхозка мал чеми белеткээр талазы-биле чылдың-на улуг дузаны чедирип келген. Бо чылын олар 20 тонналадан эвээш эвести хүлээдир сорулганы салган. Амгы үеде ында 12 кижи хол кадыыры-биле сигеннеп турар. Коллектив чылдың-на сигенниээр шелүн аштап, суггарып алыр. Бо чылын сигенниң үнгени дыка эки.

Бо хүннерде Талдыг-Адырда үш кижи сигенни удур кургадып, хепээннээр, арткаңнары кезип турар. Специалистерден Чүглүр Хертек, Александр Хертек, Александр Мандараа, Иван Илам-Сүрүн, Кызыл-оол Хомушку эки ажылдап турар.

Коллектив бөгүн-даарта планын күүсеткеш, совхозка дужаар.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

Партийжи амыдырал: секретарь-биле беседа

«ЧЕМЕЛЭЭР МУРНУНДА БОДУНЧЕ КӨӨР»

Партия эге организацияларының секретарьлары. Мээң бодалым-биле, олар боттарының хуузунда хөй-ниитичи, тоомча чок эвес, идепкейлиг кижилер-дир. Амгы үеде секретарьларны үстүнден олуртур эвес, а коммунистер боттары соңгуп алыр апарган болгай. А секретарьга кижи болганынга соңгувас дээрзи билдингир. Ийнде, оларның хөй-нинти ажыл-херээ хостатпаан, азы өскээр чугаалаарга, олар боттарының ажылын хөй-нинти херектери-биле холбап, катай хаара кылып турар. Артык үе-шакты кайыын, алырыл? Чүге-даа четтигиптер, шалыпкын, шевергин, ажылдап билир, үе-шактың үнезин билир кижи ийи-үш ажыл-үүлени дакпырлап кылып шыдаар. Бистиң хөй кезиивис «мени-ле эвес болза» дээш хурал-суглаага өскелерни карак ажыт соңгуп кааптарын оралдажыр болгай. Хөй-ниитиниң ажыл-херектерин кезээде аартыктавайн чүктеп чоруур, ындындан-на харысалгалыг, ак сеткилдиг кижилерниң ачызы-биле хөй-нинти амыдыралы соксаш дивейн бурунгаарлап чоруп олурар. Ындыгларның бирээзинге Тываның Хереглекчилер ниитилелинде партбюро секретары **Кара-кыс Байкараевна ДОПЧУКТУ** хамаарыштырып болур. Ол чалыы назынындан-на комсомолдуң ажыл-херектеринге киржип, ооң хөй-янзы даалгаларын чажам дивейн күүседип келген. Улаштыр партийжи даалгалар...

* * *

— Сөөлгү үеде солун, сеткүүлдү номчуурга, Коммунистиг партияны херек чок дижип турар бодалдар хөйү-биле парлаттынып турар апаргылаан. Мен не бодум хуумда партияга артык бодал чок, анаа-ла эки турам-биле, үзел-бодалымның аайы-биле кирген кижи мен. Шажын номналынга бүзүрээр чүдүлгелиг кижилер ышкаш, партияның херээнге ыдыктыы-биле бердинген мен. Мээң чугаамның чамдызын амгы үеде өнчүк-чөөгээлиг кижилер деткивес дээрзи чугаажок, ынчалза-даа бодумнуң үзел-бодалымдан кажан-даа ойталап шыдавас мен. Партия херек бе, азы херек чок бе деп айтырыг мээң мурнумга кажан-даа туруп көрбээн болгаш турбас-даа. Партия турбас деп чүвени безин сактып, бодап-даа шыдавас мен.

— Ындыг болзажок Коммунистиг партиядан үнүп турарлар бодувустуң аравыста безин бар болгай...

— Партиядан үнер дээн кижи «частырыгны кылдым, партияга бичии-даа дузам чок-тур» дээш ажыы-биле чугаалаар болза, ам канчаар боор, ону күш-биле тудар эвес. А бодунуң хуузунда олча-ажыын хараар чүткүл-биле партияже киргеш, ам ооң берге үелеринде ырбап турар кижилер оон чоруур болза, ындыглар харын ыразын дээр ийик мен.

— Ниитилелде чамдык хөөннерни эскерерге, ам мырынай-ла кым-на чалгааравас болдур, ол Коммунистиг партияны бүгү тала-биле хөмүрертирип оралдажып чоргулаар апарган-дыр. Чүге ындыг байдал тургустунуп берген деп бодаар силер, Кара-кыс Байкараевна?

— Бодум хуумда ындыг хөөннерни элдепсинер болгаш ол анаа-ла бодалдарның хөй янзылыының үзинин келгени-биле өзу эдерген, аксым сал дээр кижилерниң аайын эдерген чугаалар-дыр деп билир мен. Ол кижилерниң чамдызы тодаргай чүү дээш партияны бактаар аайын тыппайн, солун, сеткүүлге үнген чамдык саналдарны өттүндүр факт-баримдаа чок чүүлдер чугаалап чоруур. Бисте база бир аныяк коммунист бар. Ол партияны бактап, билединдуржаар деп турар. А ол боду партияга чүнү кылып бергени? Көрүп чоруурга, партияга ажыктыг кылыпкан чүвези-даа чок кижилер ону ол-бо деп бактаан чоруур боор-дур. Чуртту партия ядаралга эккелген деп буруудадып турарлар. Чүгле партия деп бе? Чүнү-даа хандыр бодап албайн, үндезин чок буруудадыышкыннар октаар кижилерге бүзүрээри берге. Партияны чемелээр мурнунда кижи бодунче көрүп алгай: а мен ол хире эки мен бе?

— «СЭКП сөнээзин!», азы «СЭКП обкомун дүжүрер!» дээн кыйгыларны бо сөөлгү чылда мага хандыр дыңнап, көрүп келдивис. Чүге ынчап барганыл? Партия рескомунуң кылган кол частырыын кайда деп көрүп турар силер, Кара-кыс Байкараевна?

— Бир кол частырыг — кедээ чоннуң социал айтырыгларын кичээңгейге шоолуг албааны болур. Кедээде кылдынган чүүлдер шуут чок эвес, ынчалза-даа республика найысылалынга, чамдык хоорайларга көөрде кедээ суурларда четпес чүүлдер бажын ажыг. Оон аңгыда, мээң бодалым чок-ка-ла, амыдырал көргүзүп тур ышкажыл: бир улуг частырыг — кадр айтырыы. Тус черниң кижилерни ажыл-агыйыга, арга-мергежилге өөретпейн, специалистерни, партия, совет ажылдакчыларын соңгаартан эккеп-ле турган. Ооң уржуктарын бөгүн көрүп эгелээн бис.

Бистиң аныяктарывыстың өртузунда болгаш черле ниитизи-биле мындыг хөөн бар: «сен таптаашкын үезиниң кижизи-дир сен, ажылыңдан үн, чор» дээр. Ажыы-биле чугаалаарга, ол чылдарда бүгү чурт, бистер шупту деңге так туттунупкаш, шыгырт олурган болгай бис. Ам келгеш, бодундан хамык чүвени чайлаткаш, партия ажылдакчызы чижээ, Г. Ч. Ширшин дижик, ону чааскаандырзын бүгү чүвеге буруулуг дээрге тааржыр бе? Ол ажылдакчылар боттарының үезинде кылыр чүвени кылып, күжүн харамнанмайн үениң аайы-биле ажылдап турган. Аныяктар безин боттарының хуралының шиитпиринге «СЭКП обкомун дүжүрер» деп бижип ап турган боорга, оларның ынчаар эргези бар бе деп айтырыксаар-дыр мен. Партия обкомун коммунистер тургузуп алган болгай, ооң турар-турбазын олар боттары-ла шиитпирлээй.

— Устав-биле тургустунган кандыг-даа хөй-ниити организациязы материалдыг деткимче чокта чурттаары берге деп чүве билдингир. Ындыг турбуже, партия дадывырының талазы-биле парладгага элээн хөй чугаалар болган. Ону чүү деп көөр силер?

— Партияны акша-төгерик-биле деткиирин күзевес кижилерни оон ажыы-биле үнүп ал көрүңер диксээр ийик мен. Партия эге организациялары дадывырының чартык кезиин боттарынга арттырарын шиитпирлеп ап турду. А ону болур-чогуур-биле ажыглап шыдаар бис бе, ынчаш? Бистиң организациявыста 100 рубль арттырып берген чордулар. Оон-биле чагыдылга кылып алдывыс. Оон өске чүнү садарыл? Үүрмек-саармак канцеляр бараанннары алыр бе? Акша-төгерикти ынчаар үүрмектээр орнунга, чуртка херек солун, сеткүүл үндүргей, бажың-балгат туттургай... Мурнунда бис айда 500 рубль чедир дужаар турган болзувусса, ам 300 рубль апарды. Айда үш рублин партиязындан харамнаныр кижилерни кайгаар-дыр мен. Удуртур орган чок канчап олурар бис? Оон акша харамнанып, ооң штадын кызырып туруп берген. Берге үеде кижилер-биле ажылдаар орган ол болур ужурлуг, а эвээш санныг партия ажылдакчылары чежезинге четтигерил?

— Удуртур орган турары чугула болбайн аан. Ынчалза-даа чугаа ооң кандыг шынарлыының дугайында болур ужурлуг. Силерниң организацияңарның партия Кызыл хоорком-биле харылзааларының дугайында чугаалап көрүңерем.

— Хөй-ле коммунистер болгаш партия кежигүнү эвестер партия хоорком чон-биле харылзаазы кошкак деп турар. Ол бир талазында чөптүг. А бодум хуумда кандыг-даа айтырыгдыг аңаа чеде бээримге, арга-сүмени бээр-дир. Харын, дуза албайн барбаан мен. Чаңгыс хомуданчыг чүве — партия хоорком секретарьлары хурал-суглаавыска болгаш черле организациявыска кээп көрбээн. Ооң орнунга партия рескомундан харын төлээлер келгилээр. Ажыл эки чорзун дээр болза, кижиниң бодунуң талазындан инициатива турар ужурлуг. Бис кол нурузунда манап олурар чаңчылдыг бис.

— Бодуңар организацияңар дугайында чугаалап көрүңерем. Бергелер бар бе?

— Бистиң коммунистеривистиң хөй кезии хоочуннар. Бир берге чүве — бисте бичии-бичиң организациялар бар, чижээ, аң ажыл-агыйы, үлетпүр комбинады, херегленкчилер садыы дээш-ле баар. Оларның коммунистери база бистиң учётувуста. Ажылдаар черлери, угланыышкыннары аңгы улусту чыып мөөннеп ажылдадыры дыка берге. Черле сагыш ышкаш бүдүп турар чүве чок-тур ийин. Чүнү-даа кылып, бүдүрүп алырда, ыяап-ла күш үндүрер апаар. Ону уттуп алгаш, чүгле негелде кылырын оралдажыр-дыр бис.

* * *

Партияның үндезинин ооң эге организациялары деп билир бис. Мында байдал эки болган тудум, партияның ниити ат-алдары быжыгып, ажыл-херээ экижир. А ындыг болганда хөй чүве партия эге организацияларының секретарьларындан хамааржыр. Эге звеноларны тоомча чок эвес, үстүнде чугаалашканывыс К. Б. Допчук ышкаш, партиязының ажыл-херээ дээш сорукнур кижилер удуртуру база оларга коммунистерниң боттарының дузазы, деткимчези чугула херек. Ынчангаш партия эге организацияларының, оларның секретарьларының дугайында хөйге таныштырарынче кичээңгей салыр бис.

Надежда ЭРГЕП
чугаалашкан.

Шаңчы Сагаанович Сат — Барыын-Хемчик районда эки ажылдыг пропагандистерниң бирээзи. Ол Эрги-Барлык ортумак школазында үр үениң дургузунда башкылап, өөреникчилерге быжыг билиг бээриинден аңгыда, партияның даштыкы болгаш иштики политиказының база чазактың сөөлгү үеде ап чорудуп турар хемчеглериниң дугайында лекция, беседаларны чон ортузунга идепкейлиг чорудуп келген. Шаңчы Сагаановичиниң лекцияларын чон сонуургап, боттарының коллективтеринче чалап турар апарганы таварылга эвес.

ЧУРУКТА: пропагандист Ш. С. САТ.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ЧАА ТУДУГЛАР НЕМЕЖИР

Ажыл-агый аргазы-биле кадык камгалал объектилерин тудары элээн арбыдап турар.

Сүт-Хөлде 48 оруннуг, 2 каът божудулга бажыңының тудуун бо чылын эгелээн. Чадаанада 60 оруннуг халдавырлыг аарыглар салбырын тудуп турар. Кызылда уругларның туберкулёз эмнелгезин алгыдып, 15 орунга немей тударын сентябрьда доозар.

Ооң-биле кады медицина ажылдакчыларынга чуртталга бажыңнарын тударынче кичээңгей улгаткан. Туранда, Хову-Аксында ийи-ийи квартиралыг 2 бажыңны, кадык камгалал автобаазазы бодунуң ажылдакчыларынга 2 квартиралыг 3 бажыңны бо чайын ажыглалга кииргени.

Тээлиде, Хандагайтыда ийи-ийи аал ишти чурттаар 2 бажың сентябрьда, Самагалдайда шак ындыг бир чуртталга бажыңы ноябрьда дужааттынар.

Алдан-Маадыр суурга эмчи-амбулаториязын тудары, Иймеде участок эмнелгезин 15 орунга немей алгыдары, Хандагайтыда райсэс-тиң улай тударын моон соңгаар планнап турар.

«ОБЩЕЖИТИЕ, ОБЩЕЖИТИЕ»...

«Шынга» харын

«Шынның» тускай корреспондентизи Кодур-оол Оюннуң мындыг эгелиг материалы солунга август 8-те парлаттынган. Аңаа Шагаан-Арыг хоорккүүскомунуң даргазы Мерген Кыргысович Анай-оол мынчаар харыылаан.

Чүүлде айыткан фактылар барымдаалыг болгаш шын. «Шагаан-Арыг тудуг» тресте 12 общежитие бар. Бирээзинде тускай комендатура бар болгаш химиктер чурттап турар. Дугаары 3 общежитиениң одалга системазы үрелген олчаан бо хүннерге чедир ээн турар. Арткан общежитилерде чурттап орар кижилерниң саны 967.

Хоорай чурттакчыларының саны 10500 ажып турда, чаңгыс трестиң общежитиелеринде безин 1 муң чыгам кижи чурттап орар-дыр. Чурттакчыларының 10 ажыг хуузу общежитиелерде чурттап турар, ындыг өске хоорай Совет Эвилелинде чок болуп магат. Чижээ, харылзаа белдириниң общежитиези ооң бажыңының үшкү каъдында. Аныяк специалистерниң ажылдаар-даа, чурттаар-даа чери чаңгыс бажыңда, хамык аппаратуралар-биле кожа. Бот-борзун келгилээн аныяк уруглар ам ажы-төлдүг, өг-бүлелиг апаргылаан. Бажың алыры-биле хоорккүүском оочурунда турар 5 кижиниң 2-зи квартираларны алган.

Бичииржек организацияларның общежитиелери дегере чурттаалга бажыңнарында квартиралар-дыр. Бөгүн эң берге байдалда үлетпүр комбинадының 5 өрээл квартира-общежитиези онаажып турар. 4-кү каътта ол общежитие чурттакчыларынга улус дангаар хомудаар. Ынчангаш чурттаалга бажыңнарынга общежитиелер тургуспас деп шиитпирлээн бис. Ында кижилер ам аңгы бажыңнарны ап эгелээн. Общежитиелер турар квартиралар чаңгыс ээлиг апаар дээрзин чүгле хүн айтырыы-дыр.

АКМК-ның улуг общежитиезинге хамаарыштыр. Ооң даргазы Геннадий Самков аңаа капитал септелге чорударыбиле ында чурттап орар өг-бүлелерни чайладырын дилээн. Аңаа чурттап орган 11 өг-бүлениң 8-инге оочур өзутваар болгаш оочурун мурнадырдаа чурттаар квартиралар берген бис. Чүге дээрге ол общежитиениң 22 аал ишти чурттаар бажыы кылдыр эде кылыр болган. Оларның 16-зын хоорккүүском оочурунда улуска бээр деп дугурушкаш, шиитпир үндүрдүвүс. Ынчап чорүй АКМК даргазы Саян артынче көжүп чорупкаш, оон дедир ээп келди. Общежитиениң капитал септелгези турупкан. АКМК общежитиези ам соңгаларын дуй шаап каапкан трестиң дугаары 3 общежитиениң салымын үлежир деп барган.

Трестиң удурткучулары солушкаш турупкан, «Водоканалдың» улуг, биче даргалары чемоданнар кырында олурупкан; коммунал ажыл-агый чери каш ай дургузунда удуртулга чок арткан.

Шак мындыг чүүлдер Шагаан-Арыг хоорккүүскомунуң чогумчалыг ажылдаарынга канчаар-даа аажок улуг доктар-моондак боор турар.

Чаа туттунуп турар 5 каът общежитие ол олчаан өг-бүле общежитиези кылдыр туттунзун деп бодап турар бис. Ооң орнунга ийи каът общежитиелерни чурттаалга бажыңнары, албан черлери кылдыр эде деририр ужурлуг. Ажыглаар хуусаазы эрткен общежитиелерни аңаа улус хилинчектеп турбайн, бузуп каалтар ужурлуг.

Общежитиелерге үргүлчү барып, улустуң чурттап орар байдалын билир мен. Хөй ажы-төлү-биле бичии өрээлдерде чыл-чылы-биле сымарлажып орар өг-бүлелер хөй. Ол дугайын автор база кончуг шын эскерген. Ынчангаш бо улусту кижи адынга төлептиг орансавага чурттадырының бүгү хемчээн алырын кызыдар бис.

Общежитиелерни эвээжедир дээш кызып турувуста, олар немежип база турар. Ам МЖК-ның (аныяктарның чурттаалга комплекизиниң) общежитиези база немешкен.

Бо айтырыгны чугаа соот кырынга эвес, херек кырында чогумчалыг шиитпирлээр дизе, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң акша-көпеек болгаш материалдар талазы-биле боттуг дузазы херек апарган. Райкүүскомдан, Министрлер Чөвүлелинден бискеаар-берге байдалдан уштунуп алырынга дузалап көрүңер деп улуу-биле дилеп ор бис.

РЕДАКЦИЯДАН: Шагаан-Арыг хоорайга хөй-ле чылдар дургузунда чедир шиитпирлеттинмейн келген социал айтырыгларның доктуң чежери республикада хоорай чергезиниң эң аныяк удурткучуунга онаашкал-дыр. Ынчангаш үстүкү органнар аныяк хоорайның сайзыралынга ылап-ла шиитпирлиг-биле дузалаар боор дээрзинге бүзүрээр-дир бис.

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде «Ак-Туруг» совхозтуң малчыны Кунгаа Буянович Анай-оол үжен ажыг чылда ажыл-агыйының төлептиг, кызымак ажылдаар малчыны болуп келген. Чыл санында тиилекчи болуп, хүндүлел бижиктер, өртектиг белектер-биле шаңнадып турган.

Ниитиниң малының баш санын өстүрерinge ооң кадайы хоочун хойжу Сангаажап Менгушовна Анай-оолдуң үлүг-хуузу улуг. Хураганнарны менди доруктурарының мастеринге ол санадып келген.

Бо хоочун хойжулар Кара-Сугнуң бажында чиңгир ногаан чайлагның ээлери. Олар ында совхозтуң аңгылай үскен сергежиктерин кадарып, семиртир одарладып турарлар. Мал чеминиң белеткелинге база киржип, сигенни кезип белеткеп ап турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЭЭЗИ ЧОК ТУДУГЛАР, ЭДИЛЕЛДЕР

Шын харын, бистиң «Кызыл-Даг» совхоз — чаа тургустунган ажыл-агый. 1988 чылда салбырны өшкү ажылдыг совхоз кылдыр эде тургускан чүве. Ийи чыл ажыг үе дээрге өзулуг ээ деп чүүлдү көргүзеринге четчир үе ышкажыл. Ынчалза-даа чаа-ла тургустунган бис дээш, ооң-биле ажыл-агыйжы эвес чоруувусту чажырар хөөннер барынга канчап-даа таарышпас кижи-дир мен. Ооң херечилери чүлерил?

Совхозтуң ыяш диндирер цегин тудуп эгелээнинден бээр үш чыл боол-тур, ооң бирээзи «Тээли» совхозка онаажыр чүве. Оон оңгарын безин үш катап каскан. Аңаа хереглээр 5-6 моторну эккеп каан турган. Оларның чаңгызы-даа бүдүн эвес, чүгле рамалары арткан. Ону та чеже түңнүг акша-биле садып алган чүве? Ийнде, ээн ховуда шлак ханалыг бажыңда тараа хораннаар, 3600 рубль өртектиг машина анаа-ла үрелип чыдар. Үште, совхозтуң эки тракторист Шииров Саяның бажыңының чанында кожуттуг тергениң дөрт дугуюөкүп калган турар. Ону негелде өзугаар ажаап, шыгжап алза. Шуут-ла контора чанында трансформатор база-ла тонаттынган, ооң чүгле куруг хавы арткан.

Бо дериг-херекселдерни механик Сергей Чүлдүм билир, көрген, та чүнү бодап турар кижи. Чок болза, оларны негелде өзугаар чаңгыс черге бөлгеш, турушгарга салып алгаш, чугайлап кагза. Азы «миллионер совхоз» ындыг чүүлдерни тоовас боору ол бе?

Нефть баазазын ажыглалга кииргенден бээр чыл ашкан, ынчалза-даа ында ооң эргелекчизиниң чурттаар бажыңын мынчага чедир дооспаан, ол кижи өг ачылап алган, ында чурттап олурар. Ам кыш дүжүп кээрге канчаарыл?

База бир факт: улуг өртек-биле садып алган чемиш-чидилге ажык дээр адаанда чыдар. Ону чүге шыгжавазыл, ажыглавазыл?

Оон аңгыда суурда сагылга-чурум база багай. Эң ылаңгыя херээжен кижилер хүндүс арагалап алган, эртен-дүшкен кижилерге чалчып чоруп турар. Садыг хандырылгазы база кошкак. Кызыл-Даг кедээ Совединиң чаа даргазы Юрий Шыдыраа база милиция ажылдакчызы корум-чурум тудар талазы-биле ам-даа чедир ажылдавайн турлар.

Бистиң совхозта шак мындыг четпестер бар. Ону директор база билир. Ниити сагылга-чурум дугайында чоннуң хуралынга-даа чугаалажып болгу дег ийин.

«Шын» солунга бо материал парлаттынар болза, ону бистиң удурткучуларывыс номчааш, чогуур хемчег алыр ирги бе деп бодал-биле мону бижиидим.

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

«Дүнеки ховаганнар» деп материалга хамаарыштыр

1990 чылдың июнь 2-де үнген № 126 «Шынга» Артур Хертектиң «Дүнеки ховаганнар» деп материалынга хамаарышкан чагаалар редакцияга хөйү-биле келген. Тывада янганнаар чоруктуң (проституция) баш тыртып олурарының база ол ышкаш шак ындыг чорукка дорт хамаарылгалыг болгаш киржилгелиг үш кыстың үзел-бодалын аңаа бижээн турган. Номчукчу ындыг чоруктуң тыптып келиринге чогум кандыг чүүлдер барымдаа-чылдагаан болуп турарын боттарының билип турары-биле тайылбырлап турарлар.

Ук чүүлге хамаарышкан чагааларның чамдызы-биле бөгүн силерни таныштырар-дыр бис.

ЧҮГЛЕ УРУГЛАР ЭВЕС, А ООЛДАР БАЗА

Мээң харым — 20. «Дүнеки ховаганнарның» харназының А. Хертек бодунуң материалында айыттаан-даа болза, олар мээң үе-чергем хире. Ындыг түңнелди оларның чугаа-домаандан база бодалдарындан илереттим.

Мен бо чүүлдү чүгле бодумнуң эвес, а эш-өөрүмнүң өмүнээзинден бижип олур мен. Ниити үзел-бодалывыс дөмей болган, материалды сайгаржы-сайгаржы кээривиске аан.

Бистиң бодап турарывыс-биле алырга, аныяк кижи өг-бүле тударынга чедир «арыг» болур ужурлуг (чүгле уруглар эвес, а оолдар база). Мен ынакшып-даа көрбээн мен, менээ эр кижи-даа дегбээн. Келир үедеги өөм ээзинге сагыш сеткил-даа, мага-бот-даа талазы-биле «арыг» бар болуп чоруур мен. Ынчалза-даа мындыг айтырыглар база тургустунуп келир: оолдар өг-бүле тударының бетинде үен-даяннап, мурнунда-ла эр-херээжен харылзааларны ожаап каапкан таварылгаларда уруглар чүге албан «арыг» болур ужурлугул? Оларның албан-хүлээлгези эвес-тир ол.

Ажыы-биле чугаалаарга, «дүнеки ховаганнар» деп адап турар уругларны оолдар самыырадып, ындыг бак чорукка чедирген-не болгай. Ындыг төлээде, бо уруглар-биле эр-херээжен харылзаа тудуп турар эр кижилер ол уруглардан дорайтавас база кандыг-даа дээре чүвези чок янганнар-дыр.

Эр кижилер уруглардан негелде кылып турбайн, баштай-ла боттарының дугайында бодааза эки. Ийин койгун адып алыр деп амдажывазыннар.

Билдингир чылдагаан-биле чүгле фамилиям салдым.

ХЕРТЕК.
Тээли суур.

БУЖАР АТКА КИРИП ЧОР МЕН

Мен база бужар, багай атка кирип чор мен. Чажырбас мен, оолдарга мегелеткен мен. Боттарының аваларын, угбаларын, кыс дуңмаларын ышкаш уругларны хүндүлеп билбес оолдар чоруур чорду. Мен ам «Псих», «Секс» деп шолаларга чединдим. А мен кижилерден акша-даа «ажылдап ап» чорбаан мен. Чажырганш чоор, ада-иемниң кызыл холу, ажыг дери-биле ажылдап алган акшазы-биле амыдырап, чурттап чору мен. Ол кончуг багай, чованчыг чүүл-дүр дээрзин билип чорзумза-даа, ажыл чок чоруктуң уржуундан оларны амдыызында амырадып, акша экеп, азырап шыдавас-тыр мен.

Кижиниң мага-боду, кадыкшылы алдын-мөңгүнден, акша-төгериктен артык үнелиг. Соң даарта-даа болынчаар үеннеп чоруур уруглар боданып, угаан кире бээр боорлар. Проституция бар деп медеглеп олурбайн, аңаа удур демиселди чоруутса чугула. А канчаар дээрзин дилеп, тывар херек. Чогум Тывада проституция бар деп чүүл — факт-дыр.

Марта ИРГИТ
Чадаана хоорай.

Чагаалар

ЭРЭЭН ШОКАР ӨРТЕМЧЕЙДЕ...

Амгы бо элдеп-чүзүн чугаа-домак үнүп турар бистиң хүннеривисте, амыдыралывыста тыптып кээп турар чараш эвес чүүлдер хөй болуп турар. Бир чеже ол бүгүнү чажырып, ындыг чүүл социалистиг чуртка турбаан болгаш турбас-даа деп мактанып ханавыткаңывыстан, амыдыралывыстың бүгү-ле ойбаңгы-сугланганылыг социал илерээшкиннери хөлегеге артып калган турган. Ажык-чарлыг чоруктуң көжеге артында шыгжап алган бужарывысты көөр, ооң ойлук чогун медереп билир арганы берген. Ол бүгүнү салаа базып санап-даа канчаар.

Бир эвес ие кижи чок болза, делегей кайыын тыптыр, амыдырал-даа кайыын бодараар ийик. Ынчангаш «ие», «ава» деп аттың чоргаар дыңналыр ужуру-даа ында. Ындыг төлээде, ава кижиниң, херээжен кижиниң ат-алдарын бужартадыр чорук дээрге-ле буктуг чүүл-дүр деп санаар мен. Янганнап чоруур херээженнер ава болур күзели чок чүве болза, оларның боттарын төрүп каан иелериниң арын-нүүрүн ат-алдарын бодазын.

Аң-кушка-даа болза, эжинден өске эргим чүве чок. Чалыы назынын, чараш арын-шырайын чаңгыс ана чаагай саазынга орнап чоруурларны кымга дөмейлезе экил? Хеп кедиксээр, чем чиксээр, эт эдилексээр болзуңза, кадык-тыр сен, күжүң бар-дыр, ажылда. Ынчан сенден акша-даа, эт-сеп-даа кайыын ыраар.

А эр кижилерге чугаалаар «онза» сөстер база тыптыр бээр. Эргим аваларывыс, ажы-төлүвүс, угба дуңмаларывыстың бүгү-ле эки шынарлары сиңген «херээжен» деп сөстү кандыг ындыг бужар чүүлге орнап, дензи караанга салганыңар ол? Хүнүнде, шагында чазыг кылып чоруур кыстарны амыдыралдың чырык оруунче эдертир тудум, тамыже улам-на таптай базып, дорамчылаан ажыыңар чүл?

Алдан арты ажып келген, ажы-төлдү өстүрүп каан ие кижи мен, самыын-садар чорукка черле удур болгаш оон-биле назыным-ның сөөлгү хүннеринге чедир эптежип шыдавас мен. Кижи бүрүзү мээң-биле дөмей бодалдыг боор.

Сюзюкей ОНДАР.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

АДА-ИЕ БАГЫ АЖЫ-ТӨЛГЕ ХАЛДААР

«Дүнеки ховаганнар» деп материалда Марина, Чойганмаа, Света олар эки чурттаарын күзеп чоруурлар. Шын, кандыг-даа кижи эки чурттаарын күзеп чорбайн канчаар, ынчалза-даа чараш, чедимчелиг, байлак чурттаалганы кажан-даа мага-бодун садып чорааш, тургузуп, чедип шыдавас.

Аныяанда кандыг-даа кижи бодунуу-биле чараш болур, оозун мактанып, өскелерге үлежир кылдыр черле сыгап болбас.

Чиик аажы-чаңныг, кошкак, синнең, самыын-садар чорукка чүгле хып дээн назы үезинде уругларны буруудадып болбас, ындыг кижилер харын назы ортучеде берген херээженнер аразында база бар. Акшазы хөй кижи-ле болза, өг-бүлезин, ажы-төлүн безин уттупкаш, адырылбайн баарлар бар болгулаар. Шак ол синнең, саттынынкчы херээженнерниң ужун өг-бүлелер бустур, ажы-төлү кээргенчиг боор-дур. Шак ынчаар солуу-сакпай авазынга, ачазынга кагдырган чамдык оолдар, кыстар 15-17 хардан эгелеп, соңгу авазынга, соңгу адазынга таарышпайн, бажыңындан дескилей бергилээр таварылгаларны амыдыралдан хөйү-биле көрүп болур. Тоңанчы амыдыралдың түңнелинде ындыглар арага-дарыга хандыкшып, кижи бажы төөредир чашпан-сиген тыртып, карман үжеп чоруур кижилер апаар. Ол бүгү кем-херек үүлгедиишкининче ажык, дорт орук ышкажыл. Ол-бо бүгү үнүп турар бак чүүлдериниң үнүп турар дөзү ада-иениң уругларыга хамаарылгазында, оларның бот-үлегеринде деп бодаар мен. Чүге дээрге ада-ие — ажы-төлдүң эң-не баштайгы кижизидикчилери-дир.

Галина МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Чагааларны парлаарынга белеткээн киндистен: проституция дугайында чугааны чорудуп турарывыста, аңаа хамаарышпас болгу дег айтырыглар оон-биле сырый харылзаалыг апаары бо чагаалардан билдине берди. Мөзү-шынар, өг-бүле кижизидилгезиниң, ынакшыл, арын-нүүр, эр кижи биле херээжен кижиниң аразында хамаарылгалары, хамааты туруш дээш, оон-даа өске айтырыглар көдүртүнүп кээр-дир. Бо чагаалардан янганнаар чоруктарның тыптып келириниң чылдагаан-дөстериниң хире-чамдызы база көстүп келген. Оозун бодаарга, проституция ышкаш социал илерээшкиннериниң тыптып келириниң дугайында кижилер мурнунда-ла чаңгыс эвес удаа сайгарып, бодап чораан хире.

Проституция бистиң амыдыралывыста бар, ону күзевезивиссе-даа, дөмей-ле казып кааптып шыдавас бис. Ындыг төлээде, «эрте-бурунгунуң мергежили» Тывага нептеревезин дээш дөгеревис «бажывыс шыландыр» боданып, аргаларны тып, хөделип кириптер ужурлуг бис.

ШЫН СӨСТҮҢ ҮНЕЗИ

«Шын» солуннуң доктаамал бижикчилериниң бирээзи Самагалдайда чурттап турар, ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү Моторк Айыжыевич Тирчин бо хүннерде 50 харлап турар. Көдээ бижикчиниң бо юбилейин таварыштыр бистиң корреспондентивис Виктор КАРА-САЛ ооң-биле ужуражып, аңаа каш айтырыгларны салган.

— Моторк Айыжыевич, дончу намдарыңар-биле номчукчуларны таныштырып көөр силер бе?..

— Төрүттүнгеш черле өскен черим Тес-Хем. О. Шынаага колхоз тургустунарга-ла ажылдап эгелээн мен. 13-14 харлыг оолчук тургаш-ла, сигенчи бригаданы удуртуп турдум. Шериг хүлээлгем күүсеткеш келгеш, Берт-Даг суурга харылзаа салбырының начальниингинге 1968 чылга чедир ажылдадым, а 1971 чылга чедир «Тес-Хем» совхозтуң бухгалтеринге, оон ыңай үеде хову-трактор бригадазынга бригадирлээш, чоорту «Шын» солунче көдээниң амыдыралының дугайында бижип эгелээн кижи мен. Кол мергежилим — механизатор, почта хандырылгазының талазы-биле тускай курстарны база дооскан мен.

— «Шын» солунче баштайгы чагааңарның дугайында сактыр-ла боор силер. Ооң дугайында сонуургадып болур силер бе?

— Шын болгаш эки утка-лыг ханы сөс кижиниң сагыш-сеткилин өөрүшкү-биле долдурар боор чорду. Чамдыкта харын шыңгыы бодаарынче албадаптар. Журналист кижи четпестерни, эки чүүлдерни дораан эскерер, «караа көскү болур» деп чүвени ынчаң эскерип эгелээн мен.

1965 чылда О. Шынаага кончуг саргылыг час болган чүве. Ынчан Самба Санаа деп малчын 100 хойдан 104 хураганны алган. А өске малчын бир харлыг 350 хураганнарының 87-ни чаңгыс айда саргыдан когараткан. Ол ийи малчынны деңнеп тургаш бижээн чүүлүм ынчан «Шынга» үнүп келген. Ооң түңнелинде чамдык малчыннар бот-харысалгазын бедидип, чидириглерни дыка эвээжеткенин билген мен. Аңаа соруң киргеш, ам таптыг-ла 25 чыл дургузунда республика солуннарынга аңгы-аңгы темалыг чүүлдерни бижип, медээлерни берип келдим.

Кижиниң аныяк чалыы үези дег эки, кайгамчык шаг каяа турар боор! Бот-тыванныг композитор Чорбаа Чооду бир катап агиткультбригада удуртуп тургаш, шүлүк бижип бер деп дилээн чүве. Аңаа О. Шынааның мурнакчы малчынының, чер-чуртунуң каас-байлаан ырлаан ыр сөзүн база бижээн мен. Ооң аразында мындыг одуруглар база бар:

Хөй-ле малдың турлаг, сууру
Коктуг, шыктыг О. Шынаа...
Чаш-ла малдың турлаг, сууру
Чаптып баткан О. Шынаа...

Чорбаа Чооду бо үш куплет сөстүг ырны район болгаш республика көрүлделеринге ырлап чораааш, шаңналдарга четкен кижи. Кижи аңаа өөрүүр боор чорду. Үш чыл эртеенде чамдык шүлүктерим солуннарга үнгүлээн.

Рейдилерге киржип, материалдар бижип тургаш, чамдык чүүлдерни база эскердим. Чаагайжыдылга дугайында шүгүмчүлеп бижээш, чаңгыс чер-чурттугларымга чөгедип-даа турдум. Ынчалза-даа ол чүүл дыка дээштиг болганындан Самагалдай суурнуң чаагайжыдылгазын чоруткан, ыяштарны олурткан болгаш долгандыр штакетниктерни кылган чүве.

База бир бижээн чүүлүм райкүүскомнуң чамдык харысалгалыг даргаларынга «таарышпаан». Аңаа суурну долгандыр чаптылган боктуң дугайында шүгүмчүлээн мен. Ынчалза-даа бок төгер черни чурумчуткан.

Шүгүмчүлеткеш, сөс сүрер, аңаа удурланыр ийи-чаңгыс кижилер, арагачылар, чалгаапайлар дугайында база хөйнү бижээн мен. Чамдык кижилер оон шын түңнелди үндүрүп, амыдыралдың делгем оруун часпайн, чурттап чоруй-даа баар чорду.

— Моторк Айыжыевич, силер районда радио организакчызы болгай силер, а оон аңгыда хөй-ниити ажылында чүнү күүседип турар силер?

— 1980 чылдан бээр «Ужарлыг» чечен чогаал каттыжыышкынын удуртуп келдим. Ында 23 кижи бар. Оларның аразындан чоңга ады-сураа билдине берген эштерим Клара болгаш Өөлет Чинмиттер, Делгер Салчак, Биче-оол, Александр Доюндуптар, оларның соонда Роля Балдан, Сергей Калчан, Сайлыкмаа Шалык болгаш өске-даа аныяктар өзүп турар. Оларның чогаатканшүлүктери, ырлары солун-сеткүүлдерге, радиога үнүп турар апарганынга дыка өөрүүр мен. Көдээниң амыдыралын чырыдарынга оларның киирип турар үлүү база бар деп демдеглээр мен.

— Силер солуннарга-даа, радиога-даа, черле ынчаш чогаал-даа бижиирингеси сундулуг улус болгай силер. Бодуңарның сөөлгү үеде чогаадыкчы планнарыңар дугайында кысказы-биле таныштырып болур силер бе?

— Көдээде амыдыралдың, ында аныяктарның бөгүнгү ажыл-ижиниң дугайында тоожулар чыындызын келир чылын парладыр деп турар мен. Школачыларга тураскааткан база уругларга «Аңчының ужуралдары» деп номнапны чоокку үеде тооскаш, парладып мен. Чаштарга рассказтар чыындызын үндүрер.

Келир үеде «Кыстың чоргааралы» деп тоожуну үндүреринге белеткеп турар мен. Планнарым мындыг ийин.

— Силерге четтирдивис.

Көдээ бижикчиниң кыдырааржындан

БЕЖЕН АРТКА ЧОВАВАДЫМ

Өл-Дайым киштей каапты,
Өөрүн сакты берген магат.
Өннүктерим чаңнай каапты,
Өөрүшкүмнүң хүнү магат.
Меддер-Доруг савай базып,
Бежен артка човавады.
Мергеннерге «ужуктаткан»
Мээн чүрээм могавады.
Бедиктенгеш хараарымга
Бетин даглар кадыр чорду.
Бергелендир болап алган
Мендимаа-даа утпаан
чорду.
Агар даандан бараанналым
Алдыы шынаа ногаан хевис
Артыы, иштии ховузунда
Аңаймааның сүрүү семис.
Ужарлыгдан удур көрдүм
Узун Тезим утулза-ла.
Уян чүрээм эргеленген,
Уруг эжим даңгына-ла.
Сайгын даандан дуранналым
Шалык чурту карыш дурту,
Сарынналып сактып чоруур
Сарыым уруг уткуп алды.
Кызыл дылы кургаваза
Кыйыг черге чурумалдыг.
Кырган мен дээш чөгенмезе,
Кылыр ажыл удуур чай
чок.

ШЕҢНЕ ЧЕЧЭЭ

Авайымның аржыылы дег
Артыы каътта
челээштелген.
Шеңне чечээн чаражсынып,
Сеткил ханган ырлап
чордум.
Эртен бир-ле анай доскаш,
Эъдим-ханым ыстай берген.
Чайгы каъттың шырай-арны
Сактырымга, ыглаан чаш-ла.
Хаялаңган кызыл чечек
Хадывайн артарын кай.
Эзим-арга үргүлчү-ле
Эрээн шокар чыдары кай.

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

ТОС ЧҮЗҮН МАЛЫН КӨРГҮСКЕН

Республика найысылалынга ол-бо чүктен ужуп чедип келген аалчылар Кызыл аэропортунга дүшкеш, автобуска-даа, таксиге-даа олурупкаш, Кызыл хоорайның төвүнче углай хаптар. Шынап-ла, бистиң аныяк республикавыска кайы-даа чүктен, кайы-даа чурттан аалчылар кээп турар. Келген аалчыларның кичээнгейин хаара тудуптар бир-ле онзагай чүүл кайы-даа хоорайларда барын билир бис. Кижилер боттары-даа, хоорай-суурлар-даа аалчыларны сонуургадыпкы дег бир-ле онзагай черлиг, баар-базар черлиг болур. Ону «визит карточказы» деп адап-даа турар болгай.

Кызыл аэропортундан чорупп орарга чазаглыг оруктуң хажызында туттунган тос каът чуртталга бажыңының ханазының хажызында Тываның тос чүзүн малын көргүскен уран сиилбилгени Кызылдың «визит карточказы» деп болур. Бо бажыңның ханазында каастап чуруп каан диириг амытаннар, шынап-ла, кижиниң караанга дораан көстүп келир. Мооң чанынга машина-биле караңналдыр халдып эрте бербейн, топтап көөр болзувусса, бо чурукта ханы утка бар.

Тываның тост чүзүн малын чурааш, ортузунда херээжен кижи турар кылдыр каастап кылган. **Тос карак тудуп алган** сүт чажып турар кылдыр ол херээжен кижини чуруп көргүскенинде ужур-ла бар. Бирээде, ол херээжен кижи Тываның овур-хевирин көргүзүп, Тывада ажылдап, чурттап турар хөй национуң чонунга бүгү-ле экини күзеп турар кылдыр чуруп көргүскен. Херээжен кижи ширтек кырында турар. Ол ширтек Тываның чылыг, чымчаан илереткен. Ийи кыдыында оът-сиген үнүп чыдар кылдыр каастап чурааш, долгандыр Тываның аң-меңнин чуруп кааны таарымчалыг боор турар. Эң үстүнде дугуй хевирлиг чуруктуң иштинде бөмбүрзекти сиилбип каан. Тываның төөгүзү мында бижиттинген-дир деп бодап келирге, шынап-ла. «Амыдыралдың дугуйу» дээн утка сагышка кирип келир. Делегейниң чөөн чүгүн кезип чурттаан чөөн чүк улустарының маңнайын мында чуруп көргүскен-дир деп база бодап болур. Ак болгаш кара балыктар дүрзүзү база бар. Ол база-ла чуртталганың аяның илереткен. Мынчаар бодап көөрге, ак биле кара чокта чурттаалга турбас, чежемейниң-даа багай болза, эки чүве база туруп келир дээн утка база бар. Ынчангаш бо бажыңда сиилбип кылган чурумалда ханы утка бар-дыр.

Хоорайже кирер «хаалганы» каастап кылган кижилер кымнарыл деп номчукчулар сонуургай бээр база чадавас. Москваның В. Суриков аттыг чурулга институдунуң уран чурулга факультедин дооскан, баштайгы тыва чурукчу-монументалист, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү Вячеслав Самыяга удурткан цехтиң чурукчулары бо бажыңның ханазында каасталганы кылган. Кызылдың автовокзалының даштын каастаан чурукчулар база ол. Эрткен чылын Кызылдың мурнуу районунда чаа ажыттынган № 9 школаның хуралдаар залында каасталганы база-ла бо цехтиң уран холдуг мастерлери кылган. Ону уран шевер чурукчулар школа темазынга таарыштыр каастап кылган.

Уран каасталга кылып турар цех бо чылдың эгезинде ажыттынган. Ында доктаамал ажылдап турар беш кижи бар. Кажан ажылдың хемчээли улгадып, кылыр ажыл көвүдей бергенде бригадир В. Самыя уран чурулгага хандыкшылдыг аныяктарны эвилелдеп алгаш, хоорайны аян-шиичи киирерин-ге, уран чурулгага талантылыг аныяктарны чаңчыктырып өөредип турары өөрүнчүг. Тос каът чурттаалга бажыңының ханазында каасталгазын кылырынга школачылар Алик Хертек, Хеймерек Самыя, Салбак Байынды кызымак ажылдаан. ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, даш чонар мастер Эрес-оол Байынды каасталганы дүрген доозарынга төлептиг үлүүн киирген. Александр Самбуу, Владимир Хоядыр оларның эки ажылдааның бригадир мактап турар. Эрес-кежээ ишчилерниң кызымак ажылының ачызында бир ай дургузунда каасталга ажылын доосkaш, комиссияга хүлээдип берген.

Уран-шевер чурукчуларның амыдыралга боттандырар бодап турар планнары-ла хөй. Хоорайның төвүнде туттунуп турар төп аптека тудуу дооступ, ажыглалга кире бээрге, ооң даштыкы каасталгазын мозаика-биле кылыр. эмнер садар залдың иштин каастаарын «Фармация» каттыжыышкынының удуртулгазы-биле дугуржуп алган. Маңаа ажыглаар херек материалдарны чурукчулар амдыгааштан-на тыптынып ап эгелей берген. Чоруунар чогузун, үүлеңер бүдүп турзун, уран шевер чурукчулар.

Манай-оол ОЮН.

ЧУРУКТАРДА: тос каът бажыңның ханазын каастап кылган уран шевер чурукчулар Анатолий Шыырап, Дадар-оол Экер-оол бригадири Вячеслав Самыя биле. Каастап каан бажыңның хеври.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ХООРАЙДАН КЕЛГЕН МАЛЧЫННАР

● Шоодуг ●

Меңгити биле Серекмаа ирей, кадай хоорайга аныяанда-ла келгеш, культура шугумунга ажылдап чорааш, пенсияже үнгеннер. Назы-хары улгатса-даа, боттары хөглүг-омак чоруур болгаш аныяксыы кончуг диргкен улус. Кайызы-даа угундан малчыннар ажы-төлү чораан болгаш, хоорайда эът-чем чедишпес апарган бо үеде мал өстүрер сорулга-биле бызаалыг инектер садып алгаш, Хендергеде малчын дуңмазының аалынга аппарып алганнар. Дуңмазы Дуган, кенни Ак-Кыс ийи хөй ажы-төлдүг, чоңга нүүрзүрек, кайгамчык эки өг-бүле дирткен улус чүве-дир. Оларның кадарган инектери сула оът-таар болгаш хүр, семис, шыырак болур. Дуганның малын оор-сук албас, чону оларга ынак, чонунга олар бүзүрээр. Ынчангаш инектери тайга-таңдызынга тарамык оъттап өөренген чүве-дир.

Күс-даа дүшкен, чайлаглаан фермалар кожер, тараар үе келген. «кайгал-оолдар» ол-бо шапкылашкан, бирээни кылыр деп чүвени ирей, кадай дыңнааш, дуңмазынга дузалажыры-биле Кызылдан Хендергеге бо тутсуп келгеннер.

Эл-хол келди дээш дуңмаларының амыраапы-даа хөлчок. Өөредилге эгелээр үе келген, суурда бажыңын септеп алыр дээш Дуган биле Ак-Кыс ажы-төлүн эдерткеш, Хөлчүкче чорупканнар.

Чаа-ла саваш үндүрүпкен инектерни Меңгити көрүп олургаш, «инектер тарап эгелели, боларны хой-биле домей кылдыр бөлүп кадарып өөредир-дир» дээн соонда Серекмааның холундан тургузур тыртып алгаш, инектерже шошкупкан.

Өдегелчин ховузунуң кедези. Сорут тайгазының элээ чиндигир ногаан эзимде бичии ажыкка инектерни доңтаап. бөлүү-биле оъттай бээр аразында Меңгити идик-хевин ужулгаш, хүнге дегеленип, оът-сигенниң чымчаан, чечек-чимистиң чаражын кайгап, тайгалар баштарын дураннап, оларның аттарын Серекмаазынга тайылбырлап, мага ханып-ла олурган.

Серекмааның өскен, төрээн чери Хендерге болганда, чуртун мактай бергенде чүнү-даа уттуптар кижи боопт-тур. Та кайы хире үе эрткен чүве, бир көрүп каарге, чаңгыс-даа инек чок. Ол-бо дилеп чүгүрүшкен, мунгаш эзимге чүү кестүр, шаан төндүр кылаштаашкаш, чанып келгеннер.

Кежээликтей апарганда Ак-Кыстың кажаалап каан бызаалары алгыржып эгелээн. Олар аштаан боор дээш Меңгити кажааның аксын ажыдыптарга, сагыш ышкаш оъттап чыдар чүве кайда боор, эзимче углай сидирт дээн. Меңгити алгырып-кышкырып, соондан чүгүрүпкен, кала четтирер боор. Олар иелериниң кайнаар чаштынга бергенин билирлер. А ирей, кадай ону билбес.

Ол дүне уйгу кайын келир, бот-боттарын чемележип, чамдыкта кыжырып, пат-ла хонганнар. Эртенинде кожалары аалдардан айтырарга көрген кижи чок болган.

Кежээликтей апарганда Дуган инектерин сүрүп алган бо келген. Меңгити ирей, кадай чүвениң ужурун дыңнаарга инектерни кадарбайн, бызааларны аштатпайн эрте үндүргеш, оъткарып кадарган болза инектер четкилеп келир турган чүве-дир.

Бызааларын апкан инектер калбак эзимниң оттузунку куду батkaш, Узун-Шөлде тараа дужундан үнгеш, таңнынылга кажаалаткан.

Хоорайдан келген малчыннар дуңмазын ынчаар торгаткаш, боттарындан дендии-ле чөгентеннер. Кадарчыларның чымыштыг ажылы — сценага ырлаары, шүлүктээри эвес деп чүвени ылап-ла билгеннер.

Саая БЮРБЕ.

Суд залындан

ОЛЧА ХАРААШ...

Садып алыкчыларны мегелеп, бараанналының доктаатkaн өртээн улгаттырып садып турар, бараанны чедир деңзилевейн, чедир метрлевейн, азы өртээниң артыын чедир бербээн садыг ажылдакчызын кеземче харысалгазынга онаары көрдүнген.

1990 чылдың август 20-ниң хүнүнде Шуй суурга болган судтуң ажык хуралынга Калина Доржуевна Доржуну садып алыкчыларны мегелеп, олча харап, чиижен чорукту кылганы дээш буруудадып, ооң кеземче херээн үзүп шииткен. Ол Бай-Тайга райпозунуң Шуй суурда холушкак бараанцар магазининиң аъш-чем бараанцары салбырының эргелекчизи турган.

1990 чылдың июнь 5-те райпонуң складындан «Старый город» деп кызыл арагалар үндүрүп алгаш, суурнуң чурттакчыларынга 1 рубль 80 көпеек өртектиг араганы 2 рубль 50 көпеекке садып, 70 көпеекти бодунга шиңгээдип ап турган. Ниитизи-биле ол мындыг улгаттырган өртек-биле 17 хааржак араганы садып четтинкен, азы 142 рубль 80 көпеекти бодунга шиңгээдип алган.

Судтуң истелгезиниң үезинде Калина Доржу араганың өртээ 1 рубль 80 деп билбээн мен деп өчээн. Ынчалза-даа мурнунда меңээн кижи орнукшударынга херелглээри-биле арага чөпшээредип алган садып алыкчыларга ол-ла араганы шын өртээ-биле садып турганын суд илереткен. Бо чүүл ооң бодун агартыарынга чылдагаан болбазы билдингир.

Улус суду ону сорулгалыг чиижең садыглаашкынны кылганы база совет садыгның чурумун карыызы-биле хаяытканы дээш, 5 чыл дургузунда садыг шугумунга ажылдаар эргезин казаан.

Елена ДАЖЫ-СЕГБЕ.
Бай-Тайга районнуң улус судунуң даргазы.

СОНУУРГАКТАРГА

ЭҢ-НЕ, ЭҢ-НЕ...

Американ чогаалчы Айзек Азисов делегейниң сураглыг эртемденнериниң аразынга мындыг айтырыгны салган: эртемниң база депшилгениң сайзыралынга кым эң көскү рольдуг болганыл? Архимедти, Исаак Ньютонну база Чарльз Дарвинни кижилерниң эң хөйү адаан.

СУГ АДААНЫҢ ХААКТАРЫ

Суг адаанын спортунуң башкызы австрийжи Герхард Цаунер суг адаанга лыжалап болурунуң аргазын тыпкан. Лыжаларга таарыштыр кылып каан коргулчун пластиналарның дузазы суг адаанга туруптарының аргазын ол чогааткан. Элээн үеде белеткенгеш, элезинниг азы суг үнүштерлиг суг дүвү-биле хааktыг чоруп болур.

МЕГЕЛЭЭРИ АЙЫЫЛДЫГ

Элээн хөй сагыш-сеткил дүвүрээр чүүлдерниң бирээзи эртемденнерниң санап турары-биле алырга, мегелээр чорук болуп турар. Мегелээр чорук база бир немелде угаан-бодал дүвүрели болур. «Ам база мегелээр-дир мен» деп бодал боду-ла дүвүрелди хайныктырар. Торонто университединиң психологу Канада чурттуг эртемден ынчаар санаан. Ынчанмыже черле мегелеп амдажааннар шак ындыг дүвүрелге алыспас болуп турар.

АЛДЫН ЭЛЕЗИН

Элдептиг-ле чүве, ынчанмыже Йоханнесбургтуң чурттакчылары боттары ону эскербейн-даа алдын кырында кылаштажып чоруурлар. Мооң мурнунда кудумчулар шывырынга алдын казып турган шахталардан әккелген элезинни ажыглаан. Ол элезинде алдынның элээн хуузу бар болуп илерээн. Амгы үениң технологиязын ажыглаар болза шак ол элезин шывыгларда 1000 тонна чедер алдын бар. Ол шывыгларның назыны чүс чыл чедип турар.

ЭРЛЕРНИҢ ЧАССЫДЫЫ

«Ажылдап чоруп тура азы ажылдан ээп келгеш, кадайыңарны сөөлгү катап кажан ошкаан силер» деп ГФР-ниң улустуң сапал-оналын алыр институттуң специалистериниң айтырыынга эрлер мынчаар харылааннар. Оларның 55 хуузу дүүн дишкеннер. Эр улустуң 16 хуузу «Элээн каш хонук бурунгаар» дишкен. Эрлерниң 24 хуузу шала дидим эвестенип, ону ылчыраңнааш чорук-тур дишкен. «Бөгүн эртен ошкадым» деп эр улустуң чүгле беш хуузу харылаан.

БАЗА КАТАП КОСМОСЧЕ

«Союз—Аполлон» деп совет-америк кады боттандырган космос ужудуушкунунуң киржикчизи 59 харлыг Вэнс Бренд база катап космосче ужудуушкун кылырын шиитпирлеп алган. Ынчангаш космос делгемиинче эң-не улуг назылыг кижи ужудуушкунну кылыр бодай берген. Делегей болгаш Ада-чурт практиказын ёзугаар алырга, космонавтыларның идепкейлиг ажыл-чорудулгазы 40 хардан соңгаар шегләй бээр. АКШ-тың космос ужудуушкунунуң чурумунда назы-харны кызыгаарлаваан, ынчангаш Вэнс Бренд «Колумбия» корабльдиң командири болуп, бо удаада ужудуушкунну кылыр байдалдыг.

(Парлалга арыннарындан).

(Эгези № 195 «Шында»).

Шмид: Сизый Кактус, кысkaладыр чугаалап көрем. Мени биоплан манап турар-дыр ийин. Ооң ужудукчулары доллар немей негеп турлар.

Сизый Кактус: Сени хүндүлеп, кысказы чугаалап көрейн, ак кижи. Бо дээрге мээң сөөлгү ырым болур. Ол ыры баштай бичии, кызыл онгүг турган. Оон улам улгадып, сарыг апарып, диңмиревишаан, от чаштадып турар болу берген. Ынчан бистиң чадырларывыс курагаг саазын дег хүрт кылдыр өрттенип калган. Кым-даа оон үнмээн, шупту хып калган. Мен кенгуру соондан халып орган мен. Ол кончуг семис, кыс кенгуру чүве. Ооң соонда мээң бажымда суг хайны берген. Ынчан кара хөлче шурай берген мен, а хөлдүң дүвү чок турган. Ынчан мен бургандан оттуг суг дилээн мен, ол бербээн. Ынчан кенгуруну озээш чип алган мен.

Шмид: Сээн угааның элээн аадарай берген турган-дыр аа?

Сизый Кактус: Мен кенгуруну дөгерип чип алгаш, ыглапкан мен. Мынчага чедир ыглап чор мен. Мээң карактарым чаштары-биле кандыг-даа өрттү өжүрүп болур. Ак кижи, оттуг суун меңээ берип көрем. Ынчан сөөлгү ырымны ырлап берейн...»

Кызыл-булуңда шимээн үне берген. Бир-ле кижи артыкы одуругдан айтырган:

— Оттуг сугну бода бир дугурааны кудуп берген бе?

— Айтырыгларны ынчаш салыр силер, эштер — деп, Осокин оожургаткан.

Петр Лукьянов чыда калбаан:

— Делегей ужур-дузалыг эртем ажылының дугайында чугаа чоруп турда, чаңгыс дугураан арага дугайын айтырган хереэ чүү боор!

Артыкы одуругда дыңнакчы оожургаваан. Сизый Кактустуң сагыш-сеткили дойлуп, чаңгыс дугурааны-даа болза, ижиксеп турда, ону каргыс эртемниң төлээзи кайын билир. Чаңгыс дашка арагазын харамнанган-дыр.

Ол сөстерже Осокин кичээнгей салбаан. Ол элдептиг билдинмес болгаш чажыдын ам-даа делегейде кымның-даа илередип шыдаваны фактыларны болгаш болуушкуннарны санаарын уламчылаан:

— Тутанхамоннуң мөчүлүн чиижек кылдыр көрээлинер—деп, ол барык сымыраны аарак чугаалаан,— ол эрте-ле мөчүп калган болгай. Ооң мөчүзүн шыгжаан хааржак бо хүннерге чедир бүдүн-бүрүн кадагалаттынган. Элээди фараоннуң мөчүзүн чүс-чүс чылдар безин үреп шыдаваан. Мен бодаарымга, эштер, ол мөчү үениң океанынга эштип чоруп турар-дыр. Хөй чылдарда космоска ужутканы дег удуп чыдар боор. Ындыг бе, эштер?

— Ындыг—дижип, элээн каш кижи деткээн.

Эжик дааманы Акимовна

Ужуп чоруур тавактар

Шоодуглуг рассказ

отту хонуп келгеш, кезек ыңай-бээр көргүлээн. Оон карактарың база шиипкен.

— Мексиканың аргаларындан тывылган дуганны көрээлинер — деп, лектор үнүн дыңзыткан—ону үжен чыл бурунгаар эртемденнер эскерип каан эвеспе. Ол дуган билдинмес майя деп чоңга хамааржыр. Чүү деп чонул ол, ажыл, амыдыралы, эртем-билии кандыг турганыл, оларның ийи муң чыл бурунгаар тургускан календарлары бистиң амгы үевистинниндең безин шын айтып турган, ооң баажызы чүдел. ол чүге Майяпан, Паленке деп хоорайларын каапканыл, чогум көөрге үрелиишкиннерниң изи чок болгай? Даштыкы чагырганар ындыг чарлыг үндүрген бе?

Хөй-хөй айтырыглар, саңнар долган домактарны үндүр бүлгүртүпкеш, эртем кандидады Осокин шимээн чок дыңнакчыларын эргий көре каапкаш, лекциязының ийиги кезээнче кирипкен.

Ол кезек ужуп чоруур тавактар дугайында тоолчургу чугааны сойгалаарынга тураскааттынган. Ол самбырага чуруп тургаш, хереллдериниң сына бээр схемазын көргүскен, олар сына бергеш, бир-ле дүрзүнү кижиниң караанга көргүзүптерин тайылбырлаан. Чижээ, Кентукки штатта фермер Джек Регби хаттың көдүрүп алгаш чорааны «Нью-Йорк таймс» солунну ужуп чоруур тавак деп бодаан. Венера сылдыс база чамдык ээдергей кижилерниң бажын төөреткен, эзирик кижилерни ол база девидедип турган. Оон туржук Мурнуу Тунгуска районнуң бир суурунга бичии оолдар суур кыдыынга кылсып каан фонарь каапкан. Ол фонарь кежээликтей чаъс чаап турда бир янзы көстүр чүве-дир. Ынчангаш көдээ Совет даргазы суурда эң хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи Сергей Сергеевич Красноярскиже телеграмма чоруткан. Ында мынча деп бижээн: «Планеталар аразынга ужар корабль хонупту. Өске планеталарн келген эштерни көдээ Советтиң девискээринче киирер бе?» (Кызыл-булуңга ыткыр каткы үнген).

— Чүве билбес кижи бе? — деп, артыкы одуругдан бир үн үнген.— Оларда тускай хереллдер бар-дыр ийин. чөпшээрел-даа айтырып чытпас. Оозун углаптарга-ла, чүү-даа артпайн баар.

— Ийет. Тунгус метеоритиниң дугайында — деп, Осокин уламчылаан.— чоокта чаа бөлүк эртемденнер электроннуг саналга машиназынга айтырыг салган: Тунгускага метеорит дүшкен бе азы ол космос корабли болган бе? Автоматтың харыызы элдептиг болган: ол билдинмес порода... Черден үнген.

— Машина албыстай берген боор! — деп, демги-ле үн үнген.

— Айтырыгларны оон соонда салыр силер, үе эвээш—дээш, Осокин лекциязын уламчылап кирипкен. Ол чартык шак дургузунда кылган илеткелинге Черге кым-даа кажан-даа ужуп кээп көрбээн, чоокку келир үеде чедип кээр чадавас деп даап бодаашкын бар, чүге дээрге кижи билиглерни ханы шиңгээдип ап турар апарган дээрзин бадыткап чугаалаан. Сайзыралы бистен оранчок артык планеталар бар чадавас, олар бисти сонуургап турар магат деп немээн-даа.

Осокинниң илеткелиниң сөөлгү кезээ улуска таарышпаан. Кончуг солун бүзүренчиг чүүлдерден эгелээш, бөгүнгү онзагай чүве чок амыдыралга кээп доозуп каан. Механика цегиниң ажылчыннары бистерже өске планеталардан кижилерниң ужуп кээп турарынга бүзүреп турганнар, а ол хөй болган ышкажыл. Ынчангаш улустуң хомудаары-даа чеп. Цехтиң алдын холдуг мастери Илья Васильевич Мартынюк тура халып келген. Ол кымның-даа албан-дужаалын барымдаалавас, оттур сеглээр кижи-дир:

— Чүү болду бо, оглукум, ийи шак дургузунда бисти төөредип келдиң. Америк сенатор биле демги Фикус олар канчаарыл?

Соора барган ирей ужун Петр Лукьянов лекторнуң мурнунга буруузун билингеш, тайылбырлаан:

— Өскээр чугаалап тур сен, Илья Васильевич, сенатор эвес, а бизнесмен кижи-дир, Фикус эвес, Сизый Кактус болбазыкпе.

— Эштер шын айтырыг салып тур—деп, Осокин деткээн.— Мээн чугаалап турган таварылгаларым ам-даа харыы чок артып турар. Ужуп чоруур тавактарга бүзүрээр кижилер хөй, чоокку келир үеде ол дугайында тоолчургу чугаалар соксаарынга бүзүрээр мен.

— Бизнесмен Джон Уомсли дугайында парлалганың бижип турары-биле алырга, ол арагачы апарган — деп, лектор уламчылаан, — ооң кадайы шүүгү дамчыштыр чаргылдажып тургаш, бүгү эт-хөреңгини бодунга данзыладып алган. Амгы үеде Джон арагадан албыстаан, эмнелге черинде, ол оруннар адаандан ужуп чоруур тавактар дилеп турар.

А Сизый Кактус ам-даа дириг. Ол бир чүс он ийи харлыг. Ону буянныглар ниитилели азырап турар. Хүннүң-не ол оттуг сут бээрин дилеп турар, ынчалза-даа кым-даа аңаа бербейн турар.

Бо-дур эштер, лекция тенгер...

Вячеслав САЯН.

ХООЧУН БАШКЫ

Башкы — хүндүлүг ат. Ону чедип алыры чиик эвес. Бичии чаштарны өөредип, кижизидеринге, оларның сонуургалын хайныктырып, амыдыралдың нарын агымынче углап баштаарынга башкының бөгүнгү ролю улуг. Шынап-ла, башкы кижини — угаан-медерел сайзырадырының инженери дизе частырыг болбас.

Класста өөреникчи бүрүзү тускай сонуургалдыг, характерлиг, аажы-чаңныг болур. Оларның ишти-хөңнүнче эвээш үе иштинде кирери берге. Хүн бүрүнүң амыдыралчы харылзаазы чоорту ажыттынып келген соонда, өзүп олурар бичии чаштар боттарының чажыттарын башкызының мурнунга ажыт-чажыт чокка чугаалай бээри, янзы-бүрү айтырыгларны сала бээри, бистиң амыдырал, чурталгавыста болуушкуннарны боттарының билир шаа-биле сайгарып чугаалай бээри — ол башкы кижиге улуг бүзүрел-дир. Ындыг бүзүрелдиң сөөлүнде башкы кижиге ажылдаарыдаа, өөреникчи бүрүзүнүң характерин, аажы-чаңын, сонуургалын-даа хандыр билип алырынга дыка ажыктыг.

Шак мындыг башкыларның бирээзинге Чөөн-Хемчик районнуң Хорум-Даг ортумак школазының башкызы Бегзи Оялаевич Монгушту хамаарыштырып болур. Ол, шынап-ла, бедик мергежилдиг, бодунуң политбилиин хүн бүрүде бедидип, ажыл-ижинге ажыглап чоруур. Ооң өөреникчилери бистиң республикада чүү болганыл, ам чүү болурул деп айтырыгларга торлуш чок харыылап турганын эскерген мен. Бегзи Оялаевич Монгуш узаткан хүн кичээлдерин эге класстарга эрттирип, өөреникчилеринге быжыг билигни берип турар.

Хоочун башкы ада-иелер-биле быжыг харылзааны тудуп турган, өөредилге, кижизидилге талазы-биле чедишкиннерлиг болган. Ооң херечизи болза, бо чазын Бегзи Оялаевичиге «Улус өөредилгезиниң тергиини» деп хөрек демдээн районнуң улус өөредилге килдизи тывыскан. Байырлыг хурал соонда башкылар коллективиниң кежигүннери Бегзи Оялаевич Монгуштуң холун дыңзыы-биле тудкаш, моон соңгаар-даа улуг-улуг чедишкиннерни күзевишаан, амыдырал, чурталгазынга кадыкшылды күзеп турдулар.

Ам ооң эрткен оруунче хая көрнү каапталыңар. Бегзи Оялаевич Монгуш аныяк, чалыы чылдарында Суг-Аксы, Кара-Чыраа база Хорум-Дагга ыры башкылап келген. Ажыл-ижинге бердинген, бодунга бедик негелделиг, эш-өөрүнге хүндүткелдиг, биче сеткилдиг, хүлээнген ажылынга кезээде ээ-харыысалгалыг. Бегзи Оялаевич Монгуш чүгле ыры башкызы эвес, эге класстарга тыва дылды, санны бедик деңнелге башкылап, келир үениң аныяк-өскени амыдырал, чурталгага төлептиг болзун дээш бодунуң билиг-мергежилин харам чокка бараалгадып келген хоочун башкы. Ооң башкы стажы — 31 чыл. Бо үениң дургузунда чеже өөреникчини өөредип, кижизитпээн дээр. Ону санаары берге. Ам чүгле бир каш чижектен ап көрээл. Бегзи Оялаевич Монгуштуң башкылап чораан өөреникчилери Хорум-Даг ортумак школазында орус дыл башкызы Вера Кошкар-ооловна Куулар, экономист-бухгалтер Лариса Сундуповна Монгуш, «Чыраа-Бажы» совхозта профэвилел комитединиң даргазы Чечек Бегзиевна Монгуш олар болгаш оон-даа өскелерни хөй-биле адап болур.

Бистиң республиканың аңгы-аңгы районнарында эки ажылдап, чурттап чоруур өөреникчилерни санаар болза дыка хөй. Хоочун башкы бо хүннерде Хорум-Даг ортумак школазында ажылдавышаан, өөреникчилерни өөредип, кижизидеринге бодунуң эвээш эвес үлүг-хуузун киирип турарынга ада-иелер өөрүп, чылыг сөстерни ооң адресинге чугаалап, аңаа чоргаарланып чоруурлар.

Кызыл-оол ТАБУРАК.

Ээлчег... Ээлчег манажыр чорук — хүн бүрүнүң нарын айтырыы болу берген. Ээлчег манажыры найысылалда база көвүдээн. Ээлчег манажыры бар болза, бараан бар-дыр. Кажан садып алыр чүү-даа чок болза, ээлчег база турбас. Чедишпес бараанарның даңзызы улам-на көвүдеп турар. Чижээ, пастила дээр кат-чимис холуктуг конфетаны, дылдан кылган колбасаны безин билбес аныяк кижилер бар апарган...

«Бээри» база эвээжээн. Ынчангаш ээлчегде турган кижилер курлавыр кылдыр арбын бараанарны садып алырын күзээр. «Курлавырлаар» кижилер-биле демиселдиң кызыгаарлаашкынның аргазы-биле демисежип турар: садарының хемчээли — быштак үш чүс грамм, чартык кил колбаса, беш хап сигарет-таакпы. Чамдык бараанарны улуг өртекке база садып турар. Чижээ, немец бүдүрүлгезиниң бир хап сигарет-таакпызының өртээ 10-15 рубль. Ынчангаш пенсионерлер ооң оочурунга шуут турбас. Кооператорлар бараанарының садыында ээлчег манажылгазы база көзүлбес. Ында улуг өртектиг чүүлдерни чүгле көөр дээш кижилер аңаа келгилээр.

ЧУРУКТАРДА: найысылалдың Калинин кудумчузунда ээлчег манажылгазы.

Б. Кавашкинниң фотозу.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

Кызыл хоорай Совединиң шиитпирин ёзугаар тургустунган дараазында депутаттар бөлүктери ажылдап турар.

№ 4 бөлүк «Тыва автоорук» төлевилел-септелге-тудуг каттыжыышкынының бажыңында, адрези — Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчу, бажың № 60, телефоннары 3-26-49, 2-49-39. Соңгукчуларны четверг санында 18 шактан 20 шакка чедир хүлээп алыр. Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары эштер В. А. Муромцев, В. А. Шабалин, Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттары эштер В. В. Коновалов — № 43 округ, В. В. Перминов — № 44 округ, В. О. Маспык-оол — № 45 округ, Л. А. Шаптогашева — № 46 округ, Н. М. Коротаев — № 54 округ, В. Л. Иванов — № 55 округ, М. О. Ондар — № 56 округ, А. П. Бездворных — № 58 округ.

№ 14 бөлүк эрге-чурум камгалаарынга дузалаар пунктунуң бажыңында, адрези — Кызыл хоорай, Московская кудумчу, бажың № 106, кабинет 1, телефону 2-52-27. Соңгукчуларны четверг хүнүнде 18-тен 20 шакка чедир хүлээп алыр. Бөлүктүң составында Тыва АССР-ниң депутаттары эштер С. Н. Аракчаа, А. П. Суменков (ол Кызыл хоорай Совединиң база улус депутаты), Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттары эштер М. Х. Гасимов — № 172 округ, Т. В. Сагалаков — № 174 округ, Л. М. Другоченко — № 176 округ, С. В. Сахаров — № 177 округ, Н. Р. Кушнарева — № 178 округ, О. В. Фенцель — № 179 округ, В. П. Бологов — № 181 округ, Г. Б. Ядыкина — № 183 округ, В. М. Гогорев — № 184 округ, В. П. Лытнев — № 185 округ.

№ 11 бөлүк автоорук техникумунуң бажыңында, Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 415, кабинет № 104, телефону 6-14-84. Соңгукчуларны вторникте 17-ден 20 шакка чедир хүлээп алыр.

Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары эштер В. Ф. Мишкин, Д. Л. Тинмей, Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттары эштер В. В. Бойко — № 121 округ, Ю. Я. Кашин — № 122 округ, С. А. Барыбин — № 123 округ, Р. А. Кислицына — № 124 округ, В. В. Лазарев — № 125 округ, А. М. Севен-оол — № 127 округ, Б. С. Самарин — № 128 округ, А. М. Сулейманов — № 130 округ, А. П. Быков — № 131 округ, Л. И. Зудилова — № 134 округ.

Кызыл хоорай Соведи.

ТВ ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ

Понедельник

СЕНТЯБРЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Барымдаалыг фильмнер. 9.00 Бут бөмбүгүнүң допчулалы. 9.30 Концерт. 10.15 «Эрги бажың». Уран-чечен телефильм. 11.30 «Делегейни дескиндир». 12.30 «Үе». 13.10 — 14.30 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Рига) — ЦСКА. 16.10 Изабелла Юрьевна биле Вадим Козин. 17.15 «Кедээден дамчыдылга». Панорама. 18.30 «Үе». 19.00 «Чөөн Сибирь». Киножурнал. 19.10 Мультфильм. 19.15 «Бис болгаш экономика». 20.00 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. Барымдаалыг телефильм. «Австралияның дириг амытаннары». 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүгүнүң допчулалы. 22.05 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. 23.30 Концерт. 00.30 — 00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. «Игорь полугунун дугайында сөс» база орус культура. 9.05 Итали дыл. 10.05 «Бистиң садывыс». 10.35; 11.40 Астрономия. 11 класс. Астрономияның кол аргалары. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 12.10 Концерт программазы. 12.40 «Чаа келген хүнге мөгейип каг». 1-2 сериялары. 14.30—15.05 Концерт. 16.00 «Совет Россия». Видеоканал.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.10 «Тыва черде». Программада: «Бирги конга». «Школачы амыдырал». Делегей байдалының дугайында беседа. Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.05 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Калмык чонга хамаарыштыр чептиг чорукту катап тургузар дугайында. 20.50 Улусчу аялгалар. 21.00 «Чырыткылыг манаашкыннар». Телешии. 22.15 — 23.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Рига) — ЦСКА.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Хөгжүм телеабонементизи. Концерт - ужуражылгышкын. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

СЕНТЯБРЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Квартира айтырыы». Барымдаалыг фильм. 9.00 И. Штраус. Концерт. 9.45 «Майда чагган хар». Уран-чечен телефильм. 10.55 «Ол болган... болган...» 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 «Мени ап ал». Уран-чечен телефильм. 14.25 — 14.45 Барымдаалыг фильм. 16.15 Барымдаалыг фильм. 17.15 «Экии, хөгжүм!». 17.55 Объектив. 18.30 «Үе». 19.00 Политиктиг чугаалар. 19.30 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзиниң уланчызы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Судтуң шиндилге эргези». 1-ги сериязы. 23.05 «Сөс». Литературлуг уран-чечен программа. 23.45—00.00. Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бисти долгандыр турар хүрээлел. Эң баштай бирги классче. 8.55; 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 6 класс. Үнүштер база бис. 11.05 Барымдаалыг фильм. 12.05 Ритмниг гимнастика. 12.35 «Чырыткылыг манаашкыннар». Телешии. 13.55 — 14.40 РСФСР Компартиязының Тургузукчу съездизиниң ийиги үе-чадазының ажылдыышкыны. 17.00 Барымдаалыг фильмнер. 17.30 Ритмниг гимнастика. 18.00 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль Россия суурларының салым-чолунуң дугайында барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 19.00 «Азия төвү». Информация-публицистиг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Л. Кондыревтиң шүлүктеринге ырлар. 20.35 Амыдыралдың кадык хевири. 21.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.00 — 23.15 «Гидон Кремер Ригада, концерт соонда интервью».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Леся Украинканың дугайында фильм-концерт. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

СЕНТЯБРЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 С. Лукин ойнаар (домра). 9.15 Объектив. 9.50 «Бузуренчиг-даа болза, элдептиг». 10.50 «Эфирде хөгжүм». Шилиттинген чогаалдар. 11.20 «Сөс». Литературжу уран-чечен программа. 12.00 Телефильмнер. 12.30 «Үе». 13.10 — 15.20 Ф. Легар — «Люксембург граф». Шии. 16.15 «Манчжурия». Телеочерк. 17.15 Уруглар шагы. 18.15 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Л. Иванова орус ырларны ырлаар. 19.10 Австралияның ТВ-зиниң беш кежээзи. «Дөрткү күзел». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. «Судтуң шиндилге эргези». 2-ги сериязы. 22.55 «Л. Троцкий». Д. Волкогоновтуң чугаазы. 23.35 — 00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатиканың, саналга техниказының үндезиннери. Школа компьютери. 13.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Ч. Дарвин. Амыдыралы, эртем ажылдары. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Гидон Кремер Ригада, концерт соонда интервью». 13.05 «Школа». Барымдаалыг фильм. 13.35 — 14.50 «Тушетияның кадарчылары». 1-ги сериязы. Уран-чечен фильм. 17.00 Т. болгаш С. Никитиннерниң киржилгези-биле фильм-концерт. 17.30 Коллаж. 17.35 А. К. Толстойнуң амыдыралының, чогаадыкчы ажылының дугайында барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Партийжи амыдырал». «Мал чеми белеткээри — хүннүң айтырыы». «Кем-херек үүлгедиишкиннерин доктаадыр». 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлалдар, «Тываның экраннарында» деп реклама. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 21.15 «Автоградка болган спортчу фестиваль». Барымдаалыг фильм. 21.35 П. И. Чайковский. К. Лисовскийниң күүселдезинде романстар. 21.50 РСФСР-ниң Компартиязының съездизинде. Информастыг үндүрүг. 22.25 — 00.25 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. «Торпедо» — «Динамо» (Киев).

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Мультфильм. 19.15 Барымдаалыг фильм. 19.35 Коллаж. 19.40 «Сударушка» ыры квартединиң концерти». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

СЕНТЯБРЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Телефильм. 9.05 Аас чогаал фестивалы 9.45 Мультфильм. 10.00 «Экии, хөгжүм!». 10.40 «Л. Троцкий». Д. Волкогоновтуң чугаазы. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—15.15 Театр, кино, телевидениеде хөгжүм. Композитор А. Петров 17.15 «ТелеЭКО». Журнал. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 Хөгжүм эртинези. И. Архипованың күүселдезинде орус романстар. 19.35 Чугула интервью. 19.45 Австралия телевидениезиниң беш кежээзи. Барымдаалыг телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. 21.00 «Үе». 21.30 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. «Судтуң шиндилге эргези». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.45 «Фестивальдар. Конкурстар. Концерттер». 23.45—00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Төрээн чер. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Рактар кайда чурттап турарыл? 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Бут бөмбүг. Аныяктар командаларының аразында Европа чемпионады. Югославия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Югославиядан дамчыдылга. 13.45 «Тушетияның кадарчылары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 15.00—15.30 Ритмниг гимнастика. 17.00 Херээжен колонниялар чанында Уруглар бажыңнарында өзүп турар бичиилер дугайында. Барымдаалыг фильм. 17.10 Ритмниг гимнастика. 17.40 «Вертикаль». «Дүшкен бүрүлер». Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Тыва АССР-ниң Күртелерадиозунуң симфониялыг оркестриниң концерти. 19.00 «Азия төвү». Информация-публицистиг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 21.15 Концерт. 21.45 РСФСР-ниң Компартиязының съездизинде. Информастыг үндүрүлге. 22.15 Бут бөмбүг. Европа чемпионады. Югославия биле ССРЭ-ниң шилиндек командалары. Югославиядан дамчыдылга. 23.55—01.10 «Маруся угбай». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Жуковскийниң черинде». 19.55 Коллаж. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

СЕНТЯБРЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.00 Барымдаалыг фильм. 9.40 «Фестивальдар. Конкурстар. Концерттер». 10.40 Чыл үелери. Сентябрь. 11.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30—13.10 «Үе». 17.15 Мультфильмнер. 17.45 Бразилияның национал байырлалы — Хамаарышпас чорукту чарлааның хүнүнге. «Бразил калейдоскоп». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. «Данило биле Ненила». 1-2 фильмнери. 19.20 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. «Кайгал оолчугаш». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээлери. 21.45 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. Австралияның 200 чыл болганынга тураскааткан концерт. 23.00 Коллаж. 23.05 «Ол болган... болган...» 23.25 Медээлер. 23.40 — 01.15 «Көрүүшкүн» программа «Машина времени» бөлүктү көргүзүп тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Барымдаалыг телефильм. 8.35; 9.45 Литература. 5 класс. Тывызык. 8.55 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Географтыг ажыдыышкыннарның төөгүзүнден. 11.05 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.05 «Дүшкен бүрүлер». Барымдаалыг телефильм. 12.55 «Бис-биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». 13.55 — 15.05 «Тушетияның кадарчылары». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 Не-чаштың кадыынга хамаарышкан нарын айтырыглар дугайында. 17.35 Коллаж. 17.40 Мультфильм. 17.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Кырган-ачамның мээң ырыларым». 18.20 Коллаж. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар. 19.15 Фрунзениң хореография училищезиниң сургуулдарының концерти. 19.45 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 21.15 Дүвүреливис чери. «Днепрни узундоора дургаар». 21.45 РСФСР-ниң Компартиязының съездизинде. 22.15 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Ротор». 23.50 — 01.05 «Маруся угбай». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Бүгүдеге спорт. 19.15 В. Соколов (кларнет) ойнаар. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

СЕНТЯБРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Булактар. 9.00 Бистиң садывыс. 9.30 Концерт. 10.10 «Партнер». Коммерция медээлери. 10.40 «Кижи. Чер. Октаргай». 11.40 Сергей Тарасов (фортепиано) ойнаар. 12.00 «Тиилекчилер». 13.00 Концерт. 13.30 Полтаваның музейи. 13.55 Уругларга фильм. «Том Сойер биле Гекльберри Финниң ужуралдары». 1-2 сериялары. 16.15 Барымдаалыг фильм. 17.00 «Дириг амытаннар оранында». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Телефильм. 19.50 «Хамелеон». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазак черинде. 21.40 «Хамелеон». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.45 «Куштуң ужугары». 00.20 Медээлер. 00.35 — 01.00 Даштыкы эстрада артистериниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 В. Пикайзен (скрипка) ойнаар. 8.50 Чурттуң театрлары көргүзүп тур». «Бок төгер чер». Фильм-шии. 11.45 «Арена». Спортчу программа. 12.50 «Бис кады бис, авай». Уран-чечен телефильм. 14.00 «Совет Россия». Видеоканал. 16.30 И. С. Бах. Бранденбургтуң концерти. 17.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. «Портленд» — «Детройт». 18.00 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. 18.50 Мультфильм. 19.00 «Өг-бүле». Телепрограмма. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Хостуг хүреш. Делегей чемпионады. 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 Мультфильмнер. 23.10 Дупеки сеанс. «Ынак ырылары». 23.50 — 01.25 «Ийи дакпыр оюн». Уран-чечен телефильм. «Полицияның телефону 110» деп бөлүктер. (ГДР).

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». Уругларга дамчыдылга. 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 «Хөгжүмнүг киоск». 13.45 Барымдаалыг фильм. 14.05 Уругларга фильм. «Том Сойер биле Гекльберри Финниң ужуралдары». 3-кү сериязы. 15.10 Виктор Боков шүлүкчү-биле ужуражылгышкын. 16.10 «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». Фотоконкурс. 16.15 «Кедээден дамчыдылга». Панорама. 17.30 «Марафон — 15». 19.00 Мультфильм. 19.25 «Аваа көрүш-биле». Уран-чечен фильм. (АКШ). 21.00 «Үе». 21.30 Телетаныжылга. Академик Д. С. Лихачев. 21.45 Золтан Кочиш Шопенниң чогаалдарын ойнаар. (Венгрия). 22.50 «Көргүш, чемелел чокка». Барымдаалыг фильм. 23.10 — 00.20 Лайма Вайкуленин концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильмнер. 8.40 Үстүкү Донның ырылары. 9.20 «Аян-чорукчулар клуву». 10.20 Уругларга фильм. «Бичии Муктуң ужуралдары». 11.30 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. 14.00 «Совет Россия». Видеоканал 16.35 «Бир эвес силерниң харынар...» 17.20 Коллаж. 17.25 «Планета». Делегей программазы. 18.25 «Болчагны Татьяна Шмыга айытканы». Хөгжүмнүг телефильм. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Хостуг хүреш. Делегей чемпионады. Япониядан дамчыдылга. 21.00 «Үе». 21.30 — 00.00 «Мээң кижилерим». Уран-чечен фильм. 1.2 сериялары.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Река» (АКШ) 9.30, 12.00, 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Керри» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Возвращение к свободе» 9.00, 12.50, «Золушка» 10.50, «Под небом голубым» 14.40, «И придет тот день» 16.30, 20.10, «Авария — дочь мента» 18.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Юнга со шхуны «Колумб» 12.30, «Знакомство» (2 сериялыг) 16.30, «Ничего не случилось» 14.30, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Ко мне, Мухтар!» 10.00, «Охота на единорога» 11.30, 13.10, 14.50, 16.30, 18.10, 19.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Кино-чыыынды» 14.00, «Заговор» 15.30, 17.30 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Река» (АКШ) 9.20, 11.40, 14.10, 16.40, 19.10 шактарда.

Видеозал: «Керри» 11.00, 13.00, 17.20, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мультсборник» 9.20, «Веселое волшебство» 10.20, 20.00, «ЭСД» 13.20, 20.00, «И придет тот день» 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Тайна деревянных идолов» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Охота на единорога» 14.00, «Ничего не случилось» 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Бархан» 18.00, 19.40 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор З. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25, идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-19; 3-36-73; ◆ агропромышленность — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ садып келбейн баганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажың № 1

Чагыг № 479.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 4 вторник
№ 202 (14402)
1925 чылдан үнделеттинген
Өртээ 3 коп.

библиотека им. А. С. Пушкина

КЫШКА АМДЫГААШТАН БЕЛЕТКЕНИР

Сентябрь ай үнген. Хүн дургузу дыка-ла кызырылган, эртен-кежээ серииндээн. Ол чорук кыш удавас деп түвени шыңгыызы-биле сагындырып келген. Ынчангаш ажыл-агый, бүдүрүлге, организация бүрүзү кышка белеткелдиң хүнзүүң эң чугула айтырыы кылдыр көөр ужурлуг.

Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң президиуму комплекске хамааржыр ажыл-агыйларның, албан черлериниң, организацияларның одалга системаларының кышка канчаар белеткенип турарының дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Аңаа «Тыва агросервис» каттыжыышкынының даргазы В. Загвоздкин, Кызылда септелге-техниктиг бүдүрүлгениң директору Н. Осипенко, «Тыва агроүлетпүр энергия» каттыжыышкынның даргазы П. Фетисов, «Тыва агрохандырылга» каттыжыышкынның даргазының оралакчызы М. Шаповалов олар допчу дыңнадыг кылганнар.

Оон чуу илерээнил дээрге республиканың Агроүлетпүр эвилелинге хамааржыр коллективтерде кышка удур белеткел кошкак боор турары көзүлген. Эң ылангыя Таңды, Каа-Хем, Бий-Хем, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик районнарда байдал дүвүрээзиниг. Совхозтарның, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң удуртукчулары чаңгыс талалап ажылдап турар болган.

Агроүлетпүр комплекизинде 513 котельнаяларның 358-и, азы 69 хуузу, мал чеми белеткээр 26 цехтиң 18-и, азы 67 хуузу, мал чеми белеткээр 62 кухняның 34-ү, суг сөөртүр 380 автомашинаның 260-ы белен боор турар. Бедик мергежилдиг специалистер, нарын дериг-херекселдер херек апаар болгай. Оларны чазын-на тыптынар ужурлуг. Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, кылыр ужурлуг ажылдар аажок хөй-дүр.

Бо чылын республиканың девискээринде ниитизи-биле кандаашкынныг болганы-биле келир кыштан малды онча-менди ажырар талазы-биле бергелер туруп апаар. Ынчангаш мал чемин болбаазырадырынга кухняларның, цехтерниң ролю аажок улуг болур ужурлуг.

Кышка белеткелди оон бүдүүзүнде эгелээр чаңчыл бо чылын бисте база-ла уламчылавышаан-дыр дээрзин президиумнуң хуралы бадыткаан. Чамдык фермаларның, кажааларның, гараажтарның эжиктери часкы хевээр ажык, дежик, хол дегбээн. Мал чеми белеткээр цехтер, кухняларның дериг-херекселдери үрелген.

Одалга системаларын, гаражтарны, фермаларны, мал чеми белеткеп болбаазырадыр черлерни келир кышка белеткээриниң талазы-биле Агроүлетпүр комплекизиниң ажыл-агыйларынга, бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга бо чылдың август 30-ден сентябрь 30-ге чедир шалыпчы айны чарлаар деп, Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң президиуму шиитпирлээр.

Одаар чүүлдү база-ла күзүн, кыжын удур сөөртүр чаңчылывыстан уштунмаан бис. Ооң курлавырын машина-техника хостуг турар үеде эккеп алырының дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң мурнунда үндүрген доктаалы база бар болгай. «Найырал» совхозта кышка белеткел талазы-биле чүнү-даа кылбайн турар дээрзи хыналдадан илерээн.

Немелде күштерни тургузуп, чугула чүүлдерни дораан тыптынарын, фермаларны, котельнаяларны, гаражтарны, мал чемин болбаазырадып белеткээр цехтерни, кухняларны белеткээри-биле шалыпчы айда бүгү-ле хемчеглерни алырын агроүлетпүр комплекизинге хамааржыр коллективтерниң удуртукчуларындан негээн.

Хеймер-оол МОНГУШ.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ — МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

САЛБЫР АЖЫТТЫНГАН

Кандыг-даа эки болгаш шынарлыг кылдынган чүүл — чаа эмнелге, чаа школа, чаа библиотека, чаа чуртталга бажыңы кижилерниң сагыш-сеткилин чайгаар-ла өөртү бээр, оларның тура-соруун көдүрүп келир.

Ындыг өөрүшкү Барыын-Хемчик районнуң аныяк кыстарынга база таварышкан. Чүл дээрге Ак-Довурак хоорайның тудугжулар суурунда Кызылдың башкы училищезиниң салбыры ажыттынган. Аңаа Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик районнарның уруглар садтарынга ажылдаар кижизидикчи башкыларын белеткээр.

Кызылдың башкы училищезиниң чаа салбырынга өөредилге дүүн эгелей берген.

Алексей САНДАН.

БӨГҮН

ЧЕДИ ХОНУК ДУРГУЗУНДА

Барыын-Хемчик районда «Дөң-Терезин» совхозтуң сигенчилери мал чеминиң белеткелиниң темпизин дыка шапкынчыда берген. Чаъстыг хүннер соксаан соонда, сөөлгү чеди хонук дургузунда, малга чем белеткелин совхоз 150 тоннага көвүдедип алган. Ол дээрге бөгүнге чедир 550 тонна сигенни белеткеп, сарааттааны-дыр деп, бистиң корреспондентивис Александр Хертек дыңнаткан.

Ажыл-иштиң бүдүнгүр, шалыпкын чоруп турарын силос культураларының белеткелинден база көрүп болур. Ам 1090 тонна кукурузаны, тарымал тоорукту силостаан. Неделя дургузунда немере 740 тонна болган. Ынчангаш бир гектардан-на ортумаа-биле 140 центнер силос культураларын ажаап ап турар. Ажыл сезонунг, чымыштыг болганда ону кылып, бүдүрүп турар кижилерниң төлептиглерин адаары артык эвес. Чолаачы Титоның Соян, Семис-оол Кызыл-оол, Артем Ооржак, тракторист Дарган-оол Ооржак эки ажылдап, кызымак болгаш чуткулдуг чоруун көргүзүп, хүн үлүүн үргүлчү ажыр күүседип келгеннер.

Совхозтуң ажылчыннары силос салыр планын 4000 тоннага чедирерин хүлээнип турарлар.

ДААРТА

ЧОГААДЫКЧЫ КОНЦЕРТТЕР

Профоблчөвүлелдиң эвилелдер аразының уран чогаадылга бажыңының директору Б. М. Кенеш дүүн редакция-биле харылзашкан. Батый Монгушевич дараазында информацияны дамчыткан.

Бисте дөрт кижи составтыг «Меңги» ыры-хөгжүм ансамбли ажылдап турар. Ол эвээш кижилиг коллектив адырлар аайы-биле обкомнарның конференцияларынга, хоорайның албан черлеринге, организацияларга, районнар болгаш совхозтар төптеринге боттарының тургузуп алганы чогаадыкчы концерттерин көргүзүп, чон мурнунга бараан болуп келген.

Оларның программазы байлак. Орус, тыва болгаш өске-даа национал ырлары ында кирип турар. Ол коллективтиң чогаадыкчы ажылын уран чүүл чөвүлелинге сайгарып, эде көрүп, утка-шынарын улам байлакшыдып турар. Ындыг дуза оларның чогаадыкчы ажылынга улуг салдарлыг болуп келген.

Көрүкчүлер ансамбльдиң удуртукчузу Вячеслав Тановту, ыраажылар Геннадий болгаш Григорий Чамзырыннарны пат таныыр апарган.

Сөөлгү үеде олар Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарның ажыл-агыйларын, бүдүрүлге черлерин кезээш ээп келген. Ам Хову-Аксы суурнуң «Металлург» Культура бажыңынга концерт көргүзерин планнап турар.

КРЕМЛЬДЕ: Соңгаарлаттынмас чугула айтырыгларны чугаалашкан

Август 30-31-де ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң даргалаашкыны-биле Федерация чөвүлелиниң болгаш ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң каттышкан хуралы болганын дыңнаткан болгай. Аңаа эвилелдешкен республикаларның дээди албан-дужаалдыг кижилери, Эвилел чазааның кежигүннери, автономнуг тургузугларның, профэвилелдерниң, эртемнер академияларының төлээлекчилери, бөлүк ажылчыннар киришкеннер.

Чуртта байдалды шүгүмчүлекчи ёзу-биле хуралга чугаалашкан, Эвилел керээзинге болгаш рынокче шилчилгеге белеткел-биле холбашкан айтырыгларны, а ол ышкаш бөгүн ниитилелди дүвүредип, чоннуң социал бүзүрелинге болгаш сагыш-сеткилинге салдар чедирип турар соңгаарладып болбас айтырыгларны чугаалашкан.

Дискуссия чидиг, дээштиг болгаш үре-түңнелдиг болган. Экономиктиг-даа, политиктиг-даа амыдыралда ханы кризистиг байдалды тургузуп турар чүүлдерге принципиалдыг үнелелди берип турган. Таарымча чок дыка хөй чүүлдер шилчилге үе-чадазының боттут байдалдарындан тургустунган, ынчалза-даа олар бүгү деңнелдерниң эрге-чагыргаларының частырыгларының болгаш алдагдалдарының, экономиктиг билигниң чедишпезиниң болгаш политиктиг культураның сайзыраваанының уржуундан болуп турар дээрзи демдеглеттинген.

Ниитилелде таарымча чок чүүлдерни, ылаңгыя социал-экономиктиг хөгжүлдеге болгаш чоннуң амыдыралының деңнелинге хамаарышкан чүүлдерге таарымча чок байдалдарны ажып эртер талазы-биле эргелеп башкарылга органнарының ажыл-чорудулгазынга сеткил ханмайн турарын хуралдың киржикчилери чугаалааннар.

Бо сорулгаларны боттандырары-биле болуп турар чорудулгаларны экономиктиг болгаш административтиг удуртулга талазы-биле боттарының бүрүн эргелерин төп болгаш чер-чер органнары долузу-биле ажыглавайн, олардан хожудап турар. Бүгү деңнелдерниң эргелеп-башкарылга структураларының тоомча чок, харын-даа чамдыкта чүве кылбас, даамай чоруу, чаа экономиктиг харылзааларны хевирлеп тургузарынга билип-даа, билбейн-даа турган удурланып турар чоруу ажыл-агыйжы эвес чоруктарны нептередиринге, бүдүрүлгениң сагылга-чурумун болгаш бөдүүн-не дүрүмнерин сагывас чорукка чедирип турар. Боттарының ажыл-херекти чорудуп шыдавас чоруун чамдык удуртукчулар демократчыдылга чорудулгаларынга шамнап турары үндезини-биле шын эвес. Ол дээрге дыка хөй удуртукчуларның чүвени чедир билбезиниң, чаа байдалдарда, кижилерниң эгелекчи чоруун, оларның эде тургустунуушкун-биле холбаштыр тывылган политиктиг идепкейин болгаш энергиязын ажыглап турган ажылдап шыдавазының бадыткалы-дыр. Демократияның чаалап алыышкыннарын камгалап арттырар болгаш ону харын-даа улам бурунгаарладыр дизе, биске кажангызындан-даа артык органзастыг чорук, сагылга-чурум болгаш харысалга эргежок чугула болуп турар. Ол чурттуң бүгү хамаатыларынга хамааржыр.

Экономиктиг болгаш социал-политиктиг байдалды чогумчалыг болдурар талазы-биле шиитпирлиг болгаш дугуржулгалыг хемчеглерни амгы үеде соңгаарлатпайн алыр херек, ол негелде рынокче шилчилге болгаш күрүнениң сагылга-чурумун база корум-чурумну катай быжыглаар талазы-биле идепкейлиг ажыл негеттинип турар дээрзин хуралдың киржикчилери бир демниг демдеглээн. Кол-кол айтырыглар талазы-биле болган санал-онал солчуушкуну болгаш чедип алдынган билчиишкиннер башкартынар рынок экономиказынче шилчилгениң программазын кыска хуусаада ажылдап доозар арганы ажыткан.

ССРЭ-ге рынок харылзааларынче шилчилге чүгле нитти-эвилел рыногун ёзугаар, кара өжегээр тургускан шаптараазыннар чок болгаш ажыл-агыйны башкарып чорудуп турар черлерниң тывынгыр ажыл-чорудулгазынга хостуг байдалдарны хандырып турар чаңгыс аай экономиктиг аргаларны тургузуп турган чүгле ынчан чедип алыр дээниге бир демниг чөпшээрешкен. Улус ажыл-агый механизмин интеграциядан хоорар чорук эвилелдешкен бот-догуннаан республикаларның эрге-ажыктарынга дүүшпейн турар. Ооң-биле чергелештир ол нитти-эвилел механизминиң шынар талазы-биле чаа байдалы эвилелдешкен республиканың экономиктиг бот-догуннаашкынын ол хевээр көргүзер, республика болгаш эвилел эргелеп башкарылгазының эрге-хүлээлгелерин боттут аңгылаарынга үндезилеттинген болур ужурлуг. Боттарының девискээрлериниң экономиктиг хөгжүлдези дээш республикаларның харысалгазының улгадыры чугаажок.

Тургустунган боттуг байдалдарны барымдаалавышаан, ында кирип турар күрүнелерниң бот-догуннаашкынын-даа, нитти-эвилел рыногун тургузарының болгаш ажылдадырының чаңгыс аай принциптерин-даа барымдаалавас болза, эвилелдиң экономиктиг хөгжүлдезин чедип алыры берге. Чүгле ындыг диалектиктиг чаңгыс аай чорук Эвилелдиң чаа керээзиниң экономиктиг концепциязының үндезини болур ужурлуг — Федерация чөвүлелиниң болгаш ССРЭ-ниң Президент чөвүлелиниң каттышкан хуралының киржикчилериниң саналы ол.

Ооң-биле холбаштыр эртемденнерниң, специалистерниң, практик ажылдакчыларның белеткээн материалдарын ханы сайгарып чугаалашкан. Кризистиг болуушкуннарны үндезини-биле ажып эртери чоокку үеде рынок инфраструктуразын тургузар, бүдүрүлгелерни болгаш тывынгыр ажылдап турарларны экономиктиг кол субъектилер кылдыр оларның ажыл-агый чорудаарының чаа принциптерже шилчидер, ажылчы чоннуң идегелдиг социал камгалалын хандырар талазы-биле комплекстиг хемчеглерни боттандырары негеттинип турар дээрзинге хуралдың киржикчилери чөпшээрешкен. Кол кичээнгей экономиканы, саң-хөөнү, хереглел рыногун чогумчалыг болдурарының эргежок чугулазынче угланган.

Бо үндезин принциптерниң боттанылгызыны рубльдиң садып алыр аргазын быжыглаарынче, нитти-эвилел рыногун камгалаар талазы-биле хемчеглерже, камгалал, энергетика, транспорт талазы-биле, даштыкы экономиктиг политиканың болгаш экологтуг айыыл чок чоруктуң стратегиязын ажылдап кылыр, хожудап турар районнарның хөгжүлдезинге идиг бээр талазы-биле күжениишкиннерни каттыштырарынче, бойдустуң айыыл-халаптарының уржуктарын узуткаар талазы-биле, кеземче болгаш ажыл-агый үүлгединишкиннери-биле демисел талазы-биле онза байдалдарда нитти хөделиишкиннерже угланган акша-кредит, валюта болгаш үндүрүг политиказы негеттинип турар болгаш экономиктиг чаа байдалдарның, ниитилелде тургустунган боттуг чүүлдерниң негеп турары өске-даа айтырыгларын шиитпирлээри чугула деп, хуралга санал бергеннер демдеглээннер. Рынок аргаларынче шилчилгени соңгаарладып болбас, ол чорудулганы узамдыктырары болдунмас деп демдеглеттинген. Манаар үе артпаан.

Хуралдың киржикчилери маңаа болган санал-оналдарны барымдаалап көрүп тургаш, программаның төлевилелин бир неделя хуусаада чедир ажылдап кылгаш, республикаларның Дээди Советтеринге болгаш ССРЭ-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле киирип кээрин дугурушкан.

Экономиктиг байдалды чугаалажып көрүп тура, ССРЭ-ниң Президентизи болгаш хуралдың киржикчилери ону экижидип алыры политиктиг байдалды чогумчудуп тургузары-биле дорт харылзаалыг деп онзалап демдеглээннер. Демократчыдылганың боттут чорудулгаларынга күш-ажылчы болгаш күүседикчи сагылга-чурумну сандарадыры, транспорт коммуникацияларының ажылынга моондактаар ужур-дүрүм чок үүлгедиглер кылыр, садыг ажылының деңнелин кудуладып баксырадыр, кем-херек үүлгедиишкиннериниң дендээни дээш оон-даа өске багай чүүлдер-биле саат ужураштырар чоруктарны канчап-даа болдурup болбас херек.

Эде тургустунуушкун чорудулгазының байдалдарында боттандырып турар реформаларны ханыладыры эрге-хоойлу нормаларының чаартылгазы-биле кады чоруттунуп турары демдеглеттинген. Ол чокка чаа экономиктиг байдалдар-даа, чаа политиктиг структуралар-даа тургустунмас. Ынчаарга ол ажыл чогумчалыг политиктиг болгаш эрге-хоойлу байдалдарында чоруттунар болгаш корум-чурумну быжыглаарынга дузалаар ужурлуг. Бистер эде тургустунуушкунну революция деп долу үндезин-биле чугаалап турар бис. Ынчаарга ол хоойлу-дүрүмге дүүштүр база ханы структура реформаларын дамчыштыр боттанып турар тайбың революция болур.

Бүгү албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш хамаатыларның хөй-ниитиниң чурумун шыңгыы сагаан, күш-ажыл, күрүне болгаш саң-хөө чурумун быжыглаан, кадрларның харысалгазын бедиткен турарын хандырар эки дугурушкунган хемчеглерниң чоокку үеде хүлээп алырының дугайында дугуржулга кылдынган.

Продукция чорудуп бээриниң талазы-биле бот-боттарынга алган хүлээлгелерниң күүселдези дээш харысалга, сагылга корум-чурумну тургузары, чуртка хоойлу-дүрүмнү быжыглаары, дүжүт ажаап алыышкыны, кедээ ажыл-агый продуктуларының чидириин болдурбас дээн хевирлиг болгаш оон-даа өске айтырыглар талазы-биле ССРЭ Президентизиниң хоойлуларының болгаш айтыышкыннарының күүселдезинге идейкейлиг контроль боттандырап бөлүктү тургузары чугула деп санаан.

Республикаларның төлээлекчилери бир эвес продукция чорудуп бээриниң чуруму болгаш бот-боттарынга алган хүлээлгелер күүсеттинмес болза экономикада байдал экиживес деп чүүлге чөпшээрешкен.

Ажылчын бөлүктүң эвилелдешкен республикаларның төлээлекчилери-биле Эвилел керээзин белеткээр талазы-биле чоруткан консультацияларының түңнелдериниң дугайында Р. Н. Нишановтуң дыңнадыын хуралга дыңнаан. Кылдынган ажылдың ужур-дузазын эки деп демдеглээш, хуралдың киржикчилери чаа Эвилел керээзин ажылдап кылыр талазы-биле белеткел комитединиң республикаларның дээди күрүне албан-дужаалдыг кижилери баштаан бүрүн эргелиг делегациялары, ССРЭ Президентизи, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы киржир составтыг кылдыр тургускаш, ооң ажылын бо чылдың сентябрьда эгелээр деп дугурушкан. Ол ажылды янзы-бүрү үзел-бодалдарны болгаш көрүүшкүннерни бүгү талалыг өөренип көрүп тургаш, бистиң хөй национал-дыг күрүневистиң бүгү улустарының эрге-ажыктарынга дүүштүр чорудар.

Кылдынган ажылдарны түңнеп көргеш, хуралдың киржикчилери маңаа болган улуг чугаа амгы берге байдалдарда кризисти ажып эртериниң кол-кол айтырыгларының талазы-биле бир аай санал-оналды чедип алыр арганы берген деп демдеглээн. Кризистиг байдалды ажып эртери бүгү республикаларның болгаш төп эрге-чагырганың бир демниг хөделиишкининиң, нитти байдалды баксырадыр база дүшкүүрлүг чорукту чидиглендирер дээн кордаашкыннарга удур чаңгыс аай фронт-биле туржур дээн нитти шиитпирлиг чоруктуң байдалдарында чедип алдынар дээрзи онзалап демдеглеттинген.

Эде тургустунуушкунну революсчу хереэн бир демниг уламчылаар, реформаларны улам ханыладыр, бергелерни ажып эртеринге чогуур байдалдарны тургузар дээш быжыг туруш, нитти чөпшээрежилге амгы үеде улуска кажангызындан артык херектиг. Ындыг эптежилгениң байдалдары ам тургустунуп турар, оларны бүрүнү-биле боттандырары чугула. Чуртту шынар талазы-биле чаа шапкын хөгжүлдеже үндүрериниң, ниитилелди, коллективтерни болгаш кижи бүрүзүн чаартылганың ёзулуг чаа системазынче киирериниң оон өске оруу чок.

(СЭТА).

НОГАА, ТАРЫМАЛ СИГЕН АЖААЛДАЗЫНДА

Күс — чер ажылдыгларынга, малчыннарга, харын-даа кижи бүрүзүнге чымыштыг үелерниң бирээзи. Орус улустуң «Дагаа оолдарын күзүн санаар» деп үлегер чугаазында дег, ынчан чыл дургузунда төккен деривисти, үндүрген күжүвүстү бодап, кылдыган ажылывысты түңней бээр бис.

Бо хүннерде Каа-Хемде «Бурунгаар» совхозтуң ногаажыларынга база-ла чымыштыг болган. Оларның өстүрген эрте быжар капустазының дүжүдүн районнуң болгаш найысылал Кызылдың садыгларында хүлээп ап турар (Үстүнде чурукта).

Совхозтуң чеди кижи составтыг ногаажы звенозун А. Б. Түлүш удуртуп турар. Ооң күш-ажылчы стажы он үш чыл. Дуржулгалыг ногаажы Анчымаа Бүүрекеевна биске мынчаар чугаалады: — Амдызында эрте быжар капуста ажаалдазында ажылдап турар бис. Бөгүнге чедир 60 тонна дүжүт ажааттынган болгаш күрүнеже дужааттынган. Садыглар шуптузу ногаа-биле долган. Совхозтуң дирекциязы баш бурунгаар дугуржулга кылбаанындан дүжүдүвүс дужаар чер тыппайн тур бис. Бир катап 4 тонна хире капустаны хүлээп алыр чер чогундан машинага неделя ажыр тургускаш, хаван фермазынга чедирер ужурга таварыштывыс.

Звенонуң кежигүннериниң аразында 25 чыл дургузунда ажылдап келген ногаажылар Анна Кас-оол, Зинаида Маады, Калдар Доңгак оларның ажылы макталдыг. Олар эрте быжар капустаны ажаап доосkаш, орай быжар капуста ажаалдазынче кириптер.

«Ленинчи орук» совхозтуң мал чеминиң белеткелчилери сиген кезилдезинде, сенаж, силос салыышкынында шудургу ажылдап турар. Оларның аразындан Иван Николаевич Полежаевке удурткан механизастаан звенонуң кежигүннери эрткен он хонукта чарышка шылгарааш, өске звеноларны мурнаан. Звенода «ЮМЗ-6», Т-25 деп ийи трактор болгаш СКД-5 марканың комбайны, аңгы-аңгы ажылдарга ажыглаар машиналар бар. Бо хүннерде звено 200 гектарда хөй чылдыг сигенниң ийиги кезилдезин чорудуп, 280 тонна сигенни белеткээннер. Баштайгы кезилдеден олар 500 тоннаны алганнар (чурукта). — Трактористер Борис Салчак, Георгий Иванов олар хүн үлүүн доктаамал ажыр күүседип турар деп, звено удуртукчузу И. Полежаев оларны мактап чугаалаар болду.

Вячеслав МОНГУШ.
Авторнуң фотолары.

Россияның Конституциязы:

КЕЛИР ҮЕЖЕ КӨРҮШ

Россияның чаа Конституциязы тайбың амыдыралдың, национал болгаш социал чөпшээрежилгениң чепсээ болган турар ужурлуг деп ам белеткеп турар республиканың Үндезин Хоойлузунуң структуразынга болгаш принциптеринге тураскааткан, сентябрь 1-де Москвага эрткен парлалга конференциязынга демдеглээн.

РСФСР-ниң Конституция комиссиязын удуртуп турар РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин комиссияның ажылының кол-кол үе-чадалары-биле совет болгаш даштыкы журналистерни таныштырган, ооң бүдүүзүнде эрткен пленарлыг хуралга чаа Конституцияның структураларын, ооң кол-кол принциптерин, а ол ышкаш хүлээп алырының механизмнерин чугаалажып көргенин дыңнаткан. Конституция комиссиязының ажылчын болуунуң, комиссияларның болгаш эксперттерниң кылып чоруткан ажылын ол бедик-биле үнелээн.

Ону хүлээп алкан таварылгада чаа Конституция болза, ындыг бешки документ болур. Ооң үр үеде ажылдаар база чогумчалыг болурунуң идегелин кол принципте быжыглаан: ында Конституция болза мурнундагызында ышкаш күрүнеден кижиже эвес, а кижиден күрүнеже углуг тургустунган деп айыткан. Төлевилелдиң онзагай чүүлдериниң аразында ооң кижиже, ниитилелче угланганын демдеглээн.

Чаа Конституцияның болгаш ооң кол-кол принциптериниң белен төлевилелин октябрь 15-ке чедир алыр, харын-даа ону РСФСР-ниң улус депутаттарының съездизинге чугаалажып көөрү-биле киирер дээш бо ажылды уламчылаарын хуралга шиитпирлээн деп, Б. Н. Ельцин документини хүлээп алырының механизминиң айтырыгларының дугайын чугаалап тура дыңнаткан. Бүгү улустуң референдумунга киирер айтырыгларның данзызын ажылдап кылырының дугайында чугаа болган. Комиссия кежигүннери референдумну долгандыр улуг чугааны кылган. Референдумну чорудар бе азы чорутпас бе? А бир эвес референдумну чорудар болза аңаа төлевилелди шуптузун, ооң кол-кол принциптерин азы оон чүгле эң чугулаларын, чижээ, президент дугайында, хуу өнчү, Россия Федерациязының алының дугайында айтырыгларны чугаалажыр бе дээрзиниң дугайында улуг чугаа болган. Оон аңгыда чүл дизе, референдум чорударда референдум дугайында Хоойлу хүлээп алыр болгаш аңаа дүүштүр ам күштүг боор турар Конституцияга өскерилгелерни киирер.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинат:

ДАГ РУДНИГИНДЕ

Бурунгу Кара-Даш дагларының муң-муң чылдарда чажырып шыгжап келген үнелиг эртинезин болур даг-дүгүн хая-даштан аңгылай чазылдырып, баштай хол-биле чыып эгелээнинден бээр ам 27 чыл эрткен. Амгы үеде даг рудниги — В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың долузу-биле механизастаттынган эң чугула, улуг бүдүрүлгези. Ында немец Арно Уланов, татар Иван Мухалов, цыган Геннадий Савин, хакас Анна Тараканова, украин Василий Андращук, белорус Андрей Кадулич, орус Владимир Кузнецов, тыва Валентин Саая болгаш өске-даа нацияның төлээлери 425 кижи, чаңгыс негиң төлдери дег, бот-боттарын деткижип, аразында эп-найыралдыг ажылдап турар. Дагжыларның бөгүнгү ажыл-херектерин, шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларын дараазында чүүлдерден номчуп таныжар силер.

1. ХӨЙ ЧЫЛДАРДА ЧЕТЧИР

Ак-Довурактың дааның дүгүнүң курлавыры Саян-Тываның барыын талакы куржаанда чыдар. Амгы үеде ооң дырандызының узуну хөй кезиинде 1-4 мм, чамдык черлерде 50 мм таварышкылаар. Каскан черниң узуну 2,2 километр, калбаа 1 километр, чадаландыр казып киргенинниң ханызы 115 метр чеде берген.

Коллективтиң бедик мергежилдиг ажылчыннары, инженер-техниктиг ажылдакчылары 12 бригадаларда болгаш хөй-хөй звеноларда хувааттынган. Оларга экскаваторлар, чер үттээр станоктар, бульдозерлер, аар чүък түдүрер машиналар башкарыкчылары, чазылдырыкчылар хамааржыр. Оларның аразында инженер-геологтар, инженер-маркшейдерлер, даг инженерлери, инженер-экономистер база хөй. Ынчангаш дагны үттээр, чаза тепсир, руданы фабриканың үүрмектеп сорттаар цегинче чедирер, болбаазыраткан даг-дүгүнүң ылгаан довурак-доозунун чайладыр бүгү-ле харыысалгалыг болгаш берге ажылдар коллективке онаажыр.

Ада-чурттуң даг-транспорт техниказын болгаш дериглерни ажыглап турар бис. Ам бо хүннерде автопарыгывыста болгаш дагда бирээзинге-ле 42 тонна чүък сөөртүр 53 автомашиналар, 9 экскаваторлар, янзы-бүрү маркалыг чер үттээр станоктар, күчүлүг тракторлар, автогрейдерлер бар.

Маңаа мындыг сан-чуратайлар, чижектерни көргүзүп болур. Дөрт чыл мурнунда рудниктиң коллективи 4 миллион 110 муң тонна даг рудазын арыглал фабриказынче чорударга, оон 125 муң тонна сорттуг даг-дүгүн бүдүрген. Бо чылын планнаттынган 4 миллион 560 муң тонна руданы бээрге, даг-дүгү бүдүрериниң хемчээли 150 муң тонна чеде бээр. Ол дээрге өзүлде, хөй немелде орулга-дыр. Ону шак ынчаар күүседиринге коллективтиң техника талазы-биле күчү-шыдалы кол рольду ойнаар. Чер үттээр станоктарның септелгезин шынарлыг чорудуп, туруушкун чок ажылдаарын чедип ап турар. Сөөлгү үш чылдар дургузунда 27, 30 тонналың автомашиналарының шуптузу 42 тонна чүък сөөртүр күчүлүг БелАЗ-тар-биле солуттунган. Трактор парыгында колдуунда Т-330 маркалыг тракторлар келген.

Рудниктиң коллективи бодунуң кол ажылындан аңгыда, хоорайның, районнуң күш четтикпейн турар ажылдарынга улуг дузаны көргүзүп келген. Комбинаттың септелге-тудуг участогу-биле кады Ак-Довурактың соңгу талазы даг эдээнде ояр оруктү казып, дескилеп, асфальтылап кылганы довурак-доозунну, машина-балгаттың ыш, газ, дааштыымзэн үндүрер чоруун эвээжеткен. «Хемчик», «Барлык» совхозтарның чайлаглары Час-Адырже аргыжар оруктү септеп кылырынга үлүг-хуузун база киирген. Чамдык кижилер даг-дүгүнүң курлавырлары удавас төнер, рудниктиң ажылы соксаар дугайында даап бодаан чугааларны бола үндүрүп кээр. Рудниктиң директору Арно Фридрихович Улановтан ол дугайын сонуургап айтырган мен.

— Ындыг чугааларга бүзүреп болбас. Курлавыр амдаа хөй чылдарда четчир, рудниктиң ажылы уламчылаар дээрзин геологтарның, эртем ажылдакчыларының кылган сөөлгү шинчилелдери тодаргай бадыткаан — дээш, Красноярскиде Сибирьниң өңнүг металл эртем-шинчилел төлевилел институдунуң ону ажылдап кылып турарын чугаалады.

2. ПЛАННАРЫН АЖЫРГАН

Коллектив бо чылдың эрткен айларында кужениишкиннг ажылдап, даг рудазын дилеп тывар болгаш арыглал фабриказының үүрмектеп сорттаар цегинче чүдүрүп чедирер планын ажыр күүсеткен. Алды айларның дургузунда безин 57 муң 200 тоннаны артыкка берген. Эң-не кол көргүзүг болур күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү 6 хуу өскен, продукцияның бот-үнези эрткен чылдың ол-ла үезинден 2,6 хуу чиигээн.

Тракторлар болгаш автотранспорт парктары кывар-чаар материалдарга кампалгалыг ажылдаан. Дагны чаза тепсир бригаданың кежигүннери мергежилин доктаамал бедидип, чазылдырар бүдүмеллерниң чарыгдалын бир тонна даг массазынга оңаалштыр 0,022 килограммга эвээжеткенин эки көргүзүг кылдыр санаан. С. Тамониннин удурткан чазылдырыкчылар бригадазы планын 110,6 хуу күүсеткен.

Онаашкан ажылынга бердинген мурнакчы ажылчыннарның саны өскен. Оларга чазылдырыкчылар К. Монгуш, С. Саая, С. Ооржак, чер үттекчизи В. Иванов, экскаватор машинистери С. Бурсов, Т. Лопсан, М. Кужугет, чолаачылар, Ч. Ооржак, В. Фурин, Н. Татаринов, даг дериглериниң септекчилери С. Сысолятин, А. Исаев болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

3. ЧАЙ-ЧАПСАР ЧОК

Дагжыларның ажылдап турар черинге чедиреп, чамдык кижилер-биле чугаалаштырарын, мурнакчыларны чурукка тырттырып алыр арганы бээрин директор А. Ф. Улановтан дилеңдивис.

— Чедер орук айыылдыг. Даг массазы сөөртүп БелАЗ-тарның ыңай-бээр маңнажыры минутада-даа үзүктелбес. Ам таптыг-ла 30 минута болгаш чазылдырыышкын база болур. Серемчилелдиг, дүрген чорааш келиңер — дээш, чазылдырар участоктуң начальниги С. Тамонов эдертир кылдыр тускай машинага олуртупкан. Дагның кырынче үнгеш, чүс ажыг метр ханы казып кире берген делгем уургай иштиниң бир талазында В. Кузнецовтуң экскаваторунуң чанынга доктаадывыс. Дузалакчы В. Земцов шеригден халашкаш, аңаа турумчуп, ажылының хыйн чоорту тыва берген. Аравыста каш сөстер солчуп четтикпээнивисте-ле бирээзинге 42 тонна даг массазы чүдүрер БелАЗ-7523 маркалыг машиналар сүрүштүр кээп туруп, чолаачылары Н. Татаринов биле В. Монгуш дүрген ажылдаарынче далаштыра берген. Оон чоруткаш, СБШ-250 маркалыг чер үттээр станокка бардывыс. Ол хүн эңне кадыг хаяларны 32 метр ханы үттеп, чазылдырыышкынга белеткээр даалганы алган турда, хенертен үрелиишкин болган. Септекчилер дораан кээп эдипкен.

— Бригадавыста 23 кижи ажылдап турар. Эмнелгениң дүрген дуза чедирер эмчилери ышкаш, ажылдыс харыысалгалыг, мырыңай чай-чапсар чок — деп, септекчилерниң бригадири, ында 30 чыл ажылдап турар М. Поляков чугаалады. Дагга чазылдырыышкын кылыр үе келген. Оон дүрген чайлаар ужурга таварыштывывыс.

4. ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР ХӨЙ

Планнар күүсеттинип турза-даа, четпестер, шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар ам-даа хөй. Ажылды организастаарының депшилгелиг аргазы бот-орулга-чарылгаже ам-даа кирбээн. Директорнуң, экономистерниң чугаазындан алырга, аренда керээзинче коллективти шилчидер бодал бар. Баш удур белеткел ажылдары, өөредилге чорувайн турар.

Дагдан кээп турар руданың аразында бок-сүрээ, пөс эскиндилери, целлофан, демир кескиндилери хөй таваржып, даг-дүгүнүң шынарын кудуладып турарынга арыглакчыларның хомудаары чөптүг. Рудниктиң коллективи чүгле ол дээш сөөлгү 6 айларда 22 муң рубльди чедир албаан.

Руда ап турар черлерже аргыжар, орук багай, Калбаа 11-12 метр оңгул-чиңгил, малгаштыг оруктар-биле чай-чапсар чок маңнажып турар машиналарның каржып эртери безин берге. Ону кылыры саазын кырында арткан.

Күш-ажылдың камгалалы болгаш техниканың айыыл чок чоруунга хамаарыштыр ажылдап кылган хемчеглерни амыдыралга боттандырбайн келген. Эрткен айларда 2 озал-ондактыг, техниканың айыыл чок чоруун хажыткан 76 таварылгалар болган. Кижилерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар четпес, тургустунган. Бульдозерлер парыгында ижер суг безин чок. Аар чүък чүдүрер автомашиналарның турар чери долгандыр херимнеттинмээн. Септекчилерниң ажылдаар черлери аажок хирлиг, тар болуп артпышаан. Рудниктиң конторазының даштын чаагайжыдар, малгаштыг оруктарны дескилээр, аргыжар чадаларны эде кылыр ажылдар кылдынмаан. Кышка удур белеткел ажылдары саадаан.

Бо чылдың арткан айларында кылыр ужурлуг ажылдарның хемчээли улуг. Фабриканың үүрмектеп сорттаар цегинче составындан 1,9 хуу даг-дүгүн алыр 2 миллион 366 муң тонна руданы бээр. Кышка белеткелди дарый эгелеп, частыр бүдүмелдер складтарының чанынга тускай машиналар тургузар гаражты ажыглалга киирери, контораны болгаш олар чүък чүдүрер автомашиналар гаражын долгандыр херимнээри, орукту дескилээри дээш ажыл-ла хөй. Администрация, инженер-техниктиг ажылдакчылар хөй нийти организацияларның деткимчезинге даянып, олутпайн чоруктан уштунуп, дарый хөделир ужурлуг.

5. КАДРЛАР ЧЕДИШПЕС. КАНЧААРЫЛ?

Бо чылын коллективтен орус дылдыг, бедик мергежилдиг 60 ажылчыннар болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылар ажылын каап. Саян артынче көжүп чоруткан. Чылдагааннары янзы-бүрү болган. Чамдык журналистерниң солуннарга бижип, Төп телевидениеге көргүзүп, чугаалап, хөөредип, нүгүлдеп турары ышкаш, тыва чоннуң талазындан кыжаныышкын, кыйып-кызыышкын, национал чөрүлдээ болбааның, амыдыралга, ажылга болу бээр бергелерни кады ажып эртип, эп-найыралдыг чурттап келгенин партбюро секретары А. Губенин, директор А. Уланов болгаш өскедаа кижилер чугаалажыр чорду. Оларны солуп болур кижилер чедишпези-биле ажыл шактарын узадыр, чамдык кижилерни дакпырладыр, билиг-мергежили четпес кижилерни хүлээп алыр ужурга таваржып турар. Ажыл дүн-хүн чок үргүлчүлээр болганда, 2-3 ээлчег-биле ажылдадыр экскаватор, бульдозер, даг үттээр станоктар башкарыкчылары, септекчилер, техниктиг килдистерге ажылдадыр кадрлар чедишпес.

Тыва националдыг кижилерни ажылга хүлээп алырындан ойталаар, удуртур ажылдарже депшитпес дээр чугааларны чамдык кижилерниң үндүрүп кээри окта шын эвес дээрзинге аңаа баргаш бүзүредим.

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың, ооң чагыргазында бүдүрүлгези даг руднигиниң удуртукчулары тыва кадрларны ажылдадыр, өөредир, депшидер талазы-биле сагыш салып турарын дараазында чижектер тодаргай көргүзер. Александр Монгушту инженер-геолог, Даңзычы Херректи экскаватор участогунуң ээлчег начальниги, Александр Кууларны участоктуң инженер-механиги кылдыр томуйлаан. Даг техникуму дооскан 4 кижини ээлчег начальниктеринге хүлээп алыр кылдыр чугаалажырга, боттары чөпшээрешпээн. Июль айның сөөлгү хүннеринге чедир коллективке 36 дээди, 87 ортумак техниктиг билиглиг кижилер турган. Ында ажылдап турар 203 тываларның аразында техника талазы-биле 4 дээди, 27 ортумак эртемниг кижилер бар болган. Даг үлетпүрүнге тааржыр билиг чок кижилерни аңаа хүлээп албазы бүгүдеге билдингир болгай.

Эрткен чылга чедир Ак-Довуракка даг техникуму ажылдап турган. Аңаа комбинаттың инженер-техниктиг ажылдакчылары кежээки үелерде башкылап, янзы-бүрү мергежилдиң кадрларын доостурган. Ону үстүнден удуртулга бээр, таптаашкын үезиниң чаңчылындан хоорулбаан бюрократтарның айтыышкыны биле дүжүргенинге ажылчыннарның, удуртукчуларның хомудаары черле чөптүг. «Тыва даг-дүгү» комбинады ышкаш шыырак, бай коллектив ону катап ажыдып, акшаландырып болур. Маңаа баш удур дугуржулга, инициатива херек. Рудниктиң коллективинде кадрлар чедишпес. Канчаарыл? Бо айтырыгны комбинаттың администрациязы (чиңгине директору Г. В. Парамзин) дарый шиитпирлээри негеттинип келген.

Александр ХЕРТЕК.

(«Шынның» корр.)

ЧУРУКТАРДА: септекчилерниң хоочуну бригадири Михаил Поляков; экскаватор машинизи Владимир Кузнецов; каңнакчы Артем Хомушку, машинистар Борис Делгер биле Александр Куулар.

Чылбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

Националдар аразында харылзаалар

НАЙЫРАЛ, БИЛЧИЛГЕ

ӨГ-БҮЛЕВИС—ИНТЕРНАЦИОНАЛЧЫ

Мен бодум Тожуга төрүттүнген мен. Кыс фамилиям Таскаракова. Тыртык деп тыва кижи-биле өг-бүле тудтум. Бодум он уруглуг ядыы өг-бүлеге өскен мен. Үш акым фронтудан ээп келбээн. Ажыг-шүжүгге алыскаш, авамның караа көзүлбес апарган. Өөм ишти партия ажылдакчызы чораан. Ол Сүт-Хөл, Усинск, Таңды райкомнарга ажылдап чорду. Чамдык районнарны узуткаан соонда, Онгача фермазынга ажылдап турдувус.

Аалым ишти аараш чок болган. Дөрт уругларны бут кырынга тургустум. Оларымның өг-бүлелери база интернационалчы. Улуг уруум, Любаның өөнүң ишти тыва— Шефчи Лакпаевич Оюн. Олар ийи уруглуг. Кызылда чурттап турарлар. Ийиги уруум Людмила Шагаан-Арыгда башкылап турар. База ийи уруглуг. Өөнүң ишти Учас Наксынович Бурбужап. Үшкүзү Влаентина дөрт уруглуг. Ашаа Борис Домураанович Тулуш. Олар Хайыраканда чурттап турарлар. Хеймери Виктор Кызылда шагдаа, кадайы Надежда БАЛКЭ Кызыл райкомунуң бирги секретары. Мен оларның-биле кады Каа-Хем суурда чурттап турар мен.

Бо чурттап келген чылдарывыста, ол-бо нацияның кижизи деп чугаа-даа дыннап көрбээн мен. Кудээлерим, керним өске сөөк. Мен оларга уругларымга дег ынак мен. Бо билишпестеп турар байдалдарда интернационалчы өг-бүлелер боттарының үлегери биле найыралдыг чурттап болурун көргүзер болза эки. Кижиниң нациязын көрбейн, кижизиин, культуразын көрзе. Кандыг-даа нацияда багай улус турар, оларның сөзүн нийти чонга хамаарыштырган херээ бар бе?

Надежда ТЫРТЫК.

«ТЫВАДАН ЧОРБАС БИС»

Бистиң Сүт-Хөл районга чоокта чаа келген Геннадий Павлович Есенчук биле Галина Александровна Казанцева оларның өг-бүлези-биле таныжып чугаалашкан мен. Барык-ла үжен чыл ажыг Тывага чурттап келген бо өг-бүлениң ырак районга ажылдап чедип келгенин солуп. Тывалар-биле найыралдыын олар демдегледилер. Кады-кожа чурттап келген чонунуң хүндүлээчелин база чугаалап ордулар.

Сүт-Хөлге болган болуушкуннарны национал үндезинге болган дээрзин шын эвес деп, олар база шын билип турар болду. Орус чонну үнүп чорунар дээн кыйгы черле дыңнаваан бис деп, олар бадыткадылар. Боттарының эки туразы-биле «чаагай» амыдырал сүрүп чоруткан улус дугайында хөй чугаа үндүрген херээ чок деп санап турарлар.

— Тывадан чорбас бис. Бо черниң агаар-бойдузу онзагай, каас-чараш, биске таарышкан, тыва чон биске эргим, чоок төрел дег болган,—деп, олар чаңгыс үн чугааладылар.

Галина Александровна тыва дылды багай эвес билир. Ол Кызыл-Арыг школазынга өөренип турган. Тыва уруглар-биле чажындан кады ойнап өскен. Кижи кижиге өннүк, эш болур болгай. Тывада байдалды дыка хөөктүрүп бижип турарынга, тыва чон дег, олар база таарзынмайн турар болду.

Ондар БОРАШ.

МЭЭҢ САНАЛЫМ

Янзы-бүрү чылдагааннар-биле үнүп кээп турар месилдежиишкиннер кымның-даа сеткилинге аннчыг. Ылангыя хоочуннарны, бистерни, ол аажок дүвүредип турар.

Орус чурттакчылыг суурларга ылгажыр чорук көңгүс турбаан. Мен бодум интернационалчы өг-бүлелиг чордум. Кадайым орус кижи чораан. Өске-даа хан-төрел харылзашкак апарган интернационалчы өг-бүлелерни санап четпес. Каа-Хем суурда оглум, кызым тыва эш-өөрү-биле найыралдыг эдержип чоруур.

Ленинчи национал политиканың ужур-утказынче катап эглир болза эки-дир. В. И. Ленин «Улустуң өңнүктери деп чүл?. Олар социал-демократтарга удур канчаар демисежип турарыл?» деп ажылында ону дыка эки бижээн. Национарның деңэргезин магадылаары көрдүнген-дир, билишпейн баарының чылдагааны үүрмек социал айтырыгларда деп база бодаар мен.

Мээң саналым болза: интернационалчы эпти быжыглаар сорулга-биле бүдүрүлгелерге, культура бажыңнарынга, кызыл булуңнарга өске нацияның төлээлери-биле ужуражыышкыннарны организастаар, интернационалчы кижизидилгени өг-бүледен, школадан эгелеп күштелдирер, нийти культураны бедидер.

Дугуржап МОНГУШ.

ЧҮГЕ КӨЖҮП ТУРАРЫЛ?

Орус чон-биле үр чылдарда кады-кожа ажылдап, чурттап келген болгаш, бодум хуумда аажок хүндүлээр кижи мен. Дүшкүүрлүг диртн берген суурларның бирээзи Межегейден база орус эш-өөрүвүс көжүп чоруп турар. Ооң чылдагааны аңгы-аңгы. Бир-ле дугаарында, социал айтырыглар. Үш чыл бурунгаар мындыг чугаа дыңнаан мен:

— Че, амыдырал кандыг-дыр моонар?

— Багай. Бир эвес келир чылын совхозка дүжүт чок боор болза, соңгаар көжүп чоруур мен.

Кандаашкынның салдарын олар бодап турганнар. Оон ыңай совхоз директорлары үргүлчү солчур. Бо чылын безин үш кижи солушкан. База бир чылдагааны — кем-херек үүлгедиишкинниң өскени болбайн аан. Нүгүл-хоп чугаа дыңнап, хат-салгынга алыскаш, коргуп-сезиңгеш көшкеннер база бар. Өске талазында кадыкшылының аайы-биле көшкеннер бар. Таңдыга шагдан бээр чурттап келген Кононский, Денисов, Данилов олар чүгле кадыы баксырааны-биле көшкенин билир мен.

Баштайгы көшкеннер хамыкты доюлдурганнар ол. Совхоз директору турган Кольцовтуң адаанезин, дөргүл-төрели көжүп эгелээн. Оларның бирээзи Кызылда катап көжүп келген дээр-дир. Ажылды шыдавас деп турда-ла, ону партия райкомунуң бирги секретары Ю. К. Губарев ынчаар кылган. Эрткен чылын оон ийи хааржак ак, дөрт хире хааржак кызыл араганы эккеп садыглааның чон билир. Мындыг кижи ажылагыйны сегидерин бирги черге салбайн, бодунуң ажыын харап турар боорга, чоннуң хөңнү калып турбайн канчаар. Шак ындыг кижилер чоруй-даа барза, хомудал турбас. Чогум борта төрүттүнген. Тываны төрелзинген орус чон хөй болуп турарынга мен чоргаарланыр мен.

Адыгбай МИЖИТ-ООЛ.

РСФСР-ниң культура амыдыралындан

ТВЕРЬ. Төөгүде сурагжып арткан кижилерниң овур-хевирин Тверьниң Чуруктар галереязында ажыттынган делгелгеден көрүп болур. Чуруктарның хөй кезии улуг князь Михаил Тверскойга болгаш епископ Арсенийге тураскааттынган. Олар аңгы-аңгы үелерде чурттап чорааннар, ынчалзажок орус черлерин каттыштырары дээш ёзулуг патриотчулар, демиселчилер кылдыр чоннуң угаанында артып калганнар. Эрте-бурунгу чурукчу оларны кады олурар кылдыр самбырада сиилбээни таварылга эвес. Михаилдиң кадайы кадын Анна Кашинскаяны ажыг-шүжүгге таварышкан херээжен кылдыр бурган чуруунда көргүскен. Ашааның болгаш үш оглунуң өлүмүн ол ажыр чурттаан. Оларның ийизи адазы-биле кады Алдын ордага шаажылаткан. Делгелгеде ол бурган чуруктары XVII чүс чылга болгаш XX чүс чылдың эгезинге хамааржыр.

• • •

ПЕТРОЗАВОДСК. Эрте-бурунгу уран чурулганы сонуургап көөрү-биле даштыкы бөлүк эртемденнер, чурукчулар, музей ажылдакчылары Карелияга чедип келген. Хая-дашка чурумалдар кылыр уран чүүлдүң айтырыгларының талазы-биле аңаа болгаш семинарга олар чаңгыс аай мындыг санал-оналга келгеннер: чүл дизе, ЮНЕСКО-нуң учётта ап турары делегейниң культура талазы-биле үнелиг чүүлдериниң сураглыг тураскаалдарының санынга беломор болгаш онега петроглифтер төлептиг-биле кирип болур-дур. Ынчалзажок эрте-бурунгу уран чүүлдүң катаптаттынмас ол эртинелериниң садаргай байдалда турары дүвүрелди болдуруп турар. Чуруктарлыг хаяларны кым-даа камгалавайн турарындан, «черлик» туристерниң халдаашкынынга олар хүннүң-не таваржып турар. Чуруктарлыг даштар кырынга одаг кыпсып, эрте-бурунгу тураскаалдарга бижимелдерни кылып каарлар.

• • •

КАЗАНЬ. Татар совет энциклопедияны тургузарының баштайгы, эң харыысалгалыг үе-чадазы доозулган: национал үнелиг чүүлдериниң сөс даңзызы белеткеттинген. Татар энциклопедия национал-регионал шинчилиг болур — татарлар болгаш Татарстан дугайында. Оларның амыдыралының, чаңчылдарының, этнографиязының, культуразының, уран чүүлүнүң, төөгүзүнүң, экономиказының дугайында билиишкиннер эрте-бурунгу үеден эгелээш амгы хүннерге чедир аңаа чыгдынган турар. Татарстанга тураскааттынган чүүлдер чүгле автономнуг республиканың байдалы-биле кызыгаарлаттынмас. Неолит болгаш мезолит, Волга булгариязының болгаш Казань хаанныг күрүнениң үе-чадаларын олар хаара тудар.

• • •

УЛАН-УДЭ. Бурятияның найысылалында республикага бир дугаар политехниктиг лицей тургустунган. Республиканың нийти өөредилге черлеринден ол чүгле эң улуг эвес, а дериттингениниң талазы-биле регионда эң дээре болуп турар. Ук лицей техниктиг дээди өөредилге черлеринче абитуриентилер белеткээр хүлээлгелиг. Ында тос кафедра бар.

(СЭТА).

Совет патриотизм темазынга

ТӨРЭЭН ЧУРТКА БЕРДИНИИШКИН

Төрээн чуртунга ханы ынакшылдың дээди чадазы — совет патриотизм. Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Тываның эрес-маадырлыг оолдар, кыстары өлүр тынын артынга каггаш, маадырлыг совет дайынчылар биле кады фашизмге удур эң бедик хей-аъттыг тулушканнар. Ол патриотчу тура-соруук совет улустуң чөптүг үнелелин ап, ийи чоннуң найыралдын улам быжыктырган. Ол дугайын байлак аас чогаалы бадыткаар. Амгы аныяктарның сорулгазы болза адаларының ук чаагай чаңчылдарынга шынчы болуп артарында, оларның эки үлегер-чижээн эдереринде, берген сөзүнге ээ болурунда.

Ам чалыыларга өөредиглиг, угаадыглыг болуру-биле чадыг-дошкун дайын чылдарында тывылган улусчу ырларның каш чижээн көрээлиңер:

Барыын чүктен фашист
Германия
Бардамнааштың халдаан
дидир.
Маадырлыг Кызыл шериг
Магатынны черле тиилээр...

«Совет улустуң тиилелгези — Тываның арат чонунуң база тиилелгези болур!» деп кыйгы үнген соонда, гитлержи эжелекчилерни боттары барып чылча шапчырын күзээнин бо ыры херечилээр:

Артык күштүг шынзылгадан
Аттан салгаш алган болза.
Ада-чурттуң дайынынче
Аъттангаштың тутсуп орза.

А кажан Тыва Арат Республиканың эки турачылары 1943 чылда немец-фашистерге удур дайын шөлдеринге чедип, тулчуп эгелей бергенде, мындыг патриотчу күзелден төрүттүнген ырлар тывылган:

Баар черим — фронтуда.
Баштак карам оңгузунда.
Фашистерни чылча шавар
Маадырларның аразында.
Чоруур черим — фронтуда.
Чогум карам тулчур черде.
Чолуктарны чылча шавар.
Чоннуң улуг дайынында.

Ол ышкаш калчаараан чолуктарны коргуш чокка чылча базышкаш, төрээн чер-чуртунче амыр-менди ээп кээрин күзээн чаагай сеткилдиң ырлары база бар. Чижээлээрге:

Хеймеримниң сөглээн сөзү
Кезээ шагда уттундурбас.
Кестиг октуң дегген балыы
Кезек айда экирий бээр.

Оон аңгыда, чаа-дайынның берге үеде бодунуң тавын хараар, чалгаа, шүшпең, олутпай, ажылга хөөн чоктарны мынчаар шоодуп, чектеп турганы солун:

Сени чоорул, сени чоорул,
Сээдеңни сени чоорул.
Сенден артык секперимни
Шеригдиве үдепкен мен.
Ону чоорул, ону чоорул
Олутпайны ону чоорул.
Оон артык ортунумну
Оңгудува үдепкен мен.

Ачы-буянныг, ат-алдарлыг, дидим-эрес соруктуг адаларының чаагай мөзү-шынарын эдерээлиңер, эргим аныяктар!

Сандю САНДАН.

АЖЫЛЧЫННАРНЫҢ БОЛГАШ АЛБАН-ХААКЧЫЛАРНЫҢ ОЛЧА-АЖЫК ҮНДҮРҮҮ

«ССРЭ-ниң хамаатыларындан, даштыкы хамаатылардан болгаш хамааты хамаарылгазы чок кижилерден олча-ажык үндүрүүнүң дугайында» ССРЭ-ниң Хоойлузу 1990 чылдың июль 1-ден сонгаар күштүг болуп эгелээн. Ук хоойлуну ССРЭ-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың апрель 23-те хүлээп алган. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң 1983 чылдың октябрь 20-де хүлээп алганы, моон мурнунда күштүг болуп келген Чарлыының дараазында немелделерни болгаш өскерилгелерни үстүнде айыткан Хоойлуга үндезилээш киирген.

I. Үндүрүг онаар орулгага кирбес түүлдер

а) күрүнениң социал страхованиезиниң болгаш күрүнениң социал хандырылгазының талазы-биле пособиелер (түр үеде ажылдаар аргазы чок болу бергени база аарыг бичии уругларын ажаан дээш пособиелерден аңгыда), а ол ышкаш В. И. Ленин аттыг Уругларның совет фондузунуң, Тайбыңның совет фондузунуң, Культурааның совет фондузунуң, Буянныг чорукт уң болгаш кадыкшылдың совет фондузунуң, ССРЭ-ниң Кызыл крест болгаш Кызыл Чартык ай ниитилелдер эвилелиниң, экология фондуларының акша херекселдеринден пособиелер болгаш акша база натура талазы-биле дузаламчының өске-даа хевирлери. Манаа холбаштыр мындыг немелде тайылбырны кылыры черле чугула: «а» бөлүкте айыттынган күрүнениң социал страхованиезиниң болгаш күрүнениң социал хандырылгазының талазы-биле пособиелерге хамаарышкан түүлдер — ижиниг болгаш божаан үезинде, чаш уруг төрүттүнгенде, бичии уругну бүдүн чартык харлыынга чедир ажааганы дээш, орнукшудулгага, эвээш хандырылгалыг өг-бүлелерге пособиелер, хүрээлиг шериг албанныгларының уругларынга пособиелер, адантары мөчээн болгаш уругларлыг, азырап чораан кижилерин оскунганы дээш пенсия албайн турар херээженнерге пособиелер, уруг азыралын төлээринден быдамнаан ада-иелерин сураглап турар үеде назы четпээн уругларга пособиелер.

б) даштыкыже ажылдадып чорутканы-биле холбаштыр совет күрүне бүдүрүлгелеринден, албан черлеринден, организацияларда ССРЭ-ниң хамаатыларынга доктаатпан ажыл төлевириниң түңү, оон иштинде рубль-биле болгаш даштыкы акша-биле шалың төлевириниң түңү, а ол ышкаш даштыкы акша-биле төлевириниң түңү. Чижээ, өг-бүлези чокка даштыкыже ажылдадып чорудар совет специалист кижиге айда 500 рубльдиң даштыкы акша-биле төлээр шалыңын доктааткан, оон иштинде 400-үн (80 хуузун) даштыкы акша-биле анаа төлээр, а 100-үн (20 хуузун) — рубль-биле алыр. Оон ынай айда 240 рубльди специалист алыр — даштыкыже чоргуже чедир ССРЭ-ге ортумаа-биле ап турган шалыңының 60 хуузу; ынчаарга чүгле 240 рубльге хамаарыштыр олча-ажык үндүрүүн онаар.

в) өнчү адилаар эрге [illegible] хамаарышкан эт-херекселин саткан түңнелинде алган олча-ажыктың түңү, ынчаарга садары-биле бүдүрген продукциязы болгаш өске-даа эт-херекселин сайгарганындан алган орулгалар анаа хамаарышпас;

г) малды, доолайларны болгаш куш аймаан диригге, оларның кош эъдин чигге болбаазырадып кылгаш, сайгарганындан алдынган орулгалар, бодунуң дузалал-ажыл-агыйының өске-даа продукциязын, оларның аразында ногааларны, кат-чимис аймаан, ары чигирин, оон өске-даа продукциязын ол хевээр азы болбаазырадып кылгаш, садканындан алдынган орулгалар, а ол ышкаш бүдүрүлгелер-биле, албан черлери болгаш организациялар-биле керээ ёзугаар хууда дузалал ажыл-агыйларынга өстүрген, семиртген аңнык малдарны, куш аймаан сайгарганындан алган орулгалар;

д) салгал аайы-биле алдынган орулгаларның түңү, ынчаарга өнчү салгалын алган кижилер (салгал аайы-биле өнчү алыр эргелиглер) эртемниң, литератураның болгаш уран чүүлдүң чогаалдар авторларының автор эргезин [illegible] акшазының алган түңү, а ол ышкаш хамаатылардан эдилел белектериниң өртээ азы хамаатыларның белекке берген акшаларының түңү анаа хамаарышпас;

е) делегей, бүгү эвилел болгаш республика [illegible] рынга база маргылдааларынга алган эдилел-бараан аймаанын өртээниң түңү оларның ниити өртээнден хамаарылга чокка, а ол ышкаш бүдүрүлгелерден, албан черлеринден болгаш организациялардан белектер (эт-бараан шаңналдарының) өртээ чылда 200 рубль хемчээлге чедир;

белектерниң (эт-бараан шаңналдарының) өртээ чылда 200 рубльден ажыг болза, ол түңден ажыг болганынга олча-ажык үндүрүүн ниити үндезинниг ёзугаар онаар;

ж) агаар-бойдустуң халавы-биле, өске-даа онзагай байдалдар-биле холбаштыр көргүскен материалдыг дузаламчының түңү, а ол ышкаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң азы эвилелдешкен республикаларның болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң шиитпирлеринге үндезилээш, кажан дузаламчы көргүскен таварылгада төлээн түңнеден хамаарылга чокка; бо бөлүктүң адаккы «а» бөлүүнде айыттынган өске таварылгаларда материалдыг дузаламчы — чылда 500 рубль чедир хемчээлдинге. Материалдыг дузаламчы бир эвес чылда 500 рубль хемчээлден ажыг болу берзе, айыттынган хемчээлден ажыг болган түңден ниити үндезинниг ёзугаар үндүрүгнү тырттар апаар. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң азы эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң шиитпирин ёзугаар болуп хамаатыларга азы хамаатыларның категорияларынга тыптып турар материалдыг дузаламчыга олча-ажык үндүрүүн онаавас, [illegible] [illegible] ССРЭ-ниң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1988 чылдың февраль 11-де хүлээп алган № 197 доктаалында ол дугайын айыткан).

з) бүдүрүлгеге акцияларын ёзугаар алдынган орулгалар болгаш бүдүрүлгеге чериниң ол акцияларын садып алырынга киирген акша-төгерикти бар акциялардан кирер орулга түңүнүң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] хамааты кижи [illegible] [illegible] [illegible], ол түңнер олча-ажык үндүрүүнү онаалдазынга кирбес.

II. Олча-ажык үндүрүүн төлээр үеде тыпсыр чиигелделер.

олча-ажык үндүрүүнден шуут хостаар чиигелделер:

а) айда ниити түңү 100 рубльден ажыг эвес шалың болгаш акша орулгаларының өске-даа хевирлери;

б) тараачын ажыл-агыйлар тургузуп турган хүнден эгелеп 2 чыл дургузунда оларның кежигүннериниң ук ажыл-агыйлардан алган орулгазын олча-ажык үндүрүүнден хостаар. ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлуларында доктааткан чурумну ёзугаар тараачын ажыл-агыйны бүрүткээн чылды мындыг ажыл-агыйны тургузуп турган чылы кылдыр санаар;

в) Совет Эвилелиниң Маадырлары, Алдар орденниң үш чергези-биле шаңнаткааннар, Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери азы ССРЭ-ни камгалап турган үезинде балыгланганы, хемдээни түңнелинде азы шериг хүлээлгезин күүседип турган үезинде инвалид болганнар олча-ажык үндүрүүнден хостуг.

г) ниитиниң херектер составының дарга болгаш анаа составының иштинден албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, инвалид болган кижилер алган бүгү орулгаларының талазы-биле олча-ажык үндүрүүнден хостуг. «Чиигелде эргезиниң дугайында инвалидтиң шынзылгазы» анаа үндезин болур;

д) чажындан бээр инвалид болганнар, а ол ышкаш карак талазы-биле I болгаш II бөлүктүң инвалидтери — бүгү ап турар орулгаларының талазы-биле олча-ажык үндүрүүнден хостуг болур. Пенсия шынзылгазы азы эмчи-күш-ажыл экспертизазы комиссиязының шынзылгалары анаа үндезин болур;

е) Маадыр иелер — бүгү ап турар орулгаларының талазы-биле олча-ажык үндүрүүнден хостуг. «Маадыр ие» деп шынзылга анаа барымдаа болур.

ж) Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында 1941 чылдың сентябрь 8-тен 1944 чылдың январь 27-ге чедир Ленинград хоорайның бүзээлеттирген үезинде анаа ажылдап турган бүгү хамаатылар ап турар орулгаларының талазы-биле олча-ажык үндүрүүнден база хостуг. Бүзээлээшкин үезинде Ленинград хоорайга ажылдап турган дугайында шынзылга чиигелдениң үндезини болур.

Чиигелделиг олча-ажык үндүрүү:

а) бо бөлүктүң «в», «г», «д» адаа бөлүктеринде киирген кижилерден өске күш-ажылдың I болгаш II бөлүктериниң инвалидтериниң бүгү орулгаларының 50 хуузунга олча-ажык үндүрүүн онаар, пенсия шынзылгазы азы эмчи-күш-ажыл экспертиза комиссиязының шынзылгалары анаа үндезин болур.

б) ССРЭ-ни камгалап турган үезинде азы шериг албанының өске-даа хүлээлгелерин күүседип турган балыглангаа, хемдээни түңнелинде азы фронтуга чораан үезинде аарааш уржуундан өлген шериг албанчыларының ада-иелери [illegible] турар бүгү орулгаларының 50 хуузундан олча-ажык үндүрүүн төлээр, пенсия шынзылгазында бастынган танма ол чиигелдени тыпсырынга барымдаа болур; ынчаарга бо бөлүкте айыткан чамдык хамаатылар пенсионер эвес болза, шериг албанчыларының өлгениниң дугайында ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң, ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук комитединиң азы ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң хамаарышкан органнарының тывыскан шынзылгалары барымдаа болур. Мындыг чиигелде дагын өг-бүле туттаан кижилерге хамаарышпас;

в) Афганистан Республиканга түр турган совет шериглериниң составынга шериг албанын эрттирген албанчыларының болгаш өске-даа орулгаларының 50 хуузундан олча-ажык үндүрүүн төлээр; «Чиигелде алыр эрге дугайында» хамаарышкан органнарның тывыскан шынзылгазы анаа үндезин болур;

г) азыралында үш болгаш оон-даа хөй кижилиг ажылчыннар, албан-хаакчылар, оларга деңнештирген хамаатылар чүгле кол ажылдап турар черинден алган орулгаларының 30 хуузу чиигелделиг кылдыр олча-ажык үндүрүүн төлээр. бо чиигелде 1991 чылдың январь 1-ден сонгаар алыр орулгаларга хамаарыштыр. Ынчаарга даштыкы ажылдааш алдынган орулгага бо чиигелде хамаарышпас. Өг-бүлезинде ада-иезиниң азыралында үш болгаш оон-даа хөй уругларлыг ада-иелериниң кайызынга-даа чиигелде тыпсыр, а уругларындан аңгыда азыралында кижилерлиг өг-бүлениң ээлериниң каны-биреэзинге ындыг чиигелдени тыпсыр;

д) 16 хар четпээн ийи болгаш оон-даа хөй уругларлыг бот-иелер бүгү орулгаларының 30 хуузу чиигелделиг кылдыр олча-ажык үндүрүүн төлээр. социал хандырылга органнарының тывыскан бот-иениң хуузунда дептери үндезин болур.

е) 16 хар четпээн 2 болгаш оон даа хөй уругларлыг бот болуп арткан эр, херээжен хамаатылар азыралынчызындан чарылган дээш пенсия албайн турар болза, бүгү орулгаларының түңүндөн олча-ажык үндүрүүн 30 хуу чиигедир.

ж) чажындан инвалид болган кижини назы кижизидип, доктаамал азырап турар ада-иелериниң бирээзиниң бүгү орулгаларындан олча-ажык үндүрүүнүң 30 хуузун чиигедир.

Улус депутаттарының крайлар, областар Советтериниң, автономнуг округтарның, районнарның, хоорайларның, хоорайларда районнарның, национ болгаш суурларның улус депутаттар Советтериниң күүсекчи комитеттери чамдык үндүрүг төлекчилериниң материалдыг байдалын барымдаалап көргеш, олча-ажык үндүрүүн онаарындан оларны хостаар, а ол ышкаш чамдык хамаатыларның үндүрүүнүң хемчээлин эвээжедир эргелиг. Үндүрүг чиигедир эргеге хамаарышкан үндезиннер хамааты кижиде канчаар бар болза-даа хөй түрүүү чиигедир чүгле чаңгыс үндезин анаа барымдаа болур айытпаттынар. Үндүрүг чиигедир эргени хамааты кижи чыл дургузунда алган болза, ук эрге дугайында документтиң анаа тывыскан хүнден сонгаар оон алган орулгазынга олча-ажык үндүрүүн онаар.

Хамааты кижиниң үндүрүг чиигедиринге хамаарышкан эргези күш чок болу берген таварылгада, ол дугайын 15 хонук хуузаа дургузунда бүдүрүлгеге, албан черинге, организацияга, а ол ышкаш бодундан үндүрүг тыртып турар кижилерге дыңнадыр үүрглиг. Чептиг чылдагаан чокка ындыг дыңнадыгны кылбас болза, үндүрүг төлээринден ойталаан кылдыр санаар. Азыранчы кижи мөчээни-биле холбаштыр чиигелде эргезин дүүнмен таварылгада ук чиигелде ол чылдың төнчүзүнге чедир хевээр артар.

III. Күш-ажылчы хүлээлгелерин күүсеткени дээш хамаатыларның ап турар шалыңнын болгаш аңаа деңнештирген орулгаларының түңүнге олча-ажык үндүрүүн онаары

Хамаатыларның (ажылчыннарның болгаш албан-хаакчыларның), үндүрүг онаар талазы-биле оларга деңнештирген бүдүрүлге кооперативтериниң (колхозтардан аңгыда) кежигүннериниң, күш-ажыл керээзин ёзугаар ажылдап турар кижилерниң, офицер составының кижилериниң, милицияның, хүрээлеп дашкаар шериг албанныгларының, адвокаттарның, совет болгаш даштыкы организацияларның, фирмаларның болгаш башкарылга органнарының киржилгези-биле ССРЭ-ниң девискээринде тургустунган каттышкан бүдүрүлгелерде, делегей каттышкыышкыннарында болгаш организацияларында, даштыкы фирмаларда база банкыларда, оларның төлээ черлеринде ажылдап турар хамаатыларның орулгаларындан үндүрүглерни доктааттынган № 1 таблицада айыткаанын ёзугаар тырттар.

Кол ажылдап турар черинге күш-ажылчы хүлээлгелерин (чаңгыс удаа болгаш үргүлчүнүң эвес характерлиг керээге үндезилеттинген өске-даа ажылдарны) күүседири-биле холбаштаан ажылдарны кылганы дээш хамаатыларның ап турар орулгаларындан үндүрүгнү Хоойлуда кирдирген чурумну база хемчээлдерни ёзугаар кол шалыңга каттыштыр № 1 таблицаны ёзугаар онаар.

Шалың болгаш олча-ажык үндүрүүнүң хемчээлиниң дугайында.

ТАБЛИЦА № 1 (1-ги көзенекте айда орулга хемчээли, 2-ги көзенекте—үндүрүг түңү)

1	2	1	2
101 руб.	29 кепеек	126 «	7 руб. 54 кеп.
102 «	58 «	127 «	7 руб. 83 кеп.
103 «	87 «	128 «	8 руб. 41 кеп.
104 «	1 руб. 16 кеп.	129 «	8 руб. 41 кеп.
105 «	1 руб. 45 кеп.	130 «	8 руб. 70 кеп.
106 «	1 руб. 74 кеп.	131 «	9 руб. 00 кеп.
107 «	2 руб. 3 кеп.	132 «	9 руб. 30 кеп.
108 «	2 руб. 32 кеп.	133 «	9 руб. 60 кеп.
109 «	2 руб. 61 кеп.	134 «	9 руб. 90 кеп.
110 «	2 руб. 90 кеп.	135 «	10 руб. 20 кеп.
111 «	3 руб. 19 кеп.	136 «	10 руб. 50 кеп.
112 «	3 руб. 98 кеп.	137 «	10 руб. 80 кеп.
113 «	3 руб. 77 кеп.	138 «	11 руб. 10 кеп.
114 «	4 руб. 6 кеп.	139 «	11 руб. 40 кеп.
115 «	4 руб. 35 кеп.	140 «	11 руб. 70 кеп.
116 «	4 руб. 64 кеп.	141 «	12 руб. 00 кеп.
117 «	4 руб. 93 кеп.	142 «	12 руб. 30 кеп.
118 «	5 руб. 22 кеп.	143 «	12 руб. 60 кеп.
119 «	5 руб. 51 кеп.	144 «	12 руб. 90 кеп.
120 «	5 руб. 80 кеп.	145 «	13 руб. 20 кеп.
121 «	6 руб. 9 кеп.	146 «	13 руб. 50 кеп.
122 «	6 руб. 38 кеп.	147 «	13 руб. 80 кеп.
123 «	6 руб. 67 кеп.	148 «	14 руб. 10 кеп.
124 «	6 руб. 96 кеп.	149 «	14 руб. 40 кеп.
125 «	7 руб. 25 кеп.	150 «	14 руб. 70 кеп.

Бир эвес шалың болгаш өске-даа орулга 151-ден 700 рубль чеде берзе, 150 рубльден ажыг түңден 13 хуу олча-ажык үндүрүүн тырттар, аңаа 14 рубль 70 кепеек үндүрүгнү немээр. 701 рубльден 900 рубль чедир орулгадан, шалыңдан 86 рубль 20 кепеек, аңаа немештир 700 рубльден ажыг түңден 15 хуузу тырттар. 901-ден 1100 рубль чедир — 116 рубль 20 кепеек болгаш 900 рубль орулгадан ажыг түңден 20 хуу, 1101-ден 1300 рубль чедир 156 рубль 20 кепеек, аңаа 1100 рубльден ажыг түңден 30 хуу. 1301-ден 1500 рубль чедир орулгадан 216 рубль 20 кепеек, 1500 рубльден ажыг түңден 40 хуу, 1501-ден 2000 рубль чедир 296 рубль 20 кепеек, 2000 рубльден ажыг түңден 50 хуу, 3001 болгаш оон даа хөй рубльден 1046 рубль 20 кепеек болгаш 3000 рубльден ажыг түңден 60 хуу тырттар.

Ырак Сооң [illegible] районнарынга болгаш оларга деңнээн база агаар-бойдус байдалдары берге болгаш район коэффициентилиг өөредилге [illegible] районнарга ажылдааны дээш ССРЭ-ниң Хоойлузунда көрдүнген шалыңга немелделер болгаш өске-даа түңнеринден, айыттынган ол черлерге ажыл стажы дээш немелделерниң түңүнден үндүрүгнү стажа хемчээлин ёзугаар 13 хуу тырттар. Чижээ, Хемчээлдээш [illegible] [illegible] арыг аар черлерде [illegible] кол ажылының аайы-биле айда 1190 рубльди ап турар ажык, ынчаарга оон иштинде кол шалыңы 820 рубль, ажыл стажы дээш немелде 180 рубль, коэффициент ёзугаар төлевириниң түңү — 180 рубль турда, олча-ажык үндүрүүн мынчаар шын тырттар: а) кол шалыңындан (830 рубль) үндүрүгнү Хоойлунуң 8 чүүлүнүң стажа хемчээлин (№ 1 таблицада көрдүнген-биле) үндүрүгнү тырттар болгаш оон хемчээли 105 рубль 70 кепеек; б) немелде болгаш коэффициент ёзугаар төлевириниң (180+180 рубль) түңүнден үндүрүгнү стажа хемчээлин ёзугаар 13 хуузу тырттар болгаш үндүрүг 46 рубль 80 кепеек; в) ынчангаш үндүрүгнүң ниити түңү 152 рубль 50 кепеек болур. Кол шалың болгаш немелделер база коэффициент ёзугаар төлевирлер каттыжында, ниити түңү 100 рубльден ажыг эвес болза, хамаатылардан үндүрүг албас. Ынчаарга кол шалыңы айда чүс рубль четпес болгаш немелделер-биле катай айда түңү 100 рубльден ажыг болу берзе, стажа хемчээлин ёзугаар чүгле коэффициентиниң база немелдениң түңүндөн 13 хуу үндүрүг тырттар. Ынчалганып үндүрүгнүң түңү кол шалыңның, коэффициентиниң, немелдениң түңүндөн катай тырттып болур дег үндүрүг түңүндөн ажык болбас ужурлуг.

Түр када ажылдаар аргазы чок болу берген таварылгада пособиелерни төлээрде, ажыл төлевирин санаарда, коэффициентилерни болгаш немелде төлевирлерни аңгылаар болгаш үндүрүгнү үстүнде айыткан чүүлдерни ёзугаар тырттар. Хамааты кижи бир эвес өске организациялардан, бүдүрүлгелерден болгаш албан черлеринден даңгырлап азы кол ажылды кылып турган, орулга алыр болза, немелде төлевирни берип турар ол черлер ук хамаатының доктаамал ажылдап турар чериниң бухгалтериязынга оон шалың алырының дараазында айынга чедир дыңнадыр ужурлуг. Ынчаарда оон доктаамал ажылдап турар чериниң бухгалтериязы Хоойлунуң 8 чүүлүнде көрдүнген негелделерге дүүштүр эде санажылганы кылыр. Бир эвес ол хамааты үндүрүгден хосталыр эргелиг болза, ындыг дыңнадыгны кылыры албан эвес.

Чаа хоойлунуң 14-кү чүүлүнге дүүштүр айда 5-тен 15 рубль чедир немелде орулгадан 1,5 хуу, 16-дан 20 рубль чедир — 22 кепеек болгаш 15 рубльден ажыг түңден 5,5 21-ден 30 рубль чедир 50 кепеек база 20 рубльден ажыг түңден 6 хуу, 31-ден 40 рубль чедир 1 рубль 10 кепеек болгаш 30 рубль орулгадан ажыг түңден 7 хуу, 21-ден 50 рубль чедир 1 рубль 80 кепеек база 40 рубльден ажыг түңден 8 хуу, 51-ден 70 руоль чедир 2 рубль 60 кепеек болгаш 50 рубльден ажыг түңден 10 хуу, 71-ден 100 рубль чедир 4 рубль 60 кепеек база 70 рубльден ажыг түңден 12 хуу, 101-ден 700 рубль чедир 8 рубль 20 кепеек база 100 рубльден ажыг түңден 13 хуу олча-ажык үндүрүүн тырттар. 701 болгаш оон-даа хөй түңнүг орулгадан Хоойлунуң 8 чүүлүн ёзугаар үндүрүгнү тырттар.

«ССРЭ-ниң бот, чаңгыс бот болгаш эвээш кижилиг өг-бүлелиг хамаатыларындан үндүрүгнү үе-чадалар аайы-биле соксадыр дугайында» ССРЭ-ниң Хоойлузун ССРЭ-ниң Дээди Соведи 1990 чылдың апрель 26-те хүлээп алган. Кол ажылдап турар черинден ап турар шалыңы айда 100 рубльден ажыг эвес хамаатылардан үндүрүгнү 1990 чылдың июль 1-ден эгелеп соксадыры. 101-ден 150 рубль чедир шалыңныг хамаатыларның үндүрүүн эвээжедири база үеден эгелеп чааХоойлуда көрдүнген. Оон ынаар өг-бүлелиг болгаш уруглары чок херээжен чоннар үндүрүг тырттарын 1991 чылдың январь 1-ден, өг-бүлелиг-даа болза, уруглары чок эр улустан үндүрүгнү 1992 чылдың январь 1-ден эгелеп соксадыры Хоойлуда көрдүнген. 1993 чылдың январь 1-ден эгелеп бо бөлүкте айыткан бүгү хамаатылардан ындыг үндүрүгнү тырттарын күш чок болдурар.

Роза СИРИН-ООЛ.

Тыва АССР-ниң Сан министерствозунуң Күрүнениң үндүрүг инспекциязының хамаатыларга үндүрүг онаар талазы-биле кидразының кол специализи.

Редакциядан: олча-ажык үндүрүүнүң хемчээлдерин айыткан № 1 болгаш № 2 таблицаларны дараазында неңей парлаар.

Редакцияга чагаалардан

ОГОРОДУҢАРНЫ КӨРГҮЗҮҢЕРЕМ...

Кижиниң, өг-бүлениң канчаар чурттап олурарын чүгле бажың даштындан, ында огородундан-на көрүп болур. Чамдык суурларга, хоорайларга-даа чорууруга, чамында чечек тарываан, огород тарываан бажыңнарны көөрге, [illegible] жаныныг. Эпчок. Чажыргаш чоор, бистерниң тываларның бажыңнарының даштыг огороду ындыг-ла болгай. Хиревис оон-на көстүү бээр.

Чыдыгаан айтырар болзувусса сүт чок дээр. А [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тарыдан ча, [illegible] огород шөлүнге аан? Ол шоолуг ажаалда-хайгаарал херегләэр эвес. Кезек-кезек черле суггарар апаар. Амгы үеде көдээде [illegible] флягаларга сугаар. оң бичии тергеге сөөртүп алыр апарган. Хала-даа чок. Чечек тарып алза, азы хат сывы тарып алза, бир флята [illegible] [illegible] [illegible] суггарып [illegible].

Бажыңнар [illegible] [illegible] болтарга даштында көрүш чок-тур. Сула чажып алыр болза улам эки. Кижиниң бодунда мал чок-даа болза, оон кожазы — малдыг кижи кезип-ле алгый. Чок, ногаа, картофельди өг-бүле бүрүзү тарыыр херек.

Эльвира КҮЖҮГЕТ.

Кызыл хоора.

ЫЛГАЛЫ ЧҮДЕЛ?

Кожа чыдар Абакан, Красноярск хоорайлар-биле бистиң Кызыл хоорайывыстың базаарларында тарымал торукту садып турар. Абаканның базаарында тарымал тоорукту стаканда өртээ 30, 35-ле кепеек, ол хиреде оон шынары дыка эки. Арыглааш, амданныг кылдыр хаарып каан боор. А бистиң базаарга кээрге, оон стаканда өртээ 50 кепеек боорда хирлиг, боктуг, чирик, бузук болгаш чамдыктары чедир хаартынмаан болурдур.

Ажык-чарлыг амгы үеде бо дугайында улус-чон чүү деп бодап турар ирги? Ол өртектерниң хоорайлар аразында ылгалы чүдел? Бистерниң боттарывыс, эрге-ажыывыс дээш туржуп шыдавазывыста азы «сеткилдивис билезинде» ирги бе?

Сулейман КЫРГЫС.

ЧАА КАССА СИСТЕМАЛАРЫНДА

Билет садарының электроннуг дериг херекселин Москваның демир-орук агентилелинде чоокта чаа тургускан. Билет садыг алыр дээш кижилерниң хөй ээлчег манаар чоруу чаа херекселдиң дузазы-биле эвээжээн. Ам билетти садып алыр мурнунда кассаның база аңаа пассажирниң ээлчээниң дугаарларын айыткан талонну алыр, а оон соонда таблонун (сан болгаш бижимел-биле медээ бээр чырыткылыг электроника көзенээ) кажан чырып медээ бээрин манаар. Кажан табло чырып келирге, талонда айыткан дугаар ёзугаар кассага баргаш, билетти алыр. Демир-орук поездизиниң чоруур үези шагы ырак болза, ынчаарда солуннар, журналдар номчуурунга хостуг үени ажыглап, хоорайда ажыл-херектерин бүдүрүп, чоруп шыдаар болур.

Ында тургускан чаа херекселден аңгыда компьютерниң дузазы-биле билеттерни баш бурунгаар пассажирлер чагып, магадылаар арга база бар.

Москваның демир-орук агентилелин мындыг системаны тургузуп ажыглап ээлээринге чүгле ийи ай негеттинген. Москва демир-оруунуң санаалга тову программаны чогааткан, а Риганың заводу таблону кылып берген. Ол ышкаш кассаларның четкизин моон сонгаар калбартыр деп турар.

ЧУРУКТА: Москва демир-оруунуң агентилелинде чаа системаның кассаларындан билеттерни садып ап турары.

О. ВЛАСОВТУҢ фотозу.

(СЭТА)

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Моон артыы талазында «Шын» солунну чылда чагыдып алырынга бланканы парлаан. Анаа адрезиңерни почта салбырының индекизи-биле кады, ат, фамилияңарны тодаргай кылдыр киир бижээш, почта белдиринге, салбырынга, чагыдылга чорудуп турар ажылдакчыларга чагыдылга өртээ-биле кады хүлээдип бээриңерге, келир чылын «Шын» солунну ап номчуурунга магадылал ол.

Абонемент саазынынга хүлээп алган касса машиназының демдеглели, а ол чокта харылзаа салбырының календарьлыг штемпель-таңмазы, чагыдылганың өртээн төлээн дугайында квитанция бар болур ужурлуг.

Харылзаа ажылдакчыларынга: Моон артында СП-1 форма ёзугаар парлаттынган чагыдылга бланказы «Шын» солунну чагыдып алырынга ниити эвилелде чагыдылга бланказы ышкаш, шак ындыг деӊ эргелиг, күштүг.

Чонун хүндүлээр, хоойлу-дүрүмнү сагыыр

АНЫЯК ЭШКЕ ЧУГААЛАКСААН МЕН

Республиканың чурттакчы чонунуң, хөй-ниитизиниң кижилери чамдык кижилерниң талазындан хулиганнаар, кемниг херек үүлгедир чоруктары болгаш арагалаашкын болдурун турар.

Ындыг кижилер республиканың даштындан бээр чедип келбээн-не болгай. Олар — бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс, кады чурттап турар эштеривис, колдуунда-ла аныяктар. Ийи-чаңгыс кижилерниң төлевилиг чоруун, оларның дерзии үүлгедиглерин чоок-кавы областар, крайларның корреспондентилери ажыглап, хөй-редип, ону нациялар аразының чорулдааларынге хамаарыштырып турарын билир болгай бис. Бистиң журналистеривис-даа, солуннуң номчукчулары-даа эде-хере тыртынып, шыдаажып көөрүн республиканың чурттакчы чонунга, аныяктарга чагып-сургап, сүмелеп, хөй-хөй катап бижип келгенин билир бис. Ынчалза-даа чамдык аныяк кижилерниң талазындан оон түңнел үндүрбейн турарын херек кырында болган база болуушкун киржилгем-биле сайгарып турганым барымдаа-ларга дааныыр, чижек кылдыр маңаа киирип, көргүзерин оралдажыйн.

Бо чылдың июль 11-де эртенгиниң шөлээм үезинде, Кызылдан Кызыл-Мажалыкче 17 шакта ийи оглум, чаным-биле чаа «Икарус-ка» олурупкаш, чорупкан бис. Автобуста аныяктар, чаш уруглуг иелер, назы даргы берген кырганнар дааш кижилер-ле хөй. Шупту — тывалар. Чүгле чолаачывыс улгады берген орус кижи. Шагаан-Арыг дужунда оруун белдиринге автобус доктаапкан. Дүжер кижилер дүжүп эгеледи. Шевергин кеттинген аныяк тыва оол биле урут ол үеде чолаачы-биле чугаалажы берди. Оол кижи чолаачыдан: «Бисти дээ деңге чедирип каг» деп негеп тур. Автобустан ол черге чедир 300—400 метр хире чорду. Чолаачывыс: «Чоок чер-дир, аныяк улус аттарлап чораш. чеде бериер» дааш, ажиин хаап алды. Демги аныяк кижи эжинги бир тепкеш, оруг дыңнаа эки-бак сөстерни чулчуруп тур. Чолаачывыс бир-ле чүвени сегирип алгаш, үне халыды. Хулиганнап турган оол шоолуг ырак эвес дезип бар чорааш, доктаай бергеш, даш ап алды. Чолаачы дедир чедип келди, шимчеп чоруптувус. Ол өйде автобусче даш октапкан. Автобус база катап доктаай берди. Демги-ле аныяк эр база катап даш ап алды. Кижилер хөлзеп эгелээн. Ынчалзажок автобустан кым-даа үнмеди. База катап шимчеп чоруптувус. Октаан даш бо удаада, чаңаа боор, соңга алаанга дегди. Автобусту доктаадыптарын чолаачыдан диләэш,

үнүп келгеш, демги «маадырже» базыптым. Холунда база даш тудуп алган тур. Чанында уругнуң «соксап көр» деп сөстерин, дилээн-даа дыңнаар. тоор хире эвес төл болду. Чоокшулап келгеш, хулиганны черге чыпшыр дүжүрер ужурга таварыштым. Районнуң милиция ажылдакчылары машиналыг чедип келирге, ону дужаап бердивис. Кады чораан уруг база олурупкан чүве.

Автобуска чораан кижилер ол оолдуң дугайын дыка-ла чемелеп чугаалажып чорлар. Хулиган кымыл? Элээн каш хонганда, Улуг-Хем районнуң ИХК-ның начальниги В. П. Хомутов бисче мындыг дыңнадыг кылган: «1990 чылдың июль 11-де Шагаан-Арыг оруунга автобус дажап турган хамааты Роман Сергеевич Кошкар-оол 1968 чылда төрүттүнген, Кызылдың автоорук техникумунуң сургуулу, найысылалда Лопсанчап кудумчузунда 15 дугаарлыг бажыңның 68 квартиразында чурттап турар, административтиг харысаалга онаатан».

Ол-ла хүн кежээкиниң 22 шак 45 минутада автобузувус Кызыл-Мажалыктың төп столоваязының чоогунда доктаанты. Дүжүп келгеш, көрүп турувуста-ла бистен чүгле 40—50 метр шимчеп бар чораан автобусту тыва үш эзирик оол дуй туруп база дажап эгеледилер. Районнуң милиция ажылдакчылары-биле хулиганнарның ийизин ол-ла черге тудуп алдывыс. Хулиганнар буруузун билин. мейн, харын-даа өске улус-биле мени салчап тур силер дээр болдулар. Ынчалза-даа дөмей-ле алыс шынын чугаалаар ужурга таварышканнар.

Кымнарыл ол? Оларның бирээзин Тараачын Өнер-оолович Дажый-оол дээр. 1966 чылда төрүттүнген. Кызыл-Мажалыктың Зеленая кудумчузунда 5 дугаарлыг бажыңның 2 дугаар квартиразында чурттап турар. Түр ажыл чок. А өскези — Роман Дарбай-оолович Барынмай. 1966 чылда төрүттүнген, Кызыл-Мажалыктың Промышленная кудумчузунда, 50 дугаар бажыңда чурттап турар. Ажылдап турар чери — даг-дүгү арыглаар фабрикада слесарь. Оларның кайызы-даа 50-30 рубльге торгаткан.

Июльда Наадымның база бир чараш каасталгазы тыва хүреш эртип турган. Кажан дөрт мөге арткан турда, кара майкалыг, кара бөрттүг оол баштаан база дөрт эзирик тыва оолдарның кире халчып кээп, хүреш эртгиреринге шаптыктап турганын стадион долу аалчылар, мөге көрүкчүлери көрген болгай. Оларның аразындан кара майкалыг тергиидеп турган. Харын мырыңай: «Тыва кижи-дир мен» деп алгырып турду. Хүреш соонда шүүлген мөге Геннадий Монгуштуң шаңнаткан аъдын ук оол Улуг-Хем кыдыындан мунупкаш, хоорайже углай шаап бар чораан, октатканын көрүкчүлер көрбээн. Кым деп кижил ол деп айтырыг база тургустунуп келир. Хасан Хамаатьевич Балчыттыр. 1966 чылда Тес-Хем районда Берт-Даг суурга төрүттүнген. Кызылда чурттап турар, түр ажыл чок деп санаттынып турар.

Ол — бокска республиканың шыырактарының бирээзи. Ону үүлгедии дээш Кызыл хоорайның улус суду 15 хонукта хоругдалга шиитткен.

Корум-чурум үрээн үстүнде аныяктар 22—24 хар аразында кижилер. Хоойлу-дүрүмнү хажыткан, чонну хүндүлеп көрбээни дээш олар буруулуглар, ол дээш харысаалганы хоойлу ёзугаар онааганы чөптүг.

Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Тыва аныяктарның аразында арагаже, чашпан тыртарынче сундулуг, оон кижилерже шорлуг, дыка-ла чараш эвес, кижизиг эвес чоруу бар. Кудумчуларга кескүлени кандыг ийик, чаржынчыг болгай. Ол дугайын дөрт чугаалаар апаар. Корум-чурум үрээш, милицияга кирген аныяктар-биле чугаалажып көөрге, солун, сеткүүлдер чүнү бижип, чон чүнү чугаалажып турарын эки-ле билбес боор-дур. Дыка хөй аныяк кижилер, ол ышкаш үстүнде ады үнген Хасан Самагалдай суурнуң аныяктарының кыйгырыын номчуваан, билбес боор чорду. Июль айда Кызылга болган аныяктар хуралының дугайын чамдыктары билбес боор-дур. Бо чүнү херечилеп турарыл дээрге, аныяктар ортузунда кижизидилге, тайылбыр ажылының бисте четпези, деңнелиниң чавызы. Чер-черлерде комсомол организацияларын, спорт комитеттери, хөй-ниити организацияларының четпес ажылының түңнели-дир.

Сөөлгү үеде аныяктар ажык-чарлыг чорукту, демократтыгның калбарганын ажыглап, боттарының сеткил-сагылгыг хуралдарга, чыышттарга илередип, республиканың үстүкү органнарындан чамдык айтырыгларга хамаарыштыр негелделер кылып турары база түңнүт. Ынчалзажок бөгүнгү байдал, негелде, бистерни, хөй хуралдардан, хөй чугаа-сооттан чайлап, үре-түңнелдиг ажыл-ишче, тодаргай хөделиишкиннерже шымнып кирерин негеп турар. Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга июльда болган аныяктар хуралындан бээр бир ай ашкан, а Самагалдайның аныяктарының кыйгырыын солуннар арнынга чырытканындан бээр оон-даа хөй үе эрткен. А бо хүннерде бо ышкаш корум-чурумну тудар дээш комсомолчулар, аныяктар чүнү кылыпкан бис? БАЛКЭ обкомунуң хөделиишкиннери кандыгыл? Ол талазы-биле олар тодаргай чүнү кылыпкаңыл? Оларның үнү, сөзү солуннарга чүге дыңналбазыл?

Кызылга байыр-тыскаал хүннеринде, Наадым хүннеринде, өөредилге черлеринче кирериниң экзаменнерин дужаар айларда районнардан аныяктар найысылалга хөй келир-дир. Ынчан оларның чамдыктары районнар аайы-биле бөлүглежип алгаш, арагалаар, чашпан тыртар, чурум үрээр. Бо үелерде оода барык болгаш төп районнарның комсомол ажылдакчылары Кызылга кээп, хоорайның комсомол ажылдакчылары-биле деминежип алгаш, рейдилер чоп чорудуп болбазыл? Оон ыңай база бир боданыг бар. Республикада ат-сураа билдингир аныяк спортчулар эвээш эвес-ле болгай. Оларның талазындан «Спортчулар — бышыг корум-чурум дээш!» деп кыйгырыг үндүргеш, кижизидилге, тайылбыр ажылын чорудуп көрзе. Дыштаныр хүннерде, найыр-байыр үезинде спортчулар тускай дружинаны тургускаш, дежурныйлаашкынны чоп организастап болбазыл? Ол — оларның тура-соруундан, күзелинден хамааржыр.

Эки эрги тыва чаңчылдарны, ёзулалдарны аныяктарга солун дамчыштыр тайылбырлаарын доктаамал чорудары чугула. Ынчангаш «Тываның аныяктары» солунга, чижеглей адааным ол-дур ийин, «Кырган-ачамның, хоочуннуң сүмелери» деэп хевирлиг булукну ажытса чаңдыгыл? Черле ынчаш кижи бүрүзү ылангыя аныяктар хоойлу-дүрүмнү сагып, чонун хүндүлеп, бодунуң арын-нүүрүн, ат-алдарын бодап чоруур болза эки.

Дадар-оол КУУЛАР.

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар килдизиниң начальниги, милицияның подполковниги.

Кижи бүрүзү, ылангыя аныяктар, хоойлу-дүрүмнү сагып, чонун хүндүлеп, бодунуң арын-нүүрүн, ат-алдарын бодап чоруур болза эки-дир ийин.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету / журнал ____ (индекс издания)

(наименования издания) | Количество комплектов

на 19__ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда ____ (почтовый индекс) ____ (адрес)

Кому ____ (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ | место | литер | на газету / журнал ____ (индекс издания)

(наименования издания)

Стоимость: подписки ___ руб. ___ коп.; переадресовки ___ руб. ___ коп. | Количество комплектов

на 19__ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда ____ (почтовый индекс) ____ (адрес)

Кому ____ (фамилия, инициалы)

ХЛЕБ БЫЖЫРАР БЕ?

Баян-Кол суурнуң хлеб быжырар пекарнязы бир үгда 1 тонна хлеб быжырар ужурлуг. Херек кырында чүгле 864 хлебти быжырып четтигер. Олар суурнуң чонунга, кадарчыларынга чедишпес. Өдеӊ-Шөлде ажылдап турар саанчылар аппаарга-ла — чедишпес. Сиген шиирбиниш кезиилдезинде чонга кол чүве хлеб болгай. Кызыл хоорайдан хлеб, булочка кылыглары эккээр дээр База-ла сураг. Ынчангаш хлеб дугайында чон аажок дүвүреп, чедиштирерин негеп турар.

Ол хиреде Баян-Кол кодээ Совединиң даргазы Дмитрий Хөпенчик чоннуң негелде-херекселиниң ынаар сураан дыңнавайн орар. База «Х дугаар улуг Хурал» совхозтуң профком даргазы Д. Б. Батанай, директору Ч. У. Моңгуш чүнү бодап, шелээн орарлар? Сезон үезинде чүгле ооң быжырыкчы четтикпейн турары чугаажок. Бирээзи мындыг бачым үеде арта шөлээже база үне берген. Ам канчаарыл? Эргим даргалар чоннуң негелдезин дарый тандырып. доораан хемчээн ылбас болза, сиген, сераж белеткеп, дажып турар механизаторлар хлеб чок калды-ла. Чамдыкта куруг суг хүнзээр. Бажыңынга эвээш-биче залган быжырып алырга, оозу чүү-даа болбас. Амытаннар ... дааш ... болгай.

Кара-оол НАЗЫТЫ.

ЧАА-ХӨЛДҮҢ ЭКИ ТУРАЧЫЛАРЫ АТТЫГ СТАДИОН

Улуг-Хемде «Найырал» совхозтуң дирекциязы, парткому, профэвилел комитеди, Чаа-Хөл кодээ Совединиң күүскому корум-чурум айтырыгларын, кем-херек үүлгедиглерин болдурбас дээш ап чорудар чугула хемчеглерниң бирээзи — чонну, аныяктарны спортче массалыы-биле хаара тудары деп шиитпирлээни. ол талазы-биле тодаргай ажылдарны чорудуп эгелээн.

Эң-не баштай суурга спорт ажылын удуртуп, ону башкарып, аныяктарны олче хаара тудуптар спорт инструкторун үш кижиниң аразындан чажыт бадылаашкын-биле шилип алганнар.

ының келгеннерге байыр чедирип, ол стадионнуң адын Ада-чурттуң Улуг дайынынга Чаа-Хөлден киришкен тыва эки турачыларның адын мөңгежидип, чаа стадионну «Чаа-Хөлдүң эки турачылары» деп адааның чоңга дыңнатчан. Чон ол дыңнадыгны чүүлдүгзүнүп, хүлээп алган.

Оон соонда Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, тыва эки турачылар Андрей Наважылганович Сундуй, Ховалыг Таргый-оолович Очур олар чүве чугаалап, кижи төрелгетенниң төөгүзүнге турган көрбээн эң чадыг-дошкун тулчуушкунга совет улустуң кылганы эрес-

зып-оолдуң болгаш пенсионер Сандакпан Түлүштүң аъттары келгеш, шаңналдыг черлерни алганнар.

Стадионга чыылганнар 32 улуг, 16 бичии мөгелериң хүрежин улуг сонуургал-биле көрүп, боттарының мөгелерин хөй-аът киирип турганнар. Улуг улустуң аразынга «Улуг-Хая» совхозтан келген аныяк мөге Артур Ендан шүүлгеи, а Ак-Довурактың мөгези Сергей Моңгуш ужурлешкен. Чаа-Хөлден Валентин Байлак, Эйлиг-Хемниң мөгези Буян Шожул-оол олар ушку-дөрткү черлерни алганнар.

Бичии оолдарның хүре-

Оон түңнелинде хоочун спортчу «Найырал» совхозтуң МТМ-зиниң каңнакчызы Николай Тюлюшевич Шыырап Чаа-Хөл суурнуң чурттакчыларының бүзүрелин чаалап ап, совхозтуң спорт талазы-биле инструктору кылдыр солгуткан.

Ол ам чаа ажылында беш ай ажыг ажылдап, чаңгыс чер-чурттугларының бүзүрелин шынзылар дээш тодаргай ажылдарны кылып чоруткан. Николай Шыырап бир-ле дугаарында стадион тудуундан эгелээн. Оон эгелээшкинин совхозтуң дирекциязы, парткому деткип, стадионну тударынга херегээр тудуг материалдары-биле хандырган. Чаа-Хөл суурнуң чурттакчыларының деми, шеф дузазы-биле чаңгы стадионнуң тудуун кыска хуусаада дооскан.

Чаа-хөлчүлер тудуп алган стадионнуң ажыдыышкынын байырлап, чаңгыс чер-чурттуглары Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, суурнуң хоочуннарын, чурттакчыларын, ат-сураглыг спортчуларын аваа чалаанар.

Стадионнуң байырлыг ажыдыышкыны спортчуларның, ооң киржикчилериниң парады-биле эгелээн. Оон соонда совхозта парткомсекретары С. О. Дирчи стадионнуң ажыдыышкын...

маадырлыг чоруунуң өндүр-чаагайы чылдан чылче улам тода илереп турарын, совет кижилерниң бүгү салгалдары ол Тиилелгени чаалап алган кижилерге ханы хүндүткелди илередип, бистиң келир үевис дээш боттарының амы-тынын берген маадырлар дугайында мөңге сактыышкынны эдилеп чоруурун чугаалааннар. Оон бир тодаргай херечилиге бо ажыттынып турар чаа стадионну «Чаа-Хөлдүң эки турачылары» деп адааның тыва эки турачылар сеткилиниң ханызындан өөрүп чугаалап турдулар.

Стадионнуң байырлыг ажыдыышкынының соон дарый спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге маргылдаалар болган. Аңаа Чаа-Хөлдүң хоочун спортчулары Дарья Артына, Михаил Дугар-Сүрүн, Анчыкай Маады, Александра Байысылан, Дүрген-оол Ховалыг, Клара Маады, Николай Шыырап болгаш өскелер-даа идепкейлиг киржип, аныяктардан дудак чок көргүзүглерни 100, 1000, 3000 метр хемчээлдерниң чарыжынга көргүскеннер.

15 километрге аът чарыжынга совхозтуң Шаңчы ... Биче-оол Уйнун-оолдуң шилги аъды эртип келген. Оон соонда Сарыг-Хөлдүң малчыны Сергей Дан-

жингe Чаа-Хөл ортумак школазының 5-ки клазының өөреникчизи Аяна Сараа чемпионнаан. Алеша Бавуу, Орлан Кечилек болгаш Саша Сагаандай олар база шаңналдыг черлерни алганнар.

Ол хүн болган спортчу маргылдааларны организастап эртиреринге болгаш стадион тударынга улуг дузаны профэвилелдериниң нүш-культура болгаш спортчу эки тура ниитилелиниң килдис эргелекчизи Маадыр-оол Донгакович Биче-оолдуң киирген үлүг-хуузун «Найырал» совхозтуң администрациязы, Чаа-Хөл кодээ Совединиң күүскому демдеглеп, практиктиг дузаны чедиргени дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

«Чаа-Хөлдүң эки турачылары» стадион суурнуң чурттакчыларының, кырганчалыы, улуг-биче чонунуң ... тазынга бараан болуп, ажыл-ишке, хөгжүлдеге дузазын чедирзин.

Владимир ДОКМИТ.

ЧУРУКТАРДА: Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери, тыва эки турачылар А. Н. Сундуй, Х. Т. Очур олар стадионнуң кызыл кожаазын кезип турары; байырлыг ажыдыышкынның үезинде.

Авторнуң фотолары.

Чарлалдар бюрозу

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Квартира айтырыы». Барымдаалыг фильм. 9.00 И. Штраус. Концерт. 9.45 «Лайда чаггаи тар». Уран-чечен телефильм. 10.55 «Ол болган... болгаш...» 11.20 Уругтар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 «Мени ап ал». Уран-чечен телефильм. 14.25 —14.45 Барымдаалыг фильм. 16.15 Барымдаалыг фильм. 17.15 «Эки, хөгжүм!». 17.55 Объектив. 18.30 «Үе». 19.00 Политиктиг чугаалар. 19.30 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзиниң уланчызы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. «Судтуң шиидилге эргези». 1-ги сериязы. 23.05 «Сес». Литературлуг уран-чечен программа. 23.45—00.00. Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.45 Бисти долгандыр турар хүрээлел. Эң баштай бирги классче. 8.55; 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 6 класс. Үнүштер база бис. 11.05 Барымдаалыг фильм. 12.05 Ритмниг гимнастика. 12.35 «Чырыткылыг манаашкыннар». Телешии. 13.55 — 14.40 РСФСР Компартиязының Тургузукчу съездизиниң ийиги үе-чадазының ажыдыышкыны. 17.00 Барымдаалыг фильмнер. 17.30 Ритмниг гимнастика. 18.00 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы» Кинофестиваль. Россия суурдарының салым-чолуунуң дугайында барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 19.00 «Азия төвү». Информация-публицистиг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Л. Кондыревтиң шүлүктеринге ырлар. 20.35 Амыдыралдың кадык хевири. 21.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.00 — 23.15 «Гидон Кремер Ригада. концерт соонда интервью».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Леся Украинканың дугайында фильм-концерт. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар чаштар!».

● ● ☾

Кыдат дыл өөренириниң 3 ай хуусаалыг курузунга кирерин күзээннерни Тыва АССР-ниң Ушу федерациязы чалап турар. Кичээлдер 1990 чылдың октябрь 1-де эгелээр. Өөренирин күзээннерни бүрүткээрин бо чылдың сентябрь 20-ге чедир чорудар.

Адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 7 «г», Тыва АССР-ниң Ушу федерациязы.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 4-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Полицебa» (Испания) 9.10, 11.40, 14.10, 16.40, 19.10 шактарда.

Видеозал: «фильм из серии «Звездные войны» 11.00, 13.00, 17.20, 19.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мульт-сборник» 9.20, «Веселое волшебство» 10.30, «ЭСД» 12.00, 14.10, «Река» 16.30, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «И придет тот день» (Индия) 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (улуг кан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Данди по прозвищу «Крокодил» (Австралия, 16 харга чедир) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Охота на единорога» 18.00, 19.40 шактарда.

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ экономика — 3-34-43; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаза — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга ижазы

Тиражы 28000 экз.

Индекс 5424

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 480.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 5 среда
№ 203 (14403)
1925 чылдан үндүрүлүп эгелээн
Өртээ 3 кап.

РОССИЯНЫҢ КОМПАРТИЯЗЫ: быжыгарының оруу-биле

● РСФСР-ниң КП-ниң Тургузукчу съездизиниң ийиги үе-чадазы Москвада ажыттынган ●

Чеден хонук чалсар соонда сентябрь 4-те Москвага РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизи ажылын катап эгелээн. Ооң баштайгы үе-чадазы июнь төнчүзүнде доозулганы билдингир болгай.

Хуралды РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары **И. К. Полозков** ажыткан.

РСФСР-ниң Компартиязының съездиден соңгуткан ТК-зының составы ооң даалгазын ёзугаар ийиги үе-чаданың белеткелин чорутканын ол дыңнаткан. Коммунистерниң шуулганының ажылын уламчылаары-биле 2584 делегат чедип келген, янзы-бүрү чылдагааннар-биле 184 делегат келбээн. Тургузукчу съездиге хүлээп алган регламент ёзугаар съездиниң хуралдарынга делегаттарның ниити санының үштүң ийи кезиинден эвээш эвес киржип турар болза, ол ажылын чорудуп эргелиг деп доктааткан. Ындыг хуу бар болуп турар.

И. К. Полозков съездиниң ажылының ийиги үе-чадазы ажыттынган деп чарлаан.

Бирги үе-чада-биле бир деңней, шуулганның ажылынга киржири-биле ажылчыннарны, тараачыннарны, эртем-техниканың болгаш чогаадыкчы интеллигенцияның улуг болгуун чалааның дыңнаткан. СЭКП-те янзы-бүрү платформаларның, Россия Федерациязының чамдык хөй ниити организацияларының төлээлекчилери ында олуржуп турар. Бүгү эвилелдешкен республикаларның компартияларының чорудкан төлээлери база съезд-биле чедип келген.

Съездиниң ажылчын органнары — президиум, секретариат, редакция, мандат комиссиялары ооң мурнунда-ла тургустунган болганда, оларның составын эде көөрүнүң барымдаазы чогун даргалакчы дыңнаткан. Ук айтырыгны чугаалажып көрген делегациялар төлээлекчилериниң чөвүлели ындыг саналды съезд бүдүүзүнде киирген. Мандат комиссиязы ажылдап эгелей берген, делегаттарга мандаттарны үлээн. Оон ангыда, ол чамдык айтырыглар талазы-биле кирген материалдарны чугаалажып көрген болгаш бодунуң саналдарын съездиге илеткээриниге белен.

Мандат комиссиязының дыңнадыын ооң даргазы **Г. М. Ходырев** илеткээн. Съездиниң баштайгы үе-чадазы доозулган соонда съездиниң делегады, Куйбышев областа партияның Сызрань хоорай комитединиң бирги секретары С. С. Ерошкинниң мөчээнин делегаттарга ол дыңнаткан. Делегаттар туруп кээп, ооң тураскаалын сактып ёзулаан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң соонда партиядан эки тура-биле үнер дугайында билдириишкиннер кииргеш, дөрт делегат ооң кежигүнү эвес апарганын база дыңнаткан. Үш делегат [illegible] мандаттарын [illegible]. РСФСР-ниң КП-ниң Тургузукчу съездизиниң делегаттары болуп турар бүгү [illegible] күш чок болган деп санаар деп. Мандат комиссиязы [illegible] съездиниң делегаттарының ниити саны 2759 кижи болуп турар.

Съезд Мандат комиссиязының дыңнадыын [illegible] хүлээп алган.

Съезд ажылын уламчылаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

РОССИЯНЫ КАТАП ТУРГУЗАРЫНЧЕ ОРУК

Россияның парламентизиниң чоокку айларда чугаалажып көөрү хоойлулар төлевилелдерин РСФСР-ниң Дээди Совединиң сентябрь 3-те эгелээн сессиязынга сайгарып көрүп эгелээн.

Республика Совединиң болгаш Националдар Совединиң каттышкан хуралын ажыдыпшаан, Россияның Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин Россияны катап тургузарының чаа политиктиг угланыышкынын ажылдап кылыр болгаш боттандырар талазы-биле ажыл ам эгелээр дээрзин демдеглээн. Республика эң нарын байдалда турар, ынчангаш хүлээп алыр шиитпирлер мурнукулардан ылгалдыг болур ужурлуг. Ынчаарга эң чугула болгаш эң үнелиг чүве чүл дээрге, чоннуң бүзүрели. Россияжылар чаа Дээди Советтин, республиканың чазаанын РСФСР-ниң бот-тускайлаң чоруу-биле холбашкан базымнарын деткип турар.

Политика практиказында ынчаа чедир ажыглап келген чүүлдеривисти эде көөрү, шын эвес чүүлдерден чайлаары негеттинип келген. Ынчангаш амгы үеде дашты чараш кестүр экономикадан үре-түңнелдиг экономикаже шилчиири, ооң бот-тускайлаң хөгжүлдезиниң чаа күштүг механизми болур рынокту, адааннажылганы, ажылгерекчи санаашкыннарны болгаш өске-даа чүүлдерни сайзырадыр херек. Россияның бүгү улустарының эрге-ажыктарын дүүштүрер талазы-биле ажылга онзагай черни тускайлаар. Национал харылзаалар талазы-биле болдунган частырыгларны мааа катаптаваазы, чугула айтырыгларны шиитпирлээрде даартагы хүнче чылдырбазы чугула.

Сөөлгү хүннерниң болуушкуннары, Россияже аян-чоруктуң түвнелдери, Б. Н. Ельцинниң саналын ёзугаар алырга, сессияның ажылынга чамдык эдилгелерни киирген, ооң кол-кол айтырыгларын тодараткан болуп турар. Ол миллион-миллион кижилерниң салым-хуузун болгаш идегелдерин шынзыдар дээш үре-түңнелдиг ажылдаарынче кыйгырган.

Сессияның хүн айтырыының төлевилелдиң бурунгаар шимчээшкинниң үндезинин салдынган, ону депутаттар алган. Ында амыдыралдың чугула угланыышкыннарының [illegible] документилер киирген: үндүрүг системазын эскертири, онуң референдум, бүдүрүлгелер болгаш тывынгыр ажыл, тараачын ажыл-агыйы, чер кодекизи дугайында хоойлуларны хүлээп алыры көрдүнүп турар. Чамдык хоойлужудулга актылары чер-чер Советтерниң ажыл-чорудулгазын болгаш улус депутаттарының статузун тодарадып турар.

Соңгаарлаттынмас шупту айтырыгларны чоокку пландарга киирбээни чугаажок. Ооң бадыткалы — хүн айтырыын немээр дугайында санал киирерин дилээн сочурлар микрофон чанында хөй. Депутаттар аңгы-аңгы айтырыгларны көдүргеннер: РСФСР-ниң парламентизиниң шиитпирлерин чер-черде күүседип турарын контрольдаары, Чернобыльдың, ядролуг полигоннарның уржуктарын чайладыры, дескеннерниң салым-хуузу, дүжүт ажаалдазы, хлебтиң болгаш таакпы кызыгаарларының чедишпейн турары.

Экономиканы чогумчалыг болдурар, рынокче шилчилгеге, ниити-эвилел программазынга хамаарылга дугайында илеткелди РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев кылган. Ол программа дугайында чугаалаар чүүлдер хөй. Ол улуг документини Дээди Советке хоолгалаар техникадан эккелген.

Ону дүрген кылыр херек. Илеткел безин чаңгыс болган. Россияның парламентизинге болгаш эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге чугаалашкан соонда октябрь 1-ден эгелеп ук программа ажылдап эгелээр ужурлуг.

Мындыг улуг хемчээлдиг документини бистиң чурттуң бир-ле дугаарында мынчаар ажык белеткеп турар бис деп, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы чугаалаан. Аңаа эртемденнерни, эвилелдешкен бүгү республикаларның (Эстониядан ангыда), стачка болгаш ажылчын комитеттерниң төлээлекчилерин киириштирген бис. Ук программа чүгле чурттуң экономиктиг байдалын чогумчалыг болдурар эвес, харын-даа ону экижидерин, чурттакчы чоннуң амыдырал деңнелин бедидерин көрүп турар. Ооң кол онзагай талазы — социал угланыышкынныг экономиканы тургузары болур.

Ону күүседириниң аргаларын барык хүннер аайыбиле бижип каан. Баштайгы 100 хүн дургузунда онзагай хемчеглерни алыр, ооң сөөлүндеги 150 хонукта өртектерни тодарадыры болгаш сан-хөөнүң шыңгыы кызыгаарлаашкыны. 250-ден 400 хонукка чедир документ ёзугаар алырга, рынок чогумчалыг апаар, а ооң соонда көдүрлүүшкүн эгелээр. Базым бүрүзү экономиктиг байдалга үндезилеттинген. Бир-ле үе-чадага үзүктелиишкин туруп болур деп, илеткелчи чугаалаан. Ынчалза-даа ону база көрүп каан.

ССРЭ-ниң чазааның саналдаан программазындан бо программаның ылгалын илеткелчи тодаргай анализтээн.

Хүннүң ийиги чартыында депутаттар комитеттерге болгаш комиссияларга экономиктиг реформаның концепциязының болгаш эвилелдешкен республикалар аразында экономиктиг дугуржулганың төлевилелин чугаалажып көөрүнче кирген.

(СЭТА).

ЧУРУКТА: Тес-Хемде «Кызыгаар» совхозтуң ийи дугаарлыг бригадазының мурнакчызы Соян Байыр-оол малдың баш санын өстүрүп, ооң продуктулуун чедип алырынга кызымак үлүүн киирип келген.

Бо чылын берге кыштаглаашкынны шылажып эртип, чүс башка онаалтыр чүс хураганны менди камгалап ап, тиилекчилериниң бирээзинге сааттан. Аныяк малчын ам өг-бүлези-биле кадың серинин чайлагда хойларын одарладып турар. Мал чемнериниң белеткелинге ол база киржип турар.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АМ 20 ТОННА АРТКАН

«Х Улуг хурал» совхозта Василий Сумбанның удурткан аныяктар звенозу 50 тонна сиген белеткээр планныг. Олар амгы үеде Ээр-Хөл алаагында бир трактор-биле сигенни кестиргеш, кургай бээрге, грабль-биле бөлүп ажылдап турар. Амдыызында 30 тонна шыңарлыг сараатты тургускан. Ол дээрге чаш малга магалыг чем болур. Сарааттакчы Дагаалаң Кара-оол, сиген бөлдүрүкчүзү Владимир Өлеш-оол эң-не кызымак ажылдап турар.

Сигенниң дүжүдү пат-даа болза, звено планын чоокку үеде ыяап-ла күүседир дээш чүткүлдүг ажылдап турар.

Кара-оол НАЗЫТЫ.
Кызыл район.

«ЭКОЛОГИЯ – 2005»

Амгы үеде бүгү кижи төрелгетенни дүвүредип турар эң чугула айтырыгларның бирээзи экология боор бар чыдар. Хоозурап, өлүп бар чыдар бойдустуң дуза дилээн кыйгызы ол айтырыгда мөөңнеттиниң, сиңникен. Бистиң эргевисте ам ындыг-ла хөй эвес үе арткан. Ынчангаш кымга-ла бодунуң кадыкшылы, бодунуң уругларының, уругларының уругларының аас-кежии, чаагай чоруу эргежок чугула, эргим болдур, олар шуптузу чер бөмбүрзээнге амыдыралды камгалап, арттырып аар дээн демиселче идепкейлиг-биле кирер ужурлуг. Бөмбүрзектиң ногаан өкпезиниң узуткаттынып, ооң озонунуң картының үрелип, «парниктиг эффектиниң» уржуундан бүгү-ниити агаар чылыышкынының диргелип, кислоталыг чаъстарның дүжүп, хемнерниң, хөлдерниң болгаш далайларның бокталып, дириг амытаннар болгаш үнүш аймааның өлүп чорап, чер иштиниң байлактарының хоозураттынып турарындан оранчок дүрген хөделир ужурлуг бис.

Чүгле чаңгыс сорулга, үзел-бодал-биле каттышкан кижилерниң чаныш-сыныш чок тура-соруу бистиң черивиске амыдыралды камгалап ап, чурумчударынга, ээ-харысалга чок технократтарны болгаш политиктерни доктаадырынга дузалап шыдаар. Чер бөмбүрзээниң бир эң кайгамчык чараш оранында чурттап чоруур тыва чон база ындыг тура-соруктуг илередир ужурлуг. «1991—1995 чылдарда болгаш 2005 чылга чедир келир үеде Тыва АССР-ниң долгандыр турар агаар-бойдузун экижидериниң, камгалаарының болгаш бойдус курлавырларын ажыктыг ажыглаарының кол угланыышкыннарының» («Экология—2005» программаның) тезистериниң төлевилелин бүгү улус чугаалажып, сайгарып көрзүн дээш парлап тур бис.

Программа талазы-биле бодалдарны, эдилгелерни, саналдарны, экология айтырыгларын сайгарарынга туралааттынган күш-ажылчы коллективтер хуралдарының, хамаатыларның чыыштарының болгаш митингилериниң протоколдарын база резолюцияларын солуннар редакцияларынче, Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединче дараазында адрес-биле чоргузунар: 667009, Кызыл хоорай, Московская кудумчузу, бажың 2. Телефон — 3-22-16.

(Төлевилелди солуннуң ийиги, үшкү арыннарында парлаан).

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ — МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

ТАВАА САЛДЫНГАН

Найысылал Кызылдың чиге мурнуу чүгүнде эдеринчи хоорайның эгезин салгандан бээр элээн үе эрткен.

Баштайгы «өргениң кадаан» 5 каът бажыңдан эгелээш, «Спутниктиң» чер-девискээри алгып, хөй-хөй, он бажыңнарны ээлери тудуп, 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн тускай бажың азы квартира-биле хандырар улуг үүлеге боттарының төлептиг үлүүн киирип турарлар. «Үгулза» кооперативтиң кежигүнү Ак-оол Түлүш хоорайның чөөн чүгүнче хери базымнарны кылып бар чыдар келир үеги чараш-чаагай микрорайон «Спутниктиң» база-ла келир үеги аныяк-чалыы чурттакчыларының бирээзи.

Ол анаа бажың тудуп алыр чөпшээрелди, чер-девискээрни хоорккүскомдан тускайладып алган дораан баштай ону херимнеп, бажың тудар тудуг материалдарын олче четчир хирези-биле сөөртүп алган. Дүүн ол каш айлар эрткенде көжүп кирер делгем бажыңының проектизин ёзугаар чер ажылдарын доозкаш, ам ханалар салырының баштайгы ажылдарынче кирген.

МЕРГЕЖИЛЧЕ БАЗЫМ

Бо чылын агаар-бойдустуң таарымча чок байдалы-биле республиканың чамдык районнары кандаашкынга таваржып, чажып алган тараазының безин чартык-чамдыын «үндүр бижиир» ужурга таварышкан. Ынчалзажок ниитизи-биле суггаттыг шөлдерде ылангыя, ногааның үнгени, дүжүткүрү эки. Хөй-хөй ажыл-агыйлар чемиштиг шөлдериниң беримчези — капустаны, огурецти, помидорну, морковьту Кызылдың магазиннеринге, хоорай рыногунда боттарының тускай кылгылап алганы павильоннарынга четчир санныы-биле эккеп саткан.

Ам «ийиги хлеб» деп адап чаңчыга бергенивис картофель ажаалдазының база келгени бо. Тургустунган чаңчыл ёзугаар Кызылдың дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлериниң студентилери, сургуулдары күскү дүжүт ажаалдазынга база тодаргай үлүүн киирерлери чугаажок. Чүгле Красноярскиниң көдээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының коллективи зооинженер болгаш агрономия факультеттериниңден 100-100, ниитизи-биле 200 студент оолдар, кыстарны Таңды районда С. Тока аттыг, Улуг-Хем районда Совет Эвилелиниң Маадыры Т. Б. Кечил-оолдуң адын эдилээн совхозтарже дүүн аъткарган. Оларны дуржулгалыг башкылар Серот Салчак, Василий Денисов, Красноярскиниң педагогика институдунуң бо чылгы доозукчузу, аныяк башкы Доржу Кара-Сал олар баштап чоруур. Бо келир үениң көдээ ажыл-агый тускай эртемниглеринге чүгле күш-ажылчы дадыгышкынын эвес, а мергежилиниң чажыттарынче практиктиг базым болуру чугаажок.

БӨГҮН

ОРАН КЕЗИП ЧОРУК ЧОРААШ...

Туризмниң болгаш экскурсияның «Тыва турист» чөвүлелиниң шугуму-биле республиканың ажыл-ишчилери ажыктыг дыштанылгазын холбаштырганындан бээр элээн каш чылдарның пүүрүн көре берген.

Ооң эгезин узак маңныг «Найырал» дээр турисчи поездилер салганын 1970 чылдарда ынчаар маадыр-хоорайлар Москва, Ленинград, Балтий далай хаажылаан үш угбашкы эвилелдешкен республикалар — Латвия, Литва, Эстония, сөөлүнде Закавказьени сонуургап барып көргеннер сактыр.

Чоорту дыштаныылганың маршруттары ырап, ам мырынай даштыкы күрүнелерже орук ужукталган. «Тыва турисчини» баштай-ла хүлээп алган чер — Чехословакия. Таптыг-ла бир чыл бурунгаар, бо ойде. Найыралчы харылзаа ужукталганда чүү деп. Эрткен чайын база бистен бир бөлүк Чехословак Федеративтиг Республикага аалдап барып, мага хандыр дыштангаш ээп келген. Делегей чергелиг немец композиторлар Бетховенниң, Моцарттың, Штраустуң чурту, бурун культураның оранны Австрий республиканы кезек кижи сонуургал-биле көөр аас-кежикке эрткен чайын таварышкан. База кожа-хелбээ бүгүдеге найыралдыг Моол Арат Улус (БНМАУ)-биле туристер солчулгазын бир-ле дугаар валюта чок боттандырган.

А Тыва АССР, чурт иштинге аъттыг, чадаг, автобустуг, самолёттуг ырак, чоок экскурсияларның чежезин ол дээр. Чүгле күзел-ле билир. Оран-чурттуң каас-чараш булуңнары, хоорай, суурлары кыш-чай чок силерни манап турар. Шак ынчаар бо эртен, сентябрь 5-те «Тыва туристиң» методизи Л. Николаевага удурткан 30 кижилиг бир бөлүк Совет Социалистиг республика Молдованың мурнуу чүгүнче Красноярск аэропортундан ужуп үнер. А. З. Очилованың баштап чоруур 21 кижи база бөгүн кежээ Каунас—Минск тавартыы чораан аян-чоруун төндүргеш, ээп чанып келирлер. Олар-биле барык карыштыр ол чүкче, тодаргайлаарга, Вильнюс хоорайже углай үнген бөлүкте солун чүүлдер хөй дээрзин бистиң корреспондентивиске республиканың туризм чөвүлелиниң харысалгалыг ажылдакчызы Виктор Русалеев чугаалаан. Ук бөлүк чаа эрткилээн совет тудугжулар болгаш хөмүр-даш тывыкчыларының профессионал байырлалдарын таварыштыр ажыл-ишчи бедик көргүзүглери дээш халас путёвкалар-биле шаңнаткан мурнакчылардан тургустунган.

ДААРТА

ЧАА КИЛДИС, ЧАА ХҮЛЭЭЛГЕ

Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр талазы-биле күрүне комитединиң каттыжышкын кылдыр эде организастааны-биле чергелештир ында өскерлиишкиннер болган.

Бир чамдык үүрмек килдистерни шугуп ап каггаш, а өскелерин улгаттыр эде каттыштырганы боор турар. Ынчаа көөрге олар[illegible] [illegible]. [illegible] ажыл[illegible]. Чаа [illegible] болгаш мурнакчы арга-дуржулганы нептередириниң болгаш пропагандалаарының килдизи [illegible]. Ол чаа килдис. Мурнунда ону «Социалистиг чарыштың болгаш мурнакчы дуржулганың килдизи» деп адап турган. Ам ооң ат-бажы-даа өскерлип, штады-даа улгаткан. Килдисти удуртурун арттыкы [illegible] С. С. Монгуш[illegible].

[illegible]

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНДЕ

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң чанында партийжи контроль комиссиязының 30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин чок черге репрессияга таварышкан партия кежигүннерин агартыр талазы-биле киирип келген материалдарын сайгарып көргеш, политиктиг хамаарылга талазы-биле (өлгениниң соонда) дараазында кижилерни айыткан:

Адыг-Түлүш Тондуп Конгалыг оглуун (Адыг-Түлүш Тондуп Танзурунович), Оюн Отчан оглу Уваңгурну (Оюн Уваңгур Отчанович), Түлүш Торлаажык Сатпажыкты, Ховалыг Манчай-Байыр Кандан-оолдуну (Ховалыг Манчай-Баир Кандан-оолович).

Адыг-Түлүш Т. К. 1911 чылда төрүттүнген, тыва, ТАР-ның Улуг-Хем кожууну Ийи-Тал сумузу чурттуг. Тыва Төлээлпе ажылдап турган. ТАРН кежигүнү турган, партияга кирген[illegible] архив документилеринден тодараттынмаан. Хоругдаттырарының мурнунча [illegible].

1938 чылдың октябрь 26-да тудуп хоругдаттырган. ТАР-ның Иштики херектер яамызының 1938 чылдың декабрь 7-де болган суд [illegible] шииткен. Контрреволюцчу [illegible].

Ол [illegible] контрреволюцчу [illegible].

[illegible] чүүлге дүүшкек эвес болганы тодараттынган. Ол херектиң талазы-биле истелгени чорудуп турган үеде хоойлу-дүрүмнү каржызы-биле үреп турган. Адыг-Түлүш Тондуп херээн эрттиргени [illegible] соонда, 1948 чылдың ноябрь 27-де база катап туттуруп хоругдаттырган болгаш ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруун министерствозунуң чанында [illegible] доктаал-биле социал талазы-биле айыылдыг кижи кылдыр санатпаан, контрреволюцчу организацияга хамаарылгалыг болган деп нүгүлдеттен. 1949 чылдың январь 26-да ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруун министерствозунуң чанында өске чөвүлел [illegible] доктаалы-биле Красноярск крайже шөлүттүрген.

Тыва АССР-ниң Дээди суду 1963 чылдың апрель 1-де доктаалы-биле Адыг-Түлүш Тондупка хамаарыштыр ТАР-ның суд коллегиязының Иштики херектер яамызының 1938 чылдың декабрь 7-де шииткенин солаан, кем-херек үүлгедиин чок болганы-биле херекти хаггаш болгаш ону бүрүнү-биле агартаан.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1958 чылдың декабрь 1-де доктаалы-биле Адыг-Түлүш Тондуп Конгалыгга (Адыг-Түлүш Тондуп Танзурунович) хамаарыштыр ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруун министерствозунуң өске чөвүлел хуралының доктаалын солаан, а ол [illegible] кем-херек үүлгедиин чок болганы-биле херекти хаггаш болгаш ону база катап бүрүнү-биле агартаан.

Оюн У. О. 1902 чылда төрүттүнген, тыва, ТАР-ның Тес-Хем кожуунунуң Чыргаланды суму чурттуг, ТАРН кежигүнү турган, партияга киргениниң үези архивтерден тывылбаан. ТАР чазааның секретары, ТАР-ның үлетпүр болгаш садыг министри болуп ажылдап турган. ТАРН ТК-ның кежигүнүнге, ТАР-ның Биче Хуралының кежигүнүнге соңгудуп чораан. Туттуруп хоругдадырының үезинде Тыва Төлээлпе[illegible] даргазынга ажылдап турган. 1938 чылдың декабрь 21-де туттуруп хоругдаткан. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы шаажылалдың дээди хевири-биле — контрреволюцчу ажыл-чорудулгазы дээш боолап шииткен. Шииткелди күүседип боттандырган. Контрреволюцчу организацияга бактаап кирип, коржаа системазынга торалакчы ажыл чорудуп турган деп нүгүлдеткеш, ол бурууладтырган.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1963 чылдың октябрь 27-де доктаалы-биле Оюн Уваңгур Отчанга хамаарыштыр ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязының 1939 чылдың июнь 20-де доктаалын солаан, херекти хаггаш болгаш ону бүрүнү-биле агартаан.

Түлүш Т. С. 1906 чылда төрүттүнген, тыва, ТАР Улуг-Хем кожуунунуң Элдиг-Хем сумузу чурттуг. ТАРН кежигүнү турган, партияга киргениниң үези архивтерден тывылбаан. ТАР-ның Курлавыр[illegible] даргазынга, ТАР-ның Садыг-[illegible] даргазынга ажылдап чораан. Туттуруп хоругдадырының үезинде Тыва Тиилпоттуң даргазынга оралакчызынга ажылдап турган.

1938 чылдың ноябрь 17-де туттуруп хоругдаттырган. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 1938 чылдың декабрь 7-де контрреволюцчу ажыл-чорудулгазы турган дээш херектизин хавырбышаан, 5 чылда кара-бажыңга шииткен.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1963 чылдың апрель 2-де доктаалы-биле ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязының 1938 чылдың декабрь 7-де Түлүш Торлаажык Сатпажыкка хамаарыштыр шииткелин солаан болгаш кем-херек үүлгедиин чок болганындан херекти хаггаш болгаш ону бүрүнү-биле агартаан.

Ховалыг М. Б. К. 1897 чылда төрүттүнген, тыва, ТАР-ның Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаана суму чурттуг. ТАРН кежигүнү чораан, партияга киргениниң үези архивтерден тывылбаан. «Шын» солуннуң редакторунга, ТАРН-ның Чөөн-Хемчик кожкомунуң секретарынга ажылдап чораан, туттуруп хоругдадырының үезинде күүзүнда көдээ ажыл-агыйлыг турган.

1938 чылдың ноябрь 1-де туттуруп хоругдаттырган. ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязы 1938 чылдың декабрь 7-де М. Б. К. Ховалыгны боолап аштаар-биле эдип шииткен. Шииткелди күүседип боттандырган. Ол база контрреволюцчу ажыл-чорудулгага кирип турган деп нүгүлдедип бурууладтырган.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң президиуму 1969 чылдың апрель 1-де доктаалы-биле ТАР-ның ИХЯ-ның суд коллегиязының 1938 чылдың декабрь 7-де Ховалыг Манчай-Байырга хамаарыштыр доктаалын кем-херек үүлгедиин чок болганы дээш солаан, ону бүрүнү-биле агартаан.

1991-1995 чылдарда болгаш 2005 чылга чедир келир үеде Тыва АССР-ниң долгандыр турар агаар-бойдузун экижидериниң, камгалаарының болгаш бойдус курлавырларын ажыктыг ажыглаарының

КОЛ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

1991—1995 чылдарда болгаш 2005 чылга чедир келир үеде Тыва АССР-ниң долгандыр турар агаар-бойдузун экижидериниң, камгалаарының болгаш бойдус курлавырларын ажыктыг ажыглаарының кол угланыышкыннары [illegible]

[illegible]

автотранспорттан — 48.5 муң тонна боор турар. Чижээлээрге, Кызыл хоорайда довурак-доозунунуң чыл бүрүде мөөңнээшкини болуп болур хемчээлден 2 катап ажыг, угаарлыг газ —2.2 катап, хөө —3.4 катап хөй. Республикада чаңгыс-даа бүдүрүлге черинде атмосфераже боктуг бүдүмелдер үндүрүп болурунуң чөпшээрели болгаш бүдүмелдер үндүрериниң боор болур хемчээл нормативтери чок. Агаар бассейнин бокталдырып турар бүдүрүлгелерниң хөй кезии довурак-доозун, газ арыглаар деригллер болгаш [illegible] хереселдер-биле [illegible]. «Тыва даг [illegible]» болгаш «Тыва кобальт» комбинаттар, «Тыва [illegible] материалдары» каттыжыышкыны, Тываның электри четкилери, [illegible] бүдүрүлге черлери атмосфераны [illegible] хөй бокталдырып, хирлендирип турар бүдүрүлгелер ол.

[illegible]

I. Нити системалыг хемчеглер

[illegible]

II. Суг курлавырларының камгалалы

[illegible]

III. Агаар бассейниниң камгалалы

[illegible]

IV. Чер курлавырларының камгалалы

[illegible]

V. Үнүш болгаш дириг амытаннар аймааның камгалалы

[illegible]

(Төнчүзү 3-кү арында).

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

Кызыл дептерин 1990 чылда белеткээр болгаш ооң соонда парлап үндүрер.

1990-1991 чылдарда аңнывр дириг амытаннарның кол хевирлериниң баш санының болгаш турар черлериниң дугайында тодарган билип алыр болгаш ооң үндезининге оларны камгалаарының, ажыктыг ажыглаарының база баш санын катап тургузарының талазы-биле үр хуусаалыг хемчеглерни ажылдап кылыр сорулга-биле санаашкын ажылдарының комплекизин боттандырар. Республика девискээринде туруп турар камгаланылыг аңнывр черлериниң санын, шөлүн ажылдаар хуусаазын ыдже көөр болгаш чурумчудар.

Аңнывр, балык тывыш болгаш өске-даа организацияларга аңнаар черлерни болгаш суг хоолбектерин бижиткээрин, дириг амытаннар аймаан камгалаарын болгаш көвүдедирин кол түңнел кылдыр көрүп чурумчудар.

Черлик дириг амытаннарны аңнаар черлериниң [illegible] чоруун бедидериниң болгаш турар черлерин [illegible] хемчеглерни 1991-1995 чылдарда ажылдап кылган баш [illegible] турарын чедип алыр.

1995 чылга чедир черлик амытаннарны учёттаа [illegible] [illegible]

дан эгелеп учёттуг сан-көргүзүглери чок аңнывр ажыл-агыйларынга аңнаашкын чорудары хорулур.

Балыктарының үнелиг уксааларын оларга салыр сорулга-биле республиканың суг хоолбектерин шиитпирлээр. 1991-1992 чылдарда чылда 50 миллион балык үүргенези бүдүрер инкубатор цегиниң тудуун болгаш балыктар байлаңнарын чедир өстүрер хоолбектерин тударын боттандырар. 1995 чылда суг алыр черлерни балык камгалаар дериглер-биле дерир.

Төттеглекчилер-биле демисел талазы-биле ажылды үндезини-биле ада тургузар. Кууснениң аң-мең хайгаараачызы болгаш балык хайгааралының штаттыг сан-бажын болгаш бюджеттиг акшаландырыышкынын Тыва АССР-ның Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединге дамчыдып берер. 1995 чылга чедир күрүнениң аң-мең хайгааралының албанының, балык камгалал инспекциязының, охотоведтериниң болгаш оларның санын чедирер нормативтиг деңнелге чедирер. Спортчу аңнаашкынның болгаш балыктаашкынның организастааның чурумчудар, чамдык чүүлдерин, балык тывыш аңнаарынга болгаш турарынга үндезин чок хоруглаларны дүжүрер. Республика девискээринге Аңнаарының болгаш балыктаарының дүрүмүн ажылдап кылып болгаш 1990 чылдың ниити чартыкыдан эгелеп ажыглаарга киирер, күштүг болдурар.

VI. Чер иштиниң байлаан ажыглаары болгаш камгалаары

[illegible]

VII. Бойдус турасклалдарының камгалалы

[illegible]

чуурдерин садгар, хемир-хөлдер суг уйгарлары, чер хевир-чурайлары, геологтуг сонуур чүүлдер, ыйлар-даш оон-даа өске оларга бойдус турасклалдарының эрге-байдалын тыпсыр сорулга-биле илередир.

Бойдус турасклалдарының санынга Азас, Төре-Хөл, Сүт-Хөл, Чагытай, [illegible], Чедер, Дус-Хөл, Дашты-Хөл, Кара-Хөл, Бай-Хөл, Каък хөлдерни, Үш-Белдир, Тарыс, Сайлыг, Халбык, Дустуг-Хем, Улаатай, Салдам аржааннарын, азоттуг термаларын, Даштыг-Чараш-Даштын минералдыг даштарын, чонар-даш чыдар черлерни, Кызыл, Мөрен куйларын, Теве-Хая хаяларын, Хайыракан даан киирер.

Бойдус турасклалдарының ажыл чуруму ажыл-агый чорудулгазын кызыгаарлаарын киириштир ажылдап кылыр болгаш доктаадыр, кайы-бир бойдус турасклалының байдалы дээш харысалгалыг кижини, оларны камгалаарының талазы-биле ажылдарның чуруму болгаш ону [illegible]

терни, чарлалдарны, а эргежок чугула апарган таварылгаларда, автотранспорт турар черлерни, бойдус турасклалдарын көөр болгаш улус дыштаныр черлерни дерир.

Республика девискээринде хорум-базырыктарны, бурунгу кижилерниң арттырып кааны оларның турган черлерин, хаяларда чураан чуруктарны болгаш өске-даа ажыл-чорудулгазының истерин дансылаар, оларны камгалаарының талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш боттандырар. Доктааттынган чурумну хажытканда Тыва АССР-ның Культура министерствозу-биле дугуржулга болгаш улус депутаттарының черчер Советтеринге дамдеглелдер чокта бурунгу хөөржудулгелерни казарының таварылгаларын болдурбас.

1991 чылда республикада камгалалдыг черлерниң концепциязын 2005 чылга чедир келир үени бодап, ажылдап кылыр. Черлерниң хөй чүзүн каас-чаражын, ужуш болгаш дириг амытаннар аймаан камгалап арт-[illegible]

тырып аар сорулга-биле Тоджу [illegible] Улуг-Нур [illegible]

VIII. Бойдус камгалалының экономиктиг механизмин сайзыраңгайжыдары

[illegible]

IX. Чурттакчы чоннуң экологтуг кижизидилгези

[illegible]

бригадаларын, школа лесничестволарын, аныяк натуралистер бөлгүмнерин, экологтуг кочпаларны, зообулуңнарны болгаш оон-даа өске чүүлдерни организастаарынга эргежок чугула ногаан участоктарны болгаш техниканы хоорай база кодаа школаларга аңгылап бээр. Даады болгаш ортумак тускай өөредилге черлеринге оларның ургланыышкынындан хамаарылга чокка «Бойдус камгалалының» курузун өөренирин киирер.

Марксизм-ленинизм университединиң чанынга республиканың удуртукчу кадрларынга экологтуг билиглерниң доктаамал школазын тургузар. Кызылда ку-[illegible]

[illegible] хоорай конкурстарын [illegible] дыч-на эрттирер.

Кызыл хоорайга болгаш республиканың районнарынга бойдус камгалалының талазы-биле хөй-ниити дружиналарны организастаар. Бойдус камгалалының ажылының акшижидериниң талазы-биле хоорайлар болгаш суурлар, үлетпүр, автотранспорт, тудуг, кодээ ажылдыг болгаш өске-даа бүдүрүлгелерниң база организацияларның аразында республиканың көрүлде-конкурузун чарлаар.

• • •

Бойдус камгалалының айтырыгларын шиитпирлээри — эң чугула социал-экономиктиг сорулга. Бойдус камгалалының талазы-биле салдынган сорулгалар күрүне планнарының болгаш күш-ажылчы коллектив бүрүзүнүң ажылының чарылбас кезээ болур ужурлуг. Республиканың бойдус байлактарын камгалаарының болгаш көвүдедириниң [illegible]

ни долгандыр турар бойдус хүрээлелиниң байдалын экижидериниң талазы-биле хемчеглерни, оларны шиитпирлээриниң эргежок чугулазы чүгле амгы эвес, харын-даа келир үениң салгалдарынга эки болур болганда, Тыва АССР-ның күрүне, ажыл-агый болгаш хөй-ниити организацияларының [illegible]

Шүгүмчүлээни дээш... партиядан үндүрген

Иргит Достайның «Бот-боттарын камгалашкан» деп чүүлүнге хамаарыштыр

Бо чылдың июль 6-да үнген «Шын» солунга партия Каа-Хем райкомунуң кежигүнү Иргит Достайның «Бот-боттарын камгалашкан» деп эгелиг материалын парлаан. Районнуң малчыннарының амыдырал хандырылгазында четпестерин, совхозтарының малының баш саны өспейн, продуктулуу көвүдевейн келгенин, кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң удуртукчуларында тыва кадрларның эвээжин, чамдык удуртукчуларның эрге-дужаалын соора ажыглап турарының дугайында ында бижээн турган. Удаваанда аңаа партия Каа-Хем райкомунуң ийиги секретары О. П. Муравьевтуң ат салганы, молдуунда солунга үнген материалга удурланган харыызы редакцияга келген. Чамдык факт-барымдааны хоорредип, хажытканы чүүлдү солунга үндүрерге районда болгаш республикада байдалды баксыратпаан, бир нацияны өске нацияга удур тургузуп, ажылчыннар-биле удуртукчуларның аразынга таарымча чок чөрүшкү болдуруп турар деп чемелеп үн харыызында түңнелинде айыткан.

Ынчангаш солунга эш Достайның тургускан айтырыглары районнуң амыдыралынга хамааржыр болганда оон шынын база материалын илередири-биле районнуң удуртур органнары он кижи составтыг комиссияны тургускан. Оң даргазынга партия райкомунуң секретары Л. Д. Варлиновтаны томуйлаан. Комиссия чүүлде айыткан факт-барымдааларның шынзыыргын хынап көргеш, оон [illegible]

лери редакцияже бижээн чагааларынга ажыл иштэ, амыдыралда болуушкуннарны, четпестерни шыны-биле илередип турар. Ылангыя коммунистер партиянын кандыдаа органы болгаш кайы-даа коммунисти шүгүмчүлээр деп Уставта айыткан эргезин долузу-биле ажыглап, ажыктарлыг амгы үеде четпестерни шыны-биле илередип, бүгү келир кижилерни чажырбайн, чадын, чалтуу-биле шүгүмчүлеп, боттарының сеткилзоналын илередип келгеннер. Ол дээш оларны партиядан үндүрүп көрбээн.

Сарыг-Сеп № 2 ортумак школазының хоочун башкызы, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы, партия райкомунуң кежигүнү И. А. Достайны солунга шүгүмчүлелдиг материалды бижээни дээш СЭКП кежигүнүнден үндүрүпкени редакцияга улуг дүвүрээзинни болдурган. Иргит Арапталович — «Шын» солунунуң хоочун бижикчизи, ол кажан-даа меге, хоп, нүгүлдээн материалды биске биживээн, бижиирзинге бүзүрээр бис. Оон партияжи, хамаатызы, башкы мергежилин, туружун кончуг эки билир бис: ак сеткилдиг, ажылчын, төлептиг аажы-чаңныг, шынчы, четпестерге эптешпес, кандыг-даа нациянын кижизин ылгай көрбес интернационалчы кижи.

Шак мындыг ат-алдарлыг, сураглыг, төлептиг кижи кончап солунга меге чүве бижип бээр! Ынчангаш «Бот-боттарын камгалашкан» деп чүүлде айыткан факт-барымдааларны катап тодарадып, комиссияның [illegible]

гайында чугаалаван болдур.

Бо-ла айтырыгны тодарадып алыры-биле оон чаш кижилер-биле уштралдаш чугаалап бис. Сарыг-Септиң № 2 школазының партия организациязының секретары Л. У. Өлетпе база ужуражыдывыс.

[illegible]

Иргит Арапталович чаарбы ажыг чыл дургузунда Каа-Хем районга ажылдап келген, ынчангаш ооң социал-экономиктиг амыдыралын, байдалын, кадрларының ажыл-ижин кончуг эки билир. Ынчангаш солунда бижээн материалында районнуң мал ажылында, малчыннарның амыдырал хандырылгазында, кадрлар айтырыында четпестерни шын илереткен. Партия райкомунуң бюрозунуң доктаалында И. А. Достайның бижээн чүүлүнде айыткан четпестерниң хөй нуруузу бадыткаттынмаан, өске факт-барымдааларны хажыткан болгаш үрдүндүр көргүскен деп бижээнинге чаңнээрешпейн турар бис. Мал ажылында, малчыннар амыдырал хандырылгазында, кадрларга хамаарышкан четпестер, ылангыя Б. А. Морозов, М. В. Пирогов оларның эрге-дужаалын соора ажыглап турганы бол-[illegible]

[illegible] партия эге организациязы үзе шиитпирлээр ужурлуг. Ындыг турбужа, ону партия райкому үреп, партия эге организациязынга ол дугайында дыңнатпайн-даа партоганнарының болуушкун сайзырын кылыр-даа И. А. Достайны СЭКП кежигүнүнден үндүргени хажыдыышкын болганы илдең. Партия райкомунуң бюрозунга башкызынның хуу херээн партия эге организациязынче шилчидерин чамдык бюро кежигүннери саналдаан турган. Ол санал дээш чүгле ийи кижи бадылаан, өске бюро кежигүннери удурланган. Мооң ажырга, коммунистиң хуу херээн партия эге организациязынга чугаалажып көрбес дээни ол-дур. Бо база-ла партияжи Уставтың негелделерин үрээни-дир. СЭКП райкомунуң бюрозу шак мындыг частырыгларны кылып турда, тургускан айтырыгны шын, чөптүг шиитпирлеп алыры берге.

Иргит Достайның «Бот-боттарын камгалашкан» деп чүүлүнде айыткан факт-барымдааларны, партия райкомунуң тургускан комиссиязының справказын, партия шинтпарын оларны шынзыдып көргеш, районнуң шүгүмчүлелден [illegible]

[illegible]

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).
Ойдуп ИРГИТ.
Юрист.

[illegible] Достайның бижээн чүүлүнде айытканы болза: «СЭКП Уставының негелделеринге дүүшпес үүлгедигни кылганы болгаш сагылга-чурумну үрээни дээш «Бот-боттарын камгалашкан» деп чүүлде чамдык фактыларны өжегээр хажытканындан база үрдүндүр көргүскенинден районда таарымчалыг байдалды үрээринге чедирип, барымдаа чок чугаа-соотту үндүргени дээш, бир нацияны өске нацияга удурландыр тургусканы дээш чүүлдүң автору эш И. А. Достайны СЭКП кежигүнүнден үндүрер». Ол ышкаш чүүлдү хынаан комиссияның түңнелин, бюронуң шиитпирин солунга парлаарын дилээн болган.

«Шын» солунунуң хөй санныг бижикчилериниң аразында шак мындыг берге байдалга таваржып, партиядан үндүрткен коммунисти дыңнаваан бис. Солунунуң номчукчулары-даа билбес боор. [illegible]

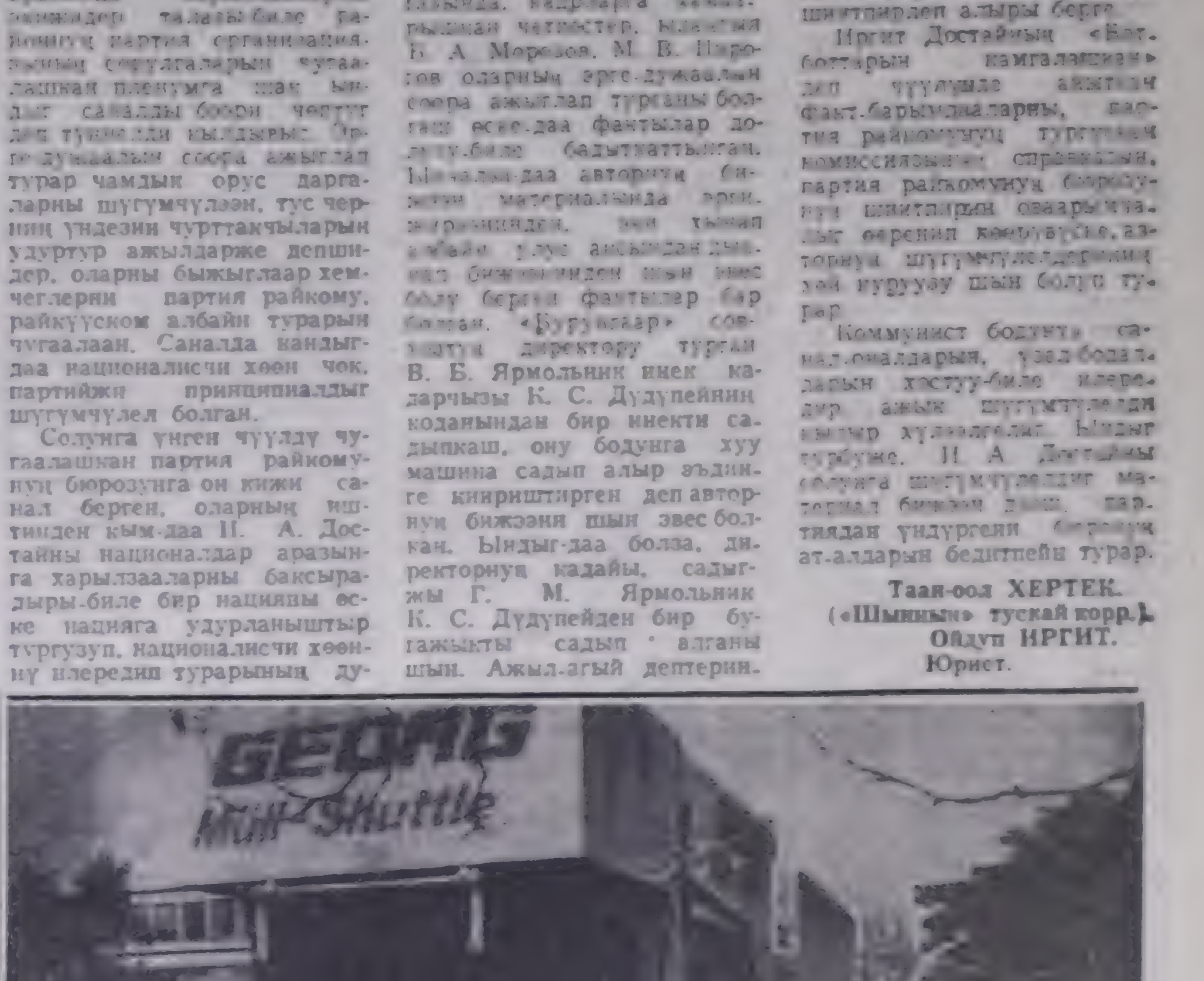

МЕН БАЗА УДУР МЕН

Май 25-те үнген «Шын» солунга Серин-оол Сарыглардың, июль 24-те үнген «Тываның аныяктары» солунга Каадыр Салчактың материалдарын мен деткиир мен. Мен база шажын-чүдүлге непередиринге удур мен. Бис шажын-чүдүлгени лама-хамнары-биле катай 1928-1932 чылдарда-ла узуткап каапкан болгай бис. Совет Эвилелиниң ачылдазын көрүп эгелей берген кижи [illegible] дургузунда, шажын-чүдүлгени уткан турдувус. Мен бодаарымга, Коммунистиг партия ону шын узуткаан. Ону катап тургузар болза, амгы үениң аныяктарынга багай салдар чедирери чугаажок.

Амгы үеде хүрээ тудар деп чугаа үнүп турар-дыр. Ону тудуп аарга, чонну мөлчүп чиир арга тургустунар-дыр. Хүрээ тудар акша-төгерикти кайыын тып алырыл? Оон орнунга ясли-садик тутса, ажыктыг деп бодаар мен.

Бойду МОНГУШ.

Барыын Германияның улуг хоорайларының богун аштаар чаа техника удавас ажылдап эгелээр. Хоорай богу аштаар чаа машиналарның баштайгы хевирлерин Бонн хоорайга чонга сонуургадып көргүскен (чурукта).

«Шаттл» дээр маркалыг ол машиналар бокту ширбип аштааш, чүдүрүп алгаш, хоорай даштынга аппарып төгер ажылдарны кылыр. Оон бир онзагай чүүлү бок төгер ырак черлерже чорбазы болур. 20 кубометр чедир ишкир контейнерлерни ол чаңгыс черге долдуруп каар. Оон ындыг янзылыг белеткээн чүъгүн оон улуг күштүг машиналар хоорай даштында тускайлаан черлерге азы демир-орук станцияларынга чедирер. Ажылды мындыг янзылыг кылдыр таарыштыр кылганы күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн бедиткен. Хөй контейнерлерлиг бир машина эләэн каш кудумчуларны саат чокка аштап турар.

СЭТА-ның фотозу.

«Мұңгаралывыс» деп чүүлге хамаарыштыр

ОЛАРГА ДУЗА ХЕРЕК

● Чурттаар бажың, тааржыр ажыл-биле хандырар ●

Моон мурнунда бистиң солунга («Шын» № 195, август 26) «Мұңгаралывыс» деп эге-биле парлаттынган өскүс уругларның чагаазын номчукчулар билир. Адар-оол Седип угбазы Арлета-биле редакцияга боттары-ла чедип келген, ынчангаш оларның-биле чугаалажыр аргалыг болдум.

Амыдырал нарын. Дески чүве кайда боор. Ажы төл өскүс-чавыс артып каар мұңгарандыг таварылгалар-даа турар. Ада-иезинден чарлып, долу өскүс арткан бо уругларның салым-чолу чиик эвес болган. Ынчаң оларның эң улуу Арлета 10 хар чаа ашкан, бичии дуңмазы Аржаана 2 харлыг, Адар-оол 7 харлыг турган. Ындыг чаш кижилер ада-иезиниң бажыңын боттары ээлеп, тускай амыдыраар шаа турбааны билдингир. Өскүстерни боттарынга ап, хайгаарап дузалаптар хире кады төрээннери чогундан оларны ыкай-бээр тарадыпкан. Эң бичиизин уруглар бажыңынче, шала улуг-ларын Бай-Хаактың интернадынче чорудулапкан. Олар чыл-чылы-биле даа боттарын көрүшпейн бээр, ол-бо төрелдеринге чайгы дыштаныылгазында хоргаланып чурттап, чүнү көрбээннер дээр.

Авазының дуңмазы, даай-авазы өг-бүлезиниң болдунар-ла шаа-биле уругларны кыдыындан карактап, ачыдузазын көргүзүп чораан.

«Өскүзүнден өлбес», «Чону — чоорган, хөйү — хөйлең» дижири ышкаш, шору өскүлей бергеннер. Эң бичии дуңмазы Аржаана бо чылын Кызылдың № 9 школада 11 класста өөренип берген.

Адар-оол шеригден халажып келгеш, ажылдаар дээш бир общежитиеге пат боор, байдалын чугаалап тургаш, кинир бижидип алган. Ажылдай берген. Херек кырында ында чурттавайн турар. Общежитиениң комендантызы көргеш-ле, «Кажан үндүр бижидер сен, дүргеде» деп автобуска безин сагындырып алгырар. Оон ол пат чаштынап апарган.

Доктаамал чурттаар чери чокта канчаар боор, автовокзалга-даа бо-ла барып хонар. Шагдаалар пат-ла таныыр апарган, паспортун көргүс, чүге мында чор сен дээрлер. Гостиницага-даа хонуп чоруур, ынчаарга бергези аажок, ажылдап алган бичии акша-көпеек дораан кантаалыр.

Хөөкүй утбашкыларның изиг күзели — чаңгыс черге бөлдүнчүп алгаш, кады чурттаары. Ынчанмайн канчаар, иштин-хөңнүн чугаалажып, азыражып амыдырап орар болза, оларга кайы хире өөрүнчүг-гүл. Адар-оол-даа, угбазы-даа назы чедип өскен-дир, олар боттары бут кырынга туруп, хуула амыдыралын аайлап тып алыр уези келген-дир. Ам бо хүннерге чедир оларның амыдыралы кээргенчиг, кырында чаглак, кыйыында эт-севи-даа чок.

Бажың-балгат чок, хонар чер дилеп кылаштап чоруур өскүстер амыдырал шугумундан үндүр октаткан, кымга-даа херек чок кижилер болганы ол бе? Чок, олар бистиң ниитилелдиң дең эргелиг кежигүннери, социал нежиктерни хоойлу ёзугаар алыр, эдилээр ужурлуг хамаатылар-дыр. Бо өскүстерниң амыдырал-чуртталгазынче Министрлер Чөвүлелиниң аныяктар айтырыының талазы-биле доктаамал комиссиязы кичээнгей салып, дуза көргүзери чугула-дыр.

Оларга чүгле дарый, бөгүн, бо шактарда дузалаары негеттинер-дир. Бир дугаарында, оларны квартира-биле хандырар херек. База долу өскүс өөреникчи Аржааназы хоорону, школа дирекциязы учётка алгаш, пособие, дузаламчы көргүзерин шинтпирлээр аваар. Тааржыр ажылга тургустунуп алырынга база дузалаары күзенчиг. Оларның амыдыраарынга акша-төгериг херек болгай.

Чажындан-на өскүс калгаш, элеп-түреп өскен-даа болза, олар эки мөзү-бүдүштүг кижилер болган. Угбазы Арлета, Адар-оол-биле чугаалажып орарга, оларның аксы-сөзү топтуг, амыдыралынга, ажылынга кызымаа, чүткүлдүү илдең. Эртем-билиг чедип алырың күзеп чоруурлар. Он бир класста дуңмазы школаны чедиишкинниг доозуп алзын дээш кончуг кызып турарлар. Аржаана эмчи болур күзелдиг. Дуңмаларын углап-баштап, оларны карактап, чанынга ажылдазымза деп бодап чоруурун угбазы чугаалап орду.

Адар-оол угбазы-биле бажың-балгат дээш шеригже ол чорупкарының мурнунда-ла сүрлүп эгелээн. Каяа чедер бааары, кымдан чүнү айтырары-даа оларга нарын турганы чугаажок. Ужур-уун орта билбес, бичии, аныяк кижилерге чүве айтып боор, деткиир кижилер-даа тывылбаан. Кала-даа кире бээрге, кайын келдинер, каяа чурттап, каяа өөренип чораан силер дээш, хөй шынзылга, документилер экке-лдер дээр. Хоорküскомнуң чуртталга шелү харылаар киддизиниң эргелекчилеи тайылбырлап, чугаалап бээр туруктуг херектенир кандыг айтырыглыг. Чүнү билип ап айтырар дээнин дыннаардаа хөңнү чок болурунга Адар-оол пат-ла мұңгараар апарган. Шак ынчаар элеп-түреп чоруп тургаш, херектиг шупту документилерни чыггаш, киирип каан, Министрлер Чөвүлелиниң чөпшээрелиниң ёзугаар хоорküскомнуң чуртталга комиссиязы оларга оочур чокка квартира бээр дугайында шинтпирни бо чылын үндүрүп каан. Ынчалза-даа кажан кайын бээрин, тодаргай чүнү-даа чугаалаваан, билдинмес. Байдалды тодарадыры-биле хоорküскомнуң чуртталга шелү харылаар киддизи-биле харылзаштым. Ында инструктор Л. Л. Закирёноктуң тайылбырындан — хосталган эрги бажыңны (печка одаар) бээр деп комиссия шинтпирлеп каан. Кажан, чүү хосталыры билдинмес деп чугаалаан. Моон алгаш көөрге, бо киддис өскүстерге бажың бээринин айтырыын дүрген болгаш чогумчалыг шинтпирлээринге далашпайн турар. Хосталган, эрги ыяш бажыңнар дээрге билдингир-ле болгай. Септеп-седиирн база суугу одаарынга ыяш, хемур-даш негеттинер. Айтырыгны ынчаар шинтпирлеп болур бе? Өскүстерниң амыдырал-чуртталгазынга таарымчалыг байдалды тургузарынга болдунар аргаларны алза чогуур. Бирээде чылдырып турбайн, дарый шинтпирлээр. Ийиде, оода соок суглуг, печка одавас, чылыдылга системазында коштунган эрги бажыңдан бээри күзенчиг-дир. Алы болза, чаагайжыды туттунган бичежек квартиралар-лыг (малосемейка) бажыңнар-даа дужааттынып турар-дыр. Оон көрзе кандыг боор. Күс дүшкен, кыш чоокшулап орар-дыр. Өскүстер ам-даа дүвүреп манавышаан.

Өскүс-чавыс уругларга кээргел, ачы-буян деп чүве кезээде турар ужурлуг. Кызыл хоорайның күүсекчи комитеди, хоорай Соведи мындыг өскүс, ада-иези чок, карантаар-дузалаар улузу чок уругларже, аныяктарже көрнүп, оларның чуртталга байдалын, таарымчалыг ажылга тургузарын контрольга алыр, шинтпирлээр хүлээлгелиг.

Намчал ООРЖАК.
(«Шынның» корр.)

АМЫДЫРАЛЫ ШУУДАЗЫН

Экии, редакция! Август 26-ның солунунда парлаттынган Адар-оол Седиптиң «Мұңгаралывыс» деп эгелиг чагааны мени дүвүредипти. Мен Адар-оолду 1987 чылдың майның сөөлгү хүннеринде бир дугаар болгаш сөөлгү катап көргеним ол, оон ол олчаан таварышпаан мен.

Адар-оолдуң амыдыралының бергезин, өскүстүң салым-чолун чугаалап орда, карааңдан чаштар бадып турганы караамга чуруттунуп кээр турду. Ам канчап чорлар ирги деп бодап чордум.

Ам кээп Адар-оолдуң чүнү канчап, кайда чоруурун душ боор солун дамчыштыр билип алдым.

1987 чылда мээң кыс дуңмам Адар-оолдуң угбазы-биле чаңгыс хоорайга өөренип турган чүве. Мени бо ужуражылышкынны сактып бижири берге-дир. Кандыг херектиг ужурашканымны эрттирипте йн. Мен Адар-оол сугну өскүс деп шуут сагыжымда чок чеде бердим. Адресте бижип кааны олчаан кудумчуну тып алдым. Ол болза Ак-Довурак хоорайның Постоянныйда чүве, чеде бээривиске, 5 каът бажыңның 3-кү каъды. Эжиин соктаарывыска, 40 хар хире назылыг херээжен кижи эжикти ажыдыпты. Бис дораана: «Адар-оолга херектиг чор бис, силер Адар-оолдуң авазы силер бе?» — деп айтырдывыс. Ол херээжен: «Чок, мен ооң кады өөренип турар эжиниң авазы мен, бо бистиң бажыңывыс-тыр. Адар-оол бистиниңде чурттап турар, херектиг келген болзуңарза, дуу ол өрээлче эрте бериңер» — диди.

Ол өрээлче кире бээривиске, 16-17 хар үези оол олур. Топтуг-томааннын, аксы-мурнунуң чымчаа аажок оол болду. «Мен бо бажыңны силерниң деп бодадым» — деп чугаалапкаш, ара душтум. Мээң бодалым болза ада-иези ма... чыи турган боор деп бодадым.

Оон Адар-оол чугаалай берди: ооң ада-иези чок. Авазы 7 харлыг турда чок апарган, 3 утбашкы. Улуу кыс, боду 8 класс дооскаш, Ак-Довурактың ПТУ-зунда 2 ги курста. Чурттаар чери чок, общежитиеге чурттап турган. Общежитиеге чурттаары кандыг ийик, бодуңар билир боор силер. Оон кады өөренип турар эжиниң авазы-биле чугаалашкаш, оларның бажыңының бир өрээлинде чурттап турар. Дыштанылга үезинде дуңмазын ап алыр, ынчаи дуңмазы 7 класс турган. Төрелдери бар-даа болза дузалашпас, оларны хары... даа хайгаараан безин көрбестер. Кырган-авазы (ачазының иези) бар-даа болза, оглунуң ажы-төлүн тоовас.

Бо бүгүнү Адар-оол чугаалап орда караанын чажы борбак-борбак бадып турду. Харлыккаш, кижи сөглээр сөс безин тыппайн баар чорду. Мээң кады чораан эжим караанын чажын тудуп шыдавады.

Мээң ыым келзе-даа, туттундум, чүге дээрге өскүстүң амыдыралы меңээ эки билдингир, бодум база өскүс кижи мен, менден бичии 2 кыс дуңмам бар.

Акым, угбам өглүг-баштыг, ажы-төлдүг, 2 кыс дуңмаларым-биле ынчап-мынчап чорааш, өзүп келдивис. Школа доскаш 6 чыл болдум. Ам дуңмаларым-биле боттарывыс бажыңывыска (авамның) олурар дээривиске ында түр када олуртуп каан улус үнүп бербейн туруп берген.

Өскүстүң амыдыралы дег берге чүве кайда боор...

А. Седипке дузалаптар боор дээш бо чагааны бижип олур мен. Адар-оолду чүгле чаңгыс катап көрген мен. Кижизин аажок дуңмай чораан. Аңаа амыдыралдың кадыг-бергезинге тайып ушпазын дыка-ла күзээр-дир мен.

Мария МОНГУШ.
Бажың-Алаак.

Найыралдың ачызында

ЧҮНҮ БИЛИП АЛДЫҢ ДИЗЕ...

Тыва АССР-ниң культура ажылдакчылары, «Саян» ансамбльдиң бөлүк артистери база «Чалыы назын» цирк-эстрада бөлүү бо чайын Моол Арат Республиканы аалдап чораан.

Кайгамчыктыг калбак-делгем ховуларлыг, байлак, кадар оъттуг шынааларлыг, дүк-түмен саар мал-маганныг, бурун шагдан тура-ла ада-өбелериниң ооржум топтуг аажы-чаңын сагып-салгаан келген аалчыларынга хүндүлээчел чоннуг чурту магадап-ла ханмас болдум.

Бис Тывадан барган аалчылар, ол чурттуң кандыг-даа суурунга баргаш, бөдүвүстүң хууда эт-севиивисти, иштик-хевиивисти ээн арттырарындан сезиг албайн турганывыс база-ла онзагай. Оор-сук деп чүве Моолда чок.

Аалга келген аалчызын изиг сүттүг шайы-биле хүндүлеп, сүттен кылган янзы-бүрү аъш-чемниң дээжизин делгеп салыр магалыг бөдүүн чон чорду.

Хөй чон чыылган хову черге сонуургап чеде бердивис. Аът чарыжынга киржир шилиндектерни аймак төвүнге болур Наадымга шилилп турар мындыг. Оюн-теглааның, ол бүгүнүң солуңун магадап тургаш, моол [illegible] аразынга чалскаан [illegible] сонуургап [illegible] барып тыр мен. Орус дыл кырынга билир, кижиниң мээң-биле мендилежип турарындан серт кынды м. Чугаалаштым... 24 харлыг Бат дээр аныяк кижи: «Орус дылды Иркутск хоорайга өөренип [illegible] мен» — деп чаагк хөөрели. Моолда орус дылды дөрт класстан эгелеп өөренип турарын база билип алдым. Бат мээң чугаамның саат чокка ол-ла дораан кожа турар өөрүнге очулдуруп бээрге, оларның арынн арынга чаагай хүлүмзүрүг чаинап турду. Бир-ле чүве аштырган ышкаш болганнар. «Бодар концерт көргүзүп бээрин дилеп турлар» — деп аныяк малчын очулдурду. Илаа, ёзугаар концерт турбаан болзажок, даргаларывыс чоокку суурдан электромотор эккээрин организастатаан соонда, тайбың аккөк дээр алаанга цирк артистериниң концертн дилег сагнап болган. Каас, чараш хеп-сынныг артистер чиик кашпагай оюну-биле чүгле улуг кижилерни эвес, харын чалыы, чаш көрүкчүлерни сонуургаткан. Ийет, чалыы, чаш ажы-төлдүң кижизидилгезинче адаларының улуг кичээнгей салып турарының аът чарыжынга белеткелден база аъткa ыпак болурунга өөредип турарындан илдең көстүр.

Завхан аймактың Улиастай деп хоорайынга Самбудчит Товуу-Дорж дээрзибиле [illegible] хостуг хөөрежип билиштим. Ол бо часка чедир партияның удуртукчу [illegible] ажылдап турган болду. МАРН-ның ээлчег чок апрель съездизиниң соонда партияның удуртукчу органнарының ажылдакчыларының 50 хуузун кызырганының соонда ол аймакта чон ортузунга эп-сеткил каттыжыышкыны бөлүүнүң удуртукчузу болуп ажылдай берген. Ам кайы хире акша ажылдап ап турарын сонуургадым:

— Бежен тугрик эвээш болзажок, хостуг үем көвүдээн. Мурнунда болза, дүнү-хүн чок ажылдап туржук мен. А ам чогаал ажылы-биле тутчур үе бар. Бисте эде тургустунуушкун кидипи түлүк. Бодум дугайты соң талалакчызы мен — деп, Самбудчит чугаалай-дыр. — Мооң мурнунда [illegible] деп чүве турган [illegible]. Дүп шагдан тура чоннуң сагып келген кончуг эки ёзулалдарын хоруп турган, мал-маганны чогуур санга тудуп турду. Эки санал онал киирип, дидим чорук кылган кижилерни деткивейн турган болгай. [illegible] бистиң «Цагаан Сар» («Ак-Ай») деп байырлалывысты 1938 чылда-ла хоруп каан. Моол чон шаандан тура суг баштарын, хөлдерин, арга-даштары, ованы дагып чораан. Ол ёзулалдарны чыл санында кылып, байырлалдарны эрттирип чораан. Эде тургустунуушкунның ачызында «Цагаан Сарны» бо чылдан эгелеп байырлаар бис. Ада-өбениң ыдык чанчылдарын, ёзулалдарын сагыváска талаар деп чүвени амыдырал көргүсту. Богда бурганның хүрээлерин катап тургузарын чөпшээрепкен. Чоннуң сеткил хөөнүнүң чымчаарынга, кижилерниң буянныг херекти үнелеп билиринге дузалыг болгу дег. Сөөлгү үеде кижилерниң каржы-дерзин апарганын көрбес бе. Өг-бүлелиг кижилерниң чарлып-чирлир чоруу база-ла көвүдээн. Ындыг таварылгалар чурт наңысылалында кончуг хөй. Өгленчирииниң ёзу-чуруму шаанда тергиин-не турган. Амгы үеде аныяк кижилер чаңгыс кежээ кады танцылапкаш-ла, өглени шаап алыр, бот-бодун эки билишпезинден дораан ол аныяк өг-бүле ээлери ийи тарай кылаштажы боор. Бодумнуң ажы-төлүмге болгаш бүгү аныяк өскенге күзээрим болза, баштай күш ажыл кылып өөренир, шын дээш туржуп билир, бурунгуларының эки аажы-чаңын, ёзулалдарын өөренип билип алгаш, ону сагып чорзуннар деп бо мен. Эртем-билиг тоң чугула. Национал тон кедип алган чораан кижини «культуразы кудулаан» дижип турган үелер база турган болгай. Ам болза магалыг-дыр, күзээни-биле кеттинер. Эптигдаа — дээш хүлүмзүрдү.

Совет-моол болгаш черле интернационалчы найырал дугайында база элээн хөөрешкен бис. «Экономиканың хөй янзы адыры-биле Япония, Англия, Сингапур, Америка болгаш оон-даа өске чурттар-биле чурт быжыг харылзааны тудуп турар» — деп [illegible] уламчылаан.

Улиастай хоорайда [illegible] туң хөгжүм-шии театрының кол режиссёру Луесандоржини-биле база ужуражып чугаалашкан мен. Аалчыларның кандыг аажы-чаны моол кижиге таарышпазыл дээрзин сонуургадым: «Менди айтырарга харыы бербеске, кончуг-ла эпчоксунар мен. Ол ышкаш хүндүлээн [illegible] бир [illegible]ганчыг — дээн. — Моол кижи бойдуска чүден артык ынак. Хем, хөл суу чүдетпес, аң-меңни кайы хамаанчок тетчеглевес, черле диринг амытаннарга каржылаймас...».

Аңы-дуңма кожаларывыс моол чоннуң амыдыралында, ажыл-херээнде амыдыралга ажыглап, үлегер апкы дег эки чанчылдар-ла долу болган. Өнүүктеринче аалдап чораан, чүнү көрдүң, чүнү билдиң дизе, күзелдиим биле хөөреп болур чүүлдерим-не хөй.

Любовь БАТУРИНА.
Кызыл хоорай.

БОТТАРЫ ШИЛИИР

Хову-Аксының № 1 ортумак школазынга чаа директорну коллектив томуйлаар хурал болган.

Таңды райкүүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Лариса Балыш-ооловна Ооржак:

— Эртпен чылын Таңдыга школаның 4 директорун сонгуур арга-биле ажылдаткан бис. Оларның аразында Хову-Аксының № 1 ортумак школага сонгуткан директор Т. В. Козловская база турду. Бо чылдың апрельде директордан халаар дугайында билдирнишкин бижиди. Чаа директорну доп-дораан тып, томуйлаарынга далашпааным мээң буруум болду. Ону ам эдип келгеним бо. Моон соңгаар школа директорун коллектив боду томуйлаар деп айтыышкынны Москвадан алдывыс, амыдырал чаа чүүлдү эккелген.

Школаның аныяк башкылары Сергей Натпит-оол, Анатолий Кенден олар директорга орус дыл башкызы, коммунист Светлана Степановна Иваньковаңы сонгуур деп санал киирген.

Хуралга элээн изиг-изиг чугаалар турду, шилип албышаан, томуйлаашкынныг эрткен. Хову-Аксының № 1 ортумак школаның директорунга орус дыл башкызы, коммунист Светлана Степановнаны коллектив шилээш, идип үндүрген. Ынчангаш ол директор болган.

Корода ОЮН.
Таңды район,
Хову-Аксы.

Тыва хөөмейжи Америкада

Чөөн-Хемчик районда «Искра» совхозтуң ажылчыны Олег Очур-оолович Куулары каш чыл бурунгаар район көрүлдезинге көрген мен. Ол дошпулуурун туткаш, оглу-биле көрүкчүлерге аян тударга, залга адыш часкаашкыннары диңмиттелип, адашкыларны катап-катап сценаже чалап турганын сакты-дыр мен. Ынчан чаа-ла чеди-сес хар үезинде Буян адазының үделгези-биле:

— Сыннар алаа
чайлагларның
Сыырга дег оглу боор мен
— деп сыгыртыры аяныг-ла ийин. Эрткен чылын адашкылар республиканың «Хөөмей» фестивалынга киришкеш, лауреат атты база чаалап алганнар.

Бо хүннерде Олег Очур-оолович бистиң чуртувустуң аас чогаалын төлээлээр бөлүк биле Американың Каттышкан Штаттарында чоруп, тыва хөөмей, сыгыдын бараалгадып турар. Тыва телевидениениң кол редакторы Дакан-оол Ондар, кинооператор Карма Монгуш олар-биле кады хөөмейжиге ооң чоруурунуң бүдүүзүнде ужуражы бергеш, каш сос солчур аргалыг болдувус.

— Мен бодум бичии тургаш сыгыт, хөөмей, каргырааны сонуургап чораан, чоорту өөрени бердим. Оон-на эгелээш, колдуунда суур, район чергелиг көрүлделерге киржип келдим. Механизатор кижи мен.

— Олег Очур-оолович, Буян ам каш класста өөренип турарыл база бодуңар мындыг хевирлиг харылзааларга бир дугаар киржип турарыңар ол бе?

— Буян ам алдыгы класска өөренип эгелээр. Бир-ле дугаар ырак орукче чоруурум бо. «Ада көрбээнин оглу көөр, ие көрбээнин кызы көөр» деп үлегер домак бар ышкажыгай. Мен хуумда аңаа аажок өөрүп тур мен.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: телевидениениң кол редакторы Д. Ондар О. Куулардан интервью ап тур.

Ондар ОХЕМЧИКТИН
фотозу.

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Өртке удур камгалал килдизинге дараазында ажылдакчылар негеттинип турар: анмаар эргелекчилери, автослесарьлар, моторист, чиик болгаш аар машиналар чолаачылары, бухгалтер-казначей.

Килдистиң адрези: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың № 70, телефоннары 2-10-33, 3-10-09.

• • •

«Спутник» дээр аян-чорук бюрозу бо чылдың сентябрь, октябрь айларында дараазында маршруттарже бөлүк турисчилерни чорударын дыңнадып тур:

Сентябрьда: Ленинград — сентябрь 28-тен октябрь 3-ке чедир.

Октябрьда: **Москва — 3-8, сентябрь 29-тан ноябрь 2-ге чедир. Ленинград — 3-8, 8—13, 13—18, 18—23, 21—25. Новосибирск — 1—6, 6—11, 11—16, 16—21, 21—26, 26—31. Ташкент — Бухара — 1—10, 15—24.**

Бистиң адрезивис: Кызыл, Политиктиг чырыдылганың бажыңы, кабинет 16.

• • •

Эмнелге техниказының чүүлдеринге хамаарыштыр чагыгларны хүлээп алырының хуусаазы 1990 чылдың ноябрь 5-те доостурур сонуургалдыг бүгү албан черлеринге Тываның «Медтехника» бүдүрүлге каттыжыышкыны дыңнадып турар. **Ооң адрези:** Кызыл хоорай, Оюн Курседи кудумчузу, бажың № 159 «а».

• • •

Дараазында тускай эртемнерге өөренирин күзээннерни Кызылдың № 11 профтехучилищези немей чалап турар: электрослесарь, слесарьлар. Өөренген сөөлүнде республиканың районнарынга база «Тыва кобальт» комбинатка ажылдап болур. Совет Армияга шериг албаның эрттиргеннерни, долу болгаш долу эвес ортумак эртемниглерни хүлээп алыр. Өөрениринин хуусаазы 6 ай. Стипендия ай санында 30 рубль.

Тываның машина тудуунуң заводунга ажылдаар радиоэлектроника аппаратуразының эптекчилер бөлүүнге немелде чыылданы база чарлап турар. Кызыл хоорайга чурттаар аргалыг болгаш ортумак билиглиг кижилерни хүлээп алыр.

Кирериниң чуруму бүгү профтехучилищелерде ышкаш бир дөмей.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 141, телефону 3-17-81.

телевидение

СЕНТЯБРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.00 С. Лукин ойнаар (домра). 9.15 Объектив. 9.50 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг». 10.50 «Эфирде хөгжүм». Шилиттинген чогаалдар. 11.20 «Сөс». Литературжу-уран-чечен программа. 12.00 Телефильмнер. 12.30 «Үе». 13.10 — 15.20 Ф. Легар — «Люксембург граф». Шии. 16.15 «Маньчжурия». Телеочерк. 17.15 Уруглар шагы. 18.15 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Л. Иванова орус ырларны ырлаар. 19.10 Австралияның ТВ-зиниң беш кежээзи. «Дөрткү күзел». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. «Судтуң шиидилге эргези». 2-ги сериязы. 22.55 «Л. Троцкий». Д. Волкогоновтуң чугаазы. 23.35 — 00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатиканың, саналга техниказының үндезиннери. Школа компьютери. 13.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35, 11.35 Ниити биология. 10 класс. Ч. Дарвин. Амыдыралы, эртем ажылдары. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Гидон Кремер Ригада, концерт соонда интервью». 13.05 «Школа». Барымдаалыг фильм. 13.35 — 14.50 «Тушетияның кадарчылары». 1-ги сериязы. Уран-чечен фильм. 17.00 Т. болгаш С. Никитиннерниң киржилгези-биле фильм-концерт. 17.30 Коллаж. 17.35 А. К. Толстойнуң амыдыралының, чогаадыкчы ажылының дугайында барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Программада: «Партийжи амыдырал». «Мал чеми белеткээри — хүннүң айтырыы». «Кем-херек үүлгедиишкиннерин доктаадыр». 19.35 Медээлер. 19.40 Чарлаалдар. «Тываның экраннарында» деп реклама. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 21.15 «Автоградка болган спортчу фестиваль». Барымдаалыг фильм. 21.35 П. И. Чайковский. К. Лисовскийниң күүселдезинде романстар. 21.50 РСФСР-ниң Компартиязының съездизинде. Информастыг үндүрүг. 22.25 — 00.25 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Торпедо» — «Динамо» (Киев).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Мультфильм. 19.15 Барымдаалыг фильм. 19.35 Коллаж. 19.40 «Сударушка» ыры квартединиң концерти». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

СЕНТЯБРЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Полнеба» (Испания) 9.10, 11.40, 14.10, 16.40, 19.10 шактарда.

Видеозал: фильмы из серии **«Звездные войны»** 11.00, 13.00, 17.20, 19.40. **«Человек-амфибия»** 15.00 шактарда.

ПИОНЕР: «Мультсборник» 9.20, 12.20. **«Республика «Шкид»** 10.20, **«Э С Д»** 13.20, **«Река»** 15.40, 18.00, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «И придет тот день» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (улаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Заклятие Долины змей» (СССР-Польша) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң удуртулгазы, политкилдизи иштики херектер органнарының хоочуну, 1936 чылдан бээр СЭКП кежигүнү

Соян Куякович
ОНДУПТУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдаазын илергейлеп тур.

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-38-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23; ◆ агроүлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга ямазы

Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 451.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 6 четверг № 204 (14404)

1925 чылдан үндүрлеттинген. Өртээ 3 кап.

РСФСР-ниң КП-ның Тургузукчу съездизи

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫ: чаартылганың оруу-биле

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съезди 1990 чылдың сентябрь 4-те болгаш 5-те ажылын үргүлчүлээн.

Съездиниң хүн айтырыгларының талазы-биле санал-оналдар калбарган. РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында айтырыгны хүн чурумунга киирбес деп, чамдык делегаттар саналдаан. Коминиң парторганизациязындан делегат, СЭКП Ухта хоорkомунуң ийиги секретары **В. М. Быков** санал бергеш, программа төлевилелин партия эге организацияларынга чугаалажып көөрүнүң чугулазын айыткан.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, Москваның А. И. Микоян аттыг машина тудуунуң заводунда партком секретары **С. И. Горюшкин** РСФСР-ниң Компартиязының программазының төлевилелин белеткээр комиссияны тургузарын саналдаан.

Москваның № 4 таксомотор парыгында күш-ажылчы коллективтиң даргазы **И. М. Болтовский** санал бергеш, политиктиг шуугаазындан чайлааш, съездиниң ажылын чогумчалыг чорудары чугула деп айыткан. Партия округтарындан дөрт чамыт бадылаашкын-биле соңгуттурган делегаттарлыг съездини 1990 чылда чыылдырарын Дубнонуң хоорай Совединиң күүскомунуң даргазы делегат **А. И. Саушкин** саналдаан. Ындыг съездини эрттирери Российның Компартиязының авторитедин бедидер апаар деп ол санап турар.

Смоленск хоорайдан келген чогаалчы **Е. В. Максимовтуң** саналы дорчу болган. Съездини ажыл-ишчи ёзу-биле эрттиреринче делегаттарны ол кыйгырган. Съездиге чаладып келген ССРЭ-ниң Күрте лерадиозуунуң тайылбырлакчызы, Моссоветтиң депутады **В. И. Анпилов** санал бергеш, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозковка бүрүнү-биле бүзүреп турарын медеглээн.

Москва университединиң экономика факультединиң профессору **Б. С. Хорев** санал берген болгаш чурттуң салым-чолунуң дугайында, Российның салым-чолунуң дугайында ылаптыг хандыр бодап көөрүвүс чугула деп чугаалаан. Республиканың Компартиязынга удур, ооң ТК-зының бирги секретары эш Полозковка удур халдаашкыннарны хынаар талазы-биле комиссияны тургузарын эртемден саналдаан.

РСФСР-ниң Компартиязының ийиги съездизин келир чылдың баштайгы чартыында чыылдырарын, Программаны болгаш Уставты анаа хүлээп алырын Москваның «Знамя труда» деп машина тудуунуң заводунда цех начальниги **О. П. Чуканцев** саналдаан.

Российның Компартиязының ажыл-чорудулгазының программа төлевилелин чугаалажып көөрүн доосқаш, бадылаашкынче шилчиирин Ульянов областа Димитровградтың СЭКП хоорkомунуң бирги секретары **С. В. Костин** саналдаан.

Санал-оналдарны **И. К. Полозков** түңнээн. Партия эге организацияларындан кирген 24 муң немелделерни, саналдарны эдилге комиссиязы болгаш белеткел комитеди өөренип көргеш, түңнээр болгаш доктаал төлевилелин киирип келир ужурлуг деп, ол чугаалаан.

Ол документини съездиге азы конференцияга, пленумга чугаалажып көөрүн съезд шиитпирлээр апаар.

Белеткел комитединиң киирип келгени хүн айтырыгларын бадылаашкыннарның хөй нуруузу-биле делегаттар хүлээп алган:

1. «РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында» илеткел.
2. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зын чедир соңгууру.
3. РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязының дугайында дурумну бадылаары.
4. РСФСР-ниң Компартиязының Төп комитединиң даргазын соңгууру.
5. РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязын соңгууру.
6. РСФСР-ниң Компартиязынга референдум дугайында дурумну бадылаары.

«РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында» РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары **И. К. Полозков** оон дараазында илеткел кылган.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге И. К. ПОЛОЗКОВТУҢ илеткели

Хүндүлүг эштер! РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң бирги үе-чадазы доозулганындан бээр элээн хөй болуушкуннар болган. Ол болуушкуннар бистиң съездивистиң ийиги үе-чадазынга чаа бир янзы утканы киирип турар. Оларның аразында эң кол черни СЭКП-ниң XXVIII съездизи ээлеп турары маргылдаа чок. Чуртта болгаш делегейде байдалды ол ханы анализтээн, бистиң нийтилеливисти — дазылдары-биле ыраккы үеже эрте-даа берген, сөөлгү чылдарның улуг частырыглары-биле, алдагдалдары-биле холбашкан-даа кризизиниң чылдагааннарын эки билип алырынга дузалаан.

Съезд бистиң социалистиг шилилгеге болгаш коммунистиг перспективага чоогувусту бадыткаан, гуманныг, демократтыг социализмче, төвүнде кижилерниң тодаргай, боттуг эрге-ажыктары турар нийтилелче бурунгаарлаары чугула дээрзин демдеглээн. Кризистен үнериниң, националдар аразының болгаш социал дүшкүүрлүг чорукту ажып эртериниң, корум-чурумну быжыглаарының эргежок чугула хемчеглери саналдаттынган. Съездиниң чедиишкини чүдел дээрге, политиктиг реформаны ханыладырының, партияны чаартырының оруктарын тодарадканы болур.

XXVIII съездиниң канчаар үнелеп бергенин деткип турар бис. Амгы үеде шимченгир, шиитпирлиг хөделиишкиннер херек. Ынчан болуушкуннарның чогумчалыг эвес чорудулгазын ажып эртип, байдалды экижидип болур.

Политиктиг күштерниң өзүп орар удур туржуушкуннары озалдыг байдалдыг болуп бар чыдар. Тургустунуп турар партиялажынның болгаш шимчээшкиннерниң чамдык удуртукчулары хамык чүвени буруу шаварының, конституцияжы үндезиннерни, күрүне болгаш политиктиг институттарны хүлээп көрбезиниң чалгынынга бодунуң туружун быжыглап алырын оралдажып турарлар.

Эрге-чагырга органнарын бакка сугар. ССРЭ-ниң улус депутаттарының съездизин болгаш Дээди Советти сандарадыр деп оралдажыышкыннар база кылдынып турган. СЭКП-ни дөгейленген, консервативтиг күш, ол реформатор чаартылгаларны кылып шыдавас кылдыр көргүзерин база оралдажып турган.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң бирги үе-чадазынга шүгүмчүлел база ол туруштан кылдынып турган. Шупту чүүлдү ханы анализтээри чугула дээрзин билдингир. Ынчалза-даа бистиң шүгүмчүлекчилеривис хүлээп алдынган документилерни ханы сайгарбайн, Тургузукчу съездиниң экономиктиг болгаш политиктиг реформага, Российның бот-догуннаашкынын быжыглаарынга хамаарышкан принципиалдыг дыка хөй идеяларны СЭКП-ниң XXVIII съездизинге бадыткаттынган дээрзин тоомчага албайн турары хомудалчыг.

Съездиниң бо үе-чадазының сорулгазы — РСФСР-ниң Компартиязының организастыг тургузуушкунун доозары, ажыл-херектиң стратегиязын болгаш техниказын тодарадыры болур. «Бистиң тактиктиг лозуннарывыстың болуушкуннар соондан эленейнип, чүгле олар болган соонда анаа коштунчурунга сеткиливис ханмас ужурлуг — деп, В. И. Ленин чугаалаан. Бистер ол лозуннар бисти бурунгаар эдертсин, бистиң мооң соңгаарзы оруувусту чырытсын, тур үениң дөрт сорулгаларындан ханы бодаар дээш оралдажыр ужурлуг бис». (ЧДЧ, т.11, арын 141).

Ам чугаалажып көөрүвүс ажыл-херектериниң программазының төлевилелинде Россия нийтилелин шиитпирлии-биле эде тургузары, ооң күрүне тургузуун болгаш культуразын, национал чаңчылдарын катап тургузары, кижилерниң чаагай чоруунуң деңнелин бедидери, республиканың улустарының, бүгү совет улустуң найыралын болгаш кады ажылдажылгазын быжыглаары дээш туржуп турар дээрзин РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы быжыы-биле медеглээн.

Российның коммунистери арыг арын-нүүрү-биле болгаш ажык сеткил-биле мынча деп болур: бистиң партиявыс ажылчы чоннуң чарылбас кезээ, бүгү күш-ажылчы чоннуң эргим төлү кылдыр катап тургустунуп турар. Ол ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияның күзел-чүткүлүнүң болгаш үндезин эрге-ажыктарының, албан хаакчыларның, шынчы кооператорларның эрге-ажыктарының, студентилерниң болгаш пенсионерлерниң — бодунуң күш-ажылының күзели-биле амыдырап турар бүгү кижилерниң эрге-ажыктарының илереттикчизи кылдыр ол катап тургустунуп турар. Бо дээрге бистиң принципиалдыг туружувус-тур. Ынчаар туржуп келген-даа бис, ынчаар быжыг туржур-даа бис.

I.

Эштер! Бистиң республикавыс нарын үени чурттап эртип турар. Ажыл-агый тарылгаалары үрелип, херелдел рыногу көзүлдүр-ле сандарап, чоннуң амыдырал деңнели кудулап турар. Экономиканы дүрген экижидер болгаш көдүрер деп кижилерниң эде тургустунуушкунун үезинде көдүрүлген сагыш-сеткили ам ханы хомудал болгаш сагышсырал-биле солушкан.

Эде тургустунуушкунну ам кээп буруудадырының кырында келген экономиктиг кризистиң чылдагааны чүдел? Хамыктың мурнунда, шилчилгелиг үениң бодунда нарын чүүлдер-дир. Ында чөрүлдээлер улам чидиглеп турар. Өнчү, түс черниң бот-эргелелиниң дугайында хоойлужудулгаларны ажыглалга киирери-биле холбашкан эрге-хоойлу болгаш практиктиг дыка хөй айтырыглар шиитпирлеттинмээн. Өнчүнүң дыка хөй хевири юридиктиг норма болуп тургустунган, ынчалза-даа экономиктиг боттуг чүүл ында чок болуп турар. Хоойлу болгаш күүсекчи эрге-чагырганың бүгү деңнелдеринде тургустунган айтырыгларны шиитпирлээрде маажым чоруктар бо-ла туруп кээп турар. Адак соонда, үндезин экономиктиг реформа психологтуг шаптараазынга уэүп турар. Кижилер өнчүнүң аңгы-аңгы хевирлерин дээштиг ажыглаарының аргаларын чедир эскербейн, ажыл-агый чорудулгазының чаа методтарының ажыктыг талаларын көрбейн турар.

Оон өске-даа чылдагааннарны чугаалап болур. Ынчалза-даа кол чүве чүл дээрге, мен бодаарымга, дараазында чүүлде хевирлиг. Стратегтиг угланыышкынны шын шилип алгаш, бистер бүгү угланыышкыннарга аразында харылзаалыг бурунгаарлаашкынны кылып шыдаваан бис. Дыка хөй шын шиитпирлер боттуг амыдыралда чорудулгалар-биле тудуштуртунмаан болган. Бодуунуң-биле чугаалаар болза, хөй-ле чугаалап келген бис, а кылганывыс эвээш.

Эде тургустунуушкун үезинде хөй-ле четпестер чоокку перспективада безин чүү болурун бодап билбээнивистен болган. Ол алдагдалдар эрге-чагырганың төп органнарынга бүзүрел чок чорукту улам күштелдирген.

Нефть, газ, кара болгаш өңнүг металлдарны эвилел фондузунче чорудуп бээр кылдыр база чиг эт тывыжынче Россия Федерациязын үр үениң дургузунда углап-шиглеп келгени комплекстиг хөгжүп болурунуң аргаларын дыка-ла кызыгаарлаан. Копчут берге социал байдалдыг зоналар, экология талазы-биле халапка таваржып турар зоналар республикада тыптып келгилээн.

РСФСР-ниң тускай догуннаашкыны-биле, экономиктиг тускайлаң чорукту республиканың чедип алганы-биле социал чаагай байдалдыг болганынга Российның чону бодунуң идегелин холбап турар. Улус депутаттарының Съездизинге хүлээп алдынган «РСФСР-ниң тускай догуннаашкынының дугайында декларацияның» принципиалдыг угланыышкынын деткип турар бис.

ССРЭ-ниң составында тускай догуннаан күрүне эргелиг Россия Федерациязы бүдүрүкчү күштериниң хөгжүлдезиниң угланыышкыннарын болгаш чүнү мурнадырын, инвестиция политиказын боду тодарадыр ужурлуг. Ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганың, чонну ажыл-биле хандырарының, үндүрүг онаарының, өртек доктаадырының, материалдыг болгаш саң-хөө курлавырларын тургузарының болгаш ажыглаарының айтырыгларын тускайлаң шиитпирлээри — оон онза бүрүн эргези-дир.

Бир деңн эргелиг, бот-боттарынга таарымчалыг кылдыр ССР Эвилели-биле, өске-даа эвилелдешкен республикалар-биле экономиктиг харылзааларны ол тудар ужурлуг. Даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы республика боду харылаар кылдыр көөрү база эргежок чугула.

Күш-ажылчы коллективтерниң күжениишкиниң алыс түңнелдерин экижидериниче угланган турар ужурлуг деп, РСФСР-ниң Компартиязы санап турар.

Бүдүрүлгелерниң чүгле чедиишкинниг ажыл-чорудулгазы чер-чер бюджеттеринге немелде киирериниң, культура амыдырал тудуунга, долгандыр турар хүрээлелди экижидип алырынга акша-хөреңгиниң идегелдиг үндезини боор болур.

Оон-биле чергелештир экономиктиг тускай догуннаашкынның политиктиг болгаш социал талаларын хынамчалыг ажылдап кылыры эргежок чугула. Бо тала РСФСР-ниң КП-ның Төп Комитеди, бүгү партия организациялары экономика талазы-биле башкаланыксаар хөөнүң угланыышкыннары-биле холбажы берип болгу дег таарымча чок чүүлдерниң уржуктарын узуткаар талазы-биле хемчеглер дугайында бодап көөр херек.

Ажыл-агыйның делегей системазынче чоокшулажырынче чүткээш, оон кадында-ла чурумчуп калган бүдүрүлге харылзааларын кайы хамаанчок үзүп туруп бээривис база бар-дыр. Шак ындыг политика бодал чок чорук-тур, кедизин бодавас чорук-тур. Социал ханы үндезин өскерилгелер кылбас болза, чаңгыс-даа республика, оон туржук Россия безин кризистен кара чааскаан үштүнүп шыдавас дээрзин төөгүнүң дуржулгазы болгаш делегей практиказы бадыткап турар.

Партияның XXVIII съездизи башкартынар рынокче шилчилге чугула дээн болгай. Мачаа холбаштыр коммунистерниң чамдык кезээниң аразында чоруп турар шыгыы будулгаазынныг чугааларның, бодуунуң-биле мындыг утказы: социализм бе, азы рынок бе дээн будулгаазынныг чугааларның дугайында чугаалаар херек. Айтырыгны шак мынчаар тургузары ужур-дүрүм чок чорук-тур. Экономиктиг чаа байдалда чурттап эгелей берген болгай бис, ынчалзажок ол ала-чайгаарлаашкынның агымында чоруп турар. Бо айтырыгга политиктиг тода көрүүшкүннү коммунистер ажылдап кылыр хүлээлгелиг.

Кижиниң экономиктиг эрге-шөлээзи, күш-ажылчы коллективтерниң экономиктиг хостуг чоруу, социалистиг шилип алышкынга дүүштүр хуу өнчүнүң хевирлери янзы-бүрү болуру дээш туржуп турар бис.

Рынокче шилчилгеже бодувустуң көрүүшкүнүвүстү тодарадып тура, шак ындыг шилчилге дээш кижилерниң үндүрген күжүнүң социал өртек-үнези кандыгыл, шүүделиң канчаар эгидип бээрил? Ындыг айтырыгга долу харыыны бээр ужурлуг бис. Чок-ла болза, ылаңгыя шилчилгелиг үе-чадазында рынок бодунче хаара туда бээр ирги бе, азы аар өртектер чая бастааш, ажыл чок чорукка чедире бербес бе, эт хөреңги болгаш социал ангыланып башкаланышкынга чедире бербес ыйнаан.

Күрүне чоннуң амыдырал деңнелин эмин эртир кудулладырын болдурбас, совет кижилерниң хамыктың мурнунда чоннуң эвээш хөрейгилиг кезээниң социал камгалалын бодунга алыр хүлээлгелиг. Чоннуң чидириглиг болур чоруу эвээжезин дээш бүгү-ле чүүлдү кылып, бот-бодунга бүзүрежилгениң байдалында ажык, ажык-чарлыг хөделир херек.

Экономикага чагырып дужаар чоруктан ойталап каапкаш, бодунуң экономиктиг политиказын ажылдап кылырындан база коммунистерни дамчыштыр ону амыдыралга боттандырып чорударындан партия ойталаар эргези чок. Бөгүн, кажан экономиктиг адырга чаа сорулгаларны салып турар болганывыста, чамдык кол айтырыгларже съездиниң кичээнгейин углаар бодап тур мен. Бистиң ажыл-чорудулгавыстың программазынга ол тодаргай илереттинген турар ужурлуг.

Рынок экономиказынче шилчииринниң программазы ам белеткеттинип турары билдингир болгай. Президент чөвүлелиниң болгаш Федерация чөвүлелиниң каттышкан хуралынга чогуур санал-оналдарны чоокта чаа тодаргай чугаалажып көрген.

Ол санал-оналдарны ажылдап кылыры дооступ турар. Дугурушкан документиниң бүгү республикаларның Дээди Советтеринче база ССРЭ-ниң Дээди Совединче чорудуп бээр, деп ССРЭ Президентизи медеглээнин сактып тур боор силер. Дүүн РСФСР-ниң Дээди Совединиң хуралынга экономиктиг реформаның концепциязының дугайында И. С. Силаев илеткел кылды, ам ооң кол-кол угланыышкыннарын комиссияларда ажылдап эгелей берген. Рынокче шилчилгениң айтырыында нийти билиишкин чүден тургустунганыл? Чүнүң-даа мурнунда анаа удур шилчиишкин чогунда болгаш ол шилчилге чүгле нийти-эвилел хемчээлинге боттанып болур. Улус ажыл-агыйының механизмин бидарадыры эвилелдешкен республикаларның эрге-ажыынга дүүшпейн турар.

Рынок дугайында айтырыг талазы-биле калбак доктаалды СЭКП-ниң XXVIII съездизи хүлээп алган деп демдеглээн болгай мен, ынчалгаш ол ССРЭ-ниң улус депутаттарының ийиги съездизиниң база ССРЭ-ниң Дээди Совединиң шиитпирлери-биле бир дөмей кылдыр күрүне программазын үнелеп көөрде кол уг-шиг болган турар ужурлуг. Чурттуң экономиказын быжыглаарынче болгаш чоннуң чаагай чоруун бедидериниче угланган шиитпирлерге бүгү талалыг деткимчени көргүзер бис.

Бирги чергениң айтырыы — херелдел рыногун быжыктырары. Республикада хандыртынмайн барган херелделдиң хемчээли барык-ла 100 млрд. рубль боор турар. Херелдел бараанналы бүдүрерин көвүдедип, хандырылга адырын сайзырадып турарларны деткиир херек. Российның девискээр бүрүзүнүң онзагай байдалдарынга ажыглап болгу дег чогуур чиигелделерни оларга таарыштыр ажылдап кылыры, хандырылга адырында күрүне бүдүрүлгелериниң кезик-чамдыызын эки тура үндезинге барымдаалап, коллективтиг бүдүрүлгелер кылдыр чаартыры, акционер нийтилелдерни тургузары, ажылчы чоннуң эрге-ажыын бодап, экономиктиг чаартылгаларже диди киирери огулут хире.

Стратегтиг өске-даа шиитпирлер база чугула боор турар. Бүгү херелдел бараанналарының үштүң бир кезиинден хөйү республикаже өске черлерден киир сөөртүнүп турар чүве болганда нийтилел продуктузунуң ооң составынга херелдел чүүлдериниң бот-дензизин ийи катап улгаттырарын хандырар төлээде, бүдүрүлге структуразын өскертир апаар.

Бо сорулгаларга үндезилээш, камгалал бүдүрүлгелериниң конверсиязының күрүне программазын хүлээп алырын дүргедедири чугула боор турар. Бо бүдүрүлгелерниң ажылдакчыларының, социал камгалалы көрдүнген конверсия дугайында хоойлу, «камгалалды» чоннуң эрге-ажыынга дүүштүр ажыктыг кылдыр ажыглаары эргежок чугула боор турар.

Эң аар-берге нарын айтырыг — аъш-чем-биле хандырылга боор турар. Аграр комплекизиниң материалдыг баазазын быжыглаар талазы-биле күрүнениң улуг хемчеглери чокта, көдээге бүдүрүлге харылзааларын эде тургуспаан, өнчү-хөреңгиниң болгаш ажыл-агыйны организастаарының янзы-бүрү хевирлерин доктаадып тургуспаан шаанда тургустунуп келген байдалды эдери болдунмас.

Российның коммунистери ажыл-агый чорудулгазының байдалдарын тараачыннар боттары шилип аар эрге дээш туржуп турар. Хөй хевирлиг көдээ экономиканың хемчээлинге тараачын дузалал ажыл-агыйга-даа, фермерге-даа, улуг коллективтиг күрүне бүдүрүлгелеринге-даа туруп болур арга бар болур. Кол-ла чүве — албадап хүлээндирген херээ чок, а тараачынның эрге-ажыктарынга, соңгургалдарынга дүүштүр бүгү тала-биле анаа дузалаары чугула. Кандыг чүве кижилерге үре-түңнелдиг болгаш ажыктыг болурун амыдырал боду көргүзе бээр.

Дараазында чүүлдү онзалап чугаалаксадым. Колхозтарның болгаш совхозтарның долу экономиктиг бот-тускайлаң чорукту чедип аарынга кандыг-даа күжениишкиннерни харамнанмас ужурлуг бис. Ол хосталганы алгаш коллективтиг ажыл-агыйлар боттарының аажок улуг ажыктаттынмаан аргаларын ёзулуу-биле ажыдып шыдаар дээрзинге чигзинмес мен.

Бо чылдың байлак дүжүдү аграр секторунуң материал-техниктиг баазазының кошкаан база катап көргүскен. Чазак дүрген онза хемчеглерни алыр ужурга таварышкан. Көдээге дуза, ылаңгыя хоорайжыларның дузазы дарый херек. Бир эвес ону көргүспес болза, бирги ээлчегде хоорай боду ногарар.

Оон-биле холбаштыр хоорай биле көдээ аразында улам чидигленип орар чөрүлдээлерже кичээнгейни угландырыксадым. Чамдык девискээрлерде олар аажок чидигленген, оларның социал чөрүлдээлерже шилчип болурунуң айылы диргелип келген.

Ол-ла үеде Белгородтуң, Орёлдуң, Липецкиниң партия организацияларының дуржулгазы кайы-даа талаларга таарымчалыг шиитпирлерни тып ап болурун болгаш аъш-чем рыногунга байдалды экижидип, шеф дузазын кайы-даа талаларга ажыктыг экономиктиг үндезиннерге тургузуп болурун көргүзүп турар.

Российның чүден артык чидиг айтырыы — чурттаар оран-сава. Ону шиитпирлериниң оруктары кандыгыл? Кол кур күш — курлавырларны бүдүрүлге адырларындан социал адырже эде хуваарында деп санап турар бис. Он-он миллиард рубль, материалдарның аажок улуг хемчээли чедир туттунмаан объектилерде ажыглаттынмайн, өлүп чыдар, а ол үеде Россия Федерациязында эвээш дизе-ле 10 миллион өг-бүле, бештиң бирээзи-ле, чурттаар оран-савазының экижириин манавышаан. А ол-ла үеде, эштер, чүгле бо чылын безин 30 муң хире объектилерни тударып ара соксаткан-даа болза, 65 муң чаа тудугларны эгелээн. Ол дээрге база бир ээлчеглиг утаан-сарыыл чок төтчеглекчи чорук ышкажыл! Чазакта, чер-черлерде эрге-чагырга органнарында коммунистер, бүдүрүлге черлериниң болгаш организацияларның удуртукчулары бо ажыл-херекке корум-чурумну тургузар ужурлуг.

Чурттаар оран-сава тудуун чоннуң өнчү-хөреңгизиниң күсели-биле көскү калбартырының бар-ла бүгү аргаларын ажыглаары, садыг четкизин дамчыштыр тудуг материалдарын садарын, ооң иштинде тараачыннарга чиигеткен өртектер-биле садарын кииришкир, көскүзү-биле улгаттырары чугула. Чурттаар оран-сава рыногунче, квартираларны хостуг орнажып турар апаарынче чоорту шилчиишкиниң үезинде чурттагла бажыңнарының болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң өртээниң бедип болур өзүлдези дээш хандырылгазы кошкак өг-бүлелерге компенсация системазын өөренип көөрү чугула.

Чурттаар бажың айтырыының хоойлужудулгазын дүргени-биле ажылдап кылыры дээш чүткүлдүг туржур ужурлуг бис. Инвалидтер, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары, шериг албанныгларның өг-бүлелери, башкылар, эмчилер, эртемниң болгаш культураның ажылдакчылары боттарының амыдырал-чурттаалга байдалдарын экижидеринге үлетпүр бүдүрүлгелериниң ажылчыннары-биле деңн аргалыг болурун анаа өөренип көөр апаар. Чер-чер Советтеринде бажың алыр ээлчегде турарларның кол кезии боор турар чурттакчы чоннуң ол категорияларын чурттаар оран-сава-биле хандырарынга күрүнениң киржилгезиниң хемчээлин улгаттырары чугула.

II.

Эштер! Демократия хөгжүлдезиниң боттуг чорудулгазы бистиң нийтилелди хөй партиялыг системаже чедирип келген. Политиктиг организация бүрүзү өскелерге бодунуң салдарын эрге-чагырга органнарында боттарының төлээлерин дамчыштыр боттандырып турар.

Россия Федерациязының Компартиязы ол чорудулгага бодунуң төлептиг туружун тып ап шыдаар бе? Бир эвес ажылдың политиктиг арга-методтарын шиңгээдип аар, янзы-бүрү хөй-нийти шимчээшкиннери-биле кайызынга-даа ажыктыг, боттуг кады ажылдажылганы тургузуп ап шыдаар Советтерге, хамыктың мурнунда — улус депутаттарының съездилеринге, республиканың Дээди Совединге идепкейлиг болур болза — ийе!

Ынчалза-даа хомуданыг чүүл бар, российжи коммунист депутаттарның ажыл-чорудулгазының баштайгы түңнелдери дараазында чүүлдү көргүскен: чаа арганы шиңгээдип аары ындыг-ла амыр белен эвес боор турар. Коммунистерниң аажок далаш тургустунган бөлүү бодунуң ажылын болур-чогуур-биле калбартып шыдаваан. Хөделиишкиннерниң дем чогу РСФСР-ниң Дээди Совединиң, дыка хөй чер-чер Советтериниң сессияларының үезинде база көзүлген.

Бир эвес политиктиг парламент ажылының дугайын чугаалаар болза, аңгы-аңгы чадаан Советтеринге ажыл-чорудулга бо хүнде эң кол чүүлдерниң бирээзи болуп турар болгаш баштайгыларының бирээзи кылдыр шиңгээттинип алган турар ужурлуг. Чүге дизе, чоннуң партияга бүзүрели төлээлекчи органнарга, ажылчы чоннуң калбак массаларынга ажылдың уран аргазын херек кырынга кайы хире билип шиңгээдип аптарындан, бодунуң талазынче соңгукчуларның улуг нуруузун хаара тудуп шыдаарындан — чүгле оон өзүп улгадыр. Ону бистиң ажылывыстың программазында база көрүп каан.

Эрткен соңгулдаларга партияның дыка хөй комитеттери боттарының талалакчыларын каттыштырып, соңгулда мурнунуң чаңгыс аай платформазын идип үндүрүп шыдаваннар. Партия организациялары кандидат коммунистерин: ажылчыннарны, колхозчуларны, интеллигентилерни, херээженнерни, аныяктарны каш-даа удаа деткимче чокка арттырып каапкан турган.

Соңгулдаларның түңнелдерин [illegible] соңгулдалар дугайында хоойлужудулганы сайзыратканжыдар талазы-биле саналдарны белеткээр ужурлуг. Советтерге ажылчыннарның база тараачыннарның төлээлериниң аажок эвээжээни шын ындыг чүүлдү мооң соңгаар катап болдурбас шак ындыг шиитпирлиг хемчеглерни алырын негеп турар. Ол ышкаш кандидаттарны дептерлерде херек чок шаптараазыннарны чайладыр, янзы-бүрү партияларның депшидип үндүргени ат-даңзылар барымдаалап, соңгулда округтарынга бадылаашкыннарны чорудуп болурунуң дугайын бодап көөр болза эки.

Эрге-чагыргаже кара чаңгыс оруун соңгулда участоктарын дамчыштыр, хөй-нийтиниң политиктиг өске күштери-биле хостуг болгаш чөптүг чарышты дамчыштыр чедип алдынар деп чүүлдү тода медереп билир ужурлуг бис. Ынчангаш кижилер аразынга кала-даа барып кирер, улустуң чурттап турар чериниң аалы-биле партийжи, дискуссия, депутат клубтары база депутат коммунистерни деткииринин каттыжыышкыннары, комитеттери хевирлиг алырык-алырык структураларны тургузар херек.

Советтерде коммунистерниң бөлүктеринге партияның бүгү-ле чогаадыкчы күштери дуза чедирер ужурлуг. Советтерге хайгаараышкынныг ажылдаар кылдыр коммунист депутаттарга тура-хөөнү чаңчыктырып, оларны политиктиг демиселдиң аргаларынга өөредип көрээлерем. Хоойлужудулга документилериниң төлевилелдерин чогаадып кылырынга мергежилдиг дузаны чедирип болур консультантылар бөлүктерин тургузары, парламент ажыл-чорудулгазынга коммунистерни өөредириниң системазын партияга тургузары эргежок чугула апарган хевирлиг.

Бүгү-ле чадаының Советтеринге чогаадыкчы күштерни аңгылап башкаландырбайн мөөңнээри, нийти сорулгаларны чедип алыры чугула. Ол ажылды соңгаарлатпайн, республиканың Дээди Совединиң амгы бо сессиязының ажылының үезинде-ле эгелээни дээре.

Эштер, чурттуң база республиканың политиктиг байдалы улам-на нарыылап кел чоруур. 20 хире партиялар болгаш шимчээшкиннер нийти-эвилел структураларын тургузуп алгылаан. РСФСР-де 40 ажыг организация политиктиг партиялар болуксап турарлар. Оларның чамдыктары политиктиг амыдыралдан СЭКП-ни чайлаары болгаш эрге-чагыргаже шургуп кирер сорулганы салып турарлар. Эде тургустуу[illegible]кунну деткээниниң дугайында нийти сөстерниң артында оларның документилеринде социалистиг идеяларны хүлээп көрбес халдакчы угланыышкын илерэп кестүп, капиталистиг тургузугну катап тургузарынче кыйгырыглар кирип турар.

Шак мындыг байдалдарда РСФСР-ниң Компартиязы идейлиг болгаш организастыг даттан, бүзүрел чок болгаш [illegible] шиитпирлии-биле [illegible]нар, чүгле партиялыг [illegible] тиктиг айтырыгларын [illegible] орарын дүрген-не [illegible], кужениишкиннерни

(Төнчүзү 2-ги арында)

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арынга).

куш-ажылдың кижилериниң эрге-ажыктарынга, Российаның катап тургустуларының эрге-ажыктарынга тодаргай ажыл-херектерже мөөңнээр херек.

Российаның коммунистериниң бирги ээлчеглиг сорулгазы — республикага хамааты чөпшээрежилгени чедип алыры, күш-ажылгы кижилериниң политиктиг, экономиктиг болгаш социал эрге-ажыктарын камгалап туржуру, оларның-биле кезээде кады болуру, оларның шынчы камгалакчылары болуру деп, бөгүн бистер база катап медеглеп тур бис. Чүгле ынчан мының үнелезинге бистиң Компартиявыс бодунуң ат-алдарын бижиткилеп ап шыдаар.

[illegible]

III.

[illegible]

IV.

[illegible]

V.

[illegible]

ХАМААТЫ ЧӨПШЭЭРЕЖИЛГЕГЕ ЭККЭЭР-ЛЕ БОЛЗА...

Бир хуралдан демдеглелдер

Тыва АССР-нин орус дылдыг хамаатыларының ниитилелин тургузар дээш, хурал эрттирген. Ол «Тыва автотранс» каттыжыышкынының хуралдаар залынга болган. Орус улустан аңгы тыва болгаш өске нацияларның төлээлери, удуртукчулар база ында-даа бол бар чорду. Президиумда чаңгыс кижи — геология шинчилел экспедициязында партия начальниги А. И. Митус. Ол республикада байдалга хамаарыштыр төлевилел бодунуң бодунуң-даа билдинмес бодалдарын илереткен.

Партияның республика комитединиң үш секретарьларының ажылдыың стилин ол шүгүмчүлээн. Интернационализм дээрге холушкак коллективтер тургузары эвес. Тывалар удуртулгада эвээш дивин, национал состав талазы-биле дааш долдуруп, түве доолдуруп турар. Бир ажылдап турган кижиниң оруунга өске кижини ажаа-ла салып каар эвес. Орус удуртукчулар, специалистер чорий баарга, оларны солуур тыва кадрлар чок, та каш чыл болгаш белен болур.

Социал экономиктиг айтырыглар шиитпирлеттинмейн турарын Митус айыткан. Тургустунган байдалдан үнер шын үерипге партия, күрүне органнарынга хамаарышпас организация дузалап болур. Ол бүгү решинс чорудуп ажып эртеринге, Тывадан көжүп чорутпаан улуска магадылалды тургузарынга дузалаар деп, ол чугаалаан.

Ниитилелдиң сорулгалары-биле таныштырган соонда, ук организацияны тургузар-тургуспазы дээш бадылаарынче кирген. Келгеннерниң хөй кезии ону тургузар дээш бадылаан.

Санал-оналдар эгелээн. Садыг министерствозунуң өөредилге курстар комбинадының директору В. В. Моргунова ниитилелди деткип, ону удавас оналдап тургузуп турарын демдеглээн. Тускай доктаал республикалар аттыг айтырыг тургустунуп турда, национал девискээрлерде чуртап турар хамаатылар даштыкы кижилер апаар-дыр. Оларның эргелерин кым камгалаарыл? Тывага хамаарыштыр ону Россияның ниити айтырыы-дыр. Оон туружу-биле көөрү чугула деп, ол бодап турар. Орус дылдыгларның республикадан чоруп турарынга удуртукчулар буруулуг. Кадр политиказында хажыдыышкыннарны ол мынчаар тайылбырлап турар. Аныяктар өзүп турар, төрбү беш чардан өру оолдар безин ажыл чок артпан, олар республикадан дашкаар чоруп шыдавас. Өөредилге дооскан Тываның орус хамаатыларының ажыл-тергу база ажылдаар чер чок артып турар. Мындыг айтырыгларны ыттаарындан ыдып, чажырып орарга улам хөлбээрээр.

Айтырыгларны эгелекчи бөлүк кызыы көрүп турарын Г. А. Заркевич демдеглээш, ажылчын күштүг таарыштыр тургузары девискээр хегжүлдезинден база хамааржыр деп чугаалаан. Тургустунуп келген айтырыгларны тускайланып алгаш эвес, демнежип, катчып, сүмележип шиитпирлээри ажыктыг болду бе деп ол дадагалдааашкынын илергейлээн. Культура төвү кылза кандыг деп? Ооң чугаазын орта дыңнап, аажы часкап, «соора барбаңар» деп чемелеп-даа турду.

Хурал даргалап турар А. И. Митустуң чүвени далаш, чангыс талалай көөрүн журналист Е. А. Толстухин шүгүмчүлээн. Бодунуң бодалын илереткеш, өскелерниин дыңнаксавас хөөн бар-дыр. Ниитилел тургузарында багай чүве чок, ынчалза-даа ону кижилерниң, ылангыя аныяктарның (орус, тыва-даа), политиктиг культуразы чавыс турда, оон чүве үнери берге.

В. Л. Авруцкий ниитилелдиң программазын шынар чок дээн. Шупту-ла айтырыгларны: политиканы, экономиканы, күрүне айтырыгларын хаара туткан-дыр, ону калбарткан херээ бар бе? Шак мындыг бодал чок базым ындында-ла нарын байдалды улам баксырады бербес бе? «Үжен чыл мурнунда Тывага чурттап келгеш, экономиканы орус, тыва чон кады тургусканын караам-биле көрген мен, ону бузуп каар болза харааданчыг-дыр» деп ол демдеглээн.

«Тыва автотранспорт» каттыжыышкынында партбюро секретарының хүлээлгезин күүседип турар М. Г. Турбина программа бышкан шын чадавас, ынчалза-даа ыыт чок орары — кем херек үлегерчеңгеге демей деп чугаалаан. Күштерни кадары чугула. Орус, тыва дааш улустуң ниити культуразы кудуу деп бодалга ол хагчып турар. Ийи чонну удурлаштырары дег багай чүве чок. Аныяктар чижезидилге эң кагдынган. Чүге орус, тыва чон каттыжып алган, бо айтырыгларны чугаалашпа дыл деп айтырыг база салдынган. Мында келген кижилер ол программаны-даа эки билбес, боттарының бодалдары-даа чаңгыс аай эвес деп чүве көстүп турар. Чамдык тарның хедери кижиниң кайгады бээр.

Саналдар, саналдар. Удуртулга чүнү-даа кылбайн, ма нааш ыңда олуруп кан, ынчангаш боттарывыс хөделгениивис дээрге деп бодалдар бар. Үшкү нацияның төлээзи хуралды чыылдыртканын ийи аңгы чөрүүнек күштер тургузар деп турарын буруу шаан. Хай-ниити организацияларын солаан херээ бар бе? Шак ынчан А. И. Митус «удур кижи бо хуралче келбес турган» деп чуүй шапкан. Үжен беш организация дан төлээ ажыг кижи келген деп турар, шынында шупту коллективтерни киришкен дээри берге. Районнардан кым-даа чок болган. Келген улусту коллективтерниң төлээлери деп турар. Ол хиреде хурал айтырыы олар орта билбес. Ужуру арай-ла билдинмес чорду. Уставта кайы-даа нацияның кижизи кирип болур деп алган хиреде, машзаводтуң кол инженери кижи туруп келгеш, төлээлежилгениң херээ чул, орус кижи бүрүзү кирзин деп медеглээн.

Төп парлалгага хөөреткен материалдар үнген соонда, соңгаар тыва студентилерге, солдаттарга дыка таарымча чок чүүлдер тургустунганын, бир эвес аңгыланып турар болза, эки чүвеге чедирбезин, хамааты чөпшээрежилгениң хөй нация кирген комитезин тургузарын эртем деп Я. Ш. Хертек саналдаан. Частыышкынныг апарган байдалда сарыылдыг болуру эргеттинер. Ону кым даа деткиведи.

Эгелекчилерниң бирээзи партия Кызыл хоорайкомунуң контроль-ревизия комиссиязының даргазы С. С. Григорьев устав, программаны камгалап чүве чугаалаан. Ниитилелди бадылап каанда даа, ында улуг айтырыглар салып турган дүшкүүрү байдал тургустунуп берзе, хамаараарынга белен бе? Чүге орустарның эргелерин камгалаар дивейн, тывалар ның база деп билинзе? Амдызында чүгле хамааты чөпшээрежилге комитеди четчир эвес бе? Культура төвүнден эгелээзе? С. С. Григорьев культура төвүнүң сорулгазы-биле ниитилелдиң көңгүс аңгы билинипкин деп харыылаан.

Митустуң бүгү тактиказы партияның баштаарынче үгланганынга А. И. Ванна таарзынмааның илереткен. Тандыга болуушкуннарны чүгле ийи таланың төлээлеринин чугаалаштырып тургаш, ... болур ааргалыг болганын ол айыткан. Ооң сүмези тоомчага алдынмаан.

Күрүне болгаш хөй-ниити организацияларынга национал дар аразында кризистен уштунарынга дузалаар, орус дылдыг хамаатыларның эргелерин, хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын камгалаар көжүп чоруп турар улуска деткимче көргүзер, социал чөптүг чоруктуң болгаш интернационализмниң принциптерин дээш туржур, национал дээш кызагдаарын болдурбас дээш эки чүүлдер барын бар, чүгле чаңгыс талалай берзе, айтырыгны улам саңдарадып каарының дадагалдаашкынныары ам даа арткан.

А. К. Канзай: ленинчи национал политиканың принциптерин шын эвес билип, ону бодунуу-биле көре бээри шын эвес деп демдеглээш, билчилге дээш туржур болза, хамааты чөпшээрежилгеге эккээр-ле болза, ниитилелди деткиир апаар дээрзин чугаалаан. Чүгле өскениң эрге-ажыктарын база хүндүлээрин утпазын сагындырган.

Хөй сорулга салган организациялар чамдыкта ажыл херекче кирбейн олуруптар. Чүгле шүгүмчүлел-биле, не ... кылыгдааржып каар. Бо ниитилелдиң калдызын ооң ажылы көргүзели бээр ыйнаан.

Артык ХОВАЛЫГ.

ДААНГАНЫН ЭЧИЗИНГЕ ЧЕДИРЕР

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин пропагандалаар болгаш күүседир талазы-биле ажылдарны Кызыл районда «Сукпак» совхозтуң парткому болгаш партия эге организациялары чорудуп турар. Бо чугула ажылды канчаар организастаарын чугаалап бээрин совхозта партия комитединиң секретары М. Ч. Сарыглардан бистиң корреспондентивис дилээн.

— СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң материалдарын коммунистерниң болгаш ажылчы чоннуң ортузунга пропагандалаары, салдынган сорулгаларны күүседир дээш организаачы ажылды чорудары хыннуг чугула айтырыы кылдыр партия комитеди санап турар. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң чоокта чаа болуп эрткен VII пленумунга республиканың партия организациялары съездиниң шиитпирлерин пропагандалаарда база күүседирде чүнү кылырын тодаргай айыткан. Ынчангаш совхозтуң партия эге организациялары бо талазы-биле чамдык хемчеглерни алган — деп, Михаил Чалаевич эгезинде демдеглээн.

— Бисте беш партия эге организациязы бар, олар партия хуралдарын эрттиргеш, съездиниң хүлээп алган документилерин таныштыр чугаалашкан. СЭКП ТК-ның Политиктиг отчедун, Программыг медеглелди, партияның Уставын болгаш съездиниң хүлээп алган өске-даа чугула документилерин анаа чугаалашпайн, салган сорулгаларны күүседирде, чүнү кылза чогуурун тодараткан.

Сукпак суурда девискээр аайы-биле партия эге организациязының (секретары Г. Ф. Кенденбиль) хуралы өскелерден белеткелдиг, организастыг эрткен. Хүн айтырыын чугаалажырынга коммунистер идепкейлиг киржип, съездиниң хүлээп алган документилеринге эки үнелелди бергеннер. Партияның шуулганының шиитпирлерин ажылчы чоннуң ортузунга калбаа-биле пропагандалаарынга база амыдыралга боттандырарынга коммунистер кол рольдуг болурун саналдаан эштер чугаалаан. Коммунист И. М. Бородин сөс алгаш, съездиниң шиитпирлерин боттаар партия ажылын үндезини-биле чаартырын, партияның ат-алдарын, авангардчы ролюн көдүрери-биле коммунистер ажылга-даа, амыдыралга-даа хууда үлегер-чижээн көргүзерин, эге тургустунуушкунуң херээнге боттарының төлептиг салыышкынын киирерин ол онзалап демдеглээн. Совхозта профком даргазы Д. М. Монгуш коммунистерниң идепкейин, харыысалгазын улам бедидерин, кая-даа мурнуу одуругга чоруурун айыткаш, съездиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырары олардан хамааржырын чугаалаан.

Партия хуралдарынга чүве чугаалаан эштерниң саналдарындан алгаш көөрге, коммунистер болгаш ажылчы чон съездиниң материалдарын улуг сонуургал-биле өөренип, салдынган сорулгаларны амыдыралга боттандырар дээш ажылдап турар. Шынап-ла, бистиң совхозтуң ажыл-ишчилери планныг онаалдаларын күүседир дээш күш ажылчы маргылдааза калбаа-биле хаара туттунган. Бо чылдың бирги чартыында планныг онаалдаларын боттандырып шыдаан. Амгы үеде мал семиртилгезин организастыг чорудуп турар. Мал чемнерин белеткеп алыры берге байдалда таварышкан, ... ындыг-даа болза анаа олурбайн, хемчеглерни алган. Саян артынче болгаш өске-даа черлерже сиген белеткээр звенолары чорутпан, олар багай эвес ажылдап турар. Партия, профэвилел комитеттери, дирекция ажыл-агый айтырыгларын чедиишкиннигшиитпирлээри-биле бир демниг хөделип турар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң материалдарын ажылчы чонга таныштырган, националдар аразында харылзааларны экижидер талазы-биле ында айыткан айтырыышкыннарны боттандырарда партия организациялары, күш-ажылчы коллективтер чүнү кылырынга практиктиг дузаны чедирген. Оон аңгыда коммунистер күүседир чорутарга удур демисел күштелдирген. Күш-ажылдың чалыышкан-туруму быжыглаар интернационалдыг кижизидилгени экижидер дээш ажылды калбарткан.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседири-биле партия эге организациялары коммунистерни ажыл-агыйның чугула участоктарында быжыглаан, кижи бүрүзүнге күүседир шыдаар партийжи көвүдедир сорулганы салган бис.

Сөөлгү чылдарда мал пелери органыг ажылдап келген, бо херекке коммунистер төлептиг улуун киирип турар. Малчыннар шуптузу аренда кожээлекче шилчээн күш-ажылды организастаарының дээштиг ... багай эвес көргүзүглерни чедип алырынга ... Инек кадарчызы коммунист Владимир Попов онаашкан ажылын ... харыысалгалыг ... чорудуп ... ... ап, социалистиг чарышка чаңгыс удаа эвес тиилекчи болуп келген. Амгы үеде 200 ажыг баш инекти кадарып турар, оларның кадарып суггарып чогуму, ... организастаашкынныг семиртилгези эки. Хөөжү коммунист Серенмаа Монгуш дээрге кадарчыларның бирээзи. Ооң кожаанында мөн база хөй бар, оларның чайгы семиртилгезин экижидери-биле зооветеринарның хемчеглерни ап турар. Совхозтуң өскүр-даа малчыннары даандырган ажылдары негелделеринге чедип кылыр дээш боттарының аргаларын ... билип, ... чогуурлар.

Партия комитети, партия эге организациялары партияның съездиниң материалдарын ажылчы чон ортузунга пропагандалаарын калбартыышкан, салдынган сорулгаларны боттандырарынга совхозтуң дирекциязы, хөй-ниити организациялары-биле демниг ажылдап, ажыл-агыйның экономиказын быжыглаар, ажылчыннарның амыдыралының деңнелин бедидер дээш ажылдап турар.

Таап-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

Партийжи амыдырал:

эге организация, ооң ажыл-херээ

пропагандалаарынга партия райкомунуң чорутканы пропаганда болгаш улуг дузаны чедирген. Партия райкомунуң секретары К. Д. Нурзет баштаан бөлүк эштер совхозтуң цехтеринге, албан организацияларга барып, ажылчы чон-биле ужурашкан. Ылангыя националдар аразында харылзааларын быжыглаарынга, экижидеринге хамаарышкан чугааны кылганнар. Бо чылдың июль 24-те болган РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бюрозунуң шиитпирин даалгаларны берген. Ниити-биле алырга, партия комитединиң учетунда турар 61 коммунист даандырган ажылдарын, даалгаларын багай эвес күүседир, ам харыысалгалыг өскелерге үлегер-чижээн көргүзүп турарлар. Бистиң экономиктиг кол адырывыс мал ажылы боорга, мал кижилерге партия эге организациязын быжыглаарынче партком сагыш салып келген. Ам ында 12 коммунист бар, ажылга, амыдыралга төлептиг эштерни партияга хүлээп ап тургаш, кежигүннериниң са-

Албан-дужаалдыглар көвүдээрге

РСФСР-ниң Компартиязының программылыг документизиниң төлевилели-биле таныжып каш, ында ылангыя Советтерниң ажыл-чорудулгазын сайзыраңгайжыдар, оларның күүсекчи органнарының структуразын эде көөр дугайында саналдааның үзүү-биле деткип олур мен. Мең бодаарымга, черлер Советтеринде сөөлгү соңгулда ёзугаар немепткен Советтерниң даргалары-биле күүскомнарның даргаларының албан-дужаалын аңгылааны-биле холбаштыр чуртта улуг шалыпныг ажык чок албан-дужаал көвүдээн. Ону бүгү чурттуң хемчээлинбиле алыр болза, он-он миллион акша-херекти, муң-муң артык кабинеттер, артык канцелярчарыгдалы, машина-техника немешкен.

Шаг-шаандан бээр тыва улустуң мындыг өттүр сөглээн чечен чугаазы бар: «Дужумет көвүдээрге, суму ядараар». Ол кончуг шынныг чугаа ам бистерде катаптаттынып турары ол-дур. Оон аңгыда партия, Советтер аппараттарының штат шалыпының ой-хемчээл чок өскенин Тывада кижи бүрүзү билир бис. Ол хиреде эңне амыдыралды ажыл-агый алыры — кезээ ажыл-агыйда бичии-даа бурунгаарлаан чүвеис чок. Культурада, кадык камгалалында база эки чүве эвээжээн. Ынчангаш программылыг документиниң төлевилелинде ону көрүп турары кончуг эки-дир.

Василий ТАМДЫН-ООЛ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.

Тожу район.

Социал айтырыглар

ДОКТААЛ ҮНГЕН: чүү кылдынганыл?

Шак мындыг айтырыгны «Х Улуг хурал» совхозтуң директору турган (ол ам өске ажылче дешкээн) Чимит-оол Уткушович Монгуштан чоокта чаа сонуургаан мен. Мурнунда ол дугайын баш удур сагындырып кагбаан-даа болзумза, ол илдик чокка тайылбырлады. Оозун бодаарга, «Кадарчыларның болгаш ыраккы коданнарның өске-даа ажылдакчыларының материал-амыдырал байдалдарын экижидер талазы-биле хемчеглер дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профэвилелдерниң областы чөвүлелиниң 1989 чылдың декабрь 22-де үндүрген доктаалын күүседир талазы-биле бо ажыл-агый хамыыгынга артып кагбаа-ныы-ла иштин.

Шынап-ла, ол чугула документ солуңга парлаттынган соонда, ону хойжу үш бригадага, сүт-бараан фермазынга директор, партком секретары, профком даргазы олар боттары барып таныштырган. Оон аңгыда чамдык малчыннарны бөлүктер аайы-биле чыып алгаш база тайылбырлап бергеннер. Специалистерге база таныштырган. Ооң түңнелинде чүү болганыл дээрге малчыннарның ажылы төлевирин дораан-на өстүрер деп шиитпирлээн, ону совхозтуң экономистери, бухгалтерия ажылдакчылары санап үндүрген. Черле ук доктаалды боттандырары-биле хемчеглерни ажылдап кылгаш, ону боттандырып турар. Экономиктиг өөредилгеге база ол талазы-биле улуг кичээнгейни угландырган.

Амгы үеде «Х Улуг хурал» совхозта шээр малдың 56 коданындан 27-инде чунар-бажыңнар бар, оларның чээрби бири ажылдап турар. Бо чылын 5-ти немей тудар. Оларның ханалары шуут белен. Чүгле коданнар — кыштагларга барып эптээр, оон суугуларын кылыр. Ол-ла хемчеглер ёзугаар бир чаа кыштагны тудуп турар. Ол дээрге бүдүн комплекс. А. Содунам биле О. Сарыгоолдуң ег-бүлелеринге суурда ийи бажыңны бо чылын берген.

Бир эки чүүл болза, хойнуң массалыг төрүп турарының үезинде малчыннарның 17 уруун суурга садикке киирген. Келир чылын ол практиканы база уламчылаар деп турар. Ол уруглар садикке ... чон турганы билдингир. Ол ышкаш аныяктарны мал ажылынче хаара тудар, оларны өөредир талазы-биле кошку чүүлдерни база кылып турар. Доктаал ёзугаар аныяктарны өөредип эгелээн малчыннарга база оларның өөрениичилеринге-даа акшаны төлеп эгелээн, амгы үеде үш ындыг малчын бар. Бир-тээ, малчыннарның алыр акша-төгерии өскен болганда аныяктардан чамдык ег-бүлелер база коданнарны хүлээп алгылаан, ам малчыннап ажылдап турарлар. Ындыгларга Анатолий Кокпалыгның, Михаил Бопукайның, Светлана Шавырааның ег-бүлелери хамааржыр. Бир ег-бүле шуут-ла хоорайдан келген. Ол база солун факт. Хоочун хойжу А. Тас-оол бодунуң оглун өөредип турар.

«Х Улуг хурал» совхозтуң төвүнде ег ыяжы кылыр кооператив ажылдап турар. Чүгле иштики херекселдеринден аңгыда шуптузун кылып бээр. Ону ажыглааш, ажыл-агый бо чылын бирээзи-ле 4300 рубль өртектиг 4 өгнү малчыннарынга садып берген, оон бирээзин аныяк ег-бүлеге берген.

Малчыннарның кыштагларын электри-биле хандырар дугайында доктаалда база тода айыткан. Баян-Колдуң шээр мал кадарчыларында амгы үеде 28 коданны күрүнениң электри шугумундан хандырып турар, а 23 кыштагда электри моторларын салган. Бо талазы-биле ам-даа кылыр ажыл хөй.

Күш-ажылды организастаарын экижидери-биле ешкүде арендалыг бир звенону тургускан. Ол коллективке меде тарыыр 70 гектар шөлдү быжыглаан, баштайгы ... тоннаны олар сарыаттап алган, бо беш ег-бүледе ... трактор, ... сараат — ... база быжыглап берген. Ол коллективти аныяк малчын Виктор Кыргыс черле эки удуртуп эгелээнин совхозтуң удуртукчулары мактады. Болуушкун олар келир чылын боттары ... Бо чылын кодан бүрүзү дүк алырының планын күүседипкен.

Малчыннарның шала эмненилгезиниң дугайында шыңгыы чугаа чоруп турар болгай. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, профоблчөвүлелдиң доктаалын күүседир талазы-биле «Х Улуг хурал» совхозтуң дирекциязы, профкому база чамдык хемчеглерни ап эгелээн. Чүл дээрге совхозтуң ап турары путёвкаларының 60 хуузун малчыннарга бээр кылдыр доктааткан. Бо чылын Бүгү-эвилелдиң курорттарынга 3 кижи, Кызылда «Серебрянкага» 6, а Дус-Хөлде профилакторийге 20 кижи чораан. Ынчангаш бо санчурагайлар эрткен чылдаазындан 2 катап хөй болгай. Ам-даа дыштаныр чоруур малчыннар бар. Малчыннар уругларындан 30 кижи пионер лагерьлеринге дыштанган.

Кадарчыларның эмнелге хандырылгазы эң кол черни ээлеп турары билдингир. Баян-Колдуң участок эмнелгези бир автомашиналыг болуп турары дыка эптиг, ынчалза-даа фонд ёзугаар бензин чедишпезин барымдаалааш, кывар-чаар материалдарны совхоз үндүрүп берип келген. Ынчангаш айда-ла бир катап комплекстиг үнүүшкүнү эмнелге, культура, бухгалтерия ажылдакчылары кылып турар.

Эртэен кыжын Баян-Колдан бир малчын редакцияга келген. Ында болза кадарчыларны хуралдарга, ... чарында ... автомашина ажыглаар дээш шүгүмчүлээн. Ону хактып келгеш, директорлап айтырдым. Ам хойжу үш бригадалың удуртукчулары боттары чолаачыларны шилип алгаш, бир-бир автомашинаны быжыглап алганнар, олар ону доктаамал ажыглаар. База дыка таарымчалыг, көрбес бе. Оон аңгыда аъттыг чорупар база ап, арга-биле ажыглаар деп база шиитпирлээн болду.

— Малчыннар хурал-суглаага аъттыг кээр апарган, чоруп орда, көөрге, чараш, ... дааш чорду — деп, Чимит-оол Уткушович чугаалажык. Шынап, чамдык совхозтарда аът талазы-биле маргыштыг чүүлдер бар болган. Бо ажыл-агыйда кандыгыл? Бир эвес малчын кижи бодунуң хуусында аъдын мал кадарарда мунуп турар болза, аңаа айда-ла 21 рубльди төлээр, а совхозтуң аъдының хөлезини база 21 рубль.

Бир малчыннар чүүл болза, совхозтуң малчыннарының аразында ам «Үлегерлиг малчын ег-бүле» деп чарлыышты организастаан.

Ол дээрге чүгле эң эки бүдүрүкчү көргүзүг дээш эвес, а харын культурлуг амыдырал дээш маргылдаа-дыр. Аңаа тиилекчилерге 100, 75, 50 рубльдиң шаңналдарын доктааткан. Дуржулга солчуп, 2 херээжен малчын район төвүнге семинарга киришкеш келген, а 3 кижи Күнгүртүг суурга чораан.

Хууда дузалал ажыл-агыйның хөгжүдери-биле ... чүүлдерни ... турарын база демдеглевес арга чок. Малчын ег-бүле бүрүзү саап ... инек ... 1500 рубльди киирип ап турар. Совхоттуң ... суурунда ... чурттакчылары ... черле ... аът саппас, боттары хандыртынар. Малчыннарда транспорт ... Чайын малын ыраккы тайгаларга барып семиртип ап турары дээш 5 ег-бүлеге малчынның 40 хуузун төлеп берип турар.

Малчыннарның социалистиг чарыштың негелдезин ёзугаар бирги чартык чылда 6 муң ажыг рубль-биле мурнакчыларны шаңнаан.

Ийе, «Х Улуг хурал» совхоз малчыннарының амыдырал байдалын экижидери-биле доктаалда айыткан чамдык хемчеглерни ынчалдыр ап турар. Ооң-биле кады шиитпирлээр айтырыглар ам-даа хөй. Эң ылангыя ажыл төлевиринге малчыннар, эң ылангыя № 1 бригаданың хойжуларының-биле чугаалажырга, бир хой дээш чаа негелде ёзугаар 74 көпеек болур турда, херек кырында 61 көпеекти төлеп турарын чугаалады лар. Шалын дугайында мурнундан тура-... болгай. Ынчангаш бо айтырыгны «Х Улуг хурал» совхозтуң удуртукчулары, чаа директор К. Дурбулек база кол зоотехник, кол экономист-даа бо материал солуңга парлаттынган соонда база катап бир янзы көөр, малчыннарның хомудалдас боор деп идегедим.

База бир айтырыг: малчыннарда кызыл-булуңнар чедишпес-тир. Бригада бүрүзүнге турза эки. Малчыннарның хамык-ла айтырыгларынга дыңнангыр, болур-болбазын ыяк, билдингир кылдыр тайылбырлап бээр уургулуг. Лопсан Кыргысович Хорлуу мээ-биле чугаазынга мындыг хомудалын чугаалады. Чүл дээрге алышкылар 3 кижи каш чыл улаштыр чылгычылап келген улус-тур. 3 чыл мурнунда улуг Улус ажыл-агыйның чедиишкиннериниң делгелгезиниң хүлер медалы база элээн хөй түңнүг акша-биле (малчын 600 руб. дивин шаңнаткан. Медальды алган, а акшазын совхозу мынчага чедир бербээн. Ол шынап-ла, ындыг дээрзин «Чүсчү-малчын звено» клуб чөвүлелиниң даргазы Николай Наныкпан база бадыткады. Ол чүге ындыгыл? Дораан төлеп берзе эки-дир. Кижи ажылдаанын алыр-ла болгай, хоойлуда ынчаар көрген. 1989 чылды «Х Улуг хурал» совхоз органыг дооскан, дужааганы продукция дээш немелде төлевир чокка-ла ындыг болган.

Девии үстүнде айыткан мен малчын коданнарны электрижидери саалап турар-дыр. Черле бо айтырыг талазы-биле республиканың Министрлер Чөвүлелиниң тускай доктаалы база бар. А доктаалды күүседир дээш хүлээп алыр. Ол дээрге ажылда четпестерни чайладырынче угланган чугула документ-тир.

Седен ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЭР-ХЕЙЛЕР, АНЫЯКТАР

Тутган холуңар дыңзыг болзун

Бистиң бажың тудар комбинаттың тудуг-монтаж эргелелиниң участогунда бодунуң хүлээнген ажылында эки ажылдап турар мурнакчы аныяктарны чок деп болбас. Ындыгларның бирээзин номчукчуга таныштырып көрейн.

Үш чыл бурунгаар бистиң эргелелге ажылдап келгеш-ле, ол эш-өөрүнүң, бригадир, мастерлерниң хүндүткелин чаалап алганы таварылга эвес. Күш-ажылга кызымак, быжыг тура-соруктуг, эш-өөрүнге дузааргак, бедүүн ишчи кымыл ол деп номчукчу сонуургаары чугаажок. Ам-даа далашпаалы. Тожунуң Тоора-Хем суурга 10 гу классты доскаш, улаштыр Ак-Довурактың ПТУ-зунга ол өөренип кирген. Ону дооскан ының сөөлүнде Торээн чуртунуң мурнунга ыдыктыг шериг албан хүлээлгезин эрттиргеш, Тоора-Хемниң ыяш ажыл-агыйы черинге дооскан мергежилиниң аайы-биле каннакчылай берген.

Бир чыл эрткенде амыдыралының аайы-биле найысылал Кызылга чедип келген. Аныяк эри тудугда ажылчын күш чедишпезин-биле бажың тудар комбинаттың тудуг-монтаж эргелелинге база-ла каннакчы кылдыр хүлээп алган. Силерни үр манатпаайн, бо чүүлдүң маадырын Юрий Мыйыс-оолович Иргит дээр. Баштайгы үелерде аныяк оолдуң ажылынга бергелер турган. «Кайыны, чүнү канчаар, кала хайындырарын дуржулгалыг каңнакчылар Владимир Селиванов, Владимир Кызыл-оол болгаш өскелер-даа кончуг дузалаан» — деп, Юрий бөгүн чугаалап орар. Чүү-даа чүвеге эш-өөрүнүң деткимчези, дузазы кижиге кадыр арт ажарынга дег даянгыыш болур. Аныяк оол бергелерни ажып эртип, чоорту ажылынга мергежип, мурнакчыларның одуруунче кирген. «Күш-ажыл кижинин каастаар» деп чүве ол.

Ооң кады ажылдап турар аныяк эш-өөрүнден мурнакчылар база хөй. Чижээ, звено удуртукчулары Маады, Ондар Альберттер, монтажниктер Алеша Опай, Виктор Хорагай дээш өскелерни-даа адап болур. Бо үстүнде адааным аныяктар чыл санында мурнакчылар одуруунга чаңгыс эвес удаа кирип, шаңнал-макталга төлептиг боол келгеннер. Кандыг-даа ажылды кылырга алдар-хүндү дораан келбес. Үстүнде бижээним дег быжыг тура-соруг, корум-чурум, биче сеткил кижини күш-ажылдың бедиинге чедирер. Ындыгларны чон, эш-өөрү хүндүлээр.

Эр-хейлер, аныяктар. Тутган холуңар дыңзыг, туттунган бажыңнарыңар шыпаргыг-ла болзунам!

Серен САЛЧАК-ООЛ.
Тудуг эргелелиниң монтажниги.
Кызыл хоорай.

Камгалал заводунуң ийиги мергежили

Курганда «Корвет» бүдүрүлге каттыжыышкыны Судно тудуушкун министерствозунга хамааржыр, ынчалзажок чоннуң херегленир бараанналырын бүдүрүп үндүреринге хөй-ле чүүлдер ында сөөлгү үеде кылдынып турар. Оларның хемчээли ниити бүдүрүүшкүнүң 17 хуузу болуп турар. Хеп чуур «Дана» деп биче хемчээлдиг машиналар кылыр цех ажылдап эгелээн. Бо чылын 5 муң ажыг хеп чуур машинаны бүдүрүп үндүрер.

ЧУРУКТА: түүлекчи Ольга Хлестованың хеп чуур «Дана» машиналарны чүдүрүп чорударынга белеткеп турары.

Б. КЛИПИНИЦЕРНИН фотозу.
(СЭТА-ның фотохроника-зы).

ЧУРТТАШТАРЫМ

Авай диген, ачай диген
Ажы-төлүм өзүтениин.
Эжим база ынаам диген
Эргиминиң эргеленчиин!
Кудээ диген, кенним
диген
Чуртташтарым хүндүткээрин.
Күүй диген, даай диген
Чуржуларым төрелзиреэн!
Амыдырал, чурттаглга дээр
Ада-ием кызымак ийин.
Кады чоруур салымым дээн
Кап-ла карам эптиин,
чөптүүн!

Ольга БАЛЧЫРБАЙ.

МӨҢГҮН ХЕРЕЛ ЧЕЛЭЭШТЕЛИР

Каа-Хемче кирр аккан улуг, биче
Хайым хемнер аразында онзалангаш
Дерзиг, Мерген ийистер дег хиини тудуш,
Дециней аккаш, ийи дылда ырга кирген.

Чиирбейн частын үнген селбер таллар
Чиңгир ногаан шивилерни бүргеп алган.
Чараш аккыр чодураазы салбакталгаш
Чаагай черни бойдус мында чалап берген.

Аргазында чимис-кады эгээртинмес,
Аң-мең, балыы келгеннерин магадаткан,
Өлүк-диининг чуртун эргээн анчыларга
Өргүн тайга эртинезин сөңнеп турар.

Төтчеглекчи байлак черге изин баскаш,
Төдүзүн-не аш ырымнап каапкан боор.
Төөгүден дамчып келген оран кежиин
Төлдеривис сээлүг барып көрбейн баар бе?

Амыранчыг хектиң үнү ууранчыг.
Аян-шынка анай-хаактар чаржып ойнаар.
Торгу хээ дег шиилик черим соруназлыг,
Тоолда ышкаш мөңгүн херел челээштелир.

Вероника ЧООДУ.

ӨЗҮМ ТУДУШ ӨСКЕН УЯМ МЕҢЭЭ ЭРГИМ

Меңги баштыг сүүрлери куржап алгаш
Мээң ынак өскен черим Торгалыг суур.
Ажык-байлаан, эртинезин чонга сөңнээн
Авам чурту ынак черим Дус-Даг чүве.

Тыва чону ижип четпес аржаан суглуг
Тывызыксыг Улаатайым, Талдыг-Чарыым.
Кайыын тура ады алгаан, сураа үнген
Кара, Седип Кара-Туруу — хайыралыг.

Кадыр туруг, кашпаллардан шурап баткан,
Эриин ажыр чалгып ойнаан Шаалааш-Хем.
Кара даглар долгандырзын харап алган
Эртинелиг каас оран — мээң чуртум.

Өвүр черим — малчыннарның оран-дыр.
Өвүр черим — сыгыттылар чурту чүве.
Өвүр черим — чаланнытлар төрээн чери
Өзүм тудуш өскен уям меңээ эргим.

Ольга ДОРЖУ.

Алаш ИРГИТ.

ЫРЛАКСААР МЕН

Тыптып келгеш өскен черим,
Тыным тудуш Тыва чуртум.
Кала-даа бол чоруурумга,
Катны-хөглүг өөрүм кагбас.

Айлыг, хүнниг чырык черге
Ажыл-ижим өөрүнчүг-ле.
Авам төрээн аас-кежиин
Адап, бижип төтпедим-не.

Черим-чуртум, чонум-биле
Черглежип чурттап келдим.
Чөлер, маңнаар чылгы
малдыг
Черле чадаг чурттаваан бис.

Кыштың, чайның хаяазынга
Кылыр ишке дадыккан мен
Кадыр, бедик тайга кырлап,
Кадарчылап кадржаан мен.

Чеди чүзүн малым малдап,
Чеже чылда чурттап
келдим.
Чеден харлаан хүнүм
кээрге,
Черим мактап ырлаксадым.

Аныяк назын хевээр арт
деп
Алтап-йөрээп шыдавас мен.
Аржаан-суглуг байлак
чуртум
Алдаржыдып ырлаксаар
мен.

АДА УГУН АДАВАСКА

Сеткил-чүрээм ынак хемим,
Серииин тайган, хемнеринге
Сайыным чараш дажын
чыггаш,
Сайзанактап ойнап өстүм.

Өскен черим Хемчик бажы
Өну көвей чечээ-биле
Өөрүнчүг уткуп хүлээр,
Өзүм саргыыр — таанда
чараш.

Ары хемнер Хемчиим бажы
Ада-төрел малчын чурту
Анай-хураган бажы дозуп,
Айлап, бестеп өскен хемим.

Ада угун адаваска,
Алыс дөзү кайыын тыптыр.
Төрээн чуртту мактаваска,
Төөгү кайыын тургустунар.

АЛГЫ ЭТТЕП ДААРААР АВАМ

Аргаан-мергээн чону кээрге,
Ажын-чемин салыр авам.
Ажы-төлүн аартпас дээш,
Алгы эттеп даараар авам.

Улуг өгбе кирип кээрге,
Ужа-төжүн салыр авам.
Уруг-дарыын самдаратпас,
Ужук сыптап даараар авам.

Хайыралыг эргим авам
Халап-айыыл алгаш барган.
Кара баштыг оглун-кызын
Каап чадай чоруй барган...

«Бо черде төрелдерим база хөй. Алтай, тыва кижилер аразынга өскен кижи мен»

ШҮЛҮКЧҮ ИЕ

Алаш Чымааовна Иргитти ол чоокта таныбас, билбес кижи чок. Ол солун, үлегерлиг амыдыралды чурттап эрткен. Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээре дижир ышкажык. Чоокта чаа оон чурттап ораары Бай-Тал суурга барып, бажыңынга кирип, аяк шайын аартап ора, оон ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгазын сонуурган айтырар аргалыг болган мен. Чеден ийи хар четсе-даа, алыс боду чиик, сергек, аажок чугаакыр, чазык кижи болду. Мактанырынга ынак эвес. Бодунун намдарын делгерңигейн-биле бижип алган кыдыраажын уштуп көргүстү. Чаңгыс-даа сөс арттырбайн дес-дараалаштыр номчуду.

Алтай өг-бүлеге төрүттүнген. Хамааты дайынының дошкун чылдарында ада-иези актарга базындырбазының аргазын дилеп, кавайлыг чаш уруун алгаш, кадыр арттарны ажыр, салаа хемнерни кежир Хемчик бажынга кылаштажып келген. Кижи төлү кала-даа чоруур, куш төлү кала-даа ужар. Чаптанчыг чараш, ордан-шоваа уруг, ну тыва арат өг-бүле азырап каап.

— Төрелдерим чуртунче чана берген. Кады төрээн акыларым Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкеш, чамдызы ээп келбээн. Оларның ажы-төлү-биле үргүлчү алдажып, харылзааны үспейн чоруур мен. Бо черде төрелдерим база хөй. Алтай, тыва кижилер аразынга өскен кижи мен. Кызыгаарлажып, кожа чурттап чоруур, чаңчылдары, амыдыралы безин дөмей түрк дылдыг улус ышкажыл — деп тайылбырлап орду.

Алаш Чымааовна дайын чылдарында Кызылдың дааранылга фабриказынга ажылдап турган. Чаалажып турар дайынчыларга кедер чылыг хөректээштерни, хол-хаптарны, уктарны, хөй акша-хөреңгизин фронтуга дузаламчы кылдыр чорудуп турган. Оон хөрээн каастап чоруур шаңнаткан медальдары ону тодаргай херечилээр.

Кызылдан Бай-Тайгазынче ээп келгеш, үжен ийи чыл дургузунда үзүктел чок хой-жулааш, чылдан чылче эки көргүзүглерлиг ажылдап келген. Мал ажылынга хөй аныяктарны өөреткеш, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, Тыва АССР-ниң аныяктарының алдарлыг дагдыныкчызы деп хүндүлүг аттарга төлептиг болган.

Ленинчи партияның хүрээлеңинге 46 чыл болган идепкейлиг хөй-ниитичи, хоочун коммунист шевер холдары, уран талантызы-биле чонунга база сурагжаан. Сөөлгү оп сес чылдар дургузунда «Мөңгүлек» агитквартираны даргалап, чурттап турар черинге кижизидилге ажылын чорудуп, ажылдыңче чонну эвилелдээриңге төлептиг салдыышкынын киирген. Районнуң, республиканың херээженнер чөвүлелдериниң хүндүлел дептеринче оон адын киир бижээн. Шевер холдарының республика, бүгү-эвилел көрүлделеринге идепкейлиг киржип, «Алдын холдуг мастер» деп диплом, мактал бижиктер, хөрек демдектери-биле шаңнаткан. Бот-тывынгыр уран чүүл көрүлделеринге киржилгезин ам-даа кагбаан. Ырлап, шүлүктеп, чечен чугаалар номчуй бээрге, көрүкчүлер магадап дыңнаар.

Алтай, тыва улустарының аас чогаалын келир салгалга арттырар сорулга-биле хөй чылдарда чыып бижип келген. А. Ч. Иргиттиң бижиглээн шүлүктериниң, кожамыктарының, чечен чугааларының чамдызы «Шын», «Хемчиктиң сылдызы» солуннарга парлаттынган. Ол — Бай-Тайгада «Мөңгүлек» чечен чогаал каттыжыышкынының киржикчизи. Тываның херээжен чогаалчыларының хуралынга төлээ болуп база чораан.

Дөспес чүректиг ие бодунуң бижээн чогаалдарының чамдызын чыынды ном кылдыр үндүрерин бодап чоруур. Ол номчукчуларга эки белек болур ийик.

Александр ХЕРТЕК.

БОДАЛЫМГА СЕНИ ЧУРУП...

Ужуралдар ырак калган.
Уттундурган, кагдынган
мен.
Чуктуг будук отче салып,
Суугуда чыныып ор мен.
Суг чок черде үнүш
ышкаш,
Сузум чанган эрээленген,
Эки, багай эрткен өйнүң
Ээреминче шымнып
кирдим.
Эрткен чүве шупту эрткен.
Эглип кел деп шыдавас
бис.
Күскү өйнүң алдын
чадыы —
Күзүрүмү бүрү болбас.
Харын чүгле бодалымга
Катап дагын сени чуруп,
Чаныннарган хүлүмзүрүүн
Сактып аарга магалыг-дыр.
Сериин күстү назын
үткүүр
Сен-даа, мен-даа хадый
бээр бис.
Булукталган сеткил аагы
Муңгаралды сагынгаш
чоор...

Сайлыкмаа КОМБУ.

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 6
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Телефильм. 9.05 Аас чогаал фестивалы 9.45 Мультфильм. 10.00 «Экии, хөгжүм!». 10.40 «Л. Троцкий». Д. Волкогоновтуң чугаазы. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—15.15 Театр, кино, телевидениеде хөгжүм. Композитор А. Петров 17.15 «ТелеЭКО». Журнал. 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг на зы». 18.30 «Үе». 19.00 [illegible] хөгжүм эртинези. И. Архипованың күүселдезинде орус романстар. 19.00 [illegible] интервью. 19.45 Австралия телевидениезиниң беш кежээзи. Барымдаалыг телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. 21.00 «Үе». 21.30 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. «Судтуң шииткелге эргези». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 22.45 «Фестивальдар. Конкурстар. Концерттер». 23.45—00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Төрээн чер. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 8 класс. Рактар кайда чурттап турарыл? 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 Бут бөмбүү. Аныяктар командаларының аразында Европа чемпионады. Югославия биле ССРЭ-ниң шилиилдеп командалары. Югославиядан дамчыдылга. 13.45 «Тунгустуңның кадарчылары» Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 15.00—15.30 Ритмиг гимнастика. 17.00 Херээжен колониялар чанында Уруглар бажыңнарында өзүп турар бичиилер дугайында. Барымдаалыг фильм. 17.10 Ритмиг гимнастика. 17.40 «Вертикаль». «Дүшкен бүрүлер». Барымдаалыг фильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Тыва АССР-ниң Күрттелерадиозунуң [illegible] оркестриниң концерти. 19.00 «Азия төвү». Информация-публицистиг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!». 20.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 21.15 Концерт. 21.45 РСФСР-ниң Компартиязының съездизинде. Информастыг үндүрүлге. 22.15 Бут бөмбүү. Европа чемпионады. Югославия биле ССРЭ-ниң шилиилдек командалары. Югославиядан дамчыдылга. 23.55—01.10 «Маруся угбай». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Жуковскийниң черинде». 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар чаштар!».

Кино

СЕНТЯБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «На тропе войны» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Апачи» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мультсборник № 28» 9.20, 12.20, «Республика Шкид» 10.20, 13.20, «Река+60%» 15.20, 20.10, «Полнеба» (2 сериялыг, Испания) 17.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Враг — мой» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «И придет тот день» (Индия) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Охота на единорога» 18.00, 19.40 шактарда.

● ● ●

Кызылда уран чүүлдер училищезиниң чанында тургустунган бот-орулга-чарылгалыг хөгжүм школазынга өөреникчилерни немей хүлээп алырын ол училище чарлап турар. Бот-орулга-чарылгалыг хөгжүм школазынга сургуулдарны дуржулгалыг башкылар өөредир. 7- болгаш 10 харлыг уругларны, оолдарны школага хүлээп алыр. Сургуулдарны шилип алыр талазы-биле чылда 1990 чылдың сентябрь 10-да уран чүүлдер училищезиниң концерт залынга эртенгиниң 10 шакта эгелээр.

Бичии уругларның хөгжүм школазынга таарыштыр тургускан курүне тарифин ёзугаар өөредилге хөлезин төлээр.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 2.

● ● ●

Өөредилге корпузунга хүндүс ажылдаар аштакчылар, ниити чуртталга бажыңынга база хүндүс ажылдаар вахтерлар, хеп кадагалаар ажылдакчылар, ниити чуртталга бажыңының комендантызы, өөредилге кезээниң секретары Кызылдың башкы училищезинге хүргеп негеттинип турар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, бажың № 2, телефону 2-63-84.

● ● ●

«Тыва автотранстың» өөредилге комбинадының доосткан дугайында Борис Семис-оолович Иргитке 1989 чылдың декабрь 26-да тывыскан НА сериялыг № 0456753 херечилел читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

АЖЫДЫЫШКЫННЫҢ ХЕРЕЛДЕНИГЛЕРИ

Чаа чогаалдары-биле чонун ам-даа өөртүр

Оон-биле баштайгы ужуражыышкын мээң сеткилимни хөлзедипкен. Ол таныжылга делгелгеден эгелээн. 1990 чылдың мартта болган Тываның херээжен чогаалчыларының хүрээлең-ассоциациязының тургузукчу хуралынга даш чонар эштеривистиң делгелгезин организастаан турган.

Келген чон Раиса Аракчаа биле Елизавета Байындының ажылдарын магадап көрүп турган. Мээң кичээнгейимниң «Дедир теве», «Буга мунган оол», «Аъттыг оол, кыс», «Сарлык», «Үскүлешкен бугалар» деп ажылдар дораан хаара туткан. Бир-ле онзагайы-биле, шыйыгларының тодазы-биле, ханы утказы-биле олар ылгалып турар. Амыдыралдың бир-ле онзагай талазын эскерип, сегирип алгаш, ону чогаалга уран арга-биле көргүзүп шыдаан.

Черле Елизаветаның ажылдарында уян, чымчак хөөн хөй сиңниккен. Херээжен кижиниң сеткили ындыг. «Аъттыг кижилер» деп ажыл ийи кижиниң сеткилин чедимчелиг көргүскен. Аъттыг кысты оол барып четкен. Чиник, чараш кыс уруг оолга ынакшылын илередип, аъдының дыныы тутсупкан...

Мастерниң холунга кирген даш ырлап эгелээн. Аът даванының даажы, кыстың «Челер сен бе?» дээн кыйгызы дыңналып турганзыг. Ол дээрге амыдырал-дыр.

Амыдыралда кандыг-даа чүве эгелиг. Елизаветаның чогаадыкчы базымнарының эгези ол чаш турда-ла салдынган. Ол уран чүүлге ынак өг-бүлеге төрүттүнген. Улуг-Хем районнуң Ак-Хем деп черге даш чонар, чурууру, нарт-паалаар, хөөмейлээр [illegible]

Бо өг-бүледен ийи кижи адазының изин истеп, даш чонар мергежилди шиңгээдип алган. Елизаветадан аңгыда, Эрес база даш чонукчузу.

Уругларның саны чеди кижи. Олар чажындан күш-ажылга ынак болуп кижизиттинген. Авазының чанынга олурупкаш, кыс уруглар лааранып өөренген, оолдары аптара, сандай чазаан адазынга дузалажыр. Бажың ажылын шупту кылыр. Дөмниг, улуг өг-бүлеге эш өөрзек, өскелерни дыңнап, хүндүлеп билир кылдыр олар өзүп келген.

Лиза чаш турда, ачазы аътка ушкарып аар турган. Узун орук чорааңда, ол каргыраалап чоруур. Ол таалаңчыг аялгалан удуп-даа каар. Чаш кижиниң сеткилинге каргырааның кайгамчыктыг үнү онза өңнерни тарып турганы чугаажок. Өске кыс уруглардан бир аңгы, ол ачазынче тыртылар, ону эдерер, эр улус өттүнүп балды, маска тудар мен дээр болган.

Чурукчу кижи болгаш Байыр Байынды уруунуң сонуургалын, салымныын эскерип каан. Даш чона бергенде, кичээнгейлиг хайгаарап органуруунга мергежилиниң чажыттарын ажыдып берип турган. Бичии тургаш-ла, чаш холдары-биле хуулгаазын дашты холунга тудуп, бирде ачазының кылып каан ажылдарынче, бирде кылдынмаан чонар-дашче көрүп оргулаар. Баштай бо чүү боду чазап эгелээн. Ачазы көрүп кааш, анаа бодунуң кылып турган ажылдарын берип, шенеп көрем деп сүмелээн. Сөөлүнде холу быжыга бергенде, «сээнии эки болур-дур, дусалажып көрем, уруум» деп дилээр апарган.

[illegible]

чүгле тудуп сонуургаар дээш, ол далажыптар турган. Дашты топтап орарга, оон чуруктары көстүп кээр, овур-хевирлер төрүттүнер...

Школага өөренип тургаш, чурук кичээлдеринге ынак турган. Төөгү кичээлдеринге база. Чүге дизе өске чурттарның төөгүзүн, уран чүүлүн билип алыр. Бир-ле чурук чуруп, ыяштан чүве чазап алгаш, клазынга аппаарга, чамдык башкылар ону кылгап деп бүзүревээн. Адазынга азы акызынга кылдырып алган деп бодаар. Чамдык башкылар оон арнынга-ла ыяттырарын бодап, боду кылыр херек деп турганнар. Чүгле чурук башкызы оон салым-чаяаныын эскерип кааш, оон ажылдарын өске класстарга безин көргүзүп, мактап турган. Чурук чуруурун, чаяаныны салба деп, ол чагыыр чораан.

Кедээ суурга артистер кээрге, байырлал-биле дөмей турган. Уруглар оон чыда калбас. Елизаветаның авазы ону кино-концерт баарда черле кагбас. Кежээки үеде-даа эдертип аар. Башкылар орта таарымайн-даа турган. Хүн чурумун урээн дээш, аваны чемелеп-даа шаг болган. Ынчалза-даа уруунуң сонуургалын билир не уран чүүл-биле ужуражыышкындан черле ойталавас, ону херек деп билип турган. Шак ындыг чаш шааның чаражы сагыш-сеткилинге улуг [illegible] чогаадылгаже сундуга чедир ген даа. Авалар ол дугайын бодап чорба эки. Салым-чаяаны танылыынга оларның улуу улуг болур ужурлуг.

Ам Елизавета ол дээш авазынга мөгейип, оон чаш сеткилин билдиргенинге чоргаарланып чоруур. Ол — [illegible]

бүлеге ону үр-ле чугаалажыр. Келир үеги кижиниң мөзү-шынары өг-бүлеге хевирлеттинер болгай.

Ол бичиизинде артист болуксаар турган. Чылбыга кадайның овур-хевирин сонуургап, ону өттүнгүлээрге, авазы тургаш удурланган: «Чок, мээн уруум, чок болза, дааранықчы, чок болза, чурукчу болур». Авазы ону кайыын эндээр. Аалының ишти эрте чок боорга, чеди уругларын Байыр Байынды боду бут кырынга тургускан. Тываның сураглыг даш чонукчузу, И. Репин шаңналының лауреады, адазының дугайында чогаалды ол кылыр сорулгалыг.

Кызылдың уран чүүл училищезинге өөренип турда, башкылары Иван Чамзоевич Салчак, Вера Никитична Челышева анаа дузалажып, салым-чаяанының долузу-биле ажыттынарынга дузалаан. Черле даш чонукчузу эр улус ийи дугаар кыс шевер кижи тыптып кээрге, ажок деткээннер. Ол аныяан-даа үжен хар четпейн чыткаш, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү апарган.

Херээжен кижи биле чогаадылга. Эртен сыгыр дан бажында тургаш, өг-бүлезиниң чемгерип, уругларын школаже белеткээр. Бажын ажылы баш ашпа. Уругларын тускайлап кылдыр өөредип алганы харын эки. [illegible]

[illegible]

амыдырал. Ынчангаш чонунуң эрткен оруун билири чугула деп, ол санап турар. Москвада Абрамцево училищезинге ийи ай билиин бедидип чораан. Хөй-ле чүүлдерни ол билип алган. Ынчан баштайгы оглу чаш турган. Оозун сагынгаш бергедээн. Не кижи черле аалынче сагышсыраар болгай.

Чогаадыкчы бодал кажан-даа төрүттүнүп келир. Хоорайның кудумчуларынга-даа чорда, онза бодалдар башка караш кылдыр кире дүжер. Ол үеде херекти кылып киириптер болза эки. Чамдыкта болдунмайн-даа туруптар, күзээни овур-хевир үнмейн шаг болур. Чогаадылга дээрге хилинчектенииишкин дир. Эртен баш аяс турда, бир-ле бодалды төндүрүптер арга турбас: бажың ажылы туруп бээр. Дилээшкинниң, ажыдыышкынның херелдениглерн манаваанда-даа чедип кээр, чүгле ону боттандырыптарынга үе херек. Хостуг үе херээжен кижиге эвээш артар.

— Ажылынарга ынак силер бе? — деп, оон сонуургап айтырдым.

— Дыка ынак мен. Өске мергежилди бодап-даа шыдавас мен — деп, хүлүмзүрбүшаан, ол харыылады.

Ынак кижи дег чүве каяа турар. Елизавета хөй делгелгелерге киришкен. Совет Тываның 40 чылында Москвага организастаан делгелгеге оон ажылдары киирген. Чылдар эртен турзум, кижиниң чаш шаа [illegible]

— Уран чүүлге быжыгып алыры берге-дир бе?

— Белен эвес... Чүгле кызымаа-биле кижи күзелинге чедип ап болур. Эр улустуң дециелинден чыдып калбазын кызыдып турар мен. Даш чонар ийи херээженниң салымын харын чогаан деп болур. Ынчалза-даа кандыг-даа хевирлерге, ажыл-ишке-даа херээжен кижини ийиги черже кыспас болза эки — деп харыы берди.

— Ийе, ындыг харын — деп, чөпшээрештим. — Аъшчем кылырын, бажың ажылын эр улус холга албайн турар-дыр.

— Бажың ажылынга дузалажып, ону чиигедириниң хемчеглерин алыр болза, чогаадылгага хөй үе тыптып келир — деп, ол немеди.

Ынчангаш сагышка узбек улустуң мындыг чечен чугаазы кирер: «Виноград сывындан кайы хире бедикке чедип турарын айтырган. Ол мынчаар харыылаан: менче хол сунар бол, [illegible]

Шак ындыг хол дугайында чүгле бодаар бе? Бистиң уран чүүлде чымчак [illegible]

[illegible] Херээжен үн [illegible] кандыг-даа [illegible] Амыдыралдың [illegible] херээжен [illegible] чогаалга база [illegible]

[illegible]

Любовь БАТУРИНА.

ЧАЗАЛГА

Бо чылның сентябрь 1-де «Шын» солунга «Темп кош[illegible]» деп [illegible] районнарының [illegible] 1990 [illegible] 60 хуу ажыра берген.

Ук материалды кедээ ажылдагы килдизи белеткээн тура. Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң 1990 чылдың август, 27-де медээзин ажыглаан. Ынчаан районнуң бежен [illegible] дугайында [illegible]

667000 Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

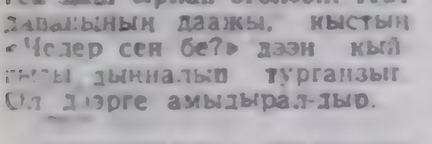

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛ.

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-01; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчызы — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-38-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлегүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлегүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чымзы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектеринге талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажың № 1.

Чагыг № 482.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 7 пятница

№ 205 (14405)

1925 [illegible]

Өртээ 3 көп.

РСФСР-ниң КП-ниң Тургузукчу съездизи

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң ийиги үе-чадазының ажылы 1990 чылдың сентябрь 5-те Москвага, Кремльдиң Съездилер ордузунга үргүлчүлээн.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков эртенги хуралды дагралаан. РСФСР-ниң Компартиязының Төп контроль комиссиязының даргазының албан-дужаалынга кандидатураларны делегаттар чугаалажып көрген.

Оон соонда РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң болгаш Төп контроль комиссиязының составынга кандидатураларны чугаалажып ноорүнче съезд эгелеп кирген.

СЭКП ТК-ның секретары Ю. А. Манаенков хүндүскү хуралды дагралаан. Кол илеткел талазы-биле санал бергеннер: И. И. Сапожников — СЭКП Удмурт обкомунуң бирги секретары; О. И. Чабак — «Горькийниң автомобиль заводу» бүдүрүлге каттыжыышкынының токарьы; П. В. Жилин — Ремонтненск районда Калинин аттыг колхозтуң даргазы, Ростов область; А. О. Баринов — Читаның күрүнениң эмнелге институдунуң кафедра эргелекчизи; В. В. Елагин — РСФСР-ниң ЛКСМ Төп Комитединиң бирги секретары; М. Д. Северьянов — Красноярскиниң инженер-тудуг институдунуң улуг эртем ажылдакчызы; А. В. Попелышко — В. И. Ленин аттыг металлургияның бүдүрүлге каттыжыышкынының партком секретары, Куйбышев область; А. В. Голунов — № 10729 шериг кезээнде улуг эртем ажылдакчызы; Ю. П. Белов — СЭКП Ленинград обкомунуң секретары.

Чапсар үезинде болган чажыт бадылаашкыннарның түңнелдерин санаа комиссиязының даргазы И. П. Воробьев кежээки хуралга дыңнаткан. Ю. А. Гагарин аттыг Шериг-ужар чүүл академиязының башкызы Н. С. Столяров РСФСР-ниң Компартиязының Төп контроль комиссиязының даргазынга бадылаашкыннарның хөй нурууз-биле соңгуттурган.

Оон дараазында санал бээринге киришкеннер: Ю. М. Слободкин — Солнечногорскиниң улус судунуң даргазы, Москва область; М. А. Гасанов — Дагестанның электротермиктиг дериг-херекселдер заводунуң бригадири.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң болгаш Төп контроль комиссиязының кежигүннериниң соңгулдаларының талазы-биле бадылаашкын хуралдың төнчүзүнде болган.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫ: чаартылганың оруу-биле

Илеткел талазы-биле санал-онал солчуруунуң мурнунда дагралакчы СЭКП ТК-ның секретары **Ю. А. Манаенков** ажыл-чорудулга программазының төлевилелин сайзыраңгайжыдар сорулга-биле съездиниң редакция комиссиязының составын немээр деп саналды киирген. Делегаттарның саналдарын барымдаалап тургаш, комиссияның составын калбарткан.

Тюменьде «Древмаш» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының станок тудуушкун заводунуң фрезеровщиги **И. П. Вторушин** эң баштай сөс алган. СЭКП ажылчы чоннуң бүзүрелин оскунуп турар дээрзин ол улуг хомудал-биле чугаалаан. Оон хүрээлелинден ажылчын аңгының төлээлекчилериниң үнүп турары илдең апарган. Ол дээрге, эң чугула социал айтырыгларны партияның озалдап шиитпирлеп турарының түңнели. Эргелеп башкарылга органнарын эде тургузары уламчылап. Мурнуңда удуртукчу ажылдакчылар үзүк-соксаал чок хуралдап туруп берген.

Партиядан үнүп турар кижилерге хамаарыштыр ол ажылчын: «Силерниң кылып турар чүүлүнер ырбакчы болгаш саттыныкчы чорук-тур» деп чугаалаан.

Партияны чаартыр херекке чедиишкин чоннуң амыдырал денгелип эдилжидер талазы-биле ооң ролюндан хамааржыр деп, СЭКП Новгород обкомунуң бирги секретары **И. И. Никулин** чугаалаан. Партияда амгы үеде байдалды ол сайгарбышаан, ооң дыка хөй кадрлары хөлүн эртип турар шүгүмчүлелге шыдашпайн турар дээрзин демдеглээн. А чон СЭКП-ден үндезин айтырыглар талазы-биле быжыг турушту манап турар.

Мындыг байдалдарда Төп Комитеттиң талазындан улуг кичээнгейни алакчы звеноларже угландырар ужурлуг. Чүгле ынчан партийжи хүрээлелди каттыштырып болур.

Ажыл-чорудулга программазының төлевилелин болап кылдынган үндезинниг документ-тир деп, Томскиден келген чогаалчы **Т. А. Заплавная** санаан. Оон бодап турары-биле алырга, ында үениң тынызы синниккен, ажылчы чоннуң эрге-ажыктарын камгалаар күзел бары илдең. Ынчалза-даа төлевилелде көөргеттинген чүүлдер, ниити одуруглар база хөй.

Саналдакчы хөй кезиинде культура айтырыгларынга доктааган. Ыланғыя Сибирь девискээриниң эрге-хосту камгалаар органнар шөлүлге ораны кылдыр көрүп турарындан кем-херек үүлгедиишкини хөй болуп турар.

СЭКП Мичурин хоорканың бирги секретары **Ф. Н. Сушков** Россияның улустарының эрге-ажыктарын бодунуң билип турары-биле илередир болгаш ону боттандырарының оруктарын айтыр эрге дээш политиктиг демисел ниитилелде улам көскү апарган дээрзин чугаалаан. Амгы үеде, партияның ролю болгаш албан-хүлээлгези өскерлип турар үеде, чүгле партия ажылы кылып олуруп бээр болза, чоң мурнунга ат-алдарын шуут оскунар апаар. Эрге-чагырганы Советтерге дамчыткаш, монополиядан болгаш диктаттан уштунар херек.

Партия биле Советтерниң аразында удур туржуушкун болдурбазының чугулазын демдеглевишаан, оратор республиканың экономиказын экижидеринге РСФСР-ниң Дээди Соведиңге деткимче көргүзеринче делегаттарны кыйгырган.

Программа төлевилелинге хамаарыштыр санал киирип тургаш, ол Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң үндезилекчизи В. И. Ленинниң адын камгалаар дугайында резолюция төлевилелин делегаттарга саналдаан.

Россияның Компартиязының келир үезин чугаалажып турар үеде байдалдың политиктиг анализин барымдаалаарынче СЭКП Москва хоорканың бирги секретары **Ю. А. Прокофьев** кыйгырган. Эде тургустунуушкунуң ачы-дузазы маргылдаа чок, эрткен үеже эглири болдунмас. Ынчалза-даа бугу раашкынче киирип болгу дег чорудулгаларны эскербес болза, озалдыг.

Россия партиязының ажыл-херектериниң саналдаттынып турар программазы дээрге чаагай сөстерлиг ниитилел билиглериниң чыылдазы-дыр, ында кижилерниң хүн бүрү негелделерин киирбээн-дир дээрзин ол чугаалаан. Ынчангаш ук программаны амдыызында хүлээп алырындан дадагалзаар, бугу партия организацияларының саналдарын барымдаалап ажылдаар ужурлуг дээрзин чугаалаан.

Ам чугаалажыр ужурлуг кол айтырыгларывыстың бирээзи болза, партияның чаңгыс эвин камгалап артырарының эргежок чугулазы деп, Туланың С. М. Киров аттыг заводунуң директору, делегат **В. А. Ширяев** чугаалаан. Удур туржуушкун бүрүзү чүгле чарлыышкынга чедирер, партияның болгаш улустуң күжүн үндүрер.

Ядараңгай байдалда Россия болгаш чурт дээш хомудаачыг деп, ол чугаалаан. Оон бүрүүзүн чагырып дужаар системада деп чаңчылга берген бис. А сагылга-чуруму болгаш ээ-харыысалга дугайында уттупкан бис. Корум-чурумну тургузар, ниитилелди үүлгедиишкиннер, кылыр чоруктардан хостаар херек деп, ол чугаалаан.

РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының программазының төлевилелин анализтевишаан, Марий АССР-де СЭКП Медведевск райкомунуң бирги секретары **В. А. Кукарин** кижи факторун эң чугула деп санаан сорулгага доктааган. Ынчангаш РСФСР-ниң Компартиязының программазының социал-экономиктиг кезээнге экономиканы күш-ажылдың кижилериниң боттуг негелделерин хандырарынче угландырар ужурлуг дээрзин ол демдеглээн. Ажыл-чорудулга программазының төлевилелин эге организацияларга немей чугаалажыр, оон соонда ээлчеглиг пленумга азы өске бир чыышка чугаалашкаш, ам хүлээп алыр деп, саналды оратор киирген.

Москваның «Мосавтолегтранс» бүдүрүлге каттыжыышкынының чолаачызы **И. М. Болтовскийниң** саналын делегаттар улуг сонуургал-биле дыңнаан. Философия эртемнериниң кандидады кижи мен деп, ол чугаалаан. Ынчалза-даа ол мени шаптыктавайн тур, эштерим күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы кылдыр соңгуп алдылар.

Амгы кризис бистиң ниитилеливистиң кандыг байдалдыын көргүскен деп, саналдакчы чугаалаан. Бир талазында, эргелеп башкарылгада эрге-чагырганың аажок улуу, өске талада — массаларның эрге-чагырга чогу. Экономистер чарыгдалдарны планнаарының ажык чогун бүгүдеге дыңналып келзе-даа, 12-ги беш чылда эң күду чарыгдал хемчээлдерин киирип кагды. Оон түңнели бо: беш чыл планы бүрүнү-биле үзүлген, саң-хөө системазы сандараан, чиг-эт болгаш материалдар чедиишпестээн. Чаңгыс эвес беш чылды мынчаар планнап келген, ам каап социалистиг план чүге-даа таарышпас-тыр деп турар бис. Чоң ниитилелди тамы эриинге социализм чедирбээн, ону тодаргай кижилер чедирген. Оларның ат-сывы, албан-дужаалы бар. Чоннуң акша-хөреңгизин олар херек чок төлевилелдерже үндүр октапкан.

Социализмниң салым-чолу дээш ҫагыш човаашкын Россияның Компартиязын күш-ажылдың кижизиниң эрге-чагыргазы дээш демиселче кедүрер ужурлуг дээрзин ол түңнелинде демдеглээн.

Псков обласка «Кызыл тук» колхозтуң даргазы **Г. Н. Федорова** бодунуң чугаазынга орус кодээ суурларның, Кара эвес хөрзүннүг зонаның салым-чолунга доктааган. Бөгүнде кодээге оруктар, газ, таарымчалыг туттунган бажыңнар херек. Бо айтырыгларны шиитпирлээш, ынчан кодээ чоннуң хоорайларже көжерин доктаадып болур деп, ол чугаалаан.

Бистер күш-ажылды организастаарының чаа хевирлери — аренда, фермерлерже шилчиири дээш бис. Ынчалза-даа оларның хөгжүлдезинге амгы үениң материал-техниктиг баазазы чок, а шаандагызы ышкаш, чүгле хүүрек, айыыр, калбыр бар. Ынчангаш ам тараачын кижи ажыл-агыйының кандыг хевирин шилип алырын боду билир, үстүнден албадавас болза эки дээрзин оратор айыткан.

Ол колхозтуң даргазы ам киирер деп турар рынок хамаарылгаларының талазы-биле бодунуң бодалдарын чугаалаан. Оон санап турары-биле алырга, кодээ ажыл-агыйы продуктуларынга чаа өртектер кодээге таарымча чок байдалдарны улам ханыладыр хевирлиг. Делегат оон аңгыда, хоорай биле кодээниң аразында ден-дески эвес саарылганың шагдан бээр туруп келген айтырыын эртемденнер шиитпирлезин деп саналдаан.

Калуга обласка партия Боровск райкомунуң бирги секретары **Н. М. Шмытко** РСФСР-ниң Компартиязының тургустунганын шын эвес чырыдып турар массалыг информация чепсектерин шүгүмчүлээн. Партияның идеология кадрлары, СЭКП-ниң удуртулгазы Россияның Компартиязының тургузукчу база СЭКП-ниң XXVIII съездилериниң шынгыы шүгүмчүлелдериниң соонда безин боттарынга түңнел үндүрбээннер деп, ол чугаалаан. Эң ыланғыя эштер Дзасохов биле Фролов олар Россияның Компартиязының тургустунганы-биле холбаштыр хүлээп алган шиитпирлериниң үндезиниг, хоойлу ёзугаар болганын партия парлалгазының арыннарынга үндезилеп чүве бижип, тайылбырлап болбас деп?

Ниитилел-политиктиг байдалга хамаарыштыр чугаалавышаан, оратор болза, саадаан эде тургустунуушкуну дээш, экономиктиг байдалдың улам баксырааны дээш партия кежигүннери, кежигүн эвестер-даа улуг негелдени салып турарын айыткаш, партия бодунуң идеязы дээш эвес, а күрүнениң эрге-чагырга органнарының сандаргай ажылы дээш ат-алдарын чидирип турарын чугаалаан. Ынчангаш партия организацияларының дазылы — ажылчын аңгының төлээлери партиядан үнүп турарынга аажок дүвүреп турарын дыңнаткан. Оон бир чылдагааны болза экономиктиг реформаның алыс утказын билбезинде, ынчангаш массалыг информация чепсек-херекселдеринге бүгү-ниитиниң экономиктиг өөредилгезин организастаары чугула деп, ол бодап турар.

«Коммунист» журналдың кол редакторунуң бирги оралакчызы **О. Р. Лацис** ажыл-чорудулга программазының төлевилелин сайгарып чугаалаан. Россияның төлевилели, СЭКП-ниң XXVIII съездизинге хүлээп алган Платформага бодаарга, делегаттың бодап турары-биле алырга, бир базым аткаар болгаш амгы политиктиг байдалда коммунистерге удуртулга боор шыдавас.

СЭКП-ниң съездизинге эде тургустунуушкунну практиказында четпестерни шүгүмчүлээн, ынчалза-даа ооң үндезин кол уг-шиини чүулдүг деп көрген. А ажыл-чорудулганың Программазының төлевилелинде, журналистиң бодап турары-биле алырга, эде тургустунуушкун социалистиг эвес шынарлыг деп чемелеп турар хевирлиг.

Партияның XXVIII съездизи рынок экономиказынче шилчиир дугайында угланыышкынны хүлээп алган, а ол сорулга дугайын ажыл-чорудулганың Программазының төлевилелинде безин киирбээнин делегат шүгүмчүлээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң шериглериниң, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң иштики шериглериниң болгаш демир-орук шериглериниң политиктиг органнарын эде тургузар дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

ССРЭ-ниң улус депутаттарының ээлчег чок үшкү Съездизиниң ССРЭ Конституциязынга өскерилгелерни кииргени-биле, күрүне болгаш партия хүлээлгелерин аңгылаар угланыышкыны-биле холбаштыр **доктаадырым болза:**

1. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң шериглериниң, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң иштики шериглериниң болгаш демир-орук шериглериниң политиктиг органнарын эде тургузарын боттандырар, оларны ССРЭ-ниң камгалал болгаш айыыл чок чорук талазы-биле күрүне политиказын чорударының, шериг албаннарын кижизидериниң, социал камгалалын хандырарының чогуур шериг-политиктиг органнары кылдыр эде организастаар.

2. ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу, Совет Арманың болгаш Шериг-Далай Флодунуң Политиктиг кол эргелели ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң, ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозунуң киржилгези-биле шериг-политиктиг органнар дугайында дүрүмнүң төлевилелин үш ай хуусаада чогаадып кылыр. Дүрүмнүң төлевилелин чугаалажыр көөрүнге доктааттынган чурум ёзугаар киирер.

3. Политорганнарны эде тургузар талазы-биле практиктиг хемчеглерни шериглерниң болгаш флот күштериниң шиитпирлеп турары шериг реформазының сорулгаларынга дүүштүр боттандырар.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи **М. ГОРБАЧЕВ.**

Москва, Кремль. 1990 чылдың сентябрь 3.

ПРОГРАММАНЫ АЖЫЛДАП КЫЛЫРЫН ДҮРГЕДЕДИР

Рынокче шилчииринии программазын дүргедедир айтырыглар талазы-биле чөвүлел хуралды ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев сентябрь 4-те эрттирген. Рынокче шилчиир программаны белеткээр талазы-биле ажылчын бөлүктерниң кежигүннери, ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдериниң Даргалары чөвүлел хуралга киришкен.

Ол ажылды канчаар кылырынга хамаарыштыр бодалдарның чоокшулажып келгенин чөвүлел хуралга демдеглээн. Рынок инфраструктуразын тургузар талазы-биле ажылды калбарттышаан, экономиканы экижидериниң хемчеглерин соңгаарладыышкын чокка ап чорударының эргежок чугулазынче онза кичээнгейни угландырган. Акша-саң-хөө системазын быжыглаар, херегле рыногунда байдалды экижидер талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алырының эргежок чугулазын ССРЭ-ниң Президентизи демдеглээн. Ол сорулгаларны шиитпирлээринге эвилелдешкен республикаларның ролюн бедидерин база демдеглээн.

Рынокче шилчииришиң программазын дүрген чедир ажылдап кылыр талазы-биле тодаргай даалгаларны ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев берген. Программаның төлевилелин чугаалажып көөр кылдыр чоокку хүннерде ССРЭ-ниң Дээди Соведиңге, эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге киирер.

(СЭТА).

ХУУЗУНДА ХАРЫЫСАЛГА-БИЛЕ

Тараа садарының күрүне чагыын күүседир талазы-биле дүрген хемчеглерни алырын ССРЭ-ниң Президентизи, СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, крайларның, областарның удуртукчуларынга дааскан. Эң чугула бо сорулганы шиитпирлээр дээш бүгү кадрларның харыысалгазын бедидерин, күүсекчи сагылга-чурумну быжыглаарын ол онзалап айыткан.

Чонну хлеб продуктулары-биле, мал ажылын чемнер-биле хандырарынга аъш-чемниң быжыг фондузун тургузарының боттуг аргазы бар дээрзин М. С. Горбачевтуң чорудуп турар телеграммазында айыткан.

Тараа садар талазы-биле байдал чуртта ниитизи-биле нарын болуп турар. Хөй колхозтар болгаш совхозтар тараа хүлээп алыр бүдүрүлгелерже тарааны чорударын саададып, керээниң сагылга-чурумун үреп, күрүне фондуларының тургустунарынга үстүүшкүннүг айыылдыг болдуруп келген.

Республикалар аразынга тарааны болгаш оон продуктуларын дажыглаарын саададып келген уржуундан чонну хлеб продуктулары-биле хандырар херекте бергедээшкиннер ам безин чамдык эвилелдешкен республикаларда, областарда бар болу бергенин телеграммада демдеглээн. Байдал мындыг турда, түс черниң эрге-ажыын хараар чорукту канчап-даа болдуруп болбаазын, ниити күрүнениң эрге-ажыын шынгыы барымдаалаарын ССРЭ-ниң Президентизи онзалап айыткан.

(СЭТА).

НАЙЫРАЛДЫҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

Тудугжуларның аразындан аныяк дашчы Валерий Кара-Салга ужураштым. Кызылдың дөрт дугаарлыг профтехучилищезин дооскаш, Кызылдың тудугларында беш чыл ажылдап турар болду.

Ам Шойдаа Март-оолду ап көрээлиңер. База аныяк дашчы, каңнакчы. Шериг албанын Крымга тудуг кезээнге эрттирген. Ол аңаа демир-дес тудуштуруп, дуңзаалап кылыр мергежилди чедип алган. Шериг албанындан халашкаш, Улуг-Хемниң Кызыл-Дагга күш-культура башкылап турган.

Узун суурганың бедик кранның сунган «холу» аар бетонну бажыңның кырынче эккел чор. Дөрткү каъттың кырынга аар чүък кээрге, оолдар ооң ийи талазындан каап алды. Бир өрээлдиң дүндүү ооң-биле дуглалды. Василий Иргит, Сергей Сүреш бо бригадада база кол өзек ажылчыннар. Бажыңның дөрт дугаар каъдынга чедир хана салырын олар чедиишкиниг боттандырып келген.

— Ажылдаарынга кончуг сонуургалдыг, найыралдыг, аравыста аңгылашпас-башкалашпас-даа улус-тур бис. Орус-даа, тыва-даа оолдар эп-найыралдың күчүзү-биле бир демниг ажылдап хүнзээш, орайтадыр кады чанар-дыр бис — деп, бригадир Анатолий Хомушкуевич эштеринче ээ көрнүп, чугаалап тур. Тудугнуң мастери Геннадий Васильевич Яркинниң болгаш оон өске-даа ажыл-ишчилериниң ажылга кызымаан, эш-өөрү-биле быжыг найыралдыын дашчылар, бызаңчылар сеткилинден чугаалап турдулар.

Ондар ОХЕМЧИК.

ЧУРУКТАРДА: бригаданың каңнакчызы Шойдаа Март-оол; хоюдуг белеткекчизи Николай Бүрбү. Олар — бо чылдың эрткен айларының чарыжының тиилекчилери.

Авторнуң фотолары.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНИҢ ЧАНЫНДА ПАРТИЙЖИ КОНТРОЛЬ КОМИССИЯЗЫНДА

Бо чылдың май 29-та болган РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң VI пленумунуң даалгазын ёзугаар республика комитединиң чанында партийжи контроль комиссиязы Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы В. И. Лукашовтуң ат салгаш, РСФСР-ниң ИХМ-че чорудукан чагаазында фактыларны хынаан. Чагаада РСФСР-ниң ИХМ-ниң эргезинге хамааржыр чүүлдерин ол министерствонуң тускай бригадазы хынаан.

Бодунуң чагаазынга автор кем-херек үүлгедиишкининиң өзүлдезин, кадрларның хуваарын, республиканың социал амыдыралда четпестер-биле холбашкан националдар аразында харылзааларының чамдык айтырыгларын көдүрген.

Хыналда үезинде дараазында чүүлдер илереэн. Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң оралакчызы коммунист В. И. Лукашов чагаага аттын салган-даа болза, принцип чок болгаш бодунуң логиказа дүүшпес, туруму эвес чорукун көргүскен. Чагааның састы-биле таныышкаш, ол РСФСР-ниң ИХМ-ниң төлээзинге ында [illegible] медээлер болдуруна шынга дугуну турар, ынчалза-даа ону белеткээринге болгаш бижииринге кандыг-даа хамаарылга чогун медеглээн. Оон-биле чериилештир аттыг ол боду салганын түлээп көрүп турган. Ук документиге адын чүге салганын айтырарга, ол огулуг харыы берип шыдаваан. Партийжи контроль комиссиязының хуралынга В. И. Лукашов чагаа-даа [illegible], ат-даа салбаанын чугаалаан.

Хыналдадан алгаш көөрге, СЭКП обкомунуң бюро кежигүнү Д. Н-Х. Ооржактың социал хандырылга министри С. Д. Кыргыс, иштики херектер министри В. Б. Кара-Салдың, ооң кадрлар талазы-биле оралакчызы Д. Б. Ховалыгның, ИХМ-ниң политкилдис начальниги Б. С. Шыыраптың, Тыва АССР-ниң Күрүнениң даргазының бирги оралакчызы Д. Л. Тиилеттиң чоң мурнунга чугааларында олар националистиг политика чорудуп турар деп бадыткаптар кандыг-даа чылдагаан авторда чок болган. Партия конференцияларынга, пленумнарга болгаш чөвүлел хуралдарга бо эштерниң чугааларын интернационалдыг сайгарып көөрге, мындыг чүүлдер тывылбаан. Оларның чугааларында партияның областың комитединиң кадрлар-биле ажылының, партийжи сагылга-чурумну быжыглаарының, партия, совет болгаш күрүне органнарының албан-хүлээлгелерин кылыр дээрзиниң тодаргай айтырыгларынга хамаарыштыр база боттуг болгаш хемчеглерниң байдалдарлыг болуп келген.

Материал хыналдазын чорудукан РСФСР-ниң ИХМ-ниң төлээлекчилериниң дыңнатканын ёзугаар алырга, киирген фактыларның бирээ шуптузу бадыткавыр, оларның мурнунда кажан [illegible] турган. Оларга хамаарыштыр албан-хүлээлге база партийжи үнелелдин берип турган. Оон-биле черлештир оларны чаңгыс талалыг, аажок хажыдып көргүскен, ында бижээниниң сагыш-сеткилиниң хөй хайыгаастыгны [illegible] болган. Чагаада айыттынган республиканың ИХМ системазында орус кадрларны ажыглавас турар. Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң удуртулгазының талазындан националистиг [illegible] бар дээш фактылар шетеде үезинде бадыткаттынмаан. Чагаада ады бижээн ажылдакчылар-биле республиканың ИХМ-ниң удуртулгазында тереңдир гүт [illegible] үезинде [illegible].

Хөй аал ниити чурттаар бажыңның дөрт дугаар каъдында тудуг-монтаж ажылдары чоруп тур. Чээрби ажыг кижилиг бригаданың дашчылары бажыңның кырын демир-бетоннар-биле дуглаарынче кирген. Бригадир Анатолий Чыдымның күскү тооруктуң өңүнге домейлешкек хүрең арны удур бар чораан мензэ хүлүмзүрүгнү шаңнады. Улуг тудугнуң кырын чайгы хүн чайынналдыр чырыдып турду.

— Чүс чээрби сес аал чурттаар бажыңны дыйлайтыр тудуп тур бис. Моону келир чылдың чайынында ажыглалга киирер ужурлуг бис — деп, бригадир Анатолий Чыдым таныштырды.

Кызылдың тудугжуларының чарыжынга бо бригада чылдың бирги чартында бирги черде болган. Тудуг-монтаж ажылдарының планныг даалгаларын ажыр күүсеткеннер. Бо хүннерниң чарыжында олар Кызыл тудуг эргелелиниң бригадаларының ийиги черинде. Чайгы үеде дашчыларның чамдыызы шөлээже үңгүлээн. Ынчангаш тудуг кылыр планныг даалга чамдыкта чедир боттанмайн баар дээрзин чугаалады

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫ: чаартылганың оруу-биле

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Москваның күрүне университединиң доцентизи Г. К. Ребров бодунуң чугаазынга политика талазы-биле дүжүп бээр чамдык чүүлдерни узуткаар дээр [illegible] эрге алыксазын кыйгырган. Амгы кризистен партия уштунуп шыдаар, чоннуң бүзүрелин партия эгидип шыдаар дээрзин партияның съездизиниң соонда коммунистер болгаш [illegible] [illegible]-биле [illegible] бүзүрээр деп ол дыңнаткан. Хамык ужур, эртемденниң бодап турарындан алырга, чегаадып кылып турар программаларның чүгле бот туунда эвес, а оларны боттандырары дээш демисел кайы хире идепкейлиг болурундан, күш-ажылдың [illegible] партийжилер кайы хире камгалаарындан хамааржыр.

Ораторнуң бодап турары-биле алырга, рынокче шилчииринин хевири тода эвес. Экономиктиг реформа бедүүн кижилерниң эрге-ажыынга дүгжүр кылдыр шак ынчаар ажылдаар, ынчан чон ону деткиир апаар. Оон-биле чергелештир рынокту политикадан дашкаарладыр, рынокту шуут-ла ала-чайгаарладыр, ону башкартынмас кылдыр кылыр дээр оралдажышкыннар-биле эң-не шыңгыы демисежир ужурлуг дээрзин ол айыткан.

Ю. А. Гагарин аттыг Шериг-Агаар академиязының улуг башкызы **Н. С. Столяров** бодунуң саналынга эрге-чагырга айтырыгларынга доктааган. Биске угаан-сарыылдыг, кижилерниң качыгдаашкынын билир, хоойлуга даянган эрге-чагырга херек. Ам төптүң эрге-чагыргазының аттарлары дыка кудулаан, а Советтерниң нүүрү-биле черчерде эрге-чагырганың аттарлары кошкак. Эрге-чагырга системазындан дашкаар партия, делегаттың чугаазы-биле алырга, кандыг-даа ужур-утка чок болур, а Советтерге эрге-чагырганы дамчыдып бээрде база боданыр херек. Эрге-чагырга дес-дараалашкак болур ужурлуг, оларның бирээзи шиитпирлериниң шынныын хынаар болгаш күүселдезин контрольдаар. Чоннуң эрге-хүлээлгезин калбартыр болгаш быжыглаар, ниитилелдиң культуразы чокка, кижиниң хууда хостуг чоруу чокта өзүлүг демократияже орук чок.

Рынокче шилчилгеге доктаагаш, делегат болза, төп эрге-чагырганы быжыглаарының чугулазын айыткан. Шилчилгелиг үе-чадада улусчу эрге-чагырганың механизмин билдилиг холбаар шак ындыг корум-чурум херек. Политиктиг баштың биле Советтерниң эрге-чагырганының аразында холбаар звено партия болур ужурлуг. Амгы үеде ындыг звено коммунистерниң партиязы ол. Ынчалза-даа ол партия экономиктиг хөй кезии байдалдарга, политиктиг хөй янзы бодалдарга ажылдап өөренир ужурлуг деп делегат санап турар.

Чебоксарының № 27 школазының башкызы **З. И. Васильева** Российаның кризистен уштунарының оруу чүгле демдиглелиг политиктиг күштерниң каттыжышкынында, республиканың экономиктиг болгаш политиктиг бот-тускайлаң чоруунда деп ол бодап турар. РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының Программазының төлевилелин деткиирин оратор саналдаан. Парламент хевирлиг эвес, а девискээр-бүдүрүлге принципи-биле тургустунган болгаш күш-ажылчы коллективтерде идепкейлиг ажылдап турар ындыг партия Россияга херек.

Сөөлгү үеде бистер эртен, амгы база келир-даа чүүлдеривис дээш партияның-ла шүгүмчүлээрин удаа-дараа дыңнаар апардывыс деп делегат чугаалаан. Шүгүмчүлел ам шуут-ла шуугаазыннар апарды. Улуг улустуң сагыш-бодалын урут-дарыга албадаар апардывыс. Бот-кымчылаңнывышкынны соксадыр херек, эки чүүлдерже кичээнгей салыр, өзүлүг негелде-хереглелдерни эккел-ле дээр хөөндеп ылгаар херек. Кол чүүл — кижиниң кижизидилгезин дааскан башкыларның айтырыгларынче шыңгыы кичээнгейни салыры эргежок чугула дээрзин делегат айыткан.

Новосибирскиниң партия Ленин райкомунуң бирги секретары **В. Н. Шумилов** амгы үеде чер-черлерде дыка хөй коммунистерниң сагыш-бодалы шуут будалган деп санап турар. Бистиң суртаал ажылывыс ам хуу өнчүже катап эргилде чокка, капитализм чокта бистер бут кырынга тура албас бис деп тайылбырлап, угаадып турар апарган. Бо таварылгада ол «Время» программаның чамдык чүүлдерин, өске-даа чижектерни бадыткал кылдыр киирип чугаалаан.

Түңнел чүл дээрге партияның теоретиктиг баазазы кошкаан. СЭКП-ниң чамдык удуртукчулары безин боттары аңгадаашкындан уштунуп чадап турарлар.

Реформизмниң теориязы, марксизмни шүгүмчүлээри ам база катап күштелген, ол бүгү чорук бисти аткаар тыртып турар деп, партияның район звенозунуң удуртукчузу санап турар.

СЭКП-ниң XXVIII съездизи партияда кризисти ажып эртер талазы-биле чугула базымнарны кылган деп, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруу комитединиң Москва биле Москва область эргелелиниң начальниги **В. М. Прилуков** демдеглээн. Шак бо чугула болуушкунга Российаның Компартиязы база улуг рольду ойнаар ужурлуг. Бир эвес ол [illegible] ажылдыг чокка политиктиг болгаш экономиктиг эргелерни херек кылдыр камгалаар, оларның эрге-ажыктарының илередикчизи болур болза, ол бодунуң төөгүлүг сорулгазын күүседип шыдаар.

Оратор оон аңгыда, туртта политиктиг байдалга доктаагаан. Эрге-хоойлу органнарын политикадан дашкаар болдурар дээр саналдарга делегат шиитпирлиг-биле удурланган. Российаның Компартиязы эде тургустунуушкунун нарын берге үезинде бистиң чурттувуста хамаатыларның эргелерин база хосталгаларын камгалаарының эрге-хүлээлгезин бодунга алыр ужурлуг деп айыткан.

Кежээки хуралда СЭКП-ның болгаш Совет чазаанның удуртукчулары чүге чогум деп депутаттарның бижимел айтырыынга **А. И. Лукьянов** мынчаар харылаан: М. С. Горбачев биле Н. И. Рыжков ам бо үеде эвилелдешкен республикаларның чазактарының удуртукчулары-биле ССРЭ-ниң Президентизиниң [illegible] киржип турарлар, ында экономиканы чогумчударының болгаш рынок харылзааларынче шилчииниң эң кол чүүлдериниң дугайында дугуржулга болуп турар. Ол ажыл доозулган соонда, документилерни съездиниң делегаттарынга дамчыдып бээриниң дугайында айтырыгны шиитпирлеп болур чадавас.

СЭКП Рузаевка хоорайкомунуң бирги секретары **А. П. Лошкарев** оон соонда сөс алгаш, РСФСР-ниң КП-зын тургузарыны — ол дээрге эде тургустунуушкунунуң платформазынга, партияның кадык күштерин сырый каттыштырарынче орук-тур деп чугаалаан.

Экономиктиг болгаш политиктиг байдал баксыравышаан деп, Мордовиядан делегат уламчылаан. Мооң мурнунда дарый дүрген болгаш амгызындан эки шиитпирлеттинип турган сан-түң чок нарын айтырыглар хат-шуурган-биле дөмей сөктүп туруп берген. Янзы-бүрү карарткан материалдар чыырынче сундугуушкун дээш парлалганы, ооң сөстери-биле алырга, идеологтуг бандалдың баксырап орарын көре тура-ла, чүнү-даа кылбайн, кабинеттер иштинге чугаалажылгалар кылырынга өйлежип турар Москваның партия организациязын делегат чидиг-биле шүгүмчүлээн.

Чурттуң удуртулгазы эртен үени сойгалап, бактаарынче эмин эртир сундугуп, ындыг-ла кончуг ырак эвес келир үеде боду база кочулаашкыннарның объективизи апарып болурун херекке албайн турар. Программаның төлевилелин кол чүүл кылдыр хүлээп алырын ол саналдаан.

Агаар-десант шериглерниң командылакчызы **В. А. Ачалов** АДШ-ниң парторганизациялары быжыг болгаш партийжи туруун солуур бодавайн турарлар деп онзалап демдеглээн. Армия дээрге ниитилелдиң [illegible] түрүштүг болгаш айыыл чок чоруун магадылаар дыр деп ол чугаалаан.

Шериг реформазын боттандырары бедик мергежилдиг, бүгү талалыг билиглерни болгаш харысалганы негээрин делегат демдеглээн, ындыг реформа талазы-биле [illegible] боттарының бодалдарын илеретпейн чамдык депутаттарны — ССРЭ-ниң улусчу депутаттарын чидиг-биле шүгүмчүлээн. Ону шиитпирлээринге [illegible] Российаның чонун ол кыйгырган.

РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязының дугайында дүрүмнүң талазы-биле редакция комиссиязының [illegible] кежигүнү **А. И. Селезнев** дыңнадыг кылган. Контроль комиссиязы партийжи болгаш пролетарийжи [illegible] органы болдурар деп, Ленинниң салып турган сорулгазының дугайында ол сагындырган. Ынчан Российаның Компартиязы бодунуң аарыгларының, ооң иштинде ажылдакчыларның массалардан хоорук чоруунуң, чиңгелделер, артык эргелер сүрүүшкүнүнүң дугайында боду-ла дидими-биле чугаалап шыдаар турган. Оон соонда контроль органнары бот-тускайлаң чоруун чидирип, партийжи комитеттерниң харын-даа тус-тус дужүметтерниң чагыгларының күүседикчилери апарган.

Партийжи демократияның хөгжүлдези контроль органнарының эде тургустунуушкунун негеп келген деп, ол онзалап демдеглээн.

Комиссия кандыг болур ужурлугул? Ол айтырыгга харылап тура, делегат элээн каш эң чугула шынарларны санап айыткан: кымдан-даа хамаарышпас, бот-тускайлаң, съездиге соңгуттунар болгаш чүгле съездиге азы конференция мурнунга отчет бээр, кандыг-даа партийжи органның азы кандыг-даа партийжи албан-дужаалдыг кижиниң ажылын хынаар эргелиг. Ооң ажылы ажык-чарлыг болур ужурлуг.

Контроль комиссиязының дугайында дүрүмнү илеткел-биле кады сайгарып чугаалажыр дугайында хурал даргазының саналынга делегаттар каттышкан.

Улус депутаттарының Красноярск хоорай Совединиң даргазы **А. А. Ромашов** санал-оналдар солчуушкунун уламчылап, Россия партиязының ажыл-чорудулгазының программазының төлевилелинде аңгы-аңгы платформаларның альтернативтиг үзел-бодалдарының илереттинигенин онзалап демдеглээн. Үзел-бодалдарның болгаш туруштарның ындыг аңгы-аңгы боор турары бистиң күрүневистиң салым-чолу дээш чурттакчы чоннуң калбак кезектериниң дүвүрээзиниң [illegible]. Төлевилелди съездиге сайгарып, чугаалажып көргениниң соонда редакторлап хоюглааш, ону үндезин кылдыр хүлээп ап, партия эге организацияларынга бүдүн чартык-ийи ай дургузунда чугаалажып көөрү-биле парлалгага үндүргеш, ооң соонда хамаарыштыр пленумга чугаалажып көөр дугайында саналга ол каттышкан.

Бо-ла рыноктуг экономиканың айтырыгларының айтырыы боор, съездиге ол доктаамал кедуртунуп турган. Ол ындыг болур-даа [illegible] деп, Синарның хоолай заводунуң (Каменск-Уральский хоорай) парткомунуң секретары **А. Ю. Чурин** айыткан. Ол кижи бүрүзүнүң амыдыралы сонуурган [illegible], эрге-ажыктарынга [illegible] турар болган. Бодап көөрге, «рынокчулар» ол чорудулганы болуп болур [illegible] таңында хөй ниитиниң бодалын [illegible] тургузуп ап шыдапканнар ышкаш. Ынчалза-даа рынокче шилчииниң тодаргай оруктары болгаш механизмнери «ханы тамы адаанда, чеди тамы артында чажыт» боор артпышаан, а кол-ла чүве — саналдаттынып турар рецептилерниң социалдыг уржуктары билдинмес. Ындыг болганда янзы-бүрү дамчыыр чугааларның, даап бодаашкыннарының тыптып кээринде, чоннуң келир үеге бүзүрел чок чоруу болгаш девидээшкинин илерээп кээринде кижи кайгаар чүве чок.

Дээди эрге-чагырганың төлээлериниң ажыл-ишчилерниң эрге-ажыктары бүгү талалыг өөренип көрдүнер болгаш камгалаттынар дээн ниити медеглели кымны-даа оожургадып шыдавас. Оон соонда ол мынчаар уламчылаан: бир эртен күжүр ажылчын оттуп келгеш, бузуттуг экономиканың оорларындан болгаш үптекчилеринден чаа ээниң хөлезилекчизи апарганын билип аар, а колхозчу — черниң ээзи болгаш ажыглакчызы болурунга чоокшулаар туржук, ону шуут чидиргенин көре бээр чүүлдер туруп болур болгай.

Бис рыноктуг экономика дээш бис деп, бодунуң ажылчын туружун оратор илереткен. Ынчалза-даа олче шилчиишкин аажок бодамчалыг чоруттунар ужурлуг.

Ооң соонда хурал даргазы регламентиниң колдуунда-ла «Аңгы-аңгы айтырыглар» деп айыттынган болур кезээнче шилчиирин саналдаан. Аажок чугула, чүдеп артык чидиг айтырыгларның соонда хуралдың ол кезээнге чугаалаттынган чүүлдер ындыг улуг ужур-уткалыг болбаан-даа болза, оларны бичиидээр ужур чок.

Саналдар, шүгүмчүлелдер, янзы-бүрү айтырыглар залдың партеринде болгаш балконунда тургустунган микрофоннардан дыңналып турган. Аажок сергек, ажыл-ишчи чугаа чоруп турган, ынчан делегаттар чугаа аразында Контроль комиссиязының дугайында төлевилелдиң «уттундуруп калганын» сактып келгеннер. Ол сагындырышкын соонда чугаа оон [illegible], төлевилелди [illegible] дарының талазы-биле элээн каш боттуг саналдар киирген.

Сайгарылга соонда төлевилелди бадылаашкынче киирген. Киирттинген саналдар-биле ол хүлээп алдынган.

Сентябрь 5-те съезд ажылын үргүлчүлээн.

«ДОВУРЗАКТЫҢ» ДААРАНЫКЧЫ ООЛДАРЫ

Кызылдың «Довурзак» ательезиниң даараныкчы уран-шеверлери чоннуң чагыгларын ой-шаанда күүседир дээш шудургу ажылдап турарлар. Ательениң даараныкчыларының алгы-кештен кылган дублёнка тоннарын, бөрттерин хоорайның, харын-даа республиканың чурттакчылары удавас кеде бээр.

ЧУРУКТАРДА: быжыкчы А. В. Сержин-оол тон быжар цехте ажылдааш, он ийи чыл чеде берген. Ооң чаңгыс бригадада ажылдап турар эжи А. О. Лопсан — база-ла дуржулгалыг даараныкчыларның бирээзи. Олар айда планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседип турарлар.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

Малга хөй, шынарлыг чем дээш

ЧАЪСТАП ТУРДА, СЕНАЖТАН САЛЗА

«Хемчик» совхоз келир кыжын ниитиниң малынга 3790 тонна сигенни, 280 тонна витаминниг сиген далганын, 1000 тонна сенажты база 6110 тонна силосту белеткээр ужурлуг. Ам бо хүннерде байдал кандыгыл дээрге, 900 тонна сигенни сараттаан, витаминниг сиген далганының 57 тоннаны, а силосту 1000 тонналаны салып алган. Директор Эрес-оол Идам-Сүрүн-биле ужуражып, мал чеминиң белеткелинде байдалды айтырып, кол агроном Светлана Донгак-биле кады хову-шөлдерни эргип кезип, улустуң ажылдап турары-биле таныштым-даа.

Совхозтуң удуртукчуларының санап турары-биле алырга, ам үстүнде адааныс сан-чурагайларга 1000 тонна хире сиген, 140 тонна хире витаминниг сиген далганы база элээн хөй силос немежир. Ындыг болганда, мал чеми белеткээр планын ук совхоз күүседип шыдавас-тыр. Планының чартыынга безин четпес. Эрги-барлыкчылар мурнуку чылдарда малга хөй чемни белеткеп алгаш, харын өске ажыл-агыйларга безин дузалап турганнар. Ам канчап барганы ол? Мындыг айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. [illegible] сигенниң үнериинге дыка багай салдарлыг болган. А оон соонда июль—август айларда чаъстыг хүннер ажылга шаптыктаан-на харын. Мында чөптүг чылдагааннар бар. Ынчалза-даа мал чеми белеткээриниң кудуу темпи [illegible] эвес. Мынчага чедир витаминниг сиген далганын чүгле 57 тоннаны белеткеп алган-дыр. Чаъстыг хүннерде АВМ-ни эки ажылладып турган болза, ол көргүзүг дыка эки турар ийик.

Суггаттыг шөлдерде хөй чылдыг сигенниң үнгени чаагай болган. Ону ийи катап кезер арганы ажыглаваны элдептиг. Сигеннеп эң сөөлүнде кирген Эрес Саая биле Сергей Хомушкунуң хол кадырлыг звенолары безин 90 ажыг тонналы белеткээн турда, Амыр Кара-Сал биле Борис Донгактың механизастаттынган звенолары каттышкаш, 1005 тоннаны белеткээр планын дөңгүп-ле 440 тонна чедирип, кошкак ажылдаанын манаа черле демдеглээр апаар. Мурнунда ындыг таварылга турбаан чүве. Сөөлгү хүннерде чаъс соксаан, дээр аяскан. Чоокку тайгаларда хар чааптан. Эртен-кежээ соок-сумаар тыныш келген. Сиген кадып кургавааанда үе чидирбейн, шалыпкын ажылдаар ужурлуг дээрзин Эрги-Барлыктың ажылчыннары, ында удуртукчулар билбейн турар бе? Кайын ындыг боор.

Ол хүн совхозка чораащ, ажылдың темпизин дүргедедир талазы-биле кымның-даа дүвүреп турганын эскербедим. Хову-шөлдерге ажылдаар автомашиналар, тракторлар эртенгиниң 10 шак ашканда безин суурнуң ол-бо кудумчуларында, совхоз конторазының чанында ынай-бээр чорупла турар чорду. Комсомол комитединиң секретары Анна Иргит 10 ачыяк кижини эдертип алгаш, сигеннеп турар дишкеннер. А оларның ажылдаар ужурлуг шөлүнге баргаш, тыппадывыс.

Совхоз төвүнүң улуг-биче 17 коллективи 300 тонна сигенни белеткээш, совхозка хүлээдир даалганы алгаш, чаңгызы-даа мынчага чедир ону чедир күүсетпээн. Олардан эң улуг коллектив — школаның. Оон өөреникчилери, башкылары бо чугула ажылга киришпейн турар-дыр. Гаражы өрттенгенинге, одалга системазын чедир кылбаанынга сылдаглаан. Бо чугула сезонга киришпейн турарын школачыларның күш-ажылчы кижизидилгезинге дирекция сагыш салбазының бадыткалы кылдыр тайылбырлаар апаар.

Эрги-Барлык кожээ Советтиң (даргазы А. Даваалаң) бүгү чоннуң шевин мынчага чедир организаставаан. А суурда ажыл чок кижилерни, малчын 45 өг-бүлени бо ажылче эвилелдээри-биле кым-даа сагышсыраваанын чүнү-биле тайылбырлаарыл? Малчыннарның бригадирлери, зоовет-специалистер база бар. Азы хөй санныг удуртукчуларның кайы бирээзи ону организастаптар боор дээш бот-бодунга идегеп турары ол бе?

Совхоз төвүнүң чоогунда сиген шөлдеринче малдың чаза базып кирери ам шуут массалыг апарган. Бо таварылгада кожээ Советтиң күүскому эң-не шиитпирлиг хемчеглерни алыр, ол малдың ээлерин торгаар, чедирген каражаны төледириниң талазы-биле Совет аажок улуг эргелерлиг, ону хоойлуда тода айтып каан болгай.

Эрги-Барлыктың сиген шөлдеринде ам 80 кижи, оон иштинде хол кадырлыг 60 кижи ажылдап турар. Оон аңгыда, техникалыг сиген кезер 6 машина, 3 сарыаттакчы, 3 волокуша бар. Күш эвээш.

Үе манавас. Дужут [illegible] эгелээриниң мурнунда келген. «Хемчик» совхозтуң дирекциязы, тускай эртемниглери, профком, кожээ Советтиң күүскому чонунарны эвилелдеп көрүнер, кыш ерээл чок болгай. Амдызында арга бар ышкажыл.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЭРГЕЛЕРНИҢ ЧАРЫЛБАС КЕЗЭЭ

«Каттыжар эрге кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң чарылбас кезээ болур.»... Хөй-ниити каттыжышкыннарының дугайында хоойлу төлевилели ындыг сөстер-биле эгелээр. Ук хоойлуну бистиң ниитилелдивис шагдан бээр манап келген. Төлевилелге хамаарыштыр тайылбырдан бээрин СЭТА-ның корреспондентизи А. Аладинский ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Күрүне болгаш эрге институдунуң хөй-ниити организацияларының айтырыглар бөлүүнүң удуртукчузу Д. В. Шутькодан дилээн.

— Ол хөй-ниити организацияларын утлап башкарарынга негелде шагда-ла тывылган чүве — деп, ол демдеглээн. — Эртем салбырлары-даа, ниити-эвилел организациялары-даа, ол ышкаш күрүне органнары-даа оон дыка хожудаан. Оон түңнелинде чамдык республикалар — Литва, Эстония, Грузия, Молдавия, Таджикистан, Казахстан — сөөлгү ийи чылда боттарының хоойлужудулгазын [illegible] боттары-ла хүлээп алыр ужурга таварышканнар. Ынчангаш ында хөй-чок карыштыр чүүлдер тывылган. Чижээлээрге, ук шиитпирлерни кым хүлээп алыр ужурлугул ол талазы-биле безин карышкаттар бар. Чамдык регионнарда ол талазы-биле айтырыгны республикаларның Дээди Советтериниң Президиумнары, өскелеринде, чижээлээрге, Молдавияга — Министрлер Чөвүлели хүлээп алыр турар.

Ниити эвилел айтырыы чокта чамдык республикалар, ылангыя Прибалтика боттарының программаларынга болгаш сорулгаларынга [illegible] каттыжышкыннарны [illegible] аргалыг [illegible] ол.

— Сөөлгү үеде бистиң чурттувуста политиктиг чорудулгадан хожудап турарын [illegible] бис. Бо дугайны — эртем, ылангыя [illegible] эртем чамдык талазы база [illegible] эвес ыйнаан, чүү деп бодаар силер? **Чогум-на эртем перспективаны ажыдып, ниитилел чорудулгазын болгаш эрге-хоойлу талазы-биле ооң харылзаазын өттүр көрген турар ужурлуг.**

— Ындыг болбайн аан. Ынчалзажок хамыктың мурнунда эртемниң рекомендациязынга практиктиг органнарның хамаарылгазын өскертир херек. Хөй ниити ниитилекчилерниң эрге-хоойлулуг статузунуң дугайында айтырыгны юридиктиг эртем шагда-ла тургускан. Бистиң институтка 1918 чылда-ла хөй-ниити организацияларының тускай сектору турган. Бо бүгү чылдарда, чээрби чыл ажыр, бистиң коллектив болгаш юридиктиг угланыышкынның өске-даа институттар чуртка хөй ниити организацияларының статузун тургузарының эрге-хоойлулуг баазазын калбартыр сорулгалыг ажылдаан. Ынчалзажок бистиң саналдарывыс бичии-даа деткимче албаан. Сөөлгү үеге чедир хоойлужудулгага херек кырынга ол боттанмаан.

Он чыл мурнунда ындыг хоойлунуң төлевилелин ажылдап кылыры [illegible]. [illegible] тура ниитилелдер дугайында хоойлу кылдыр ол төлевилеттинип турган. Оон соонда [illegible] звенолар дугайында айтырыг анаа немешкен, оон биле херек анаа доозулган чүве. Хөй-ниити каттыжышкыннарының дугайында, чаа партияларның тургузар дугайында эрге-хоойлулуг нормаларны ол хоойлуга киирер сорулга-биле чаңгыс аай, комплекстиг хоойлу бактаадыр дугайында айтырыг чүгле сөөлгү үеде чидиг-биле тургустунуп келген. Ол хоойлунуң кестүп келириниң факт-барымдаазы бистиң чуртувуска хөй-ниити тургузугларының ажыл-чорудулгазының эрге-хоойлу талазы-биле хандырылгазынга улуг деткимче, эргилде болур.

— Ол хоойлунуң шилилгелиг элээн каш төлевилелдери бар дээрзин билир бис.

— Ийе, үш төлевилел бар. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының, Даштыкы херектер министерствозунуң, Иштики херектер министерствозунуң, ВЦСПС-тиң, БЛКЭ ТК-ның болгаш Совет херээженнер комитединиң киржилгези-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ССРЭ-ниң Юстиция министерствозунуң даалгазын ёзугаар бирги төлевилел кылдынган.

Оон аңгыда, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Аныяктар херектериниң талазы-биле комитединиң ажылдап кылган төлевилели база бар. Ушку төлевилелди бөлүк авторлар ажылдап кылган. Ажылчын комиссияны тургускан. Ол үш төлевилелди бириктиргеш, оларның эң-не үнелиг, дешпилгелиг чүүлдерин алгаш, чаңгыс аай төлевилелди ажылдап кылыр даалганы ук комиссияга берген. Ындыг ажылдың түңнелинде төлевилел кылдынган, май 30-да ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарынга баштайгы номчулгазы-биле ону чугаалажып көрген.

— Ол төлевилелдер талазы-биле кандыг чөрүлдээлер турганыл?

— Колдуунда-ла ол хоойлунуң адының талазы-биле чөрүлдээлер турган. Чижээлээрге, Аныяктар херектериниң талазы-биле комитеттиң кежигүннери «Хамаатыларның каттыжар эргезиниң дугайында» деп ону адаарын саналдааннар. Хамаатыларның политиктиг эргелерин бирги черге тургускан турарывысты олар негээннер.

Келир үеде хөй-ниити организацияларының уставтарын кым бүрүткээр ужурлугул? Ол талазы-биле улуг маргыжыглар болган. Колдуунда-ла ийи аңгы санал бар болган. Чамдыктар ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели, а өскелер — ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу кылыр ужурлуг деп саналдааннар. ССРЭ-ниң Юстиция министерствозу бүрүткекчи болур ужурлуг дээн санал тиилээн.

Мындыг айтырыглар талазы-биле чөрүлдээлер база болгулаан: хөй-ниити каттыжышкын, ылаңгыя партийжи каттыжышкын, хоойлу-дүрүм камгалаар органнарга туруп болур бе; шажынчы организацияларны ол хоойлуже киирери чугула бе; хөй-ниити каттыжышкыннарының ажыл-чорудулгазынга болгаш өскелерге-даа контрольду кым боттандырар ужурлугул.

Ниитизи биле бистиң хоойлужудулгага болгаш ылаңгыя хамаатыларның политиктиг эргелерин база хосталгаларын боттандырарынга бо төлевилелди бурунгаар улуг базым кылдыр санаар мен. Тодаргайлаарга, сталинизм үезинде тургустунган хоойлужудулга-биле бо төлевилелди деңнээрге, ол оон шуут ылгалдыг. Кол-ла чүве — хөй-ниити каттыжышкыннарын тургузар дуне, чаа хоойлу ёзугаар чогуур күрүне органнарындан баш бурунгаар кандыг-даа чөпшээрежилге негевейн турар. Тургузукчулар съездилерин, конференцияларын эрттирип, удуртур органнарны соңгуп, уставты хүлээп алгаш, оон соонда уставты бүрүткедип алыр. Российага декабристерден социал-демократтарга чедир хосталгалыг [illegible] чорааны ассоциацияларның хосталгазы херек кырынга бисте бир дугаар ынчаар боттаныр [illegible] бо.

— Ынчаарга бүгү-ле хөй-ниити организациялар бүрүткедип болур дээни ол бе?

— Чок, шупту эвес. Политиктиг партияларның бүрүткедиринге хамаарыштыр чугаалап турарым ол. Ында нарын чүүлдер база бар. Ону төлевилелде база киирген. Оон билдине бээр.

— Партиялар даштыкыдан дузаламчы ап болур бе дээрзиниң дугайында айтырыглар хөйү-биле салдынар-дыр. Аңаа хамаарыштыр чүнү чугаалаар силер?

— Даштыкыдан кандыг-даа дузаламчы бистиң иштики политиктиг херектеривисче дорт холгаарлаашкын болур. Бүгү-ле чурттарда, харын-даа оларда партиялар дугайында хоойлулар безин чок-даа болза, партияларның соңгулда кампанияларын акшаландырар дугайында хоойлулар бар.

— СЭКП-ден аңгыда бисте бүрүткеттинген политиктиг партиялар бар бе?

— Россияда ындыг чижек чок. Ынчалзажок республикаларда бар. Чижээлээрге, Эстонияда үш партия бүрүткеттинген, ындыг [illegible] факт-барымдаалар Прибалтиканың өске-даа республикаларында бар.

— Силерниң-биле алырга, ук төлевилелде оон ынай дешпилгелиг кандыг чүүлдер барыл?

— Бистиң девискээривисте делегейниң хөй-ниити организацияларын тургузарын тодарадып турар норма чижектерин демдеглээр ийик мен. Мынчага чедир биске 33 чылдың эрги айтырыы [illegible] болуп келген. Совет Эвилелиниң девискээринге ажыттаар национал салбырлары делегейниң чаа организацияларын тургузар дугайын ында айыткан. Чаа хоойлунуң төлевилелинде ол улам ханыраан: Совет Эвилелиниң девискээринге делегей каттыжышкынны тургустунуп болур. Бүгү эвилел каттыжышкыннарының уставтары ынчаар, оон [illegible] таны база ындыг чурум ёзугаар бүрүткеттинген турар ужурлуг.

— Хөй-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазын кым контрольдаарыл?

— ССРЭ-ниң Чингине прокурору болгаш аңаа харыыкан прокурорлар.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенинин демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Ахметов Равил Гальметтинович — «Тыва хамаатыш тудуг» трезиниң септелге-тудуг эргелелиниң чазалыкчызы.

Бабушкин Виктор Алексеевич — Тыва геология-шинчилел экспедициязының чолаачызы.

Башанов Карп Александрович — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң бөлүк специалистериниң башкарыкчызы.

Бегзи Шүр-оол Торжаевич — Тыва облпрофчөвүлелдиң таныкчызы.

Беленков Георгий Матвеевич — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Беляков Иван Иванович — Күрүнениң кодээ ажыл-агый албанының эргелелинде күрүнениң кол ветеринария инспектору.

Беспалов Николай Меркурьевич — «Тыва суг мелиорация» каттыжышкынының автобаазазының улуг инженери.

Богдашкин Борис Андреевич — Күрүнениң кодээ ажыл-агый албанының эргелелинде машина болгаш дериг-херекселдериниң техниктиг байдалын хайгаараар талазы-биле күрүнениң кол инспектору.

Бологов Михаил Семенович — респотребсоюзтуң автотранспорт конторазының чолаачызы.

Будулина Нина Григорьевна — «Тыва автотранс хандырылгазының» бүдүрүлгезиниң экономизи.

Васильев Анатолий Михайлович — «Кызылагропромтранс-2»-де чолаачы.

Винникова Раиса Федоровна — Тываның машина тудуу заводунуң ажылчыны.

Ворошкевич Нина Николаевна — халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң эмчизи.

Гавриленко Мария Николаевна — «Тыва суг-мелиорация» каттыжышкынының автобаазазының ажылчыны.

Галактионов Леонид Александрович — № 14 ортумак школаның директору.

Гильмаев Ибрагим Измайлович — № 1 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Гордеева Нина Филипповна — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң килдизиниң кол экономизи.

Городилова Александра Григорьевна — «Востсибгипрозем» институдунуң Тывада филиалының инженери.

Дакар Галина Николаевна — Күрүнениң кодээ ажыл-агый албанының эргелелиниң кодээ ажыл-агый продукциязының шынарының болгаш белеткээриниң күрүн-инспекциязының башкарыкчы специализи.

Делякина Нина Ивановна — халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң лаборантызы.

Дидур Светлана Даниловна — «Востсибгипрозем» институдунуң Тывада филиалының инженери.

Донковцева Анна Григорьевна — № 14 ортумак школаның башкызы.

Доржу Татьяна Тамбаевна — № 2 кежээки ортумак школаның башкызы.

Дюкарев Василий Михайлович — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Золотухин Леонид Тимофеевич — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Иванов Фокей Кириллович — респотребсоюзтуң автотранспорт конторазының чолаачызы.

Кажин-оол Татьяна Фроловна — «Тыва тудуг» каттыжышкынының техниктиг килдизиниң начальниги.

Капустин Михаил Петрович — респотребсоюзтуң автотранспорт конторазының чолаачызы.

Клепцова Клавдия Ивановна — туберкулезка удур диспансерниң эмчи сестразы.

Ковалев Василий Федорович — Тыва облпрофчөвүлелдиң улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел хоорайунуң даргазы.

Ковешникова Галина Ивановна — республиканчы кеш, шээр аарыглар диспансериниң ажылдакчызы.

Кожушко Виктор Николаевич — Тыва АССР-ниң агроүлетпүр эвилелиниң килдизиниң кол агроному.

Коломейцев Владимир Николаевич — геология-шинчилел экспедициязының чолаачызы.

Короткова Галина Ивановна — «Фармация» каттыжышкынының фармацеври.

Косова Мария Федоровна — хөй-инитиниң чеменилге трезиниң ажылчыны.

Кудрявцев Илья Яковлевич — «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжышкынының автотранспорт бүдүрүлгезиниң шеверлекчизи.

Кудряшова Валентина Макаровна — Бүгү-россияның караа көрбестер ниитилелиниң өөредилге-бүдүрүлге бүдүрүлгезиниң мастери.

Курагин Василий Максимович — Тываның авиа-бүдүрүлгезиниң автобус чолаачызы.

Лебедева Надежда Ивановна — № 4 ортумак школаның башкызы.

Мамаевтова Лидия Яковлевна — № 2 кежээки ортумак школаның башкызы.

Мамышева Нина Михайловна — тууйбу заводунуң склад эргелекчизи.

Маслякова Валентина Семеновна — тууйбу заводунуң хүл узукчузу.

Машковская Антонина Александровна — № 4 ортумак школаның башкызы.

Мельникова Тамара Петровна — Тыва республиканың Статистика эргелелиниң капитал тудуг статистика килдизиниң начальниги.

Митинская Татьяна Сергеевна — Тываның геология-шинчилел экспедициязының геологу.

Монгуш Светлана Орлановна — күрүнениң ветеринария инспекциязының башкарыкчы мал эмчизи.

(Уланчылыг).

УКРАИН ССР Маска лаажы дыңналган, Екатерина Ивановна Шпакович ыглап олурган. Ооң бажыңының соңгаларын дуй шаап каапкан. Суурнуң сөөлгү херээжен чурттакчызы чорупкан. Чернобыль халавының сөөлүнде радиация чоок-кавыда суурларны шак ынчаар хоозуралдың, ээнзиредип турар.

Чернобыльдың атомнуг электростанциязының үжен километр зоназында байдал нарын болуп турар. Ындыг зонага кижилерниң чурттаары айыылдыг. Чернобыль халавының сөөлүнде үе эрткен тудум-на, ядролуг халапка таварышканнар көвүдеп турар. Украинаның Житомирде Народич районну ядролуг халаптың зоназы кылдыр чарлаан. Халап болган сөөлүнде эрткен чылдарда мында элээн хап суурлар ээн калган.

ЧУРУКТА: боттарының суурларындан мооң мурнунда кожуп чоруткан чурттакчылар дедир кээп турар апарган. Оларга хлебти болгаш аъш-чемниң өске-даа продуктуларын чедирип берип турар. Суурларынче колдуунда улуг назылыг чурттакчылар чанып кээп турар.

В. СОЛОВЬЕВТУҢ фотозу (СЭТА).

Мындыг база болгулаар

ХУУЗУНДА «КАМАЗ»-ТЫГ БОЛУР ЧАСКАН

Күрүнениң онүү-херекгизин нара туразында «чүдүр бижиишен», заводтан үндүрген чаа-ла беш чыл болган улуг чүък машиназын кижилерге хуузунда ажыглаар кылдыр садып турган дээр болза, аңаа бүзүрээр кижи белен чок-ла боор. Мындыг чугаа дыңнаан кижи аңаа кажан-даа бүзүревес. Бо чүүлдүң авторлары ындыг медээ дыңнааш, баштай бүзүревейн турган бис. Дамчыыр нутаа далай чалгыы чүве дээни кай деп бодааш, чүък сөөртир күчүлүг КамАЗ садып турар чер — Хову-Аксы АТБ-же халкан бис. Кулаавыс-биле дыңнаан даа болза, караавыс-биле көрүп, мында ажылдап турар кижилер-биле чугаалажыр, чүвениң ужурун билип алыр дээш ынаар сургакчылапканывыс-даа ужуру мында чүве.

Хуузунда ажыглаары-биле чүък-даа машиназы садып алырга, ында багай чүү деп. Бо талазы-биле чазак доктаалы-даа бар-ла болгай. Ынчалза-даа ону хажыда бээр чоруктар кайы хөй. Бистиң кулаавыска дыңналып келген медээ ылап-ла шын, бичии-даа хөөредиг чок медээ-дир дээрзинге ылап-ла бүзүредивис. Дүште-түлде чүве дег, мындыг чүве кая болганын номчукчулар айтыра бээри чугаажок.

Хуузунда ажыглаар улуг чүък машиназы, барып-барып КамАЗ садып алыр күзел тыпты берзе, Хову-Аксы АТБ-зинге барып болур сен, номчукчу. Бо бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллектив чөвүлели ийи КамАЗ машинаны кожуглары-биле кады садыптар деп шиитпир хүлээп алган чүве-дир. Бүдүрүлгениң күш-ажылчы коллектив чөвүлели бодунуң бүрүн эргезин эмин эрттир-ле соора ажыглаан боор турар. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелинде хоойлу-дүрүм билбес кижилер сонгуттурган бе дээрге база ындыг эвес. Мында сонгуттурган кижилер бүдүрүлгениң мурнакчылары, эртем-билиглиг, коллективте хүндүткелдиг кижилер.

Ынчалза-даа заводтан үндүрге-ле бирээзи чаа-ла беш чыл, өскези чеди чыл чедип чоруур, эдилели-даа эки күчүлүг машиналарны автобүдүрүлгениң балансызындан үндүр бижээш, садар бодал чөвүлелдиң кежигүннериниң бажынга канчап кирип келгенил? Бо машиналарның бирээзи 600 муң, бирээзи 500 муң километр эрткен дээрзин айтып каалы. Азы күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң кежигүннери Виктор Казанцев, Сергей Федосеевка [illegible] ажыглаар алгаш, ол машиналарны [illegible] садып алыр болгаш, чөвүлелдиң өске кежигүннеринге [illegible] ол [illegible] Мында бир-ле чылдагаан бар.

Номчукчулар эки билип алыры-биле Хову-Аксының автотранспорт бүдүрүлгезиниң күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң болгаш профэвилел комитединиң 1990 чылдың август 1-де болган каттышкан хуралының протоколундан ушта бижилгени маңаа киирип каалы.

«1, 5 муң рубльди туда санашкаш, КамАЗ автомобильди садып алыр дугайында шиитпирлээни болза: Бүгү чүвени өөренип көргеш, тускай онза таварылга кылдыр санааш, бүдүрүлгениң мурнакчызы Сергей Иванович Федосеевке дугуржулга ёзугаар № 48—91 күрүне дугаарлыг КамАЗ-5410 автомашинаны 4 муң 500 рубльге, Виктор Тимофеевич Казанцевке 21-64 күрүне дугаарлыг КамАЗ-5410 автомашинаны 4 муң рубльге садар».

Хову-Аксы АТБ-зиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турган В. И. Белобородовтуң 1990 чылдың август 1-де ат салган № 84 дужаалында мындыг одуругтар бар: **«Хову-Аксы АТБ-зиниң күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң 1990 чылдың август 1-де хүлээп алган шиитпиринге үндезилээш, АТБ-ниң чолаачызы Виктор Тимофеевич Казанцевке хуузунда ажыглаар кылдыр 21-64 ТВЗ күрүне дугаарлыг КамАЗ-5410 автомашинаны болгаш 82-54 ТВ күрүне дугаарлыг ОДАЗ-9370 чартык кожугну салыпканы-биле ук машинаны АТБ-ниң балансызындан үндүр бижиир. Ол ышкаш чолаачы Сергей Иванович Федосеевке хуузунда ажыглаар кылдыр 48-91 ТВЗ күрүне дугаарлыг КамАЗ-5410 автомашинаны болгаш 82-75 күрүне дугаарлыг ОДАЗ-9370 чартык кожугну салыпканы-биле ук машинаны АТБ-ниң балансызындан үндүр бижиир».** Автобүдүрүлгениң күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң шын эвес хүлээп алган шиитпириниң начальниктиң хүлээлгезин күүседип турган В. И. Белобородов күштүг кылдыр базылап бергени ол ышкажыл.

Машина-балгат садарының чурумун хажыткан дугайында чугаа «Тыва автотранс» бүдүрүлге каттыжышкынының удуртукчуларының кулаанга дыңналы берген чүве-дир. Ынчангаш девисээр-бүдүрүлге каттыжышкынының чиигине директору А. В. Рудницкийниң аас-биле берген айтыышкынын ёзугаар ук дужаалдың күш чок болдурган. Хууда ажыглаары-биле садып турган автомобильдер ам автобүдүрүлгеде ажыглаттынып артып калган. «КамАЗ» машиналарны хуузунда садып алыр деп турган В. Казанцев, С. Федосеев деп кымнарыл?

— Бо дээрге соң-даарта Саян артынче кожуп чоруур деп турар улус-тур — деп, АТБ-ниң чолаачылары чугаалалдылар.

«Шынга» август 18-те үнген «Читкен кран» деп чүүлдү сактып тур силер бе, номчукчу. Ол кран үстүнде В. Казанцевтиң Хову-Аксындан кожуп чоруткан ачазы Т. Казанцевтиң Ирба суурда баштайын тудуп турган кран ол-ла болгай.

Мындыг база болгулаардыр.

Михаил ДУЮНГАР,
«Тываның аныктарының» корр.

Манай-оол ОЮН,
«Шынның» тускай корр.

Бир чагааның изи-биле

«Үш-Белдир» курорт: хомудалдар, аңаа харыылар

Тыва — кончуг байлак, чараш, арыг агаарлыг оран. Ында изиг, соок суглуг аржааннар барык район санында, харын-даа чурттакчылыг чер бүрүзүнүң чоогунда бар дээр болза, хөөредиг болбас. Ооң кадында «Үш-Белдир», «Чедер» курорттар бо чылын боттарының сезоннарын узаткан. Аржааннарга-даа, курорттарга-даа хөй санныг кижи дыштанган, кадыын экижидип алган. Ылапты «Үш-Белдир» курортка барып дыштанып, аңаа кадыын эмнедип алгылаан кижилер ооң ажыктыын, үнелиин билирлер. Бойдус чурумалдыг черде бо курорттуң үшкү сезонунда бо чайын чораан кижилер ол дугайын редакцияга бижээн чагаазында база онзалап айтып турарлар. Ындыг-даа болза, олар мында четпестерниң барын, аңаа хомудаан сеткилин ажыт-чажыт чок айытканнар.

Чогум кандыг четпестерил ол? Дыштаныкчыларның хомудалы чүден болганыл? Бо айтырыгларга харыылар бээрде, колдуунда авторларның бодалдарынга даяныр апаар бис. Бир таз, чагаа үжүн хемчээлдиг, ында 49 кижи ат салган болганда, чагаада кирген кол-кол айтырыгларга харыылаарын оралдажып көрээл. Ону кылырда, чагаадан чамдык одуруттарны авторларның бижээни ёзугаар кирип тургаш, күүседир бис.

Чагаадан: **«Неделя эртип чорувуста бистиң өөрүшкүвүс өшкен. Чүл дээрге агаар-бойдустуң байдалы баксырап эгелээрге, самолеттар ушпастаан, ооң уламындан курорттуң ажылы соксаан — чүгле столовая ажылдап турган. Солярка төнген. Дыштаныкчылар Кызылдан солярка манап, кандыг-даа эмненишкиннер хүлээп албайн кылаштажып, черлик аржаанга кандыг-даа эмчи сүмези чокка оочурлаар ужурга таварышкан бис. Чамдык кижилер аңаа киргеш, кадыы баксырадып, а чамдыктары дедир чорупп-даа турдулар».**

Бөлүк авторларның чагаазын бо материалды бижээн журналист чааскаан номчуваан, сайгарбаан. Ону курорттар эргелелиниң Красноярск чөвүлелиниң баргазының оралакчызы А. А. Саян база номчаан, таныжкан. Ынчангаш чагаада кирген айтырыгларга харыыларны Александр Антонович база берип турар. Ол үстүнде хомудалга хамаарыштыр мынчаар чугаалаан:

— Дыштаныкчыларның бижип турарынга маргыжар эргевис чок. Ындыг чүүлдер болу бээрин билип турар бис. Ынчангаш баш удур кандыг хемчеглер алза экил, чүъктер, аъш-чем аймаан ол курортче канчап, канчаар чедирерге экил дээн ышкаш айтырыгларны аңаа хамаарылгалыг коллективтерниң удуртукчулары-биле дугуржуп ап турар бис. Ону ынчаар кылырын чедип ап-даа келдивис. Ынчалза-даа биске кончуг шаптыктыг чүве... агаар-бойдус. Ол бүргеп, чаап эгелей бээрге-ле, аргыжылга шуут соксаардыр. Мону дыштаныкчылар эки билзе, хандыр угааза чогуур.

Чүнү кылып, канчаар ажылдап турарывысты кысказы-биле тайылбырлап көрейн. Чүге дээрге чамдык авторларның бодалы-биле алырга, курорттар эргелелиниң Тыва АССР талазы-биле чөвүлелиниң удуртукчулары ажыл кылбайн, аңаа-ла стол «тадыңындан» орар ышкаш кылдыр билдинип тур.

«Үш-Белдир» курортту долу хандырарынга ийи кол продукт херек. Ол болза солярка биле бензин-дир. Олар чокта аңаа [illegible] даа, чырык-даа чок алаары шын. Ынчангаш бистер, удуртукчулар, оларны үзүктелдирбезинче кол кичээнгейни салып турар бис. Ону улам тодарады тайылбырлаарга мындыг. Квартал санында курорттар эргелели 300 тонна солярканы лимит [illegible] гаар биске бээр ужурлуг. Херек кырында байдал ындыг эвес болдур ийин. Ооң мырыңай чартыындан безин оранчок эвээжин алзывысса-ла, экизи ол. А бүдүн чылга хамаарыштыр алыр болзо, [illegible] биле бензин херек ниити хандырылганың чүгле 30 ажыг-ла чуузун ажыглап турар бис. Ону курортка чедиреринин каразы база улуг. Ындыг нефть продуктулар чедирген «Ан-2» самолет бир рейс кылырга-ла, 513 рубль, а «Ми-8» деп вертолет ажыглаанывыста — 600 рубльди эргелел аэропорт коллективиниң агар санынче кирип турар. Агаар эки хүннерде чүък чедирер самолет, вертолет саны көвүдей бээрге, ооң төлевириниң хемчээли кайы хире өөе бээрин санап көрүнер даан. Талыя бээр-дир бе? Аргыжылга, сан-хөө талазы-биле байдалывыс ындыг.

Бистер чугаалажып олурувуста Александр Антонович Саян бир мындыг кол чүүлдү сагындырган. Үшкү сезон эгелеп турда, курортче 3 тонна 200 кг солярка, 200 кг бензин чорудупкан турган. А оозу курортка четпээн. Чүге ындыг болганыл? Айтырыгның ужуру мындыг. Курорт чоогунда Кызыл хоорайның септелге-тудуг эргелелинге хамаарылгалыг «Саяны» дээр артель ажылдап турар. Ооң ажылчыннары дугуржулга ёзугаар ында хөй чыл дургузунда доозулбайн келген аэродром тудуун кылып турар. Демги солярка, бензинни ол коллектив бүдүү апкан болган. Тодаралдыг кээрге, биске ам-даа өрелиг болгай силер дээш курорт удуртукчуларын [illegible]. Бергедей берген үелерде ол ниити коллектив аразында чегжип-бержип келгенниң түңнели аңаа доктааваан. Мырыңай чоокта, август төнчүзүнде база ынчалган. Курорт директору Д. М. Кара-Сал Кызылдан 400 кг бензин чорудупкан. Сөөлдан чеде бээрге, оозун кожазы коллектив бодунуң «кладовказынче» кирип чуукпап алган болган. Чүнү-даа үстүг [illegible] баар таварылга ажыл-агый эргелекчизи М. Д. Кызаңмайның таламындан бо-ла болу бээр. Ооң кадында арагалап алгаш, корпустар кезип, эжиктер соктап, дыштаныкчыларга шаптыктап турганын бөлүк авторлар шын айыткан. Ам ону ол ажылындан үндүрүпкен.

Сагылга-чурумну [illegible] дугайында айтырыг тургустунуп турган. Курортта арагачыларга хамаарыштыр хемчег алырын Кызыл районнуң ИХК-ге чаңгыс эвес удаа тургусса-даа, ол айтырыг харыы чок арткан.

Үстүнде [illegible] фактыларны бөлүк авторларның чагаазында кирген аъш-чем ассортиментизинге, ооң үстүн турарынга, сагылга-чурумга хамаарыштыр бижээн чүүлдеринге харыы-дыр дээрзин билип алла эни.

Чагаадан: **«... Бо сезонда курорт эмчилер-биле шуут хандыртынмаан. Эмчи сестралары база чедишпес... Культура-массалыг ажылдар чок, спортчу маргылдаалар болбайн турар...».**

Бо айтырыгга хамаарыштыр А. Саян мынча дээн:

— Курорттуң ажылы сезоннуг болгаш ооң кадында тускай эртемниглерге ажылчыннарга төлээр акша эвээш болганда ындыг кижилерни тывары берге боор турар. Ынчалза-даа кызыдып турар бис. Сезон эгелээр мырак мурнунда-ла Кадык камгалал министерствозунга, хоорайның кадык камгалал килдизинге чагыгны баш удур киирип келдивис. Ол органнзацияттар хире-шаа-биле багай эвес дузалап келген. Солуннарга чарлап тургаш, боттарывыс-даа тып ап турар бис. Тускай эртемниглер-даа, ажылчыннар-даа доктаамал ажылдыг болгаш, сезон төнерге-ле, чантылай бээр-дир. Ынчангаш ажылда бергелер оон болуп турар. Профоблчөвүлелдиң талазындан дуза багай эвес. Министрлер Чөвүлелинде харыысалгалыг эштер курорттар ажылын сегидеринге практиктиг дуза көргүспээн. Чүгле аазаар, чүгле шугумчулаар, оон кедерезе, үндүрер, киирерине чедер улус бо.

Чаңгыс демниг, харыысалгалыг ажылдаар болза, ажыл чүге бүтпес деп. Бүдер апаар. Ооң ынай мындыг чүве бар-дыр. Курорттуң бодунга шиитпирлеттер айтырыгларны ылап-ла үстүкү органнарга адрестеп шугумчулаар чүвевис бар. Ол мырыңай [illegible] дээй апаргын. Курортта директор бар-дыр, өске кадрлар ажылдап турар. Курорт чөвүлелин тургузуп алгаш, ол-ла бүгү культура-массалыг ажылдарны чүге организастап болбазыл, столоваяга, корпустарга, эмнелге төвүнге сагылга-чурумну тудуп, ажылды эки башкарып, арыг-шеверин тудуп, арагалаар кижилерни сайгарып, өске-даа ажыктыг херектерге чүге киришпезил? Ону дыштаныкчылар, ажылчыннар кады хөделип тургаш кылып болур ышкажыл. Маңаа чүгле кижилерниң бот-идепкейи, организакчы чоруу херек-тир.

Александр Антоновичиниң үстүнде харыызынга чүнү немеп болурул? Бодум хуумда, ол курортка ол-ла сезонда дыштангаш келдим. Озалдап четкен мен. Ынчангаш дыштаныкчыларның ол бергедеп турар хүннеринге таварышкан мен. Ынчалза-даа ол дугайын эш-өөрден дыңнаан, билир мен.

Хууда мындыг бодалдарым бар. Олар бөлүк авторларның чамдык айтырыгларынга харыы боор болур. Курорт-даа, аржаан-даа баарда, ол баар чериниң аржаанының составы канчалдыг ол кандыг аарыгларга дуза чедирип болурул, чер-ле ниитизи-биле эки, ажыктыг талалары чүдел — бо-ла бүгүнү баш удур билип алган турары албан-на ыйгаан. Ооң башка дүже келбиже курорттар, аржааннар барган херээ чүл? Аңаа-ла ажык бербес, кадыкшыл экижитпес черге баргаш, аңаа-ла-бо-оок чарылдаар. Ол боттуң кадыынга хора чедирер дээн эвес. Бети дээрге, эмнедириниң, аржаанга кирериниң чурумун баштайгы хүнде-ле эмчиден айтырып албас чүве бе? Ынчан кайын артык айтырыглар тургустунар турган деп.

«Үш-Белдир» курортта эмнээшкин төвүн кылганы, ону дерээни эки. Кижи бүрүзү-ле ону мактаар чорду. Аңаа бүрүн каттыжар мен. Өлче 80-90 градус изиг аржааны хоолайлар дамчыштыр аксып каан. Ынчалза-даа чогум эмнээшкин төвүнче ооң баар оруунда соок суглуг хоолайлар карыштыр чорудупкан. Аңаа келгеш, ооң температуразы кижиниң организминге хора чедирбес [illegible] соой бээр. Ынчангаш аңаа градусниктериниң херээ чок. Ол дугайын айтырган болзунарза, ында эмчилер [illegible] [illegible]. Ынчангаш кандыг-даа чүвениң ужуруу баш удур эки билип албайн чыткаш, айтырыг тургускан ажыы бар-дыр бе? Мен бодаарымга, чок-даа ышкаш.

Бо материалдың эгезинде редакцияга келген чагааның бөлүк авторларының саны 49 кижи деп айыткаш, чаңгыс-даа фамилия биживээн мен. Ат, фамилиязын, адрезин, ажылдап турар черин айытпаан таварылгада оон архивтеп каар дугайында чазактың Чарлыы барын авторларга сагындырбышаан, оларның аңаа-ла Ч. Б. Ооржак, А. Х. Доңгак, Б. С. Монгуш, М. С. Ооржак... (оларның аразында фамилияларын «бухгалтерлей» салып каан кижилер бар) дээнин боттарын чажыртынган, номчукчуларга күндүткел чок болганы кылдыр көөр апаар. А ооң ынай чагаала 49 эвес, а 28 кижи ат салганын демдеглеп каайн.

Ол курорттуң ажылы келир чылын элээн экижий бээриниң барымдаазы бар. Ында чаа аэродром бо чылын ажыглалга кире бээр, «Ан-2»-лерни кадында-ла «Л-410» дээр чеп самолеттар солуптар. Чайгы сезон дургузунда база курортта септелге ажылдары эгелээр.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ,
(«Шынның» корр.).

ЧАА ПОЛИКЛИНИКАЖЕ

Шагаан-Арыг хоорайда эмнелге комплекизиниң үш каът поликлиниказының бажыңы ажыглалга кирген.

Чаа черже көшкени-биле холбаштыр аарыг-аржык кижилерни хүлээп алыр талазы-биле хандырылга экижээн бе? Чок деп ажыы-биле чугаалаар апаар. Чүл дээрге чижээ, тыныш органнары [illegible] [illegible] кабинеди [illegible] ның үшкү каъдында чүгле чаңгыс өрээлде турар. Эрги турган черинге бодаарга, кабинет бичии-даа алгываан. Инструментилер чуур ийи раковинаның орнунда чүгле чаңгызы бар. Кабинетке эмчи аарыг кижи хүлээп ал [illegible] сестраларның ажылдаар чери дыка кызыы апаар.

Эмчи хүлээп алыышкынынга келген аарыг кижилерниң кабинеттерже оочурлаар чоруу кызырылбаан, харын-даа улгады берген. Ниити аарыглар эмнээр үш терапевт эмчиниң орнунга чаңгыс кижи ажылдап орарындан ындыг боор турар. Урутлар эмчизи, рентгенолог, карак эмчизи, физиотерапевт дээш специалистер-ле чедишпес.

— Кадык камгалал министерствозунуң шугуму-биле бисче чоруткан беш эмчиниң чүгле чаңгызы келген — деп, кол эмчиниң оралакчызы Владимир Данжалов бистиң корреспондентивиске чугаалаан. — Төп парлалгадан Тыва дугайында үй-балай материалдар номчуп алгаш, эмчи ниституттары доозукчуларын чурттуң өске районнарынче чорудуп турары чажыртынмас факт апарган.

Боттуң улузу ажырбас дээш эмчи институттары дооскулаан тус чериниң кадрларын хөй чылдар дургузунда тоомчага албайн келгенивистиң уржуктары бо ышкажыл.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Моон артыы талазында «Шын» солунну чылда чагыдып алырынга бланканы парлаан. Аңаа адрезинерни почта салбырының индекизи-биле кады, ат, фамилияңарны тодаргай кылдыр киир бижээш, почта белдиринге, салбырынга, чагыдылга чорудуп турар ажылдакчыларга чагыдылга өртээ-биле кады хүлээдип бээриңерге, келир чылын «Шын» солунну ап, номчуурунга магадылал ол.

Абонемент саазынынга хүлээп алган касса машиназының демдеглели, а ол чокта харылзаа салбырының календарьлыг штемпель-таңмазы, чагыдылганың өртээн төлээн дугайында квитанция бар болур ужурлуг.

Харылзаа ажылдакчыларынга: Моон артында СП-1 форма ёзугаар парлаттынган чагыдылга бланказы «Шын» солунну чагыдып алырынга ниити эвилелде чагыдылга бланказы ышкаш, шак ындыг дең эргелиг, күштүг.

БИСТИИНДЕ ӨӨРЕНИП КЕЛГИЛЭЭН

Ғай Моолдуң Баян-Өлгий аймаанын Цэнгэл сумузунда тывалар хөй чурттап турары шаандан бээр биллинип келген. А ону совет үе-шагда аныяк салгалдың кожа-хелбээ кижилери безин чүгле номнардан, сеткүүлдерден билип ап турар эвес, а олар культура, ажыл-агыйы ааны-биле аңы-дуңмалышкы найыралды харылзааны тудуп, арга-дуржулга солчуп, боттарынга ачы-дузазын көргүстүп турар апарган.

Кандыг-даа тускай мергежилдиң кижилери, бичии школачылар безин, удур-дедир аалдажып турары — быжыг найыралдың болгаш хуннүткелдиң демдээ-дир.

1990-91 өөредилге чылында Моолче бистиң Тывадан — дөрт, а бистиинче колдунда Моолда чурттап чоруур тываларның чаа-ла школа доскан уруглары Кызылдың педагогика институдунче, уран чүүл училищезинче болгаш башкы училищезинче өөренип киргилээн. Олар шупту чеди кижи, тывалап эки билир уруглар келгилээн.

Кызылдың педагогика институдунда Цэнгэл сумузунда ортумак школаның доозукчулары ийи уруг, бир оол өөренип кирген. Олар арыг тывалаар, олар-биле ужуражып чугаалаштывыс.

Оларның эң чугаакыры оглан, эрес Хийсийн Гансух бистиң чамдык айтырыгларывыска кысказы-биле мынчаар тывалап харыылап турду:

— Моолда бистиң школаларывыста даштыкы дыл — орус дылды дөрт класстан он класска чедир өөренип турар. А тыва дылды ында тывалар, ылаңгыя Цэнгэлде хөй-даа болза, школада өөретпейн турар. Чүгле өгге тывалап чугаалажыр бис. Ам харын сөөлгү үеде тыва дылды өөредир деп барган, а бис маңаа — силерниинге — тыва дылды болгаш тыва литератураны өөренип алгаш, черивиске баргаш, тыва дыл башкылаар башкылар болур аас-кежиктиг болдувус. Бир неделя хире өөренгеш-ле, хөй өңнүктерлиг апардывыс. Харын чаңгыс бөлүкте студент өөрүвүс барын шуптузу биске, ылаңгыя орус дылга дузалажып турар-дыр. Бисти моон барган тыва башкылар шылгалда-биле хүлээп алды. Чогум маңаа өөренир улус хөй болган, а бисти чүгле чеди кижини шилип алганы ол. Тыва өңнүктерниң дузазы-биле беш чыл иштинде кызып өөренип, силерниинге дээди эртем чедип алыр ниитүлелдиң кежидивис. Күзелививис ындаа боттанар!

— Цэнгэлде школаны дугайын чугаалап көрүнерем?

Ам орлан, шевер кара карарактарлыг оол Бадарчийн Баярсайхан чугаалап эгеледи.

— Цэнгэл ортумак школазы Баян-Өлгий аймакта эң хөй өөреникчилерлиг улуг школа ол. Ында 1400 ажыг өөреникчи бар. Малчыннар уруглары интернатта чуртгап, өөренип турар, үш интернат бар. Олар күрүнеден халас хандырылгада турар. Орус дылды моол башкылар башкылап турар. Мен база ла мады келген өөрүм уруглар-биле бир демей, хөй тыва өңнүктерлиг болдум. Чиңгээ, Мерген Куулар, Алдынсоол Хертек, Дамдын Оюмаа дээш оон-даа өске хөй. Бисти аэропорттан мында башкыларывыс утуп-хүлээп алды. Чүгле ол дээш безин башкыларывыска өөрүп четтирдивис.

— Чурттаар, турар, чемненир черлер кандыг-дыр?

Карак шилдиг бичежек мага-боттуг, шоолуг чугаакыр эвес Уламсурангийн Цэцэгдарь оожум үнү-биле мынча диди:

— Студентилерниң ниити чуртталга черинде бис. Боттарывыс чем кылып чип турар бис. Чаа оран-сава улаарс кожээ дээр-дир, аңга кирип бижиттинеч соонда өөренир, чурттаар байдалывыс улам экижиир. Амдызында чаа чок, өөренир дээш солун төөгүлүг черлер кезип көрүп четтикпейн тур бис. Ча-а, ол кай баар, мурнувуста.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

ЧУРУКТА: Уламсурангийн Цэцэгдарь (солагай талазын), Бадарчийн Баярсайхан, Хийсийн Гансух олар өөрүүштээшкин үезинде.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

спорт

МӨГЕЛЕР ООН ҮНЕР

Бистиң Тывада школачылар аразында хостуг хүреш сайзырап орар. 1973-74 чылдарда төрүттүнген оолдарның Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүктүң зона маргылдаазы Благовещенск хоорайга болуп эрткен. Аңаа Уралдан, Москва чоогундан бээр мөгелер киришкен.

Аңаа 43 килограмм чедир деңзилиг мөгелер аразындан Артыш Доржу ийиги. Шолбан Куулар (46 кг) үшкү. Чечен-оол Монгуш (56 кг) дөрткү. Улуг-Хемниң Хайыракан суурда уругларның спорт школазының тренер-башкызы Омак Сереэ 5-ки черни ээлээн.

Олар сентябрь 18-21 хүннеринде болур Бүгү россия маргылдаазынга киржири-биле белеткелди эгелей берген.

Уругларның олимпий курлавырының тускай спорт школазының бир салбыры Өвүр районнуң Торгалыг ортумак школазында ажылдап турар. Ол школадан ынчаар дээн мөге оолдар үнүп турар.

Ук школаны 60 чылын аңгы-аңгы деңзилер аайы-биле республиканың беш чемпиону доозуп үнер.

Сулейман КЫРГЫС.
Кызыл хоорай.

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярынын өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярнын өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

• • •

Кызылга уран чүүлдер училищезиниң чанында тургустунган бот-орулга-чарылгалыг хөгжүм школазынга өөреникчилерни немей хүлээп алырын ол училище чарлап турар. Бот-орулга-чарылгалыг хөгжүм школазынга сургуулдарны дуржулгалыг башкылар өөредир. 7 болгаш 10 харлыг уругларны, оолдарны школага хүлээп алыр. Сургуулдарны шилип алыр талазы-биле чыылга 1990 чылдың сентябрь 10-да уран чүүлдер училищезиниң концерт залынга эртенгиниң 10 шакта эгелээр.

Бичии уругларның хөгжүм школазынга таарыштыр тургускан күрүне тарифин ёзутаар өөредилге хөлезин төлээр.

Училищениң адрезе: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу, бажың № 2.

• • •

Өөредилге корпузунга хүндүс ажылдаар аштакчылар, ниити чуртталга бажыңынга база хүндүс ажылдаар вахтерлар, хеп кадагалаар ажылдакчылар, ниити чуртталга бажыңының комендантызы, өөредилге кезээниң секретары Кызылдың башкы училищезинге дүрген негеттинип турар.

Училищениң адрезе: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, бажың № 2, телефону 2-63-84.

• • •

Өртке удур камгалал кызылдиңге дарчартында ажылдакчылар негеттинип турар: ажылдаар эргелекчилери, автослесарьлар, моторист. ниң болгаш аар машиналар чолаачылары, бухгалтер кассир.

Кижилистиң адрезе: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың № 70 телефоннары 2-10-33, 3-10-09.

• • •

Эмнелге техниказының чүүлдеринге хамаарыштыр чагыгларны хүлээп алырының хуусаазы 1990 чылдың ноябрь 5-те доостурун сонуургалдыг бүгү албан черлеринге Тываның «Медтехника» бүдүрүлге-садыг каттыжыышкыны дыңнадып турар. **Оон адрезе:** Кызыл хоорай, Оюн Курседи кудумчузу, бажың № 159 «а».

• • •

ИИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Август 31-ден сентябрь 2-ге чедир 72 кем-херек үүлгедиишкини болгаш өске-даа болуушкуннар бүрүткеттинген. Ооң иштинде аар кемдээшкин болган дөрт таварылга бар, күрүнениң болгаш хамаатыларның хууда өнчү-хөреңгизин оорлаан таварылга — 33. Ол хүннерде алды транспорт озал-ондаа болганы демдеглеттинген, оон үжү күзенчиг эвес уржуктуг боор, өлүм-чидимниг болган. Чоок кижилериниң ис чок барганын медээлеп дыңнаткан үш билдириишкинни хамаатылардан хоорайның, районнарның иштики херектер килдистеринге кирген.

Суг куштарынга аңнаары сентябрь 1-ден эгелээн. Аңнаашкында арага айнаа ап чоруур күзенчиг эвес түңнелге чедирип болурунун чижээн көрүп көрээлиңер. Бии-Хем районда Ак деп аалы тураары хөлге бөлүк аңчалаашкын түннелинде үнген шош-содаа өлүм-биле доозулган боор турар. Август 31-де А. Б. Корстаж дээрзи А. Г. Клименковту чүгээ талазынче, А. В. Катковту иштинче дүүргеден боолап балыглаан. Эмнелгеге четпейн чыткаш-ла, кайызы даа амы-тынындан чарылган. Ол аңнаашкынның түннели шак ынчаар доостулган.

Балгазын суурнуң эмнелгезинге кээрзинче балыглаттырган А. Ховалыгны эккелген. Төрелдери-биле алгыжып, кижи кылтан ыяшының пистолет-биле ол бодун аттынган боор турар. Пистолетти хавырган. Аңаа хамаарыштыр истелгени чорудуп эгелээн.

Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунга Новоселов, Целинная кудумчуларының ортузунга К. Сынакты машина таварааан. Аар байдалдыг кижини эмнелгеге эккелген. Автомашинаның чолаачызы озал-ондак болган черден дезипкен, ынчангаш Сынакты кым бастырганыл деп чүве амдызында билдинмейн турар. Сентябрь 1-ниң хүнүнде болган ол таварылгаларны көрген кижилер бар болза, истелге чорударынга дузалажып, медээ бээр боор дээрзинге идегеп турар бис.

Ак-Довурак АТБ-ге хамааржыр «ГАЗ-53»-түң башкарып чораан А. И. Ламааның өг-бүлезинге оларның машинага чораан таварышканы озал-ондак коргунчуг болган. Ээзирик кижиниң машинаны башкарып шыдавайн барганындан, аңдарылгаш, машина өрттенип кыва берген. Өрттенген аар байдалдыг чолаачыны эмнелгеге эккелген, кадайы ийи харлыг уруу-биле кады машинага-ла өрттенип калган.

Үстүнде адааның хүннерде 22 кем-херек үүлгедиини ол дораан тодаратган боор турар. Биче хулиган херээ кылыр 24 кижини туткан. КАИ ажылдакчыларының ажылынга хамаарыштыр алыр болза, орук шимчээшкиниң чурумун хажыткан 227 таварылганы илереткен, транспортту ээзирик башкарып чораан 18 кижини олар туткан. Ээзириктер сергедир черже 36 кижи кирген.

Республиканың иштики херектер органнарының дежурный албанының ажылдакчылары сентябрь 3-түң хүнүнде ийи удаа уптаашкын болганын, аар ийи кемдээшкин, үш хулиган үүлгедиг болганын бүрүткээн. Күрүнениң болгаш хамаатыларның өнчү-хөреңгизинге хол дээп оорлаан 20, садыг чурумун хажыткан 2 таварылга, бузурукчу бир чорук илерээн.

Боо-биле балыгланганының ийи таварылгазы Сүт-Хөл районга болган. Кызыл-Тайга суурда ажылдавайн турар М. С. Ондарны балыглаан кижилер билдинмейн турар. Өске таварылгада, «Сүт-Хөл» совхозтуң чолаачызы Мерген Ондар Аяс Монгушту балыглаан. Бо үүлгедиг база-ла кады арагалап, сөс былаажып, чогушканының түңнелинде болган. Боо чогуур негелде ёзутаар даңзылап бүрүткеттинмээн болган, ону хавырган.

«Илик» магазиниң эргелекчизи Д. С. Тастың 280 рубль түңнүг барааны садып алыкчылардан чажырганын Улуг-Хем районнуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары илереткен. Арыг-Үзүү суурда үлетпүр бараанар магазиниң эргелекчизи К. Т. Сүртүктүң базырып алганы бараан — 1788 рубль түңнүг.

«ИЖ-Ю-5» мотоциклдиң ээзи Д. С. Сыгдан дээрзинге хамааты Арандал когарал чедирген. Чүл дээрге, ээзирик турган ол трактор рулюнуң артынга олуруп-каш, «Көк-Тей» сүт-бараан фермазының Спортивная кудумчузунга тургузуп каан турган мотоциклдиң кырынче халды берген боор турар.

Анатолий САДОВОЙ.
Милицияның капитаны.

АРАГАНЫҢ ДУЗААНГА ТУТТУРБААЛЫҢАР

Ниитилелге араганың чедирип турар хоразының хемчээли аажок улуг айыыл-халапка дөмей. Амыдыралдан, өг-бүледен, ажы-төлден арага хүн бүрүде чаа-чаа кижилерни адыра соп, бодунуң хирлиг, шапкын агымынче кирип тыртып ап турар.

«Арагалаар чорук болгаш алкоголизм-биле демиселди күштелдирер талазы-биле хемчеглер дугайында» СЭКП ТК-ның доктаалын хүлээп алганының баштайгы дээрезинде арагалаашкынга, алкоголизмге удур демиселге чурт кескү түңнелдерни чедип алган турган. Чон ону көдүрлүүшкүнүг хүлээп ап, ам-на бужар чаччылдан адырлып, арагага дүлдүнер деп берген ажы-төлүвүс, келир салгалывыс, ал бодувус сегерен үнерлвис, амыдырал чуртталгавыс экижири ол-дур деп сеткил хаңып амырай берген. Арага ишпестээниинден кижилерниң назы-хары уаап, кадыкшылы быжыгып, аарыыр, хөй черге ажыл шагы үзер, ажылга кемдеп-бертинер чоруктар эвээжээн, ээзирик турган кем-херек үүлгедиглери чавырылган. Арагалаар чорукту когу-биле узуткап болур дээрзинге быжыг бүзүрел тыптып келген турган.

Ынчалза-даа арагалаашкынны, алкоголизмни ажып эртериниң талазы-биле тодаргай сорулгаларлыг, комплекстиг ажылдарны чорударының орнунга хоруур, чагырып-дужаар аргаларны, хемчеглерни ажыглаары колдап эгелээниинден чазактыч боттандырар дээш ажылдап кылган хемчеглериниң хөй кезии херек кырында күүсеттинмейн барган. Оон кадында араганың ховартааның ажыглап алгаш, чажыт «садыгжылар» самогон, брага, араганы бүдүү бүдүрүп, садып эгелээн. Арагага хандыкшылдыглар өг-бүлезиниң сөөлгү кокшулун кактап турганш, ук продукцияны каш катап улуг өртек-биле садып ижиптер апарган. Ынчаар садып ижер аргазы чок кижилер өскээртен хайдынып, чыдыг чашпан тыртып, хораннар чыттап, наркоманнар, токсикоманнарның бодуруун көвүдеткен. Чуртталганың тулаазанып, баларлаган дүрүңден хөөрел үнген чам, хир-бок амыдыралдың арага ишпес кадык хевирин тургузарынче углаңган чаагай сеткилге ындезилеттинген сорулгаларны чүй шавар деп баарга, арага садарын база катап калбарткан, чоннуң кадыынга хоралыг кызыл арагаларны эндере бүдүрүп эгелээн. Ындыг чоруун кем-херек үүлгедиринге таарымчалыг байдалдарны тургускан. Ол талазы-биле сагыш-сеткили дүвүрээзин долган авторлардан чагааларны редакция ап турар.

Чадаанадан Виктор Ховалыгның чагаазында бижээни арагалааның түңнелинде озал-ондакка таварышкан, ажыл үезинде кемдеп-бертинген, чокшуп-содаалашкаш эттеткен, бижектеткен, боолаткан, аар кемдээн кижилер районнуң төп эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырынга хөй кирер дээн. Ол чүнүң дугайын чугаалап турарыл?

Араганың коргунчуг орасомазы бистен чыда калбайн, соовустан сүрүп чорупп турда, оон хайындан ажы-төл өскүстер боор артып, угааны багай уруглар төрүттүнүп, кемдеп-бертинген ийдан дыка хөй кижи амы-тынындан чарлып турда, ындыг таарымча чок чүүлдерниң когун үспейн чыткаш, эде тургустунуп, эки мезү-шынарны кижизидип ап, эки келир үелиг ниитилелди тургузуп ап шыдаптар бис дээрзинге бүзүреп болур бе?

Арага, алкоголь эң баштай баш мээзинге сиңгеш, төп нерв системазының функцияларын суларадып, контрольдан үндүрүп, кижини хээредир. Чулчурадыр, содаачы, хай чок болдурар деп. Тес-Хемден Юрий Чайбар чагаазында бижээн.

Шынап-ла, арага, алкоголизм интеллектиниң мезүзүн, чүрек, баарның ажылын, эр-херээжен чорукту баксырадыр, салгалга эмнеттинмес хораны чедирер. Кижиниң бодунуң эки туразы-биле организмин чүй шаап үндүрүп турар «хөглүг суксунунуң» өртээ ол хире улуг боор турар.

Бурунгу Римге арага ижер тускай сенатор албан-дужаал турган. Билбестедир ижип алгаш, араганың хоразын, ээзириктиң чудун көргүзерп-биле кудумчуже үнери, кескүлеңнээри, улус-чонну ынчээндирери — оон хүлээлгези турган.

Бурунгу грекчер холуваан 8—10 градус араганы кулдарынга бээр, а боттары ону холуп алгаш ижер турган. А бистиң аравыста 40 градус араганы ажырыпкаш, караа чивеш дивес «маадырлар» бар болгай. Кыдаттар шаг-шаандан тура арагалаан кижини кожа-хелбээ таныш-корушкериниң, дөргүл-төрелиниң, чоок кижилериниң ат-алдарының бужартадыкчызы деп санаар турган.

А бистиң, тываларның, ооң чоннун дудай берген чүвевис чүл? Азы, тыва кижи мен деп чорганпарланыптар хире чаагай чанчылдарывы бээ-чурумнуу, эки улегер-чижектерни ада-өгбелеривис биске арттырып кагбааны ол бе? Азы ук чаагай чанчылдарны, культураны эки эдилеп, боттарывыска синирип аар шаавыс чок боттарывыстын өөдежогувус, багывыс ол бе? Бистиң ада-өгбелеривис араганы кайы хамаанчок ижип чорбаан-на болгай. Ону ижер-ишпези тускай ёзу-чурумнуг турган. Аныяктарның езүлдезинге, кадыкшылынга ооң хоразын улуг кижилеривис эки билир чорааннар. Ынчангаш ону ижери аныяктарның сагыжынга-даа кирбес чораан. Бистиң үениң аныяктарының чамдыызы медээредир ижип алгаш, ындаа мында алгырышкан, солчалашкан, арын-бажы хевирдүрүүзүн оскунупкан, карактары туманналы берген маадырзып, хораан чайып чоруурлар. Ындыг аныяктарга, улгады даа берген кижилерни корге, кижиниң ырмазы сынар. Муңгаргайчыг бодалдар башка кирер. Таан-даа, чараш аажы-чаңны, национал чоргааралды, чаагай чүткүлдерни, сеткилге хандыкшылдыг бээр солун ажылды, өг-бүлезин, ажы-төлүнүң карактарында, арыннарында чайпаан өөрүшкүнү ажыг хораннын көвүүнге солуптар, эки биле бактыг кылгай албас апарган чүвүс хайчап барган чон боор бис. Азы аас-кежиктиг, тайбың, чараш чурттаар чүткүл бисте, тываларда чок чүве бе?

Ындыг чүткүл-күзеливисти бодувус-ла таптап, арага-биле өкүр кудуп чоруур бис. Шак ындыг өөдежогувустан, соо мурнувусту бодап билбезивистен өске соок кижилерге куду көр, дүрүп, дорамчыладып чоруурувус-даа ында.

Эң коргунчуг чүве — ада-иелерниң арагага сундугары. Ол база ада-иениң, улуг кижилерниң буруузу. Олар арагалаарга, бичии кижилер кыдыындан хайгаарап, араганың бус-чыдын бодунче кирип тынып, чоорту аңаа чанчыгар. Оон кедерезе дашканың кыдыындан бүдүү амзай каггылап, баштайгы шенээшкинин кылыр. Ук шенээшкин хөгледиптер, таалдыптар болза, араганы ижип болур, ажырбас чүве-дир деп түннелге келир. Оон ам-на эптиг үеде арага эрттирбес, ижер каап чоруур кижи оон үнер. Ол ышкаш арага садыгларының даштында шейдүп чоруткан узун оочурлар кандыг бодалды тывылдырыыл? Араганы хоран-на дээр, ындыг болза мында бир-ле онзагай чүве бар боорга, улуг кижилер ону садып алыр дээш оочурда үе-шагын чидирип, нервизин үреп турар-дыр деп бодал тыптыр. Шак ынчаар, улуг улус араганы рекламалап турар бис.

Арага-биле демисежири дээрге, угаанның, буянныг сеткилдиң бужар бак чанчылга удур сагыш-сеткил тайбың чурттаары дээш демисежири-дир. Арагачы — ниитилелдиң, өг-бүлениң, ажы-төлдүң чуду. Еразыг, өлүмнүг чанчылдан адырылып алырынга, баштай-ла оон дузаанда кирген кижиниң боттуң күштүг турачылы, ийиг күзели, өрттендир чип кээр арын-нүүрү чиг болур. Кижиге аң эргим чүве — өг-бүлези, ажы-төлү.

Допчулалды Надежда ДОНГАК кылган.

телевидение

СЕНТЯБРЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильмнер. 9.00 Барымдаалыг фильм. 9.40 «Фестивальдар. Конкурстар. Концерттер». 10.40 Чыл үелери. Сентябрь. 11.40 «...16 харга чедир болгаш оон улуг жазы». 12.30—13.10 «Үе». 17.15 Мультфильмнер. 17.45 Бразилияның национал байырлалы — Хамаарыштас чорукту чарлааның хүнүнге. «Бразил калейдоскоп». 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. «Данило биле Нени-ла», 1-2 фильмнери. 19.20 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. «Кайгал оолчугаш». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ медээлери. 21.45 Австралия ТВ-зиниң беш кежээзи. Австралияның 200 чыл болганынга турааскааткан концерт. 23.00 Коллаж. 23.05 «Ол болган... болган...» 23.25 Медээлер. 23.40 — 01.15 «Көрүүшкүн» программа «Машина времени» бөлүкту көргүзүп тур.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Барымдаалыг телефильм. 8.35; 9.45 Литература. 5 класс. Тывызык. 8.55 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Географтыг ажыдыышкыннарның төөгүзүнден. 11.05 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.05 «Дүжкен бүрүлер». Барымдаалыг телефильм. 12.55 «Бис-биле, бис ышкаш, бистен дээре кыл». 13.55 — 15.05 «Тунистияның каларчылары». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.00 Не-чаштын калыынга хамаарышкан нарын айтырыглар дугайында. 17.35 Коллаж. 17.40 Мультфильм. 17.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Кырган-ачамның мээң ырыларым». 18.20 Коллаж. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар. 19.15 Фрунзениң хореография училищезиниң сургуулдарының концерти. 19.45 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 21.15 Дүвүрелививис чери. «Днепрниң узун доора дургаар». 21.45 РСФСР-ниң Компартиязының съездизинде. 22.15 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Ротор». 23.50 — 01.05 «Маруся угбай». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Бүгүдеге спорт. 19.15 В. Соколов (кларнет) ойнаар. 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

• • •

КИНО

СЕНТЯБРЬ 7-де

«НАЙЫРАЛ»: «На тропе войны» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (удаткан) шактарда.

Видеозал: «Апачи» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленький цветочек» 9.20, 12.10, «Девочка и крокодил» 10.40, 13.40, «Река» 15.10, 17.10 «Полнеба» (2 сериялыг, Испания) 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Танцор диско» (2 сериялыг, Индия) 16.30, «Враг мой» 14.20, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «И придет тот день» (Индия) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Ничего не случилось» 18.00, 19.40 шактарда.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»
АБОНЕМЕНТ на газету «ШЫН» — 54241 (индекс издания)
(наименование издания) — Количество комплектов
на 1991 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда ______ (почтовый индекс) ______ (адрес)
Кому ______
(наименование издания).

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

П В место тер лн. на газету 54241 (индекс издания)
«ШЫН»
(наименование издания)
Стоимость: подписки ___ руб. ___ коп.; переадресовки ___ руб. ___ коп. — Количество комплектов
на 1991 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда ______ (почтовый индекс) ______ (адрес)
Кому ______
(фамилия, инициалы)

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23. ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаа — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 482

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 8 суббота № 206 (14406)

1925 чылдан үнүп эгелээн

Өртээ 3 коп.

Культура амыдыралындан

СОЛЧУЛГА АРГАЗЫ-БИЛЕ

Моол Арат Республика-биле студентилер, сургуулдар солчулгазы, ылангыя 1990—1991 өөредилге чылында, элээн апар чыдар. Бо талазы-биле солун чүүл — Моолдуң күрүне университединге бистен дөрт студентини шилип алгаш, өөредири-биле аъткарганы. Чөөн-Хемчик, Таңды, Эрзин школаларынга база Кызылдың № 2 школазынга ортумак школа доосканнар — Дагба Мерген, Хертек Любовь, Аяна Самдан, Бады-Сагаан Шончалай олар бо хүннерде акы-дунма кожавыс МАР-ның Улан-Баторда өөренип эгелей бергеннер. Олар дыл-тоогу факультединге моол, кыдат, тибет дылдарны өөренир.

Моолдан үш студент Кызылдың педагогика институдунга тыва дыл өөренири-биле чедип келген. Моолдуң Баян-Өлгий аймактан ийи сургуул башкы училищезинде өөрени берген. Олар ол аймакта тываларга эге школага тыва дыл башкылаарынга өөренир.

МАР-ның Улус өөредилге министерствозу-биле студентилер солчулгазының керээзин ёзугаар үстүнде хемчеглерни боттандырган.

БЕЛЕТКЕП ДООСКАН

Республиканың Улусчу чогаадылгазының болгаш культура чырыдышкын ажылының талазы-биле эртем-методиктиг төвү чамдык боттуг ажылдарны кылып чорудуп турар.

Бот-тывынгыр композитор, башкы Александр Ондарның «Белек» деп аттыг ырлар чыындызын болгаш хоочун-даа, аныяк-даа бөлүк авторларның «Чалыы чүрээм доюлдурду» деп ырлар чыындызын ук төп белеткеп дооскан. А бот-тывынгыр композиторларның «Ынакшылды ырлажыылы» деп чыынды номун парлап доозуп турар.

Экер-оол КЕЧИЛ-ООЛ.

КҮЗЭЭР-ДИР МЕН

Чоокта чаа № 183 «Шын» солунга Ак-Довурактан башкы Базыр Монгуштуң «Хүреш — сонуургалым» деп чүүлүн номчудум. Ында ол В. И. Крипан дугайында бижээн. Чүл дээрге Владимир Иванович тыва хүрешке сеткилиниң ханызындан бердинген кижи боор-тур. Өскээр чугаалаарга, тыва улустуң культуразын оон хүндүлеп билири-дир, чогум-на интернационалчы ол-дур.

Шынап-ла, мен бо чорупчораш, тывалап чугаалаар орус дылдыг кижилерни дыка хүндүлээр мен. Ындыг кижилер кижиге дыка чоок ышкаш кылдыр сагындырар. Оларның-биле тывалап чугаалажырга дыка солун боор чүве.

Тыва хүрешти орус улустуң көрбейн турарын билир мен. Бо талазы-биле чамдык эштер солуннарга база бижип турган. Бир эвес алдан чылдар үезинде ышкаш, орус национальдыг кижилер тыва хүрешке кирж бээр болза, ынчан олар стадионнарже чайгаар-ла шууржа бээри магат чок. Ынчан бистиң найыралывыс улам быжыгар.

Тывада чурттап турар орус национальдыг аныяк кижилерни тыва хүрештиң аргаларынга чүге өөредип болбас деп. Оларны ынчаар өөредир үе черле келген деп бодаар мен. Ол ажылды чорударда орус улус колдаан коллективтерге, школаларга барып, тыва хүреш дугайында таныылбыр ажылын чорудуп, сонуургалдыг кижилерни национал тыва хүрештиң секцияларынче эвилелдеп, оларга деткимчени көргүзер херек. Мээң бо саналымга удур кижилер-даа турары чадап чок. Ынчалза-даа өске эңгээрнүң менээ ушкажырын күзээр-дир мен.

Альберт ОНДАР.
Таңды район.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ — МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

АЖЫР КҮҮСЕТКЕН

Шак мындыг өөрүнчүг медээ биске дүүн келген. «Таңды сыны» совхоз 2235 тонна сиген белеткээр планын 2240 тонна чедиргеш, ол ажылды ам-даа уламчылап турар.

Сигенчилерниң ажылын шыырак организастаан. Механизастаттынган 3 звенону директор, партком секретары, кодээ Совет даргазы үжелээ хуваажып алган харыылап турар. Аъш-чем хандырылгазы эки, эң ылангыя сезон үезинде сигенчилерге хлебти суурга шуут ангы быжырып берип турар.

Роберт Чоодунуң 9 кижилиг звенозу 800 тонна планын 890 тонна кылдыр күүсеткен. Мында колдуунда алышкылар ажылдап турар. Малчыннардан Айдын-оол Кочанай, Олег Билчир, коллективтер, кодээ Советтиң организациялары кызымак ажылдаан.

ЧУГААЛАЖЫП КӨРГЕН

Партия Улуг-Хем райкомунуң VII пленуму Шагаан-Арыг хоорайга болуп эрткен. Анаа 1989 чылдың декабрь 15-те эрткен пленумнуң хүлээп алган шиитпирлериниң күүселдезиниң дугайында информацияны партия райкомунуң ийиги секретары Камбаа Биче-оол кылган.

Партияның XXXII отчёт-соңгулдалыг район конференциязын чыылдырарының болгаш анаа төлээлер соңгуурунуң нормазын, составын тодарадырының дугайында дыңнадыгны килдис эргелекчизи Александра Серен илеткээн.

Отчёт-соңгулдалыг район конференциязын октябрь 10-да эрттирер деп доктааткан.

(Бистиң корр).

ДААРТА

МАЙДЫР БАЙЫРЛАЛЫ

Шагаан-Арыг хоорайның күүскому болгаш районнуң культура килдизи чоокта чаа Москва хоорайга болуп эрткен «Федерация-90» деп театр-студиялар фестивалының тиилекчизи, Тываның аныяктар театр-студиязының киржилгези-биле культура байырлалын даарта организастап эртирер.

Аңаа чалаткаңнарның аразында Кызылда сарыг шажын шиитилелиниң даргазы Владимир Кара-Сал, Чөөн-Хемчик районнуң Өөрүгдан тыва лама Шымбай-оол Куулар олар база бар.

Дүштекиниң 12 шактан орай кежээге чедир үргүлчүлээр байырлалдың программазында хамның самы, сыгыт-хөөмей, «Майдыр бурганның байырлалы» деп көргүзүг кирип турар. Хүрээ-хиит төлээлекчилери судур номчуп, мөргүл кылыр. Алдан Маадыр аттыг чурт шинчилел музейиниң ажылдакчылары тыва эт-сеп, шажын-чүдүлгеге хамаарышкан эдилелдерин, хөгжүм херекселдерин көргүзүп делгевишаан, оларның дугайында тайылбырны бээр.

Байырлал үезинде хүрээ тударынга кижилерниң эки тура-биле сөңү болур акша чыылдазып база чорудар.

Кодур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр).

ФОТОДЕЛГЕЛГЕ АЖЫТТЫНАР

Кызылда Культураның болгаш дыштаныл ганының Н. Гастелло аттыг паркынга даарта, хүндүскүнүң 12 шакта, «Растр» фотоклубтуң организастаан фотоделгелгези ажыттынар. Аңаа [illegible] фотографтарның [illegible] Москва, [illegible] фотоклубтарының [illegible] кирер. Ажылдарның аразында эрткен чылын республиканың «Хөөмей» фестивалынга болгаш Тываның [illegible] тырттырган чуруктар бар.

Бистиң корр.

РСФСР-ниң КП-ниң Тургузукчу съездизи

СЪЕЗД АЖЫЛЫН ДООСКАН

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң ийиги үе-чадазы сентябрь 6-да ажылын Кремльдиң Съездилер ордузунга дооскан. Съездиниң эртенги хуралын даргалаан **Ю. А. Манаенков** санал комиссиязының даргазы **И. П. Воробьевка** сөс берген. Россияның Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң болгаш Төп контроль комиссиязының кежигүннерин соңгаан чажыт бадылаашкыннарның түңнелдерин ол чарлап дыңнаткан. Протоколдарны делегаттар бадылаан.

Съездиниң амгы үе-чадазында ТК-ның составынга 125 кижи, баштайгы үе-чадазында — 147 кижи соңгуткан. Ынчангаш Төп Комитеттиң составынга шиитизи-биле 272 кижи соңгуткан. Төп контроль комиссиязының составынга 96 коммунистер кирген.

ТК-ның болгаш ТКК-ның составтарын съезд база бадылаан.

Оон сөөлүнде РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары **И. К. Полозковка** сөс берген.

СТРАТЕГИЯ ШИЛИИШКИНИ

Партияда харысалгалыг албан-дужаалга— Контроль комиссиязының даргазынга кандидатураларны РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң сентябрь 5-те эртенги хуралынга депшиткен. Контроль комиссиязының дугайында дүрүмнү делегаттар депшидилгениң бүдүүзүнде хүлээп алган.

Ол албан-дужаалга СЭКП Чита обкомунуң бирги секретары, улус депутаттарының область Совединиң даргазы Н. И. Мальковту депшидерин делегациялар төлээлекчилериниң хуралынга шиитпирлээнин съездиниң хуралын даргалаан— РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары **И. К. Полозков** дыңнаткан.

Ленинградтың инициативтиг съездизиниң төлээлекчизи Контроль комиссиязының даргазының албан-дужаалынга Новосибирск чурттуг ажылчын В. П. Байдужаның кандидатуразын депшиткен. Ю. А. Гагарин аттыг шериг ужар чүүл академиязының башкызы Н. С. Столяровтуң кандидатуразын база депшиткен.

Контроль комиссиязының даргазының албан-дужаалынга депшиттирген кандидаттар боттарының дугайында чугаалаан болгаш туруштарын илергейлээн.

Н. И. Мальков 1932 чылда төрүттүнген, судно болгаш суг транспортунуң инженери. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарының албан-дужаалынга оон кандидатуразы Тургузукчу съездиниң баштайгы үе-чадазында база депшиттирген турган. Партийжи контроль Лениниң үезинде массалыг шиңчилиг турган. Ынчангаш партийжи контрольду массалыг болдурары чугула деп, кандидат санап турар.

Бедик албан-дужаалга кандидат кылдыр депшиттирген ажылчын коммунист —52 харлыг слесарь **В. П. Байдужа** амыдыралчы орууну дугайында чугаалаан. Бодунуң билип эвээш дээрзин ол ак сеткилдиг-биле хүлээп көрген. Ынчалза-жок чааскаан эвес, а коллектив-биле кады ажылдаар апаар. Кым-даа кижи, кандыг-даа кандидат аазаашкын кылырда хандыр бодаар ужурлуг деп, ажылчын коммунист медеглээн. Совет кижилер 80 чылдарда коммунизмге чурттаар апаар деп, Хрущев аазаан турган. 500 хүн дургузунда экономиканы экижидерин Ельцин аазап турар. Экономиканы ийи-үш чыл дургузунда экижидерин хүндүлүг Михаил Сергеевич Горбачев эде тургустуушкунну эгезинде аазап турган.

Оон даразында делегаттар баштайгы ийи кандидатарның дугайында чугаалажып көрген. Чамдыкта ийиглениишкиннер-даа турган. Каржы-хажагай болгаш бак сөстер чугаалааны дээш залдан үндүрери негеп-даа турган. «Сөс болза бора-хөкпеш эвес-тир, сөглээн сөстү тудуп алыр эвес» деп үлегер чугаадан түңнел үндүрери негеттине берген. Делегаттар «бора-хөкпешти тудуп алырын» бир кезек үеде оралдашкан болгаш бир корданчының чугаазындан кирген бак сөстерни стенограммадан ап кааптары дээш бадылаан-даа.

Делегаттар кандидатураларны чугаалажып тургаш, Мальковтуң ажыл-агыйжы шынарын, Байдужаның принципиалдыын, бодунуң туружун камгалап шыдаарын, төп органнарга ажылчын ангының төлээзи турарын демдеглээн. Бодалдар ангы-ангы турган. Чугаалажып көрүүшкүн үезинде Контроль комиссиязының даргазының албан дужаалынга чаа кордакчылар база тывылган.

Оларның бирээзи —Ю. А. Гагарин аттыг шериг агаар академиязының улуг башкызы **Н. С. Столяров** сөс алгаш, ол албан-дужаалга соңгудар дээш бодумнуң кандидатурамны дужурбес мен дээн. Этика болгаш философия башкылап турар мен, кижи төрелгетенниң салым-чолу дээш харысалгалыг болурунче кижи бүрүзүн кыйгырдым. Кандидатурадан уштунар болзумза, бо дугайын чугаалаар эргемни ышкынганым ол. Онза программа менде чок, ынчалза-даа быжыг амыдыралчы туружум бар. Кол-ла чүве — контроль эвес, шаажылаары азы өршээл көргүзери эвес, а коммунист, партия кежигүнү эвес, кижи бүрүзүнүң эргеажыктарын камгалаары деп, ол чугаалаан.

Чүве чугаалаан кижилерден 43 харлыг полковниктиң кандидатуразынга кымдаа удурланмаан. Оон бедик интеллектуалдыг байдалын шупту улус демдеглээн, ынчалза-даа чамдык кижилер академияның башкызын идеология фронтузунга ажыглаары чугула дыр деп саналдаан.

Түңнелинде Н. И. Мальков, В. П. Байдужа, Н. С. Столяров оларның аттарын чажыт бадылаашкын даңзызынга киирген. Астраханьда партия райкомунуң бирги секретары **Ю. А. Балашов** бодунуң кандидатуразын дүжүрген, а партияның Ленинград область организациязының контроль-ревизия комиссиязының даргазы **Н. Н. Кораблевтуң** кандидатуразын оон боду ук хуралга олурушпааны дээш делегаттар дүжүрген.

Совет кошкун шериг начальниги, Совет Эвилелиниң Маадыры армия генералы А. П. Белобородовтуң тураскаалын делегаттар минута иштинде бут кылдыр туруп, сактып бадылаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң болгаш Контроль комиссиязының составынга кандидатураларны [illegible] оларның [illegible] чажыт [illegible] РСФСР-ниң [illegible] соңгуурун-биле даңзы чорудар дугайында чамдык делегаттарның саналын чапсар соонда даргалакчы **И. К. Полозков** номчуп дыңнаткан.

Съездиниң баштайгы үе-чадазында ТК-ның 153 кежигүнүн соңгааның ол дыңнаткан. Оларның алдызы ол хүлээлгеден хостаарын дилээн, чүге дизе, олар партияның соңгудалыг үш органынга соңгуткан боор турар, бо чорук партияның Уставынга дүүшпейн турар. Ол дилеглерни хандырар шиитпирни делегаттар бадылаашкын-биле хүлээп алган.

Ынчангаш ТК-ның составында 147 коммунист арткан, норма ёзугаар 45 кижини чедир соңгууру арткан деп, РСФСР-ниң КП ТК-ның бирги секретары дыңнаткан. Съездиниң бирги үе-чадазында хүлээп алган шиитпирни ёзугаар ТК-ның кежигүннериниң үштүң бир кезиин № 2 даңзыны ёзугаар соңгуп болур. Бо таварылгада РСФСР-ниң КП ТК-ның кежигүннериниң ниити саны 271 кижи болур.

Оон соонда сөс алган делегаттар тодарадыгларны кылып, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның составынга чаа кандидатураларны саналдап турган. Депшиттирген чамдык кижилер боттарының кандидатураларын дүжүрген, чамдыктары бүрүткедиринге чөпшээрешкен. Чамдык кижилерниң бодалын ёзугаар алырга, баштай партияның стратегиязын болгаш тактиказын дугуржуп алгаш, оон соонда политиктиг удуртулгазының [illegible] боттандырарынга дорт киржир кижилерни соңгууру чугула.

Съездиниң редакция комиссиязының даргазы **Ю. А. Прокофьев** тайылбыр кылган. Комиссия кежигүннериниң бодалдары ангы-ангы болу бергенин ол айыткан болгаш программа төлевилелинге хамаарыштыр кирген бүгү саналдарны кыска үе иштинде барымдаалап көөрү болдунмас деп демдеглээн. Бо съездиге төлевилелди келир үедеги программаның тезистери кылдыр көргеш, оон соонда бүгү эдилгелерни ыяк ажылдап кылгаш, республиканың партия организацияларынга чугаалажып көргениниң соонда РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның пленумунга азы партияның өске шуулганынга хүлээп алырын СЭКП МХК-ның бирги секретары саналдаан.

Чажыт бадылаашкынга киирген кандидатураларының даңзызын чугаалажып көргениниң соонда санал комиссиязының даргазы **И. П. Воробьевка** сөс берген. Ол, РСФСР-ниң Компартиязының Контроль комиссиязының [illegible]

[illegible]

бан-дужаалынга кандидат, бир эвес ол съездиниң делегаттарының бадылаашкынының чартыктан хөй кезиин алыр болза, соңгуттурган деп санаар.

Бир эвес съездиниң бүгү делегаттарының үштүң ийиден эвээш эвес кезии киришкен болза, соңгулда болган деп санаар.

Делегаттар бадылаарынче кирген.

РСФСР-ниң Компартиязының [illegible] ажыл-чорудулгазының программазын чугаалажып көөрүнге 20 оратор киришкениң кежээки хуралды даргалаан **Ю. А. Манаенков** дыңнаткан болгаш санал-онал бериишкинни уламчылаарын саналдаан.

Кол үнделиг болур бо документ ам-даа чедир ажылдаттынмаан, ылангыя оон социал-экономиктиг адыр талазы-биле бөлүүнде улуг четпестер бар деп, СЭКП Удмурт обкомунуң бирги секретары **Н. И. Сапожников** чугаалаан. Рынокту, өнчүнү, өртектер доктаадылдының айтырыгларын Россияның Компартиязы канчаар көрүп турарын кижилер билген турар ужурлуг. Россияның Компартиязының ТК-зының болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң сырый харылзаалыг ажылдаары эргежок чугула, а оларның аразында илдең удур туржуушкун таарымча чок салдарлыг болуп турар. Ындыг удур туржуушкунну чайладыр төлээде, чугаалажыышкынның кылырын бо съезд РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зынга, депутат коммунистерге дагзыр херек деп, оратор саналдаан.

Съездиге чаладып келген «Горькийниң автомобиль заводу» бүдүрүлге каттыжышкынының токары **О. И. Чабак** оон мурнунда санал берген ораторнуң бодалын деткээн. Рынок экономиказынче шилчиириниң үезинде ажылчы чон когаралга таварышпас кылдыр ажылхеректи шак ынчаар организастаары эргежок чугула.

Ажыл-чорудулганың программа төлевилелин шуут хүлээвейн турар делегаттарның бодалынга каттышпайн турарын Ростов обласа Калинин аттыг колхозтуң даргазы **П. В. Жилин** медеглээн. Төлевилелдиң кол оорғазын хүлээп алгаш, аңаа эдилгелерни киирип, чедир ажылдап кылырын ол саналдаан.

Съездиге илеткелди болгаш программа төлевилелин аныяк коммунистер бөлүүнүң канчаар көрүп турарын Читаның эмнелге институдунуң кафедра эргелекчизи **А. О. Барнов** илергейлээн. Россияның Компартиязынга эчизинге чедир артар болдаадыг бис. Ынчаарга партияны улам ыңай демократчыдары дээш туржуп турар бис. [illegible] бирээ [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] биле дугуржуп ап шыдаваазы дээш РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозковту оратор шүгүмчүлээн.

РСФСР-ниң ВЛКСМ ТК-зының бирги секретары **В. В. Елагин** санал бергеш, комсомолчуларның амыдыралынче кичээнгейни партия ажылдакчыларының талазындан сөөлгү үеде кошкатканын чугаалаан. Республика комсомолунуң съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының удуртукчулары келбээн, а оларның орнунга — кадеттер болгаш демократтар келген турган.

Съездиниң ажылының шынарын негелделиг болгаш боттуу-биле үнелеп көөрүнче делегаттарны Красноярскиниң инженер-тудуг институдунуң улуг эртем ажылдакчызы **М. Д. Северьянов** кыйгырган. Амгы үениң байдалдарында партияның ролю дыка өскерлип, СЭКП болза парламент хевириниң партиязы болуп бар чыдар деп, оратор демдеглээн. Мындыг байдалдар турда чер-черде коммунистерни сырый каттыштырары нарын болуп турар. Маркстың, Энгельстиң болгаш социалистиг теорияның эске-даа классиктериниң өөредии амыдыралда дыңналбас болу берген. Чаа экономиктиг политиканы амыдыралга нептередиринче угланышкын күштелип турар, ынчаарга ол политика бистиң чуртувуска аш-чут-биле эгелээн болгаш доозулган болгай деп, эртемден чугаалаан.

Куйбышевтиң В. И. Ленин аттыг металлургия бүдүрүлге каттыжышкынында партком секретары **А. В. Попелышко** санал бергеш, ажык-чарлыг чорук бистиң чуртувуста, ылангыя Россия Федерациязында эчизинге чедир калбарбаан деп чугаалаан. Чуртту болгаш шиитилелди амгы байдалга чедирген удуртукчулар дугайында, Гдляның болгаш Ивановтуң дугайында кижилер ам-даа хөй чүүлдерни чедир билип албаан деп, делегат санап турар. Партия тургузуунуң эң чугула айтырыгларын чугаалажып көргеш, шиитпирлээр сорулга-биле РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының ТК-зының Пленумун чоокку үеде эрттирерин ол саналдаан. «Эде тургустуушкун» деп сөс [illegible] деп, оратор медеглээн.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин ревизиялаар дээн оралдажышкыннар Россияның коммунистериниң шуулганынга илереп турар-дыр деп, шериг кезээниң улуг эртем ажылдакчызы **А. В. Годунов** чугаалаан. [illegible]

[illegible]

болза, сталинизмге дужуп бериишкин-дир деп, делегат медеглээн.

СЭКП Ленинград обкомунуң секретары **Ю. П. Белов** сөс алгаш, рынокче шилчиириниң байдалдарында партия кандыг болур ужурлуг дугайын деп айтырыгга доктааган. Россияның Компартиязы болза, чүгле девискээр организациязы эвес, а күштүг, бот-тускайлан, политиктиг партия, СЭКП-ниң үндезини болур ужурлуг деп, оратор санап турар. Республикада кандыг-даа өске организацияның күүседип шыдавазы хүлээлгени РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы күүседир төлээде, кушажыл кижилериниң социал камгалалдын хандырар, оларга күзенчиг социал программаларны саналдаар ужурлуг. Политиктиг кандыг-даа программа даараазында үш кол айтырыгларга харыыны бээр ужурлуг: политиктиг амгы эрге-чагыргага үнелээшкинни бээр болгаш ону канчаар көрүп турарын илергейлээр; политиктиг күштерниң туружун тодаргайлаар; алыс болгаш амгы сорулгаларны салыр, ажылдаарының тактиказын, программазын, стратегиязын ажылдап кылыр. Баштайгы ийи айтырыгларны шиитпирлевейн, үшкү айтырыгны шиитпирлээринче далажып турар-дыр бис. Россияда политиктиг амгы байдалга СЭКП обкомунуң секретары доктааган болгаш херек кырында ийи эргечагырганың тургустунга бергенин айыткан. Эвилел органнарының эрге-чагыргазы болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң эрге-чагыргазы тургустунуп келген. Совет улустуң чаалап алышкынынарынга когаралдыг кылдыр [illegible] [illegible] оларның [illegible] делегат саналдаан.

Съездиниң санал комиссиязының даргазынга сөс берген. РСФСР-ниң Компартиязының Төп контроль комиссиязының даргазының, Төп контроль комиссиязының болгаш ТК-ның Президиумунуң кежигүннериниң сорулгаларының [illegible] чажыт бадылаашкынның түңнелдериниң дугайында протоколду ол номчаан. РСФСР-ниң Компартиязының Төп Контроль комиссиязының даргазынга [illegible] И. С. Столяров соңгуттурган (ол [illegible] 1137 делегат бадылаан, 645 делегат удур бадылаан).

Президиумга съезд бадылаан. Н. С. Столяров сөс алгаш, бедик [illegible] делегаттарга [illegible] илергейлээн.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп контроль [illegible]

Съездиде чоруп турар [illegible] эвээш нурүузүнүң, ылангыя москвачыларның саналоналын дыңнаарын бодунуң адын чарлаваан делегат саналдаан.

Санал-оналдарны уламчылаарынга, программа төлевилелиниң талазы-биле бадылаашкынны кылырынга четчир үе делегаттарда бар дээрзин съездиниң хурал даргазы сагындырган. Янзы-бүрү угланышкыннарның төлээлекчилериниң саналдарын дыңнаары база чугулут. Оон бодалын делегаттарның хөй нурүүзү деткээн.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүнүнге кандидат кылдыр СЭКП Ленинград обкомунуң секретары Ю. П. Беловту немей депшидерин делегаттарның бирээзи саналдаан. Ынчангаш Беловтуң фамилиязын чажыт бадылаашкынның бюллетенинге делегаттар киирген.

Оон сөөлүнде Солнечногорскиниң улус судунуң (Москва область) даргазы **Ю. М. Слободкинге** сөс берген. Даразында үш кол айтырыглар талазы-биле шиитилелде чиңиг демисел чоруп турар деп, ол медеглээн. Ук айтырыглар бистиң федерациявыстың салым-чолу болгаш перспективазы-биле, рынок экономиказы болгаш амгы байдалдарда Компартияның туружу база ролю-биле холбашкан. Ажыл-чорудулганың программазын, хүлээп алырын соңгаарладырын саналдаан Ю. А. Прокофьевти, О. Р. Лаписти болгаш өскелэа чамдык ораторларны делегат шыңгыы шүгүмчүлээн. Программаны хүлээп алырын соңгаарладыр саналдап херек кырында партияга удур угланган. Рынок экономиказынче шилчиир дугайында бүгү чоннуң референдумун эрттирерин делегат саналдаан. РСФСР-ниң чаа Конституциязын ажылдап кылыр талазы-биле комиссияның чамдык кежигүннери «Совет Социалистиг» деп сөстерни күш чок болдурарын саналдап турарын делегат буруушаавайн.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязын тургузарынга чамдык кижилер дыка сонуургалдыг болуп турар-дыр деп, Дагестанның электротермиктиг дериг херекселдер заводунуң слесарьлар бригадири **М. А. Гасанов** медеглээн. Россияның Коммунистиг партиязы болза ажылчын [illegible] тараачыннарның, [illegible] интеллигенцияның [illegible] ужурлуг деп ажылчын [illegible]

Съездиниң санал комиссиязының даргазы **И. П. Воробьевка** сөс берген. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш Төп контроль комиссиязының [illegible]

[illegible]

(ТАСС)

(Отчёттуң төнчүзү даразында номерге үнер).

Социал айтырыглар:

Доктаал күүселдезин хынап тур бис

ЭРГИ-БАРЛЫКТА МЫНДЫГ

Малчыннарның социал хандырылгазын үндезини-биле экижидер сорулга-биле Тыва АССР-ның Министрлер Чөвүлели, профоблчөвүлел эрткен чылдың декабрь 22-де тускай доктаалды хүлээп алган. Оон чер-черде канчаар күүсеттинип турарын «Шын» солун доктаамал контрольга алган болгаш чогуур материалдарны чырыдып келген.

Чоокта чаа бистиң корреспондентивис «Хемчик» совхозка барып, оон директору Эрес-оол Саалевич Идам-Сүрүңден интервью алган. Ону моон адаанда парладывыс:

— Малчын коданнарны электрижидерин, чурттаар база чунар-бажыңнарны, мал кажааларын тударын, оларның байдалын экижидерин доктаалда айыткан болгай. Ону канчаар боттандырып эгелединер, Эрес-оол Саалевич?

— Бистиң совхоз сөөлгү ийи чыл дургузунда хөй акша-хөреңгини чарыгдап тургаш, шээр малдың 33 кыштааның 27-зин долузу-биле электрижиткен. Арткан дөрт кыштагга келир чылын кирер бис. Сарлык биле чылгы ырак тайгаларга кыштаар болганда, кадарчыларының кыштагларынче электри чырыы кирери берге. Ынчангаш оларның шуптузунга четчир санныг электри моторларын садып алдывыс. Малчыннарның барык шуптузу кыштагларында бажыңнарлыг. Эргижирээн бажыңнарны Шырыпчык Кара-Сал биле Ирина Донгактың тудугжу звенолары септеп кылыр. Планда ону айтып каан бис. Ам ажылдап турар улус. Бо чылын 2 бажыңны, 2 кажааны немей туттувус.

Ам дээрезинде түгле бригадалар тептеринде 3 чунар-бажың бары четпес. Кыштаг бүрүзүнге ол турар ужурлуг. Ам чыл төнчүзүнге чедир 4-түг туткаш, чоокку чылдарда үзе шиңгирлерин планнаан бис.

Малчыннар өг чонна хоржок дап чүве билдингир. Ынчангаш өглерни сегиреп чугаа айтырыг боор турар. Бо чылын херектиг кооперациязын дамчыштыр өг чылар 1200 метр брезентини, элээн хөй ниитти садып ап, 3 өгнүн ылажын чагыг ёзугаар таладып берген бис. Өгге садар стол, сандайны, демир суугуларны садар талазы-биле чагыгны амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиге база киирген чүве.

Газ-плиталарны саткаш малчыннарга кыжын үлеп эгелээр бис.

— Коданга мал тударының норма-чижээн, баш санынга онаажтыр төлевирни эде көөр, малчын кижиниң материалдыг сонуургалын бедидер талазы-биле кандыг хемчеглерни ап турар ирги силер?

— Совхоз девискээри тайга эдээнде тайга, агаар-бойдузу дошкун-шириин болгаш коданнарга малды ковудедири болдунмас дээш корүп турар бис. Одарбелчиир, малга белеткеп турар чемнивис, малга-торга база таарышпас. Чамдык коданнарны улгаттырзывысса-даа, ниитизи-биле бир коданга 270 деп ашпайн турар. Доктаал-биле таарышкаш бир тергүр хөйгү айда кадарганы дээш 1 рубль 68 көпеекти төлээрин дүгүржүп каан бис. Ол ышкаш тергүвес малды кадарганы дээш төлевир база ковудээн.

Малчыннарывыс шуптузу аренда база өг-бүле керээзи-биле ажылдап турар. Кадарганың негелделерин четчир, алыр күүсеткен өг-бүле бүрүзү төлевирин ыңгай-ла алыр. Ажыл төлевирин санаарда клазын, ажыл стажын, район коэффициентизин барымдаалаар. Оон аңгыда эки ажылдыгларга шаңнал фондузундан акша-хөреңгини үндүрүп турар бис.

— Ол эки-дир. Ынчаарга, Эрес-оол Саалевич, малчыннарның материалдыг хандырылгазын экижидери, кадыын быжыглаары, пенсияже үнгеннерже көрнүрү, ажы-төлүн уруглар албан черлеринге тургузары, дыштаныр хүнү, шөлээзи — бо чүүлдерни доктаалда онзалап айыткан-дыр. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур ирги силер?

— Ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш, болдунар-ла хемчеглерни ап турарывысты маңаа черле чугаалаар ужурлуг.

Хуусаа ёзугаар каш боор хептерни, резин, кеш идиктерни, кышкы тон-шалбаа, үүрмек дериг-херекселдерни четчир ылдыр садып алдывыс. Автомагазин доктаамал ажылдап турар, аңаа бензинни берип тур бис. Совхозтуң болгаш участок база районнуң төп эмнелгелериниң специалистери аал-коданнарны эргиирин чурумчуткан. Эрткен чайын дыка хөй малчыннар Час-Адыр, Шуй, Шивилиг аржааннарынга, дөрт кижи Үш-Белдир биле Чедер курорттарга дыштанып чордулар.

Совхозтуң 120 олуттуг уруглар садынга малчыннар уругларын тускай оочур ёзугаар хүлээп ап турар. Мал оолдаашкынының үезинде кадарчыларның бичии уругларын хүлээп ап тур бис. Малчыннарның шуптузунга шыгжылгаларны кылып берген.

Орнунга ажылдадыр ниитилер тывылбазындан неделя санында малчыннарга дыштаныр хүн доктаадыр арганы ам-даа тыппайн тур бис. Назылап кырааш, пенсияже үнген малчыннар амдызында боттарының хуузунда малын азырап, коданда чурттавышаан, олар малчыннарга хамаарышкан чиителделерниң ачылыг шуптузу көөр. Боттары хөгжээр, кезээр болза, совхоз төвүнде бажыңнарны оочур чокка бээр бис.

— Силерниң малчыннарыңарның хөй кезииниң назы-хары дөгүп, пенсияже үнериниң кырында келген-дир. Оларны кымнар солуур ирги?

— Ырын болгаш чөптүг айтырыг-дыр. Малчыннарывыстың ортумак назыны 50 хар чоокшулап орарын бисти дүвүредип турар шын. Девискээривисте ажыл чок аныяктар хөй. Бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургускаш, оларның аныяктарының аразындан шилип өөредир апаар бис. Ынчангаш ажылдадыр-ла. Өске черден улус чалаар эвес. Чүден эгелээри? Күзелдиг аныяктарны доктаалда сүмелээни ышкаш, дуржулгалыг малчыннарга үш ай дургузунда быжыглаар. Кадрлар белеткээр акша хөреңгиден ай санында 100—150 рубль стипендияны төлээр, а дагдынычының ай-да шалыны 15—20 хуу улгаттырар. Чаа өгнү база ласка дерип, хуузунда азыраар малды өртээн чоорту эгидери-биле чээлиге бээри, эгиттинмес дузаламчы бээри дээн аргаларны ажыглаар. Кодээ Советтиң, профэвилел, комсомол организацияларының киржилгези, деткимчези база херек.

— Сөөлгү айтырыг. Республиканың дыка хөй совхозтарында аъттың хөлезиниң малчыннардан тыртып ап турар. А силерде кандыгыл бо?

— Ону «Шын» солундан кээш-даа удаа номчаан мен. Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң тускай эртемниглери аңаа харыы бербезин хомудаңныг болгаш. Бодап көрүңер даан, 300 рубль өртектиг аът дипник. Ону ажыглааны дээш малчын ай санында 15 рубль төлээр болза, 1 чыл 10 ай болганда өртээн эгидиптер, оон соонда бодунуң аъды апаар-дыр. Элей бээр техника эвес, мал ышкажыл. Оорга алзыр, чидирер болза, төлээр кылдыр мөзээнип алташ, боду чааштыртып, тергеге, шанакка өөредип алган, ажаан карактап турар кижиниң бодунга хөлезиниң төлээр ужурлуг эвес чүве бе? Аъттыг транспорт кылдыр ажыглап болбас, кодан чылгызын кезин эмдик болур ышкажыгай.

Тускай эртемниглеривис ону база муңмас, машина-балгатка чоруур-дур. Ынчангаш бистиң совхоз бодунуң малчыннарындан аът хөлезинин тыртпайн турар болгаш моон соңгаар-даа тыртпас.

Директор-биле Александр ХЕРТЕК беседалашкан.

Националдар аразында харылзаа:

саналдар, бодалдар

САГЫЖЫМНЫҢ САЙМААРАЛЫ

Национал чоргааралы чок кижи бар бе? Турары-даа чадап чок. Бодум хуумда тыва нациям дээш, херек болза кара бажым салып бээр мен.

Бо хүннерде тыва чоннуң ады кедергей баксыраан. Мээң ындыг чугаамга чөпшээрешпейн баар кижи турар болза, бузулуг чурттуг чок кижи деп санаар мен. Совет Эвилелиниң төп солуннарынга Тыва дугайында эмин эртир хөөредип каан фактылардыг материалдар удаа-дараа үнүп келди. Ам кыдыг черлерниң солуннары эвээш-биче-леп. Бистиң дугайывыста чүү деп-даа бижип турлар. Шак ындыг байдалга олуруп алгаш, чону, чурту дээш сагыш салып чоруур кижиге уйгу-чыдын турар бе?

Мээң бо чүүлүм солун арнынга дыка узай бээр хевирлиг. Чон мурнунга ат-алдар чедип алыр сорулга салбадым. Тургустунуп келген берге байдалда, сагыжымны өйүп келген бодалдарымның чүгле кезик-чамдыызын номчукчулар-биле үлежиксе-дим. Ынчангаш «Шынның» редколлегиязындан кара чаңгыс дилег кылдым: мээң чүүлүмнү, азы бирүгээр чугаалаарга, бодалдарымны эдиг чокка ол-ла хевээр арттырарын диледим. Оон ыңай тыптып келир «удурланыкчыларымдан» база дилег кылыйн: бодалдарымны кымга-даа сыгавадым, олар чүгле меңээ хамааржыр. Ынчангаш сагыш-сеткилимниң хайныышкынын тудуп шыдаваан деп мени чектевенер.

Хамык-ла халапты хайындырган, «хартыганы кара черни дескиндир ужуткан» кижи Тыва АССР-ниң улус депутады А. Богдановский. Ооң Тывага националдар аразында чөрүлдээлиг чүүлдерниң фактыларын чедир тайылбырлаваан, шовинистиг хөөннүг материалы «Известияга» кестүп келген сөөлүнде, төп солуннардан корреспондентилер кээп эгеледилер.

Парлалга органнарынга хөй чылдарда ажылдап каапкан болгаш, журналист өөрүмнүң эки-багын көрүп келдим. Кандыг-даа талант чок, журналистиканың беләэн эвес ажылынга алдар күрүп кирип келген кижилер, амыдыралдың хөлегелиг талаларын көрүп каайда, секке хонган кускун-биле дөмей, чүгле эри хайныр боор чүве-ле болгай. Ындыг журналистер чүгле номчукчуларны «кайгалыптар» фактылар дилээр. Шаа-ла ындыг амытаннар ышкажыл. Мерген сөглээн үлегер чугаада ышкаш, сагыжында бар-даа болза, салымы четпес деп аан. Ооң мурнунда Богдановскийниң кижи сонуургаптар хире материалын-даа номчуп көрбедим. Республикада идеология шугумунда харыысалгалыг ажылда эш арын-нүүрүн уттупкаш, Совет Эвилелиниң номчукчуларын кайгадып ап, талантылыг журналист болуп алыксаан-дыр деп, ооң кандыг-даа хаңы анализ чок, харын-даа бодунуң чурттап олурар чериниң чонун нүгүлдээн материалы кестүп келирге, ындыг бодалга келдим. Ынчаарга ооң соонда хөлегелер сүрген чогенчиг журналистер. Олар чигири көрүп каан аш карасээктер дег. Тываже шуужуп эгеледилер. Ам-даа олар чимзенип, меге-биле бегелээн чүүлдерин үндүрүп турун бердилер.

Кузбасстың аныяктар солунунуң аныяк корреспондентизи О. Липчинскаяның чүүлү мырыңай эмин эрттир. Ында тываларны моолдар бүдүү чепсеглеп турар дээн болдур эвеспе. Ол дугайында шериг солунга база көрдүм. Үк корреспондентиниң маңаа бир кижи аажок «чепсеглээни» чугаажок.

Болган чүве болур-ла ыйнаан, бистиң чурттуң бүлүн бүрүзүнде тывалар дугайында билбес кижи барык чок. «Орустарны чуртундан үндүр сывыртап турар» улус болу бердивис. Саазында бижип каан чүүлдү, хылып бистиг балды-биле чона шавар арга чок. Ат-алдарывыс баксыраан. Ынчангаш нация дугайында чугаа үндүре бергеним ужуру-даа ол.

Чогум төп солуннарда үнген материалдар шуптузунда үндезин чок деп болбас. Сүт-Хөлге өлүрүкчү херек. Хову-Аксыга аныяктарның хөделиишкини болгаш Тандыы. Каа-Хемниң чамдык суурларынга болуушкуннар тургаңы шың ышкажык. Шак бо чүүлдерни кем-херек үүлгедиринге сундулуг кижилер кедергей таптыг ажыглап эгелээн. Чогум-на оон ургуундан тываларның ат-алдары хей черге янзы-бүрү сөс чок мурнунга баксыра-ды. Богдановскийлер, Липчинскаялар, Даниленколар оларны бар-ла турган шаам-биле бактаар диведим. Олар боттарының сорулгазынга чедип алган, ыяы ханып чорааайлар-ла. Ынчаарга оларның бижип турар чүүлдеринде чамдык фактыларны хөөндүргеге ап көрээлиңер. Чиже. Липчинскаяның чүүлүнге сыгыр караактарлыг достек чаактарлыг, хирлиг аныяк кижилерниң карактары кара-таңмы тыртып алганындан кыза берген деп турар але. Журналист кижи болгаш ындыг улузун аажы-чаңын өөренип көрүп турганы илдеп-дир. Аңаа эмгиниң тыва солдар тургуушкун [illegible] биске бижилгеге арага чылбыртып алгаш, кижилерге шорлуп турганын ол көрүп алган. Карактары сыгыр, чаактары достак-даа болза, идик-хевин чараштыр кедип алган, бодун культурлуг ап чораан тыва солду Липчинская көрүп каан болза оон сыгыр караан, достак чаагын чараштыр бижип турган чадавас. Төрээн Тывамда сарыг баштыг орус кыстарның чүрээн опаш кылыптар оолдар-ла долу. Олар ол хүн аңаа чүге турбааннары ол ирги, кижи мөзүзүн ытка каап берипкен оолдарны олар чүге хан деп албааннары ол ирги? Ындыг янзылыг айтырыгларны бодумга салып, падым барап, шаг болдум.

Бойдустуң чаяалгазын канчаптар бис, нация бүрүзү бодунуу-биле чараш деп, бисти дора көрген кыска чагыгдан кылгаш, өске четпестеривисти эдип ап көрээлиңер, чонум! Сөөлгү үеде Кызылга болгаш өске-даа черлерге аныяк тыва оолдарның ургулчу ээриик чоруурун көөр-дүр мен. Хирлиг, ажылдап билбес, эртем-билиг чок нация диртип алдывыс. Ооң кырынга ээрик чон диртип алыр дээн бис бе? Бурун Тыва үезинде үжен хар четпээн кижи дашка тыртпас турган. Кедергей-ле эки чаңчыл аа! Ону катап эгидип ап көрээлиңер! Араганың хоразының дугайында базым бүрүзүнде айтып каан. Бодувуска өштүг чүве-биле дөмей, артында назынының хып даан чалыы үезинде мага-бодун хораннап алыры кымга ажыктыг боор. Черле ынчаш, сөөлгү үеде тываларның ортузунда улуг биче чок арагалаар чорук дыка пептеренгей апар чыдарын эрте дээре оваарып көөр ужурлуг бис. Бистер, тывалар, бөгүн багай ат-алдарга четтивис. Байдал мындыг нарын апарганда, аксы-бокссувусче ажыг сут канчап ажарыл?

Моон мурнунда арагалаашкынга удур пропаганда ажылын дыка эрeнгей байдалга, аңаа-ла сургаашкын хөөннүг кылдыр чорудуп келдивис. Бөгүн эмчилер бо аар чүъкту зидими-биле боттарының эктинге каап алза ажыктыг болгу дег-дир. Арагалаашкынның хоразын кескү чижектерге, тус черлерниң аайы-биле ажы-биле кымнар боор деп бодаар мен. Бо талазы-биле чоннуң салым-чолу эмчилерниң холунда. Ээриик нация деп аттан чогум-на олар бисти адырар ужурлуг.

Ниити культураның чавызын журналист ажылымның аайы-биле шагдан тура эскерип келдим. Ооң мурнунда ол дугайын чугаалап болбас турган чүве болгай. Бисте амыдырал дываажаң орнында дег деп пропаганданың күжү ол хире турган. Меңү аңаа-ла курагг сестер-биле эвес, өске черлерде кижилерниң ап чоруурунуң аайы-биле деңнелгелерни кылып келдим. Ниити культура чогувусту, бистиң чүгле хөлегелиг талаларывысты дим эвип, дилениип чоруур корреспондентилер дораан эскерген. Оларның бижип турар чүүлдериниң ниити хөөнү ындыг. Дорт адавайн, кандыг-бир чижектерге даянып алгаш, бижип каан чорду.

Чоокта чаа Новосибирск хоорайга чордум. Хоорайның төвүнден элээн хайыы черже эвээш автобус чорупту-тур. Ынаар баар дээш, автобус доктаар черге чедип келдим. Баштай кайгап кагдым. Келген кижи сөөлүн айтырган, ээлчегге туруп алыр. Кижи саны ийи чүс чеде берген. Баштайгы автобус маңнап келирге, иткилешпес-даа, таваар, ээлчег аайы-биле олуруп алыр. Сынмайн барганнар даарында автобусту манап алыр. Бир эвес аңаа кайы хамаан чок иткилежир болза, халап болур. А бисте кандыгыл? Байдал сыр дедир. Чадаана, Ак-Довурак хоорайларның вокзалынга автобуска олуттуң дугаарын безин айтып каанда, кажаадан үнген хөй дег, иткилежип-ле билир. Күштүг кижи баргаш-ла олуруп алыр. Ынчаарга оларның аразында аксы чыттыг, [illegible] кижилер бар. А өске черлерде бистиң дег [illegible] автобуска олуртпас. Кызылга безин ээриик кижилер дүштеки автобустарга олуртуптар ышкажык. Культура кайы-дыр?

Эдуард ДОНГАК.
(Уланчылыг).

«Торгалыг»—таптаашкында

I. Өскүссүрээн эт

Кедээге, совхозка мяш дилер цех кайы хире дузалыг деп бодаар силер? Эң ылаңгыя биске, Торгалыгга аан. Бир-бир бодаарга, кеңгүс херек чок-даа ышкаш. Май айда чаа пилораманы ажыл-агый садып алган. Ону Кызылдан эккеп ап деп чүвениң бергезин боданар. Совхозтуң ажылчыннары эгезинде амырап, бажың септедип алырда, манза чок деп турбас-тыр бис дижип турдувус. Черле тудуг пилорама чокта хөгжүүр эвес. Ол хире чугула херекселди мынчага чедир ажыглап чадаан бис. Оон мынчага чедир тургузуп турар черин бо аразында хол-биле-даа каскан болза, доозуптуу дег болдувус. Чок, ол ажылды организастаар кижи чок-тур.

Хайыраан пилорама—ам ажык дээр адаанда шөлде үрелип, чамдык херекселдери чидип, дадарып тур. Кымга-даа херек чок хевирлиг. Бир эвес ындыг болза, ону чүге садып алганы ол? Мурнунда база бирээни тетчеглээш, чүгле «сөөк» рамазын карак ажыт садып чорудупкан совхоз бо.

Бистиң чаа директорувус Сесер-оол Донгакович Дуңну соңгуп ап турувуста, ол удуртукчувус хамык ажыл-агыйны башкарар мен деп аажок-ла сөзүн берген кижи. Ам бадылап алган, ол сөзүн утканы ол бе, кай? Хайыраан эттиң үрелип турарын көөрге, карак-ка чаржынчыг-дыр ийин. Ынчангаш ол дугайын солунга чарлап биживес арга чок.

II. Канчап септеп алыйн

Мээң амгы чурттап олурар бажыңымда ам 23 чыл боор тур мен. Бо аразында чаңгыс-даа катап септеп көрбээн. Үш-дөрт чыл дургузунда дирекцияга билдирипкин бижип, септедип берип көрүңер деп ээрежиптанным келдим. Бо чылдың майда харын септээр болган, өөрээнимни чүү дээр силер. Ынчалза-даа септээр улус-даа келбээн, чаңгыс борбак манза-даа сөөртүп эккелбээн. Ам канчаар, айтырарымга, материал чок дидилер. Чүгле 10 санныг курган штукатурка бердии. Ам келир чылын өске бажыңнарны график ёзугаар септээр ужурлуг, а мээң бажыңымга материал бербес-тир.

Бистиң совхозтуң удуртукчулары шуптузу бо чер — Торгалыг чурттуг дөргүл-төрел боор, ынчангаш боттары бодун-даа тообас. Улустуң дылзаанга ол дүлей. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, таптаашкын үезинде хевээр бис. Эң ылаңгыя тудуг талазы-биле ажыл ноңчут багай. Суурнуң чону манаар чүвеге өөренип калган улус-ла бис. Та канчаар чүве?

Альберт КУУЛАР.
Өвүр район.

Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң ажылчыннары бо хүннерде мал чемин элбедир белеткеп алырынче бүгү күжүн мооңнээн. Улуг-Ховуда хөй чылдыг мал чемнерин ийи удаа кезип бөлерин доосхан. Аймырлыгда сигенни кезеринче, ону бөлүп сараттаарынче ийи механизастаан звено кирген.

Ак-Туругнуң шөлдеринде болгаш хемнериниң кыдыгларында шынаалар-да бир муң ийи чүс ажыг тонна сигенни кезип сараттаан. Машина-техника-биле сиген кестинмес черлерден чайгаар үнген сигенни кезеринге суурнуң он ажыг агитквартираларының ажыл-ишчилери мал чемнерин белеткеп алырынга идепкейлиг киржип турар. Олар чоокку хүннерге чедир он тонна мал чемин кезип сараттаан.

Ырак оларларда чайлаглаан малчыннарның мал чемин белеткээр звеноларының шалыпчы ажылын база демдеглээр апаар. Оларның күжү-биле ам бежен ажыг тонна сигенни сараттаан. Малчыннар ам-даа белеткээрлер.

Саян артындан бир муң тонна тараа саванын дажыглап алырынче база кирген. Бүгү-ле аргаларны ажыглап тургаш, мал чемин ам-даа белеткээрин ажыл-агыйга дүгүрүшкан.

ЧУРУКТА: совхозтуң кол агроному Артур Намзын Ак-Туругнуң Улуг-Ховуда тараан хөй чылдыг мал чемнериниң кезилдезиниң үезинде.
Ондар ОХЕМЧИКТИН сөзү, фотозу.

КОРУМ-ЧУРУМ АЖЫЛ-ХЕРЕК-БИЛЕ ТУДУШ

«Алдан-Маадыр» — республикада улуг совхозтарның бирээзи. Ол ийи салбырлыг, мал болгаш чер ажылдыг. Чартык чылда сүт, дүк бүдүрер база садар планын оранчок ажыр күүсеткен. Малы арган, дензизи чиик болганы-биле чартык чылдың планын боттандырып шыдаваан, ынчалза-даа чылдыын күүседиптер, ындыг аргалар даа бар.

Шынап-ла, план-на дээш арган малының мыйызындан туткаш дужаапкан болза, ук совхоз чартык чылда 75 муң рубльден каражадаар турган. Ол дээрге ажылчыннарның бир айда алыр шалын төлевири-дир. Өшкүнүң дүгүн Оренбургка дужаагаш, оон 650 муң ажыг рубль орулганы алган. Ажаа совхозта дузалал ажыл-агыйны харыылаар Орлан-оол Монгуштуң салыышкыны улуг болган. Чүге дизе Алдан-Маадыр девискээринде чоннуң хуу малындан дүкүү, саржагны, сүттү база аъттн-даа чүгле ол специалисти дамчыштыр садып турарлар. О. Монгуш чыл эгезинде-ле малчыннарның пенсионерлериниң, суурларның чурттакчыларының хамык малын учётка тургускаш, чүже продукцияны кажан дужаап болурун дүгүржүп аар, керээ чарар. Оон аңгыда оларга дуза кылдыр эки оларларлыг кыштагларны, сиген кезер черлерни айтып бээр. Сүт чок кыштагларга сүттү халас барып чедиртер. Чарба, сүттэ дүктү хуузунда малды өстүрери-биле бай оларның херээ [illegible] биле бээр. Бир эвес продукцияны дужааган кижи акшазын дораан херегле-зе, ону саадатпайн, төлеп бээр.

Төрээн совхозунга чылдың-на 3,5 муң рубльдиң саржаан, дүгүн, эъдин, сүдүн А. Ооржак, С. Ооржак, О. Бопуяк, О. Чоргал, О. Шолбан-оол, О. Хаймыкай, О. Куртугбай, ажылчыннар И. Ховалыг, С. Шынар-оол, М. Адар-оол, пенсионерлер А. Кара-Сал, О. Серен, О. Хуна, М. Оттук болгаш оон-даа өскелер дужаап турар. Совхозта чоннуң хуузунда малын аартыктаар чүве чок. Харын совхозтуң күрүне планын күүседиринге оон улуг үлүг, бүгү продукцияның 15-20 хуузун дужаап турар.

Эрткен кыжын совхозтуң девискээринге кыш берге болган. Ынчалза-даа малчыннар, специалистер шуудургу ажылдааныдан малдың өлүп хораар чорку мурнуку чылдаазындан кызырылган. Совхозта хойжу үш бригада шуптузу республиканың эң дээре көргүзүглүг коллективтериниң аразынче кирген. Хойжулар О. Маадыр-оол, О. Шолбан-оол, О. Бегзи болгаш С. Монгуш-оол, К. Донгак олар 100-тен 90-100 чедир хураганнарны доруктурганнар. Чылгычы Дечгей-оол Ооржак 100 беден 100 кулунну, а сарлыкчы Геннадий Ооржак 100 сарлыктан 100 бызааны совхозунга дужааган.

Бир-даа, совхоз бот-орулга-чарыгдажe кирген болганда, экономиканы улам быжыглаарының аргазын-на бодап, мурнунда дүжүрүп каапканы Сарыг-Булуң сүт-бараан фермазын катап тургускан. Аңаа үш чыл мурнунда Саян ындындан 179 симментал хунажыннарны садып эккелген. Эрткен чылдың бо үезинде турганындан сүт саалдазы бир инектен 296 килограмм ковудээн. Ферманың эргелекчизи Макай-оол Монгуш ында ажылды эки углап башкарып турар. Саанчылар Надежда Ондар, Киваа Сарыглар, Үндес Сарыглар чүгле совхозунда эвес, харын республикада безин мурнакчыларның одуруунда кирген.

Хойжу бригадаларның кежигүннери март айда чыылгаш, чылдың арткан үезинде кандыг ажылдарны кылып чорударын ыяк дүгүрүшкен. Ажылды ам ынчаар организастап-даа турар. Чазын кыштагларның үүрмек септелгезин дооскан. Манчүрек деп черде хөй кыргыыр пунктуну малчыннар боттары септеп алгаш, бо чугула кампанияны организастыг эрттирген нер. Хураганнарны нелерин-ден өй-шаанда үзүп аңгылаан, хойну тарып боозадылгага эки белеткеп, семиртип турар. Чайын өъттүг, суглуг Баян-Кол, Манчүрек, Көшпес, Кежээниң тайгаларынче көшкен.

Чодураалыг-Сайыр, Шат, Оргу-Шөл бригадалары чылдың-на 350-400 тонна сигенни белеткеп алыр чаңчылдыглар. Бо чылын совхозтуң девискээринде өът-сигенниң үнгени эки. Ынчангаш малчын өг-бүле бүрүзү 25 тоннадан эвээш эвес сигенни белеткээр сорулганы бо чылын салган. Бо ажыл амгы үеле аажок хайнып-кынныг. Бир эки чүүл болза, сиген кезер шөлдери доктаамал, ону каш катап суггарып тургаш, элээн каш малчыннар ол шөлдеринде хөй чылдыг сигенни чажып алган. Чижээ, Бопуяк Ооржак, Ооржак Шолбан-оол, Николай Ооржак, Монгуш Адар-оол, Хаймыкай Ооржак оларның өг-бүлелери ындыг. Хаймыкай Арган-оолович ам 80 тонна сигенни сараттап алган, оон чамдыызып кыштаанда чедирген. Арткан малчыннар ам тус-тузунда 40-40 тонна чедирер дээш ажылдап турарлар.

Алдан-маадырыжылар бо чылын 2560 тонна сигенни белеткээр ам чартык кезиин ажыра бергеннер. Бо сезонда организацилар, агитквартиралар, өг-бүлелер шуптузу хаара туттунган. Бедик дүжүт өстүрериге гидротехник Чүгүй Ооржак, МТМ эргелекчизи Маска Ооржак оларның улуг үлүг. Директор шөлээлеп турда, оон орнунга тур арткан зоотехник Макай-оол Монгуш ажылды кызымак организастап келгенин черле айтыры чугула.

Чаъс чаашкын-на шаптыктап турар, оон башка, сигенниң несмен шөлдер хөй. Совхоз мал чеми белеткээр планын дөмей-ле күүседир. Эрткен чылын белеткээн сигенни чыл ашкан, 600 тонна сигенни республиканың ажыл-агыйларынга берип, дузалаан, чоокта чаа безин Бии-Хемде «Ээрбек» совхоз чыл ашкан сигенни пресстээш, сөөртүп алган.

Моон-биле кады эки чүүлдерниң артында сагылга-чурум талазы-биле четпестер кижиниң сеткилин оя чий бээр-дир. Ийи-чаңгыс, кайда-даа ажылдавайн турарлар арага-дарыже суңдугуп, кем-херек үүлгедир, оорланыр, шош-содаа үндүрер, ажылчы чонга дыш бербес чоруктар хаая эвес-тир. Ол черле дыка-ла хомуданчыг. 1989 чылдың түңнели-биле совхоз дыка эки ажылдаан. Ынчалза-даа толаичы бир оол күштээшкин кылган, бир хулиган кижи өлүрген. Шак бо коргунчуг таварылгалар дээш ажыл-агыйны шаңналга киирбээн. Бедүүн ажыл-ишчилерниң ат-алдарын ийи чаңгыс төлеп чоктар шак ынчалдыр куду базып каар-дыр.

Черле ынчаш шак ында оорлаашкын, ында бижек-тээшкин, өлүрүүшкүн, уптээшкин болган деп бо-ла дыңнаар, номчуур апардывыс ышкажыл. Бо чайын «Алдан-Маадырның» Кежээге О. Ооржак (мурнунда база херек үүлгеткен кижи) бир малчын уругну боолап кагды. Улус өөредилгезиниң тергиини, совхоз төвүнде башкы Кара-оол Намыноолович Ондарны шеригден келген өөреникчизи бижектээн, ол башкы ам эмчиде чыдыр.

Алдан-Маадыр суурга 219 муң рубль өртектиг эмнелге тудуун Кавказтан келген тудугжулар чаа-ла тудуп кирер деп турда, кайда-даа ажыл чок Б. Донгак хулиганнап тургаш, оларны сывыртапкан. Эмнелге — алдан-маадыржыларга онза чугула тудуг. Совхозувуста мал-маган оорлаар чорук шуут-ла эмин эрткен. Дыка хөй малчыннар чадаг-дыр. Бо-ла бүгүнү чавырылдырып, болдурбайн баар аргалар чаңгыс чер-чурттугларым — алдан-маадыржыларда бар. Чүгле кол чүүл — шупту бир демниг ажылдаары чугула.

Холдуң беш салаазын адыштантарга, чудурук-тур. Беш салаа: партком, кодээ Совет, дирекция, профком база комсомол комитеди. Бир салаа чокта, чүнү-даа сегирип алырга, эпчок, тудуп чок, эки-ле туттунмас болгай. Ынчангаш бо адааным организацияларның удуртукчулары О. Донгак, С. Ооржак, М. Куулар, Р. Ооржак, Е. Ооржак олар боттуг демниг ажылдаарын чон манап, идегеп турар. Чүгле чон-биле кады ажылдаар херек. Бо удуртукчулар шупту хып дээн аныяк кижилер. Эртем-билии-даа четчир. Кол-ла чүве — корум-чурум. Алдан-маадыржылар ажылчы, тура-соруктуг чон. Шын билдилиг удуртуп башкарар болза, чүнү-даа кылып, бүдүрүптүп болур. Төрээн чериниң чону эки-ле чорзун деп кижи күзээр болгай. Мен база ындыг мен.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Агроүлетпүр эвилелде киддис начальниги.

Дуржулганың адрези:

БАЯН-КОЛ

Ам каш-ла хонгаш, сентябрь 12-де, Тываның кооператорларының хуралы болуп эртер. Чок, ол дээрге садыг ажылдакчыларының эвес, а үениң негелдези-биле тургустунган, үлетпүрде, кодээ ажыл агыйда, тудугда, амыдырал хандырылгазында болгаш өске-даа адырларда тургустунган кооперативтерниң — кады деннежип ажылдап эгелээн коллективтерниң төлээлериниң чөвүлелдир. Сүмележир, дугуржур, кады хөделир. Сорулга ындыг. Бүдүрүлге кооперативтери бисте чаа чүүл. Мында билдинмес айтырыглар, бурунгаар базарда шаптараазыннар-даа хөй.

Кооперативтерни деткиирлер, оларга шуут-ла доктар болуп, харын мырыңай доп-дораан-даа болза, таразы сывыртаарынга беленнер-даа бар. Кооператив болуп каттыжып алгаш, улуг ажыл-үүлеви бүдүрүп, боттарынга олча-ажыктыг ажылдап турарларга адааргаарлар-даа

БУТ КЫРЫНДА БЫЖЫГ ТУРУП АЛГАН

«Баян-Кол» — тудугжу, а «Чазаныкчы» — өг кылыр кооперативтер

бар. Ийе, ажы-биле чугаалаарга, магазинден кандыг-бир барааны, чижээ, хөйлеңни алгаш, оон хереэнге кандыг-бир чараш хээ азы чечек иле каапкаш, оон ону аар өртекке садар кооперативтер база-ла бар. Ол ышкаш, тываларының-биле чугаалаарга, «адыр дүктүг анай азыраваан» хирезинде кооператив бис деп алгаш, эът садып, кушкаш бажы ышкаш 5-6 борбак эът быжырып алгаш, ону аар өртекке садып турарлар база бар. Ол дээрге чиңжек чорук ышкажыл.

Ындыглар-биле чергелештир бистерде, боттарының тывынгыр-сагынгыр чоруу-биле бир-ле ажыктыг чүүлдү болап тыпкан, ынчангаш чоңга ажык-дузазын көргүскен чоруур кооперативтер бар. Ынчангаш бөгүн оларның ийизиниң — «Баян-Кол» биле «Чазаныкчы» кооперативтерниң ажылының дугайын, оларда каттышкан чаңгыс деңниг, чаңгыс соруктуг кижилерниң дугайын таныштыраалы.

I. Чартык чылда 156 муң рубль орулга

Баштай-ла «Баян-Колдуң» эң долчу намдары: 19[illegible] чылдың январь 17-де тургустунган. Даргазы Владимир Оюнович Сирин. Кежигүннери — улуг, ажыяк назылыг 23 кижи. Баштайгы чылында 186 муң рубль орулганы алган. Киирген орулгазының 30 хуузун шалыңга алыр. Арттканын материал-техниктиг баазаа тургузуп алырынга чарыгдаар.

Хөй-ниитиге дузаны чүү? Школага 3 телевизорну база 400 ажыг рубль-биле чуруук тырттырар янзы-бүрү дериг-херекселдерни, фотоаппараттарны садып берген. Ам Баян-Колда участок эмнелгезинге өрттенген бажыңның септедип алыры-биле 3 муң рубльди коллектив хаара бээр деп шиитпирлээн. А совхозка, ажылчыннарга ачы-дузазының дугайында мооң адаанда бижидивис.

Кооператив... Чогум моон үткезин алырга, латип сөстүр, кады, демниг ажылдажылга дээни ол. Чаа чүүлдү эгелээри берге. Анаа соруктуг, диди, шыдамык, улусту башкарып, эвилелдеп, бүзүредип шыдаар кижи херек. Владимир Оюнович Сирин — ындыгларның бирээзи болган. Кооперативтер дугайында ниити чуртка эде тургустуушкун-биле кады тыптып келген ол чаа чүүлдүн дугайын ол хөйнү дыңнаан, олбо солуннардан, дептерлер, номчуташтардан хөйнү номчаан, дилээн, хөй-ле документилерни чыып алган, оларның-биле таныжкан. Черле ынчап кооператив тургузуп алыр-дыр деп болал анаа канчап тыптып келгенил?

— «Х Улуг хурал» совхозка прорабтап турган мен. Тудуг талазы-биле дээди эртемниг специалист аныяк оол чедип келген. Ам канчаар, бот-дугайты ындыг улуг эртем-билиим бар эвес, чүгле ортумак эртемниг кижи болгай мен. Аныяктарга делгем оруктуу бээр. Ажылды хүлээттим. Ам чүнү кылырыл деп айтырыг туруп келген. Че, харын тудугжулап болур-ла турдум. Чуруктуу чонуптар мен... Черле Баян-Колдуң тудуг талазы-биле чер алгазы-ла кончуг. Дыка үр боданып, планнап, эш-өөрүм-биле дугуржуп, чугаалажып келдим. Кооператив тургузар-дыр деп, ыяк шиитпирледим — деп, В. Сирин чугаалады.

Шынап-ла, ол бодунуң ындыг бодалын совхозтуң ынчангы директору Чимит-оол Уткушович Монгуш-биле үлешкен. Директор чөп шээрешкен. Совхозка тудуг кылыр болган. Ынчалза-даа акша-төгериктиг ол бербес. Чүгле боттары меңнир апаар. Техниканы хөлезилеп алыр, а материалды? Ыяшты совхозтуң участогундан алыр, хөлезинин база-ла боттары төлээр. Чудук сөөртүр [illegible] ангыда трактор, ыяш диилдирер цех... Болап оон [illegible], баш муңгаш болгу дег.

Шыдаар мен бе, шыдаап бис бе, канчаарыл? [illegible]

[illegible]

Боттары-ла совхозунуң дузазы-биле организастап кирипкеннер. Банкыдан чаңгыс рубль-даа албаан. Уставын тургускаш, ону хуралынга чугаалашкаш, баштай кедээ Советтиң күүскомунга, оон райкүүскомга барып бадыладып алганнар.

Хол дааң болур эвес, совхозтан арендага ыяш сөөртүр автомашинаны, ийи тракторну, ыяш диилдирер ийи пилораманы хүлээп алган. Баштай-ла чүлерни тударын дирекция-биле дугуржукан. Черле ол совхозка ажылдап турган болгаш, улусту эки таныыр. Ынчангаш эгезинде 12 эң шилиндек ажылчын ийи бирээн сывырнып каапкаш кирипкеннер. Ыяш ажыл-агыйындан фонд ыяш алыр чериц айтыртып алган, материалдың өртээн тодарадып санаткан. Совхоз-даа, районнуң ыяш ажыл-агыйы-даа ол кооперативти баштайгы хүннерден эгелээш-ле деткип, оларга дузалашканы эки болган-дыр. Чартык чыл иштинде шуут-ла дыш көрбээннер, суббота, улуг-хүн-даа дивээннер, ажыл шагы-даа барымдаалаваан-нар. Дүрген-не бут кырынга турар! Шинээн көргүзер!

Баштай-ла хой кыргыыр пунктуну дужааган. Оон соонда малчыннарга чурттаалга бажыңы, кыштаг, мал чуур ванна... Оон улуг деңзи кылып эгелээн. Тудуг ажылын ноябрьда соксаткан. Бетон холумаа хоржок, дожа бээр болган. Шак бо бүгү чүүлдерниң түңнелинге баштайгы чылда 186 муң рубль орулганы алганнар. Эки-дир. Ажылчыннар шыдамык, кызымаа-биле бут кырынга шак ынчалдыр туруп келген. Ам техника оларныы!

Бо чылын 2-2 аал чурттаар ийи бажыңны ажыглалга киирген. Кыштагны бүрүн кылып турар. Малчыннарга 5 чунар-бажыңны доозуп бээр. Үжүн тудуп берген. Нарын боол турар чүве — деңзи тудуу. Анаа эптээр кран херек. Совхозта чок. Ынчангаш Кызылда бир организация-биле барып чугаалажыр деп турарын Владимир Оюнович тайылбырлады.

Кооператив [illegible] ажыллаар. тывынгыр-ла болур ужурлуг. Тудуг материалы берге. Ынчангаш бичии блоктар кылгаш, ону ажыглаар планныг.

— Кооператив эки-ле-дир харын. Ынчалза-даа тайгала ыяш арттырбас хевирлиг улус бо — деп, Баян-Кол школазының хоочун башкызы Ф. Шаңнааның чугаазын сактып келгеш, кооперативтиң даргазындан материал дугайын сонуургааным ол.

Амгы үеде ыяш кезип алыр участогу кедээр тайгада — 45 — 53 километр черде. Берт. Чайын улуг чаъс соонда автомашиналы ыяштап үнгеш, бир чайылган-даа. Экизи көрген, озал-ондак болбаан. Сентябрь айда Эъжимче талала тайганы барып көөр, соң ыяш кезип алыр кылдыр дугуржуурун В. Сирин тайылбырлады.

Ийе, харын, бергелер ам-даа бар. Кадаг, шифер, цемент, куруг штукатура — бо [illegible] совхозтуң фондузундан алыр. Кувар[illegible] материалдарны харын совхозтан ангызап берген. Ол [illegible]. Ол талазы-биле берге [illegible] турар.

Кандыг айтырыгларны шиитпирлээр чоруурул? [illegible]

[illegible]

зу база херек. Бо кооператив дүрүм ёзугаар, хамааржып турары «Кызыл» агрофирмага ниити орулгазының 5 хуузун киирер, а оон үш хуузун Москва алыр. Сан-хөөнүң чурумнуг мындыг. А ол дээш, ооңда техникадан хайыралаар болза [illegible]. Владимир Оюнович [illegible] чугаалап олурары ла чоп.

Хамык ужур кадрда болгай. Баштай 12 кижи турган бис, ам олардан чүгле беш кижи арткан. Ажылдың калыынга, шак-үениң эвээжинге улустуң чамдыызы шыдашпас. Ынчалза-даа ажылдың хемчээли ковудээни-биле бо хүннерде кооперативтиң кежигүннери 23 кижи апарган. Коллективтиң дааныр улузун дарга чугаалап олурар. Бадаңай Мешпек-оол, Мерген Кызыл-оол, Владик Мешпек-оол (олар үш кижи, оглу база бар), тайгада Валерий Дывааж[illegible], Владимир Бор[illegible] — дарганың эң-не ишегелдиг дузалакчылары ол.

Баян-Колга ындыг аттыг кооперативтиң ажылы-биле таныжыр чорупп тура, соңуяш дилдирер цеңинге база чораан бис. Ында ажылдыг кооперативтиң үнелээшкин[illegible] бирээзи Мешпек-оол Байкараевич Бадаңай улуртуп турар. Чеде бээривиске, хирээ ажылдаваайн тур. Мастер бир-ле чүүлдү ыштап, зарнил дыңзыткан тур. Чыып каап маңналап, ам зарнилче маңаан чудуктар-даа бар. Мешпек-оол Байкараевич черле ол коллективтиң эң-не улуг назылыг кижизи. Хөй чыл дургузунда ыяш дилдирип ажылдап келген.

Мурнунда совхозка ол-ла дериг-херекселдер, хирээлер-биле ажылдап-ла турган-дыр харын. Ам [illegible] [illegible] айтырып [illegible] келди.

— Дилер ыяш үзүлбестир. Мурнунда маңаа ажылдап турувуста, бистин чарлыктырарын чүү дээр силер; синиңиңээр, чер суггап. Ам ындыг эвес, чүгле болувустуң бо ажылывыс дээш туруушкан бис — деп, Мешпек-оол Байкараевич тайылбырлады. Оон ыңай артык үелевтерин дыка дурген тывар апарган. Мурнунда совхозка хамаарыжып турда айда 100, хөй-ле дизе 200 рубль шалыңныг, а ам дээрге айда 400 рубль. Ылгал кандыг-дыр? Кижиге материалдыг сонуургал деп чүве турар.

Ыяш дилер хирээниң бирээзи амдыызында ажылдавас, үрелген. Черле оруга кевүдээн болганда, ам шуут чаа пилорама садып алыр деп дугуржуп турарлар. Оон ыңай чаа чүү барыл? Мурнунда хирээлер ыяшты хол-биле, сыралап-даа тургаш, эккеп алыр, ам ындыг эвес, аныяк эр Владик Бадаңай (цехтиң удуртукчузунуң оглу) бодап тургаш, ол чудуктарны эккээрин механизастаан. Шуут хала чок. Бот-башкарылганың бир ачызы ол ышкажыл? Алыс түңнел дээш ажыл кижини чогаадыкчы, чаартыкчы кылдыр хөй-азы киириптер. Бистиң совхозтарда ындыг дилер чаттар-ла чок. Ында

дилер чүдүктарны база-ла хол-биле чүгүр. аргажып бо[illegible]. Ынчангаш «Баян-Кол» кооператив ону канчаар механизастап алганын барып көрүп алза дыңа-ла эптиг болур-дур.

Кооперативте сагылга чурум аажок шыңгыы. Оон-биле кады ажылдың темпилиг шыырак, шыырак-даа. Эртенгиниң 8 шактан кежээ 17 шакка чедер. Шолээ — 24 ажыл хүнү, а совхозка турда, 15 хонук турган. Оон ангыда шолээже үнгеш, мурнунда ышкаш акша манап турбас. Аарый бергенде, бюллетень акшазын база-ла боттары санап бээр. Бир-тээ, ындыг болганда, хала чок. Чүгле бо чүүлдерде безин кооперативтиң артыкшылдыг чүүлдери хөй.

Шөлээден аңгыда, бо чайын 10 кижи (ам ниитизи-биле 23 кежигүннүг дээн бис) Москваже боттарының акшазы-биле 10 хондур экскурсияга чораан-нар. Оон аңгыда бо чайын планында көрдүнген ийи бажыңны доозуптуш, 6 хонук дургузунда Таңдыда Үүрейлиг [illegible] база барып дыштанып алганнар. Боттарын баш мииңнир болгаш эптиг. План-даалга күүседиин турар болганда, шак ынчаар база шиитпирлеп ап турарлар.

Кооператив дугайында хоойлу ёзугаар «Баян-Кол» база-ла ийи чыл дургузунда үндүрүг төлээри хостуг, ону 1991 чылдың июльда төлеп эгелээр.

Кооперативтиң күжүнүң бир артык чүүлү — кижи бүрүзү боду мергежилин бедидип алыры-биле тергиин чүткүлдүг. Девин чугаалазыныс Владик Бадаңай чудук дажыглаарын механизастап, тракторну хөделдирикчиниң ГАЗ-69-туң база «Урал» мотоциклдиң мотор[illegible] кооператив [illegible] кежигүнү [illegible] ла салып [illegible] өөренип алган. Ол талазы-биле тускай мергежилдиг бир кижини шуут чалап алгаш, оон өөренгеннер. Оон аңгыда лашчы, каннакчы мергежилди база өөренип алганнар бар. Мергежил бедидилер талазы-биле ажыл уламчылаар.

«Баян-Колдуң» кежигүннери мурнунда шупту-ла тудугга турган деп бодаар болза шын эвес, аңгы-аңгы черлерге, соң иштинде чолаачылап-даа турганнар бар. Ында ажылды организастааны эки, боттары хамык чүүлдү шиитпирлээр, алыры база хөй. Шоләэзи совхоз ажылчыннарынындан узун, эң-не херегләэр улузунга бажыңны боттары тудуп бээр боорга, өлче улус келиксээр, ажылдаксаар.

— Совхозтуң тудугжуларын шуптузун ол кооперативче киирер бодап тур бис — деп, директор ынчап чугаалаан кижи. Ол саналды В. Сирин канчаар көрүп турарын сонуургадым. Чөпшээрешпес кижи болду. Чүге дизе хөй кижилигде бир талазында, ажыл шыңар чок, ниитде, кылыр ажылдың улгады бээр, күш четпейн баар, организастаары база берге. Ажыл-агыйның удуртукчулары тудугжуларын кооперативже киирсээрин база-ла чөп.

II. «Хаан өргээзин» олар кылганнар

Бак чүвениң чаагыы амыр-ла болгай, ынчалза-даа эң чүве анаа четпес [illegible]

[illegible]

Тывада толдаргайлаарга, Баян-Колда [illegible] өг кылып турар кооператив бар [illegible]

[illegible] ССР-де база [illegible] «Хаан өргээзи» [illegible]

[illegible]

ча дээр бүрүн эргелиг бис. Тыва кижиниң ат-алдарын көдүрүп турар шеверлер-дир деп, оларга курлак чедир мактар бис. «Хаан өргээзи» 16 ханалыг. Бодап көрүңер [illegible] эгин кыргыстар, [illegible] биле кылып турар болгай. [illegible] фабрика бе[illegible] бар, ол хиреде Баян-Колдуң [illegible] 7 өгнү кылдырып алганнар. Ол өглерниң үнү [illegible]. Бо кооператив оларны [illegible] чазап берген, а [illegible] дериг-херекселдерин Кызылда «Мерген» кооператив чазаан.

Шак ынчаар алыс-чурал [illegible] бир чылдар кооператив 1990 чылдың [illegible] [illegible] Соңгу Хүрээлик [illegible]

[illegible]

мык-ла чүүлдү бир-ле үндезинге эгелээр болгаш. Мурнундан бээр-ле өг кылып чазап келген кырган кижи бодунуң мергежилин аныяктарга дамчыдып бээр, тыва улустуң шевер чаңчылын салбазы-биле сагыш сыртап чораан болгай аан. Өг ыяжын кылбайн баар үе бисте турар бе? Ол дээрге малчыннарга солуттунмас орансава ышкажыл, тыва чон малды азырап-ла чорда, төлгүле турар апаар [illegible]. Ынчангаш Баймара Чаш-оол бодунуң мергежилинге баштай ийи аныяк кижини өөреткен. Ооң шаанда өөреникчилериниң бирээзи Чанчыы Донгакович Мекпер ам ийи чыл болгаш пенсияла[illegible]. Ол черле алызы-ла чазаныкчы кижи, ногаан үезинден бээр чазаныкчылап келген.

Амгы үеде «Чазаныкчы» кооперативте 10 кижи бар. Назы-хар талазы-биле аңгы-аңгы, аныяктар-даа бар, ол-дуу-ла 40 хар чедир назылыг. Кооперативке кижи бүрүзүн-не хүлээп алыр эвес, шилилге база шыырак, ажылчыннар кым-бир кижини хүлээп алыр дээн болза, хынамчалыг чугаалажып, улустуң саналын дыңнаар. Кооператив дээрге ёзулуг-ла коллектив, чаңгызы шуптузу дээш, а шуптузу чаңгызы дээш ажылдаар. Александр Ооржак мурнунда школага күш-ажыл башкызы турган. Ындыг болганда, чазаныкчыларның [illegible] ажылдыг организастаарын даа билир. Ол шилип алган өөрү-биле хамык ажылды чүүден, канчаар эгелээрин дугурушкан.

— Че, харын, уставты бадыладыры кээр чарары кооперативтиң даргазының шудургу чоруундан кол хамааржыр болбайн аан. Оон аңгыда, кылган чүүлдерин кымнарга, кандыг өртек-биле бээрин база баш бурунгаар санап, билип алыр, бир эвес өг ыяжын совхозтар садып албас болза, күш-ажыл хей-ле халас барганы ол. Ынчангаш бир-тээ, кылыр дээн болганда, ыяк бүзүрелдиг чазаар, кылыр апаар.

Чаа кооператив өг ыяжы кылыр деп шиитпирлээн бир чылдагааны болза, Баян-Кол суурнуң чанында ортулуктарда Улуг-Хемниң хавыразы — суук талдар эндерик. Бааза материал ол. Өг ыяжын шаанда-ла араттар чазап кылып турган болганда, ол бөдүүн шагда безин эки кылып турган болганда, ам техника-даа бар шагда черле ажырбас бис деп, кооперативтиң кежигүннери дугурушкан.

Баштай-ла ыяш ажылагыйдың черинден тал кезип алыр ортулуктарны чөпшээредип алган. Оларның бижик документизинде бижип каан, чоону, узуну ындыг талдарның кубометриниң өртээ ынча болуру билдингир. Баштайгы кышкы 3 айның дургузунда тал кезип белеткеп алганнар. Ооң соонда апрельде ам-на чазаныы кирипкен.

Баазазы Баян-Кол суурнуң мурнуу талазында Улуг-Хемниң паромнуң оң талаже кежип кээрге, ында бичии ыжыта чазаныр турар улус тар кестүр. «Чазаныкчы» кооперативтиң кежигүннери ол. Бир кезек кургаткан талдарны оваалаан, оон аңгыда [illegible] чүдектер бар. Оларны кертилер-даа чаап. Ооң чанында кезек улус турар. Ол болза талды кааап, кургадып турарлары ол. [illegible]

[illegible]

ЧУРУКТАРДА: «Чазаныкчының» кежигүнү Николай УЗУН-КЫС, даргазы Анатолий ООРЖАК.
Геннадий МАКАРОВ. дужүрүп чураан.

тракторну ачыдадып бээр Чазаныр станоктуг, хааржылаарлыг. Хагаачаны хадыңдан кылыр. Эрги улуг дугуйлар эккеп алган, оон хемчээли-биле хадыңны ээп, тырыкылай соккаш, шарыгылап каан чыдар чорду.

Кооператив тыва өгнүң шаандагы хевир-янзызы, ооң хамык-ла кезектерин черле өскертпейн турар. Ханалары алды, оон бирээзи-ле он бир баштыг. Ханаларның баа ёзулуг баг, кешти совхозтан база анаа улустан-даа садып алыр. Колдуунда-ла инек кежиндеп кылган баг-биле ханаларны көктээр. Ындыг болганда, олбыжыг болгаш эптиг.

Ханаларны, ыналарны-даа будуваc, лак-биле-даа чагбас, а хараача биле эжиктиг будуур.

Кидисти Бай-Хаактан-даа барып садып ап чорааннар. Келир чылын ниитизи-биле 5 тонна кидис херек. Ынчангаш ам Тыва АССР-ниң Күрплан даргазынга база кирер ужурга таварышканнар. Ол дарга-биле чугаалашканының соонда, Респотребсоюз баштаар черниң даргазынга барып ужурашкан, ынчангаш келир чылын кидисти аңгы чөпшээреп бээрининң дугайында чагыгны киирген-нер. Совхозтуң фондузундан-даа ап турар.

Баштайгы чылынга бодаарга, кооперативтиң кежигүннери ам дыка мергежий берген. Чоорту харын өгнүң бүгү дериг-херекселдерин-даа кылыр апаарын бодап турарлар. Шевер улузу [illegible] Эр ыланчыя Николай Нурсат боду ындыг саналды [illegible] дурүп-даа турар. Ол боду ам тал карттаарындан аңгыда, эки Оюн Кызыл-оол-биле [illegible] база чазап кылып турар. Шолбан-оол Сандан[illegible], Леонид Тас-оол, Константин Дадар-оол, Николай [illegible], Чанчыы Мекпер — черле шуптузу-ла кызымак ажылчыннар.

Кооператив тургустунгандан бээр совхозтарга 21 өгнү [illegible] берген. Бир өгнүң өртээ 4300 рубль. Эң [illegible] Тес-Хем районнан [illegible] чагыг[illegible]. Ам Кий-Хем районнуң совхозтары-биле [illegible] чарар деп турарлар. А [illegible]. Ийе, чаңгыс [illegible] Бай-Хем, Бии-Хем районнарда [illegible] малчыннар бар болгай.

Бо кооперативтиң эки ажылының дугайын «Х Улуг хурал» совхозтуң директо[illegible]

ру ажык-ла мактап, оларның кылып турары өглери Чадааннаның, Сарыг-Септиң бүдүрүлгелериниң продукциязындан канчап-даа артык дээрзин мактап олурду. Эки чүүлге кижи черле чоргаар болгай.

Бир айда 4 өг кылыр улус чорду. Ол эки-дир. Бир ажылчын чайгы үеде айда 400-500 рубль шалыңныг. Тургустунуп эгелээрде, күрүнеден чээли-даа албаан, ынчангаш колдуунда куруг черге боттарының изиг күзели-биле тургустунган. Баазазын боттары-ла тургузуп, ам бут кырынга быжыы-биле туруп алган. Орулганың 10 хуузун күрүне бюджединче киирип турар. Чыл эгезинден бээр 7 муң рубльди шилчиткен. Штадында бухгалтерлиг. А даргазы кежигүннеринден 13 хууну артыкка ап турар.

— Коллективтиң кежигүннери найыралдыг болгаш быжыг сагылга-чурумнуг улус — деп, Анатолий Доржатпаевич чугаалап турар.

Эртенгиниң 8 шактан кежээкиниң 17 шакка чедир ажылдаар. Бо кооперативтиң ажылы-биле таныжып чорупп тургаш, арай таарымча чок деп көргеним чүүл болза, чазаныр бир баазазы анаа-ла ажык дээр адаанда: изигде изиг, хаттан, чаъстан камгаланыр, чаглактаныр аргазы чок. Оода ооң кырын шифер-биле дуглап алза деп сагыжымны кооперативтиң даргазынга база чугаалады. Ол бөдүүн цегиниң аайы-биле узун дургаар кылдыр манзадан кладовка хевирлиг бажыңдан тудуп алыр болза, эки болгу дег улус чорду.

Кижи тывынгыр-сагынгыр боорга, бирээни-ле тып, чогаадып алган болур. Баян-Колда «Чазаныкчы» кооперативте ёзулуг-ла ындыг улус бар-дыр. Олар ажылынга сеткили ханган. Чүге дизе, эң-не ажыктыг чүүлдү малчыннарга кылып берип турар. Совхозунга база улуг дуза, а оон аңгыда боттарының алыр акша-төгерии база шыырак. Ажылы сеткилинге таарыжыр болганда кижиниң холу дыңзыг боор, ажылы бүдүнгүр.

— Деңдии-ле ажылдаар улус — деп, өөрүнүң дугайын Анатолий Доржатпаевич турган чугаалады. Шевер кижилерниң үлези бүзүрелдиг-ле болзуңза!

Седен ХЕРТЕК.

«Чазаныкчы» кооператив өг ыяжын чазап, кылып бээр талазы-биле кайы-даа совхозтан чагыгны хүлээп ап болур. Чүгле ажыл-агыйның төлээлери анаа келгеш, оон-биле керээ чарар. Чараш болгаш эптиг, чиик, быжыг өгнү олар кылып бээр. Чагыгдан киирипер!

ИХМ — [illegible]

Сентябрь 4-түң байдалын ап көөрге, кем-херек үүлгедиишкиннериниң саны кызырылбайн турар. Хулиган 3 херек, кургунениң, хамаатыларның өнчүзүн оорлаан 17, кем-херек үүлгедиишкинниң 6 таварылга бүрүткеттинген. Орук транспорт озал-ондаа 3, бир кижи өлген. Ону чамдык чижек-фактыларга көргүзүп көрээли.

Улуг-Хем районда Иштии-Хем суурнуң чурттакчызы, кайда-даа ажылдавайн турар Саин-оол Хованчык хулиганныг хөделиишкининден «УАЗ-452» машинаның мурнуку шилин буза шапкан, даш чолаачы Шыырапты карааңга барып дегген.

Тес-Хем районнуң девискээринге ийи озал-ондак болган. «ГАЗ-53»-түң чолаачызы В. А. Кудрин анаа ут кыштыр чорупп органча машинага үскүлежиптеринден чайлаар дээш оруктан үнүп, машиназын аңдарган. Цистернага чораан солярка төктүлгениңиден, когарал эвээш эвес болган.

Чолаачы Б. Д. Чагар-оол рульбашкарылгазынга күш четпейн баргаш, «ГАЗ-53» автомашинаны аңдарган. Машина Тес-Хем райпозунга хамааржыр. Озал-ондак 4 муң ажыг рубльдиң когаралын чедирген.

Шагаан-Арыг хоорайның «Культтовары» магазининиң садыгжыларының кичээнгей чогун ажыглап, садыглазаш-кындан кирген 500 хире рубльди оорлаан турган. Назы четпээн Нортуй-оол анаа каразыттырып турар.

«Чедер» столоваязының ажылчыны Г. Шалын дээрзи түлгедиг болган черден чорупкан боор турар. Көрген кижилерниң сөзүнден алырга, хүннээшкинден ол. Красноярск чурттуг дискотека удуртукчузу боол ажылдап турган А. Костыревтиң херээнче бижек-биле балыглаан деп турар.

Мотоцикл оорлаан дугайында дараазында дыңнадыглар кирген. Кызыл хоорайдан кызыл өңнүг 39—93 ТВА күрүне дугаарлыг, шимчедикчизиниң дугаары 147042 «ИЖ-Ю-5» мотоцикл читкен. Кызыл районнуң Сукпактан 31-31 ТВА күрүне дугаарлыг «ИЖ-планета-спорт» мотоциклди оорлаан, оон шимчедикчизиниң болгаш рамаларының дугаары — 17169. Чөөн-Хемчик районнуң төвү Чадаана хоорайдан оор алган мотоциклге хамаарыштыр дараазында чүүлдерни билип алыр 33—63 ТВА дугаарлыг «Тула», шимчедикчизиниң дугаары — 306041. Күрүне дугаары 38—32 ТВА «ИЖ-Ю-5», шимчедикчизиниң база рамаларының дугаары—016069. Ону Улуг-Хемде Чаа-Хөлден читкен мотоциклге хамаарыштыр чугаалап турарывыс ол. А Ак-Довурактан оорга алыскан мотоциклдиң ылгавыр демдектери: 62 — 14 ТВЛ «ИЖ-П-5», шимчедикчизиниң дугаары —112833.

13 кем-херек үүлгедиин милиция ажылдакчылары ол дораан ажыткан. Бичи хулиган дээш 4 кижини туткан. Эзирик чораан тудуурган [illegible]нар — 9. Транспортту эзирик башкарып чораан 7 чолаачыны илереткен.

Анатолий САДОВОЙ.
Милицияның капитаны.

КИДИН ТҮЛҮК

«Торгалыг» совхоз бо чылын 3000 тонна сигеп белеткээр планныг. Ам 702 тоннаны сараттаан. Бо планны күүседири-биле совхозта албан черлеринге, организацияларга база 3-тен 16 тонна чедир сигеп белеткээр даалганы берген. Олар ам кидин түлүк ажылдап турар.

Малчыннардан Анай-оол Куулар биле Шур-оол Куулар 10, 15 тонналы сараттап алгылаан. Чамдык малчыннар сигенин удур-ла кыштагларынга чедирип ап турар.

Чооккy хүннерде көк-суда кезилдези эгелээр. Ниитизи-биле совхозтуң девискээринде мал чемиинин үнгени багай эвес. Чаъс-ла шаптыктап турар. Мындыг берге үеде ажылды шын организастаары негеттинип турар.

Мартина КУУЛАР.
Өвүр район

БАШТАЙГЫ ЧАЛАЛГА

Чечен чугаа

Район эмнелгезиниң «Дүрген дуза» өрээлинге фельдшер Шогжал-биле кады ажылдап хонар чолаачызы Дагба нелээн олурганнар. Дагба дивинда өрү дээвиирже көрүп алган, таныш боданганзыг, ыыт чок чыткан. Шогжал чалалгалар дептеринче бир-ле чүвени киир бижип олурган. Оон далажып бижээн демир-үжүүнүң саазын кыры-нга чыткан даажы чолаачының бодалын база өрээлдиң шыыжын ыржымын үрээнзиг ныйыразы. Хенертен, ынаа каттышкан-ныг эмчиниң чанында телефон кыңгырткайны берген. Тудаазы ол сегирип алган:

— Алло! «Дүрген дуза» дыңнап тур!

Чоп дүвүнде дег чавыс үн Шогжалдың кулаанга арга чадаарда дыңналган:

— Кожа суурдан долгап чыдыр бис. Кедээр шатта Кускуннуг-Одар деп черде малчын угбайның эъди аараан. Чанында ийи бичии уругларындан өске кым-даа чок. Дузалакчы кадарчылары хоюнда.

Шогжал уттундура бээр чүве ыткаш, дээди мурнай-ла айтырган:

— Кадарчының ады кымыл? Ады кымыл, ады?.. А?

Телефон тудазын чаагынга экти-биле чыпшыр кызып алгаш, эмчи чалалганы бижип чугааланган —

Бичел-дей... Кускуннуг-Одар... Ийе, билдим. Ам дораан хаптар бис.

Эмчизиниң айтырыглыг көрген карактарын эндевейн, Дагба дораан-на харыылаан:

— Аалды-даа, кадарчызы-даа билир мен, дуңмам. Чоокта тарыышкын кылган эмчилер-биле анаа база чораан мен. Элээн ырак чүве.

Ша-даа болбайн ийи хажызында кызыл крестилиг эмчи машиназы район төвүнден ырап, Кускуннуг-Одар кайы сен дээш шаттар олуртур тутсуп орган....

Шогжалдың эмчи училищезин дооскаш, эмнелгеде бөгүн чаа ажылдап кирген-и бо. Коллективтиң кежигүннери-биле безин орта таныжып четтикпээн. Ынчангаш ол машина башкарган чолаачызын кедергей-ле топтап көрүп чораан. Дагба бежен хар ооккулай берген аңыр болган. Бажының төрүмелинден-не кызылзымаар дүктери назынга алзып, колдуунда-ла агарып калган. Ол тывалар-ның аразында ховар таварышыр чингир көк карактар-лыг кижилерниң бирээзинге хамааржыр. Ийи талазы чаактарын үннаштыр баткан онгарланчак сыгыглар эриннериниң алыглары-биле барык тутчу берген. Каружу чимчак, бедүүн.

Шогжал иштинде болун сожуктурза-даа, божуур ие-биле ам болур ужуражылганы бодап келгеш, сагыжы арай дүвүреңгей чораан. Кандыг-чүү-даа болза баштайгы чалалга. Ааза канчап сүрээдеп, дүйүмевес боор.

Эмчи машиназы шат кедээзинде аал одаанче удатпайн кире халдып келген. Өг кыдыындан тура халаан мөндүрга дег улуг малдар ыт машинадан дүшкен улусче туткуланып халыыр болза-даа, кажаа артындан кылаштап келген аныяк эр ону чер алыспайн, ырадыр дажап, сывырыпкан. Эмчи-биле чолаачы өгдүве кирип келгеннер. Эъди аараан ава орунда чыткан. Оон чанында ийи бичии уруг кандыг-даа дүвүрел чок, иезинге чассып, ойнап маңнашкан турганнар.

Шогжал аваның хавынын базыышкынын хынап көрген. Улуг болган. Дораан өлче чавызадыр эмни салып, инити шиңчилгени база кылган. Ынчалза-даа кодээ аалга кижи божудары берге болган айыылдыг. Чүү даа туруп болгай.

— Байдалым арай элеи хевирлиг-дир мен. Төп чер эмнелгези-ле дээре ыйнаан, оглум. Хойну даштын дузалакчыларым уруглар шыптас улус. Чаа өг-бүле туткаш, малчыннаар күзел-биле келген улустар-дыр ийин — деп, ие база боду чугаалай берген.

Сакманчылар болур аныяк оол, кыс өгнүң ээзин оруна белеткеп, машинага чорууруңга таарыштыр чымчаштажып бергеннер. Шалыпкын халыткан улуска чер ортузу билдиртпейн эртип, район төвү сүрүнүүч ыракта бараан көстүп келген. Шогжал артында неже өйлеп-өйлеп хая көрнүп каап чораан. Оозу холдары-биле ийи былтын тудуп алган, эъдичиң кайы хире аарып чорууру арын-шырайының халагзыраан көрүжүнден илдең болган. Ол-ла шаа-биле элээн чоруп олурда, ава хенертен алгыра берген:

— Доктаадып көрүңер, эмчи! Моон ынай черле шыдажыр аргам чогул.

Машина тура душкен. Эмчи кабинадан үне халаан: оон чанында барган. Не дискектенип олуруп алган шагжок човуурткан, улуг тынып чугааланган:

— Ораар чүве ап албас, кончуумну але...

Ону дыңнааш Шогжал девидексей хонуп, хейде олла аайы-биле иениң эктинде каап алган тонун ажа тыртыпкан... Чап-чаа-ла төрүттүнген хензиг чаш аваның доңментериниң аразында кыза берген чыткан... Хензиг думчуу думчуккан анайчыы дег, кошкак шужүлеги-лээр-даа. Даштын хаттыг соокту болдаптарга, иезиниң чылыг иштинден душкен уруг бустатып даа чыткан ышкаш сагындырар.

Эмчи ап чоруур сумказында барган. Холдары сирилээш, чагыртпайн турганнар. Канчаар-даа диленгеш, сумказында хачызын ол тыппайн барган. Чорупсада ылап суп ап тургазын хензиг кала чеже-даа сагынган. Дуалаваан. Ам канчаар ыл? Чаштың хинин чүнүң-биле кезерил? Ол сый тыртыптар будук, үзе соптап шөйүнду эвес-ле болгай.

Үе эртип-ле турган. Бичии кижиниң демин чаа-ла кызыл анай чыткан эъди шыырныгыксап, довганындан куурара хона бергенин Шогжал эскерген.

— Дагба, дүрген боор хады! Хинин чүнүң-биле кезерил? — деп, ол шуут-ла алгырган.

Чолаачының кабинадан үне халаан даажы ынаар дыңналган. Келзе-ле ол холунда бизи дадаргылап элекседей берген, көк чук сыптыг хлеб кезер бижек тудуп алган болган. Ону көргеш, Шогжалдың сагыжы өөрүш кылдынган. «Кара демир кайгап, көк демир көрүп чытпас» дижир болгай.

— Хинин бооп шаавыт, дуңмам. Кужур соомка ат болу берди.

Балыг дааравар торгу уназы-биле эмчи хинин боой тыртыптарга, Дагба бижекти олче сунган.

— Ам үзе кес, ма!

Шогжал бижектиң бизин спирттиг марля-биле чодуп, кезер деп дап бериш чыткаш, холун дедир тыртткан:

— Силер аңым, мен...

Дагба улуг көк карактарын дам херилдир көрүп, барык дужааган:

— Кес! Кес!

Иезиниң иштинге чорааш чаш кижи болунун өзүллезинге херек бүгү-ле эки чүүлдерни авазындан чачыс ол улуг дамыр-хинни дамчыштыр алыр ээрзин Шогжал билир, өөренгенне болгай. Бир-бир бодаарга, ол кижиниң үстүр кызыл тыны кылдыр сагындырып келир. Ынчалза-даа... Хиним кестиниил, чырык ертемчейже адырлыш душтум дээнзиг, бичии чаш баштайгы ыышкызын улаштырыпкан. Шаттың хады ону куткээнзиг ыңгылыг кылдыр сыылаан...

Эмчи чапты кеткен халады-биле ораай тудуп алган. Дагба кабиназындан өгге. черге машина сентерде ажыглап чорууру, үстар бораан чуга чоорганың эккелгеш, эмчиже сунган:

— Даштындан ораап ал, дуңмам. Өгбелерим кидис кырынга төрүттүнүп чораан эр кайын «далдаарыл»...

Шогжал сумказындан үй-балай уштунгулай бергилээн эмнерин эмгелеп тургаш, тыппайн барган хачызын. Балыг шарыыр чинге дүрген марлялар аразындан көрүп кааш, хүлүмзүргеш, «Кешкенде теве херек чок» деп боданган.

— Дүрген шимчеп оораал, аңым — деп ол чолаачызын далаштырган.

Машина турган черинден дап берген. Эмчиниң холунда таалап удаан чашка чалгыртккан дег, хат улуушкунуң намдадып, харын бодунуң өлей ырын ырлап бергензиг, оожум шиилээн. Караа чырып чиигээн не база дыжы ханып, кум кыны берген...

Михаил ДУЮНГАР.

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

«Тываның аныяктарының» чагыдылгазы эгелээн, ооң чылда өртээ 7 рубль 80 көпеек.

Солунну чагыдып алырынче далажыңар!

«Мээң харым 20... Мен ынакшып-даа көрбээн мен, мееңээ эр кижи-даа дегбээн. Келир үелерги өөм ээзинге сагыш-сеткил-даа, магабот-даа талазы-биле «арыг» баарын бодап чоруур мен.

Хертек.

Тээли суур».

(1990 чылдың сентябрь 2-де үнген «Шын» солундан).

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.
Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы.

ТЭЭЛИНИҢ ТЕРГИИН КЫЗЫ

Хүнчүгешсиг Хертек, сен-ле
Амырааштың, өөрээштиң,
Күнзегештиң шүлүүнде
дег.
Ажык чагаа бижип ор мен.

Чүрээмге чоок аныяк кыс.
Чүгле Тээли суурнуң эвес.
Бүгүдеге найыралдыг
Бүгү Тывам уруу-дур сен.

Чээрби туржук, оң сес
харга
Четпейн чыда кадай апаар.
Сарыылы чок херээженге,
Сарыг-оол дег, хомудаар
мен.

Хертектерниң хертеш
кызын
Келин кылып алган болза!
«Хүлге чамга»
борашпааны
Күзелимге тааржыр-дыр.

Ойтулаашпап, аъка
халдып,
Ойнап, хөглеп өссүмзе-даа.
Кыставас дээш өөрүмге
Кыжыртырып чорааным
шын.

«Арыг» кижи чоргаар чүве,
Арын-нүүрү хостуг чоруур.
Херектигде, херек чокта
Хере тепкен будун тыртпас.

Аксы-сөзүм берип тур мен,
Авай-ачам чөпшээрезе,
Уруум кылдыр бижидип
аайн.
Удурланмас боор сен,
кызым.

Ындыг чараш, сен дег,
төлдүң
Ынакшылы ырак эвес.
Күдээ оолду хүлүрт
кылдыр,
«Хүлүп» алыр хүнүң
келир.

Төрүп алган уруумну дег,
Төлептиг бай өглеп аар
мен.
Сарыг сарыг чаштарыңны
«Сакманшиктеп» өстүрер
мен.

Аван ачаң мен дег эвес,
Аидыызында аныяк боор.
Кырган, диген ирей мензэ
Кызың кайын алырадыр.

Ынчалза даа Тээли кызы,
Ырак черде кырган кижи
Ынчаар човаап олурар деп,
Ында-хаая бодап көөр сен.

СӨСТЕР, СӨСТЕР...

Кижи амытанның чаңы элдептиг. Бодунуң ак оруун оруктаарының орнунга думчууп сукпас чер-ле чок.

• • •

Өскениң дужүлгезинге саадап ора, ында-хаая бодунуңче база хая көрнүп каап орары артык эвес.

• • •

Кижи шыңында-ла бойдустуң төлү чүве болза, ооң үрегдекчи чоруу дээш төлү авазынга тоттүнмес акша төлээр үе шагда-ла келген.

• • •

Ханы харылзаа — ол сээн бай-шыдалыңны эвес, а кандыг-даа чүвеге доктар болбайн, алыс күзелиң чедип алырыңның демдээ-дир.

• • •

Кажараан «бөрү» безин хой кежи-биле шуглапыптары хаая эвес таварышкылаар.

У-ВАА, ЭЛДЕПТИИН АА!

ЭНИКТИҢ «ӨРТЭЭ»

«Үш чыл иштинде карабажыңга олуртур!». Американың Каттышкан Штаттарының Флорида штадының бир хоорай суду 22 харлыг Эверстон Юджин Уэббке ындыг кеземче харыысалгазын мүлээткен. Өлүрүкчү чорук дээш ол ындыг «аар» кеземче ялазынга онаашкан. Херек өлүрүүшкүн-биле холбашкан чүве болганда, үш борбак чылды авторнуң аарзынып турарын үстүнде домактан эскерген боор силер.

Ол кижи эвес, а... эник ытты амы-тынындан чарып каан болганда, шииткел арай элдептиг болганы чугаажок. А Уэббтиң херээн көрүп тургаш, шииткекчилер дириг амытаннарны моон соңгаар камгалап карактаар талазы-биле штаттың чаа үндүрүп алганы хоойлу-дүрүмүн херек кырында амыдыралга ынчаар боттандырып эгелей бергеннери бо.

БАСМАЧ БЕ, МААДЫР БЕ?

Каш хонук бурунгаар Түрцияга 86 харже кирип бар чорааш, түрк кыргыстарның баштыңы Рахманкул хаан мөчээн. Бо талазы-биле нажыыдалды ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге Афганистанда, Иорданияда, Кыдатта, ГФР-де, Пакистанда, АКШ-та, Австралияда чурттап чоруур хөй-хөй кыргыс бөлүктер илергейлээн. Кыргыс ССР-ниң найысылалы Фрунзе хоорайда үнүп турар «Советтик Кыргызстан» солун база бо талазы-биле допчу медээни берип, республиканың ажыл-ишчилеринге ол дугайын дыңнаткан.

Бир чамдык кижилерниң национал маадыр, а өскелерниң кыргыс басмачыларының баштыңчызы кылдыр санаары удурланышкак амыдыралдыг бо кижи солун төөгүнү чурттап эрткен чүве-дир. Ол Ош область чурттуг, бай ызыгууртан кижи боор турар. Рахманкул эгезинде Совет эрге-чагыргага удурланмаан, эде чаартылгаларга безин киржип четтигипкен. Ынчалза-даа коллективизацияга, 1930 чылдарның үндезин чок репрессияларынга удурланып, бодунуң чонунуң ортузунга тура халышкын шимчээшкиниң организастаан. Революсчу отрядтарга ойтур шаптыргаш эгезинде Кыдаттың Синьцзянче, оон Афганистанче дезер ужурга таварышкан. Чааскаан эвес, а хөй муң кыргыстарны ынаар эдеп аппарган. Афганистанның девискээринге, тодаргайлаарга, Памир дагларынга «тускай кыргыс күрүне» тургузуп алгаш, ону барык 40 чыл дургузунда хааннаан.

Аанакайың Афганистанга 1978 чылда монархияны дүжүрген Апрель революциязын ол хүлээп алыр хөңнү чок болган. Удатпаанда АР-же түр киирген совет шериглер болгаш улусчу афган шериг-биле ооң эви баксыраан. Бо удаада бодунга бүзүрелдиг дээн 4 муң шериин баштап, оларның өг-бүлелерин эдертип, мал-маганын сүрүп алгаш, Пакистанга келгеш, ооң изиг агаар-бойдузунга ижикпейн барган. АКШ-тың Канада-биле соңгу чүкте кызыгаарынга кээп чурттазын дээн чалалгазын хүлээп албаан. Канчаарга-даа агаар-бойдузу, дыл-домаа, ёзу-чаңчылдары, шажын чүдүлгези төрелдешкек боорга, Түрцияда бедик дагда Ван хелдү турлаг кылып алган. «Чаңгыс черге үр саадап шылавас» болзажок, хаанның арттырып кааны 7 ажы-төлдери шупту уран талантылыг, алдар-аттыг чурукчулар, скульпторлар болганы солун.

«ЧАЛГЫННЫГ» САНДАЙ

Горький областың Малаево суурунуң чурттакчылары ол кежээ орайдан эртенге дээр карак шиммээннер. Шупту районнуң харылзаа салбырының электромонтеру И. Цыгановтуң бажының «таңныылдаарынга» өйлешкен. Баштай бүгү чүвени бажының ээлери эскерип каан. Эгезинде үлгүүр кырынга турган лаа «ужуп баткаш, шалага хонуптан». Ооң соо-биле янзы-бүрү дүлгүүрлер, үүмек ыяш-даш, сава-саңга, демир-дес «чалгыннапган». Ам пряник, картофель, дагаа чуургалары чергелиг аъшчем улус хол чедип албаандыр-ла боттары аасче ужугуп «кире бээр» мындыг болган. Чүгле аасче эвес, а таварышкан эът-кешче аарышкылыг улдаптары база бар. Оон-даа хөктүг чүве эгнүн херээжен ээзи инек саар саңдайын сегирип алырының кайызы чорда.. ол эгезинде коридорже, оон ам мырыңайла дорт инек кажаазынче ужуп кире берген...

МАШИНА ДЭЭШ... КӨПЕЕК

Лотерея билеттерин таварыштыр эвилел туржук, бистиң Тыва АССР-де хөй кижи ойнаашкынга таваржып турары парлалгадан билдиниг. Олардан эң үнелиг эт — автомашина. «Черле ынчаш эрткен чылын ССРЭ-ге каш база кандыг маркалыг автомашиналары ойнаашкынга таварышканыл» деп айтырыг силерни база сонуургады бээри чугаажок, эргим номчукчу. Шак ынчаар 1982 чылда ниитизи-биле «ВАЗ» 21-063 маркалыг 607 «Жигули», 481 — «Москвич», 96 — «ЗАЗ-968 м» аас-кежиктиг ээлериниң чуртка тыпкан.

КЫМНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИ УЛУГУЛ?

Делегейниң чурттарындан эң улуг чер-девискээрни бистиң Төрээн чуртувус ээлеп турар. Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң шөлүнүң девискээри таптыгла 22 402 200 дөрбелчин километрге дең. Азы бөмбүрзекте бүгү кургаг черниң 15 хуузу бистиң чуртувуска хамааржыр.

АШАКТАРЫҢАР КАМНАҢАР

1980 чылдарның санаашкыны-биле алырга, делегейде 1000 херээжен кижиге 1006.7 эр онаажып турган. Ол хиреде эрлер «чедишпес» чурттар база кайы хевей боор турар. Сөөлгү чизеден алгаш көөрге, Совет Эвилелинде 1000 эр улуска 1132,1 херээженнер онаажыр болган. Ынчангаш эрлер чедишпес чурт ССРЭ боор турары ол.

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Булактар. 9.00 Бистиң садывыс. 9.30 Концерт. 10.10 «Партнер». Коммерция медээчизи. 10.40 «Кижи. Чер. Октаргай». 11.40 Сергей Тарасов (фортепиано) ойнаар. 12.00 «Тиилекчилер». 13.00 Концерт. 13.30 Полтаваның музейи. 13.55 Уругларга фильм «Том Сойер биле Гекльберри Финниң ужуралдары». 1-2 серияларЫ. 16.15 Барымдаалыг фильм. 17.00 «Дириг амытаннар орамында». 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Телефильм. 19.50 «Хамелеон». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазак черинде. 21.40 «Хамелеон». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 22.45 «Куштуң ужугары». 00.20 Медээлер. 00.35 — 01.00 Даштыкы эстрада артистериниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 В. Пикайзен (скрипка) ойнаар. 8.50 Чурттуң театрлары көргүзүп тур». «Бок төгер чер». Фильмнии. 11.45 «Арена». Спортчу программа. 12.50 «Бис кады бис, авай». Уран-чечен телефильм. 14.00 «Совет Россия». Видеоканал. 16.30 И.С. Бах. Бранденбургтуң концерти. 17.00 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. «Портленд» — «Детройт». 18.00 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. 18.50 Мультфильм. 19.00 «Өг бүле». Телепрограмма. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Хостуг хүреш. Делегей чемпионады. 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 Мультфильмнер. 23.10 Дүнеки сеанс. «Ынак ырылары». 23.50 — 01.25 «Ийи дакпыр оюн». Уран-чечен телефильм. «Полицияның телефону 110» деп бөлүктер. (ГДР).

КИНО

СЕНТЯБРЬ 8-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «На тропе войны» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (улуг залда) шактарда.

Видеозал: «Игла» 9.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленький цветочек» 9.20, 12.10, **«Девочка и крокодил»** 10.40, 13.40, **«Полнеба»** (2 сериялыг. Испания) 15.10, 17.10, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг, Индия) 16.30, **«Река»** 14.10, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «И придет тот день» (Индия) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

КАШКАН КАДАЙ

Бо таварылганы ындыг ыр эвесте бир солун кижиден дыңнаан мен. Ол ооң амыдыралынга ылапла болган хөктүг таварылгаларның чүгле бирээзи. Өлген кижиниң «бажын ковайтып» канчаар, ынчалзажок демгивистиң адын ойзу аарак адап тургаш, бир кыска төөгүнү ол олчаан дамчыттым.

Шоодуг

— Ынчап назын өйү аныякчалы, тодаргайлаарга, 20 хар чаа-ла ажа дүжүп бар чыткан мен. Кызылга өрт черинге ажылдап турганым ол. Өглүг-баштыг болганым база ынчап чүве. Амгы ышкаш бадылал бар эвес, анаа-ла олуржуп алган бис. Улаткаанды өгде кижи Чадаанже чангаш келийн деп мындыг. Бо үеде ышкаш, аай-дедир шаараңайндыр шуушкан «чеднтың саралалы», «чиик каралар» кайда боор. Чуък машиназы безин ховар аргыжар шаг болгай. Ынаар бир хөлге арай деп тып. орук ырак, чер аразынга ара хонуп чедер боорга, күш-хүнезин база берип кааш, эъткардым [illegible].

Ай мапаан — чок, 2 ай — сураг, ынчап турда башкы хар чаапкан. Ам мырыңай час дүшкен, оон база дагын чай... Таптыг-ла чыл ажа бергенде мени область төвүнден ындыг ырак эвесте бир төп районче орт черин даргалаар сен дээш бадырыпкан мындыг. Аалчылар бажыны кайда боор — каш казанак бажыннарлыг, куруг өг «тудуп чиген» сууржугашта. Аалдарга хөлезиленип хырын дуптээр, дүн чарар чүве болгай. Бир сүт-сааныг, чугаасооттуг кырганнар өөнге турупалган мен. Менден дап биче уруу база бар. Оозу менден чүге-ле чүве ийик бижиргээр. Өгнүң эр ээзи ашак тыва шимээзин ийибирни «шимчедипкенде», арта «хүреген» деп каап турар болдур ийик. «Хүреге» боорда анаа бир эвес, а артында даргa база дивес силер бе» сүт дигилээрге, ыядырым хөлчок. Арным изиш дээш өрт кыза берген ышкаш боорга, ынаар оожум чылбыртып үне бээр мен.

«Аас белээ» дижири анаа эвес чүве болган. Шак хүн, а хүн айлар болуп каржыысолчуп арте бергенде. Демги үрүг биле сорулдаазаны берген бис. Аныяк өг-бүле дээш бичии бөрбек казанакка база чединдивис. Бир дүште ажылдаар черим даштынга таакпылап олур мен. Часкы хүннүң чылыы аажок. Ооң кадында сеткилим база сергээ кончуг. Удавас бичии кижи база көстүп келир ужурлуг. Адырам, кым деп адап аар чоор? Оглу азы кызы ирги бе? Бүдүү билир бурган эвес...

— Хыйыртаң, аа Хыйыртаң — дээн дыңзыг үн бодалдарымдан мени чардыктырып каапты. — Дүрген шымда, бээр кел! Кызылдан кадайың телефоннап тур. «Чедип келдим» дидир — дел. эжик бозагазындан Ээнр-оол эгиниш-тынып бо.

Мен хейде-ле: «Кандыг, чүү кадайым?» деп ылавыладым.

— Ядараан кулугур, каш кадайлыг кижи сен — деп, эжим удур аитыра-дыр.

Алан кайтап калганым шын. Эртен чаа-ла өгге арткан кижи болгай. Кайы чапта ында чеде бергеин ол он. Бөгүн-даарталааны ылап Кандыр-бир чүве болуп эмчилер-даа аппаржык ирги бе. Чоп мензэ дыңнатпас улус боор?.. Божуу телефон даңзазын сегирип алдым. Та [illegible] та база таварып, чугаа үстү берген болду. Кезек када маңагзынгаш базып үндүм. Бажың баарым ол. Кежээ черге аныяк сеңниилер эвес, ажык-тыр-ла. Бут баштап алар кирип келгеш, кедеңгирлеп көжеге артын бакылап көөрүмге, кадайым чаза шутланып каапкан дүште-даа чок удаан чыдыр дивес силер бе. База-ла ылымчылым базып үндүм.

Ажылга дедир далап келгеш, эжик тудазын алырының кайызы чорумда, хаалга хаайымга чүгле какпады. Кижим бо удаада аксың ажылдар деп чорда. Үзе кирдим: «Телефон, Кызыл». Ол бажын согаш кылды. Чүвениң хевири ам-на билдине берген. Чалааназже «кажып» анган «кадайымның» хөй-даа, эрээш-даа эвес, а ийи чыл чыгай бергенде «тыптып» келгени ол чүве ышкажыл. Бады шынчы эжи кедилиг болгай кылдыр бодааш, чүгле «ынаар дедир чоктай бээр ыинаан» дээрден өске чүве тыппаан мен ийин...

Седип МОНГАЛ.

ДӨМЕЙ БОЛДУ

Өөрү олар үнүптерде,
Өдекче бир өшкү арты.
Аскак боорга кадарчызы
Аартыктап каапкан хире.

Анайы чүү кээргел билир,
Амырап кээп эме берди.
Эмиглерин думчуу-биле
Эдирип ап, үскүлээр-даа.

Демги бертик-межел
хөөкүй
Теңнирзе даа, деспейн
туру.
Күштүг-күштүг
үзүүшкүнден
Күстүге кээп душкүлээр-
даа.

Харамдыккан оңчокпайны,
Хажыызындан хорун
бардым.
Ийи караа дедирленип,
Иези бо чааланып тур:

Арай сестип,
аткаарлаптым —
Амыдырал нарын-на-дыр!
Адыгуузун малдап човааш,
Арным безин изиш диди.

Баарым база халаш
кыннып.
Башка мындыг бодал
кирди:
Төлү дээнде кижи, мал-даа
Дөмей болур чүве-дир
ийин.

Мээлиглерни угаанымынга
Мерген бойдус чалаган бол.
Салгалы дээш сагыш
салбас
Чамдыктарны сагындым-
даа...

Чаш-оол КУУЛАР.

ТӨРЭЭН ТЫВАВЫСТА

Геннадий МАКАРОВТУН «КУСТУҢ ТЫНЫЖЫ» деп чуруу.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 54241.

Редакторнун оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудус. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 484.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 9 воскресенье № 207 (14407)

1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 көп.

«ШЫНГА» ЧАГААЛАР:

ХӨӨРЕМ ЭВЕС, ШЫНЫ-ЛА ОЛ

№ 195 «Шын» солунда партияның хоочуну И. Лопсаңның «Чагыдып ап көрээлиңер» деп материалын номчуп танышкаш, бодум хуумда номчукчу, чагыкчы кижи болгаш ук саналды деткиир-дир мен. Аңаа немештир мындыг бодалдыг мен. Чагыкчыларның кижи бүрүзүнге чаңнып, чагыдып көрүңер диген чоор. Кижилерниң бот-идепкейин канчап барганыл?

Бистиң аравыста чамдык чөгенчиг кижилер назы чедип келгеш-даа, солун чагыдар көпеекке чединмес болдур ийин. Ол хамаанчок, аксынга таакпызынга чединмес, айтыртынарлар бары чажыт эвес-ле болгай. Ындыг кижилер дээрге база-ла аанакайның, ажыл кылбас кижилер-ле болгай.

Бистиң солуннарывыстың ажык-чарлыын улам сайзырадыр болза эки. Чижээ: чоокта чаа немээн ИХМ-ниң организастааны «Парлалга болгу дыңнадып тур» деп булуң ёзулуг эки чүүл апарган. Бистиң иштивисте тоянчыларны, өлүрүкчүлерни, оор, хоптак ийи буттуг араатаннарны, социалистиг өнчүнүң төтчеглекчилерин, арагачы, хулиганнарны болгаш дерзиилерни кам-хайыра чок ада-ызыгуурун сойгалааны чүгле оларга эвес, харын шак ындыг чаштынып чоруурларның ырмазын сыгарынга идиглиг деп бодаар мен. Мээң хуумда ол булуңну ам-даа алгытса артык эвес деп бодаар мен. Ылаңгыя төрүп алган чаш ажы-төлүн, аарыг-аржык ада-иезин, төрелдерин азыравас, хайгаарал чок каттаны дээш харысалгага кирген эр-даа, херээжен-даа кижилерниң дугайын база бижизе эки.

Кижи кайгаар чүве чок, чагылга чокта, чем чивээниңден дора кылдыр бо-ла кижиге сагындырар.

Мен, хөөрем эвес, кажан Тывага национал бижикти номчуп, бижип турар апаргаш, солунну чагыдып эгелээн мен. 1938 чылда бир дугаарында бодум материал бижээш, ол-ла хевээр солуннарның номчукчузу, бижикчизи болган мен. Ам менде төп-даа, бодумнуң дылымда-даа чагыдылгаларым четчир.

Шаанда солун чагыдарда бодунун үе-чергези-биле өргени өлүргеш, кежин хергеш, хой, өшкүнүң дүгүн, инектиң түлелчизин чыггаш, магазинге садарга база-ла шору болгай. Чок болза үс, саржаг немеп тургаш, саткаш, чагыдып ап чордувус. Ам чүгле бодуң-на ажылдап шыдаар болзунза, акша-көпеек магалыг чүве ышкажыл. Аныяктар хамаанчок, пенсионерлер, бистер, солун чок олуруп албас болган бис. Хөөрем эвес, шыны-ла ол.

Серпи-оол САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик район.

СУРАГ БАРГАН

Солунче чагаа-даа бижип чорбаан кижи мен. Бир-тээ, айтырыг тургустунуп келген болганда, редакция дамчыштыр билип алыксап олур мен. Айтырыым ужуру мындыг: 1990 чылда «Монголия» деп журнал чагыдып алган кижи мен. Ам сентябрь ай үнүп келди, журналдың чаңгыс-даа номери келбээн. Озалдап турар чылдагааны чүде иргил? Эрткен чылдың күзүнүнде-ле бижиткен кижи болгай мен. Почтачыдан айтырарымга «билбезим чүве-дир» дээр.

Чагыткан «Монголиямны» кажан ап эгелээр ирги мен? Саазын айтырыы берге дээн чижектиг чүүлдерни база дыңнап-ла тур мен. Бодум Чадаана хоорайда чурттап орар пенсионер кижи мен.

Чадамбаа САТ.

РЕДАКЦИЯДАН: Эрткен чылдың күзүнүнде чагыдып алгаш, мынчага дээр «Монголия» деп журналды албаан чагыкчының хомудалының дугайын «Союзпечатьче» долгап айтырарывыска, херектиң ужуру мындыг болган. «Монголия» журнал шала озалдаашкынныг болган дээрден башка кээп турар. Чамдык номерлер катай-даа келир. Бо чагыкчының журналының будалгазынга кым буруулуун авторнуң бодунга дыңнадырынга редакция дузалаар.

1991 чылда чагыдылга дугайын «Шынга» бижээн. Даштыкы солун, сеткүүлдер чагыдылгазын чүгле октябрь 1-ден 31-ге чедир кылыр.

БИЛБЕС-ТИР БИС

Эргим редакция!

«Өөк» совхозтуң Аржаан суурда бажыңбалгат хуваалдазының дугайында бижикседивис. Ажыы-биле чугаалаарга, бажың үлелгезинде хажыдыышкыннарны профэвилел комитеди (даргазы А. Х. Байкара) безин болдуруп турары биске таарымча чок-тур. Оочурда каш чыл улаштыр турарлар белен-не бажың албас болгулаар. Чамдык эки, улуг бажыңнарлыг улус безин чаа бажыңны алтар. Чаңгыс чижек. Профком даргазы А. Х. Байкара улуг бажыңныг хирезинде хосталган улуг бажыңны боду алган. Оочурга безин турбаан кижи-дир.

База бир чижек. Чоок төрели болур Полина Бакыр-оол чоокта чаа Тарлаг суурдан көжүп келген. Оочур чок тургаш-ла, ам бирги оочурда апарган. Аңаа дарга бодунун бажыңын берген. Мындыг чижектиг хажыдыышкыннар каш удаа болган. Солунче моон мурнунда өске улус база бижип-ле турган. Ынчалза даа харыы чок. Чогуур органнар база черле дыынмас хевирлиг.

Азыралында хөй уруглардыг, кырган ада-иелиг бичии бажыңнарлыг, оочурга тургаан улус ам-даа бажың чок арттынган. Каңнаар, кандыс айтырыг тургузарын билбес-тир бис. Биске дузалажыр парны улуу-биле дилеедивис. Чөптүг чорук черле кажан тургустунарыл?

Рита СЕНДАЖЫ, Виктор ТОЛСТИКОВ, Гамена МОНГУШ, Надежда ИРГИТ дээш шупту 13 кижи.

Бии-Хем район.

ХОСТУГ ИНДИР

саналдар, бодалдар

ЧҮГЕ ЫЛГАЛДЫГЫЛ?

Тес-Хем районнуң төвү Самагалдайда пекарня районда 7-8 суурларның дөртүн хлеб-биле хандырып турар чаңгыс ла черивис ол. Сөөлгү үеде хлеб-биле хандырылга дыка баксыраан. Чүгле суурлар чонунга эвес, харын Самагалдайның бодунуң чурттакчылары безин хлебтен бергедеп турар. Суурларга хлебти неделяда чүгле 3-4 удаа тускай машиналар чедирер. Шынында хлеб хүн бүрү хереглеттиннер чем болгай.

Эртен садып турар хлебтиң шынары багай. Иштиг чиг, чамдыкта дузавааан-даа болгулаар. Мал чемниң белеткели дээн черге-лиг кампаниялыг ажылдар үезинде хлебтен алыры берге. Хлеб садыынга оңу садып эгелээже чедир баскылажып сочурлаар, ажылдан база озалдаар. Арай боорда, ээлчет ёзугаар чеде бээрге, чүгле нормалап бээр. Ол ынчап турунда-ла хлеб төнүп каар. Бригадада он ажыг кижи ажылдап турда, 2-3 хлеб канчап четчир. Хүнүң-не хлебтээр бе, берге-дир.

Черле ынчаш Тес-Хем райпозу оода-ла чонну хлеб дээн ышкаш хүн бүрүде чоңга негеттиннер чем аймаа-биле эки хандырарын кажан чедип алырыл? Кожавыста Эрзинге кижи бо-ла чеде бээр. Ында байдал шуут аңгы. Столовая чем үргүлчү изиг, амданныг, а бисте ындыг эвес. Хлеб садыгларда доктаамал турар, шынары база эки. Бистиң районнуң ажылдакчылары кожаларындан чүге ылгалдыг ажылдап турарыл? Бо талазы-биле черле канчалза эки ирги?

Каадыр-оол СУВАНДИИ.

КАРАККА ЧАРЖЫНЧЫГ

Суурнуң эмнелге чанындан хол булгап кижи кел чор. Чедип келзе-ле, көөрүмге, совхозтуң баштайгы тургузукчуларының бирээзи Тоткан-оол Ондар болду.

Мендилежип, эмчиге кажап чыдып алганын айтырдым. Ол дегдиргеш, 10 хона берген болду.

— Хомудалым бар, ону чугаалаар дээш силерни кый дей бердим. Улуг-Хемниң Торгалыгда кыс дуңмам бар. Хөөкүй хан базыышкынындан хенертен чок апарган болду. Ону ажаагаш, дүүн келдим — дээш, таакпызын кыпсып, сеткилин ажытты.

— Кур-Чер суурда харылзаа чериниң ажылының та багайы ол, телеграмма озалдаан, хөөржүдүлгеге киришкеш, чедип келиримге келген дидилер. Оозун бодаарга, бистиң Кызыл районнуң харылзаа белдири дыка-ла багай ажылдап турар-дыр. Телеграмманы менче чорудувуткаш, ийи хондур манааш чалап кааш, мени моон кээп сүрүп алдылар. Дүү, ырак-узак Эрзин-Тесте-даа төрелдер шагда четкилеп келген чораан, а ол чарыкта Баян-Колда улустарывыс база келгилээн болдулар. Харылзаа колхоз үезинде безин эки турду. Ам шуут дорайтааныывысты кайгаар-дыр мен — диди.

Чок апарган уруг фермага инек саап тургаш бергедей бээрге, ооң бажыңынга кодүржүп келген болдулар. Кудумчу кежир чурттап турар Торгалыг суурнуң эмчизин чалап чеде бээрге:

— Бажыңынга кижи сыкыртпас мен. Бээр эккелиңер! — дээн.

Медерелин оскунупкан кижини катап кодүржүп чораш чедирип чорда-ла шыдашпайн барган. Каракка чаржынчыг четпестерни бодаарга, сагыш-сеткилге дыка-ла хомуданчыг-дыр деп чугаазын доосту.

Хамааты кижиниң бо хомудалынга хамаарыштыр харысалгалыг кижилерден негелдени тургузар боор дээрзинге идегедим.

Эрензен ТЕЖИТ.
Кур-Чер суур.

ЧОРГААРАНЧЫГ-ДЫР

Бистиң ачавыс Сергей Базырович Ензак бүгү адалар ышкаш, күжүн, сеткил-сагыжын ажы-төлү, амыдыралы дээш ажылдап чоруур кижилерниң бирээзи. Ол дээш ачавысты кезээде хүндүлеп чоруур бис. Ававыс — Сома Чаповна районнуң септелгетудуг участогунуң кадрлар килдизинде ажылдап турар. Ол база ачавыс дег, кезээде ажыл-агыйы дээш сагыш аарып чоруур кылымак кижи.

Ачавыс бөдүүн тудугжудан эгелээш, ам мастер чедир мергежилин бедиткен. Чаңгыс черге ажылдаандан бээр чээрби чыл чедип турары бо. Бо үениң дургузунда ол Эрзин суурда дыка хөй тудугларны тудушкан: ясли-сад, аптека, аэропорт, вокзал, чуртталга бажыңнары дээш оон-даа өске. Ол кады ажылдап чоруур эш-өөрү-биле чаның, эргүү, баштак чугаалажып билир кижи. А хостуг үелеринде анаа олурбас: бир-ле чүве чазаан азы чурааш олурар.

Мен бо чайгы дыштанылга үезинде база ачамга дузалаштым. Ачамның ажыл кылын, шимчеп турарын көргеш, магадаар-дыр мен. Ындыг ачалыг боорга, кижиге чоргааранчыг-даа болур чорду.

Ынак ачавыс бо чылын 45 харлап турар кижи. Аңаа аас-кежикти, кадыкшылды күзедивис.

Рафаэль ЕНЗАК.
Эрзин суур.

«РСФСР-ниң Компартиязының Ажыл-чорудулгазының программазының төлевилелиниң дугайында»

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТУРГУЗУКЧУ СЪЕЗДИЗИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң доктаалдыры болза.

1. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы СЭКП-ниң чаа Программазын хүлээп алгыжеге чедир бодунуң ажыл-чорудулгазынга партияның XXVIII съездизинге хүлээп алдынган «Гуманныг, демократтыг социализмче» деп Программыг медеглелди болгаш СЭКП Уставын удурдулга болдурар.

2. Партияның калбак активин, эртемденнерни болгаш специалистерни хаара тудуп тургаш, Тургузукчу съездиге чугаалажыышкынның түңнелдерин, партия организацияларының болгаш коммунистерниң саналдарын, республикада ниитилел-политиктиг байдалдың онзагай талаларын барымдаалааш, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зы РСФСР-ниң Компартиязының Ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын ажылдап кылыр, ону 1990 чылдың октябрь 15-ке чедир парлаар, республиканың бүгү партия организацияларынга чугаалажып көөр болгаш РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш ТКК-ның кады эрттирер калбак хуралынга 1990 чылдың декабрьдан орайтатпайн бадылаар.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги пленуму

1990 чылдың сентябрь 7-де Москвага РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги пленуму болган, аңаа организастыг айтырыглары чугаалашкан. Пленумнуң ажылынга РСФСР-ниң КП-зының Тургузукчу съездизинге соңгуткан Компартияның Төп Комитединиң болгаш Төп контроль комиссиязының кежигүннери, партия обкомнарының, крайкомнарының бирги секретарьлары, партийжи парлалганың төлээлекчилери киришкен.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары И. К. Полозков хуралды долчу эге сөс-биле ажыткан, ол республиканың Компартиязының удуртукчу органнарының структуразының болгаш составының талазы-биле бодунуң бодалдарын чугаалаан. Ол айтырыг талазы-биле санал-оналдарның бир дөмей эвес болгаш демократчы солчуушкуну болган. Дискуссия үезинде партия Төп Комитединиң Политбюро кежигүнүнге болгаш секретарынга кандидаттарның составын альтернативтиг байдалга тодараткан.

Чажыт бадылаашкын-биле Политбюро кежигүннеринге И. И. Антонович, А. М. Брячихин, В. Н. Енина, Г. А. Зюганов, А. Н. Ильин, Н. В. Калинин, В. И. Кашин, Д. Н. Кугультинов, Н. Х. Любимов, А. Г. Мельников, И. К. Полозков, Ю. Н. Прокопьев, Н. П. Силкова, А. С. Соколов, В. Н. Степанов, К. В. Фролов, В. В. Чикин, В. В. Яшин олар соңгуткан.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарынга А. Н. Ильин, секретарьларынга — И. И. Антонович, Г. А. Зюганов, В. И. Кашин, А. Г. Мельников, Н. П. Силкова, А. С. Соколов соңгутканнар.

Пленумнуң ажылынга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, секретары О. С. Шенин, СЭКП ТК-ның секретары Ю. А. Манаенков, РСФСР-ниң Компартиязының ТКК даргазы Н. С. Столяров, Президент Чөвүлелиниң кежигүнү, ССРЭ-ниң Камгалал министри Д. Т. Язов олар киришкеннер.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Компартиязының Төп контроль комиссиязының пленуму

Сентябрь 7-де Москвага РСФСР-ниң Компартиязының Төп контроль комиссиязының бирги пленуму болган.

Пленумга РСФСР-ниң Компартиязының Төп контроль комиссиязының президиумун даргазында составтыг кылдыр соңгаан: Н. С. Столяров (РСФСР-ниң КП-ниң ТКК даргазы), П. Я. Селезко (РСФСР-ниң КП-ниң ТКК-ның даргазының оралакчызы), Н. Ф. Катков (РСФСР-ниң КП-ниң ТКК-ның харысалгалыг секретары) болгаш РСФСР-ниң КП-ниң ТКК-ның президиум кежигүннери кылдыр Б. И. Балашов, А. А. Власенко, В. М. Горбунов, А. П. Думачев, А. Я. Немтинов, Ю. Н. Николаев, Г. Н. Федорова олар соңгуткан.

Пленум РСФСР-ниң Компартиязының Төп контроль комиссиязының структуразының, ооң президиумунуң дугайында дүрүмнүң төлевилелдерин чугаалажып көрген, чоокку үеде ооң кылып чорудар ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын тодараткан.

(СЭТА).

АМ—АЖЫЛДААРЫНЫҢ ҮЕЗИ

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының болгаш Төп контроль комиссиязының кежигүннерин соңгаан чажыт бадылаашкыннарның түңнелдерин чарлап дыңнаткаш, протоколдарны сентябрь 6-да бадылаан сөөлүнде, РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының ТК-зының бирги секретары **И. К. Полозковка** сөс берген.

Тодаргай, билдингир, ынчалзажок ылап бодаттынган үнелелди кылырын РСФСР-ниң Компартиязын база мээн бодумну долгандыр тургустунган байдал негеп турар деп, ол чугаалаан. Массалыг информацияның чамдык чепсектеринге көдүрген кампания-биле холбаштыр могудээшкинге таварышпаан мен, ындыг девидээшкинни кылырын силерге база сүмелевес бодаан мен. Чаңгыс черге таптаашкынныг чылдарның үезинде агитпроптуң организастааны пропагандисчи кампаниядан амгы ол кампания күжүнүң болгаш организастаанының талазы-биле ыракта ажыг болуп турар деп бодал чамдык кижилерге база тыптып турган.

Бистиң «плюрализмивистик» — үзел-бодалдарның хөй янзы хевирлериниң түңнелдери ындыг болган-дыр. РСФСР-ниң Компартиязы Россияның коммунистериниң күзел-соруу-биле тургустунганын билир болгай силер, эштер. Ол күзел-соруктуң ылангыя чер-чериниң партия организацияларынга эң-не күштүг-биле илергейлеттинген. Россияның коммунистериниң күзел-соруу-биле Устав ёзугаар Тургузукчу конференция бодун Тургузукчу съезд кылдыр эде тургускан. Ол съездиге силер ийи бадылаашкыннарның түңнелинде альтернативтиг чидиг демиселдиң байдалдарында мени ТК-ның бирги секретарынга соңгаан силер. Ол соңгулдаларны эрттирген чурумунга хамаарыштыр чаңгыс-даа удурланыышкын турбаан. Мени соңгааны чамдык кижилерге күзенчиг эвес болганын, оларның сеткил ханмааның билип турар мен. Ынчалзажок ол чорук дүрүм ёзугаар болган соңгулдаларның түңнелдеринге чигзиниишкинни төнчү чокка кылырынга чылдак болбас ужурлуг.

Мени долгандыр калбарган демисел болза херек кырында бар политиктиг күштерниң үскүлежиишкининиң херечилеп турарын база билип турар мен. Ол күштерниң дугайында тодаргай доктаавааан. Кол чүүлдүң дугайында чугаалап көрейн. Төөгүнүң кадыр эргилдезинде чурт турүп турар-дыр. Социал байдал нарын. Харын [illegible] рээшкинни черле айыылдыг болуп келген. Россияның ак сеткилдиг бүгү хамаатылары чөрүлдээлерден чайлааш, хамааты эптежилгени тургузар ужурлуг. Политиктиг месилдежиишкиннерден болгаш төнчү чок аазаашкыннардан чон шагзырай берген. Амыдыралды экижидер хемчеглерни алырын чон негеп турар.

Эде тургустунуушкун дээш туржуп турар мен, аңаа чигзинерниң барымдаазы кымга-даа бердинмээн. Чуртта калбарган чорудулгаларга хамаарыштыр бодумнуң үзел-бодалым менде бар. Чүнү-даа чугаалавайн, аңаа олуруп болур-ла харын, ынчалзажок ол дугайында дорту-биле чугаалаар херек деп санаар мен. Хөй коммунистер-биле бир дөмей, ону ак сеткилдиим-биле кылып турарым бо. Чуртка демократтыг, харысалгалыг эрге-чагырга дээш, хамааты корум-чурум дээш туржуп турар мен. Ынчалзажок дүрүм ёзугаар эрге-чагырганы мурнунда хөлегеге олурган кижилер, кым-даа соңгуваан кижилер амгы үеде улам-на хунаап ап турарынга удур мен.

Тургустунган мында байдалдың үезинде канчаар хөделзе чогуурул деп айтырыгга хамаарыштыр хандыр боданган мен. Бүзүрел дугайында айтырыгны бо съездиге тургузар дээн бодал мээң сагыжымга кирип турган. Делегациялардан менээ кээп турар чагаалар ны барымдаалап көөрге, ындыг бүзүрелди алган ышкаш-тыр мен. Ынчалзажок идегел, бүзүрел дугайында айтырыгны тургузары ажыл-херекке ажыктыг болур турган бе, ынчаш? Мени дүвүредип турган кол айтырыг ол-дур. Айтырыгны ынчаар тургузуп болбас турган деп бодаар мен. Россияның партиязын ооң эге базымында-ла саададырын, чурттуң амыдыралынга ооң идепкейлиг киржиринге моондактаарын оралдашкан кижилер политиктиг туруш чок байдалды улам-на өөскүдеринге ону ажыглаар турган ийин. Тургустунган байдалды хандыр бодап көргеш, тарылдырыкчы күштерниң ыныыышкынынга дужуп бербес деп түңнелди кылган мен. Силер мени соңгаан силер. Россияның коммунистериниң күзел-соруун ак сеткилдиг күүседир мен деп, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарының медеглелин делегаттар адыш часкаашкыны-биле уткаан.

Россия Федерациязында болгаш чуртта ниити-биле байдал бистиң партиявыстың эң кыска хуусаада быжыг туруштуг ажылдап [illegible] болгаш [illegible] ну чаңладып шыдаарындан колдуунда хамааржыр апаар деп, ол чугаалаан. Ону чедип алыр дээш шыдаар бүгү-ле чүүлдерни кылыр мен, эштер. Россияның Компартиязында коммунист бүрүзү бодунуң бодалын хостуг илергейлээр эргелиг деп санаар мен. Бистиң партиявыска партийжи эш ёзузу боттанган турар кылдыр болдунар-ла бүгү чүүлдерни кылыр мен.

Идея талазы-биле удурланыкчыларның халдаашкыннарынга хамаарыштыр сеткил хомудаашкынын чажырбаан болгаш чажырбайн тур мен, ол дугайында шуптунар билип алырынарны күзээн ийик мен деп, И. К. Полозковтуң медеглээнин залга олурганнар чүүлдүг-зүнүүшкүн-биле уткаан.

Россия коммунистериниң инициативтиг съездизиниң киржикчилериниң өмүнээзинден Ленинградтың Күрүне университединиң профессору **М. В. Попов** РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге чүве чугаалаан. Россияның Коммунистиг партиязы болза ажылчын аңгының партиязы, ынчангаш бүгү ажылчы чоннуң партиязы болур ужурлуг деп, ол демдеглээн. Ажыл-чорудулганың программазында хөй чүүлдерни өскертири чугула, ынчалзажок шупту чүүлдерни хүлээп көрбейн барып болбас, а чогумчалыг шүгүмчүлел негеттинип турар. Россияның Компартиязының тургустунарының чорудулгазын моондактап болбас деп, оратор санап турар.

СЭКП-де демократтыг платформаның реформатор жу коммунистериниң туружун СЭКП ТК-ның чанында Марксизм-ленинизм институдунуң сектор эргелекчизи **В. С. Липицкий** илергейлеп чугаалаан. СЭКП-ниң XXVIII съездизи кажан дооступ турда коммунистерниң чамдык кезии партиядан аңгыланып үнгенин ол сагындырган. Оларның-биле кады ажылдап келген хөй кижилер партиядан аңгыланыр дугайында шиитпирни деткиивээнин оратор айыткан.

СЭКП-де марксисчи платформаның төлээлекчизи **Ю. Н. Егоров** санал бергеш, марксисчи платформаның [illegible] чүүлдери РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының программазында [illegible] деп чугаалаан. Ылаңгыя күрүне [illegible] канчаар көөрүн тодаргай айтырын, [illegible] деп ол санаан.

Горькийниң Күрүне университединиң [illegible] **А. В. Золотов** аңыктарының «Коммунистиг инициативазы» деп шимчээшкининиң оргкомитединиң өмүнээзинден чүве чугаалаан. РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының программазынга хөй чүүлдерни ам-даа немээриш, ылаңгыя аныяктарның социал [illegible] магадылалын тодаргай айтырын оратор саналдаан.

Россияның партия конференциязының белеткел комитединиң удуртукчузу, Кубаньның Күрүне университединиң кафедра эргелекчизи **И. П. Осадчий** чуртта болгаш партияда амыдырал боду чөрүлдээлиг, ынчангаш бистиң белеткээн документивис — ажыл-чорудулганың программазы база чөрүлдээлиг болган-дыр деп медеглээн. Белеткел комитединиң ажылынга, РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылырынга киришпээни дээш СЭКП Москва хоорпкомунуң бирги секретары эш Прокофьевти, «Коммунист» журналдың редакторунуң оралакчызы эш Лацисти оратор шүгүмчүлээн.

«Апатит» бүдүрүлге каттыжыышкынында (Мурманск[illegible]) парторганизациязы) партком секретары **В. С. Зайцев** кандыг-даа платформаның төлээлекчизи эвес дээрзин делегаттарга медеглээн. РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң бирги үе-чадазының сөөлүнде областың элээн каш хоорайларынга база суурларынга ол барып чорааш, чоннуң сагыш-сеткилин өөренип көргенин чугаалаан. Съездиниң баштайгы үе-чадазында Россияның коммунистериниң конференциязының делегаттарын съездиниң делегаттары кылдыр санааны партияның Уставынга дүгжүр бе? деп айтырыгга хамаарыштыр чигзиниишкинниг коммунистер илергейлээн деп, оратор демдеглээн. РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң бирги секретарын соңгаанынга хамаарыштыр чигзиниишкинни делегат илергейлээрге, съездиниң хөй делегаттары ону буруу шапкан. База катап бадылаашкынның чорударын оратор негээрге, съездиниң делегаттарының кол нуруузу ооң саналын хүлээп албаан.

Съезд бодунуң мурнунга [illegible] — республиканың Компартиязының херек кырында ажыл-чорудулгазының программазын ажылдап кылырын база бадылаарын боттандырып деп бодаан турар. Вологда областа СЭКП-ниң Великоустюг хоорайкомунуң бирги секретары **В. М. Калясин** демдеглээн. Политика — ол [illegible] экономиканың түңнелдеринге илергейлээшкини-дир, ынчаарга ол илергейлээшкинни Россияның коммунистериниң бо шуулганы тодаргайлаар ужурлуг деп, делегат санап турар. Экономиктиг харылзааларның системазын ажылдап кылбаан шаанда, ук харылзааларның механизмин ажылдап кылыры нарын-дыр. Республиканың чаа ажылдап кылган экономиктиг реформазының утка-шынарын РСФСР-ниң Компартиязының бо съездизи ылаптап көрбээн-дир деп, оратор санап турар.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп контроль комиссиязының даргазы **Н. С. Столяров** съездиниң сөөлгү хуралынга санал берген. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретарын албан-хүлээлгезинден дүжерип съездиниң чамдык делегаттарының негеп турарын ол демдеглээн болгаш ТК-ның бирги секретары И. К. Полозков чаа соңгуткан болгаш чүгле баштайгы базымнарны кылган болганда, соң канчаар ажылдап шыдаарын амгы үеде тодаргайлаары нарын айтырыг-дыр деп чугаалаан. Ынчангаш ону ук албан-дужаалдан халаарының барымдаазы чок деп оратор санап турар. Россияның коммунистериниң удуртукчузунга кымны соңгуур дугайында бодунуң шиитпиринге делегаттар чагырткан турар ужурлуг. Москваның партия организациязынга сураглыг партийжи ажылдакчы А. Е. Зискевичини РСФСР-ниң Компартиязының Төп контроль комиссиязының составынга немей соңгуурун делегаттардан эш Столяров дилээн. Ынчалзажок немелде соңгулданы чорударын съездиниң делегаттары деткивээн.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Тургузукчу съездизиниң түңнел хуралынга Татарияның Бугульман ортумак школазының директору **В. В. Парфенов**, [illegible] гаалчы **А. В. Калинин**, Украинаның Компартиязының ТК-зының секретары **В. Е. Острожинский**, РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары **И. К. Полозков** олар съездиниң түңнел хуралынга база чүве чугаалаан.

Ооң сөөлүнде съезд тускай доктаалды хүлээп алган. РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазының программазының төлевилелин чедир ажылдап кылгаш, бо чылдың октябрь 15-те чедир парлаарын делегаттар шиитпирлээн.

РСФСР-ниң Компартиязынга референдум дугайында дүрүмнүң тайылбырын илеткеп таныштырары-биле редакция комиссиязының кежигүнү **А. Н. Мальцевка** сөс берген. Ооң илеткеп таныштырган документизин съезд хүлээп алган.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының бирги съездизин [illegible] «Интернационал» — [illegible] бүгү коммунистерниң [illegible] съездиниң делегаттары ырлап күүсеткен.

(СЭТА).

ЧАЙЛАГЛАРДАН КӨЖҮП КЕЛГЕН

Кызыл районда «Сукпак» совхозтуң кадарчылары бо чайын 2000 шарыны Красноярск крайның девискээринде Кара-Хөл, Иви-Хемчигежи деп черлерге чайлаглаткаш, бо хүннерде чайлагларындан көжүп кээп эгелээн. Борис Салчакка удурткан дөрт кижи 250 шарыны дензилеткеш, 17 тонна немелде дензини алган. Азы ортумаа-биле хонукта бир башка онааштыр немелде дензи 600-700 грамм болуп турар.

Дуржулгалыг хоочун кадарчы Маннай Бопайлыкович Салчакка удурткан звенонуң кежигүннери 300 шарыны дензилетчип деп тында. оларга чедир бердивис. Зоотехник Сергей Ондар чайлагладыкынны малчыннары организастыг эттирген, малды дензилеткеш, чаштыр күзегже көжерин биске чугаалаан.

ЧУРУКТАРДА: Чайгы дыштанылгазында кадарчыларга дузалакчылап чайлаан Сукпак ортумак школазының алдыгы класстызы Вова Хомушку-дур. Ол болчуп үе-черге эштери-биле казы чайлагже үнгеш, дыштанылгазының сөөлгү хүннеринге чедир ажылдаан. (Оң талазында) аныяк кадарчылар Шолбан Иргит биле Маадыр Шожак.

Вячеслав МОНГУШ.

Чылыг сөс

ЧАЛАП ТУР БИС

Найысылалда «Совет Тываның 5 чылы» стадионга ушунуң баштайгы кичээлин ол федерацияның даргазы В. С. Орус-оол эрттирген.

Анаа хоорайның чурттакчылары — улуг, бичии кижилер чыглып келген. Ынчан хол-буттуң, дүрзүнүң, бөмбүктүг холдарны канчаар олуй-солуй тударын, бөмбүк чокта эргектерин, адышты база-ла ынчаар кылырының аргазын, чүстерин аалгыр кылдыр ажылдаарын — шиитизи-биле 24 арганы өөреткен. Владимир Соянович ооң мурнунда кадыкшыл болуун Культураның болгаш дыштанылганың Гастелло аттыг парыгынга база өөредип турган. Ам бо ажылды ооң өөреникчизи Сенди Сеин (ол башкы институдун бо чылын дооскан) улаштыр башкарып чорудар.

Бистер, элээн каш херээженнер, кадыкшыл болуунуң киржикчилерин таратпайн, ажыл шагының мурнунда эртен эрте сула шимчээшкиннерни кылып, ийи бөлүкке үстүп алгаш, баскетболга-даа ойнап турдувус. Янзы-бүрү хевирлерлиг болуун мергежилгелерни массажты канчаар кылырын, шын тынарын база шиңгээдип алган бис. Чамдыывыс кадыының назы-харының аайы-биле Улуг-Хемниң кыдыын дургаар шошкуп, эштип, сугга шаптанып чайчыга берген.

Баштайгы кичээлдин соонда, улустуң ажылдаар үезин барымдаалааш, кичээлди эртенгиниң 6 шак 30 минутада эгелээр деп дугурушкан.

В. С. Орус-оол ушунуң аргаларын соңгаар улуг хоорайларга өөренип алган. Ол болгаш ооң эш-өөрү ындыг кичээлдерни студентилер, сургуулдар, школачылар-биле эрттирип турар. Кижилерниң кадыы дээш сагыш салып, билиин болгаш мергежилин харамнанмайн берип чорууру дээш бо аныяк кижиге өөрүп четтирген чылыг сөзүвүстү өргүүр алаар бис. Ол өскелерге анык аныяктарга кончуг эки үлегер-чижек-тир.

Ушу кичээлинге киржирин күзээн аныяктарны, улуг улусту чалап тур бис.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

Социал айтырыг

БИСТЕ ШУУТ ШИМЧЕВЕЙН ТУР ИЙИН

Мени бо чүүлдү бижиириңге амгы үеде бистиң малчыннарывыстың амыдырал, чуртталгазында четпестер шуут-ла албадапты. Ол чүге-рил? Хамыктың мурнунда электрижиңдиге. Бистиң «Сээлчер» хойжу кооператививисти 1988 чылда электрижиңдип эгелээн. Ол-ла чылдың дөрткү кварталында хамык ажылдыдоозар ужурлуг турду. Ынчалза-даа бо аразында чүгле кодаңнарның чартын электрижиткен.

Аалдар аразында чагылар-ны тургусканы база аай-баш чок, чамдыктары ийлени бергилээн, чамдык чагылар аразында электри удазыннары халайып бады келгилээн, мал-маганга, машина-техникага, аргышкан улуска-даа айыылдыг. Эң ылангыя дүне аргыжар улуска берге. Чамдык чагыларның оңгарларын казып каан. Апаа мал холбудун бертип-даа ап болур.

Бо шагда мал ажылынче аныяктарны хаара тудар даар болгай бис. Электри чокта кандыг аныяк кижи кадарчылаарыл! Чунар-башпыс база чамдыктары ажылдавас, ол хиреде өртек хелезинин бистен тыртып ап тур. Эдилээш төлеп турар болза ажырбас, а куруг черге чүге төлээр бис? Бо талазы-биле бисти кым камгалаарыл? Анаа салыр изиг-демир чок боор чүве-дир. Та кым, кайда кылып турар чүве.

Садыг хандырылгазы база дыка багай. Бензин чок. Райпога баарга, совхозунар хандырар дээр, а совхоз улузу бодувуска чедишпейн тур дижир. Автомагазин чолаачызы А. Ломбу чамдыкта боду бензинни садып алгаш, аалдарга баар. Ол база амыдыралдыг кижи ышкажыл. Бодунун нарманындан чеже акша чарыгдаар боор!

Биске керосин шуут бергеди. Электри чыры чокта, оода ол-даа болза биске дуза. Ону дилеп-даа, карак ажыттап-даа алыр улус тур бис. Чажыргаш чоор. Трактористерден диленирге шуут бербестеди. Бот-орул-га-чарылга дээнде ынчанмайн канчаар. Чеп-тур.

Даараныр машиналар болза аар! Тывылбас хепти херээжен чон боттары-ла даарап ап болур. Эң ыланғыя херээженнерге таарыжыр 44-48 дугаарлыг хеп чок болур чүве-дир ийин. Даараныр машина дээрге-даа эът дужааңар дээр. Малы бар, чок-даа улус дургай-ла. Автомагазинге улуг дугаарлыг идик-хеп аймаа кээр боор-дур. Ону канчаар боор, таарыжыр эвес.

Бичии урулларга хеп шуут чок. Идиктер тывылбас. Сыртыктар ам шуут келбестеди. Кызылдың куш фабриказын-да куш дүгү бар эвес чүве бе? Найысылалда дааранылга фабриказы бар-дыр. Ынчангаш Кызылывыска-ла оода чадаарда сыртыктарлап даарап үндүрүп болбас бе?

Амыдырал хандырылга улузу база келбестеди. Чазың май айда чораан хевээр, суваг. Чунар-демирлер беглин чагып ап, чагыг-даа кирип болгай.

Оон ыңай бистерни, малчыннарны дүвүредип турар база бир айтырыг болза, уругларывыс — өөреникчилеривис. Олар бистиң келир үевис. Эки урутну кижизидип алза өөрүүр, бак кижи өстүрүп алза муңгараар — адане кижи ындыг. Мооң мурнунда бистиң школавыстың интернадынга оруп саны хөй, 100 чедип турган, ам 30 чедир эвээжээн. Ол чүл, үстүнден айтыышкын бе? Малчыннар, бистер ам уруг-дарывысты өөредир дээш суурже көжүп кирер бис бе? Малды кым кадарарыл? Интернат чедишпес чүве болза, чоннуң негелдези-биле ону немей туттурза. Чаа интернат тудар болза, ажыл чок улус анаа ажылдаар болгай.

Малчыннар уруг-дарыын бир-бир бажыннарга тургузуп кааргa, таарыжыр, таарышпазы база турар. Олар өске улусту, кандыг-даа дорүл төрели болза, дыңнавас база болгулаар. Ынчап чораашкудумчулар, чер кезиир, оон келерезе кем-херек үүлгедири чажыт эвес. Болуп, коступ турар факт ышкажыл. Школазын ара каап чорук оон болур чүве.

Ын-Тес-Хемниң электри чери ап чангаш бо айтырыгны эде шиитпирлеп бээрин Улус өөредилге министерствозундан, АҮК-тен малчыннарның өмүнээзинден дилээр-дир мен.

Электри дээш район, совхоз удуртукчуларының кулаан үргүлчү «коңгалап» келдивис. Ол хиреде амдыгаа чедир чүү-даа бүтпейн тур. Бо чылын чаңгыс-даа чагы аразынга удазын шөйбеди. Ара каапкан хевээр. шазын апкан дээр дир. Черле бо чоруктуң ужурун тып берип көрүңер. Кым буруулуг-ул?

Бистиң «Чаа орук» совхоз хой ажылдыг болган. Ажыл-агый бодунуң бүгү орулгазының 65-75 хуузун шээр малдан алыр. Ынчангаш, бистерже, малчыннарже сагыш салза эки боор ийин.

Михаил БАЛДАН.
Эрзин район.

РЕДАКЦИЯДАН. Малчын Михаил Соянович Балдан мында кончуг чөптүг айтырыгларны көдүрүп турар-дыр. Шынап-ла, бистер малчындан чүгле, апай-хураган, дүк, эът негээр бис. Ооң ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг чүүлдерни тургуспайн, оон ындыг негелде салыры, харын мырыңай ыяпчыг эвес чүве бе? Бо чагаа дээрге, хамыктың мурнунда «Чаа оруктуң» директору Д. С. Хорлууга дорт хамаарыжыр негелде-дир.

Малчыннарның социал айтырыгларының дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели биле профорганнарның 1989 чылдың декабрь 22-де доктаалынга даянгаш, хамык ажылды организастаар, чогуур организацияларда негээр херек.

Ынчангаш М. Балданның бо дилеглерин совхозтуң дирекциязы чугаалажып көргеш, шиитпирлиг хемчеглерни алыр, ол дугайын биске харыылаар боор дээрзинге бүзүредивис.

ШИЛИЛГЕ СООНДА

Чаа директор, ооң чымыжы. Зооинженер кафедразы

Хеймер-оол Оапович Ондар бо чылдың чазыныда удурланыкчыларның аразынга кагжыр шилилгеге, чажыт бадылаашкынга киришкеш, анаа таплекчи болуп үнгеш, Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының директорунга соңгуткан. Ол математика эртемнериниң кандидады, доцент, Тыва АССР-ниң эртемниң алдарлыг ажылдакчызы. Аныяк-өскенниң хүндүлүг дагдыныкчызы, эртемден башкының республиканың совхозтарынга кол специалистерни белеткээр дээди өөредилге черниң удуртукчузун-га соңгааны таварылга эвес. Директорлаан хүнүнден бээр, ол институттуң амыдырал, ажыл-херээнде кандыг үндезин өскерлиишкиннерниң болганын, чамдык чугула хемчеглерни канчаар боттанып турарын бистиң корреспондентивис-биле беседазында Х. О. Ондар чугаалап берген.

— Хеймер-оол Оапович, силерниң эргиишер артап кирериниң мурнунда студентилерниң ниити чуртталга бажыңынга, өөредилге корпузунга барып кирер аргалыг болдувус. Материалдыг бааны быжыглаар дээш баштайгы базымнар кылдынганы каракка илдең-дир. Манаа хамаарыштыр бодалыңарны «Шынның» номчукчуларынга чедирип, кыска тайылбырдан бээриңерни дилеедивис.

— Мен бодал көөрүмге, эки чүүлге кижизидилге эстетикадан эгелээр. Материалдыг бааза дүвүренчиг, түреңги байдалга турган. Ол бүгүнү өскертип, чаартыр соңгааны салган бис. Чүге дээрге өөренир, чурттаар чер арыг-силиг, чогумчалыг турза, башка чараш бодалдар кирер, угаан улам сайзыраар, сагыш сеткил чайгаар сергек болур.

Эстетиктиг чараш амыдыралдың делгем оруунче кирген аныяк солдар, кыстарны эки ... болачыгынга ... саадарлыг. Тургускан мээлгеи бергедээшкинни кердеп үнериниң аргаларын дилеп ... чүжениннини ундурүп келдивис. Бөгүнге чедир 102 муң рубль-зин тудуг ажылын кылган. Бирлге дугаарында студентилер чемненир столоваяны ажыглалга кирдивис. Ооң иштин аяныг, чараш кылдыр дерип, шимеп-даа алдывыс. Республиканың чурукчу мастерскаяларының тоолдери столоваяның иштики кааставын анаа үнген-ниртек-нериниң эки хөөнүн көдүрер ханалар доллур каас-коя кайгамчык чуруктарны чогаадып турган, эзулүт тыва национал чаңчылдар сиңниккен ажылдарны арттырып кагдылар. Ниити чемненилге залындан ангыда, башкылар, студентилерге тускай өрээлдерни быжыглаан.

Хоорайның мурнуу райо-нунда турар студентилерниң ниити чуртталга бажыңы чаржынчыг турду. Ээлериниң чуду-кара эдилеп турганындан эжиктер үрелген, шооналар үптеттинген, соңгалар бузулган, корум-чурум бак-сыраан турганы шын. Мааңа капитал септелгени чорудуп, хамык үрелген чүүлдерни катал эде кылыр, чаартыр ... таварышпывыс. Суг системазы ... чылдыында хоолайлары-биле кошту-ган. Ам анаа чурттаар студентилер изиг, соок сугну катай хаара ажыглап эгелээр. Кирер эжик аксынга таныыл-лар оар өрээлчигешти. Тур ужуражылга үезинде аалчылар чыглыр бичии девискээрни дерип эгелей бердивис.

Столоваяга чоруп турган өөредилге корпузунда чаа өрээлдер немешкенин эскерген боор силер. Оларның саны—сес. Коридорларга чес турган черлерни немелде шил кылдыр ажыглаан бис 6 машина тудар гаражывысты алгыткан бис. Ол тудуун аравыста дугуржулга ... сиротупар кылып турар.

Администрация турар бажында дыка хөй ажылдар кылдынган. Адаккы каъттың шалазын тургааш анаа мрамор салыр тавааа цемент-биле куткаш белеткээн. Үстүкү каъттарда кабинеттерни түс черниң алдын холдуг устеверлери дерип турар.

— Силерниң институдуларга чоруп тургаш, чурукчу, чазаныкчы, шеверлекчи, дуңзаалакчы-каңнакчы дээш кандыг-даа мергежилдиг кижилерге базым бүрүзүнде таваржып болур чорду. Ынчаарга септелге, дерилге, каасталга ажылдарында чеже хире кижи хаара туттунганыл?

— Оларның саны хөй. Мында ажылдап турар кижилер шуптузу янзы-бүрү кооперативтерниң ажылчыннары-дыр. Олар бистиң студентилеривиске өөренип, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургуспушаан, чараш исти соонга арттырып каарлар. Бажыннарның иштин-даштын чугайлаарынга, шала, хана будуурунга «Отделочник» бригада кызымак ажылдаан. «Гарантия» кооперативтиң төлээлери дээвирлер, батареялар дерип каастаарынга улуун киирип, бедик мергежилдиин көргүзүп келди. Бажың иштин изиңдер батареяларны көрүп тур силер ыйнаан. Аажок чараш угулзалар ышкаш тускай хепке куткан алюминий демирлерни батареялар кырындан каастапкан. Оларның кырын алдын, мөңгүн өңнүг будуктар-биле чайырлапкан. Чүгле, чараш ... дээр ... Аныяң тыва чурукчу солдар спорт залының каасталга ... доозут турлар. «Прогресс», «Энтузиаст», «Юность» кооперативтер септелгени ... дүгээзедирипче ... идепкейжи киришкен.

— Силерниң «эгер» Красноярск институду-биле харылзаа-холбааңар кандыгыл, черле ынчаш кандыг айтырыглар дүвүредип турарыл?

— Машина база дывыс ... хей кезин шимчевес. Капитал септелгеге кер ... азаа ... бис. Москвадан 90 муң рубльди Красноярскиде институдувусче шилчиткен мындыг чүве. Ол институттуң ректоразы бо түкнүң чартын 45 муң рубльди чоргузуптувус деп телефон-биле харылзаа үезинде дыңнаткан турду. Бөгүнге чедир куруг, келбээн. Сөөлгү үеде телефон тудазы сегирип алыры безин чованчыг апарды. Акшаланыышкын чокта амгы үениң негелделери шыңгыы болгай. Амдыы чылын рынокче кириптерге оон-даа дорайтаары кымга-даа билдингир.

Студентилерниң ниити чуртталга бажыңынга соңга шили дарый херегленттинип турар. Ооң-биле кады ол-ла бажыңның арыглаар өрээлдеринге салыр унитазтар бүдүн республика иштинден тывылбайн турар.

Агроүлетпүр эвилели студентилер чурттаар бажыңны тударын ам-даа аазавышаан. Чаа өөредилге корпузунун төлевилел документациязын тургускаш, «Абакан вагон тудуг» организациязы-биле баш бурунгаар дугуржулга ёзугаар керээни чарган. Ол тудугжулар орус дылдыг чурттакчыларның республика девискээринден көжүп үнүп турарынга сылдап алгаш, бээр кээринден ойталаан.

Аъш-чем болгаш продуктулар садып алыр талазы-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Күрүне комиссиязының чанында дээди өөредилге черлериниң кол эргелелиниң 1989 чылдың ноябрь 16-да үндүрген № 094—26/67 тайылбыр чагаазынга дүүштүр аныяк специалистерни белеткээн ... [illegible] ... № 110101 агар саңче ... ... 25 агроном 24 зоотехник ... ажылдап барганы совхозтарның чаңгызы-даа үстүнде ада ... акша шилчитпээн.

Ырак узак малчын кодаңнарда ажылдап, чурттап турар ада-иелер-биле харылзаа тударынга ажыглаар «УАЗ-469» маркалыг чаа машинаны республиканың Агроүлетпүр эвилели биске тускайлаан. Ону Москвадан боттарывыс күжүвүс-биле Кызылга эккээр чөпшээрелди алган турдувус. Бистиң ийи төлээвис узун оруктуң ортузунга чорда, биске берген автомашинаның «дүмчүүн» дедирленгеп. Ажыы-биле чугаалаарга, үстүкү албан-дужаалдыг даргаларның күштүг ыыдыышкыны-биле хунаап алгаш, өскээр аппарган. Ытче-даа сөөк октаарда, ол хөөкүйнүң дүмчүүн борбаннатпас дижир болгай. Арай деп тургаш, улуг өртек-биле садып алган машинавысты холгаарлап тургаш, өскээр берип, анаа-ла ымзандырып каан мындыг-дыр ийин.

Чанывыста орар удуртукчулар ол хире кээргээр сеткили чок «доп» баарлыг турда. Саян артында бисти баштаан институттуң төлээлери чогуур кичээңгей салбайн турар чылдагааны-даа ында. Олар манаа ... чүгле ... бис дижир. Бо чылын Кызылдың филиалынга ажылдаар 21 кижини немей Москвадан чөпшээреп каарга-даа, Красноярскиже келгеш, ол айтырыг доора будалып калган. Ай ажыг үениң дургузунда телефоннашкаш, шуут чадаштым. Харыы: «Ам-даа өөренип көрүп тур бис» деп чаап.

Бистиң филиалга капитал септелгеге 90 муң рубльди, оон ыңай өске-даа чарыгдалдарга ийиги, үшкү кварталдарда каттышкаш, 100 муң рубльди Москвадан берген-даа болза, ону мынчага чедир албаан улус-тур бис. Бир ... өөредилге черниң «... төлү» боорга ... бергелер турар-дыр.

Моон ужурунда бистиң филиалды өске черге быжыглаза кандыгыл дээн хевирлиг бодалдар тыптып кээп турар.

— Силерниң чугааңарның утказындан башкы кадрлар айтырыы база бергедээшкинде турары хомудаанчыг-дыр. Бодуңар моон мурнунда баштыы кадрларны даргалаар чер — ведиинститүттүң ректору-даа турдуңар. Бергелерге белен дүшпес арга-дуржулганар-даа бар-дыр. Бо удуртуп турар коллективиңерде чаа кандыг дилээшкиннер кылып тур силер, студентилерниң ниити билииниң деңнелинге хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Манаа үр ажылдаваанымга чылдак какпайн, чүвениң ужур-чөвүн эдерип, кызыл шынын-на дыңнадып көрейн. Башкы институду хөй чылдарда тургустунуп келген чаңчылдарын ёзугаар культура, сайзырал, билиг бээриниң талазы-биле өскелерден артыкшылдыг болуп чадавас. Ам бистиң студентилеривистиң өөредилгеже сундугуушкунун чогуур чадазынче көдүрери чугула. Оларның эки өөренип, чурттаарынга ээзил авес чүүлдер кылдынган-дыр.

Эртем адының эдилекчилери башкылар эвээжээн. Эң аарышкылыг айтырыгларывыстың бирээзи бо деп санап турар бис.

Өөредириниң системазын өскертир бис. Кичээлдээр шагын сес шак чартыкта эгелээш, кежээкиниң 18 шакка чедир шөйүптер. Баштайгы үеде удурланыкчылар-даа тыптып кээр чадавас-ла тур боор.

Эрги спорт залы дискотека турар чер болу бергенинден өске ээйиң холунче шилчээн. Чоорту күш-культура кафедразын ажыдарын көрүп турар бис.

Экономика угланыышкынның зооинженер кафедразы ажытканы — чаа болуушкун-дур. Ол алызында барган, экономистерни белеткеп үндүрери чугаажок.

Республика иштинде кем-херек үүлгедиишкиннериниң өскени-биле холбаштыр корум-чурум-биле холбашкан чугааны хөй-ниити организацияларының-биле кады демниг чорудар бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чаагай чаңчылдарга, чараш чүүлдерге аныяк специалистерни кижизидери бистерниң кижи бүрүзүнден, коллективтиң хүн бүрү күжениишкининден хамаарыжыр.

Бистиң корр. Данзы САЛЧАК беседалашкан.

ТААНДА ХОМУДАНЧЫГДЫР

«Хадың» совхоз мал чемин белеткеп эгелээнден бээр бир ай ашкан. Күш четчир. Кижи-даа, техника-даа бар. Иван Панин удурткан бир улуг бригада база Виктор Мишкинниң бир звенозу ажылдап турар. Совхоз бо чылын 1350 тонна сигенни, 660 тонна сенажты, 8600 тонна силосту белеткээр планныг.

Ам байдал пат ийин: 221 тонна сиген, 2827 тонна силос салып алган бис. Ажыл шуудавайн турар-дыр. Ол хире күш-биле, барып-барып мал чеми барда, шак ынчаар шүшпен белеткээрге, таанда хомуданчыг-дыр. Эрткен кыжын мал чеми чок болгаш дыка-ла бергедээн бис. Чүт деп чүвени ылап-ла көрдүвүс. Ол хире түреэн улус ам арга барда байгы-ла шаа-биле ширбайып-ла тургу дег. Чаъс-чаашкын дээш чылдагаан турар-ла харын. Ынчалза-даа мындыг чижектерни манаа киирейн. Комплекстиг бригада август 26-га чедир 113 тонна сигенни белеткеп алган турда, механизастаттынган звено 107 тоннаны сараттаан-дыр. Планны оода 50 хуу чедире берген болзувусса, байдал бир янзы турар ийик.

Мал чеминиң белеткелин кайы хире чоруп турарының дугайында чарлал-бижимел-даа көзүлбес-тир. Ол база улуг дөгүм болгай. Көргүзүг самбыразынга ону бижип турда.

Хадың кодээ Советиниң сессиязынга өреге бүрүзү 50 килограмм сигенни азы 50 килограмм будук-бүрүнү дужаар кылдыр бадылап алган бис. Ону чоннуң ниити хуралынга база дугурушкан. Ону дыка хөй өрегелер күүсеткеш дужааган. Өөрүнчүг-дүр.

А мал чеми белеткээр бригаданың ажылын контрольга албас болза хоржок эвес пе?

Степан ДАНГАА.
Бии-Хем район.

Чаа шүлүктер

АА СҮТТҮҢ ӨҢҮ АРТКАН

«Ангы черле ак деп адап чоруур сен» — деп,
Авам менээ эрте чаштап чагып чораан.
Авайымның аа сүдү,
  аныяк кыс сунган холу,
  арат чонум бүзүрели —
Аастап дүшпес авам соңнээн ак оң ол-дур.
«Караны чер кара деп сен сөглеп чор» — деп,
Кара чаштап авам менээ чагып чораан.
Кара сагыш, мегечи, хоп,
  кажар кижи овуузуну,
  ханыг үүле үнер дөзү —
«Кара» ол деп сургаттырып өскеним шын.
Оргу хову кежерин бо чуртталгага
Оруум азып, ол-бо базып, тайып чордум.
Эки сеткил сүме кадып,
  эжим-өөрүм холун сунуп,
  ээремден ушта тырткан —
Эргим черге ак-ла сеткил бодаразын!
Амыдырал шуурган хады оюп эртпээн,
Алыспайн, оруум часпайн базып ордум.
Адааргаачал кара сеткил,
  албан-дужаал сүрүкчүзү,
  арын-нүүр чок нүгүлдүг хоп —
Ак-ла оруум карартыр дээш чадап-ла каан.

Эрткен оруум, кешкен хем дег эриктерлиг,
Эки-бак деп, кара, ак деп кежиглерлиг.
Агы ында — делгем хову,
  артап эрткен бедик таңды,
  арын нүүрнүң аптаразы —
Аа сүттүң ак-ла өңү онмайн арткап.

Кара-оол НАТПИИ-ООЛ.
Каа-Хем район.

ЧАДАГАННАП ОРАР БООР СЕН

Ийи будуң маспактандыр олурупкаш,
Игил, хомус, чадаганың хөөнүн киирип,
Узун-хоюг, ходушпайны ойнай бээриң
Уттундурбаан, угаапымда сиилип калган.

Аъды өлүр, баглааш артар — чурттуң каазы,
Ада өлүр, оглу артар — соон салгаар.
Хеймер оглуң дембилдейлээш, ойнай бээрге,
Келин кыстар карак басчып тургулаар-дыр.

Өйлеп-өйлеп пайысылал Кызылымдан
Өткүт, тода чаңгылапдыр дамчылып кээр
«Кара-дуруяа» дембилдейлиг ырларыңны
Кадарчы эр сагыш хапдыр дыңнап орар.

Алыс сергек аныяксың ам-даа хевээр,
Алдан харлыг аравыска турарың кай.
Хөөмей-ырың, сыгыт-шүлүүң улам хөнүг
Хөөрепп каап, чадаганнап орар боор сен.

Санчы ДЕСПИЛ-ООЛ.

ХӨӨРЕШКЕН БИС

Ынакшылды боттарывыс
Ындыг-мындыг дижи
  бергеш,
Эрзиң дургаар оруктарга
Элээн катап маргыштывыс,
Эге-ле чаш ынакшылдан
Эрткен чүве черле чок
  боор,
Элээдизи оон артык
Эътте-сөөкте сиңниккен
  дээр...
Чарып салгаш тодаратпас,
Чажыт, бүдүү ынакшыл
  бар —
Оозу-даа ындыг-ла
  ыйнаан.
Оруу кыска —
  хилинчектиг...
Бүдаа, шайны кады ижер
Бышкаңны-ла эргим дижип.
Соңнут-мурнуг
  маргыштывыс.
Соккан чүрек чаңгыс
  углуг...
Чөгеревис ынакшылдың
Төлдери боор чаагаттынган
Салымывыс коптарбышаан
Чазык, чаагай хөөрешкен
  бис.

Моңгуш ДОРЖУ.

ИЙМЕНИҢ КОЖАҢНАРЫ

Элезинниг Ийме черге
Эжик ажып келген сен бе?
Эрес, кежээ кыстарының
Эки чаңын көрген сен бе?
Улуг шыктыг Ийме черге
Ужур эреп чурттаан сен
  бе?
Уран-шевер кыстарының
Узун чажын суйбаан сен
  бе?
Хараганныг Ийме черге
Кадарчылап көрген сен бе?
Катчы, хөглүг кыстарының
Ханы-ла ынаа болзуңза
  чүл?

Орай дүне, чырык хүндүс
Орук ажып, чедип кээп
  көр.

Онза оол сен, уруг менээ
Оттуг чүрек болуп-ла көр.

Алдын-оол ОНДАР.

БИСКЕ ДЫҢНАДЫП КӨРҮҢЕР

ДҮРГЕН ТОДАРАДЫРЫНГА ОЛ ИДИГ БОЛУР

СЭКП ТК-ның 1989 чылдың июль 11-де хүлээп алганы «30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин чок черге репрессияга таварышкан кижилерни агартыр ажылды доозар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалын күүседир дээш Тыва АССР-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди прокуратура органнары-биле кады улуг ажылды кылып турар.

1989 — 1990 чылдарда 265 кижини агарткан, мурнунда кылып турган ажыл-биле катай санаарга, агартканнарның ниити саны сентябрь 1-ниң байдалы-биле 659 кижи четкен. Суд эвес органнарның шиитпир үндүрүп шиитkенн кеземче херектерни катап көөрү бурунгу-биле доозулган, ол талазы-биле 160 кижини агарткан. Кеземче херектерин катап көөрү болгаш үндезин чок репрессияга таварышкан кижилерни агартыр талазы-биле ажыл уламчылап турар.

КАК органнарының ажылдакчыларының боттандырып турар бир кол хемчеглери болза, хамаатыларның эргелерин катап тургузары, оларның турас-каалын мөңгежидери, репрессияга таварышкан кижилерни хөмген черлерин тодарадыры болур. Ындыг черлер Кызыл хоорайның аэропорт чоогу деп санап турар. Тодаргай бадыткалды чүгле ол черни казып тургаш тургузуп ап болур. А ону база шын медээлер херек.

Ындыг медээ алыры-биле Айыыл чок чорук комитеди хамаатыларже дилег кииргеи, репрессияга таварышкан кижилерни боолаан, хөмген черлерин көрген, билир кижилерни биске ол черлерни дыңнадырын дилеп тур бис. Боолап шиидип турда ону көрген азы кым-бир кижиден дыңнаан кижилер ат-сывын чажырар болза, бүзүреп болур, республиканың КАК оон адын адавазын магадылап тур. Чүге дизе херечи кижиниң байдалы ынчаан кандыг-даа турup болур.

Бо айтырыгга хамаатыларның дузазы репрессияга таварышканнарны хөмген черлерни дүрген тодарадырынга идиг болур.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Кызыл партизаннар кудумчузу, бажың 31. Телефоннар: 2-54-91, 98-2-22.

А. ШАМАНОВ,
КАК-тың парлалга бөлүүнүң ажылдакчызы.

Эрги солуннарны ажып көөрге...

ЧОНУН АМЫРАТТЫ-ЛА

Мең 1954 чылдың август 11-де үнген «Шын» солуннаа В. Эренчинниң «Чорбаа бодунун участогунда» деп чүүлүн номчудум. Оон бээр, элээн үе эрткен-даа болза, таныыр чүүлдеринде [illegible] материалды архивтен оон [illegible] катап номчуп сиригтим. Оон соонда билдим [illegible] «Чүүлдүң маадырлары бөгүн диригe турган болза, бо материалга хамаарыштыр чүнү чугаалаар-дап ирги? А ол ажыл-агыйның амгы ажылчыннары болгаш удуртукчулары чүнү дээр-лер ирги?».

Ол үеде колхоз бүрүзүнге байдал мындыг турган. Ынчангаш ол материалды номчукчуларга таныштырарын бодадым. Чамдык кижилер арендалап, кезээ чарып, кооператив тургузуп-даа болур болгай. Ынчангаш кичээнгейлиг номчуңар.

«Анчы Томбаевич Чорбаа (ону ону анаа-ла Улуг Анчы дээр чүве — Ч. К.) ам алдан бештиг харының бурунгу-зунда. Ынчалза-даа ол дорт аъдын мунупканда, омак, сергээ ниткей-ле бээр. Теректиг-Хемниң узун хову-нун ужу-кыдыны анаа ырак эвес апаар.

«— Анчының шаап турары аныяк оолдар-биле демей-лелер, көрүңерем — деп, кушферманың эргелекчизи эш Үстүгбей аъттыг кижиже айыткаш, өөрүнгө чугаалаан. — Бистиң анчывыс-даа эрес-ле болдур ийин, ажылдап турда, аныяктарны-даа мурнунга киирбес. Москвада кодээ ажыл-агый делгелгезинден бурунгу хүн чанып келгеш, ам тараазынче шаап бар чыдары ол-дур ийин — деп, колхозтуң хову бригадазының бригадири Дембирел чоргаарланып чугаалааш — силер база-ла делгелгеже чоруптар силер ыйнаан? — деп Үстүгбейден айтырган.

— Анчыдаа назы-харым биче-даа болза, анаа чедир чүнү кылыпкан деп мен?

— Четпес боор бе, силерни колхозчулар мактап-ла келген болгай, бо чылын чеже чуурга ажаап алдыңар?

— Бо чылын дагаалары-выстан 10 муң ажыг чуурга алдывыс. А дагааларывыс саны 700 ажыг — дээш, Үстүгбей угбай бодүрээде чылын алган чуургаларын камныы коңчуг кодүргеш, быктып далдыышаан базыпкан.

Беш чыл мурнунда быдаргай, хемнер баштарынга кожүп чораан улус болгай бис. Ам шуптувус демниг ажылдап, сууржуп турар апарган. Бистиң улузувус чүгле силиг идик-хептиг, бажың-балгаттыг, аъш-чемниг апарган эвес, оон-биле кады сеткил-сагыжы база чаартынган, ии типтиң амыдыралы дээш куженипкенин бедээн дир. Кижи бодунун солургазын мелерел билирге ажылгыр болур-ла болгай деп бригадир боданкаш, ногаа шөлүнче далажыпкан.

Дүнеден бээр дыыырадыр чаап келген оожум чаашкын соксаан. Чымчак, чиик ак-бора туман дүргени коңчуг чылбышаан, Таңды-Ууланың херээнче кодурлүп турган. Чайгы бойдус эрткен чаашкынның шыгынга амырап тоткан ышкаш, шимээн чок апарган. Тес-Хем районда Ленин аттыг колхозтуң девискээринде Терек-тиг-Хемниң унун каастап турган.

Анчы Томбаевич чалгып турган тараазының чанынга чедип келгеш, баш тырта берген чаагай кызыл-тасче көргеш, бо хире тарааның дужуду бир гектардан 16-20 центнер чедер чүве болгай деп чоргаарал-биле боданган. Ынчалза-даа Москвага кодээ ажыл-агый делгелгезинге көрген кайгамчык тараазы ооң караангa костүп келген. Анаа домейлээрге, дүжүттүг дыка эвээшти ап турар-дыр бис, малаа мурнакчыларның дуржулгазын алгылаары чоп».

Журналист болгаш чогаалчы чоокан Василий Эренчинниң бо чүүлдү бижээн черинге каш хонуп мурнунда чордум. Тараазын [illegible] [illegible] чыы [illegible] турганындан [illegible].

— Сайзыраан [illegible] чемнен [illegible] — деп Хемчиктиң [illegible] аттыг совхозтуң директору Валерий Товуу өөрүп, Улуг Анчы [illegible] ышкаш чалгып турган кызыл тасын-че көрүп тур. А колхозтуң куш фермазы турган черде каш борбак бора чеке [illegible] печинешти. Терек-тиг-Хем суурнуң садыгларынга Кызылдан экеп турар чуургаларның түңү 10 муң четпес болду. Үстүгбей угбайның хоорумзаргы-биле чергелештир Эзирбектиң малчыннарының кешкүн аалдарының дагааларын караамга көзүлдү.

Ол-ла эрги «Шын» солунда Каа-Хем райондан Г. Кимей деп кижи мынча деп бижээн: **«Тиилелге» кодээ ажыл-агый артели кара зиилиг фермазы тургускан. Колхоз баштайгы чылда 45 муң рубль орулга алырын планнаан».**

Эрги солуннарны ажып көрүп орарга, ол үеде тоолай ажылы база аажок сайзыраан. Ам дагаа, диигиболган тоолай өстүрер кижилер, өг-бүле звенолары болгаш кооперативтер бажын ажыр байыды-ла, чонун даа амыратты-ла!

Чооду КАРА-КУСКЕ.

ХООЧУННАР, КАЙДА СИЛЕР, ХАРЫЫЛАП КӨРҮҢЕР

Бодунуң Ада-чуртунуң хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш эрес-маадырлыг демисешпишаан, бистиң чуртувус Улуг Тиилелгени чаалап алганындан бээр 45 чыл болган. Ол дээш миллион-миллион совет кижилер амы-тынын берген.

Дайынның сорбулары тайлып читкен болбажок, авалар болгаш дулгуяк арткан кээргенчиг херээженнер өлгеннериниң чевег-хөөрлеринге кээп, эрткен ол коргунчуг үени сактып, карактарының чажын ам-даа токпушааан. Хөй-хөй кижилер оларга эргим ындыг черлерге безин келбес деп чүвени сактып келирге, сагышка кара хөө дег, муңгаранчыг-дыр. Чүге дизе оларның ха-дуңмалары, кадайлары, ашактары ис чок читкен болгай. Оларның дугайында сактыышкын болгаш олар дээш сагыш-сеткилден ажыг-шүжүг ам-даа читпээн болгаш читпес-даа. Бистер чаңгыс-даа ат утпас ужурлуг бис. Төрээн чурт, өг-бүле бүрүзү оларның шуптузунуң адын чаңгыстап адап бижиирин негеп турар.

СЭКП ТК-зы 1995 чылга чедир Бүгү-эвилелдиң тураскаал дептерин белеткээр болгаш үндүрер дугайында доктаал хүлээп алган. Төрээн чурттуң хосталгазы дээш боттарының амы-тынын харам чок берген бүгү-ле шериг албанныгларның, партизаннарның болгаш чалыы ажылдакчыларның аттары анаа киир бижиттинген турар ужурлуг.

Боттарының кады ажылдап чорааны, эгин кожа кады дайылдажып чорааны эш-өөрүнүң дугайында чугаалап бээрин бүгү хоочуннар-кызыгаарлыларлардан, Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилеринден дилеп турар бис. Ыланғыя ис чок читкен деп санадып турарларының салым-чолу бисти дүвүредип турар. А ындыглар дыка хөй болгай, ол коңчуг хараадаңчыг.

Тураскаал номунга ис чок читкен кижини киир бижиирин ооң өлгенинин дугайын бадыткап турар чаңгыс-ла херечи-бижик четчир. Фронтучулардан, дайынга өлген кижилерниң дөргүл-төрелдериниден, чоок кижилеринден бистиң адрезивиске келген чагаалар ис чок өлүрткен кижилерге санадып турарларының чүс-чүс аттарын катап тургузарынга дузалаан.

Дилээшкин бөлүүнүң адрестери:

101100 Москва хоорай, Дзержинск кудумчузу, бажың 2.

226010 Рига хоорай, Фриче Гайл кудумчузу, бажың 62.

193015 Ленинград хоорай, Воинов кудумчузу, бажың 62.

252003 Киев хоорай, Владимирская кудумчузу, бажың 26.

Улуг Тиилелгениң алдары дээш амы-тынын өргээн ада-чуртчуларның чырыткылыг аттары болгаш тураскаалы кымга эргимниг, биске харыылап көрүңер.

В. МАКАРОВ.

ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң дилээшкин бөлүүнүң начальниги, бирги рангының капитаны.

ХОККЕЙ: бот-орулга-чарылга

Дээди лиганың он беш клуву ССРЭ чемпиону ат дээш демиселди эгелей берген. Бирги үе-чада үезинде декабрь эгезинге чедир командалар маргылдаазы ийи ээлчеглиг чорудар. Келир чылын база-ла ынчаар ойнаар. Ынчап эң эки көргүзүглерлиг он команда чемпионну болгаш шаңналдыг черлер эдилекчилерин тодарадыр. Чемпионат эгелээр бүлүүзүнде ССРЭ-ниң Хоккей федерациязының даргазының бирги оралакчызы Юрий Королевка СЭТА-ның корреспондентизи айтырыглар салган.

— Чаа хоккей сезонунда кол чүүл кылдыр чүнү санап турар силер?

— Бирээде, дээди лиганың бүгү клубтары бот-орулга-чарылганың аңгы-аңгы хевирлеринче кирген. Ындыг болганда олар боттарын бодуу хандыртынар, орулга киирип алыр апаар. Ам бир команданы сезон үезинде хандырарынга 750-900 муң рубль үнүп турар. Чажырып канчаар, ол чарыгдалдарны ийи-үш-ле хире команда дедир эгилип, дуглап турган болдур ийин.

Шиитпирлээр айтырыглар эвээш эвес турган. Ареналар дээди клубтардан бедик арендa төлевирин ап турган таварылгалар бар. Ындыг чижектер Москвага турган. Ам кайы-даа тала ол дугайын [illegible] кылдыр дугуржуп апкан.

Бот-орулга-чарылгаже шилчилгени Свердловскинин, Усть-Каменогорскиниң, Казаньда база эвес эгелээн. Свердловскинин Культура ордузунда кафени, видео-классты ажыткан. Казаньда чурттуң чемпионадының бирги үе-чадазының билеттерин садыпкан. Анаа хары угда 14-15 муң кижи кире бээр катокту тударын планнап турар. Ол Эвилелге эң улуг каток болур.

— Хоккейжилерниң акшаңалыңы... Ол өскерилген ирги бе?

— Бистер колдуунда футбол-биле чергелештир чоруп орар бис деп чугаалаар апаар. Күш-ажыл болгаш социал айтырыглар талазы-биле күрүне комитеди август 16-да доктаал үндүрген. Ында футболистерниң болгаш хоккейжилерниң профессиязын хоойлужударын көрген. Ам спортчу бүрүзүнүң күш-ажыл дептерин-де «хоккей талазы-биле инструктор» деп бижиир турар. Дээди лиганың хоккейжиле-

шаңнал акшаны алырын база көрген.

— Клубтар бот-акшаланыышкынче шилчий берген болганда, ам спортчуларның бир командадан өскезинче шилчилгези кандыг апаары? Оринун тургузарының акшазын төлеп бээр бе?

— Чугаажок. Орнуун тургузарының азы дуглаарының тускай системазын ажылдап кылган. Дээди лига клувунуң бир ойнакчызы өске командаже шилчиир дээр болза, ойнакчыны хүлээп ап турар команда 24.500 рубльди чарыгдаар апаар. А чурттуң шилиндек командазының ойнакчыларынга хамаарыштыр ындыг төлевирниң хемчээли 294 муң рубль болур. Оон ынай ойнакчыларны удур-дедир солчуп алыры дижик. Халдакчы Петр Малков дээш армейжилер Киевтиң «Сокол» командазынга 24.500 рубльди төлээн.

— Дээди лиганың бүгү командалары акционер «Россия» ниитилелге камгаладып алган дээрзин парлалгага дыңнаткан болгай. Бо чаа чүүлдүң дугайын тодаргай чугаалап көрүңерем?

— «Россия»-биле хөй талалыг керээни чарып ап болур. Камгалал кылыр клубтарлан болгаш бүгү-ле ниитилелден командаларның акшазы спортчуларны камгалаары дугайында фондузун тургузарын көрген. Мында чугаа кайы-бир спортчу аар кемдээшкин алгаш, хоккейге оон ынай ойнап шыдавазының дугайында чоруп турар.

Оон ынай чамдык айтырыгларны база эде көөр деп турар. Чурттуң хоккейге чемпионадын ийи ээлчеглиг эрттирер бодап турар бис. Ооң-биле кады федерация чуртка 1995 чылда профессионал хоккей лигазын тургузарының дугайын планнап турар. Ол үеге чедир бистер-даа, клубтар-даа бүт кырынга быжыг туруштарынга бүзүрелдивис улуг.

— Адак соонда делегей чергелиг маргылдаалар дугайында чүнү чугаалаар силер?

— Бо сезонда ындыг болуушкуннар эвээш эвес болур. Ол дээрге, чаңчыл апарган «Известия» солуннуң шаңналы-дыр. Анаа декабрь айда Чехо-Словакияның, Швецияның, Финляндияның, Канаданың, ССРЭ-ниң командалары киржир. Келир чылын апрель айда делегей чемпионады Финляндияга эртер, а сентябрь айда Канаданың кубогу дээш командалар маргыжарлар. А ам сентябрь 12-ден 19-ка чедир бистиң чуртувуска Национал хоккей лигазының «Монреаль канадиенс», «Миннесота норд старз» командалары аалдап келир.

САРААТ — «МӨӨГҮ»

Бистиң арга-арыгларывыста янзы-бүрү хевирниң мөөгүлери өзүп үнүп турар болгай. Ынчалза-даа бо дег улуг чаагай мөөгүнү арыг иштинден кым-даа көрбээн боор. Ындыг мөөгүлер малга чемнер белеткээн шөлдерге үнүп келгилээр. Кезиш, сараат-таан сигенни ээн каап-тарга, мал-маган амырап чиир. Ол-бо талаларындан чиирге, шынап-ла, мөөгүге дөмейлежи бээр. Ону кажаалап, азы кыштагларже чогуур үезинде сөөрткен болза, хайыраан сараат «мөөгүже» шилчивес ийик.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«СЫЛДЫСЧЫГАШ»

Бо чылын, Ак аът чылында бистиң республиканың уругларының амыдыралынга улуг өөрүнчүг болуушкун болган. Уругларга «Сылдысчыгаш» солун катап үнүп эгелээн. Өөредиг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] дугайында [illegible] [illegible] чогаалдарын, ынак башкыларының, аваларының дугайында болгаш өске-даа бижээн материалдарын, чогаалдарын уруглар тергиин дыльчга илередип бижиш, редакцияже чорудуп турар. Ынчангаш чаа-ла чырып кылып олурар «Сылдысчыгаш» оларны өне идегелдиг, шынчы өңнүү, сүмелекчизи, ынак солуну болуп бар чыдар. Уругларның бүгү талалыг кижизидилгезинге, ыраккыя төрээн дылын ханы билип алырынга, ада-өгбелериниң чаагай чаңчылдарын билип, ону сагып өөренириңге чаа солуннуң ролю улуг болур ужурлуг.

Уруглар солуну «Сылдысчыгаштың» катап үнүп эгелээнинге өөрээннерин, оң чырыының моон ыңай өшпезин күзээннерин хөй санныг чагаалары бо хүннерде безин редакцияга кээп турар. Номчукчуларның ынчаар дүвүревес арганы чок. Солун айытпас үезинде үнүп эгелээн болгай. Ынчалза-даа солунну үндүрериниге саадын болгаш оон саң-хөө талазы-биле айтырыы чедир шиитпирлеттинмээн турган. Чогум-на ооң уламындан дыка берге байдалга ажылдап эгелээн бис. Ону бистиң солунувус улуг-даа, бичии-даа назылыг номчукчулары дораан эскерген. Редакцияга доралан-на «Солуннуң арыннарынга үлгүн материалымның тоңзарын «Сылдысчыгаштың» агар санынче шилчидип турарын дилеедим» дээн сөстерлиг чагаалар хөй-биле кээп эгелээн. Боттарының эки туразы-биле күзелин эш-ле баштай илереткеннер: Тес-Хем райондан Моторк Тарчин, Кызыл районда «Х Улуг хурал» совхозтан Билей-оол Мандып-оол, «Шын» солуннуң ажылдакчылары Седип Моңгал, Артур Хертек, «Тываның аныяктары» солуннуң ажылдакчылары Иван Херлии, Моңгуш Эртине, Кызыл хоорайдан башкы Мария Доңгак, ажылчын Александр Кыр, студент Лада Моңгул-оол, Моңгун-Тайгадан Салчак Молдурга олар болганнар. Мындыг чергелиг чагаалар ам-даа кээп турар.

Оон-биле чергелештир боттарының эки туразы-биле дузаламчы акша шилчиткен албан черлери, организациялар база бар. Анаа Тыва АССР-ниң Дээди Соведи, Чадааның Пионерлер бажыңы база Бии-Хем районда Тарлаг ортумак школазы хамаарыжыр.

Редакцияның эт-херекси талазы-биле айтырыгларын шиитпирлээринге РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитеди болгаш БАЛКЭ Тыва республика комитеди улуг дузаны көргүскен. Бо черлер боттарының артыкшылдыг эт-херекселин уруглар солуннунга халаска берген. Ол ышкаш Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерствозунуң хөй түннүг акшага фото-чурук тырттырып кылырынга ажыглаар эт-херекселдерни дузаламчы кылдыр садып бергенин демдеглевес арга чок.

Саазын — солунга бирги чергениң айтырыы. Ол чонта солунувус номчукчуларга чедер эвес. «Сылдысчыгаштың» үзүктел чок үнүп турарынга баштайгы берге үелерде РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң парлалга черни улуг дузаны көргүскен. Бо нарын болгаш берге айтырыг Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады Ч. Д. Б. Ондарның дорт киржилгези-биле [illegible] чедип тыптынып, шиитпирлеттинип турар.

Бүгү-ле бо уруглар — чаңгыс дижир болгай бис. Ынчангаш уруглар солуннуң улуг орны ыңай [illegible] «Сылдысчыгаштың» баштайгы [illegible] [illegible] бээр силер. Ынчалза-даа [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] материал-техниктиг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] машиналарының [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чараш [illegible] солун, чүгле типографияга [illegible] [illegible] болур деп номчукчуларга чугаалаары эртик эвес.

Солун номчукчуларынга чедир [illegible] эртер. [illegible] баштайгы [illegible] — [illegible] «Союзпечать» ажылдакчыларынга [illegible]. Оон типографияга солунну өртүр, парлаар. Белен болган солунну [illegible] ажылдакчылары [illegible] айы-биле [illegible], [illegible] бүрү транспорттуң дузазы-биле республиканың бүгү бөлүктеринде чагыкчыларынга чедирер. Ол-ла бүгү ажылдарны кылганы дээш редакция ук организацияларга түс-түңнүн [illegible] төлей бээр. [illegible] мурнунда чылдарда бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] оларның [illegible] [illegible] өскей. [illegible] [illegible] бистиң чуртта бар хамык-ла солуннарның, журналдарның өртек-үнезинче ушкадып турар ужуру-даа ында. Ол ышкаш солунга өске чугула материалы — саазын өртээниң улгадыышкынын утпас ужурлуг бис. Үстүнде хамык айтырыгларны шиитпирлээр [illegible] эрткен неделяда республика солуннарының [illegible] талазы-биле ажылдакчылары биле «Союзпечатьтың» [illegible] Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң, республика типографиязының удуртукчулары, тускай специалистери үштен эвээш эвес катап ужурашканнар. Анаа маргылдаалыг, чидиг чугаалажыышкыннар болган.

Хынамчалыг чоруткан садыгжыларның түңнелинде харылзаа ажылдакчылары солуннар редакциялардан хөй түңнүт акша төлевирни алыр болуп турар. «Сылдысчыгаштың» харылзаачыларга төлээр акшазы [illegible] [illegible] орулгазындан безин улуг болган. Бо бүгүнү өөрениш көргеш, республика уругларынга дуза кылдыр Тыва АССР-ниң Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели ук доктааттынган чарыгдалдарын 50 хуу чиигеткен. Ол база-ла биске дуза болган дээрзин утпас [illegible].

Шак [illegible] берге [illegible] үеде «Сылдысчыгаш» бут кырында туруп, ооң чогаадыкчы ажылы шуулап орар. Ам-даа чедир шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар бар. Анаа боттуг дузаны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели көргүзер болган. А «Сылдысчыгаштың» саң-хөө айтырыын В. И. Ленин аттыг Совет уруглар фондузу бодунга алган. «Демниг сааскан теве-даа тудуп чиптер». Шак ындыг бүгү талалыг [illegible] [illegible] [illegible] «Сылдысчыгаш» моон соңгаар бодунун одун өжүрбес дээш шудургу хөделип турар.

ЭРГИМ ХҮНДҮЛҮГ АДА-ИЕЛЕР!

«Сылдысчыгаштың» келир үеде салым-чолу Силерден база дорт хамаарыжыр дээрзин утпаңар! Бо хүннерде солуннарга, журналдарга чагыдылга кампаниязы кидин түлүк чоруп турар. Моон мурнунда чылдарга бодаарга ооң хуусаазы коңчуг кыска — чүгле ийи ай. Оон-биле чергелештир солуннарның чагыдылгазының өртээ өскен болгай. «Сылдысчыгаштың» чаңгыс номериниң өртээ 4 көпеек. Ол өске солуннарга бодаарга домей-ле чиик болуп турар.

Бистиң республикада уругларга чаңгыс солун бар. Ол солунну уруглар аажок номчуксаар, анаа чагыдылгалыг турарын күзээр. «Сылдысчыгашты» уруунга азы оглунга бүдүн чылда чагыдып берген ада-ие, кырган-ава, кырган-ачаның төлүнге өртээ турбас онзагай белектиг болгаш ол. Ынчангаш «Сылдысчыгаш» солунну уругларыңарга чагыдып бээриңче далажыңар, эргим ада-иелер!

ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээш, октябрь 31-ге чедир уламчылаар.

«Сылдысчыгаштың» чылда чагыдылгазының өртээ — 4 рубль 16 көпеек. Чартык чылда — 2 рубль 08 көпеек.

Чагыдыганы ада-иелер ажылдап турар черлериниң аайы-биле хөй-ниитичи тарадыкчыларны, харылзаа салбырларын, «Союзпечать» черлерин дамчыштыр кылдыңар болур.

Александр ШОЮН,
«Сылдысчыгаш» солуннуң редактору.

Бөгүн — Танкистер хүнү

Куяк камгалал болгаш кижилер

Совет улус сентябрь 9-та Танкистер хүнүн демдеглеп турар. Танкистер боттарының профессионал байырлалын канчаар уткуп турарының дугайын чугаалап бээрин Куругаг чер шериглериниң кол штавының начальниги генерал-полковник Д. А. Гринкевичиден СЭТА-ның корреспондентизи М. Захарчук дилээн.

— Дмитрий Александрович, мындыг байырлалдарны элээн каш чылдар мурнунда болгаш ам демдеглеп турарывыстың аразында ылгал бар бе?

— Бар. Талтаашкын чылдарында бистиң ниитилел бисче, оон иштинде армияга эмин эттир байырлаар турган бис. Ам ындыг эвес апарган. Боттарывыстан элээн негелделиг апарган бис. Ынчалза-даа моон мурнунда хөй-ле журналдар, солуннар армияны аажок мактап турган болза, ам бо сөөлгү чылдарда армияга, оон иштинде танкистерге хамаарыштыр дыка хөй шүгүмчүлел кылып, харын-даа шеригниң херээ чок деп сүг турар апарган. Мени черле эки билип көрүңер: бисти мактап-ла турзун дивейн тур мен, а кандыг-даа шүгүмчүлел кылыр дээр болза, чүвениң алыс чылдагаанын илередип, чөптүг чүүлдү тодарадып, алызын болдап бижиир болза ажыктыг эвес чүве бе?

— А ынчаарга танкистерде шиитпирлезе чогуур айтырыглар-ла хөй ышкажыл?

— Ындыг айтырыглар чүгле бисте эвес-ле болгай. Ам шериг реформазы чоруп турар. Шеригниң, чепсектиң болгаш техниканың санын дыка кызырарын планнап турар. Совет Эвилелиниң болгаш бистиң Варшава керээзиниң талазы-биле эвилелчилеривистиң чоокта чаа кылганы улуг инициативазының түңнели ындыг.

— Европадан танк кезектерин, салбырларын үнзүрерин хажык чок күүселип турар бис. Бо талазы-биле бергелер таваржып турар бе?

— Бо чиңгиг айтырыг — чуртталга айтырыы. Ону бистиң Камгалал министерствозу чааскаан шиитпирлеп шыдавазы билдингир болгай. Ынчангаш бистиң чазаавыс бо шиитпирлеринге деңзелдер бээр деп идегеп турар бис. Оон ыңай танкистерниң дамчыттынган шериглерниң дугайында мындаар чугаалаар мен. Чаа черле келгилеен танк кезектериниң, салбырларының херек-дилеге баазазы чок, чурттаар оран-савазы чедишпес, бергелер бо-ла турзуптунун келирдир болза, чүгле ангы-ангы танк кезектери эвес, а дашты-быдан чедип келген бүгү шериглер — солдаттар, офицерлер профессионал харысаалгазының, политиктиг билииниң бедиин, ханы медерелдиин көргүскен.

— Шеригни болгаш чепсекти чаңгыс талалыг кызырарынга хамаарыштыр чамдык кижилер мындыг айтырыгларны база салып турар: бодувустуң камгалал күчүвүстү кошкадыптас бис бе? Анаа хамаарыштыр силерниң бодалыңар чүл?

— Ол улусту билип тур мен. Политиктиг чаа бодалдыңның ачызында бисте-даа, барыын чүкте-даа шериг күжү ийиги черге ниң айтырыы кылдыр шилчип берген. Оон орнунда бүгү айтырыгларны шиитпирлээринин политиктиг методтары келген дээрзин хөй-хөй кижилер медереп биле берген. Шеригниң техниканың санын кызырары-биле кады бистер оон шынар составын эки жидерин шиитпирлеп турар бис. Ынчангаш дайынчы белеткелдиг танк шериглериниң кезектеринге улам бедиир, байылар оон камгалал күчүзүн күштелдирер апаар бис.

Курагаг чер шериглериниң структуразынга танк кезектериниң болгаш салбырларының ролю бо-ла чевеэр улуг ужур-дуза-лыг болуп артар. Эртем дайын чылдарында ышкаш, ам бо тайбың дайынчы белеткелдер уезинде оон кол угланыышкыннарга — камгалалга база улуг шаан хамаарышкыннарга ажыглаар. Чугула ынчангаш совет танк улеттерүнүң хөгжүлдезинге чепсеглелиниң ажыктыын бедидери, машиналарның кандаа-даа черге шыдаар аргалыы, оларның камгалал аргазын сайзырадыры ышкаш ындыг угланыышкыннар кол черин ээлеп артар.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

СЕРЕМЧИДЕ ХОРА ЧОК

Сентябрь 5. Ол хүн дургузунда республикага 3 хулиган херек, 2 автотранспорт озал-ондаа, күрүнениң база хамаатыларның өнчү-хөреңгизин оорлаан 19 таварылга болганы бүрүткеттинген. Үптээшкин, өлүрүүшкүн, бодунуң амы-тынынга четтинген чорук база бар.

Хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаар херекке улусчу дружиналарның 75 кежигүнү хайгааралче үнген. Районнарның иштики херектер килдистериниң дежурный кезээнге биче хулиган херек дээш 13 кижини эккелген, 42 кижи эзириктер сергедир черге кирген. Автотранспортту эзирик башкарып чораан 5 чолаачыны КАИ ажылдакчылары туткан. 6 кем-херек үүлгедиинин милиция ажылдакчылары ол дораан ажыткан.

Хайыракан суурда Эл-Бажы кудумчузунда бажыңның девискээринден Д. Доржунуң мага-боду тывылган деп медээ Улуг-Хем районнуң иштики херектер килдизинге кирген. Ону күш-биле өлүргенниң демдектери бар боп турар. Ол-ла суурнуң чурттакчызы М. Кандан-оолду оперативтиг бөлүк тудуп алган.

Тожу районга үптээшкин болган. Кайда-даа ажылдавайн турар Х. Кол дээрзи «Май 1» совхозтуң малчыны Долгарның уруун үптеп, оон аъдын база магнитофонун хунаап алгаш, дезипкен.

«Чехов» ниитилелинге хамаарыжыр гаражтан 79-01 ТБЖ дугаарлыг «ВАЗ-21013» автомашинаны сентябрь 5-тиң дүнезинде оорлаан. Оон шимчедикчизиниң дугаары — 6082148, кузовтуң — 4084771.

Чөөн-Хемчик районнуң тавы Чадаана хоорайда хлеб заводундан, газтыг суг бүдүрер цехтен 100,75 килограмм чигирни дүне оорлап аппарган бооп турар. Ону үүлгеткен кижилер билдинмейн турар.

Чөөн-Хемчик районда «Кирбиниш-сарай» деп адаар черге Н. Тюлюш дээрзи хулиган байдал-биле үш бажың соңгазын бускан.

Каа-Хем районнуң Авыйганда интернат-бажыңның ажыл-агый эргелекчизинге ажылдап турган В. Кабардип чүрек дужунче аттынып, бодунуң амы-тынынга четтинген.

Мотоцикллер читкен дугайында билдириишкиннер база кирген. Улуг-Хемден 05-55 ТВГ дугаарлыг кара өңнүг «Днепр» мотоцикл читкен, шимчедикчизиниң дугаары — 268212. Ак-Довурак хоорайдан оор алган мотоциклдиң ылгавыр демдээ — 62-26 ТВА дугаарлыг кызыл өңнүг «ИЖ-П-5», шимчедикчизиниң номери — 133408. Каа-Хем районнуң Сарыг-Сеп суурдан читкен мотоциклдиң ылгавыр демдектери — 04-50 ТВГ, ак-көк өңнүг «ИЖ-Ю-4», шимчедикчизиниң дугаары — 5570228.

Республиканың иштики херектер килдистериниң дежурный кезектеринге кем-херек болгаш өске-даа үүлгедиглер дугайында 33 дыңнадыг кирип, бүрүткеттинген. Аар 3 кемдээшкин, күштээшкин, Кызыл хоорайга үптээшкин болган. Хамаатыларның хууда өнчүзүн оорлаан 15, күрүнениң өнчүзүнге хол дэгген 7 таварылга демдеглеттинген бооп турар. Наркотик хавырганының дугайында бүрүткел база бар. Чоок кижилерниң ис чок читкенин дыңнаткан нийн билдириишкин кирген.

Өвүр районда «Коммунизмче орук» совхозтуң малчыннары Н. Куулар биле С. Монгуш олар кады аражалаан. Түннелинде үпген алгыш-кырыш уезинде, Куулар Монгуштуң бажынче дуран-биле каккан, ногаараан кижи амы-тынындан чарылган.

Бии-Хем районда Өөк суурнуң чурттакчылары Х. Ооржак биле С. Багай-оол оларны милиция ажылдакчылары тудуп алган. Олар аъш-чем барааннарының магазининче соңга бузуп киргеш, элээн каш шил водка оорлап алганынга каразыттырып турарлар.

Улуг-Хем районда Чодураа кожээ Советиниң даргазы В. Д. Эртинениң дыңнадып турары-биле алырга, хлеб хүлээп алырынга кордүнген көзенектен кирген кижилер магазинден хааржак иштиг «Улыбка» дээр шоколадты, «Победа» деп эр хол шагын, херээжен тоннуну оорлаан боор турар.

Кызыл районда Сукпак суурга милиция ажылдакчылары Ю. Булатовту тудуп ап, конопля чыттыг 15 грамм чүүлдү оон хавырган.

Кызыл хоорайдан 25-25 ТВБ дугаарлыг «Урал-2М-63» мотоцикл читкен, оон шимчедикчизиниң дугаары — 342278, бирээзиниң ылгавыр демдектери: 06-15 ТВГ «ИЖ Ю-5», шимчедикчизиниң дугаары — 173509.

9 кем-херек үүлгедиглериниң милиция ажылдакчылары ол дораан илереткен. Дежурныйлаашкынче 53 дружинник үнген. 8 кижини биче хулиган херек, 26 кижини эзирик чорааны дээш туткан, эзириктер сергедир черге он үш кижи кирген. Транспортту эзирик башкарып чораан 4 чолаачыны КАИ ажылдакчылары [illegible] реткен. Каяа-даа серемчилел херек.

Анатолий САДОВОЙ
Милицияның капитаны.

МАРШРУДУН ЭДЕ КӨРЗЕ

5 дугаарлыг автобустуң халып турарының багайы, азы дорту-биле чугаалаарга, чамдыкта шуут халывастай бээриниң дугайында силерже бижикседим. Беш дугаар автобус эрткен чылгы маршруду-биле халыыр болза, оруктар эки, арта асфальтылап каан-дыр. Чүгле «Тудуг материалдары» садыының чаны, бичии черде сай бар. Ол-ла.

Ылаңгыя, ажы-төлдүг улуска биске дыка берге-дир. «Оюн Күрседи салыы» бирде ажылдавайн баар. Чанывыста кооператив садыынга ында-хаая хлеб, сүт кээр болганда, хоорайже кылаштап баткаш, садыглап алгаш дедир кылаштаар ужурга таваржыр-дыр бис. Иштиг-саттыг херээжен кижи 1-2 харлыг уруун эдертип алгаш, орукка машина, такси дозарга албас боор-дур. Ол хиреде чаза кеттиниң, будуттунуп алган алыяк урутларны аппаар-дыр. Бир дугаарында не кижиниң хүндүлээр турганы, өс кээр хүндүлээрлер база бар чорду. Ооа автобус орта чоруп турган болза, мынчаар хилинчектенмес ийик бис.

Бистиң бо талаже чаңгыс 5 дугаар автобус халыыр. Көөрге, топте шупту автобустарны чаңгыс үгже чыып алган боор-дур. Ооа 6 дугаар автобус «Тудуг материалдаашо» трасса-биле халып турган болза, боттарының маршруду, шагы-даа таарыжыр чадавас деп бодаар бис. 5 дугаар автобус халычайн-даа баар болза, 6-га олуруптар-ла болгай. Бичии суур эвес, Кызыл улуг хоорай-дыр. Бистиң бо дилээвисти өөрениип көөр болза, эки боор деп пассажир АТБ-зиниң ажылдакчыларындан дилеп, дуза манап артывыс.

Зоя КАРА-САЛ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ

Понедельник

СЕНТЯБРЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 Бут бөмбүгү дамчулары. 9.15 П. И. Чайковский — Концерт. 9.25 «Мени эдертип ап». Уран-чечен телефильм. 10.40 «Эфирде хөгжүм». Шилиттинген чогаалдар. 11.25 «Дириг амытаннар оранында». 12.30 — 13.10 «Үе». 16.45 Уруглар шагы. 17.45 В. А. Моцарт. Концерт. 18.00 Мультфильм. 18.30 «Үе». 19.00 Парламентарийлер Останкинода. 19.35 Бут бөмбүгүнүң дамчудалы. 19.55 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен телефильм. (Бразилия) 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Т. Уильямс — «Изиг крыша моортай». Шии. Чапсарда (22.40) — Коллаж. 00.30 — 00.55 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.10 «Аян-чорукчулар альманаы». 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 2 класс. Кустуң демдектери. Телефильм. 9.05 Итали дыл. 09.55 Компьютер-биле чугаа. 10.40; 11.35 Астрономия. 11 класс. Сылдыстыг дээр. 12.05 «Мээң кижилерим». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 14.20 Концерт. 14.35 — 16.00 «Ильяжке куда бүдүрүүнде аян-чорук». Уран-чечен телефильм (ЧСФР). 17.55 Телекөвүрүг «Москва — Брюссель». 18.25 Коллаж. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Информас-публицистиг программа. 19.35 Медээлер. 19.40 Барымдаалыг фильм. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Концерт. 20.40 Барымдаалыг телефильм. 21.30 «Үш билдинместиг бодалга». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 22.35 — 00.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Химик».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Концерт. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

Вторник

СЕНТЯБРЬ 11
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Т. Уильямс — «Изиг крыша моортай». Шии. 11.25 Уруглар шагы. 12.15 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 17.40 «Сверчков». Фильм-концерт. 18.30 «Үе». 19.00 Эрге-чаагырга — Совет черге. 19.30 Мультфильм. 19.40 Улусчу аргалар. 19.50 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сес». Литературжу-уран-чечен программа. 23.30 Б. Чайковский. Концерт. 00.20 — 00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Аян-чорукчулар альманаы». 8.35; 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Ала-чурт чүден эгелээрил. 8.55; 9.55 «Рабово. Куску хүн». Телефильм. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 6 класс. Үнүштер база бис. 11.05 Авам, ачам база мен. 5-тен 6 ай чедир уругнуң өзүлдези болгаш кижизидилгези. 12.05 «Үш билдинместиг бодалга». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.40 Хөгжүм болгаш мода. 14.30 — 15.40 «Карино». 6 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. (Польша) 17.50 Телекөвүрүг «Москва — Брюссель». 2-ги дамчыдылга. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Азия тевү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Чарлалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кодааның амыдыралы». Кодааның ажылчыларының күскү сатыш салыышкыннары.

МОСКВАДАН

21.20 «Объективте — дириг амытаннар. Сарлык». Телефильм. 21.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40 — 00.45 «Үш билдинместиг бодалга». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Я. Райнистиң төрүттүнгенинден бээр 125 чыл болганынга. Телефильм. «Райнис. Шелүгге». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Концерт. ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Сметанников.

Среда

СЕНТЯБРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Сес». Литературжу-уран-чечен программа. 10.35 «Аян-чорукчулар клуву». 11.35 «Ол болган... болган». 11.55 Барымдаалыг фильмнер. 12.30 «Үе». 13.10 — 14.00 Б. Чайковский. «Элээди». 16.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Жуковскийниң черинде». 17.15 Уруглар шагы. 18.15 Алыпталарның аас чогаал ансамблиниң концерти. 18.30 «Үе». 19.00 И.-С. Бах Концерт. 19.25 М. Н. Ермолова аттыг театрга болган чорудулга дугайында. 19.45 Чугула интервью. 19.55 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Айыы хүнү чок сактыышкыннар». Уран-чечен телефильм. 23.00 Бут бөмбүг. Европаның чемпионадынга шилилгелиг маргылдаалар. ССРЭ биле Норвегияның шилилдек командалары. 01.00 — 01.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Аян-чорукчулар альманаы». 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Арыг иштиг-биле чоруп ор мен. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. «Экии, физика!». 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Үш билдинместиг бодалга». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 И. С. Козловскийге тураскаатган кежээ. 14.30 — 15.25 «Карино». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 18.05 Телекөвүрүг «Москва — Брюссель». 3-кү дамчыдылга. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Информас-публицистиг программа. 19.35 Медээлер. 19.40 Барымдаалыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Райнис. 1905 ч.». Телефильм. 21.00 Концерт. 21.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40 — 00.55 «Херекти судче шилчиткен». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Хөгжүм телеабонементизи. Р. Щедрин композитор-биле концерт-ужуражылга. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

СЕНТЯБРЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бут бөмбүг. Европа чемпионадынга шилилгелиг маргылдаалар. ССРЭ биле Норвегияның шилилдек командалары. 10.15 Кижи. Чер. Октаргай. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 — 13.30 М. Н. Ермолова аттыг театрга болган чорудулга дугайында. 17.15 Уругларга фильм. «Акмаль, дракон база принцесса». 18.20 Ф. Лист. № 6 венгр рапсодия. 18.30 «Үе». 19.00 Экологияга тураскаатган конференция. 19.55 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 И. Л. Андрониковтуң рассказтары. 22.20 «Камера делегейже көрүп тур». Совет немецтер: төөгү болгаш амгы үе. 23.20 П. И. Чайковскийниң романстары. 23.45 — 00.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Аян-чорукчулар альманаы». 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Хүн болгаш хүн системазы. 8.55; 9.55 Телефильм. «Тарханнар». 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.45 Биология. 8 класс. Эзремчигейлер. 11.00 «Бир эвес силерниң харыңар...». 12.10 «Херекти судче шилчиткен». Уран-чечен фильм. 13.20 Барымдаалыг фильмнер. 13.55 Ритмиг гимнастика. 14.25 Ф. Листиң симфониялыг поэмазы «Мазепа». 14.45 — 15.35 «Карино». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 17.55 Телекөвүрүг «Москва — Брюссель». 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Азия тевү». Информас-публицистиг программа. 19.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кадар — казыыр». Аныяктар программазы. Район милициязының ажылдакчызындан 24 шак.

МОСКВАДАН

21.10 Улуг кижилерге мультфильм. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 Полтаваның музейи. 23.25 — 01.40 Хоккей. Эш-хуу ужуражыышкын. «Спартак» (Москва — «Миннесота норд старз» (АКШ). Чапсарда. (00.00) — Барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 «Аяннажыышкын». Уран-чечен телефильм. (Венгрия). 19.55 Коллаж. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 — 21.10 Фильм-концерт.

Пятница

СЕНТЯБРЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Айыы хүнү чок сактыышкыннар». Уран-чечен телефильм. 10.20 Экологияга тураскаатган конференция. 11.05 И. Л. Андрониковтуң рассказтары. 11.55 Г. Канчелиниң «Чырыткылыг ундаралы». 12.30 — 13.10 «Үе». 17.15 Компьютер-биле чугаа. 18.00 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». «Дөжүм алдыны кандыг чаңнып турары». Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 «Зоопаркта — септеме». Мультфильм. 19.10 Чугула интервью. 19.25 «Амбрюно комиссарның угаанныгы». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. (Италия). 21.00 «Үе». 21.30 ИХМ-ниң медээлеринден. 21.40 Коллаж. 21.45 «Ол болган... болган...» 22.05 «Улуг Петр». Телефильм. 23.05 «Көрүүшкүн». 23.10 «Болчагны Татьяна Шмыга айыткан». Хөгжүмнүг уран-чечен фильм. 00.45 — 01.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Аян-чорукчулар альманаы». 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. «Дошка чылчы шавышкын». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 6 класс. Садко дугайында былина. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.05 «Аяннажыышкын». Уран-чечен телефильм. (Венгрия). 13.00 Фильм-концерт. 13.55 «Бүргег дээрлер...» Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.20 — 15.10 «Карино». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 «Тыва телевидениезин чалап тур». Аныяктар видеоканалы. 19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 19.30 «Парнасче чада» деп делегей телефестивалы. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 — 00.55 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Днепр».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.10 Коллаж. 18.15 Сергей Беликов ырлаар. 18.30 «Үе». 19.00 «Бүгүдеге спорт». 19.15 — 19.30 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

СЕНТЯБРЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Фильм-концерт. 9.05 Авам, ачам база мен. 5-тен 6 ай чедир уругнуң өзүлдези кижизидилгези. 9.35 «Чурт-та, Чер!». Экологтуг программа. 10.35 «Партнер». Коммерция медээчизи. 11.05 Свердловскиниң опера театры чалап тур. 11.45 «Ии» демдек адаа-биле. Эртем-тайылбырлыг программаның арыннарында. 12.45 «Бурда Моден» сүмелеп тур... 13.15 «Келир үеле варианттылар». Телефильм. 14.15 «Рябинушка» ансамбльдың концерти. 14.30 Шоу-Кейс бистиң аалчывыс. АКШ-тың барымдаалыг кинолары ССРЭ-де. 15.30 Мультфильмнер. 16.10 Кым ышкаш «Политиктиг чугаа». [illegible] 17.25 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады С. Лукин ойнаар (домра). 17.40 «Делегей панорамазы». 18.25 «Криминалдыг салым-чаяан». Уран-чечен телефильм, 1-2 сериялары. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чаазак черинде. 21.55 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. «Торпедо» — «Спартак». 23.50 «Ыры-90». 00.55 — 01.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Москваның хореографтыг коллективтериниң концерти. 8.55 Мультфильм. 9.10 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Төрүттүнген черин кайда». Бичи улустарның чаңгыс айтырыглары. 9.45 «Садка хөгжүм ойнап турган». Шии. 11.00 «Совет Россия». Видеоканал. 13.30 Киноконцерт. «Кино, ыраажылар база фантазия». 14.30 Орус чугаа. 15.00 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. 18.30 «Үе». 19.00 Хоккей. Эш-хуу ужуражыышкын. «Крылья Советов» (Москва) — «Миннесота норд старз» (АКШ). Чапсарда (20.25) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Парлалга клуву». 01.00 — 02.30 «Тулаана». «Полиция телефону 110» деп бөлүктен. Уран-чечен телефильм. (ГДР).

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 16
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

7.45 Бүгүдеге спорт. 8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 «Спорттуң таралы». 8.45 «Эртен эртте». 9.45 Аалчыларга бараан болуру. 10.45 [illegible] программа. 11.15 Делегейниң дээмелдер. 12.15 «Наймифилм». 13.00 Бүгүдеге педагогика. 14.00 Политиктиг чугаалар. 15.00 Төөгүлер уктуннуп орар. «Абсолют» ямы». Мультфильм. 16.30 «Калдың дамчыдылга». 17.45 «Ойна, гармонь!». Чапсарда (18.45) — «Бистиң черивис» деп фотоконкурс. 19.55 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен телефильм 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Бөдүүн болгаш мөңге төөгүлер дугайында. 21.45 — 23.25 «Алла Пугачева өн күктери-биле чалап тур».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Вертикаль». Телефильм. 9.00 Байкал хөлдү камгалап алырының дугайында барымдаалыг фильм. 9.55 Кыска хемчээлдиг уран-чечен телефильмнерниң баштайгы көргүзүү. «Пазура». «Бирги миниатюра». «Он бешки чай». 11.05 «Шажынның эгин нелдерин». Алма-Атадан дамчыдылга. 11.30 «Чашыс рейстиң долуманы». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 13.45 «Совет Россия». Видеоканал. 16.15 Чурт театрлары көргүзүп тур. «Сөөлгү хуусаа». Фильм-шии. 18.30 «Үе». 19.00 «Планета». Делегей программазы. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Баскетболга АКШ-тың чемпионады. «Детройт» — «Портленд». 21.20 И. Штраус. «Цыган барон». Оперетта. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 Барымдаалыг фильм. 22.55 — 00.55 Хоккей. Эш-хуу ужуражыышкын «Динамо» (Москва) — «Монреаль Канадиенс» (Канада).

КИНО

СЕНТЯБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «На тропе войны» (АКШ) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (улуглар) шактарда.

Видеозал: «Игла» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленький цветочек» 9.20, 12.10. «Девочка и крокодил» 10.40, 13.40. «Полнеба» (2 сериялыг. Испания) 15.10, 17.10, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Республика «Шкид» 11.40. «Танцор диско» (2 сериялыг) 13.40. «Танцуй, танцуй!» (2 сериялыг. Индия) 16.30. «Река» 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: Киночыыны № 30 10.00. «И придет тот день» (Индия) 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Юнга со шхуны «Колумб» 14.00. «Трагедия в стиле рок» (2 сериялыг) 15.40, 18.40 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 10-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Укхэд за миллион» (ЧСФР) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (улуглар) шактарда.

Видеозал: «Человек-амфибия» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Коротьние рукава» 9.20, 13.00. «Гипнор» 11.00. «На тропе войны» (АКШ) 14.40, 16.30, 18.20, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Полнеба» (2 сериялыг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Река» (АКШ) 14.50, 17.00, 19.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26. ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92. ◆ оралакчылары — 3-45-93 ◆ корреспондентер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-38-25 идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-31-98, 3-41-23 ◆ экономика — 3-34-40, 3-36-73 ◆ агропромышленник — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чаңгы медээлер — 3-28-03, 3-34-39 ◆ солунга — 3-34-03 ◆ корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ эдилге-чолдары — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-45-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга чазы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 485.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 11 вторник
№ 208 (14408)
1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРО КЕЖИГҮННЕРИ

ИВАН КУЗЬМИЧ ПОЛОЗКОВ

Курск областың Солнцевский районунуң Леш-Плот суурунга 1935 чылда төрүттүнген, орус. 1958 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Бүгү-эвилелдиң сан-хоо-экономиктиг институдун, партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле, СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязын дооскан. Мергежили — экономист.

1954-1957 чылдарда Совет Армияга шериг албаны эрттирген. 1957 чылдан Курск обласка колхозчу болуп ажылдап чораан. 1958 чылдан комсомол, совет болгаш партия ажылдарынга ажылдаан. ВЛКСМ райкомунуң ийиги, бирги секретары, партия райкомунуң секретары, ийиги секретары, райкүүском даргазы, Курск обласка СЭКП райкомунуң бирги секретары болуп ажылдап чораан. СЭКП ТК-ның аппарадынга элээн каш чыл ажылдаан. 1983 чылдан СЭКП Краснодар райкомунуң секретары. 1985 чылдан СЭКП Краснодар райкомунуң бирги секретары, 1990 чылдан улус депутаттарының Краснодар край Совединиң даргазы болуп ажылдап келген. 1990 чылдың июньдан — РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары.

1986 чылдан СЭКП ТК-ның кежигүнү. ТК-ның июль (1990 чыл) Пленумунга СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү кылдыр соңгуткан. РСФСР-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

АЛЕКСЕЙ СЕРГЕЕВИЧ СОКОЛОВ

Москва области Раменск районнуң Кудаково суурунга 1947 чылда төрүттүнген, орус национал дыг. 1972 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Москвада гидромелиорация институдун болгаш СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязын дооскан.

Күш-ажылчы чорудулгазын 1970 чылда Москва областың Раменск районунда Тельман аттыг колхозка инженер-механик болуп эгелээн. 1972 чылдан бээр комсомол болгаш партия ажылынга турган. 1976 чылдан бээр — Москва области Раменск хоорkүүскомунуң даргазының оралакчызы. 1980 чылдан бээр — «Подмосковное» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының директору. 1985 чылдан бээр — партияның Раменск хоорkомунуң бирги секретары. 1990 чылдан бээр — СЭКП Москва обкомунуң секретары.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге — РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүнүнге. ТК-ның сентябрь (1990 ч.) Пленумунга РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң секретарынга соңгуткан. РСФСР-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

ИВАН ИВАНОВИЧ АНТОНОВИЧ

Брест областың Ляхович районунуң Домаши деп суурунга 1937 чылда төрүттүнген, белорус. 1967 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Даштыкы дылдарның Минскиде күрүнениң педагогика институдун дооскан. Философия эртемнериниң доктору, профессор.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1960 чылда эгелээн. Белорус ССР-ниң Эртемнер академиязының эртем албан черлеринге ажылдап турган. 1969 чылдан бээр — КНО-нуң секретариадының ажылдакчызы. Оон соонда ЮНЕСКО-нуң чанында ССРЭ-ниң доктаамал төлээлекчизиниң чөвүлекчизи.

1977 чылда партияның Минск хоорkомунуң секретарынга соңгуткан. Оон соонда Белоруссияның Компартиязының ТК-ның Культура килдизиниң эргелекчизи. 1987 чылдан бээр СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнер академиязының эртем ажылының талазы-биле проректору.

1990 чылдан — СЭКП ТК-ның Ниитилел-политиктиг организациялар-биле ажыл талазы-биле килдис эргелекчизиниң оралакчызы.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының кежигүнүнге соңгуткан, ТК-ның сентябрь 1990 ч. Пленумунга РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң секретарынга соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

АЛЕКСЕЙ МИХЕЕВИЧ БРЯЧИХИН

Москва областың Электросталь хоорайга 1942 чылда төрүттүнген, орус национал дыг. 1966 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Бүгү-эвилелдиң инженер-тудуг институдун бот-өөредилге-биле болгаш СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязын дооскан. Экономика эртемнериниң кандидады.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1960 чылда Москва областың «Электросталь» заводунга мастер боор эгелээн. 1963-1965 чылдарда Совет Армияга албан эрттирген. Оон соонда комсомол ажылынга ажылдаан. 1970-1974 чылдарда — Москва область эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы, оон соонда эът үлетпүрүнүң бүдүрүлге каттыжышкынынга ажылдаан. 1974 чылдан — Загорск хоорkүүскомунуң даргазының бирги оралакчызы. 1979 чылдан — СЭКП Москва обкомунуң инструктору, Солнцевск хоорkүүскомунуң даргазы. 1984 чылдан — Москва хоорайның улус депутаттарының Солнцевск район Совединиң күүскомунуң даргазы. 1987 чылда Москва хоорайның СЭКП Севастополь райкомунуң бирги секретары 1990 чылдан — Москва хоорайның улус депутаттарының Севастополь район Совединиң даргазы.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

ВЕРА НЕСТЕРОВНА ЕНИНА

Тамбов областың Моршанск районунуң Хлыстово деп суурунга 1947 чылда төрүттүнген, орус национал дыг. 1947 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Моршанскиде библиотека техникумун болгаш Москвага партияның дээди [illegible] дооскан.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1966 чылда Орел областа кедээ библиотека эргелекчизи боор эгелээн. Оон соонда Орел областың Кромск районда «Южный» совхозка ажылдаан. 1979 чылдан бээр партия ажылынга ажылдаан: «Южный» совхозтуң парторганизация секретарынга, «Путь к рассвету» колхозтуң партком секретарынга соңгуткулаан. 1988 чылдан бээр Орел областың Кромск районунуң «Победа» колхозунуң даргазы.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

ГЕННАДИЙ АНДРЕЕВИЧ ЗЮГАНОВ

Орел областың Хотынец районунуң Мымрино суурга 1944 чылда төрүттүнген, орус. 1966 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. [illegible] институдун база СЭКП ТК-ның чанында [illegible] академиязын дооскан. [illegible]

Орел областа кедээ [illegible] 1961 чылда [illegible] эгелээн. Совет Армияга шериг албанын эрттирип чораан. 1967 чылдан — [illegible] комсомол база партия [illegible]. [illegible] 1974 чылдан — партия Орел хоорkомунуң секретары, ийиги секретары, СЭКП Орел обкомунуң пропаганда база агитация килдизиниң эргелекчизи. 1983 чылдан — СЭКП ТК-ның инструктору, пропаганда килдизиниң сектор эргелекчизи, 1989 чылдан — СЭКП ТК-ның идеология килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның кежигүнүнге, ТК-ның сентябрь (1990 чыл) Пленумунга — РСФСР-ниң Компартия Төп Комитединиң секретарынга соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

АЛЕКСЕЙ НИКОЛАЕВИЧ ИЛЬИН

Псков областың Красногородск районунга Друи суурга 1944 чылда төрүттүнген, орус. 1966 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Великолуктуң кадээ ажыл-агыйы институдун база СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязын дооскан. Экономика эртемнериниң кандидады.

1963-1966 чылдарда Совет Армияга шериг албаны эрттирген. 1967 чылдан комсомол база партия ажылынга ажылдап турган. ВЛКСМ Псков обкомунуң бирги секретарынга ажылдап турган. 1975 чылдан — СЭКП Псков облазының Куньин райкомунуң бирги секретары, 1979 чылдан СЭКП Псков обкомунуң секретары, бирги секретарынга ажылдаан. 1990 чылдан — улус депутаттарының Псков область Совединиң даргазы.

Партияның XXVIII съездизинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге — РСФСР-ниң Компартиязының ТК-ның кежигүнүнге, ТК-ның сентябрь (1990 чыл) Пленумунга РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң ийиги секретарынга соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

ДАВИД НИКИТИЧ КУГУЛЬТИНОВ

Калмык АССР-ниң Барыын улустуң Абганер-Гаханкины суурга 1922 чылда төрүттүнген, калмык. А. М. Горький аттыг литература институдун дооскан.

1940-1944 чылдарда Совет Армияга шериг албанынга турган. Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен. 1944 чылдан Алтай крайның автотехникумунга башкылап турган. 1945 чылда үндезин барымдаа чокка репрессияга таварышкан. Красноярск крайның Норильск хоорайга он ажыг чылда чурттаан. 1957 чылдан — Калмык АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң харысалгалыг секретары. 1961-1964 чылдарда база 1973—1989 чылдарда — Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы. 1981 чылдан — ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнү.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге ТК кежигүнүнге соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. 1989 чылдан — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүнү. Күрүне шаңналдарлыг, ССРЭ-ниң база РСФСР-ниң Күрүне шаңналдарының лауреады.

ВЛАДИМИР ИВАНОВИЧ КАШИН

Рязань областың Сараев районунга Назарьево суурга 1948 чылда төрүттүнген, орус. 1975 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Рязаньның кадээ ажыл-агый институдун дооскан. Кадээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады.

Күш-ажылчы оруун Рязань областың Сараев районунга «Май бири» колхозка кол агрономнап эгелээн. Совет Армияның хүрээлезинге албан эрттирген соонда агрономнап, улуг эртем ажылдакчылап, лаборатория эргелекчилеп, Москва областың Луховицк районунуң «Красная пойма» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйынга кол агрономнап турган. 1980 чылдан — Москва областың Серебряно-Пруд районунга Москва селекция станциязының директору. 1985 чылдан — Серебряно-Пруд СЭКП райкомунуң бирги секретары. 1990 чылдан — улус депутаттарының район Совединиң даргазы.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң кежигүнүнге соңгуткан. ТК-ның сентябрь (1990 ч.) Пленумунга — РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң секретары. Күрүне шаңналдарлыг.

НИКОЛАЙ ВАСИЛЬЕВИЧ КАЛИНИН

Горький областың Работкин районунуң Малые Курашки суурга 1937 чылда төрүттүнген, орус. 1958 чылдан бээр партия кежигүнү. М. В. Фрунзе аттыг Шериг академиязын база Чепсентиг Күштерниң Кол штавының шериг академиязын дооскан. Генерал-полковник.

1958-1965 чылдарда взвод, рота командылап турган. Батальон командири, шериг кезээниң штаб начальниги, гвардейжи парашют-десант полугунуң командири чораан, гвардейжи агаар-десант дивизиязының командириниң оралакчызы, командири чораан. Армия корпузунуң командири, армия командири турган. Прикарпат шериг округунуң шериглериниң командылакчызының бирги оралакчызы. Германияга совет шериглер бөлүүнүң кол командылакчызының бирги оралакчызы. Сибирьниң шериг округунуң шериглериниң командылакчызы турган. 1987-1989 чылдарда агаар-десант шериглериниң командылакчызы, а 1989 чылдан — Москваның шериг округунуң шериглериниң командылакчызы.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының ТК кежигүнүнге соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

НИКОЛАЙ ХОЛЕВИЧ ЛЮБИМОВ

1949 чылда Иркутск областың Аларск районунуң [illegible] суурга төрүттүнген, орус. 1983 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Иркутскиниң хоорайның профессионал-техниктиг училищезин дооскан.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1968 чылдан эгелээн. Совет Армияга шериг албанын эрттирип чораан. Кадр ажылчыны. Иркутскиниң [illegible] авиация [illegible] ажылдап турар.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүнүнге соңгуткан.

АЛЕКСАНДР ГРИГОРЬЕВИЧ МЕЛЬНИКОВ

1930 чылда Москва облазының [illegible] төрүттүнген, орус. 1957 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Москваның В. В. Куйбышев аттыг инженер-тудуг институдун болгаш СЭКП ТК-ның чанында партияның дээди школазын бот-өөредилге-биле дооскан.

Күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын 1953 чылдан Томск хоорайның бүдүрүлгелериниң бирээзинде капитал тудуг эргелелинге инженер болуп эгелээн. Совет Армияга шериг албанын эрттирип чораан. 1956 чылдан комсомол, совет болгаш партия ажылдарынга ажылдаан. Томск областың ВЛКСМ Северск хоорkомунуң килдис эргелекчизи, ийиги секретары, партия хоорkомунуң инструктору, килдис эргелекчизи, Северск хоорkүүскомунуң даргазы, СЭКП Северск хоорkомунуң бирги секретары, партия Томск обкомунуң тудуг килдизиниң эргелекчизи болуп ажылдап чораан. 1973 чылдан СЭКП Томск обкомунуң секретары, ийиги секретары, бирги секретары болган. 1986-1988 чылдарда СЭКП ТК-ның тудуг килдизиниң эргелекчизи болган. 1988 чылдан — партияның Кемерово обкомунуң бирги секретары.

1986-1990 чылдарда — СЭКП ТК-ның кежигүнү. РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге ТК кежигүнүнге. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының сентябрь (1990 ч.) Пленумунга РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң секретарынга соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

ЮРИЙ НИКОЛАЕВИЧ ПРОКОПЬЕВ

Якут АССР-ниң Ленин районунуң Норба суурунга 1932 чылда ол төрүттүнген, якут. 1958 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Якутияның күрүнениң педагогика институдун база СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязын дооскан. Филология эртемнериниң кандидады.

Якут АССР-ниң Верхневилюйск суурга уруглар бажыңынга 1950 чылда кижизидикчи башкы боор ажылдап эгелээн. 1955 чылда ортумак школага башкылаан. 1956 чылдан бээр ол комсомол болгаш партия ажылдарынга ажылдаан. Комсомолдуң Верхневилюйск райкомунуң бирги секретарынга турган, оон соонда ВЛКСМ Якутия обкомунуң секретары, партия обкомунуң инструктору. 1966-1967 чылдарда — ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының Якутияда филиалының дыл, литература болгаш төөгү институдунуң биче эртем ажылдакчызы. 1967 чылдан — СЭКП Якут обкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи, секретары оон соонда, партияның Якутск хоорkомунуң бирги секретары. 1982 чылда СЭКП Якут обкомунуң бирги секретарынга соңгуткан.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүнүнге ол соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

НИНА ПРОКОПЬЕВНА СИЛКОВА

1939 чылда Красноярск крайның Илан хоорайга төрүттүнген, орус. Күрүнениң Красноярскиниң педагогика институдун болгаш СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемнериниң академиязын дооскан. Төөгү эртемнериниң кандидады.

Красноярск крайның Илан районунуң Южно-Александровск ортумак школазының улуг пионер вожатыйы боор, 1957 чылдан күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын ол эгелээн. 1961 чылдан бээр комсомол болгаш партия шугумунга ажылдаан. ВЛКСМ Илан райкомунга килдис эргелекчилээн, ийиги база бирги секретарынга ажылдап турган. Красноярск крайның СЭКП Илан райкомунуң политиктиг тырыдылышкын кабинединиң эргелекчизи. 1968 чылдан ВЛКСМ Красноярск крайкомунуң секретары, оон соонда Красноярск хоорайның СЭКП Төп райкомунуң секретары, 1977 чылдан тура — СЭКП Красноярск хоорkомунуң секретары, СЭКП Красноярск крайкомунуң инструктору, пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи, секретары. 1987 чылдан — ССРЭ-ниң культура министриниң оралакчызы.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүнүнге, ТК-ның сентябрь (1990 ч.) Пленумунга — РСФСР-ниң Компартиязының Төп Комитединиң секретарынга соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

ВИКТОР НИКОЛАЕВИЧ СТЕПАНОВ

Карел АССР-ниң Олонецк районунда Видлица суурга 1947 чылда төрүттүнген, карел национал дыг. 1969 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Карелдиң күрүнениң башкы институдун, Ленинградта партияның дээди школазын болгаш Чехословакияның Компартиязының ТК-зының чанынга Политиктиг дээди школазын дооскан. Философия эртемнериниң кандидады.

«Карел[illegible]» [illegible] 1962 чылда [illegible]. [illegible] Видлица [illegible] Культура [illegible] директорунга ажылдап турган. 1966 чылдан бээр комсомол, партия болгаш совет ажылынга кирген. Комсомолдуң Олонецк райкомунуң ийиги, бирги секретарынга, ВЛКСМ-ниң Карел обкомунуң ийиги секретарынга ажылдаан. СЭКП-ниң Олонецк райкомунуң ийиги секретарынга, СЭКП-ниң Пряжинск райкомунуң бирги секретарынга соңгуттуруп турган. 1989 чылдан бээр — Карел АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы. 1990 чылдан бээр — Карел АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүнүнге соңгуткан. РСФСР-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдыг.

КОНСТАНТИН ВАСИЛЬЕВИЧ ФРОЛОВ

1932 чылда Калуга областың Киров хоорайга төрүттүнген, орус национал дыг. 1965 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Бежицаның транспорт-машина тудуг институдун дооскан. Техниктиг эртемнериниң доктору, профессор. ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының академиги.

Калуга областың Киров хоорайында «Стройфарфор» заводунга 1949 чылда ажылдап эгелээн. [illegible] ССРЭ-ниң [illegible] Эртемнер академиязының [illegible] 1985 чылда соңгуткан. 1986 чылдан бээр — ССРЭ-ниң Эртемнер [illegible].

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизинге РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүнүнге соңгуткан. ССРЭ-ниң улус депутады. [illegible]

(Төнчүзү 2-ги арында).

ЧУРТТА БАЙДАЛ СОҢГААРЛАДЫРЫН БОЛДУРБАЙН ТУРАР

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязының ажылының баштайгы хүнүнде Кремльге сентябрьның 10-да, соңгуткаадыг үре-түңнелдиг ажылдаарынче, бот-боттарынга чөпшээрежиринче, хөделиишкиннерниң чаа байдалынче болгаш [illegible] кыйгырыглар чаңгыланып турган. Палаталарның каттышкан хуралынга сессияның хүн айтырыын тургузуп, оон ажылының корум-чурумун тодаргайлаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов бо айтырыгларның талазы-биле илеткел кылгаш, бот-боттарының аразынга кады хөделиишкиннерниң таарымчалыг механизмин тургузары, аңгы-аңгы хөй-ниити [illegible] парламентиде [illegible] фракцияларның болгаш бөлүктерниң аразында [illegible] чугааны калбартып, чорудары кол сорулгаларның бирээзи деп көрүп турганын чугаалаан. Ол шынныг чорук бак сөглежиринден эвес, а харын маргылдаадан тодараттынар деп чугаалаан. Бистер шагда-ла турушталарывыстың чорудаалерниң кайы хире ханызын хемчээринден ойталааш, олар кайы-даа хире ылгалдыг болур болза, бистерни каттыштырып турар чүүлдерни тып көөр ужурлуг турган бис. Совет парламентиниң баштыңының бодап турары-биле алырга, кризистен, социал дүшкүүрлүг байдалдан, национал дар аразында ескележиишкинден чуртту уйгузун алырын ниитизи-биле күзээр чорук бистерни каттыштырар ужурлуг. Нарын социал-экономиктиг байдалдың органчылыгы, үндезин реформаларның совет күрүнениң болгаш хоойлу-дүрүмну быжыглаарының организакчы болур аргалыг чогуур политиктиг тура-соруктуг орган кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Соведин көөрүн соңгукчулар күзеп турар. Ынчангаш бир эвес аңгы-аңгы турушталар месилдежиишкиннерин үндүрбейн, а бистиң херек кырында чүүлдеривистиң ангаа эвес айтырыгларын үзе шиитпирлээринге чедирер. Бир эвес улустуң салым-чолунуң дугайында сагыш салыышкынывыс оон еске бүгү болдарарны ангаа бээр болза, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң угаан-бодал болгаш политиктиг курлавыр, күштерин эң-не төлептии-биле ажыглап, ажылдаары ол болур ийик.

Съездиниң ажылын болгаш ССРЭ-ниң Дээди Соведин кызырып кызыгаарлаазының дугайында, ол хамаан-чок оларны тодарадырынче-даа дугайында сөөлгү үеде илереттинип турар саналды совет парламентиниң баштыңы шуут үндезин чок чүлчүргүүшкүн-дүр деп чугаалаан. Кажан улустарның салым-чолдары шиитпирлеттинип, ниитилелдиң хөгжүлдезиниң чаа угланыышкынының [illegible] болгаш [illegible] байдалга салдынып турар оон төөгүзүнүң ындыг нарын болган чигиг үезинде чурттуң парламентизин ажылдаар арга чок болдурары дээрге [illegible] херээн суга салыры, дээди күрүне эрге-чагырганың боттандырып чорудары-биле улустуң бүзүреттирген кижилериниң [illegible] арга чок болдурары-дыр деп ол демдеглээн.

А. И. Лукьянов хүн айтырыын тодаргайы-биле тайылбырлааш, кол сорулга болза, совет экономиканың рынокче шилчииринниң эрге-хоойлу хандырылгазы болган турар ужурлуун онзалап демдеглээн. Амгы сессияга чугаалажып көөрү-биле кирип турар бирги бадык айтырыглары — рынок экономиказынче шилчииринниң талазы-биле хемчеглер болгаш оларның-биле холбаалыг хоойлу төлевилелдери боор турар. Оларның иштинде — инвестиция ажыл-чорудулгазының дугайында, чоннуң ажылга хаара тударының дугайында, инвалидтерниң социал камгалалының дугайында, [illegible] доктаадып тургузарының дугайында, банкылар дугайында, валюта шиитпирлериниң дугайында, [illegible] болгаш еске-даа хоойлужудулгаларның үндезиннери кирип турар.

Эвилелдиң чаа керээзин [illegible] ажыл сессияга [illegible] черни ээлээр апаар. Ниити-биле алырга, Дээди Совединиң кежигүннери декабрь төнчүзүнге чедир (сессияның доостур үези), үжен ажыг хоойлу төлевилелдерин чугаалажып көрген турар ужурлуг.

Хуралга хүн айтырыгларын доктаалыры-биле холбашкан саналдарны чугаалажып көөрү эгелээн.

(СЭТА).

КАДЫ КЫЛГАН МЕДЕГЛЕЛИ

Иракты Кувейтиже шургуп кирген-биле болгаш оон шериг эжелелиниң үргүлчүлеп турары-биле холбаштыр Президент М. С. Горбачев болгаш Президент Дж. Буш дараазында медеглелди кады кылган:

Иракның агрессиязы-биле эптежип болбас деп бүзүрелге бистер чаңгыс аай бодалдыг бис. Хемчээлиниң талазы-биле улуг күрүнелер болунуң улуг эвес кожаларын эжелээр болза, делегейниң тайбың кандыг-даа корум-чуруму болдунмас.

Бистиң чурттарывыстың даштыкы херектер министрлериниң бо чылдың август 3-те кады кылган медеглелин, а ол ышкаш Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң № 660, 661, 662, 663, 664 болгаш 665 резолюцияларын деткээзинисти бадыткап тур бис. Кувейтиден чугаа чокка үнеринче, Кувейтиниң дүрүм езугаар чазаан катап тургузар арганы бээринче, Иракта болгаш Кувейтиде орнаг кылдыр туттурган бүгү кижилерни хостаарынче Иракты чазаан база катап ам кыйгырып тур бис.

КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң резолюцияларын бүрүнү-биле боттандырары кара чаңгыс шын базым болур турар.

Бо чылдың август 2-ге чедир Кувейтиниң турган байдалын эгидип тургузары — Иракты [illegible] соксадыр чаңгыс [illegible] болур.

Каттышкан Нациялар Организациязының [illegible] бис.

[illegible]

бодал езугаар деп айтырыгны канчаар билиринге хамаарыштыр сүмелерни Хемчеглер талазы-биле комитет Айыыл чок чорук Чөвүлелинге бээр. Ынаар киирген аъш-чем айманың шынап ажыглаттынарын хандырар сорулга-биле Иракче база Кувейтиже аъш-чемиг киирери делегейниң хамаарышкан албан черлериниң контролю-биле боттанган турар ужурлуг дээрзинге Совет Эвилели болгаш Каттышкан Штаттар база чөпшээрежип турар. Бичии уругларның херектеглерин хандырары онзагай кылдыр көрдүнген турар ужурлуг.

Кризисти тайбың шиитпирлээрин бистер күзеп, Иракты агрессиязынга хамаарыштыр чаңгыс аай туруштуу ээлээр бис. Агрессияны соксадырын чедип алырынга оон-биле чергелештир бүгү шиитпирлиг бис ам кылдынып турар базымнар. Бир эвес оон хандырбас болза, КНО-нуң Уставынга дүүштүр немелде базымнарны кылырын чугаалажып көрүнге белен бис. Ажыктыг чүүлдү агрессия кажан-даа бербес дээрзин эң-не бүзүрелдиг кылдыр көргүзер ужурлуг бис.

КНО-нуң Айыыл чок чорук Чөвүлелиниң үстүнде айыттынган резолюцияларында салдынган сорулгалар чедип алдынарга президентилер регионга база оон даштыкар черлерге айыыл чок чоруктуң регион структураларын тургузар, тайбыңны болгаш [illegible]

Отчёттар болгаш соңгулдалар

«САНДАРААР ДЕП БАРДЫВЫС»

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың рудниктинде партия эге организациязының отчёт-соңгулдалыг хуралы айыткан шагындан ол-ла [illegible] эгелээн. Амгы үеде учётта турар 29 коммунистиң 15-и [illegible]. Чамдыктарының [illegible] пайн турар чыллагаан и кым-даа соңуургаваан. 1982 чылдан бээр партия кежигүнү Л. М. Петроченко олурундан тургаш, билетин баш удур бижип алган билдириишкини-биле кады президиум столунга аппарып салгаш моон соңгаар коммунист болбас даан күзелин илереткеш, үне берген.

Партбюро секретарының оралакчызы И. А. Устиновка партбюронуң ажылынга хамаарыштыр илеткел кылыры-биле сөс берген. Бижип алгаш, холунда, туткан саазыны-даа чок индирге барган, залды эргий көрүп тура, бодап алганы кандыг-даа чижек, бадыткал чок каш сөстерни шээжи-биле чугаалаан. Партбюронуң, эге организацияның [illegible] ралдазы ай санында эртип турганын, отчёттуг үениң дургузунда чаңгыс-даа чаа кежигүн хүлээп албааның айыткан. Чогум кандыг айтырыгларны чугаалашканын, бюро кежигүннериниң партийжи даалгаларының, оон күүселдезиниң, коммунистерниң авангардчы ролюнуң, идеология, организас-массалыг ажылдарның талазы-биле тодаргай чүве чугаалап чадашкан. Бюро кежигүннериниң бодунуң база чамдык коммунистерниң [illegible] эттир [illegible] олурган коммунистер оон моон үе кирип, индирден дүжүрбейн, элээн каш айтырыгларны салза-даа, тодаргай харыы албаан. Чугаазының төнчүзүн ол партбюро секретары турган А. И. Губенин багай ажылдап, партбюронуң, эге организацияның ролюн бедидип, коммунистерниң ат-алдарын көдүрер талазы-биле чүнү-даа кылбааның, сөөлүнде ажылын наапнаш, өскээр чорупканын айыткаш, партнкомнуң дуза-деткимчезиниң кошкаан кыры-биле шүгүмчүлеп чоруй, «сандараар деп бардывыс» деп сөстер-биле чугаазын төндүрген.

Хуралды даргалаан В. С. Стручков саналче кирерин сүмелээн. Эрээнгей «илеткелден» чүнү-даа билип ап шыдаваан коммунистер кезек боданыр ужурга таварышкан. Думчуунга туттанза быза сугжу даэн ышкаш, чамдыктары туруп, индирге барып, боттарының бодалдарын илереткен. Оңу доктаар-биле моон адаанда кирдим.

С. М. Тамонов: — Партбюро сөөлгү үеде мырыңай ажылдавастаан. Эге организацияны удурттуруп чаан [?]. Коммунистерниң хөй кезии [illegible]. Ниити [illegible] СЭКП-ниң XXVIII [illegible] кезии. Коммунистерниң авангардчы ролюн [?] көзүлбес-тир. Дыка хөй коммунистер парторганизациядан үндүрткен болгаш эки туразы-биле үнүп чорупп турары бисти дүвүретпес арга чок.

С. О. Салчак: — Шынап-ла, А. И. Губенин партбюро секретары тургаш, бодунуң коммунист, удуртукчу адын бужартадып, чамдык кижилерни партия хүрээлениинден үнер дугайында агитацияны чорудуп турганы багай сандарлыг болуп, дыка хөй коммунистер кежигүннден эки туразы-биле үнүп чорутан. Сөөлгү үеде коллективте сагылга-чурум кескүзү-биле сулараан. Коммунистер кежигүн эвес кижилерден ылгалып көзүлбес апарган.

М. Д. Куужугет: — С. О. Салчактың саналынга каттышпас аргам чок. Илеткелчиниң «сандараар деп бардывыс» деп чугаалааны база чөптүг.

А. Ф. Уланов: — Даг рудниктинде ам 3 чыл дургузунда ажылдап келдим. Хөй националдыг эп-найыралдыг коллективке моон мурнунда мындыг берге байдал турбаан. Бо чылын 82 ажылчын болгаш инженер-техниктиг ажылдакчылары [illegible] бис. Коммунистерниң авангардчы ролю, салдары ажылдары кудулааны-биле кижизидилге ажылы чоорту кошкап, хөй-нити организацияларының ажылы база чорбастаан. Ажылчыннарның аразында онлашкан ажылынга за-харысалга чок, хүн арттырерин болаар чоруктар көвүдээн. Парторганизацияларның ажылын [illegible], кижизидилге ажылының эки кидерин үе негеп келген.

Отчёттуг хуралга келген, санал берген коммунистер партбюронуң ажылынга хамаарыштыр чөптүг үнелел бериплыдаваан. Ажык бадыгаашкыны-биле 5 кижи составтыг бюрону тургузуп, оон секретарынга С. М. Тамоновту соңгуп алган. Чамдык коммунистерниң чугаазындан партияга, оон политиказынга хамаарыштыр шын эвес билиишкин, шүгүмчүлелдер база дыңналган. Аңаа олуруушкан комбинаттың партбюро секретарының оралакчызы Ш. Б. Кыргыс, комбинаттың чиргиле директору-даа оларга ойтур шавыышкын, эдилге кылбаан.

ТҮҢНЕЛ ОРНУНГА

Бо партия эге организациязынга 1988 чылда 54 коммунист бадтаап турган болза, ам чүгле 28 кижи арткан. 15 коммунист [illegible] партийжы [illegible] ээлениндден үндүртком болгаш эки туразы-биле үнүп чоруткан. Хуралге чаңгыс-даа кижи хүлээп албааны дүвүреңчиг болбас арга чок. Чамдык коммунистер кежигүн дадывырын 3-4 айда төлевейн тура, оларның-биле эптежип келген. Сөөлгү үеде хавырган дадывырның 50 хуузу болур 1300 рубльди эге организацияга арттырып алгаш, шаңналга, дузаламчыга ажыглаарын боттары шиитпирлеп алганы, тускай казначейни соңгааны партийжи инструкцияны хажытканының база бир чижээ болур.

Отчёт-соңгулдалыг хуралга «сандараар деп бардывыс» деп коммунистиң чугаалаан сөстери уткалыг. Рудникте парторганизацияның, оон партбюрозунуң ажылын эде көөр, деткимче талазы-биле «Тыва даг-дүгү» комбинаттың партрому (секретары А. Н. Шулепов) ларый дааштыг хемчеглерни алыр ужурлуг.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» тускай корр.).

Бистиң интервьювус

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРЫВЫСКА ХАМААРЫШТЫР

Он ийиги беш чылда кадык камгалалын улам ыңай хөгжүдери дээш хемчеглер алдынып турар. Эмчи дузазын көдээниң чурттакчыларынга чоокшуладыры, кадык камгалал албан черлерин амгы үениң медицина дериг-херекселдери-биле дерири, санитар автотранспорту-биле, эмчи капрлар-биле хандырары дээш элээн ажылдар кылдынган. Сөөлгү чылдарда эмнелгелерде 650 орун немешкен, 800 хүлээп алыышкын кылыр амбулатория-поликлиника албан черлери ажыттынган.

Оон-биле чергелештир амгы үеде чуртта болуп турар улуг чаартылгалар кадык камгалалын оюп эртпээни билдингир. Рынок экономиказынче шилчиишкин, аңаа белеткел чорup турар. А медицина ынчаш канчаар ажылдаарыл? Тургустунуп кээп турар нарын айтырыгларга чаңгыс сөс-биле харыылаары болдунмас. Республиканың кадык камгалалында шиитпирлээр ужурлуг чугула айтырыглар хөй. Министрниң хүлээлгезин күүседип турар О. Х. Ондар-биле «Шынның» корреспондентизи Н. Ооржак беседалашкан.

— Эде тургустунуушкунуң чаартылгаларының чалгыы дегбээн адырны бөгүн тываары берге. Социал чаартылгаларның негелделеринден алырга, кадык камгалалынга «казымкыдар», эде көөр айтырыглар хуттунмас деп болур. Ол талазы-биле чугаалап көрүңерем, Опанас Хурбаевич.

— Бир-ле дугаарында, материалдыг база кончуг кошкаан чугаалаар апаар. Ылангыя көдээниң кадык камгалал албан черлеринде материал-техниктиг баазазы дендии эпсергей байдалда. Эмнелгелер колдуунда 40-50 чылдарда туттунган, эргижирээн, ыяш бажыңнарда тептүнген суг дамчылыгалы, изиг туржук, сооп-даа суг-биле хандыртынмаан, канализация чок. Шак ындыг байдалга санитар-гигиена режимин сагыыры болдунмас, аарыг кижилерге-даа, ажылдакчыларга-даа аңаа турары берге. Ол эмнелгелерде бир орунга-ла 3,2 дөрбелчин метр онаажып, а нормазы 7,9 дөрбелчин метр көрдүнген. 14 район эмнелгелериниң чүгле дөртү — Эрзинде, Тандыда, Ак-Довуракта, Бай-Тайгада чаңгыс ааӥ төлевилел ёзугаар туттунган.

Байдал ындыг турбуже, кадык камгалал объектилериниң тудуу кончуг четпес, оожум темпилиг. Көрдүнген акша-хөреңги 1988 чылда — 64 хуу, 1989 чылда — 58 хуу, бо чылдың 7 айларында 28 хуу, үлетинуп бүдүрүлгелериниң күжү-биле 31 хуу шиңгээдип алдынган.

Материалдыг баазаны эки [illegible] биле чоокку чылдарда Шагаан-Арыгда, Туранда эмнелге комплекстерин, Кызылда тандавырлыг аарыглар эмнелгезин доозарын дүргедедир, чаа объектилер болур Суг-Хөлде поликлиниказын, Чадаанада, Хайыраканга [?] эмнелге комплекстериниң, Кызылга терапия корпузунуң, херээженнер консультациязының, уруглар бажыңының, диагностика төвүнүң тудуун эгелээрин планнап турар чүве.

Ниити-биле он ушкуз беш чылда 800 оруннуг эмнелгелерни, 1050 хүлээп алыышкыны кылыр поликлиникаларны ажыглалга кирерин планнаттынган.

Чурттакчы чоннуң эмчилер-биле хандыртынганы РСФСР-ниң (46,7) дененелинден куду (35,8). Кадык камгалал албан черлеринде херек кырында четчелеттингени терапевт эмчилер-биле 65,5 хуу, педиатр-биле 70,0 хуу, хирургтар — 70 хуу, акушер-гинекологтар — 80 хуу, окулистер — 40 хуу, лор-эмчилер — 42 хуу болуп, специалистер чедишпейн турары ол. Чыл санында-ла РСФСР-ниң кадык камгалал министерствозунче кирерген чагыырысты арай эвээжедип, 100-110 кылдыр хүлээп алыр. А херек кырында хүлээлдени алганнардан безин 20-30 кижи чедип келбейн баар ындыг. Ылангыя бо чылын төп солуннарда кедурлуп турар шуугаазынның ужурундан институт доозукчуларының дыка хөйү Тываже келбейн барган.

Медицина кадрларын белеткээри берге айтырыглардың бирээзи болуп артпышаан. Чыл санында-ла республикадан медиинституттарже 120 хире абитуриентилерни, оон иштинде конкурстан эрткен 30-35 кижини, РСФСР-ниң Кадык камгалал министерствозунуң тускай чагаазын ёзугаар чүгле кедээ школа доозукчуларындан 60 кижини, оон аңгыда, Красноярскиниң, Барнаулдуң медиинституттарының белеткел курстарынче — 30 кижини республикадан өөредип чорудуп турар бис. Ынчалза-даа оларның 60 хуузу янзы-бүрү чылдагааннардан өөредилгезин каапкаш, эгидип келир. 40-50 кижи (40,45 хуузу) доозуп келир. Ынчангаш шилип ап, өөредилгеже чорудары негелделерин шыңгыыраткан, өөреникчилер ортузунга профуглаашкынны калбарткан база медицина албан черлеринге ажылдап турган (ортумак болгаш техперсоналдан) стажтыгларны айырыгыже [?] салып турар апарган бис.

— Айтырыгларның өске талазындан ап көрээлиңер. Акша-хөреңги чедишпезинден кадык камгалалы түреңги, чедиимес байдалдыг аспаандан үнместээн. Медицинаны кым көдүрер, көрнүр ужурлуг-дул деп айтырыг тургустунуп келир-дир. Эмнелгелерниң оран-савазы эргижирээн, ажылдакчыларга чурттаар бажыңнары чедишпес. Ылангыя көдээ черлерни кадрлар-биле четчелээри нарыылап турар. Чаа доозуп келген специалистер кедээже үнүксевези база чөптүг: ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдал чогунда.

Ындыг байдалдан канчап уштунарыл? Бирээде, кадык камгалалын акшаландырарында сөөлгү чылдарда кескү өскерилгелер болган бе? Ийиде, чоннуң кадыкшылы чүгле Кадык камгалал министерствозунуң сагыш човаашкыны бе? Ол талазы-биле канчаар бодап турар силер, Опанас Хурбаевич?

— 1990 чылда министерствонуң бюджети мурнуку чылдарда 6 млн рубльге көвүдээн, 48,5 млн. рубль четкен. Амгы үениң чаа медицина дериг-херекселдерин садып алырынга эрткен чылын 1209 муң рубльди, бо чылын 1304 муң рубльди тускайлаан. Онкодиспансер, тубдиспансер, республика эмнелгези боттарының ажылынга электрониктуг саналга машиналарын ажыглап эгелээн. Оон-биле чергелештир инструментилер, дериг-херекселдерни кооперативтер дамчыштыр хостуг садып ап болур апарган, ынчалза-даа акша-хөреңги домей-ле чедишпес. «Медтехника» бүдүрүлге-техниктиг каттыжыышкынындан РУШ-12 марканың рентген аппаратуразын (120 муң рубль) алгаш, министерство ам-даа төлеп чадашкан. Ол каттыжыышкында 300 муң рубльге чаа дериг-херекселдер чыдып турар, оңу садып алыр акша-хөреңги медицинада чогу-биле бергелеп турар бис.

Кедээ чонга медицина дузазын чоокшуладыр, таарымчалыг болдунары-биле фельдшер-акушер пункттарын эмчи-амбулаторияларны кылдыр эде дериг организастаан. Чаа төлевилел ёзугаар 13 ындыг амбулаторияны туткан. Кедээ черлерде капитал тудугларны чүгле Кадык камгалал министерствозунуң бюджетинден чингрип [?] турар.

Рынок экономиказының байдалынга медицина [illegible] үнелезин ажылтаар апаар. Ажылчыннарның кадыкшылыгны дэээн ажыл-агыйлар, бүдүрүлгелер дугуржулга ёзугаар төлээр, сангажыр ужурлуг. Курагрюлетпер [?] эвилели бо хүннерге чедир ындаар көрүммейн, акша-хөреңги бербейн келген. Министрлер Чөвулелиниң доктаалында көрдүнгени болза, кедээ черлерге кадык камгалал албан черлериниң тудуунга Курагрюлетпер [?] эвилели акша-хөреңгини тускайлаар. Чоннуң кадыкшылдарынче сагыш салыр ужурлуг. Он ушкуз беш чылда кедээ черлерде 625 оруннуг эмнелгелерни, эрткенде 700 хүлээп алыышкыны кылыр поликлиникаларны тудары планнаттынып турар.

— Чоннуң бижик чагааларын канчаар харыылап, сайгарып турар ирги, Опанас Хурбаевич?

— Чурттакчы чоннаа кээп турар билдириишкиннерни, чагааларны, хомудалдарны [illegible] биле сайгарып көрүп турар. Эрткен чылын 89 чагаа, оон иштинде 14-ү хомудал [?]. Оларның 78 хуузун 15 хонукта эртпейн сайгарып келген. Ындыг сайгарылга бүрүзүн министерствонуң кол специалистериниң база хамаарышкан черлерниң төлээлериниң киржилгези-биле көөрү чурумчалан. Эрткен чылын 104 кижиге дуза бергени [?] база 15 кижиниң ажылындан хостаан, 3 херекти шүүгүге организацияларже дамчыткан, 14 кижиниң [illegible].

Чаа дүрүм [illegible] кирген бижик чагааларын сайгарылгазының хүнезин министерствонуң коллегиязында ынчап чугаалажып көрүп турар.

— Интервью дээш четтирдивис, Опанас Хурбаевич.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

РСФСР-ниң Компартиязының Төп Контроль Комиссиязының даргазы

НИКОЛАЙ СЕРГЕЕВИЧ СТОЛЯРОВ

Белорус ССР-ниң Гомель областының Калинковичск районунуң Александровск суурунга 1947 чылда төрүттүнген, белорус. 1968 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Ейскиниң В. М. Комаров аттыг шериглиг дээди ужар чүүл училищезин база Ю. А. Гагарин аттыг Шериг-Агаар академиязын доосказ. Полковник. Философия эртемнериниң кандидады, доцент.

Белорус демир-оруунуң Гомель станциязынга орук дистанциязының ажылдакчызы болуп, 1963 чылда ажылдап эгелээн. 1965 чылдан бээр Совет Арминяның хүрээлениинде турар: курсант, ужар чүүл полугунуң штурманы, ужар чүүл дивизиязының оперативтиг кезээниң начальнигиниң дузалакчызы, ужар чүүл полугунуң штавының начальнигиниң оралакчызы. 1980 чылдан бээр Ю. А. Гагарин аттыг Шериг-Агаар академиязының марксизм-ленинизм кафедразының башкызы, улуг башкызы.

Партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге соңгуткан. Күрүне шаңналдарлыг.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТК-НЫҢ ПОЛИТБЮРО КЕЖИГҮННЕРИ

ВАЛЕНТИН ВАСИЛЬЕВИЧ ЧИКИН

1932 чылда Москвага төрүттүнген, орус националдыг. 1958 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Москваның М. В. Ломоносов аттыг күрүне университедин доосказ.

Күш-ажылчы чорудулгазын 1951 чылда «Московский комсомолец» солунунга литература ажылдакчызы болуп эгелээн. «Комсомольская правда» солунунга литература ажылдакчызы, редакторунуң оралакчызы, кол редакторунуң оралакчызы болуп ажылдаан. 1971 чылдан бээр «Советская Россия» солунунуң кол редакторунуң оралакчызы, бирги оралакчызы. 1984-1986 чылдарда ССРЭ-ниң Ном үндүрер черинин, полиграфияның болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазының бирги оралакчызы. 1986 чылдан бээр — «Советская Россия» солунунуң кол редактору.

Партияның XXVIII съездинге СЭКП ТК-ның кежигүнүнге, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездинге РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүнүнге соңгуткан. РСФСР-ниң улус депутады. Күрүне шаңналдарлыг.

ВАЛЕРИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ ЯШИН

Кемерово областының Ленинск-Кузнецк районунуң Ново-Источное суурга 1945 чылда төрүттүнген, орус националдыг. 1972 чылдан бээр СЭКП кежигүнү. Москваның Н. Э. Бауман аттыг техниктиг дээди училищезин база Ленинградта партияның дээди школазын доосказ.

1960 чылда штукатур болуп ажылдап эгелээн. 1968-1974 чылдарда Ленинград хоорайда транспорт-машина тудуунуң Бүгү-эвилелдиң эртем-шинчилел институдунуң инженери, улуг инженери, бичии эртем ажылдакчызы турган. 1974 чылдан бээр партия ажылдакчызы. Ленинград хоорайның Красносельск райкомунуң инструктору, килдис эргелекчизиниң оралакчызы, пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи, организастыг килдис эргелекчизи болуп ажылдап турган. 1983-1988 чылдарда СЭКП Ленинград обкомунуң инструктору, организас-партийжи ажыл килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, а оон соонда организас-партийжи база кадр ажылының килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы. 1988-1990 чылдарда Ленинград хоорайның СЭКП Красносельск райкомунуң бирги секретарынга соңгудуп турган. 1990 чылда СЭКП Ленинград обкомунуң ийиги секретары.

РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездинге РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүнүнге соңгуткан.

Малга хөй, шынарлыг чем дээш

ҮШ РАЙОНГА ЧОРААШ...

1. АЖЫЛ ЫНДА ДЕМНИГ ЧОРДУ

«ҮТКА 25 чылы» биле «Ак-Туруг» совхозтарының аразында асфальтылыг оруктар-биле чоруп олурарга, Иштии-Хемче талазынче, оруктар адаанда кукуруза ажагаан, сөөртүкен кижилерни, техниканы көөрге, ажыл ында таныышкылыг. Шынап-ла, 6-7 агрегат ол культураны кесчеп, а автомашиналар оңу сөөртүкеш, Иштии-Хем фермазынче шуужуп-ла турар. Кукурузаның дүжүдү ындаш. Ол районнуң девискээринге каап-халыын болган. Ынчалза-даа өстүрген дүжүдүн шаа-биле чидириг чокка ажаап алыр сорулганы механизаторлар салган. Кым деп берге шылгалда бар. Ынчан чаңгыс килограмм-даа силос улуг эртемтиг болгай.

Бир эки чүүл болза, күшту ол салбырже мөөңнээн. Тракторист Александр Кыргыс, чолаачы Радомир Кара-Хааа-биле чугаалаштым. Сеткил сагыжы сергек, ажаалдаачы дүрген дооза [illegible] турар улус чорду. Ында кукурузаны доозарының кырында келгени. Оон соонда мөөңү-биле Арыскан салбырында кукурузаны барып ажаар. Ында дүжүт эки дээрзин олар тайылбырлады. Ажылдың демниг чорup турары ырактан-на илдеч: комбайннар шуптузу ажылдап, деп-дески чорup турар. А мунгараан-на чүвем — аъш-чем хандырылгазы дыка багай. Ол хире шаагай ажылды бүдүрүп турар улуузунга «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң удуртукчулары — директор, специалистер, профком. Ынчаарро чүге сагыш салбас дээр силер? Бодап көрүңерем, кайда-бир тайга таңдыда улус эвес, улуг наалама... оруктуң чанында, совхоз төвүнден, салбырдан-даа ырак эвесте мал чемин белеткеп турарлары — эртенгиниң 8 шактан кежээ 23 шак чедир ажылдап турарларны чүгле дүъште 12-13 шак аразында чаңгыс-ла катап чемгерер улус-тур. Оңу бодааш, совхозтуң удуртукчулары, агроном, бригадир база профком-даа даргазы ол механизаторларны, чолаачыларны ышкаш, бо сезон үезинде чүгле чаңгыс катап чемгерир улус иргибе деп бодадым. Четтирдивис-тиг-даа!

2. ЫРЛАП ТУРУВУСТА...

Чөөн-Хемчиктиң улуг ажыл-агыйларының бирээзи «Чыраа-Бажы» совхозка чордум. Дадар-оол Монгуштуң удурткан витаминниг сиген далганы белеткээр звенонуң мурнунда-ла шалыпчы коллектив дээрин дыңнаан, билир мен. Олар ындыг адын бо чылын база салбайн турлар. Эр хейлер! 280 тоннаны белеткээр планныг аңаа чоруп турумда, сентябрь эгезинде 233 тоннаны саралап алган чордулар. Ам даалгазын бүрүн күүседипкен боор. Звенонуң кежигүннери Байлак Дөнгак, Идам-оол Монгуш, Геннадий Кара-Сал олар ындыг туңнелге бүдүрүлделиг улус чорду. Планны 100 хуу күүседип каашла, оон-биле соксаваздын олар чугаалады. Шын дыр! Мал чеминге артык килограмм-на херек.

Ол совхозка чорааш, ажылчыннар, специалистер-биле чугаалажырга, ийе оруква чорааш көөрге-ле илдеч. Сигенчиниң үнгени черле багай эвес, план күүсетпейн баар дээр чыллагаан турбас. Тараа культураларындан 3100 гектарны база үндүр бижээн, оңу мал чеминге кезип ажаап алыр. Кончуг эки шыналыг ногаан масса ол болур.

Планның күүселдези кандыг ынчаш? Пат. Сигенниң 23 хуузун болуп сарааттаан. Силос 6500 тонна планныг, а салганы 341 тонна, сенажты 3050 тонна, белени 400 тонна. Мындыг кудулу темпини чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Ол дугайында кол агроном Борис Куулар-биле чугаалаштым.

— Организастап тураарывыс багай. Чүге дизе, чаңгыс неделя дургузунда совхозка 3-5 куда болгулаар. Хамык улус ынаар баар. Күш четпейн тур бис.

Харыы мындыг. Шынап-ла, ажылдап чүве. Мындыг батым үеде кудаларны чүге шак ынчаар массалыг-биле эрттирер чүвел аан? Моон мурнунда ол дугайын солуннарга бижии, радиога-даа чугаалап-ла туржук бис чоп? Улустуң четчениңдип чугаалажыры ышкаш, ерт болур дей берген эвес аан. Күскү сезонну доозуп алгаш, октябрь айны кудалайы кылдыр чарлап алза кенем! База бир таарымча чок чүве болза, чижээ, ховуу ажылчыны бир кижиниң уруунуң азы оглунуң кудазы болган-дыр, ынаар ховуу ажылдакчылары шупту сан-туп чоруй баар. Малчыннын база ындыг. Чүү деп мындыг чаңчыл чүвел бо? Бир эвес мал чеминиң белеткелин сөөлзүрел, адартары берген болза өске херек.

Шак мындыг таарымча чок чүүлдү өөренип көргеш, ам кедээ Советтиң күскемүү-биле дугуржуп, черле кудаларны бо үеде массалыг эрттирерин шеглээр деп чугаалашканын кол агроном дыңнатты. Ынчалзыңам!

3. ЧЫЛЫШ ЧОГУН КАЙГАДЫМ

Ийе ынчалдым ышкажыл. «Суг-Хөл» совхозтуң мал чеми белеткеп турары-биле таныштынаш чөгедим. Эртенгиниң 9 шакка чедир совхозтуң конторазынга удуртукчу, специалист-даа кижи келбеди. Хураалда кылыр чери оон-биле кожа, а МТМ база ында. Кайгадым. Мал чеми белеткел шефтээр даан улус дажыглаар автомашина эртенгиниң 10 шакта бензин кудуп алыры-биле келди. Хайыраан халас эрткен шак-ле!

Бо совхозтуң мал чеми белеткээр планы кажок улуг: 3300 тонна сиген, 5740 тонна сенаж, 3200 тонна силос. Сигенниң 25 хуузун сарааттап алган, а силосту 500 тонна [?] [illegible]

[illegible] тың девискээривиске бо чылдаалызында дег, шак ынчаар мурнунда үнмээн деп, ажылчыннар ынчаар чугаалажыр чорду. Ол шын. Ам сентябрь ай үнүп келген, а сиген мандалбаан-даа. Июльдуң сигени-биле домей-ле, орай үнген оът-сиген ындыг болбайн канчаар. Езулуг белетиээр үеде бо дур.

«Суг-Хөлдүң» кол агрономну Беген Монгуш-биле чугаалашкаш, мырыңай чигтиг чүве дыңнадым: Ак-Чыраалаан барып мал чеми белеткээр бе деп айтырыг тургап турар-дыр. Бодунда сиген үнген, а ол хиреде, кылыр чүве тывпаан дег, ол хире ырактан барып сигенниээр деп турар. Шуут-ла, та чүү дээр чүве, чугаалаар сөс безин тыппас-тыр мен.

Шимчезир эвеәвисти, чалгаавысты! Оон башка чүү дээрил ам. Бир эвес сиген чок турган үнмээн болза өске херек-ле болгай. Ынчаш суг-хөлчүлерни кым-даа немевес. Ам каап үе дазаштырып келгенде, ол хире чаагай үнген сигенни кезип, болуп чадап турар. Үргүлчү ындыг эвес. Каш хонук үргүлчүлээр сезонда эртенгиниң ооза-ла 8 шактан эгелээн, кежээ 8 шак, харын 9 шакка-даа чедир ажылдап болур арга бар.

Чеже мыжык мал чеми дээш ол бо черлерден дилегеп, ховунуң хола карагының-даа келип, арыгтың аңаа-ла үнүп турган чагаш ыяштарын кескеш, шаңдалап, оон чеаурээзи-биле мал чемгерип турбуз бис? Чок, эргим суг-хөлчүлер, силерниң ындыг ажылдааны улус утпаан болбур ийин.

Багын чугаалаарга, башкы ажырлыг даар болгай. Мээң бо бижии шүгүмчүлелим, шаа-биле суг-хөлчүлерге чаңгыс черчүртталырымга эмес [?] болур иргибе деп сеткил-биле мону бижип олур мен ийин. Дыка дыңыг [?] хүннер тур ышкажыл. Сигенчел бо тура, көрем!

Чечек КЕНДЕН
Радиожурналист.

БООЗАДЫЛГАНЫ ОРАЙТАТСА ЧҮЛ?

Не-черниң бичии хаалыр лаан дужуузунуң үштүң бир кезиин чидирип турарывыс дугайында факт чажыт эвес. Хөй ажыл-агыйында чидириг база шак ындыг. Улуг-Хем районнуң совхозтары хойнуң чаш төлүн чогуур дененелге чедир ап турза-даа, хураган үзүүшкүнүнге чедир оон камгалап алыышкыны дыка багай. Ажыл-агыйларда арай салдынган, өлүг төрүттүнген, өлген хураганнарның саны хөй боор турар.

Бо чылын малчыннар хой төрүлгезиниң үезинде малга чиртир сиген-шырбиишти дыка эвээшти белеткеп алыр. Чүге дээрге, район кандаашкынга таварышкан. Мал чемиииң шынары оңу орай белеткээниндер [?] кудун болур дээрзи билдингир. Агаар-бойдустуң байдалы өскерлип турар болганда, тарып боозадылга чорударының стратегиязы база өскерлир ужурлуг.

Чок бисте ындыг эвес. Чыл эки-даа, багай-даа болур болза, өөренген чаңнывыс-биле хойнуң боозадылгазын август айда эгелей баар болгай бис.

Мээң бодап турарым-биле, бо чылын боозадылганы орай чорудар болза эки. Оңу кончуг шалыпкын, 2-3 неделя дургузунда эрттирер херек. Хой төрүлгезин 3 ай чедир чамдыктырган херек чок. Ынчангаш тарылга соонда кошкарларны хойларга чүгле 1-2 неделя туругулар. Ноябрь 1-де чаңгыс-даа коданга чаңгыс-даа кошкар турбас ужурлуг.

Апрель айда хой төрүттес. Сентябрь 20-ден октябрь 30-те чедир төрүүр коданнарның хойларын шуптузун боозадып ап болур. Ол үеде хой семирээн, дыштанган, организмниң бүгү күжү боозадылгаже углаанган болур.

Бо чылын тарып боозадылганы орайтадыр организастаарын үениң байдалы негеп турар-дыр. Ажыл-агыйлар тарып боозадылганы эрте (август-сентябрьда) эгелеп алыр болза, хой төрүлгези январь, февраль айна силос азы сенаж чарыгдаттынар апаар. А чаа тараан хойларга үш ай дургузунда 1404 тонна комбикорм, 6084 тонна сиген, 18720 тонна силос херек. Ол хире мал чеми районнуң ажыл-агыйларында бар бе?

Бо дээрге, чүгле төрүүр хойга эвээн чаан мал чемир. Өске чүзүнниг малынга, эң ылангыя инекке, тевеге [?], коданнарга аът-хал [illegible] бис? Хойну эки чемгербес, оон организминче ажыктыг бүдүмелдер-биле хандырбас болзувусса, оон шыналыг эъди, дүк, тон маалан херээ чок. Улуг-Хем районнуң хойнуң чаш төлүн камгалап ап шыдавайн турарының чылдагааны ында эвес бе?

Специалистиң индири

[illegible] лавга онаажыр. Ол үеде хой аал даштынга хүлээр тургузу азыраар байдалче ала-чангаар кирер апаар. Ындыг болганда оларга чем [illegible] болгай. Малчыннарның белеткеп алганы чаа тоннаа сигени чүгле-даа четпес, совхозче көрүр апаар. А Улуг-Хем район бо чылын херегцеттиниг турар мал чемииниң чүгле чартыын херээн курлавырлап ап шыдаар деп [illegible] болгай бис.

Ам сан-чурагайларже кирээлиңер. Районга хойнуң чаш төлүнге дөрт ай дургузунда тараа холумактыг 953 тонна комбикорм, 748 тонна сиген, 1993 тон[illegible]

Хөй ам күштерде [illegible] Ол тактыг семир [illegible] четтикпес. Аңаа хостуг сыыштаашкын чок, оъттуг сүглүг одар херек. Хойну даан бажыңдан орайга дээр оъттарар, ажылынга бердингеп, арес-межээ кадарчы херек. Бистиң одарлардай дургузунда канчаар [illegible] чылдан эрттенген болгай. Оът-сиген орай үнүп эгелээн. Ам сентябрь 20-ге чедир төрүүр хой дениселдинге бар. Төрүүр хойнуң семириирин манап алыр ужурлуг.

Ынчалза-даа Түлүш Кечил-оол аттыг, «Ак-Тал», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтар хойнуң тарып боозадылгазын август 14-те, «ҮТКА 25 чылы», «Найырал», «Ак-Туруг» совхозтар август 20-де эгелей берген. Ам көрүңер даан, чүү болуп турар-дыр. Кидин семиртилге үезинде төрүүр коданнарны тарып боозадылга пункттарының чоогунуң оът-сигени ховар черлеринде мөөңнеп алгаш, оларны хүвседир тургузуп турар-дыр бис. Хойларны неделде ёзугаар ийи катап тарыыр болгай. Ынчап баарга, оларның пунктт «таңныылдаар» хүүсевзин уламдыгар.

Бистиң малчыннарывыс бир дугаар төрүүр хойларда кошкарларны кандыг-ла салып алган. Ол кошкарлар бо үеде хойларга кандыг дыш боор-ил? Хойларның чеңгиглерге курлавырлап алган күш-шыдалы август айда-ла чарыгдаттынып эгелээн ол чүгээн. [illegible]

Улуг-Хем районга ниитибиле төрүүр 42837 хой бар. Оон иштинде 31662 хойну тарып боозадыр, 11775-ти сула адыржылгаже киирер. Бир дугаар төрүүр хойнуң саны 9247. Шупту 10 тарылга пунктузу ажылдап турар. Бир пунктуга 1600 хойну тарып боозадыр. 1400 кошкар, бүгүзүнге төрүүр 37 хой онаажыр.

Үстүнде сан-чурагайлардан алырга, улуг хойнуң 27 хуузу сула адыржылгаже кирип турар-дыр. Бо дээрге, тарып боозадылганы чугулага албайн, бригадирлерниң аайы-биле малчыннар коданнарынче кошкарлар салып алганы ол-дур. Кошкар эдерген хойлуг коданнарның төрүлгези 2-3 ай иштинде узамчылаар. Оон сула, аль-шоолар хураганнар төрүттүнер.

Кошкарларны коданнарже салып киирери чүден-даа белен, а тарып боозадылга организастаары берге. Специалистер, малчыннар тарып боозадылгадан шүүтсүнер акарган. Ажыл төлевири куду болганындан техниктерниң дараазында чылдын ажылдаар хөңнү чок. Ажыл-агыйларда бир кошкарларны ажаалда-доктаалдыыны, чемгерилгезин багай организастаанындан олар генетиктиг шынарларын чидерип турар. Бир кошкарга оваажыр чүгле 4-5 килограмм дүк кыргып ап турар-дыр бис. Улуг-Хем ышкаш кандааашкынга таварышкан районнарның байдалынга бо чылын тарып боозадылганы орай чорударының ужур дээштиг боор деп бодаар-дыр мен.

Саара МОНГУШ.
Улуг-Хем АҮК-туң уксаажыдылга талазы-биле зоотехниги.

Националдар аразында харылзаалар: саналдар, бодалдар

2. САГЫЖЫМНЫҢ САЙМААРАЛЫ

(Эгези № 208 «Шында»).

[illegible] ...дрлар шилип алырда, таладугай тыртар, сеек-язы коор чорукту журнуундан тура болдурбаан [illegible]. Богүн мындыг ыглаачыг байдалга келбес турган бис. Оон ыңай интернационализмниң тайылбыр ажылын чорударда. [illegible] ...выстыы кээп сураар. бөгүнде экономика талазы-биле чыдып калганывысты оизалап чугаалаар, орта чүгле [illegible] ...ралар буруулуг хевирлиг кылдыр кылып келген пропаганданың уржуу бо-дур. Шак ындыг пропагандага ажы-биле удурланып келген мен. [illegible]

[illegible] ...гирип алгаш. ол-ла хүн доозун кагбадым. Дыка-ла [illegible] кижилер-биле [illegible]. Чогаалчы, журналист өөрүмнүң хөй кезиц ол чагыгның авторларын парлалга ажылындан шуут-ла үндүр [illegible] ...хүннерде улуг проблема тургузуп турар, Ынчангаш парлалганың [illegible] ...дып каап турарын бо чижектер көргүзүп турар-дыр.

Шаг-үеде магадылал чок апарган. Чүү-даа болу берип болур ышкажыл. [illegible]

[illegible]

Улустарның найыралынга [illegible] чараш [illegible] ...деп харылаап мен. «Труд» солунуң корреспондентинин тыва башкы кижинин биліиин шылгап, айтырыг салып турган чораан.

«Советская Россия» [illegible] ...ринин депутаттарга берген чагыы кире берген. Ону ол [illegible]

[illegible] ...ле согур чоруувусту моон соңгаар катаптавас дээш. ыракка ыяичыг ук чагыгны кылган кижилерни моон соңгаар парлалга ажылынче [illegible] ...дээш деп бодаар мен. Бо хүннерде национализм биле [illegible]

[illegible] ...Тываже [illegible] гей. База-ла ады тывалар-биле кожа-хелбээ чурттап, амыдыралды тудуп келгеннер. Тывалар орустардан эки чүүлдерни хөй-биле өөренип, оттунуп алган. [illegible] ...бодаарга ажыгыр [illegible] ...лигерин эдерер болзувусса, ында багай чүү боор. Харын-даа амыдыралывыс [illegible]

[illegible]

Эдуард ДОНГАК.
(Улаачылыг).

ЧАА ОРГАНИЗАЦИЯ ТУРГУСТУНГАН

Юристер эвилели

Тыва АССР-ниң Юристер эвилелин тургузарынының талазы-биле тургузукчу конференция бо чылдың август 24-те болган. Оон ажылынга республиканың хоойлу-дүрүм органнарының ажылдакчыларының төлээлери киришкен. Тываның Юристер эвилелиниң даргазынга юридиктиг эртемнер кандидады А. С. Ооржакты конференция соңгаан. Эвилелдиң секретарынга М. Б. Бамбаны бирги [illegible] пленумга соңгаан. Оон биле кады комиссиялар база тургустунган. Кызыл хоорайга болгаш районнарга эвилелдиң эге организацияларын тургузары көрдүнген. Юристерниң бо эвилели бот-башкартынар, тускайлаң организация болганда, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Юристер эвилелинге чагыртыр.

Чаа организацияның сорулгазы чүл? Бот-башкартынар [illegible] ниити политиктиг организация бооп турар ол эвилелдиң кол сорулгазы — кежигүннериниң профессия талазы-биле [illegible] ажылдаарынга. хөй-ниити [illegible]

[illegible]

...амыдыралга [illegible] алган. Ында даргазында [illegible]

Чуртта боок турар кризистиг байдалдар чүгле экономика эвес, политикага, социал, националдар аразында [illegible]

[illegible]

Тыва АССР-ниң Юристер эвилелиниң тургузукчу конференциязы республиканың бүгү ажылчы чонунга — ажылчыннарга, албан-хаакчыларга [illegible] ...пирлээри, националдар аразында харылзааларны чогумчулары — бүгү чоннуң херээ, ынчангаш деминиг бооп, каттыжары эргежок чугула. Чаңгыс күш бооп каттыжарын, чаңгыс эптиг болурун чугула деп санап турар бис.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң

Президиумунуң Чарлыы

(Эгези № 205 «Шында»).

[illegible]

Морозова [illegible]

Морозова [illegible]

Мотолова [illegible]

Надежкин [illegible]

[illegible]

Назарова [illegible]

Никитенко [illegible]

Никонова [illegible]

Ольшевская [illegible]

Ооржак [illegible]

Оолак [illegible]

...лыг министерствозунуң телевидение смета бюрозунуң кол бухгалтери.

Ооржак Хөл-оол Амыр Ашакович — Каа-Хем [illegible] экскаватор машинизи.

Осипенко Николай Ильич [illegible]

Петрушина [illegible]

Петухов [illegible]

Полежаева [illegible]

Популях [illegible]

Пономарева [illegible]

Попова [illegible]

Пушкарева [illegible]

Перелыгина [illegible]

Сагашева [illegible]

Першина [illegible]

Самданчап Мам-оол Хертекович — тудуг болгаш [illegible] оператор.

[illegible]

Селевёрстова [illegible]

Селина [illegible]

Селянин [illegible]

Сектяков [illegible]

Сиков [illegible]

Сидоренко [illegible] ...сеевна — ССРЭ-ниң [illegible] ...Тывада кол [illegible] оператору.

Симчит Татьяна Семеновна — Ф. Э. Дзержинский [illegible] ...интернаттың [illegible].

Сотпа [illegible]

Струкова [illegible]

Струков [illegible]

Табаева [illegible]

Тихонова [illegible]

Ткаченко [illegible]

Тур [illegible]

Уварова [illegible]

Уланов [illegible] ...евич — «Востсибгипрозем» институтунуң Тывада филиалының директору.

(Улаачылыг).

ТОФАЛАРИЯДА ЭКСПЕДИЦИЯ

ИРКУТСК ОБЛАСТЬ. Тофалария — Чөөн Саянда эвээш санныг улустуң — тофаларның чурттап турар чериниң чараш болгаш аллгалыг адыдыр. Оларның саны элээн каш чүс кижи. Тофалар шагдан бээр көшкүн амыдыралдыг болгаш ивн азырап, аңнап келген. Совет эрге-чагырганың чылдарында олар амыдыралдың сууржуң хевиринче кирген, аңныыр ажылы сайзырап, ивн малды азыраары дыка хогжээн.

Тофаларның амыдыралын, чуртталгазын болгаш культуразын өөренип көөр сорулгалыг чоннуң аас чогаадылгазының этнография экспедициязы бо чылдың чайынында Тофалариятга барып чораан. Чоннуң чогаадылгазының болгаш культура-чырыдылышкын ажылының Иркутск обласга эртем-методиктиг төвүнүң ол экспедициязының киржикчилери Тофалариятга улуг шинчилел ажылдарын кылган. Олар чоннуң чаңчылдары-биле таныжып, тоолдарны дыңнап бижээн, суурларның улуг назылыг хөй чурттакчылары-биле чугаалашкан. Ынчаарга тофалар бодунуң төрээн дылын колдуунда уттуп турарын, национал хеп аймааның читкенин экспедиция кежигүннери сеткил хомудаашкыны биле демдеглээн.

ЧУРУКТАРДА: Алыгджер суурнуң чурттакчылары Адамова угбашкыларының солун чугаазын тофаларның амыдыралының дугайында экспедиция кежигүну А. Д. Назаркин дыңнаан. Угбашкылар ивн ажылын кылып, «Чүгүрүк ивилер» деп тофаларның бот-тывынгыр ансамблинге киржип турганнар. Чуруктуң бирээзинде — тофаларның ээнзирээн суурлары.

С. Падалконуң фотозу.
(СЭТА).

ЧАГЫДЫЛГА ЧИТКЕН

Ажыл, амыдыралым вайы биле бо чылдың июль 19-та Бай-Тайга районнуң Шуй суурдан Барыын-Хемчик районнуң Шекпээр суурунче көшкен мен. [illegible] ...ийи хонук бурунгаар, июль 17-де Шуйнуң почта салбырынга баргаш [illegible] начальник аарып турган, ооң орнунга [illegible] турган Татьяна Апанга [illegible] дыңнатккаш, шупту чагыдылгамны Барыын-Хемчиктиң Шекпээр [illegible] ...ледим. [illegible] ...саның тодарадып, квитанцияларны эккелдим. Шупту саны — 16 квитанция [illegible]. Өске районче шилчидерин дыңнатккаш, чаа адрести бергеш, [illegible] ...дурган, өскээр шилчидер [illegible] дээш 3 руб. 20 көп. [illegible] Чагыдылга мынча бодка [illegible] август 24-түн хүнүнге чедир читкен. Бир ай чартын иштинде чаңгыс солун, журнал барааны көрбедим. [illegible] ...кым буруулуул? Тээлиниң «Союзпечатька» 2 катап барган. Бир удаа — шоочалыг. Ийиги удаа — бухгалтери мен деп угбай орган.

«[illegible] ...чидиптер мен» дээнден бээр бир ай ашты. Чеже катап Тээли баарыл? [illegible] журнал номчувайн [illegible] чурттаарыл? [illegible] ...кы улус бис. [illegible]

[illegible]

Галина ООРЖАК

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Моон артыы талазында «Шын» солунну чылда чагыдып алырынга бланканы парлаан. Анаа адрезинерни почта салбырының индекизи-биле кады, ат, фамилияңарны тодаргай кылдыр киир бижээш, почта белдиринге, салбырынга, чагыдылга чорудуп турар ажылдакчыларга чагыдылга өртээ-биле кады хүлээдип бээринерге, келир чылын «Шын» солунну ап, номчууруңга магадылал ол.

Абонемент саазынынга хүлээп алган касса машиназының демдеглели, а ол чокта харылзаа салбырының календарьлыг штемпель-таңмазы, чагыдылганың өртээн төлээн дугайында квитанция бар болур ужурлуг.

Харылзаа ажылдакчыларынга: Моон артында СП-1 майык ёзугаар парлаттынган чагыдылга бланказы «Шын» солунну чагыдып алырынга ниити эвилелде чагыдылга бланказы ышкаш, шак ындыг деӊ эргелиг, күштүг.

ТУСКАЙ ШАҢНАЛДЫҢ ЭДИЛЕКЧИЗИ

Кайгамчык чай, каракты чылчырыктадып, саарлып турар алдын хүн, аяс ак-кок дээр, долгандыр тайга-сынның ноттаан эзим. Ол дагларның ортузунда хөгжүм үнү чаңгыланган Медео стадиону. Мага-боду ортумак, шилгедек дүрт-сынныг, бажының дүгүн шала сербейтир таарткаш, эктинде сула салыпкан, чугажак, аксымаар арын шырайлыг, карак шилдиг апыяк тыва оол. Барыын Германияның сураглыг «Байердинамик» фирмазының бүдүргени микрофонну холунга тудуп алгаш, каггыраа холумактыг чавыс үн-биле ырны эгелей бээр. Күүседикчиниң тааланчыг чоон, хоюг үнү дыңнакчыларның сонуургалын хайныктырып, кичээнгейин хаара тудупкан. Стадион сыңмас чыгыы чыылган ооң үе-чергези тыва хөөмей-каргыраавың ыры хевирлиг күүселдезин диниминг адып часкаашкыны-биле уткаан. Ол Азия диптиң төвүнде найысылал Кызылдан барган 24 харлыг Альберт Кувезиндир.

Хөйге билдинмейн чораан хөгжүмчү-ыраажының ады Төп телевидениениң ачызында бүгү чуртка дыргын тарай хона берген. Ооң бир үндүрүлгезинде бо чылдың август эгезинде Алма-Атага эрттирген ыраажыларның «Азияның үнү» делегей конкурузун дамчыдып, орта шылгараан тиилекчилерниң, тускай шаңнал алганнарның концертин көргүскен. Ол ыраажыларның санынга бистиң чаңгыс черчурттуувус Алик болганынга кым чоргаарланмас боор! Уран талантызы-биле улуг биче улус чонну магадаткан чаа талант-биле бистиң корреспондентивис ужуражыпкаш, чамдык айтырыгларны аңаа салган. Ам ону моон адаанда парладывыс.

— Хөгжүм делегейинче хандыкшылдың кажан эгелээни ол, Алик? Делегей чергелиг конкурска киришкеш келгениңни бодаарга, бо талазы-биле тускай эртемниң музыка-биле холбашкак тур боор аа? Азы аваң, ачаң хөгжүмчү бе, оларның кайызын дөзээниң ол?

— Ада-ием хоорайда ажылдап турар интеллигентилер: авам Ксенья Карповна кооперацияның, ачам Николай Баканович спорттуң хоочуннары. Интернационалдыг ог-бүлеге өскен мен. Дуңмам Татьяна школада ажылдап турар. Авам хөгжүм аймаанга ажык хандыкшылдыг. Ачам аныында волейбол дээнде кончуг кижи. Күзээнин чедип алыр дижир болгай. Ол волейбол талазы-биле ССРЭ-ниң спорт мастеринге кандидат атты ырыңай улгадып келгеш, чедип ал шыдаан кижи. Ачамның шак ындыг турушту мөзүзүн дөзексээр мен. Ол мен бичии турумда. байырлалдар үезинде бажыңывыска келген аалчылар баарынга таңцылаарынга кончуг ынак чорду. Дуңмам Таня уругларның музыка школазынга фортепьяного өөренип турду. Музыка херекселдери бажыңывыста четчир. Бодум Кызылдың уран чүүл училищезинге улусчу хөгжүм херекселдериниң салбырын дооступ, Чогум ойнаарынга гитараны шилип алдым. Авамның зошпулуурлаарының бедик мергежилдиин бодаарга, ооң уран талантызы менче дамчып келгениниң авамның даа [illegible] чадавас. Училище дооскан соонда «Саян», «Аян» ансамбльдерге ажылдай бердим. Черле бодумну кандыг эвес мен дээш Кемерово, Свердловск хоорайларга чедип барып, рок-музыка-даа ойнаарынга киржип турдум. Өске үе-черге өөрүмден онзаланып ылгалыр хире чүм-даа чок ийин. Аялга, шүлүк чогаадырын шенеп чоруур мен.

— «Азияның үнү» конкурс бодунуң мурнунда кандыг сорулганы салганыл, концертче үнериниң бетинде кандыг ырларны репертуарыңга шилип алдың?

— Поп-рок күүседикчилериниң «Азияның үнү» бирги делегей конкурузу Алма-Атаның бедик дағлыг Медео спорт комплекизинге болуп эртти. Казахстанның төвү бо хоорай август эгезинде кончуг-ла чараш чорду.

Улуг девискээрни ээлеп турар Азия диптиң хөгжүм-музыказынче эвээш кичээнгей салып келгенин эскерип көрген, бот-тускайлаан музыка культуразын көдүрерин «Азияның үнү» конкурс бот сорулгазы кылдыр салган. Аңаа чүгле арыг ааз-чогаалы болгаш барыын эстраданың «чаагай-ла чүүлдерин» оттунуп ырлаар күүседикчилерниң дугайында эвес, а рок-поп музыканың улустуң чогаадылганың чаңчылдары-биле харылзаазының чаңгыс чагтыг болуп каттыжып ходужа бээриниң үндезиннерин өөренип көөрү турган.

Мен аңаа бодумнуң чогаатканым «Будда» деп ыр-биле тыва улустуң дарлакчыларга удур өжээн [illegible] ырызын күүседип [illegible]. Сөөлгү [illegible] «Будда» деп ыр [illegible] улустарының философиязынга үндезилеттинген, бүрүн ада-өгбелериниң утказын иштинде тудар. Ол ырларының күүселдези дээш жюри кежигүннериниң тускай шаңналынга-даа четтим.

— **Ол кандыг шаңналдар боор?**

— Ойнуур телевизор болгаш «Сони» дээр япон магнитофон.

— **Конкурска кымнар киришкенил, жюри кежигүннериниң составы кандыг болду?**

— Бир-ле дугаарында мээң демдеглексеп каар чүүлүм: жюри кежигүннери болгаш хүндүлүг аалчылар кылдыр Япония, Индия, Кыдат, Америка болгаш өске-даа чурттардан келген хөгжүмнүң үнүн хөй санныг кылдыр чара бижээш, садып саарып тургаш, хөлчокка байый берген-нерниң аразында ат-сураглыг кожайларны чалаан. Оларның холунда канчаар-даа аажок сайзырангай үн бижиир аппараттар мөөңнеттинген. Бистиңиде барывын чүк-биле чижир-кагжыр, ынчаар коңаргаар харывыс чогун болдум.

[illegible] талантыларын [illegible] Туркменияда «[illegible]» [illegible], Якутияда «Чорон», «Сарэ» бөлүктериниң [illegible]. Орталы Азияның, Закавказьениң хөгжүмчүлери, ыраажылары [illegible] уран [illegible] чыыштан чеңге бериалгалар.

— **Калбак аудиторияже оруун изеттингениңге сээң-биле кады өөрүп тур бис. Ындыг төлээде ам чоокку үеде чогаадыкчы планың чүл, үе-черге аш өөрүшкени чүнү күзексээр сен?**

— Хөгжүм оруун шилип алган артист [illegible] амыдыралы [illegible] «ыры»-биле холбашкан [illegible] концерттиг [illegible] үезинде [illegible]. Улуг база [illegible] чорук [illegible] мен. Бо удаада Барнаул хоорайга улустар аразының «Рок Азия» делегей фестивалынга киржирим ол. Аңаа Алма-Атага күүседиин репертуарымны байлакшыдып бодап турар мен. Хүү лабораториямда чогаадыкчы [illegible] [illegible]лер чорут турар.

Бодумнуң үе-черге [illegible] чүүлдер дир мен: аныяавыстан алывыс камнаарын утпаалы. Эш-өөр шупту эп-найыралдыг болуп көрээлиңер, эртем-билигниң, экономика, культураның бедиинлиге улам хайылаалыңар. Боттарывыс дег чалыы, өзүп мандаан аныяк республикавыстың социал арның чаартырынга шыдаар шаавыс-биле улуувуску киирээлиңер.

ЧУРУКТА: Альберт Кувезин.

Интервьюну бистиң корр. Данзы САЛЧАК белеткээн. Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

ТАЛЬДЫ КӨРГЕНИМ

Шыдыраа — бурунгу оюн. Ооң кажан, кайа тывылганың тодаргайлаары берге. Ынчалза-даа шыдырааның төрүттүнгени черин сөөлгү каш чүс чылдарның шинчилелдери Индия деп турар. Аңаа тывылгаш, чоорту делегей улустарының ынак оюну апарган.

Тыва улус байлак төөгүлүг. Ооң культуразынга шыдыраа оюну улуг салдарны чедиргени чугаажок. Аңаа сундулуг, шыырак ойнаар кижилерни чон хүндүлээр чораан.

Азияның төвү, Тыва чурттунга ат-алдарлыг, арта-ла гроссмейстер шыдыраачы аалдап келир деп «диңмир-диңмир» далай чалгыы дег дыргын тарай берген. Ол-даа аңаа-ла чугаа боор ол. барып-барып шыдыраага делегей чемпиону чораан Михаил Таль канчап биске кээр болду дээр бүзүрел чок кижилер база турган. Ынчалза-даа ол хей чугаалар, эртенги туман дег, ар-лы берген. Шынап-ла, Тываның бурунгу черинге Михаил Нехемьевич Таль аалдап келген. Шыдыраага сонуургактарга ындыг өөрүшкү-маңнай кажан-даа турбаан.

Баштайгы ужуражылга Кызылдың Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга болган. Чүгле шыдыраага сундулуглар аңаа чыылган эвес, найысылалдың хөй-ниитизи база келген. Кандыг-ла онзагай хевирлиг кижи көстүп кээр ирги дээш кижи бүрүзү манааш олурупкан. Чогуур шагында олурганнар дүвүреп-ле эгелээн. Дөр бажынче дыкала хөй кижи эртти эвеспе. Оларның аразында кижиден «өске», онзагай хевирлиг кижи чок болган. Кажан хоочун шыдыраачы Хеймер-оол Ондар узун эвес дүрт-сынныг, калчан баштыг, хилиң кара костюмнуг кижиге мөгейгеш, «Бистиң манап турганывыс, улуг шыдыраачы Михаил Нехемьевич Таль бөгүн бистиң аалчывыс» дептерге, залда олурганнар адыш часкап эгелээн.

Таль яндирге үнүп келген. Ооң чугаазы кайгамчык: баштак, чараш. Каттырынчыг домактар, сөстер-биле «согажалап» тургаш, ол амыдырал-чуртталгазын, ажыл-ижин ажыт-чажыт чокка тө каап берген. Тальдың ийи шак ажыг чугаазы «таакпы тыртым» четпес шинаап болган. Хөй-ле айтырыгларны оон салган аас сөзү, чиге харыыларны ол берген.

Михаил Таль чырык черге салым-чаяанныг [illegible] дыр төрүттүнген. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Бир ийи класстың [illegible] [illegible]. Оон соонда университет дооскан. [illegible] [illegible] ССРЭ-ниң [illegible] шыдыраага чемпиону. А [illegible] харлыында шыдыраа ниң «Эвгерви» — делегей чемпиону болган. [illegible] [illegible] болганы ол.

Чыл эртиптерде Михаил Ботвинник [illegible] [illegible]. Михаил Тальдың [illegible] [illegible] шыдыраа [illegible] [illegible]. Тываның хөй ниитизи-биле бирги ужуражылгазында [illegible], [illegible] [illegible] болуп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Манила улуг ырак эвес-ле болгай, а хүн дээрге силерде четчир-дир» — деп баштактанды.

Шынап-ла, бистиң Тываның алдын хүнү Филиппиннерниинден дудак чок болдур ийин.

Бо зона маргылдаазынга Михаил Таль чедимче чок ойнаан. Ооң бир кол чылдагааны кадыктан-на болган боор деп каразыыр мен. Ийиде, назы-хар база дөгүп келген, үште, удурланыкчыларның кижи бүрүзү шог апарган.

Бот-хууда, ажыл бачым болгаш Михаил Тальдың чаңгыс-даа сеансызынга (хөй кижи-биле хары удаа ойнаары) киришпедим. Бүгү-ле ужуражыышкыннар ажыл шактарында болуп турган. Хостуг үелерде чеде бээрге, Таль-биле күжүн «шенээр» дээн кижилер шагда-ла бижидип каапкан боор. Ындыг болза-даа, бир сеансыта бир эшке сүмелекчи боop, ындыынга кыстыныг алгаш, «уттурган» мен.

Хөй кижи-биле ойнаар улуг мастерлер көрген эвес, солун чораан. Эге көштерни ийдик чокка, хөй үе чидирбейн эгелээр. Чоорту оюн ооржумнаар, ханы бодалче кирер. Михаил Таль ол бодалдарга алыскаш, долгандыр чүнү-даа көрбес. Каш-даа черге таакпызын кывыскаш, олчаач уттупкаш, катап-ла бирээзин кып сып алыр.

Оон удурланыкчылары ак салдыг кырган-даа бол, он харлыг оолак-даа бол, аныяк чараш кыс-даа бол [illegible], домей-ле бодамчалыг ойнаар, хүндүлээр болду.

Бир-ле хүн (Таль колдуу неделя иштинде «Херел» залынга ойнап келген) шак-биле дүгген ойнаарының маргылдаазы болган. ([illegible] [illegible] [illegible] [illegible] беш-беш минута [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], кандыг-даа ап [illegible] [illegible] [illegible] уттурган деп санаар. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] беш минута иштинде [illegible] кагары болур). Маңаа Михаил Нехемьевич [illegible] уттурбаан. Шынап-ла, [illegible] ойнаар [illegible] (дерген ойнаарынга) делегей чемпиону [illegible] [illegible]-биле бадыткаан. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. А Таль [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Михаил Нехемьевич.

хемьевич көңгүс далашпас кижи болган. Оң холу немниг болганындан-на боор, солагай холу-биле шак базып ойнаар кижи болду.

Эге көштерге беш минутаның хөй кезиин чарыгдаар, кажан арыг тиилелгениң оруу көстүп кээрге, ынчан-на ооң кайгамчык уран-аргазы (техниказы) тиилелгеге чедирер. Дүрген, халымак ойнаарынга ол ынак эвес. Аныяк Таль бир шагда дүрген-даа турган чадавас. Назы-хар улгадып, мерген угаан чедип келгенде, ооң көштери бижырымчалыг, топтуг, бүзүрелдиг апарган. Амыдырал чүге өөретпес боор. Ылаңгыя шыдыраа оюну. Делегей чемпиону чораан Александр Алехин «чүгле шыдырааның ачызы-биле бодумнуң угаан-сарыылымны орталандырып алган мен» деп бижээн.

Улуг шыдыраачы Михаил Нехемьевич Тальды чоогундан топтап көргенимни кыска-даа бол, сагындырдым. Мээн сагыш-сеткилимниң ханызынга чедир оон чараш аажы-чаңы, биче сеткилдии, кажан-даа чидарал билбес баштаа, амыдыралга ынакшылы хамы бети арттырып каан.

Сеткилимниң бичезинден-не боор он, ол кым-даа оон номунга, открыткага, ойнаан салымның бланказынга, чон-биле кады тырттырган чуруктарынга ат салып бээрин дилээрге, кажан-даа чажам дивес. Улус аразынга аңа «эстин» баар. Бөдүүн кылдыр кеттинген. Галстук чок, ишт-ле турган боор.

Моон-биле Михаил Тальды көргенимни доозайн.

Өске, шыдыраа уран чүүлүнге ынак кижилерге, чүгле оларга эвес, Тальдың мээн сеткил-сагыжымга арттырган ийи ынкаин [illegible] [illegible] арттырып каан боор деп идегедим. Шынап-ла, Азия төвү чуртувуска, шыдыраага делегей чемпиону чораан ССРЭ-ниң алдын дакпыр чемпиону Михаил Нехемьевич Тальдың аалдап чорааны уттун дурбас. Ол бистиң хоорайывыска бөдүүн шыдыраа клувун тударын чугаалашкан. Улуг-Хем районнуң шыдыраачылары бүдүн командазы-биле ол улуг шыдыраачы-биле ужуражылганы [illegible] сеткилин доюлдурган.

Тальды көргеним уттурбас.

Белек ООРЖАК
Шыдыраачы

ЧУРУКТА: М. Н. Тальдың хөй кижиге удур ойнаап турары.

Авторнуң фотозу.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 54241
(индекс издания)

«Шын»

Количество комплектов

на 1991 год по месяцам

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место литер на газету 54241
(индекс издания)

«Шын»

Стоимость: подписки руб. коп.; переадресовки руб. коп.
Количество комплектов

на 1991 год по месяцам

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

«ШЫН» СОЛУНУ ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

• • •

Кызылда уран чүүлдер училищезиниң чанында турустунган бот-оргула чарылгалыг хөгжүм школазынга өөреникчилерни немей хүлээп алырын ол училище чарлап турар. Бот-оргула чарылгалыг хөгжүм школазынга сургуулдарны дуржулгалыг башкылар өөредир. 7 болгаш 10 харлыг уругларны, оолдарны школага хүлээп алыр. Сургуулдарны шилип алыр талазы-биле чыылда 1990 чылдың сентябрь 10-да уран чүүлдер училищезиниң концерт залынга эртенгиниң 10 шакта эгелээр.

Бичии уругларның хөгжүм школазынга таарыштыр тургускан курунче таривин [illegible] өөредилге хөлезин төлээр.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай. Ленин кудумчузу, бажың № 2.

• • •

Кыдат дыл өөренириниң 3 ай хуусаалыг курузунга кирерин күзээннерни Тыва АССР-ниң **Ушу федерациязы** чалап турар. Кичээлдер 1990 чылдың октябрь 1-де эгелээр. Өөренирин күзээннерни бүрүткээрин бо чылдың сентябрь 20-ге чедир чорудар.

Адрези: Кызыл хоорай. Кечил-оол кудумчузу, бажың № 7 «г». Тыва АССР-ниң Ушу федерациязы.

• • •

Өөредилге корпузунга хүндүс ажылдаар аштакчылар, ниитиг чуртталга бажыңынга база хүндүс ажылдаар вахтерлар, хеп кадагалаар ажылдакчылар, ниити чуртталга бажыңының комендантызы, өөредилге кезээниң секретары Кызылдың башкы училищезинге дарый негеттинип турар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай. Колхозная кудумчузу, бажың № 2, телефону 2-63-84.

• • •

Эмнелге техниказының чүүлдеринге хамаарыштыр чагыгларны хүлээп алырының хуусаазы 1990 чылдың ноябрь 5-те доостурун сонуургалдыг бүгү албан черлеринге Тываның «Медтехника» бүдүрүлге-садыг каттыжыышкыны дыңнадып турар. **Ооң адрези:** Кызыл хоорай. Оюн Күрседи кудумчузу, бажың № 159 «а».

• • •

Сад болгаш огород ажылагыйының чер участоктарында чуртталга бажыңнарының, өске-даа тудугларының, а ол ышкаш хуузунда гараж ээлериниң 1990 чылда үндүрүг төлээриниң хуусаазы бо чылдың август 15-те төнгенин хоорайның үндүрүг [illegible] инспекциязы оларга сагындырып турар. Үндүрүг төлээриниң хуусаазын эрттиргени дээш хүн бүрүде 0.2 хуу немелдени (хөлээжикинни) төлээр апаар. Төлелгелерни Кызыл хоорайның бүгү ажаалга кассаларында хүлээп ап турар.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Т. Уильямс — «Изиг крыша моортай». Шин. 11.25 Уруглар шагы. 12.15 Коллаж. 12.30 — 13.10 «Үе». 17.40 «Свешников». Фильм-концерт. 18.30 «Үе». 19.00 Эрге-чагырганы — Советтерге. 19.30 Мультфильм. 19.40 Улусчу аялгалар. 19.50 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сес». Литературжу уран-чечен программа. 23.30 Б. Чайковский. Концерт. 00.20 — 00.45 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Аян-чорукчулар альманагы». 8.35; 9.35 Бистиң долгандыр турар хүрээлел. 2 класс. Ада-чурт чүден эгелээрил. 8.55; 9.55 «Рябово. Күскү хүн». Телефильм. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Биология. 6 класс. Үнүштер база бис. 11.05 Авам, ачам база мен. 5-тен 6 ай чедир уругнуң өзүлдези болгаш [illegible]. 12.05 «Үш билдинместиг бодалга». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.40 Хөгжүм болгаш мода. 14.30 — 15.40 «Карино». 6 серияльг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. (Польша). 17.50 Телекөвүрүг «Москва — Брюссель». 2-ги дамчыдылга 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Чарлаалдар, реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Көдээниң амыдыралы». Көдээниң ажыл-ишчилериниң күскү сагыш салыышкыннары.

МОСКВАДАН

21.20 «Объективте — диргамытаннар. Сарлык». Телефильм. 21.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.46 — 00.45 «Үш билдинместиг бодалга». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Я. Райнисти төрүттүнгенинден бээр 125 чыл болганынга. Телефильм. «Райнис. Шөлүлге». 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Концерт. ССРЭ-ниң улустуң артизи Л. Сметанников.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 11 ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Уикэнд за миллион» (ЧСФР) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 [illegible] шактарда.

Видеозал: «Человек-амфибия» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Короткие рукава» 9.30, 12.50. «Юнга со шхуны «Колумб» 11.00. «На тропе войны» (АКШ) 14.10, 16.10, 18.00, 19.50 [illegible] шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Полнеба» (2 серияльг) 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Река» (АКШ) 14.30, 17.00, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «И аргает тот день» (Индия) 16.00, 19.40 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-42-63 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-37 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-21 ◆ култура — 3-34-49, 3-36-13 ◆ агропромнуг — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93 корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун кезээниң барлагы — 2-42-11 ◆ бухгалтерия — 3-45-41

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлаалга чамазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Заказ № [illegible]

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
сентябрь
12
среда
№ 209 (14409)

1925 чылдан үндезилеттинген
Өртээ 3 кап.

ССРЭ-НИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ КЫЙГЫРЫЫ

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның президентилеринге, Дээди Советтериниң даргаларынга, улус депутаттарының областар, крайлар, округтар Советтериниң даргаларынга, улус депутаттарының Советтериниң күүсекомнар даргаларынга телеграмма чоруткан болгаш «Хоойлу-дүрүм сагылгазын база эрге-чурумну быжыглаар дугайында» кыйгырыг кылган.

Ниитилелде шынап чаартылгаларның ниитиирлиг үе-чадазынче эде тургустуушкунну кирген деп, ында демдеглээн. Эде тургустуушкунну улам-на хаждылап, амыдыралдың бүгү талаларын — экономиктиг, политиктиг, социал талаларын хаара тудуп, чонуң бүгү социал бөлүктериниң үндезин эрге-ажыктарынга, оларның харылзааларынга үндезин өскерилгелерни кылырынга хамаарылгалыг болу берген. Ол чорудулга нарын, берге, чөрүлдээлиг болуп, херек кырында кыжаныышкынны тургузуп, чамдык күштерниң удурланыышкыннарынга таваржып турар.

Эн-не ханы революстут чаартылгалар чоруп турар болганда, ол чорук херек кырында чайлаш чок болуп турар. Ынчангаш чайгылыышкынны болдурбайн, политиктиг угланыышкынны амыдыралга чиге-биле чорударын, шилчилгелиг үе-чадада бергедээшкиннер үнгедекчи ниитиниң болу бээрин чайладыры эргежок чугула деп, Президент онзалап демдеглээн. Бүгү деңнелдиң эрге-чагыргалары бодунуң бүрүн эргелерин болгаш хоойлунуң күжүн долузу-биле ажыглавышаан, ниитиирлиг хөделиирни социал-экономиктиг эргилдениң байдалы болгаш ооң-биле холбашкан бергедээшкиннер негеп турар.

Чогум-на бо талазы-биле төп, республика болгаш бүгү чер-чер органнарының ажыл-чорудулгазынга кошкак байдалдар, шыңгыы четпестер база частырыглар илереп келген деп, М. С. Горбачев онзалап айыткан.

Бо бүгү чүүлдер чуртта байдалды чидиглендирип, кижилерни дүвүредип, шуугаазыннарны, харысалга чок чорукту, хоойлуларны, куруне сагылга-чурумун кедергей чиңги-биле көөр чорукту болдуруп турар.

Бо бүгү чорудулгаларны бир эвес соксадып доктааттпас болза, бистиң ажылывысты улам нарыындадып, эде тургустуушкун чорудулгаларын моондактап, эде тургустуушкунга удур күштерниң улам идепкейлиг хөделириңге чылдагны берип болур ийик.

Мындыг байдал-биле моон ыңай канчап-даа эптежип болбас деп, Президент медеглээн болгаш дараазында үш айтырыгларже кичээнгейин угландырган.

Бирээде, ниитилелде эргехоойлуну хүндүлевес чорукту — нигилизмни шиитпирлиг ажып эртер херек. Ындыг нигилизм болза хоойлу-дүрүмнүг, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргазының бүгү системазын сандарадып турар.

Ийиде, экономиктиг адыр-да хоойлу-дүрүмнү барымдаавас чорук кедергей үргедекчи салдарлыг болуп турар. Ол чорук чурттуң амыдыралының үндезиннерин болгаш кижи бүрүзүнүң чаагай чоргуун божаңнадып турар.

Үште, кем-херек үүлгедиишкини ниитилелге шынзыг кыжаныышкынны тургузуп турар. Кем-херек үүлгедикчилерин хамаатыларның айыыл чок чоруунга база эргелеринге, чурттуң материалдыг курлавырларынга, культураның үнелиг чүүлдеринге, харын ооң ыдыктыг курлавырларынга халдаашкыннарны кылып турар.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдези ниитилелде мөзү-шынар болгаш политиктиг байдалга дендии багай салдарны чедирип, кижилерниң дүрүм ёзугаар эргелерин болгаш айыыл чок чоруун күрүнениң камгалап шыдаар аргазынга оларның бүзүрелин божаңнадып турар. Организастыг кем-херек үүлгедиишкиннери чурттуң чамдык девискээрлеринде айыылдыг байдалды тургузуп турар.

Тургустунган ындыг байдал эң-не дүвүренчиг болгаш дем каттыштырган база ниитиирлиг хемчеглерни алырын негеп келген деп, Президент санап турар. Хоойлу-дүрүм үрээшкиннери-биле эптежип, ниитилелге удур күштерниң ыйыышкыны-биле хоойлу-дүрүм камгалаар органнарының хүлээлгезин күүседиринге ховар эвес моондактап турар эрге-чагырганың ындыг органнарының туружу бирги ээлчегде үндезини-биле эде көрдүнген турар ужурлуг. Ооң-биле чергелештир хоойлу-дүрүм камгалаар хей органнар бодунуң дорт хүлээлгелерин багай күүседип, кем-херек үүлгедиишкиннеринге күш четпейн турар.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң өзүлдези-биле холбаштыр дүрүм ёзугаар кижилерниң ниитилелде бир талазында күштелип, өске талазында кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселге киржиринден ниитилелде чамдык кижилер ойталап, а чамдык таварылгаларда — кем-херек үүлгеткен кижилерни эң чиңги-биле көрүп турар. Мындыг байдалды доп-дораан эдер херек. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселдиң айтырыын бүдүрүлге коллективтериниң, хооралдарының, суурларының чурттакчыларының, бүгү хөй-ниитиниң ылаптыг хандыр көөрүн бот-тандырбаан шаанда, кем-херек үүлгедиишкиннерин узуткаар байдалды хандыраары чедип алдынмас болур ийик.

Президент база катап онзалап демдеглээн: хоойлунуң тиилелгезин хандырбайн, салдынган сорулгаларны чедип ап шыдавас бис.

Ап чоруткан хемчеглерниң болгаш оларның түңнелдериниң дугайында бо чылдың октябрь 15-те болгаш 1991 чылдың январь 1-де илеткээрин телеграмма алган бүгү кижилерге Президент саналдаан.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязы сентябрь 10-да Москвада, Кремльдиң Съездилер ордузунда ажылдап эгелээн. Сессияның хүн айтырыгларын болгаш ажылдаар чурумун ниити палаталарның каттышкан хуралынга чугаалажып көрген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов бо айтырыг талазы-биле илеткел кылган болгаш шыңгыы шыдагалдаларның үе-чадазынче чурттуң киргенин демдеглээн. Бистиң күрүневистиң моон соңгааргы хөгжүлдезиниң оруктарының дугайында шыңгыы маргылдаалар чоруп турар.

Улус ажылдагыйының айтырыгларынче, оңу рынок харылзааларынче шилчидеринче улуг кичээнгейни ССРЭ-ниң Дээди Соведи угландырган. Чогумчалыг рынокту тургузары экономиктиг реформаның өзээ болуп турар. Бо угланыышкынга чайгылыш чок базымны кылып эгелээн бис деп, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы демдеглээн. Ам безин өнчү дугайында, чер дугайында, бүдүрүлгелер дугайында, кооперация дугайында, аренда дугайында, үндүрүг онаалтазының дугайында болгаш Эвилелдиң үндезин чугула элээн каш хоойлулары бистерде бар.

Башкарттынар рынок экономиказынче шилчиир-биле холбашкан доктаал базымнар дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң саналдарын ССРЭ-ниң Дээди Соведи шыңгыы анализтеп көрген. Бүгү талазын чугаалажып, шугумчулелчи ёзу-биле көрген соонда ук саналдарны чедир ажылдап кылыры-биле дедир эгидип берген. Ынчаарга рынокче шилчииринден өнчү харылзааларын эде көрүүлен, монополизмни узуткаарындан өске арга чаагайта чок, ол арга болза чурттуң кризистен уштуруунун кара чаңгыс шын оруу болуп турар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң амгы сессиязынга чугаалажып көөрү-биле хоойлуларның сес төлевилелдерин киирген деп А. И. Лукьянов депутаттарга дыңнаткан. Ынчаарга 1991 чылда чурттуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының база Күрүне бюджединиң төлевилелдерин тускай айтырыг кылдыр сессияга киирген. Сессия бодунуң ажылын сентябрь 11-де база уламчылаан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң составын бадылаар дугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң Дээди Соведи доктаадыры болза:

«РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң составын бадылаар дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың июль 14-те доктаалынга немелде кылдыр

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызынга — Юрий Владимирович Соколовту.

РСФСР-ниң иштики херектер министринге — Виктор Павлович Баранниковту.

РСФСР-ниң культура министринге — Юрий Мефодьевич Соломинни.

РСФСР-ниң ыш ажыл-агыйы министринге — Валерий Александрович Шубинни.

РСФСР-ниң садыг министринге — Александр Федорович Хлыстовту.

РСФСР-ниң транспорт министринге — Виталий Борисович Ефимовту.

РСФСР-ниң хлеб продуктулар министринге Леонид Степанович Чешинскийни.

РСФСР-ниң Кош-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга — Василий Николаевич Мачуганы бадылаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва. РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1990 чылдың сентябрь 8.

Национал Совединиң Даргазының оралакчызы албан-хүлээлгеден эш Д. А. Волкогоновту хостаар дугайында

РСФСР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН НАЦИОНАЛДАР СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Националдар Совединиң доктаадыры болза:

Оренбургтуң № 60 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутады Дмитрий Антонович Волкогоновту ооң хууда дилээнин ёзугаар Националдар Совединиң Даргазының оралакчызы албан-хүлээлгеден хостаар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы
Р. Г. АБДУЛАТИПОВ.

Москва. РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1990 чылдың сентябрь 5.

Националдар Совединиң Даргазының оралакчызын соңгуур дугайында

РСФСР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН НАЦИОНАЛДАР СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Националдар Совединиң доктаадыры болза:

Брянскиниң № 28 национал-девискээр соңгулда округундан РСФСР-ниң улус депутады, Брянск область, Виталий Григорьевич Сыроваткону Националдар Совединиң Даргазының оралакчызынга соңгуур.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң Даргазы
Р. Г. АБДУЛАТИПОВ.

Москва. РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1990 чылдың сентябрь 10.

ДЫҢНАДЫГ

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң 3-кү сессиязы 1990 чылдың сентябрь 13-те РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга, эртенгиниң 9 шакта ажыттынарын хоорай Соведи дыңнадып тур.

Төп солуннарга парлаан чүүлдер дугайында

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң ажылчын бөлүүнүң отчёду

Бо чылдың июль 4-тен эгелээш, бо хүннерге чедир үеде төп болгаш девискээрлер парлалгазынга, ТТ-ни болгаш БР-ни дамчыштыр Тыва АССР-де байдал дугайында үжен ажыг чүүлдер, дыңнадыглар болгаш репортажтар үнген.

Республикада байдалче ол хире улуг кичээнгейни угландырып турарын ажылчын бөлүк үндезиниг деп санаан. Девискээрниң социал-экономика талазы-биле чыдып калыышкыны, эрге-хоойлу хажыдыышкыннарының өзүп турары, националдар аразының харылзааларында чидигленииш-киннер болгаш өске-даа айтырыглар ол дугайын шагда-ла калбаа-биле чырыдарын негеп келген. Республика бөгүн амыдырал деңнелиниң талазы-биле РСФСР-де эң сөөлгү черлериниң бирээзин, кем-херек үүлгедир талазы-биле бирги черни ээлеп турарын, орус дылга чугаалажыр чоннуң көжүп чоруур чоруу экономикага болгаш Тыва АССР-ниң ажыл-чорудулгазының өске-даа талаларынга айыылдыг салдарлыг болуп болур хире улуг хемчээлге четкенин айтыры безин четчир-дир.

кылымал боолар болгаш ланчыылар-биле чепсегленген он-он аъттыг кижилер-биле тулушкан, автоматтар чыжырап турган...». Бис 88 кижиниң өлгенинин, үптээшкиннерге болгаш дээрбедээшкиннерге таварышканнарның, автоматтарның аттылып турган, турбааның өжеглээр айытпайн тур бис. (Аңаа харыыларны НХМ-ниң мында кошкан тайылбыр бижиинде айыткан). Ынчалза-даа колдуунда шын медээде иштики бир янзы утканың барынче кичээнгей угландырбайн барып болбас. Аңаа хамааржыр чүүлдер болза: барымдааларны шын айыткаш, (материалда хронология ёзугаар айытканы-биле), Сүт-Хөлге болган ондак-халап болгаш митинг, кем-херек үүлгедиишкиниң өскени, өлүрткен 88 кижи, Хову-Аксы, Элегеске болгаш өске-даа черлерге болган болуушкуннар дугайын чугаалааш, автор «үндезин чоң база бергедээн» деп эскерип каан. Ооң түңнелинде шын барымдаа иштики утка-биле бастынган. Шак ындыг чүүлдү, ыланғыя республикадан дашкаар черлерде улус, тывалар орус националдыг 88 кижини өлүрүп каан деп билип ап турар.

...

Бир эвес бо принципти сагывас болза, ажылчын бөлүк документиниң хөй-ниити кичээнгейинге чедирер эргелиг.

Ажылчын бөлүктүң кежигүннери:

• • •

Е. ТОЛСТУХИН, Тыва АССР-ниң Телерадио күрүне комитединиң даргазының оралакчызы, бөлүктүң удуртукчузу; **В. ЧАДАМБА**, «Шын» солуннуң редактору, бөлүктүң удуртукчузунуң оралакчызы; **Г. КОНЕВ**, Статистиканың Тыва республика эргелелиниң начальниги; **А. КИКИН**, республика прокурорунуң оралакчызы; **К. БИЧЕЛДЕЙ**, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутады; **П. БАДЮНОВ**, Тыва АССР-ниң иштики херектер министриниң бирги оралакчызы; **В. САЛЧАК**, Тыва АССР-ниң улус депутады; **В. УРВАНЦЕВ**, Кызыл хоорккүүскомунуң даргазының бирги оралакчызы; **В. ЧАНЗАН**, Тыва АССР-ниң КАК-тың [illegible] **А. ПИЧЕ-ООЛ**, РСФСР-ниң улус депутады.

Отчеттуң капсырылга бижиинде чамдык талаларга хамаарышкан онзагай болалдар бар. О. Липчинскаяның «Ам-даа билдинмес дайын» деп чүүлүн «Тываның аныяктары» солунга дужуруп парлааны эргежок чугула болган деп К. Бичелдей са-

кеп чүүлдү бистиң улус депутадывыс ук солунга парлаткан. Хамык-ла чогумчалыг эвес чүүлдүн дөзү ол болган. Ол талазы-биле акты ак кылдыр, караны кара кылдыр көргүзер турган. Ол ышкаш А. Щеголевтиң «Советская Россия» солунга ...

«Шынның» «Төгерик столу»

НАЦИОНАЛ АЙТЫРЫГ БОЛГАШ КАДРЛАР

ТУДУГ – УЛУС АЖЫЛ-АГЫЙЫНЫҢ ЧУГУЛА АДЫРЫ

«Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказының дугайында» СЭКП-ниң Төп Комитединиң Платформазын ТК-ның Пленумунга (сентябрь 1989 ч.) чугаалашкан болгаш чүүлдүг деп деткээн. Партия обкомунуң (ыйчангы) пленумунга бо чугула айтырыгны база көрген болгаш сорулгаларны тодараткан. Республиканың чону хөй националдыг болганда, интернационалчы кижизидилгени күштелдирер талазы-биле хандыр бодаттынган, бүгү талалыг хемчеглер негеттинип турар.

Пленумга кадрлар айтырыынга хамаарыштыр чугаа база болган. Национальдар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурарынга социал-экономиктиг, культура болгаш кижизидилге айтырыгларындан аңгыда, кадрлар-биле ажыл дорт хамаарылгалыг болуп турар. Партия, совет, күрүне органнарында аңгы-аңгы нацияларның төлээлежилгези национал составка дүгжүп турар. Ынчалза-даа кол-кол бүдүрүлгелерде ажылдап турарларның санынга ол дүүшпейн турарын пленумга шүгүмчүлээн. Тудугда ажылдап турарларның колдуу тыва кижилер-даа болза, удуртулгада орус нацияның төлээлери хөй апарган.

Национал айтырыг болгаш кадрлар. Бо айтырыгларны холбаары чоп. СЭКП-ниң Платформазында, ээзэш-даа саныг болза, кандыг-даа нацияның төлээлерин удуртур ажылдарже, соңгулдалыг органнарже идип үндүрерин сүмелеп турар. Коллективте ажылдап турарларның национал составын кичээнгейлиг өөренип, кадрларны өөредип, белеткеп, кижизидип тургаш, бо нарын айтырыгны шиитпирлеп болур. Ону ынчаар билзе эки. Ынчалза-даа бо айтырыгны шуут дорт билип алыры шын эвес. Анаа-ла ажылдап орган удуртукчунуң орнунга орус азы тыва кижини, ооң ажыл-агыйжы таларын, мергежилин барымдаалавайн, томуйлап каары ол деп бодаар болза, арай таарымча чок. Ындыг сорулга салдынмайн-даа турар. Үндезин нацияның кижилерини бүдүрүлгелер удуртукчуларының аразында ээзэш болуп турганын тайылбырлаарынга хөй сайгарылга херек. Бир талазында, өөредип чоруткан тыва студентилерниң амыдыралынче сагыш салбайн турган, ооң түңнелинде олар колдуу ара каапкар. Доозуп алганнарны ажылга ижиктирип, быжыглаары, удуртулга ажылынга белеткээри илан-даа чок, туугай чоруп турган. Ийи-чаңгыс эки специалистер оларны билип, үнелевейн барганындан, хомудап, өскээр будалып азы өске мергежилче шилчээн болуп турар. Бо бүгүнү орус, тываның аразында чөрулдээ кылдыр тургузары база кандыг-даа утка чок. Кадрларны, ылаңгыя удуртукчуларны, эрткен үелерде партия организациялары харылап турган. Оларның чедир кылбайн барганын, национал кадрлар-биле шоолут ажыл чорутпайн турганын айтып каары артык эвес.

Пленумнуң шиитпирлерни канчаар күүседип турарының дугайын «Шын» солуннуң редакциязының органзастааны «Төгерик столунга» келген тудуг организацияларының төлээлери чугаалаан. Чугааның уу — кадрлар-биле ажыл, социал айтырыгларны шиитпирлээринге, социал чөптүг чорукту тургузарынга чүү доктар болуп турары, күш ажылчы коллективтерде, нийти чурталга бажыңнарында кижизидилге ажылы.

Тудуг — республиканың улус ажыл агыйының чугула адыры. Чурттаар оран-сава, школа, садик, садыг-магазин тудуу кижилерниң ажыл, амыдыралы-биле, негелде-херектели биле тудуш. Тудугну планнгары белен, а хол-биле тудуп кириптер кадрлар-тудугжулар чокта, чүү-даа бүтпес.

Кадрлар-биле четчелел кандыг болуп турарын «Тыва тудуг» каттыжышкынының начальнииниң оралакчызы **В. К. КУЦИН** ынчаар чугаалаан.

Кадрлар айтырыын чугаалап тура, ажылчыннарның, ортумак звено удуртукчуларының дугайында сагыш салза эки. Аппаратты ол-даа беш катаа бажың тутпаш, доллур олурту наага, түңнел чүү ден. ону кызыдар херек. Хамык ажылды бүдүрүп турар тудугжулар — илан күүседип турар кижилер ол.

Чүгле Кызылдың тудугларын алырга, ажылчыннар саны 2 муң 637 кижи. Ооң иштинде июль 10 муң саны-биле тывалар 1 муң 440. Бо чылдың август 1-ге чедир тудугга 617 кижи ажылдап кирген. Национал составын алыр болза, орустар 236, тывалар — 285. А чоруптаннарның саны 730. Ооң иштинде тывалар 537, орустар 193. Инженер-техниктиг ажылдакчыларны алырга, келген кижиниң саны 117, орустар 92, тывалар 25. Чорутпан 195 кижиниң 11-и орус, 14-ү тыва.

Бистиң хөй-хөй кадрларывыс дээштээв Эрги ажылдап турган улусту дедир чалап бригадир, прораб болуп ажылдап турганнарны деткип тургаш, участок начальниктерин элээн чаартывыс. Демир-оол Черлик-оол, Валерий Кара-Сал, Виктор Дамбуев олар участоктар хүлээп алган, Александр Ондар № 14 МЭ-ге кол инженер болурунга чөпшээрелди берген.

Чоруп турарының чылдагааны янзы-бүрү: чаагайжыткан бажың манап чадааны, уругларының салым-чолу дээш дүвүрел, өске черлерден эки ажыл тып алганы. Смолин, Симонов олар кооперативче шилчээн. Чамдыктары республикадан дашкаар-даа чоруп турар.

А. С. ФОКИНА, Чер ажылдары кылыр тудуг эргелелинде партия организациязының секретары, каттыжышкынның партком секретарының оралакчызы: — Бистиниде тывалар хөй ажылдап турар. Чоруп турарлар бар, алды кижи чоруткан. Чылдагаанын айтырарга, чем-херек үүлгедиишкинин улгатканы-биле деп тайылбырлап турар. Ажылга аныяктарны хүлээп ап турар бис. Үжен кижини үш ай иштинде 5 муң рубль үндүрүп тургаш, белеткеп аарывыска, шуптузу чорупкан, чүгле ийи-үш кижи арты. Өг-бүлелиг улус хүлээп алгаш, общежитие-биле хандырар болза, бригадаларга олар быжыгып болур. Ажылдаар суйду чок аныяк бот ооларны киирип-даа аарга, коллективке ызырынмас, багай салдар чедирер. Мээң бодап турарым болза, кадрларны орус, тывазын көрүп салыры шын эвес. Баштай-ла ажыл-агыйжы талазын көөр. Бистиң шугумда казах, калмык, тыва, орус дээш кандызы-даа ажылдап турар. Оларның нациязындан эвес, канчаар ажылдаарындан көрүп турар бис.

В. С. САЛЧАК: каттыжышкында каттышкан профком даргазы, Чер ажылдары кылыр тудуг эргелелиниң начальниги: — Ийе, шын, удуртукчулар ажылга хүлээп алырда, нациязын барымдаалавайн турар. Кол чүве — ол кижиниң мергежили. Ажылга хүлээп алырда, кымга-даа шенелде хүусаа берип турар бис. Улуг-Хем кудумчузунда общежитиениң бешки каъдыг хос, ынаар 16 ажылчынның өг-бүлелерин киигреш, боттарынга септетсе. Кадрларның үнер-кирер чоруу 60 хуу чедип турда, бажың-биле хандырылгаже сагыш салза эки.

В. К. КУЦИН: — В. С. Салчак арагачы орус прорабты ажылындан үндүрүптерге, национал айтырыгга халдаан болгай. Мени база тыва кижилерге бажың бербеди дээр. Мен националист эвес мен, кым-даа мекээ домей. Бо дүр бо, ээзэш өрээлдиг чүс аал чурттаар чаа бажыңдан орустардан чүгле 18 өг-бүле бажың алган. Тудуг тударда, кадр херек, ону ажылга хүлээп алганда, садик, бажың херек. Бир берге чүве — профтехучилище доскан аныяк уругларны хүлээп аарга, чыл четпейн чыда, узун шөлээже үне бээр. Ол дээрге амыдырал-дыр. Ындыгларның саны чылда бежен-алдан кижи чедип турар. Артканнары холу дынзыже, үш чыл хире эртер. Олар ажылчын санында кирип турар, орнунга кижи хүлээп алыры болдуннас. Ийи ээлчег хамаанчок, чаңгыс ээлчегге ажылчыннар чедишпейн баар. Өске талазында чамдык бригадалар бежен кижиниң орнунга чээрби беш кижи ажылдааш, хөй акша алыксааш, чаа кежигүннер хүлээп албас. Эргелелдер, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери планны боттары көөр апарган, олар ону көвүдедип ап турар. Ынчангаш 20 миллион рубльдиң тудуг-монтаж ажылдарын күүседип турган каттыжышкын ам 63 миллионну хүлээнип апкан. Ол планга дүүштүр ам-даа беш чүс ажылчын херек-тир, оларны кайда чурттадырыл? Каттыжышкынны Красноярскидан чарып каапарга база бергедээшкиннер туруп келген.

Национальн барымдаалап удуртулганы деңнээри болдунмас, кадрларны кайын алырыл? Бо чылын политехниктиг институт доскан 170 кижиниң чүгле 39-у тыва-дыр. Бис ам канчаар деңнештирип аар бис? Бир эвес бодун эки көргүскен болза, кандызы-даа хамаанчокка депшидери албан. Бо айтырыг ындыг кончут белен эвес.

А. С. ФОКИНА: — Биске келген аныяк оолдар Улуг-Хем кудумчузунда общежитиеге чурттаары берге-дир дээш чоруткан. Бот боттарын оорлажыр, чокшур болган. Ол ышкаш ажылдаар күзел база чок хевирлиг. Материалдар чедишпезинден туруушкуннар хөй, анаа-ла олуруп турарга, оларга солун эвес болган чадавас.

Кадрларның ажылга ызырынмас чүвези — ажылдаарынга, чурттаарынга таарымчалыг байдал тургустунмааныңда дээрзин орта өзек кылдыр алган. Бо айтырыглар чедир шиитпирлеттинмейн турары илерээн.

В. К. КУЦИН: — Чоруп турар улус бажың бербеди дээш-даа чоруп турар. Мооң мурнунда бажың алырының ийи оочуру турган: чаа бажың алырының, экинжилерниң. Бистиң чазаавыс ол ийи оочурну холуп алырга, хамык чүве будалып турар. Хоорккүүском оочурунга чээрби чыл чедир турар болза, тудугну тудуп турар тудугжулар куруг артып, он ажыг чыл манап турары шын эвес. 760 кижи болза оларның 560-ы экинжилериниң, 240-и алырының оочурунда. Аныяк специалистерден безин бажың чок улус бар. Чурталга бажыңының айтырыының чидигленгени тудуг темпизиниң чоннуң өзүлдезинден хожудап турарында. Ам 90 аал чурттаар бажың тудуп турар бис. Орулгалыг эргелелдер хөй акша киирген, оларга сес чедир квартираны бээр, ээзэшти кииргеннер чаңгысты алыр. Бажыңның өртээниң чартыындан ээзэш кезиин бистиң организациялар төлээн, арткаһнарын өске бүдүрүлгелер. Ынчангаш удуртукчулар боттары база шалың, шаңнал фондузун көвүдедип орбайн, социал фондуже сагыш салза эки.

Интернациональная кудумчузунда, Тудугжулар суурунда барактарда тудугжулар чыл-чылы-биле чурттап артып турар. Общежитиелерде үр чурттап турарлар база хөй. Оларның аразында үндезин сөөк кадрлар колдаан. Чаа, ээзэш өрээлдиг бажыңнарны оларга бээр деп көрүп турары база чөптүг хире.

Н. Н. КАЛИНИНА, Чехов кудумчузунда тудугжулар общежитиезинде кижизидикчи башкы: — Бистиниде ийи чүс хире кижи чурттап турар. Чүгле ийи өрээлде орус уруглар бар. Мооң мурнунда орус, тыва уруглар кады кежээлер эрттирип, хостуг үезин солун эрттирип турган. Ам арай өскележир байдал бар. Корум-чурум тударынга башкылар күш четпейн турар. Өг-бүлелиг улус чурттап турар улуска аңгы эжик кылып каарывыска, өске кижилер кирип турар апарган. Милиция ажылдакчылары доктаамал кээп, дуза кадар болза эки. Профком хөгжүм аппаратуразын садып берген. № 48 ТЭ кежээ эрттирериниге дузалажып турар. Амгы үеде националдар аразында чогумчалыг байдалды тургузарынче сагыш салыр болза эки. Каттыжышкынның удуртулгазы нийти чурталга, бажыңнарынче кичээнгейни күштелдирзе. Эрткен кыжын батарея чарлып турду. Общежитиеде байдал эки болза, улус кайын чоруп туруп бээр.

Л. К. МОНГУШ, Улуг-Хем кудумчузунда общежитиениң кижизидикчи башкызы: — Бай-Тайгадан аныяктар келген турган, он дөрт кижиниң ам чаңгызы арты. Бир ай ажылдааш, орун-дежээн-даа дужаавайн, чаныпчорупкан. Бригадаларындан, кадрлар килдистеринден айтырарга, тоомча чок боор чораан. Бистиң бешки каътта кым-даа чурттавайн турары шын. Чурттакчыларны киириштирип тургаш, он бир шакка чедир дежурныйлап турар бис. Хамык чүве ооң соонда эгелээр. Хоолай дамчып, соңга көзенээ дамчып, көңгүс өске улус беш каътче үнгеш, орта туразында аажылап турар. Оолдарның чуруму дыка багай. Бешки каъттың соңгалары шупту бузук. Өске каъттарның база ындыг. Эжиктерни чара теп, чокшуп-ла турар. Бир эжикти салдырарда, сезен акша-дыр. Эт-сепке кам деп чүве шуут чок. Ынчангаш дилээвис — участок шагдаазы үргүлчү кээп хынап, дузалап турар болза эки. Чоокта чаа милиция ажылдакчылары хыналда чорударга, кайда-даа ажылдавайн турар он беш аныяктар бистиң общежитиевиске чоруп турганы илерээн.

В. К. КУЦИН: — Шагдааның шалыңын төлеп берип болур бис. Ону хоорккүүскомга көөр дээн, кижи чок дээр улус болду.

Мен борта садиктер айтырыынга доктаксадым. Ийи ведомство садиктери бар. Баштай деңхарлыг уруглар өзүп келген. Бөлүктерни база четчелээн турган. Херээжен улус уруглары үш харга чедир ажылдавайн оргаш, ооң соонда садик негээрге, таарымчалыг бөлүк тывылбайн-даа баар. Оларга улуг орун херек апаар. Ону база таарыштыр көрүп турар бис. Садик-биле хандырылганы ажырбас деп болур. Чамдык эргелелдер чижээ, 81, 48 дугаарлыг тудуг эргелелдери, № 14 МЭ садиктер-биле нерээ чаргаш, септелгезин, уруглар шөлүн кылып тургаш, олуттарны чугаалажып ап турар.

В. С. САЛЧАК: — Нарын айтырыг — ажылчыннарны изиг чем-биле хандырары турган. Эргелел бүрүзүнде автобустар бар. Дүштеки чем үезинде дажыглаарын органзастап болур. Төпке объектилер тудуп эгелээрге, «Тыва тудуг материалдары» каттыжышкынның бажыңынга ажылчын столованы ажыглалга киирер. Чаа, ээзэш чурттакчылыг бажыңга буфет турар. Чехов кудумчузунда общежитиеде база буфет бар.

В. К. КУЦИН: — Столовая чемни дажыыры-биле каттыжышкын 80 муң акша-биле автобусту садып алган. Даг кырында объектилерниң ажылчыннарынга термоконтейнерлерге изиг чемни аппарып турар. Үжен, бежен литр термоконтейнерлерни аныяктарның чурталга комплекизиниң объектилеринге чедирер кылдыр тургузар бис. Мурнундаазынга бодаарга, бо айтырыг шиитпирлеттинип турар.

Коллективтерде интернационалчы кижизидилге айтырыынга харылар кыдыра болган. Чоруп турар улус-биле беседа чорутканындан аңгыда, кандыг диспут, лекция, кежээ кылганы, бо айтырыгта турасклаткан партия хуралы кажан, канчаар эрткени билдинмейн барган. Ийи улуг тудуг организацияларының партия организацияларының секретарьларының харызын четей деп көрүп болур.

Н. П. САЛАМАТОВА: — Бисте он бир бригада интернационалчы, дөрт бригада арыг тыва. Мооң мурнунда ылгажыр чүве эскертинмейн турган. Амгы үеде билдишпейн баар чоруктар илерэп турар. Бичинле чүве болза, национал айтырыгга чыпшырар апарган. Чеди чүс кижиге каш борбак идик, шарф әкеп садыглаар-дыр. Ону артыктаарда база албан бир нацияның кижизи алды, мен албадым дээр. Ол шын эвес. Чогум бо талазы-биле партия хуралы эрттире бээрге, ол айтырыгны улам чидиглендиреринге чеде берзе деп чалданыр-дыр бис. Хөй-ле чугаа солуннарга үнген чүүлдерден сыпталып турар. Ону кижи бүрүзү болунуу-биле хүлээп ап турар.

А. С. ФОКИНА: — Парлалга байдалды нарыыдадып турары шын. Орус хамаатыларның коргуп турарын база көрбээчеңнел болбас. Кады каттаарда безин өг-бүлеге-даа та кандыг болур деп чигзиниишкиннер туруп келир апарган. Чогум теплоход садып алгаш, кады селгүүстеп чордувус, дыка эки болган. Хамык ужур быжыккан коллектив тургузуп алырында, ынчап бот-боттарын билчир апаар. Социал чөптүг чорук турар болза-ла, дүрбүжүүшкүн турбас.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Ийи хүн дургузунда республиканың девискээринге мага-ботка 4 кемдээшкин чедиришкини, 3 үптээшкин, 4 хулиганзыг аажылаашкын, күрүнениң болгаш кижилерниң хуу өнчүзүн оорлаар 40 үүлгедиг, 5 орук транспорт озал-ондаа бүрүткеттинген. Шалыпкын истеп, дилээшкинниң түңнелинде 13 кем-херек үүлгединикчиниң илереткен. Дежурныйн кезектеринге бичии хулиганнаашкын дээш 19 кижини әкелген, 71 эзирик кижи туттурган. 65 кижи эзириктер сергедир черге хоңган.

СЕНТЯБРЬ 8-9-ТА

ЧӨӨН-ХЕМЧИК. Чадаана хоорайда автозаправка девискээринге «ЗИЛ» маркалыг билдинмес машина «Восход» мотоциклди таваараан. Мотоциклдиң башкарыкчызы болгаш пассажири ол-ла черге өлгеннер.

КЫЗЫЛ. Сентябрь 8-те харылаа автобаазанынга [illegible] маарржыр 68-50 дугаарлыг ИЖ-2715 машинаны башкарып чораан чолаачы В. М. Пластуновту бастырган. Алган кемдээшкиннериндаан [illegible] ол-ла черге өлген.

БАРЫЫН-ХЕМЧИК. Милиция ажылдакчылары «Жигули» машинага 20 килограмм черлик хендир чашпаны шыгжап чораан В. Камсыковту, И. «Шенхорбаевти, Н. Алиевти, А. Мурзаевти туткан. Олар Красноярск хоорайда чурттап турарлар.

СҮТ-ХӨЛ. Ак-Даш суурда башкы О. Ондарның «Алдан Маадыр» совхозтуң мал эмчизи Н. Доңгак иштинче бижектээн. Кем-херек үүлгедиишкинниң арагалаашкынының үезинде үнген алгыш-кырыштың түңнелинде болган. Кагараан кижини Чадаана хоорайның эмнелгезинде әкеп чыттырган.

ТАНДЫ. «Коммунизмниң херелн» совхозта ийи малчынның аъттарын оор алган. Ю. Оюн дээрзи тут турган. Ол ышкаш С. Дага, Э. Монгуш олар карагаттырып турар.

МӨҢГҮН-ТАЙГА. Мугур-Аксы суурда столованың даштынга кайда-даа ажылдавайн турар М. Иргит дээрзи эзирип алгаш, хулиганзыг чорук кылып, Д. Сава дээр хамаатыны эттээн болгаш бичии бижектээн.

БИИ-ХЕМ. Туран хоорайның Пролетарская кудумчузунда бажыңдан О. Күүлар дээрзи «Комета» магнитофонну оорлааш, туттурган.

Мотоциклдер оорлааны дугайында дыңнадыглар.

Кызыл районга — 31-30 ТВА дугаарлыг ИЖ-Ю-5, шимчедикчизиниң дугаары — 228099: Улуг-Хемге — 13-07 ТВБ дугаарлыг, кожуглуг ИЖ-П-5, шимчедикчизиниң дугаары — 032668.

Анатолий САДОВОЙ.
Милицияның капитаны.

Профоблчөвүлелдиң президиумунда

КҮШ-АЖЫЛ ХООЙЛУЖУДУЛГАЗЫН САГЫЫР

Профоблчөвүлелдиң президиумунуң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен. Күш-ажыл хоойлужудулгазын сагып турарын контрольдаар талазы-биле тус чер үлетпүрүнүң болгаш коммунал хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң чорудуп турар хемчеглериниң дугайында айтырыгны анаа чугаалашкан. Ол профэвилел обкомунуң даргазы А. К. Бакулин анаа илеткел кылган. Националдар аразында харылзаалар дугайында болгаш ону парлалгада чырыдып турарының дугайында информацияны орта база дыңнаан.

Күш-ажыл хоойлужудулгазын сагып турарын контрольдаар талазы-биле чамдык ажылдарны профэвилел обкомунуң ажылдакчылары чорудуп турарын президиум хуралынга санал берген эштер демдеглээн болгаш ында ам-даа чедир кылдынмаан ажылдар ээзэш эвезин шүгүмчүлээннер. Ылаңгыя штаттан дашкаар эрге-хоойлу инспекциязының ажылынче кичээнгейни кошкаткан. Эрткен чылга чедир ол инспекция ажылдап турган, а бо чылын шуут ажылдаваан. Профэвилел обкомунуң харылап турар бүдүрүлгелеринде 6 юрист ажылдап турар. Оларны профэвилел обкому күш-ажыл хоойлужудулгазын камгалаар ажылче хаара тутпайн келгенин профоблчөвүлелдиң эрге-хоойлу ажылының килдизиниң эргелекчизи М. Ф. Глазырин эдеринчи илеткелинге демдеглээн.

1989 чылда ол обкомунуң президиумунуң хуралынга «Хепти химиктиг арга-биле аштап-арыглаарының фабриказында күш-ажылдың сагылга-чурумунуң дугайында», «Кызылдың даараныылга фабриказында херээженнерниң болгаш назы четпээннерниң күш-ажылының дугайында хоойлужудулганы сагып турарының дугайында» айтырыгларны чугаалашка-даа, анаа хүлээп алган доктаалдарның күүселдезин хынаваан. Ынчангаш ол ажылдарның ында канчаар чоруп турары билдинмес.

Профэвилел обкомунуң харылап турары бүдүрүлгелеринде үстүнде айтырыг бүрүн шиитпирлеттинип турар бе? Ол айтырыгга харыыны дараазында чижектер бээр, чамдык бүдүрүлгелерде күш-ажыл хоойлужудулгазын сагып турарында улуг хажыдыышкыннар бар. Ылаңгыя кижилерни штат кызырылган таварылгаларда ажылдан хостаарының дугайында чурумну амдаа чедир билбейн турар. № 1 бажың эргелелиниң ажылчыны Власованы штат кызырылганы-биле ажылдан хостаар дугайында дыңнадыгны дүрүм ёзугаар анаа ийи ай бурунгаар дыңнатпаанындан маргылдаа үнген.

Бо обкомнуң чамдык бүдүрүлгелеринде күш-ажыл хоойлужудулгазын үрээр чоруктар бар. Ылаңгыя ажылчыннарны профэвилел комитединиң чөпшээрели чокка ажылдан үндүрери үргүлчүлевишаан. Мөңгүн-Тайга районнуң коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң удуртукчузу ол эргелелдиң ажылчыны Адыгбайны профэвилел комитединиң чөпшээрели чокка ажылдан үндүрген. Ооң түңнелинде ол ажылчынны ажылынга катап тургускан.

Профэвилел обкомунуң бүдүрүлгелеринде күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкак, ажылдан үнер-кирер чорук хөй. Эрткен чылын № 4 бажың эргелелинге 26 кижини ажылга хүлээп алган, а 26 кижи ажылдан үнүп чоруткан азы ажылга хүлээп алган улусту шупту үнүп чоруткан ышкаш. Кызылдың адырлар аайы-биле бүдүрүлге каттыжыышкынынга эрткен чылын 272 кижини ажылга хүлээп алган, а 201 кижи ажылдан үнүп чоруткан. Хөй-хөй профкомнар күш-ажылчы маргылдаалар чарар талазы-биле комиссияларның ажылынче кичээнгейни кошкатканынга [illegible] ооң хуралдары 3-8 ле катап болгулап турар. Эш хуу суттарының ажылын профкомнарның талазындан кошкак удуртуп турарындан дыка хөй бүдүрүлгелерле оларның ажылы чорбастаан.

Профэвилелдерниң кол сорулгазының бирээзи — кижини камгалаарының айтырыынче кичээнгейни углаандырары. Харын-даа бо чуурну кижини хелезилеп алгаш, каны-бир ажылчынның камгалаары-биле судка киириштирип болур безин эрге бар болгай. Ол бүгү эргелерни ажыглап, күш-ажыл хоойлужудулгазын сагыыр талазы-биле ажылдарны идепкейжидип чорударын ол профэвилел обкомунга президиум хуралындан даскан.

Националдар аразында харылзаалар дугайы болгаш ону парлалгада чырыдып турарының дугайында информацияны дыңнаан соонда, анаа ээзэш эвес кижи санал берген. Кижи бүрүзүнүң бодалы аңгы-аңгы-даа болза, төп парлалгада, бүрүэвилел радиозунда болгаш төп телевидениеде бижип, чугаалап, көргүзүп турарында хооретке чүүлдер ээзэш эвес. а харын-даа чамдык шын эвес чүүлдер парыттынып турар дээрзин олар чугаалап, ындыг чүүлдер орус, тыва болгаш өске-даа нацияның улустарының найыралынга чүгле моондак ужураштырар болгаш эки чүвеге чедирбес дээрзин демдеглээннер. Ындыг утказыг материалдар солуннарга үнүп турда-ла, республиканың-даа, профоблчөвүлелдиң-даа удуртукчулары төп парлалгага, радиога, телевидениеге чүге чогуур харыы бербейн турарыл дээрзин президиум хуралынга санал берген эштер илдепсинген. Кол-ла ажыл — аныяктарны ажыл-биле хандырары. Ындыг турбуже, аныяк кижини ажылга хүлээп ап көрүнер деп чеде бээрге, чүгле чүдүрүкчү биске херек, өске ажыл чок дээр-дир, а аныяк кижи чүдүрүкчү болуру ындыг-ла күзевези билдингир дээрзин килдис эргелекчизи У. Д. Дүгержаа чугаалады. «Тувинская правда» солунга геологтарның чагаазы парлаттынган, анаа дыка таарзынмаанын, тывалар чүгле мал малдаарынга таарыжыр улус дээн хөөнну оларның илереткенинге шуут удурланып турарын. парлалгада үнүп турар шын эвес чүүлдерге удур тодаргай харыыны бээри чугула дээрзин Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелинде каттышкан профэвилел комитединиң даргазы Г. И. Насюрюн чугаалаан.

Националдар аразында харылзаалар дугайында айтырыгны аажок чиик көрүп турар-дыр бис дээрзин улус өөредилгезиниң болгаш эртем ажылдакчыларының профэвилел обкомунуң даргазы М. Ч. Ооржак чугаалаан. Бо айтырыгны чүгле президиум хуралынга эвес, а харын-даа профэвилелдерниң каттышкан активинге, харын-даа пленумунга көөрү чугула-дыр. Чүге дээрге националдар аразында харылзаалар айтырыы шыңгыырап, бүгү чүве бергедеп турар деп төп парлалгада бижип, радиода чугаалап, төп телевидение көргүзүп турар-дыр. Анаа чогуур харыыны чүге бербейн турарыл дээрзин ол дүвүрел-биле чугаалаан.

Профоблчөвүлелдиң даргазының оралакчызы Ч. С. Монгуш президиум хуралының түңнел чүвее чугаалааш, анаа санал бергеннерниң дүвүрелин үлежип турарын демдеглээш, хамык ужур чүгле улуг хуралдар чыып, анаа доктаал-шиитпир хүлээп алырында эвес, а чон аразынче кирип, үлетпүр бүдүрүлгелерге барып, анаа ажылчыннар-биле ужуражып, оларны дүвүредип чоруур айтырыгларны шиитпирлежир, оларның эрге-ажыы дээш туржур ужурлуг бис дээрзин чугаалаан.

Тываның Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүнекомитединиң бөлүк журналистериниң шовинисчи кылдыныының талазы-биле чугааны база ол хуралга кылган болгаш оларның төлеп чок чорууңга чогуур үнелелди комитеттиң удуртулгазы, ында профэвилел комитеди бээр боор дээрзинге бүдүрелин президиум хуралының киржикчилери илергейлээн.

Республикада мал чеминиң белеткелинде берге байдалдарны өөренип көргеш, ол ажылга болгаш дужут ажаап алыышкынынга [illegible] чонну, студентилерни, сургуулдарны киириштирер талазы-биле ажылдарны организастаарын адырлар аайы-биле профэвилел обкомнарынга, профэвилел организацияларынга даскан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профоблчөвүлелдиң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Эгези № № 205, 208 «Шында»).

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенинин демдээ кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден шаңнаары болза:

КЫЗЫЛ ХООРАЙДАН

Федяева Валентина Карповна — ССРЭ-ниң Курбан-кыйыының Тывада кол девискээр эргелелиниң кран машинизи.

Фитисов Павел Алексеевич — № 1 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң слесары.

Фоминых Степанида Герасимовна — Ф. Э. Дзержинский аттыг ортумак школа-интернаттың ажылчыны.

Хабаров Иван Васильевич — «Кызыл автоэкспедиция-транс-2» автобаазазының чолаачызы.

Хрячко Тамара Кирилловна — улус депутаттарының хоорай Совединиң күүсекомунуң улус өөредилге килдизиниң инспектору.

Чермепев Константин Тимофеевич — № 1 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Черноземов Сергей Сергеевич — Тываның авиабүдүрүлгезиниң тускай автотранспортунуң чолаачызы.

Черноусова Светлана Яковлевна — Тыва геолог-шинчилел экспедициязының үрүглар садиктиниң кижизидикчизи.

Чубугин Анатолий Степанович — ССРЭ-ниң Курбан-кыйыының Тывада кол девискээр эргелелиниң чолаачызы.

Шахтарина Надежда Васильевна — Тыва АССР-ниң бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң телеграфизи.

Шертогашева Лариса Александровна — «Фармация» каттыжыышкынының чиигине директорунуң орулакчызы.

Шмитт Тамара Андреевна — хой-чиитичиң чемнелиглге трестиниң № 6 столовая-зының ажылчыны.

Шульгин Владимир Павлович — пассажир автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Шульгина Мария Михайловна — № 4 ортумак школаның башкызы.

Шумкин Алексей Иванович — № 1 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Юрков Демьян Георгиевич — № 1 чүък автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Ястремская Галина Ивановна — туруба заводунуң инженери.

Алехина Лидия Михайловна — № 4 ортумак школаның башкызы.

Артас Ирина Васильевна — Тываның геолог-шинчилел экспедициязының баш нарвайы [illegible].

Баян-Богус Валентина Тулушевна — чурттакчы-коммунал ажыл-агыйы бүдүрүлге каттыжыышкынының ажылчыны.

Буньков Артем Григорьевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының тудуг-монтаж эргелелиниң ажылчыны.

Донгак Александра Моңге Назыновна — № 3 ортумак школаның башкызы.

Измесьева Валентина Ивановна — Кызылдың башкарыкчы уксаажыдыга бүдүрүлгезиниң ажылчыны.

Ипатова Раиса Владимировна — Кызыл ТЭС тудуг эргелелиниң товароведи.

Исакова Маргарита Николаевна — республиканың хан солуй кудар станциязының кол эмчизи.

Исаков Федор Архипович — республиканың үргүлар эмнелгезиниң ажылчыны.

Истомин Николай Михайлович — Кызылдың башкарыкчы уксаажыдыга бүдүрүлгезиниң чолаачызы.

Казакова Александра Федоровна — № 5 ортумак школаның директору.

Карелина Ирина Михайловна — № 7 ясли-садиктиң эргелекчизи.

Конгар Чигир-оол Севилбаевна — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң специализи.

Копцева Мария Ефимовна — республиканың химизация станциязының техниги.

Кособокова Агриппина Анисимовна — № 4 ортумак школаның башкызы.

Крамаренко Анна Федоровна — пенсионер.

Кужугет Эльвира Никодаевна — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң килдис эргелекчизи.

Кузнецова Мария Николаевна — мал аарыгларының талазы-биле демисел чорудар станцияның эмчизи.

Лаэя Валентина Яковлевна — № 5 ортумак школаның башкызы.

Мальцев Сергей Семенович — чурттаалга-коммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлге каттыжыышкынының чолаачызы.

Марницев Иван Кириллович — Тываның авиабүдүрүлгезиниң орт харылзаа [illegible] диспетчери.

Мартемьянов Валерий Григорьевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының чолаачызы.

Меткин Владимир Александрович — Тываның геолог-шинчилел экспедициязының геологу.

Мещерякова Анна Ивановна — автосентелге заводунуң ажылчыны.

Митинский Юрий Егорович — Тываның геолог-шинчилел экспедициязының баштаар геологу.

Намзырай Лия Алдын-ооловна — Тываның ном үндүрер черинин машинистказы.

Непомнящей Анатолий Григорьевич — «Каа-Хем» разрезиниң чолаачызы.

Никифоров Виктор Федорович — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобаазазының чолаачызы.

Пастухова Любовь Ивановна — мал аарыгларының талазы-биле демисел чорудар станцияның ажылчыны.

Попова Клавдия Ивановна — Тываның геолог-шинчилел экспедициязының [illegible] партиязының геофизиги.

Попов Владимир Иванович — Тываның геолог-шинчилел экспедициязының кол инженери.

Саая Мижит-оол Монгушевич — «Шын» солунунуң харысалгалыг секретары.

Сандакова Надежда Анатольевна — № 4 ортумак школаның башкызы.

Сандалова Элена Михайловна — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобаазазының ажылчыны.

Санникова Любовь Петровна — № 11 ортумак школаның башкызы.

Скобеева Лидия Федоровна — № 4 ортумак школаның башкызы.

Смородников Анатолий Иванович — автосентелге заводунуң ажылчыны.

Федькина Надежда Афанасьевна — «Тувашвейобувьбыт» бүдүрүлге каттыжыышкынының хүлээп алыр кассири.

Шиганова Валентина Александровна — Тыва АССР-ниң Садыг министерствозунуң экономизи.

Юмбуу Хандыымаа Байкараевна — Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң хомудалдар талазы-биле хүлээп алыр черинин эргелекчизи.

Янчат Чапаш-оол Яковлевич — «Тыва суг-мелиорация» каттыжыышкынының автобус чолаачызы.

ӨВҮР РАЙОНДАН

Ооржак Ушкумаа Бичеооловна — Саглы ортумак школазының башкызы.

Ооржак Маадырмаа Шочекеевна — Саглы ортумак школазының чанында интернаттың нянязы.

Монгуш Серен Оваасоловна — Торгалыгның участок эмнелгезиниң кол эмчизи.

Кара-Сал Долгаана Амыргаевна — Саглы ортумак школазының ажылчыны.

Саая Бажыы Балчыр-Дадаевна — Саглы ортумак школазының ажылчыны.

Саая Бүрүн-Үлгү Саая-евна — Саглы ортумак школазының библиотекары.

Салчак Серемаа Дамдыновна — ясли-садиктиң эргелекчизи. Хандагайты суур.

Севекпит Үлгүү Кыргысовна — фельдшер акушер пунктунуң эргелекчизи. Чаа-Суур суур.

Тюлюш Долгармаа Тулатовна — «Каа-Хем» разрезиниң дус карьериниң ажылчыны.

Тюлюш Оолак-оол Чашоолович — «Каа-Хем» разрезиниң дус карьериниң чолаачызы.

«Ак Чыраа» совхозтан

Балыраа Кара-кыс Тюлюшевна — малчын.

Базыр-оол Биче Тюлюшович — малчын.

Базыр-оол Маадаа Монгушовна — бухгалтер.

Бичет Саргылаа Чоммаевна — малчын.

Дамдын Найгылмаа Далаевна — мал эмчизи.

Долба Хаажымаа Кыргысовна — саанчы.

Долчун-Сүрүн Сүгежик Монгушевич — тракторист.

Кара-Сал Бак-кыс Куровна — ажылчын.

Кепен Кызыл-оол Херелович — малчын.

Тумат Сүге-кыс Доржуевна — малчын.

Тумат Май-оол Болданович — экономист.

(Уламчылыыр).

НҮГҮЛ-ДҮР

Чамдык солуннарның журналистери чүвениң алыс шынын билип албайн чыткаш, Тывадан көжүп чоруткан кижилер-биле ужурашкаш, оларның хөөреткен чугаазын кол сарыглдаа кылдыр алгаш, фактыларны хажыдыи бижип турары канчап хөй. Ынчангаш Красноярск крайның улус депутаттарының Курагино район Совединиң болгаш партияның Курагино район комитединиң үндүрүп турары «Заветы Ильича» солунга бо чылдың август 1-де парлаттынган чүүлдү мооң адаанда киирдивис. Бо солунда бижиттинген чүүлдү бодамчалыг номчуп көр, номчукчу.

«...Ажыы-биле чугаалаарга, сөөлгү чылдарда боо турар нациоцалдар аразында бүгү чөрүлдээлерни хензиге албайн турган бис. Ынчалзажок чай эгезинде Тыва АССР-ден дезип чоруур кижилер дугайында чугаа дыңнап апардывыс. Баштай ону херекке-даа албаан бис. Ийи чүс дөртен ажыг дезип келген кижилер бистиң районда чедип келген дээрзин сонуургап хүннерде билип алдывыс. Олар ам-даа чеже келир чүве...

Тывадан дезип көжүп келгеннер ишти мырыңай эндерлип каар боор деп манап турар бис. Ам безин оларны чурттадыр чер чок боор турар. Чурттаар оран-бажың орган ийи катап өзе бертен. Ирааш бүдүн дүжер четпон, ажылдаар арга чок болгаш безин бөгүн 4 муң рубль чедип турар. А ол кижилерге чурттаар оран-бажың таап бээриниң ангыда, оларны, ылангыя хөрээзен кижилерни, ажылга киирер айтырыг турупту-ла турар.

Чогум черле Тывада чүү боор турарын билип ал, ол өзгерирте, ам безин ол өгбүле көжүп келген Шалоболин-бе ханкан бис. Хөй-даа чүве билип албадывыс деп дептип-ле чугаалап каайн. Кандыг-ла-бир чылдагаан биле бо кижилер бүгү шынның чугаазын бербейн бардылар. Олар база арын-нүүрдү кылып каан нүүрде-ле кижилер деп ыңнаан. Ол дээрге кижи бүрүзүнүң эргези-дир.

Александр ГЛЫЗИН.

— Тывага каш чыл чурттадыңар?

— Үжен.

— Үжен чыл чурттап келгеш, кижи чоруур ужурга таварышканыңар ол бе?

— Ам-даа чурттап болур турган-на харын. Бистиң дааштан дуг-дарывыс даш коргар-дыр бис.

— Чүге?

— Ол дээрге Тыва АССР шынажыр, оон чугаалаарга-ла бүгү чүве билдингир. Ынчалза-даа ол сеңер үнен кудумчуже үнер арга чок. Анаа-даа кижи бажыңнар дургаар чаңып оргалыр. Тываның үделир чурттакчылары хамаарынмас черүктү чедип алырыг ардандаап турар. Совет 3 айда 73 өлүрүүшкүн болган.

Николай АСТРАХАНЦЕВ.

— Назынымның улуг кезиин, чартык чүс чыл ажаа чурттап келдим. Шак ындыг байдал тургустунуп келирге...

— Кандыг байдал дээриңер ол?

— Чуну-даа билбес чогенчиниңер аа?

— Черле билбес мен.

— Хм.

Чүве чугаалаарындан ойталап каапкаш, базып чоруй барды.

Сергей САЦУК.

— Тывадан силерни чүү чүве ойладыпты?

— Чүү деп чүнерил? Борта чурттаары тайбың дыр. А ол черде кежээ дашкаар үнер безин арга чок. Чок-ла болза сени эттен каантар, чок-ла болза, бижектеп өлүрүп каар. Үлептонап, идик-хевиң уштуп алгаш баар. Мону кол-дуунда-ла аңныктар үүлгедип турар. Бээр чоруур бетимде мындыг чүве болду: Кызылдың бир кудумчузунуң бээдиринге ийи ооллу өлүрүп кагды — бирээзин атып каан, бирээзин биже, ктеп өлүрүп кагды. Мен чүден-даа коргпас мен, а кадайым, урут-дарыым дээш коргуп-дур.

Дмитрий САЦУК.

— Бистин маңаа эки-ле уткуп хүлээп алды. Кежер ужурга чүге таваржы бергенивис ол? Ам анаа чурттаары ындыг-ла эки эвес апарган. Дайын бе дээрге дайын-даа эвес, тайбың бе дээрге тайбың-даа эвес. Дорчулап чугаалаарга, шуугаалын унуп турар боорга, көжүп келгенивис ол ийин. Өрттедип хуюктап, оорлап турары коргунчуг-ла. Эртен чылын маң сигенимнин ийи катап өрттетти. Дүне када херим иштинче аъттыг шоюкылажып киирип кээрдир. Чүнү-даа үүлгедип турар. Дүнекиниң дөрт шак үезинде дөрт тыва маң бажыңымга кире халчып келгеш, бажывыс эмне деп негеп турду. А оларга водканы кайын тып бээр ийи мен. Одеколон тутсур ужурга таварыштым. Оон башка амыр-дыш бээр эвестер. Милицияже телефон долгап чадажып каар сен, участок төлээзин тыппас сен. Оглумну кежээ даш-биле дажап, соп турдулар. Бодум эргең дааш турнуруп ордунга унгавын чыгын сонуудун. Ынчаарганың-на дээрге. Орус кижилер оон шупту көжүп чоруп турар. Ол черге чарби тос чыл чурттаан-даа болзумза, түр чурттап чоруур хары кижи дег чордум. Оон кадында тывалар «Бистиң черивисти са баскан» дээри база бар-ла болгай.

Мону кандыг сөс-биле тайылбырлаарыл? Сөс тыппас-дыр мен. Бүгү назынында чурттап келген, чаагайнын туттунгаш бажыңнарын ээп каапкаш, кижилер дезип чоруп турар деп чүвени угаап-даа көрүвер даан. Бүгү-ле чүү хөөзүн ыргатпайн, баш углаан-на черже дезип чоруп турар (Тывада бажыңнарны кымда садып албайн турар). Чаагайны туттунган бажыңнарга чурттап олурган кижилер ам хөөп буступ-дүжер чеде берген бажыңнарда кожуп хөөп турлагжып турар.

Чүге ындыг? Барып-барып бистиң чуртувуска ындыг үүлгедиглерни ажыглыыл ындыгра канчап болуру? А чедирген когараалды бо кижилерге кым төлеп баар ужурлуг? Тыва АССР-ниң чаа чүге хамаатызында артык каап турары? Бо кижилер Тываның бүдүрүлгелеринге ажылдап турган, назынының чылдарын, кадыын болгаш күжүн берип-ле келген болгай.

Айтырыглар-ла хөй, а харыылар чок боор турар.

Бүгү орус чон Тывадан чоруй-ла баар ыйнаан харын. Оон үндезин нация эки чурттай бээр бе, ынчаш?... **А. КИРИЧЕНКО».**

Кайда, чүде Саян артында үнүп турар район солунун Тываның чону номчуп турар эвес деп бодааш, мону мында делгерецгей парладывыс.

Журналистерниң ажылы черле ындыг. Кандыг-бир чүве сураа дыңнаанда ол чугаа «дидир-дидир» болбазын дээш, ону ылап тодарадып алгаш, солунга бижиир. Ол бистиң ыдыктыг хүлээлгевис. Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң төвү — Аржаан суурга чордум. Черле ындыг, өске черден келген улус анаа чурттап турган. Демги солунда адын кирген кижини улус дораан эскерип каар. Совхоз конторазының чанынга машинадан дүжүп чыдырымда-ла:

— Кызылдан келдинер бе? Солун черинден кижи келген болза, деп манап турган улус бис ийин — деп, шевергин кеттинген херээжен кижи мендеп айтырды.

— Ийе, солун черинден келген кижи мен. Маңаа бир дарга-биле болгаш кылган кижи мен — дээримге, хомудай берген хире боорга, келген херээм чугаалап бээримге, ам-на ол кижим амырай берди. «Дем солуннарны [illegible] рем» деп, бо [illegible] лаачыдап ол [illegible] жи дилеп [illegible] жынымда-ла болгай [illegible] йым номчуп турар» деп ол харыылады. Оон «Баргаш эккээйн, че харын» дээш, машиназынга олурупкаш, ол кижи хап чорупту. Ол аразында кедээ Совет күүсекомунуң даргазы, совхоз директору, партком секретары, совхозта профэвилел комитединиң даргазы чыглы хонуп келди. Олар-биле таныжып, келген херээмни чугаалап бердим.

Район солунунга интервью берген Сергей Сацук биле Дмитрий Сацук чоокта чедир-ле «Өөк» совхозка ажылдап. Аржаан суурга чурттап турган адашкылар болду. Дмитрий Иванович Сацук совхозтуң машина-трактор мастерскаязынга слесарьлап ажылдап турган. Маңаа 29 чыл чурттаан. 1976 чылда совхозтуң чаа садып алганы ГАЗ-53 машиназын (самосвал) баазадан чаа-ла алгаш, бажыңының чанынга тургузуп алган турда, оглу Сергей (ынчан бичии турган) мотоциклинге бензин куруп алыр дааш, өрт үндүргенинин соонда, совхозтуң чаа алган машиназы өрттенип калган. Ынчан совхоз ажылчыннары Д. И. Сацукту каргааш, кеземче херээ оттурбайн барган. Чамдык механизаторлар машиназының ертек-үнелии-даа болза акша чыып турган, төлежир берээл деп тургаын даргалар сантып чугаалажып олурдулар. Чаңгыс суурга кады-ла ажылдап, чурттап чораан ашөөрүнүң ындыг буянның сеткилин бөгүн кааш Сацуктарның уттуп алганы ол дур аа деп, аржаанчылар хомудап чугаалажып турдулар. Сацуктар ийи уругнуг. Оглу Сергей өг-бүлелиг, ада-ийе-биле кожуп чорий барган, а уруу Надежда «Өөк» совхозта бухгалтерлеп ажылдавышаан.

Сацуктарның чаңгыс хемниң суун ижип, кады ажылдап, чурттап чораан ашөөрүнүң оларның дугайында меңээ берген характеристиказын маңаа киирип каары черле артык эвес боор.

Валерий Иванович КАЛЯДИН — «Хүндүлел Демдээ» орденниң эдилекчизи, совхозта тракторист.

— 1953 чылдан бээр Аржаан суурга чурттап келдим. Меңээ кым-даа хол дегбес-ле-дир. Орустар-даа, тывалар-даа найыралдыг чурттап турар бис. Уругларым сес. Шупту маңаа төрүттүнгеш, өскен. Школада өөренип турарлар. Уругларымның тыва эш-өөрү эндерик. Олар аразында дыка найыралдыг. Чоокта чаа Курагинода чурттап турар төрелим херээжен кижиниң аалынга чордум. Анаа тургаш, ол бажыңның ээлеринин тагындан алганы район солунун сонуургап номчуп бээр болбазык мен бе. Сүлде-ле бо. Солунну номчуп олурарымга, бо Аржаан суурга-ла дыка хөй чылдарда кады чурттап, ажылдап чораан эжим Дмитрий Сацук, оглу Сергей-биле Тываны, тыва чонну ол солунда бактап бижип каан боорга, дыка-ла сеткилим хомудаан. Олар ынчан мээ чанымга турган болза, арыннче дүкпүрүптер-даа турдум. Ол хире хорадаан мен.

«Сацук адашкылар шуутла нүгүлдеп чүве бижип каап-тыр. Херек кырында боттарының эки туразы-биле көжүп чоруткан улус-ла болгай» деп, төрелдеримге чугаалап-даа турдум. Оларның ындыр арын чогун кончуун көрүп-ерем, деп-даа турдум-на. Ол солунну чанарымда ап алгаш келгеш, МТМ-де кады ажылдап турар эш-өөрүмге дораан кээп түпчүстүм. Өөрүм бо чүүлдү номчааш, мону шуут-ла нүгүлдеп каан-дыр, ындыр чүве бижир деп турдулар деп Орус-даа, тыва-даа кижилер шупту дүгүржүп турдувус. Эртем-билиивис арай эвээш, чүве бижип шыдавас болгаш, олуруп турганывыс ол. Сацуктарның кожуп чеде берген суурунуң чонун номчуур кылдыр, аргалыг-ла болза, бистиң бо хомудалывысты, ойтур шавышкывысты. Сацуктарның мегезин сойгалаан киленивисти орус дыл кырында үнүп турар солунга парлаан болза деп бодаар-дыр мен. Маңаа ажылдап тургаш, Сацук чылдың-на чаа техника мунар турду. Чаа техника бербейн баарга, ажаа хомудааш кожуп чорупкан кижиңер ийин.

Георгий Варфоломеевич СЕМЕНОВ — «Өөк» совхозта инженер-контролер, 6 уругларның адазы.

— Уругларым шупту школада өөренип турар. Кымдан-даа коргпас-ла-дыр бис. Чүү дааш коргар бис. Сацуктарның сигенин кым-даа өрттеткен, оон оглун кымдаа даш-биле соп турбаан. Ол бүгү хоп-нүгүл-дүр. Валерий Калядин бо солунну МТМ-ге эккээрге шупту номчудувус. Сацуктарның хоп-чивиизиче килеңнеп турдувус. Шынап-ла, тывалар бисти үндүр-киир сывырып турган болза, бистер-даа маңаа канчап артып каар бис база-ла чоруй барган турган бис. Ол көк мегелер Тыва-даа, орус-даа кижилер алчып бержип, найыралдыг чурттап турар бис. Кымны кым-даа хомудатпаан кылагдаваан Сацук адашкылар шивишкиннер-дир. Солунга мээн бо чугаамны бичии-даа өскертпейн парлаар силер.

Валерий Петрович АНЫЖЫ — «Өөк» совхозтуң директору.

— Ажым шупт чыдар, ону азырап-карактап көрейн деп, билдиришкин бижээн. Дмитрий Иванович Сацук мени дилээн кижи. Киирген билдиришкинин бээр эзин чүве билдиршкиннин ажылындан хостаан кижи мен. Сацуктуң билдиришкини-даа бо-дур. Оон билдиришкиннин барымдаалааш ажылындан хостаар дугайында дужаалым-даа бо-дур — дээш В. П. Анышы меңээ документилер көргүсту. Сацук адашкыларны үндүр-сывырыр бйлатпаан кижи чок. Орус дылга чугаалажыр чон ийи дылды алыры-биле бистиң бо чугаавысты «Тувинская правда» солунга берген болза, кончуг эки болур ийик.

Бадыткалдыг болуру-биле Дмитрий болгаш Сергей Сацук адашкыларның билдиришкинин маңаа киирип каалы.

«Өөк» совхозтуң директору эш В. П. Анышыга Дм. И. Сацуктан

Билдиришкин

Өске черже көжүп чоруп турарым-биле мени 1990 чылдың июнь 23-тен эгелеп ажылымдан хостаарын дилеэдим. 16/VI—90 г.».

Ам Сергей Сацуктуң билдиришкинин номчуп көрээли.

«1990 чылдың июнь 19-тан эгелеп шелээ бээрин, оон соонда ажылдан хостаарын дилеэдим. С. Сацук. 19/VI—90 г.».

Сацук адашкыларның билдиришкиннин көөрүп көргеш, совхоз директору 1990 чылдың июнь 19-та № 45 дужаал үндүрген. Ону орус дылда бижээнин өзүгаар арттырып каалы.

«... 2. Сацука Дмитрия Ивановича — слесаря машинного двора уволить по ст. 31 КЗоТ РСФСР с 23 июня 1990 года в связи с переменой места жительства.

Основание: заявление Сацук Д. И.

3. Сацука Сергея Дмитриевича — инженера по сельхозмашинам уволить по ст. 31 КЗоТ РСФСР с 19 июня 1990 года».

Алексей Сергеевич САЛЧАК — кем-херек истээр оперуполномоченный.

— Сиген өрттеткен, даш-биле соктуруп турган деп хомудал-даа, билдиришкин-даа Сацуктардан кирбээн. Бир эвес шынап-ла ындыг турган болза, оларның хомудал билдиришкинин бүрүткээн турар болгай. Ындыг чүве турбаан. Суурнуң чону бот-боттарын билир, таныжар болгаш, бак чүве чыдар эвес, дораан чугаалажып үнүп кээр турган. Сацуктар шуут-ла нүгүлдеп турар-дыр. Эртен чылын Дмитрий Сацук арагалап турган, чолаачылаар эргезин база хавырты. Черле арагалаар кижи-ле болгай. Ону кады ажылдап турган эш-өөрү-даа билир. Оглу Сергейни бо чылын апрель айда ээриктер сергедир черге хондурган чүве. Ол харын-даа шагдаа ажылдакчылары мени эттеп турду деп нүгүлдеп турду.

Район солунунга парлаттынган чүүлдү истеп хынап көөрүмге мындыг болду. Мында бичии-даа хөөретнен чүве чок. Чаңгыс суурга кады ажылдап, чурттап турган эш-өөрүнүң чугаазын мында бичии-даа өскертпейн киирген-им ол. Өске черже боттарының эки туразы-биле көжүп чоруй баргаш, хөй чылда амыдырап, чурттап келген, өскен төрээн чери-биле дөмей болу берген Тываны, оон чонун ынчаар нүгүлдеп хоптаарга черле болур бе? Ол канчап-даа таарышпас. «Заветы Ильича» солунуң корреспондентизи А. Кириченко чүвениң ылап-ла шынын бижиир, тыва чонну карартыры бодаваан болза, маңаа, Тывага кээп, фактыларның шынын тып ап болур турган. Александр Глызин, Николай Астраханцев, Сергей Сацук, Дмитрий Сацук деп кымнарыл, олар кайы чурттап, чүнү ажылдап турганын корреспондент А. Кириченко чүге айтылайн барганыл? Чүвениң ужурун билип албайн чыткаш, боттарының эки туразы-биле кожуп чоруй барган кижилерниң хоп-мегезе чугаазын дыңнааш, бадыткал чок чүүлдерни өске черниң солуннарынга бижиирге, ында чурттап турар орус дылга чугаалажыр чон оларның хоп-нүгүлүнге бүзүрээш, тыва чонну бактап, карартыр базып турары ол эвес бе. Тывадан эки туразы-биле кожуп чоруй барган шаңналгага меңээ интервью берген Сацук адашкыларның төөгүзү мындыг-дыр.

Манай-оол ОЮН.
(«Шынның» тускай корр.).

ҮТТҮГ БАЖЫҢ

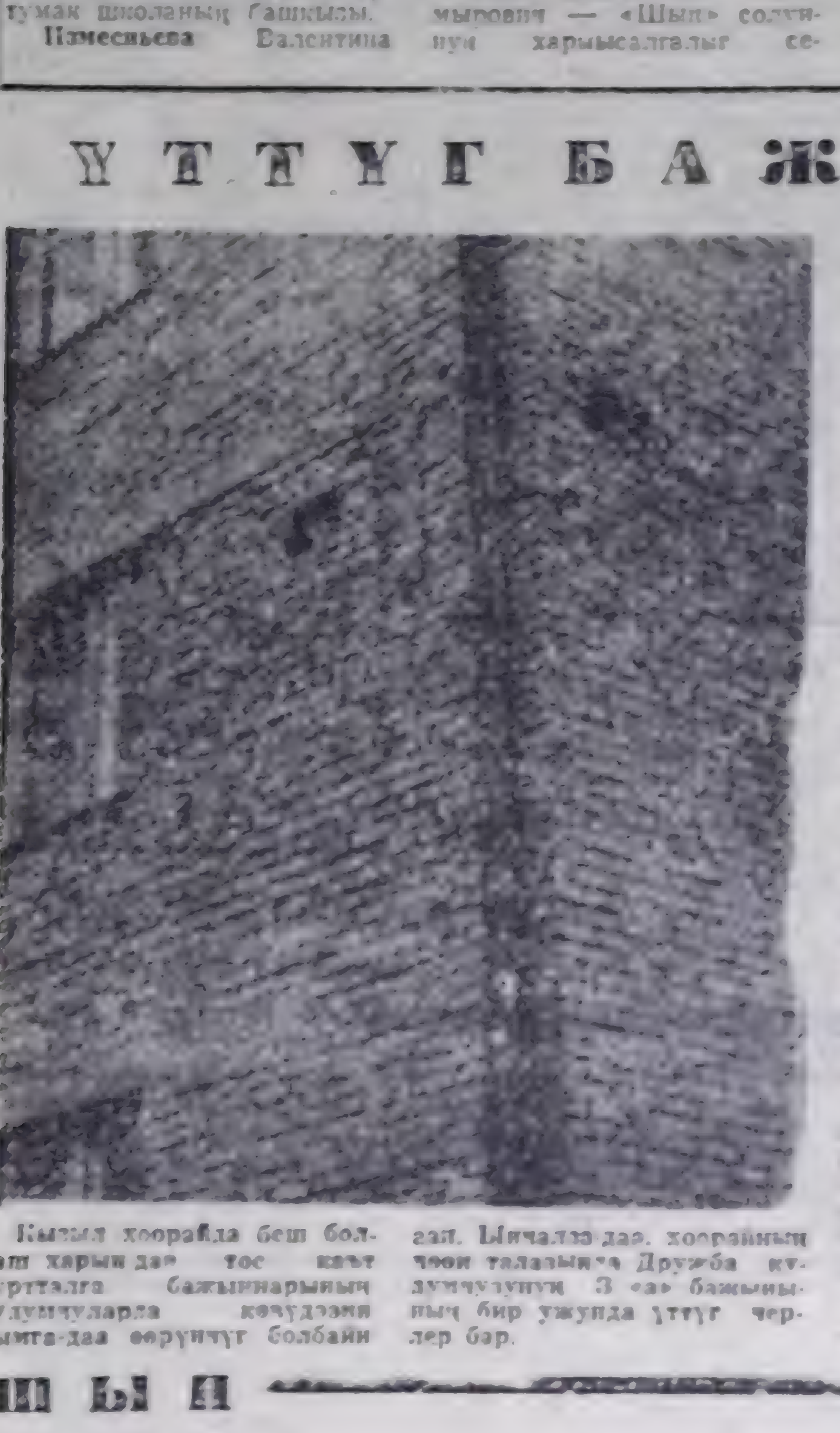

Кызыл хоорайда беш болгаш харын-даа тос каът чурттаалга бажыңнарының кудумчуларда көвүдээни кымга-даа өөрүнчүг болбайн баар. Ынчалза-даа, хоорайның чоон талазында Дружба кудумчузунуң 3 «а» бажыңның бир ужунда үттүг черлер бар.

Ол үттерниң дужунда Ооржак Сундуевич Чолдак Кок чурттап турар.

— Бо бажыңны он чыл бурунгаар алган бис. Кыш дүжерге-ле, бажыңывыстың бир талазында өрээлдерниң узун дургаар ханазы доңуп, хыраалай бээр — пат-ла кайгаан бис. Ам он чыл дургузунда ол ханалар хыраалаар, алыгларындан суг дамдылаар апарды. Аайын тыппайн турган бис — деп, бажыңның ээзи чугаалады.

Үш дугаар каъттың ханаларын бедиктенгеш, үттепкен. Бажыңның ол талазының ханазының ортузунга туйбуларны салбаан болган. Үттээрге, дашты талазының туйбулары ханалар аразынче чүтле конгурт дээн.

Бажыңның ээлери бүгү үттүг бажыңны септеп бээрин бо чылдың чазынында-ла дилээн. Чурттаалга-коммунал ажыл-агыйының чиигине директору Михаил Иванович Гольцов болгаш оон өске-даа удуртукчулары дораан септелирин аазап турган. Чүү-даа бүтпээн.

Кызылда Дружба кудумчузунда № 3 «а» бажыңның чедп дугаарлыг квартиразының дужунда (чуруунда) үттерни дугайында сонуургаар кижи болза, 0-03-26, 3-05-24 телефоннарже долгаар силер.

Оңдар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Чаштыкыда

НЬЮ-ЙОРК. Хельсинкиге дээди деңнелге совет-америк ужуражыышкынга хүлээп алган, кады кылган медегелди «тоогулуг документ» деп, АКШ-тың президентизиниң Национал айыыл чок чоруук талазы-биле дузалакчызы Брент Скоукрофт [illegible]. Персид кожууунуң [illegible] черүлдээни [illegible] ООН-[illegible] резолюцияларын күүседириниң айтырыгларын [illegible] ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың туружун [illegible] дузалыг болур деп. Эн-би-си америк телекомпанияга интервьюзунга ол демдеглээн.

БЕРЛИН. Германияның каттыжарының соонда кожа-хелбээ, найыралдыг харылзааларны, амыдыралдын бүгү талаларынга солчулганы үр хуусаада бактаадып тургузарын баш удур айытан нерэзни Польша-биле дон-дораан чарар. ГФР-ниң канцлери Гельмут Кольдуң сорулгазы ындыг. Польша-биле кызыгаарлашкак Одерде-Франкфурт хоорайга митингиге чүве чугаалап тургаш, ол ону чугаалаан. Идегелдиг кызыгаарда турар бис дээрзин бистиң полян кожаларывыс билген турар ужурлуг деп, канцлер чугаалаан.

БУДАПЕШТ. Анаа венгр чазактың ээлчег чок хуралы болган дээрзин МТИ агентство дыннаткан. Ук хуралга чоокку үш чылда экономиктиг программаны чугаалашкан.

Министрлер Чөвүлели бирги чартык чылда чуртта экономиктиг байдалды анализтеп, немелделерин киирип, ийиги чартык чылда Сан-хөө министерствозунуң саналдазын хүлээп алган. Рынокче шилчииринин, ажыл төлевиринин эң биче деңнелин бегидерниниң айтырыгларын база чугаалашкан. Оон-биле чергелештир чер-чериниң боттуннарылгазының органнарынга ам болур соңгулдаларга чоннуң национал болгаш этниктиг эвээш кезиинин киржилгезиниң айтырыгларын сайгарып көрген.

УЛАН-БАТОР. МАР-ның Улусчу Улуг хуралының чаа чыыжының ажылдын ийиги неделязы эгелээн. Бүрүн эргелери дүшкен чазактың отчёт илеткелин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң чаа составының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннарын депутаттар чугаалажырын уламчылаан. Түс чериниң тайылбырлакчыларының чугаалап турары-биле алырга, чурттуң күрүне эрге-чагыргазының дээди органының баштайгы хуралы бо неделяда доостур ужурлуг. Хүн айтырыгларының чар[illegible] кезин чугаалажыры-биле апткан-даа болза, оларны санап турары-биле алырга, ам ээзи шуудай бээр байдалдыг, чүге дизе принципиалдыг кол айтырыгларны чугаалажып эрте берген. Узамдыгыл болур кара чаңгыс чүве — премьер-министрни томуйлаары. Моон соңгаар ону моол чазактың баштыңы деп алаар.

Баштайгы ажылдың неделяның бүдүүзүнде чаа партиялардан депутаттарының негелдезин өзүгаар МАР-ның Улусчу Улуг хуралы МАР-ның Министрлер Чөвүлелиниң чанында Күрүнениң айыыл чок чоруук эргелелиниң ажыл-чорудулгазын хынаар талазы-биле бөлүктү тургускан.

(СЭТА, сентябрь 10).

ИШТИ ЭКИ-ДАА БОЛЗА...

Хөй каъттыг бажыңнар [illegible]. Ишкин микрорайонуң [illegible] турарының [illegible]. Ынчалза-даа хоорайның [illegible] микрорайоннарын [illegible] турары [illegible]. Договорулап 37-3 дег 9 каът бажыңда [illegible] ажылдары [illegible].

Мында чурттаалга бажыңнарының аразын дыка сырый кылдыр тудуп. Хөй ынаа чурттакчызыг микрорайонуң социал талазын кичээнгей салбайн барганы ылап [illegible]. Чаа микрорайонда магазиннер чок. [illegible] чүге [illegible] тывып алыр [illegible] чамдыкта баарга, [illegible] хөй бээр черле. [illegible] ажы-төлүн [illegible] ажыл-бир [illegible]

жарынга, уруг-дарыгның ойнаарынга, улуг кижилерниң дыштанырынга таарымчалыг черлерни туттаан. Машина тургузар бичии чурттар ойнаар шөлдер чок. 9 каът бажыңнарының ишти дыка-ла таарымчалыг чорду. Ол дааш архитекторлар мынып [illegible] апаар. Чүгле оларны тургаза, таарыш тыр [illegible] турган түвар [illegible].

Ук микрорайонда каът бажыңнардан элээн хөй тывалар квартиралар алган чорду. Оларның аразында арагага суңгуттуглары база бар ышкаш. Арагалап алгаш, алгырыжып, кыжкыржып турганын көрүп шаг [illegible]. Ам артында багайтыыр орустажып алгыжар. Оларның [illegible] эки-каът бажыңнарга [illegible] кайыын бээр [illegible] турар боор чүве чорду. Кижилерниң арагалаар чоруу база чурттап орар оран-савазынга хамаарылгазыра чогуун бир демдээ деп бодаар мен.

Ишти эки-даа болза, арай-ла таарымча чок кылдыр туткан бажыңнар. Оларның чамдык чурттакчыларының ынчок чаны бисти бодандырар ужурлуг боор.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Бай-Даг суур.
Эрзин район.

Специалистиң тайылбыры

РЫНОК: ОЛ ЧҮЛ?

Амгы үеде эң-не делгеренгей сөстерниң бирээзи — рынок, рынок экономиказы. Бо талазы-биле бистиң улустуң билип турары ангы-ангы. Ынчангаш номчукчуларга бо сөстүң дугайын тайылбырлаары артык эвес боор деп бодаан-дыр мен.

Рынок деп сөстү хоочун тыва кижи «садыг», «саарылга», «панза» (оптуг, аргалыг садыг), «делгинир» деп чораан. Ол сөс ийи уткалыг: бирээде, ажык дээр адаанга бараан садыглаары, базаар азы ярмарка; ийиде, хереглээн бараанын сурагдап тып алыры болгаш бо бараанны садып алыкчыга саналдап, сыгаары. Район, область, край, республика болгаш улуг девискээрге бараанны херек леенчиниң тып алыын база бар белен бараанны кижилерге сыгаарып рынок дээр.

Рынокта эки шынарлыг, ховар бараанның өртээ аар, а шынары багай, элбек бараанныы — чиик болуру билдингир. Рыноктуң онзагай байдалы — бараан өртээ. Ол хуулгаазын өртек кандыг-даа бараанның эки-эки-биле багайын, эвээжи-биле хөйүн өй-тап кылдыр ала-чайгаар-ла таарыштыр башкарар. Чижээ, картофель дижик. Рынокка ол ховартаанда, өртээ аартаар. Ынчангаш ону ажыглааш, улустуң сонуургалы кыштыгып, бодунда барын эккеп садыглап туруп бээр. Чижээ, картофель хөлүн эрттир көвүдеп, өртээ чиигээрге, ону кижилер сатпастаар. Ынчангаш база катап ол эвээжээр. Кижи бодунуң эдилелин, аъш-чемин-даа чиик өртекке садарын кажан-даа бодавас. А рынок сайзыраарга, ында өртектер аартавас, чиигевес-даа, чаңгыс аай өй-тап болур.

Бараан дээрге кижиниң кайы-бир херегледингe чугула ажыглал азы эдилелдир. Бирээде, ындыг. А ийиде, ажыглал азы эдилелди өске бир үнеге орнап болур. Ол ийиниң бирээзи-ле чокта бараан болбайн, чүгле продукция азы байлак болуп артар. Акша, алдын, өг, оттук, сүт — бо чүүлдерни чүгле амы-хууда ажыглап турувуста олар бараан болбас, а оларны орнашканда ам бараан апаар, хууда бээр. Дус-Дагның дузу, Кара-Сал Ак-оолдуң сыгыды, Үш-Белдирниң аржааны, Улуг-Хемниң суу, мөгениң хүрежи, «Хайыраан ботта» Караның ынаңцылы база-ла байлак, а кажан оларны өртек-үнеге орнай берген өйде база бараан болуп хуула бээр.

Хоран, наркотиктиг база частыр чүүлдерден өске чүнү-даа, чеженни-даа хостуг садыглаары бараан ээзиниң долу, бүрүн эргези. Чүге дээрге рыноктуң кандыг-даа бараны чүгле кижиниң (бөлүктүң) ажылдап алганы байлак-биле орнаттынып толуттунар, өскаар чугаалаарга, садып алдынар.

Социализмниң «Ажыл кылбас кижи чем чивес», «Кижи бүрүзүнге ажылдаан шаа-биле» деп принципи чүгле рынок экономиказының үезинде долу боттанып. кылган ажылының алыс түңнелинде кижилерниң сонуургалы өзүлүг хайныгар. Рынок экономиказы хөгжүвээн шаанда бажың азы автомобиль садып алыксаар кижи акша-хөреңгини чүгле болунуң арыг күжү-биле, ажылы-биле четчелеп алыры четенчиг болганда, ону кажар аргалап четчелеп тыптылары чажыт эвес, а шуушпек, чалгаа, мегечи кижилерни рынок көргевес.

Рынок үезиниң бараан бүдүрүкчүлери хамыктың мурнунда садыглап, «панзалап» чанчыгар апаар. Чыдачы, арат (фермер), кооператор, арендатор бүрүзү садыгжы болур ужурлуг. Төрүмелинден панзачылар база чогаалчылар, хөөмейжилер, чурукчулар ышкаш ховар чаяаттынар. Тыва чигыр, ажылчын, садыгжы кижилер — рынок үезиниң бараан кадрлары-дыр ол. Ындыгларының чижээнге Тожуда «Май 1» совхозтуң директору Александр Каадыр-оол, Эрзинде Бай-Даг кодээ Совединиң даргазы Сесилбаа Байыр-оол, Каа-Хемниң Дерзиг-Аксында тускай школаның директору Алдын-оол Маады оларны адап болур.

Рынокка хамаарышкан билиглерни кижи бүрүзүнүң билип алыр үези чайлаш чокка чедип келген. Чүге дээрге бистиң чурттуң амгы кошкак экономиказын бурааракындан уштуп алыры чүгле чазак биле экономистерниң эвес, харын бистиң хамааты бүрүзүнүң эң чугула херээ апарган.

Хереглел бараанннарының өртээн өскертпейн, рынокче шилчип болбас. Чүге дизе, амгы өртек өзугаар чүгле арагадан өске бараан өртээ бараан бүдүрүлгезиниң болгаш саарылгазының шүүделин дуглавайн турар. Чижээ, литр сүттү күрүнеге киир садып алыр өртээ 41 көпеек болуп, ооң кырынга немелде өртек база немээр турбуже, ону чоңга садарының өртээ чүгле 24 көпеек. Хлеб, эът, дус, серенги өртээ оон дора. Ындыг чарыгдалды дуглаарынга чүгле бо чылын күрүне бюджединден 115 миллиард рубльди чарыгдаар апаар. Рынокче шилчээнде ындыг чарыгдалдан күрүне хосталыр. Килограмм эъттиң рынокка өртээ өйүн эрттир улгаткаш, чоңну кончуур дей берген таварылгада, олла рынокка күрүнениң бодунуң курлавыр эъдин чазактың доктааткан өртээ-биле садар. Оон соонда рынок өртээ кайы хамаанчокка өзүп шыдавас. Ол дээрге башкарылгалыг рыноктуң бир хевири-дир.

Рынокче бүгү чуртту хары угла эвес, а чоорту киирерин чазак баш удур көрүп турар. Бараан өртээ өскениниден чоңга таваржыр нитти каражаның 70 хуузун улуска эгидерин база көрген. Ол сорулга-биле айда 270 рубльден хөй шалыңныгларның айда алыр акшазын 15, а 100 рубль шалыңныгларның 40 хууга, пенсия биле пособие хуузу 1991 чылдың эгезинден оон-даа улуг өзер деп турар. Бараан өртээниң бедээн хирези-биле пенсияның хемчээли база өзер.

Ол хире хемчеглерниң төлевилелин амдыызында четче билбээн кижилер мурнунда бараан өртээ чиигеп, бараан магазин сапында элбек турганын мактап, 50 чылдарда 2 рубль 79 көпеектиң водказы бөгүн 9 рубль 10 көпеек апарганын болганчок-ла бактап турарлар.

Бараанны дайын үезинде карточка-биле садып турган өйде бистиң чуртка бараан өртээ эң-не чиник турган. Ол карточка системазын узуткаарынга белеткел кылдыр 1946 чылдың сентябрьда бараан өртээн аартаткан. Ынчан 1 литр сүт өртээ 53 көпеектен 1 рубль 43 көпеек, кызыл-тастың 1 килограмм хлевиниң өртээ 17 көпеектен 50, инек эъди 1 рубль 20 көпеектен 3 рубль чедир, а үлетпүр бараанннарының өртээ каш дакпыр өскен.

Хенертен каш дакпыр өскен бараан өртээниң чыл санай каш хууга чиигеддери 1947 чылдың акша реформазындан эгелээн. Ооң түңнелинде сүт өртээ 24 көп, кызыл-тас хлеви 16 көпеекке, инек эъди 1 рубль 63 көпеек чедир чиигээн. Ынчалза-даа аъш-чем бараанының өртээ эге баштайгы өртектен 41 хуу, а үлетпүр бараанының 31 хуу бедик болуп арткан.

Тантааның чылдарында күрүне өг-дузуга, ооң иштинде хевек биле тараа меддээнинге хөй-ле мөге сан-түрагайларны киирип турган. Ооң уламындан күрүне ол чүүлдерниң өртээн төлээр дээш он-он миллиард рубльди артыкка чылдын-на парлап үндүрүп келген. Чилби аарыг чиижечнер «алды арга, беш мөге-биле» хөй түңнүг рубльди тып алгаш, шыгжап алганнар. Ынчангаш бо-гүн совет рубль бодунуң үнезин база шынарын чидирген. Бистиң экономикавыстың база бир аарыы ол.

Кижилерниң ылап ажылдап албааны болгаш үнези куду рубль экономика биле кижизидилгеге дыка бак салдарлыг болган. Чижээ, Тывага чаа хөгжүп келген колхозтарны далаш-биле совхозтарже шилчиткен, ынчангаш кижилерниң чогум ажылдап албааны магадылалдыг болгаш билдинмес акша-шалың тыштып келген. Ол чорук дыка-ла хоралыг болган. Бо таварылгада хамык өнчү-хөреңгиниң ээзи чагырып дужаар системаның төлээлери апарган, экономистерни болгаш хоочуннарның санал-оналын тоовастаан. Ынчангаш кодээ ишчилерниң, ылаңгыя малчыннарның ажылга ээ-харыысалгазы сулараан. Хереглел, нормативтен дашкаар материал, эт-сеп, кижи таныываc техника ажыл-агыйларга көвүдээн. Капитал салыышкынынга көрдүнген акша-хөреңгини банк база улусчу контроль талазындан хынаары читкен. Ажыл-агыйжы эвес чарыгдалдар аажок көвүдээн. Чижээ, бистиң Чаа-Хөл кодээ Совединиң девискээринге 93 муң рубльдиң чылгы кажаазы, 113 муң рубль өртектиг теплица сандан үнген, 358 муң рубльдиң хаван кажаазын инек кажаазы кылдыр эде дерээн. Чүгле чаңгыс Советтиң девискээринде мындыг боорга, бистиң нити чуртта чүү боор турарыл? Чеже-даа шыырак боорга каптап шыдажырыл?

Шак мындыг чүүлдер бисте боор турар-дыр. Ынчангаш ам кара чаңгыс арга — рынокче шилчиири. Рыноктуң ужур-дузазын чедир билбес, харын ону чиижен садыгжының чепсээ деп санаар кижилер бистиң республикала безин хөй. Чуртту рынокче киирерниң программазын чазак кылгаш, ССРЭ-ниң Дээди Соведиңге киирген. Ол программаны хүлээп алырын депутаттарның хөй кезин дидинмээн, чүге дизе олар хереглел бараанннарынга өртек бедидерниң төлевилелин хүлээп албаан. Ынчангаш чедир ажылдап кылган төлевилелди ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ам болур сессиязы чугаалажып көөр деп турар.

Сандый БАДАА.
Экономист.

Аптекада

Кызыл хоорайның чоон талазында № 19 аптекада колдуунда аныяктар ажылдап турар. Оларның хөй кезии дээди болгаш ортумак эртемниг. Аптеканың эргелекчизи Ольга Борисовна Бужинская ажыл-ишти эки удуртуп башкарган. Аптеканың делгиниринде кандыг-даа аарыгларны эмнээр ховар оъттар-даа бар.

Ортузунда өрээлде кыстар эмнерни хепзиг дензилеринге килдеп, хуваап олурлар. Эмчиниң бижээн рецептизин барымдаалап эмнерни белеткээр. Бо коллективтиң ажылдакчызы Валентина Алексеевна Некрасова моон соңгаар чүнү кылырын чугаалады.

Татьяна Сухомлинова биле Сесимаа Ондар белеткээн эмнерни хереглээн улуска бээр кылдыр белеткей салыр, хынамчалыг болуру чугула дээрзин олар чугаалаадылар.

— Планныг даалгалар база бар. Ажылдаавывыстың бир чугула кезээ — эм үнүштерни чыыры. Кызылчылар ыт-кадын чыып, элээн хөйнү дужаадылар — деп, Валентина Алексеевна тайылбырлады.

ЧУРУКТА: аптекада ажыл үези.
Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

Бо чылдың сентябрь 15-16 хүннеринде Өвүрнүң Хандагайты сууруга совет-моол найыралдың «Найыралдың дону» байырлал болур.

Национальдар аразында харылзаа: саналдар, бодалдар

3. САГЫЖЫМНЫҢ САЙМААРАЛЫ

(Уланчызы. Эгези № 206, 208 «Шында»).

Тывада эң-не багай черлерниң бирээзинге кем-херек үүлгедиишкиннери хамаарыжыр деп бодаар мен. Бир эвес бо чоруктар чок турган болза, бистер, тывалар бөгүнгү ышкаш чөгенчиг атсыпка четпес турган боор бис. Сөөлгү үеде хулиганнаашкынга кижилер чаңчыгып, анаа-ла болуушкун кылдыр көрүп бар чыдары кымны-даа дүвүредип турары чугаажок. Хулиганнаашкынга удур демиселди тыва чоннуң чаңчылдарынга дегген, оларны куду көрген чүүл кылдыр көрүп турар чоруктар бар апарган болдур эвеспе. Кем-херек үүлгедиишкининиң талазы-биле Тыва АССР чүгле РСФСР-де эвес, ССРЭ-де бирги черде ам доктаамал туруп келди. Ол дугайында чоокта чаа өске черге чораш, «Үе» дамчыдылгага чугаалай кааптарга, баш сугар чер тыппайн бардым.

Чүүлүмнүң эгезинде нация дугайында чугаалаан мен. Национал чоргааралын кайыл дизе, республиканың келир үезин холунга тудар аныяк оолдар, кыстарды ва айыткаш, ол-дур дээр мен. Ынчаарга чамдык таварылгаларда эъдим-ханым тудуш апарган Тывам оолдарының аразында тергиин чөгенчиглерин көргеш, хейде-ле кылыым хайнып апарган.

Бир мындыг таварылганы маңаа каксы чугаалаайн. Кызылдың автовокзалынга автобус манап олурдум. Та, арагазын ижип алганы ол, та, кара-таакпы тыртып алганы ол чүве, үш-дөрт оол элеңнеңдип ыылаштажып келдилер. Оон хеп-ле хенертен оларның бирээзи хөделип эгелээн. «Хосталга меңээ солун эвес!» — деп, ооң аксындан көвүк шурап, теңек аарыг кижи ышкаш алгырып тур.

Бо аныяк кижиге хостуг чурттаалга канчап солун эвес апарган ирги? Шынап-ла, чүге ындыын ханы боданып көөр болза, бо канчап барды, шаанда тывалар ындыг чораан бис, мындыг бис, бо үениң аныяк-өскениниң чөгенчиин деп кончуттунар эштер мону ханы сайгарып көөр болза, бир айтырыг тургустунуп келири магат чок. Бир эвес бо аныяк оолдуң төрээн суурунда ажыл-агыйы бар, аныяктарга таарышкан культурлуг дыштанылгалар бар болза, ол Кызыл хоорайга толап келбес турган ийик. Ынчаарга чээрби хар ажа дүжер чыгай берген, амыдыралда туружун ам-даа тып албаан, он беш, он алды харлыгларның үезин чурттап эргил турар бо чөгенчиг оолдар адын аныландан камнаан болза аа! Хосталга дег эки чурттаалга кижиниң амыдыралынга каяа турар боор. Эдип чазаар күш-ажыл колонияларынга турган кижилер аныяктарга база мөге суртаал салып чоруурлар. Хорутдал черлеринде амыдырал база харын апарган. Хосталгада национальдар аразында харылзаалар баксырай бээрге, ында ылгалыышкын чүден дора апарган.

Парлалга ажылдакчызы болуп келген чылдарымда, кандыг-даа кижилер-биле ужуражып чордум. Хорутдалга хөй чылдарда олуруп келген бир кижи-биле дыка чоок өнүктер-даа болу берген бис. Аар кем-херек үүлгеткеш, шииттирип чораан, оон хосталгаш база хөй чылдарда янзы-бүрү хуусаалар шииттирген кижиден хорутдалда амыдыралды бирден бирээ чокка билип алдым. Мээң ол өңнүүм үжен харны оранчок ажа бергеш, чурттаалгазын катап эгелээн. Чалыы чылдарын хорутдалга эрттиргенинге кедергей-ле комудап чоруур кижи чүве.

Кара-бажыңга олуруп чораан кижилерниң эът-кежи шокар болур ышкажык. Ында ужур бар турган чүве болду. Хорутдалда олуруп турар херектеннерниң биживип кагбаан хоойлузу ында амыдыралды база дыка карыыдадып турар чүве ышкажыл. Чоокта чаа бир тыва оолдуң караанын адаанда демдек хап кааныын эскердим. Ол Саян артынга херек эрттирип чорааны илереттинген. Херектеннер боттарының баштыңының караанын хавынга ындыг улуг секти хап каар. Ол улуг сек анаа чоп-ла көзүлбес, удуй бээрге, ам көстүп келир. Хүндүлүг кижи-дир, дегбенер дээни ол чүве-дир. А демги багай барасканның караанын адаанда хап каан демдек, херектеннерге херээжен кижиниң орнун солуур «кадай» дээни ол ышкажыл.

Мыя бо чижектен демги хосталгадан хөннү калган аныяк оолдуң бодалы бир янзы болу бээр ирги бе? Кем-херек үүлгеткен кижилерни Тывада ийи колонияда тудуп турар. Ында чүгле тывалар колдаан. Ынчангаш чамдык кижилер ында амыдыралды, угаан-сарыылы сайзыраваан аныяктарга эки кылдыр таратып чоруп турары ол-дур.

Кем-херек үүлгеткен кижилерни каяа хереэн эрттирериниң дугайында суд, прокуратура органнары бир янзы көрзе кандыгыл деп саналдыг мен. Кем-херек үүлгеткен, ылаңгыя хулиганнаашкын, олурукчу чорук, күштээшкин кылган кижилерниң эң ышкыы, кадыг чурумнуг эдип чазаар күш-ажыл колониязынче чорударын чедип алза чүл? Харын-даа республикада бар ийи колонияны дүжүрериниң айтырыын-даа чугаалашса. Херектеннер улус ажыл-агыйынга улуг дузаны чедирип турар деп, шын эвес бодалдарны ажыы-биле илередип турарлар бар. Ол шын эвес. Хостуг ажылдап турар херектеннерлиг колониялар турган черлерде кем-херек үүледиишкиннери улам сайзырап, көвүдеп турар болдур эвес-пе. Культура талазы-биле чыдып калган чоңга, бистерге, кайы-бир черден келген «химик» кижилерниң багай салдарлыын билир болгай бис. Ынчангаш бо айтырыгны база шыңгыы өөренип көөрү чугула апарган.

Кызылдың бир колониязынга каш чыл бурунгаар ужуражыышкын кылып чеде бергеш, анаа политиктиг үзели дээш шииттирген, Москва чурттуг эртем ажылдакчызы кижи-биле таныжып алган мен. Ол кижи хосталып келгеш, меңээ ужуражып, хөй-ле чугаалаштывыс. Бир дугаарында, тываларның национал культуразын аажок сонуургап, цивилизацияга ону хөө бастырбазын аажок чагыыр кижи болду. Ийи дугаар салган айтырыын бөгүн бо-ла сактып келир мен. Хорутдалда чыдар тывалар аразында чер-чурт ылгажыр-дыр. Ук ылгажыышкын кедергей күштүг хевирлиг. Ол чогум чүүден болуп турарыл? Бичии черниң эвээш чурттакчылары-дыр силер, районнар аразында безин ылгажыр. Өске сөөк улузунга кандыгыл дээн чижектиг айтырыгларны ол сонуургап, шаг болган. Чарлып турувуста, ССРЭ-ге каттышкаш-ла дөртен чыл чеде берген хиренерде, культура талазы-биле хөгжүлдеңер канчап чыдып калганыл, азы херектеннер чүгле Тываның кыдыг черлеринден келген бе деп, бо кижи меңээ хөөн карангыг айтырыгны салгаш барганын черле уттпас боор мен.

Журналист Липчинская тываларның уруг-дарыы аспан ышкаш шөртегер ижин-ниг, аарыг-аржык диген болдур эвеспе. Чүвениң шыны херек, бисти ол коочулаан-даа болза, анаа ажынган дүжүү бар бе? Шынап-ла, кедээ черлерде аныяк тыва иелер урүг-дарыын ажаап-тежээрин көңгүс уттуп алган болур ышкажык. Бистиң кол-ла берге айтырыывыс бо. Урүгну хелкерери, чемгерери — кижизидилге деп бодаар мен. Тодуг-догаа, арыг шевер өскен урүг улгадып келгеш, бодунга негелделиг кижи болур. Эки аъш-чем ижер, эки хеп кедер дизе, ажылдаар апаар сен. Бир эвес боран-сараң чурттаалгага кара чажындан өөренип калган болзунза, улгады бергеш база ындыг кижи болур сен. Ие-чаштарга тайылбыр ажылын эмчилер чер-черлерге күштелдирер чүве болза, ол анаа-ла ат чалаан ажыл эвес, улуг политиктиг ужур-дузалыг хемчээлер дээрзин ам оваарып көрзээлиңер. Ынчангаш чер-черлерде эмнелге ажылдакчыларының национал чоргааралы үргүлчү хайныгып чорзун деп бодаар-дыр мен.

Бир эвес Саян артындан келген корреспондентилерни кежээки шактарда автобустарга олуртупкаш, ында чоруур тыва оолдарның важычаңын көргүзер болзувусса, шынап-ла, оон-даа чүтту солуннардан номчуур ийик бис. Төп солуннарда бисти бактап каан-дыр дээш медээжок ажынар эштер, четпестеривисти база миннип, ону чок кылып алырының дугайында боданза кандыгыл? Кым-даа дыштаныр дыштыг болгай. Тос шактан соңгаар автобустарда чүгле тыва аныяктар чоруур. Оларның культура чогун, харын-даа черлик кижилер ышкаш чоруурун көргеш карак чалданыр. Мону чок кылып алырының хемчеглерин бүгү чон алыр болза эки-дир. Ылаңгыя автобустарга чораан кыс уруглларга дендии халалыг. Чанында чораан уругларны тырткылаан, кускактаан, үен-даян сөстер сөглээн оолдарны улгады берген кижилер хай деп кеш, эттедип алган сүт болгулаар-дыр. Шак бо «маадырларывысты» томаартыр үе келген боор. Хулиганнаар, чурум үрээр, кем-херек үүлгедиринге сундулуг кижилер чогум-на бо шактарда кара туразында аажылап чоруп турарлар. Олар-биле демисел кошкак болурга, кем-херек үүлгедиишкини соксавас болбайн канчаар.

Кызыл — студентилер хоорайы. Кызылдың дээди, ортумак өөредилге черлериниң студентилерин, сургуулдарын бо ажылче хаара тудуп, ук хемчеглерни ажыл-херек кырынга кым боттандырар ужурлугул? Черле ынчаш, тыва студентилер аныяктарга боттарының үлегерин көргүзүп, аныяк кижиниң культурлуг аажы-чаңының чараш чаңчылдарын нептередирин үе негеп келди. Ынчангаш мээң бо саналымны Кызылдың студентилери өөренип көөрүн дилеп кагдым.

Эдуард ДОНГАК.

(Уланчылыг)

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Сес». Литературжу уран-чечен программа. 10.35 «Аян-чорукчулар клуву». 11.35 «Ол болган... болган...» 11.55 Барымдаалыг фильмнер. 12.30 «Үе». 13.10 — 14.00 Б. Чайковский. «Элээди». 16.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Жуковскийниң черинде». 17.15 Уруглар шагы. 18.15 Аныяктарның аас чогаал ансамблиниң концерти. 18.30 «Үе». 19.00 И.-С. Бах. Концерт. 19.25 М. Н. Ермолова аттыг театрга болган чорулдээ дугайында. 19.45 Чугула интервью. 19.55 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Аныхүнү чок сактыышкыннар». Уран-чечен телефильм. 23.00 Бут бөмбүү. Европаның чемпионадынга шилилгелиг маргылдаалар. ССРЭ биле Норвегияның шилиндек командалары. 01.00 — 01.15 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Аян-чорукчулар альманагы». 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Арыг иштин-биле чоруп ор мен. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 7 класс. «Экии, физика!». 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Үш билдинместиг бодалга». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 И. С. Козловскийге тураскаатаан кежээ. 14.30 — 15.25 «Карино». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 18.05 Телекөвүрүг «Москва — Брюссель». 3-кү дамчыдылга. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Тыва черде». Информас-публицистиг программа. 19.35 Медээлер. 19.40 Барымдаалыг фильм. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Райнис. 1905 ч.». Телефильм. 21.00 Концерт. 21.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40 — 00.55 «Херекти судче шилчиткен». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

19.00 Хөгжүм телеабонементизи. Р. Щедрин композитор-биле концерт-ужуражылга. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удувар, чаштар!».

(Солуннуң дараазында номери сентябрь 14-те үнер).

АК-ХӨЛ АРЖААН

Чайын ээлчеглиг шөлээм үезинде Мөңгүн-Тайга районунуң төвү Мугур-Аксы суурга дуңмам кудазынга чораш, ында чаа тургустунган профилакторий — Ак-Хөл деп аржаан бар деп дыңнааш, совхоз конторазындан дыштаныр алыры биле путёвка садып алгаш, Ак-Хөлге хап чеде бердивис. Шынап ла, кезээ мөңгеде бажындан ак хар, меңги доштар ыравас Мөңгүн-Тайганың баарында кончуг чараш кылаңайнып чыдар бичежек хөл болду. Чеде бээривиске, баштай ла бистерни профилакторийниң эргелекчизи, күш-ажылдың хоочуну, партия, совет ажылдакчызы чораан Очур-оол Чашкаар-оолович Ооржак энтиг-ээлдек уткуп хүлээп алгаш, удуур-чыдар черлеривисти айтып бергеш, аржаанга кандыг аарыг улустар кирип болурун кыска тайылбырлап берди. Бо аржаанга Кызылдан, Өвүрден, Бай-Тайгадан, Мөген Бүрендeн, Мугур-Аксындан келгилээн тускай эртемниглерден эгелээш, малчыннар, сарлыкчыларга чедир кымнарны чок дээр. Чурттаар чери таарымчалыг, аъш-чем биле хандырылгазы эки дээрзин дыштанып келген кижи бүрүзү-ле дораан эскерип каар.

Аржаанга районнуң кижи эмчилери хүнүң кээп, чоннуң кадыын быжыглаар дээш доктаамал сагыш салып турар. Келир үеде чоннуң кадыын быжыглаар дизе, совхозтарның профком даргалары бо аржаанче улуг кичээнгей салыры чугула деп бодалдыг мен. Бистерни амданныг аъш-чем-биле хандырып, ашкарып-чемгерип турган хүндүлүг поварларывыс Казак Дырыш, Иргит Күшкаш оларга база ол ышкаш кады дыштанып турган тарбаганчы өөрүвүс Александр Эрес-оол, Дагба Хүлер-оол, СЭКП райкомунуң ажылдакчызы Сарыг-оол Допгак оларга өөрүп четтиргенивисти илереттпишаан, «Шын» солун дамчыштыр амыдырал-чурттаалгазынга каң дег кадыкшылды, ажыл-ижинге чаа-чаа чогаадыкчы чедиишкиннерни күзедим.

Ак-Хөл аржаан хол-буду, кеш аарыг улуска кончуг таарыжыр болду. Тываның база бир улуг курорттарының бирээзи «Чедерден» дудак чок аржаан-дыр деп чүвени билдим. Ак-Хөл аржаан каас-чараш тайга черде турар.

Кызыл-оол САТ.

Өвүр район.

Ажылы макталдыг

Өттүк-Даш сүт-бараан фермазында Оюн-оол Анай-оол удурткан аренда кезээлиг бригада 350 тонна сиген белеткээр планныг ам 270 тоннаны белеткеп алган.

Бо ажылда сараатганчылар Борис Шойжу, Юрий Манчы-Хая, бөлүктүлер Салим Демир-Хая, Игорь Хунажык, Александр Демир-Хая, тракторисер Валерий Чолдак, Деспижек Сендажы, Ширин-оол Сандаңчик олар идепкейлиг киржип турар.

Фермада кыштаглаашкынга белеткел арай саадап тур.

Кара-оол НАЗЫТЫ.
«Х Улуг хурал» совхоз.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Милые бестии» (ГДР) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Золотые дукаты призрака» 11.00, 13.00, 15.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыныды 9.30, «Юнга со шхуны «Колумб» 11.00, 12.50, «На тропе войны» 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Однажды в Америке» (3 серилыг) 14.30, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Полнеба» (Испания) 14.30, 17.30, 19.30 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Милые бестии» (ГДР) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Золотые дукаты призрака» 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маленькая волшебница» 9.20, 12.50, «Кортик» 11.00, «На тропе войны» 14.10, 17.50, 19.40 (узаткан), «Ужкинди за миллион» 16.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Опаленные Кандагаром» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Полнеба» (Испания) 14.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Река» (2 серилыг, АКШ) 17.30, 19.50 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

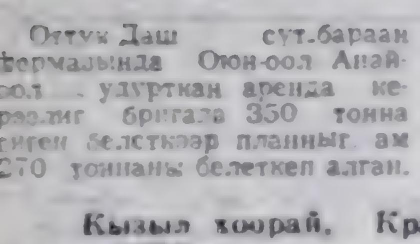

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 ◆ 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23. ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агропүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ гавда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудус
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкынының херектеринге талазы-биле күрүнениң комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары бажың № 1.

Чагыг № 487.

Библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 14 четверг № 210 (14410)

1925 чылдан үнделеттинген. Өртээ 3 көп.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

Башкартынар рынок экономиказынче шилчилгениң болгаш чурттуң улус ажыл-агыйын чогумчалыг болдурар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылырының чаңгыс аай нити-эвилел программазын белеткээр дугайында

ССРЭ-НИҢ ЧАЗААНЫҢ ИЛЕТКЕЛИ

Хүндүлүг улус депутаттары!

Бодунуң экономиктиг тургузуун, өнчү хамаарылгаларының системазын, эргелеп башкарылганың структуразын, ажыл-агыйлар аразының хамаарылгаларының бүгү адырларын үндезининң-биле өскертир улуг шиитпирлерни хүлээп алырынга чурт белеткенип турар. Бо чугула базымны кылырын социализмни чаартырының логиказы, амыдыралдың боду негеп турар болгаш маңаа ам кылырывыс ажыл-херектериниң кандыг уржуктарга чедип болурун баш удур ханы бодап көөрү чугула болуп турар. Маңаа бөдүүнчүдүлге, бодал чок чорук таарышпас дээрзи билдингир, ылаңгыя көрдүнген бүгү чүүлдерни херек кырында боттандырарынче кирип турда, ол онза чугула.

Бо дээрге эрээгей бодал эвес-тир. Эрээгейлээр үе эрткен-дир. Шиитпирни экономиктиг болгаш социал-политиктиг аажок нарын үеде хүлээп алыр апарган. Улус ажыл-агыйы ханы кризисте таварышкан. Ниитилел бүдүрүлгези тавызаан, акша-бараанның деңге-дески эвес чоруу өзүп турар, ажыл-агый чорудулгалары хамыктынып турар. Бараанның, эт-херекселдиң солчулгазы болуп, бөлүктерниң дужун хараар чоруу болгаш тус черниң башкаланчаа улам илерел турар.

Чоннуң акша орулгазының мурнады өзер чоруу доктааттынмайн турар. Хереглел рыногунда чаа-чаа дефициттер немежип турар. Чурттуң валюта байдалы аргажок апарган.

Кризистиң амгы үе-чадада бүгү талаларда ханылап турарын чүгле экономиктиг факторлар-биле тайылбырлаары болдунмас. Политиктиг байдалдың турум эвес чоруу экономикага багай салдарны улам чедирип турары билдингир.

Чуртта хоойлуларны херекке албастай берген, суур Совединиң күүскомундан эгелээш, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге чедир эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың органнарынга хүндүткел чок апарган. Эрткен үеде билдинмес турган мындыг чаа — массалыг забастовкалар, национальдар аразының чөрүлдээлери, бүдүн-бүдүн девискээрлерниң экономиктиг блокадазы, улус ажыл-агыйынга чугула ужур-дузалыг бүдүрүлгелерниң доктаадыры дээн ышкаш чорудулгалар көстүп келген. Бо бүгү чүүлдер политиктиг болгаш экономиктиг эң чидиг айтырыглар-биле сырый холбашкан.

Мындыг байдалдарны шиитпирлээриниң чаңчыл апарган аргазы чок. Бүгү деңнелдиң эрге-чагырганың өзүп орар амгы кризизинде ол шуут чок. Мурнуку үеде башкарыкчы күш турган СЭКП экономиктиг тодаргай айтырыгларны шиитпирлээриниден хоорулган, а Советтер эргелеп башкарылганың арга-мергежилин чогуур деңнелинге шингээдип албаан. Ниитилелди удуртурунуң практиктиг кичээлин олар эртер, хүн бүрүнүң ажылының, тодаргай кижилерниң амыдыралынга онза чугула айтырыгларның бүгү нарын чүүлдерин олар медерел билир болгаш оларның шиитпирлери дээш бүгү харысалганы бодунга алыр ужурлуглар. Эрге-чагырганың кризиске таваржып турар чоруу дээрге, хоойлужудулга органнары колдуунда күүсекчи органнарны солуп турарында дээрзин маңаа немээр херек. Бо чүүлдер чер-черлерде бар болуп турары билдингир.

Оон үнер арга кайдал? Экономиктиг талага [illegible] ону, мурнуку дег, хамыктың мурнунда башкартынар болгаш социал угланыышкының рынокче шилчилге-биле холбаштырып турар.

Рынокка хамаарылга янзы-бүрү. Чамдык кижилер ону бистиң бүгү халаптарывыстан адырлырының демдээ, шынап-ла, амгы үениң чечектелип турар ниитилелиниң тургузарының кара чаңгыс аргазы деп санап турар. Өскелери рыноктан чигзинип, амыдырал деңнелиниң, ылаңгыя шилчилгениң үе-чадада кудулаар деп карап турар. Үшкүлери — ындыглар база эвээш эвес — бо идеяның бодун колдуунда хүлээп албайн турар.

Канчаарывыска-даа чурт болгаш чон эң-не харысалгалыг шилилгениң мурнунда турар. Ол чүүл программның ажыл-чорудулганы ажылдап кылып турар үеде рынокче шилчилгениң саналдаттынып турар төлевилелдерин болгаш варианнарын эң ылаптыг тулгаштырарын ССРЭ-ниң болгаш эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринден, эргелеп башкарылганың бүгү органнарындан негеп турары билдингир.

Бо талазы-биле ажыл эң нарын дээрзин чазак көрүп турар. Маңаа чуртта тургустунган байдалды база барымдаалаары чугула. А ол дараазында чүүлдерни негеп турар.

Бирээде. Рынокче шилчилгени-даа, чуртта экономиктиг байдалды чогумчалыг болдурарынче-даа угланган хемчеглерниң үезин кадары чугула. Хамыктың мурнунда, бюджет дефицитиниң кызырарын, акша эргилдезин экижидерин, рубльдиң ат-алдарын болгаш садып алыр аргазын быжыглаарын, хереглел рыногун долдурарын онзалап тускайлаар херек.

Ийиде. Бүгү-ле чүүлдерже боттуу-биле көөр, улуг болгаш үндезин өскерилгелерни чугаалажып тура, экономика амыдыралын чаңгыс-даа хүн доктаадып болбас дээрзин утпас херек. Поездилерниң болгаш самолёттарның шимчээшкинин, металл ээлдиргилгезин болгаш химия бүдүрүлгелериниң, мал комплекстериниң база хлеб быжырар черлерниң ажылы үзүктелбес ужурлуг. Оон үзүктелиишкинин болдурбас дизе, рынок харылзааларын хөгжүдери-биле чергелештир ажыл-агый харылзааларын канчап-даа турган камгалап алыр, бо чылдың төнчүзүнге чедир арткан үеде-даа, 1991 чылда-даа оларның үзүктелиишкинин болдурбас херек.

Үште. Бо эң чугулазы боор, политиктиг деңге-дески чорукту чедип алыры, хоойлуга болгаш корум-чурумга хүндүткелди эгидери, күүседикчи сагылга-чурумну шыңгыы сагыыры. Хоойлуга чагыртпайн турар чурт удурланышкак бөлүктелиишкиннерниң сегиржип алышкынының аренази болу бээр, үүлгедикчи артынчыларның салдары аваа күштелир, таарымча чок чорудулгалар эргелеп башкарылга системазынче улам күштүг ыйыдып туруп бээр.

Бүгү харысалганы медереп билбишаан, чурт мынча деп тодаргайы-биле медеглеп тур: бир эвес бо үш негелде — экономикада чогумчалыг чорук, ону эргежок чугула деңнелге быжыг тудары болгаш ниитилелдиң политиктиг туруштуу — бо бүгү чүүлдер сагыттынмас болза, чуртка уй-балай байдал тургустуна бээр.

Тавааралап манаар чаңгыс хүн-даа чок. Кара чаңгыс арга — экономиканы боттуу-биле чогумчалыг [illegible] үе бо, оон тейлиизин бо чылдың IV кварталында-ла [illegible]. Эң кол чүүл — дужуттуң чидирини аң бичии хемчээлге [illegible] турган ажаар. ССРЭ-[illegible] [illegible] херек. [illegible]

үени дүрген эгидери чугула.

Үстүнде адааныс чылдагааннарның уржуундан үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли сес айларда 0,7 хуу, а национал орулга — 2 хуу эвээжээн. Керээ чурумну хажыттынып турган. Эрткен чылын шак бо үениң иштинде керээ ёзугаар продукцияны хереглекчилерге 5,2 млрд. рубль түңге чедир бербээн турган болза, бо чылын улус ажыл-агыйынга чедир бербээн чүүлдерниң түңү 8,2 млрд. рубль четкен.

Бо бүгү бүдүрүлгеге, ылаңгыя материал-техниктиг хандырылгага салдар чедирген болбайн канчаар. Дыка хөй бүдүрүлгелер доктаамал бачымдаашкында, а бир чамдыктары хагдынарының кырында келгилээн. Улус ажыл-агыйын башкарарының деңнелиниң кошкааны экономикага эң багай салдарлыг болуп турар.

Бүдүрүлгениң айтырыгларын чазак доктаамал контрольга ап, үзүктелиишкиннер болу бээрге, далаш хемчеглерни ап турган. Бачымдап бергедээн черлерге курлавырларны мөөннеп келген. Даштыкыдан кирер чүүлдерниң айтырыгларын шиитпирлеп турган. Калдыг-даа бергелер турза, бүдүрүлге чорудулгазының эң эвээш хемчээлин хандырарынга чугула хүн бүрүнүң шудургу ажылы чорып турган-дыр. Ол күжениишкиннер байдалды [illegible], чүге дээрге экономиканың сандараалының кол чылдагааннары чүгле чайлаттынмаан эвес, харын улам көвүдеп органан.

Бо нарын байдалдарда улус ажыл-агыйының ажылы-биле холбашкан хүн бүрүнүң айтырыгларын шиитпирлээринге ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы эш Воронин баштаан чазактың тускай комиссиязын тургускан.

Оон-биле чергелештир ниитилелде хөй чылдарда таптал берген «төптүң аарыын» — чурттуң кайы-даа девискээринге, кайы-даа адырга ажыл-херек дээш чүгле ССРЭ-ниң чазаа харысалгалыг дээр хөөнден адырылза эки. Эрге-чагырганы төптен ырадып, башкарылганы республикаларже, чер-черже дамчыдып турар үеде бүгү чүвени төпче «таяры» азы бодунуң харысалга чок, хөлес чоруун шынзыдары дээрге кижилер бажын төөреткени ол болур-дур.

Эштер!

1991 чылдың планын база бюджедин тургузарынга тургустунган байдал онза сагыш-сыралды болдуруп турар. Дөрт күрүне башкарылгазының чамдык тодаргай чүүлдерин арттырбышаан, рынок харылзааларынче шилчииринин эгезин барымдаалап чаа принципиалдыг чүүлдерге ол үндезилеттинер.

Келир чылдың ажыл-агый амыдыралынга чаа рынок харылзааларын кирериниң үндезиннери ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган хоойлуларында, ол ышкаш эвилелдешкен республикалар-биле ССР Эвилелиниң аразында бүрүн эргелерни хуваарының дугайында хоойлуларда салдынган.

Планнарны база бюджеттерни тургузары ажыл-агый хоойлужудулгазының эң чугула эрге-хоойлу чүүлдериниң быжыккан болурунга үндезилеттинер. Ол чүнүң-даа мурнунда хоойлу [illegible]

Ам оларны [illegible] амыдыралы бүрүнү-биле сандарап. Үндүрүглер төлевирлериниң [illegible] Советтер [illegible] ол чүүлдер — социал [illegible] чедирерге, башкыларның, ажы-

чилерниң, культура ажылдакчыларының шалыынга чарыгдалдар ында-ла болгай.

Ылаңгыя чаа Эвилел керээзин чарган соонда, шак ол хоойлужудулга актылалынга амыдырал болуунуң эдилгелерин киирбейн канчаар. Аңаа элээн үр хуусаа негеттинер. Чаа чылга чедир үш айдан элээн ажыг үе арткан. Шак ол хоойлуларның оруунга кыска хуусаада чаа хоойлулар хүлээп алдынар бе база олар бүдүрүлгелерге четкен турар бе дээрзинге боттуг бүзүреп болур бе? Чок болбайн канчаар. Шак ындыг тодаргай эвес чорук улус ажыл-агыйынга багай салдарны чедирип болур.

Келир чылда күрүне талазы-биле башкарылгада чугула айтырыг бүдүрүлгелерниң аразында ажыл-агый талазы-биле тургустунган харылзааларны арттырары база хандырылга дээш оларның харысалгазын үндезинин-биле бедидери болур. Экономиктиг быралар ажылдап эгелевээн, конкуренция байдалдары тургустунмаан база монополияга удур шыңгыы хемчеглер ажылдап эгелевээн турда, ол кончуг чугула.

Рынок харылзааларын сайзырадырынга калбак аргаларны ажыдып турар ниитиниң хереглелдеринге албан күүседир күрүне чагыы элээн кызырылган.

Чүнүң-даа мурнунда кижилерниң хереглелдерин хандырар эң чугула адырларның чогумчалыг ажылдаарының — сорулгаларынга агроүлетпүр база одалга-энергетика ышкаш улус ажыл-агый комплекстериниң күрүне деткимчезин, ол ышкаш эң чугула эртем-техниктиг программаларның база үндезин шинчилелдерниң күүселдезин чазак көрүп турар.

Улус ажыл-агыйының ажылынга 1991 чылда чуртта валюта байдалы багай салдарны чедирер. Бистиң даштыкы өревистиң деңнели база структуразының байдалы ооң хандырылгазынга 12,5 млрд. рубль хостуг орнажыр валютаны негеп турар. Ол дээрге шак ындыг валютага садып алыр материалдарның, чиг эттиң, комплектилиг кылыгларның, чоннуң хереглел бараанарының, эмнерниң база аъш-чемниң хемчээли 1990 чылга турганынга бодаарга үш катап хире кызырлыры-дыр. Ол улус ажыл-агыйының балансылашкак чоруунга, чүнүң-даа мурнунда улустуң хереглел бараанарын бүдүрериңге багай салдарлыг болуру чугаажок.

Маңаа эвилелдешкен республикалар-биле деңге көрүп турарга, бир түңнелди үндүрзе эки. Ону тыппас болзувусса, улус ажыл-агыйы [illegible].

Чурттуң кризистен үнериңге кол харысалга онаажып турар чазак шак ындыг байдалдарда шак ындыг харысалгага дүүшкен бүрүн эргелерлиг болуру чугула. Эвилел болгаш республика чазактарының чөпшээрели чокка тус черниң эрге-чагырганың хаап кааны бүдүрүлгелерни доп-дораан ажылдадыр чугула, демир-орук транспортунга, нефть база газ дамчыдылгаларынга база чурттуң чоннуң амыдыралын хандырарының кандыг-даа адырларынга онза [illegible] боттандырып кирер. Бо чылдың база келир чылдың ажыл [illegible] тура-биле [illegible] дугайында күш ажылчы коллективтер-биле дугуржулгаларны эң кыска хуусаада чедип алыры чугула.

Хоойлу-дүрүмнү база корум-чурумну [illegible]

ССРЭ-ниң ИХМ-ниң [illegible]

тургузарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң онза байдалдар талазы-биле комиссиязынга дагзыр дугайында шиитпирни хүлээп алган. Прокуратураларның, судтарның ролюн үндезинин-биле идепкейжидери чугула.

Оон-биле чергелештир республикаларга болгаш чер-черге сонгаарладып болбас хемчеглерни алыр ужурлуг: бүгү хевирниң кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселге ССРЭ Конституциязында бердинген аргалар ажыглаттынган турар ужурлуг.

Хоойлу-дүрүмнүг күрүнени тургузуп турар бис, ынчангаш аңаа дүгжүр аажылыгчаң дүрүмнерин шыңгыы сагыыр ужурлуг бис. Хоойлу-дүрүмнүг күрүнеге хоойлу дээди ат-алдар ол болур. Хоойлуну сагыыры ыдыктыг, а ону үрээни дээш ялалаары чайлаш чок. Күрүне эрге-чагырганың бүгү күжү, хөй-ниитиниң санал-оналының бүгү күчүзү, массалыг информация чепсектериниң бүгү-ле аргалары хоойлуну камгалаарынче угланган болур ужурлуг. Хоойлуну камгалавас болза, хоойлу-дүрүмнү хүлээп көрбес чорук — эрге-хоойлу нигилизми, дедир баар чорук болгаш эрге-чагыргаларның азы эрге-чагырга чок хөй-ниити структураларының туразында аажылаашкыннарының чаа хевирлери чайлаш чок болдуна бээр ийик.

Эвилелдиң эргежок чугулазы илдең чаа керээзинге ат салдынгыже чедир бүгү кижилер ССРЭ Конституциязын болгаш аңаа дүүштүр хүлээп алдынган хоойлуларны моон сонгаар-даа шыңгыы сагыыр хүлээлгелиг.

Планның болгаш бюджеттиң төлевилелдерин база 1991 чылга хамаарыштыр баш удур санаашкыннарны эвилелдешкен республикалар-биле кады ажылдап кылыры ам дооступ турар. Оларны доктааткан хуусаазында ССРЭ-ниң Дээди Совединге кирер. Бистиң бүгү бергедээшкиннеривисти болгаш оларны ажып эртер талазы-биле хемчеглерни ук документилерде тодаргай айытканын көөр силер.

Чазак бүгү-ле харысалгалыы-биле мынча деп медеглээр хүлээлгелиг: мээң чугаалааным таарымча чок бүгү чүүлдерни чайладып шыдавас болзувусса, бүдүрүкчү идепкейлиг чоруктуң эгелээн кудулаашкыны улам-на дорайтаар апаар. Эксперттерниң ылавылап көрүүшкүннери болгаш санаашкыннары мындыг боттуг чүүлдер дугайында херечилеп турар: национал орулга болгаш үлетпүр бүдүрүүшкүнү бо чылдаазы-биле деңнээрге 15 хуу чедир, бүдүрүлге инвестициялары — 35 хуу чедир, бүдүрүлгениң эвес адырга капитал салыышкыннары — 5—8 хуу чедир кызырлыр чадавас. Ындыг байдал ажыл чок чорукка болгаш чоннуң боттуг орулгаларының хөйү-биле аваажаарынге чайлаш чок чедирер апаар. Ону болдуруп болбас дээрзи черле билдингир.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүндүлүг кежигүннери!

Рынокче шилчииринин үндезин өй-тавында хевирин шиитпирлиг камгалаар кылдыр амыдыралдың чогум-на боттуг байдалын барымдаалап көргени чазакты албадап турар. Ону чазак программазының төлевилелинде бүрүнү-биле айыткан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалынга дүүштүр ук программаны бо чылдың сентябрь 1-ге чедир ажылдап кылган.

Ажылдап кылыры доозулган документ болур программа дугайында, ооң утказынын, рынокче шилчииринин ылап шынымын, үе-чадаларын, тус-тус угланыышкыннарда көрдүнген тодаргай хемчеглерни [illegible], тодаргайы-биле чугаалап болур ийик мен. Ынчалзажок ол дугайын чугаалавас болзумза, ажырбас деп бодаар мен.

Рынокче шилчиир программаның концепциязы ССРЭ-ниң Президентиниң айтыышкынынга дүүштүр кылдынган [illegible] билир болгай силер. Президент чөвүлелиниң болгаш Федерация чөвүлелиниң

хуралынга чедип алдынган дугуржулга ёзугаар ол материалдарны чазактың саналдаан чүүлдери-биле каттыштырар ажыл ам чорупт турар. Ол ийи программаларга үндезилээш, чаңгыс аай документ тургустунган турар ужурлуг. Эвилелдешкен республикаларның болгаш ССР Эвилелиниң Дээди Советтеринге чугаалажып көөр кылдыр ону киирер.

Ол ийи төлевилелде ниитилешкек дөмей чүүлдер хөй дээрзин чугаалаар херек. Хамыктың мурнунда оларда чаңгыс аай алыс сорулга бар — ол дээрге ажыл-агыйны чорударының чаа системазынга — социал угланыышкынныг рынок экономиказын тургузарынга үндезилээш, кризистен чуртту уштуру, совет улустуң чаагай чоруун бедидери-дир. Хөй угланыышкыннар болгаш рынокче орукка боттаныр ужурлуг тодаргай хемчеглер база дүгжүп турар. Акша саарылгазының саң-хөө байдалын экижидер, рубльди быжыглаар, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлерин тургузар, монополизацияны соксадыр, тывынгыр-сагынгыр чорукту хөгжүдер болгаш рынок харылзааларында кол кижи болур хостуг бараан бүдүрүкчүзүн катап ажылдадыр, рыноктуң инфраструктуразын тургузаар, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы чаа ёзу-биле көөр дугайында чугаа болуп турар.

Ук ажылды дем-биле идепкейлиг чорударынга бистер дыка сонуургалдыг бис, хамыктың мурнунда чүге дээрге рынокче кирериниң тактиказы, боттуг байдалды, ооң тодаргай илерээшкиннерин барымдаалап көөрү, а тодаргайлаарга, чуртта байдалды экижидериниң аргаларын база хуусааларын тодаргайлаары ышкаш, принципиалдыг ындыг айтырыглар талазы-биле чазактың туружун база катап ылаптыг тодаргайлаар арганы ук ажыл биске бээр ийик, ынчаарга чуртта байдалды экижидери амгы үеде кол негелде болуп турар. Чаңгыс аай программаны дем-биле ажылдап кылырынга хамаарыштыр бистиң камгалаар деп бодап турарывыс чазактың эң чугула туруштарының бирээзи ол-дур.

Эвилелде экономиктиг харылзааларны эде тургузары рынокче шилчиир программаның кол утказын хөй нуруузунда тодаргайлаар эңне нарын айтырыг болуп турары чугаажок.

Эвилелдиң чаа керээзиниң белеткели амгы үеде идепкейлиг чорупт, ооң хөй талаларынга, ылаңгыя экономиктиг адырга хамаарыштыр чидиг маргылдааларның ам болуп турарын билир болгай силер. Ажылдың чорупт турар байдалы берге болганда, чазак мындыг туруштү ээлеп турар: рынокче шилчиишкинни Эвилелдиң чаа керээзи чардынгыже чедир сонгаарладыр болза, ол дээрге деңдии улуг частырыг болур.

Мындыг байдалдар турда, чогум канчаар кылырын саналдап турар бис? Эң чугула ийи угланыышкыннарны — бир талазында, эвилелдешкен республикаларның бүрүн болгаш экономика суверенитедин быжыглаарының чорудулгазын, өске талазында — амгы деңгейде боттуг-биле бар болуп турар интеграцияже кирериниң негелделерин холбаштырарын оралдажыр херек.

Ынчангаш үш кол принципти программаның үндезини болдурары эргежок чугула деп санап турар бис.

Бирээде. Эвилелдешкен республикаларның суверенитедин, оларның деңэргелиин болгаш экономиктиг бот-тускайлаң чоруун хүлээп көөр. Ынчаарга бүрүн эргелиг республикаларның долу эрге-хуулгалары республика болгаш Эвилел эргелеп башкарылгазының

(Төнчүзү 2-ги арында).

ЧИИК ЭВЕС ШИЛИП АЛЫЫШКЫННЫҢ ҮЕЗИ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязының ийиги хүнүнде парламент палаталарының каттышкан хуралынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев киришкен. Башкартынар рынок экономиказынче шилчииринин чаңгыс аай ниити-эвилел программазын белеткээр болгаш улус ажыл-агыйын быжыг туруштуг эки болдурар талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр дугайында айтырыгны ол хуралга чугаалажып эгелээн. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. И. Рыжков бо айтырыг талазы-биле илеткел кылган.

Чазактың болгаш альтернативтиг — ийи программаларны депутаттарга дамчыдып бериже чедир айтырыгны чугаалажып көөрүн соңгаарадыр дугайында депутат А. А. Зэгская Ярошинская саналдаан. Чазактың кылып каан ажылының дугайында илеткээр хүлээлгелиг мен деп Н. И. Рыжков харыылаан. Ынчангаш концепцияларның кайызын-даа амдызында чугаалажып көрбейн, ниити документиниң маңаары чүгле болур деп, чазак [illegible] чугаалаан.

Маргылдаалар, негелделер болгаш залга ниити байдал дыка чидиг болган. Чиже, Ниитилел болгаш чуртта байдалдың дугайында ССРЭ-ниң Президентизи тодаргай тайылбырлаазын депутат Г. С. Игитян негээн. Чүгле М. С. Горбачевтуң чугаазының үезинде залга шимээн чок, ыржым болган.

Бистиң ниитилеливис чоокку чылдарда, чоокку үеде кандыг болурул, бистер боттарывыс чоокку айларда кандыг болур ужурлуг бис — амгы сессияның ол кол айтырыы [illegible] шиитпирлеттинер алаар деп Президент чугаалаан. Ынчангаш бистер шуптувус амгы үеде принципиалдыг шилип алыышкынны, салым-чолдуң шилип алыышкынын кылыр ужурлуг бис. **Рынокче шилчиири чугула дээрзин кижилерниң билип турарын хөй-ниитиниң санал-оналының алыышкыны бадыткап көргүскен**, ынчангаш рынок дугайында эрги билиишкиннерни өскертири негеттинип келген. Рынокче шилчиири-биле холбашкан таарымча чок болуушкуннар амгы үеде чонну дүвүредип турар.

Рынокче кандыг арга-биле кирип болурул? Харысалгалыг бо үе-чадада бүгү бодалдарны холбаштырган чаңгыс аай угланыышкынны тывары, бүгү күштерни каттыштырары эргежок чугула деп санаар мен. Рынокче шилчииринин бир документин Россияда, а өске документин — Дээди Советте чугаалажып көөр ындыг байдалды черле болдуруп болбас. Боттуг чүүлдерни айыткан болгаш чөпшээрежилге көрдүнген чаңгыс документилиг болуру — лыңа шын, чогум-на политиктиг шын орук деп санаар мен.

Программаны республикалар-даа, силер-даа чугаалажып көөр ужурлуг силер. Ынчаарга ол улам сайзырап алаар. Бир эп-сеткилдиг болурунче, хандыр болгаш көөрүнче эң-не харысалгалыг бот-биле шилип алырынче силерни кыйгырып тур мен, эргим эштер деп, М. С. Горбачев чугаалаан.

ССРЭ-ниң Президентизиниң чугаазының соонда сессияга чидиг маргылдаалар база катап эгелээн. Ынчалзажок ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының илеткелин хуваап алыр дугайында [illegible] хөй нуруузу-биле депутаттар шиитпирлээн. Рынокче шилчиир айтырыг талазы-биле саналдарны болгаш өске-даа документилерни ССРЭ-ниң Президентизи киирген соолунде ук айтырыгны Дээди Советтиң комиссияларынга, палаталарның комиссияларынга а ол ышкаш эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтеринге, автономнуг областарның, округтарның хоойлужудулга органнарынга чугаалажып көөрү чугула деп, сессия санаан. Ол айтырыгның оон дараазында Эвилелдиң парламентизиниң ээлчеглиг хуралынга база катап чугаалажып көөр. Бо чылдың октябрь 1-де ол ажылды доозар хуусааны доктааткан.

Делегей политиказының чугула чамдык айтырыгларын сессияга база чугаалажып көрген. Перси муңгуулдунда байдал-биле холбаштыр база ийи герман күрүнениң каттыжарынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле ССРЭ-ниң Президент Чөвүлелиниң кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы херектер министри Э. А. Шеварднадзе чүве чугаалаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязының ээлчеглиг хуралы сентябрь 17-де болур. Ол үеге чедир депутаттар комитеттерге болгаш комиссияларга ажылдаар.

(СЭТА).

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында

РЫНОКЧЕ ШИЛЧИИР ДЭЭН ДОКТААЛ

Сессияның сентябрь 11-де ажылының кол темазы экономиктиг реформаның концепциязын чугаалажып көөрү болгаш ол талазы-биле доктаал хүлээп алыры турган. Хуралды РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин даргалаан.

Баштай ол Р. Г. Абдулатиповка сөс берген, а оон соонда В. Б. Исаковка, олар — Национальдар Совединиң база Республика Совединиң даргалары — рынокче шилчилге программазының төлевилелин РСФСР-ниң Дээди Совединиң палаталарынга [illegible] мурнунда хүн чугаалажып көргениниң түңнелин [illegible] таныштырган. Оларның бодалы-биле алырга, чаа экономиктиг харылзааларның концепциязын депутаттарның хөй кезии чөптүг деп көрүп турар.

«500 хүн» деп программаның авторларының бирээзи РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Г. А. Явлинский хуралдың киржикчилеринге мынчаар илеткээн: [illegible] саналдарны барымдаалап көрген, документиниң чедир кылыр. Хамыктың мурнунда ол агроүлетпүр комплекстиниге, [illegible] структуразынга хамаарыжыр. Үлетпүрнү ажылдаарының чаа хевиринче шилчидерин [illegible] хуусааны [illegible] турар депутаттар база бар. Ынчалзажок [illegible] бүгү хемчеглер [illegible] болгаш [illegible] ол хуусаа иштинде — 500 хонгаш республика экономиктиг кудланыгдан хосталы бээр.

Изиг-изиг маргылдааларның, эдилгелерниң соонда РСФСР-ниң Дээди Совединиң «Экономиканы экижидериниң болгаш рынок харылзааларынче шилчилгениң программазының дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ону чүүлдүг деп көрген болгаш үндезин кылдыр хүлээп алган. Программаны боттандырар талазы-биле практиктиг ажылдарның планын ажылдап кылырын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелинге дааскан. Доктаалда эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге база ССРЭ-ниң Дээди Совединге кыйгырыг бар, ында программаны чугаалажып, деткип көргеш, чоокку үеде хүлээп алырының чугулазын айыткан.

Сессия «1990 чылдың дүжүдүн ажаап алырын доозарының база РСФСР-ге аъш-чем рыногун экижидериниң талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган. Маңаа чаа экономиктиг байдалдарны, тус черниң бот-башкарылгазының эргелерин долу ажыглаарынче бүгү деңнелдерниң республика чөвүлелдерин депутаттар кыйгырган. Россияның Министрлер Чөвүлелинге дүжүт ажаарын база кадагалаарын [illegible] талазы-биле немелде хемчеглерни алыры, ол ышкаш аъш-чем садарын карыылап турар эрге-дүжүмнерлиг кижилерден негелдени шыңгыырадырын сүмелээн.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ ЧАЗААНЫҢ ИЛЕТКЕЛИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

хүлээлгелерин эл-не ылаптыг тодаргайлап ангылаарынга, эрге-хүлээлгелерни ангылаарынга дүүштүр хоойлужудулганың күжүнге үндезилеп боттанган турар ужурлуг. Ынчангаш эвилелдешкен республикалар нинти-эвилелдиң дугурушкан программазынга дүүштүр рынокче шилчиир талазы-биле хемчеглерниң комплекизин бот-тускайлан ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

Ийиги принцип. Эвилелдешкен республика бүрүзүнүң экономиказының чединишкиннинг ажылдаарының болгаш интеграция чорудулгаларын ханылгадырының үндезини болур нинти-эвилел рыногун тургузарынга байдалдарны хандырар. Акша-чээли, сан-хөө, каайлы политиказының айтырыгларынга, республикалар аразының программаларын боттандырарының, нинти-эвилел ужур-дузалыг чамдык адырларны эргелеп башкарар талазы-биле эвилелдешкен бүгү республикаларның ажыл-чорудулгазын холбаштырарын бо принципти херек кырында ажыглаары негеп турар. Чүгле ындыг рынок болза чаңгыс аай күрүне болур чаартынган Эвилелдиң экономиктиг быжыг үндезини болуп шыдаар деп санап турар бис.

Үште. [illegible] бүдүрүлгелериниң хостуг ажыл-чорудулгазынга ол таарымчалыг байдалдарны [illegible] болгаш тускай догуннаан республикаларның хандырган турары чугула. [illegible] рыногунга кол шимчедикчи чүүлдер болза бүдүрүлгеге болгаш бодунуң продукциязын сайгарарынга экономиктиг калбак аргаларлыг тускайлаң бүдүрүкчүлер база [illegible] болур дээрзин амыс угаазы-биле ол илередип турар.

Ындыг янзылыг көрүүшкүннер республикаларның тускай догуннаашкын дугайында декларацияларны чаланты тооп көрбээн деп санаар чорук-биле, чаңгыс аай күрүнени камгалап арттырар дээн чүткүл-биле шуут чүүлдешпес деп бодаар мен. Ону черле шуут соксатса чогуур. Бир болза, чурттуң нинтики амыдыралынга-даа болгаш даштыкы экономиктиг база даштыкы политиктиг углаңгыышкыннарга-даа сөөк тыптын келир бүгү-ле артык күштерлиг федеративтиг күрүне болур Эвилел дугайында чугаа чорупт турар-дыр. Чазак Эвилелдиң чогум-на ындыг янзылыг көрүп турар. Бир болза, күрүнелерниң аас чамдыктарын чугаалажып турары ышкаш, Европа нинтилежилгезиниң принципин барымдаалаан чурттарның экономиктиг эвилелиниң дугайында чугаа чорупт турар-дыр.

Эвилелдешкен республикаларны күрүнениң экономиканы башкарарының шуут кара чаңгыс субъектилери кылдыр хүлээри. Эвилелдиң чүгүн эвилелдешкен республикаларның нинти (үлүг) өнчүзү кылдыр көөрү, [illegible] субъектилери чүгле республика болгаш черлер үндүрүглерни төлээр, а Эвилелдиң эргелел башкарылганың органнары федеративтиг принцип [illegible] тургустунмас дугайында дүрүм чаңгыс аай күрүне болур ССР Эвилелин уттунаары кылдыр илереттинер-дир.

Ындыг орукту чазак хүлээп албас. Ындыг оруктап чорааш, хамыктың мурнунда соора каттыжыышкынның ужурундан бистиң чурттувуттуң улустары улуг чидириглерге чайлаш чок таварыыр. Эвилел болгаш эвилелдешкен республикаларның эрге-хүлээлгелерин ангылаар талазы-биле бистиң саналдарывыс чогум-на оон үнүп турар. Ол бүгү Программада илергейлеттинген.

Эргелеп башкарылганың нинти-эвилел органнарының системазында өскерилгелер оларның-биле түдүш холбашкан. Эвилелдиң республикаларга дамчыттынар ындыг эрге-хүлээлгелеринден хамаарылга чокка ол өскерилгелер тургустунган турар ужурлуг. Ол дээрге мурнунда ышкаш, эргелеп башкарылганың органнарының структуразының анаа-ла ужур эдертен, дашты-биле каас кээ шинчилиг ындыг өскерлиишкиннер эвес-тир, а ол үндезинин-биле чаартынар.

Ынчалзажок ол дээрге эчис сорулга-дыр, эштер. Рынок механизми долузу-биле боттанып эгелей бергенде, ол ынчан чедип алдынган турар.

Амгы үеде туруп турар чамдык структураларны анаа чедир болур-чогуур-биле камгалап арттырар апаар, чогум-на амгы үеде, экономиканы чогумчударының үе-чадазында, ол онза чугула. Чааларны тыптып келбээн шаанда, эргелеп башкарылганың тургустунган структураларын узуткап болбас.

Рыноктуң быжыгары болгаш тургустунары сан-хөө-чээлиниң кадыг-шыңгыы политиказы чокта болдунмас. Рынок харылзааларынче шилчииринин бүгү төлевилелдериниң авторлары ону ничелдыр билир талазы-биле чаңгыс аай болуп турар.

Акшаның үне чокталыышкынының кол генератору болур бюджет дефицидин болдурбайн, үндүрүгнүң таарыштырыышкын политиказы, бүгү акша саарылгазын таарыштырып башкарарынга экономиктиг методтарны ажыглаары, чээлиин болгаш хууну идепкейжилдери, күш-ажылдың сөөлгү түңнелдери-биле нинтилел бүдүрүлгезиниң киржикчилериниң орулгаларының холбаазы — рынок экономиказының ол болгаш өске-даа элементилерин тургузары удурланыышкынны база болдурбайн турар. Ол талазы-биле чогуур тодаргай саналдар чазак программазында база киирген.

Ынчалзажок стратегтиг сорулгаларны чаңгыс аай ажылдап кылыр турда, ону чедип алырының аргаларының талазы-биле көрүүшкүннерге боттуг ылгалдар база илереттинген. Бюджет дефицидин кызырып болуруның янзы-бүрү аргаларын ол-ла демдеглээр болдай-дыр мен.

1990 чылда ооң эң ындыкы хемчээлин 60 млрд. рубль кылдыр ССРЭ-ниң Дээди Совединиң тодараткаы билдингир болгай. Ынчалзажок социал чидиг айтырыглар талазы-биле немелде [illegible] хүлээп алдынган. Уругларга материалдыг дуза чедирери күштелген, тарааны садып алырының өртектери бедитген. Өске-даа чамдык хемчеглер көрдүнген. Ол бүгү чүүлдер дефицит болза хемчээлиндеи шуут ажа бээр айыылдыг тургузупкан. Ону болдурбас дээш чазак тодаргай хемчеглерни алган.

1991 чылда бюджет дефицидин дыка өзүп болур дээрзин баштайгы санаашкыннар көргүзүп турар. Чүгле эвилелдешкен республикаларның бюджет дефицидин 130 млрд. рубль ажыг болур.

Ол дээрге шуут үзе санаттынган чурагайлар эвес-тир. Олар ам-даа ылаңгыттынар болбайн аар. Ынчалзажок 1991 чылда планны ажылдап кылып турда, чогум-на ол талазы-биле эң берге айтырыглар тургустунуп келир деп чүве билдингир. ССРЭ-ниң Дээди Совет ол айтырыгларны быжырымчалыы-биле ам-даа көөр апаар.

Келир чылдың дургузунда бюджет дефицидин барык 15-30 млрд. рубль чедир азы национал нинти продуктуга хамаарыштыр 2,5-3 хуу чедир кызырар сорулга рынокче шилчииринин чазак программазында салдынган. Ол кончуг нарын сорулга. Ону кандыг янзылыг шиитпирлээриниң аргалын дилээринче экономиктиг бүгү-ле органнарның кичээнгейин угландырган. Дефицитти улам ынай эвээжедири социал программаларже халдавас болза болдунмас, санаашкыннар ону база бадыткаан.

Оон дугайында мээң чугаалааным чаңгыс аай программаны нинти күш-биле белеткеп кылып турда, бо чылды барык 40 млрд. рубль дефициттиг доозарын, келир чылдың мартта дефицит чок эвилел бюджединче бүрүнү-биле кирерин, а ол ышкаш эвилелдешкен республикаларның бюджеттериниң дефицидин шуут чок болдурарын биске саналдааннар. Ажылчы чоннарның амыдыралчы эрге-ажыктарынга калбак хемчээлдиг кызамдаашкыннарны кылбас болза, ындыг кыска хуусаада ону чедип алыры болдунмас дээрзин ажыл-херектиң боттуг байдалы көргүзүп турар. Рынокче дүрген шилчииринин, тускай янзы-бүрү бүдүш-шынарлардыг рынок экономиказын чаңгыс, бүдүн чартык чылдың дургузунда тургузарының концепциязы чогум-на ынла үнделеттинген болгай, өске чурттар олче он-он чылдарда чорупт келген.

Реализмниң туружунда болгаш чоннуң мурнунга харысалгазын медереп билип турар чазак ындыг көрүүшкүн-биле [illegible] шыдавас. Ол дээрге пенсиялар дугайында чаа хоойлуну күштүг болдурар боттандырарын доктаадыр, уруглар [illegible] өг-бүлелерге дуза көргүзер дээнинден ойталаар херек дээни ол-дур. Кижилерниң идегел-кордалың медээлер эрге бисте чок.

Ам өртек тургузарының реформазынга хамаарыштыр чазактың туружунга доктаансаан ийик мен. Манаа хамыктың мурнунда амыдыралдың тодаргай негелделериниң база удуртулга болдуруп турар бис. А бөгүнгү кол негелде болза, өртектерниң күрүнениң контролюнга чаңгыс удаа бедидеринче баар бе азы келир чылдың январь 1-ден эгелеп, хостуг өртектер тургузар рынокче орукту эгелээр бе дээрзиниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр херек.

Амгы берге байдалдарда дораан-на хостуг өртектерни тургузарынче шилчиири оларның аажок улуг өзеринге болгаш ажыл-агый амыдыралын шын эвес чорударынга чедирип каар. Бүдүрүлге программазын тургузар үеде бүдүрүлгелерниң шын эвес углаар деп мээң ноп садар өртектерни чаңгыс удаа эде көөр талазы-биле болуушку туружувусту үндезилеп турар бис. Ынчангаш чазак үүрмектеп садар өртектерни төпчүдү эде көрүп боттандырарын саналдап турар, оларны ооң соонда таарыштырар.

Үүрмектеп садар өртектер дугайын онзалап айтыры чугула. Бо талазы-биле чаңгыс удаа эвес чугаалап турган чүүлдеримни катаптавас мен. Амыдыралдың үнези улгадырын барымдаалааш, анаа үндүрер чарыгдалдарны чурттакчы чонга долу эгиттипшаан, өртектерни бир удаа бедидериниң эргежок чугулалының дугайын чазак улус чонга ажык-биле чарлааның чүгле демдеглээйн.

Соодукчуларның, телевизорларның, радио кылыглаларының чамдык хевирлеринге, чиик үлетпүрнүң нинти түңү 85 миллиард рубль хире өртектиг чамдык бараанарынга өртектерни 1991 чылда улгаттырбас деп ооң-биле кады саналдап турар.

Ликер-водка кылыгларының болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң өртектерин улгаттырар дугайында айтырыгны чугаалашпас деп шиитпирлээн. Чиик үлетпүрнүң чамдык бараанарының өртектерин 5 миллиард рубльге чиигедирин база саналдап турар.

1991 чылда чамдык бөлүк бараанарга хостуг өртектерни тургузарынче чоорту шилчиири эгелээр. Бо бараанарның дензигүүрүн 1992 чылда 70 хуу чедирер.

Чонга аажок-ла саналдап турар өске вариантының утказы чүл?

Бүдүрүлге техниктиг ужур-дузалыг продукцияларның өртектериниң дугайын чугаалаан болгай мен. Кээрэ үндезинниге оларны катап хевирлеп тургузарын эгелээш, чаа садып алыр өртектерден ойталаарын база саналдап турар. Ынчалза-даа ону канчаар боттандырарын төлевилелдиң авторлары чугаалавайн турарлар. Чижээ, РСФСР-ниң колхозтары болгаш совхозтары чигир свеклазын, тарааны, малды болгаш продукцияның өске-даа хевирлерин садып алырының өртектерин кымнар-биле дугуржур апаарыл. Оон түңнелинде кедээ ажыл-агый тодаргай эвес болгаш билдинмес байдалга таварышыр. 1991 чылда экономиктиг ажылдарның перспективалары база билдинмейин баар-дыр.

Үүрмектеп садар өртектерге хамаарыштыр чүл дизе, хостуг өртектер тургузарынче шилчиир үеде оларның өзүлдези анаа-ла болу бээрин саналдап турар.

Бо таварылгада оларның өзүлдези хөй катап улуг болурун кылып чоруткан хөй талалыг баш удур саналгалар көргүскен болгай. Ону хөй чурттарның: Югославияның, Польшаның болгаш өскелериниң-даа дуржулгазы бадыткаан. Ындыг улуг өзүүшкүнге эгидилгени кым бээрил, ол эгидилге кандыг хемчээлге боттандырган турупт болурул, өртектерни анаа-ла өстүрүп каар чорук кымның мойнунга аар-биле онаажырыл деп айтырыглар тургустунуп келир. Мындыг таварылгада чурттакчы [illegible] мурнунда [illegible] чоннуң эвээш төлевирлиг болгаш ортумак төлевирлиг кезектери когаралга таварышырын бистиң анализивис болгаш даштыкы практика көргүскен. Рынок өртектерин тургузарынче дүрген шилчииринин аар үүргезин олар боттарының эгиннеринге чүктээр апаар болгай.

Амыдырал деңнели 30 хуу, а [illegible] соң улуг хемчээлге кызырлыр. Чуртка акшаның үне чокталып чоруу беш удур чугаалаттынмас темпилерге өзер. Өртектерни административтиг улгаттырарындан ойталаар дугайында санал ындыг янзылыг боор турар-дыр.

Бо төлевилелдиң авторлары 150 аттарлыг бараанарга өртектерни хевээр арттырарын база саналдап турарлар. Ынчалза-даа ол бараанарның даңзызы-биле таныжып көөрге, ам күштүг боор турар өртектер-биле оларны садарының түңү 25-30 миллиард рубль болуру илереп турар. Бо дээрге бараан саарылгазындан 7 хуу эвээш боор турар болгаш эң биче херегле бюджединиң чүгле 25 хуузун хаара тудуп турар. Чижээ, хлебтиң бүгү сорттарындан ам күштүг боор турар өртектер-биле биразаның өртээ 13 көпеек ак хлебти болгаш «Орел» деп батонну, балык продуктуларындан — тресканы саларын, а хлебтиң болгаш балыктың өске бүгү хевирлериң хостуг өртектер-биле садарын саналдап турар. Аъш-чем продуктуларын чиик өртектер-биле садарга, олар садыгдан анаа-ла чиде бээри билдингир ышкажыл.

Ынчангаш чазак ындыг саналдарны боттандырары-биле чөпшээрешпес. Ол дээрге харысалга чок базым болур. Туруштар ындыг хөй янзы болурга, бистиң бодалывыс-биле алырга, эптежилге чедип алдынмас. Шилилге кылыр херек.

Эштер!

Аграр секторунга рынок харылзааларын тургузарын чазактың канчаар көрүп турар туруштарының дугайын кысказы-биле чугаалаайн. Ооң утказы мындыг.

Бирээде, кол чүүлдүг тараачын ажыл-агыйже угланаш, черни хуу өнчүже киирер болгаш ону чер банкыларының системазын дамчыштыр садып алырын, садарын шиитпирлээр дээн саналдар-биле чөпшээрежип шыдавас бис. Бадыткаттынмаан баш удур көрүүшкүн санаашкыннарындан ап көөрге, дөрт колхозтуң болгаш совхозтуң биразы-ла 1991 чылдың январь 1-де буурап дүжери илдеш боор турар.

Амгы-даа, келир-даа үелерде колхозту болгаш совхозту тускайлаң тараачын ажыл-агыйынга удур тургузуп болбас деп Эвилел чазаа санап турар. Кол-ла чүве оларны удур тургузарында эвес, а черге ажыл-агыйның чорударының байдалдарын тараачын кижи боду шилип алыр эргелиинде, оларны бүдүрүлге болгаш кооперацияның өске-даа оруу-биле сайзырангайжыдарында, өнчүнүң янзы-бүрү хевирлеринге үндезилээш, ооң специализацияны болгаш интеграцияны чорударында. Колхозтарның болгаш совхозтарның нинтилел бүдүрүлгелерин тараачын ажыл-агыйлары-биле, янзы-бүрү хевириниң кооперативтери-биле болгаш чурттакчы чоннуң хуу ажыл-агыйлары-биле ажыктыг кылдыр холбаштырары — хөй хевирлиг аграр экономиканың модели ындыг боор турар.

Ийиде. Бистиң бодалывысты өзүгээр алырга, кедээ ажыл-агыйны амгы үеде техниканың кол-кол хевирлери-биле чепсеглээзиниң деңнели боттуг херекселдерден ажыг турар дээрзиниң дугайында бодалдар таарышпас болгу деп. Ону барымдаалааш хостуг өртектерге болгаш мөөңнеп садылгаарынче бүдүрүлгениң кол-кол чепсек херекселдерин киирерин саналдап турар.

Шилчилге үе-чадазында агроүлетпүр комплекизин машиналарынга болгаш дериг херекселдериниң кол-кол хевирлери-биле төпчүдүп доктааткан мөөңнеп садар өртектер-биле магадылаарын арттырары чугула деп чазак санап турар.

Ону кедээ ажыл-агыйны ылгачгыя болбаазыраларынга адырларының техниктиг эдеринишкинин дүргедедир дээш, а ол ышкаш техника кылыкчыларының албадаашкынындан, ооң өртектериниң хынал-контроль чок өзүлдезинден ажыл-агыйларын эрге-ажыктарын камгалаарының эргежок чугулазын барымдаалааш, ынчаар кылыр херек.

Үште. Кедээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында сагыш салыышкынны тараачын ажыл-агыйларны тургузуп турар девискээрлерге чүгле янзы-бүрү чиигелделерни тыпсыры-биле кызыгаарлап черле болбас. Айтырыг болза ооң-даа ханы боор турар. Чогум-на ол черлерге принципиалдыг чаа аргалар болгаш шиитпирлер, республика, край, область болгаш район бүрүзүнге холбаалыг хөделиишкиннер болгаш комплекстиг программалар херек боор турар.

Бо дээрге херек кырында аграр политиказының эң чугула угланыышкыннары-дыр. Ынчангаш оларны боттандырып чорударынга эвилел болгаш республикалар чазактарының күжениишкиннерин мөөңнээн турар ужурлуг.

Эштер улус депутаттары!

Бистиң программавыс ажык экономикаже, ада-чурт рыногун делегей рыногу-биле холбаштырарынче угланган. Ында кол чүүл — чуртка чаржалажыр аргалыг ажыл-агый механизмин тургузары, бүдүрүлгелерниң даштыкы экономиктиг тускайлаң болур чоруун хандырары боор турар.

Чогум-на ооң ужурундан ол нинти-эвилел рыногунуң чаңгыс аай чоруунга, каайлы, валюта болгаш патент девискээрлериниң чаңгыс аай болурунга, ажыл-агый хоойлужудулгаларының үндезиннеринге даянган боор турар-дыр. Рубльдиң чаа үнезин доктаадып тургузары, ооң сайгарылгалыг болуруп чедип алыры, кады ажылдажылганың чаа-чаа хевирлерин шиигээдип алыры база-ла ындыг сорулгалыг боор турар.

Бо бүгү арга туруштарны ССРЭ-ниң Дээди Совединге көөрү-биле киирген болгаш олар силерниң чугаалажып көрүп эгелээнинер чаа каайлы, инвестиция болгаш валюта хоойлуларының төлевилелдеринде илереттинген.

Ол ийи программаны даштыкы экономиктиг кезектеринде чүүлдешкек чүүлдер хөй. Оларны каттыштырган туруп база болур. Ынчалза-даа бүдүрүлгелерниң эргелерин кызыра кезерин, ооң-биле кады валюта орулгазын баш мининирин боогдаарын, ажыл-херекчи эвилелчи боор турар эвилел статузун тоовас чорукту, бистиң чурттар аразында керээлеривистиң бүгү системазын үне чокталдырар чорукту болдурбас дээш, бистер бөдүүн эвес ажылды кылыр апаар бис.

Чазак программазында даштыкы акша-хөреңги колдуунда-ла өнчүнүң ангы-ангы хевирлеринге хамаарышкан бүдүрүлге секторунга капитал салыышкынны хевирлиг кылдыр ажыглаттынар апаар. Ону даштыкының үлетпүр-садыг [illegible] билип турар. Ынчалза-даа бистер колдуунда-ла хуу бүрүнүң херегленинче угланган барын чүктүң хөй миллиард түңнүг акша дузалажылгазынга идегеп шыдавайн турар бис. Ындыг арга-биле даштыкы чурттар-биле рынокче [illegible] дээш социалдыг өртектерни төлээр арга бистерге дыка чиганчыг боор турар-дыр. Ол ышкаш ындыг чээлилерни ооң соонда канчаар төлээр апаары база билдинмес боор турар.

Херек кырында эң чугула боор турар сөөлгү ындыг чүүл бар. Чазак чери чаа экономиктиг аргаже шилчииринин программазын саналдап киирип тура, айыттынган чаартылгаларның кол эчис сорулгазы — бистиң чурттуң бүгү хамаатыларының материалдыг болгаш угаан медерел амыдыралынга төлептиг аргаларны болгаш байдалдарны тургузары болуруп барымдаалап көрүп турар.

Ооң ужурундан чазак программазының онзагай медээ — чоннуң кол-кол социал эргелерин боттандырып чорударын магадылаарын болгаш ону рыноктуң таарымча чок салдарларындан камгалаарын хандырар ужурлуг хемчеглерниң комплекстиг системазы боор турар.

Ол хемчеглерниң организастыг болгаш эрге-хоойлу үндезиннерин чазак рынок механизмнерин хевирлеп тургузарының өске айтырыгларынга деңнээрге, мурнады ажылдап кылып турар.

Хамыктың мурнунда чайлаш чок социал болуушкун болур ажыл чокталыышкынның тыптып кээрин болдурбазы эргежок чугула боор турар. Анаа рынок экономиказынче кирериниң үе-чадалаар аргазы деткимче кылыр ужурлуг. Ол үе-чада ооң структуразын шыңгыы үрээрин баш удур болдурбазын чедип алыр. Ажыл талазы-биле чоннуң эң чугула эрге-хоойлу болгаш экономиктиг магадылалдарын быжыглаары-биле ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның чоннуң ажыл-биле хандырылгазының дугайында хоойлужудулгазының үндезиннериниң төлевилелдерин ажылдап кылгаш, ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирген.

Чоннуң эң эвээш орулгалыг бөлүктеринге: пенсионерлерге, уруглярлыг өг-бүлелерге, инвалидтерге магадылалдарның болгаш деткимчениң быжыг системазын тургузары улуг ужур-дузалыг боор турар. Оларга хамаарыштыр чазактың хүлээп алган хоойлуларында болгаш доктаалдарында эргежок чугула хемчеглер көрдүнген. Инвалидтерге хамаарыштыр оларның социал камгалалының дугайында ССРЭ хоойлузунуң төлевилелин силерге көөрү-биле киирген болгай.

Чогуур төлевирлерин болгаш чиигелделерниң чүгле үндезин хемчээлдерин эвилел деңнелинге доктаадыры чурттакчы чоннуң ындыг кезектеринге магадылаар системаларны тургузарының принципиалдыг чүүлү боор турар. Ол бир талазында кижилерниң социал бүзүрелин быжыглаар, а өске талазында — ындыг төлевирлерин улгаттырарынга республикаларның [illegible] кызыгаарлавайн турар.

Ол ышкаш акшаның үнезиниң кудулаар таварылгазында чоннуң садып алыр аргазын камгалаарынче сагыш салып, ону улуг ужур-дузалыг деп көрүп турары билдингир. Бистер өртектерниң чамдыкта улгадыр үелерде [illegible] компенсация [illegible] бо чылдың декабрь айында боттандырып чорударын көрүп турар.

Чазак программазын ажылдап кылырының үезинде херек кырында [illegible] республикалар боттары шиитпирлээр.

Ооң-биле кады компенсацияны чүгле ол үениң орулгаларынга чедир төлээрин дамчыштыр эвес, харын база акша-хөреңгиниң [illegible] салыышкыннарның болгаш камгалал дадывырларын чедир сакаарының, а ол ышкаш үнелиг саазыннарының чогуур өртек-үнелерин өскертириниң күсели-биле кылып чорудар. Өртектерниң чамдык өзүлдези-биле холбашкан чидириглерни эгидер төлээде, чоннуң орулгаларын ССРЭ-ниң чогуур хоойлузун өзүгээр индекстээрин, а ол ышкаш салыышкыннарның болгаш үнелиг саазыннарның талазы-биле хууларны таарыштырарын көрүп турар.

Чоннуң амыдырал-чурттакчазынга чугула херегселдерни хандырарының идегелдиг социал магадылалдарын хандырар төлээде, чырдыышкын, кадык камгалалы, культура болгаш урап чүүл дээн ышкаш ындыг адырларның деңнели ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары онза ужур-дузалыг боор турар. Ынчангаш рынок харылзааларының калбарып, хөгжүүр чоруу оларның экономиктиг баазаларын үревези, оларда хаара туттунган ажылдакчылар бедик шынарлыг, чогаадыкчы, тывынгыры-биле ажылдаан турары эргежок чугула.

Ол адырның колдуунда-ла коммерция принциптерин өзүгээр ажылдаарын болдурбас ужурлуг. Орулгажык сүрер чорук аажы-чаң эстетиктиг деңнелдиң кудулаарынга чайлаш чок чедирер апаары культурага болгаш урап чүүлге ол онза айыылдыг.

Ооң ужурундан ындыг бүдүрүлге эвес адырларны бүгү бюджеттерниң акша-хөреңгизиниң күсели-биле деткиирин күштелдирери-биле чергелештир янзы-бүрү хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелерниң, организацияларның дадывырларындан болгаш чоннуң дузаламчыларындан алган тускай фондуларны тургузарын көрүп турар.

Рынок харылзааларынче шилчииринин эң чугула айтырыгларынга хамаарыштыр принципиалдыг туруштар ол-дур. Ындыг принциптерниң шынныынга чазак бүзүрээр болгаш оларны камгалаар-даа апаар.

Бистер ол бүгүнүң өөренип көрдүнген турарынга болгаш рынокче шилчиишкинниң боттуг нинти-эвилел программазын ажылдап кылыр арганы бээринге идегеп турар бис.

Эштер улус депутаттары!

Чүгле улустуң идегелинге болгаш деткимчезинге даянгаш база бүгү-ле идепкейлиг нинтилел политиктиг күштерниң аразында чөпшээрежилгеге үндезилеп кризистен үнерин чедип ап болур. Ынчалза-даа ындыг үеле [illegible] доктаамал, эргежок чугула бүрүн [illegible] болгаш [illegible] хөделиишкиннинг күүсекчи эрге-чагырга херек боор турар. Анаа холбаштыр мен, чурттуң чазааның [illegible] болганымда, [illegible] чазактың дүжер чоруун чедип алырын бодуун эвес сорулгалыг кылдыр салган шоглаашкыннарның болгаш [illegible] кампаниязын чамдык политиктиг ажылдакчыларның организастап турарын [illegible] тургустунганын ССРЭ-ниң Дээди Совединге болгаш бүгү улуска дорт болгаш долу харыысалгалыг-биле медеглээр ужурлуг мен. Ол чорук нинтилелде деңнелиг эвес байдалды улам күштелдирип турар. Боттарының чазактарын канчаар [illegible] силер шиитпирлээр ужурлуг силер. Ону солуур бе азы тургустунган сорулгаларны күүседиринге бүгү талазы-биле деткиир бе дээрзин боттарыңар шиитпирлээр апаар силер.

Экономиканың орталандыларын, чурттуң кризистен үнерин сонуургап турар бүгү-ле кадык күштерни мөөңнеп каттыштырары бөгүн кажангызындан-даа артык чугула боор турарын болумнуң чугаамны төндүрерде база катап демдеглексеп тур мен. Манаа политиктиг нугулдаашкыннар болгаш бөлүктерниң эрге-ажыктарын сүрер чорук турбас ужурлуг.

Бистер рынокче шилчииринин чаңгыс аай нинти-эвилел программазын дүрген кылып доозар болгаш улустуң деткимчези-биле ону амыдыралга боттандырып чорудар дээш шиитпирлиг-биле ажылдап кириптер ужурлуг бис.

АЖЫЛ ЧОКТА—ЧҮҮ-ДАА ЧОК

Аар үлетпүрнүң тускай тудуг министерствозунуң Сибирь болгаш Чөөн чүк талазы-биле кол эргелелиниң начальниги М. А. Эйдлин баштаан Красноярск крайның тудуг организацияларының удуртукчулары Тывага келген. Оларның аразында бистиң республикада тудуг ажылдарын чорудуп турар организациялар «Сибтехмонтаж», «Гидроспецфундаментстрой», «Союзвзрывпром», «Северовостокэлектромонтаж» организацияларының начальниктери болгаш өске-даа тудуг удуртукчулары бар.

Олар Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч. Д. Б. Ондар-биле ужуражып, республикада байдал-биле кады таныжыпкан. Тываның тудугларынга тургустунуп келген берге чүүлдерни эдир талазы-биле [illegible] ажылдаарының аргаларын чугаалашканнар. Ол ужуражыышкынның соонда Кызыл хоорайның тудугларынга база ында ажыл-херектер-биле таныжып, ажылчыннар-биле ужурашканнар. Сентябрь 11-ниң [illegible] Кызылдың тудуг организацияларының удуртукчулары Советтер Бажыңынга чыып, тургустунуп келген нарын байдалдарның оруктарының дугайында чугаалашкан.

Чугаалаан чүү ийик? Орус дылдыг бөлүк мергежилдиг ажылчыннарның, тускай эртемниглерниң Тывадан удуп чорупт турарындан үлетпүрде болгаш тудугда бергелдешкиннер тыптып келген деп бодалды чамдык удуртукчулар шынзыдарын оралдажып турганы чажыт эвес болгай. Тудуг организацияларында ажыл-херектиң каасы бедик сайгарып көөрге, ажылчыннарның болгаш тускай эртемниглерниң үнүп чорупт, ажыл солуп турарының кол чылдагааны националдар аразында тургустунган таарымча чок чоруктар эвес, а тудуг организацияларында ажылды чүдү деңнелге организастаан, тудуг материалдары-биле чедир хандырбаан турганы, тудуг организациязы бүрүзү бодунуң [illegible] ажылдың долузу-биле кылып, ону агартыры-биле янзы-бүрү чылдагааннар дилеп, бот-боттарынче чүүй нагып келгени дээш өске-даа четпестер болгаш чымыыналдарга, мындыг чүүлдү көрүп кээр-дир бис. «Сибтехмонтажтың» КМК-ның начальниги А. П. Поручник, сентябрь 11-ге чедир 9 кижи Тывадан көжүп чорупт-биле ажылдан үнүп алган, 7 кижи билдирииишкиннерин берип каан деп дыңнаткан. Ол [illegible] артып [illegible] кижилер болгаш ажыл чок олурар деп чугаалаан. Арткан кижилер ажыл чок олурда, бир эвес коллектив четче турган болза, ажылчыннар шуут деммейле ажыл чок артар турган ышкажыл. А кылыр ажыл аажок эвес.

Чүгле Кызылда туттунуп турар түүйбү заводунда 90 тонна хире демир дериг херекселдер [illegible]. Шак ындыг дыңнадыышкынның соонда дараазында айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. **Арткан кижилерни ажыл-биле хандырбайн турган, ажылдаар кижилер чок деп алгырган херээ бар бе?**

«Северовостокэлектромонтажтың» КМК-зындан 40 хире ажылчын үнүп чорупткан. Ооң начальниги А. Н. Брюзгинниң чугаазы-биле алырга, саан артынче кады санныг кижи көжүп ашкан, а артканнары кооперативтерже шилчип турар. Материалдар-биле хандырылга багай болганындан ажылдың организастаашкыны баксырап, күш-ажылдың чуруму кудулай, кижилер акша төгерик ажылдап ап болур черлерни дилеп турар. Бир эвес ажыл-херек ол-ла хевээр улам[...] болза, «Северовостокэлектромонтажты» уштаар азы ону эде организастаар апаар деп ол чугаалаан. Ооң мурнунда СЭКП обкому бисте дузалап турган болза, ам «Тыва тудуг» каттыжыышкынның бөзин [illegible] вастаан, а Советтер ам-даа ажылдап өөренмээн деп ол бодалын илереткен.

Бисте ажылчыннарның үнер чоруу эвээш, чүге дээрге колдуунда тывалар ажылдап турар деп «Кызыл[...] тудуг» [illegible] ниң кол инженери Лич[...] чугаалаан. Ынчалза-даа бо организацияларда ажыл херек база дыка багай чорупт келген. Өске тудуг организациялары-биле кады кошкак ажылдажылга, механизмнерниң, эң ылаңгыя чүък [illegible] техниканың чедишпези ажылды дыка саададып турар.

Тудугда нарын байдалдың тургустунуп келгениниң дугайында шак мындыг янзылыг чылдагааннарны, агартыышкыннарны ам-даа дыңнап болур. Ынчалза-даа мында кол чылдагаан националдар аразында харылзаа эвес дээрзин Кызыл хоорайның тудуг организацияларының удуртукчуларының чыыжы көргүскен. Националдар аразында харылзааларда бергелдешкиннер салдарлыг боор турарын сагындырып турган-даа болза, ону кол чылдагаан деп кым-даа дорт чугаалаваан. А удуртукчулар барык шуптузу орус дылдыг кижилер-дир эвеспе. Ынчап көөрге, кол чылдагааннар — ажылды багай организастаазы, ооң ыңай, тудуг материалдарының чедишпези-дир. Чогум-на бо бергедээшкиннерни ажыл эрте [illegible] болза, ажыл-херек шуудаап [illegible] деп олар демдеглээннер.

«Тыва тудуг» каттыжыышкынның начальниги И. А. Осталец, ажылдаар ужурлуг бис, бистен өске кым-даа ажылдавас, бир эвес кым [illegible] чоруур дээн болза, кым чок көжүп чорупт барзын, сымыранчып турган тере чок. Ындыг сымыыганы кым-даа эки чүвеге чедирбес деп чугаалааш, хааржаа айтырыынга доктаатаан. Тудуг ажылчыннарын белеткеп алырының бүгү аргазы каттыжыышкынында бар, чурттаар-даа өөренир-даа, ажылдаар-даа чер бар, а тус чериниң аныяктары өөредилгезин, ажылын каапкаш, чорупт баар-дыр деп хомудаан.

Тываның тудугларын тударынга бодунуң улуг үүлезин киирип келген болгаш киирип-даа турар удуртукчунуң [illegible] хомудалын тыва аныяктар (олар ажыл чок бис дижир болгай) **чоптуг чеме кылдыр хүлээп алза эки.** Тываның айыыжы хамыктың мурнунда кым чаартып тудар ужурлуг? Тыва аныяктар болбайн аан. А бөгүн каттыжыышкынында 1100 ажылчын болгаш специалистер чедишпес. Кызыл хоорайның тудугларынга 500 ажыг ажылчын херек.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң секретары А. Н. Ванька РСФСР-ниң чазаа Тывага дуза дугайында доктаалды белеткеп турарын, 350 миллион рубльдиң дуза[...] көргүзер дээнин дыңнаткаш, бөгүн кол чүве кижилерни ажыл-биле хандырары, ажыл чок болза, чүү-даа турбас деп чугулалап демдеглээн.

Сентябрь 12-ниң хүнүнде Красноярск крайдан келген тудуг удуртукчулары Шагаан-Арыгның тудугларынга чораан. Цемент заводунуң канчаар туттунуп турарын көрген.

Красноярск крайның улуг тудуг организацияларының удуртукчуларының Тывага кээп, республиканың тудугунуң байдалын өөренип көрүп, тургустунуп келген бергедээшкиннерден үнериниң оруктарын дилеп, дуза көргүзер дээш келгени [illegible] националдарның аразында харылзааларны үрээр [illegible] болбас быжыылыг бир херечизи. Бир эвес Тыва ам-даа өзүп сайзыразын дээр болза, ол дилээшкиннерни хүн бүрүде ажылдавас. Бот-боттарывыска хуу дузалажып [illegible] хамаарылга-биле деткиир ужурлуг бис.

Чыышка келген бир орус ажылчын, силер бөгүн улуг айтырыгларны чугаалажып турар-дыр силер, а бистиң хуумнувус үүрмек, харсаар акшалар [illegible] ажылдап алган акшавыс чок. Ынчангаш чемодан кырында олурарывыс ол-дур. Бажың-байгат эвес болза, чорупт баар бис дижи.

Ажыл чокта — чүү-даа чок деп чүве бо эвеспе.

Шаңгыр-оол СУВАН.
(«Шынның» корр.).

КЕРЭЭГЕ АТ САЛГАН

Бөмен чаңгыс эпти тургузарының даштыкы айтырыгларын таарыштыр шиитпирлээр кылдыр тургускан «2 хадар 4» деп адаан чугаалажыышкыннар механизминиң хемчээлинге ССРЭ-ниң, АКШ-тың, Великобританияның, Францияның, ГДР-ниң болгаш ГФР-ниң даштыкы херектер министрлериниң дөрткү ужуражыышкыны сентябрь 12-де Москвага болган. Германияга хамаарыштыр эчизинге чедир таарыштыр шиитпирлээшкиниң дугайында керээге ат салыышкынны ужуражыышкыны доозулган соолгузунда болган. Ат салырының ёзулалынга ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев киришкен. Э. А. Шеварднадзе, Дж. Бейкер, Д. Хэрд, Р. Дюма, Л. де Мэзьер, Г.-Д. Геншер боттарының чазактарының омунундан керээге ат салганнар. Ооң соонда министрлер [illegible] конференцияны арттырган.

(СЭТА).

Националдар аразында харылзаалар: саналдар, бодалдар

4. САГЫЖЫМНЫҢ САЙМААРАЛЫ

(Уланчызы. Эгези №№ 206, 208, 209 «Шында»).

Республиканың националдар аразында тыптып келген чамдык чөрүлдээлериниң чылдагааны — социал экономиктиг бергелерден болган деп түңнелди кайда-даа кылып турары чөп түр. Тываның экономиказының кол адыры кадээ ажыл-агыйы. Түс чонның чурттакчылары кол дугаарында кадээ черлерде чурттап турар. Ынчаарга дөртен чылдар иштинде ары коллективизацияны Тывага албадал-биле чорудуп эгелээнинден бээр кадээ ажыл-агыйынга сайзырат черле турбаан ... Нити чөөт чаарби дөрбелчин метр мал кажаазындан ... дөртен чыл чурттап келдик. Кашкуң амыдыралдан сууржуп чурттаалгаже шилчидивис ...

...

«...Мээң бо чүүлүмнү чер-черлерде хөй-ниити организациялары, күш-ажылчы коллективтер, чурттакчы чон кичээнгейге алырын диледим».

...

ШЫННЫ ТЫПЧЫП БЭЭРИН ДИЛЕДИМ

Мен 1975 чылдан 1988 чылдың июнь 7-ге чедир Мөңгүн-Тайга районнуң чурттаалга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелинге ажылдап турдум. Үндүрткен мен. Шын эвес үндүрткен мен. Оон соонда чаргылдажып, Тыва АССР-ниң Дээди судунга-даа херээмни киргустум. Судтар (Дээди судтан аңгыда Бай-Тайганың, Мөңгүн-Тайганың район судтары) мээң талам да боор-дур. Ынчанмайн канчаар: мен шын дииң туржуп турар кижи мен. Ол шиитпирлерни редакцияже чоруттум. Номчуп көрүңерем. ...

... Бай-Тайганың улус суду 1989 чылдың июнь 27-де катап көрген. Ол судтуң шиитпири ... Тыва АССР-ниң Дээди судунуң коллегиязы 1989 чылдың июль 20-де ... Оон шиитпиринде мындыг одуруглар бар.

«Адыгбай Чечекмаа Хертековнаны ажылынга катап тургузарынга хамаарыштыр Бай-Тайга районнуң улус судунуң 1989 чылдың июнь 27-де шиитпирин ... чокка хевээр арттырар».

...

судунуң 1989 чылдың ноябрь 14-те ажык суд хуралынга мээң хомудалымны чугаалашкан. Шиитпирлээнин манаа киирейин:

«Үстүнде бижиттингенинге үндезилээш, РСФСР-ниң негелде херээниң 191–194 чүүлдериниң удуртулга болдургаш, судтуң шиитпирлээри болза ...

Мөңгүн-Тайга районнуң чурттаалга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелинден 304 (үш чүс дөрт) руб. 50 коп. тырткаш, Адыгбай Чечекмаа Хертековнага эгидер, күрүнеге ... 6 руб. 08 коп. тырткаш, күрүне орулгазынче киирер».

Ол документиге суд даргалары Е. Х. Дажы-Сөөк, улус төлээлери Л. С. Баянова, Г. Ч. Иргит ат салганнар.

Ол судтуң шиитпирин коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң ынчангы удуртукчузу К. Доңгак хүлээп ...

Шиитпирниң үстүнде ... күүседир. Коммунал ажыл-агый бүдүрүлгези күрүнеге ... 11 рубль 40 копейкини төлээр».

...

Чечекмаа АДЫГБАЙ.
Мөңгүн-Тайга район.

РЕДАКЦИЯДАН: Мөңгүн-Тайганың чурттаалга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң ажылдакчыларының аразында бот-боттарынга хамаарылга дугайында солунуң арыннарынга мурнунда база парлап турган бис. Чечекмаа Хертековнаның хомудалынга хамаарыштыр районнуң удуртукчуларынче телефон-биле база дамчыдып, хемчег алырын дилеп-даа турдувус.

Бо чагаа парлаттынган соонда ук бүдүрүлгеде тургустунган байдал эки талазынче өскерлип, оожургаар боор деп идегеп ор бис. Манаа район Совединиң, партия райкомунуң ук бүдүрүлгениң ишчилерибиле аң сырый ажылы херек-тир.

ССРЭ-ниң Күрүне банкызында

ЧАА ҮНЕЛИГ ЧООСТАР ДУГАЙЫНДА

...

Эдуард ДОНГАК.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Эгези №№ 205, 208, 209 «Шында»)

БИИ-ХЕМ РАЙОНДАН

Бурдакова Нина Ермолаевна — ... кол зоотехниги.

Вострикова Валентина Максимовна — райпода магазин садыгжызы.

Мамаев Николай Яковлевич — «Тыва хамааты ... тудуг участогунуң чазаныкчызы.

Степанова Мария Ивановна — төп библиотека системазының улуг библиотекары.

Хуураккай Николай Калбакович — «Саян» совхозтуң чолаачызы.

ТАНДЫ РАЙОНДАН

Ооржак Анай-оол Дамдыновна — «Коммунизмниң херели» совхозтуң ажылчыны.

«Революцияның чалбыыжы» совхозтан

Бахарев Владимир Григорьевич — склад эргелекчизи.

Бахарева Надежда Ивановна — склад эргелекчизи.

Горбатовский Анатолий Петрович — бригадирниң дузалакчызы.

Думная Лидия Гаврилевна — ажылчын.

Евдокимов Федор Иванович — чолаачы.

Ефимов Николай Николаевич — № 1 бригаданың бригадири.

Козорезова Екатерина Васильевна — ажылчын.

Оюнаров Маадыр-оол Пушкинович — тракторист.

Пахаруков Иван Анатольевич — чолаачы.

Попеляев Григорий Кондатьевич — электрокаакчы.

ТОЖУ РАЙОНДАН

Бараан Иван Барыылович — «Тоора-Хем» совхозтуң ивижизи.

Ларионова Екатерина Сергеевна — ...

«Май 1» совхозтан

Ак Богаадай Эренчинович — ивижи.

Ак Домчумай Хойбаловна — инек кадарчызы.

Ак Чылбак-оол Беденович — ивижи.

Алгыяк Сюр-оол Колович — малчын.

Каадыр-оол Александр Соколович — директор.

Кол Даанчык Дажы-Серенович — тудугжу.

Кол Хүлерген Бораевич — инек кадарчызы.

Кыспай Александр Кыспаевич — ажылчын.

Мелок ... — механизатор.

Седенбаа Илья Мендумеевич — ажылчын.

Тойбет Хуралбай Чымаевич — таныныл.

Аныыр үлетпүр ажылагый кооперативинден

Бычков Геннадий Васильевич — тонар.

Мумуркова Варвара Алгуевна — склад эргелекчизи.

Соколов Дмитрий Николаевич — тывышчы.

Тундум Кумзуяк Хунан-оолович — тывышчы.

Ченхотян Александр Александрович — ...

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың август 24.

Кижилерни долгандыр турар бойдустуң хирленгенин, үрелгени-биле холбашкан чидиг айтырыглар делегейниң хөй чурттарында тургустунуп, чонуң сеткил дүвүрээшкинин болдуруп, делегей хемчээлинге эргежок чугула хемчеглерни алырын шыңгыы негеп турар.

Лейпциг округта (ГДР) Боринуң хүрең хөмүр-дажының болбаазыралыга фабрикаларының хоолайларындан кара доозунунуң база газтың үргүлчү үнүп чыдары, агаар-бойдусту он-он чыл дургузунда хирлендирип, хораннап келгенин АДН агентилел дыңнаткан. Ынчангаш ооң чоогунда Мельбис деп кодаа община «Европаның эң-не хирлиг сууру» болу берген. Мында бажыңнарның ханалары карарган, хемнер, холдер суу бокталган, үнүш курган. Мындыг байдал кижилерниң кадыкшылынга база дыка хоралыг. Бойдуска хоралыг бүдүрүлгени бо күзүн хаарын чурттакчылар негеп турар. Амгы үеде Мельбисте 380 кижи чурттап турар. 1950 чылда аңаа сес чүс ажыг кижи чурттап турган.

ЧУРУКТА: 6 харлыг Петер Брестен ачазы-биле кады. Чурттаалгазының ортаа кезиин ол эмнелгеге эрттирген: бичии оол үргүлчү чөдүрер, экзема деп кеш кижиир аарыглыг.

АДН — СЭТА-ның фотозу.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Моон артыы талазында «Шын» солунну чылда чагыдып алырынга бланканы парлаан. Аңаа адрезинерни почта салбырының индекизи-биле кады, ат, фамилиянарны тодаргай кылдыр киир бижээш, почта белдиринге, салбырынга, чагыдылга чорудуп турар ажылдакчыларга чагыдылга өртээ-биле кады хүлээдип бээринерге, келир чылын «Шын» солунну ап, номчуурунга магадылал ол.

Абонемент саазынынга хүлээп алган касса машиназының демдеглели, а ол чокта харылзаа салбырының календарьлыг штемпель-танмазы, чагыдылганың өртээн төлээн дугайында квитанция бар болур ужурлуг.

Харылзаа ажылдакчыларынга: Моон артында СП-1 майык ёзугаар парлаттынган чагыдылга бланказы «Шын» солунну чагыдып алырынга нийти эвилелде чагыдылга бланказы ышкаш, шак ындыг деӊ эргелиг, күштүг.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Бир хүннүң дургузунда иштики херектер органнарының дежурный келектеринге мага-ботка 2 аар кемдээшкин чедиргенинин, 3 хулиганнааашкын, 1 уптээшкин, 20 хуу болгаш күрүнениң өнчүзүн оорлааныныӊ, 2 кижиниң ис чок читкениниң, 1 ачытынга четтиниишкиниң дугайында дыңнадыглар кирген.

АВГУСТ 10

Дүнеки үеде арыглаалга черинин херимиин иштинден «Жилье» кооперативке хамаарыжыр М-2715 автомашинаны оорлап мунган. ... хемчеглерниң түңнелинде машинаны тыпкан, оорну туткан. Оон ат-сывын толарадып турар.

... алгаш кадайы турган херээженге хамаарыштыр дүржоктанган, кажан ону милиция ... удур ходелиниишкинерни кылган.

Балгазын суурдан район эмнелгелинге хоранче боолаткан М. Павуунуу чыттырган. Баштайгы истелгедеп алырга ону А. Ондар дээрзи барымдаалаан болуп турар.

Ажыл чок А. Сат ... Кызыл-Мажалык суурнуң Культура бажыңынга хулиганзыг ... А. Серен-Доржуну хорээнче. А. Кочанайның солагай таваны ... Когараан ...

херек үүлгедикчизин туттуган.

Барыын-Хемчик районнуң «Барлык» ... малчынының 63 баш ...

... телгени чорудуп турар.

Бир хүннүң дургузунда ... разында мотоциклдерни оорлаан ... дугаар чок ИЖ-Ю-5 ...

Анатолий САДОВОЙ.
Милицияның капитаны.

Театр болгаш көрүкчү

БЕЖЕН БЕШКИ СЕЗОН

Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмнүг театрының чогаалчы коллективи 55-ки сезонунуң ажыдыышкынынга чаа шудургу белеткенип турар. В. Көк-оолдуң «Хайыраан бот» деп шиизинден аңгыда, Көжелдей Моңгуштуң «Үш эртемниг оол» деп тоол-шиизин режиссер И. Лопсан уран мергежил-биле тургусканын ам-даа эвээш көрүкчү билир. Ук тоол-шиини чуруктуг болгаш хөгжүм каасталгазы, артистерниң кашпагай, чараш, тывызыксыг ою көрүкчүлерге эстетиктиг таалалды бээри чугаажок.

В. Серен-оолдуң «Энесай-Мерген» деп шүлүглел-легендазын Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи К. Сагды сценага таарыштыр бижээш, тургузуп турар. Автор биле режиссёрнуң сагыш-сеткили, көрүлгээзы чаңгыс. Театрга ажыглап болур аңгы-аңгы аргаларны (чырык, шимээн-даажы, чурук, хөгжүм каасталгазы) ажыглап тургаш, кайгамчык чараш шүлүглелдиң ал-хевирин арттырып, поэзия театрын диригип тургузуп турар. Ук шииниң утказы — шынчы, ак сеткилдиг, чөптүг күштерниң дүмбей, кара сагыштыг күштерге удурланыышкыны. Энесай-Мергенниң агымынга амыдыралдың көрүнчүктезин кестип кээри, бойдустуң төлү кижиниң ооң-биле демниг, найыралдыг, ону камгалап чурттаары шииге кол үзүк. Шииде С. Ондар, Д. Моңгуш, Ч. Моңгуш, Р. Серен-оол дээш, оон-даа эске артистер киржип турар. Чурук каасталгазы В. Шульганың.

Фигейредо Гильерми деп Бразиль драматургтуң эртемнүг грек шии чогаалынга үндезилеп 1953 чылда бижээни «Эзоп» деп трагиктиг комедиязын театрның кол режиссёру И. Лопсан тургузуп турар. Грецияга алды векте кулданыг үезинде салым-чаяанныг басня бижикчизи Эзоптуң амыдыралының сөөлгү хүннериниң чурумалдары. Шииниң кол утказы — хосталга дээш (иштики сагыш-сеткилдиң, угаан-медерелдиң, кижиниң кижи деп арын-нүүрүн камгалаар дээш) демисел. Эзоптуң ролюн көрүкчүлерниң ынак артизи Л. Солун-оол, Милета деп кул кыстың ролюн Б. Дадар, талантылыг аныяк артистер Галина Мунзук, Надежда Наксыл, Орлан Дамба-Хуурак болгаш оон-даа өске лер түс-тузунда онаашкан рольдарынга ойнаар. Хөгжүм каасталгазы Вячеслав Брусниктиң, чурукчу Валерий Шульга, костюмнер Надежда Юшаның.

Амгы үеде шииниң утказын казып, анализтеп, ончулга сөстерин улам тыважыдып, режиссёр биле артистер бир демниг, чогаадыкчы ажыл үезинде турупту рар. Чаа сезонда көрүкчүлер бо ажылды база көөр. Оон арткан шиилер «12-ги дүне» «Ханума» оларны көрүкчүлер база катап көөр.

Орус бөлүк амдызында шөлээлеп турар чүве болган да, оларның шиилериниң хуусаазын айытпадым, ындыг чалза-даа бо бөлүктүң репертуарында «Кым утбайны өлүрерил?», «Арга чурттуг илбичинниң чажыды» деп чаа шиилер барын көрүкчүлер сонуургаар боор деп идегедим. В. Көк-оол аттыг тыва хөгжүм-шии театрының октябрь 11-де ажыттынар 55-ки сезонунче силерни чалап тур бис, хүндүлүг көрүкчүлер.

Дадар МОҢГУШ.
Тыва АССР-ниң Театр ажылдакчыларының эвилелиниң харысалгалыг секретары.

БҮЗҮРЭЭР МЕН

Чоокта чаа үнген «Шынның» бир дугаарындан Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмнүг шии театрының чогаал кезээниң эргелекчизи Владимир Серен-оолдуң бижээн чүүлүнден РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Виктор Шогжалович Көк-оолдуң «Самбажык» деп шиизин чоңга көргүзери-биле тургузар деп турарын номчааш, сеткилим дыка өөрдү. Бо шиини школачы тургаш, 1963 чылда көрген мен. Ажып-тиилеп үнмезе-даа, алдан-маадырлар төрээн Тывазының келир салгалынга баланбас исти арттырып каан-нар. Дуржулгалыг артист, режиссёр Сиин-оол Оюн шиини белеткээр, тургузар деп турар болду. Бистиң театрның артистериниң шиини чоңга чедимчелиг кылдыр ойнаарынга күжү-даа, билии-даа четчир дээрзинге бүзүрээр мен. Ук шии амгы аныяктарга солун болгаш өөредиглиг болуру чугаажок. Оон аңгыда, мындыг бодалым база бар: хоочун чогаалчы Олег Саган-оолдуң «Оттуушкун», «Ырлап берейн», «Бир кедээ Советте» деп шиилерин база сценага катап тургусса кандыгыл? Бо шиилерни номдан номчаан боордан башка, театрга ойнап турганын көрбээн мен. Бо дээрге херек кырында бар, белен чогаалдар-дыр. Оларны театрның репертуарынга киирип, чеченчидип, хоюглап тургаш чоңга бараалгадыр болза эки деп бодаар мен.

Борис ХҮРГҮЛ-ООЛ.
Көрүкчү.

ХОВАР МЕРГЕЖИЛДИГ

Алла Байкараевна Дүмен-оол республиканың Кадык камгалал министерствозунуң шугумун-биле каш ай бурунгаар Иркутскиниң медицина институдунга ине-биле эмнээринге өөредир үш ай хуусаалыг курстарны кончуг эки дооскаш, Чадаанада ажылдап эгелээн.

Ооң чаа шиңгээдип алган эртеми хоочураан болгаш чаа эгелеп, чоруур аарыглардан аңгыда, чамдык кижилерниң боттарының эки тура-биле тып алыры алкоголизм, наркомания, токсикомания дээн ышкаш хамчыктарны база эмнээр. Ховар мергежилдиг эмчиниң ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары дээрге-ле эмнедип келген кижилерже сагыш салганы ол болур.

Аракчаа ОНДАР.

АРЫГ АГААР ТЫНЫП...

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызылдың школаларының өөреникчилери алаактарже, ойнактарже турисчи походтап үнгеннер. Уруглар-даа, башкылар-даа аңаа рюкзактарлыг келдилер. Алаактарга майгыыннарын база тиккен.

Турисчи маргылдааларны аңаа организастаан. Майгыынны дүрген тургуза каавтарынга өөренгеннер. Оон халыын ыңай болур. Арыг иштинде кара сугнуң чаңынга чедо бээрлер. Ында бергелерни эртиилер. Кара сугнуң кыдыында малгаштыг черде хендирни шөйүп каан. Ону олар ээлчежип туттунуп алгаш, кеже бердилер.

База элээн ыракта чыдын алгаш үнгээр черни кылып каан. Ону уруглар элээн бергедеп эрткенин эскердим. Чалаг чарышка маргылдаалар база болган. Кашпагай шалыпкын тиилекчилерни удур тодарадып турган. Демдектерни уругларга салган. Тиилекчилерни аңаа адаан. Арганың арыг агаарын тынып, ойнап хөглээрге, школачыларга магалыг-ла болду.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың тос дугаарлыг ортумак школазының өөреникчилери, башкылары турисчи маргылдаалар үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ААЗАП-ЛА ТУРАР...,

Артист кижиниң амыдыралы дугуй ырынга эртер дизе хөөрем чок. Херээжен артистер ай-айы-биле ажытылгунден, бажыңындан азыры чоруур, ажылының айыы ындыг. Орукка чоруп-чоруп келгеш, бажыңынга дыш алыр. А чамдык бистиң артистеривисте ындыг байдал чок болуп турар.

Филармонияда чээрби чыл ажылдап турар Кара Николаевна Дерижукай нити чуртталга бажыңының тар өрээлинде он дөрт чыл чурттап турар. Оон мурнунда база-ла бир-бир общежитиелер аразынга көжүп чоруп турган. Оглу 6 класс четкен. Бажыңы аазап-ла турар. Сөөлгү чылдарда мырыңай бээриниң кырынга кээп тургаш, сок саан. Очурунуң дугаары ийи муң чедип турар.

Бир өрээлде филармонияның оркестринде ажылдап турар афганчы Алдын-оол Хомушку. Өөнүң ишти Татьяна концерттен чедиттинип келген танцычы. Олар чаа чурттаан. Өске өрээлде Улан-Удэниң балет студиязының доозукчузу Антонина Ооржак чурттап турар. Дөрткү өрээлде оркестрде болгаш хорда катай ажылдап турар Ирина Ондар.

Өг-бүле бүрүзү хеп чуур машиназын, телевизорун, соодукчузун ажылдадып кээрге, электри проводтагы кыжениишкини шыдавайн ерттешип турар. Кухняда чаңгыс нити печказы очурлап чем кылып турда, хөй үе шак эртер. Дүъштеки чем үезинде дыка берге. Чаңгыс ванналыг.

Бурятиядан чаладып келген танцычы Дарима Балданжабун он беш чыл бажың манап турар.

Кара Николаевнадан эскелери беш-алды чыл мында чурттап турар. Ол бажың дугайында айтырыг тургузуп, каш даа билдириишкиннерин бижип келген. Черле ынчаш чогаадыкчы херээжен кижиге таарымчалыг байдалдар тургузарын кичээнгейге алырын көрүп көрзе.

Артык ХОВАЛЫГ.

ЧЫЫНДЫНЫ СОНУУРГАҢАР

Ады-сураа республикада билдингир апарган бот-тывынгыр композитор, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Александр Санданович Ондарның дугайында каш сөс чугаалаксадым. Ол бо чылын 60 харлапкан-даа болза, дыштанып олурупаан. Сүт-Хөлдүң Суг-Аксы суурундаясли-садта бичии чаштарга хөгжүм башкызы болуп ажылдап турар.

Александр Ондар 1953 чылда Кызыл-Тайга школазынга ажылдап тургаш, ыры аялгазы чогаадырын шенеп эгелээн. Чогаал ажылынга сонуургалдыг болгаш шулук-даа бижигилептер кижиге ыры аялгазы шенээри болдуна-даа бээр хире болган. Оон бир дугаар бижээн ырызы «Аа, Хемчиним!». Созү база бодунуу.

Тыва композиторларның аразындан А. С. Ондар хөй янзы темага шүлүк, аялга чогаадып чоруур. Ооң чогаалдарының аразында Ленин, партия, тайбың болгаш Төрээн чурт дугайында ырлар бар. Салчак Молдурганың сөзүнге «Төрээн чуртум», Мария Кужугеттиң сөзүнге «Тайбың дээрге амыдырал», Зоя Намзырайның сөзүнге «Комсомол» дээш, оон-даа өске ырыларны бижээн. Аваларга, эмчилерге болгаш ынакшыл дугайында алгаг-йөрээлдиг ырлары чоңга билдингир. Сергей Пюрбюнуң сөзүнге бижээни «Белеки», Кара-кыс Мунзуктуң сөзүнге «Чурттаалгам сен, Чингисей», Кызыл-оол Санчының сөзүнге «Эжинейи» болгаш оон-даа өске ырларын бис эки билир бис. База ол өшкээш автор боду ыры сөзү бижиирин үстүнде айыткан болгай мен. Оларга «Эмчилер», «Тудуп ор мен, чарашпайым» дээн чижектиг ырлар хамааржыр.

Александр Санданович биче сеткилдиг, бөдүүн, баштак эш. Улуг эжиниистиң ыдызын бис — бот-тывынгыр композиторлар эки билир бис. Василий Моңгуштуң сөзүнге бижээни «Дуңгуреди берген болдум», «Бараан боор бис», «Сагындырыг», Кызыл-оол Санчының сөзүнге бижээни «Чованчыңыны» деп ырлары амгы үениң кижилериниң амыдыралында чедер, четпес чүүлдерин шүгүмчүлеп, сагындырып турары чөптүг. Ужуражылгага эрттирген черлерге Александр Санданович шоодуттуг ырларын боду ырлап күүседип бээрге, ооң баштак аянын чон таалап, сеткилханыын дыңнаар. Назы-хары элээн барза-даа, ол амдыга чогаадыкчы ажылын уламчылап, аныяк-өскен ортузунга кижизидилге ажылын кылбышаан.

Культура министерствозу, республиканың эртем-методиктиг төвү бо чылын Александр Санданович Ондарның ырларының чыындызын ротатор аргазы-биле парладып үндүрерин планнаан. Ону ырыга, ырлаарынга хандыкшылдыглар чоокку үеде көре бээр боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Сергей БАДЫРАА.
Республиканың эртем-методиктиг төвүнүң хөгжүм киддизиниң эргелекчизи.

БИЧИИ БАЖЫҢ, УЛУГ ӨӨРҮШКҮ

Чаа тудуг — кымга-даа өөрүшкү. Бичии-даа тудуг бурунгаар хөгжүлдени көргүзүп турар. Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинзилел музейиниң ажылдакчыларының бо хүннерде байырланчыг байдалда турар ужуру ында. Сентябрь бирде чаа бажыңын ажыттынган [illegible].

— Шаанда бо бажыңга Шагаар-Сүрүн аттыг клуб турган.

— Маңаа тыва уран чүүл училищези турган.

— Тыва уран театр, тыва шии болду, тыва балет сургуулу маңаа ажылдап турган.

— Маңаа Моолдуң шериг баштыңчызы Хатан Баатар Максаржавтан Латин Американың коммунистиг болгаш ажылчын партияларының удуртукчуларынга чедир, сураглыг кижилер киргилээн.

— Ийе, [illegible] чедир.

— Ындыг хүрээнде бо бажыңны септээринге болгаш [illegible] [illegible] чылдар дургузунда [illegible] бажың тударынга бедин четпес.

— Бо чылга чедир сөөк бедин суг киирткени, [illegible] кедипкен.

Бо бүгүнү амыдыарга, чоннуң «Культуразын кудурга болгаш чоген» деп чугааны сагышка кирер. Езулуг шын, ана, өзээн өттүр, таваан тазартыр берипкен сөстер болур. Маңаа кандыг-даа тайылбыр херек чок. Оон башка мындыг чаржынчыг байдалга келбес ийик бис. Ам [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]

— Тудугну Ю. Г. Жамковнуң удурткан «Мир» (Тайбың) кооперативи 46 муң рубльдиң бо тудугну дөрт ай дургузунда [illegible]. Ам чыл төнчүзүнге чедир ийи аал чурттаар 71 муң рубльдиң бажыңын тудар. А бажыңның тударын бистиң төлевилелде бир дугаар чепшээрелп турары бо.

Чаа бажыңга чурукчу, чурук тырттырар кижи болгаш бызаңчы ажылдаар. Бир өрээлинге чылыг аңмаар турар. Ол-ла. Ынчалзажок [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— А ол бажын улуг өөрүнчүг [illegible]. [illegible]

Чооду КАРА-КҮСКЕ.
Журналист.

«ШЫН» СОЛУНУ ЧАГЫДЫШ АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылаар, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Бо чылдың сентябрь 15-16 хүннеринде Өвүрнүң Хандагайты суурга совет-моол найыралдың «Найыралдың дону» байырлал болур.

• • •

«Тыва турист» экскурсиялар болгаш аян-чорук бүдүрүлге каттыжыышкыны турисчи дараазында маршруттарга путёвкаларны алырын сүмелеп турар.

Калининград — Минск — сентябрь 15-теи 22-ге чедир, путёвка өртээ 347 рубль;

Бухара — сентябрь 22-ден 26-га чедир, путёвка өртээ 243 рубль;

Москва — сентябрь 20-ден 24-ке чедир, путёвка өртээ 258 рубль;

Владивосток — октябрь 3-тен 19-ка чедир, путёвка өртээ 491 рубль;

Кишинев — октябрь 8-тен 12-ге чедир, путёвка өртээ 285 рубль;

Ялта — октябрь 9-тан 19-ка чедир, путёвка өртээ 356 рубль.

Золотое кольцо — ноябрь 12-ден 21-ге чедир, путёвка өртээ 371 рубль;

Таллинн — ноябрь 15-тен 19-ка чедир, путёвка өртээ 328 рубль;

Бухара — ноябрь 30-ден декабрь 4-ке чедир, путёвка өртээ 243 рубль;

Вызу — Ленинград — ноябрь 22-ден 29-ка чедир, путёвка өртээ 423 рубль.

Аъш-чемниң, чурттаар черлериниң, экскурсия хандырылгазының, баар, келириниң самолет билеттериниң өртээ путёвка өртээзинге кирип турар.

Бүдүрүлге каттыжыышкынының адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 1, «Мөңгүлек» ваалчылар бажыңының 2-ги каъды, телефону 3-12-81.

• • •

Кыдат дыл өөрениринин 3 ай хуусаалыг курузунга кирерин күзээннерни Тыва АССР-ниң Ушу федерациязы чалап турар. Кичээлдер 1990 чылдың октябрь 1-де эгелээр. Өөренирин күзээннерни бүрүткээрин бо чылдың сентябрь 20-ге чедир чорудар.

Адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 7 «г». Тыва АССР-ниң Ушу федерациязы.

• • •

Өөредилге корпузунга хүндүс ажылдаар аштакчылар, нити чурттаалга бажыңынга база хүндүс ажылдаар вахтерлар, хеп кадагалаар ажылдакчылар, нити чурттаалга бажыңының комендантызы, өөредилге кезээниң секретары Кызылдың башкы училищезинге дарый негеттинип турар.

Училищениң адрези: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, бажың № 2, телефону 2-63-84.

• • •

Эмнелге техниказының чүүлдеринге хамаарыштыр чагыгларны хүлээп алырының хуусаазы 1990 чылдың ноябрь 5-те доостурун сонуургалдыг бүгү албан черлеринге Тываның «Медтехника» бүдүрүлге-садыг каттыжыышкыны дыңнадып турар. Ооң адрези: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажың № 159 «а».

• • •

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 14

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Айыы хүнү чок сактыышкыннар». Уран-чечен телефильм. 10.20 Экологияга турас-кааткан конференция. 11.05 И. Л. Андрониковтуң радсказтары. 11.55 Г. Канчели. «Чырыткылыг үндарал». 12.30 — 13.10 «Үе». 17.15 Компьютер-биле чугаа. 18.00 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». «Ложкиниң алдынчы кайда чажырып турарыл». Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 «Зооларкта — септелге». Мультфильм. 19.10 Чугула интервью. 19.25 «Амбросио комиссарның хүннери». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. (Италия). 21.00 «Үе». 21.30 НХМ-ниң медээлеринден. 21.40 Коллаж. 21.45 «Ол болган... болбаан...» 22.05 «Улуг Петр». Телефильм. 23.05 «Портушкун». 23.10 «Болчагны Татьяна Шмыга айыткан». Хөгжүмнүг уран-чечен фильм. 00.45 — 01.10 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Аян-чорукчулар альманагы». 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. «Дошка чылча шавыышкын». 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 6 класс. Садко дугайында былина. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.05 «Аннажыышкын». Уран-чечен телефильм. (Венгрия). 13.00 Фильм-концерт. 13.55 «Бүргег дээрлер...» Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.20 — 15.10 «Карино». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

18.10 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктар видеоканалы. 19.00 Медээлер. 19.05 Медээлер. 19.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

19.15 «Тамчыктыг удувар, чаштар!». 19.30 «Парнасче чада» деп делегей телефестивалы. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 — 00.55 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Днепр».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.10 Коллаж. 18.15 Сергей Беликов ырлаар. 18.30 «Үе». 19.00 «Бүгүдеге спорт». 19.15 — 19.30 «Тамчыктыг удувар, чаштар!».

• • •

Кино

СЕНТЯБРЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Собственными стараниями» (2 серии) 9.30, 12.30, 15.30, 18.30 шактарда.

Видеозал: «Тихая ярость» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Маленькая волшебница» 9.30, 12.50, «Кортик» 11.00, «Уикэнд за миллион» 14.10, 16.00, «Милые бестии» 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «ЭСД» 14.20, «На тропе войны» 17.40, 19.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Опаленные Кандагаром» 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/т: «Полнеба» (2 серилыг, Испания) 17.00, 19.30 шактарда.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 54241 (индекс издания)

«Шын»

Количество комплектов

на 1991 год по месяцам

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место литер на газету 54241 (индекс издания)

«Шын»

Стоимость: подписки руб. коп.; переадресовки руб. коп. Количество комплектов

на 1991 год по месяцам

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Кидистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25, идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-03, 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-40, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-57-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-03; корректорлар — 3-37-11; ◆ чурукчулар — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаза — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 438.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 15 суббота № 211 (14411)

1925 чылдан үндүрүлүп турар. Өртээ 3 коп.

1990 ЧЫЛДЫҢ ДҮЖҮТ АЖААП АЛЫЫШКЫНЫН ДООЗАР БОЛГАШ РСФСР-ДЕ АЪШ-ЧЕМ РЫНОГУН БЫЖЫГЛААР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ НЕМЕЛДЕ ХЕМЧЕГЛЕР ДУГАЙЫНДА

РСФСР-ниң Дээди Совединиң ДОКТААЛЫ

Дүжүт ажаап алыышкынында байдалдың бергедеп келгенин, а ол ышкаш аъш-чем рыногунуң суларай бергенинин үргүлчү илерееп турар фактыларын демдеглевишаан, РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың июль 26-да № 259, 1990 чылдың август 15-те № 303 доктаалдарын ёзугаар тывыскан чер-черниң бот-башкарылга эргелерин, экономиктиг чаа байдалдарны 1990 чылдың дүжүт ажаап алыышкынын кысказ хуусаада доозарынга, түс черниң курлавырындан мал чемнериниң болгаш аъш-чемниң шыгжамырын тургузарынга долузу-биле ажыглаарынче, эътти, сүттү, далганны, картофельди, ногааларны болгаш өске-даа продуктуларны чорудуп бээр талазы-биле керээлерниң долу хемчээлдиг күүселдезин хандырарынче. 1991 чылда аъш-чем аймаан болгаш кедээ ажыл-агыйлыг чиг эдин бот-боттарынга чорудуп бээрин хандырарынга бүдүрүлгелер база организациялар аразынга тургустунган ажыл-агыйлыг харылзааларын бүрүн хевээр арттырарынче автономнуг республикаларның Дээди Советтерин, улус депутаттарының чер-чер Советтерин кыйгырар.

2. Дүжүттүң ажаалдазын болгаш кадагалалын хандырарынга немелде эргежок чугула хемчеглерни, оон иштинде: дүжүт ажаап алыышкынында киржип турар ажылдакчыларның болгаш бүдүрүлгелерниң материалдыг сонуургалын күштелдиреринге байдалдарны тургузар: естүрүп алган продукцияны камгалап арттырар сорулга-биле дүжүт ажаалдазында кылган ажылдар дээш төлевирни акша база продукция болу-биле түс черниң байдалдарын барымдаалап төлээрин чамдык таварылгаларда ажыл-агыйлар удуртукчуларынга чөпшээрээр; агро-үлетпүр комплексти апаа эргежок чугула материал-техниктиг курлавырларның бүгү хевирлери-биле хандырар дээш үлетпүр бүдүрүлгелериниң, каттыжыышкыннарның болгаш организацияларның сонуургалдыын бедидер, харысалгазын күштелдирер хемчеглерни РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели ап чорудар.

3. Аъш-чемниң кол бараанарының рыногун быжыглаарынга эргежок чугула организастыг болгаш экономиктиг хемчеглерни, оон иштинде хамаарышкан адырларның ажылдакчылары кежээки база дүнеки ээлчеглерде, воскресенье болгаш байырлал хүннеринде ажылдаапы дээш оларга немелде төлевирлерни ол адырларның бүдүрүлгелериниң, организацияларының орулгазындан болгаш саарылта үндүрүүнден бюджетке кирген хөреңгилериниң күсели-биле доктаадып тургузар хемчеглерни РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели боттандырар.

4. Аъш-чем бараанарының эң чугула хевирлери-биле чонну магадылалдыг хандырарының республика фондуларын тургузар талазы-биле саналдарны РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели чер-чер органнары-биле кады белеткээр.

5. Аъш-чем продукциязын болгаш чиг этти төпчүткен база төпчүтпээн байдал-биле өске республикалардан садып алырының негелделериниң болгаш чуруму дугайында чугаалажыышкыннарны база республикалар аразының дугуржулгаларын РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели кылыр. Аъш-чем үлетпүрүнге херегзээр аъш-чем аймаан болгаш чиг этти 1990 чылдың планында көрдүнген акша-хөреңгилерниң түңнүг хемчээлинге дүүштүр даштыкыдан садып алыр дугайында чугаалажыышкыннарны кылыр.

6. Аъш-чемниң кол бараанары-биле садыгны хандырарын харыылап турар албан-дужаалдыг кижилерге негелдени РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели бедидер ужурлуг. Аъш-чемниң кол бараанары-биле республиканың чонун хандырар талазы-биле бергедээшкиннерни болдурбас дээш, а ол ышкаш даараазында ажаалда кампанияларының үезинде удуртулганың чоок таарымчалыг ажылды хандырар дээш хуузунда харысалгалыг болур дугайында РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, РСФСР-ниң кедээ ажыл-агыйы болгаш аъш-чем министри Г. В. Кулликке сагындырар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1990 чылдың сентябрь 11.

Хостуг тывыш зоналарын тургузар дугайында РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

«Хостуг тывыш зоналарын тургузар дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң 1990 чылдың июль 14-те доктаалынга немелде кылдыр РСФСР-ниң Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. Боттарының девискээрлеринде хостуг тывыш зоналары кылдыр чарлаар дугайында улус депутаттарының Алтай край, Кемерово болгаш Новгород область, Зеленоград (Москва хоорайда) хоорай Советтериниң болгаш Еврей автономнуг областың улус депутаттарының Советтериниң саналдарын хүлээп алыр.

2. РСФСР-ниң Дээди Совединиң палаталар комиссияларының болгаш комитеттериниң саналын барымдаалавышаан, хостуг тывышты ап алаттынган зоналарының эрге-хоойлу статузунуң дугайында доктаалдың төлевилелин алаттынган девискээрлериниң улус депутаттарының чер-чер Советтери-биле кады РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели ажылдап кылгаш, ону РСФСР-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр киирер.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.
Москва РСФСР-ниң Советтер бажыңы.
1990 чылдың сентябрь 13.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязының ажыттынар хүнүнүң дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы 1990 чылдың сентябрь 19-та РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эртенгиниң 10 шакта ажыттынар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга

Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1990 чылдың сентябрь 18-те Советтер бажыңынга эртенгиниң 9 шактан кежээниниң 20 шакка чедир бүрүткээр, кабинет № 107, телефону 2-55-42, 1990 чылдың сентябрь 19-та РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эртенгиниң 8 шактан эгелеп бүрүткээр, телефону 3-34-46.

Тожудан медээлер

ЧАА ОРГАНИЗАЦИЯ

Тожу районда Тываның херээжен чогаалчылар хүрээлең-ассоциациязының салбыры тургустунган. Чогаадыкчы херээжен неңниң чаа организациязында он алды кижи хаара туттунган. Драматург Клара Сагды, шүлүкчүлер Татьяна Кушкаш, Светлана Байыр-оол болгаш өскелерден ангыда, мында үс-шевэрлер, «Чекпелиг» фольклор ансамбльдиң ыраажылары кирип турар. Оон даргазынга хоочун башкы Татьяна Тутушовна Кушкашты соңгаан.

ХООЧУННАР КЛУБУ

Тоора-Хем суурда хоочуннар клувун В. С. Тамдын-оол удуртуп турар. Күш-ажылдың хоочуннары школачылар, аныяктар-биле ужуражыышкыннарны эрттирип, оларга улусчу чаңчылдар дугайын чугаалап, алгы-кешти канчаар эттээриниден эгелээш, бодун топтуг алырынга чедир аныяк салгалга тайылбырлап берип турарлар. Улустуң шаандакы ырларын, чер-чурт дугайында тоолчургу чугааларны оолдар, кыстар өөренип ап турар. Олар «Хоочуннар ырлажып тур» деп концертти көргүскен.

УЛУСЧУ ТЕАТР — ДИЛЭЭШКИНДЕ

Тожунуң улусчу театры республика көрүлделеринге сөөлгү чылдарда чедиишкинниг киржип келген. Оон режиссеру Клара Сагды баштай чедеп кижи киржикчилиг литература-хөгжүмнүг композицияны тургускан. Чоннуң сонуургалы улуг боорга, уран чүүлдүң хоочуну шиилерни тургузуп, салым-чаяанныг кижилерни хаара тудуп эгелээн. Ф. Бурацкийниң «Политиктиг чагыг» деп шиизин шаңналдыг черни алган соонда, көдээ артистерниң хей-аъды улам көдүрүлген.

Клара Сагды бодунуң бижээни «Кыстың оруу», «Кижиниң шокары иштинде» деп шиилерни база тургускан. Ыракты Тожунуң культура ажылдакчылары аңң республиканың районнарынга гастрольдап турары мактаксанчыг. П. Самойловтуң «Ильичиниң чаңы» деп шиизин Эрзин, Тес-Хем, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем районнарга бежен чеди катап көргүскеш, 8 муң акшаны ажылдап алган. «Кижиниң шокары иштинде» деп шиини сезен алды катап ойнааш, 46 муң акша орулгалыг болган.

Кирген акшадан 300 рубльди Тайбың фондузунче, 200 рубльди Уруглар фондузунче, В. Высоцкийниң фондузунче 100 рубльди шилчиткен.

Режиссер ам репрессияга таварышкан культура ажылдакчыларының дугайында А. Ставицкийниң шиизин белеткеп турар.

АЖЫТТЫНГАН

Партияның Каа-Хем район конференциязы дүүн ажыттынган. РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң отчёдун болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле районнуң партия организациязының сорулгаларының дугайында илеткелди партия райкомунуң бирги секретары В. Б. Петров кылган. Илеткелчи болгаш саңал берген делегаттар партия райкомунуң отчёттуг үеде чорутпан ажылынга шүгүмчүлелчи анализти берип, партийжи-организастыг, идеология болгаш кадрлар-биле ажылда четпестерни тодаргай чугаалааш, ону эдип алырда, партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырарда кандыг хемчеглерни алырын тодарадкан.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң секретары А. Ш. [illegible] конференцияның ажылынга киржип турар.

Партияның Каа-Хем район конференциязы бөгүн ажылын уламчылаар.

Ажаалда — шылгалда

МАШИНАЛАР ТУРУУШКУНДА

Күскү дүжүт ажаалдазынга кымның канчаар белеткенгени баштайгы хүннерде-ле илерээн кээр. Белеткел кошкак, организас чок чорук ындында-ла каан-халынга алыскан, орайтап бышкан тараага хөй чидиригни болдурар. Ындыг дүвүреңниг байдалдыг «Мурнаңчы» совхозтуң Базарак алаанда бригадазынга бо чылдың сентябрь 7-8 хүннеринде чоруп тургаш көрдүвүс. Сенажка херекзээр чавыс сыптыг сула кестирип турган агрегаттың чанынга чедер-четпес чорувуста ол тура дүштү.

— «Өдүрек-хаай» чаштай берди — дээш, Аким Сарыг-Доңгак тракторунуң кабиназындан үне халааш, тарааны кестирбейн, машинага чүдүрер КПН-2,4-түң жатказын кады чораан эжи-биле бакылап көре бердилер.

— Кандыг ындыг «хаай» шаптыктай бергени ол? — деп алдепсиндим.

— Тараа кезер кол бистерниң бирээзи-дир ийин — деп, слесарь-эптекчи Андрей Иргит харыылай-дыр.

— Ду трактор чүге турары ол? — деп шол сө тузунда тракторже айыттывыс.

Кывап чаар материалдар күттүнмаанындан ол турар болду. Ону харыылап турган машинаның кудар хереселии үрели берген. Ол агрегаттың суласын сөөртүрүнге быжыглаан машинаның чолаачызы анаа черге куруг турарындан уштунар аргазын дилеп тракторист-биле кады суур кирген. Ол аразынга база-ла артык бензин чарыгдаттынар апаар. Шак-үени көөрүвүске, дал дүъш чедип турар.

Механизаторлар септеттинип турар кадында 58-22 ТВЛ дугаарлыг «ГАЗ-53» машинаның чолаачызы Кара-оол Доңгак-биле ужуражып бердивис.

— Ажаалда эгелевээнде болаңыр турган-дыр ийин — деп, ол хомудалын чажырбады. — Дөмей-ле думчукка тулуп келген чүвени кымны ам буруудадыр боор. Бот-боттарынче чүүй кааш-кааш, чоруп каар чүве-ле болгай. Көдээ ажыл-агыйы техниказының инженери Николай Чалзып бо эрге-дужаалга чаа ажылдап эгелээни-ле шын кижи. Оон мурнунда турган Сейнек-оол Күрген кадарчылап чоруй барган ындыг чүве. Кестирип турар сула кандаашкынга таварышкаш, сүт чедишпээниниден тарамык, чавыс сыптыг үнген. Ажаалдазы ыңка-ла халалыг-дыр. Машинаның маңын өйлээр херекселдиң бир дугаарында салып алгаш, эленнедир чортуп хүнзээр. Машина түъгү долдуруп алырда манаа ийи-үш шак болур-дур бис. Техниканың эдилелинге дендии-ле багай-дыр. Бензин чарыгдалынга өрттенип турувуста чүү дээр силер. Манаа калбаа беш метр жатказы тараа кестирер комбайнны салган болза эки. Дүжүт чок суланы баштай чыттыр кестирип аар турган. Чаңгыс ындыг комбайн бар чүве, Ол база үрелип калган, турар-ла-дыр. Черле ажыл-агыйжы эвес деп чүвевисти чүү дээрил аан. Чаңгыс-Терек бажында чаагай үнген сула бар. Ам ынаар мал кирип, саза базып, чип турар.

Сенаж сөөртүлгезинде үш машина быжыглаттынган. Бирээзи совхозтуу, ийизи район төвүнде АТБ-ден келген. Оларның бирээзи он сес чыл чолаачылаан Марш-оол Демир-Маадыр барык-ла алдепсиниишкин-биле чугаазын эгеледи:

— Районнуң АУК даргазы Иван Саяевич Идам-Сүрүң ажыл чок-даа турарыңарга канчаарыл, сургакчылаан хүннериңер халас баар эвес, совхоз төлеп-ле бергей дээр-дир. Ажылдап келген организациявыска барымдаалыг бижик чокта чүнү сөглеп чедер бис. Үүле-херек бүдүрер дээш келген улус бүдүрген продукциязының төлевирин алыр алаар болгай. Чамдыкта оода чаңгыс хүн боор, а ийи-даа хүн дүргүзүнда куруг олуруп турдувус. Бажында тараазы чок хөй бүрүлүг сыпка шуут-ла хүнзээр-дир бис. Тос-даа катап долганырга, кузов долбайн баар. Ужуру болза, хүнде 10-12 шак ажылдаар кылдыр совхоз-биле дугуржуп, анаа туруушкунуң шагын буруулуг бүткен тала төлээрин көрген. Сөөлгү хүннерде кайы хире ажылдааңывыстың көргүзүглерин бижээн шиизылга алыр дээш чадаштывыс. План-даа күүсединнмес, алыр шалың-даа чок, мындыг бис.

Барганывыс хүн Базарак алааның тараазын кезип кирипкен. Илиске Хертек, Олег Биче-оол, Василий Доңгак ажаалданы чиңге-тараадан эгелээн турлар. Шуптузу тараа чаңгыс шөлде мөөннеттинген. Бир үрелик комбайнны бригада төвүнде арттырып каан.

Бригадир Мөңгүн-оол Доскаар-биле сиген сараатары хемчээтеш чоруп орда, турлаг чоогунга ужуражыпывыс. Тургустунган байдалды чугаалап бээривиске, ажылдыкижилериңче угланган огулуг харыы бербеди. Кол агроном Орлан-оол Кан-оол бригада төвүнде келгеп сураг дыңналыр, ынчалза-даа тыппадывыс. Турлагта кээрге, сарааттарда дээр, анаа баарга, комбайннарда ирги бе деп харыылаар чораан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Базарак алаанда машина-техниканың ажыглалы багай, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү чавыс. Ол хире дүвүреңниг байдал турда-ла совхозтуң кол специалистери олутпай, даамай хөөннерге алыскаш, харысалганы кошкаткан. Хову-шөлде өстүрген дүжүттү эң кыска хуусааларда шыңарлыг ажаап алыры дээрге-ле күрүнениң аъш-чем, чиг эт курлавырларынга немелде дээрэн кымга-даа билдингир. Анаа анаа туруушкунну, чидиригни болдурбазы чугула. Бо үеде шак, минута бүрүзү үнелиг.

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: Кызылда коммунал ажыл-агый АТБ-зиниң чолаачылары Николай Варава, Андрей Севен, Юрий Широчсиков олар хоорайның кудумчуларын суггарарынга, ону аштап арыглаарынга, сүт дамчыдылгазының шугумнарын арыглаарынга улуг киирилде турарлар.

Бо чолаачыларның ачызында кудумчулар, кварталдар арыг-силиг, когаан үнүштерлиг болуп бар чылдар. Хөй каът чуртталга бажыңнарында сүт дамчыдар канализациязында хирлениш бокталган черлерни Андрей Седипович Севен удурткан чолаачыларның, сантехниктериниң бригадазы аштап арыглап турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Чагыдылга—91

Номчукчулар солун дугайында

ХАРЫЛЗАА ҮСПЕС МЕН

Келир чылга солуннар чагыдылгазы сентябрь бирээден эгелээн чүве болганда, баштайгы неделяда чагыдылга кандыг чоруп турарын Ильинканың почта салбырынга баргаш, оон дугайын сонуургадым. «Чер албайн, хирелиг-ле эгелеп тур бис» деп харыы алдым. Неделя дургузунда чүгле он шаа кижи солун чагыдып алган. Чагыдып алырда чүгле кол сонуургаар солуннуң алыр апарган. План күүселдези элээн берге боор деп, эргелекчи дүвүрелин илеретти.

Оон кол чылдагааны чүдел дээрзин айтырарымга, кол-хуунда чагыдылга өртээниң улгатканында боор деп тайылбырлады. Оон чугаазынга, шынап-ла, каттыжып болур хире. Алыр акшазы эвээш, ылангыя пенсионер кижилерге, ол черле берге болуп турар. Ынчангаш чаңгыс кол солунун чагыдып ап турары ол апарган.

Мен база пенсионер кижи мен. «Шынны» латин үжүк-биле парлап турар шагдан бээр номчуп келдим. 1961 чылдан бээр «Шын» солунга материал бижип турар апаргаш, оон ниити-лелге кайы хире ажыктыын, өөредиглиин, четпестер-биле кайы хире эптеш чогуп биле берген мен. Ылангыя амгы, эде тургустунуушкун үезинде, солунуң масса чонга ролю эгээртинмес улуг апарганын медереп билип, ам-даа солунум-биле сырый харылзаалыг ажылдаарымны бодап чорур мен. Солунумну дамчыштыр чонумга эвээш-биче-даа болза, ажыктыг чүвени кылып деп күзеп чорур мен. Амгы үеде материалдар кончуг солун, утка-шынарлыг, четпестер-биле эптеш чок, дорт шынгыы апарганынга өөрүп чоруур мен. Чорук-ла чогузун. Солуннуң чагыдарынче силерни кыйгырдым, чонум.

Кенден СРАТ-ООЛ.
Каа-Хем район.

Келир чылга чагыдылга бо хүннерде эгелеп турар. Моон мурнунда турганынга бодаарга, солуннарның, журналдарның өртээ-даа улгаткан. Ол бүгүнүң дугайын дыңнап, билип тур бис. Ынчанмыже солун, сеткүүл чагытпас өг-бүле черле кайын турарыл аан. Хирези-биле кижи бүрүзү сонуургаар, ажылынга ажыглаар солуннарын, журналдарын чагыдып алыр болгай. Мен Ильинка ортумак школазында ажылдап турар кижи мен. Чагыдылгаларым бар. Бо хүннерде база чагыдып эгелеп тур бис. Өртек улуг-даа болза, херек чагыдылгаларны ылап-ла бижидип алыр бис.

Бистиң өг-бүлевис «Шын» солунну база номчуп турар.

ӨГ-БҮЛЕВИС-БИЛЕ

Солунда ажыктыг чүүлдер хөй апарган. Башкы кижи болгаш, ада-иелерге сүмелерни черле сонуургаар мен. Мээң өөрүм-даа ындыг. Эки, ажыктыг арга-сүмелерни үзе кезип алгаш, беседаларга-даа ажыглаар-дыр бис. Ындыг арга-сүмени элбетсе эки.

База бир демдеглексээним чүүл болза, ажык-чарлыг чоруктуң чалгыы-биле четпестерге удур, ылангыя эрге-дужаалын соора ажыглаар чоруктар-биле демиселди солун арнынга үндүрүп келгениниге өөрүүр мен. Сөөлгү чижек. Бистиң районда атсураглыг башкыларының бирээзи И. А. Достайның партиядан шын эвес үндүргениниң дугайын элдепсинип номчудувус. Ол черле ындыг эвес, эрге-дужаалдыгларның туразында аажылаашкыны ол-дур деп санап тур бис.

Ильинка ортумак школазында удуртулга база чаа, аныяк директорга хуза берек. Ону бистер ханызы-биле билиш, демниг ажылдаарын бодап турар бис. Школа тарыйы ээлчегге безин сыкыштпас чыгым, библиотеканы узаткан хүн болдуктериниң кичээлдерин суурнуң Культура бажыңында эрттирип турар болгай бис.

Анчымаа ДАГБА.
Башкы.
Каа-Хем район.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Моон артыы талазында «Шын» солунну чылда чагыдып алырынга бланканы парлаан. Анаа адрезиңерни почта салбырының индекизи-биле кады, ат, фамилияңарны тодаргай кылдыр кииp бижээш, почта белдиринге, салбырынга, чагыдылга чорудуп турар ажылдакчыларга чагыдылга өртээ-биле кады хүлээдип бээриңерге, келир чылын «Шын» солунну ап, номчуурунга магадылал ол.

Абонемент саазынынга хүлээп алган касса машиназының демдеглели, а ол чокта харылзаа салбырының календарьлыг штемпель-таңмазы, чагыдылганың өртээн төлээн дугайында квитанция бар болур ужурлуг.

Харылзаа ажылдакчыларынга: Моон артында СП-1 майык ёзугаар парлаттынган чагыдылга бланказы «Шын» солунну чагыдып алырынга ниити эвилеле чагыдылга бланказы ышкаш, шак ындыг деңнеелиг, күштүг.

ДЕМИР БОРТТҮГ

Аныяк ажылчын Александр Маады демир борттүг кедиптерге, аңы кире бээр. Туңгуштур демир-дозу чалынга келген ышкаш апаар чорду. Кызыл хоорайның коммунал ажыл-агыйында септелге кылырынга ол киржип турар. Хоорайның канализациязында үрелиишкиннерни тодарадып, подвалдарже кирип, эдилгелерин кылыр кижи.

Хөй каът бажыңнарның чурттакчылары туалеттерниң хоолайларын тавартыр мал маган шөйүндүлерин, ооң иштинде болгаш оон-даа өске кевин-херек чок чүүлдерни октап бадырыптар. Ол бүгү хоолайларны дуй чыдыптар, кончут-ла берге боор чүве-дир деп чурттакчыларга хомудалын илергейлеп чугаалаар чорду.

Төккен бок подвалдарда хоолайларга тырлып чыдыптарга, чамдык таварылгаларда канализацияны үрээш, ону адыргаш, катап кылыр ужурга таваржыр. Беш азы тос каът бажыңнарның канализациязын катап кылырынга муң-муң рубль түңнүг чарыгдал үнер дээрзин чурттакчылар билзе чогуур, ону думчуунга кертип алыр ужурлуг.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ИЖИН-КАРА ЧОККА ЧУГААЛАЖЫЫЛ

Бир катап хуралга олургаш, Барыын-Хемчиктиң Аксы-Барлык чурттуг пенсионер кижи хой уруг-ларынга автомашина садып бергени. Боду совхоз девискээринге хой-ле мал-маганныг [illegible] деп ол хөөкүйнү [illegible] шуугумчулеп турганын дыңнаан мен. Ам бодап көөрге, ону харын кандыг-бир кем-херек кылып каан кижи-биле дөмей көрүп турган. Кызымаккай күш-ажылы-биле амыдыралын сегидип алган малчыннарны харын шоодуп, Харам-Кожай, Самдар-Кожай-даа деп оларга адааргаан хөөнүвүстү илередип турдувус.

Тараачынны, малчынны кайы хире кызагдап келдивис, че? Оларның мал-маганы хөй, сүт саазы элбек болза, совхоз-даа, күрүне-даа байыыр. Мээн база сээн-даа, эргим номчукчу, столувус кырынга аъш-чем аймаа элбек болур.

Чамдык өөрүм мени шоодар-даа: шыырак малчыннарже чүткүүр күзелиң наиг хан сонуургаарың-биле холбашпаан бе? Чок. Ынчалза-даа чажыргаш чоор, кара шайын безин харамнаны бээр малчыннар тургулаар чүве.

Өвүр районга чоруп турумда, өөрүмнүң ол баштак-шоодуу менээ моондак болбаан — шыырак чурттал-галыг малчыннар сураглаңын эгеледим.

— Бады-Суур Донгак, Шагар Докмит, Шуур-оол Куулар, Натпит Дүпчүн, Болат-оол Күнгаа...

«Торгалыг» совхозтуң кол экономизи Далай-оол Арагачы хөй-ле малчыннарны адап берди. Совхоз директору Сесер-оол Дүп база оларның дээрезиниң аттарын санап четпес кижи болду. Чогум хүндүс Алдын-оол Дөңгүрнүң аалынга база четтим. Өске-даа малчыннарга бо-ла чораан, черле мындыг түңнел үндүрдүм: олар мал-маганның [illegible] сагыш сеткилиниң [illegible] база бай улус-тур.

Экономист биле директорнуң адап берген малчыннарга барыптар дээш [illegible] Торгалыг суурга УАЗ маркалыг бичии чүък машиназын мунуп алган малчын Шуур-оол Кууларга ужуражы бердим.

— Бээр олур, дөрге — дээш, Шуур-оол Доржукаевич мени Торгалыгның эмге-тиккок көвүрүглерин кежилдир Чоозаны өрү каккаш ыдыпты.

Малчын чанлаглан чаа батпаш Кезек Дытта доктаапкан болду.

— Эрте баарып келген эвес силер бе? — деп, өгнүң херээжен эвэи Данзылаа Күнгаевнадан айтырдым.

— Чогум дыка база эртелевээн боор бис. Кандааш-кыныг берге чылын сиген-чем айтырыы база нарын-дыр — деп, ол харыылады. — Мал-маган арбын болганындан биске сиген база хөй херек.

Шуур-оолдарның хууда мал-маганын кижи санап турган эвес. Ону санаар кижи бодаарга, малчынның ат-аалдары-даа, акша-көпеек-даа четчир-дир. Ынчангаш арендажып алгаш аас-кежиктиг чуртталгага тамчыктаныыл болгу дег. Шуур-оол малчын ындыг эвес кижи болду.

Арендатор Шуур-оол Куулар 5 гектар сиген шөлүг кажаалап алган. Оозундан хөй мал чеми алыр дээш чайлады суггарып келген. Сиген сөөктелип бербээнде кезип алыр дээш, чайлаандан далажып көжүп бады келгени бо. Малчынның сагыжында чүве-ле бар. Чижээ, ол-ла шөлден хоолулуг мал чемин амгы ап турарындан 4-5 катап хөйнү чүге ап болбас деп?

Совхозтуң специалистери керээге ат салган соонда, оларның дуганын уттуптар. Анаа ажылдап турда безин зооветеринарлыг өөредилгелер эртип турган. Эртен кыжын малчыннарның өөредилгези болбаан. Ынчангаш өөредилгени, солун, сеткүүлдерни малчыннарга өй шаанда чедирерин керээге база айтып каар болза эки апарган.

Часкаар кыжын совхоз конторазынга чеде бергеш, специалистерниң аразында чугаазын дыңнап олурарга, бо кижиге шаа элдептиг-даа. Дүгде бир черде кошкак малчынывыс ат болду дээш, ынаар дүрген-не мал чеми чоруткан турарлар. А

ЧАМДЫК МАЛЧЫННАР АРЕНДА КЕРЭЭЗИНИҢ УТКАЗЫН БИЛБЕС, ОЛ ХИРЕЗИНДЕ АРЕНДАТОРЛАР КЫЛДЫР САНАДЫП ТУРАР. ЧҮГЕ ЫНДЫГЫЛ?

даалга-даа чок мен. Даштын турар бичежек чүък машиназы совхозтуң шыырак малчыннарының бирээзи Шуур-оол Кууларның хууда өнчүзү-дүр. Инек малды санаваска, үш аскыр чылгылыг-даа. Бо ийи фактыдан-на малчынның кайы хире шыырак чурттап орары билдине бээр ышкажыл.

— Уруг-дарыыңнарның кайы бирээзи өгленир деп барган дижик, Шуур-оол Доржукаевич. Ооң кудазынга чеже мал-маган салыр силер?

Малчын мээн бо айтырыымга харыылаарынга шагда-ла белен ышкаш кылдыр сагындырды.

— Мал-маган-даа айтып турбас бис ийин — дигеш, ол өөнүң иштинче эгиш, көрүнмүшаан уламчылады. — Чеже хире хой, өшкү, инек, аът азырап шыдаар болдурлар, ынчаны суруп-ле алырлар ыйнаан. Өлависте малды өстүреринге уруг-дарывыс улуг-хуузун шыдаар шаа-биле киириштирген болгай.

«Торгалыг» совхозтуң малчыннарының 34 хуузу аренда керээзи-биле ажылдап турар. Бо чылын төрүүр 100 хойга онаапты [illegible] арга-биле ажылдаан турган малчыннар 70 хуу [illegible] хураган алган болза, арендаторларның хуузу 85 болган. Шуур-оол Доржукаевич ол арендаторларның санында кирип турар.

Хүнүн чырык херелдери, суг четчир-дир. Кажаалап алган черин андаргаш, ынаа меде өстүрер херек! Ооң үрезининиң өртээ-ле талыгыр, ынчалза-даа чаңгыс катап чаштырып алгаш, ийи дугаар чылындан эгелеп, 5-6 чыл улаштыр элбек мал чемин ап орбас бе! Дыңнаарга, чоп ону чаңгыс чай дургузунда 2-3-даа кезип ап болур дээр чоржук. Өвүр черге ону чаңгыс-даа катап кезип алыр болза, дужуду чайгаар үнген сигенден каш катап артык болур боор. Суггат-биле чемишчидилгениң таарыштырып тургаш, медени оола ийи кезер кылдыр ажылдаза. Арга-курлавырларны шенээр, дилээр болза, ажыл бүдүнгүр болур. Республиканың даштыг-сайлыг кыдыг-кызыгаарынга ногаа аймаа өстүрери чер албас дээш, каш чыл дургузунда анаа олуржук бис чоп. Канчап Хандагайты школазы таптаан бооланнарын ажа шуржаш, чылыг черниң узун, шайбек огуречилерин чедишкиниг өстүрүп ап орар апарган деп?

Аренда керээзи кижилерниң болачаалыг, камналчалыг амыдыраарынче [illegible] турар. Чамдык малчыннар аренда керээзиниң утказын амга чедир кандыр угаап билбес. Ол хирезинде арендаторлар кылдыр санадып турар. Чүге ындыгыл? Чүге дээрге, демги малчыны чайладыр төрелдээр, аржааннаар, кудалаар, байырлалдаар дээш, сиген-даа белеткеп албаан болур. Харысалгазы куду малчынны совхоз боду азырадыкчы хөөнге өөредип, амдажыдып ап турар ышкажыл. Бо кижиниң тоовас. «Ол шыдаар» деп каар. «Шыдаар» деп сөстүң артында кызымаккай малчынның уйгу-чыдын чок дүн-хүннери, ажыг дери бар болгай. Деңнештирилге аргаларын ажыглап турда, эки малчынның ажыл-ижи чамдыкта чогуур үнелел чок апаар.

База бир мындыг чүүлдү ап көрээли. Малчыннарның кол нуруузу хоюн совхоз аъттары-биле кадарып турар болгай. Бодунуң хуузунда аъды-биле мал кадарып турар улус база бар. Кымның-даа аъды-биле хой кадарарга дөмей болур бе? Хуузунда аъдын ажыглап турар улусту деткизе! Бо кижи кызып-кылайып тургаш, четчелеп алган өөнде чурттап орар боор-дур. А чамдык малчыннар совхозундан өг негээш олуруптар. Ылгал бар-дыр бе? Бар болбайн аан.

Аренда керээзиниң азыг-булуңунда астыгып чыдып калган айтырыглар ам-даа бар. Ол айтырыы амыдыралга [illegible] таарымчалыг чүүл кылдыр ажыглаарынга чедир эки эвес. Аренда керээзин ам-даа сайзыраңгайжыдар, ханыладыр болза эки хевирлиг.

Бай шаналдыг чурттаар тиле, бүгү чүүлдерге [illegible] болур херек. Белап-даа [illegible] муң акшага бир көпеек четпес болза, ону муң дивес. 999 рубль 99 көпеек дээр болгай. Ынчангаш акша-көпеекти бүрүзүн санап билир херек.

Бир айда малчыннарның белгаш бистиң хоорай чурттакчыларының ап орар шалыңын канчап деңнээр боор. Бис олардан 4-5 катап хөйнү ап орар бис. Ол кирээзинде малчыннар-биле деңнежир аргавыс чок. Бодап олурарымга ындыг хевирлиг-дир. Кайывыска-даа малчынга, менээ-даа — 500-500 рубль берип каан дижик. Мен ол акшамны кассага барып шыгжап каардыр мен. Малчын ол акшазы-биле он шаа хой садып алган дижик. Ам көрүңер даан, мээн акшам «өлүг», малчынныы — «диринг». Кассада акша шыгжадып кааным дээш, күрүне менээ чыл дургузунда 1.5—2 хуу төлеп бээр. Ынчап кээрге мээң деңге алган акшамга чылда чүгле 10 рубль немежир ышкажыл. А малчынның малче шилчидип алган акшазы бүгү күчүзү-биле «ажылдап» эгелээн. Ооң 10 шаа хою хурагалаан, 20—30 килограмм дүк сөңнээн. Малчын күзели-биле ол хойларын саап ижип-даа болур, аъдин копгуш чокка чип-даа болур. А бистиң күрүнеге шыгжадып каан акшавыс ындыг орулганы киирер шаа бар эвес.

Ынчангаш хоорай чурттакчыларын куй ышкаш даштан кылган каът бажыңнарындан арыг агаарже [illegible] бис), малчыннар деп ор мен ийин. Чо-ок, албаннаар [illegible] 8 [illegible] Малчыннарга [illegible] 24 шаа [illegible] бооп болгай. Улуг-даа чылгаш, малчын даштың күрүнениң боттуң малы дээш сагыжы аарып чыдар.

А менээ, кызымак малчыннар дег, оон ынай [illegible] билбес мен!

Колур-оол ОЮН.
(«Шынның» корр.)

Кыжын малга сиген херек

ШЫН САГЫП БАРЫМДААЛАВЫШААН

«Дөң-Терезин» совхозтуң директору Иван Черббаевич Маговалдың кабинединче кирдим. [illegible]

— Сиген кайы-даа [illegible] республика [illegible] 300 гектарда кукуруза биле [illegible] 14-ке центнер болду — деп, ол [illegible] чугаалады.

Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап [illegible] агроном Маадыр Ооржак-биле [illegible] Чеми чаа-ла [illegible]

— Бо чагай дужунда [illegible] кукуруза-биле [illegible] Чодый Ооржактың звенозу өстүрген. Агротехниктиг чурумнарын [illegible] — деп, кол агроном чугаалады.

Ону чидириг чок ажаал ап силос кылдыр салырынче [illegible] Ынча [illegible] автомашиналары, 2 комбайны [illegible] болгаш 10 кижи 2 звено [illegible] ноза ажылдап турар болду. [illegible] 250 тонна [illegible] 850 тонна немежир [illegible]

Мал-ла чем болгаш [illegible] АҮК-туң [illegible] Семис-оол [illegible] Артем Ооржак [illegible] агрегаттар [illegible] Ооржак болгаш [illegible] хүннүң нормазын 120-125 хуу күүседип турарлар.

— 3000 тонна силос салырын планнаан. Ону 4000 тонна кылдыр күүседир [illegible] аргалары бар — деп, Маадыр Ооржак [illegible] илеретти.

Бо [illegible] база [illegible] оруланы база киирип алганың манаа айтыры артык эвес.

Хөй, чаңгыс чылдыг база тарымал сигенни белеткээринге август айның төнчүзүнге чедир 40 кижи ажылдап турган болза, ам оларның саны 156 чедирген. Бо хүннерде хойжуларны, өшкү, сарлык кадарчыларын өг-бүле бүрүзү-ле 10 тоннадан эвес сигенни белеткээр кылдыр организастап киирген. Баштайгы санавыышкынкар бүтпээр 1500 тонна сигенни иштинни малынга белеткеп ап болурунуң аргазы бар.

Ак [illegible] Совет [illegible] Б. Ооржак [illegible] коллективтерин бо [illegible] биле эвилеңнеп, оларга берген даалгаларының күүселдезин контрольга алган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «Дөң-Терезин» совхозтуң директору кодээ Советтиң база хөй-ниити организацияларының деткимче-биле бүгү күштү мөөнүнден болгаш ажылдап шууладып, темпизин дүргедеткен. Чарыштың түңнелин чогуур үезинде үндүрүп, тиилекчилерин база [illegible] турарларын-даа илередип, мурнакчыларны шаңнап, мактап турар. Ооң-биле чергелештир Актыг девискээринде чайгаар үнген сигенниң база тарлан кеш-суганың [illegible] чурттап турар улусту мал-маганы кирип сала ба[illegible] дугайын [illegible] Ол дугайын анаа чорупунда, машиналыг кижилер көөп дыңнадып, [illegible] хемчег алырын кол агрономдан негеп турдулар.

Ону комиссия хынап, актыны тургузуп, кодээ Советтиң шугуму-биле шыңгыы торгавас болза, мал хайыраан чемин төтчеглеп туруп берген. Ат чүве. Кышкы үе-ле малга тудум-даа сиген херек-ле болгай. Ажаап, белеп алып аргалыын арттырбас, кезер-ле.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.)

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 54241
(индекс издания)

«Шын»

Количество комплектов

на 1991 год по месяцам

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место литер на газету 54241
(индекс издания)

«Шын»

Стоимость подписки руб. коп.
переадресовки руб. коп.
Количество комплектов

на 1991 год по месяцам

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

Партийжи амыдырал: эге организация, ооң ажыл-херээ

МАНААШКЫННЫҢ ЧЫЛБАС АЯНЫ

— Партиядан үнериниң «аарыы» бистиң эге организациявыска база дээп эгелээн болдур ийин — дээш, Кызыл хоорайның харылзаа белдириишкиниң начальнигиниң оралакчызы Н. Р. Тихонова документилерни сейфтен уштуп эккелди. Ол ында партбюро секретары. Албан-дужаалының-даа, хөй-ниитиниң даалгазының-даа аайы-биле ол коллективте бүгү байдалды тергиин эки билген турар ужурлуг. Кым-биле канчаар ажылдаарын, кымга кандыг хамаарылгалыг херегин ыяк угаап алган турар кижилерниң бирээзи. Бо талазы-биле Надежда Родионовнаны коллективте байдалды чегей билир деп буруудадыры берге. Ол кайы почта салбырында кым амыдырап турарын [illegible] чокка чугаалап олурар. Улустуң ат-сывын, чурттап орар байдалын билир болза. Бо партия эге организациязындан үш кижи партиядан үнер дугайында билдириишкин бижээн. Чүге?

— Голубцова, Бояринова, Сербе олар [illegible] партия дазывырын төлевестей бергеннер. Чайладыр шелээлер-биле капсырташкаш, оларның кандыг болгаандыы билдинмейн турган. Август төнчүзүнде билдириишкинин бижип бергеннер. Партиядан үнериниң чылдагааны — оларның партияга болгаш бүгү чүвеге бүзүревестей бергени. Оларның хуу херээн ам болур хуралга чугаалажыр бис — деп, Надежда Родионовна чугаалады.

Ынчаар-ла чугаалажып олурувуста харылзаа белдириишкиниң начальниги С. И. Калашникова кирип келди. Чугаавыс дораан-на харылзаачыларның [illegible] чедирилгези дээш [illegible] ертектерниң дугайынче, соон [illegible] солуннар өртээнин өзе бергенинче шилчий берди. Ол «Тувинская правда» солунга В. Гантовтуң бижээн чүүлүнге доктаап, харылзаачыларны буруудадып турарынга таарзынмааның илеретти.

— Парлалга дугайында хоойлуда солун сеткүүлдүң үндүрүкчүлери боттары өөр таралгазын организастаар деп көрген болгай. Силер бистиң-биле керээ чарар ужурлуг силер. 1991 чылда харын бүгү чылдың керээзин чардынгай. А ажыы-биле чугаалаарга, таралгага хуваалгаларының биске херээ чүл — артык сагыш човаашкыннар ышкажыл. Ол чокка-ла бисте ажыл четчир — деп, Сергей Иванович чугаалап олур.

— Ам төп парлалгаларны көөрге харылзаачылар солун өртээ өскенде, чагыдынчыларның почта хааржаан харылзаар деп бижип турар апарган-дыр. Ол канчап бистиң херээвис болур чүвел? — деп, Надежда Родионовна шугулдаарыын [illegible] чугаалап-дыр. («Ашкаанарны почта хааржаанга шыгжаңар» деп чүүл «Комсомольская правда» солунга чоокта чаа парлаттынган. Ында Москваның чамдык чурттакчыларының почта хааржаан үрегдээш, солун-сеткүүлүн оорлап турганының дугайында бижээн.)

Ийе, почтачыларның ажылы белен эвес дээрзин билир бис. Сайзыраңгай чурттарга ышкаш технологтуг дериг-биле хандыртынмааныңдан бистиң почтачыларывыс чүнү-даа хол-биле кылып турар. Кыш дапла тургаш, боттарының участоктарының почтазын хол-биле ылгап алгаш, аар чүктешкилери-биле чадаг чоруп каар. Ында шупту херээжен кижилер. Ажыл берге-даа болза, амыдырал байдалдары бистиң шуптувуста ышкаш, база-ла чегей. Чурттаар оран-сава, уруг-дарыга ясли-сад чедишпес, алган каш акшазы-биле херек барааң-сараан садып алыры амыр эвес. Ижер-чиирин белеткээри база-ла улуг айтырыг. Кандыг-чүү-даа болза, акшаланып ап турар организацияның ажылынче [illegible] бол, бо ниитилелге социал камгалалдыг болбас болур сен.

Ийе, кым-даа болза бодунуң коллективиниң сонуургалдарын камгалаар чоп. Ынчалзажок амгы үе-ле чер-чер болгаш организация аайы-биле коллективтиг эгоизм деп адап турарывыс ындыг-ла чараш эвес. [illegible] ниитилелде туруштуунганы база [illegible] лээн. Ооң түңнелинде чурттуң үлетпүр черлери хүн бүрүде херегле[illegible] үүрмек-даа болза, чугула бараанарны бүдүрбестеп, бөлүк-бөлүк олча-ажык киирип алырын ораладжып турарының уржуу-биле экономикада дисбаланс туруп [illegible] ол-ла ыйнаан. Ынчангаш бо чүүлдү кайы-даа талажылынга чугулалап көөрү артык эвес.

Хоорайның харылзаа белдириишкин коммунистериниң

КИЖИ ЧЕРЛЕ ЫНДЫГ: ЭКИНИ ДИЛЭЭР

ниити сеткил-хөөнү кандыгыл? Манаа партбюронуң секретарындан «ажырбас» деп харыы алдым. Олар чурттуң партийжи амыдыралын сонуургап, съездиге чугаалашкан, анаа үндүрүп алган шиитпирлерни коллективтиң-биле өөренирин планнап турарлар. Партия амыдыралын коллективтиң амыдыралындан аңгылаар аргажок. Коммунистер бүгү-ле айтырыгларга киржип, хүн бүрүнүң чедер-четпестеринге боттарының хамаарылгазын илередип турарлар. Кызыл хоорайның харылзаа белдириишкиниң ажылчыннарының амыдыралының социал байдалдарының кандыг дээрезиниң дугайында [illegible] чугаалаштывыс. Ам 6 кижи бажың оочурунда. Боттары тудуп кылбайн турар болгаш, [illegible] элээр. А оон чылда бир квартира берзе, баар. Чоокта чаа 10 чылгаар почта салбырында Мария Оолак чаа бажың алган — амыраан ыя не! Ажылдаар байдалдар төп почтаның чаңында бир-ле бажың ажыглалга киирерге чугаартаар ужурлуг.

Харылзаа белдирии — хүн дүлеп адап турарывыс дег интернационалчы коллектив. Интернационалчы дээп чүгле аңгы-аңгы нациянын кижилери ажылдап турар боорга ынчаар эвес, бо коллективте ылап-ла язы-сөөк ылгашпайн, чаңгыс демниг ажылдап, чурттап турар бе, ында езулуг-ла интернационалчы сеткил-хөөн хааннап турар бе? Ийе, бо коллективтиң кижилери аразында сен тыва, мен орус дижип чаңгыс ажыл-херекти бүдүрүп турар деп, Надежда Родионовна-даа, Сергей Иванович-даа бадыткаттылар. Ынчаарга ында көжүп чоруткан кижилер бар бе? Сес кижи чоруй барган дидилер. Бир чылдагааны — социал байдалдарның сегеренгей эвези.

— Черле ынчаш республикадан көжүп үнүп турарларга хамааржыр канчаар ындыгыл? — деп айтырарымга.

— Оларның чамдыызы кажар кижилер-дир ийин. Байдалдарга сылдап алгаш кайда эки чер тып алыр болдур, ынаар чоруй баар — деп, начальник харыылады.

Мен бодум хуумда бир чергезинде мындыг үнелелче катчып болур мен. Анаа эвес черге «Балык терезин дилээр, кижи экини дилээр» деп үлегер домак тыптып келген болбайн аан. Черле ынчаш кижилерниң психологиязы мындыг: эки амыдыралче чүткүүр. Чоруп турарларда кандыг-даа кижилер бар, оларның кажарлары бүтпейн барган күзелдерин-даа национал чорудалгаларже чая кааптып болур. Чүве чарын, ону чаңгыс талалай көрүп болбас.

Черле ынчаш амыдыралывыстың мындыг нарын айтырыгларынга харылзаалыг коммунистерниң үнелелин берип, туружун илередип турар бе? Ындыг болбас арганы. Совет үеде ниитилелде [illegible] безин [illegible] болбайн тургаш политиказын [illegible] турар апарган болгай. Чүү дээрил ам — амыдыралывыстың база бир онзагай илерели ышкажыл.

Чугаавыстың төнчүзүнде Н. Р. Тихонованы партияның Кызыл хооркомунуң ажылының стилинге хамаарыштыр бодалдары-биле үлежирин дилеедим. Харын ам хоорком хире-шаа-биле бир туруштуг болап турар. Ынчалза-даа ниити байдалын орта тодаргай билдинмези-биле ында-даа, мында-даа эвес аянче кирт олуруп берген. Бир дугаар секретарьга В. Г. Вальковту сонгуптарга, харылзааның коммунистери анаа шоолуг-ла өөрүвээннер. Чамдыктары ону партияның республика комитединиң салып каан кижизи кылдыр санааннар. Ажылының стилинде тодаргай чүве чок. Харылзаачылар Б. И. Свинцов дээш бадылап турганнар, ол чүү-канчыг-даа болза, хоорайның экономиказынче сагыш салып турган деп бүзүрелдиглер.

Партияның ниити байдалы соң эге организацияларында байдалдың кандыызындан хамааржыр. Ол дугайында чугаалаваска-даа билдингир. Ынчалза-даа бистер инициативаны, боттуснайлан чорукту хоойлувуска тутсуп берип турда-ла ону канчаар ажыглаарын билбес бис. Ындыг чачыл чок. Шуптувус Манаашкынның чылбас аянынга алдыып, ындыг-даа чок, бээрде-даа чок, арам бооп олуруп берген бис. Партия эге организацияларында-даа ындыг: айтыышкын мээп ирги бе, келбезе — ол-ла: улаштыр шөлээн чурттаар, херек апарганда «үстүкүлерниң» шугумун тудар. Кызылдың харылзаа белдириишкин коммунистери манаашкын аянындан уштунарын оралдажып турарлар. Кымнар-ла болза, чүве барыптыг.

Надежда ЭРГЕП.

Арендаторлар

АДАЛАРЫ БОЛГАШ ООЛДАРЫ

[illegible]

Даңзы САЛЧАК.

Суббота колонказы

КЫМ ХОЛ ЧЕТКЕНИЛ?

Протоиерей Александр Мень өлүртүп каан. [illegible]

[illegible] Оон ректору — шажын өөреникчилериниң наныдазы протоиерей Александр Мень болур турган. Ынчалдыгжок хай болуп, ол чорбайн барган.

[illegible] патриотизмге, антисемитизмге, кижилерниң эргелерин кызып-кыяр чоруунга удур бүгү-ле эргалар-биле демисежип чораан. [illegible]

В. ИТКИН.
Загорск, Москва область.

СОҢГУТКАП

ДЕЛИ. Буянныг чорук орденинин үндезилекчизи болган бүгү делегейде сураглыг [illegible] Мать Тереза [illegible] ажыл-чорудулгазынга база катап эгелип келир. [illegible] албан-дужаалынга [illegible] база катап соңгуткан деп, [illegible] римнин папазы Иоанн Павел II ол шиитпирин [illegible]

[illegible] Калькуттага болган соңгулдаларга Буянныг чорук орденинин кежигүннери ол албан-дужаалга Мать Терезаны база катап соңгуп алганнар.

Андрей ЧЕРЕПАХИН.
(СЭТА-ның корр.)

ШИИТКЕЛ

ДУШАНБЕ. Бо чылдың февральда Таджикистанның [illegible] болган масалыг корум-чурум чок [illegible] хой-иштиниң кичээнгейин [illegible] Суртаалдарлар сандайынга — 23 харлыг С. Бедимогов. Республиканың Дээди суду шиитпирин турар кижиниң буруузун [illegible] тодаратканы. хосталгазын казывышаан [illegible] болуушкуннары чунуң көргүскени [illegible] чонумга бужар-бак болган ол хүннерде эрге-чагыргазы [illegible] политиктиг сорулгалар сүрген кижилерниң холунга ала-чайгаар кире берген мен» — деп, сөөлгү сөзүнге ол чугаалаан. Ынчалзажок [illegible] ни-биле алырга, кээргээге алыскан хире эвес болган.

[illegible] Компартиязының ТК-зының бажыңының чанынга февраль 12-де болган митингиге эрге-чагыргаларга чагыртпазын тыңдаганнарын кыйгырып, [illegible] республиканың улуг сүргаларының [illegible] негеп турган дээрзин херектиң материалдары бүрүнү-биле бадыткаан.

Г. ГРИДНЕВА.
А. КУРБАНОВ.

ЧҮГЛЕ ХООЙЛУНУ БАРЫМДААЛААР

Тыва АССР-ниң Дээди судунда

Республиканың Дээди судунуң ажыл-чорудулгазының дугайын солунга доктаамал дыңнадып турарын шиитпирлээн бис, ынчангаш мен мынаа августа кандыг-кандыг херектер сайгартынганын чугаалап көрейн.

Херекти бодунуң шиитпирлеп көөр эргелиг чадага Дээди суд эрткен айда аар үш [illegible] херек көрген. [illegible]

[illegible]

Саган-оол МОНГУШ.
Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү.

Бир хыналданың түңнели

ЭЛДИГ-ХЕМГЕ ЧҮҮ БОЛГАНЫЛ?

[illegible]

Ажы-биле бижиир болза, Василий Григорьевич ногум-на чүү болганыл, моон соңгаар чүнү [illegible] деп айтырыгларже харылаар хөңнү чок. ажылчыннарның амыдырал-чуртталгазынче [illegible] турар-ла болза, ажырбас дээр хөөннүг дарга болду.

Моон мурнунда бригаданың мастери Е. А. Агбаан эргелелдиң даргазы Өвүр районнуң, Саглының удурнукчу [illegible] харылзаа чок болгаш оларны-даа таныывас, бисче безин кода-хаая келир дээрзин чугаалап турду. Анаа [illegible] Тайганың партия, совет органнарының [illegible] бистиң амыдырал-чуртталгавысче [illegible]

[illegible] бичии-ле чүвени өскүдүп, национальдар аразында чөрүлдээлерни улам-на нарыыдадып турар кижилерге республиканың партия, совет органнары чорум [illegible] тула.

Далаар-оол КУУЛАР.

Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң хой-ниитиниң корум-чурумун камгалаар килдизиниң начальниги, милицияның подполковниги.

АВАРИЯ СООНДА ШҮҮДЭЭШКИН

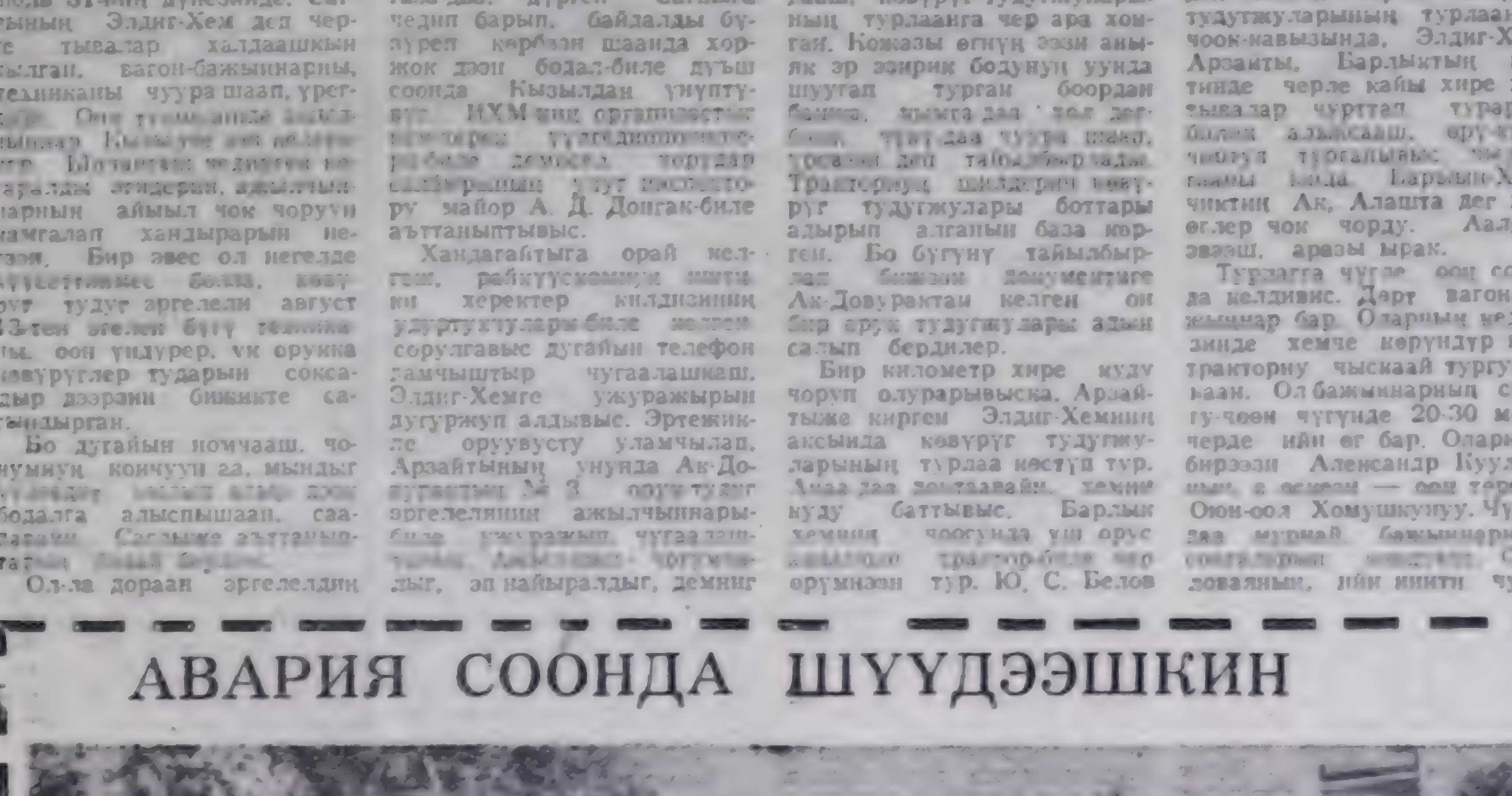

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Чаа шүлүктер

ЧЕРИМ-БИЛЕ ӨҢНЕШ БОЛГАШ

Шак бо чырык өртемчейге
сеткил хандыр
чурттаксаар мен.
Шаалаан сугга мага болум
дадыктырып
шаптаксаам кээр.
Малтажып даа кызыл-даван
хоюннады
сүзүксээм кээр,
Маажым, тавaар чаным чаннап
силер-биле
хөглексээр мен.
Черимейниң эскертинмес
өңү-биле
өңнеш болгаш,
Чечек ышкаш ээзи шокар
онзаланыр
чаражым чок.
Байыыргаар-даа күзелим чок,
анаа бөлүүн
кадарчы мен.
Байгы бо мен,
хониум биче,
улус ылгаар
сеткилим чок.
Өрү саадап, чалаттырып,
дывыржып-даа
чорбаан болгаш,
Өрегелиг өөнге дистей
олуруптар
чанчылдыг мен.
Өртег аъдын ээртепкеш,
сарлык дозуп
өөренген мен.
Чымчак олут сандайлапып,
чанчыкпаан мен.
черим — олбук.
Чылыг алгы чоорган эштип,
ширтек базып,
өскен кыс мен.
Чырык кажаам
көржени дег,
өдексиг чыт менде сиңген...
малчын кыс мен.

Лидия ИРГИТ.

ОГЛУМГА

Хемниң ушун кааcтай үнген мыш бүрү
Дажый берзе,
Дазылындан турлуп болур.
Кезээ шагда одаа кургаг чытпас болза,
Дамды сугдан
Даш-даа болза ойлуп болур.

Ачылырап эртер оруун белен эвес.
Чоңга берге
Човулаашы кылырлар бар.
Амыр-менди солчуп келир эштериңден
Чогум кымга
Чоргаарланып болуруң бил.

Владимир ДОНГАК.

ДӨРТ ӨӨРҮШКҮ

Шоодуг аяны-биле

Кудургай. Ол дээрге дөш черлерин куду баларга доктунчуп чор-дур. Кудургай деп сөстүң утказы-ла хей.

Кудургайны куду балар.
Куу-куу өглер ында турар.
Куу-куу өгже кире бээрге,
Кускун кара ында орар —

дижип кожаңнажыр аныяктарывыс-даа бар. Чамдык кижилер кым-бир кижи аар аарып бергенде «Оо, ол кижиниң чурттаалгазы «кудургайлай» берген-дир» — дижир. Чүүнү угаадып турары ол дээрге, эргээн кижиниң чурттаар назыны кызаалгап, өлүмче чоокшулаан-дыр дээни ол. Чок-ла болза, кым-бир кижи херек үүлгедип ажы [illegible] чогуур органнарга туттурган болза, «чурттаалгазы кудургайлай берген, чер четпес, хөм кешпес болганы ол» — дижир. Өөделиг чурттаалга көрбес болган кижи-дир дээни ол. Кудургай деп сөстүң оон-даа ыңай утказы хей.

А мээң бо чүүлүмде Кудургай — кижи ады-дыр. Ол назынында кудургайлап чорбаан кижи диве улуг частырыг, ужур сагаан утаалыг болбас боор. Кудургай деп аттың тывылган ужурутказын угтаваан, ону айтырбаан, сайгарбаан мен. Кудургай боду будуштүг, ажылгыр, эрес, чонунга чоргаар кижи. Кудургай чуртталгазында дөрт өөрүшкүнү көргени ылап. Оон көргени дөрт өөрүшкүзүнүң ушнуузунге «кудургайлай» бер часканын дыңнаан мен. Ол өөрүшкүлериниң өзээн өттүр билир мен. Чүге дээрге Кудургай кудаам кижи. Мени ол хүндүлээр, менээ идегээр, бүзүрээр. Ынчангаш оон — Кудургай кудаамның көрген дөрт өөрүшкүзүн сонуургадыр болдадым.

[illegible]

— Бажымның мээзи, баарымның өдү багай катыымны алыр дээш келдим — дээн-дир.

Бажыңымга чааскаан чалгаарал олурган кижи мен. Кудаамның аксы чыттыг, карактары хып, өөрүшкүзү арнында чырып тур.

— Чүү болду, кудаа кандыг өөрүшкүнү үлежир апардың? — деп ужурун билбейн айтырдым.

— Машиналыг болдум. «Москвич» садып алдым, ону «чуур» катыш — дээш, мени кускаптапты.

— Чуундуг херек-тир. Чыгаан садып алганда «чууру» чугула-дыр — дээш, далажыпкан мен. Кудургай кү[illegible]

[illegible]

— Че чуп, кудаа, ам кандыг өөрүшкүнү үлежир мен? — диди.

— Чырык хүн көрүп, чылбай суг ижип чоруур аас-кежиктиг кижи-дир мен. Машинам аңдарып алгаш, баштай болуп [illegible] дириг үндүм. [illegible] «чуур» — деп бо.

Кудургайның карааның чажы ылап-ла дамдылап тур. Өөрүнде ыглаар деп чүве ол ышнаан. [illegible] өөрүшкүнү үлежип баар апаар... Орукка чугаазын улаштырды.

— Машинам шууп-ла ойта каап дүжерге [illegible] кандайган-келгейген... чарыннимны кончуг чорду... Машиналыг бооргa берге-ле чорду. Эш-өөр база көвей, ынаар-мынаар чорук үзүлбес.

[illegible]

Оон соонда [illegible] ай болган боор. [illegible] «Чуур, чүгле чуур!» — [illegible]

— Амытанымдан астыгар чаганган машинамны садыптым — дээр. [illegible] чылыг чаагай-дыр.

Кудургай кудаам кудуг оол Кудургайның дөрт өөрүшкүзүн көрүптүм, үлешкен мен. [illegible] — деп [illegible] мен.

Оолет ЧИЩМИТ.

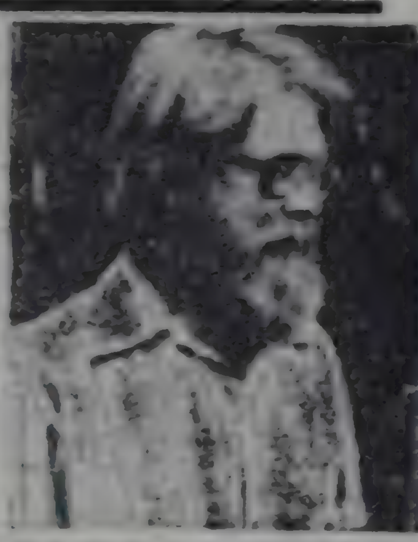

Бистиң республиканың девискээри чүгле казар байлак-биле эвес, төөгүнүң тураскаалдары-биле база аажок бай. Ынчангаш Тывадан археологтар хөй-ле солун чүүлдерни шинчилеп ажыткан. Археологтарның келиксээр ораны бо болдур ийин.

ЧУРУКТАРДА: Ленинградтан келген археолог; Баян-Кол унундан каскан базырык.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

ЧАЛАП ТУР

«Тываның эът, сүт, аъш-чем үлетпүр» күрүне-кооператив каттыжышкыны Кызылдың эът комбинадының базазында Кызылдың № 1 ортумак профтехучилищезиниң салбырларынга 1990-1991 өөредилге чылында сургуулдарны хүлээп алырын чарлап тур. Өөренир тускай эртемнери мал кежин арыглаа, сорттаары, мал согары, эът аймаа сайзырадыры. Өөрениринин хуусаазы 6 ай. Кичээлдер бо чылдың октябрь 1-де эгелээр.

Ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Өөренигилерни стипендия болгаш халас чемненилге-биле хандырар. Өске хоорайлардан келгеннерге чаа-тайжы [illegible] чурттаалга бажыңындан өрээлдерни бээр. Өөредилгезин дооскан соонда **сургуулдарны Кызыл-Мажалыктың болгаш Кызылдың эът комбинаттарынче ажылдадып чорудар.**

Өөренип киреринче **хараазында документилер негеттинер:** [illegible] ортумак билиглиниң дугаарында аттестат, № 086 ма[illegible] чурттап турар чериниң [illegible] 3×4 хемчээлдиг 6 фото-чурук, билдириишкин.

Бааза бүлүрүдгелериниң адрестери: [illegible] телефоннары 4-14-47, 4-12-39, [illegible] Барыын-Хемчик район, Кызыл-Мажалык суур, эът комбинады, телефоннары 7-67, 3-19.

Документилерни хараазында адрести азугаар чорудар: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14, профтехучилищениң өөредилге килдизи, телефоннары 3-00-57, 3-06-55.

● ● ●

телевидение

СЕНТЯБРЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Фильм-концерт. 9.05 Авам, ачам база мен. 5-тен 6 ай чедир уругнуң өзүлдези, кижизидилгези. 9.35 «Чуртта, Чер!». Экологтуг программа. 10.35 «Партнер». Коммерция медээчизи. 11.05 Свердловскиниң опера театры чалап тур. 11.45 «Пи» демдек адаа-биле. Эртем-тайылбырлыг программаның арыннарында. 12.45 «Бурда Моден» сүмелеп тур...» 13.15 «Келир үеде варпантылаар». Телефильм. 14.15 «Рябинушка» ансамбльдиң концерти. 14.30 Шоу-Кейс бистиң аалчывыс. АКШ-тың баштайгы кинолырының ССРЭ-де хүннери. 15.30 Мультфильмнер. 16.10 Кым кымыл. «Политиктиг чугаалар» деп бөлүктен. 17.25 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады С. Лукин ойнаар (домра). 17.40 «Делегей панорамазы». 18.25 «Криминалдыг салым-чаяа». Уран-чечен телефильм. 1-2 серияларды. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазак черинде. 21.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Торпедо» — «Спартак». 23.50 «Ыры-90». 00.55 — 01.40 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Москваның хореографтыг коллективтериниң концерти. 8.55 Мультфильм. 9.10 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Төрүттүнген чериң кайдал». Биче улустарның ырлары. 9.40 [illegible]

У-ваа, солунун аа!

КАЙГАМЧЫКТЫГ МАЛДАР

«Жигули» автомобиль 60 аът күштүг, а ол хереде 20 тонна чүъкту сөөртүп шыдаар бе? Турган чериндендаа шимчеди албас. А чаңгыс аът бодунуң хуузда күжүбиле 20 тонна чүъкту сөөртүп алгаш, дүрген кылаштап чоруй барып шыдаар.

Аар чүък сөөртүрүнүң талазы-биле аъттың рекорду 22 тонна 991 килограмм. Ону 1957 чылда Форс деп шола аттыг, аар чүък сөөртүр аът (Совет Эвилели) 35 километр чазаглыг орукка тургускан. Ындыг рекордту тургузарга кол чүъкту сөөрткеш чоруптарга, ол оон ыңай кылаштай албас апаргыже чедир орукка чүъкту немей чүдүрүп-ле чоруур ужурлуг.

● ● ●

Черниң уазунуң халыырынга база-ла аът тергиини болган. 1949 чылда Чилиге 15 харлыг Хоуза деп шолалыг аътка сурагдыг мунукчу Ларагиб 2 метр 47 сантиметрни ажа халыткан. Делегей рекорду ол. Узунун халыырының рекорду 11 метр 23 сантиметр турган. Ону кезек үеде кым-даа ажып шыдаваан. Ынчалза-даа 1957 чылда Европаның эң шыырак аът мунукчуларының аразынга черниң узуун халыыр талазы-биле маргылдаа болган. Анаа Германияның Федеративтиг Республиказының төлээзи К. Бергкан Свингер деп шолалыг аъды-биле 22 м 16 см оңгарны ажа халыда берген.

● ● ●

Хүнде 82,15 литр сүт! Магалыг аа. Ол дээрге тоолда эвес, а херек кырында бир инектен сагтап сүт-тур. Делегейниң бо рекордун 1941 чылда Вена хоорайга Совет Эвилелиниң Вологда облазындан барган ярослав уксаалыг инек тургускан. Бир чылда ол 20 муң литр сүт бээр.

Үш көшкеш...

ТЫНЫМ ӨРШЭЭ

Адар-оол канчангаш-ла шал-буд көрүп кээрге, караанга бир-ле кижиниң ар[illegible]

[illegible]

...Ам ол кижиниң, ылап-ла ол, оон мурнунда олурган. Артында эмчи. Адар-оол караан шийипкен. Баш түүлевишаан. Баш аар кемдээнниг иддев. Та канчап барган. База катап угаан осуңдургаан. [illegible]

[illegible]

хөлезилеп тургаш, сеткилин хомудатканнарны айтып бээрге, ол олар-биле чокшур эттээр. Акшаны, араганы база шак ынчалдыр-даа ажылдап алыр аргалыг. Эш-өөрү ооддарның анаа адаар гаарын чүү дээр силер. [illegible]

ындыг бодалы-биле чорупп олурган ооддар, уруглары хөме тавараш, демги чараш кыстың холундан сегирип алгаш, чанчыл болган чүгле оон. Адарның хүлүмзүрүү-биле хүлүмзүрээш, хөй-даа чуве [illegible]

[illegible]

Чечен чугаа

[illegible]

Седен ХЕРТЕК.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 15-ТЕ [illegible]

[illegible]

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ ● редактор — 3-43-34 ● оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17 ● приемная — 3-34-26 ● [illegible] — 3-34-92 ● [illegible] — 3-43-97 ● [illegible] — 3-36-82, 3-36-27 ● [illegible] — 3-34-57 ● [illegible] — 3-34-98, 3-41-23 ● [illegible] — 3-34-49, 3-36-73 ● агроүлетпүр — 3-41-16 ● культура — 3-39-15 ● информация — 3-37-11 ● чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ● [illegible] — 3-37-11 ● чыдурукчулер — 2-27-41 ● [illegible] — 2-32-75 ● [illegible] — 3-43-41

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чамзы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыглаа херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Заказ 24 [illegible]

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 16 воскресенье
№ 212 (14412)
1925 чылдан үндүржүп турар
Өртээ 3 көп.

«ШЫНГА» ЧАГААЛАР:

Депутаттарга саналым-дыр

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы каш хонгаш болур болгай. Улус депутаттары анаа чыглып келгеш, Тыва АССР-ниң тускай догуннаашкынының дугайында болгаш өске-даа чугула айтырыгларны чугаалажып көөр. Ынчангаш сонгукчу кижи болганымда, депутаттарның кичээнгейинге саналдарымны солун арнын дамчыштыр чедирер бодап турар мен.

Бистиң республиканың моон сонгааргы сайзыралынга, ооң хөгжүлдезинге эң чугула идиглиг болур байдал — ССРЭ-биле база РСФСР-биле ооң чугула харылзаазының байдалы, эрге-шөлээзи, аяншинээ. Тыва АССР-ниң эрге-ажыктары моон мурнунда арай кызыгаарлаттырган тургаш, ооң экономиказынга салдарлыг боор тургаш чугаажок, сагыш-сеткил, мораль талазы-биле база ындыг чүүлдер турган деп болур. Ооң-биле маргыжары берге, ол факт-тыр.

Национал айтырыглар талазы-биле алыр болза, частырыглар бо үеге чедир долузу-биле илереттинмээн, ооң уржуктары ам-даа ажып эрттинмээн, ону чоокку үеде ажып эртериниң аргалары, оруктары база орта-ла көзүлбейн турар. Дүвүрелди болдуруп турар чүүлдер ол талазы-биле бар. Ол дугайын билир бис. Байдал ындыг турда Тыва АССР-ниң эрге-шөлээзиниң, ооң ат-алдарының дугайында тодаргай хемчеглер хүлээп албас болза хоржок. Ынчангаш мен бодаарымга депутаттар дараазында айтырыгларны кичээнгейге алыр болза деп күзээр мен. Айтырыг түс черниң девискээринге ында чоннуң бот-башкарлыныр долу эргезиниң дугайында чоруп турар болганда, кичээнгейлиг болуру чугула. Чоннуң долу эргезин ооң төлээлери — депутаттар чыыштарга, хуралдарга илередип, чугаалажып көргеш, ооң түңнелдерин доктаал, чарлык кылдыр доктаадып тургузар ужурлуглар. Бир-тээ, Тыва АССР РСФСР-ниң иштинде турар чүве болганда, бодунуң долу эргелеринден дараазында эргелерни РСФСР-ниң Дээди органынга шиитпирлээр кылдыр чөпшээреп, ажыглаарын бээр. Чепсектиг күштер, дайын база тайбың айтырыы база кижилерниң хамааты байдалының айтырыглары-ла долузу-биле шиитпирлээр кылдыр чөпшээрээр. А арткан айтырыгларны Тыва АССР-ниң дээди органы — Дээди Совет харыылаар кылдыр тургузар.

РСФСР-ниң кеземче херектер база негелде херектериниң талазы-биле хоойлу дүрүмнерин Тыва АССР-ниң девискээринге ажыглаары болдунар деп саназа, эдип чазаарының сөөлүнде, ону доктаадып, сагыырын Чарлык-биле бадылаар. РСФСР-ниң бо хевирлиг өске-даа хоойлу-дүрүмнерин ынчалдыр бадылап, күш кирерин чугула. Шак ынчаар көрбес болза, эрги-ле чаңче кирип, частырыглар катаптаттынар. Чугула бир айтырыгларның бирээзи — кызыгаар айтырыы. Бот-башкарныр, бот-орулга-чарылга-биле ажылдаар үе келген чүве болганда, чер, девискээр айтырыгларынга хамаарылга өскерилген. Чер дээрге экономиктиг хөгжүлдениң кол үндезиннериниң бирээзи, чугула чүүл. Ындыг болганда, Тываның девискээрин ылавылаар, тодарадыр болза эки. Ооң-биле кады состен уштунуп, чогуумчалыг хемчеглерни алыры-биле өске область, крайларның Тыва АССР-ниң девискээринде турар албан черлерин, организацияларын, бүдүрүлгелерин чайлаткаш, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелинге оларны хүлээдип бээр дугайын өөренип көөр.

Үстүнде чугаалаан чүүлдерим сонгукчу, номчукчу кижи мээн, хуумда саналдарым-дыр. Бир-тээ, санал киирип турар болганымда, мындыг чүүлдү база немей чугаалап каайн: тыва дылды Тываның девискээринге күрүне дылы кылдыр чарлаар айтырыгны сонгаарлатпайн, үзе шиитпирлээри чугула.

Даш-оол ОНДАР.
Юрист.

Доораззындан «таарзжыр» кижилер дилээр

СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозта сүт-бараан фермазында мал эмчилеп ажылдап турар мен. Баштан саанчылап турдум. Кедээ ажыл-агый техникумун дооскан соонда, мында ажылдай бердим.

Амгы үеде байдалывыс эләээн нарын — инектерниң турар баазалары кышка четче белеткеттинмээн. Херек черле бүде-ле бээр боор. Мен маңаа өске бир айтырыгның дугайын чугаалап салдым. Хөрек өйүп чоруур айтырыг-ла болгай. Чүл ол, ынчаш? Бистиң совхозта малчын чоннуң социал амыдыралынче [illegible] кичээнгей [illegible]. Фермазы ап [illegible] Саанчыларга [illegible] Бир бажыңнар тар, бичии. Бажыңы шурт чок улус безин бар. Эки ажылдыг саанчыларның бирээзи Долзат Нина, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Чурттап орган бажыңын бускаш, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

ХОСТУГ ИНДИР

Саналдар, бодалдар

О. А. Баранова кижилерниң амыдыралчурттамгазынче шоолуг сагыш салбас. Саанчылар, бистерде тускай өрээл чок. Столовая мун не бар. Магазин чок. Бараанңарны суурда улус үлежир. Автолавка мырыңай хоюар. «Бүрен» совхоз-биле нады бир автолавка халып турар. Саанчыларда ажы-төл хөй. Ясли-садтарбиле хандырылгага ажырбас-ла харын.

Хоочуннарывыс пенсияже чоруп турар. Аныктар бо ажылче шоолуг келикс ебес. Чүге дээрге ында ажылдаар чурттаар байдал багай.

Саанчыларда солуур саанчы шуут чок. Шээжи деп чүве белен көрбес, солуптар саанчылар тывылбас. Бистиң бо совхозта ындыг практика мырыңай-ла чангыл болган. Боттарывыстың (тус черниң) эртем-билиглиг тыва кадрлары (мал эмчизи, зоотехник дээш өске-даа) тускай эртемниг кижилер турда-ла, ыяап-ла дооразындан улус дилээр. Чүге дээрге, ажыл-агыйның удуртукчуларының боттарының сеткилинге таарзжыр чоок улузун ажылдадырын күзээрлер. Хой-ле чыдарда мыннап келдивис.

Улус аайында ол эът дег, аксывыс шып алгаш, чөпшээрежип-ле олурар байдалдан уштунзувусса эки эвес-пе деп бодаар кижи-дир мен.

Елена НАЖЫК.
Фермада мал эмчизи.
Каа-Хем район.

Найыралдыг чурттап көрээлиңер

Шырайларывыста кем чок арыг хүлүмзүрүг чайынналып, эге класстың эжиин ажып, эртиини артап кирип келген ынчангы курзук, чаптанчыг бичии чаштарга, бистерге, баштайгы башкывыстың номчуп бергени бир ындыг тоолду сактып көрээлиңер.

Оолдары аразында эп-найырал чок, чөңшүр боорга, адазы ашак ширбиниш эккелгеш: «мону сып көрүңерем» дээн. Оолдар бүдүн ширбиништи сып шыдаваан нар. Ынчаарга ашак ширбиништи часкаш, тарамык сыптарны чаңгыстап сыктырарга, солдары ону белени кончуг күүседип каан нар.

«Бүдүн ширбиништи сып шыдаваанар, оолдарым, аранарда найыралдыг чурттаңар. Аранарда эп чок адырык чоруур болзуңарза, силерни кым-даа тиилеп каап болур» деп түңнелинде адазы оолдарын чагыыр ышкаш ийик.

Ук тоолда ашактың эп-найырал дугайында чагыг-сөзү бистиң бо үедеги чурттаалгавыска база дорт хамаарылгалыг-дыр. Таптаашкын үезинден чаа амыдыралче шилчип кирип турарывыс бо үеде, биске бергелер черле таваржыр. Ону сеп-мен дишпейн, эгин кожа ажылдап олургаш, ажып эртери күзенчиг. Аймак-сөөк ылгажыры дээрге эң-не багай, амыдыралга дужаныг халдадыр бужар чүвениң бирээзи ол. Ол айтырыг Тывада чидигленген, харын-даа холун эртип турар кылдыр төп солуннарга үнген чүүлдерде бижип турар. Оларның хөй кезии ныгуудуг чүүлдер болганын билир бис.

«Куш төлү каяа-даа ужар, кижи төлү каяа-даа чоруур». Улустар аразының найыралын баксырадып, совет ниитилелге таарышпас шовинизмниң хирлиг дугуюн шимчедирип оралдажып чоруур, ажылынга харыысалга чок журналистерге кеземче хүлээвес чүл?

Тыва чон төөгүден төрелзек, сеткилинден хүндүлээчел чон боор «Ажиинни кижиге дениве, бодунну богдага бодава» деп бо үлегер домак безин тыва кижиниң сеткилиниң бичевзин чугаалап турар. Чүү-даа чүве кадар-казыырлыг. Тояап кылаштажып чоруур, ажыл, амыдырал билбес чалгаапайларның үүлгедиглери дээш, бүдүн нацияның боскундан ап, карартырга окта болбас херек.

Черле ынчаш, кижи болганының боданыр үези келген-дир. Чурт экономика талазы-биле улуг бергелерге таваржып турар. Чоннуң аъш-чем болгаш өске-даа бараанңар-биле хандырылгазы кызагдаан. Бо бүгү бергелерни ажып эртери дээш, үстүнде тоолда ашактың күзээни дег, эптиг, найыралдыг чурттап көрээлиңер.

Алексей САЛГЫН-ООЛ

Сүмележиксээн чүүлүм

[illegible]

Намгылдай МОНГУШ.

ПЛАННЫ КҮҮСЕДИРИ — ОРУЛГАНЫ АЛЫРЫ

Бо чылдың үшкү кварталы удавас доостур. Республиканың кедээ ишчилери мал продуктуларын күрүнеге садар талазы-биле планныг даалгаларын канчаар күүседип турарыл? Мындыг айтырыгны ыяап-ла салыр апаар бис. Чүге дизе үе эвээш арткан. Хамык ажыл капсырлашкан.

Эрткен сес айларда бистиң ажыл-агыйларывыс 23299 тонна сүттү, 10037 тонна эътти, 694 тонна дүктү күрүнеге саткан. Ам бо айның дургузунда 7461 тонна сүттү, 10713 тонна эътти, 676 тонна дүктү садары арткан. Моон алгаш көөрге, ажыл дыка улуг-дур. Эң ылангыя дүк, эът дужаар талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алыр, бар-ла арга-курлавырларны ажыглаар ужурлуг-дур бис.

Бо хүннерде Кызыл-Мажалыктың, Кызылдың эът комбинаттарында, «Тыва» биле «Суг-Бажы» совхозтарда дужаар хөй малды эккелген туруп турар. Үшкү кварталда эът планын Кызыл хоорай 116 хуу кылдыр күүсеткен. Республикада эң эки көргүзүг бо. Ынчаарга Таңды биле Кызыл районнар 73—75 хуу чедиргилээн. А тус-тус ажыл-агыйлардан куш фабриказы, «Шамбалыг», «Суг-Бажы» совхозтар ажыр боттандырган. Ол ажылын ам-даа уламчылап турар.

Эрткен айларда агаар-бойдус шириин, чамдык районнарда кац-халыын болган. Ол чоруун малдың семиртилгезинге салдарлыг болганы билдингир. Арган малды күрүнеге садарын кым-даа албадавайн турар. План-на дээш хөй, арган малды дужаар болзувусса, күрүнеге база совхозтарга-даа каража. Күрүнеге эът дужаарының темпизи ыдыы болуп келгениниң бир кол чылдагааны агаар-бойдус-та-даа эвес, а садар малдарны аңгылавайн, немей чемгербейн турарывыста. Шак ындыг чылдагаан-биле үшкү кварталдың планын Мөңгүн-Тайга — 7 хуу, Өвүр — 30, Эрзин — 32 хуу күүсеткен дизе частырыг чок. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг, «Кара-Хөл» база СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтар (директорлары С. Монгуш, Н. Ооржак, Х. Дамба-Даржаа) планныг даалгаларын дыка багай күүседип, 30 хуу безин чедирбээннер.

Күрүнеге мал садар талазы-биле ажыл-агыйларның сонуургалын бедидерибиле РСФСР-ниң чазаа доктаал хүлээп алган. Ол документ бо чылдың сентябрь 15-тен эгелеп күштүг болур. Тергиин семис бода малдың 1 килограммының өртээ мурнунда 1 руб. 70 көп турган болза, ам 5 руб. 04 көпеек, а шээр малдың мурнунда 2 руб. 32 көпеек турган болза, чаа өртээ 5 руб. 88 көпеек апарган. Ортумак күштүг бода малдың эъдиниң бир килограммы мурнуку-зундан 2 руб. 78 көп, хой, өшкүнүү 2 руб. 17 көпеек улгаткан. Моон алгаш көөрге совхозтар чүгле шынарлыг эътти дужаагаш, хөй орулганы киирип ап болур-дур. Ол ышкаш хаванның, куш эъдиниң өртээ база дыка улгаткан. Ол өртектерни АҮК-терде, совхозтарже чоруткулаан. Ол ышкаш мал хүлээп алыр черлер база алгылаан.

Ам малды семиртип азыраарынга кончуг таарымчалыг үе келген. Изиг чок, ол ышкаш ымыраа-сээк база эвээжээн. Чай дургузунда мал шору семирээн. Бо эптиг үени ажыглаар херек.

Мал ажылының бир кол чугула продукциязы — сүттү бүдүрер болгаш дужаар талазы-биле Таңды, Эрзин, Чөөн-Хемчик районнарының ажыл-агыйлары чүткүлдүг ажылдап турар. Олар тос айларда күрүнеге сүт садар планын 85—90 хуу чедире бергеннер. Тус-тус ажыл-агыйлардан «Тыва» совхоз 153, «Революцияның чалбыыжы» 119, «Кызыл туг» 100 хуу күүсеткен. А хожудаң турарларга «Мөген-Бүрен», «Ишкин», «Кызыл-Даг», «Ак-Чыраа» совхозтар хамааржып, даалгаларын чүгле 16—47 хуу чедирген. Июль—сентябрь дээрге малдан хөй болгаш чиик өртектиг продукцияны алырынга дыка-ла таарымчалыг үе болгай. Ону ук ажыл-агыйлар чүге эки ажыглаваанының ол? План күүселдези дээш бот-харыысалга чүге кудулааның? Бот-башкарылга-ла дээш ынчаар ажылдаарга орулга кирбес. Ындыг болганда ажылчыннар чүнү алырыл, социал-экономиктиг айтырыгларны канчап шиитпирлээрил?

Ам чаңгыс ай дургузунда 7461 тонна сүттү садар ужурлуг-бис. Хүнде 106—108 тоннаны республика садып турар. Мындыг тарылгада планны канчап күүседирил деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Ам канчаарыл дээрге саар инектерге немелде чемни бээр, хууда дузалал ажыл-агыйдан саржагны, сүттү садып алырын шалыпкын болгаш билдилиг организастаар херек. Сүт ковудедириниң талазы-биле бисте эки дуржулга бар. «Көк-Тей», «Революцияның чалбыыжы» совхозтар. Дуржулга станциязы хүнде бир инектен 8-10 литр сүттү саап ап турар. Бир эвес езулуг ажылдаар болза, черле арга бар.

Бодунуң планын күүседири-биле Кызылдың куш фабриказы (директору Л. Т. Килин) база эки ажылдап турар. Эрткен чылдың бо үезинге бодаарга, 6 муң 195 муң чуурганы хөйнү саткан. Ам чыл төнчүзүнге чедир 7-8 миллионну пландан ажыр садар орулга [illegible]

Үлетпүрге эң чугула чиг эттип бирээзи — дүк садарының планын күүседири бисте арай бергедеп турар. Сентябрь 1-ге чедир 694 тоннаны дужаап алган бис. Ам ооң чылдагааны чүдел? Бирээде, чамдык ажыл-агыйларның дужааганы дүгүнүн документилерни районнарның статэргелелдеринде кирбээн, ийиде, ажыл-агыйларның дужааган дүгү Черногорскиде ам-даа хөй, ооң документилерин база-ла тургуспаан. Агроүлетпүр эвилелиниң специалистерниң санап турары-биле алырга, республика чыл планын күүседип болуруңуң аргалары бар. Ажыл-агыйларның боттарында база районнарның белеткелдер конторалар ының складтарында дүк эвээш эвес. Ол ышкаш ырак та малчыннарның чамдыктарында дужаар ужурлуг дүк бар.

Күрүнеге дүк дужаар даалгаларын «Эйлиг-Хем», «Ак-Чыраа», «Кызыл тараачын», «Таңды сыны», «Мөрен», «Тиилелге» база Ленин, Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтар күүседипкен. Олар дүк садарын уламчылап турар. А районнардан Бай-Тайга мурнап, планын 92 хуу чедирген.

Мал продуктуларын күрүнеге садарынга республиканың чурттакчыларының хууда дузалал ажыл-агыйлары улуг рольдуг боор турар. Тодаргайлаарга, олар 8 айлар дургузунда 1583 тонна эътти дужааган. Эң ылангыя Кызыл хоорайның чурттакчылары 313 тонна, Таңды 202 тоннаны дужааган.

Бо талазы-биле ам мындыг чүүлдү барымдаалап көөр апаар бис. Чүл дээрге хуу ажыл-агыйында малын улус күзүн аажок хөйү-биле садар. Ынчан мал түлган семис болур. Бистиң чамдык ажыл-агыйларывыс, белеткел конторалары-даа мал садып алыр талазы-биле организас чок чоруун көргүзүп, транспорт тыппайн баар, а чамдыкта улуска төлеп бээр акшазы чок болгулаар. Кыш дужериниң бетинде, чурттакчы чон боттарының артыкшылдыг малын ыяап-ла садарын бодаар. Ынчангаш ол үени аажок эптиг ажыглаар херек.

Чайгы үеде улус хууда ажыл-агыйындан хөй сүттү база садар аргалыг. Ынчаза-даа ону база-ла ажыглавайн баар-дыр бис. Хөй мал, сүт, дүк дужаар улусту бүгү талалыг деткиир херек. Тывыңгыр-ла болур херек. Черле бир арга турар болгай. Бот-орулга-чарылга, бот-акшаланыышкын үезинде чүгле ынчаар ажылдаар апаар бис. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, малчын кижи болза кодан ында чүү барыл, ооң-биле амыдыраар аргастаныр. Ынчангаш ажыл-агыйын санаар, сайгарар, чүнү канчалза эки дээрзин дилээр, тыптынар апаар.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң килдис эргелекчизи.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫ

Россия парламентизиниң сентябрь 14-те болган эртенги хуралын Б. Н. Ельцин даргалаан. Дүне Свердловскиге халап болган дугайында депутаттарга ол дыңнаткан. Волгоградтан үнген Як-40 самолет Свердловск аэродромунга хонуптарынга чедир бүдүн чартык минута артканда, аварияга таваржыкан.

124 кижи чораан ол самолет тарып каан шөлге кээп дүшкен. Ооң түңнелинде үш пассажир болгаш экипажтың бир кежигүнү өлген. 24 кижини эмнелгеге аппарып чыттырган. Эмчилерниң чугаазын бүзүрээр алырга, оларның амы-тынын камгалап ап болур. Халап болган черже комиссия дораан чорупкан.

Тывыңгыр ажылдаарының хостуг зоналарының дугайында айтырыгны сессияга база катап көдүрген. Ындыг зоналарны тургузар дугайында шиитпирлерни далаш хүлээп ап, юридиктиг үнделелиннер-биле быжыглавайн турар, ынчангаш ол шиитпирлер багай уржуктарга чедирип магатчок дээрзин депутаттар боттарының саналдарынга демдеглээн. Чижээ, Ленинградтың хостуг зоназында «Источник» завод чагыкчыларының эрге-ажыын барымдаалавайн, бодунуң продукциязын — аккумулятор пластиналарын даштыкы чурттарже үндүр садып турар. Ооң түңнелинде Соңгу Кавказта 26 муң комбайн ажыл чок анаа туруп каан. Ында байлак дүжүт улуг чидириге таваржып эгелээн.

«Ямаз бүрү» айтырыгларны сессияга база чугаалажып көрген. «Россия» аал чылгар бажыңының чанында майгыннаарган тургустунган хоорай жыгаш дугайында айтырыгны чамдык депутаттар көдүрген. Ында кижилерни дүвүредип турар айтырыгларны сайгарар соруглалыг депутаттар комиссиязын тургускан.

Ооң сөөлүнде депутат В. С. Полосин «Чүдүүр чүдүвезиниң хостуг[...] дугайында» РСФСР-ниң хоойлу төлевилелин депутаттарга таныштырган. Хоойлу төлевилелиниң чамдык чүүлдерин чедир ажылдап кылыры чугула дээрзин депутаттар айыткан. Хоойлу төлевилелин кол[...]ында чүүлдүг деп санаан доктаалды сессия хүлээп алган. Төлевилелди чедир ажылдап кылыры-биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң комитеттеринге база комиссияларынга дамчыдып берген.

Чапсар сөөлүнде хуралдар Россия парламентизиниң палаталарынга болган.

(СЭТА).

ИНФОРМАЦИЯ ТӨВҮН ТУРГУСКАН

Партия Кызыл хоорkомунуң чанында партияның иштики ажылының талазы-биле информация төвүн тургускан. Ол болза партия эге организацияларының, партбөлүктерниң ажылының дуржулгазын шиитпирлээр болгаш нептередип тарадыр, партия эге организацияларынга, партия бөлүктеринге эде тургустунуушкунуң үезинде партия ажылының арга-методтарын чаартырын шиңгээдип алырынга дузалаар сорулгалыг.

Информация төвүнүң чөвүлелинде идепкейлиг коммунистерни киирген, олар партия хоорай комитединиң планын ёзугаар хөй-ниитичи эгелээшкин-биле ажылдап турар. Төптүң чөвүлелиниң кежигүннери партия активиниң хуралдарынга, партия хоорkомунуң пленумнарынга, партия эге организацияларының секретарьларының семинарларынга болгаш партия хоорkомунуң бюрозунга, пленумунга айтырыглар белеткээринге киржир.

(Бистиң корр.).

СОРУЛГАЗЫ ШЫЫРАК УЛУС

Саян ындындан чагаа «Шын» солунга парлаттынган соонда, «Совет Тыва» совхозтуң саваң presstep турары звенозунга барган мен. Ол ажылчыннар Красноярск крайның Ермаковск районунуң Щетинкин аттыг совхозунда улус. Звенону Михаил Монгуш удуртуп турар. Шөлге ажылдап турган чоң дыштанган, үе орайтаан болза-даа бистиң ажылчыннарывыс КамАЗ-та саван чудуртуген, ону доозуптар дээш взириинге берген турлар. Ооң бичии-ле мурнуу чарыында совхозтан чорутканы чаа presстекчини дүжүрген болдулар. Ынчангаш оларның ажылы улам-на шапкынчыыр.

— Күжүр эрлерни, күзел-соруу күштүг-ле-дир. Шак мындыг орай-даа болза, күжениишкинниг ажылдап турар — деп, мээн-биле кады келген кол инженер Маадыр Мижитович Санчат сеткил ханып чугаалады.

Ырактан чүве алыр дээн улус ынчалдыр ажылдаар херек. Аңгыр-оол Дары-Сүрүң, Михаил Монгуш, Аяс Даваалай, Алексей Натпит-оол олар кызымак-ла-дыр. Бо звено ам совхозунче 150 тонна presстээн саванны чудурүп чоруткан. Ам-даа саваң хөй. Ынчангаш ийиги прессти аппарып бергени ол. Бо ийи коллектив аразында чарыштыг ажылдап кирипкен.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

Сентябрь 16 — Арга-ыяш ажылдакчыларының хүнү

Сибирьниң Ока болгаш Зима хемнери-биле ыяш салдадыры дөртен чыл бурунгаар эгелээн. Ыяш белеткээр черден демир-орук станцияларынга чедир чыл бүрүде хөй миллион кубометр ыяшты ол хемнер биле салдадып чедирген...

Ол-ла үеде дыка хөй чудуктар суг адаанче база кирген. Хемнерниң уйун арыглап, ында чыдар чудуктарны ажыглаар талазы-биле кооперативти тывыңгыр кижилерниң эгелээшкини-биле тургускан. Кооператив кежигүннери үш муң чартык кубометр ыяшты суг адаандан ужулган. Суг адаанга чыткан чудуктар чүгле ирип-ээзи эвес, харын Сибирьниң дыт ыяжының шынары улам экижээн болган. Ындыг ыяшты эт херекселдер бүдүреринге база бажың тударынга калбаа-биле ажыглап болур.

Ынчалзажок суг адаанга чыткан чудуктарны болбаазырадып кылырының тускай технологиязы болгаш хирээзи амга чедир кылдынмаан. Ынчангаш ол чудуктарны колдуунда адагаштар кылдыр ажыглап турар. А «Ока» кооперативте бодунуң техниказы ам-даа чок, ынчангаш хөлезилеп алган техниказы биле ажылдап, өреліг болуп турар. Суг адаандан ыяшты уштур хемнер уйун арыглаар дээш кооператив кежигүннери күжениишкинниг ажылдап турар. Оларның ыяжын чурт иштинде садып алыр черлер чок болза, даштыкыже садар апаар.

ЧУРУКТА: хем суунуң адаандан ужулган ыяшты түдүруп турары.

Э. Брюханенконуң фотозу (СЭТА).

(Арга-ыяш ажылдакчыларының хүнүнүң дугайында материалдарны солуннуң 4-кү арнындан номчуур силер)

Партийжи амыдырал: секретарьга сөс

ШҮГҮМЧҮЛЕЛ ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАР

Коммунист бүрүзү кандыг-даа четпестерге эптеш чок болурунга, бо бүгү [illegible] чайладырын [illegible] рарынга. Бүгү [illegible] нарга үлегер [illegible] кезээде бүгү чүүлдерге бедик принциптиглиг болгаш партийжи негелделиг чорукту илеретпээн турарынга сонуургалдыг. «Коммунистерниң хүлээлгези — бодунуң шимчээшкининиң кошкак талаларын чажырбас, а олардан дүрген болгаш бот-туг адырлып алыр төлээде, оларның ажыы-биле шүгүмчүлээринде» деп В. И. Ленин өөреткен. (Чог. долу чыындызы. т. 41, арын 184).

Бо ленинчи негелделер СЭКП-ниң Уставында илереттинген болгаш быжыглаттынган. Шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди калбартырын, четпестерни диди-биле илередирин болгаш оларны чайладырын чедип алырын, хөөрем, бот-тоттунар, бот-оожургаар, түс черниң эрге-ажыын хараар чоруктарга удур демисежирин, шүгүмчүлелди кызар дээр кандыг-даа оралдажыышкыннарга ойтур шавыышкын бээрин, партияга болгаш күрүнеге когарал чедирер дег кандыг-даа хөделиишкиннерге удур демисежирин, ол дугайын партия органнарынга, СЭКП ТК-ге чедир дыңнадырын Устав хүлээндирип турар. А коммунист бодунуң ол хүлээлгелериниң чедиишкиниг күүседип шыдазын дээш партия хуралдарынга, конференцияларынга, комитеттерниң пленумнарынга кандыг-даа коммунист, сон ээлеп турар эрге-дужаалы хамааңчокка, шүгүмчүлээр эргени аваа Устав тыпсып турар. Ынчангаш шүгүмчү[illegible] рар. Устав чүгле ону чарлап турар эвес, харын коммунистер боттарының ол хүлээлгезин моондаг [illegible] күүседип шыдазын, эргезин ажыглазын дээш, шүгүмчүлел дээш оларны кызыл-кыяр чоруктан камгалаар сорулгалыг эргежок чугула магадылалды баш удур көрүп турар. Устав ёзугаар алырга, шүгүмчүлел кызар болгаш шүгүмчүлел дээш истеп сүрүүшкүн талазы-биле буруулуг кижилерге партияның шыгыы хемчээн (СЭКП-нии хүрээлелинден үндүреринге чедир) хүлээдир.

Бир эвес кижи чүгле шүгүмчүлел кылыксааш, азы хыы ханганын илередир дээш шүгүмчүлеп, сон чугаалары авыязын хевирлиг болур болза, ындыг шүгүмчүлелде ленинчи болгаш ёзулуг партийжи чорукка дөмейлежир чүү-даа чок. Ол дээрге партияның болгаш совет улустуң кезээде шиитпирлиг удурланып келгени шүгүмчүлексирек хоозун чорук болур.

В. И. Ленин ажыл-херекке шүгүмчүлел болгаш өске угланыышкынныг хоозун шүгүмчүлелди ылгап билиринге өөреткен. Ынчангаш ол шын эвес шүгүмчүлелдиң чылдагааннарын созуургап көөрүн сүмелеп чораан. Шүгүмчүлел болгаш бот-шүгүмчүлел бистиң амыдыралывыстың кандыг-даа талазынга хамаарышкан болза, ам-не ажыктыг болзун дээш партия сагыш салып турар. [illegible] даар. Оон башка ол [illegible] чүлчүрүүшкүн болуп артар болгаш [illegible] шүгүлдадыр.

Шүгүмчүлээрде чогуур шиитпирлиг чорукту илередири, кайы-бир кижи-биле харылзаазын баксырадыптарындан сезинмези болгаш таарымча чок чоруктарны бодунга алырындан кортпазы херек дээрзи билдингир. Шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди шупту кижилер болур-чогууру-биле көрүп турар деп ам-даа санап болбас. Чамдык ажылдакчылар ону аарышкылыгзынып хүлээп ап турар. Оон чогуур түңнелдерни кылырының орнунга олар шүгүмчүлелди чигзиничиг болдуруп, шүгүмчүлекчини кандыг-бир арга-биле кезедирин оралдажыр. Эң-не чоптуг болгаш ажыктыг саналдар безин дужуметсиг, сагыш амыр чорукка таваржып, чамдык кижилерниң удурланыышкынын болдура бээр таварылгалар бар.

Четпестерни илередири, оларны хөй-ниитиниң, коллективтиң судунга кийрери — ол дээрге шүгүмчүлелдиң чүгле бир талазы-дыр. Оон бир өске, сон бичие эвес, харын-даа улам чугула ужур-дузалыг талазы — частырыгларны болдунар-ла дүргени-биле ажып эртеринде болуп турар. Чамдык кижилер янзы-бүрү четпестерге удур изиг-биле [illegible] чугаалап, азы өскелерниң сагындырыгларының чоптуун [illegible] ... Ындыг кижилер шүгүмчүлептерге, оон [illegible] хүлээп ап, [illegible] кыжаныр, коллективтен удур кызарын оралдажыр-даа болгулаар. Өскелерниң шүгүмчүлелдиг саналдарын [illegible] тоовас, оларны үнелээр хөөн чок болур.

Шүгүмчүлелге кезээде [illegible], четпестерни болгаш частырыгларны [illegible]. [illegible] фактылар-биле партия организациялары улам хөй таваржып турар. Ол бүгүнү шүгүмчүлелдиң кызарының бир янзы хевири кылдыр көөрден өске арга чок. Коммунист, ак сеткилдиг ажылдакчы бүрүзү ындыг чорукту чүгле боду болдурбас эвес, харын шүгүмчүлелди кошкадыр болгаш кызар дээр оралдажыышкынны кымның-даа талазындан илередип келир болза, аваа удур эң-не шиитпирлиг арга-биле демисежир хүлээлгелиг. Ону партийжи болгаш хамааты арын-нүүр, оон моральдыг хүлээлгези аваа дагзып турар.

Шүгүмчүлелдиң эң не массалыг индири — төп болгаш чер-черниң парлалгазы, массалыг информация чепсегтери болуру [illegible] ... дыр болгаш мегелеп харыылаар, тоол корбес буруулуг кижилерге партияның болгаш [illegible] харысалгазын хүлээдир ужурлуг. Парлалганың шүгүмчүлелин тоол көрбес, шүгүмчүлээни дээш ак сеткилдиг кижилерни истеп сүрер чоруктуң фактыларын партия амыдыралының ленинчи нормаларын хажытканы, [illegible] удурланганы база шелекчи чорукка болгаш чогаадыкчы идепкейге шаптыктаар дээн оралдажыышкын кылдыр көөр херек. Допчузу-биле чугаалаарга, партия организациязы бүрүзүнүң сорулгазы — ажылдакчы бүрүзү шүгүмчүлел дээш [illegible] бээринден кортпайн, кандыг-даа четпестерге болгаш туразында ажылдаашкыннарга удур диди болгаш ажыы-биле шүгүмчүлеп шыдаар, оон үнүн кичээнгейлиг дыңнаар, саналдарын болгаш бодалдарын ыяап-ла көөр, ол талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыр дээрзинге бүзүрелдиг болур ындыг таарымчалыг байдалдарны бодунуң коллективинге тургузары болур. Ынчан шүгүмчүлел болгаш бот-шүгүмчүлел чедиишкиниг калбарар, сон дээштиг бедиир.

Биче-оол ДОЮНДУП.
Берт-Даг кодээ Советинде партия эге организациязының секретары.
Тес-Хем район.

Кызылдың педагогика институдунуң студентилери чаа өөредилге чылында өөренири-биле чыглып келгеш, дужут ажаалдазынга киржири-биле ажыл-агыйларже чорупканнар. Эрткен дыштаныр хүннерде ол институттуң бирги курузунуң студентилери Таңды районнуң ажыл-агыйларында чеде берген. Оларның чамдызы Межегейниң шынааларында тараап ногаа, картофель аймаап ажаарлар.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың педагогика институдунуң бирги курузунуң студентилери болгаш шефтээшкин ажылдарын организастап, башкарып турар башкылары.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

Малга хөй, шынарлыг чем баазазы дээш

Темпизин кошкатпаан

Бии-Хемде «Өөк» совхозтуң мал чеми белеткекчилери ниитиниң малын кыштан хүр-менди ажырар дээш бо... хүннерде шудургу ажылдап турар. Тарлаг-Аксында мал чеми белеткеп турар ажыл-ишчилер баштайгы хүнүнден эгелээш мурнакчыларның одуруунга чоруп келген. Ажыл-агый ниитизи-биле 8000 тонна силосту «түжелеп» алган. 1040 тонна эки шынарлыг сиген, 220 тонна сенаж, 82 тонна витаминниг сиген далганы белеткеттинген.

Тарлаг-Аксында бригадада 20 кижи ажылдап турар. Олар 260 гектар черниң ногаан массазын бо хүннерде ажаап алгаш, силос оңгарларында салган. Ногаан масса ажаалдазында Валерий Турипшев, Андрей Бай-Кара, Ким Ондар, Орусаай Байыр планныг онаалдаларын доктаамал ажыр күүседир, мурнакчыларның одуруунда чоруп турар. Чолаачылар Андрей Калинин, Олег Чамзы комбайндан силос оңгарынче ногаан масса сөөртүлгезинде шалыпчы ажылдап келген.

Мал чеминиң белеткелинде кижилерге поварлар Роза Уйнукпан, Ульяна Иргит амданныг чемни белеткеп берип турарынга сигенчилер өөрүп четтиргенин илередип келген. Малга четчир чемнерни белеткеп алыр дээш Тарлагның сигенчилери ажылдың темпизин кошкатпайн, ийи дакпыр күжениишкинниг ажылдап турар.

Манай-оол ОЮН.

Черниң ээзи болурга...

«Х Улуг хурал» совхозта И. А. Клюевке удурткан арендалыг звено сөөлгү үеде үк ажыл-агыйга картофель, кукуруза, сиген өстүрүп бээр хүлээлгелиг. Бо чылын звенода 17 кижи бар. Ёзулуг-ла интернационалчы коллектив ол. Оон кежигүннери орус, тыва, хакас ажылчыннар. Корум-чурумнуг, найыралдыг. Ажыл шагы үзер кижи турбас.

Керээ ёзугаар бо коллектив 538 гектар шөлдү алган. Аңаа 220 гектар тарааны, 200 гектар кукурузаны, 88 гектар хөй чылдыг сигенни тараан. Планы — бир гектардан 14 центнер тараа культураларын, 150 центнер ногаан массаны база ниитизи-биле 530 тонна картофельди алыр. Нийти продукциязының түңү 260 муң рубль.

Ам оларның кылган ажылының чамдык түңнелдери үнүп турар. Хөй чылдыг сигенни баштай кескеш, оон бир гектарындан 20 центнер дүжүттү алган. Ам ийиги дүжүттү алыр, ол шөлдү база катап шынарлыг суггарган. Ынчангаш планчаанындан 75 тонна сигенни хөйнү алыр арга барын Иван Аркадьевич чугаалады.

Звенонуң кежигүннериниң Анатолий Клюев, Солдат Давакай, Валерий Байкара, Иван Клюев олар кызымак ажылдап турар. Совхозтуң талазындан машина-техниканы база быжыглаан. Ынчалза-даа артык кезектер чедишпес, кывар-чаар материалдар үзүктели бээр. Ол чорук моон соңгаар дужут ажаалдазынга дыка-ла шаптыктыг болуру чугаажок. Ынчангаш сорукту бо коллективке районнуң база совхозтуң-даа удуртукчуларының талазындан практиктиг дуза херек.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Кызыл район.

Планын ажырар

«Хемчик» совхозтуң сураглыг механизатору «Күш-ажылчы алдар» орденниң үшкү чергезиниң эдилекчизи Амыр Кара-Салдың механизастаттынган звенозу 662 тонна сиген белеткээр даалганы алган. Чаъстыг хүннер шаптыктаза-даа, бөгүнге чедир 487 тоннаны кескеш прессттээн.

Бөгүн оон звенозу Боом-Адаа деп черде арткан 97 га хөй чылдыг сиген шөлүнче кирип, планын 763 тонна кылдыр ажыр күүседирин хүлээнгеш, ажылдың темпизин дүргедеди берген. Трактористтер Вячеслав Саая, Руслан Кара-оол, чүдүрүкчүлер Михаил Хертек, Никита Хомушку, Анатолий Саая шалыпкын ажылдап турар.

Шөлде улус чок, а кудада ээзирик

Бистиң «Кызыл Даг» совхозта мындыг болгулаар-дыр. Азы өът-сигенниң үнгени пат бе? Чок. Сиген 1989 чылдаазындан канчап-даа дудаан чок. Ийе, харын сигеннээр өйде чаъстап турганы шын чүве. Ынчалза-даа аңаа канчап-даа сылдап болбас. Малга чемни белеткээр деп бодаар болза, шуут-ла демисежир апаар.

Мал чемин белеткээриниң үезинде бистиң совхозтуң кедээ Советтиң-даа удуртукчуларының, специалистериниң бистиң чылын чогуп шуут-ла кайгаар мен. Эртен конторага чыглып келгеш, «беш минута» дээн соонда ынча баргаш, сураг-ла баар. Хамык машина-техника контора даштынга [illegible] теннээр. Ынчап турда, дужаш чедер. Ынчап кээрге бир чолаачы чиде чаңгыс рейс кылыр. А чамдыктары кайда-ла арагалыг калдарчы сигеннеп турганы, боду баш мининип, [illegible] Шын харын дузалашпайн канчаар. Ынчалза-даа хамык ажыл планныг хуваалдалыг болур ужурлуг.

Мурнунда Кызыл-Дагның улузу хол кадыыры-биле аажок-ла сигеннээр бис. Девискээривистиң нииги байлалы-даа ындыг: шөлдер оңгулчингыл, даштыг, арык-бүга үчүндан кезер апаар. Ам эде тургустунуушкун үезинде ындыг чүве бе, чүгле техника-ла дээр. Ону организастап база шыдавас-тыр.

Ажыл-агыйжы звенозистиң дугайында чаңгыс чижектен кийрейн: август 25-те «Кызыл Даг» совхозка 4 куда болду. Сигенчилериниң кидин түлүк чези. Хүн база аажок аяс, эптиг болду. Шартылаараныын ынчаан хөглүг үннери кудаларга аян туткан дег, шуут-ла чиртилээр, аңа үрер хөгжүмге чөөр. Аяс хүнге амыраан турганнары ол. Ол хүн чоннута ажылдаан кижи ноотуп бери. Дөрт кудага адак дизе 120 кижи киришкен. Ынча кижини сигенче звенолардан болза көрем, кайы хире улуг үүлени бүдүрүп каапкан болур турганыл? Ийе, кудага удур эвес мен, Ынчалза-даа өйлүг болгай. Баштай ажылын кылып алгаш, оон кудалап, [illegible] ке дүрүп турган болза!

Өът сиген оңуп тур. Тайгалар бажында хар чаапты. Тарып алган бичиивис звенода сигенни мал-маганывыс саза базып, амырап дойлап-ла турлар. Черле ынчап тараа сиген шөлүн мал саза базар, ол талазы-биле дирекция, кодээ Совет-даа хемчег албас дугайын мурнунда база улус биле турдум. Та чүге ындыг чүве, кербээн, дыңнаваан хевирлиг, директорувус К. Чүлдүм, кодээ Советтиң күүскомунуң даргазы Ю. Салчак аңаа сагыш амыр чорупп турар-ла хевирлиг дирлер.

Ангор ошкулуг чонар дыштан чалаар шевердер чүрту — Кызыл-Дагны ам как чаар бис, кым кезер? Сигенивис чүге звенолар эргим кыдыл дагжылар? Чөгенчии бисти аа!

Григорий САРЫГЛАР.
Бай-Тайга район.

Партийжи информациялар

РСФСР-ниң Компартиязының Тес-Хем райкомунуң ээлчеглиг пленумунга «РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-херектериниң программазының төлевилелиниң дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди партия райкомунуң ийиги секретары Б. К. Шомбун кылган. Илеткелчи болгаш санал берген пленум кежигүннери, активтер партияның ат-алдарын, коммунистерниң баштайгы ролюн көдүрериниче, районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринче угланган чугула айтырыгларны көдүрген. Партия эге организацияларының дайынчы арга-шинээзин бедидер, чурттаалга түвүнү дүргедедир, аъш-чем болгаш өске-даа программаларны, бойдус камгалалының айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээриниң дугайында тодаргай саналдарны киирген. Пленум чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган.

Партияның Тес-Хем район конференциязын бо айның 28-29 хүннеринде эрттирерин пленум шиитпирлээн.

Моторк ТИРЧИН.

• • •

Партия Моңгун-Тайга райкомунуң ээлчеглиг пленуму болуп эрткен. Районнуң партия организациязының адын өскерткен. РСФСР-ниң Компартиязының Моңгун-Тайга район комитеди кылдыр адаагын шиитпирлээн.

СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырар талазы-биле бирги ээлчеглиг пропагандистчи болгаш организастыг хемчеглерниң планын бадылаан. Ында районнуң коммунистериниң база ажылчы чонунуң ортузунга чорудар партийжи организастыг, идеологтуг ажылдарны, ону харылаар эштерин болгаш өске-даа чүүлдерин киирген.

Партияның район конференциязын бо чылдың октябрь 1-2-де чыылдырар дугайында шиитпирни пленум хүлээп алган.

Хурал ЧҮЛЬДҮМ.

Редакцияга чагаа

МОГАГ БИЛБЕС КИЖИ

Сүрүң Саяны бичиизинден тура-ла албан ажылын кылып келген деп болур. Ол школачы чылдарында Эрги-Барлыктың чайлаг школазынга пионер отрядының даргазы болуп турган. Аңаа бичии оолдуң кызымак, ак сеткилдиг ажылдааның үнелеп көргеш, Чөөн-Хемчик районнуң чайгы пионер лагеринче чорудуп-даа турган. Оон улаштыр ол арава комитединиң даргазы болуп, Эрги-Барлыкка, Өвүрге, Моңгун-Тайгага ажылдагылаан.

Черле ынчаш Сүрүң Санчытович Сааяның пионер ажылындан эгелээш, партия ажылынга чедир кылбаан ажылы чок деп болур. Каяа-даа ажылдап тургаш, ол кезээде чонунуң аразынга чоруур, ажылы дээнде каран-кызыл кижи. Аныяктар-биле оюн-тоглаа, спорт, уран чүүл дээнде конгут чүткүлдүг чораан. Ол үелерде аныяктарның корумчурумун, сонуургалы магалыг турган.

Хсочуй ишчи алды чыл бурунгаар пенсиялаза-даа, албан ажылын кагбаан: амга чедир «Шекпээр» совхозтуң Аяңгаты салбырында партия эге организациязының секретары болуп ажылдап турар. Хөй-ниитиниң ажылынга бүгү чурттаалгазын бараалгадып чоруур хоочун ажылдакчы чонунга кончуг хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Оон өг-бүлези [illegible] уругдары база үлегерлиг. [illegible] төлептиг ажылдап, чурттап чоруур. Чаңывыста Сүрүң Санчытовичтиң ышкаш кижээ, кызымак, дадыган херээнге бердинип ажылдаар, ак сеткилдиг кижилер эндерс чурттап чоруур. Оларны өскерип, солун, сеткүүлге алдаржыдып, аныяктарга таныштырып чоруулуңар.

Донгак ДЫРТЫК.
Барыын-Хемчик район.

АРЕНДАТОРНУҢ ӨНЧҮ-ХӨРЕҢГИЗИ

Арендаторнуң өнчү-хөреңгизи деп чүл, ону канчаар эдилээрил дээр дугайында айтырыглар бистиң Агроүлетпүр эвилелинге база редакцияларга-даа удаа-дараа кээп турар апарган. Чамдыктар болза, өнчү-хөреңгини арендага берипкен болганда, ол чүүлдер алган кижиниң (звенонуң) өнчүзү апаар деп санап, а чамдыктар болза, ону күрүнениң (совхозтуу) бооп артып кавар деп билип турар. Ынчангаш бо айтырыгларга тода тайылбыр херек.

Аренда дугайында хоойлунуң 9-ку чүүлүнде аренда дугайын тода айыткан. Ону ёзугаар алырга, өнчү-хөреңгини арендага берген болганда ону арендаторнуң хууда өнчүзү кылдыр санаары шын эвес. Ол дугайын аренданы чогуур хуусаалыг кылдыр чарып алган керээ безин бадыткап турар. Аренда керээзиниң хуусаазы төнө бергенде, ол өнчүнү оон мурнуку ээзинге (совхозка, бүдүрүлгеге) дедир эгидер ужурлуг. Моон-биле чергелештир мындыг таварылга туруп болур. Чижээ, арендатор кижи өнчү-хөреңгини шуут-ла өртээ ёзугаар садып алган болза, ынчан ону хууда өнчүже шилчээн деп санап болур. Ынчангаш бо таварылгада арендатор кижи садып алган өнчү-хөреңгизин өскээр садып сайгарып-даа болур. Чижээ, машина-тракторну болгаш өске-даа өнчүнү.

Бистиң республикада мал ажаап өстүрер талазы-биле арендаторлар совхозтарда эвээш эвес. Чижээ, Бии-Хем районнуң «Хадың» совхозта арендатор Бөгер деп кижи хаван ажаап, өстүрүп турар. Оон керээзинде чүү дээнил дээрге, хаваннарны совхозтан алгаш, оларны семиртип азыраш, чогуур деңзини аңаа дужаар дээн. Ындыг-даа болза, малды шуут садып албаан. Чүгле керээ ёзугаар чыл төнчүзүнде ажыл-агыйбиле санажыр, ол үениң иштинде алган хаваннарының баш санын менди камгалаары оон бирги кол сорулгазы болур. Отчёттуг үениң дургузунда совхозтуң талазындан кандыг-даа холгаарлаашкын, айтыышкын турбас ужурлуг. Ындыг турбуже, дирекция (эш Мишарин) арендатор-биле чаргылдажып, оон өлүп калган хаваннары дээш судче киирип, ол арендаторну ажылдан үндүрүп, чаргычааны үндүрген. Үк Бөгер совхозтуң ажылчыны эвес, а чүгле арендатор кижи боор турар. Ынчангаш ону директор ажылдан үндүрер эргези чок. Чүгле совхозтуң бодунуң ажылчыны арендаторну шак ынчаар хемчег алыр эргелиг.

Үстүнде айыткан чүүлдерни барымдаалгаш, районнуң улус суду эш Бөгерге хамаарыштыр совхозтуң кийрип келген негелдезин хандыраарындан ойталаан. Ол шын болган.

Аренда дугайында хоойлунуң 9-ку чүүлүн ёзугаар алырга, арендатор кижи чылда бүдүрген продукциязының кол ээзи болур. Керээде кордуүнген хүлээлгелерин күүсеткен соонда, арткан продукциязын канчаарын-даа боду шиитпирлээр. Садып сайгарып-даа болур.

Арендаторларның бистиң аңаа чогуур бир чүүлү болза, оон хөлезилеп алганы өнчү-хөреңгизиниң, продукциязының, машина-техниказының, кажаа-хораазының шынарын экижидер хемчеглерни алыр ужурлуг. Ол сорулга-биле үндүрген чарыгдалдарын ажыл-агый-арга толээри-биле документилерни четчелеп кийрер эргелиг. Оон айтыда, мындыг айтырыглар база чайгаар-ла тургустунуп кээп болур. Чижээ, арендатор бодунуң күжү-биле хөй кажаазын тудуп алган дийик. Ону канчаарыл? Бо таварылгада ССРЭ-ниң база эвилелдешкен республикаларның өнчү дугайында хоойлуларының айытканы ёзугаар үк кажаа арендаторнуң хууда өнчүзү болур. Бир эвес аренда керээзиниң хуусаазы төнгенде азы керээни хуусаа бетинде-ле күш чок деп санаанда, арендатор ол кажаазын садып-даа, белекке-даа берип, бузуп алгаш, өске кээр-даа ажыглап болур. Оон бурун эргези.

Юристиң тайылбыры

Ынчаарга талалар керээни чарып тургаш, арендаторнуң темей туткан азы кылган чүүлдерин хуусаа төнген соонда ону кол өнчү-биле кады эгидер деп-даа айтып каал болур. Ынчан ол кажааның (өске-даа чүүлдүн) өртээн эгидерин керээге ыяап-ла айтыр.

Аренда керээзиниң чарып турар үеде оон киржикчилери кажаа-хораа, машина-техника болгаш өске-даа чүүлдерниң септелгезин, экижидилгезин кым кылырын ыяап-ла дорт айтыр. Чүге дээрге соонда ийи тала бот-боттарынче чугжуп, маргылдаа үндүрбезинге дузум болур.

Аренда дугайында хоойлунуң тоску чүүлүнде арендага берген эт хереселдин база өске-даа өнчү-хөреңгиниң ниити байдалын, оон продукциязын [illegible] ... таварылгада хагыны салга дугайында дорт айыткан. Арендага берген өнчү-хөреңгини дедир эгидип турар үеде оон шынары [illegible] баксыраан, ону үрегдээн болза, чедирген когараалды арендатор эгидер [illegible] харысалга ындыг. Бир эвес өнчү-хөреңги шуут баксыраан, оон ынай ажыглаттынмас апарган болза, арендаторну өске тала шуут-ла судка берип каапкан болур.

Моон-биле чергелештир аренда берикчилериниң хүлээлгезин, харысалгазын база мында айтып каары чугула. Аренда дугайында керээни канчаар күүседир, боттандырар дээрзиниң дугайында тускай схема, тайылбыр чок дээрзи билдингир. Ынчангаш аренда айтырыы ангы-ангы [illegible] [illegible] ... ындыг болганда, чаңгыс аай чүве чок. Керээни чарып турар үеде чер-черниң агаар-бойдузун болгаш өске-даа талаларны база [illegible] чугула. Арендаже-ле [illegible] ... ындыг далаш чорукту түңнели дыка багай болур.

Мынаа [illegible] кылдыр дараазында таварылгаларны чугаалап болур. Ийи чыл мурнунда бистиң аренда [illegible] аажок шуугажып, үстүнден даа ыыдып албаган турупт берген. Ынчангаш партия, совет, ажыл-агый органнарының бир кол негелдези, аксындан душпес сөзү ол апарган туржук чоп. Шак ындыг чалгыг-биле Каа-Хемде «Бурунгаар» совхозтуң директору эш Ярмольник орта таныкзы совхозтуң ажылчыннары-даа эвес улуска хаван оолдарын өстүргеш, семирти азыраш, совхозка дужаар кылдыр керээ чаргаш хүлээдип берген. Оон түңнелинде [illegible] хонук хуусаа эртсе, 20 ажыг хаван оолдары шуут читкен. Ажыл-агый каражага таварышкан.

Эрткен чылын «Кара-Хаак» совхоз А. Сатты баштайгы фермер деп алдаржыдып чарлааш, аңаа хөй [illegible] арендага дужаап берген. Ам ол «фермер» [illegible] чамдыызын чидирген. Ындыг аренданың фермерлерниң херээ бар бе? Ажыл-агыйларның удуртукчулары чүге шак ындыг эмин эртир бүзүрээчелил? Бодунуң ыяк билири, бүзүрээри кижилерге арендага мал маганы, өнчү-хөреңгини бергей-ле. Ындыг удуртукчуларга харысалга хүлээдир үе келген.

Оон ынай ажыл-агыйның иштики арендазынга быжыглаан машина-техниканың хайгааралы багай. Арендалыг звенолар, бригадалар быжыгладып алганы машина-техникалыын кара туразында ажыглап, эдилеп, бажыңнарының чанында азы өске-даа черлерде тургузуп алган болур. [illegible] артык кезектерин тонаар, үреди [illegible].

[illegible] быжыглаан на чүве дээш машина-техниканы [illegible] эдилеп болбас. Оларны арендаторларга шуут садпаан болза, ынчангаш совхозтуң өнчүзү [illegible] боор турар-дыр. Ол [illegible] совхозтарның удуртукчулары специалистери база харыысалгалыг.

Ажыл-агыйның иштинде арендаторларга машина-техника садар чорукту шуут соксадыр болза эки. Чүге [illegible] үеде чамдык совхозтарда [illegible] ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта, ийи чаңгыс ажылчыннар арендаторлар бис деп алгаш, совхозтуң мурнунда директору турган В. Гольцентан чөпшээреткеш, улуг чүък сөөртүр автомашиналарны садып алгаш, Саян артынче көжүп чорупкан таварылгалар база бар. Мындыг айтырыгны бистер, юристер, Агроүлетпүр эвилелиниң чогуур удуртукчуларының мурнунга каш удаа тургузуп келген бис. Ынчалза-даа бистиң ол саналывысты кичээнгейге албаан.

Александр ООРЖАК.
Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң юридиктиг килдизиниң начальниги, юридиктиг эртемнерниң кандидады.

КОШКАР БОЛГАШ ТАРБАГАН

Аилар, куштар чыыжып орта
Аргар Кошкар киржип чорааш,
Таңгазыныче чаныш орда,
Тарбаган аа [illegible] серге,
«Соңгунт саңгыыт!» дитилеңкеш,
Сорташ кыңдыр ора душкен.
Кожа кааргe меңзил шкеш
Кошкардан дорт айтырып-лаан:
— Чораашынар шак ол чыышка
Чогум чүнү чугаалашты?
— Амылыглар канчаар чурттаар,
Аллы арга кымга баарын...
— Аллы арга кымда барды?
— Адыр буттуг Кижиде-дир.
— Кандыг черге, кымнар барын,
Канчаар чурттаар чүвел ынчаш?
— Карактарың дорт-даа болза,
Кажар эвес тулуп-тур сен.
Оъттаарыңда, өлүм кончуг,
Оваарыңы чор! — дижир болду.
Тарбаган-даа сырбаш кынныы,
Даваннарга херeп келгеш:
— Аллы арга кижилерде.
Ат-ла болган чүве-дир он.
Дазыл болган мыйызынар
Дазыр шөлге ирип чыдыр.
Халак ынай, дергилерге
Халаннажыр боор бис — дээш;
Үш-ле катап сыйт-сыйт кынгаш,
Үңгүрүнче бөрбеш дитен.
Тарбагандан ону дыңнааш:
— Дадайым ай, бурган өршээ!
Ыглап шыны ол-дур — дигеш,
Ыглап, ыглап көрүп кээрге,
Ийи кулаа анаа-даа бол.
Ийи карак соглуп каап-тыр.
Соглуп калган карактарның
Сорбулары үттер болуп,
Карактарга каткы-шооттуг
Хайлыг чүве ынчаар арткан.

Борис ЧЮДЮК.

ПОЧТАЧЫ

Хүннүң келир солун,
сеткүүл —
Күзелимни хайныктырар.
Чаза тырткаш, ол-ла
дораан
Салдыкпастап, номчуй
бээр мен.
Сумказын чүктепкенде,
Боглур, торлур чери-даа
чок,
Политиктиг
суртаалчывыс —
Шудургу-ла почтачы.

Биче-оол ДОЮНДУП.

ИХМ-НИҢ ПАРЛААГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Сентябрь 12, 13 хүннери. ИХМ-ниң дежурный кезиинге сентябрь 12-де кем херек база өске-даа үүлгедиглер болган дугайында 21 дыңнадыг кирген. Оларның аразында өлүрүүшкүн, [illegible] херектери база бар боор турар. Биче хулиган херек [illegible] 5 кижи тудуп[illegible], [illegible] чораан [illegible] кижилерниң саны — 31 боор турар. Автотранспортту [illegible] башкарып чораан 5 чолаачыны КАИ ажылдакчылары илередиптер. Оон чамдык чижектерин маңаа көрүп көрээлинер. Бактажып адышканының түннелинде [illegible] чурттап турганы В. Оюну [illegible] балыглапканың дыңнадып, В. Ооржак Таңды районнуң иштики херектер килдизинге буруузун мойнап, боду чедип келген. Когараан кижи өлген.

Тожу районга «Восход 3М» деп маркалыг мотоцикл 97-08 ТВЛ күрүне дугаарлыг ЗИЛ-131 автомашина үскүлешкен. Оон түңнелинде башкарып чораан О. Серен чок болган, оон пассажири А. Акты эмнелгеге берге байдалдыг эккелген.

«ИЖ-комби» автомашинаның база радиоаппаратураны хууда гараждан оорлап апарган дугайында медээ кирген турган. Амаа каразыттырып турар, чурттап турар чери орта билдинмес И. Васильев, Е. Роюк оларны туткан. Эрткен айда берип турган дыңнадыгларывыстың биреэзинге Шивилигден «ИЖ-Ю 5» деп мотоцикл читкен дугайын дыңнаткан бис. Барыын Хемчик районда Барлык суурнуң чурттакчызы Х. Ооржак амаа каразыттырып турар.

Бо медээниң [illegible] [illegible] Сүт-Хөл районнуң Кара-Чыраа суурга өлүрүүшкүн дугайын бижээн турган. Когараан кижи-биле чаны арагалаан, [illegible] деп каразыттырып турар Ш. Ондар [illegible] туткан.

Сентябрь 13-түң хүнүнде иштики херектер [illegible] [illegible], аар [illegible] чедирген. [illegible] дугайында медээлер база кирген.

Ижии [illegible] бижек-биле [illegible] [illegible] Н. Глебов [illegible] Кызыл районда Каа-Хем суурнуң арага магазининден эккелген, каразыттырып турар кижини туткан.

Хову-Аксы суурга Ленин, Терешкова кудумчуларының белдиринге 01-35 ТВЛ дугаарлыг «УАЗ-469» биле 88-13 ТВЖ күрүне дугаарлыг «М-412» автомашина үскүлешкен. Аар байдалдыг чолаачы С. Горбуновту эмнелгеге эккелген. «Москвичиниң» пассажирлери аар эвес кылдыр кемдээн.

«ОМОН-чулар ам кайыын кеступ келди?» диген айтырыгны Кызыл хоорайның чурттакчылары телефон дамчыштыр айтырып турарлар. [illegible] ол болза тус чериниң милициязының тускайжыттынган таңныыл пост албанының милиция ажылдакчылары-дыр. Оларның кедип чоруур хевинге хамаарыштыр [illegible] дыңда чүүлдү немей чугаалап каайн: чаа хевиниң кыдык-хеви-дир, чолдак үнниг сапык инек, фуражка бөрт оларның-дыр.

Анатолий САДОВОЙ.
Милицияның капитаны.

Иннокентий Сафьянов ДЕП КЫМ БЫЛ?

(Төнчүзү. Эгези № 200 «Шында»).

П. Н. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Минусинскиге [illegible] турган.

Хаан чазагы удур политиктиг чыскаалга киришкени-биле буруудаан, ол ам [illegible] дургузунда Минусинскиниң кара-бажыңынга олурган. Ол чорук Сафьяновтуң уел-бодалынга ажык[illegible] болган. Бажыңга киргеш большевиктер-биле [illegible] [illegible] базып [illegible] туткан.

Дугурлешкениниг үе эртсинде Сафьянов Тываже [illegible] келген. Ызыгуур салгакты [illegible] [illegible] дугайында [illegible] [illegible], ада-ие [illegible] ажылдаар [illegible] барган.

Тыва студентилер-биле ужуражып тура, бодунуң эрткен амыдыралындан база бир чижекти сактып чугаалаан:

— 1913 чылда ачавыс өлгенде, чоңдан 350 муң рубль өре алыр ужурлуг турган. Бистиң ачавыс өре деп[illegible] [illegible] мөңээ [illegible] берген. Чоңдан өре-шире [illegible] [illegible], ол [illegible] [illegible] [illegible]. Ынчангаш ядыы турмушту [illegible] чоңга [illegible] [illegible] [illegible] ол кылдыр [illegible] бодап чордум.

1914 чылда Сафьяновту Урянхай краиның чер ажыл-агыйы эргелелиниң даргазынга томуйлаан. Хаанныг чазактың талазындан чурттуң үндезин чонунга хамаарыштыр политиказынга удурланып үнүп келгени-биле ону тудуп хоругдаан болгаш кара-бажыңга олуртуп шиитпек.

Февраль революциязының соонда хоругдалдан хоста[illegible] [illegible] база-ла Тывага чедип келген. Тывада орус тараачыннарның [illegible] съездизи деп адап турганы 1917 чылдың [illegible] база-ла [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Сафьянов [illegible] келген. Григорьев, Барашов, Федоров, Местергази олар баштаан реакцыонг күштер Сафьяновтуң саналын хүлээп албаан. Харын-даа ону бурж[illegible] тур чазактың ажыл-чорудулгазынга удур [illegible] [illegible] деп буруудадып, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] албадаан, оон амы-тынынга кыжанып эгелей бергеннер.

Сафьянов Минусинскиге барган, революцияның херээн [illegible] демисээн уламчылап турган. Октябрь революциязының хүннеринде ону РКП (б) Минусинск округ комитединиң даргазынга томуйлаан.

Ак чехтерниң колчактарның дээрбечи ак шериглериниң контрреволюстуг үймээнин бүгү Сибирьни шыва алган. Енисей губерниязын, оон иштинде Минусинскини ак дээрбечилер эжелеп алган. Сафьянов айыылдыг тиф аарыындан аараан болгаш өлүрүнүң кыраңда [illegible]. Халдаварлыг аарыгга таварышкан «херектен» кижилерни ак дээрбечилер кара-бажыңындан үндүргеш, үрелик пароход каютазынга аппарып каапканнар.

Сафьяновтуң кадайы аарыг кижини оон тып алгаш, аалынга аккеп, бут кырынга тургускан. Оон кадайы эмчи эртемниг. Тыва черге бир-ле дугаарында келгеш, чоңга эмчи дузаламчызы көргүзүп турган эмчилерниң бирээзи ол.

Тоожудан үзүнду

— Бай ызыгуурлуг өг-бүледен төрүттүнген мээң салым-хуум чамдык талазында мээң революсчу ажыл-херектеримге дузалыг болган — деп, Сафьянов бодунун сактыышкынында бижээн.

Шынап харын, ындыг турганының дугайында [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] парлаттынып турган солуннар марксчы литератураалар, Сафьяновтуң ачыларгыйзының ачызы-биле кыдыннар аргалыг болган.

Хаанныг чазактың истелгелинден болгаш шөлүлгеден дезеген большевиктерге Сафьянов материалдыг дузаны көргүзүп турган.

— Өске талазында, мээң чамдарымга багай салдарны база чедиргенин кажан-даа уттас мен — деп, Сафьянов чугаалаан.

— Революция тиилээн, тыва черде Совет эрге-чагырга чаа-ла быжыгып эгелей берген. Байларның өнчү-хөреңгизин хавырып, ядыыларга үлеп эгелей берген. Бо таварылгада (1923 чылда) буржуаз ызыгуурлуг дээш мени партия кежигүнүнден үндүрген. Ол үеде бистиң ызыгуур салгаан хөреңгивис аравыстың холунда, шынында-ла ол дээш санажыр, бурув хүлээр ужур мөңээ таварышкан. Ынчан бисти Тывадан үндүр шөлүпкен. Ынчалза-даа партияның Төп комитединиң партия комиссиязы мээң билдириишкинимни көөрениш көргеш, большевик партияның кежигүнүнге арттырган. Ийи чыл иштинде партиядан дашкаар ажылчын аңгының дайзыны кылдыр санадып турганым — мээң амыдыралымда эң-не караңгы үе ол турган.

Бо удаада И. Сафьянов РКП (б)-ниң Красноярск организациязының онза даалгазы-биле, Совет чазактың тускай төлээзи эргелиг Тывада чедип келгени ол. Тыва чоннуң келир үедеги салым-чолунуң дугайында айтырыгны үзе шиитпирлээринге дорт киржир даалганы ол алган.

Тыва тускай күрүне болур дээр дугайында чугаа мурнунда-ла турган. Ынчалза-даа чаңгыс аай түңнелди [illegible] [illegible] [illegible]. Бүгү [illegible] [illegible] Улуг хурал [illegible] [illegible] айтырыгны [illegible] шиитпирлээр ужурлуг турган.

Улуг хуралды чыылдыларда, оон белеткелин чорудар политиктиг башкарыкчы күш херек. Тыва чоңга хамаарыштыр алырга, ындыг күш ам-даа быжыкпаан. Революсчу үелдиг активчи араттарның саны ховээш, политиктиг партия боор, организация талазы-биле тургустунмаан.

Бо таварылгада политиктиг башкарыкчы рольду РКП (б)-ниң районбюрозу холга алыр болгаш бүгү-ле организастыг белеткел ажылын чорудар апарган.

Улуг хуралдың төлээлерин соңгуурда, ол үеде турган чер-черде эрге-чагырганың: кожуун, сумуларның кижилгези чокка болдунмас. Ында феодалдыг аңгының кижилери, мурнундагы-ла дужуметтер чевээр.

Кожуун бүрүзүнден кожууннуң нояны, оон дузалакчылары, суму бүрүзүнден сумунуң чагырыкчызы Улуг хуралдың төлээлери боор, айтырыг шиитпирлээринге киржири чайгаш чок апарган. Оларның үзел-бодалы үениң негелдезинге дүгжүп болур бе, күш-ажылчы ядыы арат чоннуң күзелин олар илередип шыдаар бе?

Улустуң Улуг хуралынга Тываның тускай республика болурун шиитпирлепкен таварылгада, чаа чазакты соңгуп тургузар апаар. Чазактың составы кымнардан тургустунарыл? Чаа тургустунган эрге-чагырга феодалдыг аңгының төлээлери кире берзе. Тываның капиталистиг эвес оруктап хөгжүлдези болдунар бе? Кадыг-дошкун аңгы демиселиниң чылдарында чонну ызаалап алган хостуг эрге-шөлээзин феодалдарга катап бериптери ол апарбас бе? Таңды Тыва республиканың иштики болгаш даштыкы политиказын шын оруу-биле башкарарда, РКП (б)-ниң районбюрозу кандыг салдарлыг турарыл?

Бо нарын болгаш берге айтырыгны шиитпирлээри, районбюроның, губревкомнуң тускай төлээзи Сафьяновтуң мурнунга тургустунуп келген.

Чыылдырар деп турганы улустуң Улуг хуралынга Тываның тускай күрүне кылдыр чарлап үндүрүпкен таварылгада, аңаа хүлээп алыр доктаалдың төлевилелин, чурттуң конституциязының төлевилелин чогаадып эгелей берген. Губревкомнуң төлээзи Сафьянов, районбюронуң даргазы Чугунов олар ол үедеги активчи тыва революсчулар Куреедиң Чуудум, Булчуң болгаш өскелерниң-даа киржилгези-биле ийи документилерни хынамзалыг белеткеп турган.

Тываның келир үезиниң дугайында чоннуң кузел-бодалын билип алыры-биле районбюронуң кежигүннери тус-тузунда кожууннарже үнгеп, ноян, дужуметтер-биле, ядыы араттар-биле ужуражып чугаалажырын шиитпирлээн.

Хемчик кожууннарының араттары чурт иштинде байдалды канчаар билип турарыл? Эрге-чагырга туткан ноян-дужуметтерниң үзели чул? Бо бүгүну тодарадаар сорулга-биле Сафьянов Чадаанага чеде берген. Ол үениң байдалында Тыва черде ады-сураа үне берген дужуметтерниң бирээзи Буян-Бадыргыга ужуражып, хамыктың мурнунда оон-биле чугаа кылыры чугула деп ол санап турган.

Шойгу КУЖУГЕТ.

СОҢУУРГАКТАРГА

ЧЕЖЕ БЫЗАА ИИИСТЭЭНИЛ?

Японияның Нагано деп черинде инек фермазынга кайгамчык болуушкун болган чүве-дир! Бир инек хары утда 5 бызааны төрүттээн. Беш ийис! Турup көрбээн таварылга. Инек ховар таварылгада ийини ийистээр. Демги инектиң беш бызаазы шупту эр. Биреэзиниң-не деңзизи 13.5-18 килограмм болган. А анаа бызааның деңзизи 40 килограмм хире.

КАНДЫГ РЕКОРДТАР БАРЫЛ?

Херсон областың «Красный чабан» дуржулга-көргүзүг ажыл-агыйының № 40 аскания уксааның кошкарындан чаңгыс кыргылдадан-на 30.6 кг. дүктү алган, ынчангаш делегей рекордун тургускан. Оон бодунуң дириг деңзизи 126 килограмм. Дүгүнүң узуну 8 сантиметр.

Ол-ла областың «Аскания-Нова» ажыл-агыйының база ындыг уксаалыг № 77 кошкары 183 килограмм деңзилиг болгаш делегейде амылыында эң-не аар боор турар. Оон сезонда бээр дүгү 17 килограмм.

Ярослав областың «Красный дружинник» колхозунуң романов уксаалыг № 260, база 74 килограмм дириг деңзилиг хою хары утда 14 хураганы ийистээн.

Таджик ССР-ниң Ригарск районунуң Киров аттыг совхозунуң гиссар уксаалыг, № 3422 кошкары 188 килограмм деңзилиг болгаш ССРЭ-ниң Улус ажыл-агыйы чедиишкиннериниң делгелгезиниң рекордчузу болган. Ындыг уксаалыг кошкарларның чугле кудуруунуң деңзизи 2 пуд азы 30 килограмм чеде бээр.

КЫРГАН-АВАНЫҢ БИЖИЛГЕЛЕРИ

Үш харлыг Наташа чугаалап-тыр:

— Кырган-авай, сеңи кол баса [illegible] дег, сакты бердим! Ынчан телевизорга бир-ле операны дамчыдып турган чүве.

— Чүге [illegible] ырлажыр улузул?

— Кажан улус ырлап турар болза, ол опера-дыр, — деп амаа тайылбырлап, алаактырарын ораадаштым.

— Кажан улус чугаалап турда ол чүү болурул?

— Драма-дыр.

— Мен драмага ынак мен!

— Кандыг драмага ынак сен?

— «Шокар дагаа» деп аан.

• • •

Миша бирги класска [illegible] кирген. Кажан хонгаш аарый берген. Авазы оттуп келгеш көөрге, оглу формазын кедип алган турган.

— Кайнаар баарың ол? Эъдиң изип турар ышкажык?

— Билбес сен бе, авай, мен школа барбазымга [illegible] хөвээда [illegible] чоруур аътна [illegible] чаактаанылыргай-дыр.

Лидия ЛИБЕДИНСКАЯ.

ДАШТЫКЫ ШООДУГЛАР

— Силерниң ашааңар кайыл, фрау Кристенсен?

— Бажыңында дөрт буттуг [illegible].

— Силерниң ыт [illegible] [illegible] [illegible] олуруп ал?

— Ыт эвес. Диван ышкажыл...

• • •

— Машинаңарның мурнуу шылып [illegible] алган болза, [illegible] эвес деп бе? — дээрени [illegible] чугаалаан.

— Ынчангаш болза харын [illegible] чүве-дир ийин. Оон чугаа [illegible]. Карам [illegible] [illegible] каапкан ышкажыл мен.

ХИЛЕГ КӨРГЕН КИЖИ

1940 чылдың ийи айның чыжкылама соогу [illegible] үрүп келириниң буду[illegible] [illegible]

[illegible]

ат салып берген. Сөөлүнде буруудадып доктаалды номчааш, шупту чүүлдерни бадыткаарга, [illegible] дорттерин [illegible] «Тере-Хөлдү ангылааш. Японияга салар деп турганы шын дээр дугайын Салчак Санчаа бүрүн-биле бадыткаан, ол [illegible] дээш ТАР эрге-[illegible] 58-ки чүүлүн [illegible] чылда кара-бажыңга олурар кылдыр шииттирген.

Оон бээр бежен чыл болуру ырак эвес. Барык кижи [illegible]. Даштындан көөрге, сезен ийи хар-даа бээр [illegible]

[illegible]

[illegible] Салчак Санчааны хоп-нуру-биле шииткен сес чыл [illegible]. Совет Эвилелиниң хамаатызы болу бергенде. 1949 чылдың бир айның үштүң хүнүнде, кырында [illegible] машинага олурткаш, аллы кижини Саян ажыр сөөртү берген. Чогум кайнаар аппаарын-даа ыттавас, Абакандан Красноярски[illegible]

[illegible]

[illegible] артып калыр ужурга таварышканнар. Чүрмит-Ташының [illegible]. Бай-Кара [illegible] [illegible] [illegible], анаа хевээр артып калган. Эмир [illegible] ол чок болган.

Салчак Санчаа хераан арттырып турган «Тостуң хераанының» киржикчилери Ховалыг Тоткан, Кужугет Серен оларны база ажык таныыр, кады ажылдап-даа [illegible]

[illegible]

Оон чуржааттары орустар болдур эвесте. Амыдыралдың эң берге үезинде орус [illegible] [illegible] [illegible] кожуп ап чораан аа! Амыдыралдың эң кадыын көрүп чораан чон-дур ийин. Нугулчулерниң хыы чугле тур када чанган. Даг дег караны, довук ышкаш ак хөө бадыпкан. Ону үе ыяап чугаалай бээр.

Эдуард ДОНГАК.

Чурукчу Ким БУЛУГУННУҢ «Чаъстыг хүнде» деп чураан чуруу.

Көрүкчүнүң саналы

ВИКТОР КӨК-ООЛ: ООҢ КИНОЛАРЫ

Драматург, артист В. Ш. Көк-оолдуң адын Тываның хөгжүм-шии театрынга тывысканын шупту көрүкчү чүүлдүгзүнүп, хүлээп алган. В. Ш. Көк-оолдуң өлүм чок «Хайыраан бодуу» теле-чурукка тырттырган дугайында өөрүшкүлүг дыңнадыгны база «Самбажыкты» кинолентага көргүзер дээн планны кым-даа деткиир.

РСФСР-ниң алдарлыг, Тыва АССР-ниң улустуң артизини, тыва улустуң ырлары апарган меңге алдарлары [illegible] [illegible] боор «[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чок» кайгамчык артиске, чижээ, бо одуруглардың авторунга база-ла мөгейип, чоргаарланып чораан Тыва артистер Константин Чамзанович Тоюн биле Максим Чалданович Дапай [illegible] [illegible] да өлүм чок шиилер болгаш ырларының автору-биле эң баштай таныжып, оон холун тудар аас-кежиктиг болган мен. Ол-ла ийи артистиң чугаазы-биле алырга, [illegible] чыл бурунгаар тыва театрдан чоруткан, оон аразынга чораан В. Көк-оолду өөру артистер боттары ижин-хеви-биле [illegible] чораан, театрга катап ажылдадып [illegible]. Сөөнда дыңнап көөрге, оон Кызылдан ырап дескени база-ла сталинизмниң уржуу болган чорду...

Ол кирелдеде, артист Көк-оолдуң алдар-сураа, чижээ, дайын чылдарында бистиң өөренип турганывыс Бай-Даг школазынга «чоннуң баштыңчыларындан» дудак чок турган чүве. Чүге дээрге бистиң баштайгы башкыларывыс Адам Караевич Очур, Оюн Бопмаевич Буталдай, Иргит Бадиевич Чоодур тургулуг-ле Көк-оолдуң дугайын чугаалаар, оон ырларын бисче өөредир турган. Оон бээр-ле ынак артизим болу берген.

Виктор Көк-оол, ылангыя хөгжүг болгаш каттырынчыг чугаа ыда бергенде, барон Мюнхаузенден дудак чок. Шак ындыг кайгамчык талантылыг автор меңге чогаалдарны чогаатпайн канчаар

«Хуванскаал», «партизан», «Хем-Белдири», «актар», «[illegible]» деп [illegible] терминнер «Хайыраан ботта» чок болган төлээде. Ынчде амыдырал 1918—1921 чылдарда Тывага боор турган хамааты дайынның болгаш даштыкының шериг интервенциязының [illegible] 1917 чылдың [illegible] база социалистиг революциязының мурнунда болуп турар. Ындыг тырбыгыг 61 харлыг Сарыг Ашактың мынча дээрин дыңнаар бис: «Чүү боор. Баа-Уваң шерии-биле [illegible] [illegible] [illegible] алгаш чанып келчик мен чоп: харын Сарыг кадайы дег узун кара чаштыг кыс-ла баглап алган чоруур чүве чораан». Маңаа хамаарыштыр Хомду чаазы 1912 чылдың августта болган дээрзин демдеглээр херек, а Тывага хамааты дайыны 1918 чылдың июль 7-де Хем-Белдиринче контрреволюционерлерниң халдаашкыны-биле эгелээн. Ынчангаш «кежегезинде хиндиктиг аңыяк оол» биле «узун кара чаштыг кыс» — чүгле беш чыл бир ай дургузунда кырганнар болу хуула бергени эллеп-тир.

База «Самбажыктың» бежик көргүзүүнде Комбулдай биле Кыдаңмайга 25 харлыг Угандай мынча деп билиирген боор: «Даң адар — хүн [illegible]. Дагаа чылды Улу чылы-биле солуур деп чугаа бар». Херек кырында хоочун тываларның 12 чыл ээлчежир календарын баштаар сигу чыл — Дагааны, он бирги чыл — Ытты солуур, дөрткү чыл — Тоолайны, бешки чыл — Улу, а Улуну алдыгы чыл — Чылан солуур. Феодалдыг Тываның кижилери, оон иштинде «Хайыраан ботта» 51 харлыг Ава безин беш салаазы дег билир чораан.

«Самбажыктың» дөрткү көргүзүүнде Алдай-оолдуң салдары-биле «алдан дургуннар» III Александр хаанны 1887 чылдың март 3-те өлүрүп каан «Улустуң тура согуу» деп чажыт шиитпирлелдиң кежигүнү Александр Ульяновтуң (В. И. Ленинниң кады төрээн акызының) дугайында чугаалажы бээр. Хаанның амы-тынынга халдааны дээш А. Ульянов өөрү-биле кады ол-ла чылдың май 8-те боолдадып шаажылаткан, а алдан-маадырларның Хемчикке тура халыышкыны оон мурнунда 1883-1885 чылдарда болуп турган болгай.

«Самбажыкта» бо шыңгыы частырыгны деп дораан ол дугайында санап бо одуругларының автору Самбажыктың ролюнга ойнап турган хүндүлүг артист Нимаган Өскеевич Олзей-оолга кирген чүве...

Тыва ортумак школаның 7-ги класзынга ном[illegible] кылдыр чогаалчы С. С. Сурун-оолдуң 1989 чылда үндүргени «Төрээн чогаалда» кирген «Самбажыкта» В. И. Ленинниң акызының дугайында одуруглар бирээзи болду. Ол эки-дир. Ынчангаш «Самбажыкты» кинож шилчидер ойде авторуң эге баштайгы оригиналын эвес, а сөөлгү өөредилге номунда хооргазын ажыглаары чугула боор.

Бо чылдың август 24-те тыва дылга болган теледамчыдылга моңгуг солун болду, а чүгле «Хайыраан ботта» Караны ойнап турар артист [illegible] [illegible] [illegible] көзүлдү. Теле[illegible] [illegible] [illegible] кар[illegible] азы калбак экранның өңнүг кинога («Ревизор» дег) тырттырар ойде көрүкчүлерниң [illegible] өөрени[illegible] бээр болза эки. Ынчаарга бистиң профессионал болгаш боттывынгыр артистеривис ийи шиини бедик деңнелге ойнап күүсеткеш, хөй-хөй көрүкчүлерге кайгадыр боор дээрзинге быжыг бүзүрелдиг мен.

Сандый БАДАА.
Улуг-Хем району.
Чаа-Хөл суур.

Бөгүн — Арга-ыяш ажылдакчыларының хүну

ХУМАГАЛААРЫ — КОЛ СОРУЛГАВЫС

Сентябрьның үшкү воскресеньезинде арга-ыяш ажылдакчылары боттарының профессионал байырлалын демдеглээри чаңчыл болу берген. Мооң мурнунда арга-ыяш дугайында хөөрежиг-айыткал ковудээш, ук адырда ажыл-херектиң ёзулуг байдалын билип алыры нарын турган болза, амгы үеде байырлал үезинде соңгаарлаттынмас чугула айтырыглар дугайында хөйнү чугаалаар апарган. Арга-ыяш күркомунуң даргазы А. С. Исаев-биле СЭТА-ның корреспондентизи ужурашкаш, чамдык айтырыгларга харыылап бээрин оон дилээн.

— Александр Сергеевич! Хамыктың мурнунда чазактың доктаалы-биле арга-арыглыг чамдык бүдүрүлгелерни ыяш үлетпүрүнче дамчыткан чоокта чаагы хемчеглерниң бирээзинге хамаарыштыр бодалыңарны билип алыксаап турар мен. Ук бодал харын кедилиг ышкаш, чүл дизе, арга-арыгны катап өстүрүп тургузар болгаш ону ажыглаар талазы-биле комплекстиг бүдүрүлгелер тургустунарды, тодаргайлаарга, чаңгыс аай «чагыргалыг» болур аан. Ынчалзажок амгы үеде чуртка арга-арыгның «каттышкан» ээзи ол болур бе?

— Коллективтиг-биле бижээн сигон чагаалар комитетке кээп турар, арга-ыяш ажылдакчылары ындыг шиитпирге шуут удур болуп турарын ында илереткилээн. Күш ажылчы коллективтерниң холунга чүгле бөлүкти берип каар-дыр деп, олар шын эскерип турарлар. А арга-ыяш ажылдакчызы дээрге шыны-биле чугаалаар болза, анаа-ла кандыг-бир мергежил эвес-тир. Ол дээрге — арын чүүр-дүр, арга-арыг хумагалыг хамаарылганы негээр. Амгы үеде ыяш үлетпүрүнүң ажылдап турары ышкаш, кыргып хыдыкты ёзу-биле арга-ыяш ажылдакчызы ынчаар ажылдап шыдавас.

Арга-арыгны кемей өстүрерииче эвес, а чүгле кезип белеткээн ыяшче биеэги-ле хевээр сагыш салыр күштерниң ук доктаалды хүлээп алыр кылдыр ССРЭ-ниң Ыяш үлетпүр министерствозунга дузалааны билдингир.

— Арга-арыглыг күрүнениң келир үези кандыгыл? Хөй-хөй кордааш кынңар кеди чок болуп турар ышкаш. Чижээлээрге, арга-ыяш ажылдакчылары арга-арыглыг тундра-биле Каракумнарны тудуштурар сорулга салып алган хире...

— Ыяш белеткелиниң дугайында сагыш салыышкынны «патриотчу» херек кылдыр санап турган. Ыяш ажылын башкарып чорудаарының айтырыгларының дугайында чугаалар экология талазы-биле улам-на баксырап орар байдалда мунгаш ханага үскен чүве-биле дамей болуп келген. Арга-арыгны кам-хайыра чок, тергиглекчи ёзу-биле көөр чоруктуң чижектерин мындыг: бистиң кижи бүрүзүнге арга-арыг-биле шыптынган шөлдүң чүгле 2,9 гектары онаажыр. Оон чүгле үштүн бир кезии үлетпүрге ажыглаттынар шинектиг болуп турар. Канадазынга, Швециязынга, Финляндиязынга деңнээрге, оон ол дыка эвээш.

Экология байдалының улам ыуп турар өскерлиишкиннери нарын. Хоолушкак шинчилиг болуп турар. Анаа хамааржыр чүүлдер агаар-бойдустуң кериишкинин, суглун, кургаг черниң болгаш атмосфераның хирлениишкини, ооңнуг камгалал кылдының үрелиишкини болгаш соң-даа өске. Арга-арыг — амыдыралдың байдалдарын тывыгартыр база тургузуп турар бойдустуң кол таарыштырыкчыларының бирээзи.

— Ынчалзажок ону эскерип турарлар ирги бе?

— Шоолуг эскербейн турарлар. Чүге дизе, олар ону эртен-үне чок, «халас» чүве кылдыр амдызында билип турар. Амгы үеде 40 миллион гектар каттаар-даа аажок улуг шөлде ыяштың кезип турар. Ыяжын кезер кылдыр айтып бергени кызыгаарны ушчок ажа баар таварылгалар уламчылавышаан. Оон-биле чергелештир белеткээн бүгү ыяштың чартык кезиин арга-арыгга каапкан азы артынчылар кылдыр үндүр бижиптер чоруктар бар. Үлетпүрге ыяш белеткээриниң антиэкологтуг организациязы арга-арыгның ала-чайгаар чаартыпарынга арганы бербейн, оларның составын баксырадып, продуктулуун, ыяштың камгалал шынарын болгаш хоралыгын уунун дужугтугрун кудулададып турар.

Бистер, арга-ыяш ажылдакчылары, экологияга кожгарал чедирбезин бодап, арга-ыяшты доктаамал ажыглаары дээш туржуп турар бис. Бо дээрге антираллага харылга эге сөс-түр ийин.

А алыс утказы-биле агыр болза дагын каталтавазының хоойлузу ажылдап эгелээр, ындыг шиитпирлиг үеже ам-даа кирбээн бис. Бир эвес адырның эртемге үндезилеттинген ажыл-чорудулгазы арга-арыгны хумагалыг ёзу-биле көөр дугайында күрүне хоойлуларының күжүнге болгаш ынааныштыынга дамчыр болза. Ала-чурттуң арга-арыгларында кедилиг келир үе Kaп. Бо талазы-биле бистиң адырның сорулгазы — 2005 чылга чедир үеде адырны эртем-техниктиг депшилгелер-биле хандырар сорулгалыг «Арга-арыг» деп хөй чылдарның программазын боттандырары.

— А «кезип-даа келген бис база кезер-даа бис» деп кыйгы амдызында «ажылдап-ла» турар-дыр харын. Арга ажыл-агыйының удуртур ажылдакчылары чүгле хайгааракчылар болур бе?

— Чок. Арга-арыгның байдалынга, катап тургузарынга, камгалаарынга күрүне контролюнуң дугайында дүрүмнүң толевилелин Арга-ыяш күркому, эвилелдежикен республикаларның министерстволарының болгаш ведомстволарының специалистери-биле кады ажылдап кылган. Ында кол-кол негелделерни киирген. Когарал чедирер практика үргүлчүлеп келген. Чүл дизе, чаңгыс-ла дерискээрге хары угда ыяш белеткелиниң колхозтар болгаш совхозтар, янзы-бүрү ведомстволарның сигон бүдүрүлгелери болгаш артельдери чорудуп турган. Оларга ол-ла чүве — арга-арыгны катап өстүрериниң дугайын болавайн-даа, ужурун кезери база соортуп алыры.

Ам болза бойдусту чоп ажыглаарын харыылаар кол организацияның статузун девискээр бүрүзүнге доктаадып тургузуп турар болган. Күрүнениң чаңгыс аай арга-арыг фондузун шиитпир-биле эргелеп башкарары, эртем-техниктиг политиканы чорудары, арга-арыг курлавырларын ажыглаары оларның байдалын, катап өстүрери болгаш камгалаарын контрольдаары Арга-ыяш күркомунуң эргезинде хевээр арткан.

— Ажыл-агыйны башкарып чорудары чаа байдалдарында Арга-ыяш күркомунуң ролю кандыг болурул?

— Хамыктың мурнунда арга-ыяш талазы-биле күрүне эргелелиниң органы болган турар ужурлуг. Арга-арыглыг бүгү-ле чурттарда ону чогум-на ындыг янзылыг тургускан. Күрүне чадаларынга адырның эргелерин камгалавышаан, комитет курчагыт-биле ажылдаар ужурлуг. Оон чаа механизми, экономика талазы-биле бурунгаарлаашкыны эртемге үндезилеттинген шиитпирлер, арга-арыг дугайында эртем чокта черле чедип алдынмас. Арга-ыяш күркомунуң системазынга институттарны мөөңнээрни амгы үениң негелделеринге дүгжүп турар. Бистиң бүгү-ле институттарывыс бүдүрүлгелер-биле исполазлиг үндезинге ажылдаар эртем фирмалары болган турар ужурлуг.

Н. ЗУЕВ.

ЧЕРНИҢ ЭЭЛЕРИ

Арга-ыяшты черниң «өкпези», кижилерниң ногаан өңнүү деп адаар. Ол шынап-ла ындыг, арга-ыяштың агызында арыг агаар эртиилдези чоруп, кижилер арга-дан боттарынга херек чүүлдерни ап турарлар. Черивистиң байлаа арга-ыяшты камгалап, ону ажаап, карактап турар кижилер — арга-ыяш ажыл-агый черлериниң ажылдакчылары. Бөгүн олар байырлалын демдеглеп турар.

Арга-ыяшты өрттен, тоттеглекчилерден камгалаар, еңңүтарлыг ыяш кезиилдезин чорудар, ыяш кескен черлерге чаш ыяшты тарып өстүрер дээш ажыктыг болгаш берге ажылды арга-ыяш ажылдакчылары кылып турар. Боттарының байырлалынга уткуштур социалистиг чарышка бирги черни лесхозтар аразынга Шагаан-Арыг лесхозунуң коллективи чаалап алган. Бо коллективти Виктор Васильевич Прудников удуртуп турар. Тожу лесхозунуң арга-ыяш ажыл-агыйының каттыжыышкынының кол бүдүрүлгезиниң коллективтери база багай эвес ажылдааннар. Лесничестволарның аразынга социалистиг чарышка В. Н. Леонов удурткан Кызыл лесничествозу, Я. М. Сагаан удурткан Ак-Туруг лесничествозу тиилекчи болуп, боттарының профессионал байырлалын күш-ажылчы чедиишкиннер-биле уткаан.

Чадаана лесхозунуң күш ажылчы коллективтери, оларның чедиишкиннери дагын-биле шылгарааннар. Арга-ыяш ажыл-агыйының каттыжыышкынының ажылчыннарының аразынга социалистиг чарышка колдуунда олар тиилекчи болуп үнген. Чолаачылар Ф. Ашуров, А. Доңгак, С. Моңгуш каттыжыышкынның мурнакчылары болганнар. Арга-ыяшты камгалап, ажаар ажылга А. Ослйкин, В. Моңгуш, А. Ховалыг оларның удурткан бригадалары экижынарлыг ажылдап, бедик үнелелди алганнар.

Черивистиң арыын каастаан кайгамчык чараш арга-арыгны камгалаан, ажаап карактаан кижилерниң профессионал байырлалының хүнүнде оларга күш-ажылчы чедиишкиннерни, кадык-шыылды аас-кежикти күзеп каалынар. Чогум-на бо бүгүнү олар бисте база таварган чорупур болгай. Черивистиң ёзулуг ээлери олар-дыр.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

ССРЭ-ниң Күрүне банкызында

тураскаалдыг чоостарны үндүрген болгаш саарылгаже киирген

Латыш чогаалчы Янис Райнистиң төрүттүнген хүнүнден бээр 125 чыл болганы-биле холбаштыр, тураскаалдыг чоостарны 1990 чылдың сентябрь 6-да үндүр гэн болгаш саарылгаже киирген.

Тураскаалдыг чоостарны 1 рубль үнелиг, ону ак, чес, никель холуксаалыг кылгап болгаш тыпыкы хевирлиг 31 мм диаметрлиг.

Чоостуң арын болгаш артыкы талаларын долгандыр хаажылаан.

Чоостуң арын талазында ССРЭ-ниң Күрүне Сүлдезин болгаш «СССР», «1 рубль» болгаш «1990» деп бижээн.

Чоостуң артыкы талазын Я. Райнистиң дурзу-хевирин кылган. Оң талазында ийи одуругда «1865», «1929» чылдарны бижээн, солагай талазын кыдыын долгандыр «Янис Райнис» деп бижээн.

Чоостуң дээштыын кыдыын долгандыр хаңы кылдыр «один рубль» деп бижээш ийи точка-биле аңгылаан.

Янис Райнистиң төрүттүнген хүнүнден бээр 125 чыл болганы-биле холбаштыр тураскаалдыг чоостарны саарылгаже 3 млн. кезекке үндүрген, оон иштинде 0,4 млн кезээ экижиткен шыварлыг.

Чоостарны саарылгага доктааттынган өртээ-биле [illegible] дээл кызыгаар чокка хүлээп алыр.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ

Понедельник

СЕНТЯБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.15 Бут бөмбүүнүң дорчулалы. 9.25 «Оина гармонь!». 11.30 «Чуртта, Чер!». 12.30 «Үе». 13.10 — 14.15 «Ыры-90». 15.45 «Аътчыгалыы кым чассыдары». Телефильм. 16.10 Европаның барокко оркестрниң концерти. 16.45 Уруглар шагы. 17.45 «Бис болгаш экономика». 18.30 «Үе». 19.00 «Үениң архивтери» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы (Италия). 19.30 Улуг кижилерге мультфильм. «Улу». 19.40 Сергей Беликова ырлаар. 19.50 «Кул кыс Изаура» Уран-чечен телефильм, 6-гы сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Шуурган». Фильм-шии. 00.15 — 00.30 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Лев Толстой Крымда». Телефильм. 8.45; 9.35 Бойдус өреми. 2 класс. Кустуң демдектери. 9.05 Итали дыл. 9.35 Бүгүдеге педагогика. Киноклас. 10.40; 11.45 Биология. 7 класс. Чечектиг үнүштерниң классификациязы. 11.00 Эрудиттерге дамчыдылга. 12.05 «Чаңгыс рейске чолаачы». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 13.15 «Болуунуң бажынында». Телефильм. 13.45—15.05 «Сандараашкын». Уран-чечен фильм (Венгрия). 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Долаага алган сиконы». 17.30 «Александр Арутюнян. Композиторнуң портреди». Фильм-концерт.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Салганчыгаш». «Кичээнгейлиг: конкурс чарлап тур бис!» 19.10 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Эстрада концерти. 20.55 «Янтарлыг комнатаның шыны болгаш легендазы». Телефильм. 21.35 Бут бөмбүүнүң дорчулалы. 22.05 «Доктаадырының хемчээ». Уран-чечен телефильм. 23.25 — 01.40 Хоккей. Эң хуу ужуражыышкын. «Химик» (Воскресенск) — «Миннесота норд старз» (АКШ).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 Л. Тимофеева ойнаар (фортепиано). 19.20 Коллаж. 19.25 «Кадалчак Ежиков». Телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

СЕНТЯБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Л. Леонов. «Шуурган». Фильм-шии. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 — 14.15 Концерт. 15.45 Чернобыль халавазының ужуктары. Барымдаалыг фильм. 16.25 «Теле-ЭКО». Журнал. 16.55 «Экии, хөгжүм!». 17.25 Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 «Үениң архивтери». Телефильм. 2-ги сериязы. 19.30 «Дипломатчы эвес чугаалар». 19.55 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 7-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Таверна-га межээ». Шии. 22.10 «Сес». Литературжу уран-чечен программа. 00.10 — 00.30 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Черде бойдустуң байлаа. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Чаңгыс рейске чолаачы». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 Ритмниг гимнастика. 13.45 Телефильм. 14.30 — 15.20 «Карино». 6 серия-лыг уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Барымдаалыг фильм. 17.15 Ритмниг гимнастика. 17.45 ССРЭ-ниң улустуң артизи М. Блешунуң концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Ажык чугаа». Бот-тускайланыышкын Тывага херек бе? Оон дугайында чугаага улус депутаттары, юрист, чолаачы киржип чоннуң айтырыгларынга харыылаар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Азия төву». Информас-публицистиг программа. 21.00 Медээлер. 21.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.10 «Свешников». Фильм-концерт. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.30 —01.40 Хоккей. Эң хуу ужуражыышкын. ЦСКА — «Монреаль Канадиенс», (Канада).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Солист». Уран-чечен телефильм (Болгария). 19.50 Анъяктарның аас чогаал ансамблиниң концерти. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 А. Шнитке. № 1 соната. 20.35 Коллаж.

Среда

СЕНТЯБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.10 «Сос». Литературжу уран-чечен программа. 11.00 «Ол болган... болган...» 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Үе». 13.10 —14.15 Барымдаалыг фильм. 15.45 «Чалыы назынның бирги эртени». 3 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.55 Хөгжүм артизи С. Прокофьев. Концерт. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 Концерт. 19.30 «Объективте — дириг амытаннар». 19.50 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Камера делегейже көрүп тур». Совет немецтер: төөгү база амгы үе. 22.30 А. Данилевтиң концерти. 23.35 — 00.00 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатика болгаш санаа техниказының үндезиннери. 11 класс. Алгоритмнер калар робот. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Хевирлерниң критерийлери болгаш тургузуу. 11.05 «Теле-ЭКО». Журнал. 12.05 Фильм-концерт. 13.55 А. С. Гриниң чогаадыкчы ажылының дугайында. 14.20 — 15.10 «Карино». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 16.55 Е. Филин-Юрков ойнаар (фортепиано). 17.25 «Делегейде эң дүрген». Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.05 Медээлер. 19.10 «Солун кижи-биле ужуражыышкын». ССРЭ-ниң улустуң артизи В. Б. Оскал-оол-биле интервью. 19.45 Чарлалдар. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Объективте — Германия. 21.15 Коллаж. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.30 — 01.40 Бут бөмбүг. Европа чемпионнарының кубогу. «Спарта» (Прага) — «Спартак» (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 А. Левшин ойнаар. 19.10 Я. Райнистиң төрүттүнгениден бээр 125 чыл болганынга. 20.00 —20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

СЕНТЯБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 Бут бөмбүг. Европа кубоктары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.00 —14.00 «Камера делегейже көрүп тур». Совет немецтер: төөгү болгаш амгы үе. 15.45 «Чалыы назынның бирги эртени». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 16.50 «Мальта. Белдирде ортулук». Кинопрограмма. 17.35 Марина Капуро ырлаар. 18.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Чер — бистиң ниити бажывыс». Телефотоконкурс. 19.50 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Бут бөмбүг. УЕФА кубогу. «Торпедо» (Москва) — «Ганс» (Швеция). «Днепр» (Днепропетровск) — «Хартс» (Шотландия) 00.10 —00.25 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.00 Барымдаалыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Бистиң планетавыс Чер. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.55 «Үннер». Телефильм. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.30 Биология. 8 класс. Саргылар. 11.55 «Делегейде эң дүрген». Уран-чечен фильм. 13.00 Ритмниг гимнастика. 13.30—14.35 «Тенип турар чайның ыыт-шимээни». 1-ги сериязы. 17.00 Телефильм. 17.30 Марий АССР-ниң Күртелерадиозу. «Амдызында оралтавааанда».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.15 «Саян эдектеринде нежээ». 19.05 «Азия төву». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Эстрада концерти. 21.00 Телеэкскурсия. «Чаа Столешниктер». 21.20 Концерт. 21.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.10—00.35 «Парлалга клуву».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг фильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

СЕНТЯБРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.20 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.05 «Улуг Петр». Телефильм. 11.05 Симфониялыг оркестр концерти. 11.30 «Пи» демдек адаа-биле. 12.30 «Үе». 13.00—13.55 «Камера делегейже көрүп тур». 15.25 «Чалыы назынның бирги эртени». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 16.30 «Карак чивеш аразы, доктаа!». 17.00 «Ясная Полянаның ырлары». 17.35 Мультфильмнер. 18.05 Депшилге. Информация. Реклама. 18.30 «Үе». 19.05 «Үениң архивтери». 3-кү сериязы. 19.35 «Чурукчу Петр Ян Брандлдың амыдыралы болгаш өлүмү». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.40 Коллаж. 21.45 ИХМ-ниң медээлеринден. 21.55 «Ол болган..., болган...». 22.15 «Телескоп». ТВ дугайында баштактанып база алыс шыны-биле. 00.05—00.25 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. Тоол. 8.55; 9.55 «Кызыл чурукчу». Телефильм. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Географтарның амгы үеде шинчилээшкиннери. 11.05 «Бурда мөлен» сумелеп тур...». 12.05 «Солист». Уран-чечен фильм. 12.55 «Халиматтың салымчолу». Телефильм. 13.15 «Эскимостар самнап турда». 13.40 «Чурукчунуң амыдыралындан». Телефильм. 14.00—15.05 «Тенип турар чайның ыыт-шимээни». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 Калмык АССР-ниң Күртелерадиозу. «Кара чаражының черлерге чачпал дузалаарыл». 17.40 Бүгүдеге спорт.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Медээлер. 18.00 Медээлер. 18.05 «Бодалдар бөлдири». 19.00 Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

МОСКВАДАН

21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 — 00.20 «Экии, доктор!». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 Удмурт АССР-ниң Күртелерадиозу. «Воткинск хоорай дугайында менээ чугаалап берем». 18.25 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 18.30 «Үе». 19.00 «Закарпатьениң чурумалдары». 19.40 Телеэкскурсия. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 —21.30 «Тараачының статузу. Телефильм.

Суббота

СЕНТЯБРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Бистиң садывыс». 9.05 Владимир Лубенко. Чурукчунуң системазы. 9.25 «Дириг амытаннар оранында». 10.25 «Партнер». Коммерция медээчизи. 10.55 М. Шатров-биле ужуражыышкын. 13.00 «Огурецтер хааны сенезин!». Уругларга телешии. 14.20 «Политиктиг чугаалар» деп бөлүктен. «Ортулук». 15.20 Делегей күжүнүң чогаадыгазы. 15.50 «Үениң архивтери» деп телефильм. 4-кү, 5-ки сериялары. 16.50 Концерт. 17.05 «Делегей панорамазы». 17.50 «Аас-кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикториназы. 19.05 «Поезд 4.50-де Паддингтон вокзалындан чоруур». Уран-чечен фильм. (Великобритания). А. Кристиниң чогаалы ёзугаар. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазак черинде. 21.40 «Парнасче чада». Делегейниң телефестивалы: 23.55—00.20 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмниг гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 «Булактар». 9.00 Коллаж. 9.05 Өг-бүле. 10.00 «Арена». Спортчу программа. 11.00 «Совет Россия». Видеоканал. 13.30 Эвилелдешкен республикалар студияларының фильмнери. «Хөлегеде 40 градустан ору». 14.35 Депшилге. Информация. Реклама. 15.00 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. 18.30 «Экранда Сибирь». Киножурнал. 18.40 «Көк чагаа хавы». 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Бистиң чурттап турар оранывыс». В. Трошкин режиссёрнуң фильмнери. «Ужуп үнер дилиндек». «Бисти өршээнер». 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 Н. В. Гоголь. «Иван Федорович Шпоньга болгаш оон даай-авазы». Телешии. 23.55 Теннис. Дэвистиң кубогу. ССРЭ биле Испанияның шиилиндек командалары. 00.55—02.25 Дүнеки сеанс. «Почта таварыштыр даалга». Уран-чечен телефильм. «Полиция телефону 110» деп бөлүктен.

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадынкыл». 13.15 «Хөгжүмнүг киоск». 13.45 «Бейсбол жирафтар азы шаптар база оон өске чүүлдер». 1-ги дамчыдылга. 14.45 Мультфильм. 15.05 «Эш келгени». Телефильм. 16.05 «Көлээден дамчыдылга». 17.20 «Үениң архивтери». Телефильм. 6, 7 сериялары. 18.20 «Марафон-15». 19.50 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 10-гу сериязы. 21.00 «Үе». 21.40 Бедуун болгаш мөңге чүүлдер дугайында. 21.55 «А» программа. 23.25 — 00.05 «Виктор Цойнуң сеткүү концерти».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Республиканың аас чогаал байырлалы. 9.30 Байкал хөлдү камгалап алырының дугайында телефильм. 10.25 Д. Берлинскийниң (скрипка) концерти. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Иоганн Лис — дипломнуг детектив». Уругларга шии. 14.05 Телефильм. 14.30 «Совет Россия» Видеоканал. 17.00 «Планета». Делегей панорамазы. 18.00 «[illegible]». «Москвада бастырып чор мен». Уран-чечен фильм. 19.45 Телефильм. 20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Кетинер, ырлажыылыңар...». 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 «Ложкин алдынны кайда чажырып турары». Телефильм. 23.00 Бут бөмбүг. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Торпедо». 23.50—01.00 Теннис. Дэвистиң кубогу. ССРЭ биле Испанияның шиилиндек командалары.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 16-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Собственными стараниями» (2 сериялыг) 9.30, 12.30, 15.30 18.30 шактарда.

Видеозал: «Тихая ярость» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. «Лунная ведьма» 9.20, 12.20, 10.20, 13.20. «Уикэнд за миллион» 15.20, 18.40, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «ЭСД» 11.20 «Однажды в Америке» (3 сериялыг) 13.30. «На тропе войны» 17.40, 19.30 (үзаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Ходжа из порта» 10.00. «Враг мой» 14.00, 16.00, 18.00 20.00 (үзаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б. «Маленькая волшебница» 14.00, «Опаленные Кандагаром» 15.30 17.10 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Собственными стараниями» (Индия 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

Видеозал: «Герой и ужас» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыыны № 16» 9.30, 12.50, «Воля Вселенной» 11.10, «Гроза по школьной программе» 14.30, «Знакомство» (2 сериялыг, Индия) 16.10, 19.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Один момент» (2 сериялыг) 16.30, «Уикэнд за миллион» 14.30, 19.20 (үзаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Ходжа из порта» 10.00. «Враг мой» 14.00, 16.00, 20.00 (үзаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б. «Враг мой» (АКШ) 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Индекс 54241.

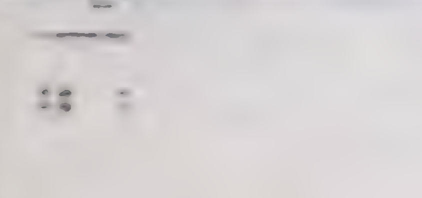

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23, ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73, ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39. ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ долуп келбейн баргынга — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга чазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 490.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

ЗНАК ПОЧЕТА

1990 чыл сентябрь 18 вторник № 213 (14413)

1925 чылдан үнүп турар

Өртээ 3 көп

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ — МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

ЦЕХТЕРЖЕ ЧОРУТКАН

АК-ДОВУРАК. В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цегиниң коллективи бо айның бирги чартыында багай эвес ажылдаан. Ооң түңнелинде чартык айның планныг онаалдазындан ажыр 300 тонна хире даг-дүгү бүдүрген.

Чарыштың мурнуку одуруунда Татьяна Полухинаның, Бойня Кууларның ээлчеглери чоруп орар. Олар ажылдаан хүнүнде-ле бердинген даалганы ажыр күүседири доктаамал болган, дүүн база-ла эки ажылдааннар.

Үүрмектеп сорттаар комплексте Нина Теплыхтың бир дугаар ээлчээ чеди шак дургузунда 3952 тонна даг рудазын үүрмектээш, даг-дүгү арыглаар цехтерже чоруткан. Ол болза өске ээлчеглерниң көргүзүглеринден ажып турар.

1000 ТОННА СИГЕН

«Барлык» совхозтуң сигенчилериниң дугайында медээ алган бис. Аксы-Барлык салбырында Көк-оол Саая удурткан 14 кижи составтыг сигенчи кооператив 1000 тонна сараттаан дугайын бистиң бижикчивис Сарыглар Тавaa-Самбуу дүүн дыңнаткан. Бо дээрге районда бирги черде чоруп турар коллектив-тир.

Кооперативте хоочун трактористер Санаа Хертек, Кызыл-оол Монгуш, Кунгаа Кангал-оол, сараат салыкчылары Кара-оол Саая, Алексей Хомушку олар хүн нормазын доктаамал ажыр күүседип келген. Коллектив бо чылын 1800 тонна сиген белеткээр планын ыяап-ла күүседириниң аргазы бар деп санап, күжениишкинниг ажылдап турар. Олардан аңгыда, Бижиктиг-Хаяда Доржу Хертектиң удурткан механизаторлар 700 ажыг тонна сараттаан.

БӨГҮН

ВОЖАТЫЙЛАР СЕМИНАРЫ

Республиканың пионер вожатыйларының семинары ажылын бөгүн үргүлчүлээр. Семинарны областың пионер организациязы биле республиканың башкылар билиг бединдер институдунуң харысалгалыг ажылдакчылары организастаан.

Семинарның ажылын областың пионер организациязының даргазы Амур Уваңгур ажыткан. Сентябрь 23-тен октябрь 2-ге чедир болур Пионерлерниң X бүгү-эвилел слединуң ажылы кандыг болурун, аңаа кымнар баарын, ооң ужур-дузазын чыылганнарга ол таныштырган.

Пионер вожатыйларының арга-дуржулга солчулгазы октябрь 2-ге чедир уламчылаар.

(Бистиң корр.).

ДААРТА

ТҮР КУРСТАР

Райоңнарның кодээ культура бажыңнарының уран чүүл удуртукчуларының түр курстары Кызылда ажылдаа-ла неделя чеде берген. Ооң ажылында чээрби ажыг кижи киржип турар. Билиг бедидериниң ол курстарының киржикчилери өөредилгезин даарта Кызыл хоорайга доозар.

Ооң соонда, четверг хүнүнде, олар Эрзин районче аъттаныптарлар.

Өөредилгениң баштайгы хүннеринде олар чаа танцыларны, ырларны өөренип, сценарийниң канчаар тургузарын, ону башкарарын билип алганнар. Бодум хуумда оларга Красноярск крайның Ермаковск районунуң Верхне-Усинскиде чурттап турар малчын, орус дылга шүлүктер бижип чоруур Сергей Түлүштүң «Сеңээ байыр чедирип тур мен», алтай чогаалчы Александр Жуковтуң «Чалгыныг чер» деп шүлүктеринге бижээн чаа ырларымны өөреттим. Олар оларны улуг күзел-биле хүлээп алдылар.

Түр курстар уран чүүл удуртукчуларынга улуг дузаны чедирген.

Батый КЕНЕШ.

Профоблчөвүлелдиң эвилелдер аразының Уран чогаадылга бажыңының директору.

БИСКЕ АЖЫЛ-ХЕРЕКЧИ ПАРТИЯ ХЕРЕК

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПАРТИЯ ОРГАНИЗАЦИЯЛАРЫНГА, БҮГҮ КОММУНИСТЕРИНГЕ

Эштер коммунистер!

Партийжи массаларның күзел-соруу-биле тургустунган РСФСР-ниң Коммунистиг партиязы ажыл-чорудулгазын эгелей берген. Политиктиг угланыышкынывыс бистиң туружувус — ол дээрге СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң туружу, ол дээрге үндезин әде тургустунуушкунуңуң туружу, ол дээрге гуманныг, демократтыг социализмниң туружу деп бистиң Тургузукчу съездивис быжыы-биле медеглээн. Ол угланыышкындан бистер чайлавас бис.

Россия коммунистериниң партиязы ажыл-чорудулгазының кол хоойлузу — партийжи массаларның санал-оналының колдап барымдаалаар, партия эге организацияларынга дааныр партия апаар. Россияның эрге-ажыктарын, бүгү улустарының чаагай чоруун бир дөмей көрүп турар бүгү ниитилел-политиктиг шимчээшкиннер-биле кады ажылдажырынга бистиң партиявыс ажык.

Чидиглелген бергедээшкиннерниң байдалдарында ажылывысты эгелеп турар бис. Ол чорук Россия Федерациязының партия организацияларында ам боон эртип турар отчёт-соңгулдалыг кампанияга бодунуң салдарын чедирип турар. Ниитилел амыдыралының чөрүлдээлерин экономиктиг кризис тодаргай көргүзе берген. Чамдык коммунистер чүвениң аайын тыппайн барган болгаш чайгылып эгелээн. Антикоммунизмниң улгадып турар чалгыынга, В. И. Ленинниң адынче болгаш тураскаалынче халдаашкыннарга база ону буржартадып баксырадырынга алзыпкан бир чамдык коммунистер кайнаар углаарының угшиин чидирипкен. Партия комитеттериниң болгаш эге организацияларының дайынчы арга-шинээ кудулап, ажыл-чорудулгазынга тодаргай сорулгалыг болур чорук чидип бар чыдар. Отчёт-соңгулдалыг кампания ындыг байдалды шиитпирлиг чок болдурар, бистиң херээвистиң шынынынга ленинчи бүзүрелди катап тургузар ужурлуг.

Төөгүнүң бо хире эргилделиг үе-чадазында бодувустуң харысалгавысты медерел билбишаан, бистер Россия ниитилелиниң шиитпирлиг чаартыры, ооң кырынга тургузуун болгаш угаан-бодал культуразын, национал чаңчылдарын катап тургузар дээш, федерацияның улустарының, бүгү Совет Эвилелиниң найыралын болгаш кады ажылдажылгазын быжыглаары дээш туржуп турар болгаш РСФСР-ниң Дээди Совединиң. Россия чаазаның бо угланыышкынынга ылыын турар бүгү-ле боттуг багымнарын деткип турар бис. Бистер чептиг социал политика дээш, кижилерниң чаагай чоруунуң бедик деңнели дээш, бистер улуг ажыктыг экономика дээш, бистер ниитилел тургузуун солууруунга чедирип келбес рынок дээш туржуп турар бис.

Ол дээрге бистиң сорулгавыс, ол дээрге бистиң ажыл-чорудулгавыстың программазы, ол дээрге партия бөлүү бүрүзүнүң сорулгазы.

Бистиң партиявыс — күш-ажылчы чоннуң чарылбас кезии, ажылчыннарның, тараачыннарның, интеллигенцияның сагыш човаашкынын деңге үлежип чоруур болгаш политиктиг демиселге оларның эрге-ажыктарын кезээде камгалаар партия деп чүвени бодувустуң хеделиишкиннеривис-биле хүн бүрүде бадыткаар ужурлуг бис. «Тепке болгаш чер-черге бүгү эрге-чагырга Советтерге хамааржыр» деп, ленинчи принципти амыдыралга боттандырып, база хөй партиялыг боттуг байдалдар тургустунуп турар амгы үеде коммунистер ук эрге-чагырга чүгле күш-ажыл кижилериниң, бүгү улустуң чаагай чоруунга бараан болган турарын чедип алыр дээш туржуп турар.

Ужур-дүрүм чок чоруктар көвүдеп, ажыл-агыйны эргелеп башкарары бапсырап, күрүнениң болгаш күш-ажылдың сагылга-чуруму кудулап, бисте бар боор турар чүүлдер безин чедишпестеп, бистиң хамаатыларывыстың эң бөдүүн камгалалы чок боор турар чоруктарга таваржып тура, бистер: чүү болду бо дээн айтырыгны салыр ужурлуг бис. Харысалганы болгаш чоннуң идегелин боттарынга алган органнардан болгаш албан-дужаалдыг кижилерден, олар кайы-даа партияда хамааржып турарындан хамаарылга чокка, тодаргай негелделерни салыр ужурлуг бис. Боттарының дорт сөзүн чугаалаарын, соңгукчуларның эргелерин боттандырарынга, Совет эрге-чагырганың алыс утказын канчап-даа өскертпезин болдурбас дээш адвандан идегелдиг контрольду тургузарынга, республиканың болгаш ССР Эвилелинге хамаатызы болгаш национал чепшээрежилгени камгалаарын база камгалап арттырарынга дузалаарын кижилер чүгле коммунистерден, бирги ээлчегде депутаттардан, манап турар.

Ол дугайын ажыы-биле болгаш дорт чугаалап турар бистиң чүткүлдеривис ындыг.

Социалистиг чаартылганың салым-чолу кижи бүрүзү бистерден хамааржыр, эштер. Бо дугайында билииштин партия хуралдарының, бүгү отчёт-соңгулдалыг кампаниязының кол ээзи болган турар ужурлуг. Ооң түңнелинде партия комитеди бүрүзү, партия эге организациязы бүрүзү амгы байдалда бодунуң ажыл-чорудулгазының тодаргай программазын тодарадырлар. Коммунистер ажылчын шимчээшкинниң кол күжү болган турар болгаш тараачыннар-биле эвилелдиг быжыглаар, чоннуң чурттап турар черлериниң ааны-биле массалыг ажылдың организакчылары болур ужурлуг. Кижилериниң, ылаңгыя аныяктарның болгаш хоочуннарның, социал камгалалынга байдалдарны тургузарынче сагыш салыры амгы үеде онза чугула. Боттарының бүдүрүлгелериниң салым-чолун ажылчы чоннар боттары шиитпирлээрин, хөй-ниити бот-эргелелдиң боттары хөгжүдүп турарын профэвилелдери, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери биле чедип алыр.

Даамайырган болгаш шупшең чоруктарны ажыг эттери, чигзиниишкиннерни болгаш бүзүрел чок чергүстарны ап октаары, чоннуң чугула айтырыглары болгаш негелде-херегледелдерин шиитпирлээринче шалыпкын кирери, чаңгыс үзелдиглерниң эвин сырый каттыштырары, партия хүрээлениң быжыглаары — амгы отчёт-соңгулдалыг кампанияның, бистиң Төп Комитедивистиң кол сорулгазы ол. Быжыг бүзүрелдиг коммунистерни, идепкейлиг баштакчыларны, ооң иштинде аныяктарның болгаш херээженнерниң аразындан база дидим идип үндүрер, Россия Федерациязының Компартиязының быжыг болгаш идегелдиг активин тургузаар. Бистер дээрге уламчылаан, кризистен ниитилелди үнүрүп алырынга дузалап, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин боттандырып шыдаар күштер бис деп чүвени чүгле тодаргай болгаш үре түңнелдиг ажыл көргүзер.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТК-ЗЫНЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУ.

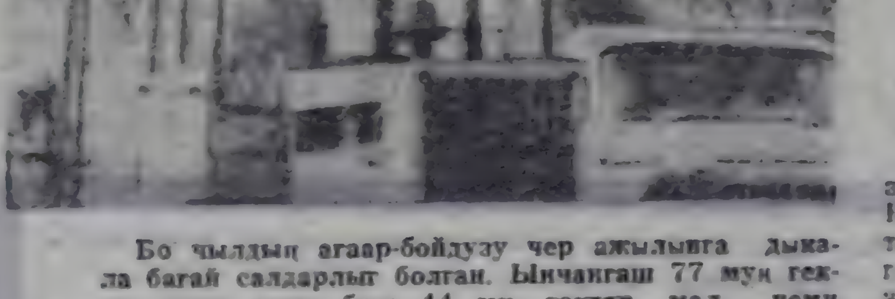

Бо чылдың агаар-бойдузу чер ажылынга дыка-ла багай салдарлыг болган. Ынчангаш 77 муң гектар ажыг тараа база 44 муң гектар мал чеми культураларны үндүр бижиир ужурга таварышкан. Чамдык черлерге чаъс орай чагганындан тараа сыы катап база үнген. Мындыг таварылгада ажаалда дыка нарын болуру билдингир. Ооң аңгыда чолдак сыпты кезери берге.

Күс — ажаалда, белеткел үези

ШЫНАРЛЫГ, ШАЛЫПКЫН...

Бергелер турза-даа, өстүрген дүжүттүг черге каалтар кандыг-даа барымдаавыс чок, ону шуптузун ажаап алыр, чемге база мал чемиинге-даа ажыглаар апаар.

Бо чылдың сентябрь 14-те медээ-биле алырга, 7847 гектар тарааны кескен, оон 3902 гектарны бастырган. Бир гектардан дүжүт 6,1 центнер боор турар. Ынчаарга бисте ниитизи-биле ажаап алыр тараа культуралары 88411 гектар. Кандыг-даа ажылды эрткен чылдаазы-биле деңнээр апаар болгай. Ынчангаш ол сан-чурагайларны база деңнээлинер: 1990 чылда 168074 гектар тараа культураларын ажаап алыр ужурлуг турган бис. Ынчан сентябрь 14-те 45933 гектарны кескеш, 35166 гектарны бастырган, азы 27,3 хуузун кезип алган, бир гектардан дүжүт 9,7 центнер турган.

Эрткен чылын бис-хемчиктерниң тараа культураларындан алган дүжүлү дыка чавыс болган. Бо чылын агаар-бойдус оларны «ерипшээген». Ам 1310 гектарны кескеш, оон барык 900 гектарын бастырган. Бир гектардан 10 центнер дүжүттү ап турар. Республикада амдызында эң дээре дүжүт оларда. Сүт-Хөлчүлер бир гектардан 8,8 центнерни бастырган. Республиканың ба[...]за бир тараалаң району — Каа-Хемде 2000 ажыг гектар тарааны кестирген, бир гектарда 4,4 центнер онаажып турар.

Бо үеде республиканың ажыл-агыйлары картофель ажаалдазынче массалыы-биле кирген. Ниитизи-биле 2048 гектарда дүжүттү ажаар, амдызында 183 гектарда картофельди каскан. Барыын-Хемчиктиң ажыл-агыйлары бо культураны тарып өстүрер талазы-биле мурнуку чылдарда шоову ажылдаан. Ам ында 243 гектарны ажаар, 66 гектарны каскан. Оон 660 тонна картофельди алган. Өске районнардан дээре көргүзүг амдызында бо. Ногаа шөлүнде ажыл база шапкынчаан. Мурнукузу дег, Кызыл район бо талазы-биле мурнап турар.

Ниити ажаалда талазы-биле байдалды допчулаарга мындыг-дыр. Ынчаарга ам үстүнде киирген сан-чурагайларывыстың артында хөй-ле кижилер, машина-техника бар болган. Оларның ажылын канчаар организастаанындан темп болгаш шынар хамааржыр. Эки чүүлдер бар. Ынчалза-даа четпестер дугайында медээлер ол-бо районнардан кээп турар. Чижээлээрге, Каа-Хемниң тараалаң черлери — Саргал, Ажык ол ынчаар механизаторларның хомудалы улуг. Ооңа-чаа даарда оларның аъш-чем хандырылгазы безин багай. Хамыктың мурнунда, аъш-чем, артык кезектер, механизаторларга удуур-чыдар чер херек.

Каа-Хемде «Улуг Октябрь» совхозтуң Саргалда хову турлаанда таарымчалыг чүүлдерни тургуспаан. Тараажыларга эът, сүт, картофель, капуста безин чок. Үк ажыл-агыйда 15 комбайнны баштайгы хүннерде-ле кииримтер аргалыг турган, оларны септеп, четчелеп албаан. Эдилчи-мастерлер хову бригадазынга келбээн. Ынчангаш комбайн үрелирге механизаторлар боттары септээр. Чок болза суурже кирер ужурга таваржып турар. А ол аразы ырак. Оон аңгыда, шаңда тарааны кургадыры, арыглаары база бергедеп турар. Комбайннар биле шаң аразында автомашиналар тараазы камнавайн турар.

«Россия» совхозтуң тараа шөлдери колдуунда тайга эдээнде-даа болза, амдызында бир гектардан чүгле 2 центнерни ажаап ап турар. Бир кол четпес чүүл — ажаалдада ажылды дыка багай организастаан. Шаңда тараа үрелип турар. Күш чедишпес. Ол хиреде совхоз төвүнде ажыл чок улус бар. Кижилер-биле ажылдавас, дугурушпас деп чүвениң уржуу ол.

Амгы бо ажаалда бистиң тараажыларывыска, специалистеривиске ёзулуг-ла шылгалда боор турар. Хамык ужур — ажылды шын организастаарында.

Агаар медээзин алырга, чоокку үеде хар-даа чаар чыгыы. Ынчангаш дүжүт багай-ла дээш, олче сагыш салбайн баар чорук канчап-даа шын эвес. Бүгү күштү мөөңнээр, аргаларны ажыглаар херек.

Керээни чугаалашкан

ВАШИНГТОН. (СЭТА-ның корреспондентизи Игорь Борисенко). Даштыкы херектер талазы-биле сенат комитеди ССРЭ-ниң болгаш АКШ-тың аразында чугулаийн дугуржулганы эрткен пятницада ажылдап доосткан, ол болза, ядролуг чазылдырыышкыннарны чер адаанга тайбың сорулгаларга чазылдырарының дугайында керээ болгаш ядролуг чепсекти чер адаанга шенээрин кызыгаарлаар дугайында керээ болур. Совет-американ керээлерин, а ол ышкаш ону хынаар хемчеглер дугайында протоколдарны сенаттың долу составынга бадылалыры-биле киирерин шиитпирлээн. Ол дээш 18 кижи бадылаан, чаңгыс-даа кижи удур бадылаваан. Түңнел бадылаашкынның эгелээриниң мурнунда сенаттың разведка талазы-биле тускай комитединиң даргазы Оклахома штаттан демократ Дэвид Борен чүве чугаалаан.

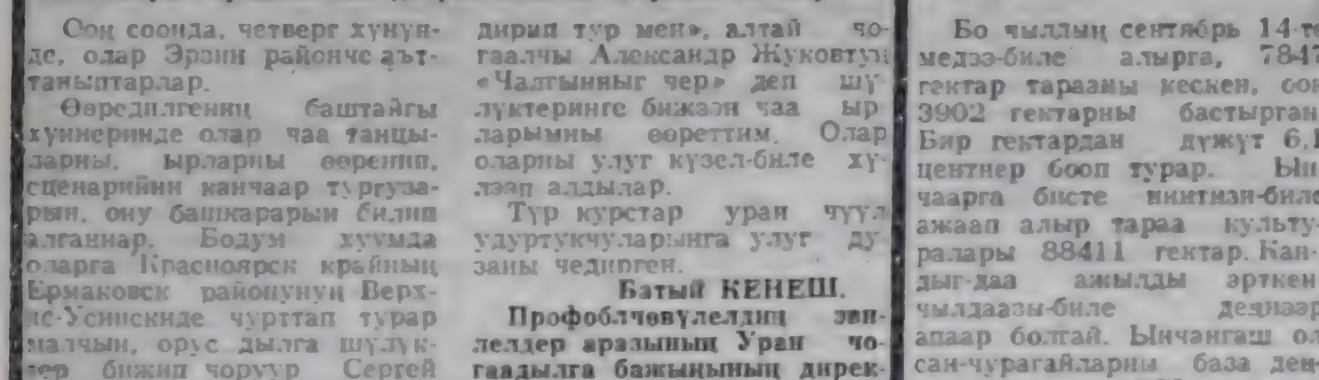

Аалчылар бажыңынга хонгаштың эртен эрте оттуп келиривиске, дымыраадыр час-[illegible]. [illegible] «УАЗ-469» маркалыг машинаның чолаачызы Владимир: — [illegible]

[illegible] «Май 1» совхозтуң [illegible] «ДТ-75» [illegible] Михаил Улаан-Байыр [illegible]

[illegible] чычар Эдуард Дарычап, Валерий Мылдыйбан, Василий Наадым, Алексей Сан-зар-оол, Шораан Ак олар [illegible]

— Сенаж кезилдезин августуң 17-ден эгелээн. [illegible] 594 тонна белеткеттинген. Тракторист, [illegible]

[illegible]

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: (солагай таладан) комбайнерлар А. Довурак, К. Монгуш, В. Чүк[illegible].

Авторнуң фотозу.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунда

ЭЭЛЧЕГЛИГ СЕССИЯ МУРНУНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы дүүн болган. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыының сентябрь 19-та болур үшкү сессиязының хүн айтырыы база ону эрттирериниң чуруму-биле холбаштыр чугаа аңаа болган.

Сессияның ажылының хүн чурумунда көрдүнүп турар айтырыглар хөй. Президиум кежигүннери ынчангаш сессияга чугаалажып көөр айтырыг бүрүзүнге [illegible] боор, санал-оналдарын киирген. Ам болур бо сессияга Тыва АССР-ниң улус депутаттары Тыва АССР-ниң туск[illegible] дугайында декларацияның төлевилелин сайгарып чугаалалов ол талазы-биле Президиум хуралынга дыңнадыг кылган. Айтырыг чугула деп чүвени аңаа хамаарыштыр Президиум кежигүннериниң санал-оналдары бадыткап турар. Ол документ төлевилелин ажылдап кылырынга Конституция комиссиязы, юристер киришкен. Сессия ону кииирер дугайында шиитпирни Президиум [illegible] аан.

Сессияның ажылын чоннга чедирер сорулга-биле чаңгы массалыг информацияның чепсектеринге чырыдар дугайын база чугаалашкан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «Республикада кем-херек үүлгедир чоруктар биле демиселди күштелдирер талазы-биле ...» [illegible] Чөвүлели аңаа дыңнадыг кылыр. Ооң-биле кады республиканың чазаан четчелеп тургузар айтырыгны сессия база катап эгилип көөр болгаш чугаалажыр. Чазак кежигүннеринге кандидатуралар ны шилилгелиг үндезинге чорудар, чаа, солун кандидатуралар бар дээрзин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Президиум хуралында чугаалааш, дыңнаткан.

Тыва АССР-ниң хамаатыларының ажыл чок болуруун хандырарының айтырыын сессиянын хүн айтырыынга немей киирер дугайында тургустунуп келген саналды каңчаар көөрүн Президиум база катап чылыглаш, чугаалажып, [illegible] циязын эрттирерин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондар саналдаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг бо хуралынга сессияның хүн айтырыындан аңгыда, өске-даа айтырыгларны чугаалашкан. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак [illegible] алгаш, РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалын белеткээр талазы-биле ажылдың түңнелдеринге хамаарыштыр делгереңгей дыңнадыг кылган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң кежигүннери [illegible] хамаарыштыр Министрлер [illegible] соонда парлалга конферен[illegible] [illegible]

Бистиң корр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязының ажыттынар хүнүнүң дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы 1990 чылдың сентябрь 19-та РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эртенгиниң 10 шакта ажыттынар.

Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга

Тыва АССР-ниң улус депутаттарын 1990 чылдың сентябрь 18-те Советтер бажыңынга эртенгиниң 9 шактан кежээкиниң 20 шакка чедир бүрүткээр, кабинет № 107, телефону 2-55-42. 1990 чылдың сентябрь 19-та РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга эртенгиниң 8 шактан эгелеп бүрүткээр, телефону 3-34-46.

АЖЫКТЫГ БООП-ТУР

[illegible]

Десипа-оол САНЧЫ.
Өвүр районы.

УЛАМ СЕМИРТИР

[illegible]

Сарыг-оол УДУМБАРА.
Сесерлиг суур.

Чагаалардан

КЫШКЫ ҮЕЖЕ

[illegible]

(СЭТА).

Үлетпүр килдизиниң почтазындан

ДЫҢНАКСААР-ДЫР МЕН

Аңнаарынга, эң ылаңгыя диишнээшинге, [illegible] тыва [illegible] конгуг [illegible] белектеп чоралаар. [illegible] олбук [illegible] кустиниң [illegible] Республика үезинден эгелээш, аңчыларның слёдун аңныыр сезонунуң мурнуу чарынында эрттирип турар апарган. Ол чорук Тожуга сут болза чаңчылчаан чүве болгай. Районнуң колхозтарының ажыл-ижиниң бир алыры аңныыр ажыл-агыйы турда, аңчылар слёдун белеткээринче, эрттирериниче кончуг кичээнгей салып турган. Аңаа мурнакчыларны шаңнап, мактаар, аңчыларның аңнаар черлерин тодарадыр, тайгага чоруурунуң корум-чурумун чугаалажыр дээш, аңчылар слёдунга коор айтырыглар эвээш эвес боор чүве.

Ынчап колхозтарга аңныыр ажылы хөй орулгазын киирип турган. Аңчылар шупту тус черниң чурттакчылары болур. Бо шагда ышкаш девискээр хунаажыр, мурнун былаажыр, тайга тасқылга какпа, дузак салып кааш чыдар кижилер чок турган. Кижилер алыр-чиир дээр хоону чок, аткан аңын тайга-таңдызының кежии кылдыр чаңдырып кээр чораан.

Сеэлгү үеде аңныыр ажыл-агыйы черлерин тургускан, ында аңчыларның штады бар. Колдуунда штатта аңчылар чай, кыш чок аңнап турар. Аң-меңге, агаар-бойдуска оларның хамаарылгазы база бир аңгы. Аргалыг-ла болза, эдлере алып, капалап алырын бодаар. Аң мениниң, бадын байланыың өзүп, ковудаарын бодавас кижилер оларның аразында бар. Диин, киш нештерин доора садып, аңы-кузунда ажыын бодаарлары эвээш эвес.

Аңныыр ажыл-агыйынга ёзулуг корум-чурумну тургузар, оран-чуртунга хайыралыг кижилерни аңныыр ажылынга хаара тудар дизе, аңчылар слёдун эрттирер чаңчылды катап ээлдирер херек. Тожута аңчылар слёдун эрттирерингe С. Тока баштаан республиканың харысалгалыг ажылдакчылары кээп, киржип турган. Ам ол эки чаңчыл шуут уттундурган-дыр.

Ынчангаш аңчыларның республика слёдун, район слёттарын эрттирер талазы-биле ажылды чорудуп эгелээрин саналдап тур мен. Аңныыр ажыл-агыйын чаа деңнелче көдүреринге ол слёттар дузалыг боор ужурлуг. Ол слёттарны сонуургалдыг организацияларның төлээлериниң киржилгезин-биле эрттирер херек. Слёт четвестерни эдип, ажылды экижидеринге дузалыг боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Мээң саналымга хамаарыштыр Тожунуң болгаш өске-даа черлерниң аңчыларының сагыш бодалын дыңнаксаар-дыр мен.

Василий ТАМДЫН ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ЧҮҮ ДЭЭШ ХҮНДҮЛЭЭРИЛ?

В. И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бедик сорттуг рудадан даг-дүгү болбаазырадыр цегиниң № 2 ээлчээзинде мурнакчылар хөй. Оларның бирээзинге савалакчылар бригадири Мария Сарыгларны хамаарыштырып болур. Өөредилге пунктузунга тускай курсту дооскаш, нарын дериглерни башкарып, белен продукцияны сорт аайы-биле савалаар ажылга киргенинден бээр ам 15 чыл ашкан. Ол үе иштинде хөй кижилерни бодунуң мергежилинге өөредип, аныяктарның дагдыныкчызы хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип келген. Дуржулгалыг ажылчынны коллектив хүндүлээр.

ЧУРУКТА: Мария Сарыглар ажыл үезинде.

Чылбак оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

«АЛДЫН» ХОЛДУГ

Саян-Шушенск ГЭС-ти тудуп эгелээрн соон дарый Чаа Чаа-Хол суурнуң таваан салган. Чаа Чаа-Холду ам анаа-ла Чаа-Хол дижип апарган бис. Оон бээр 16 чыл болду. Чаа суурнуң таваан салчып, ону тудуп, ында чурттап орар ажыл-ишчи кижилер бистиң суурувуста хөй. Ол дээрге бистиң угбаларывыс Александра Куулар, Раиса Намчын, Мария Амыр дээш, өскелер-дир. Боттарының тудуп үндүргени суурга чурттаарга база сагышка чоргаараңчыг боору чугаажок.

Александра угбавыс 1974-1975 чылдардан шеверлекчилеп ажылдап эгелээн кижи. Мен бодум кезек када шеверлекчилеп ажылдаан болгаш, чүү хире берге ажыл дээрзин билир мен. Кыдыындан көөрге-ле, довурак хоюдар, ону чаар, а шынында ол ажылды кылып шыдаар ла кижи кылыр. Суурувуста бичии уруглар садиги, школа, чурттаар бажыңнары дээш, та каш бажыңны тудушкан кижи. Ынчангаш Александра угбайны «алдын» холдуг угбай дээр мен. Бир эвес ону ынчаар адавас болза, кымны ындыг хүндүлүг сөстер-биле мактаарыл?! Амгы үеде Александра Куулар интернат тудуунда ажылдап турар. Интернат база Чаа-Хол суурда чараш бажыңнарның бирээзи болуру чугаажок.

Александра угбавыстың амы хуу амыдыралы база белен эвес болган кижи. Ол 4 уругнуң иези. Бичии оглу 5 харлыг турда, оолдарының ачазы чок болган. Ажыг шүжүгге туттурза-даа, ажы-төлүн төлептиг кылдыр азырап, өстүрүп алган. Улуг оглу Красноярсктың педагогика институдунуң сеэлгү курузунда өөренип турар. Мергени бо чылын школаны дооскан. Ол 11 классты доозуп турда, аваа тудугжу мергежилдиң шынзылгазын тывыскан. Авазының ажы-төлү ажыл-ишчи кижилер болуп өзүп олуралары ноон-на илдей-дир. Арткан ийизи школада өөренип турарлар. Олар база иезиниң холдарының чылыгын ачызында эки кижилер болуп өзүп кээр.

Шеверлекчи угбавыска кадык, аас кежиктиг, ажылынга чедиишкиннерни күзээр-дир мен. Оон «алдын» холдары кижилерге аас-кежикти, чылыг, чырык бажың-балгатты хөйү-биле сөңнеп чоруур болзун!

Зоя МААДЫ.

КОНЦЕПЦИЯЛАР, ШИИТПИРЛЕР, ПРОГРАММАЛАР...

Кызыл хоорай Совединиң сессиязындан

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң чээрби бирги чыыжының үшкү сессиязы бо чылдың сентябрь 13-14 хүннеринде болуп эрткен.

[illegible] тыргыларны сайгарып, чугаалашканнар:

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң эргелериниң болгаш бүрүн эргелериниң декларациязының дугайында; Кызыл хоорайның ажыл-агыйын башкартынар рынок экономиказынче шилчидериниң концепциязының дугайында; Хоорайның нөмелде саа-хөө курлавырлар фондузун тургузарының база оон экономиктиг эникиишкиниң талазы-биле хемчеглер дугайында; Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң регламентизиниң дугайында; Кем-херек үүлгедикчиннери-биле демисел-дн дарый чорударының талазы-биле Кызыл хоорай Совединиң чээрби бирги чыыжының ийиги сессиязынга хүлээп алдынган шиитпирлериниң күүселдезиниң талазы-биле хоорай Совединиң болгаш хоорккуском даргаларының отчёду; Организастыг айтырыглар.

Хоорай Совединиң президиуму бо айтырыглардан аңгыда өске ийи айтырыгны — 1991 чылда Кызыл хоорайның экономиктиг болгаш социал [illegible] рунгаар сайгарылгазы база ол ышкаш «Чаагаижыдыышкын-95» хоорай программазының дугайында айтырыглар-ны база киирген турган. Ынчалза-даа залда чыглып келген 138 депутаттың ол безин ук айтырыглар-биле дир ажылдаттынмаан деп саназан, оларны бо удаада чугаалашпас деп шиитпирни хүлээп алган.

Бирги айтырыг талазы-биле илеткелди план-бюджет комиссиязының даргазы В. В. Никитин кылган. «ССРЭ-ге чер-чер ажыл-агыйының болгаш чер-чер бот-эргелелдиң ниити эргелериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң кол дүрүмнеринге база ССРЭ, РСФСР болгаш Тыва АССР-ниң Конституцияларынга дүүштүр алырга, Кызыл хоорай Соведи бот-эргелелдиг эге девискээр демнелдиг болур. Аңаа үндезилеп, улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведи бодунуң девискээринге кандыг ажыл-чорудулганы удуртуп болурун илеткелчи айткан. Бо айтырыгга хамаарыштыр депутаттар үнелиг санал-оналдарын киирип. Советтиң ажыл-чорудулгазының экономиктиг үндезини болур бойдус курлавыр [illegible] [illegible] Дээрин хандырар коммунал болгаш сонгаа өске өнчү [illegible] дугайында [illegible]

Команда-бюрократтыг [illegible] амгы үеде рынок [illegible] өске кандыг-даа альтернатива чок болуп турар. Оон ындызын күрүнениң удуртукчулары, эртемденнер, публицистер чугаалап [illegible] болган. Бо айтырыгны [illegible] база-ла оюп эртпээн. Ылангыя найысылалдың ажыл-агыйын башкартынар рынок экономиказынче шилчидериниң концепциязының дугайында айтырыгны чугаалажып турда, депутаттарның ортузунга маргылдаа [illegible] өскүп үнген. Ылангыя концепцилиг бирги, белеткел чадазында оран-сава болгаш чер фондузунуң кезик чамдыын хамаатыларның өнчүзү кылдыр шилчидер. оран-сава фондузун халаска бээр азы чок болза өй-хемчээлдиг өртээн сайгарарының чорудулгазын болгаш өске-даа чүүлдерни чугаалажып турда, депутаттарның үзел-бодалдары аңгы-аңгы бөлүктерге чарлы берген. Амгы үеде шак бо-даа, үндүрүг дугайында-даа айтырыглар [illegible] чидиг, кол болуп тураары чугаажок. Ындыг төлээде маңаа хамаарыштыр каш лакпыр [illegible] [illegible] депутат кижи бүрүзүнден негеттинер. Чүге дизе [illegible] бүрүзүнүң арткында сонуурал бар болган, чүнүң-даа мурнунда депутат оларның эрге-ажыындан, сонуургалдарындан тептинер [illegible] Бо сессияга депутаттар оларның кырында чүдүрүлген харысалганың онзалын билип, туруштуг байдалды амыдыралдың негелделеринге дүүштүр сайгарышканы өөрүнчүг. Черле ынчаш, сессиядан сессияже депутаттарның экономиктиг, политиктиг билиин бедип, амыдыралдан чыдан хоорулбайн, чарт туруштуг болуп кел чыдары өөрүнчүг болбас арга чок. Ук айтырыг талазы-биле илеткел кылган депутат В. Х. Кара-оолга салдынган айтырыгларның хөй болганы бо бүгү чүүлдерге сонуургалдың деңнелин бадыткап турар.

Эки чүүлдерни чугаалап тура, четпестерниң дугайында ыттавайн барып болбас. Ол чүл дизе, депутаттарның санының дугайында Сессияның ажылынга 138 депутат киришкениниң дугайында үстүнде аныткан бис. А херек кырында ниити сан 189 турар ужурлуг 61 кижи сессияның ажылынга киришпээн.

Сессияның ажыл-чорудулгазын удуртуп турган Кызыл хоорай Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков 7 депутат оларның депутат эргелериниң дужаарының дугайында дилээн билдирииниң кииргениниң дугайында дыңнадыгны кылган. Чылдагааны — [illegible] [illegible] [illegible] өске черлерже көшкени. Оон аңгыда хоорай Советинге кандыг-даа дыңнадыг, билдиришкин киирбейн кежуп чоруй барган депутаттар база бар деп, Ю. П. Слободчиков демдеглээн.

А арткан депутаттар кайдал? Аарып-аржаан, шөлээлээн деп сураг үнүп турар. Өй-шаанда дыңнадыгны киирер ужурлуг турбаан бе? Чамдык депутаттарывыс боттарының хүлээлгелеринге ындыг харысалга чок болурга арын-нүүрге таарзыры берге-ле боор.

Хоорай ажыл-агыйының моон соңгааргы социал-экономиктиг хөгжүлдезинге саң-хөө болгаш материал курлавырларының чедишпезэ аажок улуг шаптараазыны чедирип турар. Мону ажып эртер талазы-биле хоорайның ажыл-агыйын үндезиннеринге, чурттакчы чоннуң социал айтырыгларын шиитпирлээринге Кызылдың бүгү-ле бүдүрүлгелери, организациялар, албан черлери киржири чугула. Бо бүгүнү өөренип көргеш, Кызыл хоорай Советиниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] программазын хүлээп алган.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] В. А. [illegible] контроль [illegible] хостааш, хоорай Совединиң президиумунуң составындан үндүрген.

Эртенги сессияга хоорккуском үш чылдыг арттелекчилиг болгаш бир комитет даргазының кандидатураларын депутаттар хүлээп көрбээн болгаш бо сессияга чаа кандидатураларны киирерин В. Х. Кара-оолга дааскан турган. Бо удаада депутаттар кииргени кандидатураларны бүгү [illegible] талыг сайгарганнар. Оон түңнелинде хоорккускомунуң садыг кандидатуразын эргелекчизинге С. В. Петрова, чурттаарга шөлүп [illegible] болгаш [illegible] [illegible] [illegible] Т. [illegible] [illegible] болгаш харылзаа кылдыныы эргелекчизинге А. А. Осташов, а бойдус камгалалының талазы-биле комитеттиң даргазынга В. С. Шойгу олар соңгутканнар.

Артур ХЕРТЕК.

ТАРАЙ МАҢНАЖЫ БЕРГЕН. ЧҮГЕ?

Шагаан-Арыг хоорайда тудугнуң канчаар чорут турарын ооң төвүнде ам эгизирей берген уругларның музыка школазының бажыңындан көрүп болур. Тудугну хоорайның хоочун тудугжузу Валерий Чүлдүмнүң бригадазы тудуп турган. Ону доозарынга чедир шоолуг эвес күженишкин херек турду. Бригадир чоокта чаа шөлээлеп чоруй баарга, ооң бригадазы тарай маңнажы берген. Чүге?

Бо чайын бригадирниң «Улуг-Хем» солунунуң редакциязынга [illegible] чоразының сактып ор мен. Колоннаның-даа, трестиниң-даа удуртукчулары күш-ажылдың организастаашкынынче сагыш салбастаанындан тудугжулар туүйбу салырда херелээр хоюдугну хол-биле кылып туруп берген деп, ол хомудаан. Кайда-даа тудугларның хоочураач аарыы — материалдар чедишпези — доктар моондак.

Район солуну маңаа хамаарыштыр шүгүмчүлелдиг материалды парлаан. Удуртукчулар серт-даа дивээн. Чеже боттары муңгаңыр боор, тудугжуларның холдары салдына берген. Тудуг материалдары четчир. Ыраң барда оларның орай кежээге дээр ажылдап турганын база көрген мен.

— Уругларның музыка школазы бо чылын ажыглалга кирер ужурлуг объект болгай. Ам чоп ында ишчи-ле тыныдың апарды? — деп, КМК 18-тиң начальниги Геннадий Хитяевтен соруургадым.

— Ажылчыннар чедишпес-тир — деп, ол харыылаан.

Көрүнер даан, ажылчыннар: «тудуг материалдары, күш-ажылдың организастаашкыны чедишпес-тир» дээр, а даргалары «ажылчыннар» дээр. КМК 18-тиниң нитизи-биле будун «Шагаан-Арыг тудуг» тресте ышкаш, ажылчыннар чедишпези шын. Чижээ, КМК-га тудуг программазын күүседир дизе, 140 ажылчын херек. Бары — 70 кижи. Мээң тудугларга чорүп турган хүнүмде ажылдап турарларының саны чүгле 44 кижи болду.

Кижи бодаарга, эвээш кижилерни удуртуп башкарары чиик хире, ынчалза-даа КМК-18 санныг тудугжуларның ажылын бедип орта башкарып шыдаваан келген.

Бо чылын Кызылдан үлегерлеп, аныяктарның Маадыр-оол Салчактың бригадазында катчып алгаш, 65 аал иштиг чурттаар бажың тудуунда барган. Шериг кезээниң бажыңның тудуунда Орус-оол Күжүгеттиң бригадазында барган улус база бар. Бригадир боду база баштайгы алганым бригадада ажылдай берген. Бригадазын катап чыып алгаш, музыка школазының тудуун уламчылаза?

— Ол чүү дээриңер ол! Хостаттырбаан бригадир болганымда, ажылдаар ужурлуг болгай мен — деп, Валерий Чүлдүм чугаалаар.

Шагаан-Арыгның тудуглары бо хүннерде шиитпирлиг өскерлиишкиннер бүдүүзүнде туруп турар. Оларның кайы хире эки салдарлыг болуруп амыдырал көргүзе бээр.

чурттаалга комплекизин (АЧК) Улуг-Хем районга организастаан. Аңаа ажылдаар күзелин 28 кижи илеретиен. Оларның аразынга дээди эртемниг үш инженер турган. Күш шыдал-даа, эртем-билиг-даа четчир. Ол хиреинде Торгалыг суурда школа тудуун сегирип алгаш, АЧК баштайгы берге-лерге торлуп калган. Оон удуртукчузу Шолбан Санчы коллектив-биле таарышпайн барган. А аныяктар коллективинге таарымчалыг байдалдар тургузар дээш районнуң удуртулгазы кыдыкы хемчеглерни ап келген болгай. Чижээ, «Найырал» ассоциациязы оларга 50 муң рубльди үндүрүп берген. Райкуусномнуң хостуг артыкчы акшазын база оларга берген. Чаагайжыды тудуттунган общежитие-биле хандырган. ... Ынчанмыже, үүле бүтпээн.

Чүгааны уругларның музыка школазындан эгелээн болгай бис. Аңаа ажылдап турган бригаданың кежигүннери кайнаар тарай маңнажы бергенил? Чамдызы — Оон орнунга мен даргалардан ону, мойну берип көрүнер деп диленип маңнаарынга өйлежи берген турдум. Чок, ам болзун. Ам даргалар тудугжулардан диленип маңназын.

Ам оларның диленип маңнаар ээлчээ, шынап-ла, келген боор. «Шагаан-Арыг тудуг» трези амгы үеде сеэлгү хүннерин чурттап эртип турар. Оон тургустунганындан бээр он чыл ажа берген. Ол үениң дургузунда трест чаңгыс-даа катап планын күүседип көрбээн, чаңгыс-даа объектини өй-шаанда дужаваан. Мындыг амыдырал-чуруктар чок трести бис [illegible] дургузунга үстүкү даргаларывыс чылдар дургузунда [illegible] келгени ол-дур. Бо чылдың тос айы эртер четкен. Амга чедир трест чаңгыс-даа дөрбелчин метр чурттаалга шөлү дужаавaан, чаңгыс-даа объектини ажыглалга кирбээн.

Трест эртенги чылдарда чүгле соңгаартан экелген «химиктер»-биле ажылдап өөрени берген. Ам оларны экелбестээн. Тус черниң кадрларын белеткээр ажыл уттундурган турганындан, ам тудугжу мергежилдиг ажылчыннарның чедишпестей бергени ол-дур. Райкүүском даргазының оралакчызы Анатолий Сержантовтуң санап олурары-биле алырга, бөгүн трестке ниитизи-биле 700 хире ажылчын негеттинип турар. «Химиктер»-даа, удуртукчулар-даа солчуп-ла турган болгай, а тус черниң чурттакчылары артып каар. Олар-биле сыры ажылдаар, бүгү иделелди олар-биле холбаар турган-дыр ийин.

Трест КМК-ларга, КМК-лар треске идегээр турган. Ам КМК-лар-даа, трест-даа турбас. Оларның орнунга үлетпүр-тудуг комплекизи ажыттынар. Ажылчыннар-биле харылзаа ам бир чада ажылдыр эвес, дорт болур. Комплекстиң удуртукчузу Станислав Павлович Кураның бо бүгү эде тургустунуушкунну амыдыралга боттандырар дээш ажылдап эгелей берген. Бодум хуумда Шагаан-Арыг хоорайга комплекстиң тургустунганы-биле тудуг ажылы мурнунда турганындан канчап-даа дорайтавас, чүгле экижиир деп бодаар-дыр мен.

Шагаан-Арыгда тудуг ажылы шуут-ла чорувайн турар дээр болза, шынга дүүшпейн баар. Доктаамал эки ажылдап турар коллективтерниң чижээнге «Тудугжу-485» кооперативти киириштирип болур. Оон удуртукчузу Сергей Сонгрыо үр үениң иштинде эмчиде чыдып турар даа болза, 16 кижиден тургустунган кооператив аалчылар бажыңының тудуун кезу-ле шуурадып берген. Амгы үеде «Тудугжу-485» 104 орунуг гостиницаның ийи каъдын салып төндүрүпкеш (ам бир каъттыг салыры арткан), оон чанында ресторанның таваан салып эгелээн.

Маңда дөрткү разрядтың мергежилдиг тудугжулары чыглы берген. Тудугжуларның шалыңы ай санында 400 рубльден кудулавайн турар. Кооперативте ажыл шагы кызыгаарлаттынмаан. Материал бар болза, орайга дээр ажылдап-ла чыдар.

Уругларның музыка школазынга болаарга, аалчылар бажыңының тудуу бо чылын чаа эгелээн болгай.

— Хандырылга эки болур болза, аалчылар бажыңын ресторан-биле кады бо чылын-даа тудуп дооскуп болур — деп, бригадирниң орнунда арткан Леонид Галушко чугаалады. — Металл болгаш бетон-биле хандырылга бистиң арай саадалы бээр-дир.

Бо кооперативте каннакчы Павел Саая, дашчылар Юрий Коваленко, Николай Дагбажык болгаш өскелерниң-даа ажылдаары мактаттыг. Маңаа ажылдаксаан кижилер эвээш эвес кээп турар. Ынчалза-даа «Сорук» деп база тудугжу кооперативтен келген ийи кижини хүлээп алган. Арага-лаар, ажыл шагы үзүптер хире кижилерниң бээр чоокшулаан-даа хереэ чок. Кооператив бодунга «485» деп санны шилип алганы таварылга эвес. Ол дээрге 1985 чылдың апрель дээни-дир. Чуртка эде тургустунуушкунуң эгелээн үези ол-ла болгай.

Ниитизи-биле чугаалаарга, Шагаан-Арыгның тудуглары бо хүннерде шиитпирлиг өскерлиишкиннер бүдүүзүнде туруп турар. Оларның кайы хире эки салдарлыг болуруп амыдыралдан көре бээр бис.

Кодур-оол ОЮН.
«Шынның» корреспондентизи.

ТУДУГДА ХЕВЭЭР ЧОРДУ

Совхозтуң ыяш диллирер цегинче чолдак, тырың сынныг, буурул баштыг кижи сожум кылаштап бар чор. Балдызын колдуктапкан.

— О-о, кижи ам-даа тудугда хевээр ийин — деп, кады турган эжим мээң сеткилимни баш бурувгаар билген чүве дег, чоргаар чугаалады.

Демги эртип бар чораан кижиниң сактып келдим. Шынап-ла, кижиниң экизи оон эртпес деп чугаалап болур. Аксы-дылы чымчак, чугаалажып турган кижиниң оглум, кызым, эжим, дуңмам дээр. Чугаазын оожуммалыг алыр. Кижээ хиңчээ чок, эжиңге ээлбээзи чок. Ажылынга дээр, оон шынарлыг, эки болзун, дүрген бүдүрүп дээр.

Номчукчуларга мээң таныштырып турар бо кижим ниң Кол Колевич Маңаачык дээр. Алаа-Кежиг суурунуң таваан салып эгелээн 1949 чылдан бээр ажылдап, тудугжулап келгеннериниң бирээзи бо болгай. Колхозтуң база суурнуң-даа чиҗэ кижилер чизинге дүрүм ёзугаар хамааржып.

Тудуг бригадазын 20 ажыл чыл удуртуп келген «Совет Тыва» колхозтуң конторазын, клубун, школаны, магазинни, чурттаалганың хөй-хөй бажыңнарын, кажааларны тудушкан. Кызылга тудуг мастерлериниң школазын база дооскан. Ынчангаш колхозтуң тудугжуларының башкызы.

Селуп кижи биле барып ужурашкан мен:

— Бо суурну тудуп эгелээн баштайгы чылдарда Тогдук Суваан, Найлан Кол, Деизин Дамдын, Иван Барыыл олар биле кады тудуп эгелеливис. Ам олар ышкаш пенсионерлер. Суурувустуң бо хире мандып хөгжээниниң база магалап чорлар ыйнаан — деп, кырган тудугжу сеткили ханып чугаалады.

К. Маңаачык ам 63 харлыг болза-даа, өөренгени ажылын салбаан. Ыяш диллирип турар хевээр, кырганынга чалынмас.

— Кады ажылдап турар өөрүмнү чүү дээр боор, шыырак эрлер бо. Таптыг тудупгар болзувусса, бо ийи хиреэ-биле шыдаар улус-тур бис ийин — дидир. Ол домактың утказын бодаарга бир-ле шаптык-моондак бар хевирлиг боорга, ылавылаадым. Тудуг ыяжы үзүктелир, чамдыкта электри чыры өже бээр. Чамдыкта диллеен ыяжын чөпшээреди чокка кым-бир кижи аппарган боор. Бо-ла бүгү чылдагаачнап эвес болза, ыяш диллер цех суурнуң чурттакчыларын ажыл-агыйны даа бурун хандырып болур. Ам дээрезинде ол арай болдунмайн турар. Ол чорук хоочун ажылчынны дүвүредип турар чорду. Дирекцияның улуг дузазы бот-орулга-чарылга уезинде арга херек. Орулганы канчап киирип алырыл? Аргаларны ажыглаар болгай.

Алексей НУГУУРАК
Тожу район.

Юристиң тайылбыры

АЖЫЛ СТАЖЫ. ЧҮНҮ БИЛЗЕ ЧОГУУРУЛ?

Кижиниң күш-ажылчы стажы пенсиялаарынга база немелде төлевирлер алырынга улуг рольдуг боор турар. Ынчангаш күш-ажылчы кижи бүрүзү бодунуң стажының талазы-биле шуптузун, эң ылангыя стаж кандыг таварылгада үстү бээрил, үзүлбейн баарыл дээр дугайында ылап билип алыры чугула.

Хамыктың мурнунда, кижиниң күш-ажылчы стажы кандыг таварылгаларда үзүктелбейн баарын чугаалажып көрээлиңер. Ажылга [illegible] дааа турар бүдүрүлгениң, организацияның [illegible] [illegible] [illegible] таварылгада турар. Оон аңгыда кижи [illegible] байдалы-биле өске ажылче шилчиир. ол ышкаш амгы үеде аттестацияның түңнелинде штат кызырылгада база билдиин мес айтырыглар туруп келир. Бо үстүнде адааныыг таварылгаларга кижи ийи ай иштинде ажылдавайн барып болур. Чүге дээрге ол аразында бодунга ажыл дилээр, кемнер даа удур турбаан. Ол ышкаш статус шиитпири-биле бир [illegible] ук ажылындан үндүр геш, оон орнунга өске кижини хүлээп алыр таварылгалар турар. А ол аразында дөмги үндүрткен кижи өске судка хомудал киирер, чижээ, район суду шиидип каарга, оон республиканың Дээди суду көөр болгай. Бо таварылгада үндүрткен кижини Дээди суд шын эвес үндүрген деп көөр болза, ол кижи мурнуку ажылынга катап кирер, чок болза аңаа дөмей өске ажылды бээр апаар. А бир эвес чүгле ол ажылынга кирер мен дээн туруп бээр болза, сеэлгеде чиирген дөмги кижи үнүп [illegible] Ынчангаш ол бодунга [illegible] дилээр, оон хуусаазы ийи ай чедип болур.

Бир дугаар ындыг. А ийиде, кым-бир кижи инвалид апарта, ол ажылдап шыдавас таварылгада. Чижээ, тракторист бир чыл болгаш комиссия катап көргеш кадык [illegible] ам мурнуку ажылынга катап ажылдап болур деп шиитпир үндүргенде, ажыл стажы черле үзүктелбес. Ажыл стажын уламчылап санадып алыр.

Үшкү таварылга — бир эвес кым-бир кижи 1986 чылдың январь 1-ниң соонда ырып [illegible] аайы-биле пенсияже үнгеш, кажан-даа ажылдавайн тургаш, оон тур азы доктаамал ажылга киргенде, оон стажы база уламчылаар. Бо таварылгада стаж дээш немелде төлевирни алыр. А оон соонда база [illegible] катап бир черге тур азы доктаамал ажылга кирген болза, стаж дээш немелде төлевир бээрде, мурнунда кандыг чылдагаан-биле [illegible] [illegible] ол аразында ажылдавайн барган үези [illegible]

Специалистерни удуртукчуларны, чижээ, агрономнарны азы совхоз директорларын республиканың [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] эргелери [illegible] чижээ, [illegible] механизатор, чолаачы [illegible] ыяай-бир [illegible] үени [illegible] [illegible] айдан [illegible] таварылгада, ажыл стажын уламчылап санап чоруй баар. Ындыг болганда, немелде төлевирни база алыр эргелиг. Малчын кижи амыдыралының аайы-биле өске ажыл-агыйже, өске районче төлеп [illegible] [illegible] [illegible] ажылдап бээрге, стаж база дөвүр артар.

Дөрткү таварылга — өөредилге черлеринче, аспирантураже, ординатураже киргенде, мурнунда ажылдап турган кижиниң стажын уламчылап санаттынар.

Бешки таварылга — бир эвес кайы-бир кижиниң ажылдап турганы коллектив дүшкенде азы ол кижи болу штат кызырылгазынга таварышканда, тур када ажылдавас, бюллетеньнер алыргаанда. ол документиге эжиктен турган эмчиниң база эмнелге эргелекчизиниң ла шыныларындан аттары, тамгалары бар болза, ол үени ийи ай иштинде ажылдавайн үезинге хамааржывас. Ынчангаш стажын санаарда ол үени база санаттынар.

Бистиң республикада ындыг улус Тыва АССР-ниң алдарлыг аттарын алгылаан. Чижээ, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны I класстың малчыны болур болгай. Ол кижи, чижээ, Бай-Тайгадан көшкеш, Каа-Хемге кайы-бир совхозка малчыннап кирген болза, оон алыр шалыңынга 20 хуузун дөмей-ле немей төлеп бээр алгаар. Чүге дизе ол кижиниң хүндүлүг ады бүгү Тывага хамааржыр. Мындыг айтырыглар мурнунда Тес-Хем биле Өвүр районнарда кээп турган.

Шак мындыг айтырыгларны бөгүн номчукчуларга тайылбырлаар бодадым. Черле ынчаш ажыл төлевириниң талазы-биле айтырыглар бистиң Агроүлетпүр эвилелинге база профэвилел органнарынга, редакцияларга-даа келгилээр.

Сорулга база ажыл-ишчилерниң, хамыктың мурнунда, күш-ажыл хоойлуларын, аңаа хамаарыштыр тайылбырлар-биле таныштырар, өөредир ужурлуг. Ындыг арга бар бе? Бар. Зоовет техникумнарның агротехниктиг база экономиктиг-даа өөредилгелер бар. Оон хамыктың мурнунда специалистер өөредир ужурлуг. Ындыг өөредилгениң кичээлдерин юристер, профэвилел органнарының ажылдакчылары эрттирер болза улам эки.

Елена ДОРУУН-ООЛ.
Агроүлетпүр эвилелдиң юризи.

Кус—ажаалда, белеткел уези

АЪШ-ЧЕМ АРАЙ-ЛА ХИРЕЛИГ

[illegible]

Даңзы САЛЧАК.
(«Шынның корр.).

КАЖААЛАРГА ХОЛ ДЕГБЭЭН

[illegible]

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ААЗАП-ЛА ТУРАР

[illegible]

Сарыглар СЕРИН ООЛ.

КЫМ КЫЛЫРЫЛ?

[illegible]

Бюрбю КОЛ.

Чугааны уламчылап тур бис

Көргүзүглер чүге хөнүвезил?

Сайгарып көөр апаар

Ортумак көргүзүглүг, куду көргүзүглүг малчын... Оларны шалыпчыларның дээнелинге чедир ажылдадыр болза чеже хире хураганны, дүктү, эъттн немей ап, чеже баш малды өстүрүп болуруул? Дыка чугула ажыл. Ооңда хожудап турарларны ортумакка чедир көдүрзе көрем.

Ажыл-биле чугаалаарга, дыка хөй ындыг көргүзүглерни сүмележип, дугуржуп, деткип турганы, белиндип болурунуң аргалары бар-дыр ийин. Чижээ, оларның ындыг малчыннарының ангы хуралын чүге эрттирип болбазыл? Баштай-ла оларның канчаар ажылдап, чурттап турарын аажок хынамчалыг өөренип көрзе, чугаалашса, кудуу көргүзүгнүң чылдагааны чүү боор турарын ханызы-биле илередсе?

Шак мындыг айтырыгларга «Шын» солуннуң коллективи ажыл-агый кылдызы, бо чылдың чайынында чугааны эгелээн бис. Аңаа хамааржыр чүүлдерниң чагааны моон адаанда парлап турар бис.

[illegible]

Кара-кыс ООРЖАК.
«Дэн-Терезин» совхозунуң зоотехниги.

Буянныг чорук

«Буянныг чорук» деп булунда хуу-салымга кызаттырган өскүс-чавыс чаштар дугайында материалдарны бо удаада парлаан.

Бистиң республикада 2700 өскүстер бар. Оларга материалдыг дузаламчыдан аңгыда, чылыг сөс, кичээнгей, чагыг-сүме херек.

Чаш кижи чырык черге кырынга чок болза өлүг, чок болза төрүмелинден аарыг божуттунуп турары—аарышкылыг балыывыс. Ие-чаштың кадыкшылын камгалаарынче угланган хемчеглер чугула.

ЛЕНИНГРАД. Бистиң уругларывыс ... тиг, олар эң дээре делегейде чурттап турар деп үр-ле биске угаадып келген. Чүгле ажык-чарлыг чоруктуң ачызында, ол «дээре» амыдыралдың ёзулуг үнезин билип ап, ... [illegible] ... уруглар бар дээрзин билип каан бис.

Бир коргунчуг ажыдыышкын — уруглар бажыңының ээзи турары. Бир эвес Ленинградка он чыл бурунгаар 10 уруглар бажыңы турган болза, ам оларның саны—25. Хоорайның он ийи дугаар чаш кижизи — олигофрен. Ол аарыгның уржуу—наркоман ада-иелер, алкоголик ава-лар. Борта сандарга экологияны немеп болур. Херээженнерге аар ажылдарны чүктедип турары, тенчү чок сонуурлаарга «демисел», коммунал бажыңнарга алгыш-кырыш... Ындыг байдалдарда саатгыг үени таарымчалыг эртип алыры, кадык уругларны божуп алыры белен бе?

ЧУРУКТАРДА: Чаш уруг турган болза... Бо уругларны [illegible]

СЭТА-ның фотохроникасы.

ДОҢНАЛБАЗЫН ДЭЭШ

Кайы-даа шагда кандыг-даа чон чымчак сеткилдиг, эриг баарлыг кижилерни эки деп санап чораан. Тыва өг-бүле копчуг бижыг турган. Уругларны база улусчу чаңчылдарга үндезилеп кижизидип турганындан олар улугну улуг дээр, бичиини бичии дээр, хүндүлээчел, дузааргак болуп өзүп келгенин билир бис. Амгы үеде өг-бүлениң бустур чоруу көвүдээн болгаш өскүс-чавыс чаштарның кижизидилгезин нарыыдап турар. Күрүне азыраарын азырап каар, ынчалза-даа иениң, аданың эргеледиишн көрбеске, сагыш-сеткил доңналып, төрелээк сеткил чок апарып болур. Уруглар бажыңнарын, садик терин безин өг-бүле хевирлиг тургузар деп турары-даа ында.

Өскүстүң түрегделиинге туттурган, кадыы баксырап, хоочурап аарааи чаштарга, хөй уруглар-лыг база долу эвес өг-бүлелерге дузаламчы көргүзери—улуг буян. Берге ойде өске кижиниң төлүвге холун сунуп, дуза кадыптарындан чажам дивес чымчак сеткилдиглерни чок деп болбас. Чүгле кымга, кандыг дуза херек дээрзин чурттакчыларга чедир тайылбырлаары негеттинип турар.

Уруглар фондузунуң Тыва республика салбырының 707301 агар санынче чондан акша-хөреңги база кирип турар. Бо хүннерде оон түңү 151393 рубль. Ачы-буян чедиреринге республиканың хоорай, суурларының бүгү чурттакчылары киржип турар. Оларга өөрүп четтиргенивисти солун дамчыштыр илередикседим.

Бо чылын Тывага баштайгы телемарафон буянныг чорукту нептередиринге салдарлыг болган. Ол эрткен соонда-даа, бистиң агар санывысче шилчилгелер уламчылап турар. 87 организациялар борта идепкейлиг киришкенин демдеглевес арга чок. Чыл эгезинден тура алырга, 33486 рубль кирген. 44 уруглар Венгрияже экскурсиялап чораан, Дерзиг-Аксының дузалал школазының өөреникчилери бир ай пионер лагеринге дыштанганнар.

Уруглар фондузунга айтырыг тургузуп кээп турарлар эвээш эвес. Сес ай дурузунда чүс чээрби бир кижи келген. Тайылбырны берип, дузаны көргүскен. Чамдыктарын шинтпирлээри-биле албан черлерниң мурнунга айтырыгларны тургускан. Олар шиитпирлеттинип-даа турар. Кызылдың өскүс уруглар өөренип турары Дзержинский аттыг школа-интернадынга Министрлер Чөвүлелиниң ийи-ийи аал чурттаар үш дача-квартираларын берген. Күрүне дачаларының ээлери бо чоптуг чорукту деткип, ам-даа арткан бажыңнарын бериптеринге идеген турар бис. Шупту чүвени уругларга деп кыйгырыывыс ынчан бадыткаттынмас бе?

Биске кээп турар чагааларның авторлары, телефон-биле долгаапнар-даа Саша Шантаревтиң кадыын сонуургап айтырып турар. Ол база сагыш човаашкынының херечизи. Саша Москваның уруглар клиниказынга бүгү талалыг эмчи шинчилгезин эрткен.

Инвалид чаштар ышкаш кээргенчиг улус чок. Олар чүгле ада-иениң эвес, ниитилелдиң мунгаралы. Оларның кадыкшылын быжыктырарынга, ооңда шинчээшкин кылыптар аргалыг болдурарынга бистиң Уруглар фондузунуң баштаар чериниң дузазы четенчиг эвээш. Амгы үеде чүгле Кызыл хоорайда чурттап турар Антон Ооржакка Дикульдуң станогун шингээдип алырынга дузалаан. Ук станокту тускай чагыг ёзугаар автоорук техникумунуң шеверлери кылган.

1924 чылда тургустунган Уруглар фондузун та чүге ийик, дүжүргеш турган. Оон бо эде тургустунуушкун үезинде катап тургустунганы бистиң ниитилелде буянныг күштерниң хөйүн бадыткап турар. Ол күштерни чангыс черге деминештирип, өскүс-чавыс уругларга, аданың хайгааралындан аскан чаштарга дуза чедиреринден чаагай сеткилдиг кижи бүрүзү чажам дивес дээрзинге бүзүреп турар бис. Баштаар чер бүгү-ле аргаларны ажыглап турган, ол дузаның эргежок чугулазын тайылбырлаар сорулгалыг. Буянныг херекке киржиринче номчукчуларны база кыйгырыксадым.

Ульяна ХАПТЫР-ООЛ
В. И. Ленин аттыг уруглар фондузунуң Тыва республика салбырының даргазының оралакчызы.

ЧАШТАРНЫҢ КАДЫКШЫЛЫ— КЕЛИР ҮЕВИС

Чаш кижиниң амыдыралы, соң кадыкшылы [illegible] ... келир үези.

... ыл хоорай Советиниң чаа соңгуткан депутаттары бо айтырыгже [illegible] ... апарган.

[illegible]

... РСФСР-ниң ...

[illegible]

Бистиң девискээр бо талазы-биле чамдык черлерден дыка ыраакта чыдып калган.

Социал амыдыралдың чамдык өске адырлары-биле бир деңней, кадык камгалалы, сан-хоо, материалдыг баазазы-биле сооргу зоочегде хандыртынып келген болгай. Кодааде мал-маганга делгем, аар өртектиг кажаа-кораан, хову-шөлдерге сугтат кыдыры-биле ажыы чок утур каналдарны тудуп турбалза, кижилер эмнээр эмнелгелер, фельдшер-акушер ... [illegible]

[illegible] ... 1992 чылдарда чүгле агелээр дел турар. Бо хүннерде уругларны каяа тургузуп канчаарыл? Эрги чырыт уруглар бажыңында ам 90 чаштарны азырап өстүрүп турар, а херек кырында аңаа тургузар ужурлуг чаштарның саны 130 кижи чедип турар. Ындыг-даа болза, ам уругларны хүлээп албайн турар, а аңаа кирер ужурлуг чаштарның саны улам көвүдеп турар.

1987 чылда уругларның Совет фондузу бөлүктерин [illegible] ... немей тургузарынга 24 муң рубльди үндүрген. Ынчалза-даа ... [illegible]

Тыва АССР-ниң база Кы... [illegible]

Ие-чаштыы камгалаары социал-экономиктиг чугула айтырыгларның бирээзи. Аңаа дениг кирбир ужурлуг бис.

[illegible] ... дээш, уруг дүжүртүр чорук кончуг хоралыг болуп турар. Ыландыя херээжен кижиниң кадыынга болгаш дараазында төл төрүүрүнге олу багай салдарлыг. Бо талазы-биле профилактика ажылдары, ниитилелдиң угур чугулалерни ажыглаары чавыс деңнелде турup турар. [illegible]

[illegible] ... үнген кылган продуктуларны. Чүгле болгаш мал тергини, сүттү, ногааны көвүдедиринче кичээнгейни углаары чугула.

Республикада туберкулёз аарыы үзе амнеттинмейн турар. Ынчангаш хөй чурттакчылыг черлерге, районнар төптеринге школа назы четпээн уругларның санаторийлерин тургузарын планга кирер болза эки деп бодаар мен.

Ие-чаштың камгалалы — социал-экономиктиг чугула айтырыгларның бирээзи. Ону шиитпирлээринге партия, совет база бүдүрүлге албан черлери дениг кир жир ужурлуг.

Чаш-оол ТАСПААНЧИК.
«Кадыкшыл товууну» инспектор эмчизи.

Маадырлыг тоолдар

ДЫҢНАП ХАНМАС

Тыва улустуң байлак аас чогаалдарының бир өңгүрени хевири маадырлыг тоолдар (эпос). Ол улус хемчээлдиг болгаш хей бо дургулуг маадырлыг чогаал. Эпостуң онзагайы чүгле фантазия болба, мында фантазия база гипербола (хөөредиг) кирген болуп турар. Оларның дузазы-биле эрес маадырларның үүле-херектерин мактаанында. [illegible]

Тыва маадырлыг тоолдар шаг-дүптен бээр салгалдан салгалче дамчып, чырыткы [illegible]. Тыва улустуң суралгажаан тоолдары «Танаа-Херел», «Эртине Мерген», «Кангывай-Мерген», «Бай Чүрү», «Боралдай-Мерген», «Алдай Сүмбүр», «Хан Кара», «Эрге-Кара-Сыыбың», «Тевене-Маңнай», «Бокту-Кириш, Бора-Шээлей» болгаш оон-даа өске маадырлыг тоолдар [illegible].

Тыва тоолдарны ыдар та [illegible]

[illegible]

Сандан САНДЮ.

Тожу черге ужуражылышкыннар

СЕТКИЛДЕРИВИС УЛАМ БАЙЛАКШААН

Тываның херээжен чогаалчылар хүрээлең-ассоциациязының кежигүннери Светлана Козлова, Лидия Иргит, Зоя Намзырай, Саяна Ондур, Инна Принцева Тожу районнуң үш чурттакчы суурларының чону-биле ужурашкан. Ассоциацияның районда чаа тургустунган салбырынга практиктиг дузаны чедирип, сайгарылгаларны кылган.

Тоора-Хем суурнуң Культура бажыңынга чогаалга сонуургалдыг кижилер, удурткучулар чыглып келген. Чүгле аныяктар харын эвээш болган. [illegible]

Л. С. Салчак чугаалаан.

Адыр-Кежиг суурга ужуражылганың солун болган. Орта школачылар, башкылар «Чечпелиг» фольклор ансамблинин кежигүннери [illegible]. Ассоциацияның район салбырының даргазы башкы Т. Т. Кушкаш суурда [illegible] Аяна Кол, Байлак Шожул.

Школа ийи чыл дургузунда [illegible]

[illegible]

В. С. Тамдын-оол [illegible]

Полина Хойлуковна Орай-оол [illegible]

Блатов Хорлуевич Кол [illegible] **Хуваадай Ческеевна Бараан** [illegible]

Любовь Шожул [illegible]

Урана Очуровна Ондар [illegible] **Эльвира Очур-оол** [illegible]

Е. О. Базы [illegible] **С. К. Ховалыг** [illegible] **В. С. Тамдын-оолдуң** [illegible]

[illegible] Тожу черниң кааязын, чонунуң уран ни черүп, билип алган сеткиливис улам байлаанаан.

Артык ХОВАЛЫГ.

ӨГЛЕР КЕЗИП ХОНУП ЧОР БИС

Чурттаар бажың чок, кыш удур берге байдалга таварышкаш, хомудаан сеткилим бижидим. Бодум башкы кижи мен, уругларым ачазы — интернационалчы дайынчы. Чадаанада 1984 чылдан бээр чурттап турар бис.

Өг-бүле тудкан хүнүвүстен бээр акывыс болур кижиниң ийи өрээл бажыңынга чурттап келдивис. Акывыс бажыңын биске чайлап бергеш, Шемиже көже берген. Ол чоруурда бажың оочурунга туруп, чурттаар оран-савадан тып тывып ап турарывысты сүмелээн.

Эрткен чылын ол Шемиден дедир көжүп келген, орук черниң организация бажыңынга түр олуруп алгаш, бажыңын хостап бээрин бистен негээн. Бажың оочурунга туруп-даа алзывысса, чурттаар чер тыппаан бис. Акывыс бисти (ийи чаш ажы-төлдүг бис) кээргээш, ажылдавайн турар организацияның бажыңы-даа болза, кулакты кыскаш олуруп-ла турган.

А бо чаңын «шуут үнүп бериңер» деп келгеннер. Хоорай Советиниң даргазы Виктор Маадыевич Сегбеге кирдивис. Май 15-те бажың хуваалдазының комиссиязынга бисти эки хүлээп алган. Ужур-чөвүн чугаалааш, арта үндүр үдеп каар дарга болган. «Кончуг-ла топтуг дарга-дыр» дижип, өөрүп турган бис. Ай санының 15-те кээп турар силер дээн чагыын ёзугаар, комиссияга барып турган бис.

А акывыс кырывысче көжүп кээрге, чүү-хөөвүс дашкаар үндүрүп алган бис. Берге байдалга келдивис. Көшкен хамаатыларның бажыңнарының чаңында гаражын, чунар-бажыңын садып ап болур деп дамчыыр чугаа дыңнааш, катап-ла В. М. Сегбе даргага чеде бердивис. База-ла аазаашкын кылган, бүткеп чүве даа чок.

Баш кырында крыша чок улус канчаар боор, хамаатыВалентина Степановна Трицкованың гаражын, чунар бажыңын садып алгаш, көжүп олуруп алдывыс. Ол бүгүнү бажың үлээр комиссияга дыңнаткан турган бис. Бисти келдиртпейн, чугаалашпайн даа ол бажыңның ордерин милиция шугумунда ажылдап турар, база-ла интернационалчы дайынчы чораан аныяк кижиге берипкен болду. Ол оолдуң ажы-төлү-даа чок кижи. Чүге ындыг болганын билип алыр дээш, В. М. Сегбеге база катап бардым. Биеэги ээлдек, эки дарга мени хүлээп албады. Чугаам безин дыңнаар хонуу чок болду. Дуза дилеп, район прокурору Ю. Х. Дажы-Сегбеге бардым. «Чайым чок!» — дээш база хүлээп албады. Ол-ла хүн чорук аайы-биле чорупора, 17 шак чедип турда көөрүмге, милиция ажылдакчызы демги аныяк кижини хүлээп ап орар чорду.

Кижилерден бистиң ылгалывыс чүдел? Бо хүннерде чурттап орар бажыңым чок, чаа өөредилге чылы база эгелээн, өглер кезип, хонаттап ажылдаары дег берге, түренчиг чүве чок-тур. Ажы-төлүм база чаш. Канчаар кижи боор мен, кым биске дузалажырыл?!

Антонина САТ.

Чадаана № 2 школазында башкы.

У-ваа, кымнар боор?

Амгы үннерде аажок нептерээн культуризм спортунуң хевиринң таныы-биле делегей маргылдаазы нефть чуртунуң тыву болур Тюмень хоорайга чоокта чаа бир дугаар болуп эрткен. Ол маргылдааларны бодуун 20 чылын демдеглеп эрттирген «Антей» атлетика клуву организастаан.

ЧУРУКТА: маргылдааның тулган чемпиону Глен Гравен Бейк (Голландия).

В. КОРОТАЕВТИҢ фотозу.

(СЭТА).

ЭХ, МӨӨГҮНҮҢ УЛУУН АА!

ШВЕЙЦАРИЯ. Лензерайдениң чурттакчызы Соня Бергамини чеди килограмм мөөгүнү тып алган. (Чурукта). Кейстон—СЭТА-ның фотозу.

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылаааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

«Тыва турист» экскурсиялар болгаш аян-чорук бүдүрүлге каттыжыышкынының турист дараазында маршруттарга путевкаларны алырын сүмелеп турар: [illegible]

Золотое кольцо — ноябрь 12-ден 21-ге чедир, путевка өртээ 371 рубль.

Таллин — ноябрь 15-тен 19-ка чедир, путевка өртээ 328 рубль.

[illegible]

Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 1, «Меңгүлек» валютаны бажыңының 2-ги наъзы, телефону 3-12-81.

● ● ●

Кыдат дыл өөредиринге 3 ай курстарлыг [illegible] Тыва АССР-ниң Үлуу федерациязы чалап турар. [illegible] 1990 чылдың октябрь 1-де эгелээр. [illegible]

Адрези: Кызыл хоорай [illegible] Тыва АССР-ниң Үшү федерациязы.

● ● ●

Өөредилге «Физика» [illegible]

Училищениң адрези: Кызыл хоорай. Колхозная кудумчузу, бажың № 2, телефону 2-63 84.

● ● ●

● ● ●

ТВ

СЕНТЯБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 Л. Леонов. «Шурум». Фильм. 11.25 Уругдар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 — 14.15 Концерт. 15.45 Чернобыльдиң [illegible] Барымдаалыг фильм. 16.25 «Тема». Журнал. 16.55 «Эшки хогжум!». 17.25 Барымдаалыг фильм. 18.30 «Үе». 19.00 «Үениң архитерлери». Телефильм. 2-ги серии. 19.50 «Дипломатты [illegible]». 19.55 «Кул [illegible]» Уран-чечен фильм 7-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Тавернага кежээ». Шии. 22.10 «Сос». Литературжу уран-чечен программа. 00.10 — 00.30 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Черде бойдустуң байлаа. 11.05 Бистиң садывыс. 12.05 «Чалгыс рейске [illegible]». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.15 Ритмиг гимнастика. 13.45 Телефильм. 14.30 — 15.20 «Карино». 6 серия лыг уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 Барымдаалыг фильм. 17.15 Ритмиг гимнастика. 17.45 ССРЭ [illegible] Бистиң концерти.

КЫЗЫЛДАН

18.50 «[illegible]» [illegible]

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удумар, чаптар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «[illegible]». Информастыг-публицистиг программа. 21.00 Медээлер. 21.05 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.10 «[illegible]». Фильм-концерт. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң [illegible] 22.30 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.30 — 01.40 Хоккей. Эш хуу ужуражылгазы. ЦСКА — «Монреаль Канадиенс» (Канада).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Солист». Уран-чечен телефильм. (Болгария). 19.50 Аныяктарның аас чогаал ансамблиниң концерти. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удумар, чаптар!». 20.15 А. Шнитке. № 1 соната. 20.35 Коллаж.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Под небом голубым» (Беларусьфильм. 16 харга чедир) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 (удаткан) шактарда.

Видеозал: «Герой и ужас» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылыдыс № 16» 9.00, 12.00 «Воля Вселенной» 10.30, 13.30 «Собственными стараниями» (2 сериялыг, Индия) 15.00, 17.40, 20.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Уккэнд за миллион» 14.30, «Один момент» (2 сериялыг) 16.30, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «На тропе войны» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Өвүр районнуң райкуускому, районнуң улус өөредилге килдизи, Торгалыг школазының коллективи улус өөредилгезиниң хоочуну, 1954 чылдан бээр СЭКП кежигүнү

Мартина Сундуевич КУУЛАРНЫҢ

[illegible] дыңнаттынган, ооң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге [illegible] илергейлеп тур.

ЧАЛАП ТУР

«Тываның эът, сүт, аъш чем үлетпүр» күрүне-кооператив каттыжыышкыны Кызылдың эът комбинадының чанында Кызылдың № 1 ортумак профтехучилищезиниң салбырларынга 1990-1991 өөредилге чылында сургуулдарны хүлээп алырын чарлап тур. Өөредир тускай эртемнери: мал кежин арыглап, сорттаары, мал согары, эът аймаан сайзырадыры. Өөредиринниң хуусаазы 6 ай. Кичээлдер бо чылдың октябрь 1-де эгелээр.

Ортумак эртемниг кижилерни хүлээп алыр. Өөреникчилерниң стипендия болгаш хамаарылга чемнеринге-биле хандырар. Өске хоорайлардан келгеннерге чагаанжы дыкындаан ниити чурттаглга бажыңындан өрээлдерни бээр. Өөредилгени дооскан соонда сургуулдарны Кызыл-Мажалыктың болгаш Кызылдың эът комбинаттарынче ажылдадып чорудар.

Өөренип кирерингге дараазында документилер негеттинер: [illegible]

Баазы бүдүрүлгелерниң адрестери: [illegible]

Документилерни дараазында адрести ээлгээр чорудар: [illegible]

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛ

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17. ◆ [illegible] — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 [illegible] — 3-36-82, 3-36-25 [illegible] 3-34-57 ◆ [illegible] — 3-31-98 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-38-73 ◆ агроүлетпүр [illegible] 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — [illegible] ◆ чагаа килдизи — 3-39-03 [illegible] 3-34-39 ◆ [illegible] — 3-34-83 корректорлар — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ [illegible] 3-42-38 ◆ [illegible] 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга чыдазы. Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчулары, бажың № 1.

Чакы № 491.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
сентябрь
19
среда
№ 214 (14414)

1925 чылдан үнүп эгелээн

Өртээ 3 көп

РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ОРУК

М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга чугаазы

Хүндүлүг эштер, силер ам А. Г. Аганбегянның илеткелин, С. С. Шаталинниң, Л. И. Абалкинниң чугааларын дыңнаар болгаш пленарлыг хуралдар аайы-биле рынокче шилчилге программазының төлевилелин чугаалажырын уламчылаар силер.

Бо хүннерде ССРЭ-ниң Дээди Совединге-даа, эвилелдешкен республикаларның Дээди Советтеринге-даа эде тургустунуушкуннуң чылдарында эң чугула деп болур шиитпирлерни хүлээп алыр апаар. ССРЭ-ниң амгы Дээди Совединиң чогаадыкчы күжүн билип тура, бо чугула болгаш харыысалгалыг ажылды депутаттар чон мурнунга улуг харыысалгазын билип, кылыр боор деп бүзүрээр мен.

Илеткелчилерниң чугааларын болгаш сессияга дискуссияларны баш удур көрбүшаан, нити хевирлиг чамдык айтырыглар талазы-биле кыска бодалды илередир болгаш эрткен неделяда силерже чоруткан программаның төлевилелинге бодумнуң хамаарылгамны дыңнадыр бодаан мен.

Бирээде, мындыг чугулдуг тугайын чугаалаксаан мен.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязында рынокче шилчиишкин дугайында айтырыгны ам-на тодаргайы-биле чугаалажып эгелээн. Чуртта байдалдың, рынокче кандыг янзылыг шилчиишкинниң дугайында документилерни депутаттар холга алгаш, чуртта байдалды экииидериниң, экономиканы чаа хевирлерже шилчиишкинниң дугайында төлевилелдерни сайгарып эгелээн. Сентябрь 17-де болган каттышкан хуралга колдуунда рынокче шилчиишкиннин дугайында айтырыгны чугаалашкан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов эртенги хуралды ажыткаш, чуве чугаалаары-биле чурттуң Президентизи М. С. Горбачевка сөс берген.

Оон соонда академик А. Аганбегян чугаалажып турар айтырыгларга тодаргай анализти кылган. Ол рынок экономиказынче шилчип кирер талазы-биле тургустунган ийи программаны ниитилештирип каттыштырар талазы-биле Президентиниң тургускан бөлүүн удуртуп турган. Тус-тус төлевилелдерни сайгарган оларның кайызынга кирген саналдарны ко[...]дып алганын депутаттарга тайылбырлаан. Ындыг болзажок академик Шаталинниң бөлүүнүң ажылдап кылган программазы амыдыралчы деп ол санаан.

Академик оон ыңай ниитилештирип база бот-боттарын байыкшыдып болур айтырыгларга доктааган. Чүнүң-даа мурнунда республикалар аразында экономиктиг харылзааларның чаа хевирлерин тургузарының дугайында айтырыг. Ол харылзааларның үнезинин академик Шаталинниң программазындан алган болгаш ону [illegible]

ол программада кирген санал база чүүлдүг деп академик Аганбегян санаан. Чүге дээрге оон утказы Эвилел чазаан чаа байдалдарга дүүштүр быжыглаарынче угланган.

Күрүнеде тургустунуп келген берге байдалды академик Абалкинниң бөлүүнүң тургускан төлевилелинде тодаргай өөренип көрген кылгаш кадрлап белеткээн айтырыгны бүгү талазы киирген деп санаан.

Оратор оон ыңай сан [illegible]

элээн хөй барааннарның өртектерин көскүзү-биле улгаттыр. ол дээрге рыноктуң негелдези. Ынчаарга чоннуң амыдыралының деңнелин кудулатпас хемчеглерни шилчиишкинниң боор турар үе-чадаларын барымдаалап боттандырары чугула.

Киирип келген түңнел төлевилелдиң талазы-биле депутаттар санал берген. Академиктер Шаталин биле Абалкин боттарының бөлүктериниң тургускан төлевилелдеринге [illegible] турушталарын тодарадыр.

Бо айтырыгларны [illegible]

(СЭТА)

БӨГҮН АЖЫТТЫНАР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязы бо эртен РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажыттынар. Анаа Тыва АССР-ниң район бүрүзүнден депутаттар республиканың хемчеглеринде [illegible] бот-догуннаашкын-биле холбашкан чугула айтырыгларны чугаалажыр, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң мурнунда хүлээп алганы «Республикада кем-херек үүлгедиишкининге-биле демиселди күштелдирер дугайында сонгаарладып болбас сорулгалар» деп доктаалының күүселдезиниң дугайында тыңналдазын алыр. Тыва АССР-ниң бир чамдык министрлериниң болгаш күрүне комитеттериниң даргалары [illegible] чедиреер.

Бөгүн Политчырыдыышкын бажыңынга чыгып келир депутаттарывыстың национал составы, билиг-мергежилиниң ажыл-агыйы ангы-ангы болзажок, алыс күзелдери дүгжүр. Оларның бүрүткелдигже [illegible] айтырыгларны бүрүн [illegible] бо талазы-биле саналдарын [illegible] деп [illegible].

(Бистиң корр).

Партийжи амыдырал: отчёттар болгаш соңгулдалар

ШҮГҮМЧҮЛЕЛ ШЫҢГЫЫ БОЛГАН

«Хемчик» совхозтуң коммунистериниң отчёт-соңгулдалыг хуралынга ... илеткелди оон секретары О. Д. Хертек кылган.

Совхозтуң 106 коммунистери бюролуг 5 эге парторганизацияларда хуваатынган болгаш оларның 62-зи материалдыг бүдүрүлгеде ажылдап турар. Артканы албан-хаакчылар болгаш пенсионерлер. Ниити чылдың дургузунда парткомнуң 8, бүгү коммунистерниң 11 хуралдарын эрттирип, аңаа 30 айтырыглар кедүргениң илеткелди чугаалааш, ол чогум кандыг чугула айтырыгларыл, аңаа хүлээп ал турган доктаалшиитпирлерниң күүселдезин кандыг болганыл дээрзиниң дугайында тодаргай анализ бербээн. Коммунистерниң отчёттарын дыңнаар айтырыг илеткелге чугула черни ээлээр ужурлуг турбуже. чүгле совхоз директору Эрес-оол Идам-Сүрүн биле ...

... Совхозта бүгү коммунистерниң 25 хуузу назы деггээн пенсионерлер болуп турда, организацияның хуралдарының өстүреринче көрүнмес болза хоржок. ...

[illegible]

Александр ХЕРТЕК. («Шынның» корр).

Студент: ооң ажыл-херээ, амыдыралы

ЧҮГЛЕ ЫЛАП ШЫНЫ-БИЛЕ...

[illegible]

Эжер-оол КЕЧИЛ-ООЛ, Валентина САТ. («Шынның» корр).

ЧОЛААЧЫНЫҢ ҮЛҮҮ

«Барлык» совхозтуң мурнакчы хоочун чолаачызы Кертик-оол Төгүс-оолович Сарыглар мал чеминиң белеткелинде кызымак ажылдап, хүн үлүүн үргүлчү ажыр күүседип келген. Сезон эгелээшкинден бээр автомашиназы-биле 438 тонна сенажты, силосту шөлден салыр оңгарларынга чедирген. Ол хүнде 8-9 рейсти кылып, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турар.

Совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди оон ажыл-ижин үнелеп, чарыштың тиилекчизи кылдыр санап, шаңналдарны тывыскан.

ЧУРУКТА: К. Т. Сарыглар ажыл үезинде.

Чытбак-оол КАРА-САЛДЫҢ фотозу.

ТУДУГЖУЛАРНЫҢ ЧӨПТҮГ ДИЛЭЭ

[illegible]

Начал ООРЖАК.

АНЫЯК СИГЕНЧИЛЕР

[illegible]

Багыт-оол БАЙКАРА.

ГАЛИНА ДОНГАК — ЕЗУЛУГ НОГААЖЫ

[illegible]

Седип-оол ИРГИТ.

АҢАА ШУПТУ КИРЖИП ТУРАР

[illegible]

Кара-оол НАЛЫТЫ. Бали Кол суур.

НЕГЕЛДЕГЕ ДУУШТУР

[illegible]

Бичe-оол ДОЮНДУП.

Советтер: ажыл-херектиң эгези

Сонгулдалар эрткенден бээр элээн үе эрткен. Совет эрге-чагыргазының чаа депутат корпузу бүрүн эргелерин холга алгаш, ажылдап кирипкен. Мооң мурнунда эрткилээн чыыштар-биле деңнештирип көөр чүве болза, бөгүнгү Советтерниң, оон улус депутаттарының мурнунда салдынып турар сорулгалар, шиитпирлээри негеттинип турар хамаатыларның, сонгукчуларның амыдыралы биле дорт холбашкан айтырыглар хөй. Бо чүүлдер бистиң ниитилелде боор турар чаартылгалар биле, эле тургустунуушкун биле дорт холбашкан, түңнүш болганда бөгүнгү Советтиң ажыл-чорудулгазы база ол угланыышкын-биле чоруур ужурлуг, ынчангаш эрге-чагырганы — Советтерге деп сорулга ажыл-херекке бадыткаттынар ужурлуг. Ынчангаш ажыл-чорудулга анаа дүүшкен турар.

Кайы-даа деңнелдиң Советтерин, ооң депутаттар корпузун сонгукчулар сонгуп алган болгай. Ындыг болганда, оларга Советтиң ажыл-херээ, ооң кандыг айтырыглар шиитпирлеп турары дээш чижектиг чүүлдер база канчаар шиитпирлеп турары сонуургаачыг, билип алыры чугула болуру чугаажок. Ынчангаш эрге-чагырга органнарының, улус депутаттарының, доктаамал комиссияларының ажыл-херээн көргүзер, оларның мурнунда турупт турар айтырыглар дугайын, чаа корпустуң ажылынга кандыг-кандыг бергелер барын сонгукчуларга чедирер, эки дуржулганы нептередир, дыңнадыр сорулгалыг бөлүктээн материалдар солунга парлаттынар. Статьяларның, корреспонденцияларның, чагааларның хөй болурун күзээр бис. Ынчангаш улус депутадының, Советтер ажылдакчыларының, сонгукчуларның ажыл-херекчи, хамаатылыг туруш илереткен чагаалары хөй болур боор дээрзинге идегевишаан, санал оналдарны, чүүлдерниңерни күзелдиглиг биле солунга чырыдар бис.

ЧУГААЛАКСААН ЧҮҮЛДЕРИМ

Соңгукчуларга сөс

Бир эвес бүгү [illegible] ганы девискээр [illegible] хамаарышкан Советтер ылап-ла бүрүн холга алтар болза, янзы-бүрү корум-чурум чок чорукторны моон ынай болдурбас талазы-биле дээштиг хемчеглерни чоп-биле кады бир демниг ап чорудуп ажылдап тургаш, амгы байдалдан уштунуп болурунуң аргазы черле бар деп бодаар мен. Бойдустуң чайгаар бүткен эгээртинмес байлаа болур арга-арыг, балык-байлаң, аң-мен, чер ажыглалы дээш өске-даа чүүлдер кайы хамаанчок төтчеглээшкинден, кам-хайыра чок ажыглаашкыннардан төтчеглеттинип турарының фактылары бар. Чаңгыс төп чогундан, быдаргай хөй-ле албан черлери амгы харылаар кылдыр турупт турарындан ындыг бе, арга-арыг, аң, балык-даа ховартап, чер бүрүзүнде хоозурап, каракка чаржынчыг боол турары харааданчыг. Ол бүгүнү ынчангаш ол девискээрде Советтер харылаар, хайгаараар кылдыр тургусса, аа турар болза, ынчаар төтчеглеттинмези билдингир.

Малаа хамаарыштыр мээн саналым: ыяш ажыл-агыйы, балык инспекциязы, аңныыр чери дээш чижектиг черлерни дужургеш, оон штадынга көрдүнген акша-хөреңгини Советтерге бээр. Ынчангаш болуннуң девискээринге арга-арыг, аң-мен, балык-байлагны, чер, сугну харылаар бир харысалгалыг ажылдакчыны дагзып каар болза, ол черле чогумчалыг болур ужурлуг. Чүге дизе амгы байдалды көөрге, бо талазы-биле огулуг-ла ажылдап, ол-бо хамаарылгалар кылган албан-дужаалдыг улус черле көзүлбес боор-дур. Харын үен-дажын аңнап, балыктаан, арга-арыг кезип, хууда херээн бүдүрүп ап чоруур кижилер бо-ла чоруур. Улуг эвес-даа болза, чер-черде өрттер боол турары база ында. Ол дугайында эки-ле сагыш салыр кижи барык чок боол турар хире чүве бо.

Ол [illegible] суурларга корум-чурумну шыңгырадыр, оор-сук кылыр, корум-чурум үрээр, арагалаар чоруктар-биле демиселче бүгү чонну, күштүг эвилеңдээр. Ол сорулга-биле Советтиң дорт удуртулгазынга 2 хире шагдааны быжыглаар болза, кончуг эки. Олар улусчу дружина, оорларга удур демисел чорудар бөлүктер-биле кады демниг Советтиң удуртулгазы-биле ажылдаар. Ынчан өске хөй чон-даа калбаа-биле көдүрлүп үнүп кээри-даа чадап чок. Милиция ажылдакчыларының тударынга Советтиң болунуң акша-хөреңгизи чедишпес болза, чурттакчы чондан-даа болза, кандыг дуза кирип болурунуң аргаларын чоннуң чыыш-хуралынга чугаалажып көрөр чүл. Олну сонуургавас кижи ховар болгу дег. Мен бодум хуумда 10-15-даа акшаны күзелдиим-биле киирништирерингe белен мен. Канчаар шиитпирлеп аарындан хамааржыр чүве-дир ийин. Сөөлгү үеде оорлар оларның-биле демиселдиң кошкак, суглазын ажыглап, шуугла боо-моңгу, чепсек-херекселдиг малчып, хууда аал коданнарже дээрбечи ээзу биле дорт халдап турар апарган. Моон чижээнге Бай-Тайга районда «Мурнакчы» совхозтуң малчыннары Чечек-оол Саая, Делгер-оол Хертек оларның коданнарынга болган таварылгаларны хамаарыштырып болур.

Эртчен чылдың апрель айда «Шынга» Н. Ондарның чылгы малды демдектээр дугайында материалын мен хуумда кончуг деткип чоруур мен. Өске им-демдектиг чылгы мал бүдүрүн хамаарышкан кады Советтер ол-ла девискээрге хавырар, анаа кадагалаар, чарлаар ийикпе, ай чамдык тава рынга ажыл агыйларга күрүне ениттүг кылдыр бээр кылдыр чогуур черлер док таал шиитпирни удурар. Хууда чылгы малды девис кээр аайы-биле паспорттаар болза, оорларга удур эң шыңгыы, дээштиг удур тургузуушкун болур. Совет органнарга, оон депутаттарынга мындыг янзылыг саналды киирер бодаан мен, өске эш-өөрзер деткиир боор деп идегедим.

Сарыг-Доңгак ОЧУР-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тайга район.

ДЕПУТАТТАРГА ИДЕГЭЭР МЕН

Эрге-чагырганы Советтерге дамчыдып бээр дээниинден бээр беш чыл хире боол тур. Сонгулдалар эрткенден бээр база-ла элээн болу берди. Ынчап келирге, чаа сонгуп алган депутаттарывыс, чер-черде Советтер ону-мону кылып эгеледивис, мындыг айтырыгны шиитпирлеп тур бис деп чонга чугаалап, тайылбырлап болгу дег. Чүү берге боол турарын база чугаалаар болган. Ол шоолугла дыңналбайн тур ийин. Оларның ажыл-чорудулгазын сонгукчулар эки билгеп турар кылдыр Советтер ажылдакчылары, улус депутаттары солун арынарынга кандыг-даа айтырыгга хамаарыштыр сөс алыр болза эки-дир. Сонгукчу кижи болганымда, ол дугайын чугаалап турарым бо.

Советтерге хамаарыштыр чугаамны бөгүн хөй-ниитиниң корум-чурумунга хамаарыштыр чугаалаайн. Чугула, дүвүрелдиг болдуруп турар айтырыгларның бирээзи бисте ол болгай.

Кызыл хоорайда, районнарда кем-херек үүлгедиглериниң, корум-чурум үрээшкиннериниң санының ковудээн боол турары кымга-даа чажыт эвес. Ол дугайын чугаалап бижип-даа турар. Ынчалза-даа ол талазы-биле алдынып турар хемчеглерниң дээштиг ажыл [illegible]. Бистерниң, сонгукчуларның, улус депутаттарының-даа кем-херек үүлгедикчиннериниң-биле демиселди чамдыг арга-биле чорутса дээштиг болдурун деп айтырыг дүвүредип турары билдингир. Ол талазы-биле көрдүнүп турар чамдык хемчеглерниң ажылы-биле чугаалаарга, амыдыралда чедир боттанмайн турары хомудаанчыг. Бүгү күштүг — кем-херек үүлгедикчиннери-биле демиселче угаар дугайын Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң [illegible] сессиязынга чоокта чаа чугааланчан болгай. Анаа салдынган сорулгаларны боттандырар дээш кайы-даа Советтиң депутаттары демниг ажылдаар болза эки. Сонгукчулар, күш-ажылчы коллективтер, чер-черде хөй-нити организациялар оларның-биле демниг болуру чугаажок, оон башка тодаргай чүүл чедип алыры ындыг-ла белен болдунмас. Чон-биле чугаалажыр сүмележир, оларның аразынче кирер, үнер дыңнаар. Кем-херек үүлгедип, кижилер үптеп, оор-херек кылып чоруур улус ковудээни дүвүрелди болдуруп, кижилерге амыр дыш бербейн турар-дыр. Амыдыралдан ындыг байдалды боттарывыс көрүп тур бис.

Милиция, суд, прокуратура черлери чугула хемчеглерни ой-шаанда ап ажылдаар болза эки. Акты ак дээр бис, ол шын. Актыг черге кижини канчап карартыр болдунмас херек-тир. А кем-херек үүлгедикчизи бүрүүлүг кижи орай-даа бол, эрте-даа бол, үүлгедии [illegible] бүрүүзүн [illegible]. Оларның бажын суйбаан ажык чок.

Ажык-чарлыг чорукту, демократияны чамдык аныяктарның соора ажыглап турары хомудаанчыг. [illegible]. Оларның сагыш бодалын үзе кирип, Совет эрге-чагырга черлери анаа удур турупун шыдавас деп бе? Чок. Ынча дээр болза, частырыг апаар. Эрге-чагырганы Советтерге дамчыдып берген болганда, оларның күжүнге, турушттуунга бүзүрээр апаар бис. А олар чонну боттарының ажыл херээ-биле шынзыдар ужурлуг. Чаа депутаттар корпузундан хөйнү манап турар бис. Мен бодап турарымга, үстүкү органнарның талазындан шын удуртулга, а өг-бүлениң талазындан шын кижизидилге эргежок чугула боол турар. Бо дугайында айтырыгны тургузарда, ылаңгыя кедээ Советтерниң, оларның депутаттарының ажылын күштелдирер. Эрте-хоойлу айтырыынга хамаарыштыр алыр болза база-ла ындыг. Оон ынай кедээ Советтиң эргезинге бешалды-даа милиция ажылдакчыларын тудары артык эвес. Хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынга идигиг болур. Милиция ажылдакчылары кедээ Советтиң девискээринде суурларынга корум-чурумну быжыглаай. Кем-херек үүлгедиглери, оор-сук болдурбас угланыышкынныг ажылды күштелдирер. Дүнеки дежурныйлаашкыннарны чорудар. База бир чугула айтырыг — дружинниктерниң ажылын кескүзү-биле идепкейжидери. Хулиганнарга удур камгаланыр чепсек-херексел-биле оларны хандырары чугула деп бодаар мен. Айтырыг билдингир-ле акша-төгерикке кээп үзер, таптыг көөр болза, чоп чүве үнмес деп. Советтер ол дугайын бөгүн чүге көөргүс ыытташпайн турарыл, ноочувас-тыр бис.

Корум-чурум үрээн, хулиганнаан кижилерни албан ажылдаар херек. Оон ынай 24 шактан орай мотоциклдиг шаап турар кижилерни туткаш, штрафтаар. Штрафтан киирген түң кедээ Советтиң агар санынче кирер ужурлуг. Уруг-дарыының кижизидилгезин тоомчага албас, оларны хай дивес ада-иелерни база торгаар. Ону шыңгыы көөр. Ындыг байдал таварышпас дээр өг-бүле болза, уруглары дээш харысалгалыг бедиттини. Бо чүүлдерни бижип турарым таварылга эвес. Ак-Туруг суурда корум-чурум кошкак. Үш-дүн ортузунда эзирик кудумчу, бажыңнар кезип чоруур улус бар болдур ийин. Черле ынчаш суурнуң корум-чуруму дээш баш удур хөделбээже корнок. Айтырыг нарыыдап болур. Бо дуушкунну соокдан «аа» тыржыр» болгай бис. Корум-чурумну быжыглаар хемчеглерге Тыва АССР-ниң депутаттарының черчерге идепкейлиг киржилгезин, боттуг ажылдар чорударын дыка күзээр мен. Айтырыгны чугуур албан черлеринге тургузуп тургаш, чон-биле ажылдазынар.

Уруг-дарыг кижизидилгезинге хамаарыштыр мындыг бодалым база бар: кижилерниң чугаа-сөзүн дыңнап чоруур будуштуг кижи кылдыр кижизидери бистиң хулээлгевис деп чүвени утпас ужурлуг бис. Чонунга аңаа ону хүндүлээн билир кижи кажан даа үүлгедиглиг базым кылбас.

Корум-чурумнуң багай боол турарынга чүгле аныяктарны буруудадыр база таарышпас. Тепп чок чорук көргүзер бээр 40 харлыг ер, назылыг кижилер база бар болгай, оларны база бодандырар болза эки.

Янчап БҮРБҮ.
Улуг-Хем район.

Профилактика ажылы

ЧОН АРАЗЫНЧЕ КИРЕР

Кичээнгейге ап болур

[illegible] депутаттарының Өвүр, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл районнарының [illegible] Улуг Хөндергейге [illegible] турар. [illegible] рының амыдырал чурттал-гызынга [illegible] чедирип, оон-биле кады Чадаана — Хандагайты оруунга хайгыылды тургузуп, ыңчаш профилактиканы чорудуп турар.

[illegible] өвүр [illegible] Чөөн-Хемчик районга [illegible] Сүт-Хөлге [illegible]. Кандыг [illegible]? [illegible] бир-ле дугаарында лекторлар, агитбригадаларның киржикчилери концерттери-биле, автомагазин садыгжылары, эмчилер амыдырал хандырылга черлериниң ажылдакчылары хаара туттунган. Профилактика [illegible] тарафындан районнуң эрге-хоойлу ажылдакчылары база анаа киржип кады чорупт турган, чон-биле аныяктар-биле чугаалажыр, ылаңгыя Улуг Хөндергейни таварып эрткен Чадаана — Хандагайты оруунга дүжени хайгыылдарны чорудуп турар.

Маан кады чоразчым Сүт-Хөл райондан бир бөлүктү алырга мындыг. Ол дүне КАН начальниги С. С. Ондар өөрү-биле ол девискээрниң [illegible] дежурныйлап хонган. Эртенги шактардан эгелээш, Сүт-Хөлдүң, Чөөн-Хемчиктиң сүт-бараан фермаларынга база Өвүрнүң Кужур-Чыраа сүт-бараан фермазынга ол-ла районнуң арт чоогунда Лаа Ондарның, Далай-оол Ховалыгның, Тамчат-оол Моңгуштуң, Чүдүтлай Ховалыгның, Кара-оол Кууларның. Дружина Кууларның хойжу коданнарынга чедип, амыдырал байдалы-биле таныжып, партия Сүт-Хөл райкомунуң бирги секретары М. Д. Кара-Сал СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң материалдарын таныштырып тайылбырлап чораан. Ол-ла аразында Сүт-Хөл район Советиниң даргазы Д. Д. Дулуш, райкүскомнуң даргазы Ч. Б. Моңгуш корум-чурум үрээшкиннери болгаш чаа хоойлу-дүрүм дугайында [illegible] чааннар. Социал хандырылга килдизиниң эргелекчизи А. А. Моңгуш [illegible] дырылгазында чаа чүүлдер дугайын чугаазында [illegible] ажыктыг чадаана ишчилеринге тайылбырлаан. Оон-биле кады район культура коллективиниң белеткеп алганы концертти дөрт келген черле көргүскен. Райпо даргазы Болат Моңгуштуң ырызын, баянист Кызыл Кара-Сал-кайның сыгыдыын, өөлдер ансамблиниң баштакчылары, бухгалтер Галина Сорджактың «Эр болуп төрүттүнген болурум кей» деп шүлүгүн кава-дыа адыш часкап сонуургалы-биле хүлээп ап турган.

Сүт-Хөлдүң АҮК, «Ангыр Сүт-Хөл» агитбригадазы, «Октябрь 30 чылы» совхозтуң коллективи база-ла профилактика хүннеринге киржип, автомагазиннерлиг, милиция ажылдакчыларлыг, лекция, беседалыг, эмчилерлиг демниг чорупт турар. Бо кииргени чижээн чадгыс районнуң үнүүшкүнүн көргүзүп турар. Шак-ла ындыг эвээргиг ажылдарны, бүдүн бүдүн коллективтери биле Өвүр, Чөөн-Хемчик районнар база кылгылаан, ажыл уламчылап турар.

Моон ажыктыг чүүлү чүдел? Чон ортузунга сурталал ажылын нептерериишаан, оорланыр, арагалаар, ооң уламындан хулиганнаар чоруктарны, кижилерни илередир, ол-ла сорулга — ындыг чүүлдерни болдурбазы дээш хемчеглер алыр, ажыл чок, анаа чоруук кылыр турарларны тодарадыры, орукка транспорт озал-ондаан болдурбазы.

Үш районнуң профилактика чорудар ээлтээ эртерге-ле, кайы-бир сүт-бараан фермазынга түннелди чугаалажып турар. Анаа чүү чедир кылдынмааныл, кайы районнуң ээлчээнде чүү эки, чүү багай болганы, дээштиг кандыг болганы деп чүвени чугаалажыр.

Бо чылын каан үе эртип турар. Мал чеми — сиген белеткээ, план күүседип алыры дыка нарын байдалда. Ынчангаш Улуг Биче Хөндергейлеглиниң тайга одарын сонуп, кежип турупт, малдың семиртилгезинче кол кичээнгейни угландырып турары бо. Ооң биле кады чонга кижизидилге ажылын чорударын, чуртта болуп турар байдалды шын тайылбырлап, ажык-чарлыг чорук деп чүл ол, ону эде тургустунуушкунга чоп ажыглаарын, чаа үнгүлээн, бадылаан хоойлуларны тайылбырлаары кол сорулга болуп турары ол.

Чаң-оол ОНДАР.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

Улус ажыл-агыйынга хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылын үнелеп көргенинин [illegible] ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң өмүнээзинден **шаңнаары болза:**

БАРЫЫН-ХЕМЧИК РАЙОНДАН

Володина Валентина Ивановна — райпода магазин эргелекчизи.

Головчук Любовь [illegible]гысовна — «Тыва даг-дугү» комбинаттың фабриказында септекчи-слесарь.

Григорьева Раиса Андреевна — район[illegible] төп [illegible] эмчи сестразы.

Гурьянова Раиса Павловна — КПТУ-3-те санакчы-кассир.

Дембирел [illegible] Ивановна — райпода магазин ажылчыны.

Додуй-оол Александра Чымаановна — райпода магазин ажылчыны.

Доңгак Доржукай Серенович — «Тыва сут-мелиорация» каттыжыышкынының чонун черүүр механизастаттынган колоннаzының экскаваторщиги.

Каражыкпай Тюлюш Кендонович — улус депутаттарының район Совединиң күүскомунуң даргазының оралакчызы.

Киви Иван Андреевич — Ак-Довурактың № 1 ортумак школазының башкызы.

Козлова Лидия Федоровна — «Тыва даг-дугү» комбинаттың план-экономика килдизиниң начальнигиниң оралакчызы.

Кондрашева Нина Григорьевна — районнуң төп [illegible] эмчи сестразы.

Кузнецова Валентина Васильевна — «Тыва даг-дугү» комбинаттың рудниниң ажылчыны.

Куликова Ираида Владимировна — «Тыва даг-дугү» комбинаттың фабриказында цехтиң улуг мастери.

Куулар Чечекпаа Кертиковна — Дөң-Терезин ортумак школазының ажылчыны.

Кыргыс Сосур-оол Кенденович — «Дөң-Терезин» совхозта ажылчын.

Магрицкая Галина Ивановна — Ак-Довурак хоорай талазы-биле курстрахованияның участок инспекциязының камгалал агентизи.

Маскакова Галина Ильинична — Ак-Довурактың № 1 ортумак школазының башкызы.

Небылицин Сергей Михайлович — Культура ордузунуң кино механиги.

Ооржак Белгум-оол Сагдыевич — «Дөң-Терезин» совхозтуң тракторизи.

Ооржак Дөде Семис-оолович — «Дөң-Терезин» совхозтуң [illegible] садигиниң конегары.

Ооржак Кара-кыс Сояновна — райпо столоваязында улуг повар.

Ооржак Кошкар-оол Балчыылайович — райпода сантехник.

(Уланчылыг).

ХЕМЧЕГЛЕРНИ ДОРААН АЛГАН БОЛЗА

Төп солуннарга Тывада болуушкуннарны шын эвес бижип турарын шугумнуглеле турар, чогум түңнел чок. Мөге ол хевээр парлаттынып-ла турар. Чамдык харысалга чок чүүлдерни парлаарга органнарын удуртур ажылга тудуп турарын кижи кайгаар. Удуртукчулар чон аразынче кирип, бөдүүн чоннуң ол мөгеге удурланып турарын билип алыр болза, байдалды эки билип алыр ийик.

Чогум бистиң Чаа-Хөл суурда орус, тыва, хакас, белорус, украин, чечен, дээш кандыг-даа сөөк кижилер эп-найыралдыг чурттап турар бис. Садикте уругларывыс кады өзүп турар. Чүңү-даа чедир сайгарып албайн чыда, хамык чүве ат болган деп турары-биле чөпшээрешпес мен.

Бүдүн тыва чонну бак атка суп, буруудадып турары чер-ле шын эвес. Ооң сылдаа-биле өөренип турар студентилерге кызышкын таваржып турар-дыр. Тыва оолдарны ажылга тургузарын канчап черле шиитпирлеттинмес айтырыг деп турар чоор. Кызылга киир бижилгени чүге кылып болбаан? Бо айтырыгларны шиитпирлевейн манап орар болзувусса, ол чыгдының ла турар.

Зоя МААДЫ.
Садикте кижизидикчи башкы.

ООҢ ҮЛҮҮ УЛУГ

Мал чеминиң белеткелин Сүт-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозтуң ажылчыннары кызымак чорудуп келгеннер. Оларның аразында бо чугула ажылга чылдан чылче киржип, боттарының кескү үлүүн киирип келгеннер дээн.

Э. А. Ондар — арга-дуржулгалыг механизатор. Кыжын — малчыннарның кыштагларынга мал чеми сөөртүр, чедирип турза чайын — тараа шелдеринге, чайын — сиген шелдеринге кузун чаа дужут ажаап турда, ону көрүп болур. Бо чайын база мал чеминиң белеткелинге Эрес-оол Анай-оолович «бөрзениш каапкаш» ажылдап чаңгаан. Белеткеттинген сигенни сиген кажааларынга, малчыннарның кыштагларынга чедирип турар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Эмнелге корпузунуң тудуунда

Кызылдың эмнелге хоорайының чоогунда халдавырлыг аарыглар эмнээр 120 орунннуг корпустуң тавааш эрткен чылдың ноябрьда «Кызыл тудуг» эргелелиниң Кызыл-оол Биче-оолга удурткан бригада кылып эгелээн. Бо хүннерде тудуг ынчангызынга бодаарга, бедип, ийиги каъттың орту ажа берген. Хире-хире болгаш кран хоюдуг урупкаан саваны, калбак ыяшта чыып каан туубуларны бедикте турар дашчыларга чоокшуладыр көдүртүп чедире бээрге, олар эптиг деге ниң кыдыындан алгаш, адырып алырлар.

Бригадирниң түр оралакчызы Херел Моңгуш:

— Ниитизи-биле бригадавыста чээрби бир кижи бар. Дашчыларның хар-назыны аңгы-аңгы: дуржулгалыг хоочуннар-даа, аныяктар-даа бар. Тудуг материалдары-биле хандырылга амдызында ажырбас. Кижи бүрүзү ажылынга харысалганы билир. Келир чылдың күске чедир ажылды дооскаш, шеверлекчилерге хүлээдир сорулганы салдывыс. Четпестерге чүнү хамаарыштырар дээр болза, 14 дугаарлыг механизация эргелелиниң бурууу-биле краанның оруу чедир кылдынмайн турар — деп бригадазының дугайында айтырыымга мындыг кыска харыыны берди.

Дуржулгалыг хоочун дашчылар Чылбак Хомушку, Марат-оол Оюн, Чүлдүм-оол Доңгак, Кок-оол Оюн, Афганистанга шериг албаны эрттирген интернационалчы дайынчылар Сергей Иргит, Арын-оол Доңгак болгаш өске-даа дашчылар бир демниг, эгин кожа ажылдап турарлар. Чай аразында бир өрээлдиң иштики ханазын дашчылар Валерий Ондар, Александр Ооржак шалыпкыны биле салып үндүрүптү. Тудугнуң кол-ла «хлеви» — хоюдут. Ону шын эвес хоюдуп, ой-шаанда кылбас болза, бүдүн бригаданың ажылы саадай берип болур. Ол чугула харысалгалыг ажылда херээжен ажылчын Чалзап Кылаңмай болгаш Даваазан Ондар ажылдап турар. Олар хүнде 40 ажыг кубометр хоюдутту белеткеп турарлар. Кылаңмай Долаановна ук ажылда чээрби ийи чыл ажылдаан, а ооң эжи Даваазаң Данзынович оон дудак чок. Келир чылын хоочун тудугжуларны коллективи хүндүлүг дыштаныгже үдээр.

Фоторепортаж

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: Биче-оол Чүлдүм; хоюдут белеткекчилери К. Чалзап биле Д. Ондар.

Авторнуң фотолары.

ИХМ: ИИИ ПАРЛААГА БОЛУУ ДЫҢНАДЫП ТУР

СЕНТЯБРЬ 16

Эрткен улуг-хүннүң дургузунда республикага аар кем-херек үүлгедиишкиннери-биле чергелештир күрүнениң болгаш хуу өнчү-хөреңги оорлаар чоруктар хөй болган.

«Сукпак» совхозтуң 2 дугаарлыг бригадазынга 64-42 ТВЛ күрүне дугаарлыг «КамАЗ» автомашинаны эзирик башкарып чораан С. Саая чурттакта бажыңның верандазын чаза тавараан. Ол үеде анаа олурган ийи херээжен алган кемдээшкиннериниң ол-ла черге өлгеннер.

Улуг-Хемниң Ак-Туруг суурга участок инспекторун хулиганнааш [illegible] караныттырып турар оон кижини тудуп турда, эзирик С. Ховалыг дээрзин хенертен олче бижектиг халдап келген. Участок инспектору табельдиг чепсекти ажыглаашкынның түңнелинде Ховалыг балыглаттырган, ону эмнелгеде чыттырган. Табельдиг чепсекти ажыглааны шын деп түңнелди прокуратура үндүрген.

Барыын-Хемчик районга 2 дугаарлыг АТБ-ниң чолаачызы Э. Соян сиген чүдүрген «КамАЗ» машиназы-биле херээжен кижини бастырган. Алган кемдээшкиннериниң [illegible] ол-ла черинге өлген. Ынчаан Мажалыкка ол-ла машинаның кырындан сиген [illegible] эзирик А. Моңгуш [illegible]. Алган баш-мээ кемдээшкиннинден ол өлген.

[illegible] совхозтуң «[illegible]» тракторунуң калаарчызы В. Байыр-оол кады арага ижип турган эжи А. Моңгуш [illegible]. А. Моңгуш [illegible] олурундан ол-ла черинге өлген.

Ак-Довурак хоорайга 4 билдинмес кижи А 78-02 ТВ дугаарлыг ВАЗ-2106 машинаны күш-биле былаап аппаргаш, билдинмес угшигже чиде бергеннер.

Кызыл хоорайда бажың тудар комбинаттың гаражындан 03-48 ТВА дугаарлыг «ГАЗ-24» машинаны оорлап мунган.

Ак-Довурак хоорайга ОПТУ-3-туң ийи сургуулу 75-11 ТВЗ дугаарлыг ГАЗ-53 машинаны оорлап мунгаш [illegible].

[illegible] кижиге карашыттырып турар Д. [illegible].

[illegible] хулиганнаашкынны кылган 18 кижини, 69 эзирик кижини әкелген. 63 [illegible] тургузуп [illegible]. Автотранспортту эзирик башкарып чораан 8 чолаачыны КАН ажылдакчылары тудуп.

Анатолий САДОВОЙ.
Милицияның капитаны.

Школа болгаш амыдырал

БИР ЧАГААГА ХАМААРЫШТЫР

«Шын», «Тываның аныяктары» солуннардан Оюн Кара-Дашның школа директорун соңгуур бе азы томуйлаар бе деп [illegible] ... Ооң эр башкыларны директорлады, бүгү-ле кижизидилге, школа ажылдары оон [illegible]. [illegible] школа директорлар хамаанчок аңаа башкылар-даа эр башкыларның хевир болуп турарынга оон дүвүрелин дедыныр мен. Ынча-даа болза авторнуң директорну албан томуйлаар деп саналынга шуут удур мен. Чүге? Соңгуткан директорларга бодаарга, томуйлаткан директорлардан «бадык баштындан эгелеп чыдыыр» таварылгалар тургулааны хөй удаа көргең мен.

Калбак демократтың үезинде үстүнден дужаар, чаңгыс кижиниң тура согуун албадаар, массаның үнүн дыңнавас, профкомну холгаарлаксаар хамнерни [illegible] ... [illegible] «Чаңгыс баш угааның, а ийи — оон дээре» деп улустуң үлегери шынып сөглээн.

1918 чылдың сентябрь 30-те ВЦИК хуралынга В. И. Ленин киржип турда, баштайгы совет школаның дүрүмүн хүлээп алган. Ында школа коллективи шупту удуртукчу ажылдакчыларын соңгуп алырын, коллектив мурнунга удуртукчулар отчёттуг болур эргени берген. Ленин ону деткээн. Ынчангаш Ленинниң бодалы, үзели — соңгууру ышкажыл. Январь Пленумунга (1987 ч.) үндезилеп ССРЭ-ниң Улус өөредилге министерствозу ниити билиг школаларының директорларын, директорнуң оралакчыларын [illegible] ажылдап кылган.

Директорга кандидаттарны школа коллективи, районнуң (хоорайның) партия, совет, профэвилел органнары база улус өөредилгезиниң килдиизи депшидип, конкурс комиссиязынга рекомендация кирип болур. Комиссия сүмелеткеннер-биле беседалажып, оларның мөзү-шынарын көөр, таныжар, хыналда онаалгалар бээр, бүгү талалыг хынаар. Кандидаттарны соңгулдаларга чедир чеди хонук бурун гаар соңгукчуларынга [illegible] ... рөор болза [illegible].

Үш чыл бурунгаар февральдан эгелеп школа директорун соңгуур бе азы томуйлаар бе деп айтырыгга дискуссия «Учительская газета» солунга чедир-биле чарыттынып турган. Соңгуур [illegible] ... школа директорлары болду. Хабаровскиден бир директор «бир эвес директорну соңгуур апарза, школа директору бүдүн чыл дургузунда башкыларже хүлүм-түрүп алган чоруур апаар» [illegible] ... [illegible] кижилерни албадаткан чаңгыс [illegible] олурукзаан, чагырар стильдиң талалакчызы дыр. Директорну үштен эвээш эвес шилилгелиг кандидаттардыг кылдыр чүгле коллектив соңгуур, соңгутканда чыл санында коллектив мурнунга бодунуң кылган ажылының бүгү талалыг, [illegible] ... тун болгай.

ССРЭ-ниң Улус өөредилгезиниң министерствозунуң сүмелерин бурун хүлээп алырының талалакчызы мен. Оон бээр чылдар эрткен. Школаларда херек кырында директорлар өөредилге эртемнерин болгаш соңдаа [illegible] ... Баштайгы соңгуттурган директорларның [illegible] ... отчёттарын коллективке сайтарбайн, районо, хоорозунга [illegible] турарларын чок деп болбас.

Тыва республиканың улус өөредилгезиниң талазы-биле тускай концепция, программа тургузарда рекомендацияны барымдаалап, В. И. Ленинниң [illegible] дааныың, соңгулдалыг болдуурарын саналдадым.

Леонов ХЕРТЕК.
Кызыл район.

АНЫЯАНГА ЧАЛЫНМАСТАР

Тываның чуруктар [illegible] ... чаа делгелге-биле көрүкчүнү удаа-дараа өөртүп турар. Аңында [illegible] аныяк чурукчулар [illegible] ... Оларның авторлары ниити эртем-билиг, уран талантаа талазы-биле аныяанга чалынмас тура сорулгалыг улус болур. Бир чамдыызы өөредиин [illegible] «академиктер» деп ат-алдар берген Москваның И. Суриков аттыг чурулга академиязының доозукчулары болур Ынчангаш Вячеслав Самыя, Леонид Уржук ... [illegible] Красноярскиниң уран чуул институдунуң студентизи Александр Барынмаа ... [illegible] Кызылдың уран чүүл училищезиниң чурулга салбырын доозкан. Чурум [illegible] ... хөй графиктиг арга-биле [illegible] ... чуруктарының авторлары ол-ла салбырның сөөлгү доозукчулары болуп турары солун. Келир үениң чурук, черчение башкыларындан Шолбан Булуганның, Мерген Моңгуштуң [illegible] ... [illegible] Кара-оол Күжүгетти аныяк [illegible] ... Хеймер-оол Доңгак [illegible] ... сестери-биле долдунганы дептиг.

Седип МОНГАЛ.

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

КӨРҮШ ЧОГУН, ЧОВАНЧЫЫН

спорт

Биеттиң солуннуң редакциязынга «Дөң-Терезин» совхозтуң бөлүк аныяктарының бижээн чагаазы дааранда чыдыр. Ында мынчаар одуругларны бар: Өскерткейн мааңа киререйн: «Бистиң совхозувуста спорт ажылы шыргай уттундурган. Контора дан каш-ла базым черде, директорчуп дээчүүнүң аксында, элээн каш чылдар мурнунда тудкан херлүг чаагай, делгем спорт залы бар. Ол ажылдавастаандан бээр ийи чыл чеде берген. Кым-даа көрүнмес, ээзи чок бажыңның соңгаларын, хаалгаларын буза шаап каапкан. Кирер эжии ажык. Котельназының хоолайларын уштуп аппарган. Оон чанында спорт шөлүнүң херимнерин чоок кавының бажыңнары олап каапкан. Аңаа спортчу маргылдаалар болбастаан. Суурнуң аныяктарының хостуг үезин эрттирер чери чок. Арагалаар, хулиганнаар чоруктар көвүдээн...»

Дүвүренчиг чагаа орукче кый дээн. Совхоз төвүнге барган дораан-на спорт залынче чоруптум. Чагаада бижээни ышкаш, шлак-биле туткан, даштын агарты чугайлап каан чараш бажың ырактан-на кестүп келди. Чанынга чеде бергеш көөрүмге, бүгү соңгаларының шилдерин, чамдык рамаларын буза шаап каан болду. Соңгу талазындан иштинче кирер эжии, шынап-ла, ажык. Кирип бар чорумда, аңаа девээлеп турган калчаан ниилги буга удур келгеш үзер, таварышкан часты.

Тускай төлевилел-биле тудкан бедик, делгем залдың дужааш ханаларында баскетбол дээрбектери аскылап каан. Хеп уштур, янзы-бүрү оюн-тоглаа организастаар өрээлдер база чадагай. Бирээзиниң эжиин тура соп октапкан, коридорда чыдыр. Стол, сандай дээн ышкаш дериг-херекселдер чок болду. Кирген электри удазыннарын, камгалал херекселдерин база үрегдээн. Даштында котельнаяның эжиин база ажык, демир хоолайы чогул. Спорт залының артынга баскетбол, хол бөмбүү ойнаар, гимнастика кылыр шөлдү бүрүн дерээш, долгандыр манза-биле херимнеш, спорт залы-биле совхозка кады хүлээткен турган. Ам ында байдал кандыгыл? Херимнерин бузуп аппарганындан чагылары арткан. Шөлге мыштап кылган дериглер үрелген. Аныяктар ону каапканындан иштиниң девискээрин долдур чашпан үнген.

Хөй акша-хөреңги-биле тудтурган, ээ-харыысалгазы чогу-биле ажыглалдан үндүрген спорт залының болгаш чанында деряан шөлдүң чаржынтыг байдалын тынап көргеш, дүвүрээн, хомудаан сеткилимни совхозтуң директору, алыс болду спортка ынак, маргылдааларга удаа-дараа киржип, шаңналдыг черни ап чораан Иван Чорбаевич Маговалга чугаалалдым.

— Эрткен чылын ону септедип, чугайладып, одалга системазын кылдырткаш, Ефим Сат дээр аныяк оолга хүлээдип берген мен.

Чагаа изи-биле

Дөрт ай хире ажылдап чоруй, бодунуң ээ-харыысалгазы, хайгаарал чогу-биле батареяларын доңурган. Бүгү септелгезин катап совхоз кылып бергеш, аренда-биле алырын сүмелээримге, аныяктар ынаштас-тыр — диди.

— Совхозта спорт инструкторунуң, спорт залынга ажылдаар эргелекчиниң, одалгачыларының, аштакчыларының штады, акшазы бар. Ажылдаар кижилер чок-тур — деп, кол бухгалтер Б. Ч. Сарыглар чугаага база киришти.

— Спорт залын кылып, ажылдадырын аныяктарның негеп турары черле чөптүг. Кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдээни дээр хөөнүүт кылдыр бижээни шын эвес-тир. Бо чылдың бирги чартыында кожууннуң Советтиң [illegible] ... Кем-Херек үүлгедиишкиниң эрткен чылдың ол үезинден 14 хуу кызырылган. КБ-300 маркалыг котёлдуң хоолайын хөй кыргыыр черже аппарган. Спорт залын совхоз септеп бээр болза, теннис столу, шыдыраа, баскетбол, хол бөмбүү ойнаар херекселдер бисте бар — деп, кожуун Советтиң даргазы Б. Б. Ооржак бодунуң тайылбырын база берди.

Совхозтуң комсомол комитединиң секретары Сермаа Моңгушка база ужураштым. Бо чылын ол суурга школа доозкан соонда [illegible] ... ажылдап турган, уруун азыраары-биле шеляже үнген Саяна Өргежиктиң орнунга ажылдаа-ла ай безин четпээнин чугаалап, спорт залын септеп бээр талазы-биле совхозтуң дирекциязынга негелдени тургузарын аазады.

Үстүнде адаваным удуртукчуларның арыннары [illegible] ... негелдени тургусуумза-даа, чогум кажан кылыр, спорт ажылын экижидер талазы-биле тодаргай чугаа болбайн барган.

«Дөң-Терезин» совхозта 90 комсомолчу. партком секретары А. О. Ооржактың тодаргай санааны-биле чүгле суурда безин 30 хар чедир назылыг 110 аныяктар бар. Аныяктарның бөттарының [illegible] ... [illegible] Бо айтырыгны чааарла солдуныва көөр. «Шугум чазаарда шыгаар, шууғаарының бетинде боданыр» деп [illegible] мерген состери шынын сөглээр. Совхозтуң дирекциязынга, кожуун Советке айтырыгны чогуур өйүнде тургуспайн, республика солунунуң редакциязынга хомудал бижип, дуза диләэрде [illegible] ... Инициативазын көдүрүп, аныяктарның шевер совхоз дирекциязының деткимчези-биле ону септеп, ажылдадып болур ышкажыл. Спорт залының иштин, даштын кымнар үрегдээнил? База-ла [illegible] ... өөрү, бичии дуңмалары-ла болгай. Ынча хөй аныяктарның арызындан спорт залынга ажылдаар кижилер база-ла тыпты бээр. Спорт залының шак ындыг байдалда турары көрүш чок болгаш чованчыг болбас арга чок.

Совхозтуң дирекциязы ону дүвүренчиг кылдыр көрүп, дүрген септеп кылыр, кыш ка белеткээр ужурлуг. Суурнуң аныяктары ону ээ бээзу-биле көөрүп, холга алырып кожуун Совет, комсомол, райоННуң спорт комитеди хайгааралга ап, боттуг дузаны көргүзери негеттинер.

Бо шугумчулелдиг материалдың ниш-биле кандыг хемчеглерни алганы бистиң солуннуң контролюнга артар.

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.)

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ УЛУС СУДУНДА

Улус судьязы Л. В. Вовнянко, улус төлээлери А. И. Швец болгаш И. Н. Белоног-ва олар 1972 чылда төрүттүнген Шагаан-Арыг хоорайның видеосалонга ажылдап турган О. В. Доңгур-оолдуң херээн көрген. Доңгур-оол дээрзи 1990 чылдың [illegible] Кызылдың Красноармейская кудумчузунуң [illegible] хамаатызы О. Чалбааның кедип чораан [illegible] кемниден кылган бөргүн ушта соп алган. Ол үлегедиг дээш Доңгур-оолду элип-чазаар күш-ажыл колониязынга 3 чыл хуусаалыг шииткен, шииттиргениниң хуусаазын 2 чыл соңгаарлатпаан.

Оор херек кылганы дээш 1970 чылда төрүттүнген Ш. К. Ондар шииттирген. [illegible] ... 350 рубльдиң эт-херекселин оорлаан. Ындыг [illegible] ... 3 чылда шииттирген, ону күш-ажылда хаа [illegible].

1969 чылда төрүттүнген Н. Н. Туганаев эзирип алганы бодунуң чарлы берген кадайы Н. Туганаевага баргаш, аас-дыл үндүрген. Кадайының төрелдери ону бажыңдан үндүр чорууруун негээннер. Ынчалза-даа ол ону херекке албайн, ажынылдорадаажын уламчылап, харын-даа херим ыяжы ушта соп алгаш, каты чораан В. Кильтибековтуң холун орта ийи катап каккан. Оон [illegible] ... Ол дээш Туганаевти бир чыл хуусаалыг элип-чазаар ажылдарга шииткен, ай санында күрүне орулгазы кылдыр шалыңының 10 хуузун шилчидер.

1964 чылда төрүттүнген Р. Н. Саая дээрзи эзирип алгаш А. Я. Благодатныхка хамааржыр «Жигули» машинаны оорлаарын оралдашкан. Ынчалза-даа ону милиция ажылдакчылары тудуп алган. Ол херек дээш Саая ны бир чыл хуусаада элип-чазаар ажылдарга шииткен, ажылдап алган акшазының 20 хуузун ай санында күрүне орулгазы кылдыр бир чыл дургузунда тыртар.

Автомашинаны эзирик бир чыл дургузунда ийи катап башкарганы дээш кайда-даа ажылдавайн турар А. Н. Филипповту болгаш «Водоканал» эргелелиниң ажылчыны С. Потехинни судтаан. Олар мурнунда база ындыг үлегедиг дээш 300-300 рубльге торгадып турган улустур. Ол туржук Филиппов 1988 чылдың августа автотранспорт башкарар эргезин 3 чыл хуусаалыг казып каан турган. Ону 2 чыл хуусаалыг элип-чазаар ажылдарга шииткен. Шииткел күүседилгезиниң черүүдүү турар органнар ооң каяа ажылдаарын тодарадыр, оон акшызы. Филиппов ажылдаан акшазының 20 хуузун ай санында күрүне орулгазы кылдыр тыртар. Потехинни 2 чылга хосталгазын казып шииткен болгаш автомобиль башкарар эргезин 5 чыл хуусаалыг казаан.

30 харлыг А. М. Чимков — «Спецкоммунремстрой» [illegible] септелге-тудуг участогунуң ажылчыны. Ол бир хүн арага садып ижер акша тыппайн баргаш, бодунуң бүдүрүлгезинге хамаарышкан 7 тонна Кемонтини «Ажылчын артель» кооперативке садыпкаш, өртээнге 50 рубль алган. Шак мыннаар ол 344 рубльдиң хоралыг бүдүрүлгеге чедирген. Ынчалза-даа ук факт илереттинип, [illegible] ... Чимков ол «садыгжызынга» дээш 2 чыл хуусаалыг элип-чазаар ажылдарга шииттирген, шалыңының 15 хуузун ай санында күрүне орулгазы кылдыр тырттырар.

1962 чылда төрүттүнген, кайда-даа ажылдавайн турар Ю. Д. Соянов дээрзи мурнунда база ийи удаа шииттирип чорган: бирээзи хулиганнаашкын дээш, ийизи — күштеп чазарлааш дээш. Ол Островский кудумчузунга 18 шак үезинде Е. Комарова [illegible] ... Ол дээш Соянов дөрт чылда хосталгазын казып шииттирген.

[illegible] ... хаптар-соптар херекселдер тудуп алгаш кудумчуга чорууру оолдар сөөлгү үеде көвүдээни чажыт эвес болган. Ындыгларны туткаш, чаа Хоойлу ёзугаар шиидип турар. Аңаа чижек, Бай-Тайганың Бай-Тал суурда [illegible] ... 1967 чылда төрүттүнген М. Байыс «нунчак» дээр мергелеп чораан. Ону соок чепсекке санаар. Ындыг чепсектиг чорааны дээш аллы айда элип-чазаар ажылдарга шииткен, [illegible] ... турар чериниң шалыңының 10 хуузун ай санында күрүне орулгазы кылдыр тыртар.

Чадаана хоорайда 11 класста өөренип турар О. Хертек үптеп-дээрбедээшкин дээш шииттирген. Ол бо чайын Кызылга хамааты Терентьевтиң карманындан чажыдын ушта соп алгаш, матаңындан үнер мааңай берген. Ынчалза-даа милиция ажылдакчылары дораан тудкан. Ооң «олчазы» — Терентьевтиң документилерин база 8 рубль түңнүг акша. Ол үлегедиг дээш Хертекти 2 чылга элип-чазаар күш-ажыл колониязынга шииткен, [illegible] ... бир чыл соңгаарлаткан.

Административтиг харыысалгага онаашканнарның саны база эвээш эвес болганын бо хонуктар көргүскен. ... Чижээ, «Совет Тыва» совхозтуң хойжузу В. Ермаков милиция ажылдакчыларынга чагырттывайн, оларны [illegible] ... 1955 чылда төрүттүнген В. Пламенщиков кайда-даа ажылдавайн турар. А ажыл кылбас [illegible] ... 25 рубльге садыпкан. Ол дээш туттурган, а торгаалы — 100 рубль болган. Чазый чорук эки чүвеге чедирер эвес. Эът комбинадының ажылчыны В. Южаков 7 рубльге колбаса оорлаган. Ол үлегедиг дээш торгаал — 70 рубль.

Хой-нийти черинге боттарын төлеп чок ап чоруур кижилер сөөлгү үеде [illegible] эвес. Оларны база суд чер [illegible] ... Хой-нийти черлеринге боттарын кайы хамаанчок ап, ыыт шимээн [illegible] А. Ооржак, В. Нежев, Х. Моңгуш, Н. Дадар-оол, М. Климов олар торгатканнар. Чадаана хоорайда чурттап турар А. Ооржак дээрзи «Улуг-Хем» ресторанның чанынга өөрү-биле пиво ижип, эргим-дүжүмел чонну херекке албайн, экибак сөстер эдип, чөптүг негелдени хүлээп албайн [illegible] ... турганнар. Кажан милиция ажылдакчылары оларны соксадырга А. Ооржак тоовайн, харын-даа удурланып турган. Ол дээш А. Ооржакты 3 хонукта административтиг хоругдалга олурар ужурга таргаваан.

Марина АРГУН,
Кызыл хоорай судунуң даргазының хүлээлгезин күүседип турар.

АРХАНГЕЛЬСК ОБЛАСТЬ. Чай төнгеп, күс дүшкен. Чурттуң соңгу талазында бо областың бойдузу чылдың кайы-даа үезинде [illegible] ... Ынчангыя чайгы үеде хоорайларда чурттап турар бичии уруглар арыг агаарлыг кедээ черлерде чурттап турар кырган-ачаларының, кырган-аваларының аалдарынга чайлап, боттарының дыштанылгазын арыг суглуг хемнер, хөлдер чоогунга эрттирип турарлар.

ЧУРУКТАРДА: кырган-ачазының аалында; хем эрии чер.

СЭТА-ның фотолары.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«Тыва турист» экскурсиялар болгаш аян-чорук бүдүрүлге каттыжыышкынының туристер дараазында маршруттарга путёвкаларны алырын сүмелеп турар:

Калининград — Минск — сентябрь 15-теН 22-ге чедир, путёвка өртээ 347 рубль;

Бухара — сентябрь 22-ден 26-га чедир, путёвка өртээ 243 рубль;

Москва — сентябрь 20-ден 24-ке чедир, путёвка өртээ 258 рубль;

Владивосток — октябрь 2-ден 19-ка чедир, путёвка өртээ 491 рубль;

Кишинев — октябрь 8-тен 12-ге чедир, путёвка өртээ 285 рубль;

Ялта — октябрь 9-тан 19-ка чедир, путёвка өртээ 356 рубль;

Золотое кольцо — ноябрь 12-ден 21-ге чедир, путёвка өртээ 371 рубль;

Таллинн — ноябрь 15-тен 19-ка чедир, путёвка өртээ 328 рубль;

Бухара — ноябрь 30-дан декабрь 4-ке чедир, путёвка өртээ 243 рубль;

Вызу — Ленинград — ноябрь 22-ден 29-ка чедир, путёвка өртээ 423 рубль;

Аъш-чемниң, чурттаар черлериниң, экскурсия хандырылгазының, баар, келириниң самолет билеттериниң өртээ путёвка өртээнге кирип турар.

Бүдүрүлге каттыжыышкынының адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 1, «Моңгүлек» аалчылар бажыңының 2-ги каъды, телефону 3-12-81.

• • •

Кыдат дыл өөредириниң 9 ай хуусаалыг курузунга кирерин күзээннерни Тыва АССР-ниң Ушу федерациязы чалап турар. Кичээлдер 1990 чылдың октябрь 1-де эгелээр. Өөренирин күзээннерни бүрүткээрин бо чылдың сентябрь 20-ге чедир чорудар.

Адрези: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, бажың № 7 «г». Тыва АССР-ниң Ушу федерациязы.

• • •

ТВ

СЕНТЯБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.10 «Сес». Литературлуг уран-чечен программа. 11.00 «Ол болган [illegible]». 11.30 «Делегейниң [illegible]». Альманах. 12.30 «Үе». 13.10 — 14.15 Барымдаалыг фильм. 15.45 [illegible] 3 сериалыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.55 Хегжүм эртинези. С. Прокофьев. Концерт. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 Концерт. 19.30 «Объективте — дириг амытаннар». 19.50 «Кулчыс Изаура». Уран-чечен фильм. 8-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Камера делегейже көрүп тур». Совет немецтер: төөгү база амгы үе. 22.30 А. Дившевтиң концерти. 23.35 — 00.00 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Информатика болгаш [illegible] ... ниң үндезиннери. 11 класс. Алгоритмнер кадар робот. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Ниити биология. 10 класс. Хевирлерниң критерийлери болгаш тургузуу. 11.05 «Теле-ЭКО». Журнал. 12.05 Фильм-концерт. 13.55 А. С. Грибин [illegible] ... дугайында. 14.20 — 15.10 «Карино». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 16.55 Е. [illegible] Юрков ойнаар (фортепиано). 17.25 «Делегейде [illegible] дириг», Уран-чечен телефильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 «Тыва черде» Медээлер. Тайылбыр, интервью. 19.05 Медээлер. 19.10 «Солун кижи-биле ужуражылга». ССРЭ-ниң улус артизи В. Б. Оскал-оол-биле интервью. 19.45 Чарлалдар. 19.50 Барымдаалыг фильм.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Объективте — Германия. 21.15 Коллаж. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.30 — 01.40 Бут бөмбүк. Европа [illegible] ... кубогу. «Спарта» (Прага) — «Спартак» (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 А. Левшин ойнаар. 19.10 Я. Райнистиң төрүттүнгенинден бээр 125 чыл болганынга. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!»

• • •

КИНО

СЕНТЯБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Под небом голубым» 9.30, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 («Творческий портрет К. Лаврова) 19.30 (уламчылаан) шактарда.

Видеозал: «Реаниматор» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылдыы» № 125. 9.00, 12.10. «Отряд Трубачева сражается» 10.20, 13.30. «Собственными стараниями» (2 сериялыг) Индия. 15.20, 18.00, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Милые бестии» 14.00, 15.50, 17.40, 19.30 (уламчылаан) шактарда.

«ВОСТОК»: «На тропе войны» (АКШ) 14.00, 16.00, 18.00, 20.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ● редактор — 3-43-24 ● оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ● приемная — 3-34-26 ● харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ● оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ● партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57 ● совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23 ● үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73, ● агроүлетпүр — 3-41-16; ● культура — 3-39-15 ● информация — 3-37-11; ● чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39. ● очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ● удуртукчулер — 2-27-41; ● толун келбейн барганда — 2-32-75 ● бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Номчулга черлери, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 492.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 20 четверг № 215 (14415)

1925 чылдан үнүп турар

Өртээ 3 көп.

Культура амыдыралы

МАГАДААННАР

Тыва АССР-ниң Телевидение болгаш радиодамчыдылга талазы-биле күрүне комитединиң симфониктиг оркестриниң артистери «Чедер» курортка концерттиг аалдап чораан. Дыштанып чыткан дашты болгаш өске класситерниң хөгжүм чогаалдарын улуг сонуургал-биле дыңнаан. Ол ышкаш ССРЭ-ниң улустуң артизи, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Алексей Чыргал-оолдуң «Чедер-Оя», «Алдан-Маадыр» деп симфониктиг хөгжүм шүүлгелдерин көрүкчүлер сонуургаан.

ОЛАРНЫҢ ДУЗАЗЫ

Улустуң аас чогаал болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының талазы-биле республиканың Эртем-методиктиг төвүнүң 20 ажылдакчылары көдээ ажылчыннарга дуза чедирери-биле Таңды районда «Россия» совхозка чеде берген. Олар ук ажыл-агыйның картофель ажаалдазынга киржип, чаагай үнген дүжүттү кыска хугаада ажаап алырынга төлептиг үлүүн киирип турар.

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ЧЕДИГИ ЧЫЫЖЫНЫҢ ҮШКҮ СЕССИЯЗЫ

Дүүн РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязы ажылын эгелээн.

Сессияны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** ажыткан. Ол эге сөзүнге Федерация чөвүлелиниң болгаш Президент чөвүлелиниң хуралынга киржип чорааның кысказы-биле таныштырганы, чуртта болгаш республикада тургустунган бо нарын байдалда айтырыгларны бодамчалыг, харысалгалыг болгаш ажыл-херекчи ёзу-биле шиитпирлээри чугула дээрзин демдеглээн болгаш бо сессияга эң харысалгалыг ажылдаарынче депутаттарны кыйгырган.

Тыва АССР-ниң 130 улус депутадының 111-и сессияга келгенин, 19 депутат чөптүг чылдагаан-биле келбээнин ол дыңнаткан. Сессия ажылдаар бүрүн эргелиин барымдаалааш, депутаттар ооң ажылын уламчылаар деп шиитпирлээн.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ийиги сессиязының соонда Суг-Бажы № 79 соңгулда округунга катап соңгулдалар болганын Дээди Советтиң Даргазы дыңнаткан. Оон аңгыда, Сарыг-Сеп 70 дугаар округтан Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуткан В. И. Лукашовтуң бүрүн эргезин хүлээп көөрүнүң дугайында айтырыг ажык арткан.

Бо айтырыглар талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Мандат комиссиязының даргазы депутат **А. С. Деибирел** илеткел кылган. Суг-Бажы № 79 соңгулда округунга болган катап соңгулдаларның канчаар эрткенин комиссия хынаан дээрзин ол дыңнаткан. Бадылаашкынга кирген ийи кандидаттан эрткен соңгулдаларга К. Ш. Ялаков хөй сан алганындан Тыва АССР-ниң Конституциязынга болгаш «Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының дугайында» Хоойлуга дүүштүр Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуткан дээрзин ол дыңнаткан. Ынчангаш, К. Ш. Ялаковтуң депутат бүрүн эргезин хүлээп көөр дугайында саналдаттынган доктаал төлевилелин депутаттар бадылааннар.

Оон аңгыда Бай-Хаак № 95 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутады В. В. Рогило республика девискээринден дашкаар көжүп чорутканы-биле депутат эргезин хуусаа бетинде дүжүрер дугайында билдириишкин киирген. Депутаттар ук дилегни күүседири чугула деп санаан болгаш чогуур доктаалды хүлээп алган. Ол ышкаш Улуг-Хемде Торгалыг № 126 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутады В. Б. Салчак Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, республиканың Күрплан даргазынга томуйлатканы-биле чергелештир амгы күштүг болуп турар хоойлужудулга ёзугаар Тыва АССР-ниң улус депутады болур эргези чок, ынчангаш ооң бүрүн эргезин хуусаа бетинде дүжүрген.

Сарыг-Сеп № 70 соңгулда округунга соңгуткан В. И. Лукашовтуң депутат бүрүн эргезиниң талазы-биле Мандат комиссиязы хыналданы кылган, ол ышкаш округтуң соңгукчулары база чагаа бижээн. Ооң бүрүн эргезин хүлээп көрбес барымдаа чок болганындан депутат мандатты анаа тыпсыры чугула дээрзин Мандат комиссиязының даргазы саналдаан. Депутаттар В. И. Лукашовтуң депутат бүрүн эргезин хүлээп көөр дугайында доктаалды күштүг кылдыр бадылааннар.

Оон соонда депутаттар хүн айтырыын чугаалажырынче кирген. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму сессияга чугаалажып көөр кылдыр дараазында айтырыгларны киирген:

1. Мандат комиссиязының илеткели.

2. Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелиниң дугайында.

3. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламентизиниң төлевилелиниң дугайында.

4. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының дугайында Хоойлу төлевилелиниң дугайында.

5. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязынга чугаалажып көөр Тыва АССР-ниң хоойлуларының төлевилелдерин ажылдап кылыр талазы-биле даалгалар дугайында.

6. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «Республикада кем-херек үүлгедир чорукчулар-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» доктаалының күүселдезиниң чоруу турарының дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дыңнадыы болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының эдериниң илеткели.

7. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының составынга өскерилгелер дугайында болгаш оларның даргаларының дугайында.

Ол ышкаш республиканың чазааның составынга немей томуйлаар кандидатуралар дугайында, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң, улус судтарының составтарынга өскерилгелер дугайында болгаш өске-даа айтырыглар база кирген. Ниитизи-биле сессияга 21 айтырыгны чугаалажырын Дээди Советтиң Даргазы саналдаан.

Хүн айтырыын чугаалажып турар үеде чамдык депутаттар бо айтырыгларны эвээжедирин, сессияның үргүлчүлээр үезин кызырарын саналдааннар. Чүге дээрге чер-черде кышка белеткелдиң кидин түлүк үези чоруп турар, хөй хуралдаар чай чок. А өске депутаттар эң чугула айтырыгларны чугаалажып турар болганда, үе харамнаар херек чок, айтырыгны быжыг, шынзылгалыг шиитпирлээр херек дээрзин демдеглээш, харын-даа ам-даа айтырыгларны немей киирерин саналдап турган.

Хойнуу бадылаашкыны-биле саналдаттынган хүн айтырыын чугаалажыр деп шиитпир хүлээп алдынган.

Хүн чурумунуң ийиги айтырыынче, тодаргайлаарга, Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелиниң дугайында айтырыг талазы-биле илеткелди дыңнаар мурнунда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат Ш. Д. Ооржактың Москвага барып, рынок экономиказынче шилчилгеге белеткел үезинде бистиң республикага хамаарышкан дугайында кандыг айтырыгларны шиитпирлээнин дыңнаар деп санал киирген. Ук саналды депутаттар хүлээп алган.

Ол ёзугаар депутат **Ш. Д. Ооржак** дыңнадыгны кылган.

Ооң соонда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы депутат **М. С. Козлов** республиканың Күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелиниң талазы-биле илеткел кылган.

Ук айтырыг талазы-биле санал-оналы солчуушкуну эгелээн.

Сессия уламчылап турар.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИНДЕ

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бюрозу республика комитединиң 1990 чылдың август 22-де болган пленумунуң тургусканы комиссияның ажылдап кылганы «Тыва АССР-ниң хамаатыларының айыыл чок чоруун магадылаарын хандырар дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалының төлевилелин чугаалажып көрген.

Бо айтырыг талазы-биле доктаал төлевилели-биле кады бижикти Тыва АССР-ниң Дээди Совединче чорутткан.

Ол бижикте чугаалап турары болза:

Республикада кем-херек [illegible] коммунистерни болгаш [illegible] Хамаатыларның [illegible] Кем-херек [illegible] национализм [illegible] байдалдарны тургузуп турар. [illegible] чоруп турар чылдагааннарының бирээзи болган.

Тургустунуп берген мындыг байдалдарда кижилер оларның хууда айыыл чок чоруун магадылаарын, [illegible] тур.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң VII пленуму [illegible] даалгазын күүседиишкин, база коммунистерниң [illegible], хоойлужудулга саналдап киирер эргезин ажыглап алгаш, Тыва АССР-ниң хамаатыларының айыыл чок чоруун магадылаарын хандырар дугайында айтырыгны Тыва АССР-ниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле киирип тур.

Дээди Совет киирип турар бо төлевилелди бүгү талалыг чугаалажып көргеш, кижилерниң амы-тынынче, кадыынче болгаш эт-херегсели [illegible] республиканың партия комитеди идегеп тур.

Дээди Советтиң [illegible] залаар деп санап турар бис.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитеди, чер-черде партия комитеттери болгаш партия эге организацияларының боттарының [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалын боттандырарынга политиктиг болгаш идеологтуг аргалар-биле база боттарының ажылынга ажыглап турар өске-даа хевирлер болгаш методтар-биле бүгү талалыг деткимче дузаны көргүзер. [illegible] республиканың [illegible] чурттап турар улустарның интернационалчы чаңгыс эвии, чогумчалыг чорукту болгаш корум-чурумну быжыглаар.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ РЕСПУБЛИКА КОМИТЕДИ.

ЧАА КИЛДИС АЖЫТТЫНГАН

Республиканың Пушкин аттыг библиотеказында чаа килдис ажыттынган. Ук килдис 14-тен 21 харга чедир назылыг кижилерге ном хандырылгазын харылаар. Дээди, ортумак өөредилге черлериниң, школаларның студентилерин, сургуулдарын, өөреникчилерин эртемнерге, өөредилгеге ажыглаар журналдар, номнар, брошюралар-биле хандырарынга чаа килдис белен.

•

Москваның болгаш Улан-Удэниң культура институттарын доскан Чарита Вторушина, Долаана Даржай олархоорайның чалыы назынныгларын библиотеказынче чалап турар.

ХЕМЧЕГ АЛБААН. ХЕВЭЭР АРТКАН

Солунга материалды чүү дээш бижиирил? Чүгле акша-көпеэ — гонорары дээш бе? Кайын ам, ындыг эвес. Солун дээрге кайы-бир албан чериниң органы ышкажыл. Ол дээрге мурнакчы дуржулганың, оон аңгыда, четпестерни сойгалаарының индири ышкажыл. Бистиң «Хемчиктиң сылдызы» солун ам партия Барыын Хемчик биле партия Бай-Тайга райкомнарының база районнар Советтериниң органы болгай. Чогум ынча дээш ёзу барымдаалаан чүве бе, азы чүл деп база айтырыг тургустунуп магат чок. Мону бижий бергеним чылдагааны мындыг чүве бо: 1990 чылдың июль 3-те ол солунга «Сургакчылаан даргалар» деп аттыг [illegible] материалды бижидим. Ону номчаан улус мени [illegible], кончуг шын чүүлдү бижээн-дир сен деп турдулар. Ынча-даа, мен-даа ол материал соонда байдал бир янзы болур боор деп бодап, идегеп турдум. Ынчалза-даа мынчага чедир кандыг-даа харыы чок, шүгүмчүлээн фактылары-даа ол-ла хевээр ийин. Бистиң районнуң удуртур даргалары ында шүгүмчүлелди билбээчеңнеп турары канчап-даа шын эвес.

Мен борта «Барлык», «Дөң-Терезин», «Шекпээр» совхозтарның директорлары В. Моңгуш, В. Домбулак, И. Маговал оларны чемнексидим. Бо директорлар Кызыл-Мажалык суурда чурттап турарлар. Ынчангаш «Сургакчылаар даргалар» деп чүүлдү бижээнim ол. Совхоз төвүнге кандыг [illegible] турбас дээриң! Дүне безин кончуг чугула айтырыгны шиитпирлээр апаар болгай. Бети дээрге, директор кижи дүне-даа болза [illegible], машина-трактор мастерскойзының, совхозтуң уруглар садының, Культура бажыңының даа ажылын (ташпылыын) дүне безин хынаар таварылга турбас бе? Турар. Хурал-суглаага, лекция, беседага, оюн-тоглаага ылап-ла киржир ужурлуг. А ол хемчеглер чамдыкта дыка орай доостур болгай. Дружинниктериң ажылын база сонуургаай.

А мээң адааным ол үш совхозтуң директорлары боттарының удуртканы ажыл-агыйларда «сургакчылаар» ажылдап турар ышкажыл. Ынчаарга ында ажыл-агый канчап хөгжүүрүл? «Барлыктың» директорундан аңгыда, кол агроном Моңгун-оол Сарыглар, малдың кол эмчизи Сергей Сарыглар, кол инженер Семен Дөртен-оол олар база-ла Кызыл-Мажалыкта, а мал эмчизи Кара-оол Сүге шуут-ла Ак-Довуракта. Чаңгыс-ла бо совхозта безин дөрт удуртукчу машиналыг ажылдаар, суурун биле чурттап турар чериниң аразынга автомашиналарлыг аргыжып чоруп турар-дыр.

«Шекпээр» совхозтуң директору В. Домбулак, партком секретары Б. Хомушку олар база-ла район төвүнде, баарда-хэрде 20 километрни эртип турар. Бо чорук машина-техниканың (директор) эдилелинге, кывар-чаар материалдарга [illegible]

[illegible]

Тава-Самбу САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик район.

ЧУРУКТАРДА: Кызылдың аныяк тудугжулары Сергей Шыырап биле Донгак Орлан хоорайның мурнуу микрорайонунда беш каът чурттаар бажыңның ханаларын салчып турарлар. Олар Анатолий Чыдымның бригадазының талыпчылары болуп, чылдың эрткен сес айларында бедик көргүзүглерлиг болган. Август айда бригада чарыштың мурнуку одуруунче кирген. Чүс ажыг аал чурттаар бажыңның бир ужунуң бешки каъдының ханаларын салып эгелээннер.

«Кызыл тудуг» эргелелиниң бо бригадазы кылып турар бажыңның чанында тос каът чурттаар бажыңнары база ажыглалда киргилээн. Тудугнуң кырындан көөрге, долгандыр бажың на бажың. Курут чыткан шөлдер чаа-чаа өргээлер-биле шиметтинген. Аянныг, чараш кылдыр кылган чаа-чаа тос каът бажыңның чуруун база мында киирдим.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Дээди Советтиң сессиязының сентябрь 18-те болган эртенги хуралын А. И. Лукьянов ажыткаш, сессияның ажылында парламент нежигүннеринден аңгыда, 89 улус депутадының, М. С. Горбачевтуң болгаш Президент чөвүлелиниң база ССРЭ чазааның кежигүннериниң киржип турарын депутаттарга дыңнаткан.

Мооң мурнунда, сентябрь 17-де болган кежээки хуралга хамаарыштыр чоннан хөй [illegible] телеграммаларның болгаш чагаа бижиктерниң келгенин ол дыңнаткан. Сессияда санал-онал солчулгазының боттуг болгаш чогумчалыг боор турарын чурттуң чоңу демдеглеп турар. Чурттуң экономиказын чаа байдалдарже шилчидерле конкреттиг харымчалыг болуруун, бүгү чүвени хандыр өөренип көрүп тургаш, шын углаашкынны тып алыры [illegible] алыспалын [illegible] келген. Ажыл-агыйда байдалды [illegible] чурттуң [illegible] деп, соңгукчулар санап турар. Ындыг бол[illegible] амгы [illegible] а бир чамдыктары чуртта байдал бо хире бергедеп турда, чазак солуп, кижилерни ынай-бээр октап болбас, деп саналдарны киирип турар. Ынчангаш депутаттар чоннуң киирип турар санал-оналдарын кичээнгейлиг барымдаалап көөр ужурлуг деп, А. И. Лукьянов чугаалаан.

Рынокче шилчиишкинге хамаарыштыр салдынган айтырыгларга академиктер А. Г. Аганбегян, С. С. Шаталин, Л. И. Абалкин харыыларны берген.

Ооң соонда санал-онал солчуушкуну эгелээн. Санал берген депутаттар үш программаның кайызының-даа четпес талаларынга тодаргай доктаап, рынокче шилчилгениң эптиг аргаларын тып алырынга хамаарыштыр боттарының болалдарын илередип турган. Саналдарның кол-ла ут-шии социал айтырыгларже угланып турган.

Чуртта экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг байдалды экижидер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында доктаалдың төлевилелин депутаттар бадылаан. Рынокче шилчилгеге үезинде Президентиге тускай эргелерни тывсырын ук доктаалда [illegible]

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ МЕДЭЭЛЕР

ДҮҮН

АМЕРИКАНЫ КАЙГАТКАН

«Искра» совхозтуң ажылчыны Олег Куулар Америкага «Совет Эвилелиниң үннери» деп фольк-фестивальга киришкеш, океан ындынга 20 хонгаш, орук-суур менди чорааш, чанып келген.

Совет Эвилелин 27 кижи төлээлеп барган. Ажы Грузиядан [illegible] Астраханьдан [illegible] Олег Куулар [illegible]

[illegible]

гаи. Херектиг кожайтарның хөй кезин Өлегти Америкада [illegible] артын каарын дилеп, хөй [illegible] даа чыгап турганнар.

ДҮРГЕДЕТПЭЭЖЕ ХОРЖОК

Республиканың Агроүлетпүр каттыжышкынынга кирген сөөлгү медээ ёзугаар алырга, кезер ужурлуг бүгү тараавыстың он биче ажыг хуузу-ла кестинген болуп турар.

[illegible]

БӨГҮН

ЧАҢГЫС «ОК»-БИЛЕ БЕШ ЧУРТ

Республиканың найысылалы Кызыл хоорайда үш туристиг фирмалар чоннуң чурттап дашкаар, оон иштинге аян-чоруун хандырып турарын айтып каары чугула. Оларны кысказы-биле адаарга мындыг: «Тыва турист», «Интурист», БМТ «Спутник».

[illegible]

ДААРТА

КОНФЕРЕНЦИЯ АЖЫТТЫНАР

Чадаананың Культура бажыңынга эртенгиниң 10 шакта районнуң партия организациязының XXXI конференциязы ажыттынар. Конференцияның делегаттары партия райкомунуң кылып чорутткан ажылының болгаш ревизия комиссиязының отчёттарын дыңнаар.

[illegible]

Вячеслав МОНГУШ

СЭКП: чаартынышкынның үг-шии

ДАДЫБЫР КҮСЕЛИ-БИЛЕ ЭВЕС...

Кузбассты чурттуң дүвүренчиг черлериниң бирээзи деп адап турар. Ында политиктиг хөлзээшкин оожургаваан, ооң үнген дөзү — эрткен чылда болган шахтерларның ажыл соксадылышкыны. Ындыг байдал турда, партия организацияларынга ажылдаары дыка берге. Эрткен чылдарда частырыглар болгаш амгы үеде шиитпирлеттинмээн айтырыглар дээш оларны шүгүмчүлеп турар. Коммунистер СЭКП-ден үнүп турар.

Партийжилерниң 200 муңчу ооң отряды ажылчы чоннуң эрге-ажыктарының ёзулуг илередикчизи болгаш үлетпүрнүң девискээрге херек кырынга организакчы күш болу берзин дээш областың партия организациязы канчаар ажылдап турары? Партия Кемерово обкомунуң бирги секретары А. Мельников-биле СЭТА-ның корреспондентизи Г. Шалакин чогум-на ол дугайында беседалашкан.

— Хөй партиялыг болур чоруктуң байдалдарында бот тускайлаң болу берген эге организацияларга янзы-бүрү деңнелдиң партия комитеттериниң хамаарылгазын ес кертирип оралдажып турар бис. Үстүнден чүгле идеялар келир ужурлуг. Мергежилдиг партийжи ажылдакчыларның кол ажылдаар чери шахталар, заводтар, фабрикалар болу берген. А ажылдың кол аргазы — кижилер, коммунистер-биле чугаа. Бо чорук партия комитеттеринден болгаш аппараттан шуут өске структураны негеп турар.

Областың коммунистериниң партияның иштики амыдыралының айтырыгларын чугаалашкан соонда, партия организацияларының девискээр структураларын тургузарының эргежок чугулазы илерээн. Бо таварылгада эге организацияларны тургузарының бүдүрүлге принцивин болгаш партияның амгы талазы-биле үнделиин хевээр арттырган. Девискээр партия секретарьларын чугаалажып турар чөвүлелер ажылдаар арга тургузуп бээр. Ол ийи кудук [illegible] структура бүдүрүлгеге эге организация болгаш девискээр парторганизация бирлиңир каттыжып, кижилерге чоок болур, оларның эрге-ажыктарынга дүүштүр чүнү кылырын билип алыр арганы бээр.

Кузбасстың шахтерларының чамдык хоорайларында партия эге организацияларын ындыг янзылыг ажылдап турар. Чижээлээрге, Киселевск [illegible] суурлардан тургустунган. Суурларда тургустунган хөмүр-даш бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ында коммунистери киржип болурлар, а оларның ажылдап чорулгазынын башкарыкчызы парторганизациялар секретарьларының чөвүлели болур. Чөвүлел бүгү-ле чүвени башкарар, организастаар хүлээлгелиг.

Адырлар талазы-биле партия эге организациялар секретарьларының чөвүлелдери организастап болур. Секретарьлар чөвүлелиниң даргазы күрүскем азы район азы хоорай деңнелиниң бюро кежигүнү боор болур. Шахтылар Новокузнецкиде район заводунда, [illegible] ажылдап эгелей берген. Район хуваалдазы эвес райомга азы хоорайга эге организация бүрүзүнүң «ужу» дыңналган турар [illegible]. Эге организацияларның доктаамал төлээлекчилиг конференцияларлыг болуру аңаа эргежок чугула деп бодап турар бис. Конференцияларга ол-бо девискээрниң бүгү коммунистериниң албан хамаарылгалыг шиитпирлерни хүлээп ап болгай. Конференцияларга соңгуткан бюро азы күүс комнарга маскалардан төлээлеттирген кижилерни киирер.

Бо таварылгада хостаткан ажылдакчылар ыңай шакылап болур. Кедээ райкомнарга мындыг структура таарымчалыг деп болур: секретарь, организатор, харысаалгалыг үш ажылдакчы, бухгалтер болгаш шоферлер. Каттышкан [illegible]

СӨС АЖЫЛ-ХЕРЕКЧЕ ШИЛЧИИР ИРГИ БЕ?

Чоокта чаа РСФСР-ниң Компартиязының Каа-Хем район организациязының XXXI отчёт-соңгулдалыг конференциязынга олуруптум. Аңаа партия райкому [illegible] [illegible] хереглерже хуулдуруп өөрениир арга бис деп бодап олурдум. Мурнунда конференцияларга олуруптайндак турган бөлүгүм. Бо-ла четпестериниң хөй кезиин аңаа база чугаалаттынып, удурдедир буруудадышкыннарының чүгле хевирн өскерилген дээрден башка, алыс уткасы дөмей турганы магат чок. Ындыг болзажок илеткелде партияның одуруунга хүлээп алышкын дугайында бо одуруглар чаа болупдаа чадавас: «Партийжи одуругларга төлептиг кижилерни киирери чамдык организацияларда сагыш салбастаан». Ийет, мурнунда хүлээп алышкын баш бурунгаар көрүп кааның ёзугаар хуваалда принцивн-биле хала чок чоруп турган болза; ам өске херек. Ам партиядан үнүүшкүн нептерээн. Каа-Хемниң партия организациязындан отчеттуг бир чыл он ай дургузунда 78 кижи чоруткан, бо сан иштинде үндүрткеннери-даа, эки тура-биле үнгеннери, чурт солаан ужун чорупканнары-даа бар. «Бурунгаар», «Енисей», СЭКП-ниң XXV съездизи аттыг совхозтарның база районнуң херглекчилер ниитилелиниң партия организацияларындан элээн каш кижи (чеже дээрзин илеткелге айытпаан) партиядан эки тура-биле үнген. Чүге ындыгыл дээрзиниң анализи тода кылбааны харааданчыг.

Кадрлар-биле ажылдың четпестери, дорту-биле чугаалаарга, удуртулганың болгаш ажыл-агыйның бүгү-ле звеноларынга барып шаптыгар. Кайда угаанныг болгаш кижизиг удуртукчу бар боддур, ында ажыл-херек мүн-не утлуг чоруп олурар. Бардам болгаш бот тоглунар, кижилерниң ажыл-амыдыралын билбес удуртукчу даа ажылгаагызы [illegible] [illegible] [illegible] тура, турбаан барып болур чорудаалар кижилерниң ээдиинге кирер. Районда коммунист удуртукчулар-биле ажыл чогуур деңнелде эвес болганы [illegible] экономиктиг айтырыгларың шиитпирлээшкинин халаргай. Кадрлар-биле ажылга анкета чорудулгазы, удуртукчуларның отчеттарын алыры, хөй-ниитиниң бодалдарын барымдаалаары дээн ышкаш арга-хевирлер ажыглаттынып турган-даа болза, дээштиг шоолуг эвес. Кадрлар солчулгазы көвей, чаңгыс чылын безин 8 директор солушкан. Специалистер белеткелинче сагыш салдынмастаан. (Сарыг-Септиң доозукчуларындан чүгле үш кижи бо чылын дээди өөредилге черинче кирип алган).

Районнуң чурттакчыларының 60 хуузу аныяктар. Оларның-биле ажыл — омаахон. Комсомол райкомунуң бар-чогу-даа билдинмес. Хөй-нинти организацияларындан херээженнер чөвүлелдериниң ажылы чүгээр диртип турар. Ынчалза-даа районда корум-чурум үреп турар аныяктар, арага-[illegible]кын, чогумчалыг эвес өг-бүлелер хөй, ол хамааннок арага-дарыга сундулуг херээженнерниң бирээ — эки ажыл-амыдыралдың түңнели эвес-ле болгай. Кандыг-даа ажыл [illegible] барымдаалаашкынындан, ат чолуушкунунзан хосталбаан. Бо хүнде 50 ажыг элээдилер кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн турар. Кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселдиң доктаамал комитеди удуртукчулардан негелделиг эвес, иштики херектер килдизи дүрген ажылдап өөренмээн, школа болгаш күш-ажылчы коллективтер-биле харылзаазы кошкак.

Националдар аразында харылзааларда тодаргай дыр, туружунга салыр аңтарыглар хөй. Бүгү-ниитиниң дүвүрелдиг сет[illegible] [illegible] [illegible] да бодал чок, чаңгыс таалаан материалдар орус кижилерни районда көжүп үнеринге чедирген. Оларның аразында специалистер [illegible]. Менээ районнуң идеология килдизиниң, партия организацияларының херээженнер чөвүлелдериниң болгаш өске-даа хөй-ниитиниң салдары кайыл? Кижилерни сожургадырынга, бодамчалыг болурунга, хүндүлежиринге, национал-

куң бюрозунуң шиитпирин буруу шаап, Достайны партияга катап тургузарын негеп турганнар. Айтырыгны төнчүлүнге чедир шиитпирлээрин ук конференцияга [illegible] [illegible] кан.

Районнуң улус өөредилге килдизинден Вера Монгуш санаазынга кадрлар айтырынче кичээнгей салган: «[illegible] ажылдакчылар кедээ суурларга чүге барып ажылдавазыл? Партия ажылдакчылары школаны тоовас, ооң эргинин артавас. Дөрт хүлээлгези турбужс, секретарь Варламова школага чаңгыс-даа кээп көрбээн».

Партия амыдыралы: отчёттар, соңгулдалар

дар аразының харылзажырының культуразынга партия болгаш хөй янзы организациялар өөретпеске, бо ажылды кым бодунга алыр ужурлугул? А менээ угаанныг партийжи удуртулга турбайн, кала турарыл, ынчаш?

Черле ынчаш, илеткелдиндыңнап олурарга, орта чүве [illegible] дарадыр. Саналдарның хире-чергези база-ла ындыг. Оон кезек үзүндүлерни маңаа киирейн. Л. У. Өөлет, Сарыг-Септиң № 2 школазы: «Бистиң партия эге организациявыстың [illegible], хоочун башкы И. А. Достай «Шын» солунга шын чүве бижиптерге, райкомнуң талазындан истеп сүрүүшкүн болдуруп турары канчап-даа таарышпас. Шынчы коммунистерни ынчаар аажылаар болза, ындыг партияга бүзүрел турбас». (Бо талазы-биле конференцияга элээн чугаа болган. Саналдакчылар партия райкому-

«Ленинчи орук» совхозтуң партком секретары А. Т. Слюсарева коммунистиң бедик адының дугайында, кедээге парткомнуң ролюнуң дугайында онзагайлаан. «Совет Тыва» совхозтуң директору Б. К. Монгул-оол партия райкому чоннуң социал-культурлуг амыдыралынче кичээнгей салбайн турар деп шүгүмчүлээн. Малчыннарның өглери дыдык. Өгнү барын районнардан улуг өртек-биле (5000 рубль) садып ап турар. Өөреникчилерге өг ыяжы чазадырын чүге организастап болбазыл?

«Кызыл тук» совхозтуң партком секретары А. Б. Кара-оол: «Райкомнуң идеология ажылы кошкак. Мурнунда кандыг-даа ажыл чорударга партия ажылдакчылары, удуртукчулар кээп турду. Кижи бүрүзү бодунуң ууңда ажылдап турар, дем чок». Бүрен-Хем кедээ Совединиң күүскомунуң даргазы С. А. Пелчинир-оол

партия биле Советтерниң харылзааларынга доктааган. Советтерниң херек кырында эргези чок. Район эмнелгезинден делегат Г. И. Санаа политөөредилгениң [illegible] [illegible] бүзүрелдиг. Райком бодүүн кижилерден хоорулган, манаашкында олуруп берген.

РКП-ниң Тыва республика комитединиң секретары А. И. Ванжа партия райкомун, бүгү коммунистерни экономиктиг хогжүлде талазы-биле бут кырынга туруп алырынче кыйгырып, кыска-даа бол, районнуң экономиктиг анализинге доктааган. Рынокче шилчилге үезинде бо чугула айтырыг болуру билдингир. Каа-Хем район акша-хөреңгизиниң чүгле 30 хуузун боду ажылдап ап турар, а артканы — күрүне болгаш республика бюджединден кээп турар. Кат, мөөгү аразында олурар улус ону чыып, болбаазыраткаш чүге садып саарып болбазыл? Районнуң 18 кооперативи алган орулгазын чүгле шалыңынче киир санай шаап алыр, а бүдүрүлгени хөгжүдеринче көпеек-даа киирбес. Мынчап канчап чаңгыс хүнү-биле чурттаар боор? Район бодунуң кадрларын өөредир херек: дилениип олурарга өскелер чүү шоолуг улузун чорудуп бээр деп. Райком, ооң идеология бөлүү кижи бүрүзүнге, ооң сагыш-сеткилинге чедери чугула деп, А. И. Ванжа саналын дооскан.

Конференция мурнунда болгаш чаасар аразында чамдык делегаттар-биле чугаалажып, партия райкомунуң ажылынга хамаарыштыр бодалдары-биле үлежирин дилээн мен. Олар райком хире-шаа-биле эде тургустунуп турар диштилер. Л. У. Өөлет партия райкому эге организацияларже кичээнгей салбайн турарын чугаалады. Чаңгыс чижээ бо: эге организацияның бодалын, шиитпирин барымдаалавайн чыда, ооң коммунизин кежигүнден үндүрүп болур бе? (Достай-биле таварылга). Бо дээрге бир талазында эге организацияны бүдүргээзин [illegible] кудурүргени-дир деп ол санап турар. Ийе, эге организацияны оя-оя, ындыг харысалгалыг айтырыгны хеле-бүдүү шиитпирлей соп кааны бюрога ат-алдар эвес [illegible]. Ол дугайында «Шын» солунга база бижээн.

Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Д. Б. Карыма — бюро кежигүнү. Шиитпир далаш болганын ол бадыткады. Малчын кижи бюро кежигүнү болурга халалыг ирги бе дээрзин сонуургаарымга, ол «Берге-дир» деп актыы-биле чугаалады. «Бөгүн безин орнумга оглум дилеп кааш келдим».

Районнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи В. А. Сатаевтиң бодалы-биле алырга, партия райкомунуң ат-алдары кудулаан. Ол бир чеже парлалгада хөй-ле аай-дедир сайгарылганың, хөй янзы бодалдарның салдары. Ийет, партияны багай-ла багай деп, кижилерге хүн бүрү угаадыпла турарга, кым-даа болза чайгаар ынчаар бодай бээр. Мындыг байдалда коммунистер, шынап-ла, аңгадай берип, холу салдынган. Райкомга чүвени билир, быжыг холдуг партийжи тускай кадрлар херек. А бистиң кадрларывыс кабинеттеринче дедир кире бергилээн, кижилер-биле ажылды кошкаткан.

Конференцияның канчаар эрткениниң дугайында делегат В. И. Поповтуң бодалы: конференция эрттирериниң мурнунда ажыл чоруттунмаанын залда байдалдан эскерип болур. Бистер колдуу-ла үүрмек айтырыгларга тапталып калдывыс. Ооң бо берген үнелели-биле чугаалашканым делегаттар А. Б. Кара-оолдуң, В. О. Монгуштуң бодалдары барык дөмей болду.

Мен бодум хуумда чугаа соң-даа чидиг, айтырыгларны чарт тургускан, оларны шиитпирлээриниң оруктарын [illegible] [illegible] гулуңчу угланыышкынының [illegible] нааң мен. Сөөлгү үелерде эртип турар, хөй шуугаазыныг, сагыш-сеткилдиг [illegible] ылгалдыг, чүну-даа найысы хамааңчок [illegible] [illegible] ышкаш кылдыр конференцияларны эрттирерин кымдаа негевейн турар. Херек ужур — байдалды тодаргай анализтеп, сорулгаларны [illegible] даргай тургузарында, чугааны, хүндүлежиргениң болгаш билчиишкинниң байдалынга чорударында деп бодалдыг бис. Ындыг чугаа ук конференцияга арай-ла болбайн барган. Үстүнде делегаттарның берген үнелээшкининде дег, үүрмек болгаш хуу айтырыглар-биле, бот-боттарын буруудадырының аяны-биле район коммунистериниң төлээлериниң чыыш хуралы кызыгаарланган. Ам канчгар, улуг чугаа болбайн барган-даа, улуг ажыл-херектер-биле боттарын шынзыдыптарының бүгү-ле аргалары Каа-Хемниң коммунистеринде бар.

Конференция партияның Каа-Хем райкомунуң секретарьларын, райком кежигүннерин, контроль-ревизия комиссиязының даргазын соңгаан. Соңгулдаларның түңнелинде бирги секретарь В. Б. Петров, ийиги — Л. Д. Варламова болган. Партия райкомунуң секретарынга бадыладыры-биле киирген ийи кандидатура (С. М. Достай биле В. П. Харченко) кайызы-даа [illegible] гуур бадылаашкынны албайн барганы-биле бо айтырыгны организастыг пленумга көөр кылдыр шиитпирлээн. Контроль-ревизия комиссиязының даргазынга К. С. Очур-оол соңгуткан.

Надежда ЭРГЕП.

Тожуда «Май 1» совхозтуң мал чеминиң белеткелчилери бо чылын 1700 тонна сигенни, 670 тонна сенажты белеткээр планныг. Бо хүннерге чедир Валерий Ярин-биле Сергей Ичин-Норбуга удурткан бир, ийи дугаар бригаданың механизаторлары 410 тонна сигенни, 594 тонна сенажты кезип белеткээн. Трактористер Владимир Ак, Алексей Ооржак, Михаил Улан-Байыр, чолаачы Эдуард Ензак, ажылчыннар Валерий Мыйдыйбан, Василий Наадым болгаш өскелер-даа шудургу ажылдап турар.

ЧУРУКТА: сенаж оңгарында ажылдап турар ДТ-75 тракторнуң башкарыкчызы М. Улан-Байыр.

«ДАЙЫННЫ» КЫМ КӨРГЕНИЛ?

Малчын кижи черле ындыг: мал-маганы, ажыл-амыдыралы дээш чайзырап чаданып тургаш, чүнү-даа озалдап билип аар. Солун, сеткүүл, журналды-даа болза, оранчок озалдап номчуур. Хомуданчыын канчаар ону. Чайлыг болгаш шөлээн хостуг болза, өөрүшкүнү, хомудалды-даа ол-ла дораан изни-биле харылаптып болур-дур ийин. Бо удаада база ынчалдывыс. Ажыл-ижиниң аразында хос үе ажыглап, «Тываның аныяктарын» сегирип алгаш номчуй бердим. Солунуң ийиги арнында «Билдинмес дайын бе?» деп эгелиг Ольга Липчинскаяның бижээн чүүлүн кызыра очулдурган болду. Ооң соонда аарааш, сеткилим баксыраш, чүрээм карангылааш бергедедим. Ажы-биле хомудалым, хорадалым чон-биле үлежиин деп шиитпирлеп алгаш, бо чүүлдү бижип эгеледим.

Черле [illegible] боор мен деп үлегээр мен. Ийе, бодум хуумда журналистиң буруу шавыышкынынга бүрүнү-биле каттышпышаан, бодумнуң бодалдарымны эш-өөрге эң-не кысказы-биле бижип көрейн. Кызып-кызып тайылбыр [illegible] даа, өске эш-өөрге. Журналистерге чедир каяа [illegible] дыңнап шылаар мен. Ынчалзажок черле сеткилимде чүве-ле бар. Ниитизи-биле [illegible] Липчинская кончуг улуг эттинмес частырыгны кылган-дыр.

Михаил Дүжүгээрниң бижип турарында «аныяк кыс» деп турар. Ындыг аныяк [illegible] дугайында бистен улуг назылыглар безин көрбээн «дайынны» Липчинская канчап көрүп чедип четтигипкенил? Мен ону кайгаар-дыр мен. Ооң боду бо үелерде менээ душкан болза, дораан-на ооң дараазында айтырыгларны салыр ийик мен. «Дайынны каш чылда, каяа көрген силер?» «Бистиң малчыннарывыстың чежеги бруцеллезтуг, туберкулезтуг, рахиттиг ирги, тодарадып корүүер». Журналистиң бижээн чүүлүнде дег, ындыг кончуг чүвелерни, сан-чурагайларны, чашпан-сигенни [illegible] бо хүннерге чедир бистиң малчыннар [illegible] бис. Ындыг чүүлдер бистиң дужувуске-даа [illegible] турар. Бис караавыс-биле көрбээн [illegible]. Бүзүревес бис. Бир тээ, национал айтырыг талазы-биле айтырыг чорап турар чүве болганда, бистерниң, малчыннарның сеткилдериниң кандыгыл дээрзин бот-та база бижиийн.

Бистиң бригаданың малчыннары (өшкү кадарчылары) суурувустан алды-чеди эвес, алдан-чеден километрде турар болзажок, үе-үениң негелделеринче дүүштүр ажылдап чоруур бис. База ол ышкаш национал айтырыг талазы-биле чагыг-сургаал, сүмелер бисти ойбайн турар. Ажылдап чоруур черивис кайыр-берт. Төөгүден [illegible] болза, чаңгыс кавай орус тарел [illegible] малчын [illegible] өглерин ойбайн [illegible]. Бис оларны улут, аңгывыс [illegible]

па, чөнүүвүске чедир өөрүшкү-биле уткуп, «дустут» шалывыстан эгелеп, аъш-чемивисти делгеп, сагынышкан төрелдер дег, хөөрежир бис. Кижи сагыжы чиик, сергек апаар, магалыг-ла.

Ийи-чаңгыс үстүнде алы кирген Липчинская дег мындыг кижилер отту чүшкүрүп-кеш, амыраан дег, үнгүрүннеп кире халааш, дүш чок, келеңип олурарга, хомуданчыг-дыр. Бис ышкаш хөй нация чоннуң аразынга «шончак» кылып, бүгү-ле совет чонну, ооң иштинде орус, тыва чонну, эң-не дора

«Чииртим» чүүлдер хиниивис-биле тудуш эвес.

көрүп, хүндүлевейн турары ол деп билдивис. Шынап-ла, ёзулуг дайынче эки туразы-биле аъттанып, чону дээш, совет чурту дээш демисежип чораш, эрес-маадырлыы-биле өлген-даа, ол-ла бүгү човулаңның эктинге чүктеп эрткеш, ээп чанып келген маадырлыг хоочуннарывыс-даа бар. Олар хөй нация, аңгы-аңгы аймак сөөк-даа болза, чаңгыс аалдың оолдары дег, холдарындан туттунчуп чораш, чырык амыдыралды, чуртталганы, аас-кежикти биске, ажы-төлүвүске чаалап берген [illegible]. Оон башка ындыг [illegible] [illegible] [illegible].

Ниитизи-биле [illegible] чок хоочуң херээ чүл? Бүгү-ле эртип турар чаартылганың [illegible] Ленинниң эвес бе? Бүгү совет чон чүгле чаңгыс [illegible] чоруур ужурлуг. Ынчалгаш бүгү Тываның орус, тыва болгаш өске-даа нация аныяктарынга база өске-даа [illegible] чонунга чугаам бо — кажан-даа [illegible] дүвүревеңер. Арагалаашкын, [illegible] «чииртим» чүүлдер бистиң [illegible] тудуш эвес. [illegible] болза, [illegible] бис. Боттарывыс-биле кожа-холбаа чурттап чоруур өске нация чонувус-биле эптиг, найыралдыг чурттаалыңар. Төөгүнү, хоочуннарны, ада-иелерни дыңнаалыңар, хүндүлеңер. Шынап-даа болза «дайынны» кым көрген деп?

Чон аразынга томааныг чорудуп, хөй нация чоннуң арткан оруктарын [illegible] ганмайн катап-катап дыңнап, билип алыры чугула. [illegible] хөглүг, аас-кежиктиг чурттаалга, чедиишкиннииг ажылыш — быжыг найыралда. Эргим ха-дуңма чон. Хөй уруглары не-зи—ава кижи болгаш, хейниң [illegible] каттыжып, ыя-даа болза [illegible] боор ирги бе деп мону бижидим.

Зоя АКААЖЫК.
Малчын.
Мөңгүн-Тайга район.

КҮҮСЕДИРИ БЕРГЕ БЕ?

● Куруг аазаашкын ●

Амгы үениң негелдези мындыг: ажылга бүрүн бердиниишкин херек. [illegible] чугаалаарга, [illegible] киржилгениң коэффициентизин бо экономиктиг чаа реформа үезинде дыка сагыыр болу берген. Тожу районда амыдырал хандыргылга бүдүрүлге эргелелдиниң коллективи сиу ай, квартал түңнелдерин үндүрерде база-ла барымдаалап турар. Ындыг болганда, ажылчын бүдүрүр, даараан хептериниң шынары эки турар ужурлуг эвес бе?

Тоора-Хемде комплекстиг комбинатка чеде бергеш, чүгле даараныкчы цехтиң ажылчыннары-биле чугаалажыр аргалыг болганым-биле, оларның дугайын үстүнде сагындыра берген чылдагааным ол. Бо цехте сес кижи ажылдап турар. Олар колдуунда-ла чаңгы хептерге чагыглар хүлээп ап, оларны чогуур үезинде даарап дооскаш, ээлеринге дедир эгидип бээр дээш ыдымак ажылдап келген. Бүдүрген продукцияның шынарынга хамаарыштыр даараныкчылар [illegible] хомудал [illegible] дыңнап көрбээн. А ээзинге дедир эгидериниң күүсээзынга дүүштүр чамдык кижилер шын негелделиг кылып, [illegible] даргазы [illegible] таварылгалары бар.

Орта хамаарыштыр даараныкчыларның талазындан бүрүн турбааның баш удур чугаалап каайн. Чагыкчыларның ол хомудалынга мындыг харыны берип болур. Чүгле дээрге, пес материалдары-биле Кызылдан хандырар болганда, чамдыкта ону [illegible] чүүлдер турган. «Мурнунда чылдарда дег ээр [illegible] болур ийин. Каш чыл бурунгаар хандырылга даа [illegible] турган, план күүселдези-даа баксырап көрбээн чүве» — деп, ында хоочун даараныкчылар хомудап ордулар. Ол ионнуг шын, чөптүг бодал. Ооң [illegible] бир берге чүве — даараныр машиналарның үрели бээри. Оларны 1971 чылда, кажан комбинатты ажыглалга киирипкенде, тургускандан бээр, өске чаа машиналар-биле солуп көрбээн. Чеже боор, аттаа болза элепчилиг болгай. Үези келирге үрелир, ажыглалдан үнер аан. Бир багай чүве ону кылыр мастерлерниң ында чогу. Оларны база-ла Кызылдан чалаар [illegible] [illegible] ирттүг. Кезек үе эртерге аңаа ийи мастер «чалдап» бээр ажыр — [illegible] [illegible] каттышкынынындан аан. Ол хиренинде Тоора-Хемчилер оларның боттарын хамааннок, а барааның бо чылын көрүп көрбээнин. Чалаарга даа, телефонналдаа-даа харыы чангыс [illegible] районнар чөрүй берген дээр, [illegible] чорудуптар бис дээр. Ооң удуртукчу [illegible] та уттуп алыры ындыг чүве, мастерга хөй — бажы-биле бээр. Чеже оларга [illegible], [illegible] орар — бо чылдың июль айда [illegible] ап апарган [illegible] машинаны бухгалтер Г. С. Данилова боду Кызылга [illegible] сентедин ап [illegible] берген.

Бир [illegible] машиналар ол [illegible] Ынчангаш аңаа орар эвес, [illegible] дүгүрүпкеш, цех иштинде сентеп кирипкеннер. Олар ол ажылды эки күүседип алган. Бүдүүр черлерни бодааш, арыдир чугаалап доозаан. Бо ажылга даараныкчы [illegible] ажылчыннарның киржилгези улуг болган.

Бо хүннерде оларда ажылының эргн «хоочуну» киирген. Ам өөк диживи даараар машинаны үрели берген. База-ла хүннер шуужуп эртип-ле турар. А диживи чок хөй айнаа хүнүнүн немежип чыдар. Галина Степановнаның ажылы база-ла телефон-биле чугаа апарган: мастерлер дугайында чагыны каттыжкынынынга киирип, оларны чорударын дилээр. А харыы база-ла чаңгыс аай: «Чорудуптар бис». Ынчалза-даа даараныкчыларның хүнүнүң немечеттинмейн манап орары күрүүлер мастерлери ам-даа барбаан.

— Таанда, мастерлер бо чылын чаңгыс-даа келбээни ол бе? — деп, шала четтикпес бодалым илередип, [illegible] быжыкчы-бригадир Е. М. Монгуштан айтырдым.

— Чаңгыс-даа келбээн чүве дир ийин — дээн. Екатерина Мыкыс-ооловна оларга даа мөөрүп-ла четпен тыйзынын нейгуур, бажын чайды.

Районнуң даараныкчы комбинадында база бир четпес чүүл бар. Ол болза, аңаа удуртукчу кадрларының үр ажылдавайн солуп турары. Ам ында беш дугаар директор ажылдап турар. Оларлаан чүгле Б. М. Ооржак хөй чыл ажылдаан. «Кижилер-биле даа ажылдап билир. Машина техниканы даа эки башкарып, сентеп, [illegible] негелделиг даа турган» — деп, ол коллективке 24 чыл ажылдаан хоочун даараныкчы М. Ч. Балчый ооң дугайында чылыг сөстерни чугаалап, аңаа үнелелди берген. Шынап-ла, ындыг турган. Биче-оол Менгитеевич даараныр машиналарның кандыызын-даа боду сентеп, кылып алыр — ооң ажылга бердингени ол. Ам ол хүндүлүг дыштанылгада — пенсия ап олурар.

Даараныкчыларның социал байдалын экижидериниң айтырыгларын ында болдур чогуур-биле шиитпирлевейн турар. Цех ажылчыннары чайгы үеде курорттар, профилакторийлер баар каш путевкалар тыппаан. Ол берге айтырыг болуп арткан. Чурттаалга бажыңының айтырыы база ындыг: чүгле [illegible]-биле бүтпейн. Чүгле чаңгыс чижек. Быжыкчы-бригадир Е. М. Монгуш профкомга, Тоора-Хем суур Совединге чурттаар бажың чогуурдан ийи чыл улаштыр айтырыг тургузуп келген. Баштай бир, ооң соонда дөрт ай болгаш киир кайтыңер деп тура-тура, улаазыныштың ужуу ужурталгаан, урада-урада ам төнүп чок берген. Аңаа-ла хостуг аазааныкчы [illegible] берген. А Екатерина Мыкыс-ооловна бичии уруу-биле ала-[illegible] бажыңында сыңмарлажып чурттап орар. А бээр деп аазаан бажыңында өске улус чурттай берген. Бо айтырыгны чыл төнүүрзүнге чедир чогумчалыг шиитпирлээр уези ам келбээн бе?

Бо коллективте даараныкчыларның аразында бедик мергежилдиг [illegible] бар. Оларга Мария Чыртаковна Балчый, Татьяна Сүгеевна Шыырапай болгаш өскелер-даа хамааржыр. Олар кандыг-даа чагыгны шынары [illegible] [illegible] сеткилинге таарымчалыг кылдыр кылып бердилер. Ынчанмайн канчаар [illegible] алды разрядтыг кижилер ниттүрүп бодаар, адым эвес болгай. Ындыг-даа болза, удуртукчуларның талазындан оларның ажылын эки үнелевейн бээр таварылгалар бар. Чүл дээрге, бүдүрген продукцияның өртээн доктаадырда ону кудулады бээри. Ынчангаш оларга шалың төлевири шоолуг эвес — эки-ле дизе айда 150 рубль. «Кижилерниң кылган ажылын шуптузун чыскаап [illegible] апаарымга, бухгалтер ону хөй-дүр дээш кызып кааптар-дыр. Үргүлчү ынчап келди» — деп, быжыкчы-бригадир чугаалап орган чүве.

Бо база-ла чүгле ийи-чаңгыс кижиниң эвес, а коллективтиң кежигүннериниң шиитпирлеп алыры айтырыы-дыр. Ону ынчаар кылза эки боор.

Үстүнде кодурткуген айтырыгларны [illegible] чурттаалга бажыңындан өскезин аан) дораан шиитпирлээри, оларны күүседири берге бе, [illegible]? Аңаа ынчаар болдавра берге эвес ышкаш сагындырар. А херек кырында амыдыралга [illegible] турарының үстүнде чижектер илередип тур ышкажыл. Мону чүгле ниити [illegible], бот-боттарының [illegible] [illegible]-биле, аңаа турумчуп бээр берге [illegible] [illegible] күүседир боор. [illegible] түңнелде черле чедирбес.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ
(«Шынның» корр.).

Тускай корреспондентиниң колонказы

КАРАҢНАШКАН КАДРЛАР

Республиканың өске районнарында та кандыг чүве, а Улуг-Хемде чартык-ла чыл дургузунда удуртукчу кадрларның албан-дужаалындан өрү-куду депшидери, бадырары көвүдээн. Азы кадрлар ротациязы дээр. партияның тыпканы терминниң утказының амыдыралда боттанып эгелээни ол чүве бе?

Петр Найдан-оол «Ак-Тал» совхозту директорлап орган. Ону АҮК-туң механизация килдизиниң начальниинге эккелген. Анаа турган Маадыр-оол Донгак Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оол аттыг совхозту директорлай берген. Оон мурнунзагы директор Начын-оол Балчый-оол «Ак Талга» келген. Ам ынаар өөрүп-тыр. Начын-оол Донгаковну Кызылда үксаажылыгга каттыжылышкының даргазы апарып-тыр.

Бир янзы көрүш

Караңнашкан кадрлар дугайында чугааны Петр Тимофеевичиден эгелээн болган бис. Арт сын ажыр Ак-Тал суурдан ол Шагаан-Арыгга боттанып ажылдап турда, ону «ҮТКА 25 чылы» совхозтуң директорунга аппарып олурткан. Мурнунда гы директор Чараш-оол Чигжит ол ажылындан дүжүрткен турган. Элээн болганда, республиканың Агроүлетпүрэвилел Чараш-оол Намзыраевичини директор ажылынга катап тургускан. Петр Тимофеевич механизация килдизинче дедир ээп келир дээрге, оон орнунга Чаа-Хөлден Геннадий Канчыыр-оол ажылдай берген. («Үндүрткен инженер биле интервью» деп чүүлдү сакты-дыр сен бе, номчукчу? Оон кол маадыры Геннадий Григорьевич ол-ла болгай. «Найырал» совхозка таарышпас дээш частырыг боор үндүрүткен инженерни ам АҮК агартканы ол).

Ол өйде «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң директору турган Бадарчы Седей райкүүскомнуң даргалыынга ажылдай берген. Оон соонда «агаарга астыга берген» турган Петр Найдан-оол ол совхозтуң директору апарган.

Чоокта чаа «Найырал» совхозтуң директору Кызыл-оол Дүрбүлек «Х Улуг хурал» совхозче шилчээн, оон орнунга «Ак Туругнуң» директорлап турган Алдын-оол Түлүш барган.

Ам Улуг-Хем районнуң кайы совхозунга дегбейн бардывыс? Ийе, чеди улуг ажыл-агыйлардан чүгле үш чыл бурунгаар тургустунган «Эйлиг-Хем» артып калды. Партияның XXVIII съезиниң делегады, Россияның Компартиязының Төп Комитединиң кежигүнү Тамара Чечек-оолга күш челери СЭКП Улуг-Хем райкомунга. райкүүскомга шала бээр болганы-ла ол боор. Тамара Даваныровнаны «ротация» чайгай берген.

Моон мурнунда райкүүском даргазының оралакчызы турган Оюнниң орнунда ам ийи эр дарга — Дагвар-оол Даштын-оол биле Виктор Пюрбю... Райажылтай берген. Райкүүском аппаратын кызырлырындан, мында база немежип келген. Оон биле катаптап ажыл-агыйларда... шуудай берген бе? Ийе дээн... диди...

Партия райкомунда шимчээшкиннер ооулевес даа, кудулавас-даа. Партком комиссия даргазы турган Александра Серге оргкилдис эргелекчизи апарган.

Өскерлиишкиннер чүгле партия райкомунуң болгаш АҮК удуртулгазынга болбаан. Мынчап көөрге, партия райкомунуң бирги секретары Владимир Неводнич, ийиги секретарь Камба Биче-оол, секретарь Александр Анкетовский болгаш АҮК даргазы Николай Букина оларның ажыл-мергежилиг... туруштуг... [illegible]

Ол-ла!!

Чаартыышкыннар, өскерлиишкиннер чүгле албан дужаал... районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, кижилерниң чуртталгазының экижидеринге... садыг-магазиннерниң... кай...

Конур-оол ОЮН.

КЕМ-ХЕРЕК ҮҮЛГЕДИИНЧЕ БАЗЫМ КЫЛДЫРБАС

[illegible] ... чүве. Чурум чок чугаалар ... дер ...ларның ... ... кирерин керек.

Кызыл-Мажалык № 2 школазының он бирги классының өөреникчизи Айдыс Дагвыр Абакан хоорайның аэропортунга ... ... суммазын оорлап ап чыда тудуткан. Аныяк ... ... база ... ... турарын ... ... бадыткап турар. Сонгуртагавас, ... мындыг боор болур ... ... чаа турар мен Айдыс ... — Ай-Санчат. Оорлаан ... ... Абаканга кандыг-даа ... чок келгеш, ... турганы ол. Оорланырынга, араганарынга сундулуг чаңын өске черге барган дораан көргүскеннер. База бир чижек. «Хемчиктиң сылдызы» солуннуң редакциязынга хамааржыр «УАЗ-469» машинаны оорлап мунуп алгаш, «Барлык» совхоз чедип, Кызыл-Мажалык суурнуң кудумчуларынга аай-дедир халдып чоруп турган ... ... Мындыг «аңгы-» ... ол? Кызыл-Мажалык № 1, 2 школаларының өөреникчилери Буян Сарыглар, Роман Монгуш, Роман Салчак, Мерген Монгуш, Владимир Донгак база кайда-даа ажылдавайн турар Артур Сарыглар, Айланмаа Монгуш оларның дүнекиниң бир шак ажып турда безин бажыңынга турбааны ада-иезин дүвүретпээн. Ынчап чоруп тургаш, машина чая тудуп, озал-ондакка таварышкан болза канчаар-дыл? Машинаны бүрүн эгиткени дээш база оолдарның назы-харын берыңдаалап көргеш, материалдарны Барыын-Хемчик райкүүскомунуң чанында назы четпээннер комиссиязынче сайгарып көөрү-биле киирген.

Бо районда назы четпээннер инспекциязының учётунда 67 оолдар, уруглар бар. Оларның 11-и янзы-бүрү үүлгедиглер дээш 1—5 чыл чедир шенелдеге шииттирген боор турар. Шенелдеге беш чылда шииттирген Эдуард Хомушку база катап кем-херек үүлгеткен. Күштеп чазарлаашкын, кем-херек үүлгеткени дээш районнуң улус суду ону 1987 чылдың сентябрь 18-те шииткелин үндүрген турган. Ооң кижизидилгезинге салдар чедирип, ... Мындыг ... ... 17 кижиниң ... ...

Бир ... ... чедир ... 17 ... ...

Ак-Довурак ... ... 17 ... ... туттунган-даа чок чоруп тургаар база бар. Ону кичээнгейге алыр болза эки. оон башка ол күзенчиг эвес түңнелге чедирип болур. Ындыг чижектер эвээш эвес болгай.

Ада-ие, школа, хөй-ниити

Санда Ооржак Ак-Довурак школазынга өөренип турган, 1974 чылда төрүттүнген. 1989 чылдың март 27-де ол ийи эжи-биле боттары дег уругларны кудумчуга көргүзүп, бижек аннып тургаш, ядик-хевин уштуп алганнар. Барыын-Хемчик районнуң улус суду оларның херээн бо чылдың январьда көргеш, өөредилгезин уламчылавышаан, милицияга көөп демдегледип турарын хүлээндирген турган. Ынчалзажок Санда школазын каггаш, кая-даа ажылдавайн чоруп турган. Ынчап чоруп тура, база катап дээрбедекчи кем-херекти үүлгеткен. Улус суду ону дөрт чылда хосталгазын казып шииткен. Саян артынга назы четпээннер эдип чазаар колонияга херээн ол эрттирер.

Санданың өг-бүлезинге хамаарыштыр каш сөс. Ында шиити байдал, кижизидилгениң багайы урутга багай салдарлыг болган деп чүвени айтыры черле артык эвес. Ада-иези арага ижеринге сундулуг. Санданың улуг акызы кезээде херээ эрттирип турар. бодундан биче оол дуңмазы берге кижизидилгелиг оолдар өөренип тускай школада. Уругларының ... ... Бо өг-бүледе байдалдың эскээр туразы үндүрер ужурлуг. Өг-бүлеге кижизидилгени, ада-иени уруг-дарыынга салдары кайы хирээ дэп чүвени бо чижек көргүзүп турар. Чамдык ада-иени ол кижээндирер ужурлуг.

Владимир Хертек назы четпээннер херээниң талазы биле инспекцияның учёдунда 1985 чылдан эгелеп турар. Оон дугайын чугаалаар кижилер анаа хамаарыштыр ... өөренивес, ... Олардың дугайында чугаа кылыр даны, оон назын комиссия келдиртип, чалап турбуже, ... болган. Адыгы ... ... Володя ушкаштыр өөренмейн барган, ажыл-даа чок чоруп турган. Бо оолдуң дугайын дүвүрелбиле биживес аргазы чок. Өг-бүледе байдал анаа эки кандыг-даа салдар чедирип шыдавас. Ооң авазы Р. Хертек ажыл-даа кылбас, арагалаар. Володяның улуг акызы херек эрттирип турар. Назы-харының четпээниниң айбы-биле Володяга хамаарыштыр кезээде херээн оттурарын 15 катап соксаткан турган. Оорланыр, ооларары эттээр, үптээр... үүлгедиглер анаа опаажыр, ооң шола ады безин бар — «Коккаарак». Ооң үүлгеткени сөөлгү кем-херектеринге кезээде херээн оттурган.

Ындыг янзылыг чижектер амыдыралда эвээш эвес. Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Берге кижизидилгелиг деп санап турарывыс чамдык уруглар, оолдар кандыг өг-бүлелерден үнүп турарыл деп айтырыгга харыы эвес-даа бол, харыыны чүгле бо чижектерге үндезилеп берип болур ышкажыл. Ынчалгаш ада-ие өг-бүлеге уруг-дарыг кижизидилгезинче кичээнгейин күштелдирер болза эки, ол дээш күрүне мурнунга харыысалгавысты уттуп болбас ужурлуг бис. Үстүнде чугааланы чижектерде дег сагылга-чурумнуг ада-ие болза, уруу азы оглунга оларның талазындан эки салдар дугайында чугаа турбас-таа. Оон аңгыда, Барыын-Хемчик районда школалар учётта турар уругларже улам чоокшулап, оларның сеткил-сагыжынче кирип ажылдаар болза эки. Бо ажылды чогумчалыг чорудар деп бодаар болза, харылзаа негеттинер.

Владимир МАСПЫК-ООЛ.
Республиканың ИХМ-де назы четпээннер болгаш аныяктар ортузунга ажыл чорудар инспектор.

ХОМУДАНЧЫГ-ЛА БОЛГАН

Үе үзамдыга-даа берген болза хомудалым бижидим. Наадым болуп турган хүн чүве. Эмпелгеде дуңмамга ужуражыптар дээш, уруум эдертип алгаш чоруптум. Хүреш соонда хоорай автобустарынга кижи-ле хөй. Олурган автобузувус база ындыг. Эжиктиң чоогунга турган бис. Эптештир туруп алыр дээш, бир ийинче көрүнү бээрим билек, бир кижи бүдүмнү чаа-ла басты. Аарышкылыынга, бодум билбейн, алгырыпкан болдум. «Бичии оол бүдүн базыптарга чүге алгырдың, херээжен. Алыргаан мындыг херээженнер ана...» — деп-ле мени хөлчок сөглей берди. «Кымга-даа хорадавадым. Аарышкылыынга алгырыпканым билбедим шежил» — дидим. Демги бай улам хорадап, мени сөглевишаан. Ам топтаарымга, мурнунда 7-8 хире харлыг оол тур. Оглу ол. «Чүге ажынып турар силер, оглуңарга-даа эпчок эвеспе...» — дээримге, ону-даа херексээр хире эвес, багай сөстерин октап-ла тур. Човаап, ыттавайн дыңнап чордум.

Ол ие 40 хар иштинде аныяк кижи. Чугаа-домактың ужур-утказын билир хире кылдыр хеппок өзе берген оглу чанында дыңнап турдала, ол ие дыка багай аажычаңын хөй чон аразынга ынчаар көргүскен. Пассажирлер хорупа-даа турду. Черле чугаа тоовас кижи болган. Уруг-дарыг кижизидилгези деп чугаалажып-ла турар бис. Кижизидилгени улуг боттарывыстан эгелээр ужурлуг апарган эвес бис бе! Амгы үеде школачыларның корум-чурум үрээр чоруу көвүдеп турар. «Чүнү канчалза экил?» — дижип, бажывыс ыжыдып турар бис. Олдур, ие кижиниң оглунга кандыг үлегер болуп турарының бир барымдаазы. Ие кижиден өг-бүледе бүгү байдал кончуг хамаарылгалыг эвеспе. Ие кижи ажы-төлү көрүп, дыңнап турда, ынчаар чаңнаарга, оон ажы-төлү соң кандыг үлегер алыр деп бодаар силер?

Улуг кижилер боттарывыс эде кижизиттинмес, боданмас болзувусса, ажы-төлүвүс корум-чуруму кажан-даа экиживес-тир ийин.

Надежда КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

АТ ТУДУП БИЖИИР ЭРГЕЛИГ БЕ?

Бо чылдың август 11-де «Красное знамя» солунга Кызыл-Арыгның садик эргелекчизи Татьяна Ивановна Айызан дугайында материал үнген. Оон авторун мени деп бодап турар хевирлиг. Өске атты кым ... ... менээ-даа ол бижиткен болгаш бижээн кижилерге-даа шынын тып бээрин дилээр-дир мен.

Мен бодум ол кижиниң ажылын бактап шыдавас мен. Ол ... ... турар ирги? Шынын бижээн болза адын салып каары дег. Ол суурдан көшкен, ындыг фамилиялыг кижи мен апаарымда, мени бижээн деп бодап турары чадавас. Ону биживээн мен дээрзин канчаар бадыткаар мен?

Вера ОЮН.

Бир солунга үнген чүүлге хамаарыштыр

ХАЙЫРАКАНЧЫЛАР КЫЖЫРЫП, ШООДУП ТУРЛАР

Тыва дугайында хоп-меге чугаалар ... ... ажылдаан ... ... тургузуп турар. Оларның факт барымдаа кылдыр алган чүүлдери Тывага болган кандыг-бир ийи чаңгыс болушкуннарны ол бо таладан катап-катап-ла эмин эрттир хөөредип бижииринге чаржалажып турары дендии. Анаа дамнып алгаш, хөй-ле хоозун бодалдар, чиктиг, харын кара сагыштыг, күткүүшкүннүг утказыг кылдыр бээринге мергежип бергеннер. Коргунчуг аттар бижээн чүүлдер бүгү Совет Эвилелинде дыргын болган. Бижип турарындан көөрге, «хамааты дайын», «забастовка» деп сөстерни ажыглаан, ол чүнү ошпап, чүүже чыгап турары база билдинип ышкажыл. Ынчангаш шак ындыг кара сагыштыг күткүүшкүннерге, семээшкиннерге алызындан, улам-на корум-чурумнуг болуулуңар! Кижи бүрүзү бодунуң харыылап турар ажылы, ооң-биле кады бүгү Тывавыстың экономиказының, культуразының хөгжүлдези, черле тайбың иштиң сайзыралы, найырал дээш бар-ла күжүвүстү, билиивисти чүгле олче салыылыңар.

Чаржынчыг-ла кандыг-бир хоп-мегени илип алгаш, ону Тывадан «үндүр сывыртапкан», «когараан» кижилер бо-дур деп кончуг хөөредип бижиирин мырыңай өөдежок чорук деп болур.

Шак ындыг бир таварылганың дугайын маңаа бижип көрейн.

Хайыракан чурттуг студент бир уруг Шушенское ден солун эккелгеш, чаңгыс чер-чурттугларынга номчуткан. Хараалаан, ол солуннуң адын ылавылаааш тыппайн бардым. Ол дээш буруудатпайн көрүңер. Ынчалза-даа мында шынын бижээн мен.

Л. И. Попова дээрзи Хайыракан суурдан бо чайын Саян артынче чоруй барган чүве-дир. Шушенскоеге баргаш, бир солунга мынчаар интервью берген. Хайыракан суурда КМК-3-ке 13 чыл штукатур-малярлап ажылдаан мен, ол үениң дургузунда хөй уругларлыг боттарым мени бажың-биле хандырбаан, уругларымга пособие-даа албайн турдум. Тывалар мени коргудуп тургаш, Хайыракандан үндүр сывырган. Орукка чорааш, акша-төгерииим, документилеримни оорлаттым деп «чурумчуу тудуушку» чугаалаан. Ооң уруглары-биле кады чуруун тырттырган, ол солунда үндүрген. «Маалырны» ол чер улузу көөргээш, техникум общежитиезиниң бир өрээлинде түр чуртталып каан, удавас эки квартира бээрин аазаан.

Ону номчааш, хайыраканчылар дүвүреп, кылыктанып, солунга шак мындыг мегечүвени канчап парлаар чүвел дээш, килеңнеп үнгеннер.

Бичии суурга чүве чыдар эвес, корреспондент келген деп дораан дыңнажып каапкаш, кедээ Советке олурумда каш-даа кижи маңнажып келдилер. Чүвениң ужурун тайылбырлаашты, Л. И. Попова деп кымыл, бүдүн суур билир, чон-биле чугаалажып, солунга бижип көрүңер деп дилеп дидилер. Бир-ле дугаарында, Л. И. Попова-биле кожа чурттап турганнар-биле чугаалаштым.

Л. И. Попова 1980 чылдың часкынындан Хайыракан суурга чурттай берген, боду 1948 чылда төрүттүнген. Дөрт уруглуг: Анжела — 12 харлыг, Роман — 8 харлыг, Женя — 6, Катаязы — 2,5 харлыг.

Алина Самсоновна Кабанова 1979 чылдан тура Хайыраканда чурттап турар, ооң өөнүң аазы бо совхозта 27 чыл ажыг ажылдаан. Суурнуң Сельская кудумчузунда чурттап орар. Л. И. Поповаының дугайында ол мынчаар чугаалады: 1980 чылдың часкынында бир төрел угбазы-биле кады Анжела дээр бичии уруглуг чедип келген. Ынчан бир чыл хире тудугга ажылдаан боор. Ол хевээр ажылын каггаш, 10 чыл таде черле ажылдавааан. Уругларын арагалап ... ... Хайыраканга ... ... кижилер-биле ... ... кижилер-биле ... чурттап урут дарыг бээр алыр кижи чүве. Попова Сельская кудумчузунга 3 өрээлдиг, делгем бажыңныг турган. Арагалааш, чер кезип чоруп боор, бажыңының одалга системазын чарлыдыр доңуруп каапкан. Ооң соонда кедээ Совет база катап бажыңны берген, оон чаш ажы-төлүн көөргеп, бажың-биле хандырып турган. Кожалары бистер оон бичии уруг-ларын азыраарынга дузалажып, аъш-чем аймаан-даа, уругларывыстың эрги идик-хевин-даа берип турдувус. Л. И. Поповаының солунга чугаалааны — шупту шын эвес чүве-дир.

Екатерина Донгаковна Бадарчы, Нина Ондаровна Чүлдүм олар база Сельская кудумчузунда чурттап турар. Л. И. Поповадан ырак эвес, кожа чурттап турар болгаш, ооң үргүлчү-ле арагалап, эзирик чоруп турарын бо-ла көөрлер. Ол кайда-даа ажылдавайн турган. Бажың-балгадын, чаш ажы-төлүн каапкаш, арагалап туруп бээр, батареяларын доңуруп каапкан турганын билир бис деп чугаалады-лар. Ооң уруг-дарыын көөргээш, өске бажыңны берип каар, 2-3-даа бажыңны ынчаар соглаан. Уругларынга пособие ап турган, пособие акшазы-биле арага садып ижер, ажы-төлүнче сагыш салбас.

Суурга чоруп турумда «Захаровнага четтиңер бе?», «Захаровна-биле чугаалажып көрүңер» деп, каш-даа кижи менээ сүмелээр болду. Ону бодаарымга, таныывазым Захаровнаны хайыраканчылар хүндүлээр, ол шынын сөглээринге кижилер бүзүрээр деп билдим.

Суурнуң столовазында ажылдап турарын билип алгаш, чеде бердим. Шынап-ла, чугаакыр, чазык кижи болду. **Нина Захаровна Шестакова** Хайыраканда 12 чыл, (а Тывада 46 чыл) чурттап турар. Чүнүң дугайында чугаа болурун дыңнааш-ла, каш дыңзыг сөстерни октагылапты. Езулуг чиге сөглээр, өйгүп-кыйгылаа турбас. Ооң сөстерин арай кысыра, өскерилге чокка мында киирдим. «Л. И. Попова 1980 чылдан тура кая-даа ажылдавайн турган. Самыын-сазар чорук кылып чурттап турган. Бражка кылыр, арагалаар, ажы-төлүнүң кижизидилгезинче көңгүс сагыш салбас херээжен. Кедээ Совет ажылдакчылары ону чежедаа сагындырып, чугаалажып келген. Ооң чаш уругларын көөргээш, акша-төгерииин-даа тоогавайн келген. Хөй уруглуг боорга, бүдүн суур оларга дузалажып турдувус. Уругларымга артык идик-хевин, аъш-чем продуктуларын-даа берип келдим.

Л. И. Поповаының ындыг чүдек чоруу дээш, ону бүдүн суур Баба-Яга деп шолалаар чүве, бактаар дээш эвес, а ооң чоң караанга чованчыы ындыг турган ийин. Шушенскоеге баргаш хоп-мегэ чугаалааны дээш, ону судка бээр херек. Хайыраканчылар ону кыжырып-шоодуп туру».

КМК-3-түң магазининиң садыгжызы **Р. В. Енак** божудулга бажыңынга эң биче уруун божуп алгаш чыдырда, Л. Поповаы эмнелгеден мээң ачам үндүрүп, бажыңынга эккеп каан чүве. Уругларының пособие акшазын алгаш, 15 рубльдиң одеколонун садып ижип-даа турган. Шушенскоеде авам, угбам бар, ынаар барып чурттаксап тур мен дээнин каш-даа дыңнаан мен.

Сөөлгү 2-3 чылдарда Л. И. Попова ажылгыр, томаанныг Анатолий Петрович Маргулец деп кижи-биле чурттап турганын билип алдым. Ооң чугаалааны: «Ажылдаан акша-төгерииим шупту берип, азырап турдум. Ол ажылдавас Ольга Селезнёва дээр эжи-биле кады арагалаар. бо чазын бажының каапкаш, 3 ай ажыг келбестээн, соондан барып чугаалаарымга, нелээн мени эттеп турдулар. Саян артынче чорууруп менээ чугаалаваан, чажырган. Документин алгаш чорупкан бо... ... ...—дээн мээң чугаалап олурду...

Ол агаалда чуруучулар чылгын алгаш, хуралдаар деп тур бис, сес чедип келди. КМК-3-те В. С. Боевтиң, А. М. Чүлдүмнуң, С. О. Шараптың комплекстиг бригадалары, Т. Т. Шактар-оолдуң шеверлекчилер бригадазы ажылдап турар объектизи ферма тудуунга шупту чыглып келген болдулар.

В. С. Боев: 1985 чылдан Л. И. Поповаы таныыр мен. Тудугжу эвес, а бражка талазы-биле мурнакчы дыр, кылыр-ла ажылы — арагалаар. Чурттап турган бажыңының батареязын арагалап тургаш доңурганы. Слесарьлар өрээлинге безин хонуп турду. Саян артында солуннуң бижээни эгезинден төнчүзүнге чедир мегe чүве-дир.

Т. Т. Шактар-оол: Мен 10 ажыг чыл иштинде шеверлекчилер бригадазын удуртуп келдим. Мээң бригадамга дилиниң инспектору Д. Шараптың адын салгаш шынзылгада Л. И. Попова дээрзи 1981 чылдың октябрь 2-ден ноябрь 5-ке чедир тур ажылдааны дугайында шынзыдып турар.

Хайыракан кедээ Совет күүскомунуң паспортизи **И. Ч. Оолактың** чугаалааны. Л. И. Попова дээрзи моон үндүр бижидип алырда келгеш. Шушенскоеде авам чурттап турар ынаар чоруурум ол деп тайылбырлаан диди.

Тывадан үндүр сывыртаан кижи мен деп «маадырзынып» чоруп турар Л. И. Поповаының ыят чок, арын-нүүр чок мегe чугаазын бүгү Хайыракан шоодуп, кыжырып турар. «Кудукче дүкпүрбе, суун ижер алаар сен» деп орус улустуң сөстери бар болгай. Оон нүүрлүг — бодунуң арын-нүүрүнге аар чүък болуп артуай аан.

Тыва дугайында үен-даян шуугаазын солуннарга кедирип, болур-болбас чегенчиг «фактылар» дилеп тывы...

ЧУРУКТА: Улуг-Хем районнуң Хайыракан суурга чурттап турган тудугжу Л. И. Поповаы коргудуп тургаш, суурдан ойлаткан. Ол бажыңын каггаш, бо хүннерде Шушенское совхоз техникумунуң общежитиезинде чурттап турар деп, ол солунда бижээн.

Л. И. Попова ажылдаваан. Суурга арагалап чоруп турар херээженни таныывас кижи чок.

Бригадир **Сергей Ондарович Шарап:** Л. И. Попова ышкаш ындыг кижилерниң хоп-мегезин төп-даа, бистиң-даа кожа областарның, крайларның солуннары хөөредип бижип турары кончуг-ла хомуданчыг. Тываның харылзааларынга ол хора чедирип турар. Бо чылын КМК-3-тен тудугжуларның 30 уругларын дыштаныры-биле «Красноярск ГЭС стройнуң» «Сосновый бор» деп пионер лагеринче (мурнуку чылдардаазы ышкаш) июль 26-да чоруткан бис. Оларны август 3-те дедир чорудупкан. Кижизидикчи башкылар уругларывысты анаа кылдыр көрүп, бак чаңнап «Силерниң маңаа дыштаныр, чемненир эргенер чок. Тывада багай чүүлдер болуп турар-дыр» деп үргүлчү сөглеп турган болду.

«Л. И. Попова дээрге кандыг-даа тудугжу эвес, арагачы кижи-дир. Солунда бижиттингени эгезинден төнчүзүнге чедир мегe чүве-дир. Ындыг чүүл бижээн корреспондентини, редакцияны харыысалгага онаарын негеп тур бис» — деп, тудугжулар чаңгыс үн-биле нептереди чугаалап турдулар.

Ол хуралга киришкен тудугжулар шупту 30 кижи аттарын салып бердилер.

КМК-3-түң начальниги С. Н. Паповтуң, кадрлар килдизи... варынга Саян артының солуннарының сонуурталдыы дыка-ла кайгамчык. Ындыг чүүлдер ол редакцияларга ат-алдар кажан-даа немевес, а бодуун чонга мегe угаазылал кылып турары хомуданчыг-дыр.

Маңаа база бир чижектен көрээлиңер. Чаа-Хөлде чурттап турар, чонунга хүндүткелдиг бир орус эмчиниң өг-бүлезинге улуг кажыдал таваржып, кады кырааны аараш, чок апарган. Кожавыста Ермаковскиден төрелдери дүне када автобус-биле коргуп-иргип чедип келгеш, мөчээн кижиниң хааржаан канчап-ла автобусче киирип алырын бодап келгеннер. Ынчанмайн канчаар, солуннардан номчуп, дыңнап-даа алганы — «тыва херээженнер бижектиг, эр кижилери шупту боолуг чоруп турар». Кажан бажыңга кирип келирге ында ажыг-шүжүг үлежип келген тывалар база бар болган. Келгеннер мырыңай алаң кайгап калганнар...

Херек кырында коллективинде тыва эш-өөрү хөөржүдүлгеге киржип, бар-чок дузазын көргүскенинге Ермаковскиден келгеннер өөрүп-четтиргенин илергейлеп, солуннарда ындыг мегe чүве бижип турарынга килеңнеп, орус кижилер чүге шынны чугаалавайн, ыттавас силер деп боттарының төрелдерин чемелеп турганнар-дыр.

Намчал ООРЖАК.

Интервью

БЕЛЕН ДЕП БАДЫТКАП БОЛБАС

Күс дүшкен. Долгандыр турар бедик тайгаларның баштарында хар чаапкан. Ыяштарның бүрүлери оңуп, саргарып турар. Хову, шөлдерде дүжүт ажаап алырының кидин түлүк үези келген. Бистиң солуннуң корреспондентизи Александр Хертек чоокта чаа Барыын-Хемчик районда Агроүлетпүр каттыжыышкынының даргазы М. Б. Кара-Салга ужурашкаш бо харыысалгалыг кампанияже ажыл-агыйлар канчаар кирип турарын чугаалап бээрин дилээн. Ол интервьюну моон адаанда киирдивис.

Бо чылын силерде тарааның, картофельдиң болгаш ногааның үнүжү кандыг болду. кайы хире дүжүттү алырын планнап тур силер, Мандат-оол Биче-оолович?

— Районнуң 4 ажыл-агыйы 4250 гектарга тараа ... [illegible] ... тарып ... гектарга ... картофель ... [illegible] ... 1400 ... 41 ... [illegible] ... 2150 тонна ... 2150 тонна картофельди, 100 тонналдан хөй ногааны ажаап алыр аргавыс бар. Тараа биле картофельдиң келир чылгы үрезинин уруп алыры болзаар бис.

— Дүжүт ажаалдазынче кирер техниканың амгы байдалының дугайында чүнү чугаалап болур ирги?

— Тараа кезер 29 комбайн бар, оон аңгыда тарааны тиртир автомашиналар база четчир. «Хемчик» совхоз бүгү техниказын белеткээш чыскаап алган. «Барлык» байдал база багай эвес, «Дон-Тересин», «Шинээр» совхозтарның чамдык ... [illegible] ... кандыг-ла дириг берге.

— Шаннар, серилер, аңмаарлар белен-не боор аа?

— Шупту белен дээрге мегe апаар. Артык кезектер ... болза, кайы-даа ажыл-агыйда тараа арыглаар техника септеттинген. Шаннар тарааны хүлээп алырынга белен. А «Хемчик» совхоз тараазын ажык дээр адаанга ыштаар чанчыл-дыг улус болгай. Оон бо чылын база-ла чайлавас апарганнар.

Районнуң хонууда чуругушкунның ... ажыл-агыйы — «Барлык» эртеен чылгы ... шугумунга ... тааваршы-даа болза, ... «Шинээр» бодунуң салбыры — Аянгатыда картофель шыгжаар амбаарны немей туткан. Артпан ажыл-агыйларның амбаарларынга үрезинн сыңа бээр, ажырбас ийин.

— Мандат-оол Биче-оолович, картофель, капуста ажаалдазы эгелээн-дир. Ажылдың темпизи бо хүннерде кандыгыл? Баштайгы дүжүттү кайнаар, канчалдыр сайгарып тур силер?

— Бо ажылче киргенивистен бээр он хонук ажа берди. Картофельдиң чүгле 50 гектарын ажаадывыс. Темп кошкак. Ону өөрениң көргеш, райкүүскомнуң шиитпири ёзугаар Ак-Довурак хоорайның, Кызыл-Мажалык суурнуң база кедээ суурларының бүгү коллективтери, школаларының үстүкү класстарының өөреникчилери, профтехүжилдениң сургуулдарын ажылагыйларга шеф дузазын көргүзер кылдыр бижиглен, акча киржир ... ... бадымдаалап, даалгаларны берген бис. Чижээ, «Хемчик» совхозка дузалакчылар 21 ... ... Ында ажаар уруг. 110 гектар картофельди ажаар, Амдыы ында бир гектардан орту-биле 100 центнерден хоюг ында ап тур бис. Картофельди дээрим ... Бо культураны шиити район октябрь 1-ге чедир ажаап дооскар сорулгалыг бис. Келр ... «Тыва ... ...

Ынчаарга ам ... ... дүжүтдү багай ... ... чугаалаадым. Ынчангаш ол талазы-биле планны күүседир аргавыс чок.

— Сөөлгү айтырыг: тараа ажаалдазынче кажан массалыг кириптер силер?

— Сөөлгү үеде үргүлчү чаглан чаъс тарааның быжаарын саалаткан. Ынчаарга «Хемчик» биле «Барлык» совхозтарының тайга адаанда ... ... черлеринде тарааның чамдызы бышкан. Ону дараа аралап кезип ... бис. Ынчанмас болза хар адаанче кирип болур. Быжып четтикпес тараалары мал чеминге ажаап алыр деп, директорлар, агрономнар шиитпирлээн чүве. Оон өске арга чок.

Ниитизи-биле дүжүттү шуптузун ажаап алыр бис. Ол арай багай болган дээш хоя салдынып болбас. Чүгле ажылды шын организастаарындан хамааржыр.

Публицистика

КАЯМ, ШҮГДҮНҮП КӨРЭЭЛИҢЕРЕМ

Кандыг-даа чаа чүүл, амыдыралче чаа көрүүшкүн черле ындыг. Диирениң чүве дег, незек када кижилерни ийин тээредип, бодалдарын хайныктырып, сеткил-сагыжын дүйметкеш туруптар. Бистерге, таптаашкын үезинде бот-башкарныр, чүү-даа канчаар дээрге, бюрократчы чагырганың чалым-хаяынга барып шаштыгар чораан кижилерге, демократчыдыгланың баштайгы базымнары база ындыг болду. Плюрализм деп алгаш-ла, ааска келгенин-не ойлук чок-ла адап, сагышка киргенин-не сарыыл чокка салып эгеледивис.

Ам көрүп тур бис. Эмин эрттир хостуг чаңнаашкыннар, сула салыышкыннар бисти эки чүвеге чедирбейн тур. Ынчаарга шак ол демократия болгаш плюрализм кара туразында мен чир чорук эвес, а харыысаа болгаш корум-чурумнуг дээрзин база билдинип тур. Ол дугайында кым-даа эвес, а ол-ла плюрализмни чарлап үндүрген партия хайге, чонга сагындырып, чугаалап, сургап турган. Ынчалза-даа херек саалдаан болган Демократияның мурнунга тудуп алгаш, экстремистиг күштер, янзы-бүрү демагогтар шагда-ла меннип эгелээн. Ам олар-биле богунмчатыг «дыл тыпчыр», ... дилээр база бир ... партия бодунга ынчалдыр алган.

Ам ол демократияны бүдүн демократчыдыгзалы болдурар дээш демисежип эгелээрге, оон ол чаагай үүле-херээ бо удаада база катап кандыг-ла бир «күштерге» таарышпас болган: «Партийжи аппараттың айтышкыны», ыйнышкыны, ... ында кындыг эвес, мында «ындыг эвес» дээш-ле, партияны шүгүмчүлевес, ону чемелевес, ол-бо деп тыртпарлавас чүве-ле чок апарган. А херек кырында чон дээш, оон эрге-ажыы, чаагай чоруу дээш партия-ла кызып кылашып чорууур. Болур-болбас-таа бол, боттуг ажыл-херектер дээш, оон чер-черлерде комитеттери, организацияларын-ла тутчуп чорууурлар. Кым-даа эвес, партияны-ла көөрге, амгы үеде тургустунган берге байдалдан уштунуп үнерин оралдажып бүгү-ле сарыылдыг, ... күштерниң дем катчып ажылдаарындан кежигиниг чүве чок деп бадыткап, бүгүдеге бүзүрелдиин оралдажып хайнү, чонну кыйгырып турар.

А бир эвес таптыг айтырар чүве болза, демги ол «шүгүмчүлекчи», «сойгалакчы» эштерниң талазындан ... кылып кааны ажыл-херээ орта-ла көзүлбес эвеспе. Ам черле чеже шүгүмчүлежирил, чеже сойгалажып, «буруулуттар» дилежирил, боттуг ажыл-херекти кым кылырыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр-дир-ле. Бо айтырыгның чугулазын бөгүнде билбес кижи чок, ынчалза-даа чарылдырыкчы хөөннер — шуугаазын-чулчуру у ш к у н үргүлчүлевишаан.

> **Бир-бир бодаарга, кайгамчык классик Грибоедовтуң «Угаап човулазы» деп комедиязында Репетиловтуң «Шуугажып-ла тур бис, ха-дуума, шуугажып-ла тур бис» дээш сөстери-даа сагышка кирер.**

А Репетилов дээрге хоозун шуугакчыларның бирээзи боттур эвеспе. А бистиң «Репетиловтарывыс» шуугаап бетинде таптыг бодавышап, хамыктың мурнунда бодунуң чонунуң, ылангыя аныяк өскенниң дугайын бодаан болза. Чок, олар ол дугайын бодавайн турарлар. Хей черге чоннуң сагыжын хөлзедир, аныяк кижиниң быжыкпаан үзел-бодалын будап тээредири — ол дээрге амгы байдалды улам нарыыладыры, үнер эжик чок (кризистиг) чорукту улам дорайтадыры ол дээрзин бодавайн турарлар. Ындыглар чоннуң мурнунга чиник ат-алдар чедип аар дээш чаңгыс-хүнде, чаңгыс шакта лензи караан чалбазыя аарын оралдажып, чүгле боттарының эрге-ажыы дээш хөделип турарлар.

Ам көрээлиңер, шак ындыг чорук кажан, кандыг онзагайы-биле көзүлгенил? Ол харын чоокта эрткен соңгулдалар кампаниязының үезинде көскүзү-биле илереп келди, частырыг болбас. Ынчан депутат мандат дээш ужуурге кирип турган эштерниң талазындан чамдыкта чаржынчыг, човаңчыг-даа тала көстүп, чүвениң соо-мурнун-даа бодавайн, чүгле эрге-дужулге дээш-ле олар эшкедээш турушкаиннар.

Дүвүрээзиниң коңгазын хүннүң чыгыы кагарынче албадай берди

(...)рушкаиннар. Оон-биле олар политиктиг культуразының чавызын, политиктиг дискуссия-даа чорудуп билбезин көргүстүлер. Ийет, ындыг чорук кижиге Энгельдиң «сылдангызы» чүве болганда ол-даа канчаар, а оон дора чүве — келир үениң хүндүлүг депутаттары боттарының болур-болбас чугаа-сооду, карышкак-солушкак бадыткаашкыннары, чараш эвес хөделишкиннери-биле кижилерни каттыштырар, аныяк-өскенге үлегерчижек болур, кем-херек үүлгедикчилерниң чавырылдыларынга телептиг улуг-хуузун киирер турум. Харын-даа, ындыгда-ла дүвүрээзиниң байдалды улам ханылап, кижилерниң угаан-бодалын улам саймаарадыр, соң турупс боттарынга-ла эрге чагыртаарга бүзүревес чорукту тывылдырып турган дизе хөлү частынмас.

База бир элдептиг чүүл — политиктиг улуг кампанияга киржип турган-на, оон-биле чогум-на «политиканы кылып» тур мен дээрзин олар уттуп, ол дээрге соң даарта кандыг-бир уржукка барык чедирер эвеспе дээрзин бодавайн турганы. Дүжүлгеже чүктүүшкүп саарылдыг чорукту ап онтаган. Олар боттарының программаларын идип үндүрүп тура, сөс бүрүзүн деңнээр, ... национал хөөн-зүрек чоруктан чайлаар, оваарымчалыг, сарыылдыг болур дугайында партияның чагыын, хөй сүмезин херекке албааннар. Ооң ужун чон ортузунга, ылангыя аныяктар аразынга, психологтуг аймаараашкын, харын-даа сандараашкынныг байдал мооң мурнунда турган деңнелинден улам чиигленген деп санап болур. Ооң уламындан ам бо хүнде хөй-хөй кижилерниң «ам кымга бүзүрээрил» деп айын тыппастаашкынныг айтырыгларының тыптып кээп турарының чылдагааны харын ында-даа боор чадавас. Бир-тээ, ындыг болганда, кандыг-даа таварылгада бөгүнде бот-боттарын билчип, дем катчып ажылдаары кончут-ла чугула апарган-дыр. Демниг чорук бо чиик-ле ниитиниң дээрге, бай дал кайы хире сандарай бээрин, бөгүнгү амыдыралывыстан ам көрүп тур бис.

> **Шак ындыг туруш чокта, кандыг-бир доора политиктиг күштер хамааңчок, бодувустуң-на кодаңывыста ажы-төлүвүс холдап үнүп, кем-херек үүлгедиишкинниче кире бээрге, оларга бергии күш четпейн турарывыс бо-дур.**

Чаңгыс дем, кады ажылдажылга дугайында катаптап чүге чугаалап турар бис. Чүге дээрге чуртта, республикада тургустунган байдалдың чылдагааннары биске ам билдингир апарганда, кады хөделириниң чаңгыс аай ут-шимчи ажылдап кылыры херек-тир. Чогум чүү биске билдингир? Оон долу эвес даңзы-сы санаар болза, бирээде, ол таптаашкын үезиниң мурнунда тывылгаш, соңунда улам ханылап, кырында чонакталып, чүгле ... ой-дыдыын тырттынып апарган социал-экономиктиг сандаргай байдал, ол болу(...)нуң дужунда ажыл чок чоруу тывылдырган, ажыл чок чорук корум-чуруун уреэр, кем-херек үүлгедир чорукка чедирген, а шак ол ... национал айтырыгга барып шаштыкканы. Шак бо будалчак дүргектиг канчап чазарыл? Манаа чүгле чаңгыс партияның күжү чедип шыдавас. Советтерниң дүрүжүлгезы ам-даа аваашы. Ынчангаш бүгү-ле сарыылдыг күштерниң чаңгыс аай хөделишкинин херек апаар-дыр деп турарывыстың чылдагааны-даа ол. ОМОН-чу отрядтар-даа киирип эккел турарывыс, ол харын иштики күштеривистиң, иштики кургазырнавысты чедир ажыглап шыдавайн турарывыс-тыр.

Бир эвес күштерниң шын хуваап, чаңгыс аай программалыг хөделир болза, дештейтан чалаткан «моң ... пактыг» ындыг дужаанчыларның херээ чок-даа чадавас турган. Чүге дээрге, кем-херек үүлгедикчилеринде-даа, ону кылып турар кижилерде-даа мурнуну чылдарга бодаарга, политиктиг үзел-хөөннер колдап турар апарганы чажыт эвес ышкажыл. Ынчаарга политикага удур моң-биле демисежип болур бе? Шынап-даа бол, бөгүнгү херек үүлгедикчилер удур моң күжү-биле азы «хол долгаар арга-биле» демисежири — ол харын аргажок чыдып калган дүржулга-дыр.

> **Дүүнгү херек үүлгедикчизи-биле бөгүнгү үүлгедикчиниң психологиязы көңгүс ийи аңгы апарганын, моң доклак-биле ону томаартып болбазын чогуур черлер шак ол ОМОН-чу отрядтарга билиндирери чугула деп санаар мен.**

Айтырыгны мынчаар тургузуп турар чылдагаанывыс база ужурлуг. Көрээлиңер, ОМОН-чуларның соон дарый янзы-бүрү дүү бир «липчинскаяларның» тып-тып келгени база таварылга эвес болдур ийин. Ол харын биске ийи дугаар мон, моральдыг согуушкун локпаа болду. Шын, хат чок болза, сиген бажы шимчевес. Биске сандаргай чоруун, кем-херек үүлгедиишкинин турбаан болза, төп парлалгага-даа бол үр-чар, хөй-нүүр-ла тыптып келбес ийик. А бистер дээрге ол чорукту чок кылып аарының улуу, аравыста шуугажып-ла, буруу мында, буруу дүгде дижип, бот-боттарывысче чүүй кагжып турувуста бо-дур-ла, доорадан хоранныг дылдар бисти кайы хире аарышкылдыр шап, кайы хире кара туразында мениип каалтылар. Ажыбиле чугаалаарга, кодан-ывыс иштинге корум-чурум тудуп, «аалывыс чудун» бажын ажы төлүвүс ай деп чадап турганывыс хараалындап, доскут журналистерниң дылының бажынга оралжып, төп болгаш чер-черде парлалганың аай-дедир сайгарылгазынга барып келдивис. Соңгу угаан мергеннер дээр: кажан кезек када кыптыккан кылыывыс чугаар намдай бергенде, бот-шүгүмчүлелни аай-биле бодаар херээл. Эриилелге «делгерепо» үнгенивис-даа, ажыг, хорап аастарга кире бергенивис-даа, ол харын ам биске чеже-даа аарышкылыг бол, сагыштырыг, чеже-даа хоранныг бол, кижээн-диниг болганы ол деп билип алыылыңар.

Бо дээрге чегелде сеглээн сөс, чегелде үндүрген түңнел база эвес, бо дээрге бистерниң шүүтүвүске, оон иштинде чогаадыкчы интеллигенциявыска, ылаңгыя чогаалчыларывыска, журналистеривиске хамыктың мурнунда хамааржыр чемелел эвес деп бе. Чүге дээрге чогаалчы кижи дег чонунга чоок, чогаалчы кижи дег чонунуң культура, төөгүзүн, чаңчылдарын эки билир кижи ховар. Адак соолунде, чогаалчы азы журналист кижи кайы-даа шагда бодунуң чонунуң болчукчузу боол келген. Чаңгыс сөс-биле, бисте болуп турар янзы-бүрү үүлгедиишкиннерге-даа, төп парлалгада неп терел үнген шын, мөге медээлерге-даа («Эзэнниг иштиг» дээр ышкаажык, оларның моон-даа соңгаар катап көстүп келбезин кым магадылаар боор) хамаарыштыр чогаалчының мерген сөзү бергин сеглеттинмейн, кажан сеглеттинерил? Боттуг ажыл-херээ бөгүн көзүлбейн, кажан көстүрүл? Черле ынчаш, тургустунган байдалдың нарын, бергези дүвүрээзиниң коңгазын хүннүң чыгыы кагарынче албадай берди. А коңганың даажының дыңнаныры публицистикадан дыка-ла хамааржыр деп санаар мен. Шынап-ла, харын амыдыралдың бөгүнгү хайымын, ында чорулдаалерни, үскүлежиишкиннерни, чөптү-бурууну, ... долгандыр ... хамыктың хайындырар публицистикавыс канчап барган? Ооң уран аргазын бөгүн ажыглавывысса? Чогаалчы кижи үе-биле деңге базар, харын-даа үениң мурнап чоруур дижир болгай. Чогум-на оон ужун хүннүң болуушкуннары-биле чогаалчы кижиниң чүрээ тудуш чүве болганда, улустуң чугаалажыры ышкаш, «хырбаны кыжын доораар, үүжени чазын бузар» — улуг-улуг чогаалдарны кезек када «үүжелеп» кааш, хүннүң чидиг айтырыынче хая башкарлып, публицистиканы турар ужурлуг туружунче кедурүп көрзүвүссе чүл, эр(...)тиж хүндүлүг чогаалчыларывыс?

Чүге мону катап-катап чугаалаксап тур сен дээр болза, канчаарга-даа национализм, шовинизм, национал чоргаарал, аныраал, интернационализм деп чүл дээрзин чон, аныяк-өскен кандыг-бир өлүг теориядан, чүү-бир таптаашкын үезиниң тайылбырындан эвес, а бодунуң дириг чечен-мергенниринден уран сөстүг, угаан бодалдың эдилекчилери силерден билип алынсаң турар. Тыва черни тавараан ... үүлгедиишкиннериң канчап сонсадырыл, ол хай-бедидан канчап чайлаарыл? Өлүм-чидим тарып чоруур ... кым-даа эвес, боттарывыстың-на ... чаңчыл канчаарыл? Тывада каш янзы аймак-сөөк чоннарның Тыва чуртун чуртсуна берген, «тыважаан» кижилерниң сеткил-сагыжын хөй черге канчап томудатлазыл? Олардан дүү бир хүнги бодаан «хонаха аалчыларның», удачымал чорумалдарын канчап ылгаарыл?

> **Черле ынчаш, байдал мынчаар турар чүве болза, соң даарта чүү болгу дегил дээрзин уран сөстүң күжү-биле катап-катап угаадып, тайылбырлаав көрзүвүссе чүл?**

А журналист бижээчилеривиске хамаарыштыр база-ла ынча дээр бис: уран сөс түң куду улуг, ааскыр сөскүр, эзеринчел, тывызыктар-биле кымдан артык мергежилдиг болгай силер. Орус, тыва парлалга деңге үнүп, орус дылдыг эш-өөрүнер-биле бир баг боол, кады ажылдаза, кады хөделип турза чүл? Моон соңгаар чүгле чаңгыс талалап, чүгле республика иштин чырыдар чоруктан ... дээр, ... чүл? Ажы-биле чугаалаарга, силерниң бөгүн маңаа «эткен боонар» даарта Саян артынга барып дагжап турар болза, ынчан «... кезектиң» журналисчи демнээрели чер-даа албас, ындыг ... силерни ажыр «боолиттар» харын-даа чок болур ийик.

Артыг шыныы чүгле Энгелдиң номчукчузунга эвес. А делегейге-даа ... сеглеттер уран арга ... бар. Ийет, журналисчи сөс ... болгаш ... А бөгүнгү оон онзагай талазы — сеглээр сөглээрде, ара-даа эвес, ажыр-даа эвес, а «караның» чиңге өзээн часпазында, кандыг-даа болуушкунну ылаптыг шын ... деп санаар мен. Журналисчи ... бир ... ону чүгле демагогтар ээлеве ... журналисчи сөс чоңга чедингир, ону чүгле «кара дылдар» ... бис.

Соолгу үеде парлалгага (төп-даа, чер-черлерде-даа) үнген материалдарның көөрге, чуртта тургустунган байдалга хамаарыштыр ылап-ла кандыг-бир «буруулуттар» дилээр хөөннер ковудазы боор-дур. Шынап-даа болза, базын саныңда-ла «буруулуттар» дилеп, болур-болбас чүве ужун хөй шуугаазын үндүрүп, удур-дедир тутчуп туржуп туруп бээр чүве болза боттуг ажыл-херекти кым кылырыл, хөй-нииттиниң ынчаар угаадыры бөгүнгү эң чугула сорулгаларның бирээзи деп саназа, хөлү частынмас.

Тургустунган байдалдан уштунуп үнериниң магадылалы — бүгү кадык күштерниң кады ажылдажылгазында, бир демниг хөделириинде дээрзинге бүзүрелим улуг.

Чүлдүм ЧАП.
Публицист бижикчи.

Алдын күстүң хайыразы

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Номчукчунуң хомудалы

ХАРЫЫСАЛГАНЫ КЫМ ЧҮКТЭЭРИЛ?

Чурттап турарым Калинин хоорайдан Кызылда чурттап турар оглум бажыңында чоокта чаа келдим. «Друг» деп ном магазининден Василий Гроссманның «Жизнь и судьба» деп номун садып алдым. Өртээ 7 рубль. Оглумнуң оглунуң төрүттүнгеп хүнүнде аңаа белекке бээр дээш, соңга караанга салып кагдым. Эртенинде көргеп, номнуң арыннарының саазыннары бош, карты дугаландыр дүрлү берген чыдыр. «Төктүп» калган номну орнап алыр дээш, магазинге бардым, төндүр саттыпа берген — чок болду. Брак кылып турар чаңгыс чер-чурттугларым дээш арнымн кызып, дыка-ла чоодум.

Пенсионер мен, типографияга номну канчаар белеткеп кылырын база билир мен. Чеди рубль өртектиг ол номнуң саазыны, даштап кылган картон саазыны бодүүм материал дег чүвени эскердим. Ындыг аргажок бодүүн (садыгларда бараан ораар саазын деп болур) саазындан, ном карты хаажлаар тускай кылагар саазын ажыглавайн, чуга картондан кылган кылын ном чылыг черге чыткаш, үрелип турбайн канчаар.

Бодүүн ындыг саазындан белеткеп кылган бир номнуң өртээ ону белеткээн материал өртээнге дүгжүр бе? 75 муң кезек кылдыр парлаан номну садып алган мынча номчукчу аңаа чөпшээрежир бе? Шынарлы багай ном үндүрген дээш харыысалганы кым чүктээр ужурлугул?!

Юрий СЕДЕН-ООЛ.

«ГЛАСНОСТЬ» — ЧАА СЕТКҮҮЛ

Ниитилел политиктиг «Гласность» («Ажык чарлыг чорук») деп чаа, неделя санында үнер сеткүүлдүң чагыдылгазы эгелээн.

Ол үндүрүлгениң арыннарындан дараазында чүүлдер дугайын номчуп болур:

— СЭКП ТК-ның, оон Политбюрозунуң, Секретариадының, Президент чөвүлелиниң, Федерация чөвүлелиниң, чазактың болгаш чазак албан черлериниң, бүгү деңнелдиң Советтериниң ажыл-чорудулгазының дугайында.

— СЭКП-де чаартылга канчаар чорун турарының, коммунистерниң ажыл-херектериниң дугайында;

— чаа партиялар, хөй-нииттиг шимчээшкиннер, бөлүктер болгаш оларның удуртукчуларының дугайында;

— национал болгаш националдар арасының харылзааларының чугула айтырыгларының дугайында;

— чуртта болгаш даштыында политикада, экономикада, хөй-нииттиг болгаш угаан-бодал амыдыралында болуп турар бүгү-ле солун чүүлдер дугайында.

Ол ышкаш «Гласность» сеткүүл ниитилелдиң структураларында таарымча чок чүүлдер дугайында, шүгүмчүлелге өнаашпас зоналарда чүү болуп турарының дугайында дыңнатпышаан, номчукчуларның чиик эвес айтырыгларынга харыылы бээр.

Чыгыкзы бүрүзү боду ук сеткүүлче бижип, бодалдарын илередип болур.

Ук сеткүүлдүң «Салым-хуу дептери» («Книга судеб») деп рубриказынга киржирниче редакция силерни чалап тур, эргим номчукчулар. Ында бистиң төөгүвүстүң болуушкуннарынга дорт киржип турганнарның документилер-биле бадыткаттынган чүүлдери кирген, совет кижилериниң маадырлыг чоруктарын, Төрээн чурту, чону дээш уттундурбас үүле-херектерин кылган кижилерниң салым-чолун аңаа таныштырар.

Номер бүрүзүнге төөгү материалдары кирер. Оларның аразында Сталинниң, Троцкийниң, Бухаринниң, Андроповтуң, Ежовтуң болгаш эрткен үениң өске-даа ажылдакчыларының хуузда архивтериниң арыннары: эрги архивтерни каспарлап турар үеде тывылган документилер: бүгү уш чиигиниң секретарьларының хуу секретарының демдеглелдери; «Известия ЦК КПСС» журналдың элээн солун чүүлдеринден үзүндүлер («1924 чылдың январьда ТК», «Троцкийни партиядан канчаар үндүргенил», «Бухарин партийжи суд мурнунда», «Берияның херээ», «Маленковтуң, Кагановичтиң, Молотовтуң партияга удур бөлүүнүң дугайында», «Маршал Жуковтуң дузактары», «Хрущевтуң халашканы» болгаш өске-даа чүүлдер) бар.

Шынчы, боттуг, янзы-бүрү талаларлыг медээлер — чаа үндүрүлгениң кол принциви.

Ол бүгү чүүлдерни катай чагыдып турар. Индекизи 50018. Чылда өртээ — 7 руб. 80 көп. Чартык чылда — 3-90, үш айда — 1-95.

КҮС—КУДАЛАР ӨЙҮ

Хадың суурга ийи неделя дургузунда алды куда эрткен. Кенээт-кудаалер өске районнардан боол кээрге, кандыг-даа национың ажы-төлү кээр. Моге сала бээрге, бурят, татар оолдар хүрежин-даа турду. Чамдык кудаларның ап ег тиккеш эрттирип турган.

Күс — куда өйү. Аныяктарның амыдыралында ол хүн уттундурбас кылдыр оюн-тоглаалыг, чурумнуг эрттирери эки черду. Кудаларны чаңчылдар ёзугаар кылза, улам солун болур ийин.

Степан ДАНГАА.
Бии-Хем район.

ИХМ ... ДЫҢНАДЫП ТУР

Сентябрь 17

ИХМ-ниң дежурный кезээнге хоорайларның, районнарның иштики херектер органнары мага-ботка 2 аар кемдээшкин чедиришкиннин, 1 үптээшкинниң, курунениң болгаш хуу өнчүнүң 21 оорлаашкынының дугайында дыңнадыгларны киирген. 4 кем-херек үүлгедиишкининиң ээрик кижилер кылган, бир кем-херек үүлгедиинге бооңу ажыглаан болуп турар. Бичии хүлиганнааашкын дээш 15 кижи туттурган, 23 кижи ээриктер сергедир черге хонган, 10 кем-херек үүлгедикчилериниң шалыпкын истеп сүрүүшкүнүң түңнелинде илереттен. Хөй-нииттиниң корум-чурумунуң камгалалынга 47 дружинник киришкен.

Кызыл хоорайда Тока болгаш Бухтуев кудумчуларының белдиринге А 76-94 ТВ «Москвич-412» автомашина аңдарылган. Чолаачы А. Долгошевтиң хөрээ болгаш арны кемдээн, а пассажир А. Тесковтуң чодазы сынган. Каңызы-даа эмнелгеде.

Кызыл-Мажалык суурнуң универмагының сигнализациязы ажылдай берген. Иштики херектер килдизиниң оперативтиг бөлүү кайда-даа ажылдавайн турар Р. Ооржакты тудкан.

Каа-Хем районнуң Ильинка суур чурттуг А. Барановка хамаарыштыр кеземче херээн оттурган. Ол ээрип алгаш, бажыңының хериминиң иштинге 28 калибрлиг чолдайтыр кезип каан боодап агаарже элээн хөй боолаашкыннарны кылган. Бүрүткеттинмээн боону хавырган.

Чадаана хоорайның Ленин болгаш Промышленная кудумчузунуң белдиринге кежээки үеде билдинмес кижилер Сүт-Хөл районнуң чурттакчызы Р. Доңгакты боолап балыглаан.

Мотоциклдер оорлаан дугайында дыңнадыглар: Кызылга — 63-36 ТВА дугаарлыг, шимчедикчизиниң дугаары 254844 ИЖ-Ю-5; Ак-Довуракка — 20-53 ТВА дугаарлыг шимчедикчизиниң дугаары 039844 ИЖ-Ю-5; Чөөн-Хемчик районга — дугаар чок, шимчедикчизиниң дугаары 196011 ИЖ-Ю-5 мотоцикл читкен, Улуг-Хемниң Чаа-Хөлге — 30-57 ТВА курүне дугаарлыг, а шимчедикчизиниң дугаары 074834 «Урал»; Бай-Тайга районга — 36-65 ТВА дугаарлыг, шимчедикчизиниң дугаары 123056 ИЖ-Ю-5 мотоциклди оор алган.

Анатолий САДОВОЙ.
Милицияның капитаны.

УДААН «ХЕРБИС»

Ийи чыл бурунгаар Кызыл районнуң төвү Каа-Хем суурга Хербис аттыг чечен чогаал каттыжыышкыны ажыттынган. Ол болуннун ажылын соруктуг эгелээн болгаш ук каттыжыышкынга республикада ады-сураа алгыйн берген чогаалчылар Меңгуш Эргеп, Көк-оол Чамыян, бот-тывынгыр композиторлар Кара-Кат Ооржак, Солаан Баазыр-оол, шүлүкчү Эрес-оол Ооржак болгаш оон-даа өскелер киргеннер.

Каттыжыышкынның ажылы барык чыл дургузунда кончуг эки чоруп келген. Чогаалчылар, шүлүкчүлер район төвүнде тургустунган «Арбай-Хоор» агиткультбригада-биле демнежип алгаш (удуртукчузу Кара-Кат Ооржак), районнуң ажылчыннарының-биле чогаадыкчы солун ужуражылгаларны эрттирген. Ол ышкаш кожазы Бии-Хем районнуң Сесерлиг суурунга барып, чон-биле ужуражып, солун концерттиг аалдап чорааннар.

«Хербис» ам канчап барган? Улуг үйгуда дизе хөөрем эвес. Чүге дээрге оон удуртукчузу Э. Х. Ооржак уран-чечен литературлуг каттыжыышкын ажылы удуртур хамааңчок, чай чок талгаан дээрзин бүгүдеге билдингир.

Чоокта чаа Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин даргазы А. А. Даржай каттыжыышкынның ажылын сонуургап кээп чораанг «Че, ам-даа удунар-ла, ээрилер...» — дээш дижиик.

«Хербис» кажан оттурул? Чечен чогаалга сундулуглар манап тур.

Лидия САГДЫ.

ЧАРЛААДАР БЮРОЗУ

ТВ

СЕНТЯБРЬ 20
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 Бут бөмбүү. Европа кубоктары. 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.00—14.00 «Камера делегейже көрүп тур». Совет немецтер: төөгү болгаш амгы үе. 15.45 «Чалыы назынның бирги эртенни». Уран-чечен фильм. 2-ги серияз. 16.50 «Мальта. Белдирде ортулук». Кинопрограмма. 17.35 Марина Капуро ырлаар. 18.00 Озал-ондак чок шимчээшкин. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 «Чер—бистиң ниити бажыңывыс». Телефотоконкурс. 19.50 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 9-ку сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 Бут бөмбүү. УЕФА кубогу. «Торпедо» (Москва) — «Ганс» (Швеция). «Днепр» (Днепропетровск) — «Хартс» (Шотландия). 00.10—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 11.00 Барымдаалыг фильм. 8.45; 9.35 Бойдус эртеми. 5 класс. Бистиң планетавыс Чер. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.55 «Үнмеп...». Телефильм. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.30 Биология. 8 класс. Саргылар. 11.55 «Делегейде эң дүргеп». Уран-чечен фильм. 13.00 Ритмиг гимнастика. 13.30—14.35 «Төнүп турар чайның ыыт-шимээни». 1-ги сериязы. 17.00 Телефильм. 17.30 Марий АССР-ниң күрүне телерадиозу. «Амдызында орайтаваанда».

КЫЗЫЛДАН

18.00 Уругларга фильм. 18.15 «Саян электериниде кежээ». 19.05 «Азия төвү». Информастыг публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Эстрада концерти. 21.00 Телеэкскурсия «Чаа Столешниктер». 21.20 Концерт. 21.40 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 22.40 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.10—00.35 «Парлалга клуву».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.00 Ритмиг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 Барымдаалыг фильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

«Агитаторнуң блокноду»

Республиканың солун, сеткүүлдериниң эң чиик өртектии — «Агитаторнуң блокноду» чагыдып алынар.

Чагыдылганың чылда өртээ — 1 рубль 08 көпеек.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Под небом голубым» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.20 (уваткан) шактарда.

Видеозал: «Реаниматор» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночылдың № 125» 9.00, 12.10, «Отряд Трубачева сражается» 10.20, 13.30. «Собственным стараниям» (2 сериялыг, Индия) 15.20, 18.00, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бойы и покой» 15.30, 17.40, «Милые бестии» 14.00, 19.30 (уваткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Уикенд за миллион» (Чехословакия) 14.00, 15.40, 17.30, 19.20 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «На тропе войны» 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25, идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуу — 3-34-98, 3-41-23 ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргында — 3-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга viazy. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажы № 1.

Чагыг № 493.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 21 пятница № 216 (14416)

1925 чылда үнүп эгелээн. Өртээ 3 көп.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязы

Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның төлевилели

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы депутат М. С. Козловтуң илеткели

Совет ниитилелдиң чаартылыышкынының нарын, берге болгаш чөрүлдээлерлиг чорудулгалары чуртка улусчу эрге-чагырганың, ССР Эвилелиниң күрүне тургузуунуң, ону тургузуп турар эвилелдешкен республикаларның болгаш автономияларның айтырыгларын бүрүнү-биле хаара туда берген.

Бистиң ниитилеливистиң чаартылгазының амгы үе-чадазы, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузуп эгелээриниң эгези Тываның Россия Федерациязының болгаш ССР Эвилелиниң кежигүнү болур эргелерин болгаш бүрүн эргелерин долузу-биле боттандырарынга чогуур байдалдарны ыяап-ла тургузарын чайлаш чок кылдыр негеп келген болгаш эргелери кызыы боор турар автономнуг республиканың күрүне статузунуң таарымча чогун, демократияның үндезин принциптеринге дүүшпейн турарын тодаргай көргүзе берген.

Политиктиг, экономиктиг, социал, национал болгаш культура талазы-биле айтырыглар бистиң эрге-чагырга органнарының үстүндең куду — төптен чер-черлерге чедир база чер-черлерниң бот-боттарының аразында тургустунуп келген харылзааларының чурумун болгаш эрге-хоойлу үндезининиң принципиалдыг чаа туруштардан эде үнелеп көөрүнче албадай берген. Алызындан алырга, бистер Тываның күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның төлевилелинден эгелээш, республиканың статузун ханызы-биле угаап көрүп, чаа экономиктиг болгаш политиктиг угланыышкынны, демократчыдылганың, суверенниг чоруктуң болгаш катап тургустунуушкунунуң угланыышкынын ажылдап кылырынче болгаш боттандырарынче эгелеп кирип турар бис.

Тываның күрүне тургузуунуң тыптып келгени болгаш тургустунуп быжыглаттынып келгени элээн хөй үе-чаданы эрткен. 1921 чылда болган улусчу революция ниитилел чаартылгаларының эгезин салган, ук чаартылгалар патриархал-феодал укладтан улусчу эрге-чагыргаже шилчиишкинге илергейлеттинген болгаш демократчыдылганың үндезиннерин салган. Тываның күрүне суверенитединиң эгези 1921 чылдың августан эгелээш, ынчан Бүгү-Тываның Тургузукчу хуралы Таңды-Тыва улузунуң бирги Конституциязын хүлээп алган болгаш улустуң түр чазаан тургусткан. ТАР-ның 1941 чылда хүлээп алган Конституциязы оон соонда эрткен чээрби чылда Тываның национал болгаш социал депшилгезиниң дүрүм ёзугаар түңнели болган. Ол Конституцияга улусчу республиканың күрүне талазы-биле хамаарышпас чоруун, хөгжүлдениң социалистиг оруун шилип алганын хоойлужуп быжыглаан болгаш ажылчы чоннарының Хуралдарын политиктиг үндезин кылдыр санаан.

Тываның ССРЭ-ниң составынга РСФСР-ниң автономнуг областы кылдыр эки тура-биле каттышкаш киргени социал-экономиктиг көдүрлүүшкүнге делгем оруктарны ажыткан. Тываның улус ажыл-агыйы шапкыны-биле хөгжүп эгелээн. Чүгле баштайгы ниити беш чылда ниитилел бүдүрүлгезинде ажылдап турар кижилерниң саны беш катап көвүдээн, үлетпүр продукциязын бүдүрериниң хемчээли 6,5 катап улгаткан болгаш чурттаалгаже угландырган акша-хөреңгиниң ниити түңү 15 катап өскен.

1961 чылда автономнуг областы автономнуг совет социалистиг республика кылдыр өскерткени тыва чоннуң национал-күрүне хөгжүлдезинге улуг базым боопт, ону үндезини-биле чаа эрге байдалынга чедирип, бот-башкартынылганың күштелип орар угланыышкыннарын улам быжыглаан. Автономнуг республиканың Конституциязы, күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың структуразы, күрүне ёзузунуң ылгавыр демдектери — сүлде болгаш туг Тыва АССР-ниң бот-тускайлаң база хамаарышпас чоруунуң даштыкы талазын бүзүрелдии-биле көргүзүп келген.

Херек кырында республика эрге-чагырганың эң чугула үндезини — өнчү эргезинден чайлаттынган турган. Тыва АССР-ниң 1978 чылдагы Конституциязында республика өнчүзү деп билиишкин боду безин чок. Тываның девискээринге бойдус чаагалгазы-биле азы кижиниң ажыл-иши-биле тургустунган материалдыг курлавырларының бүгү-ле хевирлерин ажыглаарын, хуваарын россия болгаш эвилел органнары удуртуп, башкарып келген. Тус черниң чиг эдин болбаазырадыр улуг эвес бүдүрүлге черлерин тудар дугайында айтырыгны төптүң муруунга чежедаа тургузуп келзе, удуртулганың бүгү чүвени бодунга хаара туткан системазы дүлей чүве дег херекке албайн келген. Чүгле аажок улуг тудуглар кылырын деткиир турган. Ол бүгү тус черниң бүдүрүлгезиниң хөгжүлдезин барык чок болдуруп, республиканың бодунуң бот-тускайлаң чоруун быжыглаар арганы бербейн, үстүкү эрге-чагыргадан ооң хамаарылгазын күштелдирип келген. Чарыгдалын бодунуң орулгазы-биле дуглаарының, күрүнениң капитал салыышкыннарының чүс-чүс миллион рубльдериниң чарыгдалдарының болгаш беримчезиниң чогумчалыының дугайында кым-даа бодавайн келген. Кадрлар белеткелинге чаңгыс талалыг болгаш бодамча чок чоруттунган, амыяктарны инженер мергежилдерге өөредип чорударынга чогуур кичээнгей салдынмайн турган. Узун үргээлдиг кайызынга-даа ажыктыг харылзаалар өске девискээрлер-биле тургустунмайн келген, ындыг харылзаалар амгы үеде Красноярск крайның бистиң-биле кожа районнары, Моолдуң аймактары-биле безин чок. Кол кичээнгей материал-техниктиг курлавырларны киир сөөртүрүнче угланган турган, республиканың бүдүрүлге черлериниң бот-хандырылга талазы-биле көстүп чыткан-на аргалары ажыл-агый эргилдезинге ажыглаттынмайн келген, үлетпүр бүдүрүлгезин хандырып турар ажыл-агый адырларының комплекизи кошкак хөгжүп келген.

Акшаландырыышкынның төпчүткен турганындан тус черниң ажыл-агыйының берип турар продукциязын хөй бүдүреринге болгаш соң херегледеринге көңгүс дүүшпес улуг өртектиг объектилер тударын тудугнуң кол угланыышкыны апарган турган. Шак ынчаар, республиканың экономиктиг картазынга тус черниң бюджединге чүнү-даа бербес бүдүрүлгелер удаа-дараа көстүп кээп, эвилел ведомстволарынга Бии-Хемге бөлүк гидроэлектростанциялар азы чылда-ла 20 миллион тонна чедир хөмүр-даш бүдүрер хөмүр-даш уургайлары дээш ышкаш аажок улуг чаа бүдүрүлгелерниң төлевилелдери белеткеттинип турган.

Бир талазында, херегленкчи, ийи талазында, чиг эт берикчизи боор турар Тыва АССР-ниң амгы байдалы эргелеп башкарылганың ниити-эвилел методунуң уржуктуг түңнели болуп турар. Республикага ол-бо курлавырларны бээр дугайында хүлээп алдынып келген шиитпирлерни оршээл-дуза көргүскен чүүл азы партийжи сагыш салыышкынның чаа илерели кылдыр эптиг-ле санап келген.

Ооң-биле кады шыны чугаалаар апаар: улуг ажыл-агыйның айтырыгларын республикага шиитпирлеп келгениниң практиказының экономика талазы-биле башкымгаш болгаш онзагай чок турганы чүгле рынок экономиказынче шилчииринге белеткел байдалдарында, Тываның бот-акшаланыр база бот-хандыртынар аргаларын санап көргенде илерел келген. Бо байдалдарда өнчүге эргези чок эрге-чагырганың кошкаа болгаш эрең-гейин илейтин көстүп берген. Күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияның саналдап киирип турар төлевилелинде эң кол чүүлдерниң бирээзи амгы байдалды үндезини-биле өскертирин угланган — чер болгаш оон иштиниң байлактары, суг, арга-арыг, үнүш болгаш аң-мең аймаа Тываның чүгле бодунуң өнчүзү болур. Ук өнчүнү болгаш байлакты ээлээриниң, ажыглаарының база адилеп ажыглаарының чурумун доктаадырының эргези республиканың Дээди Советинге хамааржыр.

Өнчүнүң — республика[illegible] эт-хөреңгизин-биле кым харылзаарын ылап тодарадырында база күрүне органнарын оларга таарышпас хүлээлгелерден, чижээ, материал-техниктиг курлавырларны хуваарындан азы ажыл-агый чорудулгазынга дорт киржиринден хостаары болуп турар.

Экономиктиг бааза чокка кандыг-даа күрүне суверенитединиң дугайында чугаа турбас, ол дээрге бистиң моон соңгааргы хөгжүлдевистиң үндезини ышкажыл. Республика өнчүзүнүң дугайында медээ чарлаары дээрге күш-ажылдың ниити эвилел хуваалдазынга киржиринден ойталаашкын кылдыр билир болза канчап-даа таарышпас. Чок, харын-даа тускай догуннаан республикаларның экономиктиг эвилелиниң хемчээлинге республикалар аразының ажыл-агый харылзаалары ооң киржикчилериниң чаагай чоруун хандырарының кол негелдези болу бээр. Бистиң амгы байдалдарывыста, кажан чылда саң-хөө хөреңгизиниң чедишпези 400 млн. рубль болуп турда, улус ажыл-агыйын бодувус акшаландырар дээр болзувусса, чогум-на ол хире акша чедишпес турда, күрүне суверенитединиң дугайын чугаалаары эрте азы мырыңай мугулайзымаар деп кым-бир кижи бодаар чадавас боор. Ындыг сезигде чамдык барымдаа бар болбайн. Харын мырыңай, сөөлгү ийи чылда республикада материалдыг бүдүрүлге кудулап турар, дотация болгаш бюджет чедишпези өзүп, акшаны немей үндүрери көвүдеп орар. Ынчалза-даа мындыг чүүлдү кичээнгейге алыр апаар: өнчү дугайында, чер дугайында, тус черниң бот-башкартынылгазының дугайында эвилел хоойлулары кандыг-чүү-даа болза, автономнуг республикаларга болгаш өске-даа тургузугларга бодунуң девискээринге өнчү эргезин берген, ынчангаш бис ол эргени бодувустуң республика хоойлуларывыска быжыглаар болгаш хөгжүдер ужурлуг бис. Эвилел болгаш Россия чазактары автономнуг национал тургузугларга өнчү эргезин шилчидип бергеш, ук девискээрлерниң бюджеттерин эгидилге чок деткиир хүлээлгелеринден ойталап турар (ол чогум тургуп база болур) дээрзин тода билген турар ужурлуг бис. Девискээрниң курлавырларының бүгү хевирлери республика өнчүзү болуп шилчиирин чарлап тура, республикага экономиктиг деткимче бээрниң механизминиң үревези, чүгле бодунуң девискээриниң эрге-ажыктарын бодап чыдывытпазы, регион хереглелдерин долузу-биле барымдаалаары база оларны хандырарынга Тываның ролюн калбартыры [illegible] чугула.

Чаартынган Россия федеративтиг республика чаңгыс [illegible] күрүне болур дээрзин барымдаалаары эргежок чугула. Күрүнениң бүгү структуразын тургузуп турар принциптиң чогум-на ол. Өскээр чугаалаарга, эрге негелде болза, федеративтиг күрүне боду [illegible] чогуур сорулгалар болур. Федерацияның кежигүннери болгаш оларның күрүне суверенитеди эвес.

Бөгүнгү автономнуг республикалар амгы эргелерин боттарынга арттырар болгаш бот-тодаргайлаттынар база бот-башкартынар хамаатылар ниитилежилгелериниң немелде эргелерин, соң иштинде долузу-биле башкаланып эргени алыр.

Декларацияның төлевилели тодаргай концепцияга, ону боттандырарының перспективазын тода билиринче үндезилеттинген турар апаар. Ол [illegible] херегледеринге үндезилеттинмес болза чогуур.

Амгы үе-чадада эң не чугула, ону келген айтырыгларны [illegible] Декларация төлевилелиниң чүүлдеринге оларны канчаар шиитпирлээрин айтыр. Оларның сорулгазы — ам бар болуп турар күрүне иштиниң харылзааларынга быжыг, идегелдиг эрге-хоойлу үндезинин хандырары. Тываның хөй националдыг чонунуң эргелерин, хамаатыларның эргелерин хандырары, оон-биле кады планнаттынган экономиктиг чаартылгаларга эргежок чугула байдалдарны тургузары.

РСФСР-ниң составында республиканың эрге-чагырга органнарының бүрүн эргелери ажыл-агыйның негелдези, кижилерниң эрге-ажыктары, бүдүрүлгелерниң эрге-ажыктары-биле тодаргайлаттынар ужурлуг. Национал дылды, культураны хөгжүдериниң калбак аргаларын Тыва ажыглаш турары маргылдаа чок, ынчалза-даа суверенитет деп билиишкинниң девискээрниң экономиктиг укладының онзагай чүүлдери-биле холбаан херээ чок болду бе. Республика органнары экономиктиг хөгжүлдениң айтырыгларын шиитпирлээрин быжыглаар, бюджет, үндүрүт политиказы-биле, өртектер таарыштырылгазы база улус ажыл-агый комплекизинде структурлуг шимчээшкиннер-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр кылдыр.

Тываның экономиказын ниити россия болгаш ниити-эвилел рыногунче идепкейлиг киириштирбээнде, оон көдүрлүрү берге. Чаңгыс аай принциптериниң хемчээлинге өске регионнар-биле дугуруштунган хөделиишкиннер эргежок чугула. Эрге-ажыктарның маңаа дүүштүрүлгези кергээлерге, экономиктиг политиканы [illegible] ажылдап кылырынга үнде-[illegible] эвилелден болур.

Күрүне суверенитедин Тыва АССР-ниң ам [illegible] боор турар Конституциязында быжыглаттынындан хамаарылга чокка, Россия Федерациязында-даа, ССР Эвилелинде-даа эрге-чагырганы [illegible] төптен боттандырарының тодаргай илереттинер политиказы тургустунуп келген. Моон ужурунда [illegible] болгаш Эвилел база Федерацияның кежигүннериниң бүрүн эргелериниң кызыгаарларын төп органнар боттары тускайлаң тургузуп турган. Тываның чарлаар турары күрүне суверенитеди ол чурумну шуут өскертир турар. Бирги ээлчегде РСФСР-же болгаш ССР Эвилелинче кандыг-кандыг бүрүн эргелерни республиканың дамчыдып бээрин ылап тодарадырын саналдап турар. Бо сорулганы ниитилээн биле хевирлеп тургузуушаан, Декларация төлевилелин улам тодаргайлаарын негеп турар кол-кол туруштарны тодараткан. Ол чүүлдер болза: күрүне тургузуун бот-тускайлаң шилип алыр эргези, аңаа Эвилелдиң болгаш Федерацияның иштинге бот-тодараттынар эргези база хамааржыр. ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң эргелеринге бодаарга чогуур бүрүн эргелер хемчээлинге республиканың эргелериниң бирги черге-лиг болуру, хамаатыларның өнчүзүнге болгаш тывынгыр ажылдаарынга хамаарыштыр күрүне политиказы, Тываның эргелеринге болгаш дүрүм ёзугаар эрге-ажыктарынга хамааржыр маргылдаалыг айтырыгларны шиитпирлээр талазы-биле көрдүнгеп ажыл-чорудулга. Ынчангаш бүрүн эргелерни «адаандан үстүнче» дамчыдып бээриниң демократтыг принциптерин херек кырынга боттандырып турары ол.

Ындыг чурум Тываның тускай күрүне боор аңгылаңы бээрин азы РСФСР-ден болгаш ССР Эвилелинден шуут үне бээрин көрбейн турарын онзалап айтыры чугула. Тыва бодунуң төөгүлүг хөгжүлдезиниң байдалдарының ужурунда Эвилел болгаш РСФСР-биле политиктиг, экономиктиг болгаш культура харылзааларын тударынга сонуургалдыг. Маңаа холбаштыр Россия Федерациязының болгаш ССР Эвилелиниң составынга Тываның эки тура-биле бактаап турарын тодаргайы-биле медеглеп турар. Ынчангаш бистиң туружувус болза, РСФСР-ниң составындан үнери болгаш Тываны эвилелдешкен республика кылдыр чарлаары эвес, а бир талазында, Тываның болгаш өске талазында, Россия Федерациязының база ССР Эвилелиниң аразында бот-боттарын [illegible] харылзааларының принциптерин үндезини-биле өскертири боор турар.

Бо угланыышкынга эвилел деңнелинге баштайгы улуг базымны кылган болгаш бис маңаа тодаргай эрге-хоойлуларлыг болган бис. Эргелерни болгаш бүрүн эргелерни аңгылаар дугайында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган Хоойлузунда автономнуг республикаларны ССРЭ-ниң кежигүннери бирээр чугаалаарга, эвилел керээзинге бүрүн эргелиг киржикчилери кылдыр хүлээп көрген. Ынчангаш автономнуг республикалар, Тыва АССР РСФСР-ниң составынга кирбээн эвилелдешкен республикалар-биле бир дөмей, деп эргени алган.

Республиканың чаа адын Декларация төлевилелинде саналдап киирген. Чугаа болза чүгле ат солуурунуң дугайында эвес, республика статузунуң, ооң күрүне тургузуунуң дугайында боор турар. Бо айтырыгны Конституция комиссиязынга болгаш Дээди Советтиң Президиумунга чугаалажып турар үеде улуг сонуургалдыг болдурган болгаш янзы-бүрү бодалдар илереттинип турган. Саналдап киирген чаа аттар шупту беш янзы болган: 1) Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республика (амгы атты хевээр арттырганы); 2) Тыва Совет Республика азы Совет Тыва Республика; 3) Тыва Социалистиг Республика; 4) Тыва Совет Социалистиг Республика; 5) Тыва Республика.

Республиканың ам алыр статузун, ооң эргелерин болгаш бүрүн эргелерин өңнүг шын илередип турар ат болза, «Тыва Совет Социалистиг Республика» деп ат болур деп түңнелге чугаалажып көрүүшкүнүң киржикчилериниң хөй нуруузу келген. Ооң-биле Тываның РСФСР-ниң болгаш ССР Эвилелиниң составында өске-даа Совет Социалистиг Республикалар-биле кады кирип, деңге эргелерлиг боор турарын база катап бадыткаан. Ол атка «совет» болгаш «социалистиг» деп сөстерниң кирип турары дээрге чаңчылчаан чүүлдүң демдээ деп чүвечин база демдеглээн. Аттарны идеологияжыдар чүве бистиң утаан-медерелививисте быжыгланган, ол кылдуунда хөй шуугаазын боор. Оон уткалы мындыг: бир эвес «совет» деп сөстү ап каартар болза, Советке удур апарган ышкаш сагындырар, бир эвес «социалистиг» деп сөстү ап каартар болза, социализмни көрбес дээни ол ышкаш апаар. Амыдыралда боттуг бадыткаашкын чок символикадан чайгаар үе келгеш «Автономнуг республика» деп ийи сөстү кожуп каарга, эрге-хоойлу талазы-биле тодаргай эвес харын-даа чөрүлдээлиг болгу дег. Автономия дээрге херек кырында тус черниң бот-эргелелин ажыл-агыйны тускайлаң чорудары [illegible] утказы, ол хөй чүс чыл төөгүлүг «республика» деп билиишкин-биле дүүшпес. Ынчангаш аттарның чаа вариантыларын кичээнгейлиг өөренип көргеш, болур, ынчалза-даа ийи — «Тыва Республика» деп атты саналдаары чугула болгу дег. Россия Федерациязы деп билиишкинни автономнуг республикаларның федеративтиг республиказы кылдыр эвес, а бот-тускайлаң республикаларның каттыжыышкыны кылдыр билип алырынга ол чоптуг болуп турар.

Тываның суверенитеди ооң хөй националдыг күрүне болуп, экономика, культура талазы-биле хөгжүдүрүнүң болгаш улам ылап доктаадыышкынның эргежок чугула болгаш дүрүм ёзугаар негелдези кылдыр көөр апаар. Суверенитетти бадыткаарын болгаш быжыглаарын дамчыштыр республиканың чурттакчы кижи бүрүзүнге төлептиг амыдыралдың, культуразын хостуг хөгжүдер болгаш төрээн дылын ажыглаар чарылбас эргени магадылаар.

Бир эвес күрүне суверенитединиң янзы-бүрү айтырыгларын Декларация төлевилелинде дараалаштыр киирерни кичээнгейни угландырар болза, республика хамаатыларының эргелерин камгалаарын эскерип берге эвес. Улуг эвес хемчээлдиг тексте безин «чону» интернационалчылдың, политиктиг, экономиктиг, социал болгаш культура амыдыралының бүгү-ле адырларынга, ангы-ызыгуурундан, социал болгаш эт-хөреңги байдалындан, национал болгаш өске-даа чүүлдерден хамаарылга чокка күрүне база ниитилел ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга кижи бүрүзүнүң деңге эргелиниң дугайында бодалды үш катап киирип турар. Күрүнениң тускай догуннаашкынын бактаадып чарлаары националдар аразынга өжээннежилге өскүдеринге ажыглап болбас, ону чүгле кижилер аразынга чөпшээрежилгени, [illegible] чорукту база [illegible] быжыглаарынга баштыткап негелдени амгы чүүл кылдыр көргүскен.

(Уланчызы 2-ги арында).

СЕССИЯНЫҢ АЖЫЛЫНЫҢ ҮЕЗИНДЕ ХУРАЛДААР ЗАЛДА. Олдар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫ

РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының сентябрь 19-та болган хуралынга депутаттар бадылаашкынының хөй кезии-биле ССРЭ-ниң чазаан дүжүрер дугайында кыйгырыгны хүлээп алган. Ол кыйгырыгны депутаттар кижилериниң аттарын барымдаалап, тус-тус таптап бадылаан. Кыйгырыгга депутаттарның киирген саналдарын өөренип көрүп тургаш, ам-даа чедир ажылдап кылыры редакция комиссиязынга дааскан.

Бо айтырыгны чугаалажып турар депутаттарның саналдары аңгы-аңгы болган. Депутат С. М. Шахрай Н. И. Рыжковтуң чазаа чуртту берге байдалдан ушту шыдавас, Россияның суверенитедин хандырып бербес болгаш чоннуң идегелин оскунган деп чугаалаан.

Санал берген өске депутаттар чурттуң [illegible] бир дугаар боол турар чазаны [illegible] чорук дугайында айтырыгның [illegible], политиктиг болгаш өске-даа үндезиннеринге доктаап турганнар. [illegible] дүжүрүп каастар болза, чуртта ниити байдал улам дорайтай бээр деп-даа саналдар үнүп турган.

Сессия оон аңгыда ийи документини хүлээп алган. Чернобыль АЭС-ке болган аварияның уржуктарын чок болдурар дугайында доктаалды хүлээп алгаш, ол айтырыг талазы-биле РСФСР-ниң чазааның чанында тускай комитетти тургускан.

Депутаттар В. И. Калинин РСФСР-ниң кадык камгалалынга соңгуур дугайында айтырыгны дүрген шиитпирлээн.

«РСФСР-ниң солуннарының дугайында» айтырыгны чугаалажып тура, «Советская Россия» солунунуң редакторы В. В. Чикинни солуур деп шиитпир хүлээп алдынган. Россия Федерациязының Дээди Совединиң солуннары бо чылдың октябрь айдан эгелеп үнүп эгелээр.

Хуралдың түңнелинде 50 улус депутадының саналы-биле ноябрь 7-ниң байырлалынга киржиринден ойталаарынче кыйгырган кыйгырыгны сессия хүлээп алган.

Сессия ажылын уламчылап турар.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

Эът болгаш эъттен кылган продуктуларны күрүне фондузунга [illegible] ССРЭ-ниң чазаа материал [illegible] «Волга» дээр чиик машиналарны, чүък машиналарын, автобустарны, тракторларны база оон өске-даа техниканы садар.

Эът дужаар планын сентябрь, октябрь айларда күүседипкен эвилелдешкен республикаларга ол техниканы 20 хонук хуусаада чорудуп бээр.

Республиканың партия организациязының соңгулдалыг органнарын тургузарын белеткээр талазы-биле комиссияда

РСФСР-ниң Компартиязынга республика организа[illegible]

[illegible]

Телефоннар: 2 22-56; 2 24-76. 2 21-56;

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязы

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Националдар [illegible] харылзааларны [illegible] рер, чамдык националдарны өскелеринге [illegible] рар, национал [illegible] [illegible]

ниңге болган хаая эвес черүлдээлер, специалистерниң болгаш мергежилдиг [illegible] [illegible] рары тодаргай көстүп турар. Чүгле сырый каттышкан [illegible]

[illegible] чугаалап турар [illegible]

Амгы [illegible] Тываның күрүне [illegible] [illegible] — Тыва АССР-ниң [illegible] депутаттарының [illegible]

Тываның [illegible]

чагырганы бүрүнү-биле быжыглааны, а чоннуң ому[illegible] медеглел кылыр болгаш чүве чугаалаар эргени республиканың Дээди Совединге бергениң күрүне [illegible] [illegible] организацияларында.

оон иштинде СЭКП-те база кандыг-даа албан-хүлээлделер-биле дакпырлаарын болдурбас дугайында айтырыгда ол илереттинген. Ындыг көрүүшкүнү РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң [illegible] [illegible] Чүгле болза [illegible] тодаргай болгаш [illegible] дугайында чорупт турган а республика амыдыралының [illegible]

тырыгларының талазы-биле, улуг ажыл-агыйның хөгжүдер талазы-биле шиитпирлер ажылдап кылырда, сонуургалдыг бүгү-ле талаларның киржилгези-биле консультациялар болгаш дискуссиялар чорудар практиканы ажыглаары чогумчалыг болгу дег.

Декларация төлевилелиниң киириилдезинде бодунуң [illegible] республиканың [illegible] күрүне эрге-халарганың бүрүнү-биле холга алыр дээн күзел соруунуң болгаш чүткүлүнүң дугайында негелдени киирген

чүве. Декларацияның төлевилелин чоп чугаалажып көргениниң, күрүне кылдыр тускай догуннаашкынны чарлаарының чогумчалыын бадыткап көргениниң түп нелинде, чүгле ынчан Дээди Совет ындыг меделгелди кылыр маргыш чок эргени ап болуру билдингир болгай. Бо талазы-биле бисте дуржулга-даа, методика-даа чок Сессияга чугаалажып көргениниң соонда, Декларацияның төлевилелин [illegible] [illegible] [illegible] чугаалажыр

кылдыр Тыва АССР-ниң депутат бүрүзүнге даалга бериш каар болзувусса, шын кылганывыс ол деп бодаар мен. Чугаалажылгакыны түңнелдерин өөренип көрүп турган, октябрь-ноябрьда Дээди Советтиң дөртку се[illegible] [illegible] Декларацияның төлевилелиниң талазы-биле шиитпирин хүлээп алгаш Россия Федерациязының болгаш ССР Эвилелиниң составынга долу эргелиг [illegible] [illegible] [illegible] эргезиниң дугайын ынчан [illegible]

• • •

СЕССИЯНЫҢ ЧАПСАР УЕЗИНДЕ БОЛУК ДЕПУТАТТАР. [redacted]

Тыва АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин чугаалажып көрүп тура, сентябрь 20-де элээн хөй депутаттар санал-оналын бергеннер.

Дээди Совет коргуг чугула документиниң төлевилелин сессияга чугаалажып көөрү-биле киирген дээр деп, депутат **Н. А. Ондар** чугаалаан. Ол [illegible] бистер, депутаттар [illegible] харыыс[illegible] бис. Төлевилелди хөй удаа эдип-чазап келгеш, бо вариантызынга доктааган.

Н. А. Ондар Декларация төлевилелиниң чамдык пункттуларынга хамаарыштыр бодунуң сумелерин база чугаалаан. Сессияга киргенивис соонда Декларацияны республиканың чону чугаалажып көөрү-биле солуннарга парлаар болгай. Декларация боттаныр эгелей бээрге, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг идиглиг бээри ол демдеглээн.

Депутат К. А. Бичелдейден бижимел дилег киирген. Аңаа сөстү бээрин депутаттар чөпшээрешкен.

Декларация төлевилелиниң талазы-биле бодунуң вариантызын депутат **К. А. Бичелдей** илегей таныштырган. Президиумнуң кииргени төлевилелге оон варианты [illegible] а харын аңаа немелге. Олар бот-боттары-биле харылзашпак деп ол чугаалааш, Тыва АССР-ниң национал күрүне суверенитединиң дугайында Декларация төлевилелин дээрин саналдаан.

Декларацияның [illegible] [illegible] вариантызын саналдарын депутаттардан ол [illegible] Чон чугаалажып көөрү-биле ийи вариантызын [illegible] солуннарга парлаар ужурлуг деп, ол чугаалаан. Республиканың адын Тыва республика азы Республика Тыва дээрин ол саналдаан.

Чалаткаңнарга каңчаар сес бээриниң талазы-биле 3 азы 5 депутат соонда 1 чалаткаңга сөс бээр деп айтырыг тургустунуп келген. Ону хурал даргазы боду шиитпирлээрин депутаттар сүмелээн.

Чугаалажыр айтырыгның чугулазын барымдаалааш, 13 кижи составтыг редакция комиссиязын тургускан. Комиссияның даргазынга **Б. А. Конуспаевти** соңгаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң үшкү сессиязының [illegible] хуралы 14 шакта эгелээн.

Бистиң республиканың амыдыралынга таваржыр чугула документини чугаалажып турарын депутат. [illegible] [illegible] **Э. С. Доңгак** саналынга чугаалаан. Президиумнуң киирген болгаш депутат К. А. Бичелдейниң саналдары Декларация төлевилелиниң вариантыларынга хамаарыштыр чамдык бодалдарын ол чугаалаан.

ССРЭ-ниң улус депутаты, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тутуг болгаш архитектура талазы-биле комитединиң [illegible] **Ю. Т. Комаров** бодунуң саналынга Декларация төлевилелинге хамаарылгалыг Дээди Советке [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] турарын ол чугаалаан.

Экономикага дөрт харылзааларже чер-черлерле шилчип турар. Декларацияны хүлээп алырын деткиир херек. Ооң кол сорулгазы — [illegible] сөөк-язызы, национал хамаарылгазы кы[illegible] [illegible] чурттап турар бүгү чоннуң чөпшээрежилгезин, эптежилгезин чедип алыры деп, депутат демдеглээн.

Националдар аразында чөрүлдээлерлиг бо үеде суверенитет дугайында Декларацияны хүлээп алыры улуг ужур-дузалыг. Суверенитет [illegible] [illegible] хамаарышпас чорук, дөрт харылзааларже шилчиир. Ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] шовинизмни болдурбас. Ынчангаш ха[illegible] чөпшээрежилгени тургузарынга дузалыг ол. Татарияның күрүне дылы кылдыр 2 дылды хүлээп алганының дуржулгазын ол демдеглээн.

Декларация төлевилелин бүгү чон чугаалажып көөрүнарын, ооң механизмин база чогуп депутат Комаров чугаалаан.

Бии-Хем районнуң [illegible] улус депутады **К. А. Маспык-оол** бодунуң саналынга чуртта хамаарышпас күрүнелер тургустунганын, Федерацияның иштинге бата хамаарылгалыг 15 республика тургустунар-дыр деп чугаалаан. Суверенитет [illegible] [illegible] чедиишкин болур. Консолидация [illegible] [illegible] хөйлу херек. Мос[illegible] [illegible], Декларацияны хүлээп алырынга далашпас ажы бар бе деп, депутат айтыраан.

Тожу район Совединиң даргазы, район Совединиң депутады **Д. Х. Мылдык** бодунуң саналынга Тыва Совет Социалистиг Республика деп Тываны адаарын, Декларация төлевилелинге хамаарыштыр чамдык бодалдарын база чугаалаан.

Депутат **Г. Я. Эпп** сөс алган:

— Мен бодумну ССРЭ хамаатызы [illegible] деп бодап чоруур мен. Бистиң бар чыдар оруувусту билбейн тур мен. Хүн келген тудум догуйтап бар чор. Бүгү байдалды [illegible] [illegible] болза эки. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Экономика талазы-биле чыдып каап турар бис. Ооң [illegible] байдал нарындап турар. Мен бодап турарым-биле [illegible] Прибалтика республикаларының байдалы [illegible] [illegible] Оон чүге өөренип болбас деп. Бисте кадрлар чок. Ол эң-не четпес чүүл-дүр. Декларацияга хамаарыштыр айтырыгларым бар. Суверенитет бирги вариантызын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Кандыг составтыг [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Бистер ам россиянилар бис. Рынок экономиказы бистерни каттыштырар. Шаталиннин вариантызын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] херек. Бичелдейниң киирген вариантызының беш дугаар чүүлүн [illegible] алыр болза, [illegible] апаар. Ам чүгле [illegible] херек. Дээди Советтиң болгаш Бичелдейниң киирген ийи вариантылар-

ны үнделин кылдыр хүлээп алыр. Ынчангаш чоңга чугаалажыры-биле киирген херээ чок. Дүрген хүлээп алыр херек. Солуннарга чарлавас. Депутаттар, бистер, боттарывыс чоңга таныштырар ужурлуг бис.

Залдан депутат **Д. Б. Кара-Сал**:

— Бо чугаалажып турар айтырыг талазы-биле РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин бир-ле чүве чугаалаар боор, ону дыңнаар деп санал бар.

Депутат **Г. Ч. Ширшин**:

— Мен бодап турарымга кандыг декларация хүлээп алыр бис, ону күүседир апаар. Республиканың партия [illegible] [illegible] [illegible] документ-биле чеп[illegible] апаар. Ол талазы-биле мындыг айтырыг тургустунуп келир. Бисте Декларация херек бе? Херек. Чүге? Чүсе дээрге, бирээде, эрге-хоойлулуг күрүнени тургузуп турар-дыр бис. [illegible] [illegible] [illegible] бис. Бо бүгү [illegible] 1985 [illegible] [illegible] болган. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

Оон соонда ийи вариан[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] депутаттар бадылаан. Ынчан[illegible] чедир кылырын комиссияга даасткан.

Нарын айтырыг — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламент төлевилелиниң дугайында илеткелди депутат **М. С. Козлов** кылган.

Депутат Г. Я. Эпп:

— Депутаттарның чугаалап турарын бижип турар бе?

Козлов:

— Ийе, магнитофонда бижидип ап турар бис. Секретариат база бижип турар.

Эпп:

— Бо Регламентиниң 103 дугаар чүүлүнүң ийи дугаар эгеде чажыт болгаш ажык бадылаашкын деп айыткан. Мээң саналым болза, чажыт бадылаар [illegible] мен. Ооң башка кымның [illegible] бадылаан турганы билдинмейн турар-дыр.

Ооң соонда Регламент төлевилелиниң талазы-биле редакция комиссиязын хүлээп алган. Ооң даргазынга депутат **В. Д. Хеймер-оол** соңгуткан.

Депутат **Мардеха**:

— Депутаттарны адаарда оларның албан-дужаалын айытпайн, а соңгуттурган округтарын бижиирин саналдадым.

Депутат **Конуспаев**:

— Доктаамал комиссиялар даргаларын хостаар [illegible] болгай. Ам каш кижи хостаттырганыл?

Козлов:

— Амдызында [illegible] кижи хостаттырган. Депутат В. С. Салчак ажылдап кирипкен. Ийи комиссия даргазы билдириишкиннерин киирген.

Эпп:

— Доктаамал комиссиялар дугайында хоойлу чедир ажылдаттынмайн турар. Бистиң киирген саналывысты чүге киирбейн турарыл? Дээди Советтиң бюджединде чеже акшаның бир хо[illegible] [illegible] [illegible] турарыл?

Козлов:

— Хоойлунуң 25, 26 дугаар чүүлдеринде көрдүнгени бүдүвүр төлеп берип турар. Хоойлуда шупту көрдүнген.

Депутат **В. С. Кажин-оол**:

— Бөлүк депутаттардан негелде киирген. Ону Министрлер Чөвүлелинге адрестап, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Ажык чарлаг чоруктуң, хамаатыларның эргелериниң болгаш чагаа[illegible] талазы-биле комиссиязы республика ти[illegible] тудуунуң [illegible] чорул турарының талазы-биле айтырыгны тургускан. Ону каяа дужаарының хуусаазын мында айтырыг. Ол негелдени күүседири-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат Ш. Д. Ооржакка чагааны берген.

База бир негелдени бөлүк депутаттар киирген. Хемчик[illegible] талазында [illegible] трасса[illegible] [illegible] [illegible] тур[illegible] [illegible] Ам [illegible] [illegible] Ону дүрген дообарын [illegible] Ол чагааны база Министрлер Чөвүлелинге дамчыткан.

Дараазында депутат В. С. Кажин-оолдуң киирген [illegible] Тыва АССР-ниң депутат сессиязынга чугаалажыр хүн айтырыгларын бадылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «Республикада кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында» доктаалының күүселдезиниң талазы-биле Министрлер Чөвүлелиниң илеткелин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак кылган. (Илеткелди солунуң дараазында номеринге парлаар).

• • •

Оон соонда Тыва АССР-ниң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш корум-чурум талазы-биле доктаамал комиссиязының даргазының оралакчызы депутат Н. А. Ондар эдеринчи илеткел кылган.

Республикада кем-херек үүлгедиишкини-биле демиселди күштелдирер талазы-биле сонгаарладып болбас хемчеглер дугайында доктаалды, хемчеглерни күүседир талазы-биле чамдык ажылдарны бистиң комиссия чоруткан. Эң ылаңгыя Дээди Советке чогуур документилерни кииргилээн бис. Оон аңгыда Москваже база дилег киирген бис. Ооң харыызы — тайылбырны алдывыс. Ынчаарга ам комиссияның бодалы чүл дизе, Тыва АССР-ге бо девискээрниң онзагай байдалын өөренип көрүп тургаш, хоойлулар хүлээп алыр болза эки. Ону хоойлу чөпшээреп турар.

Мурнуку сессияның шиитпиринде бистерни, депутаттарны, боттарының округтарынга барып, кем-херек үүлгедиин авээжедир талазы-биле боттуг ажылдарны чорутсун дээн. Дыка хөй депутаттар, чижээлээрге В. С. Биче-оол, Н. А. Жоголь, Э. С. Доңгак болгаш өскелер-даа коллективтерге, чоннуң нийти хуралдарынга барып, чүве чугаалап, ажылды чорутканнар. Ындыг депутаттар боттарының кылган ажылдарының дугайында отчёттарын бергилээн, саналдарын кииргилээн.

Дараазында Н. А. Ондар республиканың Дээди Совединиң чамдык комиссиялары — К. А. Бичелдей, Н. Ч. Саая, В. Х. Сүге-Маадыр оларның удурткан комиссиялар хемчеглерни боттандырар талазы-биле шоолуг ажыл кылбаанын айыткан. Ниитизи-биле комиссиялар Дээди Советтиң шиитпирин контрольга албаан. «Боттарының кылган ажылының талазы-биле 5 комиссия бижик киирген.

Оон аңгыда республикадан орус дылдыг улустуң үнүп чоруп турарының чылдагаанын база тодарадыр дээн. Бо ажылды кылган. Колда чылдагааны болза, социал талазы-биле айтырыглар болган.

Кем-херек үүлгедии-биле демиселди күштелдирер сорулга-биле республикага таныыл албаның ротазын киирип эккээр дээн болгай. 100 кижи кээр ужурлуг. Ынчалза-даа оларны хүлээп алырынга белен эвес бис. Эң ылаңгыя оларның чурттаар оран-бажыңы белеткеттинмээн. Бо талазы-биле харысалгалыг эштер ийи удаа чыылгаш-даа, айтырыгны шиитпирлеп чадааш.

База бир чугула айтырыг бисте милицияның ортумак школазын ажыдарын киирген. Аңаа хөй акша чарыгы херек апаар-дыр дээш ону база ажытпаан. Ол айтырыгны шиитпирлеп турда, министр эш В. Б. Кара-Сал ажылдап ажытпас дээр дугайында бодунуң сөзүн чугаалаваан. А республиканың Министрлер Чөвүлели ол талазы-биле доктаалды хүлээп алган болгай.

Кем-херек үүлгедии-биле демиселди күштелдирер хемчеглерни боттандырар талазы-биле райкүүскомнар база республиканың чогуур комитеттери болгаш ведомстволары база-ла дээштиг ажыл чорутпаан. Милиция ажылдакчыларынга райкүүскомнар немей бажыңнар бербээн. Школаларда мастерскаялар немей ажыттынмаан.

Республиканың Иштики херектер министерствозу Дээди Советтиң доктаалын күүседир талазы-биле конкретчи ажылдап келген. Эң ылаңгыя ажытпаан кем-херектерниң саны өзүп, көвүдей турар. Бажың оорлаар чоруу көвүдээн. Бистер Улуг-Хем районга байдалды хынадывыс. Уттуушкуннерниң чүгле дерттүг [illegible] тыптып турар. Кем-херек үүлгеткен 224 кижи алаа хостуг чоруп турар-дыр. Истелге органнары ажыл чылдыр, херекти тыппас чоруктар бар дээрзинин дугайында хомудалдар Кызыл хоорайда, Ак-Довуракта, Чаа-Хөл кожууннуң [illegible] бар. Ынчан

гаш Иштики херектер министерствозу кем-херек үүлгедии-биле демиселге организакчы болур ужурлуг.

Дээди Советке мурнунда милицияның тускай кезээн Тывага эккелгенинге хамаарыштыр айтырыгны депутаттар көдүрүп турган чүве. Оларны республиканың ИХМ-ниң талазындан контрольдавайн турганы шын. Оон түңнелинде олар боттары корум-чурумну үрээн таварылгалар бар.

Милиция органнарын черле чоокку үеде эле көөр, кадрлар талазы-биле ажыл чорудар тускай комиссияны тургузар болза эки.

Н. А. Ондар оон аңгыда республикада суд органнарының ажылынга база доктааган. Таңды, Эрзин район судтарының көрген херектери шын эвес болган. Кем-херек үүлгедикчилериниң чиик көөр таварылгалар бар.

Илеткелчи бодунуң чугаазының түңнелинде кем-херек үүлгедии-биле шыңгыы демиселге кедээ Советтерниң, депутаттарның ролюнга доктаагаш, комиссияның мурнундан оларны кыйгырган.

Депутат **Г. Я. Эпп** кем-херек үүлгедириниң 48 херээн истелге органнары чажырыпканын Москвадан келген комиссия илереткен дээрзин, ол ышкаш Шамбалыгга малчын өг-бүлени дерзии өзубиле өлүрген улусту канчанганыл, Кызылга болгулаан митингилерге улустуң киргени санал-оналдарының дугайын айтырган.

Орта республика прокурору С. С. Зотов харылаан. Эң ылаңгыя Шамбалыгга ол дерзии өлүрүүшкүнү үүлгеткеннерни судтааның ол дугайын солунга бижээнин дыңнаткан.

Илеткел база эдеринчи илеткел талазы-биле санал-оналдарны Тыва АССР-ниң иштики херектер министри **В. Б. Кара-Сал** эгелээн.

— Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалын база хемчеглерни күүседир талазы-биле ажылдарны кылган бис. Пункт бүрүзүн харылаар улусту тургускан — деп, ол саналын эгелээн. Эң ылаңгыя сөөлгү үеде Кызылда оорлаар чоруктарны элээн илередип, тып турар апарганын министр дыңнаткан. 600 ажыг киржикчилиг 200 ажыг бөлүктү тудуп илереткен.

Бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның күсели-биле 60 кижини Кызылда таныыл албанында киирген. Тускай ажылдыг, 25 кижилиг отрядты бодувустуң ажылдакчыларывыстан тургускан. Ол отряд ам ажылдап турар. Участок төлээлери база республикада немешкен.

Оон ыңай оратор кем-херек үүлгедии-биле демиселде бергелерге доктааган. Эң ылаңгыя Кызылга милицияның ортумак школазын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] РСФСР-ниң ИХМ-ниң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] милицияның ортумак [illegible] [illegible] [illegible] улусту хөйнү чорудуп.

Хоорай автобустарынга корум-чурумну тударын біле оларны радиожадер-биле айтырыг бар. Ол талазы-биле дериг-херекселдерни база 35 сигналды садып алганын министр депутаттарга дыңнаткаш, оларны четтик тургузары-биле ажылдап турарын чугаалаан.

Амгы үеде милиция органнарының контролунда хемчеглерниң пункт бүрүзү турупт турар.

Тывага келген милицияның онза даалгалыг кезээнге хамаарыштыр база чамдык кем-херектерни чажырыпкан дээр хевирлиг айтырыгларга харылап[illegible] В. Б. Кара-Сал болза, бисте келген [illegible] [illegible] чаңгыс-даа кижи чогуп оларлан 7 кижи боттары кем-херек үүлгеткенин тапкан база милиция ажылдакчыларының талазындан кем-херек үүлгедиин чажырар таварылга турбаанын дыңнаткан.

«Тыва [illegible]» [illegible] [illegible] депутат **Н. А. Жоголь** республикада кургусканы база хамаатыларның [illegible] [illegible] оорлаар чоруу көвүдеп турарын сагышсырап чугаалаан. Совхозтарда [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] а херек [illegible] рында ажылдап турарлар эвээш. Олар кайда, [illegible]

кылып турарыл? Ажыл чок улус хөй.

Республикада кем-херек үүлгедириниң бир янзызы бар. Малчыннарның коданнаринга сорлар келгеш, муңгу малды [illegible] көрүп турда-ла, быжыл алгаш өөп алыр апарганнар. Ону канчаарыл? Ынчангаш эң-не [illegible] хемчеглерни хүлээп алыры чугула дээрзин ол саналдаан.

Кызыл райкүүскомунуң даргазының оралакчызы депутат **Э. Х. Ооржак** бодунуң чугаазынга Хову-Аксында амгы байдалга доктааган. Оон көжүп чораан улус бажыңнарын арттырып алгылаан. Дужаавааан. Ындыг чорук Ак-Довуракта, Шагаан-Арыгда база бар. Кызыл районнуң төвү — Каа-Хем суурда база таварышкылаар. Республика найысылалында база бар боор деп бодалын ол илереткеш, черле бажыңнарны шак ынчалдыр броньнап арттырарын соксадырын ол саналдаан.

Улусчу депутат **В. П. Сургутанов** кем-херек үүлгединиң талазы-биле милицияның парлалга төвүнүң медээлерин шүгүмчүлээш, олар тода, билдингир эвес бооп турарын, бир-бир бодаарга, ындыг чоруктарны чымчадыр-даа хевирлиг дээрзин айыткан.

— Бистиң республикада кем-херек үүлгедии сөөлгү үеде чаварлып турары акидир. Аңаа бистиң депутаттарның киирген үлүү база бар боор — деп, респотребсоюзтуң баштаар черинин даргазы депутат **Х. Д. Монгуш** чугаазын эгелээн. Коллектив аныяктар-биле ажылды күштелдирип, тудугда интернационалчы бир бригаданы организастааш, мында аныяктарны өөредип турарын, олар кызымак чорууп көргүскенин ол чугаалаан.

Ол ышкаш Новосибирскиде тыва студентилер-биле ужуражып, оларның өөренип, чурттап турарын сонуургааныч, өске студентилерниң ажылдакчыларның талазындан шовинисчи чорук-чогуп, садыг шүгүму-биле өөренип турарларның бажыңнары-биле чугаалашканың депутат дыңнаткан.

Бо чүүлдер-биле кады национал харылзааларда тургустунуп келген чамдык фактыларга ол доктааган. Бараан сөөртүрү бергедеп турар. Чамдык черлерже чолаачылар шуут ыңайпастаан. Эң ылаңгыя Сүт-Хөлче ындыг. Ол дугайында чугаа болбайн турарын ол эскерген. Амгы үеде Абаканда дүрген үрелир 20 вагон чүък бар. Төптен бараан алыры дыка шаптараазыныг апарган. Келир чылда херек бараан фондузунуң чүгле 30 хуузун Москвадан респотребсоюз чөпшээредип алган. Ол ышкаш рынокче шилчилге база дыка улуг салдарлыг боор турар.

Бистен көжүп чорупт турар орус дылдыг улус Саян артынга баргаш, чораан чылдагааның бир янзы, а моон чорупт турда айтыпарга, бир өскээр тайылбырлаарын ол кайгап турар.

Ооң дараазында санал бээри-биле Тыва АССР-ниң [illegible] даргазының бирги оралакчызы депутат **Д. Л. Тиниче** сөс алган.

Республикада националдар аразында айтырыг чыдынгынын турарынга ол [illegible] сагышсырап турарын чылдагааннарга дыңнаткан. Бо айтырыгны РСФСР-ниң Дээди Совединге база чугаалапкан. Хову-Аксынга болган таварылга кол черни ээлеп турар. Ол суурдан, [illegible] хөй кижи — ажылчыннар, инженер-техниктиг ажылдакчылар база көжүп чораан. Олар чүгле национал айтырыгның чидингениндөн чорупт турар дугайын медеглевээн. Бол[illegible] [illegible], өскээр [illegible] чоруур, [illegible] [illegible] [illegible] кээр бериш чурттаары [illegible] [illegible] чылдагааннарлыг.

Бо [illegible] оон аңгыда Хову-Аксынга [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ол чугаалаан. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Д. Л. Тиниче чугаалаан. Янзы-бүрү [illegible] хоп чугаалаар Хову-Аксында [illegible] [illegible] Ону хынаар херек.

Амгы үеде Хову-Аксында бүдүрүлге бөгүн байдалда та[illegible] Ол талазы-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели доктаал хүлээп ал

ган. Республика штабы ажылдап турар. Ынчангаш байдал экижиир боор дээр бүзүрелин ол илереткен.

Парлалга аймаанда үнүп турар материалдарга хамаарыштыр кижиниң илергейлеп, оратор О. Липчинскаяны судка бээрин негээн.

Дээди Советтиң Даргазы **Ч.-Д. Б. Ондар** сөс алгаш, улус депутаттарының нидирден чугаалаан чүүлдериниң үнза-шынарынга доктааган. Чүнү канчаар шиитпирлээр бис дээрзин, кайы депутат Дээди Советтиң доктаалын күүседир талазы-биле тодаргай чүнү кылганын дыңнатпайн турарын ол шүгүмчүлээн. Ол ышкаш удуртукчулар база кандыг хемчеглерни ап турарын чугаалаан болза эки. Ынчангаш бо бүгү чүүлдерниң дугайында дараазында хүн санал бээр эштер чугаалаар боор деп негелдени Ч.-Д. Ондар илереткен.

Дараазында ол РСФСР-ниң Компартиязының рескомундан Хоойлу киирер эргезин ажыглап, доктаал төлевилелин Дээди Советке киргенин дыңнаткаш, ону номчуп таныштырган. Ында кем-херек үүлгедииниң, националдар аразынга харылзааларның айтырыгларының талазы-биле улуг дүвүрээшкинни илередип, эң-не дээштиг хемчеглерни алырын кыйгырган. Ол төлевилелди сессияның хүн айтырыынга киргеш, чугаалажыр деп шиитпирлээн.

Ооң соонда Ч.-Д. Б. Ондар чамдык депутаттарның айтырыгларынга харылаан. Кызыл хоорайның одалга системазының талазы-биле айтырыгны Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин дараазында хуралга харылап бээр кылдыр аңаа даасткан.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң бирги секретары депутат **Г. Ч. Ширшин** база катап сөс алгаш, республикада националдар аразында харылзааларның айтырыгларынга, эң ылаңгыя төп парлалгада үнүп турар мате[illegible] хамаарыштыр рескомнуң талазындан чүнү кылып турарын дыңнаткан.

— СЭКП ТК-га бирги секретарьларның чөвүлел хуралы болган. Аңаа мен бистиң республикада байдалдың дугайын дыңнаттым. Националдар аразында бисте тургустунуп келген байдалды канчаар көрүп турарывысты, чүнү кылып турарывысты айтыкзалым — деп, ол чугаалаан. Бо айтырыг талазы-биле А. Лукьяновка, Н. Нишановка, И. Силаевке, А. Ги[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Г. Ч. Ширшин депутат[illegible] «Известия», «Советская Россия», «Комсомольская правда» солуннарның редакторлары-биле ужурашкан болган. «Советская Россия» солунга материалды белеткээш чорутканын база [illegible]

Республиканың [illegible] [illegible] дугайын чугаалап тура, күрүне националдар аразында харыл[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] күштелдирерин кыйгырган.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң адресинге Ак-Довуракта телеграмма келгенин Ч. Д. Ондар дыңнат[illegible] [illegible] «Тыва[illegible]» комбинатта эң-не [illegible] [illegible] байдал тургус[illegible] 4 муң тонна ажыг [illegible] [illegible] [illegible] чылдыг [illegible] Ону [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Ол ышкаш дериг-херекселдерниң ажыл[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Бодурупче ту[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] телеграммада айыт[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] хемчеглерни алырын бе[illegible] [illegible] дилээн болган.

Ол дилегни чугаалажып көөрү-биле «Тыва автотранс» каттыжыышкынынга база республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунинге [illegible] Ону дараазында хүнде сессияга көөр болган.

Дүъш соонда хурал ооңбиле доостуган.

Сессия ажылын уламчылап турар.

«КҮШ-АЖЫЛДЫҢ ХООЧУНУ» МЕДАЛЬ-БИЛЕ ШАҢНААР ДУГАЙЫНДА

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыы

(Төнчүзү. Эгези № 214 «Шында»).

Ооржак [illegible] — «Дон-Терезин» совхозта [illegible].

Ооржак [illegible] — «Дон-Терезин» совхозта [illegible].

Ооржак Серенмаа [illegible]овна — «Хемчик» совхозта [illegible].

Панченко Николай Александрович — районнуң төп эмнелгезиниң [illegible].

Пищикова Митодора Ефимовна — район столовазында повар.

Саая Дагва Оюн-оолович — «Хемчик» совхозта малчын.

Самбый Х[illegible] Сүгдуровна — районнуң төп эмнелгезиниң ажылчыны.

Сарыглар Күусаал Донгаковна — Аксы-Барлык ортумак школазының башкызы.

Сүүр-оол Зоя [illegible]овна — «Тыва [illegible]» комбинаттың фабриказының машинизи.

Таланкина Александра Александровна — райпода буфет садыгжызы.

Тухтарова Роза Хаартыновна — районнуң төп эмнелгезиниң ажылчыны.

Успун Серенмаа Сыргымайовна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Хертек Дазыла Мижитдоржуевич — райпода магазин таныылы.

Ховалыг [illegible] — КПТУ № 3-те [illegible] мастери.

Хомушку Донгак-оол [illegible] — Бажын-Алаак-Хая ортумак школазының [illegible].

Хомушку Сайгыт Аттыг-оолевна — «Хемчик» совхозтуң ажылчыны.

Чугурова Валентина Илларионовна — коммунал ажыл-агыйының хөй айыл-[illegible] ажылчыны.

КЫЗЫЛ РАЙОНДАН

Амбос Хейно Модестович — Кызыл агрофирмазының кол инженери.

Галкин Николай Петрович — орук септелге-тудуг эргелелиниң машинизи.

Галкина Мария Дмитриевна — орук септелге-тудуг эргелелиниң ажылчыны.

Егоров Василий Александрович — орук септелге-тудуг эргелелиниң тракторизи.

Занина Ирина Андреевна — Кызыл агрофирмазының кол экономизи.

Непомнящий Николай Васильевич — Кызыл агрофирмазының даргазының оралакчызы.

Оюн Александра Байкараевна — «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны.

Рыкова Галина Александровна — Кок-Тей ортумак школазының башкызы.

Севостьянов Николай Яковлевич — Кок-Тей ортумак школазының башкызы.

Семенов Вениамин Константинович — орук септелге-тудуг эргелелиниң кочегар-машинизи.

Соловьев Юрий Михайлович — Кок-Тей ортумак школазының башкызы.

Тас-оол Мандал Байкагаевна — «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны.

Тас-оол Опаа Байкагаевич — «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны.

Трубицин Андрей Илларионович — орук септелге-тудуг эргелелиниң [illegible].

Хевекей Балыр Шойбанович — «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны.

Хевекей Маадыр-кыс Доловна — «Х Улуг хурал» совхозтуң малчыны.

Чупракова Анна Назаровна — Кок-Тей ортумак школазының башкызы.

Шмакова Тамара Лаврентьевна — Кок-Тей ортумак школазының башкызы.

ЭРЗИН РАЙОНДАН

«НАРЫН» СОВХОЗТАН

Банчык Сарыг-оол Сотнамович — малчын.

Дамба Чечек Балчировна — малчын.

Доптан Шантар Седиповна — малчын.

Ижигия Арапчаа Седенижевич — малчын.

Нордуп Касымбаа Шойжунович — [illegible].

Ныммы Серен Доржуевич — малчын.

Сегбе Даваа-Самбуу Мерговна — ажылчын.

Серен Эрес-оол Кыргысович — малчын.

Хумбун Шимитсии Беловна — малчын.

Чигжит Кыргыс Кончукович — тракторист.

МӨРЕН ЯСЛИ-САДИГИНДЕН

Допчут Селчитмаа Сумуяевна — няня.

Ижи Парыймаа Сыратовна — [illegible].

Ончу-Белек Өөдүс Кыргысовна — повар.

Чалзырай Долума Кыргысовна — [illegible].

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.
Кызыл хоорай
1990 чылдың август 21.

КАРА-ООЛДУҢ БРИГАДАЗЫ

Тес-Хем районнуң Хемчик [illegible] аттыг совхозта тудуг материалдары белеткээр [illegible] бригада ажылдап турар. Бригаданың кежигүннери алды кижи. [illegible] ажылчылар. [illegible]

— Бо чылын 23 муң [illegible] тудуг материалдары белеткээр [illegible] совхоз-биле чагыг бис — деп бригадир [illegible] Кара-оол чугаалаар. — [illegible] 20 муң [illegible] бо [illegible] херек ыяштарын белеткеп алган бис. Бистиң ажылывыстың мындыг догуу болуп турарынга совхозтуң таладан бүгү таларлыг [illegible] дузазын эки болуп турарын бир-ле [illegible] дээр мен. Оон [illegible] бригаданың кежигүннеринден дөрт хамаарыжыр. Олар хөй [illegible], тракторист Сергей Далаа, [illegible] Юрий Чайбар, [illegible] Александр Чамзырай, [illegible] Мерген Чаймаа база чолаачы Оруc-оол Шалык. Бо [illegible] ажылы сагыл-[illegible], [illegible] ажылывыстың [illegible] кончуг хамааржыры чугаажок.

Бо турар черивистиң ады Улуг-Ойнак дээр. Мында ыяш четчир. Оон [illegible] кургаг [illegible] турган, боттарывыска херек ыяштарын белеткээр болзувусса, салган соруглавысты күүседиптер боор бис.

Оолдарның белеткээн ыяштары дораан-на совхозтуң ыяш диилдирер черинде чедип турар. Оон олар анаа тудуг материалдары болуп «хуулгаш», совхозтуң янзы-бүрү адырларында хереглээн черлеринге баар. Харын-даа ол ыяштарның чамдыктары оолдарның боттарының холдарынга катап келзе хөңнү. Ында кижи алдаржыыр чүве чок. Чүге дизе, оолдар бо ажылын доосканы соонда, ол-[illegible] бригадазы-биле совхозка [illegible] [illegible] соругладыгылар.

Александр ШОЮН.

ЧАҢГЫС ЭПЧЕ ОРУК

Ада-чурт сөзүглелинге болгаш культуразынга [illegible] турушкукту хуралы Москвага болган. Оон кежигүннеринге [illegible], клубтар, [illegible] организацияларын кирип болур. Оон соруглары — [illegible] [illegible] национал чаңчылдарны катап тургузары, [illegible] аажы-чаңының [illegible] сагып салыры.

[illegible]

Нил ЧЕМЕЗОВ.
Ак-Довурак хоорай.

Социал хандырылга: ачы-дуза чедирилгези

ХАРЫЛЗААЛЫГ АЖЫЛДААР

Пенсия хандырылгазының реформазын боттандырар база чонуң социал хандырылгазын [illegible] талазы-биле районнуң социал хандырылга килдизи чамдык ажылдарны кылган. Амгы үеде районда пенсионерлер 3452 кижи. Оларның иштинде колхоз пенсиязын 100 ыргаан ап турар. Хөй уругулуг иелер — 425, бот иелер — 668, инвалидтер болгаш пенсионерлер — 16, а шериг албанныг [illegible] турарларның 5 өг-бүлезинге пособие дузаламчызын көргүзүп турар. Биче чажындан инвалид болган 138 кижи бар. Персоналдыг пенсионер — 15. Эрткен чылда болгаш бо чылдың бирги чартыында районнуң социал хандырылга килдизинге пенсия тыпсыры-биле 318, а пособие дээш 277 хамаатың билдириишкини кирген.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын ёзугаар хамаатыларның пенсия хандырылгазының талазы-биле хемчеглер дугайында 1989 чылдың августа хүлээп алган Хоойлунуң күүседири-биле организастыг ажылдары районнуң социал хандырылга килдизи кылып турар. Ол дээрге, пенсия реформазының бирги этавы болур. Эрткен чылдың октябрьдан эгелеп ап биче хемчээлдиг пенсия ап турарларның пенсиязын 50-70 рубль чедир өстүрген. А бо чылдың январьдан эгелеп [illegible] 16 хар назы четпээн 57 уругнуң пособиезин 30-ден 70 рубль, а биче чажындан-на инвалид болгаш 16 хар ажып турар бирги бөлүктүң инвалиди 5 кижиге 50-ден 70 рубль база ийиги бөлүктүң инвалиди 75 уругга 40-тан 70 рубль чедир пособиезин бээр [illegible] доктаатканы. Он [illegible] хөй чылдар иштинде биче хемчээлдиг пенсия ап келгеннерниң 10 хуузун немелдезин 84 кижиге кылган.

Албан черлериниң, организацияларның харысаалгалыг ажылдакчылары пенсия документилерин чогуур үезинде долдурарының болгаш пенсия дугайында Хоойлуну өөредир талазы-биле районнуң социал хандырылга килдизи чамдык ажылдарны кылып турар. Олар боттарының ажылдап турар коллективинге база ындыг өөредилгени эрттирген. Эрткен чылда болгаш бо чылдың бирги чартыында социал хандырылга чериниң ажылдакчылары биле албан черлериниң, организацияларының бухгалтерлери 4 удаа семинарны организастаан. Бир семинарны АҮК-туң профэвилелиниң комитеди-биле база оон активтери-биле кады эрттирген. Социал хандырылга килдизиниң ажылдакчылары пенсия реформазынга хамааржыштыр 1327 пенсия херээн хынаан. Ол хыналданың үезинде немелде ажыл стажы азы шалың шынзылгазы херек улусту тодарадып, күш-ажыл стажын шын тодарадып турарынга дузалап [illegible] хемчеглерни алган. Мындыг ажылдарның түңнелинде 32 кижиниң пенсиязын шын тодараткаш, өстүрүп берген.

Пенсияже үнер кижилерниң документилерин ажыл-агыйларның, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң база организацияларның удуртукчулары болгаш профэвилел комитеттери кадр килдизин дамчыштыр белеткеп кирип турар. Эрткен чылда болгаш бо чылдың бирги чартыында районнуң ажыл-агыйларындан, албан черлеринден болгаш организациялардан пенсия тыпсыры-биле 253 кижиниң документизин кирген. Пенсияже үнер улустуң документилерин чогуур үезинде четчелеп киирбес, саададыр чорукчулар мурнуку чылдарга деңнээрге эвээжээн. Ынчалза-даа чамдык черлер ам-даа шуушпаң ажылдавышаан. Бо чоруктуң албан черлериниң, организацияларның пенсияже үнер хоочуннарынче сузак кичээнгейи салып турарында. Ол ышкаш пенсияже үнер кижилерниң боттарының документилерин тургузарынче баш бурунгаар сагыш салбазында база боор турар. Чижээлээрге, «Кызыл-Даг» совхозтан Баскыр Далан бо чылдың март 8-те пенсияже үнер турган, май 28-те үнген. Мындыг шуушпан чоруктап ийи айның пенсиязын чогуур үезинде албаан. «Кара-Хаак» совхозтан Тамара Көмбү март айда пенсияже үнер турду. Уругларының херечилелдери шын эвес долдуртунганындан, ам-даа документилерин кирбээн. «Тээли» совхозта мурнунда Кызыл-Даг салбырынга ажылдап турган бот-не Долума Салчактың 2 өскүс уруу (авазы чок апарган) 3 чыл иштинде пенсия албаан. Ол уругларның документилерин «Кызыл-Даг» совхозка чаа кирген. Ол уругларны [illegible] ажылдап келген Серенмаа Хомушкуга «Тээли» совхозтан пенсиязы суд дамчыштыр телеттирип алырын районнуң социал хандырылга килдизи сүмелээн.

Пенсияже үнер улустуң шалың шынзылгазын долдурарын саададып, эдилгелерниң бичиитгелер киирер бухгалтерлер база бар. Районнуң эмнелгезиниң бухгалтерлери ийиги бөлүктүң инвалиди болган Кан-оол Тарлыныың шалың шынзылгазын долдурарын саадаткан. Пенсияже үнүп турар хамаатыларның документилерин баш бурунгаар четчелеп берип турар «Мугур-Аксы» совхозтуң кадр килдизиниң инспектору Н. Д. Демдекти демдеглеп болур. Ынчалзажок чоннуң ажылдап келген төөгүлүг күш-ажылының документилери архивке чыдар ужурлуг. Районнуң архив черинде чаңгыс-даа совхозтуң колхоз үезиндеги документилери чок. Колхозтан совхозче шилчип турган колхозчуларның ажыл стажын тургузуп турган комиссияларның протоколдары чок. Албан черлериниң, организацияларның архив документилериниң байдалы база кудуку деңнелде. «Мугур-Аксы» совхозтуң архиви 1979 чылда, а «Кара-Хаак» совхозтуң 1977 чылда өртенген болуп турар. Архив документилериниң шыгжавыры район эмнелгезинде чүгээр.

Үстүнде чугаалааным кылдынып турар ажылдар-биле чергелештир, социал хандырылга килдизиниң ажылдакчылары күш-ажылчы коллективтер, хөй-ниити организациялар-биле ам-даа быжыг харылзааны тудуп ажылдаар болза эки. Чүгтакчы чон ортузунга пенсия-пособие айтырыгларынга хамаарышкан тайылбыр ажылдарын доктаамал чорударлы-биле хемчеглерни ам-даа алза чогуур. Мындыг ажылдар түс-түс удуртукчуларның, профэвилел комитеттериниң база социал хандырылга килдизиниң ажылдакчыларының база ажыл-агыйларда кадрлар килдизиниң сонгаарлаттынмас херээ болур.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

Санаалдар, сүмелер

СУГГАТТЫГ ШӨЛДҮ КАЛБАРТЫР

Черле суггатты калбартырының дугайында [illegible] бистиң совхозтуң [illegible] бо чыл база катап көргүстү. Кандааштынга [illegible] бис. Оон магадылалы — суггаттыг шөлдерни, бар аргаларны ажыглап турбадывыс. [illegible] Ындыг [illegible] бар. Чүү [illegible]? Кара-Талдың арттың талазында Чаламаның дамыраа [illegible] ужур [illegible] артыы-иштин арыглап, трактор-биле хере тыртып турган ыңда юрунан 100 гектар хире черни суггарган, оон дужуттуг немей ап болур. Ол ышкаш Улуг-Кежиг адаа талазынга шаанда база буга турган болдур ийин. Бали-Кодуң суу [illegible] бижээн бээрге, ону тракторлар-биле [illegible] болур. Ында 70 хире гектар бар. Оон ыңай Кара-Булуң [illegible] Бүүрзинниң база ынаа чедир суггарып алып болза, 200 гектар хире кургаан чер бар, ону шаанда араттар тарып турган. Бо сүмүнүң орну белен. Суг [illegible] хоорталдар апарган черлерин база хөй, ону чүге дескилеп кылып ап болбас ирги? Ынчан совхоска тараа, сиген шалу немежиир. Мону кол агроном Дадар-оол Ховалыгович Баян-Далай өөренип көөр болза эки.

Кара-оол НАЗЫТЫ.
«Х Улуг хурал» совхоз.

Төөгүнүң балалчак арыннары

ШЫН СӨС ЭМНЭЭР, МЕГЕЗИ БАЛЫГЛААР

Ажык-чарлыг чорук, демократия бистиң төөгүвүстүң балалчак арыннарын [illegible] [illegible] дээрин четтиргени [illegible]. Ол ап. Ынчалза-даа бо бүгү [illegible] арыннарынга шын эвес болгаш хажыдыышкынныг чамдык материалдар база кирип кээр апарган. Ол чүүлдерге хамааржыштыр бодумнуң билир, көрген чүүлдеримни база бодалдарымны чугаалаар, тайылбырлаар бодап дээр мен. Бөгүн маргыштыг чүүлдер бар, а маргылдааларга [illegible] [illegible] чүве бар.

Хамыктың мурнунда хүрээ дугайында каш сөс. Тывага улусчу революция соонда хүрээлерни удуртукчуларның айтышкыны-биле узуткаан дээр чугаа тарап турар болгай. Херек кырында ол ындыг эвес болган. Ол дугайын бистиң Бай-Тайгага Көп-Сөөк хүрээзиниң чижээн кирип көрейн. Ол хүрээ дүжериниң мурнунда черле шажын-чүдүлге дээрге чонну төөредир, көңгүс ажык чок дээр дугаанында угаадыг-суртаал аажок күштүг турганы билдингир. Суртаалчылар удаа-дараа кээр, намның, арат-чоннуң хуралдары болгулаар, ол ышкаш Тывадан дашкаар ол-бо хоорайларга өөренип чорааннарның бүзүрелдиг, чалбыыштыг сөстери чонну угаадып турганы чугаажок. Амгы шагның дылы-биле „чугаалаарга, Көп-Сөөктүң араттары шаг-төөгүнүң базымының салдары-биле политиктиг шапкыны-биле көдүрлүп үнген.

Ынчангаш революция соонда, 20 чылдарның ортаа үезинден эгелеп, араттар боттарының оолдарын янзы-бүрү чылдагааннар-биле Көп-Сөөк хүрээзинче чорутпастап эгелээн. Ынчаш кээрде ацаа хуурактарның (өөреникчилерниң) саны дыка кызырлы берген. А 1930 чылдың эгезинде хүрээниң хуурактары шупту тарап чаныгылаан. Чүгле улуг дужаал дыг каш лама, эт-хөреңги болгаш чылдан малы кадагалаан кижилер артып калган. Хүрээниң бурганнарын, ном-судурун, бурээ-бүшкүүрүн, [illegible] шажын-чүдүлге-биле холбашкан хөреңгиниң сам самнаарының хамык-ла херекселдерин ол хүрээге чыдып тейлеп чораан кижилер бертдашкаш черлерде хажырып [illegible] каапкан деп улус ынчаар чугаалажыр чүве. А чамдыктарын аалдарның уруглары ойнап каапканын мен бодум безин көрген мен.

Хүрээниң шыны [illegible] [illegible] чамдыызын [illegible] [illegible] каапкан. Көп-Сөөк хүрээзиниң салым-чолу ындыг болган. Ону узуткаар дугайында ынчан Тываның удуртукчуларының талазындан кым-даа дорт айтыышкын бербээн деп билир мен.

Ол чылдарда күрүнениң, намның удуртур органнарында феодал дарлакчы ангыының кижилерин албан-ажылындан чайладып, намның хүрээлениин арыглап, феодалдарның хөреңгизин хавырып турган чидиг демисел турганы билдингир. Оон-биле чергелештир сарыг шажын дээрге феодализмниң эрге-ажыын, оон дарлалга мөлчүүн камгалаан, хоозун суртаал-биле кижилерниң угаан-медерелин төөредир дээр идеология-үзелдер ынчаардагы Тываның «кедергей революсчуларының» чон ортузунга угаадыр бир чидиг чепсээ боор турганын мен бодум, үе-чергем кижилер ону көрүп эрткен бис. Төөгүнүң, культураның тураскаалы кылдыр ооңа каш хүрээден келир үеге арттырып камгалаар дыр деп бодал ынчан кымның-даа бажынга кирбээни ол үениң сайзыралының деңнелинде деп бодаар мен.

Шынап-ла, ам кээп 60 чыл бурунгаар туружу соксап, узуткаттынган хүрээни эгидип, ону тудуп кылыры, оон херекселдерин тып шимээри, ламаларны ам кээп белеткээри — бо бүгү дыка берге. Ынчалза-даа шупту дембиле кириптер болза, ону шиитпирлеп болур.

Шаанда хүрээ бистерге, тываларга, ажыктыг турган бе? Турган. Оон чүгле четпес талазын көөр болза шын эвес. Көп-Сөөк хүрээзинге аң ынаргыя чылыг үелерде — чеди, сес, тос айларда Судур чалаар. Майдыр эргиир. Сам самнаар (Самын [illegible] улуг таңцы-биле эрттирер) хүнnerинде [illegible] оң чараш, арыг-силиг, хөй хевин кеткен, ажы-төлүнүң [illegible] алган улус келир чүве чораан. Оларның кол-ла соругдары бурганга тейлээр, чүдүүр дээш чугаажок. Оон-биле чергелештир дыка хөй кижилер таныш-коруштери-биле ужуражып хөөрежир, бодун чонга көргүзер, кижилер-биле таныжып, сагыш-сеткилин, иштин-хөөнүн сергедир, солун чугаа-соот дыңнаар-даа сорулгалыг келирлер. Спортчу маргылдаалар болур чүве чоржук. Чүдүлгеге келген ол хөй чоннуң аразында оорлажыр, чокшур-кыржыр, арагалаар дээр чүве шуут чок, ынчангаш чүдүлгеден чон эки чүүлдерни база өөренип ап, ону сагып турган.

Эмин эрттир хувискаалчаш, оон доозулган сеткилхөөнүн таалымы-биле хүрээлерниң узуткаттынганы ам кымга-даа хомудаачыг болбайн канчаар. Чеже-даа шуугап хомудап, хорадаарывыска, ол үениң сайзыралының деңнели, туружу, идеи-политиказы-даа ындыг турган-дыр ийин. Төөгү — келир үеге чагыг, сагындырыг, өөредиг, башкы деп чүве ол-дур.

Ынчангаш төөгү эртемнериниң кандидады М. Х. Маңнай-оолдуң 1989 чылда № 140 «Шын» солунга хүрээ дугайында бижээнин туружунга каттыжар мен. Чоннуң бодунуң төөгүзүнден үнделиилеттиниип төрүттүнген буянны күзээр чүдүлгеге, чаңчылдарга, ёзулалдарга кандыг-даа мыйдышкын, хоругдаашкын кымның-даа талазындан турбас ужурлуг деп идеология ам кээп бадыткаттынып турары эки-дир.

«Шын» солунну ажыглааш, ийи дугаарында тайылбырлаар деп шиитпирлээн чүүлүм мындыг: чамдык [illegible] мурнунда ажылдап чорааным-га хамааржыштыр шын эвес чүүлдер бижиглээн. Ол талазы-биле ыттавайн баар аргам чок. Мен 1930 чылдың сөөлүнден эгелээш, 1972 чылдың сентябрь 1-ге чедир узун-тел чок ажылдааш, пенсияже үндүм. Ол аразында ажылдап чораан чылдарым болгаш [illegible] 1930 чылдың [illegible] [illegible] Бай-Тайга районунга [illegible] Дыттыг-Хемнер [illegible] [illegible] ажылдап турган мен. Мен тыва бижик башкы-арат тодылгазын бадылаан даргазының оралакчызы мен — ладым. 1931 чылдың июнь-ден август айга чедир Барыын-Хемчик кожууну эргелелиниң секретары (ам болза, райкүүском секретары), ол-ла чылдың сентябрьдан 1935 чылдың июльга чедир Москвада КУТВ-ка (Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының коммунистиг университединге) өөренгеш, ону доосканда, 1935 — 1937 чылдарда ТАРЭ ТК-ның агитация болгаш пропаганда килдизиниң эргелекчизи; 1937-38 чылдарда АРЭ ТК-ның оргкилдис болгаш ТАРН ТК-ның херээженнер ортузунга ажыл чорудар килдизиниң эргелекчизинге дакпырлап ажылдаан; 1939 чылдан 1940 чылдың төнчүзүнге чедир ТАРН ТК-ның үстүнде айыткаанымда килдис эргелекчизи болгаш ТАР Биче Хурал Президиумунуң даргазының оралакчызы, а 1941—1944 чылдарда Президиумунуң даргазынга ажылдаан мен.

Эрткен ол үеде мээң ажылдарымга хамааржыштыр буруудаткан материалдар 1989 чылдан эгелеп «Шын» база «Тываның аныяктары» солуннарга үнгүлээнин номчукчулар билир. Оларның бирээзинде «Репрессия үезинде ТАР Биче Хурал Президиумунуң даргазы турган Анчимаа актыг кижилерни буруудадыр дугайында судтарның доктаалдарын бадылап турган-дыр» дээн.

Тывага репрессияның болуп турган үези 30 чылдарның сөөлү, 40 чылдар база 50 чылдарның эгези дээрзи билдингир. Бо үш үеге мээң хамаарылгам кандыг болганын тодарадыйн.

1. 1938 чылдың августуң төнчүзүнде, хүнүн тодаргай эки-ле билбейн-дир мен, кежээ ТАРН ТК-ның, БХП-ның каттышкан хуралы чыглы берген. Аңаа бөлүк «контрларның» херээн илереткен. О. Полаттың илеткелин аңаа дыңнаан. Ынчаарда биске стенографист чок турган. Парткомиссия кежигүнү эш Серен-биле (херээжен кижи) аңаа бижикчилээн.

Удаваанда ТАР Биче Хурал Президиумунуң «контр» [illegible] [illegible] херээн [illegible] суд [illegible], оон составы, [illegible] кежигүннерин, Суд кежигүннериниң бирээзинге херээженнерниң өмүнээзинден мени бадылаан турган.

Мен үстүнде адааным ол болуушкуннарга бодумнуң хууда күзелим, дилээм-биле кирбээн мен, ынчаардагы күрүнениң, намның дээди органнарының шиитпиридир.

Москвага өөредилгем дооскаш, Тывага ажылдап келгеш, күрүнениң, намның база хөй-ниити организацияларының удуртукчуларын таныып, оларга идегеп, олардан өөренип ап, бүгү чон-биле кады оларны хүндүлеп чорлуум. Ол дугайында бижээн шүлүктеримниң бирээзин солунга ынчаарда парлаан чүве. Ону К.-Э. К. Кудажы 1989 чылда үнген номунга хажыдып кааны аажок-ла хомудаачыг чорду. Та чүнү көргүзер бодаан чогаалчы чүве?!

Ам 40 чылдарга хамааржыштыр: 1989 чылдың февраль 18-те «Тываның аныяктары» солунга О. Ламаның бижээн материалында мени буруудаткан. «Улуг-Хем кожууну Чамыянның херээн Үстүкү шүүгү (суд) черинге ажылдап турган Оңгай-оол көргеш, дээди шииткел берген. А шииткелди күштүг кылдыр бадылап, ат салган кижи... Биче Хурал Президиумунуң даргазы апарган Х. Анчимаа-ла болгай» дээн. Моон чүнү билип ап болурул? Бирээзи тодаргай дужааЛдыг, өскезиниң албан-дужаалы билдинмес, ындыг-даа болза шүүгү ажылдакчызы — ийи кижи Чамыянның херээн үзе шииткеп каапкан деп билдинер-дир.

Чогум херектиң ужуру мындыг чүве бо: Чамыянның херээ «контр» эвес, ТАР-ның Кеземче хоойлузунуң чүүлү-биле шииттирген кижи. Үстүкү шүүгүнүң үнүүшкүнүнүң суду оон даргазы С. Оңгай-оолдуң даргалааны-биле эрткен. Шииткелди ТАР Биче Хурал Президиумунуң хуралынга коллективтиг сайгарып көргеш, Чамыян дээрзи хөй удаа кемниг херекти кылганы дээш күштүг кылдыр бадылаан. Аңаа БХП-ның база Президиумунуң секретары Тамдиннин ат салганы бис шын.

Оон ыңай 1941 чылда Үстүкү шүүгүнүң, КАК-тың (Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң) доктаалдарынга БХП-ның даргазы мээң биле секретарының аттары салдынган. Чүге? Үстүкү шүүгүнүң ажык болгаш хаагдыг чамдык доктаалдарын база КАК-тың коллегиязының доктаалдарын, ол үеде турган чурум ёзугаар, Биче Хурал Президиумунуң хуралынга сайгарып көргеш, шиитпирлээнде, оон даргазы биле секретары ат салыр. Ындыг чурум чүгле мээң Президиум аппарадынга оралакчы база оон соонда даргазы-даа турганым 1940—1944 чылдарда эвес, оон мурнунда, соонда-даа чылдарда үргүлчүлеп келген практика-дыр. Ол чылдарда БХП-ның даргазынга кым-даа ажылдап турган болза, ону күүсетпейн баар деп бүзүрел бар бе?

Ажык-чарлыг үеде кижи бүпүзү бодалым-на дээш, мурнааны соңнааныңче хамык хирни чажыптарга таарлыр бе? 1989 чылдың июнь 20-де А. Т. Тондук «Шын» солунга мынча деп бижээн: «КУТВ дооскаш, Көп-Сөөкке бир чыл чуртталыцар. Силерни Кызылга О. Лама машиназынга сөөртүп экkелди чоп. Тока айбылаарга аан». Мында мээң дугайымда ынча дээри ол. Бо дээрге ёзулут-ла арыг нүгүл-дүр. Мени чүге дирингге-ле мегелеп турар автор боор?! Мен 1935 чылдың июль эгезинде өөредилгени дооскаш, Тывага чанып келгеш, ол-ла айның 25-тен 1938 чылдың төнчүзүнге чедир Арево ТК-ның килдис эргелекчизинге узун-тет чок ажылдадым. Бо дугайында күш-ажыл дептеримни көрүп болур. Ынчаардагы Арево ТК-ның документилери-даа бадыткаар.

Ажык-чарлыг чорукка «эзиривейн», арыг шынчы болурун эде тургустунуушкунувус негеп турар болгай. Факт-барымдааларга даянмайн, «боорошап», чаа үеде эргем-не бар дээш кижини нүгүлдээри дээрге, бастыы дорамчылаарының бир хевири эвес бе?

Аты ак, караны кара дээр ужурлуг бис. Балалчак, бүдүрттүг арыннарны прожектор-биле чырыдарга, оон херелинге көзүлген чүүлдерни ак, караны кара чарлаза, чугаалазы!

А 1950 чылдар эгезинде болуп турган чүүлдерге мээң кандыг-даа хамаарылгам чок. 1952 чылда Москвага партияның дээди школазынга [illegible] [illegible] чыл [illegible] курузунга өөренип-даа турган [illegible], бистиң областа, [illegible] хоралыг үрегдезин чүүлгедиг болган, кымбир кижиниң тудуп бажынаан-на болур турган чүве.

Кезек үеде кижилер онза сезиктиг, өскелерге каразыыр, идегел чок, кижи кижи аксынче «кире бээрийне» дээш аажок, оваарымчалыг, бот-серемчилелдиг турганы улуг назылыглар уттваан. Ооң-биле чергелештир коммунист, комсомолчу, медерелдиг кижи бүрүзү серемчилелдиг болур, таарымча чок кандыг-ла-бир чүве дыңназа, билзе, ону чогуур органнарга дораан дыңнадыр деп, суртаал-кыйгырыг турганын мээң үе-чергем улус эки билир.

Шынап-ла, ол үеде чажыт агентилер, мегечи, хопчу медээчилер, кижиден сөс оскундуруп алыксаарлар, алыксан-чиксектер, оон аңгыда, ажылынга четпестери, чазыглары дээш хемчег алдыртып чорааннарның өжээн-кылыы ынчан үерлепле турган болдур ийин. Шак ындыг дүвүрээзиниңг чоруктардан кижилерниң ажыл-чорудулгазының, даартагы хүнү бүзүренчиг эвес-даа болуп турганын үем улус билир.

Кижи бүрүзү бодунуң бодалын, туружун чугаалаар үе бо-дур. Ынчалза-даа болбаан чүүлдү болган деп чогаады бээрге, ол шуут-ла хоралыг. Кижиниң арын-нүүрү кандыгыл, сөзү-чугаазы база ындыг.

Шын сөс кижини эмнээр, а багы — балыглаар. Сөстүң дестүү, шынныы, хостуу ол кижиниң политиктиг культуразының, мөзү-шынчызының эң чугула негелдези болуру чугула.

Хертек ТОКА-АНЧИМАА.

ТОДАРГАЙЛААРЫ ЧУГУЛА

Бо чылдың июнь 6-да үнген «Шын» солуннуң үшкү арынында чурук парлаттынган. Оон тайылбырында аңгыг черге репрессияга таварышкан кижилерниң аттарын [illegible], оон аңгыда, кым каш чылда шииттиргенин база айыткан турган. Бир черде «... Ондар Байыр биле Соян Ойдуп 25 чылга шииттирген...» деп сөстер бар. Ону тодаргайлаары чугула.

Тываның күрүне архивиниң материалдарындан көөрге, Ондар Алексей Ширипмаевич Байыр 1948 чылда репрессияга таварышканы шын. Областың улус суду ону 10 чылга хосталгазын казып шииткеш, күштелдирген сагылга-чурумнуг лагерьже чорутпкан. Байыр Черногорск хоорайга 6 чыл 6 ай дургузунда херээн эрттирген. Оон соонда ону хостаан болгаш бурууну-биле агарткан.

ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазының бирги оралакчызы турган Соян Ойдуп баштай 8 чылга шииттирген турган, оон соонда РСФСР-ниң КД-ниң 58 чүүлү-биле хуусааны 25 чыл чедир узаткан. Ол Норильск лагеринге 14 чыл олурган, 1956 чылда ону агарткан.

Чурук тайылбырын тодаргай эвес кылганы дээш номчукчуларга, репрессияга таварышканнарның чоок кижилеринге бурууну миннип тур бис.

Николай КУНЧУН.
Тыва АССР-ниң Күрархив ажылдакчызы.

Школа болгаш амыдырал

КЫРГАН-АЧАНЫҢ ААС-КЕЖИИ

Чаа, 1990-1991 өөредилге чылы эгелээн. Хоорайның кудумчулары чайгызындан бир янзы хайлым апарып, ындыгыя эзнзирлеп тургулаач школалар чаны «дирлиг», бичии чаштарның өткүт үннери кайы ырактан чаңгыланып турар болу берген.

Кызыл хоорайның Михаил Бухтуев аттыг № 1 ортумак школазында чаа бо өөредилге чылында чеди бир класс немешкен. Оларның беж[illegible] орус, [illegible] тыва класстар болуп турар. Ол школада бо чылын [illegible] өөренип эгелээн 1300 өөреникчиниң 303-ү тыва өөреникчилер. Школаның өөреникчилери [illegible] класстарында, чаңгыс ог-бүлениң төлдери дег, аразында найыралдыг, өөрүшкүлүг, [illegible] өөренип кирипкен.

Сентябрь 1 хүнде башкыларга, өөреникчилерге байырлыг хүн эвес, ада-иелерге кырган-аваларга, кырган-ачаларга база байырлыг. Ында хүннерниң бирээзи. Ылангыя школаның эжиин бир дугаар ажыдып кирип турар бирги класстылар ада-иези-биле школага келгеш, эш-өөрү-биле, башкылары-биле таныжары — оларга [illegible] чырык сактыышкын. Бичии уруглар чүгле ада-иезинге эвес, кырган-аваларынга, кырган-ачаларынга үдедип алгаш келирлер. Хүндүткелдиг, үлегерлиг ындыг кырган ада-иелер бисте эвээш эвес. Ылаңгыя Кызыл хоорайның хүндүлүг чурттакчызы, ТАР-ның баштайгы тыва чогаалчыларының бирээзи чораан, Ленин орденниг Хунажык Комбуевич Ондарның адаары, оон дугайында чылыг сөстерни чугаалаары күзенчиг. Ол бо [illegible] уругларын школаже база катап үдеп баар [illegible] болган.

Күстүң башкы айын кырган адашкылар байырлал шинчизи-биле уткуп алгаш, дөрт[illegible] четтинчипкеш, школаже омак-хөглүг базыпканнар. Кырган-ачазының хөрээнде орден, медальдар чайнаан, уруглары ак-ак лента-лар-биле чаштарын шевергиң өрээш, ак фартуктарын кеткеш, холдарынга ең-баазын чечектерни тудупкан. Эрткен-дүшкен кижилер оларже сонуургал-биле көрүп эртип турган.

Кырган-ача Хунажык Комбуевич Ондар бо чылын 76 харлаан. Барык сеген хар [illegible] ой [illegible].

Эртен эрте тургаш, кырган-ача уругларынга сүт, [illegible] салып каар [illegible]. Школага уругларын [illegible] [illegible] [illegible] класстарынга чедирип бээр. Кажан [illegible] бергенде, уругларын уткуп чедип келгеш, оларны [illegible] чедип турар. Уругларының кайы хире өөренип турарын, школага кандыг солун чүүлдер болуп турарын [illegible] айтырар. Ол чамдык кырган-ачалар дег арага амнавас, таакпы тыртпас, [illegible] [illegible] ада Ылаңгыяш [illegible], оларның бичии уругларынга [illegible]. [illegible] кырган-ачазынга [illegible]. Оон чугаазын дыңнаар соп [illegible].

Чаа өөредилге чылының үезинде олар кырган-ачазы-биле кады чуруктан тырттырып алыр чоргулар. Сентябрь 1 — кырган-адазы [illegible] өөрүшкүлүг [illegible].

Лидия ИРГИТ.

ЧУРУКТА: кырган-ача О. К. Хунажык оглунуң уруглары Алёна, Аяна, Чодураа олар-биле кады.

Кадыр-оол КУУЛАРНЫҢ фотозу.

САГЫШТЫ ЭМНЭЭР

«Дүңгүрнүң иштинче базын сунгаш, хам аяар, уранчыг алганып эгелээр. Орба-биле дүңгүрүн оожум хап каап турар. Сактырга, кымбирни кый дээш ышкаш. Ол бодунуң дузалакчыларын ырактан келдирип турары ол. Чамдыкта дүңгүрнү күштүг каккылааш, каш сөстер чугаалаар. Ол дээрге дузалакчыларының келгени ол. Чоорту алганыышкын хөнүп, дүңгүрнүң даажы улгадып эгелээр. Ол дээрге буктар ону дыңнааш, ээзинче сөктүп келчыдары ол. Адак соолгуде дүңгүрнүң орбалаарының даажы дендеп, ону чара кагарынга чедер чазар. Ол дээрге бүгү буктарның келгени ол-дур.

Ол чаңгыс черге бичии кудуйуп алгаш, тепсенип, алганып эгелээр. Ол дээрге дузалакчыларның буктар-биле чүге келдиртгенин, чүнү кылыр дугайын сүмележип турары ол. Соолгунде алганыышкын-биле кайы-бир оруже чоруптар».

Этнографтарның бирээзи сельку́птарның хамнаарының чуруму мынчаар бижип турар. Хамнарның бир сорулгазы аарыг улусту эмнээринде болгай. Эртемденнерниң шинчилели-биле алырга, ында хоозун чүве чок. Чамдык аарыг улус эттинген таварылгалар бар.

Бүгү делегейниң этнография ассоциациязының президентизи улуг этнограф Майкл Гарнер үр үениң иштинде хамнарны шинчилеп келген. Ол Латин Американың хиваро болгаш конибо деп төрел бөлүктер-биле кады чурттап, хамнаарының аргаларын өөренип тургаш, сөөк дээшкинин билип алган. Америкаже чанып келгеш, ол аргаларны барабан ритминиң-биле ажыглап тургаш, бодунуң арагачы эжинге шенеп эмнеп көрген. Түңнели эки болган.

Эртеңден ол аргазын угаан-бодалдың [illegible], өске-даа аарыгларын эмнээринге шенээн. Ону эмчилер база деткээн. Кижилер эттиниип турарын көргеш, хамнаашкын-биле эмнедир дээннерниң саны көвүдеп турар апарган. Ол арга янзы-бүрү эмнээшкиннерге эки түңнелдерни бергүскен. Ылаңгыя нарын улусту эмнээринге бо арга дээштиг болган.

Майкл Гарнер ол арганың бир солун талазын эскерген. Хамнап эмнеткеннер боттарының есклерин [illegible] кылдыр сургаарынга [illegible] [illegible] болганнар. [illegible] хосталган кужун [illegible] чүүл болгаш өске-даа [illegible] ажылдарже кирипчи [illegible] болур арга тывыскан. Практиктиг ажылды дурган [illegible] ган чургаттар [illegible] теория [illegible] шинчилээри чугула [illegible]. Бо талазы-биле эртем [illegible] ажылы чорударда, улуг моондактарны эртер ужур таварышкан. Чүге дизе хамнаашкынны бо хүнге чедир шажын-биле холбап, хоозун деп шоодуп турары билдингир.

Ол кижи төрелгетенниң чүс-чүс чылдарда эрткен оруунуң дуржулгазы-дыр. Оон ниити тургузуун алгаш көөрге, өртемчейниң кайы-даа булуңунда чаңгыс хевирлиг, делегей көрүүшкүннүг Сибирьде, Австралияда, Америкада-даа.

Хам аарыг кижи-биле кады дүңгүрнүң даажының аайы-биле угаан-сарыылды өскерилгиже чедир алганыпкаш, адаккы болгаш үстүкү ораннарга аян-чорукка кылып чорупту турар. Американың индейлерниң чугаазы-биле алырга, кажан хам үстүкү оранга чоруп тургаш, ында башкылар-биле чугаалажып турар. Оон ол аарыгның эмнээр аргазын тып алыр.

Хамнарның алганы, индейлерниң аялгалары, Тибеттиң чүдүлгезиниң [illegible] демейленикен болуп турар. Ол үе-шагдан дамчып келген хөгжүм байлаа. Чамдык бо талазы-биле сонуургалдыг эртемденнер, чижээ, медицина эртемнериниң кандидады Марк Гарбер ону шинчилеп көргеш, психотерапия деп [illegible]. Бо [illegible] хевирлери коступ келгилээн.

Бо арга-биле чүгле аарыгдан эвес, угаан-сагыш, чүрек аарыгларын, [illegible] база эмнеп турган. Биологтуг салдарын ап көөр болза база солун. Эртемденнерниң тайылбырлап турары-биле алырга, аялга дергенинге көөрге, ол нарын. Бодун бо [illegible] турар. Черниң ховар металдарын бодунда сиирип алган үе-шагдан бээр [illegible] пигмент меланин бар. Ол чүгле хүн чырыын [illegible] [illegible] [illegible] химиктиг энергияже [illegible]. Хамнаашкын [illegible] [illegible] химиктиг реакцияларны дүргедедир [illegible] бүдүмелдер [illegible] бирээзи [illegible] [illegible]. Ол организмде бүгү [illegible] реакцияларны «ажыдыптар». Меланин мээниң ортузунда турар [illegible]. Индустар [illegible] [illegible] үш дугаар карак деп адап турар.

Ол хевирниг салдарын [illegible] база педирип болур. Хөгжүмнүң [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тайылбырлаары болдуруш[illegible].

Дамбу ОНДАР.

Кызылдың башкы институду.

УРУГЛАРГА ОЮННУҢ УЖУР-ДУЗАЗЫ

Школа назыны четпээн уругларга оюн өөредилгениң, күш ажылдың болгаш кижизидилгениң кол хевирлери-дир деп, Н. К. Крупская санап чораан. «Оюн үезинде уруглар шын ойнап өөренген болза, келир үениң ажыл-ишчи хамаатызы кижизиттинип турары ол» — деп, А. С. Макаренко өөредип чораан.

Оюннарның янзы-бүрү хевирлерин улуг улустуң удуртулгазы-биле уруглар чажындан-на өттүнүп эгелээр. Оюн школа назылыг уругларга кол чүүл кылдыр негеттинип турар. Башкылар эге класстарга оюнну өөредилге-биле деңге көрүп ажыглавышаан. Оюн уругларның кадыкшылынга база тергиин чугула. Оон ынай, уругларның бодамчалыг, угаангыр болуруңга база амыдыралда долгандыр тургар бүгү чүүлдерни өөренип, шинчээдип алырынга ол улуг дузаны чедирип турар.

Школа назынында 6-9 харлыг уругларга оюн ажылдан артык үнелиг, таалаңчыг болуп каар. Кылып турган ажылын салгаарлап каап, ойнаксаазы кели бээр. Ол үеде ада-ие уруглары-биле свааржымчалыг болуру аргежок чугула. Оюнче чүткүп маргышкан уругну кезек ойнаткаш, ара каггаш ажылын катап уламчылаадыр деп, А. С. Макаренко ада-иелерге чагып чораан. Эң эки оюн бүрүзүнде-ле баш бурунгаар күжениглиг бодалдың кирип-жилгээн улуг болур. Чижээ, тегериктерге уругларны тургузупкаш: «таранар!» дээрге, олар холуштур ойнай бээр. Оон ол ээп кезек болгаш «тегериктерни ээлекер!» дээрге, уруглар турган тегериин тывар дээш, боданыр апаар.

Белен оюннарга болгаш ойнаарактарга уруглар улуг күш үндүрбес. Садыгдан садып алган ойнаарактарны холу-биле тудуп алгаш, оңгаар-дескээр октап ойнап чоруй, дораан-на эригип, хевиңү калы бээр. Чамдык ада-иелер уругларынга хөй-ле ойнаарактар садып бээр, харын-даа уругнуң ойнаарактары бажыңның бир булуңунда, ойнаарактар садыынга домей кылдыр чыскаалган болур. Бо чорук уругнуң кандыг-бир чүвеге сонуургалын [illegible], хөй-нүн [illegible]. Оон эрткен, ойнаарактарын [illegible] камнавас, олар хөй бооргааш херек-ле базас, хомудавас, эвээш бээрге октагылаптар ийикпе, азы ойнаарактар чер сарай чыткылаар.

Ада-ие болгаш садикте кижизидикчилер уругларының ойнаарактар-биле канчаар ойнап турарын кичээнгейге ап, ону шын ойнаарынга, камнаарынга өөредири чугула.

Оюн уруглар кижизидериңге коллуунда үш кезекке чардынар.

Бирги чаданың оюннары — ол бажың иштинге ойнаар үези-дир. Ол үеде уруг чааскаан ойнаарынга ынак. Ол бодунуң ойнаарактарынга ынак болур болгаш өскениң ойнаарактары-биле ойнаксавас. Бирги чадада уругнуң хууда мергежили сайзыраар. Чамдык ада-иелер уруум чааскаан ойнап тургаш, эгоист (бот-тоглунар) болу бээр ирги бе дээш коргар. Ол шын эвес.

Ийиги чадаже шилчилге үезинде уругну хайгааралга алза эки. Уруу эштери-биле кады ойнап турда, мээң уруум кымнар-биле кандыг оюн ойнап турарыл деп ада-ие хайгаараары чугула. Уруунуң эштери-биле эпнайыралдыг болуруп чарыыр, сургаар. Ийиги чадага 11-12 харлыг уруглар хамааржыр. Оларга оюн нарыылап, школаның чаңгыс ай негелделерин күүседип, чуруум-чурумга өөренип, эртем-билигже хандып өөрениринин үези ол. Ынчангаш ол чадада улуг иштиниелдиг кежигүнү боо турар үези-дир.

Үшкү чадада уруг коллективтиң кежигүнү болу бээр. Бо чадада оюн шыңгыы хевирже кирер болгаш оюн, өөредилге, чурум, ажыл-ишке чоруттунуп эгелээр. Чижээ, 3-кү чадада уруглар школага тускай пландарлыг, дүрүмнерлиг күш-культура дээн кижектиг кадык камгалаар оюннарже шилчий бээр. Уругларның ол үезинде ада-иениң улуг дузазы чокта, чүгле чаңгыс башкылар коллективи уругну чедир кижизидери берге деп, Макаренко санап чораан. Амгы үеде эге класстарның өөреникчилериниң кичээлдеринге оюннарны хөй-биле ажыглаарын үе негеп келген. Кичээл бүрүзүн оюн-биле холбап эрттирип, чаа хевирниң кичээлдерни башкылар ам долузу-биле өөредип турар апарган. Амгы алды харлыгларга дидактиктиг оюннарны ойнадыры өөредилгениң чугула чарлыр боор турар. Дидактиктиг оюннар ийи кезекке чарлыр.

Бирги кезекке хамааржыр оюннар: башкы боду оюннарны организастааш, айтырыглар аайы-биле уруглардан долу харыны алыр, чижээ, бир килограмм чигирниң өртээ чеже? Садыгда чүү келген-дир?..

Дидактиктиг оюнуң 2-ги кезээнге белен ойнаарактарлыг оюннар хамааржыр. Ону уруглар боттары ойнаар эгелиг. Бо дидактиктиг оюннар кичээлге уругларның чугаа сайзырадырынга, сеткил-сагыжын ажылдарынга, өөрүүвүже, угаан-бодал сайзыралынга улуг идигни бээр. Ынчангаш оюн — уругларга агаар ышкаш херек.

Бичии-Уруг КЫРГЫС.

Эрзин район.
Парыг школазы, башкы.

ЫРЫ ХЕРЕК БЕ?

Чаа парлап үндүрген ырлар чыындызының соолгу үене кижи көрбестээн. Чылдагаалы чүл? Ону билип алыры, чылдагаазын тодарадыры берге эвес. Республиканың ном үндүрер черинң [illegible] [illegible] [illegible] ооргазынче дүшпейн турарында база ол ышкаш ноталарлаар аргы саабырниң чогунда [illegible] үстүкү [illegible] ырларны удуртукчулары [illegible] тоомча чогунда. Чыындыларны долдуруп белеткээш, бо чылын дужаап беерип каан болза, ол 10–12 чыл эртпенде [illegible] үнер. Ном үндүрер черде «ханды» [illegible].

Тыва Арат Республика [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Бо үеге хамаарыштыр [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] авторларның [illegible] [illegible] болбас [illegible] [illegible] номнар, үделгеви-биле катай белеткеттинген ырлар чыындылары кончуг ховар. Аныяк-биле [illegible], 1959 чылда С. Бюрбюнниң [illegible]-биле чыгдынган «Ыракаакчы» деп номунда дүрлар-биле [illegible] [illegible] чугаа [illegible], бүгү чон ырлажыр кол [illegible] дыл черле хереглиг-ге, кичээлдерге ажыглаар кылдыр белеткеп — үндүрер-ге деп бодап тур мен.

Ынчангаш амгы үеде бо талазы-биле эртем-методиктиг төптү кандыг ажылчорудуп турарын ырлаар чыындыларга тайылбырлайн. Үжен ажыг бот тывыкчыр композиторнуң 1987 чылда-ла дужаап' каан ажылды чаңгыс эртем-методиктиг төптүң кылып чорудуп турары — ацаа сар беге болуп турарын айтыры чугула. Бир эвес ном үндүрер чер хөгжүм, культура талазы-биле [illegible] чүве болза, бот тывыкчыр хөй-хөй композиторларның ырлар чыындызы үнген турар ийик. Ыры кижиниң сагыш сеткилин [illegible] [illegible] хей-адын көдүрер. Ыры [illegible] чедирип [illegible] [illegible]. Эстетиктиг салдары улуг. Соолгу үеде чаа ырларның шыгаар [illegible], ацаа чогаа [illegible] [illegible] [illegible] авторлар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Эртем [illegible] [illegible]! Бо [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Культура болгаш амыдырал

[illegible] эвес. Уруглар ырларының чыындызының амгы үеде ырлар бис. Ону чыып, белет [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] «Ынакшылдым ырлажылы» деп аттыг [illegible] Тываның ном үндүрер чери [illegible] [illegible] [illegible].

Сергей БАДЫРАА.

Бот тывыкчыр композитор.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Кызылда [illegible] уругларның [illegible] школазы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чарлап [illegible] [illegible] — 7-8 харлыг уругларны [illegible] [illegible] [illegible]. Өөреникчилер кудумчузу № 1 [illegible] Чеди 12 шакта, 14 шактан 16 шакка чедир бижидип ап болур.

Тыва агропромстрой [illegible] [illegible] [illegible] «В» болгаш «С» категория[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] бо чылдың октябрь 1-де [illegible] 18 хар[illegible] [illegible].

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б». Телефон № 6-11-67.

Тыва АССР-ниң Үлүг федерациязы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] бо чылдың октябрь 15-тен декабрь 30-ге чедир болур. Өөредилгени оон ынай уламчылаар [illegible] 5 ай [illegible] ажы[illegible].

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 7 «г».

Тыва[illegible] филармониязы дараазында мергежилдерниң кижилерин ажылче чалап тур: [illegible], бол бухгалтер, ажыл агый эргелекчизи, электрик, моторист слесарь, «С», «Д», «Е» категорияларның чолаачылары.

Филармонияның адрези: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 58. Телефон №№ 2-46-02, 2-55-19.

«Урал энерготулуг» трест Верхне-Тагильскиниң тудуг кезектери кылып комбинадынга дараазында мергежилдерниң ажылчыннарын беж[illegible] турарын чарлап тур: демир-бетон [illegible] [illegible] — 30 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — 10 [illegible] слесарьлар.

Бо мергежилдерниң доостаан ажылчыннар мергежилдеринге хамаарыштыр 180-ден 500 рубль чедир ажыл[illegible] болур.

Бо кижилер общежитиеге [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ажылдап турган [illegible] [illegible] 1-5 чыл [illegible] [illegible] [illegible] квартира-биле хандырар.

Айтырыгны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34—2.

«Шагаан-Арыг тудуг» трести болгаш оон салбырлары (механизастаттынган каккуп чоруур колонналары болгаш «Цемент тудуг» эргелели) 1990 чылдың сентябрь 1-де дужурген. Ынчангаш оон бурун эргелерин Тыва АССР-ниң Шагаан-Арыг хоорайында «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадынга дамчыдып берген. Муруп турган «Шагаан-Арыг тудуг» трестке хамаарышкан бүгү негелделерни «Шагаан-Арыг тудуг» комбинады 1990 чылдың октябрь 15-ке чедир хүлээп алыр.

Комбинаттың адрези: 668210 Шагаан-Арыг хоорай, «Шагаан-Арыг тудуг» комбинат.

Красноярск хоорайда «Химволокно» бүдүрүлге каттыжыышкынының дараазында мергежилдерге ажылдаар ажылчыннарны чалап тур: хендир шуудукчулары, аппаратчиктер, аргыкчылар, септелге слесарьлары, тудуг ажылчыннары. Мергежил чок кижилерни ажылга өөредир. Айда ортумак ажыл төлевири 250-350 рубль. Он үшкү шалыпны төлээр. Бот кижилер общежитиеге чурттаар, ог-бүлелиглерге тускай өрээлди бээр.

Бистиң адресивис: 660027, Красноярск, «Каменный квартал» Химволокно Карлар шиндиси. Телефон № 33-96-00.

«Шын» солунунуң редакциязынга чиик машинага ажылдаар 1, 2 класстыг, хоорайда кижи бижидилгелиг чолаачы дарый херек-деттинип турар.

ТВ

СЕНТЯБРЬ 21
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильмнер. 9.20 «...18 харга чедир болгаш оон улуг назы». 10.05 «Улуг Петр». Телефильм. 11.05 Симфониялыг оркестр концерти. 11.30 «Пи» демдек адаа биле. 12.30 «Үе». 13.00—13.55 «Камера делегейже көрүп тур». 15.25 «Чалыы назынның бирги эртеми». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 16.30 «Карак чивеш аразы, доктаа!». 17.00 «Ясная Поляна[illegible] ырлары». 17.35 Мультфильмнер. 18.05 Делгемде. Информация. Реклама. 18.30 «Үе». 19.05 «Үениң архивтери». 3-кү сериязы. 19.35 «Чурукчу Петр Яч Брандлдың амыдыралы болгаш өлүмү». Уран-чечен телефильм. 21.00 «Үе». 21.40 Коллаж. 21.45 ИХМ-ниң медээлеринден. 21.55 «Ол болган... болган...». 22.15 «Телескоп». ТВ дугайында баш[illegible] база [illegible] шыны-биле. 00.05—00.25 Медээ[illegible].

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15. Эртем тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. Тоол. 8.55; 9.55 «Кызыл [illegible] чуруккуу». Телефильм. 9.05 Англи дыл. 1-ги [illegible]. 10.05 Англи дыл. 2-ги [illegible]. 10.35; 11.35 География. 6 класс. Географтарның [illegible] [illegible]. 11.05 «Бурда моден» сүмелеп тур...». 12.05 «Солист». Уран-чечен фильм. 12.35 «Хандыктың салымчолу». Телефильм. 13.15 «Эскимостар самнап турда». 13.40 «Чурукчунуң амыдыралындан». Телефильм. 14.00—15.05 «Төвүп турар чайның ыыт-шимээни». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 17.00 Калмык АССР-ниң Күртелерадиозу. «Кара херауниң черлерге канчап дузалаары». 17.40 Бүгүдеге спорт.

КЫЗЫЛДАН

17.55 Медээлер. 18.00 Медээлер. 18.05 «Бодалдар белдирии». 19.00 Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязында.

МОСКВАДАН

21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 — 00.20 «Экии, доктор!». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 Удмурт АССР-ниң Күртелерадиозу. «Воткинск хоорай дугайында мени чугаалап берем». 18.25 Озал ондак чок [illegible] дээш. 18.30 «Үе». 19.00 «Закарпатьениң чуруммалдары». 19.40 Телеэкскурсия. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20—21.30 «Тараачынның ста[illegible]». Те[illegible].

КИНО

СЕНТЯБРЬ 21-ДЕ
«НАЙЫРАЛ»: «Торможение в небесах» (Лен[illegible]) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (улуг [illegible]).

Видеозал: «Реаниматор» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 [illegible].

«ПИОНЕР»: «Киночылдың № 1» 9.00. «На златом крыльце сидели» 10.30. «Красные дьяволята» 11.50. «Под небом голубым» (16 [illegible]) 17.30. «Собственными стараниями» (2 сериялыг) 15.10, 19.40 [illegible].

«КАА-ХЕМ»: «Трактир Вдалис» 14.20. «Воины и покой» 15.30, 17.40, 19.30.

«ВОСТОК»: «Уикэнд за чилгиниз» (Чехословакия) 14.30, 16.10, 18.00, 19.40 [illegible].

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

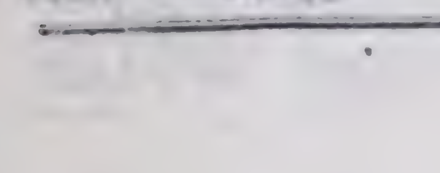

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-61, 3-54-17 ◆ [illegible] — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-82 ◆ [illegible] — 3-45-93 ◆ [illegible] амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 ◆ [illegible] — 3-34-57 ◆ [illegible] — 3-34-98, 3-41-23 ◆ [illegible] — 3-34-10, 3-36-73 ◆ [illegible] — 3-41-16 ◆ культура — 3-20-15 ◆ информация — 3-27-11 ◆ [illegible] — 3-35-03, 3-34-39 ◆ [illegible] — 3-34-03 ◆ [illegible] — 3-37-11 ◆ [illegible] — 2-27-41 ◆ [illegible] — 3-33-36 ◆ [illegible] — 3-41-41

Чылда 300 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга ам[illegible].
Тиражы 20000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектеринге комитединиң Кызылдағы Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1 [illegible] типографиязы.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
сентябрь
22
суббота
№ 217 (14417)

1925 чылда үндүрүлгени
Өртөө 3 көп.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязы

ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЛАР БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН БОЛГАШ ХООЙЛУНУҢ КҮЖҮН ДОЛУ АЖЫГЛААР

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың илеткели

Бистиң амыдыралывыстың эде тургустунуушкуну болгаш чаартылгазы нииттиң бүгү күштерин дүйметкен. Ажык чарлыг чорук калбарып, сөстүң хостуун, бодалдарның янзы-бүрүнүн чедип ап турар бис. Экономиктиг реформаларны боттандырарынга кижилер сонуургалдыг-биле киржип турар апарган.

Республиканың ажыл-ишчилери чурттуң эгелээн углаанышкынының деткип турар. Беш чылдың дөрт чылдарының планы ажыр күүсеттинген. Экономиктиг болгаш социал хөгжүлде чуртта темпилерни ажып турар багай эвес көргүзүглер чедип алдынган. Ынчалза-даа биске чаңгыс ай [illegible], чөрүлдээленчек чүүлдер болуп турар. Бүдүн чуртта байдалдың салдары көстүп турар апарган. Экономиктиг реформаны боттандырар хоойлуларны ажыглаарының аргалары чок болганы, нормативтиг актыларны чедир хүлээп албайн турары моондактаашкын чыдып алган.

Политика талазы-биле алырга, чаа тургустунган Советтер ам-даа ажылче сиңниктип кирбээн. Эде тургустунуушкунуң салымын шиитпирлээр оларның кудуку звеноларын бис сан-хөө, материал курлавырлар-биле быжыглап албаан бис. Удуртулганың командылап дужаар аргалары ам күш чок, а экономиктиг аргалар быжыкпаан. Нацияларның бот-медерелдиг боттуг өзүлдези болуп турар.

Кем-херек үүлгедир чорук өзүп турар. Бо агымга кижилер аразынга хамаарылгалар чамдыкта национал-дар аразында чөрүлдээлерже шилчип турар. Май-июнь айларда орус дылдыг хамаатыларның республикадан көжүп чоруурун көвүдээн. 1989 чылда республикага 100 муң кижиге хамаарыштыр 2500 кем-херек үүлгедиишкиннери болган. Ол Эвилелдиң деңнелинден 2,5 катап хөй. Назы четпээннер аразында кем-херек үүлгедиишкинни өзүп турары дүвүреңчиг: ССРЭ-де — 1281. Федерацияда — 1964, а бисте 2419.

Кем-херек үүлгедиишкинниң арын-нүүр чок, ол кырган-чалыыны, орус-тываны көөргевес. Кем чок ажылчын кижилер — малчыннар, чолаачылар кожарап турар. Бо бүгү чорук коллективтерде шыжыгар, уруг-дарыы дээш коргар чорукту болдуруп турар. Күш-ажылдың сагылга-чуруму, күүседикчи, кээргелиг чурум кудулаан.

Тывада болуушкуннар дугайында дамчыыр чуттаалар хоп-меге уламчылавышаан. Борта массалыг информацияның чепсектери идиг болган. Национал-дар аразында харылзааларны нарыыдадырынга чедирген республикада кем-херек үүлгедиишкинниң өскен чорукту оларның тизи-биле шын эскерип турар. Ынчалза-даа чамдык материалдарда чаңгыс талалаан, шын эвес көргүскен, фактыларны соора ажыглаан, чамдыкта харын бүдүн нацияга хамаарыштыр дорамчылаан түңнелдер, чөрүлдээ үндүрер сорулгалыг чоңгээлиг кыйгырыглар, улустар аразында чүүлдер бээр болуп турар. Ол чүгле Тывага эвес, кожа девискээрлерге, нийти чуртка чидиг байдалды тургузуп, экономиктиг харылзааларга багай салдар чедирген. Республикадан дашкаар турар тыва национал дыг студентилерге, сургуулдарга. Совет Армияның дайынчыларынга даартагы хүнге бүзүрел чок чорук тургустунган.

Мындыг байдал тургустунганда, Дээди Совет болгаш республиканың Чазаа Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң ээлчег чок сессиязын чыылдырып, тургустунган байдалды сайгарып, Хову-Аксы, Элегес, Сосновка суурларга болган болуушкуннарга политиктиг үнелээшкинни берген. Кем-херек үүлгедиишкинниң чавыралдырар талазы-биле Чазак программазы хүлээп алдынган.

Ону боттандырар дээш Россия Федерациязының Дээди Соведи база Министрлер Чөвүлели-биле сырый харылзааны туткан. Бистиң дилээвис-биле байдалды өөренип көрүп, РСФСР-ниң улус депутаттарының бригадазы, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы И. Т. Гаврилов баштаан чазак бөлүү Тывага чораан. «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезинге, пассажирлер АТБ-зинге, хлеб заводунга, эът комбинадынга, садыг, культура организацияларынга, күш фабриказынга барып, чон-биле ужурашкан. Ол ышкаш Кызыл, Шагаан-Арыг, Ак-Довурак хоорайларның Хову-Аксы, Элегес, Чал-Кежиг суурларның, Тожу районнуң чону-биле олар ужурашкылаан. Бригада кежигүннери «Революцияның чалбыыжы», ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Сукпак» совхозтарга, «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйынга чораан. И. Т. Гаврилов чогаадыкчы интеллигенцияның, массалыг информация чепсектериниң төлээлери-биле ужурашкан.

Национал-дар Совединиң палатазының хуралынга республиканың, РСФСР-ниң удуртукчуларын чалап алгаш, Тывада байдал дугайында санал-оналды солушкан. Ол хурал негелделиг, оон-биле чергелештир сагыш човаашкынныг, ханы сайгарылгалыг байдалга артпаан, байдалдың чидигленгениниң чылдагааннарын тодарадырынга дузалаан. Бис ам билир бис — кем-херек үүлгедиишкинни чүгле оон түңнели, а оон дөзү ханы, хөй талалыг.

Чамдык черлерде демократияны болгаш ажык чарлыг чорукту туразында аажылаашкын болгаш үйбалай чорук деп билип алган. Амыдыралдың политчидилгези бистиң практиктиг хемчеглеривисти мурнай берген. Хөй кижи ол өскерлиишкиннерге белен эвес болган, ону кадык шүгүмчүлел орнунга ажыг-биле чүгүрүп, оон-биле улустар аразының эвин бузар, аныяктарга багай салдар чедирер чоруктар соңгулдалар үезинде илерээн.

Экономиктиг реформаны боттандырып тура, боторалга-чарылганы, аренданы болгаш кооперацияны шиигээдип тура, бис социал камгалал механизмин бодаваан бис. Арагалаашкын-биле демиселди чүгле хоруур хемчеглер-биле кызыгаарлап алган бис. «Арага ишпес зоналар» тыптып келген, ынчалза-даа наркомания биле токсикомания нептерей берген.

Демократчыдылга үезинде бис удуртукчунуң кижизиниң ролюнуң дугайында уттуп алган бис. Удуртукчуларны шилиир кампания эки-ле ыйнаан, ынчалза-даа чамдык черлерде ону шүгүмчүлекчилер дыка ажыглаан. Удуртукчунуң ролю, ат-алдары дыка кудулаан. Эде тургустунуушкун үезинден дашкаар турар ханы чылдагааннар база бар. Ол дөрге чыдыпкан социал айтырыглар. 45 чыл дургузунда, төөгүде кызаа үеде дыка хөй чүүлдер чедип алдынганы марыында чок.

Бүдүрүкчү күштерни, улус ажыл-агыйының структуразын планнаарында болгаш таарый тургузарда улуг частырыгларны болдурган дужаап командылаар системаның чедирген уржуктары улуг. Болбаазыралыр адырлар, чиик болгаш аъш-чем үлетпүрү чыдып калганындан Тыва эвилел база республика министерстволарының болгаш ведомстволарының чүгле чиг эт алыр чери апарган.

Көдээ ажыл-агыйга частырыглар болган. Мөөннээшкин, тускайжыдылга деп алгаш, совхозтарның бичии фермаларын, пехтерин, ус-тавыжын узуткап каапкан. Ажыл чок улус ынчангаш тывылгаан. Оон кадында хамаатыларның хууда дузалал ажыл-агыйынга хамаарыштыр шын эвес туруш [illegible]. Дөрт чыл иштинде малдың баш санын 37 муң өскен. [illegible] эриге дөрт ээ-бүлениң бирээзи мал тутпайн турар. Мал оору ынчаар көвүдээнин кайгап орар бис.

Чон өзүп көвүдеп турар. Бо талазы-биле Тыва РСФСР-де бир дугаар черде туруп турар. Чүгле сөөлгү дөрт чылдарда республиканың чонунуң саны 24,6 муң кижиге немешкен. Борта [illegible] бис. [illegible] туругзарының, көдээге амыдырал байдалды экижидериниң айтырыглары шиитпирлеттинмейн турар. Республика көдээ ажыл-агыйлыг, мал ажылында колдуу тус чериниң кижилери ажылдап турар. Бөгүн малчын ийи өг-бүлениң бирээзинде чырык кииртинмээн, үш өг-бүлениң бирээзи өглерде чурттап турар. Оларның шалыны аргажок. 72 совхозувустуң 19 салбырында суурлар кагдынган. Суурлардан хоорайже көжүп турарларның саны өскен.

Оон ыңай кижилер-биле ажыл кошкак. Совет болгаш ажыл-агый органнары хөй айтырыгларны партия органнарының кырынче чүдүрүпкен. Олар чурттакчы чонну технократчы аян-биле [illegible] чаңчыкшаан. Чер-черде бажың, ажыл-[illegible] дээр черлер, шылып [illegible] тургу [illegible], хандаштылып турар. Культура, [illegible] сөөреңнилгези, кадык камгалалы, спорт албан черлери деңнелинге чедир ажылдавайн турар. [illegible], мораль болгаш национал составын барымдаалавайн, кадрлар айтырыын шиит-[illegible] [illegible]. [illegible] материалдарны [illegible] [illegible] [illegible]?

[illegible] [illegible] кем-херектерниң [illegible] кулу деңнелде болуп турар. Эрткен чылдың бо-ла үези-биле деңнээрге, илереттинмээн кемниг херектерниң саны ийи катап көвүдээн.

Кырактоинспекцияның адресинге шүгүмчүлел хөй. Олүм-чидимниг озал-ондак саны өскен. Түннелинде 12 кижи өлген. «Веселый» артынга эрткен чылын болган коргунчуг айылдан КАН чогуур түңнел үндүрбээн. Чоокта чаа Чалаанага автоавария болган, аңаа 5 кижи өлген. Министрлер Чөвүлели ук таварылганы катап көөр апаар.

(Уламчызы 2-ги арынга).

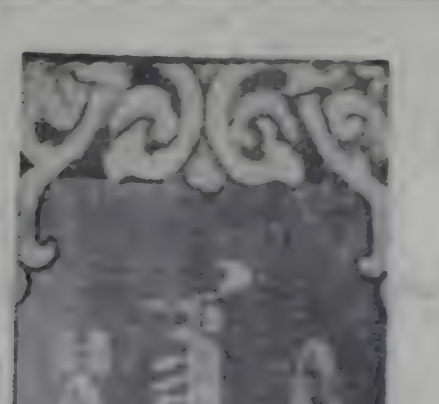

БУРУНГУ ОЮН

Хандагайты суур байырлал шинчи кире берген. Кудумчуларда тараан ыяштарның кажаалары агартыр чугайлаттынган. Ында-мында кызыл тукчуташтар салгын аайы-биле чалгып тургулаан. Лозун, плакаттар орус, тыва, моол дылдарда бижиттинген. Оларны көскү черлерде аскылаан. Сентябрь 16-ның хүнү бедик даглар ажыр алдын херелдерин Хандагайты суурже чажыпкан. Суурнуң стадионунда аккыр тыва үш өгну тип кааан.

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң ажылдакчылары, аныяктарның «Күзел» шенелде-театры, «Саян», «Тыва», бичии уруглларның «Өөрүшкү» ансамбльдери, Өвүрнүң болгаш өске-даа районнардан келгилээн бот-тывынгыр артистер, культура ажылдакчылары, мөгелер, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «кижи бажы кезирт, аът бажы козурт»... Хандагайтыга ынча [illegible] [illegible] чылдарда [illegible] көрбээн. Оларны уткуп, [illegible] [illegible] чер-биле хандыра [illegible] [illegible] айтырыг. [illegible] кадында кижи [illegible] [illegible] болгай. Республиканың [illegible] [illegible] [illegible] машина-ба [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Алдынныг дөрже чалбар —
узур ыяш,
Аяк шайны кудуп сунар —
чаңгыс ыяш,
Өвүр черже, Хандагайты
сууруже
Өргүн чонну чалап берди,
моорладар!

[illegible]

Уран чүүлдүң байырлалы — улустарның найыралы

«АГАР САНДАН ЫЯШ»

Хандагайтыга болган байырлал

Бо эгени номчааш, номчукчу элдепсинер чадавас. Тываның улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң «Агар сандан ыяш» деп тоолу-даа сагышка кирер боор. Бо удаада бурунгу моол, тыва улустарның найыралын илереткен оюн байырлалы-дыр. Уттундурган ол оюн-тоглааны Өвүрге бир-ле дугаар диргизип байырлап эрттирген. Ону моон адаанда болгаш үшкү арында парлаан.

[illegible] «Дружба», «Найрамдал», «Найырал» деп сөстерни чараштыр уштаттыр бижээш көскү черде мыштарлы [illegible]. [illegible], байырлал [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Ында ыры-биле ай таңды [illegible]. Удаванда машина-белеттиг [illegible] 300 тиро моол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Моол, совет [illegible] [illegible]. Оон соонда РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин, секретарь А. Н. Ханый, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Пырченко, Тыва АССР-ниң культура министри Ч. Д. Ондар, [illegible] Өвүр районунуң бирги секретары А. С. Доржукаа, районнуң дарганы А. С. Куулар болгаш өске-даа удуртукчулар Моол Арат Республикадан келген — МАР-ның Увс аймак хуралының [illegible] дарганы Нацаг Жийдэл, оралакчызы Цедев Байсух, ның аймак комитединиң даргазы Дагдан Намсырай, аймакта моол-совет найырал [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible].

[illegible] Совет-моол найыралдың Тыва салбыры 1962 чылда тургустунган соонда, [illegible] моол [illegible] [illegible] [illegible]. Өвүр район Моолдуң Увс аймаа-биле [illegible] [illegible]. [illegible] МАР-ның [illegible] 1980 чылда Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиуму [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] салбырының даргазы [illegible] Тыва АССР-ниң Дээди [illegible] [illegible] [illegible].

Өвүр районнуң «Кызыл тук» ажыл-агыйы Увс аймактың «Ялалт», «Торгалыг» — «Хадар», «Коммунизмче оруқ» — «Тургэн» [illegible] ажыл-агый [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— «Агар сандан ыяш» байырлал [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] А. Куулар [illegible] [illegible] [illegible].

(Уламчызы 3-кү арында).

Чагыдылга—91

ЧАГЫДЫЛГАНЫ ХОЛГА АЛЫР

Почта чедирилгезин экижидер

Солуннар, журналдар чагыдылгазы сентябрь бирде эгелээн. Бо [illegible] [illegible] сан-түннер ёзугаар алырга оон байдалы чөгенчиг. Чер-черде партия, совет, хой-нийти организациялары бо ажылды ала-чайгаарлаашкынның агымынче кииринкеш, тоомча чок артып турар. Үстүнде айтышкын мааарын багай чаңчыл дижир бис, ынчалза-даа бо таварылгада, ылаңгыя партия организациялары эн-не коскү черни ээлээр ужурлуг. Партия райкомнарының идеология килдистери, парткомнар, эге организациялар солун чагыдылгазының кызыы хуусаазын биле тура-ла, организакчы ажылды шуут кошкаткан. Чурттакчылыг суурларда чоннуң аңгы-аңгы бөлүктери-биле база ажылдаза эки. Пенсионерлер, бажың ээлери дээш, өскелер-биле-даа почта салбырлары, почтачылар тус-туста чагыдылганы организастаар болза, чаңгыс-даа солун, журнал чагыдып албас өг-бүле азы онза чылдагаан чок черге кандыг-бир ажылдакчы черле турбас болгу дег.

Бо удаада мапаа РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң база Министрлер Чөвүлелиниң органы болур «Шын» солуннуң чер-черде чагыдылгазы, өске-даа бижиглигелер дег, дыка шүүшпеш, ала-чайгаарлаашкынның байдалында чорун турарын черле онзалап айтып тур бис. Парткомнарның, көдээ Советтерниң чагыдылгага организакчы ролю бо хүннерде тон чугула. Сентябрь ортанга чедир ол солунну чүгле 1391 экземплярны бүгү республикада бижиткен болуп турар. Эрзин, Бай-Тайга, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда тус-туста ийи чүс ажыг-ажыг хире солун бижиттингилээн. Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик дээн ышкаш хөй чурттакчылыг суурларлыг районнар-биле Эрзинни канчап деңнээрил?

Республиканың найысылалы Кызылда ол солунну чүгле 150 ажык бижиткен. Тандыда, Кызыл, Сүт-Хөл, Бии-Хем, Мөңгүн-Тайга, Каа-Хем, Тес-Хем районнарда «Шынның» чагыдылгазы 6-10 кезектен чүгле 50-60 кезек чедир болгулаан-дыр. Өвүр, Тожу дээн чергелиг чамдык районнарның «Советская Тыва» [illegible] черлеринден медээ безин алыры берге болган, ынчангаш ында бистиң солунувус чаңгыс-даа кезек чагыттынмаан кылдыр билдинип турар.

Хуусаа бисти чыгадып келген болганда, ынаан-ла, чагыдылганы чер-черде партия организациялары, бүдүрүлге, албан, организация, ажыл-агыйларның удуртукчулары холга албаажы хоржок. Ажылдакчыларның акша-шалың алыр үе-хуусаазы база ойлуг болгай. Шак ындыг эптиг үеде квитанцияларны алгаш, чон ортузунче кириш, дорту-биле ажылдаарынче хөй-нийти тарадыкчыларны, почтачыларны, харылзаа ажылдакчыларын, бригадирлерин кыйгырып тур бис.

Чагыдылганы чедиишкинниг чорударынга улуг шаптык ужураштырып турар чамдык фактыларны база мыттавайн эрттирип болбас. Почтачылар чедиишезинден чамдык Самагалдай дээн ышкаш суурларда чагыкчылар солуннарын боттары чүгтеп ап турарының фактызы база бар. Кижилерниң чагыдып алганы солуннарын, журналдарын саададыр, адрезин будаар, солун тарадылгазының дугайында авторлар редакцияже бижип турарлар.

Солуннарның өртек-үнези улгадып, харылзаа албаны, почтаның чедирилгези дээш төлевир улгадып эгелээр деп турар ындыг харысалгалыг үеде чер-черде харылзаа белдирлери, салбырлары почтачылар-биле четчелээр, оларны солуур кижилерни база доктаадып тургузары чугула.

ҮРГҮЛЧҮЛЕ-ВИШААН

— [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] турар. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] турар. Ам безин 50 өг-бүле «Шын» солунну чагыдып алган. Хөндергей суурда 240 өреге бар. Оларның 150-и «Шынны» [illegible] черле чагыдып алыр дээн, [illegible] Херел [illegible] [illegible] орар.

[illegible] [illegible] [illegible] болза, Чөөн-Хемчиктер бо хүннерде «Шынны» 250 экземплярны чагыдып алган. Солун [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Маадыр-оол ОЮН.

ЧАРТЫК АЙДА

Сентябрьның [illegible] [illegible] [illegible] Улуг-Хем районга 1300 солун, [illegible] [illegible] (11 864 рубльга) чагыткан. Оон иштинде «Шынның» 250 экземплярын [illegible] [illegible] чагыткан. Чурттакчыларның [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Шагаан-Арыг — 43 [illegible], Ак-Туруг — 46, Чаа-Хөл — 46, Бүлүң-Терек — 32-ни [illegible] [illegible].

Эрзин [illegible] «Шынның» [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Конур-оол ОЮН.

ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЛАР БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН БОЛГАШ ХООЙЛУНУҢ КҮЖҮН ДОЛУ АЖЫГЛААР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Үр үе иштинде национализмни национал чүүлден ангылап көрбээнивис интернационалдыг кижизидилгеге согугну чедирген. Ынчангаш-ла республикада чурттап турар улустуң дылының, төөгүзүнүң, чаңчылдарының, бөлүктерниң, бөлүкчүлерниң айтырыгларын билбейн баар ужуру ол эвес бе?

Оон кырынга экология айтырыы немешкен. Бойдустуң байлактарын ажыглаарда хумага чок чорук, хөрзүнүң үреэлиишкини, аргаарыг өрттери, төтчеглекчи чорук уламчылап, чөвүнүң кижиниң ханындырып турар.

Ол бүгү хоойлу камгалаар органнарның куду деңнелдиг ажылы-биле чергелешкен. Мында хөй-ле айтырыглар шиитпирлеттинмээн, ажылдакчыларның ажыл, амыдыралынга эки байдалы тургустунмаан. Кеземиниң чайлаш чогу херек кырында хандыртынмайн турар.

Шак мындыг нарын байдалда Чазак хедеглир деп шиитпирлээн. Ханы шинчилээр айтырыглар …

Сессия ажылын сентябрь 20-де уламчылаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң «Республикада кем-херек үүлгедир чоруктар-биле демиселди күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» доктаалының күүселдезинге хамаарыштыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың илеткелин депутаттарның сайгарып чугаалажырын уламчылааны-биле сессияның эртенги хуралы эгелээн.

Уран чүүлдүң байырлалы — улустарның найыралы

«АГАР САНДАН ЫЯШ»

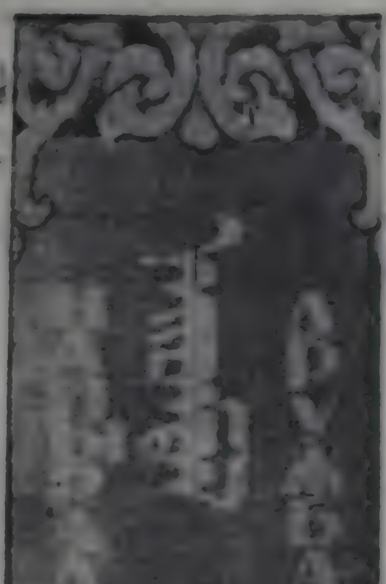

(Эгези 1-ги арында).

Харыы сөстү МАР-ның Увс аймак хуралының күүскомунуң даргазы Н. Жийдээ алгаш, кожа хелбээ моол аймактар-биле Тыва АССР-ниң ажыл-агыйларының бүдүрүлгелериниң уран чүүл ажылдакчыларының бузулбас найыралдыг, чаңгыс эп-сеткилдиг ажылдап келгенин онзалап демдеглээш, чугаазын мынчаар доосту:

—Бөгүн бис «Агар сандан ыяш» байырлалды кады эртирип турар-дыр бис. Ол оюн Моолга 300 чыл бурунгаар тывылган. МАР-ның Увс аймааның арат чонунуң мурнундан изиг байырны чедирерин чопшээреп көрүңер. Ада-өгбелеривистиң чаагай чаңчылдарын сагып, моол, тыва улустуң уттундурган «Агар сандан ыяш» байырлалды катап диргизип турарывыска өөрүп тур бис. Ак аът чылының хой хүнүнде шаанда моол, тыва улустуң кады ойнап чораан оюнун демдеглеп, акы-дуңма ийи чоннуң быжыг найыралын каттыштырган ийи ыяшты чарылбас кылдыр эптеп, чаа оюмнерин тарып олуртур бис. Ол чүл дээрге, бистиң моон соңгаар найыралывыс, бүзүрежилгевис улам чечектелзин, хөгжүзүн дээнивис ол-дур.

«Дээрде шашкан мөңгүн бөрттүг
Деглийн-Цагаан
Деспектерин малы шыпкан
моол өңнүктер
Хандагайты эжиин ажып
аалдап келди.
Ха-дуңма найыралы Увса-Хөл дег
чалгый берди.
Акты чажып, өргүп сунган

Аяк шайдан чооглап көрер, сайн байнуу» — деп, байырлалдың башкарыкчызы «Саян» ансамбльдиң артизи Сайлык Монгуштуң өткүт, хоюг үнү чаңгыланы бээрге, кадак туткан, тыва идик-хевин кеткен, куу куштуң салдаары дег, өл хаак дег алды кыс самнап үнүптерге, улаштыр ак сүт куткан аяктарны кадактар кырында салган 12 шилгедек, чараш артист кыстар моол өңнүктерге хөгжүмнүң байырланчыг аялгаларының адаа-биле сөннеп эгеледилер. Найыралчы куспакталжыышкыннар, ыры-шоор, танцы-сам...

Ак сандан ыяш байырлалының одаа. Ооң тыва талазында кайгамчык семис ужаны салган, тыва ак аъш-чем аймаа, моол талада — баскан, шөйген быштактар, далган, тараа, курут болгаш өске-даа моол чем аймаан делгээн. Оваанын ортузунда агар сандан ыяшты олуртуп каан.

«Агар сандан ыяштар ам
Ачы-чолдуг чуртун ээлеп,
Чүс-чүс чылда улам
мандып,
Чулуу-түрек олчейн бол»

дээнзиг йөрээл сөстери моол, тыва дылдарда чаңгыланып тургулаан.

Найыралдың оваазын дагыыры-биле Увс аймактың улуг ламазы сарыг торгу шыва тонуг, сарыг бөрттүг, кадыг идиктиг кыдыган ирей Шөмбоо Лэгзэн үнүп келген. Ол 83 харлыг, 20 чыл дургузунда шажын артеминге өөренген, кымдат эргелиг. Ооң-биле кады Лама Жамян база олудун ээлепкен. Олар оваага сан салып, чажыг чажып, кадак баглап, маанай номчуп шаг болдулар.

Ужукташкан, найырлашкан
Улус чонум чыглып
келгеш,
Айдап, хүндеп, алдын
чердеп
Ачы-чолдуг өршээл дилеп,
Агар сандан ыяш дагып,
Агын өргүп, кадаан баглап,
Маанай номчуп, йөрээл
өргүп,
Байырлаарга омак-ла-дыр.

Оваа дагыыр ламаларывыс бар эвес. Ынчалза-даа «думчукка туланда, бызаа сүтжү» дээри ышкаш, сарыг-сарыг өңнүг лама тонпар кеткен хуурактар одаг кыдыынга олуруpкаш, «маанай» номчуп, йөрээл кылып киириптилер. Оларны моол ламалар, өңнүктер хүлүмзүрүг-биле уткудулар. Ол дээрге Улан-Удэ хоорайга болган «Байкалдың эртинези» делегей фестивальынга киришкен, «Байкалдың алдын дыңы» деп хүндүлүг атка четкен «Тыва» ансамбльдиң артистери-дир. Йөрээл доозулган соонда, «Байлак Тывам» деп ырыны артист Вероника Чооду ырлап доозуптарга, моол артист Цэцэг «Чоннуң кежии» деп ырызын уянгылыг, үзүктел чок бадырыпты. Уран талантының маргыжы уламчылавышаан. Шажын-чүдүлге дугайында аныяктарның Күзел аттыг шенелде-театрының артистериниң сам-оюнун моол болгаш чалаткан аалчылар улуг магадал-биле көрген. Ылаңгыя Увс аймактың бичии уругларының «Цацал биле Жароо морь» деп танцызын оларның эгин чайып, хат-салгын дег шимченгир, эрес-кашпагай, ээлдек, көрүштүң күүсеткениниң чоң сонуурган көрген. Ол аразында моол өңнүктер ийи чаш таңды, өвүржүлер ийи чаш шивижиктерни эккелгеш, удур-дедир солушкаш, ийи кызыгаарның кескү черлеринге найыралдың быжыг доңун илередип, тарып олурткан.

Ооң соонда моол өңнүктер, чыылган өргүн чон Хандагайты суурнуң адаандан кудумчуну өрү алзы эгин кожа, чүрек чаңгыс, эптиг-найыралдыг театржыткан чыскаал-биле өөрүшкү-маңнайлыг, каткы-хөглүг базып чоктааш, стадионга чедип келгеш, аалчыларны аъш-чем-биле хүндүлээри-биле «Буланныг» кафеже, таныш-көрүш улус бажыңнарынче чалай берген. «Агар сандан ыяш» байырлалдың баштайгы хүнүнүң эгези ынчаар доозулган.

НАЙЫРАЛДЫҢ АЯЛГАЛАРЫ

Кижилерниң арыг сеткил-сагыжын илереткен чүве дег, каан, аяс хүн Хандагайты кырынга хүлүмзүрүп турган. Дүъш соонда суурнуң Ногаан театрынга чон сыңышпайн барган. Микрофон дамчыштыр башкарыкчы кыстың хоюг үнү чаңгыланып турду. Ооң чугаалаан чылыг йөрээл сөстерин эдилге чокка ол-ла хевээр мында киирдим.

Кажангының кажанындан,
Кайы шагның эгезинден
Өдек-турлаа кожа-хелбээ,
Өөр чону эгин кожа.

Уруг-дарыы холуй ойнаан,
Улуг, биче демни каткан,
Ыры-шоорун маргыштырып,
Ылгын аъдын
чарыштырып.

Дыты-домаа аңгы-даа бол,
Тыны, угу чаңгыс доктуг,
Кожавыс моол өңнүктер
Холун сунуп аалдап келди.

Акты өргүп, кадак тудуп,
Ачы-чолду алгап-йөрээп,
Чоорган чонум, хейлең
хөйүм,

Чолду күзеп, байырлаалы!

Совет-моол найыралга турааткан акы-дуңма байырлалының ийиги ээлчээн Ногаан театрга РСФСР-ниң Компартиязының Өвүр райкомунуң бирги секретары Анатолий Салчакович Дембирел ажыткаш, моол өңнүктерге байыр чедирип, чүве чугаалаан. Ооң соонда Увс аймакта нам комитединиң даргазы Далдан Намсырай тыва өңнүктеринге байыр чедирген. Ол ышкаш РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин совет-моол найыралдың ужур-дузазының, болуп эртип турар «Агар сандан ыяш» байырлалдың чоннуң чаагай чаңчылдарын диргизеринге дузазын, найыралчы харылзааның быжыг доңун улам быжыктырарын делгереңгей чугаалааш, мынча диди:

— Бөгүн бисте Увс аймактың чаа сонгуттурган даргалары баштаан хөй саннуг моол өңнүктер аалдап келирге, оларны улуг хүндүткел-биле уткуп турар-дыр бис. Чоннуң бурунгу чаңчылдарын сагып турарывыс республиканың экономиктиг болгаш культура амыдыралынга ажыктыг, дузалыг. Мындыг байырлалдарны республикага нептередир ужурлуг бис. Националдар аразында харылза чөрүлдээлиг болуп, орус, тыва деп ылгажы-даа бээр турдувус. Ам ол айтырыг экижип бар чыдар. Хамык ужур эп-найыралдыг чурттаарында. Бөгүнгү «Агар сандан ыяш» байырлалы моол, орус, тыва улустарның найыралын улам быжыглаар.

Чыылган чоннуң сонуургалын найыралдың каттышкан концерти хаара туткан. Ботпарының уран талантызы-биле Тываның ат-алдарын даштыкы чурттарга ылаңгыя Японияга, Индияга, Моолга, Кубага база өске-даа чамдык чурттарга, Совет Эвилелиниң улуг-улуг хоорайларынга алдаржыткан «Саян» ансамбли «Эргим чуртум, байлак Тывам», «Дыңгылдай» деп ырылар-биле концертти эгелээн. Ыры төнери билек, тыва улустуң «Ээлдек шыңгыраап» деп танцызын саянчылар тевер бээрге, сагышка Убса-Нурга салдап эштээн куу куштар сагышка кирер. Танцының баштакчызы Галина Сапыясолдуң танцы уран чүүлүнге ужук шөйүп бар чыдарын көрүкчүлер үзүктел чок [illegible] бадыткаан. Бот-тывынгыр композитор Альберт Тановтуң «Сылдыс шокар» деп ырызын болук оолдар дыңнайсанчыг кылдыр ырлаан. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Борис Монгуш биле артист Севек Алдын-оол тыва улустуң хөөмей-сыгыдын сала бээрге, муңгак кижи ыглапкы дег.

«Алтайга йөрээл» деп моол хөөмейни национал хөгжүмнүң үделгези-биле Увс аймактың хөгжүм-шии театрының артизи Тойгов күүседирге, көрүкчүлер улуг магадал-биле үнелээн. Ол ышкаш Улаангом театрының артистериниң «Аныяк малчыннарның самы», «Бурят аас чогаал оюну» деп танцыларын кым сонуургавас боор. Орус улустуң «Төрээн чер» база композитор Ростислав Кенденбильдиң «Төрээн Тывам» деп ырларын моол артист Санжсурэн орус, тыва, моол дылдарга күүседирге, көрүкчүлер катап ырлаарын дилеп турган. Ол ышкаш моол ыраажылар Цевне, Нацамаа, Ээренцек олар моол улустуң ырларын национал хөгжүм херекселдериниң үделгелери-биле бадырыптарга, бай-ла Моолдуң калбак, делгем ховулары, чеди чүзүн малы, чурумалдыг агаар-бойдузу, найыралчы арат чону херамка костүп келир.

Сценага Өвүр районда уругларның музыка школазының башкызы, бот-тывынгыр артист Борбак-оол Ооржак гитарага аялгаларны бедик мергежил-биле ойнаан. Чөөн-Хемчиктен келген бот-тывынгыр композитор, артист Мерген-Херел Монгуш бодунуң чогаатканы «Дуруялар чазын келир» деп ырызын баянга үдевишаан ырлаптарга, көрүкчүлер өөрүшкү-биле уткаан. Ооң соонда «Саян» ансамбльдиң сураглыг ыраажызы Вероника Чооду «Улуг-Хемим — Енисейим», моол улустуң «Чалыы назын дугайында» деп ырларны ырлаан. Хандагайтының музыка школазының «Тевек» деп самын, профоблчовүлелдиң «Өөрүшкү» ансамбльдиң танцызын көрүкчүлер магадал-биле көрүп, бичии артистерге өөрүп четтиргенин илереткен. Совет Эвилелинде туржук, даштыкыда ат-сураа билдингир апарган Конгар-оол Ондарның тыва дошпулуур-биле үдевишаан, сыгыт, хөөмей, каргыраазы күүсеткенин база сураглыг берген «Тыва» аас чогаал ансамблиниң күүседиглерин көргеш, карактарының чаштарын аржыыл-биле чодуп орган моол, тыва көрүкчүлерни-даа кордум. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Донгак Монгуштуң «Хам» деп танцыны ойнай бээрге, бичии уруглар корткаш, ыглажы-даа бээр. База бир солун көргүзүг РСФСР-ниң алдарлыг артизи Надежда Куулар биле Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Кежиктиг Демир-оолдуң «Бай-ла Хемчиим» деп тыва улустуң ырызын күүсеткени болур. Ылаңгыя К. Демир-оол [illegible] үн-биле Надежданы кара олчаап өттүнүп, ырлай бээрге, сценага турган моол артистер ону коор дээш, сценаже үне халчып турдулар. Адак соонда, моол, тыва артистер «Хандагайты» деп тыва улустуң ырызын кады ырлап, каттышкан концертти дооскан.

Ол кежээ районнуң Культура бажыңынга Найыралдың кежээзи болган. Чыылган чон шаандакы шагның оюннарын ойнаан. Хол, бута, муңгаш шыдыраага оюннар солун болган. Кажык адар оюнга хөй кижи киришкен. Ол ышкаш «тывызыктар», «Кичиг-кичик», «Хей оорга», «Күске биле моортай», «Аржыыл кагар» болгаш оон-даа өске оюннар чыылганнарны чалгаараппаан. Маңаа база моол, тыва кижилерниң уран талантызы илерөп турду. Хөгжүм үделгезиниң адаа-биле амгы үениң вальс, танго, пляска танцыларын чыылганнар ойнап, мага хандыр дыштанган.

«Агар сандан ыяш» байырлалдың болуп эртериниң сценарийин культураның хоочуну Иван Комбу тургускан болгаш барык бир ай бурунгаар ашаа белеткелди чорудуп келген. Назы-хары улгатса-даа, хүлээнген ажылынга ак сеткилдиин, идепкейин көргүскен ол кижиниң чүткүлдүг ажылын маңаа онзалап демдеглээр бодадым.

Оюн-торлаа, каттышкан концерт тыва болгаш моол улустуң быжыг найыралын улам каңнап, уран чүүл талазы-биле арга-дуржулга солчурунга ажык оруктуайтып, найыралчы кожа-хелбээ чурттаарынга хамы билчиниишкинниң берип, сагыш-сеткилин доңнап, найыралын быжыглап турган диве хөрүмдүг болбас. Уран чүүлдүң байырлалы — улустарның найыралы деп чүве ол-дур.

БЫЖЫГ ДОҢ

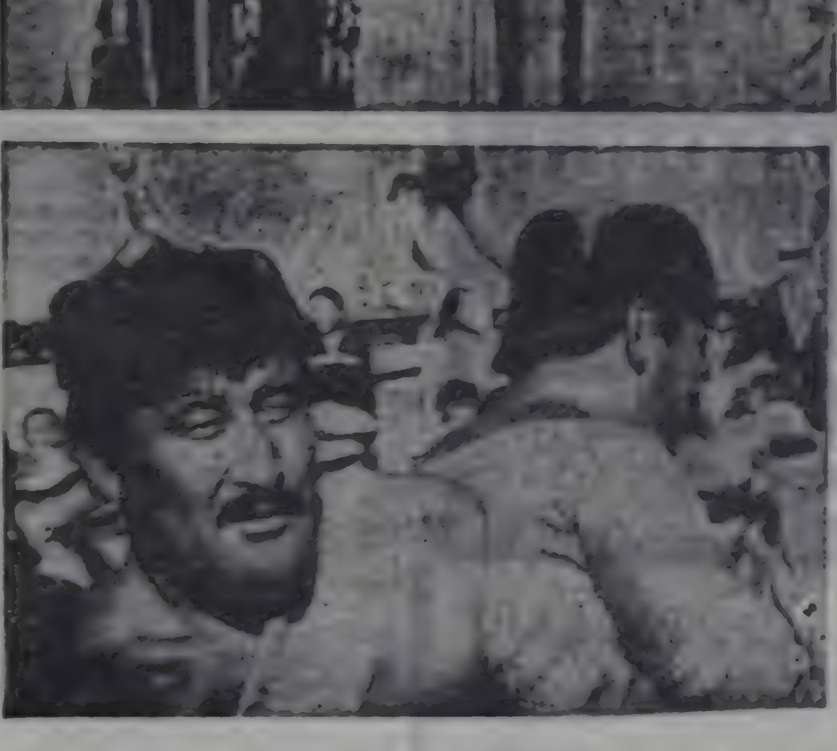

Байырлалдың ийиги хүнүнде база-ла каан, аяс хүн болган. Спортчу стадионнуң олуттарын чыылганнар шагда-ла ээлепкен. Кижилерниң ал сагыжы моол мөгелерде. Увс аймактан ук хүрешке 10 мөге, аът чарыжынга 5 аът киришкен. Моолга болган чарышка каш удаа эрткеш, алдын, мөңгүн медальдарны алган Чүгүрүк-Хүрен база-ла аът мунукчуларын дүвүредип турган. «Агар сандан ыяш» байырлалынга киржир 40 ажыг аът чыскаалыпкан. Олар 20 километрге күжүн шенешкен.

Районнардан келген мөгелерден эң шыырактарын шилээш, 64 мөгени хүрештирер деп шиитпирни байырлал комиссиязы хүлээп алган. Стадионнуң ол-бо шөлдеринге хол бөмбүүнге, чадарынга, шыдыраага маргылдаалар чорупп тургулаан.

Совет болгаш моол күрүнениң туктарын көдүрери-биле Чөөн-Хемчик районнуң шыырак мөгелериниң бирээзи Амир Монгуш биле МАР-ның күрүнениң чаан мөгези Тулгаа көрүкчүлерниң мурнунга үнүп келгеш, хөгжүм аялгазының адаа-биле көдүрген. Ак аът чылының демдээ кылдыр ак-бора аътты мунган тыва национал идик-хептиг, ээр-чүгенниг оол шөлче үнүп келири-биле, маргылдааның кол судьязы Лайдып Кызыл-оол аът мунукчуларының болгаш мөгелерниң маргылдаага киржиринге белени Өвүр райкүүскомунуң даргазы Алексей Кууларга илеткээн. Ооң соонда чүгүрүк аъттарны

стадионну долгандыр чонга бараалгаткаш, ховуже чарыштырары-биле үдеп чорудупкан. Мөгелер база-ла аарыкчыларның мурну-биле чыскаал-биле эрткен. Оларның аразында МАР-ның күрүнениң чаан мөгези Тулгаа, күрүнениң хартыга мөгелери Цевээн, Сумуяа, Сайнбуян, Увс аймактың арзылаң мөгелери Ойдов, Сосар, мөгелер Батценгел, Алтанхуяг болгаш өскелер-даа бар. Тываның мөгелеринде Маадыр Монгуш (Чөөн-Хемчик), Шимет Сүктер (Тес-Хем), Орлан Кызыл-оол, Андрей Семис (Өвүр) болгаш ССРЭ-ниң спорт мастерлери дээш, республикага каш удаа шаңналдыг черлерни ап келген сураглыг мөгелер база бар. Чоннуң четтикпейн манап турганы хүреш-даа эгелээн. Бирги салгында тос моол мөгелер кымга-даа октатпаан.

Сес мөге арткан, ийизи Сүктер Шимет биле Эдуард Донгак артканнары моол мөгелер. Кажар аргаларны ажыглаан соонда, МАР-ның күрүнениң чаан мөгези Тулгаа шүүлгеп, хартыга мөге Цевээн ужуурлешкен. Алтанхуяг биле Сумуяа үшкү, дөрткү черлерни үлешкен. Ол үеде Моолдуң Увс аймааның хөгжүм-шии театрының солун программалыг концертин стадионнуң концерт залынга көрүкчүлер улуг сонуургал-биле көрген.

Аът чарыжынга база-ла моол аъттар тергиндээн. Увс аймактың Төргүн сумузунда ортумак школаның үш классчызы Отханбаяр Чүгүрүк-Шилгизин бирги черже үндүр мунупкаш, шаңнаткан. 1-4 дугаар черлерни моол аъттар ээлээн. Чүгле 5 дугаар черни Солчур сумузунда Анатолий Самбуунуң чүгүрүк аъды алган. Ынчалза-даа моол ёзу-биле 1-9 чедир эрткен аът мунукчуларын, 3-4 дугаарында келген аъттарны база шаңнаан.

Хүреш үезинде хөй чоннуң чалгааратпазы-биле аныяктарның «Күзел» шенелде-театрының «Майдыр бурганының байырлалы» деп көргүзүү солун болган. Чөөн чүк кижилери ак аът чылында Майдыр бурганга ыяап-ла чүдүүр турган. Ынчангаш «Күзел» театрның шиижиткен көргүзүү байырлалдың эчис сорулгазынга дүгжү берген. Ол үеде Увс аймактың Улаангомда хүрээниң улуг ламазы Шөмбоо Лэгзэн «Агар сандан ыяш» байырлалынга дуза кылдыр 150 акшаны райкүүском даргазы А. Кууларга тыпсып берген.

Шыдыраага моол өңнүктерин Мадон Монгуш, Кызыл-оол Ооржак тиилээш, ниитизи-биле 4 саңга уткаш, команда аайы-биле тиилээн. Бурунгу дериг-херекселдерлиг тыва өгнү белеткээни дээш, бирги черни Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны Күнзеңмаа Монгуш 300 рубль-биле шаңнаткан. Шүүлген мөгелерге, аът мунукчуларынга, янзы-бүрү маргылдааның тиилекчилеринге шаңналдарны байырлыг байдалга тывыскан.

Өвүр районнуң Хандагайты суурга болуп эрткен «Агар сандан ыяш» байырлалы политиктиг ужур-дузалыг. Совет база моол улустарның найыралчы харылзаазын улам быжыглап, уран чүүл болгаш спорт талазы-биле арга-дуржулга солчулгазынга ажык-дузалыг, тыва улустуң бурунгу чаңчылдарын, оюннарын диргизеринге деткимчелиг болган. Моолдуң Увс аймаа биле Өвүр район ажыл-агыйы, экономика, культура талазы-биле тускай керээни чарган. Келир чылын «Агар сандан ыяш» байырлалы МАР-ның Увс аймакка болуп эртер. Ниитизи-биле Хандагайтыга болган байырлал моол биле совет кижилерниң найыралчы харылзаазының быжыг доңун бадыткаан.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТАРДА: шүүлгеп моол мөге Тулгаа, оваа дагылгазының үезинде, тыва, моол артистер концерт соонда, чарышка тиилээн моол аъттың ээлери.

Дүвүренчиг медээ

КАНЧАЛЗЫВЫССА ЭКИ ИРГИ?

Бодум пенсионер кижи мен. Ынчалза-даа алаа органазын бодааш, кудээм, уруумга — Юрий биле Аня Кашпылаларга дузалаксы кадарчы болуп ажылдап турар мен. Редакцияже телефон долгай берген чылдааным мындыг. Уругларым ирт кадарып турда. «Кызыл тараачын» совхозтуң хой бригадири чедип келгеш, оларга төрүүр хой хүлээп алырын сүмелээрге, бир кодааны хүлээп алганнар. Малды чайлатыр семирткеш, Юра тарып боозадылганы боду чааскаан чоруттту. Ам олар кыштаанда көжүп келгеш.

Күдээм кыштаанга келгеш, хой кажаазын, чурттаар бажыңын септеп, бодуп турганы, утаарлай берген. Ам эмчиде чыдар. Бирле хүн хой кадарып чорумда, бригадир Н. С. Кирьянова келгеш, мени-даа херек ке албайн, ыыт чок хойну сууруп алгаш чоруткаш, кажаалап кагды. «Силер аныяк, арга-дуржулга чок улус-тур силер, ынчангаш бо хойну өске кижиге хүлээдип бээр бис» деп, уругларымга чугаалап турганын соң мурнунда дыңнаан мен.

Ам бо удаада ол мээ-биле амыр-мендиг-даа, чугаа-даа чок, нара туразы-биле оларга чораан хойну эккелгеш, кажаалап каарга, шуутла кайгадым. Кага-даа ужур-чурум, эп-чеп деп чүве турар эвес чүве бе?

Совхозтуң кол зоотехниги Н. А. Дутова келгеш, база-ла ол чылдагаанны чугаалаш чоруй барган. Бо чорудаалыг айтырыгның шынын тывар, бодумнуң хойжу болур күзелимни камгалаарда-даа сорулга-биле уруум Аня партия райкомунуң бирги секретары Парчинге кирип, оон-биле ужурашкан. Амдызында кол кадарым эмчиде чыдырда кодан хойну хүлээтчири болдунмас чүвеле-дир деп, ол чугаалаан.

Оон база-ла бир хүн совхозтуң директору К. К. Лопато биле бригадир Нина Сергеевна чедип келдилер. Олар хойну санааш «бо коданны Екатерина Тюменге кадартыр деп тур бис. Ооң дуржулгазы улуг кижи. Бо актыга аттап салып бер»—дишти. Улуг кадарчы чок-тур дээш, ат салбадым. Оон директор оргеш: «Малдың ээзи мен-дир мен. Силерниң кижилер манаа турбазын. Бир эвес моон чорбас болзуңарза, милиция күжү-биле үндүрер бис»—диди.

Берге-ле дарга барды. Ажы-төлүмнү аныяк, дуржулгавар чок дээрлер-дир. Олар аныяк-даа болза, мал аразынга өскен болгаш ону канчаар ажаарын, канчаар кадарарын эки билир улус. Оон мурнунда «Эербек» совхозка ийи чыл хой кадардылар. Олар үш бичии уруглуг. А суурда чурттаар бажыңы чок. Удуртукчулар ыя ону-даа утаан болза деткиме кандыг боор. Ам канчалзывысса эки ирги? Дузалап көрүңер.

Серенмаа ХОМУШКУ.
Бии-Хем район.

ИХМ-ниң даараалга болуу дыңнадыышкыны тур

Бир өлүрүүшкүн, бир күштээшкин, үптээшкин, ийи хулиганнаашкын болгаш хуу өнчүнүң 15 оорлаашкынының дугайында медээлер келген.

Сентябрь 18

Довуракгыг-Хелдиң 3 метр терениниден бажынче боолатып өлүрткен эр кижиниң мөчүзү тывылган. Ону даштар-биле оваалаттынган демир печкага чыпшыр баглап каан болган.

Шагаан-Арыг хоорайга Александр Д. дээрзи эзирип алгаш, бодунуң он харлыг уруун күштээн.

Баян-Колдуң школа интерналындан 230 рубль түңнүг аъш-чем барааннарын оорлаанынга кайда-даа ажылдавайн турар А. Ширин-оол, К. Сумба олар каразыттырып турар.

Кызыл районнуң Кунгуртуг суурунга ук суурнуң чурттакчызы хулиганзыг чоруун көргүзүп, кедээ Совет бажыңының соңгазын буза шаап, эки-бак сөглеттинип турган.

Хандагайты суурда стадионнуң чанындан ак өңнүг, А 10-90 ТВ күрүне дугаарлыг, шимчеликтизиниң дугаары 9144221, кузовунуң — 1380321 «Жигули» автомашинаны оорлап мунган. Ооң иштинге 700 рубль ажыг түңнүг эт-сеп база чораан.

Каа-Хем районнуң «Бурунгаар» совхозунга ногаан өңнүг, 84-28 ТВЗ дугаарлыг «Нива» машинаны оорлап мунган.

Сентябрь 16-да Кирбиниң-Сарыгта малы арагалаашкынының үезинде Р. Монгушка аар кемдээшкиннерни чедирген В. Сатты туткан. Ол Чадаана хоорайның чурттакчызы.

Кызыл, Ак-Довурак, Шагаан-Арыг хоорайларда мотоциклдер оорлаар чоруктарның саны кызырылбаан.

Сентябрь 19

Ол хүн 6 хуу болгаш 7 күрүне өнчүзү оорлаашкыны, 6 хулиганнаашкын, 5 автотранспорт оорлап мунуушкуну бүрүткеттинген.

Кызыл хоорайга үш билдинмес кижи 67-78 КЭП күрүне дугаарлыг, ЗИЛ-130 машина-биле хем өртээлинге чедип келгеш, «Заря-22» теплоходка хулиганзыг чорукту кылып, витрина шилин буза шапкан. Оларны тудуп турда, машинаны каапкаш дезипкеннер. Октаттынган техниканы Торгаал шөлүнде тургускан. Кем-херек үүлгединикге буруулугларны дилеп турар.

Чөөн-Хемчик районнуң ИХК-зиниң ажылдакчылары В. Сатты, И. Монгушту (кадызы-даа Чыраа-Бажы суурнуң чурттакчылары) туткаңнар. Олар эзирип алгаш, тудугжулар чурттап турар бажыңның соңгаларын буза шапкан.

Улуг-Хем райкүүскомунуң ИХК-зинге курбанкының кол бухгалтери Ш. Канзылаа мөге телевир документизин долдургаш, 6 муң рубльди оорлааның [illegible] чедип келген.

Таңды районда «Революцияның чалбыыжы» совхозтуң шөлүнге үш аъттыг кижи харылзаа автобаазазының чолаачыларынга хамаарыштыр хулиганзыг аажылаашкынны кылган. Каралыттырып турар кижилерниң бирээзи, назы четпес оол туттурган.

Сентябрь 16-да Хандагайты суурга совет-моол найыралдың байырлалынга МАР-ның хамаатызы О. Тулгааның эт-сеп суккан сумказын оорлаан. Алдынган хемчеглерниң түңнелинде Кызылда чурттап турар А. Куулар, А. Бурбуван, Э. Доржукпан олар туттурган. Эт-септи ээзинге эгиткен.

Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Кызыл районнарга автомашиналар оорлап мунуушкуннары болган.

Сентябрь 20

Иштики херектер министерствозунга күрүне болгаш кижилерниң хууда өнчүзүн оорлаан дугайында 26 медээ келген. Он херекти доп-дораан истээш, тодараткан. КАИ ажылдакчылары машинаны эзирик башкарып чораан 6 кижини туткан. Эзириктер сергедир черге 35 кижи кирген.

Барыын-Хемчик районнуң «Хемчик» совхозунуң гараж таңныылы Т. Достай-оолга бижек-биле кыжанып тургаш, үш кижи «ГАЗ-53» маркалыг машинаны (49-19 ТВЗ) оорлаан. Чогуур хемчеглерни алганының түңнелинде, А. Саая, П. Саая, С. Хомушку олар ол херекти үүлгеткен деп тодараткан.

Өвүр районнуң милиция ажылдакчылары «Коммунизмче оруу» совхозтуң [illegible] П. Куулардан болгаш Чадаана хоорайның чурттакчызы М. Куулардан улуг бижектерни хавырган. М. Куулардан наркотик үнүшту тыпкан. Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң хойжузу О. Кечил-оолдуң сентябрь 10-да читкен ийи аъды тывылган, оларны Улуг-Хемде чурттап турар В. Алытей дээрзи оорлаан деп санаттырып турар. Ол-ла кижи М. Белекпенниң ийи аъдын база оорлаан хевирлиг боор турар.

Тес-Хемниң милиция ажылдакчылары О. Шынаа столоваязының повары М. Балчирниң болгаш кассир У. Дуганчының 1158 рубльди оорлап самчыткаанын тодараткан.

Кызыл хоорайның чурттакчызы Л. Буряхин эзирик Микоилянну деп кижиниң чиик машиназының соңгу шилин буза шапкан.

Анатолий САДОВОЙ.

Чаа шулуктер

АРЖЫЫЛДЫГ АЙ

Сут дег аккан агаар изеп
Чунуп каапкан борбак ай
Ай
Аккыр бес дег, кылаңайнып
чуглуп бар чор.
Торгу шывыг көккүр
дээрде
Дойлуп көшкен таагы
булут
Таваар ойнаан чырык
Айны ораай тутту
Улуг эвес довук ышкаш.
Уран Айны булут шуглап
Чагдан бүткен чаңгыс
бүүрек
кылып алды
Кайыын-чүүден хаттыг
шуурган
Канчап ынчап, шаптык
катты?
Кадак-торгу булут Айга
аржыыл болду
Дээрниң хиндиин тептингеш
Ай
Девиржидип унуп келгеш
Долаанамның сыргазы дег
херелденди..

Ондар ОХЕМЧИК.

СЕТКИЛИВИС ЫМЗАНДЫРБААЛ

Дөртен харнын
Дөвүнчүүн теп, чоруп ор
мен
Бажым дүгү
Башкы сыннар сиртин
шыпкан
Хыраа-хар дег.
Кырыыр үем оштап
келди
Ынчалза-даа
«Ынакшыл» деп ылык
сөстүн
Соруунзалыг
Чолдуг кежиин билир
болгаш
Ында хаая
Ырлай каантар ужурум
ол
Чайын чуве.
Чадаанамга чеде бердим.
Карак-ла бо!
Караа чараш, хөнү
сынныг
Кадын ышкаш
«Кадай кыска»
ужураштым.
Чажырбас мен.
Чараш кижээ
хандыкшыдым
Оо, хинчек!
Орта мен бе, канчаарым
ол!.
Ону көргеш.
Ол-ла дораан хөлзей
бердим
(Шала четпес
Ашак-тыр деп мени
чектеп.
Чамдык улус
Арай чииреп,
шоотпазын!
Хоп-чип ышкаш.
Хоозун сөстер
тарапазын!).
Элдеп чүве.
Эрим хайнып, сорук
кирип.
Оон-биле
Орайга дээр
хөөрежиксээш.
Он тос харлыг
Оолдар дег, чаңнап тур
мен.
Ылчын чаңга
Ынак эвес «кадай кыс»
аа
Ынчан мени
Ыт чок дыңнап, манап
тургаш.
Ындын бодааш.
Ынчалган боор, мынча
диди
«Амыдырал —
Анаа чүве эвес-тир ол.
Мен-даа кыстыг.
Сен-даа база оолдуг боор
сен.
Меге черге
Сеткиливис
ымзандырбаал...».
«Ынакшыл» деп
Ыдык сөстүң дүлгээзинин
Ынчан мени
Ыттырган болбас
ийикпе
Ынчалза-даа
Ыя анаа улай сөглээйн:
- Ыятканда
Ыдын кагар дээр болгай.
Ыгла-шынап
Ындыг чүве чорбадыве.
Чап-чаа мырай
Частырыгны кылыпкан
бол.
Оду өшпес,
Оожургал сеңээ бербес,
Чалбыраажы
Чалыыныг-ла апаргылаар
Назы-хары
Хамаанчокка
кижилерниң
Хай-ла када
Хайым чүрээн
саргыдыптар
Ынакшылды
Ынчангаштың алтап
артым
Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

БИРЭЭЗИ МЭЭҢИИ

Бойдус чалыы шырай тыртынып, алаактың чодураалдарының аккыр чечээ саглай берген үеде чаа бокааш кыстың төлүн чантаан хүлүмзүрүүнге дыка дөмей. Чаңнын баштайгы айында Алдармаа дуу кыстарын бодаан — ниистер болган. Чаштарның кышкызы-биле дашче немин ынакшылы чанык суу дег, саарлып келген. Оон аас-кежик оштаач карактары салдыстарзыг чайнап турган.

Алдар-оол-биле олар чажындан кады ойнап өскен. Нарыралды ынакшылдче шилчээни хечертен болган. Назыны ажык болганындан ураттыг бөгү берген норгуушкун-биле, ындыынийн-биле хүлээн алганнар. Кажан Алдармаа бөгүнкашда, суур чонунга адазы ным ирги деп дадагалзааштыннар, чиктиг чугаалар тарап турган. Анызандан ыяткаш, кудээ шыгырт олурупкан. Мындыг хар четкенн кижи ада боорга, улус шоотпайн дег бодаан. Улус чок черге барган, боданып орарга, эки хире. Алдармаа сугнун баазы ынның чалынга караңгылай бергенде, тегерип наап чоруп турган. Чогум бажынче кирер деш, канчап-даа диттип чадаан.

Алдармаа биле Алдар-оолдун ужуражып турганын билир бир урүг чар үндүрген. Оон соонда эрткен дүнен улус ону хая көрүп кээр апарган. «Уругларының барын көрбес сен бе»— диглишер кижилер бар. Ымаан ынак. Өске улус дег, неллээн аңгы олурупкан алырынга ол белен. Чүгле канчаар ширтирлээрин билбестер. Чурттаар чер чок. Кайызы-даа ада-иезинин чаңгыс өрээл бажыңнарында.

Уругларның херечилелин кылдыртыр апарган. Бадырганы чок. Хар четпээнде, бадылажырын чөпшээревес. Бот нелер ындыгда-ла хөй чүвени бо ниистерниң адазын тывар деп, суурнун активчи херээженнери шиитпирлээн. Ачыяк аданы эккелгеш, байысаап-ла эгелээннер.

— Чоок харылзаалыг турганыңар шын бе?

— Чок, чок!

— Ам уруг канчап тып-тып келгенил?

— Мээң билбезим чүве-дир.

Херээженнерниң бирээзи хөй чөдүрүп-чөдүрүп, кадалган:

— Уруглар сээң бажың оорун кадап алган-дыр, лемейи аажок, барып көрбес сен бе?

— Мээң бажым бодумнун эктимде тур шежил!

Алдар-оолга ол чутаа кудуу көргүшкүн болган. Кымдаа көрбес черже Алдармаа-биле чоруй барза, кымга, чүнү-даа тайылбырлавас ийик.

— Сеңээ дөмей болгаш соонда, адазы сен-дир сен! —дээш, байысаап орган кижи столду бир шашкан.

Өскези турган, харын эпчонсунуп, оглувусту чөптээр болза эки эвеспе дей тыртып каан. Ужуста ыыт чок Алдар-оол ол сөстен харын деткерлип, элээн бүзүреддиг чугаалаан:

— Бирээзи харын мээңии-ле ыйнаан.

Боданмайн, чүнү чугаалаптым деп, ол аймаарап алган турда, демги-ле угбай караа чидий берген немээн.

— Ол-дур, ол-дур, көрдүнер бе, өчүп тур. Ам бистиң адыкывыстың иштинде сен. Өскези кымныыл?

Корга берген оолак девидеп харыылаан:

— Бирээзи мээңии дидир мен. Өскези авазынныы-ла ыйнаан нелдирзи мээңии болур эвес...

— Ийи уругларым адазы чаңгыс боор чүве-дир, аландиң бе?—деп олурганнарның бирээзи чүвениң утпайн билдине бергенинге таарзынган дег, чазык чугаалаан.

— Харын, ол-ла-дыр. Мээң болза мээңи не ыйнаан. Ам чүү болганыл ынчаш? — деп, хедерленип турза даа, чүвениң мынчаар төнгенинге сагыш чангай Алдар-оол чугаалаан.

— Кадайланыр болгандыр сен ам.

— Канчаар?

— Барган кадайың чанынга олуруп аар сен.

— Ынча хөй кижи анаа канчап сыңар

— Ажырбас, ажырбас — дээш, угбалар ооң эктин часкагылаан.

Чүгле демги сагыш човангыр угбай харын чугаалаан.

— Чаа өгленген аныяктарга бажың тудар болза эки чүве-дир ийин

— Ам баар-ла болган-дыр сен...

— Ажырбас бе, ынчаш? —деп, Алдар-оол айтырган.

— Ажырбас, ажырбас, эгенме, кижи черле амыдырал тудар чоор, аныяанда өгленирге канчап баар боор.

— Ажырбас болза ол-ла-дыр—дээш, ол Алдармаа сугже арай пөрүк баскан.

Өгге харын өске кижи чок, чүгле нешкилер орган. Хенниг уругларын көргеш, чаттап, эргеледип, шаг болган. Ада сеткил аттыгын үнген. Ийи холунда ийи кызын туткан ашаанче чассып көрүп турган Алдармаа шырай бергеш, кулгаактап алган. Алдар-оолдуң эът-кежи чымырт дээн. Чүрээн хорлап от бүргээн. Демги угбайларга хоралаар хамаанчок, харын бүгүнүнүн улус боор деп боданган. Алдармаа ол дугайын көңгүс билбес. Дөм чаа-ла бирээзи мээңии эвес деп турганын сактып келгеш, чер иштинче кирер чыгыы бертсинген. Ол уу-биле эргелиг эмин чыыра туткаш, эрнинче сыйнапкан.

Арны чывый берген, доңгарар бажы чоргаар апарган, ол бажын долгур алгырган

— Нелдирзи мээңии дир!

— Сээңии, сээңии— деп, Алдармаа балыткаан.

А. БАГЫР.

Чечен чугаалар

КУДАШКЫЛАР

Совет чогаалчы-сатирик Борис Ласкинниң хөглүг чечен чугааларының бирээзин очулдургаш, номчукчуга бараалгаттывыс. Кижиниң аажы-чаңында, мөзү-бүдүжүнде четпес талаларны, амыдыралга таваржы бээр каттырынчыг болуушкуннарны ол бодунуң чогаалдарында чедимчелиг ажыглап турар.

Бир дыштаныр хүнде уруум Саша-биле эртенги чем чооглап ор бис. Оол изиг шайга быжырны берги дег далажып, шагынче-ле көре каап ор.

— Кайнаар далажып ор сен, кызым, ырак баар сен бе?

— Опалихаже, турбааза аан.

— Өөрлүг сен бе азы ам база нелээн бе?

— Нелээн — дээш, кезек ыыт чок оргаш, хүлүмзүрүп чоруй: «Ачай, аас-кежиктиг-дир мен бе?...» — дидир.

Чүнү-даа билбес кижи боол, шайым аартап ор мен. Уруувус дугайын кадап чажыт байдалга дыңнаткан чүве. Холдан салбас номуп ап алдым. Солун-даа ном. «Угаанныг сөс» деп аттыг. Ында чүү-даа бар. Орус чогаалчы Лесковтуң мындыг сөстерин ыткыыр номчудум: «...угааныг кижи болунга сапыктар садып аарда, бодунга дүштүк билип аарындан-даа артык кичээнгейлиг боор...»

— Ону чүге номчудуң, ачай?

— Угаавадың бе? Че, харын, соонда болзун. Сени кижи манап турар болгай. Мени ооң-биле таныштырарын утпа...

— Аалап тур мен. Ооң төрелдери-биле уравас, мырынаи доп-дораан таныжар силер... Орайтап кээр боор мен, ачай.

Чааскаан арткаш боданып ор мен: «Бажындан шуут чоруптар болза, чурттаалгазы, салым-хуузу кандыг-ла болур ирги моон». Радиону улгаттыр ажыдып алдым. Хөглүг аялга... Оон-на боор, эжик коңгазының эткенин эскербейн барып-тыр мен. Ажыдыптым. Улгады берген, таныывазым эр кижи тур.

— Бүрүүлүг болдум. Смирнов силер бе?

— Ийе. Смирнов мен. Николай Иванович дээр.

— Кончуг эки-дир. А мен Крохалев мен. Юрий Павлович Крохалев.

Мендилешкенивис соонда, ынай-бээр көргеш, оожум айтырды:

— Саша бажыңда бар бе?

— Чок! Кириңер. Кадай база чогул.

Удур-дедир көржүпкен хүлүмзүржүп тур бис.

— Ам на ужуражы бердивис аа. Николай Иванович...

— Доруун боол-тур. Таныжып алыыл. Олуруп көрүңер.

«Четтирдим» дээш, диванга элтешпир олуруп чыда:

— Мээң келгенимге чиктиг инмес боор силер аа — дидир.

— Кайыынаам. Силерни кончуг эки билип тур мен.

— А чүү кижи дээрзин билбес болгай силер?

— Ындыг харын. Ынчалза-даа силерни ада деп билип тур мен.

— Ийе, ада мен. Уруг-дарыывыстың келир үези дээш силер база дүвүреп ор боор силер.

— Хүндүлүг Юрий Павлович, ол талазы-биле бисте дыка хөй чүве силерниң-биле дөмей. Ынчалза-даа силерниң өг-бүлеңер дугайын билбес мен. Автозаводта 28 чыл ажылдап тур мен. Дарганнаар цехте слесарь, партия кежигүнү. Райсовет депутады, өг-бүлениң баштыңы.

— А мен Николай Иванович, гастрольдап чораш чаа келдим.

— Артист силер бе?

— Ыры, танцы ансамблинде хормейстер мен. Дөртен бир чылдан бээр ында... Ооң мурнунда өөренип чордум, оон соонда дайын, балыгладыышкын...

— Эжен бо, бичии чүвелен таарыштырбас болза кайын боор кудашкылар дыр бис. Юрий Павлович, дыңнаңар: «Кым эки кудаге чедингени, ооң оолдуг болганы ол, а кымга тенекпей — уруун оон чидирзени ол».

— Алдын сөстер-дир.

— Ону бурунгу грек философ Демокрит чугаалап каан.

База бир дугураанны аптывыс.

— Уругларывысты каяа чурттадыр бис, биске бе, силерге бе?

— Билбес мен, эр кижи өг-бүле баштаар болганда силерге-ле ыйнаан — дидир.— Кудээм билип-ле тур боор.

— Кандыг кудээ?

— Силерниң оглуңар аан, Николай Иванович.

— Мээң оглум канчап силерге кудээ апарды.

— Амдыызында эвес-даа бол, алызында болур деп барган чүве-дир.

—Оглум өг-бүлелиг кижи...

— Оон-на хөлчок коргуп турган мен. Баштайгы кадайындан чарлыры ол бе?

— Кым?

—Саша.

Чүнү-даа эйин тыппастап калдым. Балыгладып чораан кижи бичии чүве аптарга, угааны албеарап тур ирги бе, дээш чугааладым:

— Чаңгыс-ла оолдуг бис. Ону Владимир дээр.

— Канчап, кайы Владимир?

— Черле ады ол...

— А Саша?

— Саша уруувус-тур.

— Канчап, кайы уруг?

— Уруг. Уруувус пес-таавы институдунуң студентии.

Удур-дедир кайгаштывыс. Ала карак даалыктаар.

— Адыр-адыр. Силер Смирнов силер бе?

—Смирнов мен. Николай Иванович Смирнов.

Ам на чүвениң ужуруун билип кааш, айтырдым:

— Адрести кайыын алдыңар?

— Уруум Ленаның чугаазындан силерни парк чанында чаа бажыңда деп билип алган мен. Дааштыгаа келгеш, бир кырганнан Смирновтар мында чурттап турар бе дээрзин айтырдым. «Кайызы?» — диди. Сашаның адазы-ла дидим. 42 дугаар квартираны айтып берди...

— Хүндүлүг Юрий Павлович, шынты чүве шын дыр. Квартиравыс дугаары-даа ол. Смирнов мен. Сашаның адазы аап. Силерге мен эвес, өске Смирнов херек турган чүл аан, энергетик Смирнов. Ол үшкү подъездиде кижи. Оон оглу бар. Саша дээр. Студент. Өгленир чеп турар дээрзин дыңнаан мен. Тулган кудээ...

Байырлажып тура, удур-дедир көрүшкеш, са-ла каттырышкан бис.

«Адрезим бижип ап көр, Николай Иванович. Кадай-биле оглувус кудазынче чалаар бис» — дидир.

«Бис база уругувус кудазынче силерни ыяап-ла чалаар бис, адрезивис билир-ле-болгай силер» — дидим.

Орузундан **Валентина САТ** очулдурган.

КАТТЫРЫП ЧОРУҢАР

Британ психолог Арик Сигизм «Каттырып чоруңар!» деп лозунну идип үндүрген. Хуу фирмаларының база күрүне бүдүрүлгелериниң кадрлар эргелекчилериниң ажылгаарынга таарыштырган тускай чүүлдү психолог бир журналга парлаткан. Тускай кылган шинчилелдерге үндезилээш, эртемден мындыг түңнелге келген: ажылга эки сеткил-хөөнну база найыралчы харылзаалар ажылдакчыларның кадыын камгалаарының бир кол барымдаазы. Оюн-баштак, каткы организмни сергедир, клеткаларга ханны эки эргилдирер, хоралыг микробтарны чок кылыр. Ынчангаш каттырып чоруңар!

ААРЫГ ЧАВЫРЫЛДЫРАР КАТКЫ

Силерге аарышкылыг болуп турар болза, баштактаныңар, каттырыңар. Сагыш-сеткил хөөнү-биле эвес, шынап-ла, аарышкылыг болуп турар болза аан. Шак ындыг сүмени швед эмчи Ларс Люнгдахль кылган. Ооң клиникага чоруткан дуржулгаларындан алгаш көөрге, каткы аарышкылыг чорукту элээн чавырылдырар. Кижиле хоочураан аарышкылыг байдалды безин ол элээн кошкадып турар.

СОГУР УЛУСКА СОЛУН

Шак ындыг баштайгы солун Гонконгта үнүп эгелээн. Ол солунну Гонконгтуң согур улус ниитилели база тус чер солуну үндүрүп турар. Чеди муң сөс хемчээлдиг, он беш материалдыг ол солунуң баштайгы «номери» редакцияның ЭСМ-ниң угаанында шыгжаттынган. Согур улус ниитилели ону телефон-биле хууда компьютерлеринге хүлээп алгаш, Брайльдың шрифтизи-биле саазынга бижиптер.

У-ваа — солунун аа!

ООЛДАР ОРТУЛУУ

Дзиноудзи деп бичии япон ортулукту улус оолдар ортулуу дижир. Анаа мындыг тайылбырны кылып болур: кыстарга болаарга бо ортулукка оолдар барык үш катап хөй төрүттүнүп турар. Бо чылын школаның бирги клазынга өөренип кирген бирги классчыларның аразындан чаңгыс-ла уруг бар болган. Демография талазы-биле тайылбырлаары берге чорукту специалистерниң тайылбырлааны-биле алырга, тус черниң суунда бир онзагай чүүл бар деп турар.

ТОРГА-БИЛЕ СУДТАШКАН

Лиллемор Брандт дээр швед херээжен кижиниң ыяш бажыңының дыка хөй черин кижи кайгаар чүве, бир эллептиг торга үттеп каапкан. Тускай чалап алганы эксперт кижиниң тодаратканы болза чедирген когарал дөрт муң хире доллар болган. Швецияның Бойдус камгалалының комитединиң дээрги Брандт судка берген. Беш чыл хире сүржүп келгеш, ол кижи когаралын эгиттирип алган.

ВЕНА САНДАЙЛАР ЮБИЛЕЙИ

Чоокта чаа ГФР-ге Австрияның «Тонат» дээр бүдүрүлгезиниң делгелгези болган. 1836 чылда Микаэл Тонет мебельдиң ыяш кезектерин тускай арга-биле ээп тургаш, кылырын билип алган. Оон эгелээш ооң ат-алдары алгаан. Шак оон бээрле Вена мебели дээр ат-биле эки шынарлыг мебель аймаа нептереп эгелээн.

КАТЫМ ЧАЙЛАА

Хадынарлыг Кара-Сугга
Халдып чедип келиринге,
Сеткилимге бир-ле чүве
Четпес болгаш, хөлзеди
бээр.

Катым ашак чайлаа боорга,
Кажан-даа бол чедип кээр
мен.
«Кызыл дустай» бериңзе-
даа,
Кызың, оглуң чургуң
туткан.

Сеткилимде чурттап чор
сен.
Сени бистер утпас-даа бис.
Оруун улаан салгакчылар—
Омак, хөглүг хойжулар бис.

Табурак КЫЗЫЛ-ООЛ.

ЫРЖЫМ БУЛУНДА

Юрий КУРСКИНИН «Суур кыдыында» деп чураан чуруу.

Хостуг шакта

КРОССВОРД

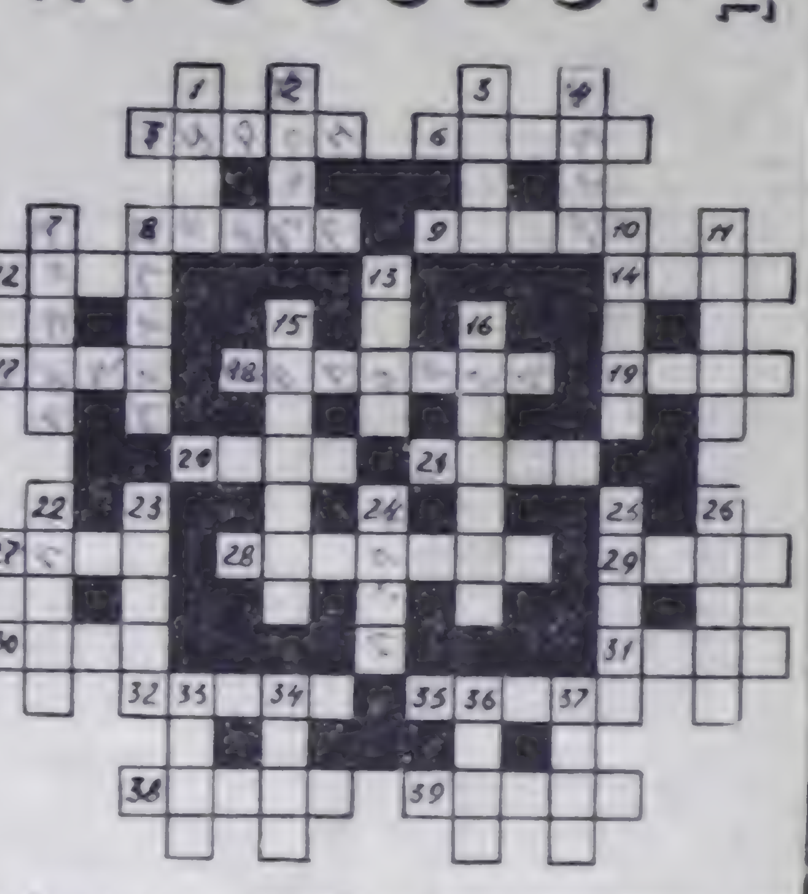

ДООРА ДУРГААР: 5. Тывада хоорай. 6. Алааныг оюн. 8. Арга черге кезек чурттаар оран-сава. 9. Он муң кижи санныг шериг. 12. Эр иви. 14. Эрги шагда чер бөлбаазырадыр херексел. 17. Араатан аң. 18. Ырга кирген тыва механизатор. 19. Ажылчын теве. 20. Куш. 21. Кургаг, узун, чиңге ыяш. 27. Чылгы малдың иштики органындан кылган тыва чем. 28. Интернаттың бир өрээли. 29. Казахстанда улустуң ыраажызы. 30. Совет социалистиг республика. 31. Өг кезээ. 32. Каа-Хемниң адыры. 36. Тыва оюнга ажыглаар сөөк. 38. Ак чем. 39. Шээр мал.

УЗУН ДУРГААР: 1. Ат дериниң бир кезээ. 2. Дуптук ханы оңгар. 3. Узун сыра. ...4. Азырал мал. 7. Тывада район. 8. Өөр аът. 10. Отарал унушкери. 11. Хураганыт оран-савазы. 13. Суггарылга бугазы. 15. Бир хаалыг сыым. 16. Кара... 22. Ооча... 23. Ак чем. 24. Соок чөпсек. 25. Улуг-Хемде чер ады. чем. 26. Азияда күрүне. 33. Будун-оуру, бок чыылган чер. 34. Хаанның оглу. ...35. Араб күрүне ...37. Аалчы ... кедергей семис адыг.

Кроссвордту Николай САТ тургускан.

ТВ

СЕНТЯБРЬ 22
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Бистиң садывыс». 9.05 Владимир Лубенко. Чуруукчунуң системазы. 9.25 «Дириг амытаннар оранында». 10.25 «Партнер». Коммерция медээзи. 10.55 М. Шатров-биле ужуражылга. 13.00 «Оглуштер хааны сеңээ!». Уругларга телешии. 14.20 «Политиктиг чугаалар» деп бөлүктен. «Ортулук». 15.20 Делегей улузунуң чогаалдары. 15.50 «Үениң артистери» деп телефильм. 4 ку 5-ки сериялары. 16.50 Концерт. 17.05 «Делегей панорамазы». 17.50 «Аас кежиктиг таварылга». Өг-бүле телевикторинаазы. 19.05 «Поезд 4.50-де Паддингтон вокзалындан чоруур». Уран-чечен фильм. (Великобритания). А. Кристиниң чогаалын ёзугаар. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазак черинде. 21.40 «Парнасче чада». Делегейниң телефестивалы 23.55—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмиг гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 «Булактар». 9.00 Коллаж. 9.05 Өг-бүле. 10.00 «Арена». Спортчу програма. 11.00 «Совет Россия». Видеоканал. 13.30 Эвилелдешкен республикаларның студияларының фильмнери. «Хөлегеде 40 градустан өрү». 14.35 Дептилге. Информация. Реклама. 15.00 «Кады ажылдажылга». Видеоканал. 18.30 «Экранда Сибирь». Киножурнал. 18.40 «Көк чагаа хавы». 20.00 «Тамчылыг удуур, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 «Бистиң чурттап турар оранывыс». В. Трошкин режиссёрнуң фильмнери. «Ужуп үнер дилиндек». «Бисти өршээңер». 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 Н. В. Гоголь. «Иван Федорович Шпоньга болгаш оон даай-авазы». Телешии. 23.55 Теннис. Дэвистиң кубогу. ССРЭ биле Испанияның шилиндек командалары 00.55—02.25 Дүнеки сеанс. «Почта таварыштыр даалга». Уран-чечен телефильм. «Полиция телефону 110» деп бөлүктен.

● ● ●

Тыва агропромышленниг эвилелиниң өөредилге-курстар комбинады үшкү класстың «В» болгаш «С» категорияларынга чолаачылар база ийиги разрядтың электромонтерларын белеткээр курстарга хүлээп алыышкын эгелээнин дыңнадып тур.

Кичээлдер бо чылдың октябрь 1-де эгелээр. 18 хардан өрү назылыг кижилерни хүлээп алыр. Бүдүрүлгелерден, ажыл-агыйлардан чорутпаан кижилер боттарының күзели-биле өөренир. Өске черлерден келгеннерге чурттаар черин бээр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «в». Телефон № 6-11-67.

● ● ●

Тыва АССР-ниң Ушу федерациязы кыдат дыл өөренип алырын күзээн кижилерге тускай курсту ажыдып турарын дыңнадып тур. Кичээлдер бо чылдың октябрь 15-тен декабрь 30-ге чедир болур. Өөредилгени оон ыңай уламчылаарын күзээннерге 5 ай хуусаалыг курсту ажыдар.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 7 «г».

● ● ●

Ийме ортумак школазының 50 чыл оюн бо чылдың октябрь 6-7-де болуп эртер. Аңаа ажылдап чораан директорларның, башкыларның болгаш доозукчуларның чыгылдырын чалап тур бис.

Дирекция.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 22-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Торможение в небесах» 9.00, 11.00, 13.00, 17.40. «Экипаж» (2 сериялыг) 15.00, 19.40 шактарда.

Видеозал: «Конан-разрушитель» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыынды № 133» 9.00. «На златом крыльце сидели» 10.20. «Красные дьяволята» 11.50, 13.30, 18.10. «Под небом голубым» (16 харга чедир) 15.10, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Собственными стараниями» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-33-91: 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82: 3-36-25. идеология — 3-34-57: ◆ совет тургузуг — 3-34-98: 3-41-23. ◆ үлетпүр — 3-34-49: 3-36-73: ◆ агроүлетпүр — 3-41-16: ◆ культура — 3-39-15: ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39: ◆ очулга — 3-34-93: корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41:

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга хуудазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1

Чагыг № 495

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 23 воскресенье № 218 (14418)

1925 чылдан бээр үнүп турар

Өртээ 3 көп.

ЭДЕ ТУРГУСТУНУУШКУН ДЭЭШ ДЕМИСЕЛ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга М. С. ГОРБАЧЕВТУҢ чугаазы

Дээди Советтиң комитеттеринге база пленарлыг хуралдарынга дискуссиялар бистиң ниитилеливисте угаан-сарыылдарның байдалын болгаш чониуң дувүрээзинин боттуу-биле илередип турар деп бодап тур мен. Ол болза политиктиг болгаш социал-экономиктиг боттуг байдалдан, а ол ындыг рынок деп чүүл, олче канчаар кирерил база кижи бүрүзүнге, өг-бүле бүрүзүнге болгаш ниитизи-биле бүгү чуртка чүү боор болурун ангы-ангы билип турарындан тыптып келир. Ынчангаш мен бо дискуссияны, сеткил хайныкпан бүгү дээннелгелерни база өске улуг чугааларны хажызынга арттырып каапкаш, политика талазы-биле билип, көрүп тур мен. Чүү дээр боор — сессия-даа черле онзагай харыысалгалыг-дыр. Манаа бистиң улам-на ховар ажыглап турарывыс сөс — шилилге деп сөзүвүс таарышыр-дыр. Бистиң ниитилеливисти, харын мырыңай оон кол-ла адырынга даразында бүгү-ле чүүлдерни — амыдыралдың хевир-туруузуу, бистиң Эвилеливис кандыг болурун база моралывыс кандыг болурун болгаш кижилерниң хамаарылгаларының бүгү комплекизин кандыг болурун тодарадыр...

... чыгап экиээр дээш кайы-бир кижи шак ындыг программаны өжегээр тургускан боор турар ышкажыл. Кажан ол чүве чугаалап турганда ынчалдыр база катап катаптаар. Эш Суховтуң-биле бис үргүлчү-ле сагыш-бодалывысты солчур улус бис. Оон сагыш-бодалы амыдыралдың бодундан, ам кыпаар парламент дискуссияларының дуржулгазы-биле байлак амыдыралдың кижилериниң көрүп билип чорууруундан үнүп турар болгай. Ол шупту ындыг харын. Ынчалза-даа, эштер, шынап-ла, бисте үе-шак чок, чүге дээрге кижилер ам кандыг байдалда турарын бистер шуптувус көрүп тур ышкажыл бис. Бо айтырыгны черле шиитпирлээр. Ынчаарга бурунгаар шимчээшкин, ону шиитпирлээр херек.

Кайы-даа программаның адрезинге, ынчалза-даа эң ылангыя Президенттиниң программазының адрезинге чугаалаан шак ол шүгүмчүлелдиг саналдарга каттыжып тур мен. Ынчаарга ону манаа дискуссия эгелээрнинг мурнунда чугаалаан мен, — бир чүве бистер бистиң чуртувустуң онзагай чүүлдерин үргүлчү-ле медерел билбес болзувусса...

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязы

БАЙДАЛ БЕРГЕ, СОҢГААРЛАДЫР АРГА ЧОК

...

А. ДЮБЛО, Л. ЖЕЛЕЗНОВ, В. ШИШЛИН, СЭТА-ның парламент корреспондентилери.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

... ла РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин-биле чугаалажыышкын кылып болур бис деп афган моджахедтериниң чорутткан медээзин сессияга дыңнаткан. (СЭТА).

ОРУК ОЗАЛ-ОНДАА

МОСКВА, сентябрь 21. (СЭТА). Бо эртен ажылынче чоруп ора, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин Горький кудумчузунга орук-транспорт озал-ондаанга таварышкан. Россияның Дээди Совединиң парламентте бөлүүнге СЭТА-ның корреспондентилеринге Б. Н. Ельцинниң байдалы чогумчалыг деп дыңнаткан. Ол эмчиниң профилактиктиг ...

... га даарта-ла киржип келирин оралдажып турар. «Ол белин бүгү чүве чогумчалыг дээрзин көргүзүп турарынга чөпшээрежир боор силер» ...

... дээн. Хасбулатов демдеглээн.

... бүдүн болуп турар.

...

ПАРТИЯ ЧӨӨН-ХЕМЧИК РАЙОН КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Партияның Чөөн-Хемчик районнуң отчёт-соңгулдалыг конференциязы болуп эрткен. Анаа «РСФСР-ниң Компартиязының Чөөн-Хемчик райкомунуң отчёдуу болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң болгаш РСФСР-ниң КП-ниң Тургузукчу съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр районнуң партия организациязының сорулгаларының дугайында» илеткелди партия райкомунуң бирги секретары В. Д. Моңгуш кылган.

Ук илеткел талазы-биле санал-оналы солчуушкунунга 17 кижи киришкен.

Конференцияга РСФСР-ниң Компартиязының Чөөн-Хемчик райкомунуң чаа составын, районнуң партия организациязының контроль комиссиязын, РСФСР-ниң КП-ниң республика конференциязынче делегаттарны соңгаан.

Конференцияның ажылынга СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң КП-ниң Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин киришкен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ИНФОРМАС-ПРОПАГАНДИСЧИ ТӨП АЖЫТТЫНГАН

ЭРЗИН. Политиктиг чырыдышкын кабинединиң орнунга информас-пропагандисчи төптү районда ажыткан. Оон байырлыг ...

... хөй чүүлдерни билип ап болур. Ылангыя пропагандистерге ол дыка дузалыг.

Районнуң социал болгаш экономиктиг паспорттарын ...

... база чырыткан.

Кижизидилге ажылынга бо төп улуг ужур-дузалыг болуру чугаажок. Чоннуң санал-оналын билип алырынга, ...

(Бистиң корр.).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының үшкү сессиязы

БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН БОЛГАШ ХООЙЛУНУҢ КҮЖҮН ДОЛУ АЖЫГЛААР

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң эртен сессиязында хүлээп алган планныг хемчеглер дугайында шиитпирниң күүселдези ...

(Төнчүзү 2-ги арынында).

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының ушку сессиязы

(Эгези 1-ги арында.)

[illegible] ол бодуунуң чугаазын доозаан.

[illegible] соонда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **Ш. Д. Ооржак** [illegible] доктаадырының талазы-биле [illegible] гайында депутаттарның чугаалаан. Ол депутаттарның айтырыгларынга, сүмелеринге ооң доктаал, сайгарып көрген.

[illegible] доктаадырының дугайында доктаалдың төлевилелин депутаттар үр үе иштинде сайгарып, [illegible], немелделерни киирип, аңаа хамаарыштыр шиитпирни хүлээп алган. Манаа төп солуннарга хамаарыштыр чугаа база үнүп, удур харыы материалдарны «Советская Россия» солунга парладырының дугайында чугаалажып шаг болган. Тыва чонну каргап бижээн О. Липчинскаяның фактыларны хажыдып бижээн А. Богдановскийниң дугайында айтырыг база-ла көдүрлүп турган.

Ч.-Д. Б. Ондар:

— Массалыг информация чепсектеринге Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кыйгырыын хүлээп алыры-биле хүн чурумунуң дараазында айтырыынга киирер-дир.

Депутат А. В. Марчеха:

— Ол айтырыгны хүн айтырыынче киирген эвес бис. Ынчангаш ону соңгаарлаткаш, хүн чурумунуң Регламентизин баүтаар ажылдаар-дыр.

Ооң соонда депутаттар ол айтырыгны соңгаарладыр талазы-биле бадылааннар.

Депутат К. А. Бичелдей:

— Он хире минута иштинде Декларацияны чугаалажырын сүмелеп тур мен. Республиканың адын адап алыр-дыр. Ынчангаш ону дүүнгү комиссияга киирер-дир.

Депутат Х. Д. Монгуш:

— Манаа чүгле чаңгыс шиитпир херек. Декларацияны чонга чарлаар кылдыр дүүн хүлээп алдывыс. Эрткен айтырыгны катап көдүрген херээ чүү боор. Бистерни соңгукчуларывыс-даа болза, кайгай бээр болгай. Шиитпир чок депутаттар-дыр дээр. Он сес харлыг оолдар эвес-тир бис.

Депутат М. К. Куулар:

— Дээди Совет Даргазы дүүн Декларацияның нийи вариантызын бадыладырының мурнунда М. С. Козловка түңнел сөс бербээн. Ол дээрге хүн чурумун хажытканы-дыр. Ынчангаш бир дугаар айтырыгже база катап киирер-дир. Ол дээш ат салган депутаттар бар.

Депутат В. Д. Тавберидзе:

— Хүн айтырыынче катап эглип турган херээ чок. Комиссияны бадылап алдывыс. Олар ажылдазын.

Депутат Н. А. Ондар:

— Бир эвес ат салган депутаттар бар болза, комиссияга киирип каар-дыр. Кады ажылдазыннар. Айтырыгны катап көрүп турган херээ чок.

Депутат А. Н. Семенов:

— Чаңгыс айтырыгга депутат кижи ийи катап болуушкун саналын киирип болур деп Регламентиде айтып каан турда, чамдык депутаттар тура халып туруп берди. [illegible] Ынчангаш ол айтырыгны соңгат-[illegible] ажылдаар-дыр.

[illegible]

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының [illegible] депутат **М. С. Козлов** доктаамал комиссияларның составының [illegible] дугайында доктаал [illegible]. Ол талазы-биле доктаалды депутаттар хүлээп алган.

[illegible] талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы турган В. В. Рогалевту [illegible] орунга **Н. А. Ондарны** бадылаан.

[illegible] талазы-биле доктаамал комиссияның даргазы **К. А. Бичелдейни**, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединге доктаамал ажылдаарын барымдаалааш, ук комиссияның даргазындан хостаан.

Ол ышкаш доктаамал комиссияларның даргаларын Кызыл хоорайга доктаамал ажылдаарын барымдаалааш, оларны чурттаар оран-сава-биле хандырарын Министрлер Чөвүлелинге даалган доктаалды депутаттар хүлээп алган.

Депутат В. Д. Тавберидзе:

— Чаасар үезинде бистин, үлетпүр, архитектура, тудуг, транспорт талазы-биле комиссиявыс хуралдааш, ук комиссияның даргазы **В. А. Жогольдуң** билдириишкинин сайгардывыс. Ынчангаш ону ук комиссияның даргазындан хостааш, ооң орнунга депутат А. Н. Шулеповту сүмелеедивис. Протокол бар. Билдириишкинин коштувус.

Ынчангаш чугаалажып, сүмележип көргениниң түңнелинде **А. Н. Шулеповту** ол комиссияның даргазынга Дээди Совет соңгаан.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат Ш. Д. Ооржак чазактың составын четчелээри-биле кандидатураларны киирген. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң ажылдакчызы З. Ш. Ондар, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хооркомунуң секретары В. В. Оскал-оол; республиканың кадык камгалал министриниң албан-хүлээлгезинге улус депутаттарының Эрзин район Совединиң күүскомунуң даргазы К. Т. Куулар, кадык камгалал министриниң бирги оралакчызы О. Х. Ондар, Иркутск хоорайда хирург Б. М. Чүглур; садыг министриниң албан-дужаалынга Каа-Хем районунуң баштаар чериниң даргазы Г. П. Попов, садыг министриниң хүлээлгезин күүседип турар П. Н. Ходырев. Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга Улуг-Хем район Совединиң даргазы **Д. Х. Ооржак**, Кызылдың куш фабриказының директорунуң оралакчызы **Ю. К. Аракчаа**; Тыва АССР-ниң куш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга ук комитеттиң даргазының оралакчызы **С. Ы. Ооржак**, БЛКЭ Тыва обкомунуң секретары **В. Б. Яндай-оол** оларны бадыладыры-биле сессияга киирген. Кандидатуралар талазы-биле кыска [illegible] Депутаттар-биле оларның [illegible].

Тыва АССР-ниң садыг министриниң [illegible] П. Н. Ходырев [illegible] депутаттарның айтырыгларынга харыылааннар.

Ол кандидатураларның [illegible] комиссияларга [illegible].

Чамдык депутаттар [illegible].

[illegible] депутат З. Х. Ооржак [illegible].

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга **З. Ш. Ондар** дээш 24, удур 86, **В. В. Оскал-оол** дээш 58, удур 72; кадык камгалал министринге **К. Т. Куулар** дээш 13, удур 97, **О. К. Ондар** дээш 9, удур 101, **Б. М. Чүглур** дээш 87, удур 23; садыг министринге **Г. П. Попов** дээш 50, удур 60; Тыва АССР-ниң бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга **Ю. К. Аракчаа** дээш 27, удур 83, **Д. Х. Ооржак** дээш 65, удур 45; Тыва АССР-ниң куш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга **С. Ы. Ооржак** дээш 83, удур 27, **В. Б. Яндай-оол** дээш 16, удур 94 депутат бадылаан.

Чажыт бадылаашкынның түңнелинде Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга болгаш садыг министринге кым-даа эртпейн барган. Кадык камгалал министри **Б. М. Чүглур** болган. Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга **Д. Х. Ооржак**, куш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга **С. Ы. Ооржак** бадылаткан.

Бадылаашкын министрлер болгаш даргаларга депутаттар [illegible]. [illegible] ийиги [illegible].

Сессия ажылын сентябрь 21-де уламчылаан. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** эртенги хуралды ажыдааш, хүн айтырыын чугаалажып кирерин [illegible] депутаттар-биле [illegible] айтырыг тургузуп [illegible]. Красноярск хоорайда өөренип турар бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс болгаш студентилер [illegible] ол дыңнаткаш, [illegible]. Тывадан [illegible] чорутканы чамдык [illegible] Красноярскиде тываларны [illegible] деп турар [illegible] студентилер бижээн. Хөй-ниити черлеринге, автобус доктаар черлеринге, автотранспортка «[illegible] ышкаш [illegible]?» деп [illegible] айтырыгларны тывалар аңаа дыңнаар болу берген. Чамдык башкыларның талазындан безин хамаарылганың арай өскерли бергенин студентилер эскерип турар. Ынчангаш Красноярск хоорайга кээп, байдалды өөренип көрүп, телевидение дамчыштыр чүве чугаалаарын, ылаңгыя «Красноярский рабочий» солунга чүүл бижиирин студентилер улус депутаттарындан дилээн боор турар.

Ол дилегни сессияга депутаттар кичээңгейлиг чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң улус депутаттарындан тургустунган бөлүктү ынаар чорударын шиитпирлээн. Ооң составында тыва база орус дылдыг депутаттар холуштур кирген. Ол парламент бөлүү-биле Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы А. А. Мельников база чоруур. Валюта улус депутаты Н. А. Ондар удуртур.

Ол айтырыгны улус депутаттары [illegible] шиитпирлээн. Ооң соонда Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, байдалды тайылбырлааш, садыг министриниң томуйлаар айтырыгны дараазында сессияже чыдырар апарганын дыңнаткан.

Депутаттар ооң соонда сессияның хүн айтырыын чугаалажырын уламчылаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчыларының албан-дужаалынга база Дээди судттуң кежигүннериниң кандидатураларын чугаалажырын эгелээн.

Өске ажылче шилчээнибиле Л. П. Рожкованы Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы албан-дужаалдан хостаан. Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчылары кылдыр кандидатураларны киирип турар З. Н. Валишин биле В. А. Северновский оларның программаларын депутаттар дыңнаан. Айтырыглар хөй эвес болган. Бадылаашкынның түңнели биле **З. Н. Валишин**, **В. А. Северновский** Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчыларынга соңгуткаиннар. А Дээди судтуң кежигүннеринге — **Е. Х. Отук-оол**, **Х. К. Чамзы** оларны депутаттар соңгаан. Олар шупту улус депутаттарының мурнунга даңгырак хүлээп алганнар.

Дараазында республиканың юстиция министриниң оралакчызы **А. А. Абрамова** сөс алгаш, хоорай, районнарның улус судтарын соңгуур дугайында айтырыгны депутаттарның кичээнгейинге киирген. Кызыл хоорайның болгаш районнарның улус судтарының судьяларының кандидатуралары-биле туструста таныжып, депутаттар оларны база-ла ажык бадылаашкын-биле соңгаан. Район судтарының даргаларын бадылаан. Суд ажылдакчыларынга депутаттар байыр чедирген.

Сессияның хүн айтырыында кирген дараазында айтырыгны чугаалажыр мурнунда, Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. А. Паруднин** депутаттарның негелделеринге харыылаан.

Депутаттар ооң соонда республиканың удурту контроль органнарын дүжүрер, Тыва АССР-ниң Дээди судунуң бир улус тайылбыр [illegible] дээр кыйгыртыр, күрүне [illegible] талазы-биле комиссия тургузар. Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгуулдаларының талазы-биле төп соңгулда комиссиязының составынга өскерилгелер киирер айтырыгларны чугаалашкаш, Дээди Советтиң доктаалдарын бадылаан.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң чедиги чыыжының бирги болгаш ээлчег чок ийиги сессияларынга депутаттарның турганы негелделериниң күүселдезинге хамаарыштыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы **А. А. Мельников** дыңнадыг кылган. Республика прокуроруу **С. С. Зотовка** хурадың даргазы сөс берген. Ол сессияга депутаттарның салганы айтырыгларга харыылаан. Прокурорнуң чугаалаан чүүлдериниң дараазында медээни номчукчуларга дыңнадыры артык эвес болгу дег. Омончулар С. Ооржактың амызынга четкен деп чугаа бисте чоруп турар болгай, аңаа хамаарыштыр дыңнадыг кылырын улус депутаттары оон негээн. Ол болуушкунга хамаарыштыр истелге чоруп турарын прокурор чугаалаан. Албан херээнден хостуг үезинде ийи омончу таныыры кижиниң бажыңынга барган. Когараан кижи база орта турган. Бажыңның ээзи биле ооң аразынга маргылдаа [illegible] дем чогуш үнген. Шак ынчан демги ийи омончу бажың ээзинге болчуп, аңаа [illegible] берген хире. Когараан кижиниң балкондан үндүр октапкан деп тарай берген чугаа амдызында бадыткаттынмайн турар. Бир балкондан өскезинче дамчып [illegible] чоруй барып кынныткаш, боду чайлып баткан деп чүүл амдызында билдинип турар. Номчукчулар мону төнчү түңнел деп көрбес ужурлуг. Истелге амдаа чоруп турар. Прокурор өске даа айтырыгларга доктааган.

Республиканың юстиция министриниң оралакчызы **А. А. Абрамова** база улус депутаттарының айтырыгларынга харыылаан.

[illegible] О. Липчинская [illegible] дээш улус судунга нетелге киирерин Ч.-Д. Б. Ондар Дээди Советтиң мурнундан республиканың Министрлер Чөвүлелинге даалган.

Сессияның эртенги хуралы чапсарлаар мурнунда, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы **В. С. Кажин-оол** сөс ап, Тыва АССР-де улусчу эрге-чагырганың механизминиң дугайын чугаалаан.

Сессияның ажылының үш дугаар хүнүнүң эртенги хуралы ооң-биле ажылын дооскан.

Сентябрь 21-де дүъштен соолунде сессия бодунуң ажылын уламчылаан.

Депутат **И. В. Егоров** сөс алган.

— Менээ бир депутат тайылбырлай аарак айтырыг салды. «Бо чылын шеригже келдирткен оолдарны чеде берген кезектеринде орус националыг оолдар бастып турар-дыр. Тыва оолдарны эттеп-соп турар апарган. Ынчангаш бистиң Тожудан барган бир оол дедир ол кезектен дезип чедип келген-дир. «Бо талазы-биле дузадан көргүзүп көөр силер бе?» диди. Ол айтырыгны шиитпирлээрде чүнү кылып болурул? Ынаар бир депутат кижини чоруткаш, чугааны кылыры күзенчиг. Бир эвес ол оол турган кезээнге четпес чүве болза, шериг хүлээлгезинден дескен дээр. Бир ай эрте берген соонда, кеземче херээн оттурар болгай. Ол таварылгада чүнүдаа кылып шыдавас бис. Ынчангаш ол оолду дедир чоруткаңы дээре. Ол депутаттың айтырыынга мээң харыым ындыг.

С. С. Санчай:

— Бо чайын бир солдат оолду Байконурга чедирер ужурга таварыштым. Ол оол үш хүн иштинде кылаштап келген кижи болду. Бир черге тургаш, өөрүн аппарган боорга, кылаштап чорупкан. Ындыг таварылгалар хөй. Мен бодаарымга, ынаар юрист кижи чорутканы дээре. Депутат биле юрист болза улам эки. Депутат чааскаан баргаш, чүнү кылыр боор. Хоойлу-дүрүм билир эвес. Ынчангаш юристи албан чорудар.

В. С. Кажин-оол:

— Күрүне болгаш хөй-ниити организацияларының албан-дужаалынга дакпырлап болбас дугайында төлевилелди хүлээп алыр талазы-биле саналды көөрүн уламчылаар-дыр.

Б. С. Нурсат:

— Эрге-чагырга дугайында Хоойлуну РСФСР-ниң улус депутаттарының ийи дугаар съездизинге чугаалажып турду. Чугаалашкаш безин аңаа хүлээп албаан болгай. Ол талазы-биле бичии маназа чүл?

К. А. Бичелдей:

— Маңаалынар, көөрдүр, тодарадыр-дыр деп турган херээ чүү боор. Россияны манаан херээ чок. Бис боттарывыс шиитпирлеп алыр айтырыывыс-тыр. Чүге Россиядан бир базым бурунгаарлап болбас бис. Бо талазы-биле боданза эки.

Б. К. Шомбул:

— Доктаал төлевилелиниң ийи дугаар чүүлүн көрээлиңер. Дакпырлап ажылдаар чүүлдү болдурбас дээн-дир. Ол черле шын. Бир эвес Совет даргазы партия комитединиң секретары ийи болган болза, ону черле сайгарар апаар. Бир болза, чөвүлелди даргалаан бир болза, секретарызы орзуп. Дакпырлаар чорукту болдурбас.

Ч. Б. Монгуш:

— Мен база демин тур мен. Россияның хүлээп алган бүгү шиитпирлерин күүседип турарывыс шын эвес. Мен безин күүскомга алдынчедим чыл ажылдап келдим. Дакпырлап ажылдаарга берге болгай. Ам болза шуут [illegible] херек. Ол үнүстүн — акша-шалыңның дугайы мен. Кайызын-даа болза, тып алыр херек.

А. С. Дембирел:

— Мен болзумза бир дугаар секретарьдан онталааш, Совет даргалап болур-дур мен. Бир эвес Совет даргазын дужүрүп каар болза, ажыл чок артар мен бе? Ону база өөренип көөр.

В. Х. Сүге-Маадыр:

— Ийи ажылга ажылдавас дээр болза, катап соңгулда чорудар бис бе? Бо айтырыг шыңгыы-дыр. Ону черле тодарадып көөр херек.

Бо доктаал төлевилелиниң дугайында дыка хөй депутаттар боттарының саналын киирген. Немээр чүүлдерни немээн. Казыыр чүүлдерни казааш, кол ээзэн бадылаттыргаш, дараазында сессияга чугаалажыры-биле киирген.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламентизиниң төлевилелинге немелделерни болгаш өскерлиишкиннерни кииргенинниң дугайында ук комиссияның даргазы депутат **В. Д. Хемер-оол** таныштырган. Ооң соонда Регламентини хүлээп алган.

Төп солуннарга болгаш журналдарга националдар аразының хамаарылгазынга хамаарыштыр Тыва дугайында хөй чүүлдерни бижээнин барымдаалааш, «Известия» солунга парлаары-биле массалыг информация чепсектеринге Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Кыйгырыы болгаш Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Медеглелин хүлээп алган.

Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **Ш. Д. Ооржак** Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга профэвлечөвүлелдиң секретары Ч. С. Монгушту бадылаары-биле киирген. Депутаттар ол кандидатураны баштай комиссияларга көргеш, дараазында сессияга көөрү-биле соңгаарлаткан.

Депутаттарның негелделеринге болгаш айтырыгларынга **В. Б. Кара-Сал**, **А. В. Рудзинский**, **С. С. Зотов**, **А. А. Абрамова** харыыларны берген.

Дээди Советтиң бодунуң парлалга органын тургузар дугайында айтырыгны **В. С. Салчак** тургускан. Ол дугайында дараазында чугаалажыры-биле соңгаарлаткан.

Депутат **Ч.-Д. Б. Ондар** сессияның эрткениниң дугайында түңнеп чугаалаан. Ооң-биле сессия бодунуң ажылын доосткан.

Дончу отчётту журналистер Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ болгаш Вера КУУЛАР кылган.

ЧУРУКТА: сессияның хуралдаар залында. О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

КЫШТАГЛААШКЫНГА БЕЛЕТКЕЛ

Эртен, [illegible] ширинни шору апарган. Мурнуувуста узун болгаш кадыг-дошкун, харлыг, соок кыш бар. Бис ону чаңгыс эвес удаа чурттап эртип, таварышкан бис. Ийе, ынчалза-даа кыш көрбээн эвес деп, чаңгыс-даа чылда ынча дээр эргевис чок. Шак ындыг бодал-биле кышка киргеш, чеже-даа катап торгаткан бис, ооң уламындан эң ылаңгыя мал ажылындан карачавыс улуг. Чыл санында-ла 80—100 муң малдан чарлыдап турар бис. Бо дээрге көл дугайында-ла кыштаглаашкынның бетей болганының үржүү дизе кандыг-даа хөөредиг болбас боор.

Бистиң республика мал ажылдыг, ынчангаш ооң экономиказында мал ажылының дээнизүүрү улуг. Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң сан-медээзин өзүтаар алырга, келир кышкы 980 муң шээр, 110.2 муң мыйыстыг бода малды, 24 муң хаванны, 29.6 муң чылгыны, 7.7 муң инини, база 1.4 муң тевени ончамеңди ажырар ужурлуг бис. Бо сан-чурагайлардан алырга, кыштагладыр малывыс хөй. Оларга чеже кажаа-хораа, чем, кижи болгаш транспорт база өске-даа чүүлдер херегил? Канчаардаа аажок хөй. Чүгле мал чемин алырга, бир баш малга 18.9 центнер мал единицазы херек. А 1 чем единицазы дээрге 1 килограмм сула-дыр, ону аңаа деңнээн.

Ийе, кыштаглаашкынга малды белеткээрде хамыктың мурнунда аңаа сиген, силос болгаш өске-даа чем дугайын чугаалаар апаар бис. Чүге дизе бадүүн дыш-ында болза, ынча хөй малды кыштадыптар кажаа-хораа амдызында четчир, бар. База-ла Агроүлетпүрнүң медээзи-биле алырга, бисте шээр малга кыштагларда 2401 кажаа бар, а боданы — 518. Малчыннарның кыштагларда чурттаар бажыңнары 3592, а чунар-бажыңнар 917, кызыл-булуңнар 292. Сентябрь 1-де медээ өзүтаар алырга, шээр малдың кажааларының чартык кезиинден бичии-ле хөйүн белеткеп алган турган.

Кажаа-хораа, тудуглар талазы-биле ындыг-дыр. Ооң аңгыда кышкы үеде мал чемин белеткээр 137 цех болгаш кухня, база мал суггарар 475 [illegible], малга сүт соортур 228 [illegible] автоматтар бар. Оларны [illegible] белеткээр [illegible].

[illegible]

[illegible] харын кыштагларга барып хонупкаштың-даа кылыр ажылдар турар-ла. Амы-[illegible] кыштаглаашкынның [illegible] — октябрь 1 [illegible] турар. [illegible]. Ынчангаш кыштаглаашкынның [illegible] малын кыштанза-менди ажырып шыдаар өг-бүле, кижи өзүлүг-ла малчын боор шыдаар. Ынчанмайн канчаар, кыш дээрге — шылгалда. Чылдың өске үелери чылыг, оът-сиген-ниг болгаш канчап-даа ажырбас болгай.

Кыштаглаашкынга белеткел... Ол дээрге хамыктың мурнунда мал чеми-дир. Ынчалза-даа мал чемиңиң чедишпези бисте шуут-ла хоочу аарыг апарган. Ол чүл? Черле алыс чогу ол бе, оът-сиген, тараан культураларывыс үнместээни ол бе?

— Чалгаа кижиниң сылдаа хөй дээр бис. Шынап-ла, агартынар болза чылдагааннар-ла бар. Хамыктың мурнунда агаар-бойдусче чаяр бис. Мында база үнделзиниң-ле харын. Бо чылды алыр болза, чүгле тарааныывыс мал чемин 44 муң гектарны үндүр бижээн бис, а актылаан тарааавыс 77 муң гектар. Мал чеминиң шоолуу ындыг-ла-дыр харын, а тарааның канчаарыл? Ынчанмайн дүжүттүг мал чемин кылдыр белеткеп ап болуруңуң [illegible].

[illegible]

«Тиилелге» совхозтуң девискээри — ховулар. Ында кыжын, чайын-даа мал одары чаңгыс аай. Мынчап кээрде байдал, эң ылаңгыя бо чылын дыка бергедээн. Ам канчаар [illegible] айтып алгаш, олурар бе? Чок, Аргазын бодаар-ла болгай. Шынап-ла, совхозтуң дирекциязы мал чемин кайын, чежени белеткеп [illegible]. Ак-Тал девискээринче база бир бөлүктү салган. А одарбелчиир талазы-биле чүл дээрге, Тес-Хем районунда ажыл-агыйларның удуртукчулары-биле дугуржуп тургаш, оода 4-5 кодан-ны кыштагладырының аргазын бодап, артык кыштагларны малчыннарның боттарын ээлертип алгаш, барып көргүзээн. Ажырбас-тыр деп көргеш, ол кыштагларны белеткээри-биле бир звенону чоруткан. Бала бир эки чүүл: эрткен чылдан бээр бо совхозтуң дирекциязы кожазы «Кара-Хаак-тан» чайлаглар «ачылап» алыр апарган. База эки арга. Сурагланыр, тыптынар болза, бир-ле арга турар деп чүве бо-дур.

Бо чылын республика 203872 тонна сигенни, 114887 тонна сенажты, 7750 тонна витаминниг сиген далганын, 301466 тонна силосту белеткеп салыр планныг. Сентябрь 14-те медээ: сиген — 63105 тонна азы план 31-ле хуу, эрткен чылын 48 хуу турган. Сенаж — 60673 тонна — 53 хуу, сиген далганы 28-ле хуу — 2178 тонна, силосту 114313 [illegible] 38 хуу чедирген бис. Мал чеми белеткээриниң үези эрткен. Күштүг четче эвилелдээ [illegible].

Аңаа чок деп чүве ховаар болур болгай. Сиген талазы-биле дээре-ле дээн районнар Бай-Тайга биле Мөңгүн-Тайга — баштайгызында 45, ийи дугаарында 47 хуу четкен. А Тожу биле Кызыл районнар 13, 17 хуу күүсеткен.

Өл-шык, чаъс дивейн, сенажты салып алыр арга турган болдур эвеспе. Эрзинчилер 1753 тонна планның 7490 тонна чедирген. Азы 427 хуу! Бии-Хем биле Тес-Хем база бо талазы-биле планнарын кайызы-даа 150 хуу ажырган. Витаминниг сиген далганын Чөөн-Хемчикчилер 67 хуу чедирип, республикада биоги черде чоруп турар. Каа-Хемде 43 хуу. Силос салыр талазы-биле Бии-Хем — бирги черде, 65 хуу. А эңне [illegible] кудукөргүзүг — Чөөн-Хемчиктиң — 7-ле хуу.

Тес-Хемде «Тандд сыны» совхоз (директору С. Мөңге) сиген белеткээр талазы-биле планныг даалгазын республикада бир дугаарында күүсеткен. Эки кылган ажылдэлеп читпес аддар дижир бис. Харысалганы билип ажылдаарга ындыг-дыр. Роберт Чооду [illegible] звенозу 10 кижи составтыг. Кижи бүрүзунге 100-100 тоннаны белеткээн. Ынчангаш планын дыка ажыр күүсеткен. А Тус-Тус малчыннардан «Аллаа Маадырның» хөөнүү Хаймыкай Арган оолович Ооржак өг-бүлезиниң күжү-биле 80 тонна сигенни — медээн белеткеп алган. Тус-Тус малчыннардан ынча хөй сиген белеткээн дээр дугайында [illegible]. Ынча сигенни [illegible] малынга белеткеп алырга, кижи артында чорубар болгай-ла. Аргаларын ажылдаарга ындыг-дыр.

Суггаттыг болгаш хөй [illegible] сиген тараар шээ дээ чүгле чаңгыс катап сиген кезип ап турар ажыл-агыйлар бар. Шуут-ла [illegible] чүве! Ажыл чокта амыдырал турбас деп чүвени канчап билбес улус бис аан? Черниң кежиин четтирер диве, орта ажылдаар. Ону ажаап, хайгаараар ужурлуг. Хаймыкай Ооржак тускай шөлдүт, ону хынамчалыг суггарар кижи-дир. Хөй чылдыг сигенниң үрезинин [illegible]. Меден-ниң дазылы ханы, ынчангаш беленде сут-суггат дивес. Чаңгыс удаа тарып кааш, 5-6-даа чылда тарывас, чүгле хайгаараш, ону кезип ап турар. Ындыг болганда чарыгдал база эвээш унер. Шак ындыг ажылчы болур ужурлуг бис. Бо чылдың сентябрь 15-тен эгелээш, эътти садып алырының өртээ улгаткан. Бот-орулга-чарылга үезинде ол дээрге дыка улуг деткимче-дир. Бода малдың эң семис дээн эъдиниң бир килограммының өртээ мурнунда турганындан 2 руб 34 [illegible]. Аажок-ла дир. Ол дээрге малчын кижиниң кадыг-берге, харысаалгалыг ажылын чазак ам үнелей бергениниң бир бадыткалы деп санаар херек. Ол дээрге улус хуузунда малын өстүрүп дамыдаар [illegible] турарының бадыткалы-дыр.

Кыштаглаашкынга белеткел — хөй талалыг ажыл. Ол болза бүгүн чыл дургузунда ажылдаар. Шынап-ла [illegible], ынча дээрге кандыг-даа хөөредиг эвес-тир. Малга чылыг кажаа, сут-суггат, эм, чем херек. А малчынга чурттаар бажың, электри, [illegible]. Малды бо үеде [illegible] ужурлуг. Дыңнада [illegible] оът-сиген [illegible]. Кускү одарны билдирип ажылдаары — кыштаглаашкынга белеткелдиң бо [illegible].

Седен ХЕРТЕК.

ЭКСКАВАТОРЖУ

Геннадий Ремарчук

ЧУРУКТА: «Тыва агроүлетпүр тудуг» каттыжыышкынның механизация эргелелиниң экскаваторжузу Г. М. Ремарчук-тур. Ол сес чыл дургузунда «ЭО-652» маркалыг экскаваторну башкарып турар. Геннадий Михайловичиниң кады ажылдап турар эштери экскаваторжу Юрий Желноватов, бульдозерист Петр Зонов үнелээр болгаш аңаа берге ажылдадагсыр. Олар бо хүннерде «Сукпак» совхозтуң девискээринде арыглал системазының тудуунда ажылдап турарлар.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧОВАНЧЫЫЫҢНЫ

Сөзү: Кызыл-оол САНЧЫНЫЫ
Аялгазы: Александр ОНДАРНЫЫ.

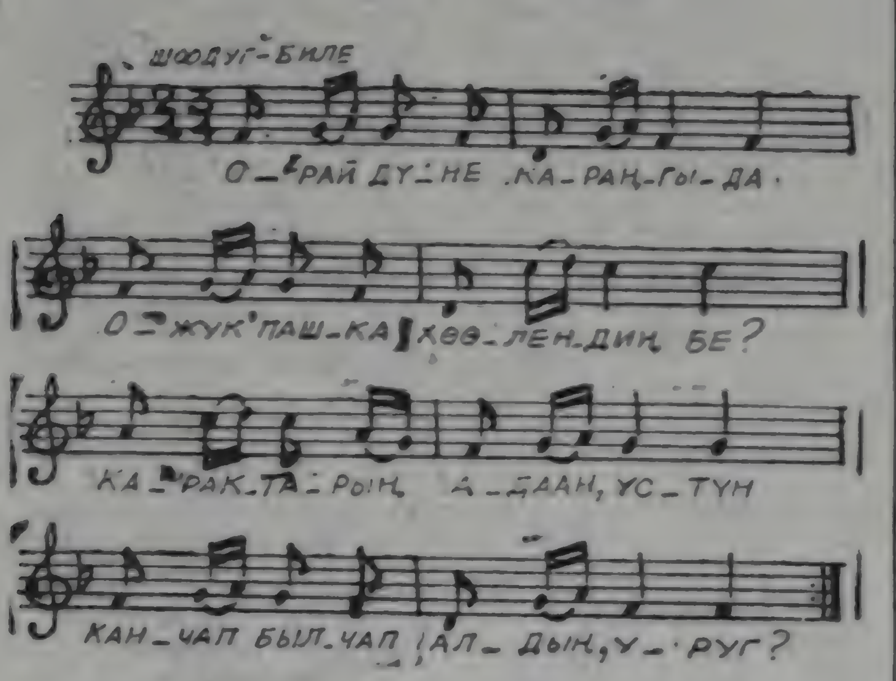

Орай дүне караңгыда
Ожук-пашка хөөлендиң бе?
Карактарың адаан, үстүн
Канчап былчап алдың,
урут?

Эриннериң кызыл-мыңгы
Эмчиниеткен чиктиин але?
Арның ак тос, боржагар куу
Аарый берген кижи сен бе?
Салааларың дыргактары,
Саасканныы дег, кускунуу
дег.

Кажан-чежен кеспээн чүве.
Хачың чок бе, чайың чок бе?

Бажың дүгү бөпүк оваа,
Бараан хараар кожагар ла.
Бодуң сыныӊ оон-даа чавыс,
Болбаан дүрзү ышкажыл
моң?

Дылың база шала долгай,
Тывазывас кандаай чүвел?
«Кизил», «инаам» —
дигилээрин
Кижи билбес кандаай
чүвел?
Базымчалап сөглеведим.
Бакка кирип каргавадым.
Хевириңни чазаарында
Хемчээн, чижээн эрттирбейн
чор.
Чараштардан чараш боор
дээш,
Чандыр барган эвес сен бе?
Хөлүн эрттир мидыг чорук
Хөйге көскү, човап көр
моң.

ДУЗА БОЛБААН

Арендатор кержэ чаргаш,
Арган малче сагыш салбаан.
Адыя-сывын алдаржыдып,
Аксы-биле ажыл кылгач.
Чудап кыштаан хойларында
Шургуп кирген
саргылары —
Эът-ханны сорза-сорза.
Эртек хире өзе берген.
Хуннер эрткен, маңгыстар-
даа
Хүрең өңден агаргылап,
Ажы-төлүн азыраарга,
Аажок ла өскен боор-тур.
Хураган дүгү түңнеи
бээрге,
Куду көрген,— малчын
муңгак.
Каражадап, өреленгеш,
Халактаарга, дуза болбаан.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

АА СУДУН ЭМЗИРБИШААН...

Ырым хөөнү арай кирбээң,
Ынакшылды
чангыннанмаан
Чашкы шаамның
[illegible]терин
Сагыжымдан балаваан
мен.
Ында мындыг одуруглап
Ырга харын дөмейлежир.
«Аа судуң ээп өстүм.
Авам сеңээ ынак-тыр мен».
Оңу бодап орарымга,
Октаргайда сылдыс безин
Кырый берген ышкаш
боор дур.
Көрнаң [illegible] доңгаазыг-
дыр.
Амытаннар аразында
Авам ам-даа дириг
ышкаш,
Ажы-төлүн өскүс кагбаан,
Аа судун эмзирбишаан...

Монгуш ДОРЖУ.

МЕЖЕГЕЙ

Тыва чон бодунуң сарыннадыг бодалын хамыктың мурнунда ырларга илередип чораан. Ол ырларның утказы, аялгазы болгаш тургузуу дыка ылгалдыг, оон ыңай оларны чаңгыс кижи база эш-өөр кижилер ырлаар чораан. Тыва чоннуң сарыннадыг сагыжы ырдан илерен турарын делгередип бижикчи дыка берге ажыл. Мен дугайты чүгле улустуң ырызы «Межегейниң» философчу хөөнүн чурумлеп көрейн.

«Межегей» болза назын ырызы. Бо ырда хыл даян чалыы кыстың чажыт бодалы бодарап турар. Ол урут өөнден үнгеш, амдызында арай көргелек турары душтук оол дыңнавын дээш төрээн чуртун — Межегей хемни ырлап турар.

Улуг-Хемче таваңгайлаан
Улуг-Ийним, Кадыр-Ийним.
Урут чаштан ойнап өскен
Улуг шынаа Межегейим.

Чер иштиниң хальыны-биле назын хальыныӊ үстүнде одуруглардан көстүр. Чүгүртү көөр болза, Межегей дээрге Таңды сыннан аттыгып үнгеш, Элегес хемже кире берген. Улам хандыр бодаар болза, бо хем чер иштн-биле база агып чыткаш, буута берген, оон улам улчуккаш, Улуг-Хемниң серинин салгын халып турар өзеңнге таваңгайлап чыдар. Дециңеп көрзэл. Башкы хар чаап турда, деңгаар эртен кызыл-даван аңнаан аңы одагта чанып келгеш, доңган будун изиг отка чиннээр, таваңгайын дегээр болгай. Бо ырда болза Улуг-Ий, Кадыр-Ий достек-достек хавактарын Улуг-Хемге тавактайлап орар, ынчаарга оларның изиг судалы Межегей боор билдиниң келир.

Эжеш дурувалар дег, тыва ырның сөзү база эжеш болур. Дараазында одуруглар үстүнде одуруглар-биле бир ынап, ол хиреде утказы болгаш хөөнү шуут ачгы.

Каа-Хемге таваңгайлаан
Калбак-Ийим, Кадыр-
Ийим.
Кара чаштан ойнап өскен
Калбак шынаа
Межегейим.

Чер база кижи ышкаш тускай аттыг болур. Ат дээрге онзагай төөгү. Бүрүнгү ырларда, ылаңгыя бо «Межегейде», ол ырның кол маадыры чалыы кыстың чурттап турар чериниң ниити кызыгаары тода адаттынып турар: Улуг-Хем, Каа-Хем, Улуг-Ий, Кадыр-Ий. Ол урут Межегейниң делгем шынаазында чуртун ырлап чоруур, ол-ла черлерден ырадыр барбаан, ол хиреде ол кыстың бодалы Межегейниң улуг шынаазы дег болгаш бодунче эш тырткан үнү дыңналып келир.

Урут чаш дээрге мында ол урутнуң назынының он беш хар ажа берген үези, кара чаш дээрге шаандагы тываларның өзүзү-биле алыр га, ада-иезиниң төрээн чуртундан ырадыр улчуваан үеи болур. Мээң төрээн черим шынаалыг, хемнерлиг, тейлерлиг, бо айтамчыктыг оранны кээп көрүкчүлер дээн утка ырның хөөнүнден уткуктап келир. Межегейниң улуг шынаазынга ырлап чораан урутнуң чанынга халдып келген оолак ынакшылдың дуваанга туттуна бээр аян бар.

Этнография дээрге кандыг-даа чоннуң тус-тус үзталган төөгүзүн, аажы-чаңын, культуразын өөренир эртем болгай. Тыва чоннуң ыдыын ынакшыл үезин, чаргыышкын үезин илередири мырыңай онзагай болгаш чылдың эргилдези-биле туруш холбаалыг, ол бодалды «Межегейниң» дараазында одуруглары бадыткап турар.

Аткан даңның сырыында
Адыр-Тейден хараар боор
сен.
Алдыы-Межегей, Кужур-
Булуң
Алдын-сарыг чыдар
боор он.

Даң аткан, хүн үнген дижир. Бо одуруглар чылдың үези-биле чалыы назын үезин холбап турар. «Межегейни» ырлап турар урутнуң душтук оглу Чедер-хөвүзүнда чылгычылап халдып турар. Хирезин бодаарга, бир-ле байның хелечик чылгычызы, ынчангаш душтуу кыска чедип келир харыы чок, чүгле Адыр-Тейден бараан харап келир хире. Аныяк оолдуң караанга чалыы душтуу көңгүс көзүлбес, ынчаарга Алдыы-Межегейниң алдын-сарыг чечектери сагланайнып чыдар. Мыя бо одуругларда тыва чоннуң бойдуска хумагалыын кударааи урут ырлап турар. Бурунгу түрктер, оон ыңай бистиң ада-өбелеривис, ол мяш кеспес, чечек салбаан үне тыртпас чораанар, чүге дээрге дириг үнүш биле дириг кижиниң амы-тынын бир дөмей деп чүдүп көөр чораан. Чечек чулар болза, сүүн чайлаар. Шет ужурар болза, чалыы назын аарып-аржыыр. Дыт ужурар болза, улуг назылыг кижи амызындан чарлыр дижир чораан. Мында нэттырынгыг чүве чок, салбаттыг чечек чулбазы, чужуктуг ыяш кеспези, улуг дыт ужурбазы дээрге бойдусту хүндүлээриниң база бир илерели турган.

«Боор он» деп сөс чүнү илередип турарыл? Ужуражып чадап каан ийи чалыынын, чиге сөглээрге, сарыннаган урутуң кударалын илдээртип турар. Алдыы-Межегей, Сарыг-Булуң арай ыжык болгаш чылыг черлер боорга, ында алдын-сарыг чечектер сагланайнып турар, ол үени эскербес чалыы болза, ынакшылды база эрттирипттер деп сезик кижиниң бодалынга кирип келир.

Үнген хүнүң сонарында
Үш-ле-Дыттан хараар боор
сен.
Үстүү-Межегей, Сарыг-
Булуң
Үзүк ногаан чыдар боор он.

Чораан мен. Межегейниң шынаазында Үш-Дыт барын көрген мен. Чоннуң ырларында черлер аттарын кедергей шын адап турарынга база катап бүзүрээн мен. Назын тевиинде аныяк оол дыт үнер. Назын кырзанда кижи амытан даңгыдыын тудар. Чылгызын эртенги одардыва дозупкаш, хелечик чылгычы дыт деевүнге чортуп келген хире. Ооң салым-чолу байның чылгыларында тутчу берген, чаңгыс малды бору тудуп чиптер болза, кеземче көөр, ынчангаш душтуу кыстың аалындыва халдып чедер харыы чок. Ол да чадаарда инек саап турар кыстың көрүп алыксааш, дытче үне бергеш, ыракта хараар. Тайга тырта болгаш соок суглуг Үстүү-Межегей, Сарыг-Булуңдан чүгле ногаан сиген хөлбеңнээни көстүр. Чалыы назынны эрттирипттер болза, эът-хаанын сеой бээрин азы ынакшыл сиктатырын ырның сөзү угаадып турар.

Беш айда деспээн ыр чеди айны төндүрүп турар. Үш айнын болчаа чедип кээрге, Межегейниң үстүү сарыңнап турар.

Үш-ле айның болчаандан
бээр
Үш-ле-Дыттан хараар
сейнааш.
Үстүү-Межегей, Сарыг-
Булуң
Үннер алчып чыдар
ыйнаан.

Дүвүренчиг. Оюн Лундуп чугаалаар чораан. Межегейниң шынаазарынга суг кушкаштары чылыг орандан ушуп чедип келгилээш, чайлап алыр, оолдерын өстүрүп алыр, оон катап шала күскээр чурттундува ушуп чоруптар. Тайга чоогу Үстүү-Межегей, Сарыг-Булуң ынчаар аңгыр, кастар, өдүрек дээрге үннер алчып туруп берген, күс тыныжы келген, даглар бажынга хар чаап берген. Чылыг чай эрткен, соок күс келген азы чалыы назынның бир чайы эрткен, хомуданчыг апарган. Ырак черден чазын келген куштар ажы-төлдүг апаргылааш оларны Үстүү-Межегейниң кырын дургаар ужударга, алгы-кышкызы дыңгырап турар. Хөөкүй кыс хелечик чылгычыга чайкы өттүр, чаңгыс катап-даа ужуражып чадаан. Кударанчыг одуруглар кулакты ужукталдыр дыңналып турар болгаш чүректи саргыдып келир.

Алды айның азы октябрь айның болчаа келген. Он айның он бешке бүгүн тывалар куда дужурерин кончуг сундулуг чораан. Ол айда сыын оле бээр, сыгыр сиген быжып болур. Ынакшылдың кижилерин күш-шыдалы бүдүп келир дижир.

Сөөлгү болчаг. Сөөлгү илеген. Сөөлгү катап ынакталының аңнан кыс кара чаасыкаан ырлап турар.

Алды-ла айның болчаандан
бээр
Адыр-Тейден хараар
сейнааш.
Алдыы-Межегей, Кужур-
Булуң
Ажай-буурул апаар
ыйнаан.

Хелечик чылгычының хөөмей-даа, ырызы-даа дыңналбас, мунган аъдының суглуу-даа шыңгырапас. Соок дүжүп кээрге, шала кудулдур Алдыы-Межегей, Кужур-Булуң ыңнаар дөңгелик баштарындан кыжырлар агарып келген. Ол чүл дээрге чалыы назын хадымарлап өрте берген, кара баштар база агаргылаан, ынакшылдың үези караш дигден. Чай эрткен, күс дүшкен, чалыы назын эрткен, кырээн назын шугулдап келген.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
Этнограф.

Допчулаан шинчилел

ХООЧУН ДУГАЙЫНДА

1990 чылдың апрель 28-те үнген № 99 «Шын» солуннадан солун материалды номчудум. «Чогум баажызы түдел?» деп төөгү барымдаалыг төөжу-очеркиниң автору Ю. Л. Араңчын аныяктарга чаа арынны ажыткан. Мен база сураглыг кижилер аразынга ажылдап турган, Шалык чурттуг Норбуну тып алдым. Ук материалда мынчаар айыткан: «Чооду Норбу — ыяш заводунуң директору, ТАРН кежигүну. Тес-Хем кожууннуң Ү. Шынаа сумузу чурттуг». Ук чүүлдү шынзыдар дээш, Норбу өгбениң амгы чурттап турар чери Хову-Аксы суурга даа четкен мен. Бо чүүл мынчаар бадыткаттынды: «Норбу Николай Чандыевич 1915 чылда төрүттүнген. 1936 чылдың апрель айдан эгелээш, 1940 чылдың май айга чедир ТАР-ның ыяш болгаш хем кылыглар заводунуң директору...» деп оон күш-ажыл дептеринде айыткан.

Ү. Шынаа сумузунга база четкен мен. Чооду Норбу деп кижи ол сумудан үнмээн, а О. Шынаа сумузунуң оглу дээрзин улуг назылыг кижилер Лопсан, Ийип (кадай), Балчыр-оол Донгак, Шывырап Сундуй, Дожул Намдол олар бадыткады.

Төөгүнү шын, чазыг чокка көргүзер чүве төлээде, Чооду Норбу эвес, а Шалык Норбу (Николай) деп бадыткаар болза, Норбу өгбениң хөй саныг төрелдеринге шын болур ийик. Мен бо чүүлдү белеткээр мурнунда, Норбу Николай Чандыевич-биле ужурашкаш, хөй-хөй чүүлдерни билип алдым. Революцияны Тываның хоор чонунуң хөгжүлдезин болгаш Тыва чер-чуртумнуң төөгүзүнге солун факт-барымдааларны билип, сеткилим ханды.

Номчукчуга солун болзун дээш, ийи үени чурттап эрткен аныяктың намдарындан киирдим. Амгы аныяктарга болгаш Николай Норбунуң үежилеринге сактыышкын-намдар болзун дээш, ооң күш-ажылчы эрткен оруун допчуладым.

Николай Норбу (Шалык) чуртундан 1932 чылда үнген. Аныяк эр ынчан ужук-бижик билир турган. Улусчу чаңчылдарга ыдыктыы-биле кижизиттингеннерниң бирээзи, ядыы арат. ТАР-ның дииттикиже сургуулдар өөредир, аныяк тыва кадрларны белеткээр чугула комиссияга оон адыкире берген.

Тывага ужук-бижик чок чорукту узуткаар кыйгырыгның адаа-биле хөй-аът кирген аныяктарның бирээзи турган. Норбу Шалык тыва дылын номчуп, бижиптер, санның дөрт аргазын бодаптар — өске эштеринден чыда на ыбааны ол. Абаканның кооператив садыг школазынга ийи чыл өөренген. Ынаар баарда, 30 сургуулдарны алды хонук иштинде, он беш тергелиг аъттар-биле улаачылап чедирген. Чечендиг чугаалаарга, эртемни номдан тывар дээш тура-соруктуг бар чорааны ол-дур.

Чалыы, аныяк эрниң күзел-чүткүлү беттанган ТАР-ның садыг шугумунга 1934 чылда садыгжы эрге-дужаалга кирген. Николай Норбу ол-ла чылдан эгелээш, Тываның Тес-Хем, Эрзин, Таңды, Бии-Хем, Барыын-Хемчик районнарынга, Тураңның база Кызылдың садыг баазаларынга баштаар чер даргазынга ажылдап чораан. Ниитизи-биле 38 чыл иштинде садыг шугумунга бүгү күжүн, билиин бараалгаткан.

Николай Чандыевич Норбу колхоз даргалап, кежээ Советтерге база чоннуң мурнундан депшиттирип, улуг албан-дужаалдарга ажылдап, республиканың социал-экономиказынга ужур-дузалыг нарын айтырыгларны амыдыралга боттандырарынга үлүүн киириштирип чораан. 1976 чылда хүндүлүг пенсияже эш-өөрү баярлыг ёзулал-биле үдээн. Николай Норбу пенсияже үнзе-даа, 1983 чылдың май айга чедир — Хову-Аксынга таңныылдап турган.

Николай Чандыевич Норбунуң төрээн иези — Чандан Араажыевна Шалык чаңгыс оглунга эш кадыр Хайдып деп оолду, Часкал биле Көк деп кыстарны төрелдеринден азырап өстүрген. А Николай Норбу дөрт кыстыг, ийи оолдарлыг. Макары — чурукчу, үш чок уруглар школазының башкызы, Тамара биле Римма — башкы, Маргарита — кижи эмчизи, Раиса — ажылчын болгаш эң хеймери Аян — Суворов училищезиниң курсантызы. Уругларын интернационалчы ажы-думмазының чоруун кижизидип өстүрериңге өөнүң ээзи, моол угтуг Зоя Кидирсановна Норбунуң ачы-буянның улуг-түүзүн айытпас арга чок. Кырганнарның уругларының ажы-төлү чаарби ажыг. Оларның аразында орус, тыва, моол дылдарга хостуг чугаалаарлар бар.

ЧУГАА

Норбуларның өг-бүлезиниң улусчу чаңчылдарга кижизиттингениң чугаалаан мен. «Кижиниң мурну-биле эртпес. Аныяк кижи улуг назылыг кижиден мурнай чолукшуур» деэн эскертинмес чаңчылдарны оларның бичии уруглары ыяк күүседип билир болдулар. Мээң бодалдарымга чоргаарал ынчаар төрүттүнген. Николай Чандиевич Норбу өгбениң өөнде кандыг-даа чогаалдар арбын болганы солун. Сеткүүлдерни номчуп, таныжып болур. Ырак-чоокка торлуш дивес, эш-өөрүг Николай Норбу биле Зоя Кидирсановнаның кадыы быжыг, адак-бышкаа чиик. Аныяк өөнге үлегерлиг өг-бүле-лиг улус болдулап Найырал эп турда, үзүн назылыг, уруг-дарыңар болзун деп, чон чугаалажыр чүве. Ол-даа чептиг-дүр. Уруг-дарыыңар пэнцерни ой баспас болзун!

Моторк ТИРЧИН.
Тес-Хем район.

ИЛБИЧИ ЧОРААН

Даваа даайымның ортун оглу Сүттүг-оол дээр. Ол ам бистиң аравыста чок. Сүттүг-оол — илбичи кижи. Ам чораан болза, бежен сес харлыг. Сүттүг-оолдуң илбилерин, ыыпап ла, көрүкчүг чораан Улуг-Хем районнуң Арыг-Бажы, Хайыраканга чону оон илби-шидизин көрүп шаг болган. Даваа даайымны улус тагла тапып турда, чанын тудуп аппарган. «Контрун» оон соонда келбээн. Оглу Сүттүг-оол илбилеп эгелээн. «Контр» оглу дээш культура ажылдакчылары Сүттүг-оолду сцена кырынче үндүрбейн чораан боор. Оон башка оон илбизи дег чаар артистерни дириг чораан көрбээн мен.

Бир катап ол дүъш үезинде авам сугга келгеш, ачамның угаан-кудун үндүрген. Өг хөлегезинге тараа соктап орган ачамга келгеш, Сүттүг-оол тараа соктажы берген. Тарааны дегерген, авам дешпиге элгеп орда, Сүттүг-оол «Илбиден көргүзүп берейн, честей» — дээрге, честези чөпшээрешкен. Бала бажын черге салгаш, Сүттүг-оол: «Чидиг сүгеңг аккел, честей» — дээн. Ачам бала бажынга чашпаннар уйлап, оларны тудуштурар деп бодааш, менче көргеш: «Акынга чидиг сүгени эккел бер, оглум» — дээрге, мандыле чоруткаш, орун адаанга чыткан кара хөм халтыг балдыны акымга экчеп бердим. Сүттүг-оол балдыны алгаш, хавын ужулгаш бала бажынга будун салгаш: «Одура шаалтайн, честей» — диди. Ачам: «Шаавыт, шаавыт!» — диди. Оон кичээңгейи — элгээн тараазында. Илбичи будунга чын-ла кылган, Чидиг балдыга кижи соөгү чүү боор. Сүттүг-оолдуң будундан хан төгүлген, ойта душкен чыдыр.

Ачам корга хона берген. Авамны келдирген. Авам дуңмамны олүрген дээш ыысызын төп, ачамны конгалап-ла тур. Ачам арай муңгак менче: «Өртээн аъдың эккел, оглум» — диди. Өртегде дөрүг аъдывысты маңнавышаан баргаш эккелдим. Ачам аъдын эзертээш, чон чарлаар дээш аъттаныр-ының кайызы чорда Сүттүг-оол: «Шүүдеве, честей, мен силерден илбилээйн деп айтырдым чоп» — дээш каттыргылады. Авам: «Өлген дуңмам дирилген, өршээ хайыракан!» — дээш сулун чажып турду.

Бистиң черге бичии оолдар-биле ойнаар, оолдар бажы хемирер Кодур-Баштыг дээр ирей бар чүве. Оон корткас кижи-даа чок. Хөөлбекке эштип турувуста, Сүттүг-оол келгеш база-ла илбишидизин көргүзүп тур. Сарaaт-оол дээр оолдуң идик-хевин ора соп каапты. Оол ыглай бээрге, мырыңай будуна кылыпты. Чевен-оолдуң бажын тас-кылан кылыпты. Идик-хеп чок оолдар шаанта кинир-ле кочуладывыс. Үр болу бээрге Чевен-оол коргуп, ыглап эгелээн. Ыглаарга-даа бажы кылан-тас хевээр. Ол аразында Кодур ашак Шивилиг үстү Айлыг-Кыйыгны куду бисче углай бадып олур. Сүттүг-оолдуң алыс чаэни болгаш чоргаарланып: «Кодур-Баштыгны турган черинге тура хүнзээр кылдыр илбилевит, даай» — дидим. «Адыр, чоокшулаазын» — деп кагды. Кодур мырыңай чоокшулап келди. Шупту оолдар дезеринге белеткени бердивис. Кел чораан Кодур-Баштыг адагаш дег тура душту. «Кылыптың бе?» — деп даайымдан айтырдым. «Ында чүү боор» деп кагды. Үр-ле тур. Бисти кыйгырып, «Кужур оолдарым, дугалажар, Ам черле силерниң бажыңарны хемирбес мен. Кырган кижи хилинчектевес» — деп хөй-ле диленгилерни кылды. «Ылап-ла шын чугаалап тур сен бе?» — деп ылавыладым. «Шын!, шын!» — дээш Кодур ирей хавааңда дерин чода туткулады. Бистиң эңне улуувус Кара-Мөге нөгедиг «Күнзэңмаакыны хайырлаар сен бе, ашак?» «Ийе-ийе!» — деп хөөкүй чугаанга кирди. «Мээң бажым дуктелдириптер сен бе?» — деп, Чевен-оол үнү сиринейнип айтырды. «Чок! чок!» — деп шыны чугаалады.

Сүттүг-оол бистин биле-даа болза, Кодур-Баштыгга көзүлбээн боор. Кодур-Баштыг кылаштай берди, бис кортказ белдүвчү бердивис. Кодур-Баштыг: «Кортпанар, оолдарым, ам черле силерниң бажыңарны хемирбес мен» — деп бисче холун чайып, оңак-хөглүг ырай берди.

Кодур-Баштыг кызыл-дустааже, оон соонда кымның-даа бажын хемирбеди. Сүттүг-оол Даваевич Нурсаттың илбизин көрген улус хөй. Ол үеде ол илбичини уран чүүлге ажыглаан болза, Тываның ат-алдары диңмирээр турган боор. Ам Сүттүг-оолдуң кыс дуңмазы Өлзей — Улуг-Хемниң Арыг-Бажы суурда саанчы, акызы Василий Шыңгыш Бии-Хем районга партия, советтер ажылынга ажылдап чораан, ам пенсионер. «Контрнуң» ажы-төлү эртем-билиг чок, кыстырып-кыйдырып эссе-даа, талантылыгтар хөй дээрзин ийи караам-биле көрген мен.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

САМНАР ЧАРАШ ТУРГАН

1929-1930 чылдарда Эрзин хүрээзин тудуп эгелээн чүве. Ийи катап өске черлерже көжүрүп турганының соонда, үш дугаарында Мандал-Уула деп улуг кара дагның баарынга ам бир тудуп тургускан. 1934 чылга чедир ажылдап турган. 1934 чылдан эгелээш ол хүрээни үрегдеп, үптеп каапкан.

Бай, каас талазы-биле шаанда Тываның хүрээлериниң бир дугаарынга турган, кемчээл, улуг талазы-биле чүгле Чадааның Улуг хүрээзинге четпес турган. Сес улуг дуганнар турган. Ол дуганнар тус-тузунда ажылагыйлыг, оңу чыза деп адап турган. Ол чызалар хүрээ, дуганның бүгү-ле ажылагыйын бүрүн харылаар.

Сес дуганнарның эң-не улуу Чоксум-дуган дээр, эштн-даштын алдын-мөңгүн-биле каастаан. Дуганның иштин алдын, мөңгүн, хола бурганнар-биле, он-бүрүн торгу-маңныктар-биле каастаан, хамык чүдүлгени хүрээ суглааны анаа кылыр. Чамдык кырганнарның [illegible] сагыжындан алырга, ол хөй алдын, мөңгүнү, кажан хүрээни үптеп, үрегдеп турда ийи кижи сес тевеге чүдүргеш чоруткаш, олчаан келбейн барган деп чугаалажыр, та кайнаар барганын кижи билбес.

Чоксум-дуганның чызазының ады Дываажап чызазы деп адап турган. Дываажап чызазының чүгле чылгызы безиң муң чедип турган дээр. Өске малы чеже чүве. Ынчангаш Эрзин хүрээзиниң байы оозунда дижип турганнар. Кажан хүрээни үзүткап турда, чылгызының чамдызын шериг-же эккеп дужааган, чамдызын ынчаарда Элегес күрэконом деп турда ынаар аппарган чүве-дир.

Шаанда тыва шеригге «Ша-ф» деп тибет ужук демдектерлиг аъттар турган. Олар ол-дур. Өске мал-хөреңгизин база үптеп каапкан чүве ыйнаан.

Эрзин хүрээзиниң каас, байлак боор турганы болза, Моолдуң Улуг хүрээзинче болгаш Кандан хүрээже хөй мал сүрүп аппаргаш, оон хөй алдын, мөңгүн, торгу-маңнык, хөй чүзүн бурган болгаш хүрээниң хамык херекселдерин тевеге чүдүрүп экке. турганында.

Оон өске база бир солун боор турган чүве болза, чеди айның төнчүзү, сес айның эгези. Ынчаарда чайның ортан айы, чайның сөөлгүзү кок, чечек-бүрү, өът-сиген сагланайнып турар үеде. Шаанда тыва улустуң бир улуг байыр-наадымы Эргил азы Майдыр деп хүрээге ийи хонук үргүлчүлээр наыры солун турган. Ол наырга кожууи, суму аайы-биле бир ай бурунгаар белеткенир. Каас тон, идиин кедер. Өг-оранын аштап, каастаар. бар-ла амданныг аъштаман белеткеп. наайырга [illegible] [illegible] Эң-не шывырак дээн [illegible] [illegible] Моолдан хөй [illegible] [illegible]

Наыр ийи хонук үргүлчүлээр. Бир дугаар хүн Дик хүнү деп, дүъштен соңгаар Чоксум дуганның баарынга азыр деп делгем [illegible] тудуптан ажии [illegible] [illegible] [illegible] тинде ийи улуг камбы деп [illegible] [illegible] бичe ламалар доллур олургулаптар. Шаң-кеңгирге, бүрээ-бүшкүүр, коңга-дамбыра, лимби-дуу-дарым деп хөгжүм херекселдеринге янзы-бүрү аялгалар диңмирэп үнген соонда, Дик деп янзы-бүрү хеп кеткен 40-50 ламалар, дугандан танцылап үнүп кээр. Ол болза, даартагы наыр-ның белеткели ол. Олар хөгжүм аайы-биле кежээге чедир самнап-самнап, дуганче чүгүржүп кире бээргер. Ам Дик хүнү хагдыныган. Ам эртен ёзулуг Эргил-майдыры эгелээр.

Даартазында ам-на ёзулуг наыр-наадым эгелээр. Каас хеп-сынныг чон, тускай кылып каан херим даштынга олурар кижилер олурар, турар кижилер турар, чуруму кончуг эки болур. Улуг азыр иштин каас ширээ, сандайларны кызыл торгу-биле шыпкан, шала кырында олбук-кудус чаткан турар.

Азырның ийи талазында — хөгжүм херекселдери. Оңу кайы хамааанчок кижи ойнап турбас, тускай өөренген улус ойнаар. Ам эртен шакче келген дээш, ламаларның иштинде кумзат дээр, ам болза ыры эгелээр солист ыраажы кижизи, кончуг [illegible] [illegible] [illegible] ламалар [illegible] [illegible] хамык ламалар [illegible] Ам-на ол янзы-бүрү [illegible] [illegible] Шоожай-Сахуи деп сам самнап уиуп кээр. Ол [illegible] [illegible] уткуп [illegible] Шоожай-Сахуи самнап-танцылап доозканы, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] самнар [illegible] самнап [illegible] кызыл, сарыг торгулар болур.

Бажында бак кедип алыр, ол бак дээр маскасы янзы-бүрү дүрзү-хевирлиг боор. Кижи коргар-даа бак бар. «Ак-ирей» деп ак салдыг, ак хептиг ашак шөлдү дескиндир танцылап, самнап чоруп турар. Хамык чон ол самнарга барып тейлеп чоруп турар. Ол самнар тускай аттарлыг болур. Самнарның соонда хөй каас-шимек деп туктарны, чараш, каас идик-хептерлиг улустар тудуп алган, туктарны биче чорааш-ла кижилер чанып чоруп турар чүве.

Дал-дүъш чедип чорда, хамык ламалар, самнар бүгү чон-биле кады хүрээни бир дескиндир чорааш, катап шөлге чедип кээр. Оон танцылаан самнар ийи-чангыстап самнап-самнап дуганче кире бээр, хамык хөгжүм диңгейнип-ле эгелээр. Үдеп турары ол. Хамык чон тейлээри тейлеп база үдеп чоруп турар.

Эргил-Майдыр доозулган соонда, ам-на аът чарыжы, мөге хүрежи эгелээр. Чүс ажыг мөгелер, ийи хүн үргүлчүлээр чүве. Чүгүрүк аъттар 50-60 хире бар боор. Шывырак мөгелер ында келген турар.

Ынчаарда мен он ийи он үш харлыг турганым ол боор. Ол дээрге 1924-1925 чылдар хевээ. Эрзинниң Бай-Даг [illegible] Артаа-Седи деп [illegible] [illegible] кара аъдын чарыштырар [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Шыңгыл [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Ынчангаш [illegible] [illegible] торгулуг [illegible] наыр-наадым тöнер. Хамык чон аал-оранынче кончуг омак-сеткилдиг чаңгылай бээр. Оон [illegible] [illegible] Тыва [illegible] [illegible] [illegible]

Виктор СЫРАТ.

ЧЕХОСЛОВАКИЯ. Кенгуру дээр бо чаш амытанның иези оңу төрээн дораан-на өлүп калган. Соңгу Моравияда Оломоуц дээр хоорайның зоопарыгының ажылдакчылары өскүс калган бичии амытанны доруктур азырап алган. Оңу үш шак болгаш-ла сүт-биле эмискиктээр, а удуурда ыдап-ла чылыг сумкага удуур. Чүге дээрге кенгуру оолдары авазының эмииниң чанында кеш «карманчыгашка» өзүп доруглар болгай.

ЧУРУКТА: сумкада кенгуру оглу.

СЭТА-ның фотозу.

У-ваа — солунун аа!

Гиннестиң рекордтар номундан

● Делегей кырында эң-не бедик эр кижи Роберт Першинг Уодлоу (АКШ) чораан. Ооң узуну 272 сантиметр.

● Эң-не бедик [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ооң узуну 247 сантиметр.

● Эң чавыс [illegible] берген кижи голланд [illegible] [illegible] Мастерс дөрт [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] чүгле 60 сантиметр.

● Эң аар [illegible] кижи [illegible] Минок (АКШ). Ооң деңзизи 635 килограмм чедир турган.

● Чүнү-даа чиириңден чажам дивес кижи Гренобльдан Мишель Лотито (1950 чылда төрүттүнген). Ооң шолазы безин «Чүнү-даа чиир». Мишель назынында хөра чедирбейн, демир-дес болгаш шил аймаан чип болур 1966 чылдан эгелеп ол 10 чадаг-терге, 7 [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бар [illegible] чиптер.

● Индий монах Свами Пандарасаннадинин бажының дүгүнүң узуну 7,92 метр.

● Эң узун сегел салып швед Биргер Пелласт өстүрүп алган, оозунуң узуну 2,77 метр.

● Хартыганың чемишче халдаарының дүргени шак-та 350 километр чеде бээр.

● Гепард кымдан артык дүрген маңнаар — шакта 100 километр ыңнаар дептер.

● Ак-көк киттерниң «чугаазы» суг адаанга 850 километр черге дыңналы бээр.

● Делегей кырында эң аар амытан ак-көк кит, азы [illegible] кит болур. Ооң узун дурту 30 ажыг метр, деңзизи — 180 ажыг тонна.

● Эң бичии амытан Тандыдан часкы болур. Ооң деңзизи ийи-ле грамм хире.

● Чер кырының эң улуг күчүттени африкан чаан болур. Ооң узун дурту үш ажыг метр, деңзизи 6 хире тонна.

(1990 чылдың № 8 «ЗЕЛЕНЫЙ МИР» солундан).

САДИКТЕ МАГАЛЫГ-ДЫР

ЧУРУКТА: Кызылдың 37 дугаарлыг уруглар садиктиң хоочун башкызы Александра Даниловна Жарая уругларга оюннар чогаадып олурда, ужуражы берген мен. 35 чыл дүргүзүнда уруглар кижизидилгезинге үлүүн ол киирген. Ам бөлүүнде 30 ажыг чаштар бар. Дөрт болгаш беш харлыг уругларга чаа-чаа оюннар, янзы-бүрү ойнаарактар чугула херек дээрзин ол чугаалады.

Александра Даниловнаның бөлүүнде чаштар хөглүг маңнажып келдилер. Чадаг-терге мунуксаар бичии оолчугаш оларның ортузунда халдып ор. Бо хүннерде агаар бойдус сооп берген. Уруглар даштыгаа үнүп ойнаарда чылыг хевин кедип алырлар. Садиктиң чанында чайганыр черлер, оон өске-даа ойнаар шөлдер бар. Бичиилерге бүгү-ле таарымчалыг чүүлдер бар, магалыг-ла садик чорду.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Соңгукчуларның кичээнгейинге

Кызыл хоорай Совединиң шингээрин бзугаар тургускан дараазында депутаттар бөлүктери ажылдап турар:

№ 1 бөлүк — № 12 школада. Колхозная кудумчузу (2-ги каът, директорнуң улус хүлээп алыр өрээли, телефону 2-60-74). Соңгукчуларны четверг санында 18 шактан 20 шакка чедир хүлээп алыр. Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары эш А. В. Ковальчук. Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттары эштер В. А. Ензак — № 1 округ, И. Ф. Минкин — № 2 округ, А. А. Кольцов — № 3 округ, В. В. Туревич — № 5 округ, С. Д. Киров — № 7 округ, Т. В. Волошина — № 8 округ, Г. И. Федосеенко — № 9 округ, Н. Н. Севек — № 10 округ, Ю. К. Тарлецкий — № 11 округ.

№ 5 бөлүк — № 2 школада. Ленин кудумчузу, 1 (башкылар өрээли, телефон 3-45-43). Соңгукчуларны вторник санында 17 шактан 19 шакка чедир хүлээп алыр. Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары эштер Ю. С. Путинцев, С. С. Санчай, Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттары эштер Л. М. Алехина — № 39 округ, В. П. Гусаков — № 40 округ, В. В. Груздев — № 42 округ, А. В. Семенов — № 47 округ, Ч. Ч.-Д. Ондар — № 48 округ, М. П. Татаринцева — № 49 округ, Д. Х. Ооржак — № 50 округ, Р. С. Баян — № 51 округ, Н. Н. Макаренко — № 52 округ, Ю. Н. Хлыбов — № 53 округ.

№ 7 бөлүк — № 1 школада, Кочетов кудумчузу, бажың 59—3 (ВЛКСМ комитединиң өрээли, 1-ги каът). Соңгукчуларны четверг санында 18 шактан 20 шакка чедир хүлээп алыр. Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары эштер А. Г. Богдановский, В. Е. Шестакова. Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттары эштер Р. М. Дроздова — № 67 округ, Н. М. Антуфьева — № 68 округ, Н. Н. Бадра — № 69 округ, Л. А. Калинина — № 70 округ, Э. А. Донгак — № 71 округ, В. Н. Мякишев — № 72 округ, Н. П. Горбунова — № 80 округ, А. С. Серен — № 81 округ, С. А. Беляев — № 82 округ, Т. А. Наводкина — № 84 округ, М. Н. Ондар — № 85 округ.

№ 10 бөлүк — № 1 АТБ-ниң бажыңы болгаш эмчи училищези. Тыва АССР-ниң улус депутаты эш В. П. Урванцев. Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттары эштер Д. К. Донгак — № 112 округ, В. А. Асонычев — № 114 округ, В. А. Ерошов — № 115 округ олар № 1 АТБ-ге, Интернациональная кудумчузу, 106, суббота санында 10 шактан 14 шакка чедир соңгукчуларны хүлээп алыр. (Экономиктиг өөредилге кабинеди, телефон 3-32-84).

Тыва АССР-ниң улус депутаты З. Н. Сат. Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттары эштер Д. Ч. Сарбаа — № 116 округ, А. М. Кузнецов — № 118 округ, С. Д. Монгуш — № 119 округ, Н. Д. Хертек — № 120 округ олар эмчи училищезиниң бажыңы, Кечил-оол кудумчузу, 2 а-га вторник санында 18 шактан 20 шакка чедир (1-ги каъдында комендантының өрээлинге) соңгукчуларны хүлээп алыр.

№ 13 бөлүк — № 9 школага, Лопсанчап кудумчузу, 29/2 (директорнуң улус хүлээп алыр өрээли, телефон 6-10-59). Соңгукчуларны четверг санында 18 шактан 20 шакка чедир хүлээп алыр. Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары эштер А. К. Монгуш, В. С. Салчак, Кызыл хоорай Совединиң улус депутаттары эштер А. Ю. Кикин — № 155 округ, Л. А. Колодкина — № 156 округ, С. Н. Пивоваров — № 157 округ, В. В. Никитин — № 159 округ, В. Б. Хертек — № 160 округ, С. С. Суманчик — № 162 округ, В. Н. Саая — № 163 округ, Р. А. Абдрахманов — № 164 округ, В. И. Федотов — № 165 округ, А. О. Ооржак — № 166 округ, Б. И. Алехин — № 167 округ, О. Д. Зайцев — № 168 округ, А. И. Ковалев — № 169 округ, В. В. Сорокин — № 170 округ, В. М. Монгуш — № 171 округ.

Кызыл хоорай Соведи.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

«Шын» солунну чагыдып алырынче далажыңар

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Чаңгыс номерниң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдыыганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Тыва агроүлетпүр эвилелиниң өөредилге-курстар комбинады үшкү класстың «В» болгаш «С» категорияларынга чолаачылар, база ийиги разрядтың электромонтерларын белеткээр курстарга хүлээп алыышкын эгелээнин дыннадып тур.

Кичээлдер бо чылдың октябрь 1-де эгелээр. 18 хардан өрү назылыг кижилерни хүлээп алыр. Будуүлгелерден, ажыл-агыйлардан чорутпаан кижилер боттарының күзели-биле өөренир. Өске чурттардан келгеннерге чурттаар черни бээр.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «в». Телефон № 6-11-67.

● ● ●

Тыва АССР-ниң Ушу федерациязы кыдат дыл өөренип алырын күзээн кижилерге тускай курсту ажыдып турарын дыннадып тур. Кичээлдер бо чылдың октябрь 15-тен декабрь 30-ге чедир болур. Өөредилгениң оон ынай уламчылаарын, күзээннерге 5 ай хуусаалыг курсту ажыдар.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Кечил-оол кудумчузу, 7 «г».

● ● ●

Ийме оргумаа школазының 50 чыл оюу бо чылдың октябрь 6-7-де болуп эртер. Аңаа ажылдап чораан директорларның, башкыларның болгаш доозукчуларның чыглырын чалап тур бис.

Дирекция.

● ● ●

«Урал энерготудуг» трест Верхне-Тагильскиниң тудуг кезектери кылыр комбинадынга дараазында мергежилдениг ажылчыннарын белеткеп турарын чарлап тур: демир-бетон кылыглар кылыкчызы — 30 кижи, рельс кырында кран башкарыкчылары (херээженнер) — 10 кижи, септелге кылыр слесарьлар.

Бо мергежилдерни дооскан ажылчыннар мергежилдеринге хамаарыштыр 180-ден 500 рубль чедир ажыл төлевирииг болур.

Бот кижилер общежитиеге өг бүлелиг кижилер гостиница хевирлиг өрээлдерге чурттаар. Ажылдап турган ол мергежилдерни доозуп алган кижилер аңаа ажылдап артып каар болза, 1-5 чыл дүргүзүнда оларны чаагайжыды туттунган квартира-биле хандырар.

Айтырыгны дараазында черден билип ап болур: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 34—2.

● ● ●

«Шагаан-Арыг тудуг» трести болгаш оон салбырлары (механизастаттынган көжүп чоруур колонналары болгаш «Цемент тудуг» эргелезини) 1990 чылдың сентябрь 1-де душкурген. Ынчангаш оон бүрүн эргелерин Тыва АССР-ниң Шагаан-Арыг хоорайында «Шагаан-Арыг тудуг» комбинадынга дамчыдып берген. Мурнунда турган «Шагаан-Арыг тудуг» тресге хамаарышкан бүгү [illegible] «Шагаан-Арыг тудуг» комбинады 1990 чылдың октябрь 15-ке чедир хүлээп алыр.

Комбинаттың адрези: 668210, Шагаан-Арыг хоорай. «Шагаан-Арыг тудуг» комбинат.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ

Понедельник

СЕНТЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Острова [illegible]». 9.55 Бут бөмбүүнүң [illegible]. 11.25 [illegible]. 12.50 «Үе». 13.10—13.40 [illegible]. Телефильм. 15.15 «Ленинградтың [illegible]». 15.45 Телефильм. 16.55 [illegible]. 17.25 Уруглар шагы. 18.20 «Үе». 19.00 [illegible]. 19.10 [illegible]. 19.55 «Чер — бистиң ниити бажыңывыс». 20.00 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 11-ги серияза. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүнүң [illegible]. 22.05 «Кударалдың [illegible]» [illegible]. Телефильм ниң 23.30 «[illegible]». Совет фильм [illegible]. 00.00—00.25 Медээлер.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35, 9.35 Литература. 9 класс. [illegible]. 10.05 Англи дыл. [illegible] 10.35, 11.40 Астрономия. 11 класс. [illegible]. 11.05 А. С. [illegible]. РСФСР-ниң улустуң артизи М. Каза[illegible]. 12.10 «Кара [illegible]». Уран-чечен фильм. 13.00 [illegible]. 13.50 [illegible]. 16.05 Телефильм. 16.30 [illegible]. 17.00 «Чаагайны [illegible]». Фильм-концерт.

КЫЗЫЛДАН

17.45 Медээлер. 17.50 [illegible]. 18.20 [illegible]. 19.20 «Тыва [illegible]». Медээлер [illegible]. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 «Кара [illegible]». Уран-чечен телефильм. 21.05 [illegible] концерт. 21.40 С. Танеев биле С. Рахманиновтуң чогаалдары. 22.25 «[illegible]», документал [illegible]. 22.55 Теннис. Дэвис кубогу. ССРЭ биле Испания [illegible]. 23.55—01.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Киев) — «Черноморец».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 «Бистиң чурттап турар [illegible]». 18.30 «[illegible]». 18.50 «Үе». 19.00 А. [illegible] [illegible]. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Вторник

СЕНТЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Кударалдың [illegible] ыры». Телефильмниң [illegible] 10.00 «[illegible] болгаш болгаш [illegible]». 10.20 «Александр Арутюнян [illegible]» фильм-концерт. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—13.20 «Халиматтың салым-чолу» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.25 «С. Эрьз чурумалдың амыдыралындан». Телефильм. 15.45 Молдованың хөгжүмчү [illegible] концерти. 16.20 «[illegible]». Телефильм. 16.50 «[illegible]». 17.30 Мультфильм. 17.40 «[illegible]». 18.30 «Үе». 19.00 Чугула интервью. 19.10 «Вопросы истории» [illegible]. 19.55 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 12-ги серияза. 21.00 «Үе». 21.30 «Сес». [illegible] уран-чечен программа. 23.30 А. Колосовтуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 23.55—00.20 Медээлер.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15, 9.25 Телефильм. 8.35, 9.45 Хөгжүм. 4 класс. [illegible]. 8.55 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.55; 11.35 География. 7 класс. [illegible]. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Мергежили — истекчи». 4 сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги серияза. 13.10 Ритмниг гимнастика. 13.40 Булантар. 14.10 «Амыдыралдың шугуму». 1-ги серияза. 15.15 «[illegible] эвес болза». 15.45 «Автопортрет». Лилия Амарфий. 16.40 «[illegible] болгаш бодалдар». [illegible] 17.00 Концерт. 17.20 Ритмниг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

17.30 «[illegible]» уруглар [illegible] концерти. 18.20 «[illegible]». 18.55 Уругларга фильм. 19.05 «Азия тевү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 [illegible]. 20.50 «Вертикаль». Телефильм. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен телефильм. 1-ги серияза. 00.45—01.35 «Танцы, танцы...».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 «Хүн [illegible]». Уругларның уран чүүл коллективтериниң концерти. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.10 Парламентарийлер Остаминода. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Среда

СЕНТЯБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Экии, хөгжүм». 9.25 «Сес». Литературжу уран-чечен программа. 11.25 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Үе». 13.10—13.35 А. Колосовтуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 15.45 Хөгжүм эртинези. Р. Шуман. Концерт. 16.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 16.45 Калмык АССР-ниң Күрүнениң «Тюльпан» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 19.55 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 13-кү серияза. 21.00 «Үе». 21.30 «Парламентке [illegible]». [illegible] 22.20 — Коллаж. 23.35—00.00. Медээлер.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Адам биле Марьяя». Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 Информатиканың болгаш санаалга техниканың үндезиннери. 11 класс. Алгоритмнер кадар робот. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. Н. В. Гоголь. «Тарас Бульба». 11.05 Библиофила. 12.05 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 2-ги серияза. 13.10 Концерт. 14.10 «Амыдыралдың шугуму». 2-ги серияза. 15.15 «Театрдан ийи базым черде». Телефильм. 15.45 «Дилеп чорупгувус». «Канчаар эштаныыл турар бис» деп бөлүктен. 16.15 «Сергей Есенинниң төрээн черинге ырлары». 17.00 «[illegible] Чеек кузу». Киножурнал. 18.10 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

17.20 Барымдаалыг фильм. 17.50 «[illegible]». 18.20 «Саян [illegible]». Литератур[illegible] программа. 19.10 «Тыва черде». Медээлер [illegible]. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 Телешоу «50 x 50». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.45 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 2-ги серияза.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. «Виолончельде ойнаар кижиниң амыдыралындан». 18.30 «Үе». 19.00 [illegible] чок шимчээшкин [illegible]. 19.05 «Ажыл чоктар...». Барымдаалыг фильм. 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Четверг

СЕНТЯБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.55 «Феяның ошкаашкыны». Фильм-балет. 9.40 «Кижи болгаш хоойлу». 10.35 Бурят АССР-ниң «Байкал» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 П. Бомарше — «Хайнышкының хүн азы Фигароның кадайланганы». Фильм-шии. 16.00 Концерт. 16.35 Уругларга фильм. «Шок биле Шер». 17.40 «Көрүкчүлер соңуургалының шаңналы» деп кинофестиваль. «Нити ырыда ырлажып турарлар». Телефильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Шулук чогаалының минуталары. 19.50 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 14-кү серияза. 21.00 «Үе». 21.30 «Браво, Паваротти!». 22.30 Кинопанорама. 00.00—00.25 Медээлер.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 «И. С. Тургенев. Калбак чогаал хевиринде бижиттинген шүлүктер». 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Бистиң планетавыс — Чер. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 8 класс. Бойдуста, техникада чылыг дамчыдылгазы. 11.05 Библиофила. 12.05 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 3-кү серияза. 13.15 Барымдаалыг фильм. 13.40 Ритмниг гимнастика. 14.10 «Амыдыралдың шугуму». 3-кү серияза. 15.15 Фильм-концерт. 16.00 «Алдын [illegible]». Телефильм. 16.10 «Иркутскиниң чурумалдары». 17.00 Ритмниг гимнастика. 17.30 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады С. Лукин ойнаар.

КЫЗЫЛДАН

17.45 Уругларга фильм. 18.00 ТТВ — реклама. 18.05 «Овур-хевир». Видеоканал. «Наймыралдың ыяжы» байырлалда. Тыва шажынның дазылдары. 19.05 «Азия тевү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.15 А. Барыкиниң база «Карнавал» [illegible] концерти. 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 3-кү серияза. 00.15—01.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 «Классиктиг танцы». Концерт. 18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.05 «Улус өөредилгези болгаш улусчу чогаадылга». Барымдаалыг фильм. 19.25 Концерт. (Великобритания). 20.00—20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Пятница

СЕНТЯБРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 Делегей улустарының чогаадылгазы. 9.10 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.55 «Кинопанорама». 11.25 «Браво, Паваротти!». 12.30—13.10 «Үе». 15.35 «Телевидение — уругларга». Уруглар телепрограммаларының бирги Бүгү-эвилел фестивалының түңнелдери. 16.35 «Манчжурия». Телеочерк. 17.30 А. Дипшевтиң концерти. 18.30 «Үе». 19.00 «Бир эвес силерниң харыңар...» 19.45 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 15-ки серияза. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ-ниң дыңнадыындан. 21.45 «Ол болган... болган...». 22.15 «Кижилер делгерезин». «Көрүүшкүн» дамчыдылгага капсырылга. 23.15 Медээлер. 23.30—23.50 «Иелэз». Даштыкы эстрада артистериниң концерти.

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва — Орус күрүнениң найысылалы. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.45 Литература. 6 класс. Басня дугайында. 11.00 Эрудиттерге дамчыдылга. 12.10 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 4-кү серияза. 14.00 Телефильм. 14.20 «Ужуп үнерин соңгаарлаткан». Уран-чечен фильм. 15.35 «Чалгыглар кырлап маңнаар кыс дугайында». Телефильм. 15.55 Фильм-концерт. 16.25 «Браво, Бравушки!». 17.00 «Москва — Сиэтл». Хөгжүмнүг чурумал. 17.25 И. Грабарьның мастерскаязында.

КЫЗЫЛДАН

17.40 «Бодалдар белдири». 18.40 Медээлер. 18.45 «Тыва телевидение чалап тур». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.20 «Бүгүдеге спорт». 20.35 «Даштан кылган кружева». Телефильм. 20.45 Коллаж. 20.55 К.-А. Кулька ойнаар. 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 4-кү серияза. 00.50—02.50 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Арарат».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.40 Москваның уругларының танцы коллективтериниң конкурузу. 18.30 «Үе». 19.00 «Улуг Петр». Телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

Суббота

СЕНТЯБРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, ачам база мен. Уруг ийиги харже кирипкен. 9.00 Мультфильмнер. 9.30 «Партнер». Коммерция медээчилери. 10.00 «Бүзүренчиг-даа болза, элдептиг» 11.00 «[illegible] [illegible]». 11.10 «Камгалал биржик». 11.40 «Бурда моден» сүмелеп тур...». 12.10 Философия эртемнериниң доктору Д. А. Волкогонов биле ужуражылга. 13.50 Өг-бүле экраны. Кинопрограмма. 15.00 Кышкы үеже шилчилгээ. 15.10 «Кым кымыл». «Политиктиг чугаалар» деп бөлүктен. 16.25 В. А. Моцарт. Концерт. 16.50 «[illegible]». Киножурнал. 17.00 Великобритания ТВ-зиниң кежээзи. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Великобритания ТВ-зиниң кежээзи. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазак черинде. 21.40 Великобритания ТВ-зиниң кежээзи. 22.40—00.25 «Дүн ортузунга чедир болгаш соңгаада».

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.40 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Барымдаалыг фильм. 9.05 Орус чугаа. 9.35 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Аваның соңгаарындан». 10.05 «ТВ ТУ дугайында». 11.00 «Пи» демдек адаабиле. 14.15 «Бир эвес силерниң харыңар...» 15.00 Видеоканал «Кады ажылдажылга». Чапсарда (20.00—20.15) — «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 22.15 Кино курлавыры. 22.30 «Үе». 23.00 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 23.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 00.30—01.35 «Карусель». Уран-чечен телефильм. «Полицияның телефону 110» деп бөлүктен. (ГДР).

Воскресенье

СЕНТЯБРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ада-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Кадыкшыл». 13.15 Политиктиг чугаалар. 13.45 Бейсбол, жирафтар, орус кантри база өске-даа чүүлдер. 14.45 «Төөлдер болгаш ужуралдар оранында». «Гулливерниң аян-чоруу» (АКШ). 15.45 «Кадээден дамчыдылгага». 17.00 Мультфильм. 17.15 Бүгүдеге педагогика. 18.15 Барымдаалыг фильм. 18.30 «Ыры-90». 19.50 «Филипп Траум». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 «Үе». 21.30 «Филипп Траум». 2-ги серияза. 22.35 Бодуун болгаш мөңге чүүлдер дугайында. 22.50 23.10 «П. И. Чайковскийниң 100 романстары».

ИИЙГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильмнер. 9.00 «Аян-чорукчулар клуву». 10.00 «[illegible]». Видеоканал. 10.35 Б. Гуманян ырлаар. 13.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 14.15 «Киносерпантин». 15.45 «Планета». Делегей программазы. 16.45 «Киносерпантин». 20.15 «Тамчыктыг удуңар чаштар!». 20.35 «Экранда 01 албан чери». 21.00 «Үе». 21.30 Барымдаалыг фильм. 22.00 — 23.55 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Спартак».

КИНО

СЕНТЯБРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Торможение в небесах» 9.00, 10.50, 15.20, 19.50 (улаткан) шактарда. «Экипаж» (2 сериялыг) 12.40, 17.10 шактарда.

Видеозал: «Конан — разрушитель» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыындызы № 133» 9.00. «На златом крыльце сидели» 10.20. «Красные дьяволята» 11.50, 13.30, 18.10. «Под небом голубым» (16 харга чедир) 15.10, 19.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Девочка и крокодил» 12.00. «Собственными стараниями» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, (кинопанорама) 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «ЭСД» (Польша) 10.00. «Милые бестии» 12.00, 14.00, 15.50 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Воля Вселенной» 14.00. «Уикэнд за миллион» 16.00, 18.00 шактарда.

СЕНТЯБРЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Петух не запоет» (ЧСФР) 9.00, 10.50, 12.40, 16.20, 18.10, 20.00 (улаткан) шактарда.

Видеозал: «Машина смерти» 10.00, 14.00, 18.00, «Улица проклятых» 12.00, 16.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о мальчише-кибальчише» 9.00, 12.10, «Белый флюгер» 10.40, 14.00, «Торможение в небесах» 15.40, 17.20, 19.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Собственными стараниями» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «ЭСД» 10.00, «Милые бестии» 12.00, 14.00, 15.50, 17.00, 19.00 шактарда.

«ЕНИСЕЙ»: «Милые бестии» 17.30, 19.30 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

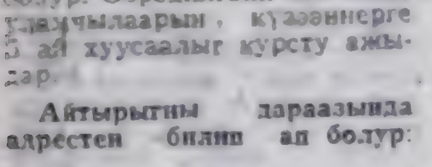

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-28; ◆ үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-30; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаза — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга дамзы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыы № 1

Чагыг № 496.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 25 вторник № 219 (14419)

1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 кап.

ҮЕНИҢ СУД'АЛЫ

ДҮҮН

СЦЕНАЛАРГА КӨРЕ БЭЭР

Районнарның культура бажыңнарының уран чүүл удуртукчуларының түр курстары барык ийи неделя ажыг үе үргүлчүлээш, дүүн доозулган.

Олар боттарының билиг-мергежилин чүгле найысылал Кызылга эвес, Эрзин районга база байыдып алган. Олар анаа баргаш, районнуң кодаа культура бажыңнарының коллективтери-биле чогаадыкчы ажыл-херээн таныжып, арга-дуржулгазын солушкан.

Уран чүүл ажылдакчылары эрткен воскресеньеде Кызылдың Арбадынга профэвилелдиң, чогаадыкчы интеллигенцияның, арага ишпестер ниитилелиниң болгаш өске-даа коллективтерниң чамдык төлээлекчилери-биле база ужурашкан.

Дүүн олар түс-түс районнарынче аъттанып каан. Оларның чогаадыкчы арга-дуржулга солчулгазының түңнелин көрүкчүлер удавас сценаларга көре бээр.

Батый КЕНЕШ.

Кызыл хоорай.

ИЙИ ХОНУКТА

Чөөн-Хемчикте «Чыраа-Бажы» совхоз 10 гектар черге тараан картофелин 2 хонук дургузунда ажаагаш, 100 ажыг тонна картофельди урүп алган.

Бир эвес чаагай үнген дүжүттү чылыг хүннерни ажыглап, дарый ажаап албас болза, ол соокка алзып, харын-даа баштайгы хар адаанче кирип болур. Картофель ажаалдазынче совхоз бүгү күжүн мөөкизэн. Хорум-Даг, Элдиг-Хем, Чыраа-Бажы ортумак школаларының үстүкү классчылары, райпо, эмнелге коллективтери картофель ажаалдазынга идепкейлиг кирипкен.

БӨГҮН

ФИНЛЯНДИЯДАН ААЛЧЫЛАР

Тыва АССР-нин Улус өөредилге министерствозунуң болгаш республиканың Башкылар билиин бедиңдер институдунуң чалаалы ёзугаар найысылал Кызылда финн педагогтар чедип келген.

Бистиң аалчыларывыс — Ээро Пелтонен болгаш Улла Вахмаваара база оларның Москва чурттуг очулдурукчузу Г. В. Белоус Кызылга ийи неделя болурлар.

Аалчылар хүнүң-не Кызылдың № 1 школазында ажылдап, мында семинар эрттирип турар. Оларның семинарының кол темалары республиканың улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының аңгы-аңгы категорияларынга хамааржыр. Аалчы башкыларның семинары ажыктыг, солун байдалда эртип турар. Оларның кайызы-даа — улуг дуржулгалыг башкылар.

Оларның семинары бөгүн база ол-ла школага уламчылаар.

(Бистиң корр.).

ДААРТА

БАШТАЙГЫ ДҮЖҮТ

Улуг-Хем районда «Ак-Туруг» совхозтуң хоочун механизатору Даваа Шопур-оолга удурткан бот-орулга-чарылгалыг звенозу бо сезонда багай эвес ажылдаан.

Частың чылыг хүннери дүжүп келири билек, олар боттарынга быжыглаан шөлче үнген. Ооң хөрзүнүн болбаазырадып тургаш, орта картофельди олурткан.

Звенода үш кижи ажылдап турар. Оларның кайызы-даа техниканы эки билир, ажылга кызымак кижилер. Олар 40 гектар картофель олурткан.

Механизаторлар ажылының төнчү түңнелинде 160 тонна картофельди өстүргеш, совхозунга дужаарын хүлээнген. Олар ам картофельдиң ажаалдазын чорудта берген. Баштайгы дүжүт багай эвес болган. Ажаалдаңы механизаторлар даарта доозарлар.

Комбу КЫЗЫЛ-ООЛ.

Күс— кышка белеткел

САРААТТАП АЛГАН

Өвүрден медээлер

«Ак-Чыраа» совхозтуң хойжулары Марина биле Айлан-оол Дамчаттар үр эвес малчынназа-даа, кызымак, харысалгалыг чорду-биле ажылагыйның шалыпчыларының одуруунда кирген. Бо чылын ол өг-бүле 100 хойдан 85 хураган алыр тургаш, херек кырында ону 94 кылдыр күүсеткен.

Бедик түңнелдерни чедип алырының эң ынаныштыг аргазы болза, кыштаглаашкынга бүгү талалыг, хынамчалыг белеткел болур дээрзин олар эки билир. Ам Хамнар-Өлээ деп черде кыштаа белен. Хураган адаанга төгер 10 тонна өскүн бөлген. 22 тонна сигенни Көк-Хаактан кезип белеткээш кыштаанда чедирип, сарааттап алган. Чайын Чыраалыг-Хонаш деп черге малын семирткеш, ам Үспа-Хөлдүң шынаазында Куу-Даш деп черле күзеглеп, мал-маганын турнуктур семиртип ап турарлар.

КОЛДУУНДА-ЛА АНЫЯКТАР

«Торгалыг» совхозтуң Кадый-Бажы хойжу бригадазының составы ындыг. Олар 22 өг-бүле ниитизи-биле 11400 ажыг хойну, хураганнарны бо келир кыштан хүр-менди ажыдар сорулгалыг. Ынчангаш чайын Ак-Кара-Сут деп делгем девискээрге малын одарладып семирткен. Аныяктарга хоочуннар — кырган улузу боттарының байлак дуржулгазын дамчыдып берип чоруур. Малчыннар боттарының күжү-биле 182 тонна сигенни, 178 тонна көк-суланы белеткээш, кыштаг бүрүзүнде чедирген. Ам хойжулар кыштагларны септеп белеткеп турар.

НОГААН ХЕВЭЭР

ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң Шожуң Хуралга удурткан бригадазы август 17-ден сентябрь 17-ге чедир 420 тонна сигенни белеткеп, пресстээш, ооң 120 тоннамзын Меңгүн-Тайгаже чүдүрүп чорудкан. Ол коллектив Өвүрде «Ак-Чыраа» совхозтуң Буран-Хөл деп черде ажылдап турар.

Сигенчилерден Илья Базынаол, Игорь Кара-оол, Олег Доңгак, Борис Хертек олар күжениишкиннииг ажылдап келген. Үспа-Хөлдүң шынаазында сиген ам-даа ногаан хевээр. Ынчангаш бригада мал чемин белеткээрин уламчылавышаан.

ШЕФЧИЛЕР ДУЗАЗЫ

«Ак-Чыраа» совхозтуң контора ажылдакчылары Буран-Хөлде Хаатык-оол Ооржактың сигенчи звенозунга барып дузалашкан. Олар пресстээн сигенни шынаадан белеткеп, чүдүрүп тургаш. Ооң түңнелинде 46 тонна сигенни таарат... Ол сигенни Чалааты хойжу бригадазынга дужааган.

Шефчилерден Галина Бичеке, Саяна Базыр-оол болгаш өскелер-даа шыдаарын. Кыштаглаашкынга белеткелге дузалажыр шак ындыг ажылдар мооң соонда-даа уламчылаар.

Найтын-оол ДАМДЫН.

Мурнуку чүүл

ОТЧЁТТАР-СОҢГУЛДАЛАР

• Хүннүң чугула айтырыы •

Бо хүннерде республиканың партия эге организацияларында, парткомнарда отчёт-соңгулдалыг хуралдар чоруп турар, а чамдык районнарда доозулган, олар партия конференцияларын эрттирерinге белеткелди калбарткан. Партияның Кызыл хоорай, Бии-Хем район организацияларынга отчёт-соңгулдалыг хуралдар, партия конференциялары съездиге чедир эрте берген. Ооң арткан районнарга отчёт-соңгулдалыг хуралдары болгаш конференциялары СЭКП-нин XXVIII съездизи доозулган соонда эрттирерин шиитпирлээн, ынчангаш ол политиктиг чугула ажыл уламчылавышаан.

Партия организацияларының отчёт-соңгулдалыг кампаниязы бир чугула үе-чадазынче кирген. Районнарның партия конференциялары эгелээн. Партияның Каа-Хем, Чөөн-Хемчик район конференциялары эрткен. Ооң дараазында Таңды, Бай-Тайга, Кызыл, Тес-Хем, Тожу, Эрзин районнарга, Ак-Довурак хоорайга партияның отчёт-соңгулдалыг конференциялары болуп эртер.

Партия организацияларынга отчёт-соңгулдалыг хуралдарны, конференцияларны организастыг база политиктиг чогуур деңнелге эрттирерinче РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитеди кичээнгейни салып, ооң харысалгалыг ажылдакчылары чер-черлерде партия комитеттеринге, организацияларынга практиктиг дузаны чедирип турар. Конференция бүрүзү СЭКП-нин Уставының болгаш партия Төп Комитединиң айтыышкыннарынга дүүштүр идей-политиктиг база организастыг чогуур деңнелге, соңгуткан делегаттарның эң-не идепкейлиг киржилгези-биле эртери дээш партия райкомнары белеткелди хынамчалыг чорудуп турар.

РСФСР-нин Компартиязының райкомнарының отчёттарын болгаш СЭКП-нин XXVIII съездизиниң, РСФСР-нин Компартиязының тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле районнарның партия организацияларының сорулгаларының дугайында айтырыгны конференцияларга чугаалажыр. Партия райкомнарының чаа составтарын, районнарның партия организацияларының контроль комиссияларын соңгуур.

СЭКП-нин XXVIII съездизиниң, XIX Бүгү-эвилел конференциязының, СЭКП Төп Комитединиң Пленумнарының партийжи-организастыг, идеологтуг ажылын, кадрлар-биле ажылды чаартыр, эде тургузар, сайзыраңгайжыдар, ажык-чарлыг чорукту, демократияны калбартыр, чурттуң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир талазы-биле болгаш өске-даа салган сорулгаларны боттандырар дээш партия комитеттери отчёттуг үеште дургузунда чүнү кылганын конференцияларга шүгүмчүлекчи ёзу-биле ханы болгаш бүгү талалыг анализтеп чугаалажып көөр. Партияның район комитеди бүрүзү эде тургустунуушкунуң негелдезин күүседир дээш чамдык хемчеглерни алган, ооң түңнелинде эвээш-биче-даа болза, чаа чүүлдер район саңында бар. Ол дугайында илеткелчилер болгаш санал берген делегаттар конференцияларга чугаалаары албан.

Конференцияларга партия ажылын ханызы-биле анализтеп тургаш, четпестерни партийжи принципиалдыг ёзу-биле дидим илередир, ооң үнүп турар чылдагааннарын тодарадыр, оларны эдип алырда кандыг хемчеглерни боттандырарын, партияның идии үндүрген чаа шиитпирлеринге дүүштүр моон соңгаар чүнү кылырын айтыры билдингир. Бүгү партия комитеттери СЭКП-нин XXVIII съездизиниң, РСФСР-нин Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлерин амыдыралга боттандырарының талазы-биле ажыл-херектиң программаларын ажылдап кылыры чугула сорулга болуп турар. Съездиниң хүлээп алганы Программалыг медеглелинге болгаш СЭКП-нин чаа Уставынга үндезилеп алгаш, партия организацияларының партийжи-организастыг, кадрлар-биле ажылын болгаш партияның ниитики амыдыралын эде тургузарының хемчеглерин тодаргай ажылдап кылыр. Ажыл-херектерниң программазын кылып тургаш, идеология ажылын экижидеринче кичээнгейни салыр, ындыг болганда ооң эң-не ажыктыг аргаларын, хевирлерин болгаш методтарын дилеп тывары чугула болуп турар.

Партияның политиказын тайылбырлаарын калбартыры, кижилерге идейлиг бүзүрелди тургузары, ниитилелде болуп турар чүүлдерни шын билири, амыдыралдың бүгү талаларында чугула сорулгаларны шиитпирлээринге ажылчы чонну идепкейлиг киржилгезин чедип алыры орта кол черни ээлээр ужурлуг. Ооң ындай партия организациялары, бүгү коммунистер хоойлуну, корум-чурумну быжыглаарынче, кем-херек үүлгедир чоруктарны соксадыры-биле ажылдап кылган хемчеглерни боттандырарынче хүн бүрү сагышты салыр хүлээлгелиг. Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселге күш-ажылчы коллективтерни, хөй-ниитини калбаа-биле киириштирер, хоойлу-дүрүм камгалаар органнар-биле харылзааны быжыглаар.

Хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи болза националдар аразында харылзааларны экижидип, чогумчалыг болдурары. Бо талазы-биле СЭКП-нин XXVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседири-биле ажыл-херектиң программазынга киргеш, ону боттандырар дээш партия комитеттери, организациялары шыңгыы ажылдаар ужурлуг.

Совет, профэвилел, комсомол, ажыл-агый органнарында, хөй-ниити организацияларында ажылдап турар коммунистерни дамчыштыр Советтерниң бүрүн эргелерин боттандырарынче, ажыл-агый айтырыгларын чедиишкинниг шиитпирлээринче, сагылга-чурумну быжыглаарынче, рынок экономиказынче шилчииринче сагышты салыр. Ылаңгыя аныяктар-биле ажылды экижидери-биле дээштиг хемчеглерни алыр.

Районнарның партия конференцияларынга эвээш эвес делегаттар саналын бээрлер. Олар партия организацияларының ажыл-чорудулгазында чедингмээшкиннерни айыткаш, четпестерни шүгүмчүлээр. Партия райкомнары ажылын кайы хире эде тургузуп, чаартып турарынче, партия райкомунуң секретарьлары, килдис эргелекчилери эде тургустунуушкунуң херээнге хуула кайы хире үлүүн киирип, бот-идепкейлиг, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдап турарынче кол-ла кичээнгейни салза эки. Партия эге организацияларының, коммунистерниң башкарыкчы ролю чүге чавызыл, совхозтарның мал, чер ажылы чүге хөгжүвейн турарыл, корум-чурум үрээр чоруктар чүге кызырылбастааныл, аныяктарны ажылга тургузар, оларның кижизидилгезин экижидер дээш чүнү кылганыл? Үстүнде кирген болгаш чоннуң амыдырал хандырылга айтырыгларынга хамаарыштыр чугаа конференцияларга болур. Ылаңгыя четпестерни эдип алыр дээш моон соңгаар чүнү кылза, канчаар ажылдаза чогуурул, ол дугайында делегаттар чугаалаары ажыктыг.

Партия райкомнарының кежигүннерин, райкомнарның секретарьларын, районнарның партия организацияларының контроль комиссияларын конференцияларга соңгуур. Ооң составынга эде тургустунуушкунуң херээнге бердинген, бот-идепкейлиг, партийжи принципиалдыг, негелделиг, ниити болгаш политиктиг билиги шыырак, чон-биле ажылдап билир, организакчы талантылыг, четпестерге эптешпес чон, туруштуг коммунистерни соңгуп алыры партияның XXVIII съездизиниң шиитпирлерин чедиишкинниг күүседиринге дузалаар.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

РСФСР-нин Дээди Соведи болгаш РСФСР-нин Министрлер Чөвүлели РСФСР-ниң улустарының оларга тывыскан бүрүн эргелерниң хемчээлинге ажылдавышаан, экономиканы быжыглаарының болгаш рынок харылзааларынче шилчииириниң программазын боттандырып эгелээн. Ол сорулга-биле Россия Федерациязының эң чугула хоойлулары белеткеттинген болгаш чоокку хүннерде хүлээп алдынган турар ужурлуг.

Ынчаарга ССРЭ-нин Дээди Совединиң 1990 чылдың сентябрь 21-де хуралынга ССРЭ-нин Президентизи чүве чугаалаан болгаш онзагай бүрүн эргелерни, ооң иштинде бүрүн эргелиг республикаларга президент эргечагыргазын тургузар, оларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарын дүжүрер эргени анаа тыпсырын саналдаан.

Тургустунган байдалды барымдаалааш, РСФСР-нин Дээди Совединиң Президиуму дараазында медеглелди кылып тур:

1. ССРЭ-нин Президентизиниң негазин онзагай бүрүн эргелерни анаа тыпсып болбас.

2. ССРЭ-нин Дээди Соведи ССРЭ-нин Президентизинге ындыг бүрүн эргелерни тыпсыптар таварылгада РСФСР-нин Дээди Соведи, РСФСР-нин Дээди Совединиң Президиуму, РСФСР-нин Дээди Совединиң Даргазы, РСФСР-нин тускай догуннаашкынын болгаш конституциялыг тургузуун камгалаар талазы-биле эргежок чугула бүгү хемчеглерни алыр апаар.

Чуртта экономиктиг болгаш политиктиг байдалды быжыглаар талазы-биле республика бүрүзүнүң тускай догуннаашкынын база тургустунган конституциялыг тургузуун хүлээп көөрүнге үндезилеттинген болгаш дугурушттунган хемчеглерни соңгаарладыышкын чокка ажылдап кылгаш, хүлээп алырын РСФСР-нин Дээди Совединиң Президиуму ССРЭ-нин Дээди Соведите, ССРЭ-нин Президентизинге, бүрүн эргелиг республикаларның күрүне эрге-чагыргазының дээди органнарынга саналдап тур.

РСФСР-нин Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

«ССРЭ-нин Эртемнер академиязының статузунуң дугайында» ССРЭ-нин Президентизиниң Чарлыының 2 чүүлүнүң күштүг чоруун соксадыр дугайында

РСФСР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

«ССРЭ-нин Эртемнер академиязының статузунуң дугайында» ССРЭ-нин Президентизиниң 1990 чылдың август 23-те Чарлыының 2 чүүлү РСФСР-нин Күрүне тускай догуннаашкынының дугайында Декларацияга болгаш «РСФСР-нин девискээринде өнчү дугайында» РСФСР-нин 1990 чылдың июль 14-те Хоойлузунга дүүшпес болганы-биле холбаштыр РСФСР-нин Дээди Совединиң доктаалдары болза:

«ССРЭ-нин Эртемнер академиязының статузунуң дугайында» ССРЭ-нин Президентизиниң 1990 чылдың август 23-те Чарлыының 2 чүүлүнүң күштүг чоруун РСФСР-нин девискээринде соксадыр болгаш ук Чарлыктың 2 чүүлүн күш чок болдурарын ССРЭ-нин Президентизинге саналдаар.

РСФСР-нин Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-нин Советтер бажыңы.

1990 чылдың сентябрь 21.

ЧАА КЫШТАГ

«Хемчик» аңныыр-тывыыш ажыл-агыйының Олег Ондарга удурткан аңчыларының тудуг звенозу «Сүт-Хөл» совхозтуң девискээринде Өлең деп черде бир чаа кыштагны тудуп доосхаш, комиссияга хүлээткен. Ооң ниити өртээ 56 муң рубль. Комплексте узун дурту 36, дооразы 12 метр кажаа, чуртталга бажыңы, чадагай кажаа болгаш өске-даа аап-саап тудуглар бар. Бо ажылга Сергей биле Мөңге Түлүштер, Чимит-оол, Анатолий Ондарлар шалыпчы киришкен. Эки шынарлыг кыштагны тудуп бергени дээш дирекция оларга өөрүп четтиргенин илереткен.

Арагачы ДОНГАК.

Чадаана хоорай.

Ийиги тараа

ХАРААДАНЧЫЫН! КЫМ БУРУУЛУГУЛ?

Садыг министерствозунуң баазазының девискээринге чоокта чаа — сентябрь 21-де, пятница, баарывыска бөле төп кааn картошканы аштап арыглап четтикпейн турду. Саян артындан республиканың ажыл-агыйларындан эккелген картофельдиң хөй кезии ажык дээр адаанга кааш-даа хонган. Сезон август бирээде эгелээн. Ниитизи-биле 781 тонна картофельди баазада дүжүрүп урган болуп турар. Хакасияның «Сибирь», «Ленинчи орук» совхозтардан эккелген шак ол «ийиги хлеб» деп адаарывыс продуктуну шыгжамырже уруп чадашкан.

— Кижи күжү чедишпейн турду — деп, эрге-дужаалының аайы-биле ону харылап турар, бо баазада ногаа килдизиниң начальниги Зинаида Николаевна Киршко сеткилинде ындыг-ла улуг дүвүрээзин чок тайылбырлады. — Кызыл хоорнүүском сентябрь 10-дан эгелеп баазага ажылдаар коллективтерниң дазылын тургузуп берди. Складче сентябрь 18-ке чедир 93 тонна картошка кирген. Хоорай школаларының өөреникчилери картофельди улуг, биче аайы-биле ылгап, контейнер-хааржактарга уруп, дузалажып эгеледи. Урүгтар садиктериниң ажылдакчылары боттарының организацияларынга херегleэрин маңаа келгеш, аштап арыглааш, аппарып ап турлар. Шыгжамырга 1500 тонна-ны курлавырлаар бис.

Согунаны Казах ССР-ден, чеснокту Тамбов областан сөөртүп эккеп турар. Арыглап чадап турар картофельдиң чартыы хирезин Саян артындан дажыглап, дыка улуг шүүделди үндүрүп турар. Республиканың «Бурунгаар», «Улуг-Хая», «Бүрен», «Революцияның чалбыыжы» совхозтары дугуржулга ёзугаар дужаар ногаазын үзүктелиишкин чок сөөртүп чедирип турар.

Ногаа аймаан кайы-кайы черлерден сөөртүп эккеп турарын бээин көөрге, эвээш эвес акша-хөреңги чарыгдаттынар апаар ышкажыл.

Морковь бөлүп турган оолдарның бирээзи-биле чугаалажы бердивис.

— Мында ажылды организастап турары таарымчалыг эвес-тир — деп, звено удуртукчузу кылдыр өөрүнүң мурнундан томуйлаттырган Марат Ондар ажыы-биле хомудай-дыр. — Дуу чыдар кара ованы көрүп тур-ла боор силер. 6-7 хондур сайгартынмаан, Саян артындан эккелген картошка-дыр. Кырын шып-даа каарга, чыдар шөлү ийленчек болган, чаъс чаарга мяап-ла адаа-биле агып бадар. Ынча ырак черден арай деп-ле эккелген хайыраан картошка чаъска, соокка алзып урелип, дүдүп эгелээн. Бо ажылды удуртуп турар улус сезон эгезинде та чүнү бодап турганы ол боор чүве? Төп кааның кервүнерде чер-чери-биле кайы хамаанчокка калбартыр ovaalaaп чорупкан. Үрелип чыдар мынча хөй картошканы бичии школачы урүглар көргеш чүрээ аарып, саргып турбайн канчаар. Автооруk техникумунда өөренип турар бис. Хол-хап, халаттар база бербес чер-дир. Дүъште чурттап турар өрээлдеривистен барып чемненир, ыяар кылаштаарга ыраа кончуг-дур. Маңаа борастаныл аар дээрге буфет ажылдавайн турду.

Дуржулга чок карак-биле бээин ажык дээр адаанда чыдар картошкаже көргеш, ажылдың хемчээли аажок улуг дээрзин эскерери берге эвес. Ону төгерип чурумчудар турган. Кезек-кезек ындыр оваалай төккен чүве болза, чыгдыңгыр, аштаттыңгыр-даа болур ийик. Баазаның талазындан кымның канчаар ажылдап турарын орта таптыг хайгаарап, караактап турар кижи база чок деп, шефчи сургуулдар чугаалап турдулар. Ол-бо черлерден, совхозтардан чеди муң ажыг тонна картофель дүжүртүнген деп үстүнде айыткан болгай бис. Ынча хөй үнелиг чемниң чүгле чүс хире тонназын шыгжамырже уруп алган. Бо дээрге бүдүн чартык ажыг ай дургузунда савалап шыгжааны картошка-дыр. Бо-ла темп-биле шак мынчаар шүшпең ажылдаар болза, мында дүжүрттүнген картошка шыгжамырже кирбейн чыткаш-ла үрелип, доңуп каар. Ам безин үрелгени та чеже чүве!

Автооруk техникумундан келген 11 аныяк оолдарның ак сеткилдиг ажылын баазаның олар-биле кады ажылдап турар ажылчыннары мактаар болду. Бистиң чараанывыс хүн Кызылдың пединститудунуң 25 студентизи картошка аштап арыглаарынга дузалажып хүнзээн.

Ажылчыннарның аразындан улуг демир хаарж актарда арыглаан картошканы складче сөөртүп дажыглаарынга Андрей Кумов, Анатолий Минеев, бөлүктүң чыырыкчызы Чудурук Күжүгет, Екатерина Ооржак, Октябрина Маадыр мактаалга төлептиг болбушаан, өскелерге үлегерин көргүзүп турар.

Дапзы САЛЧАК.

ЧУРУКТАРДА: ажылчын Чудурук Күжүгет; автокранчы Андрей Кумов.

(«Шынның» корр.).

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотолары.

ТЫВАНЫҢ профэвилелдери

№ 5. сентябрь. 1990 ч.

АЙТЫРЫГЛАР КАЙЫ ХӨЙ

Телевизор, соодукту ажылдавастаан, хеп чуур машина үрелген, чырык кыппастаан, крандан суг агып бадып турар... Амыдыралда бүгү-ле чүве таарымчалыг турбас, бир-ле чүве эде кылырын, солуурун, тыптыынарын негеп турар апаарын билир болгай бис. Ол бүгүнү бодувустуң күжүвүс-биле эдип, солуп ап шыдаар бис бе? Берге-ле, ынчангаш телеательелерже, комплекстиг хүлээп алыышкын пункттарынче, бажың эргелелдеринче баар, чагыг кирер ажылдарывыс оон эгелээр болгай. Ол талазы-биле ажылдарны бүдүрүп алырының бергезинге чамдыкта дыка уйгаар-даа бис. Ол ажылга дыка шаптыктыг болгай.

Коммунал ажыл-агыйның черлеринде, ачы-дузаның өске-даа хевирлеринде ажылынга харысалга чок, харын-даа немелде телевирни чагыкчылардан [illegible] бар дээрзин чон [illegible] турар. Кранның бичии-ле херекселин солуй кааптар ажылды чамдык слесарьлар кылбас, оон холунга акша салыптарын манап олургулаарлар, азы ажылды кылбайн каапкаш баарлар. Ам канчаарыл? Ховар херекселдер [illegible] Ажыл-агыйның башкарылгазының чаа хевирлеринче [illegible] тургаарлар ирги бе деп бодап, манап турар бис, чүге дээрге ажылчыннарның ажылынга материалдыг сонуургалын ынчан дыка бедидер апаар деп көрүп турар бис.

Бистиң обкомнуң харылап турары бүдүрүлгелерниң ажылын көрүп, хайгаарап чоруурга, бистиң республиканың коммуналчыларынга, хандырыкчыларынга, [illegible] шинчилээрин негеп турар айтырыглар ам-даа кайы хөй болуп турар. Боттарының ажылдап турары ол бүдүрүлгелерде ажылды [illegible] эки билир, аңаа бердинген хөй-хөй ажылчыннар ында ажылдап чорууурлар болгай.

Профкомнарның берген медээлерин бугаар алырга, эрткен чылын он-он коллективтиг керээлерде хүлээлгелер [illegible] сеттинмээн болгай. Чуртталга-коммунал албанында, ательелерде, мастерскаяларда, комплекстиг хүлээп алыышкын пункттарында, баш таарар черлерде аңаа ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар ам-даа чедир тургустунмаан, ол черлерниң девискээрин аштыдары, эде кылыры, чырыын таарыштырары болгаш өске-даа ажылдарны негеп турар.

Бистиң адырның чүс-чүс ажылчыннары күш-ажыл камгалалының байдалдарынга таарышпас черлерде ажылдап турар. Ыяк механизация херекселдерниң, техниканың чедишпезинден холь-биле кылыр ажылдарның саны чылдан чылче эвээжевейн турар.

Чамдык бүдүрүлгелерде шаниал акшазын берип турарында чөптүг эвес чоруктар бар, ажылдап турарларга материалдыг дуза чедирерин дежидышкыннар база эвээш эвес. Ол талазы-биле айтырыгларны чон бистиң профэвилел обкомунга тургузуп, шын шиитпирин чедип ап турарлар.

Чуртталга бажыңнарын алырынга, яслилерге болгаш уруглар садиктеринге уругларын тургузарынга чөптүг чорукту чедип алыр дээш чамдык профкомнар дыка улуг ажылдарны чорудуп турарын манаа айтыры чугула. Тургустунуп келген маргылдаалыг айтырыгларны хөй-хөй профкомнар күш-ажылчы коллективтерге сайгарып, шиитпирлеп турар. Оларга Шагаан-Арыгның райүлетпүр комбинадының, Тываның электри четкилериниң, Эрзинниң чуртталга-коммунал ажыл-агыйының, республиканың «Сут канал» бүдүрүлге эргелелиниң, Бай-Тайганың, Бии-Хемниң [illegible] профкомнарын хамаарыштыр болур.

Чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал-хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылчыннарының адырлар аайы-биле тургустунган сьездизи август 23-те Ярославль хоорайга болуп эрткен, аңаа мен киржип келдим. Профэвилел ажылдакчыларын камгалаарының талазы-биле айтырыгны дыка хөй делегаттар аңаа саналынга чугаалап турдулар. Администрацияның шимчээшкини-биле ажылдан үндүрткен профэвилел активистерге дузалаары-биле материалдыг дуза көргүзериниң фондузун профкомнарга тургузарының эргежок чугулазының дугайын база хөй-хөй делегаттар саналынга чугааладылар. Айтырыгның кол утказы чүдел дээрге, хостатпаан профком даргазы ол бүдүрүлгениң удуртукчузунуң долу хамаарылгазында болуп турары-дыр. Ажылчыннарның эрге-ажыын камгалаары-биле ол профком даргазы удуртукчуга удур турушту ээлептерге, ол дарга профком даргазын ажылдан үндүрер дээш бүгү хемчеглерниң ала бээр.

Бистиң профэвилел обкому күш-ажыл хоойлужудулгазын сагыыр талазы-биле чамдык айтырыгларны чугаалажып көрген. 1989-1990 чылдарда президиум хуралдарынга химинтиг арга-биле хеп аштаар фабриканың, Кызылдың даарањылга фабриказының, хоорайның чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң күш-ажыл хоойлужудулгазын сагып турарының дугайында айтырыгларны чугаалашкан. Ол чорук штат кызырылгазындан ажылчыннарны ажылдан хостаарының, ажылчыннарга шылаа бээриниң дугайында чүүлдерин сагырынга улуг идиглиг болганы билдингир.

Ооң-биле чергелештир, ол талазы-биле айтырыгларга дүрүм хажыдышкыннары моон соңгаар болбас деп чугаалаары база берге. Чамдык чылдагаалардан ындыг частырыглар болу берзе, профкомнар ону дораан эдер талазы-биле ажылдарны чорудар апаар. Чоннуң, ажылчыннарның эрге-ажыын чүгле профэвилел комитеттери камгалаар болгай, ол талазы-биле оларга улуг эргелерни берген.

Бо хүннерде профэвилел организацияларынга отчёттуг болгаш отчёт-соңгулдалыг хуралдар эртип турар. Ажыл-агыйның чорудулгазының чаа үе-[illegible] ажылчы чоннуң хоойлу ёзугаар эргелерин болгаш сонуургалдарын камгалаар талазы-биле профкомнарның мурнунда турар айтырыгларның дугайын ол хуралдарга шиңгыызы-биле сайгарып, чугаалажып көөрү чугула.

Александр БАКУЛИН.
Чурт үлетпүрүнүң болгаш коммунал-хандырылга бүдүрүлгелериниң ажылчыннарының профэвилел обкомунуң даргазы.

Василий Степанович Жилин Кызылда коммунал ажыл-агыйының автобүдүрүлгезинде вулканизаторлап, улуг машиналарның сальниктерин, прокладкаларын болгаш оон өске-даа кезектерни кылып турар.

АТБ-ге ол чолаачылап тургаш, эвээш эвес орус болгаш тыва аныяктарны чолаачы мергежилге өөреткен. Септелге ажылынче киргеш, техниканың нарын кезектерин эптеп кылырынга слесарьларны база өөредип, билдинмес чүүлдерин айтып берип келген.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Профком даргазынга сөс

БИСТИИНДЕ МЫНДЫГ

Келир үениң башкыларын белеткээр хүндүлүг болгаш харысалгалыг хүлээлге бистиң институттуң башкылар коллективинге онаашкан. Бодунуң туруп келгени чылдарының дургузунда ол ажылды бистиң институт багай эвес күүселдип келген дээрзин республиканың школаларында башкылар коллективтериниң кежигүннериниң ажылы тодаргай херечилеп турар. Институттуң башкыларының кызымак ажылының түңнелинде республиканың школаларында башкылаашкынның түңнели элээн эки, шыырак билиглиг хөй-хөй башкы кадрларны школаларга белеткеп берип турар.

Чүгле башкылаашкын-биле ажыл кызытаарлаттынмас дээрзи кымга-даа билдингир. Ынчангаш келир үениң башкыларын белеткээринге [illegible] Оларның аразында — студентилерниң профэвилел комитеди бар. [illegible] Кызылдың башкы институдунуң 1300 студентизи студентилерниң профэвилелиниң кежигүннери болуп турар. Ол профком студентилерге хамаарыштыр [illegible] болгай.

Студентилерниң [illegible] 30 [illegible] 50 рубль [illegible] студентилер чылда 100 рубль чедир дузаламчыны ап турарлар. Кымга материалдыг дузаламчыны көргүзериниң дугайында айтырыгны студентилер боттары факультеттерниң профэвилел бюроларының хуралдарынга шиитпирлээрлер.

Студентилерниң дыштаныышкыны (ылаңгыя чайгы үеде) дугайында айтырыг база профэвилел комитединиң шиитпирлээр ужурлуг кол айтырыгларының бирээзи. Чылдың-на хөй студент дыштанылга черлеринге азы баазаларынга, санаторийлерге, курорттарга дыштанып алгаш турарын чедип алыр дээш боллунар-ла хемчеглерни ап турар бис. Ол айтырыгны хире-чергези-биле шиитпирлеп келген. Студентилерниң 20 хире хуузу чыл дургузунда дыштанылга бажыңнарынче, санаторий-курорт черлеринче, диета чемненилгезинче, туристээринче путёвкаларны ап турар. Бо чылын бистиң институттуң студентилери Прибалтиканың, Грузияның, Крымның, Украинаның, Ортаа Азияның курорттарынга болгаш дыштанылга бажыңнарынга боттарының кадыкшылын быжыглап, дыштанып алгаш келгеннер. 25 [illegible] турист путевка-биле Ленинградка четкеш келген, эң эки өөредилгелиг беш студент халас путёвка-биле Россияның Алдын Дээрбээнге аян-чорукту кылгаш келген.

Институттуң нинги чурттаалга бажыңынга [illegible] тиилекчилерги база акша шаңналынга киирип турар бис. Ол ышкаш уран чүүл көрүлделерин организастап, аңаа идепкейлиг киржип турарларны база өртектиг белектер-биле шаңнап келген бис. Ниитизи-биле чугаалаарга, бо-ла бүгү ажылдар болгаш институтта эртип турар культура-массалыг-даа, спортчу-даа ажылдар профкомнуң киржилгези-биле болуп турар. Чиигеделиг өртек-биле чемненириниң талоннарын бо чылдан эгелеп 500 хире студентилерге берип эгелээр бис. Ол ышкаш студентилерниң бичии уругларын ясли-садиктерге тургузарынга дузаны профэвилел комитеди база чедирип турар. Студентилерге материалдыг дузаламчы көргүзериниң айтырыгларын чогумчалыг шиитпирлээри өөредилге-кижизидилге ажылдарын улам эки чорударынга улуг дузаны чедирер боор-дур.

Студентилерниң чурттап турары общежитиелеринге улуг ажылдарны чорудары негеттинип турар, чүге дээрге, ында чүрүм үрээшкиннери болгулап турар, ынчалза-даа ол чүрүм үрээшкиннерин студентилер эвес, а хоорайда ажылдавайн, өөренмейн, аңаа-ла чер кезип чоруп турар аныяктар үүлгедип турар боор-дур.

Бо чылын студентилерниң общежитиелерже кожуп кирериниң студентилерниң профэвилел комитеди бодунуң холунга алган. Бот-эргелел башкарылганың ол эгелээшкинин чогуур түңнелдиг көргүзер боор дээрзинге идегеп турар бис.

Алдын-кыс КОНГАР.
Кызылдың педагогика институдунуң студентилериниң профэвилел комитединиң даргазы.

ЭЛЕГЕСКЕ БАЙЫРЛААН

Элегес — Тываның бир хоочун суурларының бирээзи, орус, тыва болгаш өске-даа национальностарның улустарының найыралдыының база бир херечизи. Аңаа тургустунган баштайгы коллективтиг ажыл-агыйлардан эгелээш, амгы совхозка чедир ажылдап келген хоочуннар-даа, ажыл-ишке туружуп тып, амыдыралче чаа кирип чоруур аныяктар-даа ында хөй. Элегес суурнуң дугайында тоогүнү моон ыңай-даа коптарып болур, бо хүннерде ол суурнуң ажыл-ишчилериниң чедиишкиннериниң дугайын-даа хөйнү чугаалап болур бис.

Чоокта чаа «Чечектел-ле, төрээн суурум» деп темага кудумчулар байырлалын Тока аттыг совхозтуң товү бо суурга херээженнер чөвүлели, депутаттар организастап эрттирген.

Байырлалга чедир кудумчуларны, кварталдарны, чуртталга бажыңнарының девискээрлерин аштап арыглаан, чугайлаан. Кудумчулар байырлалдарынга ноогаадан болгаш амданныг өске-даа чемнерден кылган делгелгелерни организастаан.

Чараштыр каастап каан, кодээ Культура бажыңының чанынга чон чыглып келгеннер. Бөлүк школачыларга, чадаг-тергелиг, мотоциклдерлиг аныяктарга үледип алган совхозтуң болгаш суурнуң үндезилекчилерин, күш-ажылдың хоочуннарын чыылганнар уткуп алган. Илеткелчиниң идип үндүргени кол-кол айтырыглар талазы-биле саналдарын хоочун башкы, улус өөредилгезиниң тергиини К. С. Оюн, суурнуң үндезин чурттакчызы В. И. Богданов, республиканың алдарлыг малчыны Б. Т. Монгуш, тыва эки турачылар Галина Доваадор, Норжун Суукай, профоблчөвүлелдиң даргазы, Тыва АССР-ниң улус депутады Ш. П. Куулар болгаш оон-даа өскелер берген.

Элегес школазының коллективи «Суурум дугайында бодалдарым» деп темага чуруктар делгелгезин кылган. Байырлалдың улуг концерти болган.

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

Айтырыңар, харыылап берээли

«Чедер» курорттуң бөлүк дыштаныкчыларындан мындыг айтырыглыг чагаа келген: «Чаңгыс путёвка-биле ийи кижи дыштанып болур бе?».

Бо айтырыгга харыы бээрин профоблчөвүлелдиң социал страхование килдизиниң эргелекчизи М. М. МОНГУШТАН дилээн бис.

— Кандыг-даа курорттарга, санаторийлерге, дыштанылга бажыңнарынга дыштанып, эмнедири-биле путёвканы кым алганыл, ол кижи бердинген хуусаада дыштаныр ужурлуг. Бистиң курорттарывыска, санаторийлеривиске болгаш дыштанылга баазаларывыска чаңгыс путёвка-биле ийи кижи дыштанып турган фактылар бар. Ол шуут шын эвес чорук-тур. Ону чөпшээрээн курорттарның кол эмчилери, дыштанылга баазаларының удурткучулары чүрүм үреп турарлары ол-дур.

Булун-Терек ортумак школазының профком хуралынга 5 кижини Москва, Ленинград хоорайларже туристедип чорударын шиитпирлээш, профэвилел шугуму-биле путёвканың чартык өртээн — 160 рубльди төлезин дээн. Ынчангаш кижи бүрүзү ол түңнү төлээш, районже чорудупкан бис. А чоруур ужурлуг хүнүвүс — 1989 чылдың август 15. Ол хүнүвүстү манап турувуста-ла өөредилге чылы эгелээн. «Силерниң орнуңарга өске улус чорупкан, а силер дыштанылга үезинде чоруур силер» деп сөс келген. Ол-ла ынчап турда, өөредилге чылы төнүп, дыштанылга эгелээн. Ам мырыңай база өөредилге чылы эгелей берди, а бистер, беш кижи, амга чедир манавышаан хевээр бис, ырмавыс-даа сынып кагды. Бисти чорудуп шыдавас чүве болза, оода-ла акшавысты эгидип бээр ирги бе, харыылап бээрин дилеедивис

Клара ЭРТИНЕ.
Башкы.

Башкыларның бо дужаалгазын [illegible] чагаазын алгаш, ВЛКСМ-ниң Тыва республика комитединиң аныяктарның «Спутник» бюрозунуң инструктору Марина Васильковa-биле профоблчөвүлелдиң чагаазын [illegible] харылзашкан. Оон харыылаганы мындыг. Булун-Терек школазының 5 башкызын туристедип чорудары-биле айтырыг тургустунган турган. Оларның [illegible] чайгы үеде чорудар бодап турган бис. Ынчалза-даа бо чайын Москва — Ленинград баар путёвка бисче келбээниниң олар төлээн акшазын дедир эгидип чорупкан бис. Ынчангаш ол акшаны улус өөредилге ажылдакчыларының Улуг-Хем профэвилел райкомунуң даргазындан айтырып, негээни дээре боор.

Ажылга хүлээп алырының мурнунда шенелде хуусаалар тургузарының чуруму, хуусаалары кандыгыл? Бо айтырыгны ажылчыннар-даа, албан-хаакчылар-даа салып турар. Аңаа харыылап бээрин профоблчөвүлелдиң юрист-консультантызы В. Б. ДҮЛҮШТЕН дилээн бис.

Ажылга кирип турар кижиниң ол ажылга таарышкырын хынап көөрү-биле шенелде хуусааны тургузуп болур. Ону администрация-биле ажылга кирип турар кижи ажылга кирериниң дугайында күш-ажыл керээзин чарып тура кылыр. Ол шенелде хуусаа дугайын ажылга кирип турар кижи ажылдап эгелээриниң мурнунда билген турар ужурлуг, ол дугайын дужаалга база тодаргай айтыр.

Бир эвес ажылга кирип турар кижи шенелде хуусаа эртеринден ойталаар болза, ажылга кирер дугайында керээ чардынмас. Администрация чери ол кижиниң чөпшээрели чокка шенелде хуусаа тургускан болза, ону ажылга шенелде хуусаа чокка хүлээп алган деп санаар. Шенелде хуусаазарын дыштаныр хүннер-биле кады санаар болгаш РСФСР-ниң Күш-ажыл хоойлужудулгазының 22-ги чүүлүн ёзугаар 3 айдан эрттир хуусаага тургузар, а чамдык таварылгада профэвилел комитеди-биле дугуржулга ёзугаар шенелде хуусаазын 6 ай чедир узадып болур.

Бир эвес ол кижи аарааанда азы кандыг-бир чылдагаан-биле шенелде хуусаа үезинде ажылга чок турган болза, ол хүннерни шенелде хуусаазынга киир санавас.

Шенелде хуусаазы чокка ажылга хүлээп алыр ужурлуг ажылдакчыларны хоойлуда база көрген. Оларга 18 хар четпээн оолдар, кыстар, профессионал-техниктиг өөредилге черлерин дооскан аныяк ажылчыннар, дээди болгаш ортумак өөредилге черлерин дооскан аныяк тускай эртемниглер, ажылдаары-биле бронь (тускай негелде) ёзугаар чоруткан Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери, ол ышкаш өске черден дугуржулга ёзугаар шилчип келген кижилер хамааржыр.

Бир эвес ажылчын кижи доктаатткан хуусаа иштинде чогуур шенелдени эртип шыдаваан болза, ону профэвилел комитединиң чөпшээрели чокка дыштаныр пособие төлевейн ажылдан үндүрер. Бир эвес ол ажылчын кижи чогуур хуусаа эрткижеге чедир эки ажылдаан болгаш оон соонда шенелде хуусааны эрткениниң дугайында администрация чери чугаа кылбаан болза, ону ажылга хүлээп алдынган деп санаар.

Бир эвес ажылчын кижи ону шенелде хуусаа эртпээн дээш ажылдан үндүргенинге чөпшээрешпес болза, ол дугайын судка хомудал киирер эргелиг.

РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫ: профэвилелдерниң туружу

«Башкартынар рынок экономиказынче шилчииринге холбаштыр профэвилелдерниң ол талазы-биле туружу» деп темага профэвилел активиниң Бүгү-эвилел чөвүлел хуралы Москвага август 25-26 хүннеринде болуп эрткен. Ол чөвүлел хурал болза ССРЭ-ниң профэвилелдериниң XIX съездизиниң ажылдыңарының мурнуу чарыында үргүлчүлеп турар маргылдаалыг чугааның уламчылыы-дыр. Ол рынок экономиказынче шилчииринге холбашкан айтырыгларга тодаргай туружу ээлээри манаа чугула болуп турар. Рынокче шилчииринң эргежок чугулазынга сылдаглап алгаш, чурттуң экономиказының берге үүргезин ажылчы чоннуң амыдырал байдалдарының күсели-биле шиитпирлээрин кылдыр оларның ындында-ла берге амыдыралын улам дорайтадыр хевирлиг чоруктарны болдурбазын чедип алыр дээш профэвилелдер ажылдарны чорудуп турар дээрзин чурттуң болгаш республикаларның Дээди Советтериниң сессияларынга болгаш профэвилел органнарының пленумнарынга чаңгыс эвес удаа демдеглээн болгай.

Ол айтырыгны чугаалашкан бо чөвүлел хуралдың ажылынга муң ажыг кижи киришкен. Бистиң республикадан — «Эрбек» совхозтуң профком даргазы Б. Д. Дондук болгаш бо одуруглар автору аңаа киришкен келген.

ВЦСПС-тиң даргазының оралакчызы В. П. Щербаков чөвүлел хуралды ажыдып тургаш башкартынар рынок экономиказынче шилчииринң талазы-биле чазак программазының бөгүнгү [illegible] дугайында илеткел кылды-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы Л. И. Абалкинге сөс берген. Аңаа кол чериг өртектер реформазының айтырыын [illegible] Ам чаңгыс айбүгү хевирлерге өртектерни садып алырының [illegible] болгаш үрмектер саларының өртектерин эттүрерин, кол-кол ажыглар барааннарынга өртектерни кургуннап [illegible] контролунга алырын шиитпирлээн. Ынчангаш тевар арга-[illegible] рынок-биле бараан-курлавыр хандырылгазы болур-чогуу-ру-биле деңнежир апаар, ол чорук өртектерниң эрге-ынгарга чүрүму-биле таарыштырар чоруктан ойталаарынга, рынок ёзузу-биле [illegible] ону солууруунга чедирер. Л. Абалкинниң сөзү-биле алырга, ол таварылгада чалак кургуне бюджеттиң нарылгазын дуглаарынга үрмектер садар өртектерниң реформазындан ойталаан болуп турар.

Рынок экономиказынче шилчииишкинниң өске хевирлерин өөренип көөр талазы-биле комиссия ол-ла чүрүгле хевирлеш программаны база киирген. Оон түңнелдериниң дугайын ССРЭ-ниң ЭА-ның экономика институдунуң директорунуң оралакчызы Б. З. Мильнер тайылбырлаан. Баштайгы түс айлар дургузунда — чыылган акшаны сайгарып, [illegible] чүрүмчүдү тургузар, херектиг рыноктуң барааннар-биле долдурар. Чүгле оон соонда өртектер реформазынче кирип болур, ынчан ол реформа чугаар чогумчалыг эртип болур дээрзин бүзүреткен.

Рынок экономиказынче шилчииринге ажыглап болур ийи программаның экономика талазы-биле кыска тайылбыры ындыг-дыр.

Экономика политикадан хостуг эвес дээрзи билдингир. Бөгүн ол ийи кажангызындан-даа артык харылзаалыг апарган. Ол дугайын Л. Абалкин ажык-биле чугаалаан. Бүгү хевирлерге политика талазы-биле боттуг кайгамчыг чорукту чедип алыр дээш чүгүүл улус ажыл-агый комплексинде чаңгыс ай чанчыдаан харылзааларга черүлдээлерни тургузар, экономиканың хөгжүлдезинге багай салдарын чедирер. Бир эвес чүгле республика, область азы хоорай бүрүзүнүң эвес, а рынок экономиказынче шилчии иады чорууруунуң хөй-нийти чөпшээрежилгезин чедип алдынмас, хүлээп алдынган хоойлуларны амыдыралга боттандырарын Президентиниң эрге-чагыргазы чедип албас болза, эки чүүлдер кажан-даа чедип алдынмас дээрзи билдингир.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчииринге холбаштыр профэвилелдерниң ол талазы-биле туружунуң дугайында илеткелди ВЦСПС-тиң секретары А. М. Яковлев кылган.

Чуртта социал дүшкүүрүг чоруп улам ёзуп турар. Бо таварылгада, амгы үеде тургустунган берге байдалдардан уштунарда, чоннуң камгалаарынга хамаарышкан ёзулуг чаа, билдингир, тодаргай хемчеглерлиг программаны чон деткип болур.

Профэвилелдер кажан-даа экономикага деңшилге дээрн туржуп келген, ынчалза-даа рынок чоннуң корудукчузу, чоннуң амыдырал байдалының баксырадынчазы эвес, а таарымча чок чүүлдерни чок кылырының, херектиг талазы-биле байдалды эки-кижилерниң күчүлүг бызазы, чоңга шаптык кадар эвес, а аңаа дузалаар чүүл болур ужурлуг.

Ам бо хүннерде-ле орулгаларны кижиниң амыдыралынга четчир кылдыр таарыштыр хуваарылын механизмин тургузар ужурлуг. Барааннарның болгаш ачы-дуза чедирериниң өртектериниң улгатканы-биле холбаштыр чоңга ону акша-биле орнуун дуглаарының талазы-биле хоойлу төлевилелин ВЦСПС ажылдап кылгаш, чазак черинге киирген. Хандырылгазы четпес хамаатыларның хемчээлинге чедир бүгү кижилерге, оларның ап турары орулгаларының хемчээлин барымдаалавайн, акша эгидилгезин кылырын профэвилелдер туруштуу-биле негеп турар.

Рынок харылзааларының хөгжүлдези болза, ниитилел кежигүнү бүрүзүнүң кол-кол социал эргелери камгалаттынган, сагыттынган турарын негеп турар. Аңаа кол чүүл — күш-ажыл кылыр эрге, амыдыралын бүрүн хандырарынга четчир орулганы алыры.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчииринң чугулазынга кым-даа чигзинмейн турар. А хөй-хөй бүдүрүлгелерниң ажылчыннары ол шилчиишкинниң дугайын бүгү чоннуң сайгарылгазынга киирерин негеп турар. Ол негелделерни профэвилелдер база деткээн.

Профэвилел активиниң Бүгү-эвилел чөвүлел хуралының киржикчилери меделел хүлээп алган болгаш программа болза ёзулуг чаа, чоңга билдингир кылдыр тургустунган, чоннуң социал камгалалынга дүүштүр кылдынган болгаш чаңгыс аай нийти-эвилел рынокту тургузарынга үндезилеттинген болур ужурлуг дээрзин ында айыткан.

Өнер-оол КАРА-САЛ.
Профоблчөвүлелдиң килдис эргелекчизи.

ӨӨРҮНЧҮГ-ДҮР

Ленинградтың профэвилелдериниң дээди школазын бистиң республикадан дооскаңнар ындыг-ла хөй эвес. Олардан бирги тыва доозукчу, культура ажылының хоочуну Бижек Дойдулович Комбу шериг албан-хүлээлгезиниң ёзу-биле пенсиялап алган, ам Москвада чурттап орар. Ийиги доозукчу — бо одуругларның автору а үшкү доозукчувус — Эллинде [illegible] Алдын-кыс Комбу. А арткаңнары бот өөредилге-биле база кирип өөренгеш-даа доозуп пар. Кызыл хоорай болгаш республиканың аңгы-аңгы районнарында культура шугумунда болгаш өске-даа ажылдарда боттарының билиг-мергежилин чоңга бараалгадып чоруурлар.

Ам бо хүннерде Ленинградтың сураглыг бо хоочун школазында 5 студент өөренип турар.

Салым-чаяанныг хөгжүмчү Сергей Дамчай келир чылын ол школаны доозуп келир. Сергей чайгы дыштанылгазында Мурманск хоорайга стажировка эрттирип ында шериг кезээниң клувунуң начальниинге ажылдаан. Бистер, ол дээди школаның доозукчулары школавысты Уран чүүл академиязы кылдыр эде адаар деп турарынга аажок өөрүп, чоргаарланып турар бис.

Батый КЕНЕШ

Профоблчөвүлелдиң уран [illegible] бажыңының директору.

Башкартынар рынок экономиказынче шилчииринге холбаштыр хөй үргүлдерниң өг-бүлелериниң социал эрге-ажыын камгалаарынга, оларның болгаш аныяктар өг-бүлелериниң амыдырал байдалын [illegible] талазы-биле хемчеглерни боттандырарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле болгаш нелерни, не-чаштыг камгалаарының соңгаарта бо [illegible] хемчеглерниң дугайында ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын [illegible] талазы-биле немелде хемчеглер дугайында доктаалды ССРЭ-ниң чазак чери бо чылдың август 2-де хүлээп алган. Моол мурнундагы доктаалды (уруг тургуттуннерге 1 удаа тывыыр [illegible]

Юристиң консультациязы

НЕЛЕРГЕ ПОСОБИЕЛЕР

собие дугайында [illegible] ам мындыг доктаалды [illegible] [illegible] Бир удаа тывыыр пособиени [illegible] уругларның хемчээлинге төлээр. Өг-бүлениң ажыралында турар бүдүн чартык харзан 6 харга чедир уруг бүрүзүнге [illegible] хемчээлиниң 20 хуузунга ай санында пособие тывыыр. Бо таварылгада — өг-бүлениң кежигүн бүрүзүнге орулга ай санында [illegible] шалың төлээриниң 2 удаа улгаттырганындан ашпас ужурлуг.

[illegible] турар болза, 18 хар чедир) ол-ла ышкаш [illegible], а уругларынга алимент албайн чоруур аңгы айда 20 азы оон-даа эвээш [illegible] ап чоруур [illegible] кижилерге, уругларынга алимент төлээрниң [illegible] турар болгаш [illegible] шиитпири-биле [illegible] уругларга — [illegible] 50 хуузу төлээр.

Шалынга [illegible] коэффициент [illegible]

пособиелерни 1990 чылдың декабрь 1-ден эгелеп төлээр.

12 хар чедир уруглары [illegible] пособиелерни бир эвес ол өг-бүлениң орулгазының [illegible] 50 рубльден ашпас болза, 12 рубльге чедир [illegible] Сибирьниң, чурттуң соңгу районнарының [illegible] айда 75 рубльды төлээри көрдүнген.

Максим ГЛАЗЫРИН.
Профоблчөвүлелдиң эргелекчизи.

Профэвилелдер эде тургустунуушкунда

КҮШ-АЖЫЛДЫҢ КИЖИЗИН КАМГАЛААР

Чоокта чаа болуп эрткен Россия профэвилелдериниң Тургузукчу съездизинге рынокче шилчилге үезинде ажылчыннарының эрге-ажыын камгалаар талазы-биле элээн хөй документилер хүлээп алдынган. Аңаа профэвилелдерниң рынокче шилчилге программазынга [illegible] меделгелини база хүлээп алган.

Кижилерниң дүвүрелин [illegible] кол чүве — экономиканың рынок харылзааларынче шилчээниниң соонда оон социал [illegible] ужуртарының кайыг апаары.

Рынокче шилчилгениң дугайында күш-ажылчы коллективтерге тайылбыр чокка, бо оруукта кижилерге социал камгалал [illegible]

дээрзин тодаргайлаан чыыл, [illegible] шиитпирлер хүлээп алдынып турарының талазы-биле Съездиниң делегаттары саналдарын илереткеннер. Ынчангаш ук меделгеде рынокче шилчилгениң программазының авторлары-биле ужурашкан [illegible] РСФСР-ниң [illegible] профэвилелдериниң Чөвүлелиниң делегаттар негээн.

РСФСР-ниң Дээди Соведи делегаттарының бо дүвүрелинге [illegible] программаның чүүлдерин улус депутаттары боттарының соңгукчуларынга тайылбырлаар талазы-биле хемчеглерни алыр [illegible] ук меделгеде айыткан.

Бо арынны профоблчөвүлелдиң парлалга тову белеткээн.

ШЫЛГАРАЛ

Революсчу, дайынчы, күш-ажылчы алдар

Сентябрь. 1990 чыл. №9

Чаңгыс чер-чурттугларывыс

БИРЭЭЗИ

Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен Тываның эки турачыларының бирээзиниң дугайында бижип көрейн. Ол болза Салчак Амыраатович Серен-Доңдуп-тур. Ол бистиң ачавыстың угбазының оглу кижи. Өске эш-өөрүбиле кады ол Украинаның хоорай, суурларын хостажып, кадыг-дошкун тулчуушкуннарга киришкен. Оон дайынчы амыдыралындан бир чижек бо: «Ровно хоорайда чигир заводу дээш тулчуушкун үезинде фашистерниң камгаланып алганы бажыңынга ол кире халып кээрге, ону фашистер дораан боолап эгелээн. Девидээн фашистер очу чалыпкан. Ону ажыглап, азыгда турган демир сууту артынга чыдыпкаш, оларның боттарын хол пулемёду-биле кыргый берипкен. Аңаа алды фашист өлүрткен болган».

Эрес-дидим эки турачы Ада-чурт дайыны орденниң бирги чергези-биле, «Эрес-маадырлыг чорук дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Байырлалдар хүннеринде ооң хөрээнге өске-даа медальдар костүп келгилээр.

Алдан, чеден чылдар үезинде ооң бодунда балыг черинден фашист окту уштуп каапкан. Дайын соонда тайбың ишке база идепкейлиг киришкен. Школага кижизидикчи башкылап, назы-хары дөгүй бергеш, ажыл-агый эргелекчилеп ажылдап чораан. Ол—дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну. Ол бир оолдуг. Оозу өглүг, үш уруглуг. Тээли суурда ажылдап, чурттап чоруур.

Салчак Амыраатович бо чылын 70 харлаар. Аңаа бывыт кадыкшылды, аас-кежикти, ам-даа үр үе чурттаарын күзеп олур бис.

Каадыр САЛЧАК.

Тес-Хем район.
Самагалдай суур.

ЭКИ ЭГЕЛЭЭШКИН

Бүрен-Аксы суурга афганчылар-биле ужуражылгаын болуруп дыңнаан чон чыглып келген. Аныяктар оларны клубка аякка куткан тарак, тайга чечектери-биле уткуп алган. Ооң соонда олар В. И. Ленинниң тураскаалынга, партизаннар болгаш Афганистанга шериг херээ эрттирип тургаш өлген эжи Алексей Бүдүтенниң хөөрүнге боодал чечектер салган.

Ужуражылгаын клубка болган. Солун болгаш сетгилди кударады бээр чугааны афганчылар—капитан Л. Кара-оол, сержантылар В. Кожага, Сүгежик болгаш өскелер-даа кылган.

Кызыгаарда шериг хүлээлгезин эрттирип турар 12 солдат, шеригден чаа халашкан Уран Салчак. Кайгал Хертек олар кежээге улуг киржилгелиг болган.

Келир үениң солдаттары болур аныяктарга чагыгны нелер муруундан башкы Т. С. Салчак берген.

Афганчылар агитмаңнаашкының сорулгазын (өлген эштериниң тураскаалын тургузарынга херек акша чыып турарын) чугаалаарга, залга олурган улуг, бичии чон шуптту деткээн.

Бүрен-Аксы школазының өөреникчилери ону баш удур дыңнааш, «Шил» деп операция чарлааш, шилдерин чыып садыпкаш, 70 рубльди белеткеп алган болганнар. Аңаа башкылар коллективи, хөй уругларлыг нелер, тус-тус чурттакчылар боттарының үлүүн немээн.

Совхозтуң ажылчыннары афганчыларның «Тураскаал» деп агар саныынче бир хүнүн шалын акшазын шилчидер деп дугурушкан.

Бүгү чон афганчыларның бо эгелээшкинин деткиир боор деп идегеп тур бис.

Анай КАРА-ООЛ.
Каа-Хем район.

Курлавырда полковниктер Павел Исакович Климов (солагай талазында) биле Алексей Васильевич Собин кызыгаар шериинге үжен ажыг чыл албан эрттиргеннер. Ынчаарга П. И. Климов шериг албанының хөй чылдарын заставаларга, Тыва АССР-ниң салбырларынга эрттирген болуп турар. Ол тыва дылга хостуг чугаалаар. Кызыгаар чоогунда чурттакчылыг черлерниң улузу-биле доктаамал харылзажып келген. Оларның деткимчезин үргүлчү көрүп турган. Кызыгаар үрекчилерни тударынга чаңгыс эвес удаа киришкен. Ооң шериг албанынга чедиишкиннери бедик чазак шаңналдары-биле демдеглеттинген.

Алексей Васильевич Собин оон база чыда калбаан. Ол—Ленин, Кызыл Тук, ийи Кызыл Сылдыс орденнериниң база Ада-чурт дайыны орденниң 2-ги чергезиниң эдилекчизи. «Эрес-маадырлыг чорук дээш» медаль ооң хөрээн каастап чоруур.

Ол беш кызыгаар округунга албан эрттирген. Дайын үезинде соңгу-барыын участокка тулчуп турган. Украинага Бандераның дээрбечилеринге удур демисежип чораан. Хөй чылдар дургузунда Забайкалье кызыгаарынга шериг хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсеткен.

Олар боттарының байлак дуржулгазын аныяктарга улуг хүзел-биле дамчыдып чоруурлар.

И. МЕДВЕДКИННИҢ фотозу.

Капитан Леонид Кара-оол—өг-бүлезинде үш оолдуң эң улуу. Ооң бир дуңмазы — Юрий база шериг кижи. Улуг лейтенант эргелиг. Шериг кижи черле ындыг: ажылдын-даа, амыдыралдың-даа эң-не бергезин шилип алыр. Каш чыл бурунгаар ол бодунуң изиг күзелин илередип, Афганистанче чорудар дугайында рапорт бижээн. Леонид Валерьевичиниң ол дилээн командылал чери хандырган.

Изиг, довурак-доозуннуг Афганистан Республиказа ол ийи чыл болган. Ынчангаш алум чидимин-даа, өрттенип-хуюктаан машина техниказы, бажың-балгатты ол хөйнү көрген. Ол дугайында аңаа сагындырыптар болзуңарза, ол мынча дээр: «Каңаан ону чугаалай бээримге, кижилерниң кышкызы, октарның сыылаан даажы кулакка дыңналып, душманнар-биле канчаар дайылдажып чорааныывыс караакка костүп кээр-дир».

ЧУРУКТА: Л. В. Кара-оол бир ужуражылга үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЁЗУЛУГ НАЙЫРАЛ

Ооң үндезини чүдел?

Национальдар аразында харылзааларның чидиглениишкиннериниң дугайында болуп турар шуугаазынныг хөй чугаа-соотка бодумнуң хамаарылгамны шагда-ла чугаалансаан мен. Бо нарын айтырыгны бүгү тала-биле хынамчалавайн, чаңгыс талалай көөр, тываларның четпестерин илередирде, оларның кижи болур бедик адын куду көрүп, дорамчылай, кыжырый аарак, хостуг чаннаар чорукка бодамчалыг, топтуг, угаанныг арга-биле доп дораан шынныг сорук бериш, ону чавырылдырбайн баар болза, улуг айыылдыг дээрзин угаап билзе эки. Ынчангаш бо айтырыгны эптиг шиитпирлээринге, чоннуң бүгү невектериниң санал-оналы, амы-хуудаа-даа бодалдары, арга-дуржулгазы, кижилерниң найыралын быжыглааарынга үлегер болгу деп амыдыралдан алгаш чижектери, ол бүгүнү кичээнгейлиг өөренип көөрү чугула ужур-дузалыг болур ийик деп санап турар мен.

Бурят АССР-ниң төвү — Улан-Удэ хоорайда чурттап турар хоочун бурят өңнүктеривистен оларның хеймер уруунуң кудазынга баар чалалга алгаш, аныяавыстан эдержикен эш-өөрүвүстү хомудатпас дээш аңаа амы-хууда аалдап чеде бердивис. Бистер моон үнүп чоруптарывыста безин, бүгү-ле байдалды эки билир-даа турган болзувусса, төрээн Тывавыстың ат-алдарының бүгү чуртка, харын-даа бүгү делегейге, кайы хире баксыраазын чедир билбээн улус болдувус. «Тывада байдал ам кандыгыл?» дээн дүвүрээзиниң айтырыглар. Бурят республиканың парлалгазынга үнүп турар материалдар бистиң сеткил-сагыжывысты хамы дүвүредип, орта үнелел бериш, санал-онал кадарынче, чонувуска ону дамчыдып чедирерин бисти албадады.

«Правда Бурятии» деп солуннуң сентябрь 9-та үнген № 208 номеринге Бурят АССР-ниң күрүне суверенитединиң дугайында Декларациязын сайгарган саналынга, башкы А. Жигмеев «Я и бурят, и русский» деп чүүлүнге республиканың адын өскертир күзел бар болза, ону «Русско-бурятская республика» деп адаар болза, национал чөрүлдээлерни болдурбайн барып болур деп санал үндүрген. Оон ыңай... «Мало нам Тувы, Карабаха, где мирное время свистят пули» деп бижээн. Мында Тыва Карабахтың безин мурнунда барган, кайда октар сыңайнып турар барымдаа барын бис билбедивис.

Ол-ла «Правда Бурятии» солуннуң сентябрь 12-де үнген 210 дугаар номеринге ук черниң журнализи Э. Сосновскаяның «Постоим и посмотрим?»: по поводу одной заметки в газете «Молодежь Бурятии» деп публицистиг материалында: «Очаг нетерпимости возник и в Тувинской республике. Уходя от погромов, покинули ее многие специалисты, даже иные деревни намереваются сняться с места. Республика теряет руки и головы тех, кто создает её благополучие... На помощь населению Тувы посланы из разных мест России войска МВД, в том числе и из Бурятии... Однако эта акция вызвало осуждение наших земляков, о чем свидетельствует заметка «Нуждалась ли Тува в нашей военной поддержке», которая опубликована в «Молодежи Бурятии». Автор считает, что оказание интернациональной помощи «войсками МВД суверенной Бурятии, не менее суверенной Туве», противоречит опубликованному недавно в республике проекту Декларации о суверенитете Бурятской АССР, «где ряд положений декларирует дружба со всеми народами России», «Своим вмешательством в дела другой республики, Бурятия внесла «посильный вклад» в использование воинских подразделений против гражданского населения». — говорится дальше в заметке... «Что касается меня, заключает он, то после таких проявлений интернационализма, мне стыдно выезжать за пределы Бурятской АССР и называть себя бурятом. Тем, кто принял участие в той акции, хотелось бы сказать: давно пора обзавестить своей головой на плечах, перестать быть марионеткой в чьих-то руках». Бо бодалдарга хамаарыштыр Э. Сосновская чүүлүн мынчаар уламчылаан: «Конечно, иметь свою голову на плечах очень и очень необходимо, именно ее отсутствие мы ощущаем нередко в акциях наших родных руководителей, больших и поменьше».

«Правда Бурятии» солуннуң бо материалдары бистиң сеткил-сагыжывысты хамы дүвүреткен. Бурят аныяктар солуннуң Тываның бергелиг байдалын чеп билбээзин, тыва аңы-дунмаларга болчур сагыштыг бижээн материалы бисти өөртсе-даа, Э. Сосновскаяның чүүлү бисте Липчинсканы сагындырды. Ооң «бажы чок», азы «бажында бодалы чок, улуг-биче даргалар» дугайында саналы, бистерни, тываларны-даа, аңыдунма буряттарны-даа, «эгин бажынга баштыг болуру эргежок чугула» деп элдээрти сөглээни ол ыйнаан. Ооң ол «кыйгырыы» кымны-даа өөртүр болду бе, ол база-ла хүндүлел эвес, дорамчылаашкын, кыжаныышкының хевири. Ону өскээр, кижини хүндүлей көөр арга-биле бижип болур-ла турду ыйнаан, журналист кижи болганда.

Бо материалдарны номчааш, чугаа-соотту дыңнааш, чөрүлдээлерниң кайы хире ханызын, ол чүгле бисте эвес, кайда-даа хөрлээлеп турар дээрзин, ындыг болганда кижилерниң аразында, ылаңгыя интернационалчы найыралды быжыглаарының бүгү күштүг, аргаларны өлче салырының кайы хире чугулазын билип, сагыжывыс саргып бодандывыс.

Ынчангаш үениң амгы чадазында национальдар харылзаазынга хамаарышкан айтырыгларга хөөредир чоруктарның, ажынып-дарынып, алгы-кышкылыг шуугаазынче хоозун кыйгырыгларның бо айтырыгны чавызадып чавырылдырарынга ажык чогуп, харын-даа ооң хоралыг болурун кижи бүрүзү угаап билир болза эки деп бодаардыр бис.

Ындыг төлээде, эргим чонувус, мен бо чүүлүмге ёзулуг быжыг найырал кандыг болурул, ол чүү чүведе туттунуп турарыл, кижилер аразының божаш дивес хире, быжыг найыралы канчангаштың чуга шил сава ышкаш, хээрек болуп, тиглени бээрил, харын-даа буступ каарыл, ону кандыг арга-биле тии билдинмес кылдыр эптеп, хырбалап ап болурул дээн бодалдарымны чугаалансадым. Амыдыралывыстан алган үлегерлиг чижектер-биле көргүзүп тургаш, делгем чугаа кылырын күзедим. Ол чижектер ёзулуг найыралдың кайы-хире быжыын, ооң арыг ак сеткилдиин, кижилерниң сөөк-язызындан шуут хамаарышпазын бүзүренчиг тодаргай көргүзер.

Кижилер аразының быжыг найыралының, ылаңгыя интернационалчы найыралдың үндезини — хамыктың мурнунда, кижилерниң бот-боттарын хүндүлежиринде, кандыг-даа нацияның кижинин, кижи деп бедик адын үнелээринде, аразында ылгашпайн, сорттаашпайн, нация сөөгүн коптарышпайн, деп эргелиг, өөрүшкүлүг чурттаарында деп бодаар мен. «Кижи сеткили — киш кулаа» деп үлегер чугаа ханы утказы. Ол кижиниң сеткилиниң бедиин, чаагайын, өөрүүчелин база ооң хээрек, хомудаачал, урелиничелин айтып турар. Кижи бүрүзү бодунга чалаган сеткилдиг, ону садып, орнап алыр аргажок. Ол бойдустуң белээ. Ындыг төлээде бүгүнүнүң чөпшээрежилге, эп-найырал чедип алыр деп бодаар болза, хамыктың мурнунда, бот-бодун арыг, ак сеткил-биле хүндүлежири чугула.

Бо сөстеримниң чөптүүн бадыткаар дээш, назын иштинде найыралдыг чурттап келгенивис, аң-не хүндүткелдиг чоок кижилеривистиң амыдыралындан алгаым, магадап ханмайн чоруурум каш чижектерден моон адаанга көргүзейн. Тыва кижи оглу Андрей Юмбуу биле бурят кижи оглу Нимажап Юмсунов 1951 чылда Москвага, комсомолдуң Төп школазынга өөренип чеде бергеш, таныжып алганнар. Олар чаңгыс өрээлге чаңы чурттаар ыңдыр таварышып келгеш, ол оларга-ла найыралдажып, чарылбас эжишкилер апарганнар. Чаа-ла 20 харлыг, чажыт назылыг, хып дээн чалыы комсомолчу оолдар чораан эгелээн найыралын олар бүгү назынында камныг эдилээннер. КТШ-ны доозупкаш, Андрей Юмбуу Тывазынче, Нимажап Юмсунов Бурятиязынче, кажан шагда каапшайн, эштежип дүвүреер боос, даңгырагладжып алгаш, комсомол ажылынче шымны бергеннер. Н. Юмсунов ВЛКСМ-ниң Бурят обкомунга, Мухоршибир, Курумкан райкомнарынга бирги секретарьлап ажылдап чораан. 1960 чылда партияның кыйгырыышкын ёзугаар үжен мүнчүларның аразынга. Бурятияның «Дружба» колхозунуң даргазынга ажылдап баргаш, аңаа амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир чедиишкиннинг ажылдаан. 1975 чылдың февраль 6-да албан-хүлээлгезин күүседип чорааш, ооң-ла ындазында таварышкаш мөчээн.

Интернационалчы найыралдың үндезини — дең эргелиинде, хүндүлежип билиринде

Кыска назынының иштинде Н. Б. Юмсунов бодунуң балалбас изин, ачы-хавыязын, алдар-адын төрээн Бурятиязынга, өг-бүлезинге, ажы-төлүнге, эш-өөрүнге, хаторелдеринге арттырып каан. Дириг чораап үезинниң иштинде тыва эжи Андрей Юмбуу, ооң өг-бүлези, ажы-төлү биле харылзаалыг чораан. А. Юмбуу Бурятияга, Н. Юмсунов Тывага аалдап, барып-каап, үргүлчү аргыжып чорааннар. 45-ле харлыг чорааш, амыдыралдан элекке чарлып чоруй барган эжи А. Юмбуунуң назынында таварыжып чораан аң-не аар чидириглериниң бирээзи болган. Ооң хөөржүдүлгезинге чорааш, кадайы Ульяна Александровна, дөрт уруглары: Надя, Юра, Вера, Люба Юмсуновтарның аар чидиринин олар-биле үлежип, ханы найыралывысты кажан-даа чидирбейн, карактажып чоруурувусту даңгыраглаашкаш, ону ол-ла хевээр күүседип чоруур бис. Бо чүүлдүң эгезинде айыткан — чалаткан кудавыс, Юмсуновтарның хеймер уруу Любаның кудазы ол болган. Эргим эштеривистиң ажы-төлү ам шуптту улгаткан, олар дөртелээ дээди эртемниг специалистер болган: алазы Нимажапты кара өлчээн дезеп алган Юрий—дээди эртемниг инженер-механик. Надежда—педагог, литература башкызы, Вера — эмчи-невропатолог, Люба база педагог, төөгү башкызы.

Барган кудавыс интернационалчы куда болган, күдээвистиң кырган-авазы — орус, кырган-ачазы —бурят, авазы—хайнак Майя Филипповна Дармаева — Бурятияның технология институдунуң кафедра эргелекчизи, эртем кандидады, билдингир специалистерниң бирээзи кижи болду. Ол интернационалчы куда улус чоннуң найыралының ёзулуг байырлалы болган, өглениишкен аныяктарның ийи талазындан хөй ха-дуңмазы, эш-өөрү чыылган. Оларның аразында республиканың алдарлыг эртемденнери, башкылары, эмчилери, уран чүүлдүң, кодээ ажыл-агыйның ажылдакчылары. бүгүдеге билдингир кижилер хөй болган. Ол-дур ол — ёзулуг найырал.

Севиль ЮМБУУ.

ЫРАККЫ ЧАЛГЫГНЫҢ БЫРЛАҢНААЖЫ

Далайжы кызыгаарны оглу шеригден халажып чанып келирге, ада-иези дыка өөрээн. Ону чылдыы-биле уткуп алганнар. Бажыңынга аңаа каш хонуп чорда-ла, Павелдиң сагыш-сеткилин бир-ле чүве дүвүредип, бир-ле черже кый деп турганзыг апарган. Ынчалза-даа ол ажылчын хепти кедипкеш, локомотив депозунда бодунуң эки билири цехке ажылдай берген. Ол шеригге баар мурнунда-ла аңаа ажылдап турган. Ынчангаш мында кижи бүрүзүн барык шуптузун таныыр, билир турган. Долгандыр-ла бүгү-ле чүве аңаа таныш. долгандыр-ла таныыр билир кижилери. Ынчалза-даа ооң сагыжындан үнмес бир-ле чүве бар апарган. Оон бо цехтен ырап, эргиде турган черинче чоруксаазы дам барган. Ыраккы Чөөн чүк, эртенги хүн, Ханко болгаш Уссури [illegible] бырланнаажы, арынны ажыныңады кага бээр күштүг хат, кызыгаар катериниң соонга артып калыр чалданчак чалгыглар, эш-өөрү, командирлери сагыжындан үнместээн.

Удаваанда командирниң [illegible] курлавырда улуг матрос Дедюхинден чагаа чеде берген. Үш чыл иштинде оон адынга ада-иезиниң чагаа бижип келген кезээнче ам ооң бодунуң чагаазы чоруй барган. Харыы дораан келген. Сээн албан-хүлээлгең [illegible] канчаар күүседип турганың билир бис, кызыгаарны. Чедип кел, манап тур бис дээн болган.

Улуг оглу база катап шериг кезээ чоруур деп барганын чугаалаарга, ада-иези аңаа арай удурланып-даа [illegible] [illegible] ужурга таварышкан [illegible] ооң ачазы Владимир Петрович бодунуң солдат [illegible] дайынның үезинде партизаннар полугунуң пулемёт взводунуң командири чораан [illegible] дугайын [illegible] раңга улуг чоргааралдыг хөөреп берген.

Дедюхиннер ажылчын өг-бүле чораан. Өг-бүлениң эр [illegible] — дайынчы, а оолдарының авазы Фарида Гафировна хлеб заводунга ажылдап турган. Оларның кырганнары Забайкальениң улуг-ла эки хөрзүннүг эвес черинге тараачын ажыл кылып, ажы-төлүн азырап өстүргеннер. Ынчангаш-ла ындыг боор — Дедюхиннер бодунуң бодалын илередирде ору көрдүнүп чугаалавастар. Ол хүн ачазы оглунга берге оруктарны кызымак ажып эртерин күзээн, авазы карактарының чаштарын аржыылының ужу-биле чотпушаан мынча дээн: «Бисти утпайн чоруур сен, оглум».

...Оон бээр он дөрт чыл эрте берген. Ол үе дургузунда улуг мичман Павел Дедюхин чүнү көрбээн дээр: сеткил-сагышка артып калыр [illegible] амыдыралга таваржы бээр бергелер, чамдык кижилерниң чемелээшкиннери-даа тургулаан. Хүннер, айлар, чылдар ынчаар эрте бергилээн. Баштайгы беш чыл дургузунда чурттаар оран-сава чок байдал. Хууда чуртталгазының кара дилиндээ — оглунуң аарып турганы, ооң каракка-ла баксырап бар чыткан — ол-ла бүгү бичии-ле болза. ону халажып чоруур рапорт бижиринче албалаптар часкан. Мичманның аар-берге амыдыралын чогуур үелинде эскерип кааш, ооң командирлери болгаш эш-өөрү аңаа эки деткимчени көргүскен. Павел албан эрттирип турган кезээн солуур деп шиитпирлеп алган. Ооң хууда амыдыралынга болган бергелерин билир болгаш эш-өөрү ада-иезиниң бажы [illegible] ге ажылдаар кезекче шилчип алырынга аңаа дузалаан.

Чаа черге келгеш, ол бодундан дыка негелделиг апарган. Ооң хууда херээ [illegible] тып келгенин, эргиде алгылааны доңгулдалар чиде бергилээн. Ол улуг прапорщик эргелиг апарган. Ынчалза-даа ооң сагыш-сеткилин «курган» черниң амыдыралы-биле дүүшпес болган. Бир чыл эрте берген. Сагыш-сеткилинге чораан «балыглар» акирип калгылаан. Далайжылар көрүп каан сагынында-ла ооң сагыжы саарзык апаар турган. Ол курттаг чер шериинге туттунуп шыдаваан. Павел база катап-ла эрги кезээнге эглип келген. Эш-өөрү ону өөрүшкүлүг уткуп алган. «Павел, сен катап чедип кээр сен деп билип турган бис! Чүге дээрге сээң сагыш-сеткилиң бистиң-биле дөмей — ёзулуг далайжы кижи болгай сен!». Ооң чоок эштери ынча дишкен. Кызыгаар катериниң палубазының кырынга хатка удур туруп ааргa. Павелдиң сагыжынга [illegible] «Ам чүү боор. катап-ла бажыңымда чедип келдим ышкажыл...».

Шериг албан хүлээлгезинге чедиишкиннери дээш аңаа улуг мичман эрге тывыскан. Павелдиң үш чыл улаштыр командирлеп келген салбыры ам тергиннерниң одуруунга кирген.

— Павел, сактырга чүү-даа болбайн турар-ла ышкаш чүве-дир. Ол хиреде силерниң салбыр чүге мурнуку одурутдан душпестээнил?

— Хамыктың мурнунда, коммунистерниң болгаш комсомолчуларның бир деминиңде. Бо салбырны хүлээп ап турумда бергеле турган болзур ийин. Албан эрттирерниң шынары багай турду. Каре туразы-биле негелтени каапкаш чоруй баар [illegible] турганы — далайжыларның сагылга-турумунуң багай. кошкаа дыка турган — деп, Павел харыылааш, уламчылады — Байдалды канчап эскиндип алыры-биле салбырның [illegible] лейтенант А. Васильев, улуг мичман И. Полонянкин база мен — ужелээ сүмележип [illegible]. Чугаалажы чугаалажы келгеш, мындыг түңнелге кылдывыс: чүгле дужаап-чагырар хөөн-биле чүнү-даа чедип албас деп. Ооң соонда комсомол комитединиң кежигүннери-биле кады чыылгаш, ынчаан улуг чугаа кылдывыс. Моон соңгаар хүлээлгевисти канчаар күүседиривисти, канчаар чурттаарывысты дугуржуп алдывыс.

— Орта кандыг айтырыглар чугаалаштыңар, чүү кол черин ээледи?

— Хууда составтың долу шак-биле дыштанмайн турарын, ооң хараазы-биле матростарның сагылга-чурум үрей бээрин комсомолчулар аңаа чугаалаан. Далайжыларның амыдыралынга салдар чедиреринге улуг күш болуп шыдаарын комсомолчулар бүзүреткен.

Олар сөзүнге шынчы болуп арткаңнар. Матростарны кыска хуусаалыг шөлээже чорударда-даа. оларга шаңнал-мактал тыпсырдадаа комсомол комитединиң ажылдакчылары-биле дугуржуп турар апарган. «Чаңгызы — шуптузу, шуптузу — чаңгызы дээш!» деп эрги кыйгыны катап тывылдырып келген улус база-ла комсомолчулар болган. Ол кайынам дораан бүде берген деп, чоорту-ла амыдыралга боттанып эгелээн болдур эвеспе.

Эрткен чылын «Джуди» дээр тайфун Приморьениң чурттакчыларынга улуг когаралды чедирген. Ооң-биле домисел кызыгааржы далайжыларга улуг шылгалда болган. Улуг лейтенант Васильевке удурткан салбыр аңаа шуудурту [illegible]. Хол дүннерде чедир удуваанындан. могап-шылап турупканындан бут кырынга туруп шыдавас апарза-даа. олар тус черниң чурттакчыларын, оларның байлаан камгалап [illegible].

Кызыгааржы дугайында чугаа

[illegible] лунде хөй-хөй кызыгааржы далайжылар мактатжан, а улуг мичман Павел Дедюхин БАЛКЭ ТК-ның хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

— Павел, коммунист командир биле кежигүн эвес командирниң ылгалы чүдел?

— Коммунист командирден негелде дыка улуг. Ол дээрге чүгле албан ёзузу-биле эвес, а харын кижилер-биле ажылдап билиринден эгелээр дээрим ол Квартира дүрген алыксаан, эрге-дужаал сүрген, чагырып-дужаар хөөнзүрек кижилерниң партияже дывыржып турарын көргеш пат кайгаар мен. Коммунист болуру дээрге-ле төлээлеп турары партия дээш, боду дээш немелде харыысалганы бодунуң эктинге чүктээри-дир. Кажан партияга кирип тура, ол дугайын бодавайн турары хараадаңчыг дыр. Ынчангаш бергедей берген таварылгада дүргенне партия билединден чарлып алыксай бээриниң чылдагааны ында боор деп бодаар мен.

Партияга кирер мурнунда хөй катап боданган мен. Дадагалзап-даа турдум. Мен ам партбиледимни стол кырынга черле салбас мен.

...Павел-биле чугаалажып олурувуста, ооң авазы Фарида Гафировна оглун бала-ла орукче үдеп каар дээш белеткенип турган. А Владимир Петрович бистиң-биле бичии олургаш-ла, бажын иштинде бодунуң ажылын кылып каап, ывай-бээр кылаштап тур. Ада-ие шак мынчаар оглун та чеже катап үдээн, та чеже катап уткуп алган.

— Павел мыныг берге орукту шилип алганынга хомудавас-тыр силер бе? — деп оон-биле байырлажып тура айтырдым.

— Чок!—деп, ол бүзүреддиг харыылады.

Алексей МАЛИНСКИЙ

Чагаалардан

ЭПТИГ ЧУРТТААЛЫҢАР

Эргиниң артышкыныарындан адырлыр деп алгаш, чоннуң чаагай чаңчылдарын чуүй шаап алган турдувус. Холгун эрттир хувискаалчааш, хүрээлеривисти ол чок кылып алдывыс. Ам кээп оовусту жиниип турар бис. Ажык-чарлыг торук келбээн болза, олчаан ыыт чок эрте бээр турган боор. Ат-фамилияывысты орусчудуп алганывысты кижи кайгаар. Ада-өгбезиниң атсывындан чүге чүдексинер чүвел?

Аныяктар ортузунда корум-чурум үрээр чорук ада-иениң, школаның, хөй-ниитиниң чедир ажылдаваанында. Школазын ара каапкан оолдар кылыр ажыл чок теппи чоруп турарлар. Оларны чүге өөредип шыдавааныл? Чаңчылдарны оларга билиндирери чугула.

Кадрлар айтырыын таарыштыр тургузарын көрүп көрзе деп-ле турар, чогум шимчээшкин-даа көзүлбес хире. Чамдык хамааты удуртукчулар бир чүве дыңнааш-ла, ол-бо кижини үндүрер деп турары шын эвес. Даргалар солчурга, харын ажыл баксыраар, олардан чүгле негелдени күштелдирер херек. Национальдар аразында чөрүлдээни болдурбас дээш чорудуп турар ажылды чүге чедир угаап билбес бис? Дедир агитация колдап турда, чүге ыыт чок орар бис?

Хаттыг шуурган аразында кодурулген доозун дег, аай-дедир сос октап, шуугап турбайн, эш-өөрүвүске өш-ожээн бодавайн, ийи-чаңгыс хөөредикчилерни хай деп, эптиг чурттазывысса, ха-чонум.

Салчак-оол СЕРЕН.
Тудугжу.

АРАЛАЖЫП ЧОРААН ЭШТЕР КОНЧУГ

Мен чеден чеди харлыг кырган кижи-дир мен. Чадаана хоорайга орус чон-биле кады найыралдыг-ла эдержип келген бис. Аралажып эдеришкен эштери кончуг боор чүве. Петровтар, Волченколар, Ромашкиннер немээ чоок төрелдерим-биле дөмей. Чамдык өңнүктерим кожуп чоруй барган, байырлашпааныымга хомудап турдум.

Моон соңгаар интернационалчы эпти быжыглаарда, орус, тыва болгаш хоорлушкан коллективтерниң, школаларның, садыктерниң аразында харылзааны быжыглаар болза эки. Найыралдыг коллективке билиглиге улам хаңылаар.

Чыртак-кыс ХОВАЛЫГ

УГААН-БОДАЛ ЯДАРААШКЫНЫ

ЧЫЛДАГААННАРЫ, АЖЫП ЭРТЕРИНИҢ ОРУКТАРЫ

Чогаадыкчы ажылдакчылар-биле ажык чугаа

Бо «төгерик столду» баш удур планнаваан, кымның киржирин тодаратпаан. Ыраккы Тожу районнуң чогаадыкчы активи орта барган херээжен чогаалчылар-биле сеткилин дүвүреткен айтырыгларны ижин кара чокка чугаалашкан. Айтырыг чугула, кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилин билгип чоруур бөгүнгү чидиг айтырыг — угаан-бодал ядараашкының болдурбазы.

Культура айтырыгларын адактың соолунде, артар-артпас херекгн-биле шиитпирлеп келгенниң уржуктарын «төгерик столдуң» киржикчилери хөлзээшкин-биле демдеглеп турган.

К. Ч. САГДЫ, улусчу театрның режиссёру:
— 1974 чылда бо районга улусчу театрны Алексей Ооржак тургускан. Ол чорутпан соонда, хамык ажыл кадыкпаган турган. Каш чыл болгаш ону катап тургускан болгаш театр ам республиканың дээре дээжилериниң санында кирген. Театрның бажыңы чок, хамык декорация, макединисти клубка [illegible], салып, кылып турдувус. Орта хурал-суглаа, кино дээш хөй хемчеглер эртер болгай. Ынчангаш бисте репетиция кылыр, шөлээн ажылдаар бажың херек. Кыштың соогунда бо оргелче кежип кирген, сентеп алдывыс. Чуруктарны делгээр чер чок. Ооала оон улуг ергээл турган болза, сонуургал аайы-биле клубтарны улусчу театр долгандыр болуп, кежээлер ужуражылгаларны-даа эрттирип турбас бе?

Д. А.-Х. ООРЖАК, шүлүкчү: — Район төвү суурдур бо. Ол хиреде чаа клуб деп чүвези чок. Бо клубту 1937 чылда аът-биле чулук сөөртүп тургаш, чон халас туткан. Кээп дүжер чыраан, алагаш-биле быжыглап каан. Улусчу театрга черле бажың бээр болза эки. Хөй ажылдарны [illegible] чорудуп турар улус, деткиири артык эвес. Телевизор кылып эгелээнден бээр та каш чыл эрти берген. Мен тудугжу кижи-дир мен, мынчаар маажымнаарывыска, культура ажылы чыдып каап турбайн канчаар. Артистер чылда бир келбе каар, чогаалчылар база ындыг.

В. С. ТАМДЫН-ООЛ, шүлүкчү, күш ажылдың хоочуну: — Улусчу арга-биле туткан клуб-тур харын. Төлевилели беш алды чыл бурунгаар кылып эгелээн дээр, ам-даа чок, чоп кончуг берге чүве ийик. Айыылдыг байдалдыг клубту көре тура, таарзын туппайн олуруптуван. Шагаан Арыгда улусчу арга-биле туткан клубту өскээр концертти-даа албайн, анаа өрттедипкен чораан. Хомудааш ыглаптар часкан мен. Ол дээрге база төөгүге артар тураскаал-дыр. Бо клуб база.

Бис аңаяк турар шаавыста дарга-бошкалар культура ажылынче аажок сагыш салыр турган. Чеден чылдар үезинде-даа партия райкомнарының бирги секретарьлары боттары солистер болуп, уран чүүлге киржип турдулар. Хамык чүве партком секретарьларындан кончуг хамааржыр — тудуглап эгелээш, культура ажылынга, кадрларга чедир олар нескү дуза чедирер ужурлуг. Амгы район, республика чергелиг даргалар тоомча чок хамаарылгалыг болганы ол ийикпе, кол-ле культура олагалары туттунмайн, кижиниң иштики сагыш-сеткили оон болгаш эске-даа чылдагаалдарның түңнелинде ядаргай апарган.

Д. А.-Х. ООРЖАК: — Ийе, шын, хамык чүве удурукчулардан кончуг хамааржыр. Чоннуң культуразын өрү көдүрүп албайн чыда, кижизидилге ажылын, оон ханылааш, социал-экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээри нарыыдай бээр. Мону уттуп алыры хомуданчыг. Депутаттар соңгулда мурнунда хамык аазаашкынны берип-берип, оон соонда түңнел чок боору база бар. Ыңай-даа, ис чок баар улус бар. Оларны беш чыл хуусаада соңгаан ажы чок. Аныязын, чалмаа сөстер эдип тургаш, эрге-чагырга апкаш, олчаан баарлар болгай. Соолгу үеде кагжып турган улустуң микрофондан чугаалап турар сөстери безин оң чок чораан.

Чогаалчы, публицист кижи шынны бадыткаар хүлээлгелиг. Олар болуушкунуң үезин көргүзер, хамык чүвени ханызы-биле сайгарыптар хайгааракчылар. Ынчангаш бо удаада олар кижизидилгеге, экологияга, амгы үениң чугула айтырыы — националдар аразында харылзааларга хамаарыштыр боттарының санал-оналын чугаалааннар.

В. С. ТАМДЫН-ООЛ: — Бистиң районнуң хоочуннары, культура ажылдакчылары улусчу чаңчылдарны, улусчу педагогиканы катап кижизидилге ажылынга ажыглаарынче сагыш салып эгеледи. Мөөң-будуш хевирлээриниге чоннуң үр чылдарда чыгдынган байлак дуржулгазын ажыглаары кончуг чугула. Хоочуннарның фольклор ансамблин тургускан. Эрги ырларны ырлаарын, эттеп кылырын аныяктарга өөредип турары эки.

О. С. ТАРГЫН, шүлүкчү: — Көрүп көрүнер даан шагааны безин хорулп турду. Ону кым хорулп турганыл? Ону чүге эргиниң артыышкыны деп көрүп турганыл? Улусчу педагогиканы хүлбай дей берген ужурувус чүл? Идеология ажылынга дуза болур турган бо чүүлдерни хоозун дээш ак октапканындан кижизидилге ажылы кошкаан. Чүгле төөгүге дааныргай, чүү үнер. Бистиң чуртта чүс ажыг националдың эки чаңчылдарын сагып, өөрелип турган болза, байлакшып тургай бис.

Тывалар дөртен харга чедир арага-хымыс ишпес чораан. Арага-биле демисел чорудар дээш, өске күзенчиг эвес талаларны тывылдырдывыс. Араганы болу кылыр чорук көвүдээн. Ол хамаанчок, сааттыг, уруг эмзирер иелер арагалаар, ол кемниг уруг божуурунга чедирер. Херээжен чогаалчылар тайылбыр ажылын күштелдирер болза эки. Арага чокта, план күүсеттинмес деп турары шын эвес. Милиция, суд, прокуратура ажылында четпестерин сайгаралы көрзе. Корум-чурум тударга, эттеп, соп турганш, канчап тудар. Ол дуза калар хамаанчок, ооларны дедирлендирип, харын дужамык халдадыр. Черле ынчаш, кандыг-даа таварылгада культураны бедидериниң айтырыын херээжен чогаалчылар бижип көрүнер.

Д. А.-Х. ООРЖАК: — Херээжен кижи өгнүң эр ээзин тудуп аар болза, ол уругларын эки кижизидип аар болза, сагыш аарыыр чүве турбас. Өг-бүле кижизидилгезиниң талазы-биле херээженнерниң республика хуралын эрттирерин өөрелип көрзе. Ассоциация болза идепкейлиг киржир болза, тодаргай чугаа үнүп болур. Чогаалчы кижиниң сөзү дааргыг, ону чон дыңнаар. Чаңгыс дем-биле хөделбес болза, ат болган чүве бо.

В. С. ТАМДЫН-ООЛ: — Тыва кижи бойдуска дыка камныг чораан. Ол чааган чамныг ам канчап барганыл? Тожунуң чонну иви малдан, ырак тайгазында чурттап чоруур. Шаг төөгүден бээр чурттап келген девискээрин заповедник тургузар дээш хаңырын алпаарга, оларның аңныырлы-даа баксыраан. Бойдустан аңнываал, ону камнап чораан чонну одарбелиинден чарып, аңмен, балык, чыдын баш бичии-дирбени баарга, канчап таарыжыр.

Та каяадан келген улус чүве, кызыл ийи чүс кижини вертолет-биле тептер. Үндезин чурттакчылар кырыг каар Кемероводан келген кижилер Кызылдан дорт кээр. Районга тооруктаптар бригадалар тургузары берге эвес. Ол келген улус ферма ажылдакчыларының бистиң тооруктаар черивис дээш ойладып турган. Бойдуска мындыг кам чок тургаш, аныяктарны канчап сургаар бис.

О. С. ТАРГЫН: — Дыштанып хүннерде даргалар чиде бээр, тайгада турар. Оон келгеш, хуралдап-ла турар. Кижилер-биле ажылга үе артпас. Совхоз директору тургаш, мен чоннуң дыштанылгазынче сагыш салып, концерттерге бодум киржип, сценарийлерни безин бижип турдум. Специалистерден база хамык чүве хамааржыр. Парткомнар ажылын кижизидилгеже көдүрүп угландырар болза, корум-чурум экижиир чүве.

Бодувустуң төөгүвүстү, чаңчылдарывысты, культуравысты, дылывысты камнап, салгалдарга дамчыдар ужурлуг бис. Хап идикти быжарын, быштакты кылырын уттуп алган-дыр бис. Ынчап турда, канчап культура сайзыраарыл? Үс-шеверлеривисти, уран чүүлвүстү уттуп алырывысда хоржок. Тыва чон хүндүлээчел, экииртек, кижизиг улус. Ону херээжен чогаалчылар чогааза хандыр көргүзүп бижииринге бүзүреп турар мен.

Д. А.-Х. ООРЖАК: — Херээжен чогаалчыларның номнары хөй үндүрер болза аэа, чогаадыр болза ынакшылдың дугайында кижиниң сагыш-сеткилин хөлзедиптер чогаалдар бар. Бир эвес бо дугайында бодап турары дег. Уругларның фондузун Тыва республика самбыры биле кады солун үндүрер болза, оон уруг-утказы улуг боор, өг-бүле бүдүрүүнге ол сүмелеңнии болуп болур. Ол ышкаш тыва дылды күрүне дылы кылып каглас болза, литературлуг дыл чегей апаар. Чогаалчылардан өске дыл дээш сонуургалдыг, сагыш аарыыр кижилер хова. Ынчангаш мону база көдүрүп көрүнер. Ажы чогаалынга тиндеңилеп, улусчу чаңчылдарның ажыглап турган чогаалдардан бижинер. Уругларга чогаалдарны чеп база силерлерден авалардан, манап турар. Школаларга чоок болуп, бо[illegible] туруп турган болза, аныяк талантылар хөй. Шаанда өөреникчи уругларының чыынды номнарын парлап турган. Ону катап тургузуп көрүңерем.

Ө. С. ТАРГЫН: — Ийе, шын. Кичээлдерге бижээн чогаалдар безин үнелеттинип, чыындыларже кирип турган. Бай-Тал ортумак школазында болгум киржикчилериниң Саая Маннак чогаалчы болган. «Баштайгы базым» деп өөреникчилерниң чыынды номунга мээн бир шүлүүм, бир рассказым кирген. Ол номну школа библиотеказындан улус аажок сонуургап номчуп турар чүве. Силер ону катап тургузуп көрүңер. Амгы үеде чаа илереттинип орар талантыга ындыг кичээнгей чок-тур. Бар улусту безин кызып, номун үндүрбейн турары шын эвес-тир. Ылаңгыя кыс уругларны деткиир херек.

Соолгу үеде националдар аразында харылзаалар нарыылап турар-дыр. Бистиң республикада элээди оолдарның хулиганнаашкынын, аңаа чогуушту дыка хоорези көрүп турары шын эвес. Тываларны хөлчок бактап, болуушкуннарны көзүлдүр-ле шын эвес чырыдып турган төп солуннарга үнген материалдарга доп дораан ойтур шаавышкын бээр турган. Оон башка ол, ийистер дег, бот-боттарынга домей чүүлдүрүшкүннарның саны көвүдевес турган. Бо айтырыглар талазы-биле тыва, орус чоннуң съездилерин эрттирер болза эки. Орта ажык чок аңгыларны киирештирер. Харын-даа шиитпирип чораан кижилерниң санал-оналын дыңназа. Шуут кижилер багай эвес. Чамдык кем-херек үүлгедип болуур дег, шиитпирип чораан кижилер-биле ажыл чорудар херек. Кара-Хөлге бейден дыка берге турда, хондур-дүндүр удувайн тургаш, бүгү күштү мөөңнеп тургаш, ыска хуусаада корум-чурумну холга тудуп алдывыс чоп. Техника-даа харамнанмайн, үе-шак-даа дивейн туржур болза, эки түңнел бээр чораан. Чонга даянып ажылдавас болза, чүве үнмес. Хүн бүрүнүң айтырыгларынга дугдугун дыңнаар хөөрдеп чарыпбайн олурар болза, эмижишкин болу чедип келбес.

Республиканың бот-догунмазы чоруун чедип алыр болза эки. Ынчан иштики айтырыгларны боду шиитпирлээр арга тургузуттунар хооллуу дүртум, бойдус эдилели, экономика сайзыралы, дашты-биле харылзаалар — бо дөрт айтырыгларны боду холгаарлаар. Чиг эттиң халас чыгым алыры кызырлыр чадавас. Дыл дугайты база ындыгы айтырыг туруп турар. Тыва дыл кичээлдерин эвээжедип каарга, хоорайда уругларга национал школа чаңгыс бөрбак боорга, садиктерге тыва дыл башкылаваска, уругларывыс төрээн дылын билбес апарган. Чаңгыс эки чүве көдээде кырган-аваларывы. Орта баргаш тывалап өөренип турар. Тускайлаан культураны, дылды чидирип аар болза, кандыг национал чогаарал турар боор?

База бир часкан чүвевис — үнелезин чок черге, эленке демократияны чарлааны. Баштай экономика талазы-биле бот-башкарылганы чедип алгаш, оон соонда ажык-чарлыг чорукту чарлаар турган. Амгы үеде маар[illegible] чүгле шуугаар чорук көвүдээш, огулуг иш шимчевейн турган. Сула ажылдаар кымнар бир национал дерамчылаарын аңаа бир чүве кылдыр көөрүнге чедирип турар-дыр.

В. С. ТАМДЫН-ООЛ: — Дылдан, чаңчылдардан аңгы бир чугула айтырыг — шажын-чүдүлге. Тожуга сарыг шажын хураазы турган. Ону өрттедипкен. Ону катап тургузарының айтырыын көдүрүксеп турар бис. Ол дээрге төөгүнүң тураскаалы-дыр. Чоннуң национал онзагай талаларын черле өөренип көрбейн, хамык-ла чүвени дүп шаап, узуткап турганы шын эвес. Ону улер ужуруг бис. Шаанда Тожунуң колхозтары миллионерлер турган. УАЧД-ге каш удаа киржип шаңнаттывыс. Балыын, өзүүн боду белеткээр саарар турда, оруунга хөй көрип турган. Амгы колхозтуң туду каал бажыңнарын профессилерни халас чыгым ап алган, ам турбаазадан оруунга ап турар. Ол девискээрни Советтер долузу-биле харылзаар кылып каагпа. Хамык тетчегленчилерниң бажы эттенмес. Тожу чоннуң чаңчылдаан ажылдаарының хевирлеринге таарымчалыг байдалдарны тургузары негеттинип турар.

К. Ч. САГДЫ: — Угаан-бодал ядараашкынын болдурбас дизе, культураже аңаа херекгини харамнанмас болза эки. Ол чүл дээрге, культура ажылдакчыларының ажылдын эстүрери. Бажың-балгат-биле хандырары, ылаңгыя көдээ культура бажыңнарының тудуун калбартыры, материалдыг баазазын быжыглаары. Оон аңгыда, аңаа удурткучуларын деткимчелиг, билиглиг, кичээнгейлиг боору идиг боор. Кижизидилге ажылы база оон улуг хамаарылгалыг.

Ниитилелдиң мөзү-шынар кадыкшылы, кижилерниң угаан-бодал байлакшылын чедип алырынга чогаадыкчы интеллигенцияның үлүү улуг. Сагыш-сеткилге дээп, чүректерни хөлзедиптер чогаалдар бижиириниң аңгыда, чогаадыкчы кижи үениң мурнай көрүп билир, болуушкуннарга ханы анализ берип шыдаар дедиелдиг, хөй нити идепкейи бедик болур ужурлуг. Кыдыындан хайгааракчы болуп орары оон адыңга дүүшпес. Төлептиг салгалды кижизидеринге, националдар аразында чогумуналыг харылзааларны тургузарынга, социал чоптуг чорукту бадыткаарынга оларның чедингир, мерген сөзү кончуг херек.

Артык ХОВАЛЫГ.

«Шын» солуннуң болгаш Тыва радионуң каттышкан «төгерик столу»

Чагаалардан

КАЙЫЫН ТЫПТЫП ТУРАРЫЛ?

Моон мурнунда-ла каш чыл бурунгаар бистиң Чадаана хоорайның орус дылдыг чурттакчылары чоорту көжүп чоруй баргылаап. Чижээ, хоорайның Победа кудумчузунуң ол-бо талаларында орус чон дыка хөй турду. Олар бажыңнарын анаа садыпкаш чоруй баргылаан. Дөрт-беш чыл бурунгаар аан. Хоорайывыска турган орус чоннуң, орус дылдыг өске-даа национал кижилериниң кым-даа чоорук чорудар дивээн. Бо хүннерге чедир өш-ижээн кылган кижи чок. Соолгу үеде харын № 97(1949) «Ленинчи орук» солунга Чадааннын Шахтерская кудумчузунуң ийи каът бажыңнарының бөлүк чурттакчылары «Чүге аар өртекке садып турарыл?» деп айтырыг чугаазында мынчаар бижээн: «Олар көжүп чорупту деп баргаш, үк бажыңнарын аар өртекке садар» деп турарлар. Чижээ, Зеленая кудумчузунда М. К. Капнышева 600 рубль-биле садып алгаш, ам 4500 рубльге садар деп турар. Ф. С. Ивосимова 1000 рубль биле алгаш, 8300 рубльге бээр деп турар. А. А. Фроленко 1000 рубльдиң бажыңын 9000 рубльге үнелээн. Олар шупту Шахтерская кудумчузунда чурттап турарлар».

Кижи бодаарга, күрүнеден чиик өртек-биле бажыңны садып алгаш, ону чедирбес четап аар өртекке садарга чазый чорук болбас бе?

Саян артынче көже бергеш, «Биске амыр дыш бербейн турду, коргуп-ирги, тын-менди, күп-күрүг үндүвүс» деп турарын «Комсомолец Кузбасса», «Красноярский рабочий» солуннардан номчуп турар бис. Ынчангаш боор. № 201 (144011) «Шында» Красноярскиден чагаада, ында бодээ ажылдагый техникумуң студентилерин орус оолдар эттеп-соп, бажыңнарындан андара дүжүреиндии амы-тыныңга айыылды кылып турар. Ол чорук Ольга Литтоевскаяның, Сергей Кузьмининиң болгаш өскелериниң хөөреткен хоп-чивиниң хораны боол турары ол. Ынчангаш хоп-мегечи тараткаңнарга хоойлу ёзугаар яла онаап, аңаа эттирбес болза эки.

Националдар аразының харылзаазын чиидиглендирериниң кызып чоруур ийи-чаңгыс кижилерниң аравыста бары хомуданчыг-дыр. Оларга кем-херек үүлгедиринге сундулуг, азырадыкчы чоннунг, наркоман, таксистман кижилер хамааржы бээр деп бодалдыг мен. Олар шоош-содаа үндүрүксээр, орус-тыва деп чон ылгаарынга шыктар. Ындыгларның суртаалынга алыскан херээ чок. Бо дугайында саналым бар. Хөй чонну караа кескү, кулаа дыңнангыр болгай, ынчангаш националистиг хуудустар тарадып турар ийи-чангыс кижилерни илередип шыгыы хемчеглерни онаары чугула. Ындыг кижилер кайыын тыптып турарыл? Ол дээрге, бирээде, идеология ажылының суразында. Ийиде, Күрүнениң айыыл чок чер комитединиң районнар саңыраарының болгаш районнар куусномнарының иштики херектер килдистериниң сулаанга ажылдааның түңнели-дир. Ынчангаш бо адааным органнар ажылын сетгидер ужурлуг. Чүгле ынчан бак сагыштыг кижилерни илередип, оларга шыгыы хемчегни онаар апаар.

Саян артынче көшкеннерниң аразында аажы-чаң талазы-биле будулган дээш кандыг кижи чок деп. Ажыктанып, хоптап, кугүлдеп чорааш, өжээтен кежиннерге болгаш бодалдарга кире берген кижилерге хамаарыштыр дээштиг хемчеглерни алыры күзенчиг. Моон соңгаар черле Тывадан үнүп чоруур кижилерни эки сурган сагыңдырары чугула эвес чүве бе?

Чурттуң кандыг-даа хөй нити албан черинде тывалардың кызаач, дорамчылаашкын боор чүве-дир. Националдар аразында харылзааларның дугайында соңгаар улуг-улуг хоорайларда чурум харын эки боор турже. Саян арты черлерде ниитилелде халдаашкын чүге четпезил? Тываның депутаттары ону үстүү черлер биле харылзашпас, чүнүң тып болбас бе? Соңгаар нирелиг-даа, чурттап-даа турарларга, чорук-херек-даа кылыр кижилерге-даа ындыг националисчи дорамчылаашкын кончуг багай.

Дүвеңдей ШОЙДАР.

ГДР. Берлинде спорттуң түс-түс хевирлериниң талазы-биле 500 ажыг бөлүк ажылдап турар. Ол бөлүктерниң чамдыктары хан-дамыр болгаш тыныш органнарындан аарыыр кижилерни эмнеп сегидеринге тускайлаттынган. Аарыг кижилерни сегидип алырынга спорт кончуг дузалаар, ынчангаш оларны аарыының аайы-биле түс-түс бөлүктерге доктаамал киржир кылдыр тургузары кончуг чугула деп, эмчилер санап турар.

Бо чурукта чүрек-дамыр органнары баксыраан кижилерни эмнеп сегидер команда. Аарыг кижилер эмчилерниң хайгааралы-биле спортчу шимчээшкиннерни кылып турар. Хөй кижилер шуут сегип үнүп турар.

СЭТА-ның фотозу.

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ 25
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 «Кударалдың соолгу ыры». Телефильм-шии. 10.00 «Ол [illegible] болган...». 10.20 «Александр Арутюнян композитор дугайында фильм-концерт. 11.20 Уруглар [illegible]. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—13.20 «Хамаатының салым-чолу» телефильмниң баштайгы кезээ. 15.25 «С. Эрьзя чуруктарының аңмыралындан. Телефильм. 15.45 Молдованың ужуумнуг аас чогаалының концерти. 16.20 «Таланнын зоопаркы». Телефильм. 16.50 «Экии, хөгжүм!». 17.30 Мультфильм. 17.40 «Эртем [illegible]». 18.30 «Үе». 19.00 Чугула интервью. 19.10 «Вопросы истории» журналдың [illegible] ужуражылгазы. 19.55 «Кулкыс Изаура». Уран-чечен фильм. 12-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Сес». Литературлуг-уран-чечен программа. 23.30 А. Колосовтуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 23.55—00.20 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 Телефильм. 8.35; 9.45 Хөгжүм. 4 класс. Орус улустуң хөгжүм херекселдери. 8.55 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 География. 7 класс. Черниң бойдузунуң янзы-бүрү хевирлери. 11.05 Орус чугаа. 12.05 «Мергежили — истекчи». 4 сериалыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмиг гимнастика. 13.40 Булактар. 14.10 «Амыдыралдың шугумун». 1-ги серия. 15.15 «Ол хөгжүм эвес болза». 15.45 «Автопортрет». Лилия Амарфий. 16.40 «Ыржым дүне бодалдар». Кыдат классиктиг [illegible]. 17.00 Концерт. 17.20 Ритмиг гимнастика.

КЫЗЫЛДАН

17.50 «Дилээшкин» уруглар [illegible] концерти. 18.20 «Мээң суурум — мээң салым-чолум». Таңды районда Каък деп кагдынган суур дугайында. 18.55 Уругларга фильм. 19.05 «Азия төвү». Информас - публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Коллаж. 20.20 Воронежтиң каттышкан [illegible] дугайында. 20.50 «Вертикаль». Телефильм. 21.40 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.40 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.40 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 00.45—01.35 «Танцы, танцы, танцы...»

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 «Хек-даван». Уругларның уран чүүл коллективтериниң концерти. 18.30 «Үе». 19.00 Мультфильмнер. 19.10 Парламентарийлер Останкинода. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

СЕНТЯБРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Петух не запоет» 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20, 18.10, 20.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Машина смерти» 10.00, 14.00, 18.00, «Улица проклятых» 12.00, 16.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о мальчише-кибальчише» 9.00, 12.20, «Белый флюгер» 10.40, 14.00, «Торможение в небесах» 15.40, 17.20, 19.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Под небом голубым» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Бои и покой» 17.30, 19.30 шактарда.

«ШЫН» СОЛУННУ ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

Чагыдылга—91

ДАЛАЖЫҢАР

Солун кижиге айтыкчы, сүмелекчи, шын оруктуң эгелекчизи. Ол кончуг чоптуг айтырыг. Мен бодум хуумда чаңгыс хүн солун номчуваайн баарымга, артында чем безин амдан чок ышкаш болур. Ол хөөредиг эвес-тир. Ол дугайында өске номчукчулар база билир боор деп бодаар мен. Солун чокта делегейде болуп турар болуушкуннардан кижи чылып каап болур. Телевизорну-даа кижи чамдык үелерде көрүп четтикпейн баргылаар болгай. Таарыжыр солунну эртен-даа, кежээ-даа номчуур болзуңза, ол сээң үеңден хамааржыр. Чагыдылгага үе дыка эвээш артканынза хөөредиг чок боор, номчукчу. Маңаа чамдык эскерген чүүлдеримни бижиир ужурга таварыштым. «Шын» солунга ажылдаа-ла база элээн үе эрте берди. Чамдык эштер улуг-даа, бичии-даа назылыглар бистиң солунувусту эдеп кээр боор-дур. Бир-ийи катап харын ындыг-ла шаңнаан. Үргүлчү кээп туруп бээрге, арай эпчок болгаш, харын-даа маңчыг-даа болгулаар чораан. Ам канчаар, артык номер барда, көре каапкаш, бээр апаар сен. Ынчангаш, «Шын» солунну эрте дээре кижи бүрүзү чагыдып алыр болза эки деп бодаар мен. Өртээ харын бичии аар-ла-дыр. Ам канчаар, солун чокта база берге.

«Шын» солунда чыл бүрүде чаа-чаа номчуттунар рубрикалар делгемчип олурарын номчукчулар эскерип турар боор. Солуннуң дээштиг, сөзү домаа чидиг, номчукчуларга таарымчалыг болуру, оон номчукчуларындан база оларның санал-оналындан кол хамааржыр апаар. Номчукчулар, үе эвээш арткан, ынчангаш далажыңар!

Ирина БЮРБЮ.
«Шынның» ажылдакчызы

САГЫШ СААРЗЫК

Моон мурнундагызынга бодаарга, «Шын» солуннуң кааcталгазы шимел дезин-даа эвээжээн деп бодаар мен. «Үениң сулалы» деп чаа рубрика база үнген-дир. «Дүүн, бөгүн, даарта» деп эгелерден кижи солун чүүлдерни хөйнү билип алыр-дыр. Мен бир хүн-даа солун номчуваайн баар болзумза, сагыш саарзык, бир-ле чүвени чедир кылбаан ышкаш апаар мен.

Кижилерниң ажылдап турар чериниң аайы-биле солун дугайында тайылбыр ажылын кылыр болза эки. Бо ажыл партия организацияларының, черле ынчаш коллективтерниң удуртукчуларындан дыка хамааржыр.

Альберт ОНДАР.
Таңды [illegible]

АЛБАС-ТЫР БИС

Улуг-Хемде Ак-Тал суурда чурттап турар мен. Өртек-үнезин төлеп тургаш кижилерниң чагыдып алган солуннары ай санында-ла ээлеринге четче келбейн баргылаары дыка хомуданчыг. Хамааржып турары черлеринде почта салбырларындан айтырарга: «Кызылдан солуннар келбээн» дээр.

Бо чылын чүгле август, сентябрь 10-га чедир «Шын», «Тываның аныяктары», «Известия» солуннарны четче албайн келдим.

Шагаан-Арыгның харылзаа белдири черле дыка хавымсалга чок. Соолгу үеде почта черле бота келбес болган. Хову-Аксы, Бай-Хаак дамчып келир байдал баксыраан. Бо айтырыгны республиканың харылзаа эргелелиниң мурнунга «Шынның» дамчыштыр тургузуп тур мен.

Мижит ДОНГАК.

КИРИШПИШААН

Бистиң Шуй суурнуң төп кудумчузунга бир дугаар кээген чорук кижиниң аар сумка чүктээн чадык шырайлыг аныяк кысты эскере тыртып каар. Ол суурда почта тараадыкчызы Александра Балчыр-дыр. Аныяк коммунист кыс ол ажылга ажылдаандан бээр 9 чыл чедип турар.

Александра Балчыр чүгле чоннуң чагыдылгазын чедирери-биле кызыгаарланмайн турар. Оон партийжи даалгазы — участогунга агитатор. Амгы үеде ол хамааржыр девискээринде чурттакчыларны келир чылын чагыдылга чок кижи турбас кылдыр агитаторлап чоруп турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Индекс 54241.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26. ◆ карыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23 ◆ [illegible] — 3-24-40; 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39 ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргада — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга арназы

Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажыы № 1.

Чак. № 430.

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 26
среда
№ 220 (14420)

1925 чылдан үнүп турар
Өртээ 3 көп.

ДҮРГЕН ХЕМЧЕГЛЕР ХЕРЕК

• Бүгү күштү—хову-шөлдерже •

Күстүң соолгу хүннери келген. Соок дүшкен, чамдык черлерге хар бөгүн, даарта чааптар чадавас. А хову-шөлдерде ажыл ам-даа орту кирбээн чыгыы.

76 муң хире гектар черден (чамдык сапаашкыннар-биле 50 муң ажыг) тарааны ажаап, мал чеми кылдыр ажыглаар ногаан массаны кезип ап болур, херек кырында амгы үеде болза, ооң дөрттүң үш кезиин хирезин сыпта турбушаан. Картофель дүжүдү бо чылын черле шору арбын, ынчалза-даа ооң ажаалдазы база-ла орайтап туруп берген. Ногааның чамдык кезин база черде хевээр. Сиген планы дөртен хуу безин чедир белеткеттинмээн, силос салыры оон дап-ла хөй болган. Сенажтың нийти хемчээли муң-не 60 хуу ашкан. Ынчангаш нийтизи-биле алырга, байдал дыка берге, дүвүренчиг.

Хову-шөлдерде бүгү иш — ажыл-агыйй органнарының, Министрлер Чөвүлелиниң бөгүнгү ажылының төвүнде туруп турар, бо талазы-биле тускай хуралды эрттирип, немей алыр хемчеглерни дугурушкан. Партия рескому бюро чыгташ, коммунист удуртукчуларның кичээнгейни амгы бо нарын байдалче угландырган. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, оралакчылары тус-тус тодаргай участоктарны хүлээнип алган ажылдап турар. Агроүлетпүр эвилелиниң удуртукчулары, тускай эртемниглер база ындыг.

Мындыг хожудаашкынның чылдагааны чүдел? Черчерде ажыл-агыйн органнары, совхозтар бо чылын мурнуу-кузундан-даа кошкак ажылдап турар. Организас чок чорук эмгежок, баш ашкан, сагылга-чурум кошкак. Бир хуралга чугаалааны ышкаш, бети дээрге хөй санныг куда-шайлалгалар кандыг-даа таарыштырылга, дүүштүрүлге чок эртип, оларга хөй кижи киржип, эвээш эвес үе чидип, машина-техника чардыгып келген. Совхозтарда ажаалда техниказы чедишпес, чогуур заводтар кииргенчагыгларны четче күүсетпейн турар. Агроүлетпүр эвилели картофель ажаар комбайннарны ап чадашкан. Бар техниканың курлавыр кезектери база чедишпейн турар. Ооң кадында эвээш-биче сенаж, силос салдынган соонда, агроүлетпүрнүң машиналарының ажылы контрольдан үнген деп хомудалдар бар.

Тараа комбайннарын республика иштинге эде хуваар ажыл чорупп турар, чижээ, эвээш-даа бол бышкан тараалыг Эрзин, Тес-Хем дээш ышкаш районнарже комбайннарны чоруткан. Оон-биле кады тараалаң районнарның, өске-даа черлерниң шөлдеринден ап-ла болгу дег тарааны ажаап алган турары тергиин чугула. Бети дээрге үрезин уруп алыр апаар, малга, куш фабриказынга база чем херек. Черле ынчаш, өскээртен тараа манаары дээрге бо үеде, рынок экономиказының байдалында, шуут бүтпес чүүл деп билзе чогуур. Дүжүттен артканын мал чеми кылдыр сенажтаар, силостаар, харын-даа чамдык таварылгаларда оода чадаарда сараттап алыр апаар.

Картофельди, капуста, согуна, морковь, свекланы база четчири-биле белеткеп, шыгжап ап болур аргавыс бар деп, Садыг министерствозунуң удуртукчулары санап турар, амдызында бештиң бир кезин хирезин курлавырлаан, реснотребсоюз шугуму-биле белеткеп алганы оон-даа эвээш хөй. Белеткээн, шыгжамырлаан чем келир чылдың дүжүдүнге чедир чедишкен турарын уттуп болбас. Ам кол-ла чүве—картофельди шалыпкын казары, үзүк чок сөөртүрү. Бензин курлавырларын чүү-даа болза немей тып турар, чүгле транспортту шын хуваап, оон ажылын эде организастаары кончуг чугула.

Шефчилерин немей эвилелдевес болза талаар, кодээниң улуг класстар өөреникчилерин, сургуулдарын, студентилерни, албан-хаакчыларны болгаш өске-даа кижилерни улам хөйнү хаара тудар дээн. Кызыл хоорандан барып турар шефчилерге даалгаларны берген. Ындыг-даа болза оларның күжүн дыка бүдүрүкчүлүг эвес ажыглап турарының фактылары илерел турар: бир черден студентилер чоруй барган, өске бир черге шефчилер эрте чеде берген, а уштаар-баштаар совхозчулар озалдап калган, үшкүзүнде—школачылар эртежик ажылдай бээр, а улуг улус 11-12 шакта ажылче үнген болур. Мындыг медээ база бар: найысылалдан шефтеп үнер дээн улус чыылбаапындан, 7-ле кижи кайгамчык улуг «Икаруска» чедип, морковь чулган...

Чангыс сөс-биле түңнеп чугаалаарга, бо үеде байдал бо хире дүвүренчиг турда, өстүрүп алган дүжүттүң салым-чолу—кижилерниң ижер-чиириниң салымы шиитпирлеттиниң, республиканың кол байлаа — малдың кышты хүр ажар-ашпазының дугайында айтырыг туруп турда, бүгү күштү хову-шөлдерге мөөңнээри, шалыпкын, дүрген хемчеглер алыры негеттиниш турар-дыр.

Маңаа кол рольду ажыл-ишчи, тывынгыр-сагынгыр кижилер, шимченгир анияктар ойнаар апаар. Оларның мурнуку одуруунга бнеэдеги ышкаш база-ла коммунистер турар боор дээрзинге бүзүрел улуг.

АРТТАР АЖЫР АЖЫК ШӨЛДЕ

Үе орайтаан. Ынчалза-даа кызыдар-ла

Ара-Булак чедерде хөй-ле арттар, баалыктар ажар, ажык шөлдер, аяңнар, өзеңнер эртер. Турлагның мурнуу чүгүнде элээн делгем ховужугаш. Аңаа тараан көк-сула, рапс ажааттынган. «Нарын» совхоз мал чеминиң курлавырын бода мал кыштаар бо бригада төвүнде мөөңнээн.

Долгандыр даглар-биле хүрээлеттинген азырганы, чемгеринчи чер — Ара-Булакты нарынчылар бригада төвү кылдыр шилип алганы таварылга эвес. Совхозтуң муң ажыг инек шөлдүг кедээзинде Ак-Даш, Саигин-Булак, Марааты ынчаар үш кезек черге кыштагладыр.

Бригада төвүнде сиген шыгжаар кур кажааны колдуунда-ла көк-сула сигенни долган хөй санныг ногаан, бедик сарааттар кышка белетнелдиң магадылалы болбушаан, сагыш өөртүр. Бистер барганывыс хүн, сентябрь 22-де, Нарын ортумак школазының өөреникчилери сараат салышкан турлар.

— Мал чеминиң белеткелинге үргүлчү киржип келдивис — деп, өөреникчилерни баштап келген Нарын школазында шеригниң эге белеткелиниң башкызы Алексей Дудуп чугаага киришти.— Барык неделя санында дузалажып тур бис. Он бир классчыларны солааш, маңаа үш хүн ажылдааныывыс бо. Кестинген суланы чүдүрүп экеп, сараатташ тур бис. Чогум чорупп тарда кайы хире ажылды кылганывысты бригадир хемчээп санааш, биске дыңнадып бээр. Чамдык шымрак оолдар суурдан келген шефчилерден калышпас-тыр. Хирап соок дүжүп турда, кызыгпас аргавыс чок болгай. Ону үстүкү класстың өөреникчилери шупту билип турдулар.

Демнигде черле күштүг. Совхоз төвүнден база бир звено келгеш, он хире хонук ажылдап кааган. Бухгалтер Сарыг-оол Саныга, директорнуң ажыл-агый талазы-биле оралакчызы Анатолий Маажый, мал эмчизи Андрей Севид, профком даргазы Доржу Чыргал-оол олар кезип белеткеп каан ногаан суланы, рапсты чолаачы Маннай Кылгыдайның машиназынга чүдүрүп, сенаж салырынга дузалашкан. Хүнде-ле ортумаа-биле 10 машинаны долдур чүдүрүп тургаш, ийи сенаж оңгарын кыжка курлавырлаан.

— Оңгарларның кырын дуглаары онзагай мергежилди негээр-дир — деп, оларның бирээзи дуржулгазын солушту.— Ында салдынган сенаж кырынче өлшык, агаар кирбес кылдыр шовар. Оон түннелинде шыгжаттынган «чүүже» чаагай чыттыг, амданныг чыдар. Ындыг турда, кыжын чазын чазарга амгы амданы үрелбес болур.

— Мал чеми кылдыр тарааш өстүрүп алган дүжүдүвүстү ажагрынга кадарчы өг-бүле бүрүзү киржип турар — деп, совхозта профком даргазы Доржу Нанажапович Чыргал-оол тайылбырлады.— Ындыг киржилге чонта кыштагга сиген дүжүрбес деп негелдени малчыга бүрүзү билир. Кыштыг санынга 6 машина көк-суланы сөөртүп чедиргеш, сарааттап тур бис. Совхозувуста 26 муң хойлуг. Чайгы семиртилге чүгээр эрткен. Малчыннар Хумбуң Аракчаа, Сергей Комбу 15-15 тонна сигенни боттары белеткээн. Хойжулар хол кадыыры-биле сиген кезип аар түлээнгелерни алза-даа, чамдыктары азырадыкчы хөөннерден уштунмаан. Чүгле белеп сиген алыксаар-дыр. Кыштагларга сиген чедирери дооступ турар.

Сиген, саван, сенаж-биле холбашкан бүгү айтырыгларны совхозта мал чеми белеткеп турар цехтиң начальниги Алексей Суму харыылап турар. 3200 тонна планныг тургаш, нийтизи-биле 2800 тоннаны белеткеп алганын, ол дыңнатты. Муң тонна рапсты сенажтаарын дугурушкаап, ону беш катап ажырып, алды муң тонна кылдыр күүсеткен.

Часкы тарылганы 8-9 механизатордардан тургустунган 3 бригада Ара-Булак, Арттыг, Дагылдыг деп черлерге чорудган. Хөй чыл ажыглап келген хөрзүн эргижирээн-даа болза, көк-суланың, рапстың дүжүдү черле шору болганын арендаже кирген ажылчыннар сагыш-сеткили сергек хөөнүг чугаалап турдулар. Владимир Соруктуг, Юрий Чигжит чай дургузунда күженишкинниг ажылдаап. Маадыр Бадам баштаан арендаторлар рапс тарып өстүрер үлүг-нормазын беш катап ажыр күүсеткен. Техника эргижирээп, пресстер чедишпес, артык кезектер тывылбас дээн ышкаш берге дээшкиннер турбаажок, мал чеминиң белеткелинге механизаторлар кол турушту ээлээн. Ам оларның үлүүнде 200 ажыг гектар көк-суланы ажаары арткан. Чангаар үнген сигенни чүгле 350 тоннаны сарааттап ап четтикен. Чаъс шаптыктааш пюолут чер албаан, ынчалза даа баштайгы санаашкыннар-биле алырга, дуза диленип келгеннерге көк-суланы садып болурунуң аргазы тургустунуп келген. Аъш-чем-биле кандыгыл?

— Эгезинде чемневис аки турган — деп, Алексей Суму сагыш човады.— Сөөлгү үеде чигир-биле хандырылга берге-дир.

Культура хандырылганы четпезин механизаторлар хомудап турду. Ара-Булакта мал чеминиң белеткелчилеринге сезон эгезинден тура кино, концерт көргүспээн. Аңаа келгеннерни сорук кирер кыйгырыгтар чаагыс лозуң-даа астынмаан.

Арт-сын ажылдыр пженип турар нарынчылар артык шылдыг мал чемин белеткеп, курлавырны ам-даа немей тургузар кылдыр оларны деткиир, дузалаар херек. Ажыы-биле чугаалаарга, мал чемин мынчага чедир белеткеп турарывыс-даа четенчиг-ле-дир ийин.

Даваы САЛЧАК,
«Шынның» корр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң дөрткү сессиязы сентябрь 24-те палаталарның каттышкан хуралынга эртпен пятницада кижи саны эвээш болганындан бадылаттынмаан доктаал төлевилелин чугаалажырын уламчылаан.

Дугуржулга кашла минута дургузунда чедип алдынган. Экономиктиг реформа айтырыгларының талазы-биле парламент комитединиң даргазы В. М. Вологжин чаа төлевилелге хамаарыштыр тайылбыр кылган, мурнуку текстиге эдилгелер киирген. Эгезин безин өскерилген — «Улус ажыл-агыйын чогумчудар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер болгаш рынок экономиказынче шилчилге программазының дугайында». Кол-ла чүве — ону Президентиниң болгаш чазактың төлевилелдерин үндезин кылдыр алыр деп дугурушкан.

Доктаал төлевилелин хүлээп алыры дээш, Дээди Советтиң үш чүс ажыг кежигүннери бадылаан. Документиниң бирги пунктузун дөрт удаа бадылаан. Бо пункт талазы-биле маргылдаа чидиг болган. Депутаттар Г. Х. Попов, С. М. Рябченко, А. А. Собчак, В. И. Самарин, А. Г. Журавлев болгаш өскелер-даа чамдык эдилгелерни саналдап турганнар.

Чапсарда Н. И. Рыжковтуң, С. С. Шаталинниң болгаш парламент комитеттериниң болгаш комиссияларының даргаларының киржилгези-биле ук документини чедир ажылдаарын М. С. Горбачевтан дилээр деп, даргалакчы А. И. Лукьяновтуң саналы-биле сессияның киржикчилери чөпшээрешкен.

Чөпшээрежилгелиг ажылдың түңнелдериниң дугайында ССРЭ-ниң Президентизи чүве чугаалаан соонда, хурал үргүлчүлээн. Сессияга бүгү төлевилелдер, ооң иштинде Президентиниң төлевилели база шүгүмчүлелге таварышкан дээрзин ол депутаттарга сагындырган, чангыс-даа вариантыны хүлээп алдынар дээри берге деп, ол чугаалаан. Бистер мурнунда аштер Ельцин, Рыжков болгаш Силаев олар-биле чангыс программалыг болуру чугула деп санап турганывыс дег, депутаттар амгы үеде боттуг оруук — ол дээрге чангыс аай төлевилел деп чүвени билип турар апарган ышкаш-тыр.

Сессияга ындыг бодалдарны бадыткаар дизе, программаның эгезинде кирген чогумчудулга хемчеглерин көрүп болур, ону Президент саналдаан болгай. Бир эвес ол хемчеглерни бүрүнү-биле боттандырбас болза, бистиң саналгаларывыс хилис баар деп, М. С. Горбачев айыткан. Ынчангаш ол хемчеглерниң үндезинин, утка-шынарын, хүусаазын чогумчалыг кылдыр ылап ажылдаар херек, оон кажан-даа доостуру — 101-ги азы 121-ги хүннерде-даа доостуру хамааанчок ылаптыг ажылдаар херек.

Ынчангаш доктаал төлевилелинде социал камгалал, өртек, валюта, үндүрүг, эртем-техниктиг политика хемчеглери-биле чергелештир чогумчудулга хемчеглерин ажылдап кылырынче, утка-шынарынче болгаш хүусаазынче кичээнгейни угландырган чылдагааны-даа ында. Бо дээрге комитеттерниң болгаш комиссияларның кол саналдарының бүгү утказы-дыр. Эвилелдешкен республикаларның депутаттарының маңаа чугаалаан саналдарын барымдаалааш, чөпшээрежилге комиссиязы доктаал төлевилелинге республикаларның болгаш девискээрлерниң баштайгы байдалдарында бар болуп турар аңгы-аңгы чүүлдерни а ол ышкаш Эвилел биле федерация кежигүннериниң аразында экономика адырының тус-тус хүлээлгелерин тодаргай аңгылаары чугула дээрзин база барымдаалаан деп, М. С. Горбачев чугаалаан.

1991 чылдың планын болгаш бюджедин ажылдап кылырын боттандырарын Министрлер Чөвүлелинге дагзыр дугайында чугаа чорупп турар дөрткү пунктуга хамаарыштыр база чөпшээрежилге комиссиязының кежигүннери дискуссия кылган. Бо ажылды кылыр үе барык чок дээрзинге шупту чөпшээрешкен деп, ССРЭ-ниң Президентизи айыткан. Бүдүрүлгелер келир чылын тодаргай ажылдаар ужурлуг, ынчалза-даа канчаар? Чазак 1991 чылдың планының айтырыгларын шиитпирлеп тура, бир талазында мөөннеп садар болгаш садып алыр өртектерже кичээнгей салыр, а өске талада — келир чылда чурттуң рынокче оруунга онаа чугула кереэ чорудулгазын хажытпас дээш бүгү чүүлдер кылырынче кичээнгей салыр ужурлуг.

М. С. Горбачев чүве чугаалаан соонда, доктаал төлевилелинде кирген эдилгелерни бадылаарын даргалакты саналдаан. Депутаттар аңаа база маргылдаа үндүрген. Ыланггыя депутат Г. И. Фильшин сөөлгү төлевилелден ойталаан чорук чазакты камгалап аар дээниниң оралдажыышкыны эвес ирги бе дээрзин айтырган.

Бис бөгүн кончуг чугула шилилгеде турар бис деп, М. С. Горбачев депутаттарга харыылаан. Ынчангаш оон колдаа, үйлезин-даа кезектерни биске бүзүрелдиг, частырыглар кылбас орук-биле чогуур арганы тыпсыр ужурлуг. Ону чедип алыр дизе нийтилелде бүгү чорудулгаларны боттуг чүүлдерни барымдаалап, нийтилелдиң хөй талазын болгаш нарын чүүлдерин көрүп тургаш, боттандырар херек. Боттуг чүүл чүл дээрге кижилер төлевилелдериниң дыңа хөй чогумчалыг-даа талаларын кошкан-даа чүүлдерин көрүп, оон-биле чергелештир рынокче баарының чугулазын демдеглеп (ол дээрге аажок чугула чүүл-дүр) турар-дыр. Чүгле ол каттыштырынча чүүл доктаалдың саналдаттынган төлевилелинде кирип турар дээрзин Президент чугаалаан. Чазакты камгалаар деп оратгрнуң шамнаашкынын М. С. Горбачев мынча деп харыылаан: «Мен ону камгалаваайн тур мен. Чүнү канчаарын Дээди Совет тодарадыр. Ийиде, чазак дугайында айтырыгны бодүүнчүтпейн көрүңер. Кандыг үеде оон ажылдап турарын билдингир болгай. Нийтилел ону шыгзыы шүгүмчүлеп, негелдени тургузуп-даа турар болза, оон-биле чергелештир чазакты турар туружун дыка деткип турар болдур ийин».

«Бо үениң чугула айтырыгларындан Дээди Советти куйзудуп алпаар дээш микрофоннарже каш катап чүгүржүп турарларга сөс бербес» деп бир депутаттың чагаазын номчаан соонда айтырыглар салыры соксаан.

Президентиниң киирген эдилгелерин хөйнүг бадылаашкыны-биле хүлээп алган.

Кежээки хуралга депутаттар ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чурттуң экономиктиг болгаш нийтилел-политиктиг амыдыралын чогумчалыг болдурар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында доктаалының төлевилелин чугаалажырын уламчылаан, ол талазы-биле саналдар пятницада-ла эгелээн турган. Социал-политиктиг нарын байдал, нийтилелдиң кризистиг байдалдан үнүүрер талазы-биле эргежок чугула хөделиишкиннер-биле холбаштыр. Президентиге Дээди Советтиң тыныыр деп турары чаа бүрүн эргелерниң дугайында чугаа болуп турар.

Бир кижиге берип турар немелде бүрүн эргелер деп чүл? деп, М. С. Горбачев залдан айтырган. Хамыктың мурнунда чугаа күрүне баштыңы кижиниң немелде харыысалгазының дугайында чугаа болуп турар ышкажыл. Бо дээрге чуртка бадүүн эвес үе ышкажыл.

Оон соонда депутаттар документини бүрүнү-биле хүлээп алган.

Сентябрь 25-те сессия палаталарның каттышкан хуралынга ажылын үргүлчүлээн.

(СЭТА).

УЛУС АЖЫЛ-АГЫЙЫН ЧОГУМЧАЛЫГ БОЛДУРАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ СОҢГААРЛАДЫП БОЛБАС ХЕМЧЕГЛЕР БОЛГАШ РЫНОК ЭКОНОМИКАЗЫНЧЕ ШИЛЧИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы

Экономиканы чогумчалыг болдурар болгаш рынокче шилчилге талазы-биле ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш ССРЭ-ниң чазааның киирип келген программаларының төлевилелдерин чугаалажып көргеш, база рынок харылзааларынче шилчиириниң дүргедедириниң чугулазын, ооң иштинде күрүнениң эргелеп-башкарылгазын өскертир, монополияны тургуспас, ажыл-агыйй харылзааларын быжыглаар, нийти-эвилел рыногунуң иштики структуразын тургузар, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы болгаш кадрларны чаа мергежилдерге өөредирин организастаар дээн чергелиг чугула айтырыгларны көрүп турарында дөмейлешкек чүүлдерни демдеглевишаан, ССР Эвилелиниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. ССРЭ-ниң Президентизиниң киирип келген программазының төлевилелинге, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киирип келген программазының төлевилелинге, ССРЭ-ниң Президентизи биле РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының даасканы-биле ажылдап кылган программаның төлевилелинге, а ол ышкаш оларны чугаалажып турган үеде кирген саналдарга үндезилээш, улус ажыл-агыйын чогумчалыг болдурарының болгаш рынок экономиказынче шилчилгениң чангыс аай программазын белетээрин чугула деп санаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чогуур комитеттери болгаш палаталарның доктаамал комиссияларының, программаларны ажылдап кылган кижилерниң, а ол ышкаш эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг областарның болгаш округтарның төлээлекчилериниң киржилгези-биле улус ажыл-агыйын чогумчалыг болдурарының болгаш рынок экономиказынче шилчилгениң чангыс аай программазын тургузарын доозар талазы-биле ажылды организастаарын ССРЭ-ниң Президентизинге сүмелээр.

2. Программаны тургузуп турар үеде экономиканы эгижидер хемчеглерниң улус утказынче болгаш оларны боттандырып чорудар хуусааларынче, хамаатыларның социал камгалалынче, өртек, валюта, үндүрүг болгаш эртем-техниктиг политикаже, чонну экономикага өөредиринче, бүгү социал талаларны, агроүлетпүр комплекизин, кол адырларны хөгжүдеринге чогуур байдалдарны тургузарынче, чуртта экологтуг байдалды чогумчудуп эгижидеринче, республикаларның болгаш тус-тус девискээрлерниң амгы байдалдарында дөңдеки эвес чүүлдерни барымдаалап көөрүнче, экономика талазынга ССР Эвилели биле Федерацияның чөвүлелиниң кежигүннериниң бот-боттарының аразында дугурушкан бүрүн эргелерин тодаргай аңгылап көрүүшкүннеринче онза кичээнгейни салыр.

3. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтериниң, автономнуг областарның болгаш округтарның улус депутаттарының Советтериниң киирген саналдарын болгаш түңнелдерин өөренип көрүп тургаш, экономиканы чогумчалыг болдурарының болгаш рынокче шилчилгениң чангыс аай программазының тодараттынган төлевилелин ССР Эвилелиниң Дээди Совединге чугаалажып көөрү-биле, 1990 чылдың октябрь 15-те киирер.

4. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алган хоойлуларын болгаш доктаалдарын барымдаалап база рынокче шилчилге талазы-биле программаларның ССРЭ-ниң Дээди Совединиң комитеттериниң болгаш палаталарның доктаамал комиссияларының деталлыг кол-кол чүүлдерин өөренип көрүп тургаш, 1991 чылдың планының болгаш бюджединиң төлевилелдерин ажылдап кылырын боттандырар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. ЛУКЬЯНОВ.

Москва, Кремль.
1990 чылдың сентябрь 24.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СОЛУННАРЫНЫҢ БОЛГАШ ЖУРНАЛДАРЫНЫҢ БАЗА УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ ЧЕР-ЧЕР СОВЕТТЕРИНИҢ СОЛУННАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалы

Россияның массалыг информация чепсектерин тургузар дугайында РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизиниң шиитпирин күүсетпишаан, РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

РСФСР-ниң Дээди Совединиң солуннарын болгаш журналдарын тургузар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң солуннарын болгаш журналдарын парлаарын 1990 чылдың октябрьдан эгелеп РСФСР-ниң Парлалга болгаш массалыг информация министерствозу-биле кады организастаарын РСФСР-ниң Дээди Совединиң массалыг информация чепсектериниң, хөй-нийти организацияларының болгаш хамаатыларның массалыг шимчээшкиннери-биле харылзаалар база хөй-нийтиниң санал-оналын өөренип көөр талазы-биле комитединге дагзыр.

2. «Советская Россия» солуннуң редакция коллегиязынга бүзүрел чок чорукту илергейлээр.

«Советская Россия» солунну РСФСР-ниң Дээди Совединге дамчыдып бээрин СЭКП ТК-га саналдаар.

«Советская Россия» солуннуң кол редакторунуң кандидатуразының талазы-биле саналды РСФСР-ниң Дээди Совединге бадыладыры-биле неделя дургузунда хуусаада киирерин РСФСР-ниң Дээди Совединиң массалыг информация чепсектери, хөй-нийти организациялары, хамаатыларның массалыг шимчээшкиннери-биле харылзаалар база хөй-нийтиниң санал-оналын өөренип көөр талазы-биле комитединге дагзыр.

3. Москвада партийжи парлалга черлериниң эт-херекселдерин, полиграфия баазазын хуваажыр талазы-биле комиссияны РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму тургузар болгаш оларны хөгжүдеринге киирген күрүне хөреңгилерин база чарыгдаттынган оруттаны эгидериниң эргежок чугулазын барымдаалап көөр.

4. Чер-черниң парлалга күчүлерин улус депутаттар Советтериниң өнчүзү кылдыр 1991 чылдың январь 1-ге чедир эгидип бээр дугайында айтырыгны РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының чер-чер Советтери шиитпирлээр.

5. Боттарының парлалга органнарын 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп боттуснайлаң парлаар дугайында айтырыгны РСФСР-де автономнуг республикаларның Дээди Советтери, автономнуг областарның болгаш округтарның улус депутаттарының Советтери, улус депутаттарының край, область, хоорай болгаш район Советтери шиитпирлээр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН

Москва,
РСФСР-ниң Советтер бажыңы
1990 чылдың сентябрь 22.

РСФСР-ДЕН ДАШКААР ЧЕРЛЕРГЕ НАЦИОНАЛДАР АРАЗЫНЫҢ ЧӨРҮЛДЭЭЛЕРИН ШИИТПИРЛЭЭРИНГЕ РСФСР-НИҢ ХАМААТЫЛАРЫНЫҢ КИРЖИЛГЕЗИНИҢ ДУГАЙЫНДА

РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалы

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглериниң, ол ышкаш ССРЭ-ниң КАН шериглериниң хүрээлеңинге хуусаалыг шериг албанынга келдирткен РСФСР-ниң хамаатылары ССРЭ-ни камгалаар талазы-биле шериг албаны хүлээлгелерин күүседири-биле чергелештир эвилелдешкен республикаларда тыптып келген националдар аразының чөрүлдээлерин шиитпирлээр талазы-биле хемчеглерге ССРЭ-ниң чазааның шиитпирин ёзугаар киржип турар чорук РСФСР-ниң Конституциязының 29 чүүлүнге чөрүшкек болуп турар. РСФСР-ниң иштики херектер органнарының анаа болгаш начальник составының кижилерин ол чөрүлдээлерни шиитпирлээринге база киириштирип турар.

РСФСР-ден дашкаар черлерде националдар аразының чөрүлдээлерин шиитпирлээринге киржир кылдыр РСФСР-ниң хамаатыларын чорудуп турары таарышпас дээрзин барымдаалавышаан, РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Шериг албанынга келдирткен РСФСР-ниң хамаатыларын РСФСР-ден дашкаар черлерде националдар аразының чөрүлдээлерин шиитпирлээринге болгаш РСФСР-ниң Конституциязының 29 чүүлүнде кордунмаан өске-даа сорулгаларны күүсединге киржир кылдыр чорударын болдурбас деп санаар.

2. Националдар аразының чөрүлдээлериниң болгаш өске-даа онзагай бодуушкуннарның районнарынга корум-чурумну деткиириңге республикалар аразының тускай кезектерин дугурушкан хуусаада тургузар дугайында шиитпирни эвилелдешкен республикаларның бүгү Дээди Советтери-биле кады хүлээп алырын ССРЭ-ниң Дээди Совединге сүмелээр. Айыттынган кезектерни тургузарының чугула керээ үндезилээш, боттанган турар ужурлуг.

Чөрүлдээлер үнген районнарда ССРЭ-ниң иштики шериглерин болгаш Чепсектиг Күштерин республикалар аразының тускай кезектери-биле солуурунуң хуусааларын болгаш чурумун тодаргайлаар.

Эвилелдешкен өске республикаларның девискээрлеринге националдар аразының чөрүлдээлерин шиитпирлээринге шериг күжүн сонуургалдыг талаларының парламентилериниң аразынга чүгле керээ негелделериниң ёзугаар ажыглап болур деп санаар, а күштү канчаар ажыглаарын республикаларның Дээди Советтериниң тускай тургускан парламент комиссияларының доктаамал контролюнуң адаанга тургустунган турар ужурлуг.

3. РСФСР-ден дашкаар черлерге националдар аразының чөрүлдээлерин шиитпирлээринге киржир кылдыр РСФСР-ниң иштики херектер органнарының болгаш РСФСР-ниң ИХМ-ниң өөредилге черлериниң анаа болгаш начальник составының кижилерин чорударын хоруур.

4. 1990 чылдың ноябрь 1-ге чедир шиитпир хүлээп алдынмас таварылгада ССРЭ-ниң ИХМ-ниң иштики шериглеринге РСФСР-ниң хамаатыларын келдирери болгаш националдар аразының чөрүлдээлерин шиитпирлээринге киржип турар ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң шериг кезектеринге албан эрттирер кылдыр РСФСР-ниң хамаатыларын чорударын соксадыр эргени РСФСР-ниң Дээди Соведи бодунга магадылап ап турарын ССРЭ-ниң Дээди Совединге дыңнадыр.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. ЕЛЬЦИН.

Москва, РСФСР-ниң Советтер бажыңы
1990 чылдың сентябрь 21.

Партийжи амыдырал: отчёттар болгаш соңгулдалар

ПАРТИЯ РАЙКОМУН ЧҮҮ ДЭЭШ ШҮГҮМЧҮЛЭЭНИЛ

Районнуң XXXI отчёт-соңгулда конференциязында партия райкомунуң ажылының отчёттуг илеткели болгаш районнуң партия организациязының чорудулгаларының дугайында илеткел кылган партия райкомунуң бирги секретары В. Д. Монгуш партийжи организастыг, идеологтуг, организастыг ажылдарны [illegible], социал-экономиктиг хөгжүлдени дүргедедир дээш районнуң партия организациязының ап чорууру турар хемчеглеринге доктааган. Бирги ээлчегде партия райкомунуң ажыл-чорудулгазын эде тургузар, чаартыр дээш чаа аргаларны ажыглап, [illegible] практиказын эде көрген, пленумнарга, хуралдарга чугаалажыр айтырыгларның санын ийи катап кызырылган, партия эге организацияларынче чорудар доктаалдарының, саналдарның санын эвээжээн. Партия эге организацияларынче, күш-ажылчы коллективтерже сагышты салып, политиктиг [illegible] комплекстиг [illegible] кылып турар. Илеткелчи районнуң партия организациязының, Советтерниң, ажыл-агый органнарының, хөй-нийти организацияларының ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг анализти берген, четпестерни ажыт-чажыт чогу-биле чугаалаан, эде тургузуушкуннуң негелделеринге дүүштүр ажылдавайн келген удуртукчуларның, коммунистерниң адын адап, чоптуу-биле шүгүмчүлээн. Оон-биле чергелештир партия ажылын моон соңгаар СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр канчаар эде тургузарының, чаартырының аргаларын, хевирлерин тодаргай чугаалаан.

Конференцияга санал берген делегаттар партия райкомунуң отчёттуг үеде чорудулган ажыл-чорудулгазынга бүгү талалыг анализти берип, чүнү чедир кылбааның доктааган. Сөс алган эштерниң хөй нуруузу партия эге организацияларының ажылын партия райкому канчаар удуртуп турарының дугайында [illegible]. Илеткелчи партия райкомунуң [illegible] ажылдакчыларын эге организацияларга [illegible] турарын чугаалаан. Ындыг-даа болза херек кырында ындыг эвес болган. Санал берген эштер [illegible] партия эге организацияларын партия райкому четпес удуртуп, чогуур практиктиг дузаны чедирбейн турарын чоптуу-биле шүгүмчүлээн.

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң партком секретары Ө. А. Сат санал бергеш, партия эге организацияларының, коммунистерниң башкарыкчы ролюн көдүрер дугайында чугаа биске ховар болуп келген, чогуур кичээнгейни ажыл-агый айтырыгларын шиитпирлээринче угландырып келген. Оон уламындан сөөлгү үеде партияның, коммунистерниң ат-алдары, ролю кудулааның ол чугаалаан. «Чыраа-Бажы» совхозтан делегат О. Ч. Ондар, Тере-Хая школазының директору Н. Б. Сат олар саналга партия райкомунуң бюро кежигүннери, ажылдакчылары партия эге организацияларынга практиктиг дуза көргүспейн келгенин, райкомнуң хүлээп алган доктаалдары чүнүң шиитпирлээни эге организацияларга четпейн турарын шүгүмчүлээн. Оон ыңай партия эге организацияларының секретарьларынга төлептиг коммунистерни шилип албайн турарын айыткан. Райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальниги В. П. Пирлей чүве чугаалааш, илеткелчи партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазынга ханы, бүгү талалыг анализти берип шыдаваанын демдеглээн. Районнуң партия организациязының ажылы сегиревин, харын-даа чылдан чылче кудулап орар, оон чылдагааннары тодаргай илереттинмээн. Ынчангаш партия райкомунуң ролюнуң кудулап оралын ол айыткан.

Партия райкомунуң секретарьлары, килдис эргелекчилери [illegible] партия райкомунга кирер [illegible] тарлары, [illegible] бүдүрүлгелерге, [illegible] ларга, совхозтарга [illegible] актив-биле ужуражып [illegible] туй баар. Ылангыя [illegible] тараачыннарның, интеллигенцияның амыдыралын, [illegible] партия райкомунуң ажылдакчылары [illegible] лекцияларны [illegible] номчуп келген. Райкүүскомнуң [illegible] делегат А. Д. Монгуш санал бергеш, партия райкомунуң секретарьларын (В. Д. Монгуш, И. Ф. Монгуш, В. Н. Ярмолин) [illegible] органнарынче [illegible] турарын шүгүмчүлээн. Оон уламындан ында ажылдакчылар [illegible] кижилерниң амыдыралының байдалын эки билип албаан болуп турар. Район төвүнде сан-хоо [illegible] килдизиниң чамдык ажылдакчылары безин ол дарганарны танывас болганын элдепсиниң чугаалаан. «Большевик» совхозтан делегат Ө. Б. Ондар партия райкомунуң идеология килдизи четпес ажылдап турарын чугаалаан. Районнуң дарганары лекциялар номчувайн, беседалар эрттирбейн турар. Республикага, чуртка болган болуушкуннарны солуннардан номчуп, телевидениеден көрүп алыр-дыр бис. Партия райкомунуң ажылдакчылары болгаш өске-даа удуртукчулар ол дугайында бистерге чугаалап, тайылбырлап бербейн келген, ынчангаш амыдыралдан, болуушкуннардан хожудап турар-дыр бис,

Ажылчы чоннуң амыдыралының деңнелин бедидери, оларның негелделеринге, херегледеринге дыңнангыр болуру, амыдырал хандыгылгазын экижидери партияның чугула сорулгаларының бирээзи. Ындыг турганда бо чугула херекче партия райкому, чамдык партия эге организациялары кичээнгейни салбайн келгенин делегаттар санап чугаалаан. «Чыраа-Бажы» совхозтан делегат С. Д. Ховалыг саналынга Хорум-Даг суурнуң чурттакчыларын аъш-чем, үлетпүр бараалгалары-биле хандырары [illegible] шору урелгенден кырган, [illegible] турарын айыткан. Районнуң кой эмнелгезинден делегат Х. С. Саая сөс алгаш, 1965 чылдан бээр партийның конференцияларынга болгаш өске-даа хуралдарга олурувуз келгеш, кижиниң чаагай чоруу, кадык дээш чогуур сагыш салыр дугайында хөй чугаалар болуп келгенин айыткаш, бо талазы-биле үндүрүп алган доктаал-шиитпирлер [illegible] күүседилбейн турарын чугаалаан. Оон чижээнге Чадааның район эмнелгезин киирген. Эмнелге бажыңы бичелээн, кадрлар чедишпес, эмчилерниң ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче сагыш салбайн келген. Кижилерниң кадыын камгалаарынче кол дээш хоорай Советтери сагыш салбайн турар.

Кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселди партия, Совет, ажыл-агый, административтиг органнар хүн бүрү чорудуп келген, ындыг-даа болза оон дээштиг чавыс болуп турарын конференцияга демдеглээн. Оон чылдагааны болза коммунистер, ада-иелер, ажыл чоктар, шииттирип чораан нар, аныяктар, шеригден халажып келгеннер, школа дооскаңнар, назы четпестер, чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле ажылдың кошкаандан болуп турарын конференцияга илеткелчи болгаш санал бергеннер айыткаш, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселди күштелдирериниң хемчеглерин күүседир дээш партия райкому шудургу ажылдаарын чугула кылга көрген.

СЭКП ТК-ның кежигүнү, РСФСР-ниң КП-ның Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияның ажылынга киржип, [illegible] чүве чугаалаан. Партияның, коммунистерниң ат-алдарын, башкарыкчы ролюн көдүрериниче, партия ажылының стилин, арга-методтарын сайзыраңгайжыдарынче, ажылчы чоннуң бүгү кезектери-биле харылзаазын быжыглаарынче, оларның эрге-хоойлу дээш демиселди күштелдирериниче конференцияның киржикчилерин ол кыйгырган. Советтер, профэвилел, комсомол болгаш өске-даа хөй-нийти организациялар-биле бир демниг ажылдаарының чугулазын айыткан. Националдар аразында харылзааларны быжыглаары, сайзыраңгайжыдары амгы үеде эң чугула айтырыгның бирээзи болуп турар, ону чогумчалыг шиитпирлээр дээш, республика комитеди кандыг хемчеглерни ап турарынга оратор доктааган. Тываның улуг ажыл-агыйын рынок экономиказынче удавас шилчидер, аңаа белеткелдиң чоруп турарын, моон соңгаар канчаар ажылдаарывысты база республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң айтырыгларын ол чугаалаан.

Конференция партия райкомунуң, районнуң партия организациязының контроль комиссиязының чаа составтарын, республика конференциязынче делегаттарны соңгаан. Партия райкомунуң бир секретарын чажыт бадылаашкын-биле соңгуурунуң даңзызынга «Тыва» совхозтуң директору Д. Б. Кара-Сал биле партия райкомунуң бирги секретары турган В. Д. Монгушту киирген. Бадылаашкынның түңнелинде кайызы-даа соңгуттаан. Партия райкомунуң бирги секретарын, секретарын конференцияның ийиги үе-чадазында соңгуурун шиитпирлээн. Партия райкомунуң ийиги секретарынга Н. Ф. Монгуш [illegible] соңгуткан. Районнуң партия организациязының контроль комиссиязының даргазынга К. Б. Сеглеңмейни соңгаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТА: Иван Васильевич Цымбаленко машиналарның моторларын септээр ажылга ужен ажыг чыл болган. Коммунал ажыл-агыйының АТБ-зинде ол ам-даа ажылдавышаан. Бодунуң мергежилинге аныяктарны база өөредип, моторларны септээринге дузалаштырып турар. Оон ажылы — бүдүрүлгениң планныг даалгаларын күүседиринге улуг идиглиг болуп келген. Хоочун ажылчынның кызымак ажыл-ижин үнелеп, [illegible] мактал бижиктерин, өртектиг белектерин хөй удаа тывыскан. Бо хүннерде ол сес айларның чарыжының тиилекчилериниң бирээзинге санаткан.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Партия ажылынга

хамаарыштыр бодалдар

ЧАА ҮЕ-ЧАДАНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

СЭКП-ниң иштики харылзааларын ханызы-биле демократчыдарынга база бир кол черин партияның контроль ажыл-чорудулгазы ээлээр. Партия комитеттери-биле чаңгыс аай боттускайлаң контроль органын тургузар дээн хөй чыл иштинде боттанмаан күзээшкиннер амыдыралга боттаныпп, партия Устав ёзугаар хоойлужуткан дуруму-даа болган.

Партияның төп болгаш чер-черлерде органнарының контроль комиссиялары бот-башкарылга-биле, СЭКП-ниң Уставынга болгаш контроль комиссиязының дуруму-биле ажыл-чорудулгазын удуртулга болдургаш, ажылдаарын чурумчуткан. Контроль комиссиязы партийжи хуралдарының чаңгыс аай эвин быжыглап, партия эге организацияларының тускайлаң чоруун хандырарынга улуг идиин бээрин көрүп турар.

Бо үеге чедир партия Барыын-Хемчик райкомунуң чанында партийжи контроль комиссиязы ол-ла комитеттиң тургускан органы болуп, аңаа ажыл-чорудулгазынын утланыышкынын башкартып, чүгле берген даалгаларны күүседип, коммунистерниң хуу херектерин сайгарарынга киржип, партийжи хемчеглер онаарынга бот-идепкейин илередип келгениң ажы-биле миннир апаар. Кылган ажыл-херектеринге ханы анализти бээри болдуннмайн келген, чүгле партия комитединиң бюрозу түңнел сөстүг, эргелиг турган. Ынчангаш контроль органының принципиалдыг, дээштиг, шынныг түңнелдер үндүрери болдуннмас турганы тавыылга эвес. Коммунистерниң хөй кезин партийжи контроль комиссиязын хемчег онаар орган кылдыр билип чорааныныи чылдагааны-даа ында.

СЭКП-ниң XXVIII съездизинге хүлээп алган Устав ёзугаар моон мурнунда турган ревизия комиссиязы-биле партийжи контроль комиссиязының хүлээлгелерин эде көргеш, чаңгыс аай контроль комиссиязын тургускан. Контроль комиссиязын районнуң партия конференциязынга соңгуур болгаш ол аңаа отчёттуг болур. Конференцияга дурумну бадылаар болгаш аңаа дүүштүр бот-тускайлаң ажылдаар. Контроль комиссиязы партияның удуртур органнарының шиитпирлериниң күүселдезин хайгааралга алыр. Коммунистерниң партийжи сагылга-чурумну болгаш моральдыг нормаларын сагып турары-биле холбашкан айтырыгларны шиитпирлээр, партия кежигүннериниң ат-алдарын болгаш төлеп-мөзүзүн камгалаар. Шүгүмчүлел кызар чорукка болгаш эрге-чагырга ажыглаар чоруктарга буруулуг кижилерге хамаарыштыр харылзалганы онаар, партия бюджединиң күүселдезин болгаш партияның албан черлериниң дурумунге таарыштыр өске-даа ажылдарны контроль комиссиязы чорудар. Партияның контроль комиссиязы эге организациялар-биле сырый харылзааны тудуп, ажык-чарлыг чорукту калбартып, партийжи ажыл-ишке демократчылганы чедип алыр дээш коммунистерниң идепкейинге даянып алгаш, ажылдаар апаар.

Достей-оол МОНГУШ.
Партияның Барыын-Хемчик райкомунуң чанында партийжи комиссия даргазы.

МАКЕЕВКА. (Донецк облазы). Киров аттыг металлургия комбинадында профэвилел комитеди боттарының ажылдакчыларында хандырылгазында чедимес өг-бүлелерни, ол ышкаш дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарын боттарының хайгааралында алган. «Буяныгларның» тускай постузун тургускан. Оларның кежигүннери заводчуларның материалдыг байдалының талазы-биле картаны тургузуп алган. Профэвилел комитеди тускай акша-хөреңгини ангылап тургускан, металлургтар боттарының эштеринге акша-хөреңгини тускайлап берип турар. Бирги ээлчегде чугула херегледелниң бараалганары: соодукчулар, хеп чуур, дааранып машиналар, пылесостар болгаш өске-даа бараалганар-биле хандырып турар. Оларның чурттап турар бажыңнарынга септелгени халас кылып бээр. Чүс ажыг өг-бүлелер комбинаттың шак ындыг чиңгелделиг хандырылгазын ажыглап турар. Амгы үеде Донбасстың өске-даа бүдүрүлгелери боттарының ажыл-ишчилериниң социал байдалын камгалаарының шак ындыг программаларын хүлээп ап турар.

МОСКВА. ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилели болгаш литература фондузу Чөөн Казахстан облазынга бо чылдың чайынында болган чер шимчээшкининиң айыыл-халавындан кагыдааннарга 150 муң рубльди тускайлап берген. Чогаалчылар чуртунуң бүгү хамаатыларынга ада-чурттугларынга айыыл-халапты узуткаары-биле акы-дуңмазын дузазын көргүзери-биле кыйгырыгны угландырган.

ЖУКОВО. (Калуга облазы). «Тиилелге» совхоз ийи квартиралыг дөрт коттеджини тудар. Оон чамдыктарын бо чылдың дүжүт ажаалдазынга эң-не бедик көргүзүглерни чедип алганнарга бээр. Бо чылдың дүжүт ажаалдазының үезинде совхозтуң администрациязы биле профэвилел комитеди шак ындыг керээни чарып алган. Сөөлгү чылдарда совхоз дөртен хире чаагайжыттынган квартираларны туткан, ам оңгу тудуп турар. Төпте садыг төвүн, чунар-бажың болгаш эштир бассейн туттунуп турар. 90 олуттуг уруглар садиги удавас ажыглалга кирер. Хуузунда боттарынга чурттаар бажыңнары тудуп алыр дээн күзелдиглерге совхоз таарымчалыг бүгү байдалдарны тургузуп, тудуг материалдарын садып, автотранспорт-биле дузалап турар.

(СЭТА).

БИСТИҢ КИРЖИЛГЕВИС

● Байлаавыс — малывыс ●

Мөңгүн-Тайганың чонунуң кол-ла байлаа, херээтизи — мал. Малывыс өзүп турар. Ниитиниң база чоннуң хуузунда малы-биле катай 130 муң. Олар кадыр-берт, хая-даштыг делгемнерде чүзүн-баазын болу берген оъттап чорда, [illegible]

Чыл санында [illegible] 72 тонна дүүт, 1020 тонна эътти, эвээш эвес саржагны, сүттү, алгы-кештү дужаап турар чон бис. Чылда-ла малдың 20—25 муң чаш төлү немежир. Малчыннарывыс база-ла өске районнарда дег, [illegible]

Чыл санында [illegible] 3500—4000 тонна сигенни, [illegible]

[illegible] тус организациялардан төлээлерни сакманчылар кылдыр аъттарары чаңчыл апарган. Кыштаглаашкынга, чазаглаашкынга хамаарышкан белеткел, кыргылдаага [illegible], коллективтерни, агитбригадаларны малчыннарга бижыглаары база-ла шуут чаңчылывыс, хүлээлгевис апарган. Малчыннарга дузалашкаш, аът, сүт кайыл дег чарбыттынарга, арын-нүүрге шуут таарышпас. Ынчангаш кажаа коптарар, хой кыргыыр, чаш малды ыдып, тудар, сигеннээр-дир бис.

Мөңгүн-Тайганың онзагай байдалдарында малга чедир санныг чем баазазын белеткеп алыры [illegible] Бо чылын район 3500 тонна сигенни белеткээр планныг. Оон чүгле 12 хуузун бодувустан белеткеп ап болур аргалыг бис. Ак-Чыраада кувааңдалыг черивис бар харын. Ол эвээш. Мурнунда чылдарда Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Сүт-Хөл, Улуг-Хем районнарының девискээрлеринден дугуржулга ёзугаар сигенне ап турдувус. Ынчангаш оларның удуртукчуларынга, ажыл-агыйларга өөрүп четтиргенивисти илередип турар бис. Бо чылын ук районнарга каап-хавыын болганындан сигеннээр чер ап шыдавадывыс. Ынчангаш улам бергедедивис. Ам канчаар боор, ындыг-дыр дээш хол куруг олурар эвес, ажылдап-ла тур бис. Амгы темпти биле алырга, мөңгүн-тайгажылар мал чеми — сиген белеткээр талазы-биле республикада бирги черде чоруп турар. Ол өөрүнчүг.

Мурнукузу дег, хамык-ла албан черлеринде, организацияларда сиген кезериниң талазы-биле даалгаларны берип каан. Олар ажылдап тур. Амгы үеде Ак-Чыраа — Мөңгүн-Тайганың сиген белеткээр кол төвү ол апарган. Совхозтарның механизастаттынган бригадаларының соон дарый ынаар шефчилер аъттанышкан. Эң ылангыя районнуң, харылзаа бедлириниң, культура килдизиниң, эмнелгениң, коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң коллективтери эң-не идепкейлиг киржип турар.

Мугур-Аксындан Ак-Чыраага чедир оруу ырак, берге, барып-ла 310 километр. Ол хире ырак болза-даа, түс-түс коллективтер ынаар барып, чажам диневейн киржип, даалгаларын күүседип турар. Бистиң партия райкомунуң коллективи бо ажылга база чылдың-на кирипкен.

Ырак черже барып сигеннээри берге болгаш шууттуг. Эң ылангыя дыка улуг белеткел херек. Кадыр, адыыр, маска, доңу, шалыышты эмгелеп белеткээр. Кедер хевн, хүнезини, аяк-сава, шуглак дээш, чүүлдер-ле хөй. Оон ангыда шефчилер солчур. Бо удаа-да бир каш кижи баштай барган өөрүвүстү солуур ужурга таварышкан бис. Мугур-Аксындан дүъш үезинде үнген болгаш, Өвүрнүң Ак-Чыраага ара хонар ужурга таварышкан бис. Оон эртенинде 9 шак үезинде өөрүвүске келдивис. Оларга турлаг бетинге ужураштывыс. Чанар дээш чоруп орлар, ынчалза-даа машиназы малгашта дүшкен. 18 тонналы белеткеп каанңар болду. Ам-даа 22 тонна арткан. Бистиң коллектив «Мөген-Бүрен» совхозка дузалажыр улус бис. Ынчангаш оларның механизастаттынган бригадазы-биле кады ажылдаар. Одагга кээривиске, директор В. Саая база келген, улузу-биле чугаалажып-ла турганы ол боор, механизаторлар ажылдаары-биле чаа-ла чоруп турлар. Кымнарыл ол? Бригадир Олег Монгуш, кезикчилер Иргит Шыдыраа, Дмитрий Доржу, Орес-оол Салчак, Виктор Кара-Сал, грабльде Бойкал Адыгны, чудурукчулер Орлан Конгаржал, Артур Иргит, Ш. Балды, суг сөөртүр автомашинала Орлан Шыдыраа. Машина-техниказы эки ажылдап турар. Чурттаар чериниң байдалы, аъш-чеми-даа ажырбас. «Ак-Чыраа» совхоз мөген-бүренчилерге немей шөлдү база берген. Берге үеде бот-бодун бодаар, дузалажыр — ол-ла болгай харын.

Ажылдаар дээш келгенде ажылдаар. Шуудап кирипкен бис. Эжим хөглүг, баштак кижи. Биче-оолович дээр. Ындыг кижи-биле ажылдың бергези, хүн батканы-даа билдинмес. Кежээ 9 шакка чедир ажылдап турдувус. 40 тонна сиген Мөген-Бүрениң 8 малчынынга четчир. Шоолуг сиген херегвевес, ажырбас, чер оъттаар малдыг улус бис. Өөрүвүс катап келгинже, шырбайып-ла тур бис. Чаъс-даа чагбады. Эки-ле болду. Дөрт хүн ажылдап кээривиске, өөрүвүс чедип келди. Ам күш немешкен. Иелээ 6 тонна ажыг сигенниң кезип каапкан болдувус. Совхоз улузу бөлер, пресстээр болгай. Өөрүүрүвүс аажок. Келген өөрүвүс-биле кады 9 хүн ажылдап келдивис. Пресстээн сиген 40 тонна 50 килограмм болган. Планны ажырдывыс. Райкомдан машинавыс чедип келген. Одаавыс чанында 2 сараат белен. Совхозувуска дужааш, чанып кан бис.

Орта ажылдап турган «Мөген-Бүрениң» Иргит Шыдырааны, оон өөрүн аажок-ла магададым. Шыдаар механизаторлар чорду. Аныяктар. Шыдыраа мацаа. Ак-Чыраага 1981 чылда-ла сигеннеп турган кижи. Оон бээр-ле ону таныыр мен. Ниитиниң херээ дээш уйгу-чыдым билбес, сеткизи чымчак, дыңнангыр. Дузааргак. Туттуп мөге, хүреш маргылдаазынга бо-ла киржир кижи. Механизаторлар ам-даа ажылдавышаан.

Маспый-оол ОНДАР.

БОДАНЫЫЛЫҢАР, ӨӨРҮМ

Найысылал Кызылдың «Найырал» кинотеатрының чанында пиво садар чер кылып кааны чүү деп бодаар силер? Эки, чурумнуг чүве болза ында багай чүү деп. Ынчалза-даа алгы-кышкы-биле үнмерлешкен турарывыс чаржынчыг-ла чорду. Ында ээлчег бажынче чүткээн аныяк оолдарны көөрге безин көрүш чок.

Тывалар хоп-кочута кирип турда, чоп ковчуг боданмас чүве ийик. Хөй бөлүк иижилерни орус эштер чурукка тырттырып ап-даа турар чорду. Та каяа үндүрүп, багывыс үнер. Аныяк оолдар, бисти чонувус чагып, сургап-ла турар-дыр, черле боданып көрээлиңер.

Кадыргы КЫРГЫС.

НАЙЫРАЛДЫ БЫЖЫГЛААР

Тыва дугайында [illegible] радио, телевидениеден [illegible]

[illegible] рынче мүгүлдүг халдаашкын [illegible]

Ажыыр-тывыш ажыл-агыйында чеди чыл ажылдап тур мен. [illegible]

[illegible] Шагаан-Арыг [illegible] Тыва дугайында [illegible]

[illegible] Орус чурттакчылар чаңгыс бо чылын Саян артынче көжүп турар эвес, оон мурнунда-даа аай дедир артыжып турган болгай. [illegible] Шагаан-Арыгны [illegible] Автомашина, [illegible] бараалгалар [illegible] Чаданың СЭКП райкомунуң болгаш райкүүскомнуң бажыңының баарынга болган митинг соонда Илья Хисматуллин [illegible] тываларны [illegible] деп чугаалап турду.

Оон оорун дорамчылал кылдыр хүлээп алган мен. Владимир Неверживший тывалар орустарны үндүр ойладып алгаш, техника, электри чырыы, кывар-чаар материалдар чок артар, орустар чокка чурттап шыдавас деп турду. Шын харын [illegible] алгаш кандыг-даа [illegible] чурттаары берге. [illegible] тывалар кайын [illegible] хол даяң улус деп, [illegible] хем-суглары, [illegible] кажымал байлаа [illegible] муң ажыг тываларның [illegible] өске кижилер [illegible] амыдырал-чуртталга хандырып шыдаар. Чүгле чугаа ол дугайында эвес, найыралдыг чуртталга дугайында чүве-дир ийин.

Улуг-Хем районнуң Демир-Сүг аксынга паром башкарыкчызы С. В. Тверднаков биле бир тыва оол чаңгыс хүн сугга дужуп өлген. Тыва оол дугайында кандыг-даа чугаа болбаан, а ол дагаар арагалаар паромщикте тывалар буруулуг халдаашкын-ыылын, мөөңүнга даш баглааш, сугже киир октапкан деп турду. Ол чугааны Кызылда ажыыр-тывыш ажыл-агыйы черинин штаттыг аңчызы Николай Крыцин чардап үндүрген чүве. Шагаан-Арыгга келгеш, милиция начальниги Валерий Хомутовка кирдим. Крыциниң ол чугаазы хоп-меге болду. Нациялар аразынга дужуурлүг байдал тургузарынга суулдурут. Крыцин ышкаш кижилерниң хемчээш база алыр болза [illegible] чалып турар болду аан.

Орус чоннуң ачызын көрген бис, ону бедии-биле үнелээр бис. Ынчалза-даа орус ышы, орус хову, орус арга, орус хадын дээш-ле хамыкта чүве орустуу дээш тоолурзаан херек чок боор. Шынаа-даа дээрге, чижээ, хөвүнү кижи бүдүрүп алыр эвес. Орустай албас тыва кижиниң чуртунга ажылга тургустуннары чүге бергедей бээр чүвел? Эки ажылдыг, эки тургустуккан, эки бажыңнары, үүн продукцияны, хевар бараалгаларны бир-ле дугаарында орус кижилер мурнап алыры чажыт эвес. Бо талазы-биле дужуурлүг айтырыглар тургустуннуп кээп-дир меңу чолтуг кылдыр шиитпирлеп чогуур деп бодаар мен.

Нациялары өөрү эки, мөөңүг багай деп турбайн, кымга-даа болза дең-деңни кижиниң чурттаар болза эки. Акы-дуңма найыралдыг быжыглаар дизе, хоочун калаларынганнар ышкаш, чурт иштинге нүгүл тарадып турбайн, аай-дедир кожуп турган херек чок боор. Кижилер чүгле эки, багы-биле дээрден башка, нация, аймак талазы-биле ылгашпас ужурлуг.

Ачамның улуг хазынын кадайы кыргыя авам орус кижи. Анатолий Петрович дээр орус акым, Сергей Петрович, Наталья Петровна дээр орус дуңмаларым-даа бар. Ачам Түлүш Шойдуң Самбуевич 1930 чылда Эжим аксынга Сталин аттыг колхоз тургустунарга, 50-60 тевеңни салган. Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң оон тугталган тевелери ам 500-600 баш четкен. Ала-чурттуң Улуг девиинге маңнаар дааңгы кирип чораан. Ол дээрге танкист Түлүш Шойдуң, кавалерист Түлүш Базыр, пулеметчу Донгур-Кызыл Ховалыг олар-дыр.

Ынчангаш бистиң ада-өгбелеривис бисче аас-кежикти ажыг дери-биле, ииг ханы-биле чаалап берген-дир. Кайы-кайывысты-даа ылгап көрүп турбайн, ам-найыралдыг чурттап көрээлиңер, хөй нациялыг аймак чоным.

Толчуи-оол ШОЙДУН.
Улуг-Хем район.

Кулинария кылыгларының магазини амданныг чемнерниң чаагай чыды-биле чытталып тур. Торттарны быжыргаш, экеп делгеплер. Оон өске-даа аъш-чемнерни алынсаан улус чыглып келди.

Кулинарияның амданныг далганнарын быжырар кыстарның бригадири Любовь Ивановна Шербинина калбак торттарын садыгже база-ла кииирип бар чор.

Кызыл хоорайның төвүнде бо кондитер цеги шагдан тура-ла ажылдаан деп болур. Балык эъдин, котлеттерин быжыргаш, делгептер болгайлар.

Хүнде чеди кижи ажылдаар. Үжен муң рубльдиң чемин салып саарарлар. Хоочун садыгжы Раиса Константиновна Канзычакова баштаан садыгжыларның шалыпкынын, ажылынга чаңчыкканын үнелээр апаар.

ЧУРУКТА: Аелана Намчый ажыл үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Инвалидтер ниитилели: ооң айтырыглары болгаш сорулгалары

НИИТИЛЕЛДЕН ХООРУК БОЛБАЗЫН ДЭЭШ

Кым-даа, кандыг-даа кижи бойдустуң хай-халавындан болгаш аарыг-аржыктан база ол ышкаш өске-даа таварылгалардан камгалаттынмаан дээр болзумза, чазыг болбас боор. Кандыг-бир човулаңның уржун кижилер бертик-межел болуп, күш-ажыл кылыр аргазын чидиргенде, оларның эргелерин, херектелдерин камгалап чедип келир организация бар. Ындыг организация 1988 чылда РСФСР-ниң Конституциязының 49 чүүлүнге үндезилеттинип тургустунган. Бүгү-эвилелдиң инвалидтер ниитилелиниң дугайында чугаалап турарым бо.

Ниитилел тургустунуп келирге-ле, инвалидтерниң амыдыралы дол-дораан сегиин бербес-ле болгай. Ол дээш ажылдаар, туржур, хүлээп алган программаны херек кырынга боттандырар дээш демисежир апаар.

Чамдык республикаларда инвалидтер ниитилелдери ажылын шуудадып, дээштиг хемчеглерни ап эгелей бергеннер. Ниитилелдер боттарының солуннарын үндүрүп эгелээннер. Башкирияда «Вестник инвалида», Марий АССР-де «Инвалид» солуннар айда бир катап үнүп турар. Солуннарын инвалидтерге ажык-дузазы аажок улуг.

А бистиң республикада кандыг ажылдар кылдынгаан? Тыва АССР-де ниитилел-биле 7 муң ажыг бирги, ийиги, үшкү бөлүктүң инвалидтери бар. Бо сан-чурагай өзүп-даа, бадып-даа турар, ынчангаш тодаргай эвес.

Бистиң республиканың районнарында инвалидтер ниитилелдери тургустунган-даа бол, оларның ажылынче удуртукчу даргалар улуг-хуузун кириштирбейн турары кончуг хомудалдыг. Шак мындыг чемелелди Мөңгүн-Тайга, Кызыл, Өвүр районнарның удуртукчуларынга хамаарыштырып болур. Боттары каң кадык болгаш инвалид кижиниң сагыш-сыгыралын, бергелерин билбес боор база чадавас.

Инвалидтер ниитилелинге кузээн-не инвалид кижи кирип болур. Ниитилел бодунуң нежигүннериниң эрге-ажыы дээш арга-шинээзин долузу-биле ажыглап турар. Аъш-чем барааннарындан аңгыда, бүдүрүлге барааннарын, даараныр машиналарны, соодукчуларны, мал чемин дээш, оон-даа өске амыдыралга ажыглаар чүүлдерни нежигүннер ниитилелдиң дузазы-биле садып ап турарлар. Ол талазы-биле тускай фонд бар. Бо чылдан эгелеп, рынок фондузунче кээп турар автомашиналарның 10 хуузун инвалидтерге сайгарарын өөренип көрүп турар.

Инвалидтер ниитилелдериниң база бир кол сорулгазы — район бүрүзүнге тускайлаттынган цех азы кооперативтерни организастаары. Шак мындыг хемчеглер инвалидтерни күш-ажылга хаара тудар болгаш ол кижилерниң бодун, ыяап-ла, ниитилелге ажыктыг кижилер бис деп медерээринге идиг бээр. Бо талазы-биле Бии-Хем районда инвалидтерниң кооперативи эки түңнелдерлиг ажылдап эгелээн.

Инвалидтерниң тускайлаттынган цехтерин район бүрүзүнге ажыдып ап болурунуң аргалары бар. Ол бүдүрүлге черинге-даа, инвалидтерниң боттарынга-даа ажыктыг. Бүдүрүлгеде ажылдап турар инвалидтер ниити ажылчыннар санынче кирбес, ол цех долузу-биле кирүне үндүрүүйлен база ол ышкаш бүдүрген продукцияның ниити ортузун хуулап казыыр чоруктан хосталыр. Ынчап кээрге, ол камнаттынган акша бүдүрүлгениң бодунуң агар санынче кирер апаар. А оон-биле бүдүрүлгеде ажылдап турар кижилерниң социал байдалының экижидиишкиниң чедип ап болур. Чазактың киирген чиигелделеринге дайнып алгаш, районнарда чаа тургустунган ниитилелдерниң баштаар черлери бүдүрүлгелер-биле дугуржулгаларны кылып, чогаадыкчы болгаш диди-биле ажылдаары күзенчиг.

Инвалидтерниң тускайлаттынган цехтеринге баштайгы 2 чылда 70 хуу кем кадык кижилер ажылдаар, а сөөлүнде инвалидтерниң-даа, анаа кадык кижилерниң-даа саны дең болур ужурлуг. Черин азы кандыг-бир күрүне бүдүрүлгезин инвалидтер ниитилелиниң долу эргезинче шилчиткенде, ол дээш күрүне ниитилелден компенсация албас.

Мындыг ажылдарны чогуммуулдуп, бут кырынга тургустунарынга Советтер ниитилелге канчаар-даа аажок улуг дузаны көргүзер болза эки. Удавас чурт рынок шилчилгезинче кирер. Бараан өртээ чугаажок өзер. Эвээш пенсиялыг инвалидтерге чурттаары берге апаары чайлаш чок. Ындыг төлээде инвалидтер каттышкаш, демниг ажылдаар херек.

Республикада эки ажылдыг ниитилелдер бар. Оларның санынга Барыын-Хемчик районда инвалидтер ниитилели (даргазы А. А. Виниченко) хамааржыр. Ук ниитилел тургустунган үезинден бээр бодунуң 14 нежигүнүнге материалдыг дузаны көргүскен. Ниитилелдиң ажыы-биле Д. Н. Григорьев, Е. С. Күжүгет, О. Н. Михеева дээн ышкаш кижилер путевкаларны ап, чурттуң аңгы-бүрү санаторийлеринге дыштангаш келгеннер.

Чысмаа ДАМДЫНЧАП.
Республиканың инвалидтер ниитилелиниң инструкторы.

ШУУГААР МУРНУНДА...

Бистиң солунувустуң сентябрь 2-де үнген № 201 (№ 14401) дугаарының бирги арнында Мөңгүн-Тайга районнуң Мугур-Аксы суурда ажылчын Бичей Сотпаның бижээн хомудалдыг чагаазы «Хостуг ындир» (Саналдар, бодалдар) деп рубриканың адаанга «Улусту чүге алалаарыл?» деп эге-биле парлаттынган. Ол хомудалдыг чагаа дээрзин ону номчаан номчукчулар сактыр, үнген чүүлдүң адын база долу херечилээр. «Бакка бак уламжыр» дээни ышкаш, ында бактап каан фактыларны удур «бактап» турар медээ ол ырак суурдан редакцияга дораан келген. Дорту-биле чугаалаарга, ында айыттынган фактылар бадыткаттынмайн турар дээр дугайында «чаргы-чаалы» үнген: «Шын» солун чүге бодунуң адын бадыткавас чүвел, бодунуң арнынга меге чүүлдү бижип алгаш бүгү республикага чарлап, тарадып турарга болур бе? Кижи арны эвес, солун арны-ла болгаш кыспас чүве ыйнаан...»

Чогум ындыг, амыдыралда парлаттынмаан чагааның изи-биле кандыг-бир корреспондент ырак-чоокче аъттаныр дээрзин номчукчу билир. Бо удаада мээң мурнумда сорулга тодаргай турган: чагаада айыттынган фактыларның шын-мегезин түс черге четкеш тодарадыр. Аңаа баргаш, ону бижээн, чүүлде ады кирген совхозтуң ажыл-ижинге, автотранспорт ажыглалынга хамаарылгалыг бүгү-ле эштерни бир черге чыып, чагаада фактыларны оларның хөйнүң күжү-биле сайгарарын шиитпирлээн мен. Баштай тайылбырны чыылган эш-өөрнүң саналы-биле чагаа ээзинге берген чүве. Ол чагааны уруунга бижиткенин чугаалааш, оон ыңай огулуг чүве ыттавас кижи болган. Харын-даа оон туржук: «Хараланың бир чамдык фактылар меге» дээр болган. Чижээ, тайылбырынга «Август 4-те директорнуң чиик машиназы Иймеге эвес, а борта ажылдап чорупт турган чүве боор-тур» дээн. Өскелээ фактыларны ол «буруу шаап» турар. Элдеп аа? База Бичей Хертековна бодун солун арнынга бижээни дег 60 эвес, артында 58 харлыг кижи боор-тур. Оода харын база «уттуп» алыр, чиктиини але... Бо талазы-биле чагаа истээн авторнуң бодалы-биле адаанга таныжа бээр бис.

Амдызында август 4 дугайында бижиттинген домактарны маңаа катаптап, аңаа кыска тайылбыр кылыр бодай-дыр мен. Ында мынча дээн: «Директор бодунуң чиик машиназын август 4-те Иймеже — Сүт-Хөлче бодунуң кадайының дуңмазының кудазы болур дээш, ынаар чорудупкан, автобусту бодунуң кудаларынга чөпшээрээн, а мээң билдиришкиним дугайында шууң ыттаваан болду. Олда хевээр, меңээ кым-даа машина-техника бербеди. Өскүс уруум кудазынга барып [illegible]давазым ол-дур, эт сеп[illegible] канчаар, оода аъш-чемин чедирип берзимзе дээш, ишти-баарым харлыгып келген. Бажыңга уругларым көрүп турда-ла, ыгладымдаа. Харын, бурган оршээп, септелге-түдүг участогунуң начальниги С. Ламажык совхозтуң автобузун алгаш база-ла Бай-Тайгаже, уруумнуң кудазынче баар деп турган болду. Ол даргага ээрежип тургаш, куда баар дээн дөргүл-төрелдеримни-даа кагаш, аъш-чемимни алгаш, кудага барып четтим. Автобуска чорааш чүнү бодаваадым дээр: төрээн совхозумга ол хире үр, ам кырганнаа болзумаа, ажылдап берип чорзумза-даа, канчап дузалаптар аргазы чок болган чоор деп, муңгарап харлыгып чордум».

Борта номчукчуларга бир чажытты ажыдар бодай-дыр мен. Авторнуң солунга үнген чүүлүнүң адын редакция ажылдакчылары ооң утказынга дүүштүр «Улусту чүге алалаарыл?» деп эдип каан. «Шынга» кээрде ол «Ыглаксанчыын, адаарганчыын» деп эгелиг келген. Бир эвес чагаада айыттынган фактылар шупту шын болуп бадыткаттынган чүве болза, ыглаксанчыг болбастың аргажок. Назы-хары улуг, алды ажы-төлдү кара чааскаан азырап чоруур, ам артында акша-шалыңы эвээш херээжен кижиге оларын бут кырынга тургузуп алыры белен бе? Ол аразында мындыг шаптараазыннар база туруп келир...

Менээ боду мөөп ужурашпаан-даа. Мен бодум билир болгаш чолаачы А. Кула база ады үнген С. Ламажык оларга «Ынчан кудага кирер ол херээжен не кижини кагбас силер база улузун катай алыңар» деп чагыгны бергеш чоргускан мен. Сөөлүнде дыңнаарымга, эвээш улус кады чордулар дишиен. Ол улустуң (Бичей) талазындан менээ хомудал, негелде кылбаан улус. Чүге солунче бижий бергенин билбес мен. Ынчангаш солунга үнген материал алыс эчизинге четпээн дээр дугайында тайылбырны бердим». (Фактызы бадыткал чок деп турар — С. М.).

Чагаа сайгарылгазынга олурушкан совхозтуң улуг экономизи Н. Ч. Хертек орта немелде тайылбырны берген: «Ынчан ынаар үш өг-бүлениң куда улузу колдуунда чораан бис. Бичей Хертековнадан каш кижи дээрзин айтырарывыска, дөрт кижи дээн. Дөртелээ чораан улус. Ам-даа олурар дээн болза канчап-чоор сыңмарлажы бээр турган бис. Кымдан, чүнүң-даа дугайында ээрешпээн кижи. Солунче чүге бижий бергенин бил-йызындан алганы дээре» дижири ышкаш автобус чолаачызы А. Кулага дарый ужуражтым. «Мен ам шынында шөлээде турар ужурлуг кижи-дир мен. Шөлээлээш, үш-даа ай болу бердим. Бир чүве дээш кыйгыртып-ла экээр, орта шөлээлеп чадаштым. Азы «кудалап чайлаан» кижи дээш ындыг чүве бе. Машина-техника бистиң чер ырак, кадыр-берт болгаш чедишпес, үрелиичел. Ам безин автобузумда тергежигеш сөөртүп алган чүък сөөртүп чорупт тур мен. КамАЗ тергези. Дизель моторлуг «Урал» автобус чүве. Кылыр, сөөртүр болза күчү-күжү четчир. Ол хиреде чүгле ырак-чоок чедип, кудалаарынга өйлежир мындыг кижи-дир мен. Географиязы база шыырак болдур эвеспе: Кызыл, Бии-Хем, Бай-Тайга, Чадаана, О. Шынаа, Сүт-Хөл... Чөпшээредип ап турар улузу база аңгы-аңгы: совхоз ажылчыннары, тускай эртемниглер, малчыннар, пенсионерлер. Чүгле даргалар дээнинге таарышпайн, чамдык «дириг» чижектерни киирип көрейн. Болат Донгак, Балаштай Салчак, Кара-оол Донгак, Дыртык Донгак деп машина ажыглаваан. Директорнуң шөлээзиниң үезинде машиналыг совхозка ажылдап турдум. Тайылбыр ээзи Альберт Сырат».

Ук тайылбырны номчуп таныштканым сөөлүнде, партком секретары К. Д. Донгак бир эвес автобус чок турар таварылгада тускай дерээн машинаны-даа совхоз ажылчыннарының чорук-херээнге ажыглаптар таварылгалар хөй дээрзин база немей чугаалады. Бирде чүгле улус олурары-биле черглештир чүък база чедирер апаар болза келдирээн кожуп берип безиң турарларын тайылбырлады. Ырак-чоок черге кижи орнукшудар апарган таварылгада сүг ындыг-мындыг айтырыг турбас дээн кижи. Кайы-даа таварылгаларда совхоз бүдүрүлгезиниң хоочуннары Б. Х. Сотпа ышкаш (пенсионерлер), маадыр иелерден ачы-дуза дээш төлевир алырда-даа, машина-балгат-биле хандырарда-даа чиигелделиг. Биригээр чугаалаарга, бирги ээлчегде боларны мурнадыр дээрзи чугаа кадында билдинди.

Парлаттынган чагааның изи-биле

Чагаада шында чажыттар-ла хөй. Чаңгыс үстүнде үшта бижидилгеде безин. Бирээде, Бичей Хертековна ынчан болган «буруузуну» СССР-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң директору Самойлов Хиликсолович Моңгушче чууй каап турар кижи-дир деп номчукчунуң билгени тодаргай. Чүге дизе чүүлде «директор» деп сөс элээн каш катап катаптаттынган. А директор ол үеде шөлээге турганын баш удур айтып каалы. Ийиде, «буруу» черле турган бе, ынчаш?

Бо талазы-биле ам билдириишкиниң төөгүзүн сонуургаптаалы. Бай-Тайгаже куда баары-биле автобустан (машинадан) чөпшээрел бээриң дилеп, билдириишкин ээзи август 1-де совхозтуң удуртулгазынга кээп чорааны шын. Ооң соонда оозунуң харыызын дыңнап, сүржүп келбээн. Ынчан директорнуң хүлээлгезин күүседип турган кол зоотехник Эрес-оол Бады-Очурович Хомушку ол-ла хүн ооң азынга мындыг бижимелди кылып кааны көрдүм: «Автобуска Л. Сеңгээ сүг-биле кады чоруур кылдыр көөр». Шуут бербес дивээн. Арт-сын ажыр чеже километр ырак черже ийи-үш удаа автобус чорудары берге. Ынчангаш аргажорганы херегдээн, харындаа «чаңгыс ок-биле ийи коюгун адып ап» турарынга оорээн.

Ам ооң тайылбыры-биле кансы таныжып көрээлиңер даан: «Бо тайылбырны бижиир ужурум болза, 1990 чылдың июль 30-ден эгелеп директор шөлээже үнгени-биле орнунга ажылдап турган мен. «Шын» солунга үнген материалга хамаарыштыр билдириишкин ээзи Бичей С. Х. машина айтырган, Бай-Тайгага куда август 10-да болур дээнин номчуп танышкаш, Сеңгээ Ламажык-биле кудалары бапсырлажып турарын барымдаалааш, кады чоргузар деп бижээн мен. Херек кырында машина дилээн билдириишкин ээзи

бес, элдепсинер кижи-дир мен».

Борта база бир чажытты ажыдаал. Аът-мал ышкаш сиген, суксун-суггат дивес болзажок, машина-техникага база бензин, үс-чар херектеттинер, элээр-эргилээр чүве болганда, совхоз база кайын автобузун халас ыдар чүве деп. Мөңгүн-Тайга биле Бай-Тайганың бедик сүвүрлери, чер-девискээри чежемейниң-даа кожа болза автобус ужар-хеме эвес-ле болгай. Ол Бай-Тайга чедир Өвүр, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарны тавартыр чорааш, ам барып четер. Чер аразы херин-ле. «Ушкарганнай чедирер чүве» дээн. Олуртуп алган чүве болганда, кады чораан өөрү (С. Ламажык, Н. Хертек) Сотпаларны чектевээн, оон туржук, автобус хөлезинин кээр, баарда боттары төлээн, демгизинге төлеттирбээн. Кижи бодаарга, Бичей Хертековнаның «Төрээн совхозумга ол хире үр, ам-даа ажылдап берип чорзумза-даа, дузалаптар аргазы чок»... дээн домаан үстүнде чижек-факт буруу шаап турар эвеспе. Харын-даа өй-шаанда халас дузалааны дээш, дирекцияга, кады чораан эш-өөрүнге өөрүп четтиргенин ол орай-даа болза илередири артык эвес боор деп кижи бодаар. Чаг берген кижи-биле чаргылдашпас чүве дижир. Бо элдептиг чагааның сөөлгү бир чажыдын автор ында эвес деп бодап турар. Ону сөөлгү домактарда илереди бээри чугаажок.

Оон бетинде авторнуң бүзүредип турарын ёзугаар «дарга-даа, кандыг-даа кижиниң ажы-төлү бар, уругдарыын өглеп-башкарып деп чүве ада-иелерге улуг өөрүшкү, байырлал болур ужурлуг. Бо таварылгада удуртукчу кижи машина-техника хуваарда, албан-дужаал, таныш-көрүш дивейн, арыг арын-нүүрлүг болур болза эки-дир ийин» дээн домаанга кыска сайгарылганы кылып көрээли. «Бутаны мы-«даргаларны» чүге сагыңмас мен. Олар база совхозунга, улус чонунга бараан болуп чоруур бедүүн улустар-дыр. Боларның ам бирээзин Компартияның Тыва республика комитединиң нежигүнү, өскезин маадыр не деп чемелээр бис бе? Херек-чоруктуг болза кым-даа алыр эргелиг ыйнаан...

Борта демгизин совхозта партия комитединиң секретары Күрбү Дамбылович Донгак үзе кирип, биче немелде киирер чөпшээрелди дилээн кижи: «Бис автобусту чүгле совхозка хамаарылгалыг кижилерге берип турар бис. Кандыг-бир «өске» кижиге чөпшээрээр дээр болза ону совхозтуң техниктиг чевүлели чүгле шиитпирлээр. Директор эвес. Амыдырал амыдырал-ла болгай. Совхоз-биле район төптери чаңгыс суурлуг, чаңгыс недээ Советтиг улус болгай бис. Өске-башка-даа эвес. Демги бижиттинген тодаргай фактыны алыр болза, ынчан демги автобусту С. Ламажыкка эвес, а совхозтуң экономизи Николай Чаш-оолович Хертекке чөпшээрээн турган. Август 4-те совхоз директорунуң «УАЗ-469»-у кайнаар чорутткан дээр дугайында бо бир тайылбыр-биле таныштарга билдине бээр боор» дээш, бир ама шокар саазынны мээң мурнумга салып кагды.

Ында мынча деп бижээнни өскерилге чокка киирдим: «Бо тайылбырны бижиир ужурум болза, совхоз директорунуң чолаачызы 1990 чылдың июнь 30-де түдүг проравы-биле база директор суглар Чадаананың лесхоз черинге баргаш сиген шөлү-биле материал чугаалашкаш, директор Чадаанага арткаш, бистер «Искра»-га баргаш ыяш кезер чер чугаалашкаш дедир чедип келдивис. Мугур-Аксынга. Бис маңаа август 1-нин эртенинде-ле чедип келдивис. Мен чолаачылап турумда директорнуң талазындан хууда болуруң эрге-ажыынга

Авторадан: «Август 10-да Тээли суурга уруумнуң кудазы болур. Ынчангаш биске кандыг-бир машинадан чөпшээрел бээриң дилеедим» дээн бир кыска билдириишкиниң, ооң соонда талтыгла бир ай бир хонгаш аңаа холбаштыр «Шын» солунга үнген «Улусту чүге алалаарыл?» («Ыглаксанчыын, адаарганчыын») деп чүүлдүң төөгүзүн борта доозуп тура, автор маңаа кыска тайылбыр кылырын бодап алган. Бичей Хертековна корреспондентиге «Материалды уруумга адап бергеш, бижиткен мен» деп чугаалаза-даа, чогум чагааның артында өске кижи туруп турары иле. Бирээде, солунда бижиттинген фактыларны ол тодаргай билбес. Оон тура чамдызын частырыг болгандыр деп база чажырбайн турар. Ийиде, хөй урутнуң төлептиг иези, күш-ажылдың хоочуну, хөлүн эрттир назыдап кырываан, чөнүвээн, 60 безин хар четкелек кижи өскениң эвес, а ол бодунуң назы-харын чазар ужур турбас болгу дег. А эн-не кол чүве, «Күзээнин чедер, сурааның тывар» дээн ышкаш Тээли суурга үе-шаанда ол чедип, база бир социалистиг аныяк тыва совет өг-бүлени тургузуп, алгап-йөрээп кааш, өөрушкү-маңнайлыг ээп чанып келген. Совхоз автобузу-биле, халас...

Тываның эң ырак булуңунда бир хөй уруглуг, «60 харлыг», бот не кижиниң чүрээниң кыйгызын, хомудаан сеткилин редакция үлешкеш, авторга бүзүрээш, ук материалды парлап үндүрген. Ук чагаада өске кижиниң киржилгези илдең чорду. Бөгүнгү чугааны ук чүүлдүң эң сөөлүнде чагаа «авторунуң» бодунга хамаарыштыр чугаалаксаан сестери-биле доозуксадым: «Мен ышкаш, чаңгыс бот ие, дузалаптар чүвези, дем-билези чок кижилерге кээргээчел болурун дилеп, солунче оларны бижипкени дээш, мында шүгүмчүлээн даргаларым чентей бербес боор деп идегедим». Редакцияның өмүнээзинден автор база аңаа бүрүн каттыжып тур.

Седип МОНГАЛ.
«Шынның» тускай корр.

—Чагыдылга–91

АЖЫЛ ШҮШПЕҢ

Тес-Хем районда солун, сеткүүл чагыдылгазы кидин тулук чорупт турар. Кижи бүрүзү хуузунда чагыдылгалыг турары дээш. «Союзпечать» конторазының ажыны амыратпайн турар апарган. Бо дээрге, эки херек-тир.

Мен хуумда чаңгыс хүн почта келбейн, солун чедирттинмейн баарга-ла сагыжым саарзык, чем безин чидиртинмес, «аштай» бээр мен.

Тес-Хем районда солун, сеткүүл чагыдылгазы бо хүннерде канчаар чорупт турарын допчулаарга мындыг: төп солуннарны чурттакчы чон-даа, албан, организация черлери — 57 кезекти чагыткан боор турар (сентябрь 15-те медээ-биле алырга). Эрткен чылгы бо үедеги чагыдылга — 706 кезек. Эрткен чыл-биле деңнээрге, бо дээрге канчаар-даа аажок кудулаппел-дир. Оон иштинде «Известия» эрткен 1989 чылда 47 турган болза, бо чылын чүгле 1. «Комсомольская правда» эрткен чылын 107 чагыдылга турган болза, бо чылын чүгле 22 кезек. а «Правда» — эрткен чылын 59 турган болза, бо чылын 2-ле кезек. Төп журналдар эрткен чылын бо үеде 1953 кезек турган болза, бо чылын улус чүгле 86 кезекти чагыткан.

Ам республика солуннарының чагыдылгазын көрээли: эрткен чылын — 1167 кезек чагыдылга турган болза, бо чылын чүгле 194. Оон иштинде «Шын» 528 турган болза, бо чылын чүгле 82 кезек. «Тываның аныяктары» — 306 турган болза, ам 61.

Эрткен чыл-биле бо чылдагы чагыдылгаларны деңнээрге, ылгалы улуг. Бо чылгы чагыдылга кончуг эвээш, ажыл аргажок шүшпең чорупт турарын үстүнде сан-чурагайлардан көрдүнер.

Чагыдылганың оожум чорупт турарының чылдагааны чүдел?

Бир-ле дугаарында, чон ортузунга бо талазы-биле суртаал ажылы чогуур деңнелде эвес. Бо талазы-биле пропаганда ажылы чорбайн турары ону херечилеп турар-дыр.

Ийиде, почта, солун, сеткүүл чедирилгези кайгамчык кудулаан деңнелде. Почтальоннар чедишпейн турар. Самагалдайда Ужарлыг болгаш Больничная кудумчуларында почта чедирбейн турар. Ында почтальоннар шуут чок. Черле ынчаш почта ажылында улуг четпестер бар. Почтальоннарның үнер-кирер чоруу хөй. Ынчангаанда чаа кирген почтальоннар почтаны солуй сукkулаар таварылгалар бар, ол дээрге, хоочуннаан аарыг апарган.

Бо чүүлдү бижип орумда, пенсионер Эник-оол Карланович Моңгуш бүдүн дүрүг солун, сеткүүлдерин күткактап алган келди. Ол кырган Самагалдай суурнуң Дружба кудумчузунда чурттап турар.

— Менээ почта келбестээн, бодум барып алыр-дыр мен. Кырган кижи боорумга, черлик ыт-биле демей, черде кааткан... Почта начальниктиниң орнунда ажылдап турар Делег Салым-Белекович Арапчорга бо дугайын чугаалаарымга, почтальоннар чедишпезинге чылдагааннап, ыттап эрттирип каар-дыр. Ам солун, сеткүүл чагыткан херээ чок-тур. Чагыдылгамның чартык-чамдызын алыр-дыр мен, миллионер эвес пенсионер кижиде ындыг хөй акша-төгерик чок — деп түннеп кагды.

Оон улаштыр чурукчу, Самагалдай суурнуң алыяк чурттакчызы Анатолий Моңгуш (Больничная кудумчузунда чурттап турар) база-ла ындыг хомудалдыг. Эндерик хөй солун, сеткүүлдерин чүктеп келди. Ындыг чижектерни оон-даа хөйнү көргүзүп болур.

Суурларда чурттакчылар солун, сеткүүлүн чогуур хүнүнде албайн турда, кедээде малчыннар шары чүгү шарыглары неделя-неделялап алгылаары чажыт эвес. Олар кужүрлер оларны номчуп шыдавазы чеп.

Бо хоочураал аарыглары дарый чайладып, почта чедирилгезин экижидерин районнуң харылзаа белдириниң (начальниги Д. С-Б. Арапчор) «Союзпечать» (начальниги З. Чадамба) олардан эгелээш, партия райкомунда идеология албаны (А. А. Куна-Сиирин, база Д. Т. Дамба-Хуурак) олардан чон негеп турар. Бо дээрге чоннуң чугула ыын негелдези болгаш хүниңн сонгаарладып болбас айтырыг-дыр.

Бир эвес почта чедирилгези мындыг байдалдыг турар болза, солун чагыдылгазы кажан-даа шулуудавас дээрзи билдингир.

Өлет ЧИНМИТ.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

Моон артыы талазында «Шын» солунну чылда чагыдып алырынга бланканы парлаан. Аңаа адрезиңерни почта салбырының индекизи-биле кады, ат, фамилияңарны тодаргай кылдыр киир бижээш, почта белдиринге, салбырынга, чагыдылга чорудуп турар ажылдакчыларга чагыдылга өртээ-биле кады хүлээдип бээриңерге, келир чылын «Шын» солунну ап, номчуурунга магадылал ол.

Абонемент саазынынга хүлээп алган касса машиназының демдеглели, а ол чокта харылзаа салбырының календарьлыг штемпель-таңмазы, чагыдылганың өртээн төлээн дугайында квитанция бар болур ужурлуг.

Харылзаа ажылдакчыларынга: Моон артында СП-1 майык ёзугаар парлаттынган чагыдылга бланказы «Шын» солунну чагыдып алырынга ниити эвилелде чагыдылга бланказы ышкаш, шак ындыг дең эргелиг, күштүг.

САГЫЖЫМ АМЫРАВАС

Харылзаа бажыңынга кире бердим. Почтальон чаа келген солун, журналдарны сайгарып олур. «Сали ажарым ол» — дээш солуннар, [illegible] алдырып алдым. Чагыдылга 1991 [illegible] чорупт турарын айтырдым. Сентябрь 7-ге чедир кандыг-даа солун бижиттирмээн дээрзин ол харыылады. Чаа чагыдылга мур[illegible] барып апарган. Кандыг-даа солуннарның ор-гээ улгаткан. Партия организациялары холга ап, дузалашпас болза чүвениң [illegible]. Мен бо-хууда чагыдылгаже ап өөрүмнү кыйгырып, чедиден эвээш эвес кезек солуннарны бижидип алыр мен. «Бичии урут-дарыг чок-даа болза, «Сылдысчыгаштан» эгелээш чагыдып алыр мен. Түс черниң солуннарын чаа чылдан эгелээш найысылалга сада бээри [illegible]-дыр.

Чагыдылганы чорудуп турар үеде редакциялар номчукчуларның саналдарын, бодалдарын солун арнынга организастаар болза эки. Мээң үнелел берип турар журналистерим, бижикчилерим Моңгуш Өлзей-оолдуң «Шамбалыг херээ», Ар[illegible] Хомушкунуң Хөвү-Аксынга болган таварылганы чырытканы, Кара-оол Оолчуккайның контрлар дугайында, Таан-оол Хертектиң «Шугумчулел дээш партиядан үндүрткен» деп чүүлү чонга өөредиглиг, кижизидикчи болуп турар.

Кижи-кижиниң аажы-чаңы аңгы-аңгы болбаа. Амыдыралда хостуг үемни маңнап [illegible] назын улгаткаш, солун, сеткүүл номчуурунга хостуг-ла үем эрттирер болгаш чагыдылга чокта сагыжым дыштанмас.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

Культура болгаш амыдырал

КУЛЬТУРАГА БОТ-БАШКАРЫЛГА БОЛГАШ БОТ-АКШАЛАНЫЫШКЫН

Культура-чырыдылганың ажыл-агыйын чаартырының чугула негелделерин өөредип көөр үе келген. Чүге дизе экономиканы сайзырадырының үжүрү [illegible] болганы сөөлгү [illegible] боттандырарынга шиитпирлиг бүгү культурни каттыштырарының [illegible] чугулазын, улуг ажыл-агыйының бүгү адырларының бүдүрүлгезинге бот-орулга чарылгазын [illegible] ажылды чорудуп турары [illegible]. Сан тоо системазын эде тургузарынга, акша-өртектерин быжыглаарынга боттуг байдалдарны тургузарын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чыыжынга Н. И. Рыжковтуң илеткели. Бо талазы-биле культура албан черлериниң ажыл-агыйын чаа байдалче шилчидеринге хамаарыштыр ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң тускай комиссиязы «Бот негелделерин» бадылаан. Бо акша-та «Күрүне бүдүрүлгезиниң дугайында» Хоойлуну бадылаан. Советтерниң күүседикчи комитеттери культура албан черлериниң акша-хөреңгизин, ажыл-агыйын [illegible] [illegible] аргазын [illegible] кылдыр көөр. Коллективтерниң эргезин улгаттырыышкын, оларның бот-башкарылгазынче улуг салдарын салыры чугула. Ынчаарга коллектив бүрүзү мурнакчы ажыл-агый чорударының янзы-бүрү хевирлерин (аренда кезиинде бот-орулга-чарылга болгаш кооператив хевирлерин) ажыглап ап болур. Культура албан черлериниң акша-шалыңын амга-даа улгаттырып кагбаан болгай. Ажыл-агыйын эде тургузуп, ак сеткил-биле ажылдаарын дээн детекчиниң бир чадазы деп билээ чоруур. Бюджеттен берген акшаны коллективке шиитпирлеп алырындан ангыда, бот-акшаланыышкынның талазы-биле күженикчилерни кылып, немей акша ажылдап алыр талазы-биле сонуургалдыг болур ужурлуг бис.

Рынок экономиказынче шилчилгеге белеткенип турар бис. Кажан өлче шилчий бергенивисте өртектер чугаажок улгадыр, амгы акшаның үнези бадар. Амыдырал-чурттаары ындыг-ла белен эвес апаар. Ажылдап өөренмээн чүгле акша ап турар кижилерге аалын нарын үе келген-дир ийин. Коллектив бүрүзүнүң оон соонда бүдүн районга хамаарыштыр районнуң «чаагай аай культура фондузун» тургузарының дугайында байдалды өөренип көрээлиңер.

Кедээниң культура башкынары бот-акшаланыышкынның талазы-биле саналганы боттарының материал-техниктиг баазазының байдалының аайы-биле база бүдүрүкчүлүг күжүн өөренип тургаш планнаашкынче кирген, ажылдың программазын тургузар. Мааа чаңгыс аай сүме бердинип болбас. Коллектив бүрүзүнүң өзүлдезин ажылдап турар байдалы ангы-ангы.

Программалар кандыг боор болурул? Бирээде, чоннуң чогаадылга ажылын сайзырадыры. 1) Хөгжүм чогаал ажылы, тыва хөгжүмнүң сайзыраарынга чаа кожамыктарның, ырларның, аялгаларның, дарый хөөмей-сыгыттың дээчилериниң онзагай көөрү: тыва хөгжүм херекселдерин долузу-биле ажыглап, үнелээри. Өске-бурунгу тыва хөгжүмү талазы-биле чедиишкиннерин эртем байгаар шинчилеп көөрүн кожавыста турар күрүнелер (Кыдат, Моол, Тибет, Алтай) девискээринге чорудары уламчылаар. Ол күрүнелерниң девискээринде бөгүн чурттап чорууру тываларның уран талантызын өөренип, бөгүнгү Тывада байдал-биле деңнеп көөр. Бистиң кожавыста чурттап чоруур тофаларны, туболарны база өөренип көөр.

Тыва хөгжүм талазы-биле район, республика, делегей чергелиг фестивальды үргүлчү эрттирери чугула. Үстүнде чоруттунган ажылдарның түңнелинде, тыва хөгжүм талазы-биле ном үндүргезин өөренип көөр. Моол мурнунда он-он чылдарның дургузунда эртип келген фестивальдарының түңнелин бараалгадап. Тыва күрүне тургустунганындан бээр 70 чыл оюнга тураскаадып делегей чергелиг «Хөөмей — Алыш төвүдеп» деп фестивальдың бирги чадазын 1991 чылдың октябрьда эрттирер.

Ийиде, фольклор коллективтерин тургузары. Бо коллективтерни тургузарда баштай чоннуң уран чогаадылгазының кандыг хевирлерин шилип алырын планнаар. Бригадаларга, четтерге, класстарга баштайгы чадазын [illegible] талантылыг аныяктар, улуг кижилер ортузунга эрттирер. Шилиттинген талантылардан тургускан коллективтиң программазын ажылдап кылыр. а) Ийи хевин уран шевер кижилерге даададыр. б) Хөгжүм үделгезиниң таарыштырар. в) Улустуң аас чогаалын өөренир экспедицияны доктаамал тургузар. г) Коллективтиң отчёттуг концерттерин чон мурнунга үргүлчү планнап, өске черлерже гастрольдарны организастаар. д) Дуржулга солчулгазын өске коллективтер-биле үргүлчү эрттирер.

Үргүлчүнүң мындыг чүүк чок ажылының түңнелинде коллективтиң ады нестүп, чогаадыкчы оруу ажыттынар. Ам, чиңген-биле таңдының фольклор ансамблин тургузар дээн болза, кандыг материалдар, шимчээшкиннер ажыглаарын көрүп көрээлиңер. Таңды девидеде тускай [illegible] шимчээшкиннер болур. Бир дугаарында билип алыр чүве тыва кижи кандыг аянналгазы шимчээшкин чогаатканыл. а) Хүреш мурнунда мөгелерниң девиири; б) Бойдуска чалбарыгдан, чажыг үезинде в) Хам алгыжының үезинде шимчээшкиннер г) Майдыр бурганның эргилдезин эрттирер саны д) Тевек үезинде шимчээшкиннер. е) Аскак-кадай оюнунуң үезинде шимчээшкиннер. Оон-даа өске. Утка чок шимчээшкиннер чепле турбас. Бойдуста диргиг амытанның амыдыралында кандыг аянналгак чараш шимчээшкиннер бар болдур, оон чараш өттүнүүн үндүрүп ап болур.

Культура-чырыдылганың ажылының талазы-биле солуп негелделери — улустуң сонуургал аайы-биле клубтарын, аныяктарга дыштанылга тептерин ажыдары. А масса чон-биле баштаалгазының культура-спорт комплексин чорудар.

Бир эвес саналгалар кыдыры билдинмес болза, республиканың Культура-чырыдылганың ажылының талазы-биле эртем-методиктиг төвүнден сүмени ап болур.

Лариса АРТЫНА.

Специалистерниң балыткап турарын ёзугаар алырга, фотомодельдерни реклама-чарлал херээнге ажыглаарга кончуг эки түңнелдерни берип турар. Кларисса Берт — 1989 чылда АКШ-тың эң дээре фотомодели болган. Москвада аныяктар төвүнүң база «Оюн-техника» деп чогаадыкчы каттыжыышкынның итали фирмалар-биле кады организастааны фотомодельдер конкурузунуң тиилекчилеринге шаңналдарны тыпсыры-биле Кларисса маргылдаа чедип келген. Маргылдаага эрткен конкурска аныяк 30 москвачылар киришкен.

ЧУРУКТА: жюри кежигүнү, эң дээре америк модель Кларисса.

Б. КАВАШКИННИҢ фотозу (СЭТА).

ЧАРЛААЛДАР БЮРОЗУ

Тыва АССР-ниң Кадык камгалал министерствозу дараазында эмчи институттарының белеткел салбырларынга оолдар болгаш кыстарның документилерин хүлээп ап турар:

Красноярскиниң эмчи институду — эмнээрининиң, педиатр, стоматология факультеттеринге, Алтайның эмчи институду — эмнээрининиң, педиатр факультеттеринге, Кемеровонуң эмчи институду — санитар-гигиена факультединге, Томскиниң эмчи институду — эмнээрининиң, педиатр факультеттеринге. Белеткел салбырларынга өөренириниң хуусаазы 8 ай. Өөредилге 1990 чылдың декабрь 1-де эгелээр.

Белеткел салбырларынга ортумак эртемниг, совхозтарның, организацияларның болгаш тудуглараның мурнакчы ажылдакчылары, совет шериг албазындан халашканнарны, эмнелге-профилактика албан черлериниң санитарлаларын хүлээп алыр.

Белеткел салбырларынга кирерлер практиктиг ажыл стажы 2 чылдан эвээш эвес болур (чайгы дыштанылга үезинде ажылдап турганнар ажыл стажынга кирбес).

Белеткел салбырларынга кирерин күзээннер организацияларның, бүдүрүлгелерниң, шериг кезектериниң командылалындан чоруткан бижиктерлиг болур.

Өөренип кирерин күзээннер дараазында документилерни киирер: эмчи институттарының ректорларының адынга билдириишкин, ажылдап турган чериниң удуртукчузунуң, профэвилел комитединиң даргазының, партия болгаш комсомол организацияларының секретарьларының ат салганы характеристиказы, эмчи шинчилгезы № 086у майык ёзугаар, 3×4 хемчээлдиг 6 чурук, тускай майык ёзугаар организацияның чоруткан бижии (характеристика ышкаш үш кижи ат салган турар), сүлде демдектиг таңмазы, азынга организацияның штампазын бескан турар. Күш-ажыл дептериниң хоолгазы, бирги удуртукчу ат салган турар болгаш «амгы үеде ажылын уламчылап турар» деп бижээн турар. Ол ышкаш паспорт, шериг биледи, аттестадын болу эккеп көргүзер.

Документилерни дараазында адресте хүлээп ап турар: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың 10, кадр килдизи, суббота болгаш воскресенье хүннеринден өске хүннерде 1990 чылдың ноябрь 1-ге чедир хүннүң-не 15 шактан 18 шакка чедир хүлээп алыр.

«Спутник» дээр туризм бюрозу бо чылдың ноябрь айында дараазында хоорайларже турисчи бөлүктерни чорударын школачыларга болгаш аныяктарга дыңнадып тур:

Новосибирск — 10—15, 15—20, 20—25, 25—30, 30—декабрь 5.

Ленинград — 12 — 17, 17—22, 22—27, 27 — декабрь 2.

Алма-Ата — 4—9, 18—23.

Калининград — Клайпеда — Вильнюс — 13—20.

Румынияда «Калимешть» дээр курортка октябрь 13-тен ноябрь 3-ке чедир эмнедир путёвкалар база бар. Чигир аарыглыг болгаш кижи-шөйүнду, бүүректер болгаш сыыйт аарыг кижилер эмнедир.

Путёвканың ортаа баары, көрүүшкү орук хөлезини-биле кады 785 рубль.

Бюронуң адрези: Кызыл, Политиктиг чырыдылганың бажыңы, кабинет 16.

РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң Политиктиг чырыдылганың бажыңы орус болгаш тыва дылдар өөренир курстарны ажыдар деп турар. Өөренирин күзээн кижилер айтырыгны 3-46-49 дугаарлыг телефондан билип ап болур.

● ● ●

Политиктиг чырыдылганың бажыңынга ажылдаар бедик мергежилдиг повар-буфетчик база аяк-сава чуур кижи негеттинип турар.

Оон адрези: Шетинкин-Кравченко кудумчузу 46. Телефон № 3-41-42.

● ● ●

Тываның автовокзалдар болгаш пассажирлер станцияларының бүдүрүлге каттыжыышкынынга дворниктер, бажың аштакчылары, дыштаныр өрээлдер дежурнайлары, кассирлер, харылзаачы, чурукчу, инспектор негеттинип турарын чарлап тур.

Айтырыгны дараазында адрестен билип алыр: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу 3. Телефон №№ 3-35-42, 3-25-82.

● ● ●

№ 4 профтехучилищениң 1989 чылда Сайлыкмаа Бугаровна Иргитке тывысканы № 016595 дипломну читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

● ● ●

Профтехөөредилгениң техника бажыңының өөредилге-бүдүрүлге лабораториязынга чоннуң музыка херекселдериниң кайы-бирээзинге ойнап билир чазаныкты кижи херегжеттинип турар. Ол кижини чоннуң музыка херекселдери кылыр мастерге өөредир.

Лабораторияның адрези: Кызыл, Калинин кудумчузу 1. Телефон №№ 3-03-23, 2-55-73.

БАШКЫНЫҢ АТ-АЛДАРЫ

1988-89 өөредилге чылындан эгелээш, өөредилге программаларының үе-шагының 10-15 хуузу хирезин башкының эргезинге бергенин билир бис. Ол чүл дээрге, башкы кичээлди канчаар эрттирериниң методиказын, материалды өөредир аргазын, кичээлди планнаар хевирин, өөреникчилер-биле ажылдаарын, ол-ла бүгүнү канчаар тургузуп алырын башкы боду билип дээни ол.

Кичээлди болгаш темалыг пландарны кандыг хевирге тургузарын айыткан нормативтиг документилер бербейн турар, а удуртукчуларга башкының ажылын хынаарда тускай анализ схемазын база-ла айытпаан.

Ынчалза-даа өөреникчиге ханы билигни бээр хуулаалгени башкыга, а өөредилге программазында бердинген материалды өөреникчиниң угаап, кайы хире билириниң дугайын башкылар билген турар ужурлуг.

Мындыг турда, башкыларга беш чыл болгаш-ла аттестацияны эрттирип, өөредилге-кижизидилге ажылдың бүгү талазы-биле көрүп, эки түңнелдерни алган башкыларга тускай аттарны, шаңналдарны тыпсып, а башкылаашкынга «таарышпас» деп көрген башкыларга тускай даалгалар берип, азы ажылындан хостап-даа турар.

Бистиң республикада ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң-даа алдарлыг башкылары, улус өөредилгезиниң тергиинерни, улуг башкы, башкы-методист болгаш өске-даа аттарның эдилекчилери эвээш эвес. Тускай аттарлыг, шаңналдарлыг башкыларның саны Сүт-Хөл районда бедии алдан ажып турар.

Аттарлыг, шаңналдарлыг башкыларда адын эки камгалап чоруурлар база бар, анаа олуруптканнар база бар. Ол чүгле бистиң районда эвес, республиканың школаларында хөй боор. Аттарлыг, шаңналдарлыг башкылар мурнакчы дуржулганы нептередип, чаа, чогаадыкчы арга-методтарны тып, эш-өөрүнге арга-сүмезин берип чоруур [illegible].

РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы, Улус өөредилгезиниң тергиини. Бора-Тайга ортумак школазында төөгү башкызы Александра Бораевна Сарыглар школазында ажылдарындан аңгыда, районда төөгү башкыларының методиктиг каттыжыышкынын каш чыл улай билдилиг удуртуп турар. Ол-ла школада методист башкы, «Күш-ажылчы шылгарал» медальдың эдилекчизи Алексей Алдын-оолович Ховалыг районда уран чурулга, черчение башкыларының методиктиг каттыжыышкынының удуртукчузу, оон уругларының иези Зинаида Калдар-ооловна Ховалыг районда тыва дыл башкыларының МК-ның удуртукчузунда кызымак ажылдап келгеннер.

Ындыг башкыларга (районда МК удуртукчулары) Сүт-Хөл ортумак школазында Улус өөредилгезиниң тергиини, күш-ажыл башкызы Дыртый-оол Шыырапович Тулуш Хөр-Тайга ортумак школазында математика башкызы, башкы-методист аттың эдилекчизи Нина Александровна Куулар, Алдан-Маадыр ортумак школазында Улус өөредилгезиниң тергиини, РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң Улус өөредилге министерстволарының Хүндүлел бижииниң эдилекчизи Александра Тангытовна Ондар районда эге класстар башкыларының МК-ның удуртукчузунда, ол-ла школада Наталья Байыровна Ондар районда орус дыл башкыларының МК удуртукчузунда, даандырган ажылдарын идепкейлиг күүседип чоруурлар.

Аттыг башкылар өөредилге эргелекчилеп, класстан дашкаар ажылдар организастап, партия, профэвилел организацияларында секретарьлап чоруурлар. Оларның арзында кескү үлегер-чижээн көргүспейн, чаа хевирлерниң шыңарлыг кичээлдерин эрттирбейн, чон-биле хаяы харылзаа чок ажылдап турарларны илередип, катап аттестациязын эрттирип, хоржок болза, аттарын казып чүге болбас деп. Чүге дээрге Улус өөредилге министерствозу аттестация түңнелинде далаш ат тыпсырындан школаларда эки ажылдап турар башкылар таварышпайн, школада аттестация комиссиязының үндүрген түңнелдери районнуң улус өөредилге килдизинде келген ол хуваалдага үскеш, эртпейн турарынга хомудап турарлар.

Бо чылгы аттестацияның түңнелинде элдеп чүүлдер база бар. Бии-Хем районнуң Туранда № 2 школазының башкызы Ольга Михайловна Дамчайга ийи ат тывыскан. Башкы-методист, улуг башкы. Ол ышкаш бистиң Алдан-Маадыр ортумак школазында улуг башкы аттың эдилекчизи Наталья Байыровна Ондарга база-ла ол-ла атты катап тывыскан.

Мен бодаарымга, аттестация түңнелдери-биле аттар тыпсырда, үстүнден сан-норма бээрин эрги чаңчыл деп санаар; школалар-биле быжыг харылзаашкаш, оон үндүрген түңнелдерни чиледеп көрзе эки хире. Хыл дээш аныяк үезинде 10-15 чыл ажылдап турарлар-даа, кызып ажылдап чораан, сөөлгү аттестациязынга-даа таварышканнар турар боор чүве-дир. Оларга хомудаачыг болбайн канчаар. Ол ышкаш 30-40 чыл ажылдаан башкыларны чүге эскербейн эрттирип турарын кижи билбес.

Хүндүлүг аттарлыг, шаңнал-макталдарлыг эш-өөрлерни бо өөредилге чылында эки ажылдаарын, солун, сеткүүлдерге, радио, телевидениеге кээп, дыңнаткы бээр ындыг ажылдаарыларны күзээр апаар.

Чаң-оол ОНДАР.

Улус өөредилге килдизиниң методизи.

Сүт-Хөл район.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
«Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 54241
(индекс издания)

«Шын»

Количество комплектов

на 1991 год по месяцам

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)

Кому
(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место лит. на газету 54241
(индекс издания)

«Шын»

Стоимость: подписки ___ руб. ___ коп.; переадресовки ___ руб. ___ коп. Количество комплектов

на 1991 год по месяцам

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)

Кому
(фамилия, инициалы)

КӨРҮКЧҮЛЕР ҮНЕЛЕП ТУРАР

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң ажылдакчылары сөөлгү чылдарда чурттуң ангы-ангы хоорайларынга, республиканың ангы-ангы булуңнарынга барып, чогаадыкчы командировкаларны кылбышаан, экспонаттар делгелгезин организастап турар. Эрткен ийи чылда бичии делгелгелерни Ленинград, Усть-Каменогорск, Красноярскиге кылган.

Чоокта чаа Тыва АССР-ниң даш чонар уран шеверлери Черзи Монгуш, Товуу-Хаа Хертектин, Раиса Аракчааның, Елизавета Эрес Байырлар болгаш [illegible] Тамара Нурзат чедирип [illegible].

— Чурттуң [illegible] — [illegible] директору [illegible] Дамдын [illegible] сонуургадым.

— Ийе, харылзаалар [illegible] турар. [illegible] «Рушев-терниң уран чүүл салгалы» деп делгелгени организастадывыс. Аңаа Николай Константинович-биле уруу Надяның чураан ажылдарын делгээн турган. Читажылар аңаа сеткил хандыкшыл санал-оналдар [illegible] чылыг, чымчак сестер-биле илереткеннер. База ол [illegible] оон-даа өске экспонаттарны аажоорин дилээн турганнар. Ынчангаш бо аңаа делгелгени организастаары анаа эвес. Делгелгени организастап эрттирери дээрге улуг ажыл болур иңин. Чурулга, каасталгалыг болгаш оон-даа хөй ажылдарны чорудар апаар. Музей ажылдакчылары М. Б. [illegible]-Лопсан, А. О. Дыргыл-оол, Е. Ш. [illegible] болгаш [illegible].

[illegible]

Вячеслав МОНГУШ

телевидение

СЕНТЯБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Экиң, хөгжүм». 9.25 «Сос». Литературлуг уран-чечен программа. 11.25 «Аян-чорукчулар клуву». 12.30 «Үе». 13.10—13.35 А. Колосовтуң чогаадыкчы ажылының дугайында. 15.45 Хөгжүм эргезин. Р. Шуман. Концерт. 16.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 16.45 Калмык АССР-ниң Күрүнениң «Тюльпан» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 «Кижи болгаш хоойлу». Эрге-хоойлу видеоканалы. 19.55 «Куу аныс Изаура». Уран-чечен фильм. 13-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Паралле[illegible]». Чарлалдар. (22.30) — Коллаж. 23.35—00.00. Медээлер.

ИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Адам биле Марыял». Барымдаалыг фильм. 8.25; 9.35 Информатиканың болгаш [illegible] техниказының үндезиннери. 11 класс. Алгоритмнер кадир робот. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 7 класс. Н. В. Гоголь. «Тарас Бульба». 11.05 Библиофика. 12.05 «Мергежилин — истекчи». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 Концерт. 14.10 «Амыдыралдың шугуму». 2-ги сериязы. 15.15 «Театрдан ийи базым черде». Телефильм. 15.45 «Дилеп чорувутувус». «Канчаар дыштанып турар бис» деп бөлүктен. 16.15 «Сергей Есениниң төрээн чериниң ырлары». 17.00 «Ыраккы Чооп чүк». Киножурнал. 18.10 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Барымдаалыг фильм. 17.50 «Чүгле херээженнерге эвес». 18.20 «Саян эдектеринде кежээ». Литература[illegible] программа. 19.10 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Телешоу «50 х 50». 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн эргелделери. 23.45 «Мергежилин — истекчи». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

17.30 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. «Виолончельге ойнаар кижиниң амыдыралындан». 18.30 «Үе». 19.00 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 19.05 «Ажыл чоктар...» Барымдаалыг фильм. 19.55 Коллаж. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КИНО

СЕНТЯБРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Петух не запоет» (ЧСФР) 9.00. «Богдатя» (Индия) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (улатман) шактарда.

Видеозал: «Машина смерти» 10.00, 14.00, 18.00, «Улица проклятых» 12.00, 16.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка о мальчише-кибальчише» 9.00, 12.30. «Андрейка» 10.40. «На дне» (по школьной программе, 2 сериялыг) 14.20. «Петух не запоет» 17.10, 18.50, 20.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Под небом голубым» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (улатман) шактарда.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ арнемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82, 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23; ◆ хлетпур — 3-34-49, 3-36-73; ◆ агроудуртур — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаза — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 арлалга амазы. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Заказ № 437.

Тывамаар республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 27 четверг № 221 (14421)

1925 чылдан үндезилеттинген. Өртээ 3 кап.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ

ДҮҮН

КОНФЕРЕНЦИЯ БОЛГАН

Партияның Таңды район конференциязы Бай-Хаакка болуп эрткен.

«РСФСР-ниң Компартиязының Таңды райкомунуң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң, РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизиниң шиитпирлеринге дүүштүр районнуң партия организациязының сорулгаларының дугайында» илеткелди партия райкомунуң бирги секретары Ю. К. Губарев кылган. Районнуң партия организациязының ревизия комиссиязының отчёдун конференцияга база дыңнаан.

РСФСР-ниң Компартиязының Таңды райкомунуң, районнуң партия организациязының контроль комиссиязының чаа составтарын, республиканың партия конференциязынче делегаттарны конференция соңгаан. Партия райкомунуң бирги секретарынга Ю. К. Губарев, секретарьларынга О. В. Стихин, В. В. Мартый-оол, районнуң партия организациязының контроль комиссиязының даргазынга Б. К. Ажи соңгуткан.

Бистиң корр.

НЕМЕШПИШААН

«Улуг Октябрь» совхозтуң төп шаңы Сартал хову-трактор бригадазында турар.

— Тарааның баштайгы арыглаашкынын чорудуп тур бис — деп, шаң эргелекчизи Ирина Александровна Дмитриева чугаалады.

— Дүүнге чедир 620 тонна чаа дүжүттүң тараазы дүжүртүнген. Эгезинде депшилекчи турдум, ам мээң орнумда Чечек Тожу ажылдай берди.

Сартал дыш төп шаңында тараа немешпишаан. Виктор Голубцов биле Алексей Сүдер-оол «КЗС-20» агрегатта тараа арыглаар үлүг-хуузун үргүлчү ажыр күүседип турар. «ЗАВ-20»-де ажылдап турар Владимир Есипов биле Николай Белобородов олардан дудак чокка ижениш, тараа арыглаарынга мергежээн.

БӨГҮН

«ТЫВАНЫҢ УРУГЛАРЫ ЧУРУП ТУР»

Республиканың улусчу чогаадылга болгаш чырыдышкын ажылдарының артем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары бөгүн аңы-дуңма Моол Арат Республикаже чоруптар.

Республиканың уран чүүл школаларының чурулга салбырларының база чурулга школаларының өөреникчилериниң уран чурулга, графика, ус-шевер уран чүүл талазы-биле кылган ажылдары кирген «Тываның уруглары чуруп тур» деп делгелгени ажылдакчылар Завхан аймактың чонунга бараалгадыр. Ол ышкаш тыва уругларның чогаадыкчы ажылдарын моол өңнүктерге таныштырарлар.

Делгелге октябрь айның төндүр ажылдаар.

ДААРТА

ЧЕДЕ БЭЭР БИС

Улуг-Хем районнуң «Күш-ажылдың хостуу» совхозу «Тыва тудуг» девискээр-тудуг каттыжыышкынының коллективинге 30 гектар картофель шөлүн бижыглаан. 150 хире кижи картофель ажаалдазынга киришкен.

Шөлче колдуунда контора ажылдакчылары — инженер-техниктиг албан-хаакчылар үнүп, шеф дузазын чедирип турар. «Кызыл тудуг» эргелелиниң бригадазын ооң начальниги П. И. Щербаков баштап турар.

— Картошка казар ээлчеглиг үнүүшкүнче бөгүн чоруптар дээривиске, гаражче билдинмес тоянчылар дүне киргеш, автобустуң электри удазыннарын үзе-чара кезип каапкан болду — деп, «Тыва тудуг» ДТК-ның партком секретары Т. А. Воронцова телефон дамчыштыр дыңнатты. — Даарта ыяап-ла бижыглаан шөлүвүске чеде бээр бис.

Девискээр-тудуг каттыжыышкынның эргезинде турар уруглар садтарының коллективтери бо чугула кампанияга идепкейлиг киржип турар. Олар боттарынга эреглээр картошканы шыдаар шаа-биле казып белеткеп албышаан, кол ажылынга шаптараазыннар болдурбайн ээлчег аайы-биле шефтээшкинче үнүп турар.

«Кызыл тудуг» эргелелиниң дашчылары ажылынга эртежик келдилер. Соок хүннер келгижеге, бетон кудуп, ооргалар кылырын доозар ужурлуглар. Эмнелге тудуунда ажылдап келген аныяк дашчы Николай Донгак бажыңның ийиги каъдында барган. Шыгжап каан мастерогун ол дораан-на сегирип алды.

— Эрес! Че, канчалдың, белен сен бе? Хоюдуувусту алгаш үнүрүп келем — деп, Николай Донгак мыткыр чугаалады.

Кыры калбарып чоруй барган бажыңның бир ужунда база ооң бир эжи бар болду. Адын Монгуш Херел дээр. Ооң даш тудуглар кылырынга улуг сонуургалдыын хоочун дашчылар демдеглеп турду.

Тудуг-монтаж ажылдарының планныг даалгаларын канчаар бооттаныш турарын билип алдым. Тос айларның даалгазы база күүсединнер ужурлуг. Олар мурнунда беш аал чурттаар улуг бажыңны кылырын дооскаш, мында келгеннери ол.

ЧУРУКТА: аныяк дашчы Николай Донгак хана салыышкынында.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«Шынның» тайылбырлакчызынга сөс

КҮСКҮ АЖЫЛДАР — ХОЖУДААШКЫНДА

Бүгү күштү — хову, шөлдерже

Ийе, чардыккан күш-биле ажылдаары берге. Мал чеми белеткээри база күскү дүжүт ажаалдазы — бо ийи чугула кампания дугайын чугаалап турарывыс бо. Каяызы-даа чер албайн турар: республикада сиген белеткели бо хүннерде 36 хуу, а сентябрь 24-те медээ-биле алырга, бо чылың ажаап алыр ужурлуг 75431 гектар тарааывыстың 23024 гектарын ажаап алган бис. Бир гектардан дүжүт ортумаа-биле 8,2 центнер. Эрткен чылдың бо үезинде 9,6 центнер турган.

Кандыг-даа ажылдың, эң ылаңгыя сезоннуг ажылдың темпизин. шынарын көөрде, эрткен чылдаазы-биле деңнээр болгай. 1989 чылдың бо үезинде республиканың ажыл-агыйлары 89399 гектарны ажаап алкан турган. Амгы бо үе-биле деңнээрге хөй турган-дыр.

Ам темп чүге кудулааныл? Чоптуг чылдагааннар бар. Бо күзүн ажаалда эгелээрде, дыка-ла чаап турду. Ооң бир шаптыктыг талазы чүл дээрге, тараа шөлүнден ногаан масса натап үнген. Тараа чиглээн. Чогум-на ажаалда үезинде шак ындыг бергелер туруп келир деп чүвени механизаторлар, чер ажылының специалистери-даа билип турган. Билбээн, шылгалда хенертен келген дээр аргавыс чок.

Амгы үеде бии-хемчилер бир гектардан 11,8 центнер тараа культураларын ажаап ап турар. Республикада амдызында эң эки көргүзүг бо. Тараа дээрге бүгү улустуң байлаа. Бо чылын каң-халыын болганындан 78443 гектар тараа культураларын үндүр бижиир ужурга таварышкан бис. Ынчангаш аъш-чемге кол культура — тарааның өртек-үнези бо чылын кайы хире болурул дээрзи үстүнде бо сан-чурагайдан безин илдең-дир. Ол тарааны анаа-ла черге каап тар эвес, мал чеми кылдыр ажаап кезип алыр — сорулга ындыг.

Сентябрь 24-те медээ: таңдыжылар бүгү шөлүнүң 72,5 хуузун ажаап алган, тавычада 300 ажыг гектар тараа бар. Темп талазы-биле ийиги черде Каа-Хемниң ажыл-агыйлары — 41 хуузун кескен, тавычада 1000 ажыг гектар бар. Барыын-хемчиктиглер ажаалдаже чаа кирген. Ол ышкаш Тес-Хемде, Чөөн-Хемчикте, Кызыл районда, Бии-Хемде ажаалданың темпизи оожум.

«Ийиги тарааывыс» — картофель ажаалдазы кандыгыл? 1993 гектарны ажаап алыр планныг турган, сентябрь 24-те 846 гектарны ажааган. Бо ажылды Барыын-Хемчиктиң совхозтары черле шору чорутпаан. Олар 243 гектарны ажаар турган, 180 гектарнын ажааган. Каа-хемчилер база бо чылын ол культураже кичээнгей салган. 1534 тоннаны ажаагаш, үрезинге 667 тоннаны уруп алган. Ол ышкаш Таңды, Улуг-Хем районнар бо культураны ажаап алыры-биле организастыг ажылдап турар.

Картофель ажаалдазынга хоорай, суурлардан хөй кижи — албан-хаакчылар, сургуулдар, студентилер киржип турар. Ынчалза-даа оларны чөп ажыглавас таварылгалар бар. Чер-черде сагылга-чурумнуң кошкаа шефчилерниң ажылынга база шаптыктыг бооп турар. Чижээ, Таңдыда «Революцияның чалбыыжы» совхозка Кызылдан автотранспортчуларның бир бөлүү картофель казарынга шефтежип чеде бээрге, оларже хулиганнар халдаан, бир кижиниң аары-биле балыглаан. Совхозтарга дузалажып чеде бергилээн студентилерниң чамдыктары, чижээ, Түлүш Кечил-оол аттыг совхозта, ажыл доозулбаанда-ла чана бергилээн.

Дүжүт ажаалдазы саадап турарының бир кол чылдагааны болза, күш ийи чардыккан: мал чеминиң белеткели уламчылавышаан, ажаалда-биле капсырлашкан. Мындыг байдалда берге болуру чоп. Бүгү чуртта ажаалданы онзагай берге байдалда деп Чазак чарлаан болгай. Сеткилинис оожум, сактырга, ол чугула сезон негелде ёзугаар өй-шаанда чоруп турар ышкаш. Чок, ындыг эвес. Бедик мергежилдиг дуржулгалыг механизаторларның чамдызы өскээр көжүп чоруй баргылаан, ынчангаш комбайннарга олуртур механизаторлар чамдык ажыл-агыйларда чедишпес. Бо база корум-чурумнуң республикада кошкак бооп турарының уржуу. Транспорт база чедишпейн турар. Чижээ, «Кызыл тараачын» совхозта ындыг. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажаалда — ёзулуг шылгалда бооп турар. Бүгү тала-биле.

Амгы үеде дүжүт кайда эки бооп турарыл? Мындыг айтырыгны мен Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелиниң чер ажылының талазы-биле килдизиниң начальниги Т. Т. Монгуштан сонуургадым.

— Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхоз 800 гектар тараалыг. Ында дүжүт эки. «Россия» совхоз бир гектардан 15 центнер чедир ап турар. Көк-тараазы чамдык участоктарда 22 центнер. Ол ажыл-агыйның кожазы — «Революцияның чалбыыжында» 12, «Ишкинде» (Сүт-Хөл район) суланың дүжүлү 10-12 центнер чедип турар. Картофель талазы-биле «Күш-ажылдың хостуу», «Хемчик» совхозтарда черле эки. Улуг-Хемниң Торгалыгда Дадар-оол Иргектиң арендалыг коллективи бир гектардан 218 центнер картофельди ап турар. Ында ажаалда уламчылавышаан.

Төмүр-оол Тыпыынааровичиниң кыска тайылбыры мындыг. Каң-халыын турзадаа, тараа база картофельден чамдык ажыл-агыйлар багай эвес дүжүттү ап турар-дыр. Мурнунда чылдарда С. Тока аттыг совхоз картофельден гектарга онаашты р 7-8 центнерни ап турган. Ам ында байдал бир янзы: Ондар Тас-оолдуң арендалыг звенозу бир гектардан (ниити шөлү 50 гектар) 170 центнер чедир ажаап ап турар.

Картофельди ажаарынга хөй-ле күш херек. Ажыл кадыг. Ынчангаш «Күш-ажылдың хостуу» совхоз (кол агроному В. Лобаченко) шефчилерни эвилелдээн. Оларга дузалап, каскан картошказының чамдык хуузун садып алырын чөпшээреп турар. Ооң совхоз чүнү-даа чидирбейн турар. Арга-дыр. Ында дүжүт база эки. Шак ынчаар дузалап турар болганда, ук ажыл-агыйже шефчилер күзелдиг-биле баар апарган. Ажылды шак ынчаар сагыыгыр, эптиг кылдыр организастаар херек.

Ажаалда харысалгалыг болгаш берге. Аңаа киржир, ол дээш харысалгалыг улус-ла хөй. Олар бот-боттары демнежир, кайы-бирээзиниче ажылды чууй кагбас, — негелде ындыг. Чоннуң аъш-чем хандырылгазы эң чугула айтырыг, ол чүгле экономика эвес, а политика-дыр.

Дүжүт ажаалдазында тургустунуп келген байдал дүвүренчиг. Үе орайтаан. Ынчангаш ажаалданы организастап турарлардан темп болгаш шынар кол хамааржыр. Эде тургустунуушкунуң негелдези ёзугаар ажыл-агыйларның херээнге киржип, оларга команда бээр эрге кымда-даа чок. Ажаалдада амгы берге байдал республиканың бүгү чонун дүвүредип турар. Бо сезоннуң амгы үеде чоруп турарын партияның республика комитединге база чугаалажып корген. Бо ажылды коммунистер баштап, аңаа эң-не идепкейлиг киржир ужурлуг дээрзин айыткан.

Дүжүт ажаалдазының амгы оожум темпизин бодааш, мал чеми белеткээри-биле ол капсырлашпаан болза, күш чардыкпаан болуругай деп кижи ынчап бодап кээр-дир. Ам канчаарыл? Бар-ла шаа-биле ажылды организастаар, өстүрген дүжүдүвүс шуптузун ажаар, аңмаарлаар, үрезинге, мал чеминге, бодувустуң чемивиске уруп алыр. Дүжүттү черге кагбас.

Седен ХЕРТЕК.

Чурттуң экономиктиг болгаш ниитилел-политиктиг амыдыралын экижидер талазы-биле немелде хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ХООЙЛУЗУ

Социал-политиктиг байдалдың нарыыныы, ниитилелдиң кризистиг байдалдан уштуп алыры-биле онза хемчеглерни алырының, рынок экономиказынче шилчиириг хандырарының, чуртту эргелеп башкарарының системазын болгаш корум-чурумну быжыглаарының чугулазын өөренип көргеш, Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Чуртта байдалды экижидер сорулга-биле, бир эвес ССРЭ-ниң Дээди Совединиң өске чурумнарны тургузары чугула эвес деп санап база ооң хүлээп алган шиитпирлериниң өскертир азы күш чок болдурар дугайын ССРЭ-ниң Президентизинге сүмелевейн турар таварылгада, ССРЭ Конституциязынга дүүштүр нормативтиг хевирлиг чарлыктарны дүрген үндүрер болгаш өнчүге, улус ажыл-агыйын эргелеп башкарарының организастаарынга, бюджет-санхөө системазынга, күш-ажыл төлевиринге, өртектер тургузарынга, корум-чурум быжыглаарынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле даалгалар бээр эргени ССРЭ-ниң Президентизинге 1992 чылдың март 31-ге чедир бээр.

2. Ниити эвилел рыногун тургузарын дүргедедири база ол сорулгага эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, автономнуг облестарның болгаш округтарның бир демниг кедерээшкинин хандырары-биле органнарны болгаш өске-даа күрүне структураларын тургузар эргени ССРЭ-ниң Президентизинге тыпсыр.

3. Хамааты тайбыңны болгаш хоозуг-шөлээн чорукту камгалал арттырар, хөй-ниитиниң корум-чурумун болгаш күрүнениң сагылга-чурумун быжыглаар, ажыл соксадыышкынның рын болгаш өске-даа социал чөрүлдээлерни болдурбас, бүгү национальных болгаш национал тургузуглар каңның ажылдажылгазын быжыглаар талазы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединиң, ССРЭ-ниң Президентизиниң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң кылып турар күжениишкиннерин деткиирин бүгү улус депутаттарының Советтерин, политиктиг партияларны, профессионал эвилелдерни, хөй-нииити организацияларын болгаш шимчээшкиннерни кыйгырып тур.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи
М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1990 чылдың сентябрь 24.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Эвилелдиң чаа керээзин чарарының эң кыска хуусаада чедип алыры — бирги черниң эң чугула сорулгазы-дыр, ол сорулганы канчаар шиитпирлээринден эде тургустунуушкунуң салым-чолу, бистиң ниитилеливистиң төөгүлүг перспективазы, кризистиг байдалдан уштунуп үнери хамааржыр апаар. Ол дугайын ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының сентябрь 25-те каттышкан хуралынга онзалап демдеглээн.

ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачев, Президент чөвүлелиниң болгаш ССРЭ чазааның кежигүннери каттышкан хуралга киришкен. Японияның парламент делегациязының кежигүннери аалчылар болуп олурушкан.

Эвилелдиң чаа керээзиниң концепциязын ажылдап кылыр талазы-биле консультациялар дугайында Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов дыңнадыг кылган, ол консультациялар бо чылдың чайынында эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның, хөй-ниитиниң политиктиг организацияларының төлээлекчилери-биле кылдынган.

Парламентиниң болгаш чазактың ажылчын бөлүү эвилелдешкен 12 республикаларның төлээлекчилери-биле консультацияларны кылгаш болгаш автономнуг республикаларның дээди албан-дужаалдыг кижилери-биле ужурашкан.

Эвилелдиң чаа керээзиниң төөгүлүг ужур-дузазын болгаш ону кыска хуусаада чарарының эргежок чугулазын консультативтиг ужуражыышкыннарның киржикчилери билип, бо талазы-биле бүрүнгаар базымны кылганын Р. Н. Нишанов демдеглээн.

Нарын болгаш харысалгалыг ажылды боттандырары негеттинип турар. Ол ажылдың кол утказы — амгы болгаш моон соңгаар-гы хөй салгалдарның хоожуур оруун шилип алыры болгаш тодаргайлаары. Бирги ээлчегниң сорулгазы — хамаатыларның амыдырал байдалдарын экижидер болгаш оларның айыыл чок чоруун хандырар дугайында [illegible]

[illegible]

сорулгазы болуп турар.

Националдар Совединиң Даргазы Р. Н. Нишанов депутаттарның хөй санныг айтырыгларынга тайылбыр берген.

Төпке бүзүревес чорук сөөлгү үеде күштелген, ынчангаш чаа керээни белеткээрде болгаш чарарда, психологтуг айтырыгларже онза кичээнгейни угландырары чугула деп, депутат Б. И. Олейник чугаалаан. Республикаларның чогумчалыг саналдары чаа керээниң үндезини болур ужурлуг деп, ол демдеглээн.

Хамааты тайбыңның чедип алырындан артык чугула сорулга амгы үеде бистиң ниитилеливисте чок деп, депутат Р. А. Убайдуллаева медеглээн. Бо документини хүлээп алыр талазы-биле озалдаанывыс — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң буруузу-дур. Чогум-на Эвилелдиң чаа керээзин чарары-биле парламентиниң ажылын эгелээр ужурлуг турган. Эвилелдиң чаа керээзин чарары рынок экономиказынче шилчиири-биле сырый холбаалыг дээрзин депутат демдеглээн.

Дөрт чүкче тарай бээр бе азы чаңгыс аай Эвилелге катай чурттаар бе — бо айтырыгга ак сеткилдиг болгаш дорт харыыны бээрниче депутаттарны бодунуң өмүнээзинден депутат Г. С. Тарасевич кыйгырган. Эвилелдиң чаа керээзин чугаалажып көрүп турары-биле холбаштыр политиктиг байдал дыка дүшкүүрлүг болуп, чуртта саңдаргай чорук улам-на күштелип турар деп, оратор айыткан. Бир эвес Эвилелдиң быжыг, турушттуг бюджеди болгаш өнчүзү чок болур болза, ындыг күрүнени кым хүлээп көөрүл, ынчаш? Чурттуң ёзулуг чаңгыс эвин быжыглаарынга чүгле рынок харылзаалары дуза чедирип шыдавас. Ынчаарга Европаның экономиктиг ниитилежилгезиниң чүгле экономиктиг концепциязы биске үлегер эвес, а чогум-на азыышкын-дыр.

Бистиң Эвилеливис болза, чүгле 15 республикалардан эвес, а оон-даа хөй деңэргелиг республикалардан тургустунар ужурлуг деп, депутат Б. Т. Палагнюк медеглээн. Ооң бодалын ёзугаар алырга, автономнуг республикалар болза, федерацияның ийиги черге субъектилери болбас ужурлуг.

Эвилелдиң чаа керээзин дүрген чарары эргежок чугула деп, депутат Ю. И. Бородин чугаалаан. [illegible]

[illegible]

(СЭТА).

ге хамаарыштыр М. С. Горбачев мынча деп чугаалаан:

Бо айтырыгларга хамаарыштыр шилип алыышкынны дедир ээлбес кылдыр шагда-ла кылган мен. Мен бүрүн эргелиг күрүнелерниң Эвилели дээш, чаартынган Эвилел дээш туржуп турар мен, ол эвилелге бүгү улустар эки чурттаар, ындыг эвилелге бүгү национальных бодунуң интеллектуалдыг күчүзүн долузу-биле боттандырар эргелиг. Улус бүрүзү бодунуу-биле онзагай болгаш өндүр чагай. Бүрүн эргелиг күрүнелерниң Эвилелин чаңгыс аай хөй националдыг күрүне кылдыр санап турар мен. Мээң бодап база билип турарымның диалектиказы ол-дур.

Ам Александр Исаевич Солженицынның парлаттынган чүүлүнге хамаарыштыр чугаалап көрейн. Ол чүүлдү эң-не ылаптыг болгаш хандыр анализтеп көөрү, аңаа хамаарыштыр чогуур түңнелди кылыры негеттинип турар. Ындыг хандыр көрүүшкүннү кылырын авторнуң бодунуң байдалы база негеп турар деп, М. С. Горбачев чугаалаан. Аңаа хамаарыштыр чүгле баштайгы бодал-биле кызыгаарлаттынып көрейн. Ук чүүлдү ийи катап номчуп, бодап көрген сөөлүнде, мээң чөрүлдээлиг бодалдар тыптып келген. Силер база ындыг байдалдыг болган магат чок деп бодаар мен.

Орус кижи болганымза, орус улустуң салым-чолу дээш, Россияның салым-чолу дээш авторнуң сагыш-сеткил саргыышкынын, дүвүрээшкинин билип турар мен. Ынчалзажок өске улустарга хамаарыштыр Александр Исаевичиниң туружу-биле черле чөпшээрежип шыдавас мен. Ук туруш дээрге, чымчаа-биле чугаалаарга, безин хүндүткээшкин чок туруш-тур. Ындыг туруш-биле чөпшээрежип шыдавас мен. Соңгу Кавказка төрүттүнгеш болгаш аңаа өскен кижи мен. Авам Черниговка, ачам — Воронежке төрүттүнген. Бистерниң шуптувустуң салым-чолувус барык ындыг болгай. Ынчангаш кижилерни, улустарны ылгай көөр чорук — ол дээрге эң-не ханы болгаш канчап-даа болдуруп болбас азыышкын-дыр.

Россия Федерациязы, кайда-даа чурттап турар орус кижилер интернационализмге, найыралга, кады ажылдажылгага шынчы дээрзинге бүзүрээр мен деп, М. С. Горбачев чугаазының түңнелинде онзалап демдеглээн. Бүгү мооңдактарны ажып эртер бис, чүге дээрге бистер шын оруктта туруп турар бис.

Салал бээри-биле ат бижиткен 32 кижиниң иштинден 18 депутаттар салал берген соонда [illegible]

[illegible]

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының каттышкан хуралы сентябрь 26-да уламчылаан.

(СЭТА).

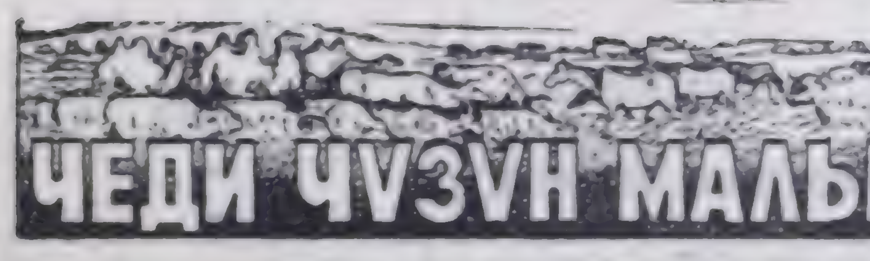

ЧОННУҢ ХУУДА МАЛЫ

● Ол талазы-биле чамдык бодалдар

Ажыы-биле чугаалаарга, рынок экономиказынче шилчээнде амыдырап аргалаарывыи бир чугула аргазы — хууда дузалал ажыл-агыйны хөгжүдери. Коллективтер-даа, тус-тус өг-бүлелер-даа ындыг апаар. Бот-орулга-чарыга ол ышкажыл. Ийе, хууда дузалал ажыл-агыйны хөгжүдери бисте сөөлгү үеде черле шын оруктче кирип бар чыдар. Оон ажык-дузазын ажыл-агыйларның удуртукчулары база малдыг, огородтуг өг-бүлелер-даа биле берген. Бо удаада мен чоннуң хууда малының дугайында көрген, билген чүүлдеримни, ол талазы-биле чамдык улустуң база бодуннуң бодап чоруур чүүлдеримни номчукчулар-биле сүмележир бодай-дыр мен.

Мен ам Тыва АССР-ниң Статистика эргелелиниң 1990 чылдың январь 22-де үндүргени республиканың кодээ чурттакчы чоннуң мал-маган-биле хандырылгазының дугайында медээзин көрүп олур мен. Бо чылдың январь бирээде бистиң республиканың кодээ черлеринде 38909 өг-бүле бар дээн-дир. Оларның 25 хуузу кандыг-даа малды азыравайн турар, чеченчидип чугаалаарга, шай хүрерлиптер сүт чок олурар улус-тур. Эң ылангыя Тожунуң өг-бүлелериниң 43 хуузу, бодап көрүңер. 43 хуузу мал-маган азыравайн турар. Эң ылангыя анаа бода малды ажаап азыраарынга дыка-ла таарымчалыг оран ол деп бодум хууда ынчаар санаар мен. Кайы-даа совхоз саар инектерлиг фермаларлыг болгай. Одарбелчиир ында кызыы деп, кым-даа ынча дей албас. Сигенни чежени-даа белеткеп ап болур. База бир чугула чүүл — Тожуда мал оору барык чок эвес. Черле канчап ындыг чоор ол. Азы Тожунуң чону анчылар бис дээр болгаш ындыг бе? Кайын ам: аргазында ап дээрге кижиниң одээнде азырап алган малы эвес ышкажыл.

Хуузунда мал азыраар талазы-биле Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Өвүр районнарда байдал өскелерден дээредир: оларда өг-бүлелерниң чүгле 15-18 хуузу мал азыравайн турар. Шын харын, мал азыраарда чүгүл херек. Өскээр чугаалаарга, салым чок, «чүрек чок» кижилер хоржок. Салымныг кижи 1 хойдан-на чоорту бүдүн кодан малды азырап, көвүдедип эккээр, а «чүрек чок, салым чок» болза, 1000-даа хойну, өшкүнү хүлээдип бергеш, ону азырап ал дээр болза хоржок ийин. Манаа чаңгыс-ла чижектен кирип көрейн: Сүт-Хөлдүң «Октябрь 30 чылы» совхозунда Дарышмаа Орус-ооловна Кууларның өг-бүлези (аренда-биле ажылдап турар улус) 1989 чылда совхоз малындан 6 муң рубль орулганы алган, а боттарының хуузунда малындан 8 тонна эътти, 300 килограмм дүктү дужааган. Бо-дур! Мен ол малдың-биле бодум хууда ужуражып, аал оранынга чораан мен. 1988 чылда чүгле сүттен безин 1500 рубль орулганы кирип алган өг-бүле чүве. Ол

хире сүттү дужааган, чогум кыжын чиир ааржы, саржааларны канчанган силер дээрзин айтырарымга, чүү дээн деп бодаар силер? Күскү айларда чегчир кылдыр белеткеп аар улус болган-дыр.

Статэргелелдиң медээзин улаштыр көрээлиңер: бисте кодээде 100 өг-бүлеге 217 бода мал, 93 хаван, 227 хой, 372 өшкү онаажып турар. Ниитизи-биле бо. А тус-тус районнарда кандыгыл? Бела-ла 100 өг-бүлеге онаажтыр Моңгун-Тайгада 1878, Барыын-Хемчикте 1854, Бай-Тайгада 1737, Сүт-Хөлде 1626, Чөөн-Хемчикте 1268, Эрзинде 1381, Бии-Хемде 813, Улуг-Хемде 760, Тес-Хемде 678, Кызыл районда 534, Таңдыда 523, Каа-Хемде 475, Тожуда 181

лазы-биле Каа-Хемде, Бүрен-Бай-Хаак, Бай-Тайгада Кызыл-Даг [illegible] Советтери бүгү республикага кыйгырыг үндүрген турду. Оон ангыда, республиканың улусчу контроль комитеди биле «Шын» солуннуң редакциязы ол-ла айтырыг талазы-биле «төгерик стол»-да беседа база эрттирген. «Шын» солуннуң арыннарында «Саар инээм чүге чогул?» деп чугаага хөй-ле улус киришкен. Чогум ол чугаага чер-чер Советтериниң күүскомнарының даргалары, ёзулуг-ла ук айтырыгны шиммедир ужурлуг улус ол, киришпээни элдептиг болган чүве. Редакция чагааларны парлаарда, чамдык Советтерниң аттарын оң эгезинге шуут-ла алып турган болдур эвеспе. Ол удуртукчулар чоннуң көдүрүп турган айтырыын та чүү деп көрген чүве, — билдинмес.

Ам малды өстүрер талазы-биле тускай доктаал-даа бар, шыдаар кижи шаа-биле өстүрзүн деп дорт-ла айтып каан. Эр, мурнунда болза, бергедеп-ле турган болдур бис ийин. Ажыы-биле чугаалаарга, хуузунда хөй малдыг улусту харын мырыңай буруулуг, кем-херек үүлгеткен кылдыр-даа санаар чыгыы турган бис. Эң

өдекке турда, инектен ынча шээр малдан ынча [illegible] [illegible] [illegible] чокка тыртып ап турду. Чижээ, Сүт-Хөлдүң Алдан-Маадырга ындыг болган. Малды өстүрбес, көвүдетпес дээш каны хире моондак шаптык боол турган-дыр. Бодаары безин берге аа!

Кижиниң хуузунда малы турарга кандыг-бир чылдагаан-биле совхозтуң өскүнген малын төлээрде, дүюг «бастырарда» база белен ышкажыл. Хураганны-даа киир кааптар.

Ынчалза-даа хуу малды өстүреринде бисте каалама орук ам-даа эки-ле ажыттынмаан. Оларны өскээр артыктаар чорук чиде бербээн. Оларның ээлеринде база-ла бар, харын. Чамдыкта совхозтуу-биле, чижээ, эки уксаалыг инектерни солуп аппаар-дыр. Зооветспециалистер база буруулуг, учёт-отчёт багай-дыр.

Улустуң хуузунда малы тараа, сиген шөлүн саза басыл турар деп чаргы чаалыла эндерик — Бай-Тайгадан, Сүт-Хөлден, Чөөн-Хемчиктен-даа каап-ле тур. Кадат багай-дыр, кадат! Чер-чер Советтери ону организастап чадап турар. Шын харын, ону кудумчу, квартал айыы-биле бөлүглежип алгаш, ээлчежип кадарып турарлар бар. Ол-дур, магалыг арга! Ону суур бүрүзүнге организастап болбас бе? Болур. Эң ылангыя өөреникчилер, студентилер хөйү-биле чанып кээрлер. Оларга ээт-даа херек чок болгулаар ышкажыгай.

ООР-БИЛЕ ДЕМИСЕЛ КАМ-ХАЙЫРА ЧОК БОЛУР УЖУРЛУГ

боол турар. Чыл эгезинде ындыг.

Кайы-ла районнуң чурттакчыларында хуу мал хөй-дүр. Эът, сүт, дүк садар талазы-биле даалгаларны күүседири белен дээрзин айтып каалы. Бо чылдың сес айларының дургузунда улустуң хууда ажыл-агыйындан 1683 тонна эъттиң дужааган. Ам олар малын дужаарының индин түлүк үези келген. Чүге дизе [illegible] кын мурнунда олар хөй малды дужаар чаңчылдыг.

Чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйындан күрүнеге база совхозтарга-даа хөй орулга кирер. Артыгаштыг малын совхозунга дужаар дугайында чамдык өг-бүлелер шуут-ла керээ чарып ап турар апарган. Эъттен, дүктен — ангыда, чайын сүттү база дужаап турарлар.

Чогум чамдык черлерде улустуң хууда малындан продукция садып алырынче белеткел конторалары, ажыл-агыйлар-даа чамдыкта шоолуг сагыш салбайн баар таварылгалар бар. Сүт-ланың күүседири республиканга тес айлериның түңнели биле бергедээн. Ол кирерде чайын улустуң хуузунда малындан артыкшылдыг сүттү садып алырын эки-ле организастап чадашкан бис.

Чоннуң хууда дузалал ажыл-агыйын хөгжүдер та-

ылангыя Барыын-Хемчиктиң Кызыл [illegible] Ооржак деп пенсионерни республикага болган бир хуралга аажок-ла килеи-биле шугүмчүлеп турганын кулаам-биле дыңнаан мен. Совхоз девискээрин турум алгаш, одарбелчиирни ажыглап турар, хөй уруг-дарыынга чиик автомашиналар садып берген деп [illegible] ол [illegible] [illegible] өскертип турган ийин. Машинаны күрүнеден-не садып алган болдурам, ындыг болганда, мал продукциязы орулга боол, күрүнеге кирген, оон эъдин бистер, садып алыкчылар-ла, чээн болган-дыр.

Кезек үеде хуузунда малды совхозтуу-биле кады турупас дээш база-ла кежээлеп турдувус ийин. Оон бергезин чүү дээр силер: хуу мал кадарар улус дээрге, дөрт-биле чугаалаарга, байып турганнар, ээзи чеде бээрге, «оор аппарган», «бору чип каапкан», «аараш өлген» дээш чеже кижини мегелевээн дээр силер? Ат чүве болбас ийикпе. А олардан кезек алыр дарыын база чок турду, кэрэц безин чарбаан. Ол кадарчыдан алыр дээш-даа чүнү алар турган боор. Ол чорук улустуң хөөнүн дестеп турган чүве. Оон ангыда, совхозтар боттары, кодээ Советтер база [illegible] малын кижиниң хуузунда малы

Оор — чоннуң хууда-даа малының «дөрт буттуг» дайзыны ол. Та канчаар чүве! Коданың ээлзиреди сүрүп аппаар. Ол талазы-биле, чижээ, дүнеки үеде мал ээлеринден тускай дружиналы база тургузуп алза чүл? Олар совхозтарда тускай дружинаның составынга тургайла. Чүгле хуу малды карактаар эвес, ниити корум-чурумга база дегүм болгай.

Сөөлгү үеде оорнуң бир тывызы тывылган: чалан кыргылдаа үезинде улустуң өшкүлери черге ээн чорда, «кайгалдар» оларны кедеп тургаш кыргып аппаар. Кежээ ындыг өшкүлер «чиңгей берген» чанып кээр, ээлери таныватар. Бай-Тайганың Кызыл-Дагга ындыг каттырынчыг чүүлдер болгулаан.

Чамдык улустуң мал азыравас чылдагааны — оорларга «азырап бергеш канчаар ону» дээрлер. Чегенген аан. Бир эвес мындыг-ла турар болза, чегенмейн канчаар. Оорлар-биле шыңгыы, эптеш чок, кам чок демисел херек! Арга бар. А бо талазы-биле силерниң бодалыңар чүл, эргим номчукчу?

БИЛИР СИЛЕР БЕ?

Малдың чүзүн аайы-биле бир минутада чүрээниң согары ангы-ангы болур: мыйыстыг бода малды 50-80, шээр малды — 70-80 катап, хаванның — 60-80, кымның — 36-48, тевениң — 32-53, чылгы малды — 22-44 катап.

Тынары (база-ла бир минутада) аът — 8-16 катап, мыйыстыг бода мал — 10-30, шээр мал — 12-30, хаван — 10-20 катап.

Температуразы: чылгының — 37,5-38,5; мыйыстыг бода малды — 37,5-39,5; шээр малды — 38,5-40,0; хаванның — 38,0-40,0 градус болур.

Бо чүүлдерни билип алыры ол малдарның аарыг-кадыын тодарадырынга ажыктыг.

• • •

Кажаага база кадат үезинде-даа мал ыяш-дашка, кажаа азыынга, ында-мында билдинмес кадагга демирге болгаш өске-даа чүүлдерге кежип бо-ла чара алзын алган болур. Чамдыкта харын багай бышкаар, ынчангаш малга дыка хоралыг. Бо чүүлдү болдурбас дизе, кандыг хемчеглерни алырыл?

Балыгланган кештиң дүгүн кыргыыр, доозун-довураңны, малгашты, хирни оон арыглаар. Балыгны долгандыр 5-10 сантиметр хире девискээрни кыргыыр. Оон соонда кешти чылыг суг-биле саваннап чуур, азы чок болза, нашатыр спиртиниң суугга 0,5-1 хуу кылдыр холуун алгаш, оон-биле чодуп, чуп кааптар. Оон спирт база йод-биле чаар. Бир эвес доңдораан дүла чедирери эргежок чүгле болза, чутбайыда йодтуң спирт холуманы 10 хуулуг холумаа-биле ийи катап чаар.

Малдың бүрүзүнге аптечка (ветеринар сумказы) ыяап-ла турар ужурлуг.

ХОЙЖУ

ЧУРУКТА: Бии-Хем районда «Саян» совхозтуң мурнакчы хойжузу «Күш-ажылдың шылгарал» медальдың эдилекчизи Хүлер-оол Салчак.

Ким БУЛУГУН чурааң.

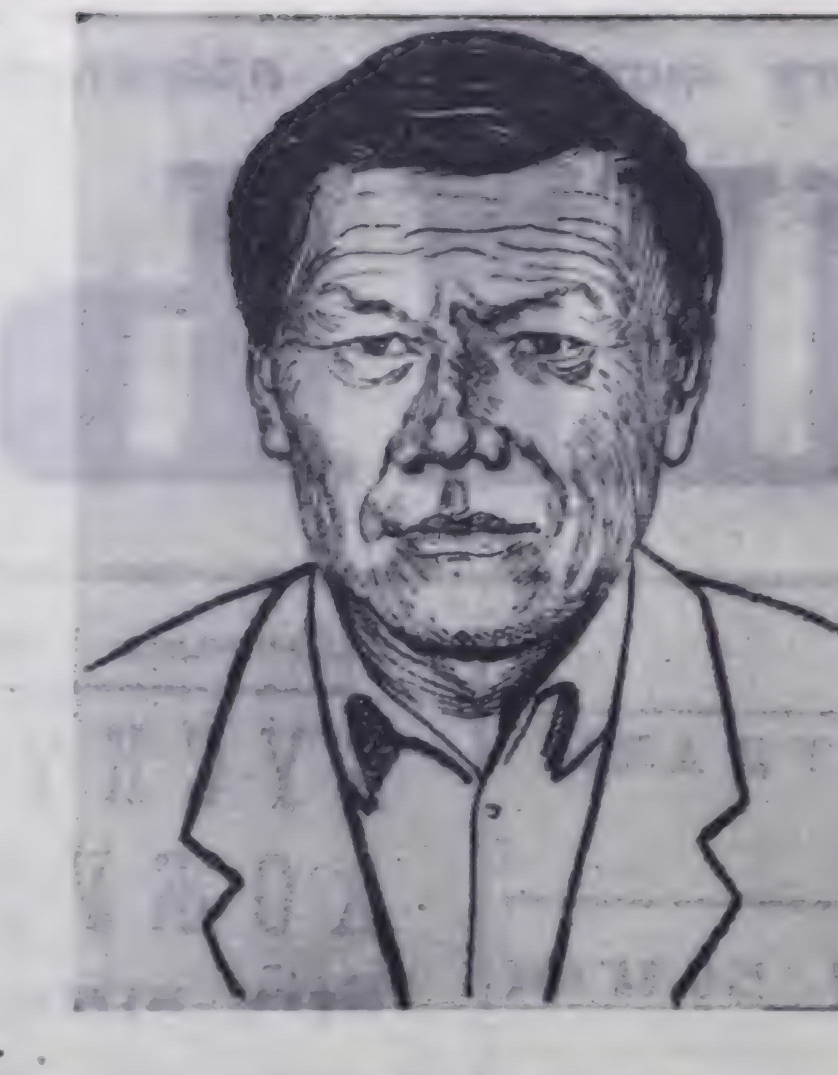

Социал айтырыглар

АСПАС ДИЗЕ, АЙТЫРТЫНЫП ЧОР

Тыва улустуң бо мерген сөстериниң утказы аажок улуг. Эң ылангыя ам ажылчылар өг-бүле, аренда керээзинче шилчип турда, шилчий бергенде, айтырыглар [illegible] тургустунуп келир. Биске Өвүрден мындыг чагаа келген: «Мени Түлүш Авыр-оол Сагаан-оолович дээр, колхоз, совхоз бүдүрүлгезинге ажылдаандан бээр 25 чыл ажыр хой кадарып келдим.

Бистиң Өвүр районнуң «Торгалыг» совхозунуң малчыннарында болгаш бот-хууда мындыг айтырыг билдинмейн турар. Январь айның санаашкынында малчыннарның малын санааш, коданда малдың баш санынга планны кылгаш, ооң чыл иштинде үнер хорамчазын планнавайн чыткаш-ла (азы дүк кыргылдазынга дээр аарыглардан хорамча тургустунуп кээрин бодавайн), планын кылгаш, техниктиг чөвүлелге бадыткап каптар боор-дур. Санаашкын кылып келген даргалар ол-ла хораан чыл иштинде социалистиг хүлээлгени база кылып чоруурлар. 400 төрүүр хойлуг болза, улуг башка камгалал 98 хуу азы чыл иштинде 100-тен 2 баш хорап,

янзы-бүрү чылдагааннардан үнүп болзун дээни ол. Мен амгы үеде хураган кадарып турар мен.

Чыл эгезинде 700 баш 1889 чылдың хураганы чүве. Санаашкын кылып келген даргалар 700 башты санааш, ол-ла башка дүк планын тургузуп алды. Социалистиг хүлээлгезин, өг-бүле керээзинде ажылдап турар болганымда, 100 баштың 98 хуузун камгалаар сен дээн, азы 100 баштан янзы-бүрү чылдагааннар-биле 2 хураган хорай бээр дээни ол. Азы 1990 чылдың октябрь 1-де 686 баш хунан хой турзун дээни ол.

Хураган кадарарга, эргин аарыы дээр, баш дескинер аарыгдан өлүрү хөй боор чорду. Мээң коданымдан 20 хураган эргиилеп, эътке херглээр ужурга таваржырга, совхозумга 20 башты өлүргеш, кежин дужаап бердим. Ам канчаар, социалистиг хүлээлгеден 6 башты ажыр хораткаш, эъдин, кежин дужаадым. Хой кыргылдазының үезинде 680 хураганны кыргыдып көөримге, эътке херглээн 20 хоюмнуң дүгү четпейн барды, даргаларымга баарымга, планыңны күүсетпээн сен дидилер.

— Шыдаар шаам-биле кадардым, 20 хунан хойнуң эъдин, кежин дужаадым. Силер мээң 20 кежимни хүлээп алгаш, Хову-Аксынга улуг өртекке садып алдылар. Дүк планындан назып болбас чүве бе? — деп чадаштым.

Бир башка онаажтыр 1,2 кг. ынчангаш 20 хунан хойдан 24 килограмм дүктү кайын-даа тып экпел дээрдир. Четпейн барган дүктүң өртээн совхоз бистиң алыр продукциявыстан тыртып алгаш баар боор-дур. Дүктүң өртээн тыртып алыр болганда, дужааган 20 алгывыстың өртээн төлеп берзе. Дужааган алгывыстың өртээн төлевес боор-дур.

Совхозтуң экономистери план тургузарда турган мал бажынга чыл эгезинде планнап алыр, үнер хорамчазын планнаваска, бүдүрүлге планы канчап күүсеттинерил, планы четпейн баарга, чондан дүк садып халдып, хилинчектенип турар. Бо айтырыын редакция дамчыштыр харыылап бээрин мээң бригадам малчыннары болгаш бодум улуу-биле дилеедим.

А. ТЮЛЮШ.
Кара-Тал бригадазы.

Бо чагааны бистер Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң планнаашкын бөлүүнүң кол экономизи Ф. Гариповка көргүскен бис. Оон харыызы мындыг:

— «Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң хемчээлин, малдың продуктулуг чоруун, база кодээ ажыл-агыйның хөгжүлдезиниң өске-даа көргүзүглерин совхозтар боттары тус чериниң байдалдарын, мурнакчы дуржулганы өөренип көрүп тургаш, кодээ ажыл-агый продуктуларын күрүнениң садып алыры планнарын күүседири база ажыл-агыйның ниитиги хереглелдерин хандырарының эргежок чугулазын барымдаалап планнаар.

Ниити дүктүң бүдүрүлгезин чыл эгезинде турган хойнуң баш санын база чыл эгезинде турган хойнуң бир бажынга онаажтыр ортумаа-биле чежени кыргып ап болурун барымдаалап санаар. Бир эвес кыргылдага чедир хойнуң баш саны көвүдээн азы эвээжээн таварылгада, дүктүң ниити кыргылдазының планы көвүдээр, чок болза эвээжээр ужурлуг.

Бир эвес чыл дургузунда хойнуң баш саны малчыннын бодунуң буруузу чокка эвээжээн болза, оон уламындан чедир албааны продукцияның өртээн малчынның ниити алган орулгазындан тыртпас.

Ажыл-агыйларның удуртукчулары чедир алдынмаан продукцияны «кайын-даа болза тып эккел» деп негээр эргези чок. Малчын кижи хойну өзээш, оон кежин сойгаш, ол кешти арыглап аштааш, херип белеткеп кааны дээш (бир башка онаажтыр) 2 руб. 50 көпеектиң совхоз киир хүлээп алган таварылгада төлеп бээр. Оон ангыда, халдавыр чок аарыгдан өлген хойнуң кежин сойганы дээш, ол кешти белеткел организацияларынга садыпкан таварылгада, совхоз ол кештиң өртээниң 50 хуу чедир өртээн база төлеп бээр».

МЫНЧАЛЗА КАНДЫГЫЛ?

Эрткен чайын республиканың малчыннар Наадымынга илеткелге Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң хойжузу Сергей Сидоонуң дуржулгазының дугайын чугаалааш, ону өске малчыннарга шиңгээдир, ажыглаар болза эки дээрзин айыткан. Шынап-ла, ол өг-бүлениң дуржулгазы солун. Чүл дээрге, катон кажааны ам дөрт чыл дургузунда ажыглап турар улус-тур. Ужуру болза ындыг кажаага төрүвес хойларны кыжын тургузар, а С. Ш. Сидоо төрүүр анаяк хойларны баштайгы чылында орта кажаалап, шенелде кылып кирипкен. А чылыг кажаазы ол үеде анаа хос турган. Түңнели чүү болган деп бодаар силер? Бир дугаар төрүүр 100 хоюнга онаажтыр 89 хураганны, ийи дугаар чылында — 93, а бо чылын 95-ти алган. Дүк талазы-биле баштайгы чылында 1,3, а 1990 чылда 1,8 килограммны кыргып алган. Өг-бүле тыва уксаалыг хойну кадарып турар. 1989 чылда продукцияны пландан ажыр алганы дээш немелде төлевири 3 муң рубль, 13 хураган болган.

Бо арганың ажыктыг чүүлү чүл? Хамыктың мурнунда, кажааның (катоннуң) өртээ чиик. Ол кажааны чүден

Катон кажаалар ажыктыг

канчалдыр кылырының дугайында «Шын» солунга шуут чуруп, бижип үндүрген чүве. Ол дээрге төгерик кажаа, дөжээ делгем, а дээвирни кызаалап келген, бодүүнү-биле чугаалаарга, чадыр өг дег. Кол-ла материалы саван азы хыргыыш. Ортузунда улуг быжыг чагылыг. Саванны пресстээш, чып үндүрүпкен. Ханазы шаараш ыяштар. Катон кажааның бирээзиниң өртээ 350—400 рубль. Төлевилел ёзугаар ам тудуп турар кажааларның бирээзиниң өртээ 30—40 муң рубль чедип турар болгай. Бо ийи сан-чуруганны деңнеп көрээлиңерем. Ылгалы кайы хире улуг-дур.

Моон алгаш көөрге, ындыг кажааны тудуп, ажыглаарга, хойжунуң бодунга база совхозка-даа камналгалыг. Ийнде, хөй ыяш чарыгдавас, ол бойдусту камнап турарывыс-тыр. Оон ыңай чүл? Ындыг кажаага хой дадыгар, белен аарывас. Дүгү быжыг, узун, арыг. Ынчангаш шынарлыг. Өртээ улуг.

Ажыл-агыйларның экономиказы ам-даа кошкак үеде хойга улуг кажаа тударга хөй акша-хөреңги үнер деп чүве кандыг-даа санаашкын чокка билдингир. Эң ылангыя малчыннар массалыы-биле аренда керээзинче кирип турар үеде оларның сонуургалынга улуг өртектиг кажаалар таарышпас. Бодап көрээлиңер даан: Сүт-Хөлде «Октябрь 30 чылы» совхозта арендатор Дарышмаа Куулар кышкы кажааның хөлезини дээш чылда 290 рубль төлеп турар. А катон кажааның өртээ кайы хире ийик?

Амгы үеде Каа-Хемде, Улуг-Хемде ийи-чаңгыс-ла катон кажаалар бар дээрзин Агроүлетпүр эвилелиниң ажылдакчылары чугаалап турар. Эки чүүлдү дораан-на чүге ажыглап, шиңгээдип албас улус боор бис деп айтырыг туруп кээр-дир. Бистиң амгы үеде кол орулгавыс болза, эвээш чарыгдалдыг үндүрүп тургаш, хөй орулганы алыры. Ындыг болганда катон кажааларны таарыжыр черлерге ажыглаар болза эки-дир. Сүт-Хөлдүң, Барыын-Хемчиктиң, Тес-Хемниң, Эрзинниң, Өвүрнүң-даа кыштагларынга ындыг кажаалар таарыжыр ышкажыл. Даг черлер кыжын чылыг дээрзи билдингир болгай. Бисте бадыткаттынган эки үлегерчижек бар-дыр. Катон кажааларны бистиң кожаларывыс — Буратияда, Хакасияда база Чита областа шагдан бээр ажыглап келген-дир.

Ажыы-биле чугаалаарга, бистиң чамдык совхозтарывыс ажылчыннарынга белен төлеп бээр акша-төгерик чамдыкта бергедей бээр болгай. Ынчангаш ам катон кажааларны тудуп, ажыглаар дугайында ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистери ханызыбиле бодап, бир янзы көөр болза эки-дир. Ындыг харын, бо шагда үстүңден командылап чагырар, дужаар арга чок. Ынчаарга бир-тээ, бот-башкарып ажылдаар апарган болганывыста, амыдыралда бадыткаттынып турар шак ындыг эки чүүлдерни дораан-на сегирип ап, ажыл-ишчи шынарын көргүзер ужурлуг бис аа.

Кым-на айтырып, сураглап чорууру ол күзээнин чедип алыр. Ынчангаш катон кажааның схема-чуруун, херек дээр болза, Агроүлетпүр эвилели дораан кылып берип болур.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.

КҮЗЕГДЕ

Күс болза үргүлчүлелиниң талазы-биле кыштың соонда туруп турар. Күс — малды дүрнуктур семиртип алырынга эң-не таарымчалыг, түңнел үе. Күс 75 хире хонук үргүлчүлээр. Ол — күзеглээшкин үези. Бо үениң онзагайы чүл дээрге малга дыка-ла таарымчалыг: ымыраазаак чок, хүн дургузу амдызында узун, оът-сиген чедишкен. Ындыг болганда малды кадарарынга ёзулуг ла чаапан кааны-биле дөмей үе. Эң ылангыя дүнеки кадатты кала-даа организастап болур.

Ам болза эртен 6 шак 30 м. турда-ла, чер чырып кээр, а кежээ барык 21 шакка чедир кадарар. Октябрь, ноябрь айларда хөй малды күрүнеге дужаар болгай.

Ажыы-биле чугаалаарга, бо үеге чедир садып келген малывыстың деңгилдези пат болган. А күстү ажыглааш, күрүнеге дужаар малдарны шуут дүн-хүн чок кадарза эки.

Ам эът өртээ улгаткан. Чижээ, мыйыстыг бода малдың 1 килограмм эң семис дээн эъди сентябрь 15-ке чедир чүгле 1 руб. 70 көпеек турган болза, ам 5 рубль 04 көпеек четкен.

Күзүн мал кадарарынга энтиг бир чүүл болза, дужулун ажаап каапкан ховулар, шөлдер. Ынчалза-даа тараа хоорзунунга төрүүр хойну үр кадарарга база таарышпас. Бо талазы-биле малчыннар специалистер-биле сүмележир херек.

Чаа кажаавыс доозулбаан

«Хемчик» совхозтуң Ыйтылак сүт-бараан фермазының амгы үеде ажыл-ижи, эң ылангыя кыштаглаашкынга белеткели кандыгыл? Ол дугайын бистиң штаттан дашкаар корреспондентивис Хоюг-оол Монгуш коллективтиң удуртукчузу З. К. Хомушкудан сонуургаан. Ам оларның аразында болган чугааны моон адаанда парладывыс:

— Зоя Көрей-ооловна, силерниң ферма бо чылдың бирги чартыында районнуң СБФ-леринде бирги черде болган болгай. Амгы үеде планныг орулгаларны канчаар күүседип тур ирги силер?

— Чайгы үеде малды эки семиртип алыр, хөй сүттү саар дээш тайгаже эрте-ле үнген бис. Ортаа-Шыраа-Булак деп черде тайга одаазынга чайлагладывыс. Таарымчалыг чер. Чайын база чайның эгезинде чүъс чагбааныңдан эгезинде хирелиг турду, оон оът-сиген чоорту дөмей-ле, четчип үнүп келген турду. Саар инектерге немелде чемни база берип турдувус. Оон түңнелинде бо хүннерде планны ажыр күүседип чорут олур бис.

Фермада саар инээвистиң баш саны 220. Эртнен чылдың сес айларында турган түңнелден 23310 килограмм сүттү хөйнү саап алган бис. Өскээр чугаалаарга, саар бир инектен сес айлар дургузунда 1199 килограммны алдывыс. Август айда бүрүнү-биле чаап турду. Оон башка оон-даа хөй сүттү саап ап болур турдувус.

— Ам үшкү квартал доостурун бүдүүзүнде планны күүседиринин байдалы кандыг-дыр бо?

— Квартал планын күүсе— [illegible] [illegible] [illegible] ажылдап турар. Ам 10 тонна сүт арткан.

Ажыр күүседириниң аргалары бар. Ам мал чемин немей берип, саалданы көвүдедип тур бис.

— Кыш-даа келдиң-ле, Зоя Көрей-ооловна, байдалыңар кандыгыл?

— Шын харын, кыш келди. Белеткел ажылдары уламчылап тур. Ферма кыштаавыста, суурда кежүп келген бис. Кээп хонупкан бис. Кажаа-хораа септээр бир звено бар. Оон ангыда, ферманың ажылчыннары боттарывыс база киржип тур бис.

Сагышсырап-ла турар чүвевис — эртнен чылын-на ажыглалга кирер ужурлуг турган кажаа бар. Инек кажаазы-дыр ийин. Ону кежүп чоруур № 741 колоннаның тудугжулары ам-даа дужааваан. Кылыр ажылдар-ла хөй. Ам тудугжулар анаа хол дегбестеди. А совхозтуң удуртукчулары чамдык дериг-херекселдерни база оларга тып бербейн турары элдептиг чүве. Кажааның иштин шалалаар, өдек үндүрер механизмнерни аптеп тургузары ындыг-ла белен эвес. Кыш келди ышкажыл. Ам оларны кажаа эргин кыла каптарыл? Бир эвес бо чылын дужаап шыдавас болза, чамдык инектеривис та канчаап турар, чыдар чери чок ийин.

А мал чеми-биле ажырбас боор бис. 2000 ажыг тонна силос, 900 тонна сенаж болгаш сиген, саван бар.

ССРЭ-ниң КҮРҮНЕНИҢ АЙЫЫЛ ЧОК ЧОРУК КОМИТЕДИНДЕ

Бо чылдың сентябрь 15-ден 17-не дээр [illegible] чок митинг [illegible] хаттыг [illegible] кижилер Грузияның Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң бажыңынче халдааштыңнар. Чиңге, шиш баштыг демирлер, трубалар кескиндилери, ломнар туткан 100 хире кижи бажыңче шургуп киргеш, соңгаларны [illegible] телефон аппараттарын чура шаап каапканнар. Оларның чамдыызы истелге киддизиниң өрээлинче кирип, чамдык документилерни, видеоаппаратураны, ажылдакчыларның хууда эт-херекселдерин оорлап алганнар.

Комитеттиң бажыңының иштинге турган хөй эвес ажылдакчылар багай чүве болу бээр деп бодааш, самыын үүлгедикчилерге удур боо-чепсек ажыглаваанаар.

Халдакчылар Грузияның Күрүнениң айыыл чок чорук комитедин тарадырының дугайында, а ол ышкаш Иштики херектерниң Адиген район киддизиниң начальниниң оралакчызының өлүрткенинге каразыткан туттурган бир кижини хостап үндүрер дугайында негелде кылганнар. Удурланган таварылгада оон-даа артык үрегдээшкин, харын-даа ажылдакчыларга хамаарыштыр каржы аажылааашкын кылдыры-биле олар кыжанганнар. Элээн үе эрткенде, үүлгедикчилер бажыңдан үнүп чоруптуңнар. Грузияның Күрүнениң айыыл чок чорук комитедин долгандыр душкуурлүг байдал хевээр артып турар.

ССРЭ-ниң КАК-тың коллегиязы Грузияның Күрүнениң айыыл чок чорук комитединге хамаарыштыр вандализм үүлгедиишкининге хамаарыштыр ханы килеңнээшкинин илереттинишаан, дараазында чүүлдү медеглээри эргежок чугула деп санап тур.

Грузияның КАК-тың бажыңынче халдаашкын — ол дээрге күрүнениң айыыл чок чорук органнарынга удур дүржок кампанияның экстремистиг чоруунуң илерээшкини-дир. Ооң сорулгазы — КАК-ты кызырары, чарары, харын-даа узуткаары. Барыын чүктүң тускай чамдык албан черлериниң куткуушкунунуг пропагандазынга алзып, хөй-ниитиниң санал-оналынга [illegible] күш-биле албадап киирер дээн ол күштерниң сандарадыкчы ажыл-чорудулгазын боттандырарынга Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди шаптыктап турар чадавас. КАК органнзасттыг нем-херек үүлгедиишкинин-биле демисежип [illegible]. ол [illegible] байгалы-биле [illegible] чылдарның [illegible] алган соонда [illegible] хадаазының [illegible] тавары[illegible] эвес.

Күрүнениң айыыл чок чорук органнарынга удур кампанияда Прибалтикада, Украинаның барык областарында болгаш [illegible] чамдык [illegible], ажылдакчыларны мораль талазы-биле кызыл кыяр чорукче, оларның кары-биле аажылаар кыжаныышкынче, дееискээр талазы-биле органнарның бажыңнарын будалээр таварылгаларже шилчип бар чыдар.

Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди демократтыг күрүнеге күрүне структураларының ажылын сайзыраңгайжыдарынга идигни бээр деп чүвени медереп билбишаан, ол бодун шугүмчүлелден дашкаар тургуспайн турар. Ынчалзажок, кажан демократчыдылгага болгаш ажык-чарлыг чорукка чажыртынып алгаш, ССРЭ-ниң КАК-тың ат-алдарын баксырадырынче угланган оралдажыышкыннарны, а амгы үеде аңаа удур үүлгедиишкиннерни ажыы-биле кылып эгелээрде, ниитизи-биле чурттуң айыыл чок чоруунуң системазынга ооң-биле когаралды чедирип турар-дыр. Хөй ниитиниң чамдык негелдезиниң сагыш амыр болгаш тамчыктыг байдалынга хамаарыштыр чүл дизе, бистиң чуртувуска удур даштыкы тускай албан черлериниң разведка ажылының идепкейжээниниң дугайын херек кырында боттуг байдал херечилеп турар дээрзин чугаалаар апаар. Совет Эвилелдиң делегей-биле харылзаазын улам калбарты бээрге, бистиң политиктиг болгаш экономиктиг чажыттарывысты билип алыр дээш, разведкалар чаа-чаа аргаларны дилеп турар. Кем-херекти органнзастыг-биле үүлгедир чорук чуртта улам чыдавышаан. Экономиктиг адырда аар кем-херек үүлгедиишкини болуп турар. Түңнел боду-ла мынчаар көргүзүп турар: мындыг байдалда КАК-че чөңгээлээшкин кылып турары чуртка байдалды чогумчударының хереэ дээш сагыш салбайн турар кижилер-дир.

Күрүнениң айыыл чок чорук органнарынга удур кампанияны өөскүдеринге НКВД — МГБ-ниң (Иштики херектерниң Улус комиссариады — Күрүнениң айыыл чок чорук министерствозу) 30—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде хоойлу-дүрүмнү үрээни дээш харысалганы кандыг-даа барымдаа чок черге ам кээп КАК-ка хамаарыштыр [illegible] чорук [illegible] турар. Айыыл чок чорук органнарының [illegible] [illegible] [illegible] Ам [illegible] [illegible] турбас. Аңаа магадылалдарның бирээзи — сталинчи репрессияларның чылдарында [illegible] мун ажык чекистерниң амы тынындан чарылганы.

Чуртта ажыл-херектиң дугайында херек кырында шынныг, хөөреткээн информацияны чыып ап турган болгаш, бистиң ниитилеливисте шиитпирлиг өскерилгелерниң эргежок чугулазын хөй-хөй кижилерни мурнай чекистер билип каан дээрзин бүгүде шоолуг чеже билбес. Ынчангаш эде тургустунуушкунга, демократчыдылгаже болгаш ажык-чарлыг чорукка идеяларын олар сеткилиниң харызындан хүлээп алганнар бисте эде тургустунуушкун — ол дээрге бүгү угланыышкыннар талазы-биле, хамыктың мурнунда, разведкага, контрразведкага, кылыгаарны камгалаарынга, кем-херекти органнзастыг-биле үүлгедир чорук-биле, контрабанда, наркобизнес болгаш терроризм-биле демиселге ажылдың дээштиин бедидери-дир. Ол дээрге совет конституциялыг тургузугну идегелдиг камгалаары, совет хамаатының эргелерин болгаш хостаргаларын камгалаары-дыр. Ол дээрге Комитеттиң бүгү кезектериниң ажыл-чорудулгазының хоойлужудулгалыг үндезиниң быжыглаары-дыр. Эрге-хоойлулуг ниитилелге КАК органнарының дугайында ажык-чарлыг хоойлу херек. Ынчангаш ону дүрген хүлээп алыры дээш турушуп турар бис.

Эде тургустунуушкунга идиг бээрин, хөй национал дыг совет күрүнениң догуннааашкынының үндезиннерин айыылга таварыштырып турар таарымча чок илерээшкиннерге идепкейлиг удур туржуруун амгы үеде күрүнениң айыыл чок чорук органнарының ажылдакчылары боттарының хүлээлгези кылдыр көрүп турар.

Ол нарын сорулгаларны шиитпирлээринге олар чон-биле кады болур. Күрүнениң айыыл чок чорук комитединиң чединишкиннинг ажыл-чорудулгазы ол чокка чедип алдынмас, ооң идепкейлиг деткимчезинге даяныр дээрзинге совет чекистер ханызы-биле бүзүрелдиг.

«ЧОВУЛАҢНЫ КӨРҮП ЧОР БИС»

«Бистер, ээзи санныг тывалар, частырыгны кылган [illegible] бурувусту [illegible] мурнунга миннип, [illegible] чор бис. Аравыста [illegible] талазы-биле аңгы-аңгы кижилер бар. Амгы ажыл-таргыг үеде херектен-даа кижиниң сөс-чугаазын дыңнаап, оларның дилээн хандырар апаар дээрзин зонаның даргалары лекция, беседа үезинде бо-ла тайылбырлаар-дыр. Ынчангаш Тываның удуртукчу даргаларынга бистиң салым-чолдарывыс тоомча чок эвес боор деп чүүлге идегеп, олардан дуза дилеп, бо чагааны бижип олур бис. Депутаттар база бисти дыңнап, дузалаар боор.

Сөөлгү үеде байдал бисте нарыыдаан. Ылаңгыя төп солуннарга Тыва дугайында материалдар парлаттынып, «Орустарны тывалар Тывадан үндүр сывыртап турар» деп чугаа тарап бергенде, биске хамаарылга аажок баксырады. Аңгы-аңгы национал херектеннерниң-даа [illegible] удуртукчулары[illegible] [illegible] тавар[illegible] тур бис. Ажылдап [illegible] кадыт. биске черлеринче бистерни, тываларны, ыдалаар, аъш-чемби-ле кыжаглаар, акша-төлевирин кызырар апарды. Барып-барып херектеннерниң ортузунда көрүм-чүрүмнү, кижизидилге ажылын харылаар даргалар бзини «Че, кара тыва, ажылыңны дүрген кыл, ноғман күүсет, оон башка бо билир» дээш, резин кымчызын көргүзерге, кижи адач кайгап ханмас-тыр. «Бистиң чонувусту чурттарындан үндүр кыскан силер, а бис силерден ынчаар негээр бис» дээр.

Черле ынчаш сөөлгү үеде бүгү зоналарда ясы-сөөк ылгажыр чоруктар аажок нептерээн.

Частырыгны кылган-даа болза, бистер тыва чонувуска херек бис. Бодувустуң төрээн черивистиң хөгжүлдезинге күжүвүс, деривис төп ажылдап чорза, ол-ла ажыктыг. Херектен-не кижи дээш оон хая көрүү бээрге, кайыя болур. Бистиң аравыста херек эрттирип турар аңгы-аңгы национал кижилерниң шиитпирин төрээн черлеринче эрттирер [illegible] дыр [illegible] [illegible]лей берди. Ол кончуг-ла шын шиитпир. Бистиң республикавыстың депутаттары, чазаа кажан-на ындыг шиитпир хүлээп алыр ирги деп манап артывыс. Эки-бакдаа болза, чонунарның нези-чамдыы болур оолдарынарны соок уялардан кыйгыртып, базындырыг, доранчылалдың аслаандан уштуп кагыңар.

Белук тыва оолдардан.
Пермь область.

«ТЫВАЖЕ ЭГИДЕР БОЛЗА ААР...»

«Назы четпестер колониязындан эгелээш, Эвилелдиң зоналарынга херээвис эрттирип келдивис. Дыл-домакка чединмес кижилерге эсне чоннарның төлээлериниң аразынга чорууру берге-ле-дир. Бот-боттарын билишпейн барганш, чоннуу-даа алыр, аал-чурттан чагаа-хоораа-даа үр чоруур, арай деп чедип келирге, киирбейн бала баар. Уштрамылга деп чүүлдүң дугайында шуут уткан уже-тур бис.

Кайы-бирээвисти бастыг турда көрүп олурар эвес бис, болчуп чеде бээр-дир бис, оон чүрүм үрээн диртир, исзэмчеге онаажыр.

Эвилел иштинде зоналарда көөрге, кем-херек үүлгеткен кижи-ле болунуң черинге херээн эрттирип турар боор-дур, а бистер-ле черлерниң ыраанче шелуткен, аал-орандан аңгылаттынган чоруур-дур бис. Шак мындыг шын эвес чүүлдү эдип, кеземче хереэ эрттирип турар тыва оолдарны Тываже эгидер болза аар деп күзелдиг бис.

Чурттаага хүн келген тудум нарыыдап олур, ясы-сөөк ылгаар чорук база-ла калбаа-биле өөскээн. Бистерни мурнувуста чүү манап турарын билбес-тир бис.

Константин ХОМУШКУ,
Роман ДАЖЫ-БАЛБАР,
Алексей КЫЗЫЛ-ООЛ, Ширип-оол ДОВУТ.
Иркутск область».

Чагааны чырыкче үндүреринге белеткээн кииддистен: тенниг херимнер артында кеземче херээ эрттирип турар чаңгыс чер-чурттугларывыстың чагааларын номчудуңар. Канызы-даа кончуг чидиг айтырыгларны көдүрүп турар. Бо талазы-биле чамдык эвилелдешкен республикаларда чогуур шиитпирни үндүрүп, кем-херек үүлгедикчизи кижиниң херек үүлгеткен черинге шиткелиин эрттирерин практикалап турар апарган.

Бо чагааларда боданырынче албадаптар чүүлдер-ле хөй. Солуннуң номчукчулары чүнү бодап турарыл?

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

ЭЗИРИК ЭВЕС БОЛГАН БОЛЗА...

Сентябрь 22-23-түң дыштаныр нийи хүннеринде ИХМ-ниң дежурный кезээнге нийи өлүрүүшкүн, мага-ботка 6 аар кемдээшкин чедириишкиннин, 2 дээрбедекчи халдаашкын, 3 үптээшкин база күрүнениң болгаш хуу өнчүнүң 14 оорлаашкынының дугайында медээлер чер-черлерде иштики херектер органнарындан келген. 6 кем-херек үүлгедиишкинин соок чепсек ажыглап кылган, 8-ни эзирик турган үүлгеткен. Биче хулиганнаашкын дээш 28 кижи туттурган, 56 кижини эзириктер сергедир черлерге хондурган. КАИ ажылдакчылары машинаны эзирик башкарып чораан 10 чолаачыны туткан. 17 кем-херек үүлгедиишкинин шалыпкын истээниниң түңнелинде илереткен.

Кызыл хоорайга кады арагалаанының соонда гас-дыл былаашкаш, А. Усынин бодунуң кадайы Т. Ермолаеваны херээнче бижектээн. Когараан кижини эмнелгеде чыттырган.

Чадаана хоорайның Чүргүй-оол кудумчузунда бажыңның хериминиң иштинден С. Ооржактың өлүг мөчүзү тывылган. Кады арагалаашкын үезинде шил бузундузу-биле өлүмнүг балыглаан деп В. Куулар дээрзи карактыттырып турар.

Сут-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозунуң малчыны С. Моңгуштуң хууда аъдын оор алган. О. Ооржак карактыттырып туттурган.

Ак-Довурак хоорайга К. Салчак бодунуң хууда «Москвич» машиназы-биле удур келир шимчээшкинниң шыйыынче үне халыткаш, нефть баазазынга хамаарыжыр автобус-биле үскүлешкен. Түңнелинде «Москвич» машинаның чолаачызы база ооң үш пассажири кемдээннер. Пассажирлерниң бирээзи эмнелгеге амы-тынындан чарылган.

Чолаачы О. Ималдай «О. Шынаа» совхозка хамаарыжыр 29-60 ТВЛ күрүне дугаарлыг ГАЗ-52 машинаны эзирик башкарып чораш электри чагызынга балыып шаштырган. Когаралдың түңнүн үндүрүп турар.

Сентябрь 21-де Улуг-Хем районга 65-33 ТВЛ дугаарлыг «Тувашвейбыт» каттыжыышкынга хамаарыжыр УАЗ-452 машинаны чолаачы А. Ооржак эзирик чорааш, бир-ле эзирик чораан В. Доңгакка мунзуруп каан. Сөөлүндээзи удур келир шимчээшкин шыйыынче кирип халыткаш, «Москвич» машина-биле үскүлешкен. Үскүлежиишкинниң түңнелинде үш хамаатыны эмнелгеде чыттырган. «Москвичиниң» бир пассажири кемдээнинден өлген.

Кызыл хоорайның үстүнде орукка эртип бар чыткан 90-65 ТВЛ дугаарлыг ГАЗ-53 машинадан А. Моң-Чүрек уштунуп кээп дүшкен. Ол эмнелгеге чок апарган. Когараан кижи база «Шамбалыг» совхозтуң чолаачызы Р. Ооржак хөлчок эзирик чорааннар.

Кызыл районга А. Букайдо дээрзин туткан. Ол эзирип алгаш, назы четпээн уругну куштээрин оралдажып турган.

Улуг-Хем районнуң Улуг-Алаак деп черге кады арагалаашкынның түңнелинде ажылдавайн турар Ю. Сат дээрзи С. Доржунуң иштинче бижектээн.

Бай-Тайга районнуң Кара-Хөл суурга билдинмес кижилер кудага чаладып келген В. Көк-оолду эттээн. Ол тереңниң бажыңынга чок апарган.

Кызыл хоорайга А 78-62 ТВ дугаарлыг «Нива» автомашинаны, Улуг-Хем районга 55-39 ТВБ дугаарлыг ИЖ-Ю-3, а Барыын-Хемчикке 64-87 ТВА дугаарлыг «ИЖ-Ю-5» мотоциклдерни оорлап мунган.

• • •

Сентябрь 25-те республикага бир өлүрүүшкүн, мага-ботка 2 аар кемдээшкин чедириишкини, 4 орук-транспорт озал-ондаа, күрүнениң болгаш хуу өнчүнүң 25 оорлаашкыны болган.

Таңды районнуң АТБ-зинге хамаарыжыр 78-22 ТВЛ дугаарлыг КамАЗ-5511 автомашинаны башкарып чорааш, чолаачы А. Янгулов Бай-Хаак — Кызыл оруунга дүнеки үеде кодан хойнуң аразынче кире халыткаш, 35 хойну өлүр бастырган.

Кызыл хоорайда Лопсаңчап кудумчузундан типографияда ажылдап турар С. Салчактың өлүг мөчүзү тывылган. Ол чүрээнче бижектедип өлүрткен болган. Шалыпкын-истелге бөлүү истелгени чорудуп турар.

Ак-Довурак — Абаза оруунга Кызылдың 2 дугаарлыг АТБ-зинге хамаарыжыр 68-60 ТВЛ дугаарлыг КамАЗ машинаны чолаачызы эзирик башкарып чорааш, руль башкарылгазын уруп шыдавайн, андарган. Машинага частыр будуметтерни чүдүртен чораан. Чолаачы В. Кривошеев база чүъкту үдеп чораан В. Понедельник (ол база эзирик болган) янзы-бүрү чаданың кемдээшкиннерин алган.

Кады арагалаашкын үезинде үнген алгыш-кырыштың түңнелинде Бай-Тайга районнуң «Бай-Тал» совхозунда малчынның дузалакчызы В. Дажий ол-ла совхозтуң малчыны Ш. Элегеге бижек-биле балыглаашкынны чедирген.

Мөңгүн-Тайга районда 17 дугаарлыг өрт кезээнге болган бөлүк арагалаашкынның муңгаранчыг түңнелдиг болган. Чолаачы В. Кара-оол чүрек дужунче бижек-биле балыглаткан. Ону санавиация-биле Кызылдың эмнелгезинде экээп чыттырган.

Бай-Тайга районнуң девискээринге Б. Казырыктың коданындан ооң хууда 8 инээн оор алган. Р. Дамба, Н. Моңгуш олар туттурган. Кайызы-даа Барыын-Хемчик районнуң чурттакчылары.

Бии-Хем районда Туран хоорайның Ленин кудумчузундан «Восход-3М» мотоциклди оорлаан. К. Д. болгаш Х. О. дээр назы четпээннер туттурганнар.

Сентябрь 23-түң дыңнадыңында Кара-Хөл суурга В. Көк-оолдуң эттедип өлүрткениниң дугайында дыңнаткан бис. Милицияның ажылдакчылары ук суурнуң чурттакчызы Н. Хомушкуну туткан.

Дежурный кезектерге бир хүнүң дургузунда биче хулиганнаашкын дээш 12 кижи, эзирик 21 кижи туттурган.

Анатолий САДОВОЙ.

ТАРАК ИЖЕР, ТАРАА ДАЙНААР

Аъш-чем талазы-биле берге бо үеде кижи шаанда тываларның кылып чип чораан, оон чоорту уттуп бар чыдары национал аъш-чемниң дугайын бо-ла бодай бээр чүве-дир.

Баштай-ла тарак дугайы. Ону кылыры берге эвес. Сүттүг бар болза, өг-бүле, бажың бүрүзү чүгаар болза, кылып ап болур. Мал-маган чамдык улуста көвүдеп турар, сүттүң совхозунга садыг черлеринге-даа дужаап турар апарган, чайгы үеде мындыг-ла болгай.

Тарак дээрге ак чемден кылган болганда, кончуг хоолулуг, үнелиг чем деп бодаар мен. Кижи бодап көөрге, ында витаминнер хөй. Эрзин районунуң столоваязынга таракты чыл санында чайгы үеде кылып алган, садып турар боор чорду. Ол эки-дир. Бичии оолдар 2-3 стаканны ишкеш, «Чаа, мен-даа тоттум» деп үнүп чоруп турарын дыңнадым, көрдүм. Эрзинниң малчыннары черле тарак кылыр улус болчук. Ынчангаш олар ону канчалдыр, чүден кылырыл дээр дугайын кымдан артык эки билир. Эки чүүлдү өөренип алыры кижи бүрүзүнге ажыктыг. Уруглар албан черлеринге, эмнелгелерге таракты, хойтпактыдаа кылып берип турза!

Иниги айтырыым: чиңгетараа. Бо национал чемивис база уттундуруп бар чыдыр ышкажыл. Бистиң кол чемивистиң бирээзи чиңге-тараа (хоо-тараа) ол чораан дизе, өскээртен келген улус база бистиң аныяк-өскеривис-даа бүзүревес боор ийин. Чиңге-тарааны күзүн кезериниң бичии-ле мурнуу чарыында көк хевентеп чиир дээр ышкажыгай. Чыды кайы хире ийин! Чиңге-тараадан чөкпек (кадык) база кылыр, дыка амданныг чем.

Чиңге-тарааны тарыыры биске илдек-не эвээжээн. Бо дугайында бистиң специалистеривис чүү деп бодап турар чүвел? Мурнунда база чиңге-тараа дугайында эштер солунга бижип турду. Аңаа Агроүлетпүрнүң специалистери, совхозтарның-даа агрономнары харылаар боор деп бодап, манап-ла турдум. Солунга кым-даа харылавады.

Чиңге-тарааны тарыыры, ажаап өстүрери, кезип, бастырып алыры берге. Ону соолдургаш, хооргаш, соктап, белеткеп алыры база шуттуг ажыл. Бирде-бирде бодаарга, бистиң ажылга чаңчыкпаан ажы-төлүвүс ону шуут хоржок-даа болгу дег, ажылы улуг дээр аан. А херек кырында алыр болза, харын кончуг эки ажыл болгу дег. Кижи ажылга дадыгар, өөренир.

НАЦИОНАЛ ЧЕМНЕРИВИСТИҢ ДУГАЙЫН БАЗА УТТУП БОЛБАС УЖУРЛУГ БИС.

Моон соңгаар ажыл-агыйны башкарарының чаа аргазынче шилчээнде кижи бүрүзү ажылгыр, сагынгыр, тывынгыр болур ужурлуг. Ынчангаш совхозтарывыстан кым-на чиңге-тарааны тарывайн турарыл, ооң үрезининиң тыпсын, тарызын. Өстүрүп, ажаап алырга, ону алыр улус кайы хөй болур. Тыва улустуң шаандан тура национал чеми болур чиңгетараа дугайын мурнунда Улуг-Хемден Сотпа Сүге-Маадыр, база кайыын болду, Андрей Чүлдүм-оол база бижээн улус. Ынчангаш чиңге-тарааның салым-чолуун дугайында агроүлетпүр, совхозтарның специалистери тодаргай харыылаар боор деп идегээр-дир мен. Черле ынчаш бүгү-ле чүвени садып саарар аргаже шилчип турар нарын үеде чурттап турар болганывыста, бодувустуң национал чемнеривистиң дугайын база ыяк бодап, чогуур хемчеглерни алыр, а моон соңгаар даштыны түрүзи дугайын база чугаалажып турар болгай бис. Тыва чон бодувустуң арнывысты көргүзер ужурлуг бис.

Хүлер-оол ЧАМЗЫ.
Кызыл-Арыг суур.

Хомудалдың изи-биле

БИР АВТОМАШИНАНЫҢ «ТӨӨГҮЗҮ»

Менээ ол шуут-ла мынча диди: «Республиканың бир удуртукчузу (адын база дорт адап турган) эрге-дужаалын ажыглап алгаш, депутат болгаш, ол черге машина аазаан кижи мен дээш, бистиң алыр деп турган машинавысты арай деп Москва чоогундан бээр чеже-чеже хонук иштинде нийи кижиге ээлчештир мундуруп чораш эккеп алырывыска, «хунаап алгаш», Мөңгүн-Тайгага аппарып берип каан. Ам канчаарыл?».

Каш хонук бурунгаар ажыл-албан ужун Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының директору Х. О. Ондарның ажылдаар кабинединге киреримге, үстүнде чүүлдү чугаалаан кижи. Чүгле чугаалаан эвес, а солун черинден дуза дилээн. «УАЗ-469» деп адап чанчыга бергенивис «чиик-караны» ол талыгырдан барып эккеп чораан нийи кижиниң бирээзи кодээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады Х. В. Ензак-биле неилдирзинге солун арнынга тодаргайы-биле шыны чырыдып, чугаа кылырып сүмелээн кижи мен. Чөпшээрешкен улус.

Мындыг чүүл сентябрь 9-та № 207 (14407) «Шынның» 2-ги арнынга «Шилилге соонда» деп эгелиг үнген чорду. Чогум улуг чүүл кайын чаңгыс бүтпейн барган автомашина дугайында болган деп. Мында чугаа колдуунда институттуң филиалының амыдырал, ажыл-херээнге сөөлгү үеде кандыг үндезин өскерилгелер болганын, бо талазы-биле чамдык чугула хемчеглерниң канчаар боттанып турарынче угланган. Ол дугайында директор бистиң корреспондентивис Дачзы Салчакка делгерэңгей чугаалап берген кижи чораан. Ооң кадында Хеймер-оол Оланович Ондар бо чылдың чазынында удурланыкчыларының [illegible] шилилтеге, чажыт бадылаашкынга киришкеш, аңаа тиилекчи болуп үнгеш. Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалының директорунга соңгутканын база ында каксы чугаалап турар. Ол математика эртемнериниң кандидады, доцент. Тыва АССР-ниң эртемниниң алдарлыг ажылдакчызы. Мурнунда Кызылда күрүнениң педагогика институдунуң ректорунга база ажылдап турду.

Мындыг алдар-аттыг, аныяк-өскенниң хүндүлүг даг[illegible], республиканың совхозтарынга кол тускай эртемниглерни белеткээр дээди өөредилге черинин удуртукчузунуң сөглээн сөзү үнелиг болбас аргажок... Ынчалза-даа ам чугааның кол утказы демги-ле машинаже угланыр дээрзин бажы удур номчукчуга сагындырагаш, ук чүүлде чамдык домактарны катаптаарын автор манаа чугула деп бодап турар: «Ырак-узак малчын коданнарда ажылдап, чурттап турар ада-иелер-биле харылзаа тударынга аңгылаар «УАЗ-469» маркалыг чаа машинаны республиканың Агроүлетпүр эвилели биске тускайлаан. Ону Москвадан боттарывыс Кызылга эккээр чөпшээрелди алган турдувус. Бистиң нийи төлээвис узун оруктуң ортузунга чорда, биске берген автомашинаның «думчуу» дедирленген. Ажы-биле чугаалаарга, үстүкү албан-дужаалдыг даргаларның күштүг ыйыдыышкыны-биле хунаап алгаш, өскээр аппарган». Номчукчуну чалгааратпазы-биле борта кезек сөстерни эрттиринмеш, сөөлгү домааи номчуптаалы: «Чаңывыста орар удуртукчулар ол хире кээргээр сеткил чок, «доң» баарлыг турда. Саян артында бистиң баштаан институттуң төлээлери чогуур кичээңгей салбайн турар чыдаганы мыда».

Бир-таа мээ» номчукчу кижиниң аас-биле хомудалы келген, демги хомудал арта бистиң солуннуң арнынга «танмаландыр» парлаттына база берген чүве болганда, ону хынап, узун орукче аъттаныры албан апарган. Корреспондент кижиниң херээ-ле ол — чоңга чолдуг бараан болур. Чүгле улус-чону дээш ажылдаар. «Чону — чоорган, хөйү — хөйлен». Орук аайлажып, «өскээр барган» машинаның ааы-биле Мөңгүн-Тайгаже аъттаныр деп турумда, редакция фактыларны «чиглээн» өске база бир материалды холумга тутсуп каан. Журналист кижи бирде истекчи апаар дижири шын чорду. Кыска хуусаада чаргы-чаалылыг нийи хомудалдың ужурун дораан тып алчык мен.

Тыва кодээ ажыл-агыйлыг девискээр болганда кадрлар биске хөйү-биле херек. Аңаа дээди эртемниг удуртукчу кадрлар дарганнаар ужурлуг черниң директору ырак-чоок малчын ада-иелер-биле быжыг харылзаа тудунмааш, кадырласканнарга чоруур, тура дүшпес машина херегжээни чок. Шом-Шум, Ишкин, Качык, Балыктыг-Бажы, Тоолайлыг... Шагның дөрт эргилдезинде малчыннар турлаа болган берт черлер Тывавыста булуң санында болгай. Оода чадаарда республикадан дашкаар совхоостеннарымнар безин турда, бисте филиалды. Кызылдың кодээ ажыл-агый техникумун орта шефке алган чаңгыс-даа ажыл-агый чок. Ол хиреде дугае кадр чок, мында чединмес дижирнинге өй бис деп орук ара самолёткa ужуп бар чораш, бодап ордум. Ындында-ла берге байдалдыг, тургустунгаш үр болбаан, чаа-ла хонуп орар, ачы-буянныг институдувустуң улуг коллективин мегелеп турар элдеп даргалар боор?... Тыва улус шында-ла «Ытче сөөк октаарда» ол хөөкүйнүң думчуун борбаннатпас» дижир. Башкынып бүгү негелдезин, хомудалының кол дээу чогум-на бо, ооң ажыглаан үлегер домаанда «чаштынып» чытканын кым биле гэн дээр силер.

Номчукчута билдингир болуру-биле маңаа чогуур тайылбыр кылыр, шынзыдар бетинде баштай оларның кол утказын «нийн сөс-биле» доптуптап көрейн. Машина чогум Мөңгүн-Тайга районда туруп турар ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң чагыы, хөреңгизи-биле алдынган дээрзи бөгүн ылап тодараттынган. Ол талазы-биле чогуур документилер бар. А Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалынче тургустунган байдалды өөренип көргеш... Тыва Агроүлетпүр эвилелдиң удуртукчулары (машина өскениң дээрзин биле тура-ла) дузалаарын кызыткаңнар. Ам кым кымны ымзандырганы билдиве берди бе? Бо дугайында чогуур дугуржулга-даа турган дижир. Та «дугуржулганың» эчизинге четпейн барганындан чүве, та ээзи эдип берипсевээни чыдаган болганы ол, орук ара машинаның «думчуу» дедирлеигени шын. Ынчангаш «чаңывыста орар удуртукчулар ол хире «доң» баарлыг турда...» дээн домак далаштыг болган дээрзи чугаажок.

Чогум «...алган машинавысты холгаарлап турган, өскээр берип, аңаа-ла ымзандырып каап мындыгдыр нийн» деп сөстерни адрестээн, Хеймер-оол Опанович ниң «каразып» турары, чугааның эгезинде ат-бажын менээ адап берип турган республика удуртукчуларының бирээзинге база ужуражырым чайлаш чок апарган. Ол дарга бо төөгүге бичии-даа хамаарылга чок кижи болган. Ындыг-даа болза, ол хомудал үндезин дестүг бе, үндезин чок бе дээрзин билир. Хунааашкан машинаны чогум кым чөпшээредип алганын, ооң кымга киргенин, кажан, кала четкенин билир, бир сөс-биле, ээзи кымыл дээрзин бирден бирээ чокка чугаалап орду. Ындыг болганда үстүкү албан-дужаалдыг даргаларның күштүг ыйыдыышкыны-биле хунаап алгаш, өскээр аппарган дээр бодал бадыткаттынмайн барган. Харын-даа ооң туржук, Х. О. Ондарның мында. Тывада хамаарылгалыг даргалары машинаны чогум өзүлүг ээзинден «кунаап», «ыйыдып» турган дээрзин үстүнде каксы чугаалаадым.

Ам чугааны Мутур-Аксынче угландырыптаал. ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң директору С. Х. Моңгуштуң РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, РСФСР-ниң кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем министри Г. В. Куликке бижээн дилээн ол хевээр манаа киирээли (мынчаа бо дарганың албан-дужаалы бөгүнгүзүнден арай өскээр адаттынып турган): «Күрүнениң Агроүлетпүр комитединиң даргазы — РСФСР-ниң министри Г. В. Куликке. Дилег. Тыва АССР-ниң ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозунуң директоры биске бир «УАЗ-469» маркалыг автомобильден тускайлап бээрин силерден дилеп тур. Чүге дээрге ажыл-агыйывыс республика наймызалалындан эң-не ырак, кадыр-берт, орук-чириң берге, бедик даглар хүрээлээн черде турар. Республиканың өске бүгү чурттакчылыг суурлары-биле аргыжарда чеже-чеже километр черни десиннип чорааш. Моол Арат Республиканың күрүне кызыгаарын таварты эртер бис. Ынчангаш биске быжыглаттынган техника ажыглалга четпейн чыткашла үрелир боор-дур. Бир чамдык малчыннарывыска чедер дээш хал-даш өөп чорувуста-ла, ыяап-ла 1-2 хонук херегленнер. Бистиң чогуур байдалывысты ханызы-биле өөренип көргеш, төлептиг харыыны берип, дилээвисти хандырар боор дээрзинге идегеп артывыс».

Совхоз директору Самойлов Хилип-оолович Моңгуш үстүнде дилегиниң адаанга чүгле ат салып, тамга базып шынзыткан эвес, «оозун хойлап алгаш», ал боду шуут-ла ажыл-албан ужун Москва хоорайга чорааш, июнь айның 28-тиң хүнүнде Г. В. Куликке киргеш, дилээниң ужур-чөвүн бирден бирээ чокка тайылбырлап берген. Дарга чоокку үеде бижик чорудуптарын аазаан. Удатпаан чоп Россияның кол агрохандырылгазынче, Тываның Агроүлетпүр эвилелинче, ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң директорунче үш хоолгага адрестээн бижик чедип келген. Ында кыска болгаш тодазы-биле мынча деп каан: «Үлеттинмээн, арткан фондудан бир чиик «УАЗ-31512» автомобильди Тыва АССР-ниң Мөңгүн-Тайга районунда ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозка тускайлаар дугайында шынзылгадан кылгаш чорудар. Комитет даргазы Г. В. Кулик».

Маңаа артык тайылбыр херек чок аа. Үстүндээзинге немей база бирээ келген. Бо удаада Кызылдан: «УАЗ-31512» автомашинаны барып мунуп аккээрибиле бир чолаачыдан дарый чорудуңар». Август айның 16-да совхозтуң төлээлекчилери Кызылга Тываның агрохандырылга черинге келгеш, «мурнадыпканнарын» дыңнааш, ээп чана бергеннер. Красноярскиниң кодээ ажыл-агый институдунуң Кызылда филиалындан үстүнде ады үнген Х. В. Ензак, бир чолаачы эштиг Москва чоогунда Щекино станциядан алыр дээн машиназын сүрери-биле чоруттканын дыңнааш, совхоз директору С. Х. Моңгуш дарый шиитпирлиг хөделип турган, «думчуу дедирленген» машиназын эгидип алган. Кижи күжү халас эвес, Щекинодан Минусинск чедир машина эккелген нийи кижиниң чарыгдалы болур 340 рубльди филиалдың агар санынче совхоз шилчидип берген.

Ам автор бо чүүлдүң төнчүзүнге улуг секти салыр бетинде Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы ССРЭ-ниң улус депутаты Вадим Орамбалович Оюнга сөстү бээри чугула деп бодап турар. В. О. Оюн:

— Чогум машина маргылдаа чок ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтуң чүве. Ынчалза-даа маңаа дугуржулга турган. Шынында-ла ырак малчын ада-иелер-биле доктаамал харылзаа тудары эргежок чугула чүве болганда, ол «УАЗ»-ты филиалга берипкеш, алаттынган ажыл-агыйга 4-кү кварталда орнунга машина бээр болган улус бис. Ол дугайын совхоз директору С. Х. Моңгушка-даа чугаалаан бис... Бүтпестей бээр хире боорга, Хеймер-оол Опанович-биле чугааны мында маңаа ылдым. Григорий Чоодуевичиге база бо дугайында тайылбырны берген кижи мен. Филиал биске кадрлар белеткеп берип турар болганда, болур-чогуур дузаны көргүзүп келген болгаш көргүзер-даа апаар бис.

«Думчуу» дедирленген машина талазы-биле силерниң менээ хомудалыңарга харыы мындыг түңнелдиг болган ийин, Хеймер-оол Опанович..

Седип МОНГАЛ.

Күш-ажыл кичээли

Кызылда тос дугаар ортумак школага чордум. Ол школаның башкылары урок[illegible] [illegible] ажылдап турар. Анаа ужуражыышкын байырлалыг-даа болду. [illegible] кыдыы [illegible] турист[illegible] [illegible]. Үш [illegible] бажыңының бирги каътында дериглелиг [illegible] [illegible] [illegible] Кызыл болгаш [illegible] чаагай чыды чыттальп [illegible] бир делгем [illegible] столдар кырында демир ыяштыр [illegible] бижип [illegible] Анаа сесии класстың [illegible] оолдары олуруптуу.

Башкызы оларга ол [illegible] чүүнү [illegible] тайылбырлады. Оолдар ону бижип ап ордулар. [illegible] чагыг болурунуң [illegible] чугаа чорып турду. [illegible] ажыын канчаар ажыдарыл. Баштай ону билип алыры чугула. Оон соонда анаа демирни канчаар ыяштырыл. Өөреникчи ону бодап алыр апаар.

ЧУРУКТА: Кызылдың тос дугаар ортумак школазының сесии классының оолдары күш-ажыл [illegible] [illegible].

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ҮҮЛГЕДИГЛЕРНИҢ ЯЛАЗЫ

Кызыл хоорайның улус суду дыңнадып тур

Шак мындыг эге-биле хоорайның улус судунда дыңнадыгларны неделяда бир катап чырыдып эгелээр бис. Анаа ооң дургузунда көрген херектерниң дугайында чугааны чорудар.

Сентябрь 10-дан 14-ке чедир Кызыл хоорайның улус суду 12 херекке хамаарышкан 15 кижини шиитken, бирээзин кем-херек харысалгазындан хостаан.

Улус судьязы Е. Х. Өттүк-оол, улус төлээлери З. Т. Монгуш, Н. Н. Борголаков составтыг суд 1956 чылда төрүттүнген, мооң мурнунда янзы-бүрү кем-херек үүлгединшиккиннери дээш үш удаа шииттирип чораан С. Д. Монгуштуң херээн сайгарып көрген. Буруудаттырып турар кижи бо чылдың апрель 30-де 15 шак үезинде бодунуң кадайы Е. Н. Монгуш-биле ээзиртип арагалап алгаш, оозунуң иштинче бижектеп, амы-тынга айыылдыг аар кемдээшкинни чедирген. С. Д. Монгуш 4 чылда хосталгазын казыдып шииттирген. Кеземче херээн шыңгыы чурумнуг колонияга эрттирер.

1958 чылда төрүттүнген, мооң мурнунда шииттирип чораан В. А. Малышкин бо чылдың июнь 21-де Улуг-Хемниң Горбунов ортулуунга Контрашов дээрзи-биле аас-дыл былаашкаш, оон бажынче хеме эшкииижи-биле ийи катап соккан. Когараан кижи амы-тынга айыылдыг кемдээн. Суд Малышкинни 4 чылга шыңгыы чурумнуг колонияга кеземче херээн эрттирер кылдыр шииткен.

Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентизи, 1971 чылда төрүттүнген А. Д. Баазан хуу өнчү оорлааны дээш шииттирген. П. И. Костинниң «Жигули» машиназының чанындан эртип бар чыда, ол «Урал-Авто 2» приемникти оорлап тургаш, ол-ла черинге шагдааларга туттурган. Баазан ийи чыл шенелдеге шииттирген. Суд ону өөредилгезин уламчылаарын хүлээткен болгаш шииттирген кижиниң мөөрү-шынарының байдалын хайгааараарын милиция органнарынга даасkan.

1964 чылда төрүттүнген кайда-даа ажылдавайн турар М. О. Канчыыр июнь 20-де Кызыл хоорайның № 40 магазининиң чанынга Е. Ф. Винтовкинаның холундан аъш-чем суккач пакетти ушта тыртып аппарган, херээженге 4 рубль 13 көпеектиң когаралын чедирген. Хамаатыларның дузазы-биле Канчыыр уптеп алган бараанныры-биле кады кожа бажыңдан туттурган. Ол үүлгедиг дээш Канчыыр ийи чыл шенелдеге шииттирген, ону албан күш-ажылга хаара тудары көрдүнген.

Июнь 3-те 1965 чылда төрүттүнген Л. Б. Ооржак ээзирип алгаш, алгыш-кырыш үндүргеш, В. С. Мечектиң херээнче ийи катап бижектээн. Алдынган балыглардан когараан кижи ол-ла черинге өлген. Улус судьязы Л. Д. Дамдын, улус төлээлери В. Б. Тумат, Е. Т. Дамба-Хуурак составтыг суд Ооржакты 7 чылга хосталгазын казыт шииткен, кеземче херээн буруулуг кижи нийти чурумнуг колонияга эрттирер.

В. В. Пузанов, Н. М. Пяткевич, Ч. О. Баталова оларның квартираларын оорлап, оларга материалдыг каражаны чедирген дээш 1970 чылда төрүттүнген, Эрги-Барлык суурнуң чурттакчызы Э. К. Сааяны ийи чыл шенелдеге шииткен. Оон ангыда, Э. К. Сааяны «Барлык» совхозтуң коллективи холга алырын даасkan.

1990 чылдың апрельде бөлүк кушгээшкин кылганы дээш 1971 чылда төрүттүнген А. Н. Шойлан, 1971 чылда төрүттүнген А. О. Өртээл, 1970 чылда төрүттүнген В. К. Лопсан, 1972 чылда төрүттүнген С. С. Хайдып, 1973 чылда төрүттүнген А. С.-М. Шогжал оларны суд 5 чылдан 7 чылга чедир хосталгазын казып шииткен. Олар кеземче херээн шыңгыыраткан чурумнуг колонияга эрттирерлер.

Чыл дургузунда машинаны база катап ээзирик башкарып чораны дээш мооң мурнунда 4 удаа шииттирип чораан М. М. Поминовту 5 чыл дургузунда автотранспорт башкарар эргезин казыпшаан, 1 чылда хосталгазын казып шииткен. Ол мооң мурнунда 3 катап шак-ла ындыг кем-херек үүлгединшиккиннери дээш шииттирип чораан. База-ла автомашинаны катап ээзирик башкарып чорааны дээш демир-бетон кылыглар заводунда бетонщиктеп ажылдап турган Н. П. Попов, «Туваглавснабсбыт» баазазында слесарьлап ажылдап турар А. И. Марьясов олар 3 чыл дургузунда автотранспорт башкарар эргелерин казыткаңнар. Оларны эдип-чазаар ажылга хаара тутпушаан, алган шалыңының 20 хуузун күрүне орулгазынче тыртар кылдыр шииткен.

1968 чылда төрүттүнген «Кара-Хөл» совхозтуң ажылчыны Ш. С. Саая соок чепсекке хамааржыр «нунчаки» дээр кожугулуг ыяштарны бодунга ап чорааны дээш бир чылдың эдип-чазаар ажылдарынга шииттирген. Ооң шалыңындан 10 хуузу тыртар.

1962 чылда төрүттүнген С. Н. Метельников март 25-те ээзирип алгаш, Андреева дээр хамаатының квартиразындан норка кежинден кылган херээжен бөрттү оорлап аппарган. Ону бир чыл шенелдеге шииткен, Бөрттү ээзинге эгиткен.

Амы-тынга айыылдыг кемдээшкинни өжегерээн чедирген, 1961 чылда төрүттүнген А. С. Ондарны суд кем-херек үүлгединшикиниң харысалгазындан хостаан. Кем-херек үүлгединшикинин ол угаан-медерели ээдергей байдалдыг тургаш кылган. Ондарны нийти чаданың психиатрия эмнелгезинге тудуп, чыгал эмнээри көрдүнген.

Эрткен неделя дургузунда суттадып турар болгаш когараан кижилерниң келбээниниң ужун 10 херек сайгартынып көрдүнмейн барган. Дөрт кижини дилеп турар.

Марина АРГУН.
Кызыл хоорайның улус судунуң даргазының хүлээлгезин күүседип турар.

КУДУК КАЖАН БОЛУРУЛ?

Бо 1990 чылдың февральда Чадааның Советская, Мир кудумчуларының белдиринге 120 метр ханы кудукту «Тыва тудуг» каттыжыышкынның ажылчыннары өрүмнеп касканынга ук кудумчуларның чурттакчылары дыка өөрүп, ногаа тарыыр үеде болу бээр деп идегеп турганнар.

Май айда «Тувкоммунэнергопуң» Чадаана салбырының начальниги Давaa Дүүштеевич Монгуш электри шугумун кончуг дүрген кыла шаап берди. Оон соонда Чадааның чурттал га-ком мунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң даргазы Чехов Баян-Мөңгеевич Куулар «Электри шугуму кылдынган чүве болганда, кудукту чоокку үеде ажыглалга киирер бис» дээн.

— Харыызын чогумчалыын чүү дээр ону! Анаа «тоткаш», август 15-ке чедир өөрүп келдивис. Артында-ла чоокку үеде дээн. Ону канчаар билирил? Оон бээр ам үш ай эрте берди, чогел тонуп, катап дүвүреп эгелей бердивис, — деп, бир кудумчунуң чурттакчызы Кызыл-оол Марсымаевич Оюн хомудалын илереттн.

Кудуктуң аксын так кылдыр дуңзаалап, хайындырып каан, оскуссурей берген. Чааскаан шөлде турза-ла турар. Бистер үрде манаан кудуувусче муңгаргай көрүп, улуг тынып эртип турар бис. Ам чүгле кудуктуң бажыкчыгажын кылгаш, иштинге ишкир доскаар, печка салыры арткан. Бо-ла. Сактырга-ла, аас кежикке чедир чүгле хол сунары арткан дег.

Куулар даргавыска ону кылдыртырынга чүү шаптык болуп турар ирги? Тудар кижилер чок болза, ыяш материалын экелгеш, айтып бээр болза, чурттакчылар боттары-даа ажыл соонда тудуп болгай...

Арагачы ДОНГАК.

«Азия төвү» бөлүктүң ажык чагаазы

ЧОНУВУСТАН ДИЛЕГ

Хүндүлүг, эргим арат чонувуска, эш-өөрүвүске база бүгү аныяктарга бистер, «Азия төвү» бөлүктүң киржикчилери, ажык чагаавысты бижип ор бис.

Бо чагаага боттарывыстың амыдырал-чуртталгавысты, ажыл-ижививисти бижиксэдивис. Ак-Довуракка ажылдап эгелээш-ле, чамдык удуртукчу даргаларга «чакпыыл» диртип, ынай-бээр концерттиг аалдап чорууруувусту соксадып-даа турдувус. Ынчалза-даа төрээн Тывавыстың аңгы-аңгы районнарынга чорааш, чон-биле ужуражылгаларга өөрүп, өөрүшкү, муңгаралдыг ырларын ырлап, сагыш-сеткиливис ажыдып чораан болгай бис. Эң-не кол чүве — чонувус бисти, оларны бис хүндүткел ёзузу-биле көөрүп херек кырынга көрүп чор бис. Бистиң күүседкен ырларывыс силерниң сагыш-сеткилиңерге таарышкып чорууруңга өөрүүр-дүр бис.

Көрүкчүлер, ылаңгыя аныяктар «Катым ашак», «Сайзанак», «Дуруяа», «Дүш», «Чадаана хем» дээш оон-даа өске ырларны сонуургаар чорду. Тыва эстрада уран чүүлүнүң сайзыралынга боттарывыстың үлүүвүстү киирип, өске улустарның мурнунга бурун Тываның болгаш амгы үениң ырларын бараалгадып, чуртувусту, чонувусту алдаржыдарын кызыдып чорууур бис.

Ооң бир бадыткалы, чоокта чаа, августа, Алма-Атага болуп эрткен «Азияның үнү» бүгү-делегей чергелиг конкурска чедиишкинниг кириш кенивис болур. Анаа Европа, Азия, Америка чурттарындан 45 хире бөлүк болгаш ыраажылар киришкен. Эгезинде элээн девидеп, чазар чыгыы турдувус. Роза Рымбаева, «Гунеш», «Азия» (Туркмения) оон-даа өске ат-алдарлыг бөлүктерни көрүп кааш, хей-ле келген болдувус бе деп турганывыс ол.

Ынчалза-даа кажан бис музейден дилеп алганывыс тыва ламалар хевин кеткеш, эрэге шуудуп, тейлеп үнүп келириивиске, стадион иштинде чон чиинейнип, адыш часкап, хөлзеп үнген. А кажан «Кадарчының ырын» ырлай бээривиске, улустуң мыйы шуут читкен, ылым-чылым барган. Тыва ырларының чаражын, сеткилге чоогун «Чөөн чүктүң чаа хады» деп тус черниң хөгжүмчүлери демдеглээн.

Конкурстуң түңнелинде бис ийиги чергениң лауреадының дипломун, шаңналын алдывыс. Барнаулче октябрьда, Бакуже ноябрьда база өске-даа черлерже чалалгаларны алгаш, өөрүшкүлүг чапып келдивис.

Ынчалза-даа муңгаранчыг, херек-чүрек карарып келир байдал бо хүннерде бистиң бөлүүвүстү дуй тудуп алган. Ол чүл дээрге мооң соңгаар бистиң бөлүктүң ажылдаар арга чок апар чыдары. Чүге дээрге ойнаар хөгжүм херекселдери, аппаратура бисте чок. Шак ол херекселдерниң өртээ кончуг аар. Ону садып алырда, биске дузалаар чер чок. Чаңгыс соло-гитараның өртээ безин 4-5 муң рубль, а клавиша өртээ 25-30 муң рубль болур болгай. Бо чазын «Хүреш» стадионга 18 муң рубль өртектиг «Ямаха ДХ-7» дээр япон клавишавыс база оорлаттывыс. Бо хүнге чедир тывылбаан. Ону оорлаан улус ол хөгжүм херекселиниң бир кол кезиин албайн барган, ынчангаш ол херекселди ажылдадып шыдавас. Чүге дээрге ол өрттенип, биске-даа, өске-даа кижилерге ажы чок апаар. Бис ол кижиге, азы ону алган улуска багай сеткилививс чок, чүгле эгидип бээрин дилеедивис.

1988 чылда күрүнеден 40 муң рубль чээп алгаш, хөгжүм херекселдери садып алдывыс. Чээлиин эгидер хуусаазы 2 чыл тонерге, хөөлеңмезин-биле оларны дедир саткаш, өре төлээн бис. Ол 40 муң рубльге эки шынарлыг хөгжүм херекселдери, идик-хеп садарынга эвээш болган. Таптыг бүрүн дерилтинген бөлүкке (чиңгээлээрге, «Яла» дижик) эвээш дизе-ле, 120 муң рубль херек.

Бис Шемиден үндүр бижиткен автобус септеп, кафе дериир турувуста-ла, 2 чыл хирт дээн. Ынчангаш мооң соңгаар силерниң-биле сцена кырынга ужуражырывыска бүзүревейн тур бис. Сөөлгү үеде бистиң дугайывыста билдинмес чугаалар кайы хевей: «тарай берген» азы «аңгылангаи» деп-даа тургузаар. Ол шупту ындыг эвес, бис кайнаар-даа таравааан бис. «Юрмала-90» деп конкурс соонда, Кызылга студия ажыдарын Борис оралдашкан. Бир эвес студия ажыттына берген турган болза, бис бо чагааны биживе турган бис. Бо хүннерде шупту таптыг ажыл, чурттаар чер чок чоруп тур бис. Бөлүктүң удуртукчузу Олег бо хүннерде Чадаана, Хөндергей, Кызыл аразында чоруп турар, а Борис Кызылда гостиницада, Шолбан Чадаанада, Омак биле Анатолий ам нелээ ийи дугаар кыстарлыг болган. Ынчангаш бис, бөлүктүң кежигүннери, чонувус мурнунга ажылдаксап тур бис. 5-6 чыл иштинде хилинчектенип чорааш тургузуп алган бөлүүвүс буступ, делегей чергелиг адывыс соксап, уттундуруп каарынга хомудаар-дыр бис.

Ынчалза-даа бис — «Азия төвү» бөлүк хөйү хөйлең, чону чоорган деп тыва улустуң үлегер домаан бодап, силер бүгүдениң арыг, ак сеткилиңерге идегевишаан, бо чагааны бижидивис.

Эш-өөр, ха-дуңма база албан бүдүрүлге черлери! Каш-даа акша чорудар болзуңарза, тыва эстрада уран чүүлүнүң сайзыралынга бодуңарның үлүүңерни болгаш адыңарны арттырган болур силер. Тыва хөгжүм делегейге чаңгылаазын!!!

БӨЛҮКТҮҢ КЕЖИГҮННЕРИ
Олег САРЫГЛАР, Анатолий САТ, Борис САЛЧАК, Омак ТАРАЧИ, Виктор ИРГИТ, Шолбан ООРЖАК.

Бир эвес акша-хеңнги-биле дузалаарын күзээр болзуңарза, дараазында адресче, агар санче шилчидерин дилеедивис:

Чадаана хоорай. Агроүлетпүр банкызы № 46106 агар сан. «Азия төвү» бөлүк.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 27
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «120 минута». 8.35 Мультфильм. 8.55 «Феяның [illegible]». Фильм-балет. 9.40 «[illegible] болгаш хөйлүү». 10.35 Бурят АССР-ның «Байгал» ыры болгаш танцы ансамблиниң концерти. 11.20 Уруглар шагы. 12.20 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 П. Бомарше — «Хайныышкынныг хүн, азы Фигароның кадайланганы». Фильм-шии. 16.00 Концерт. 16.55 Уругларга фильм. «Шаң биле Шеп». 17.40 «[illegible] [illegible]» деп [illegible] «[illegible] ырда ырлажып [illegible]». Телефильм. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 19.45 Шүүк чогаадыкчының минуталары. 19.50 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 14-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Браво, Паваротти!». 22.30 Кинопанорама. 00.00—00.25 Медээлер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15; 9.25 «И. С. Тургенев. Калбак чогаал хевиринде бижиттинген шүлүктер». 8.35; 9.45 Бойдус эртеми. 5 класс. Бистиң планетавыс—Чер. 8.55 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Физика. 8 класс. Бойдуста, техникада чылыг дамчыдылгазы. 11.05 Библиофика. 12.05 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 13.15 Барымдаалыг фильм. 13.40 Ритмниг гимнастика. 14.10 «Амыдыралдың шугуму». 3-кү сериязы. 15.15 Фильм-концерт. 16.00 «Алдын даарашкы». Телефильм. 16.10 «Иркутскиниң чурумалдары». 17.00 Ритмниг гимнастика. 17.30 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады С. Лукин ойнаар.

КЫЗЫЛДАН

17.45 Уругларга фильм. 18.00 ТТВ—реклама. 18.05 «Овур-хевир». Видеоканал. «Найыралдың ыяжы» байырлалда. Тыва шажынның дазылдары. 19.05 «Азия төвү». Информас-публицистиг программа. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 А. Барыкинниң база «Карнавал» бөлүктүң концерти. 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 00.15—01.45 Хоккей. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо» (Москва).

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 «Классиктиг танцы». Концерт. 18.30 «Үе». 19.00 Коллаж. 19.05 «Улус өөредилгези болгаш улусчу чогаадылга». Барымдаалыг фильм. 19.25 Концерт. (Великобритания). 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!».

КИНО

СЕНТЯБРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Бог-дитя» (Индия) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Машина смерти» 10.00, 14.00, 18.00, «Улица проклятых» 12.00, 16.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыыныы» 9.00, «Достояние республики» (2 сериялыг) 10.20, 13.00, 17.20, «Петух не запоет» 15.40, 20.10 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Торможение в небесах» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Танцуй, танцуй» (2 сериялыг, Индия) 16.00, 18.40 шактарда.

Политиктиг чырыдыышкын бажыңынга ажылдаар бедик мергежилдиг повар, буфетчик база аяк-сава чуур кижи негеттинип турар.

Ооң адрезин: Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 46. Телефон № 3-41-42.

• • •

Профтехөөредилгениң техника башкылап өөредилге бүдүрүлге лабораториязынга [illegible] херекселдерин [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] херектенип турар. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

Лабораторияның адрези: Кызыл, Калинин кудумчузу, 1. Телефон №№ 3-03-33, 2-55-75.

ООҢ АЖЫЫ БАР БЕ?

Социал-экономиктиг хөгжүлдениң амгы үедеги бергелээшкиннери таарымчалыг эвес болуушкуннарның калбарып нептерээринге эптиг байдалдарны тургускан. Үениң [illegible] ыыргадаашкынынга бир-ле дугаарында, тура-соруу кошкак, быжыг амыдыралчы туружу чок, чайгылчак кижилер таваржыр. Ындыглар бөгүнгү амыдыралдың ында-мында дыдыктарындан сыстып үнүп турар аарыг бергелерин эскерип хүлээп ап, ажыг эртер хирезиз чок болганындан оларданг ырбаалап дескелексээш, бодунуң чигзиниишкинин, кергуушкунун, өөдежогун арага, наркотик, хораннар-биле өкүр базып, угаан-медерелинде чуруп алганы хоозун, кедизи чок делегейинде «тамчыкталып» чурттап чорууурлар. Ындыгларының аразында херээжен кижилерниң бары чудев коргунчуг. Херээжен кижи чурттал ганын болдарадыкчызы, уйдезилекчизи, өг-бүлениң чөлеңгиижи. Ындыг өттүреңгир чөлеңгииш тендиирини бериП, арагаже сун дугар апаарга, өг-бүле сандараар, ажы-төл түрээр. Арагалаар аваларының ажы төлүн эскерип көрүңер даан: ижер-чиир чеми карабора, идик-хеви орбак-самдар, хирлиг, карактарының көружү муңгаргай. Арагалаар өг-бүлениң уругларының чажындан психиказы быжыг эвес, кадыы кошкак. Олардан сөөлү барып кандыг кижилер, хамаатылар үнүп кээрил?

Сөөлгү үеде арага садыгларын долгандыр ээртинген, арны-бажы карара берген херээженнерни бо-ла көрүп болур. Ол ажы-төлү, өг-бүлези, ажыл-ижи чок кижилер бе? Олар бөгүнгү сонуургалы арага апарганындан үстүнде хүлээлгелерниң ора-сомазылаа оларның сагыжында автпаан, кижи мөзүзүн осканган херээженнер-дир.

Ынчалза-даа чонунуң, чоок кижилериниң ат-алдарын бужартаткан шак бо кижилерни биске херээ чок дээш, оларны нийтилелден, амыдыралдан үндүр шывыптер эрге бисте чок. Бар аргаларны ажыглап тургаш, оларны кижизиг амыдыралче, өг-бүлеже, ажылге мезин эгидери бистиң норт хүлээлгевис болур.

Республиканың наркология диспансериниң чыдып эмнээр салбыры бажың тудар комбинаттың чанында. Ында херээженнер чыдар ийи палата бар, анаа эмнедир хуусаа — аарыының байдалын барымдаалап 1,5 — 4 ай чедир.

Чеде берген хүнүмде 30-50 хар иштинде тос херээжен кижи эмнедип чыдар болду. Оларның аразында дээди, ортумак тускай эртемниглер, ажылчыннар-даа бар. Алдызы өг-бүлелиг, бирээзи чарылган, ийизи өг чок. Шупту уруглардыг. Дөртү бир, бирээзи үш, арткаңнары ийи удаа эмнедип чыдар. Бирээзиниң өөнүң иштиэкеп чыттырган, артканнары наркодиспансер таварыштыр боттарының күзели-биле чедип келген. Шупту тывалар.

Салбырга келген аарыг кижи бүгү талалыг эмчи хыналдазын эртер. Бир эвес иштики органнарның кандыг-бир аарыы илереп келир болза, ук аарыгны алкоголизм-биле чергелештир эмнээр. Арагага херээжен кижиниң организми дүрген чаңчыгар болгаш ооң кадыының байдалы дүрген баксыраар, янзы-бүрү аарыглап тыптыр. Эмнелгеге чыткан үезинде ие-херээженнер эмнеп турар эмчизиниң чөпшээрели-биле өг-бүлези, ажы-төлү-биле ужурашкаш кээп болур. Шөлээни 17 шак соонда база дыштаныр хүннерде ап болур. Ындыг шөлээже чоруткаш, айтып каан үезинде келбейн баар болза, патронаж сестралар оларны сүрер. Оон түңнел

КИЖИ МӨЗҮЗҮН ОСКУНГАННАГ

чок болза, милицияның дузазы-биле салбырга дедир аппелдирер. Шөлээ алгаш катап ижип алырлары база бар. Ындыг таварылгада эмнээшкинни катап эгелээр. Салбырдан үнген соонда тут-[illegible] ганда ижип алыр, тура-соруу чок кижилерни Оренбургта [illegible] профилакторийже чорудар.

Херээженнер салбырга чыткан [illegible] тың кадрлар килдизин таварыштыр өске ажыл агыйларга керээ аңгаар азы комбинаттың цехтеринге, салбырның бодунга аш-такчылап, санитаркалап ажылдап, чыдар үезинде авансыны ап турарлар. Үндүр бижидип тура, ажылдап алган шалыңының 40 хуузун чурттааны, эмнеткенни дээш тыртып кааптар, а 60 хуузун холга алырлар.

Чеде берген хүнүмде Кур-Черден Ооржак М-ге (адын өскерткен) ужураштым. Ол куда болган хүнден эгелээш, беш хонук улаштыр ижикен. Бичии соксай бээрге, бүгү боду аарыыр, ыстаар арага ижиптерге, байдалы чүгээртей бээр. Ижип турган үезинде карактарга чүве кеступ, кулакка ыыт-[illegible]. Улгатпылай берген дөрт уруглуг. Өөнүң ишти [illegible] [illegible] кончуг аар болду. Суларгай, аъш-чем чиир хөңнү чок, бажы уттунмас. Канчап мынчаар ижер апарганын айтырарымга, «Өөм иштинде ижер кижи чок. Кожам угбай самогон кылыр, ооң оозун улуг өртек-[illegible] ижип турган мен. [illegible] алыр мен. Өг-бүлемге мээң арагалаар чоруум аттыг аар-берге деп чүвени кончуг эки билир мен, ынчалза-даа бодум черле доктаап шыдавас-тыр мен. Чаңгыс идегелим эмчилерде. Бодумга-даа халалыг апарды. Өөм иштинден-даа эпчоксунар-дыр мен» деп, ол чугаалады.

Херээжен болгаш арага

Шынап-ла, үр үеде арагалаанындан ооң арны ыжык, долбанналдыр кыс кылай берген, а карактары шаг чок. Чанынга турарга чыт-бузу аажок.

Ол ам үш удаа эмнедип чыдары ол. Бо удаада эмнээшкин кандыг үре-түңнелдиг болурун чугаалаары берге. Кандыг-даа эгелээшкинниң сөөлү кижиниң бодундан, тура-соруктан, ижиг күзелден хамаарлыг. [illegible] [illegible] соңгаар ол бужар чаңчылын [illegible] [illegible] [illegible] бээр.

Амыдыралда шын оруун чидирипкен ындыг не-херээженнер бистиң аравыста бар. Өг-бүледе эр кижи арагалай бээрге, херээжен кижи кандыг-бир арганы ажыглап турган, ону эмнедип алырын кызыдар. Арагачы херээжен кижиден эр [illegible] дүрген адырлып алырын бодаар. Эр кижиниң ээзирик чорууру анаа-ла бир [illegible] апарып, нийтилел ону херек севес болган, а арагалаар херээжен кижиге хамаарыштыр негелде каш катап улуг, шыңгыы болуп турар. Ынчап барган таварылгада херээжен кижи бодунуң аарыы-биле чааскаан [illegible] анаа улам алзып, араганың тулаазынче ханылап кирип-ле чыдар. Ындыгларга хамаарыштыр хемчег алырын [illegible] [illegible] [illegible] апаар. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] дүт.

Араганы кызыгаар чок ижер чоруктуң түңнели — чарылган өг-бүлелер, бүтпээн күзелдер, буураан салым-чолдар, чаштарның түрегдели, нийтилелдиң когаралы. Херээжен кижиге ооң ажыы бар бе?

Надежда ДОНГАК

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-35-17 ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысаалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ [illegible] — 3-36-82; 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57; ◆ [illegible] — 3-34-08, 3-41-23 ◆ [illegible] — 3-34-49, 3-36-73 ◆ [illegible] 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15 ◆ информация — 3-37-11 ◆ [illegible] — 3-39-03 ◆ [illegible] — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ [illegible] — 2-32-75 ◆ [illegible] — 3-41-16

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга хуудас. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ның Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгның херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 487.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединин, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 28 пятница № 222 (14422)

1925 чылдан үнүп эгелээн. Өртээ 3 көп.

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНДЕ

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели бо чылдың сентябрь 26-да дүжүт ажаалдазын доозар, 1990 чылдың тараазын, чимис-ногаа продукциязын болгаш картофелин садып алырын күштелдирер талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында доктаал хүлээп алган.

Дүжүт ажаалдазының ажылдарын доозарының байдалы чурттуң дыка хөй девискээрлеринде чидигленген деп, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели демдеглээн. Агаар-бойдустуң таарымча чок байдалдарының, ол ышкаш чамдык черлерде эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың хоорай база көдээ органнарының ажылында органчыжыл чок, сагылга-чурум кошкаванын, дүгүржүгга чок чорукнарының уржуунда өстүрүп алдынган көдээ ажыл-агыйның продукциязының дыка хөй кезин ажаап алдынмазының дорт айыылынга таварышкан. Картофель болгаш ногаа ажаалдазы, белеткели болгаш ол продукцияның үлетпүрнүң улуг-улуг төптеринче, ылаңгыя Москва болгаш Ленинград хоорайларже сөөртүрү дыка оожум чорупп турар.

Чамдык колхозтар болгаш совхозтар тараа садарын көвүдедир арга чогундан ону күрүне курлавырынче киирер талазы-биле херээлиг хүлээлгелерин күүсетпейн турар, ол чорук ниити эвилелдиң база республикаларның тараа фондуларын тургузарын нарыыдадып турар болгаш чурттакчы чонну хлеб болгаш хлеб продуктулары-биле хандырарынга улуг бергелерни таварыштырып, мал ажылынга комбикорм кылырының көрдүнген хемчээлин күүсетпезинге чедирип болур.

Дүжүт ажаалдазында болгаш көдээ ажыл-агыйның продукциязының белеткелинде тургустунган байдалды чогумчалыг эвес деп санавышаан, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалдыры болза:

1. Дүжүт ажаалдазын доозары-биле болгаш көдээ ажыл-агыйның продукциязын белеткээри-биле холбашкан бүгү айтырыгларны дарый чугаалежип көрүп, болгаш өстүрүп алган дүжүттү нам галаар талазы-биле онза хемчеглерни алырын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның чазактарынга, улус депутаттарының край, область болгаш районнар Советтериниң күүсекчи комитеттеринге саналдаар. Эргежок чугула апарган таварылгада дүжүт ажаалдазын доозарынче дараазында кижилерни хаара тудар:

бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның ажылчыннарын, албан-хаакчыларын, инженер-техниктиг ажылдакчыларын болгаш өске-даа ажылдакчыларын, чамдык албан черлериниң болгаш организацияларның ажылын түр соксадырынга чедир;

чүък автомобильдерин (чолаачы составы-биле кады) болгаш бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның, оларның кайы ведомствога чагыртыры хамаан чокка, өске-даа транспорт херекселдерин.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың август 3-те үндүрген № 765 доктаалының 3 пунктузунда көрдүнген чүүлдерни хевээр арттырбышаан, 1990 чылдың октябрьда дүжүт ажаалдазының ажылдарынга дээди өөредилге черлериниң студентилерин, тускай ортумак өөредилге черлериниң болгаш профессионал-техниктиг училищелериниң сургуулдарын киириштирери ажыктыг деп санаар.

2. Ажылдакчыларга, ооң иштинде дүжүт ажаалдазынга, көдээ ажыл-агый продукциязын ажаарынга, белеткээринге болгаш сөөртүрүнге хаара туттунган кижилерге деткимче бээр сорулга-биле оларның материалдыг шаңналын, күш-ажылдың натура төлевирелиниң калбаа-биле ажыглаарын киириштирбишаан база продукцияны доп-дораан бээр талазы-биле хемчеглерни алыры колхозтарга, совхозтарга болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелеринге сүмелээр.

Дүжүт ажаарынга болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын сөөртүрүнге шериг кезектерниң болгаш албаннарының, шеригниң өөредилге черлериниң күжү-биле боттуг дузаны чер-черниң совет болгаш ажыл-агый органнарынга ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу көргүзер.

4. ССРЭ-ниң Күрхандырылгазы, көдээге материал-техниктиг курлавырларны бүдүрерин хандырып турар министерстволар болгаш ведомстволар оларның ажаалда ажылдарынга ажыглаары-биле кылып турар чүүлдериниң байдалын шыңгыы контрольдаар, кывар-чаар чүүлдер, сава аймаа, савалап шарыыр болгаш өске-даа чүүлдер-биле хандырылгада кандыг-бир үзүктелиишкин болдурбазының оңза кичээнгейни салыр.

5. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш садып алыышкын талазы-биле күрүне комиссиязы, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели, Украин ССР-ниң Министрлер Чөвүлели, Белорус ССР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш Казах ССР-ниң Министрлер Чөвүлели ССРЭ-ниң Дээди Совединиң 1989 чылдың октябрь 31-де хүлээп алганы «1990 чылда ССРЭ-ниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң Күрүне планының дугайында» доктаалынга дүүштүр тургускан күрүне чагыын барымдаалап, колхозтарның, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң күрүне курлавырларынче тараа садарын 1990 чылдың ноябрь 1-ге чедир долу хемчээл-биле хандырар.

РСФСР-ниң Соңгу-Кавказ, Кара хөртүктүг төп, Урал болгаш Барыын-Сибирь районнарының, Украин ССР-ниң, Казах ССР-ниң болгаш чурттуң бедик дүжүттү өстүрүп алган өске-даа девискээрлериниң колхозтарының болгаш совхозтарының күш-ажылчы коллективтериниң боттарының аргаларын база катап санап көөрүн база күрүнеге херээлиг хүлээлгеден ажыр эң хөй тарааны садарын ССРЭ-ниң чазаа кыйгырып тур.

6. Күрүне курлавырынче тараа киирер талазы-биле херээлиг хүлээлгелерни күүсеткен база ажыр күүсеткен дээш идиг бээр сорулга-биле колхозтарга, совхозтарга болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелеринге ССРЭ-ниң чазааның шиитпири-биле бо сорулгаларга тускайлаан материал-техниктиг ховар курлавырлар-ны болгаш барааннарны үттүштүр садар талазы-биле аргаларны эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның чазактары, улус депутаттарының чер-лер Советтериниң күүсекчи комитеттери долузу-биле ажыглаар.

Херээлиг хүлээлгеден ажыр күрүнеге тараа сатканы дээш материал-техниктиг курлавырларны ажыл-агыйларга үттүштүр садарының доктааттынган чурумун чамдык областарга, крайларга болгаш республикаларга хажыткан таварылгалар болганын барымдаалааш, бо сорулгаларга тускайлаан курлавырларны чүгле көрдүнген черлеринге ажыглаары дээш хууда харысалгалыг кижилерни (төп болгаш республика органнарының удуртукчуларындан) тургузарын ССРЭ-ниң Күрхандырылгазынга болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш садып алыышкын талазы-биле күрүне комиссиязынга дагзыр, эвилелдешкен республикаларның чазактарынга сүмелээр.

7. Чурттакчы чондан, колхозтардан болгаш совхозтардан картофельди болгаш чимис-ногаа продукциязын садып алыр талазы-биле ажылды Центросоюз, эвилелдешкен республикаларның, крайларның болгаш областарның херегленчилер эвилелдери шиитпирлиг-биле идепкейжидер болгаш оларны улуг-улуг хоорайларже база үлетпүр төптеринче чүдүрерин организастаар.

8. Улус депутаттарының Москва, Ленинград хоорай, өске-даа улуг-улуг хоорай болгаш үлетпүр төптериниң Советтериниң күүсекчи комитеттери шалыпчы, инициативтиг ажылдакчылардан оперативтиг бөлүкти дарый тургузар болгаш оларны көдээ ажыл-агый продукциязы белеткеп турар черлерже чорудар, картофель болгаш ногаа садып алыр талазы-биле айтырыгларны шиитпирлээринге, оларны боттарының девискээрлеринче чорударын организастаарынга эргежок чугула бүрүн аргалерни тыпсыр.

9. Күрүнениң тараа курлавырларын 1990 чылдың дүжүдүнден ажыглаарының амгы күштүг болуп турар чурумун арттырарын ажыктыг деп санаар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Аъш-чем болгаш садып алыышкын талазы-биле күрүне комиссиязының күрүнениң тараа курлавырларын мөөңнээр, сөөртүр болгаш ажыглаар айтырыглар талазы-биле айтыышкыннары оларның кайы ведомствога чагыртыры хамаан чокка бүгү организацияларга албан болурун доктаадып тургузар.

10. Көдээ ажыл-агый продукциязын оорлап, дилеп, садып ап, ону чедирерин база садарын будулдуруп турар кижилерниң хоойлуга таарышпас кандыг-даа үүлгедиишкиннерин ССРЭ-ниң Иштики херектер министерствозу үзе шавар.

ССРЭ-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Дээди Советтиң палаталарының сентябрь 26-да болган каттышкан хуралынга «Чүдүүр-чүдүвезиниң хостуунуң болгаш шажын организацияларының дугайында» Хоойлунуң төлевилелин чугаалажып көөрүн уламчылаан. Ук төлевилелди сессияның мооң мурнунда болган бир хуралынга чугаалажып көргеш, чедир ажылдап кылыры-биле хамаарышкан комитет болгаш комиссияже дедир чоруткан турган.

Эде кылдынган төлевилелдиң дугайында дыңнадыгны Дээди Советтиң Хоойлужудулга талазы-биле комитединиң мурнундан А. Е. Себенцов кылган. Төлевилелди солуннарга парлаан соонда чурттуң чонундан хөй саналдар болгаш эдилгелер келген. Парламентиге бо айтырыг талазы-биле бүдүн чартык муң ажыг чагаа келген. Чоннуң киирип келген саналдарын база бирги номчулгада депутаттарның киирген эдилгелерин эде кылдынган төлевилелде барымдаалап көрген.

Төлевилелге хамаарыштыр чүве чугаалаары-биле Бүгү Русьтуң патриархы, ССРЭ-ниң улус депутаты II Алексий бир дугаарында сөс алган. Орус православ шажынның баштыңы төлевилелге киирзе чогуур деп санаан саналдарын киирген бижикти хуралдың даргазынга дамчыдып бергеш, чугаалажып турар айтырыгның философчу ужур-дузазынга доктааган. Кижилерниң чүдүлгелиг болур-болбазының дугайында айтырыг оларның амыдыралының чугула талазынга хамаарышкан чугула айтырыг болур. Бистиң чуртувуста шажын ажылдакчылары кижилерниң мөзү-шынар кижизидилгезинче улуг кичээнгейни салып турар. Кижилерни угаан-бодал, сагыш-сеткил талазы-биле арыг-чаагай болдурары кижизидилгениң эң чугула айтырыы. Бистер, шажын ажылдакчылары, ниитилелдиң бүдүрүп кылып каан кандыг-бир материалдыг кежиин үлежип алырын негевейн турар бис. Бистер чонувуска шыдаар шаавыс-биле дузалажырын күзеп турар бис. Ынчангаш шажынчыларның чонга бараан болурун кызыгаарлап турар чүүлдерни эде көөрү чугула деп, ол чугаалаан.

Шажычны күрүнеден болгаш школазан аңгылап турарының дугайында айтырыгларга хамаарыштыр чугаа болган. Шажын сургуулдуң аныяк-өскенге, ылаңгыя школачыларга өөредип-өөретпезиниң дугайында улуг дискуссия болган. Чамдык депутаттар ону школаларга факультатив хевирлиг кылдыр киирер, а бир чамдыктары школаларга шажын эртемин башкылаавас деп саналдарны киирип турган. Санал бергеннерниң хөй кезии шажын сургуулдуң кижилерниң күзелин барымдаалап тускай черлерге өөредир херек деп бадыткаалды кылган.

Хоойлу төлевилелин тус-тус чүүлдер аайы-биле чугаалажып көөрүн уламчылап турар.

(СЭТА).

Тыва АССР-ниң хамаатыларының айыыл чок чоруунуң магадылалын хандырар дугайында

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалы

Чуртта социал дүшкүүрлүг чорук Тыва АССР-де база бар болуп турар.

Кем-херек үүлгедиишкиннери чыл бүрүде көвүдеп турар, национал дар аразының харылзаалары сөөлгү үеде чидигленген. Байдалды экижидер талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглер четпес болуп турар. Бодунуң айыыл чок чоруу дээш бүзүрел чок сестир чорук чоннуң чамдык кезээнде, хамыктың мурнунда, орус дылдыг кезээнде бар апарган, ындыг байдал республикадан дашкаар оларның чоруурун болдурган.

Республиканың чурттакчы бүрүзүнүң национальындан, дылындан, чүдүлгезинден, политиктиг угланыышкынындан хамаарылга чокка оон хамаатга эргелерин болгаш хосталгаларын магадылап камгалаарының чайгылыш чок эргежок чугулазын барымдаалап, ССРЭ Конституциязын, РСФСР-ниң Конституциязын, Тыва АССР-ниң Конституциязын, өске-даа хоойлужудулга актыларын удуртулга болдурбушаан, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

1. Эрге-чагырганың дээди хоойлужудулга органы болур республиканың Дээди Соведи чоннуң тура-соруун илерегейлевишаан, хамаатыларның амы-тынынче, кадыкшылынче, ат-алдарынче болгаш төлептиг чоруунче, өнчү-хөреңги база өске-даа эргелеринче кандыг-даа халдаашкыннардан камгалаары база оларга айыыл чок болурун күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарны дамчыштыр хандырар.

2. Кемниг халдаашкыннардан хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарын күштелдирериниң, националисчи, экстремисчи илерээшкиннерниң шиитпирлиг соксадырының эргежок чугулазын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң [illegible] бодунуң «Хамаатыларның [illegible]» [illegible] ССР Эвилелиниң девискээ-риниң чаңгыс аай чоруун күш-биле үрээни дээш харысалганы күштелдирер дугайында» ССРЭ-ниң Хоойлузун, РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 74 чүүлүн шыңгыы удуртулга болдуруп тургаш, хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң, национал дар аразының өжээннежилгезин база ылгай көрүүшкүнүн өөскүдүкчүлериниң, национал дээш национал төлептиг чорукту дорамчылаашкынының, эргелерин үрээшкинин, өнчүк-чөңгээлиг чугааларны нептереткениниң факт бүрүзүн [illegible] сайгарарын, хоойлу ёзугаар принципиалдыг көөрүн хоойлу-дүрүм камгалаар органнардан негеп тур. Хоойлу-дүрүм камгалаар бүгү механизмни, хоойлунуң күжүн бүрүн-биле ажыглаар, буруулуг кижилерге хамаарыштыр административтиг болгаш кеземчениң салдар чедирериниң дээштиг хемчеглерин боттандырар.

3. Республиканың Министрлер Чөвүлели, улус депутаттарының чер-чер Советтери, күрүне болгаш ажыл-агый органнарының удуртукчулары национал дар аразының харылзааларын чогумчалыг болдурар, эрге-хоойлуну болгаш сагылга-чурумну быжыглаар, улус ажыл-агый адырларының таарымчалыг ажылдаарын хандырар талазы-биле ажылды күштелдирер. Бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны, ол ышкаш чонну нефть продуктулары, электроэнергия, бирги ээлчегниң эргежок чугула барааннары-биле үзүктелииш кин чок хандырарынче онза кичээнгейни угландырар. Чурттакчылыг черлерде, күш-ажылчы коллективтерде чөрүлдээлиг байдалдарны дүрген анализтеп көөр, социал амыдырал адырга таарымча чок илерээшкиннерни баш бурунгаар болдурбас талазы-биле тодаргай хемчеглерни алыр.

4. Улус депутаттарының хоорай, район, суур, көдээ Советтери, оларның күүсекомнары, ажыл-агый органнары, күш-ажылчы коллективтер чөвүлелдери, хөй-нийти организациялары национализмниң болгаш шовинизмниң илерээшкиннеринге, кижилер аразынга национал ылгай көрүүшкүннү өөскүткен фактыларга хамаарыштыр бүгү-нийти буруу шавыышкынның болгаш эптеш чок чоруктуң байдалын бүгү чер болганга тургузар, ындыг илерээшкиннерни болгаш фактыларны ажылчы чоннар коллективтеринге, хамаатыларның чыыштарынга, аныяктарның турагдарынга чугаалажып көөрүн организастаар ужурлуг. Кудумчуларга, хөй-нийти черлеринге ёзулуг корум-чурумну хандырар, күш-ажылчы коллективтерге, ылаңгыя ажылдап болгаш өөренип турар аныяктар ортузунга сагылга-чурумну быжыглаар, арагалаар чорукка, алкоголизмге, боттары арага кылырынга, кара-таакпы аймаан ажыглаарынга удур демиселди күштелдирер. Таарымча чок ол илерээшкиннер кем-херек үүлгедиишкиннеринге, хоойлу-дүрүм үрээшкиннеринге чедирер кол чылдагааннар болуп турар.

5. Бүгү деннелдерниң улус депутаттары оларга тывыскан эргелерин болгаш бүрүн эрге-хүлээлгелерни ажыглавышаан, хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынга, национал дар аразының харылзааларының культуразын бединдеринге бүгү тала-биле идигин бээр ужурлуг. Кылган ажылының дугайында бо чылдың октябрь—ноябрьда соңгукчуларының мурнунга илеткеп бээр ужурлуг.

• • •

Тайбың-шөлээн болгаш сарыылдыг угаанныг болурунче, тургустунуп келген бергелерни дем-биле ажып эртеринче, социал-экономиктиг улам ыңай хөгжүлдениң сорулгаларын боттандырарынче республиканың бүгү хамаатыларын Тыва АССР-ниң Дээди Соведи кыйгырып тур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың сентябрь 20.

Каа-Хем районнуң ажыл-агыйларында дүжүт ажаалдазы үргүлчүлевишаан. Бөгүнге чедир районнуң чер ажылдыглары 5832 гектарда тараа культураларын кестиргеш, оон 3229 тонна дүжүттү бастырып алган. Бир гектарга овааштыр дүжүт ортумаа-биле 7,4 центнер болган.

Ажаалдада техниканың туруушкунун болдурбас дизе, баштай-ла кывар-чаар материалдарны үзүктелдирбес ужурлуг. «Бурунгаар» совхозтуң чолаачызы Александр Намчыл-оол «ГАЗ-53» машинаны беш чыл ажыг үеде башкарып келген. Эрткен часын ол «бензовоз» машинаны хүлээп алгаш, ажыл-агыйның № 1 Хайырлыг бригадазында ажылдап турар.

ЧУРУКТА: чолаачы А. Намчыл-оол.

Вячеслав МОНГУШ.

ШАҢНАЛДАРЫ—ИРТТЕР

Бо хүннерде Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта мал чеминиң белеткелин кидин түлүк чорупп турар. Ажыл-агыйның сиген-чилери 1368 тонна сигенни, 200 тонна сенажты белеткээн. Ол дээрге планның дөртен ажыг хуузу болуп турар.

Совхозтуң дирекциязы, профэвилел комитеди сигенчилерге таарымчалыг байдалды тургускан. Августуң сөөлгү хонуктарындан бээр агаар ажкаш, мал чеминиң белеткелин дыка шуудады берген. Аъш-чем болгаш техника-биле хандырылга эки.

Социал чарыштың түңнелин он хонуктап үндүрүп турар. Сөөлгү он хонуктуң түңнелинде Алдай Викторнуң сес кижи составтыг херээлиг звенозу болгаш өг-бүле херээлиг, хол кадыыры-биле сиген белеткээр Отчугаш Канчыырның звенозу тиилекчи болганнар. Оларныirттер-биле шаңнаан. Хол кадыыры-биле сиген кезип, белеткээр Кадыр-оол Хертектиң, механизастаттынган Биче-оол Доржунуң, Назыл-оол Хомушкунуң звенолары акша шаңналын алгылаан.

Мал чеминиң белеткелинде район төвүнден үш коллектив киржип турар. Эмнелге болгаш культура ажылдакчылары идепкейлиг киржип, 25 тонна сигенни кылган.

Совхозтуң девискээринде мал чеми элбек үнген. Ынчангаш социал чарыштың «Кара-Хөл» совхозка 100 тоннаны кезип, белеткеп алыры-биле хөй чылдыг сиген шөлүн берген.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Шериг албанының доктааткан хуусаазын эрттирген шериг-албанныгларны ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, кызыгаар, иштики болгаш демир-орук шериглериниң хүрээлениинден курлавырже халаштырар дугайында болгаш 1990 чылдың октябрь—декабрьда шериг албанынче хамаатыларның ээлчеглиг келдиртиишкининиң дугайында

ССРЭ-НИҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДОКТААЛЫ.

1990 чылдың сентябрь 25. № 961 Москва. Кремль.

«Бүгү-нийти шериг хүлээлгезиниң дугайында» ССРЭ Хоойлузун күүседири-биле холбаштыр ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

1. Шериг албанының доктааткан хуусаазын эрттирген шериг-албанныгларны 1990 чылдың октябрь-декабрьда ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, кызыгаар, иштики болгаш демир-орук шериглериниң хүрээлениинден халаар.

2. Келдиртиишкинниң хуусаазы [illegible] 18 харлаан база шериг албанынче келдиртирин соңгаарладыр эргези чок эр хамаатыларны, ол ышкаш келдиртиишкинни соңгаарлатчаан хуусаазы төнген оон улуг назылыг хамаатыларны ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге, кызыгаар, иштики болгаш демир-орук шериглеринге шериг албанын эрттирери-биле 1990 чылдың октябрь — декабрь айларында кыйгыртыр.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Н. РЫЖКОВ.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң херектер эргелекчизи М. ШКАБАРДНЯ.

МОСКВА: БАЙДАЛ КОНЧУГ НАРЫН

Социал-экономиктиг айтырыгларны болур-чогуур-биле шиитпирлевейн турарындан найысылалдың чурттакчы чонунуң чугула херекселдиң барааннары, ылаңгыя аъш-чем-биле хандырылгазы чоорту баксырап бар чыдар. Ол чорук кончуг нарын байдалга чедире берип болур апарган.

Тургустунуп келген ол нарын байдалды партияның Москва хоорай комитединиң бюрозунга сентябрь 26-да чугаалашкан. Ниитилел бүдүрүлгезиниң хемчээлиниң кудулааны, акша-бараан харылзааларының баланс чок апарганы, ажыл-агыйжы харылзааларның будулганы демдеглеттинген. Чоннуң херегленир барааннарын бүдүрериниң хемчээлин акша орулгаларының өзүлдезинден үш катап кудулаан. Тудугнуң темпизи кудулаанындан 25 муң квартира, 50 школа болгаш уруглар албан черлери, кадык камгалалының 20 объектизи болгаш амыдырал хандырылгазының өске-даа тудуглары чедир кылдынмас. Москвачыларның ногаа болгаш кат-чимис-биле хандырылгазында берге байдал тургустунган. Хоорайның транспорт, коммунал-амыдырал болгаш өске-даа бүдүрүлгелериниң ажылынга четпестер хөй.

Ол бүгү чүүлдер кижилерниң сеткил-хөөнүнге багай салдарны чедирип, янзы-бүрү корум-чурум үрээшкиннерин болдуруп, эрге-чагырга органнарының аттарын баксырадып турар. Ындыг түрбүже, хоорсүүскомнуң хүлээп ап турар шиитпирлери ниити хевирлиг боор, чоннуң негелде-херегцелин тодаргай өөренип көрбейн турар. Хоорай биле районнар Советтер биле ажыл-агый органнарының, Советтер биле оларның күүсекомнарының аразында бүрүн эргелер тодаргай аңгылаттынмаанындан, ниити байдал баксырап бар чыдар. Ажыл-агыйны угаап башкарарының эргидеги арга-методтарын ап октапкаш, чамдык удуртукчулар амгы үеде чаа ажылдаарының аайын тыппастааш туруп берген. Амгы үеде партия болуунуң эрге-хүлээлгелерин ескерткен, ажыл-агый черлериниң ажылынга кирипппес апарган, а Советтер хамаарышкан черлеринде ажыл-агый чорудулгазын холга тудуп албаан.

Бистер кайы-бир нийтини буруудадыр, четпестерин өскелерже чая каар дээш чыглып келбээн бис. Хоорайда тургустунуп берген нарын байдалдан уштунуп алырының оруктарын дилеп тывар, хоорайның ажыл-амыдыралын экижидерин бир демниг сүмележип алыр дээш чыглып келген бис деп, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, партия Москва хооркомунуң бирги секретары Ю. А. Прокофьев онзалап демдеглээн.

Хоорайның партия организацияларының болгаш коммунистериниң коммунист бүрүзү үш хүн дургузунда Москва чоогунуң ажыл-агыйларынга ногаа, картофель ажаажып ажылдаар дээн эгелекчи саналын бюро деткээн.

(СЭТА).

«Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Г. З. Черниковка тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Театр уран чүүлүнге киирген ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи» хүндүлүг атты Тыва республиканың хөгжүм-шии театрының артизи Георгий Захарович Черниковка тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың сентябрь 25.

«Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты К.-С. Д. Будук-оолга тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Культурага киирген ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тываның «Билиг» ниитилелиниң республика организациязының баштаар чериниң даргазының бирги оралакчызы Кара-Сал Домбаланович Будук-оолга тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай. 1990 чылдың сентябрь 25.

ДЫҢНАДЫГ

РСФСР-ниң Компартиязының Төп контроль комиссиязының турар чериниң адрезин РСФСР-ниң Компартиязының ТКК-зы партия организацияларынга болгаш коммунистерге дыңнадып тур: 103132. Москва хоорай, Куйбышев кудумчузу 8/4 дугаарлыг бажың.

Айтырыг билип алыр телефоннарның дугаарлары: 206-59-27, 206-23-56.

ОТЧЁТТУГ ҮЕНИҢ ИШТИНДЕ

Мөңгүн-Тайга районнуң коммунистериниң отчёттуг-ушкелиг киржилгези-биле отчёттуг ийи чыл иштинде районнуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге эвээш эвес чаартылгалар болган. Чиргилчин ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз 200 баш ийи шынарлыг чөөк бээр ашкылерни Алтайдан, баштайгааргы 220 кошкарны Моолдан садып алгап Чаа-Хөлдүң коммунистер боттарының күзели-биле малчыннарга берген. Салчак Аттыр баш-ы, Вера Кечил, Александр Хертек мал маадаар хүн дүткелдиг үүлеже киирген.

Тудуг-суур хөгжүп турар. ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхоз эрткен чылын 1 млн. ажыг, 60 чылын 600 муң түңүйбүнү кылган. Ол-ла совхоз чаа столоваяны, ...кар-бажыңны, ол ышкаш 27 орунчут общежитиени ажыглалга киирер. Өске-даа тудуглар немешкилээн.

Коммунистер аразында партия чазакты бактаар, казы ажылдап турар эш-өөрүн кыжып-кыяр, эрге-дужаал сүрерлер чок деп болур. Эки тура-биле партийжи билдин дужааган кижи чок. Ол ышкаш «Уставтың негелделерин карыызы-биле күсетпейн ажылын саңаратан, кем-херек үүлгеткен дөзү партиядан үндүрткеннер чок болган. Бир кижи билдин чылдагаан чок чидирген — дөзү үндүртчен. Ийи кижи кандидат стажын эртит шыдаваан, арга-дарыже хандып турганы дөзү 10 коммунист учёт карточказынче киир бижиткен, оон куду хемчеглерни 23 коммунистке партия организациялары онаатан.

Партия райкому чорудар ажылдарны системалыг болдурары-биле ай санында календарьлыг планнарны тургузуп, аңаа дүүштүр ажылдарны организастап келген. Ол чорук ажыл кижилерни доора чардыктырбазынга, дурал-чыыштарны эвээжедиринге дузалап келген. Сонгулдатыг коллективтерге ... ажылчы коллективтерге райком хүннерин доктаамал эрттирип турар. Партия райкому кылып турар ажылының отчёттарын коммунистерге болгаш кежигүн эвестерге удаа-дараа илеткеп берип, оларның саналдарын, арга-сүмелерин дыңнап ап келген.

Национал чаңчылдарга тыва дылга хамаарыштыр район хемчээлдиг конференцияларны эрттиргени, хүреш маргылдаазы, республиканың агиткультбригадаларының көргүзүү, янзы-бүрү ужуражылгалар дээн ышкаш солун ажылдар болгулаан. Моол кожалар-биле найыралдыг харылзааларны улам быжыглап, Баян-Өлгийн аймактың шиигал тыва... [illegible] хүннерин район төвүнге эрттирген.

Оон-биле чергелештир район иштинде шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар эвээш эвес. Чиңгээ, Мугур-Аксы — Кызыл-Хая аразында телефон, рация харылзаазы тургур деңнелде эвес, арга-ыяш берге, чонну сүт-биле хандырары багай, чурттакчылар организастап, эмчи-сад четпес, школа доозкан аныяктарның өөренир-кирерин айтырыглар. Ажыл-агыйда, бот-башкарылга ажылдаар хой-ниити организацияларының ажыл-чорудулгазында, ажылчы чонну мөөңнеп ажылдадырында четпестер бар. Ол дугайын... [illegible]

Маспый-оол ОНДАР
Партия Мөңгүн-Тайга райкомунуң чанында парткомиссияның даргазы.

УЛУГ ЭРГЕЛЕР ДЭЭРГЕ БЕДИК ХАРЫЫСАЛГА

«Партияның иштики харылзааларын кончуг ханызы-биле демократчылгавайн чыткаш, СЭКП-ниң тиилелге болуунуң ужур-дузазын боттандырып шыдавас».

(Программның негеттеделдиң «Партияны демократчылдары» деп эгеден).

[illegible]

Дудак ООРЖАК.
Партияның Улуг-Хем райкомунуң инструктору.

ХАРЫЛЗААЛЫГ АЖЫЛ—ЭКИ ТҮҢНЕЛДИГ

Бай-Тайга районнуң Ээр-Хавак көдээ Соведи (даргазы Д. С. Чыдым) чоокта чаа болуп эрткен ээлчег чок сессиязынга көдээ Советтиң девискээринге корум-чурумну быжыглаарының талазы-биле боттандырып чорудар план хемчеглерин ажылдап кылган. «Тээли» совхозтуң ажылчын комитединиң даргазы Демир-оол Хирвиа баштаан 13 кижиден тургусткан ... кем-херек үүлгедиишкиннерниң баш удур болдурбас хемчеглерни ап, чурттакчы чонунуң ортузунда суртаал ажылын дээштиг-биле чорудуп эгелээн. Ук комиссияның кежигүннеринде көдээ Советтиң даргазының оралакчызы Татьяна Кужугет, совхозтуң удуртукчу ажылдакчылары, башкылар, эмчилер, агитквартиралар даргалары, милицияның участок шагдаазы хаара туттунган.

Комиссия кежигүннери аңгы-аңгы үстүп алгаш, кежээки үелерде рейдилерни организастап, бажыңнарны кезип, хоругдал черлеринден чаа хосталып келген ба... [illegible]

...ның ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче угланган ажылдарны кылып турар. Көдээ Советтиң девискээринде милицияның участок шагдаазы болуп чаа ажылдап эгелээн аныяк оол Баян-оол Саая кызымак чуткулдуун көргүзүп, чоп-биле, ылаңгыя аныяктар-биле быжыг харылзаа ... [illegible] Ак-Чыраа, Найырал салбырлар, Ээр-Хавак сүт-бараан фермазы, Шат, Эдер-Күй девискээринде ... [illegible]

... чөвүлелдери, өг-бүлелер школачылар-биле кижизидилге ажылын бир демниг чорудуп турар. Олар аразында быжыг харылзаалыг.

Арага-дарыга сундулуп берге кижизидилгелиг уруглардыг өг-бүлелерни хайгааралда алган. Агитквартиралдарга хоойлу-дүрүм, өг-бүлеге кижизидилге темаларынга хамаарышкан лекция, беседаларны доктаамал кылып, чонның хостуг үезин ажыктыг, солун кылдыр организастап, тематиг кежээлерни эрттирип, чаагай чаңчылдарны аныяк-өскенге өөредиг тайылбырлаар ажылдарны доктаамал чорудуп турар. Ада-иелерниң уругларының өөредилге, кижизидилгезин дөзү бот харыысалгалыы бедээн. Оон түңнелинде Ак-Чыраа, Найырал салбырларда ийи ортумак школада өөреникчилерниң сагылга-чуруму акший, сөөлгү айларда корум-чурум хажыдыышкыннары болбаан. Демниг ажылдарның түңнели эки болуп, көдээ Советтиң девискээринде оперативтиг байдал чогумчалыг болуп кел чыдар. Моон ... [illegible]

Седип-оол ИРГИТ.

ДЕМНИГДЕ—КҮШТҮГ

[illegible]

Каадыр-оол ТУВАК.
Чөөн-Хемчик району.

АДА-ИЕЛЕРИВИСКЕ ЫНЧААР ДУЗАЛАШТЫВЫС

[illegible]

Илья ДАСТАН.
Мугур-Аксы суур.

ДАГДЫНЫКЧЫ АДЫН СЫКПАС

[illegible]

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем району.

Күскү ажылдар—хожудаашкында. Бүгү күштү—хову, шөлдерже

АЛА-ЧАЙГААРЛААШКЫННЫҢ АГЫМЫНДА

Кандыг-даа ажыл тодарган дорт угланыышкынныг. Ылаңгыя ажаап алыышкын дүжүттү чидириг чокка, эң кыска хуусаада шынарлыг доозар деп чаңгыс сорулганы салып турар. Аңтыышкы манаар чоруктан уштунган, боттары баш мининип, бот-башкарылып үе-ле болгай дээш шуут-ла сула салдынмыштарга, чогумчалыг түңнелдерге кайын чедирер. Каа-Хем районнуң чамдык ажыл-агыйларының хову турлагларынга чоруаш, совхозтуң удуртулгазының талазындан ажылчыннарынче сагыш салбас тавары лганы даа, үстүкү черлер директорнуң кижиг негелделерин хандырбайн турар чижектиг-даа кулак о... дынавап, карак-биле көрүп эскердивис-даа. Дүжүт эвээжинге сылдап алгаш, ажаап алыышкынны тоомча чок көөр хөөннерге алзып болбазы билдингир.

- ДҮЖҮДҮ 5 ЦЕНТНЕР
- ДАРГАЛАР ТАРААНЫ ТООВАС
- ДУЗА ДИЛЕП ЧАДАШКАН

«Бурунгаар» совхозтуң 200 ажыг тонна тараа ... [illegible]

[illegible]

Дамба САЛЧАК.
(«Шынның» корр.)
Вячеслав МОНГУШТУН фотолары.

Төрээн чуртувуста

АРХАНГЕЛЬСК. СЭКП область комитеди Архангельскиде партия хоорай комитединиң дүжүрерин доктааткан болгаш дөрт районнуң партия комитеттерин арттырган. СЭКП хоорай комитединиң эрге-дужаалдыг 27 ажылдакчызы кызырылгага таваржыр. Хоорайның коммунистериниң саналдааны-биле ол болуп турар.

БОЛГРАД. УССР-ниң Трансиниден түс черниң аграриктери автобудурулгени садып алганнар. Олар ооң баазазынга АТБ-ни тургускан. Олар садтардан виноградтарны, ногаа плантацияларындан дүжүттерни чурттуң төптеринче болгаш даштыкыже чагыгларны дүрген сөөртүр хемчеглерни алыр сорулгалыг. Бирги автопоездилер Москваже, Нижний Новгород, Киевче болгаш Чехословакияже аъттаныпкан.

Хандырылгаңар кандыгыл?

АКША-ХӨРЕҢГИЛИГ БОЛУР ДИЗЕ...

Ачы-дуза чедиргеш, чагыкчылардан кирген акшаже көрүп алгаш олурар болзунза, бүдүрүлгениң фондузунга кирген акшаны санаарга, чамдыкта ажылчыннарга төлээр акша-төгериң безин чедишпейн баар таварылгалар тургулаар-ла болдур ийин. Ынчангаш чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары кудайже хол сунган чүве дег, анаа-ла манагзынып, акша-төгерик черле кивип-ле кээр ыйнаан дээш манап олурар болза, оон чүү-даа бүтпес. Куруг черге манап олурган ажылы чок. Чондан хөй чагыглар хүлээп ап, ону чогуур хуусаазында эки шынарлыг күүседип берип турар болзунза, ынчан акша-төгерик-даа арбын болур. Бүдүрүлгениң социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедиринге, социал айтырыгларны шиитпирлээринге артык акша-төгерик тыптып келир дээрзин Эрзинниң чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективи эки билип турар.

— Районнуң бүгү чону, харын-даа кожавыс Тес-Хем районнуң чону безин эрзинчилерниң ачы-дузазын «четтирип» турар. Чоннуң амыдырал хандырылгазы адырында экономиктиг идиг берип болгу дег чүүлдер — чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидерде чолла чүве болур адырда ажылдап турар кижилерниң сонуургалын бедидиптер хире чүүлдүг хандырып шыдавайн турарында. Кижи бодап көөрге, чоннуң амыдырал хандырылгазын хереглекчилерже көрүндүрүптер кол чүве — аренда ышкаш сагындырар. Ындыг бе дээрге. Арендаже шилчий берген коллективтер янзы-бүрү шаптараазыннарга таварышкаш, ара соксай бээри база бар боор-дур — деп, Эрзин районда чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлге эргелелиниң начальниги Василий Владимирович Бюрбю санап турар.

Он беш хевирниң ачы-дузазын Эрзинниң чоннуң амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиниң коллективи чонга чедирип турар. Коллективтиң ажыл-ишчилери айда-ла 8500 рубльдиң ачы-дузазын чонга чедирип турар. Шак септээр, хепти химиктиг арга-биле аштаар дээн чижектиг ачы-дуза чедирилгезиниң чаа хевирлерин сөөлгү чылдарда шиңгээдип алган. Чоннуң амыдырал хандырылгазын экижидер, оон культуразын бедидер сорулга-биле комплекстиг хүлээп алыышкын пункттарын дөрт суурда ажыткан.

Бүдүрүлге эргелелиниң Нарында комплекстиг хүлээп алыышкын пунктузунда чыл эгезинде улуг кижилерге болгаш бичии уругларга ишти хөй кежи-биле чылыглап каан мойтак идиктер даарап эгелээн. Бо бала-ла ачы-дуза чедирилгезиниң чаа хевири. Мойтак даарап бериир дээш чагыг малчыннардан хөй кирип турар. Мойтактарны бычып, даарап турар мастерлер Валентина Нам-оол, Бавуу Хоома. Орлан Чоксум чогаадыкчы ажылдап турар. Быжыкчы, даараныкчы бо мастерлерниң тывызымак ажылының ачызында айда 15 ажыг мойтакты даараан, чонга садып турар. Шак ынчаар даарап каан бир мойтактың өртээ 15 рубль. Хар назыны дугуй берген кижилер чагыдып алыр болза, оон өртээ элээн узаады бээр. Биригээр чугаалаарга, кижилерниң хар назынының, кедер идиниң дугаарының аайы-биле өртээ ангы-ангы. Мойтактарны алгыдан, хөмден даарап турар. Чамдык мойтактарның иштинге хөй кежиин дударлай даарап турар. Кыжын кедерге чылыг болурга, ындыг мойтактарны малчыннар хөйнү чагыдып, даарадып ап турар. Кедизинде барып, чамдык мойтак идиктерни ук-биле кедер кылдыр даараар. Ынчангаш ак кидис-теч уктар даараарын мастерлер планнап алган.

Бүдүрүлгеде уран холдуг мастерлер-ле хөй. Олар тоннуң хереглелин доктаамал өөренип, бир-ле чаа чүүлдүг бодап алган, тывынгыр ажылдап турарлар. Хөвеңниг болгаш торгу тыва тоннарга сөөлгү үеде чагыглар көвүдээн. Эрзин суурнуң болгаш чурттакчылыг кодээ суурларның чурттакчыларындан база малчыннардан чагыглар хөй. Айда адак дээрге-ле 20-25 хире чагыг кирип турар. Даараныкчы мастерлер Арамаа Максыр, Чечек Сади хөвеңниг тоннар даарап турда, ёзулуг-ла мергежээн. Быжыкчылар Таисия Хүрүт, Зоя Норлаажап чагыкчыларның кирген чагыын хүлээп ап тура, оларга кандыг майыктың, кандыг хевирниң тоннарын даарап берзе каасталгазын канчаар кылза экиин дээрзин база чагыгны шуут холдан үндүр даараар бетинде чагыкчыларны алгаан келдиртпеш, узун, кысказын хемчээп, чедир кылза чогуур чүүлдерниң чүнү немезе экил дээрзин чагыкчылар-биле доктаамал сүмележип турар. Ынчангаш оларның даараан тоннарының шынары багай деп чемелиг сөстер дыңнап көрбээннер.

Чагыгны чогуур хуусаазында күүседири ачы-дуза чедирилгезиниң ажыл-ишчилериниң кидыктыг хүлээлгези дээрзин Эрзинниң даараныкчылары утпайн чоруур. Бир тонну даараар хуусаазы 4-5 хонук. Дүрген даараар чагыглар база турар. Бо хуусааның иштинде чоннуң чагыын ол-ла хуусаазында эки шынарлыг күүседип бээри, амыдырал хандырылга адырының ажыл-ишчилериниң кол сорулгазы. Районнуң чурттакчылыг суурларынче база малчын коданнарже доктаамал үнүп турар графикти тургусчан. Ол график ёзугаар быжыкчылар чагыгларны хүлээп ап, мооң мурнунда берген чагыгларның эдилерин чедирип бээрин организастаан. Бо база-ла ачы-дуза чедирилгезиниң бир хевири.

— Хөвеңниг тоннарны хөйнү даарап болур аргавыс бар. Ынчалза-даа хөвең-биле хандырылгавыс үзүктелип бээр-дир. Бир ай хире хөвең чок бергедештивис. Чоннуң берген чагыглары бар болгай. Ону ыяап-ла күүседир апаар. Ынчангаш хөвең чок апарганда батки ажыглаар-дыр бис. Бар аргаларны ажыглап тургаш, хөвеңниг тон даараар планывысты күүседип ап турар бис. Терлик тоннар база даарап турар бис — деп, быжыкчы Зоя Норлаажап чугаалап олурду. Ам кыш чоокшулаан. Ынчангаш эр улустуң дүктүг чолдак тоннарын даараныкчылар бо хүннерде даарап турар. Дүктүг чолдак тоннарга чагыглар шуут эндерик деп, даараныкчылар чугаалап турду.

Шак септээри ачы-дуза чедирилгезиниң база бир чаа хевири деп үстүнде айыткан мен. Шак септээр мастер Василий Самбууевич Чаланба бодунуң кызымак ажылы-биле чагыкчыларның хүндүткелин чаалап алган. Ол бо чылдың планныг онаалдазын август айда-ла күүседипкен. Сентябрьдан эгелеп келир, 1991 чылдың үлүүнге кииришти ажылдап турар. Чоннуң амыдырал хандырылгазының талазы-биле элээн каш мергежилди чедип алыр сорулганы ол бодунуң мурнунга салган. Ол келир чылдан бээр сиилиикчи ажылды кылырынга бодун белеткеп эгелээн. Оон аңгыда, соодукчулар, дааранып машиналар септээр талазы-биле тускай мергежил чедип алырын ол база планнап турар. Ынчангаш бо хүннерде бодунуң орнунга ажылдаар кижини шак септээринге өөредип эгелээн. Моон мурнунда соодукту, дааранып машина үзелип бээрге, Кызылдан алган-биле мастер чалаар турган. А келир чылдан эгелеп эрзинчилер боттары тускай мастерлиг болу бээр.

Баш таарар мастер Алдынай Аракчаа, даараныкчы Изольда Ыныйыр онаашкан ажылын ак сеткилдиг күүседип, мурнакчыларның одуруунда чорып турар. Оларның кылган ажылының шынары багай дээн хомудалдар чок. Келген чон, чагыкчылар оларга өөрүп четтиргенин илеретпкеш, ажыл-ижинге ам даа чедиишкиннерлиг болурун оларга күзеп кааш, чорупп турары мурнакчы ишчилерниң ажыл-ижин чоннуң үнелеп көргени ол-дур.

— Ам кышкы курткалар, ангы тоннар даарап тур бис. Чаа чылдан эгелеп даараныкчыларның ангы бригадазын тургузар деп турар бис. Ол бригадага ажылдаар кижилерни амдыгаалтан эгелеп шилип ап эгелей бердивис. Ол бригадага 4-5 даараныкчы турар. Олар холдугунга-ла национал тыва хеп даараар. Чаа моданың национал хептерин даараар бодал бар. Чаа бодалдар-ла хөй чүве-дир ийин. Ону херек кырында боттандырар апаар — деп, даараныр цех начальниги Ивановонуң М. Б. Фрунзе аттыг пөс-таавы институдун бо чылын чаа дооскаш, мында хуваалда ёзугаар ажылдап чедип келген инженер-технолог Анисья Баадыр бодунуң кылыр деп бодап алган бодалын менээ илередип олурганы кай. Аныяк специалистиң бодап алган бодалдары бүдер дээрзинге бүзүрээр мен.

Хепти химиктиг арга-биле арыглап-аштаар черниң ачы-дузазын эрзинчилер «четтирип» чаңчыга берген. Ынчалза-даа оларның ачы-дузазын ажыглап турганы ол черни чоокта чаа дүжүрүп каапканынга чон хомудап артып калган. Ынчалза-даа «сутта дүшкенде, бызаа сугжур» дээн ышкаш, чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлге эргелелиниң начальниги Василий Бюрбю хепти химиктиг арга-биле арыглап-аштаар черниң бажыңын чонга ажыктыг кылдыр ажыглап, харын-даа бо бажыңга өг ыяжы чазаар цех-даа ажытса чүл деп планнап олурарын бодум хуумда деткиир кижи чордум. Шынап-ла, бүдүрүлге бай-шыдалдыг, балдырлыг амыдыраар, акша-төгериктиг болур деп бодаар болза, аренда керээзинче кирип, ажыктыг ажылды кылыр апаар.

Манай-оол ОЮН.
«Шынның» тускай корр.

Улуг-Хемде «Ак-Туруг» совхозтуң хоочун малчыннарының күш-ажылчы оруун салгап, малчыннай берген аныяктар база бар. Олег Маадыр-оол Наталья Моңгуш-биле өг-бүле тудуп, үш чыл бурунгаар хой кадарып эгелээн. Оларның кайызының-даа ада-иези хойжулап чораан.

Бо аныяк өг-бүле хойларны кадарткаш, кыштаглаашкынны эки эрттирип турган. Чүс башка онааштыр олар 85 баш хураганны менди ап келгеннер. Ажылынга кызымаан мактатканнар. Чарышка тиилекчилер болуп, шаңнатканнар.

Эрткен чылдарда олар назыны улгады берген өшкүлерни хүлээп алганнар. Мал чемин белеткен ап, кыштаглаашкынга багай эвес белеткенгеш, төрүүр чүс башка онааштыр 102 анайны алгаңнар. Чазын малчыннарның хуралынга оларны мурнакчылар деп үнелээш, шаңнап, мактаан. Олар бо чазын 322 санныг анайны совхозка хүлээдип берген. Ак-Туругнуң Кара-Сугда хемнер бажының чайлаанга олар күрүнеге дужаар ужурлуг өшкү малын семиртип оларладып чайлааш. Аныяк малчын боду мал чемнерин белеткээринге база кирипкен. Чедиишкинниг ажылдап чоруур аныяктар ам база өшкүлерни хүлээп алырлар.

ЧУРУКТА: Улуг-Хемде Ак-Туругнуң малчыннары Олег Маадыр-оол, Наталья Моңгуш олар чаш уруу-биле.

Оңзар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БОЙДУС—ӨРТЭЭ ТУРБАС БАЙЛАК

Бистиң амыдыралывыс бойдус-биле холбаалыг. Бойдус чокта чурттаалга чок. «Хүн үнерге, бойдус сергээр, ном номчуурга, угаан чырыыр» дээр болгай. Бистиң мерген угааныг бурунгуларывыс төрээн бойдузунга кончуг хумагалыг чораан. Оон-биле кижиниң ыйнш тудуш боор дээрзин чалыыларга угаадып, чер, сугга, ыяш-дашка чалбарып чораан. Ол дээрге үнүш, бойдусту камгалап, черин, чуртун хүндүлеп, ыдыктап билири ол.

А амгы үеде байдал ындыг-ла кончуг эки эвес. Чамдык алыксак-чиксек, чазый-чилби кижилерниң бойдуска кам чогун тайгага чораш, кижи эскерер. Пөштүң тооруун алыр дээш балды-биле ужуруп каапкан болгулаар. Черде көк-кат сыптарын «комбайн»-биле чула тырттырып каантарлар, оон соонда оон кат үнмес, сып кадып, кургап каар болгай.

Артыш. Тыва улустуң шаг төөгүдеи бээр база хүндүлеп, ыдыктап чораан үнүжү. Артышты янзы-бүрү аарыгларга ажыглап турган. Шагда кырган-ачамның эртеминден черин хандырырган артыш-биле чуп, чинчеп турганы-даа сактыр-дыр мен. Оон хөнүнге-ле будуун өртте-дип алгаш, өг иштин айдыаарга, чыды [illegible] тап-тыг, тайгалыг, [illegible] болур. Бистиң бо Тывада [illegible] дөрт ыяш[illegible] артыш чер болгаш[illegible] база үнмейн турар. А ону чамдык чалыы кижилер чула алгаш, бичии 100 грамм хирени 1 рубль 50 көпеекке садып олурарын Кызылдың базаарындан бо-ла көрүп болур. Ону ынчаар чулгаш, садып каантарывыска, катап үнүп келбес. А келир салгалывыска чүнү арттырар бис?

Бурунгуларывыстың чудуп, ажыглап чорааны эм үнүжү дээрзин оларга көргүскей бис, ол өгбелеривистиң культуразы-дыр. А ону базаарга садып турар кижилерге чөпшээрепп кааны ол бе? Азы бойдусту ынчаар камгалап турарывыс ол бе? Чүгле бойдус камгалалының ажылдакчылары эвес, а кижи бүрүзү төрээн бойдузувусту, чурумалдыг ие черивисти өрт-халаптан, чазый үрегдекчи төтчеглекчилерден карак огу дег камгалаар ужурлуг бис.

Сулейман КЫРГЫС.

ЧАҢГЫС КИЖИ УЖУН...

1990 чылдың июль 26-да Улуг-Хем районнуң Кызыл-Даг кодээ Совединиң Булуң-Терек суурга, Шагаан-Арыг АТБ-зиниң [illegible] турар автобузунуң сөнгазын [illegible] эзирик сол буза шаап каан. Ону дерин кем-херек үүлгеткен дээш милиция тудуп хоругдаан. Ол хоойлу ёзугаар чогуур ялазын хүлээр ужурлуг-даа. Оон эртени июль 27-ден богүнге чедир суурга автобус келбээн. Суурнуң чурттакчылары оон бээр өрү-куду [illegible] келген[illegible]. Оларга кандыг-даа [illegible] чок бээр [illegible], аарыг-[illegible] [illegible] болгаш бүгү назынында ажылдап эрткен көк баштыг кырганнар 4 км хире Шол-Ховуга [illegible] Чаа-Хол суурга баар автобусту барып көрүп олурар. Ол-даа ындыг. А чамдык чолаачылар тура дүшпес, шуут-ла эрте халыда бээри кончуг. «Булуң-Терек улузу дээш ындыг ыйнаан» — деп, дедир кылаштажып чанып кээп турарлары кээргенчиг.

Улуг-Хем районнуң удуртукчу ажылдакчылары Булуң-Терек суурга кээп, бо херектиң чылдагаачы чүдел. суурда партия, совет ажылдакчылары болгаш улус депутаттары чүнү кылып турарын ынаар, тодарадыр, чон ортузунга политмассалыг тайылбыр ажылын чорударының оруунга. Чоннуң эрге-ажыын кызыгаарлап, мынчаар турар чорукту чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Бо бүгүнү бодап көөрге, Булуң-Терек суурда кандыг-даа бир чылып калган, кымга-даа херек чок, [illegible] кижилер чурттап турар ышкаш сагындырып көөр-дүр. Совет хоойлуда кемниг херек үүлгеткен кижини оон чоок кижилери-биле кады [illegible] ындыг хоойлу чок. Ынчаарга чаңгыс кижиниң [illegible] бүгү суурнуң чурттакчыларының эрге-ажыын чөжеге дээр холгаарлап кээр бис.

Сергей ДОКМИТ.

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

Кандыг-даа кижи чурттаалгазының эки үелерин кажан-даа уттур ийик. Бо өйнүк чурттаалгазын бодум база эрткен үелериминге дөмейлей бергилээр мен.

Мен бичии чоруур үеде корум-чурум дээрге аажок быжыг, күштүг турган. Ынчангаштың бистерниң, назыдап кырый берген кижилерниң аныяктарга өөредиглиг-даа болур ирги бе дээш, солун, сеткүүл арынналынга ол үелерниң дугайында шорбалай бээривистиң чылдагааны-даа ында.

Шагда, кижи бичии турар үезинде, өгге улуг кижи кирип кээрге, ыраан-ла нарыштыр үне бээр чүве. Ол келген аалчы өгже кирерде, астып алган бижээн дужуруп алыр. Ол хүндүткелдиң демдээ-дир ийин. Өгнүң ээлери бар-чок аъш-чемин делгеп салыр чүве болгай. Кирип келгеш, баштай өгге органнар-биле чолукшуп, оон чоорту, дөр бажынче чалааны-биле, дыка таптыг маспактанып олуруп алыр. Ынчангы үеде бичии кижи улуг кижилер баарындан артпес, чугаага кирбес.

Амгы үе-шаг солун бодуушкуннар-биле байлак-тыр, амыдыралдың дең-нелиг-даа мурнуне чүгээр-дир. Ынчалза-даа оон-биле черге-лештир чоннуң, ылангыя аныяктарның аажы-чаңында таарымча чок чүүлдер база көстүп келген. Чамдыкта көөрге чөгенчиг-даа, муңгаранчыг-даа. «Улугларны хүндүлээр, бичиилерни карактаар» деп чүүл уттундуруп бар чыдар. Аныяктарның ортузунда телептиглерниң саны хөй, ынчалза-даа каш санныг чурум чоктар хамык чүүлдү сандарадып, бужартадып турар.

Шагаан-Арыг хоорайда база Элегес суурда кудумчу байырлалдарын эрттирип турарын телевизорга көргүстү. Дыка солун чораан. Чоогундан сүт көрген болза, оон-даа көрүштүг болуп турган боор. Шак мындыг байырлалдарны чер-черлерге үргүлчү эрттирип турар чүве болза, оон аныяктарга дээштиг чугаажок болур.

Кем-херек үүлгедиишкиннери чоннуң ажыл-ижинге шаптыктап, амыр-дыш бербестеди деп турар бис. Оон бир чылдагааны чогум бисте база чажыртыныр турар дээрзин билзивиссе эки. Бак чүвени базырарга-даа, дөмей көстүп келир. Хоорай, суурлар кезип, тоялап, ажыл-иш кылбайн чоруур аныяктар барын бижип шаг болдувус. А оларның ада-иелери, чоок төрел-төреллери чүнү көрүп олурарыл? Боттарны дувурээзинни кедүрүп, чеделбес болза, эрге-хоойлу органнары чүнү канчаптар деп. Боттарывыстың-на буруувустан багай чүүлдерни бодарадып алгаш, оон соонда өске чоннуң төлээлеринге кыжырты бергеш, оон кээп бажывыс соктаныры выска кайын болур.

Антонина ОЮН.
Күш-ажылдың хоочуну.

ТОМУЙЛАЗА ЧОГУМЧАЛЫГ

Эзе тургустунуушкун эгелээн соонда, солун, сеткүүлге болгаш радио, телевизорга-даа удуртукчуларны соңгуп алыр деп чугаа бүгү чурт иштинге тарай берген чүве. Мен бодум хуумда бодап көөрүмге, удуртур ажылче специалистерни томуйлаары черле чугула. Специалисти соңгуп алыр деп саналга мен арай дадагалзаар кижи мен. Чүге дизе ажылды билдилиг башкарып билир аныяк-даа, эр-херээжен-даа, сонуурай янзы-янзы национал-даа кижилери бүдүрүлгеге, совхозка ажылдап кээп болур болгай. Ынчап кээрге кайы-бир бүдүрүлге азы совхозтуң төлээлери ындыгларны арай деткивес, төрел-доргул, эш-өөр болгаш чаңгыс чер-чурттугларын тыртыксаар. Ындыг «соңгулда» чаа келген негелделиг болгаш талантылыгларны деткииринге шаптыктыг. Кол специалист кылдыр томуйлаарын совхозтуң удуртукчузу боду билзе эки боор.

Бо талазы-биле мындыг бодал бар. Ол специалист дээрге эртемниг бе азы ортумак эртемниг бе? Оозу хамаан чокка, ол кижи эртемниниң аайы-биле кайы хире кызымак ажылдап чорууру, кижилер-биле ажылдап билири, корум-чуруму кандыгыл, ажылчыннарга кайы хире үлегер чижектигил дээн ышкаш оон-даа ынай эки, багай талаларын көрүп тургаш кодээ Совет болгаш профэвилел комитеди-биле кады томуйлаары чугула деп санаалдыг мен.

Хоочун башкы Оюн Коро даның 1990 чылдың август 15-те «Шын» солунга үнген материалын номчааш чүүлдүгзүнмүшаан, ону чер [illegible], ажыл ат[illegible] оске-даа адырларынга ажыглаза чүүлдүг деп бодаалдыг мен. Ынчангаш удуртукчуну чүгле томуйлаза эки.

Михаил ДАМДЫН-ООЛ.
Ажылчын.
Терлиг-Хая суур.

ЧОННУҢ НЕГЕЛДЕЗИ

Чоннуң хүн бүрү амыдырал байдалдарын улам экижидер, кижилерниң негелдехереглелдерин долузу-биле хандырар дээш тодарган хемчеглерни алыры негеттинип турар. Ылангыя көдээде чурттап турар кижилерниң аъш-чем, идик-хеп, харылзаа, транспорт, оруг-биле хандырары бирги черге-ниң айтырыглары.

Тожу районда Сыстыг-Хем суур — Тывада ырак-узак тайга черде турар кыдыг черлерниң бирээзи. Бо суурнуң чурттакчылары чайгы үеде район болгаш республика төвү-биле колдуунда-ла суг оруу-биле харылзажып турар. Ында чон кандыг чурттап турарын сонуургап анаа чоокта чаа ажыл аайы-биле чораш, чамдык кижилерге ужуражып, оларның сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур айтырыгларының дугайында номчукчуларга кысказы-биле таныштырар бодаан мен.

Ырбанның ыяш белеткээр пунктузунда инженер-тудугжу Галина Бабушкина:

— Алыс бодум соңгаар чурттуг кижи мен. Аңаа институт дооскаш, бо черге өг-бүле туткаш, ажылдай бергенимден бээр ийи чыл ажып тур. Ашаам бо чер чурттуг кижи.

Суур оңза черде турар-дыр. Менээ дыка таарышты. Мал-маган өстүрүп, огород ажаарынга дыка эки. Чурттакчылары — орус, тыва чон аразында найыралдыг улус-тур, бот-боттарын эки билчир-дир.

Чазын эрткен соңгулдалар үезинде мени кодээ Советтиң депутадынга чон соңгаан. Ол улуг бүзүрел дээш четтирдим. Соңгукчуларның идегелин шынзыдар дээш улуг кичээңгейни угландырып, чамдык ажылдарны кылдым. Ындыг-даа болза чамдык чөптүг эвес чылдагааннарның ужурундан болдунмайн турар чүүлдер база бар, ону чажырган херээ чок деп бодаар мен.

— Чогум чүү болдунмайн турарыл, чижек-биле алырга...?

— Бистиң суурувуста кижилер шупту бажыңныг. Ынчалза-даа делгем улуг бажың манаан улустар ааличээ бар. А тудуг талазы-биле ажыл бисте шоолуг шуудавайн турар. Кижилерге ажылдаар, чурттаар аргаларны долузу-биле хандырар ужурлуг бис.

— Аъш-чем хандырылгазы, идик-хеп, барааннар кайы хире кээп турарыл?

— Ол талазы-биле хандырылгавыс кошкак. Кургаг сүт, ногаа, конфета, печенье аймаа дыка ховар келир-дир. Тоора-Хемде моон дээре чорду. Чамдыкта оон садыглап алыр-дыр бис. А боттарывыстың пекарнявыста быжырып турар хлебтиң шынары чогум дыка эки. Аңаа хомудал чок. Огородта ногааны өг-бүлелер өстүрүп ап турар.

Шиитпирлеп чадап турар бир чугула айтырыывыс — Тоора-Хем болгаш Кызыл-биле харылзаа. Даргалар ийи-чаңгыс келгеш, чоруурда аалап каар, ол-ла. Кандыг-даа түннел чок-тур. Чүге дизе, почтада алдан чылдарда тургускан эрги деңиглер сандан үнген. Чаа деңиглер садып алыр дээривиске акша-төгерик четпес боор-дур.

Галина Ивановна Беллева — Сыстыг-Хем кодээ Совединиң күүском даргазының оралакчызы:

— Шынап-ла, харылзаа айтырыы бисти шагдан тура-ла дүвүредип келген. Мынчага дээр чүнү-даа кылып шыдавадывыс. Почта чедирилгези моон мурнунда база-ла берге байдалга турган. Чүге дизе, эрги аэропортка Сыстыг-Хемниң почтазын әккеп кааргa, ону бээр сөөртүп алыры дыка берге, машина-балгат база чок. Чамдыкта «Заря» теплоход суг кыдыынга чедирип октаптарга, оон сөөртүп алыр чүве тыппайн, аңаа турган улустарны дажыглаар кылдыр дилеп турдувус. Ол аразы дыка ырак. Мооң мурнунда «Урал» мотоциклди биске берген турган. Ам ол үрелген, Тоора-Хемче районнуң харылзаа белдиринче аппарган. Техника бар-даа болза, ону башкарар кижиге төлээр акша, штат-даа бисте чок. Ам чаа аэропорт тудуу доостурга байдалывыс чүгээртээр боор.

Анна Шаравиневна Оюн — харылзаа салбырының начальниги:

— Суурда 250 ажыг өреге бар. Оларга почта тарадыры-биле чүгле чаңгыс-ла кижи ажылдап турар. Радио болгаш телефон харылзаазы үрелирге, ону кылыр кижи чок, база-ла штат бербейн турар. Тоора-Хем-биле харылзажыры чамдыкта дыка берге, оруктуң байдалы багай. Хам-Сыраны кежер паром үргүлчү үрелир-дир. Район төвүнге чедир 60 километр.

Районнуң харылзаа белдириниң начальниги М. В. Лисанхо бистерге тодаргай дуза көргүзерин оралдашпайн келди. Харылзааның чаа деңиглезин дилээривиске, 52 муң акшадан шилчилинер, дораан салып бээр бис деп, Д. Б. Чоксумнуң харыызы ындыг болган.

Ырбан суурнуң бо чурттакчыларының чугаазындан алгаш көөрге, мында чоннуң бөгүнгү амыдырал байдалы чогум чүгээр. Ындыг-даа болза кол четпейн турар чүүл — харылзаа. Ол чугула айтырыгны канчаар шиитпирлеп ап болурунуң дугайында Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелелиниң начальниги Д. Б. Чоксумга четкеш, ырбанчыларга дузалап болурунуң аргазы бар бе дээрзин айтырган мен.

— Ырбанда харылзаа белдириниң дерилгези эргижирээнин билир бис. Бир эвес четчир акша-төгерик турган болза, чаа деригни садып ап болурунуң аргазы бар. Ындыг-даа болза бүдүн чонну черле куруг арттырар эвес, аңаа харылзааны экижидер талазы-биле чоокта тодаргай хемчеглерни алырын чугаалажып турар бис. Арга бар, ажырбас. Дузалаар бис — деп Дугаржап Братович бүзүреллиг-биле харыылады.

Ырбанчылар, дарганың бо сөстеринге бүзүреп, силерни дүвүредип турар айтырыг чоорту шиитпирлеттинер бээр дээрзинге идегеп көрүнер.

Виктор КАРА-САЛ
(«Шынның» корр.).

ХАРЫЛЗААНЫҢ ХООЧУНУ

Хүннүң-не чадаг-терге мунган, харылзааның моңтёр херекселин артынга баглап, шарып алган ынай-бээр бар чоруур арганзымаар боттуг, хүрең шырайлыг кижини Эрзин суурда таныбас, билбес кижи-даа чок ийин. Ол кымыл? Ажылдаар чери — кудумчулар, хуу чурттал-та бажыңнары, албан, бүдүрүлге черлери, [illegible]. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, барбас, четпес-ле чери чок, чурттуг черни бүргээн бакылаар» харылзааның хоочуну Кошкар-оол Ховалыгович Бегзикей-дир.

Оон [illegible] — чоннуң телефон харылзаазы-биле [illegible] «Бис-ке эн-не дуралыг, эргим буянныг кижилерниң бирээзи Кошкар-оол» — деп, чептүг үнелээшкин сөстери чоннуң аксында чаңчыгып калганында кижи кайгаар чүве чок. Боду аажок бөдүүн, [illegible], чонунга ээлдек, чалыы, бодаар-ла, чугаалаар-ла чүвези — колдуу харылзаа, телефон ажылы.

Эрзинниң харылзаа шугумунга бо эрткен үелерде та чеже кижи үнүп, кирип, солушпаан дээр, а Бегзикей оглу Кошкар-оол бо ажылга 1964 чылдан бээр үзүктел чок бараан болуп келген. Ай, чыл бүрүзүнде ажыы солуур «халымактар» [illegible] эвес, бердинген ажы-[illegible] улам-на хандыкшып, мергежилин быжыглап, хаарыладып, кол-ла чүве, чонуна шыдаар шаа-биле дуза кадып, бараан болуру хүндүүтүг хүлээлгем деп ыяк медереп билип чоруур.

— Кошкар-оол Ховалыгович, каяа төрүттүнүп, өзүп келген силер? — деп бир катап оон айтырган мен. Алазының адын алырга бо чер чурттуг эвези ылап.

— Бо-ла Эрзинге тыва [illegible] кавайлыг, аътка үнгертип алгаш келген кижи мен. Чогум төрүттүнген черим Чөөн-Хемчик районнуң Чадаана сумузу чүве. Ынчал-[illegible]-ле өскен-төрээн черим кылдыр санап чоруур мен. Бүгү эрткен чурттаалга, салым-чолум, школа, өөредилге, өг-бүле, уруг-дарыг, ажыл-иш, мергежилим шупту бо Эрзин-биле холбашкан. Ынчангаш ол мээң амыдыралчы «навайым»-дыр. Бо-ла хүннерге чедир бо-ла кырган соон чонумга доктаамал амыр-дыш-даа бодавайн ак сеткилдиг бараан болуп, амы хууда аас-кежиктиг амыдырап, чурттап чор мен — деп харылзааш, оюн-баштаа-биле.

Чаттып баткан Чадаанамга
Чаш-ла бодум [illegible]
Эрзин чуртум кежиин
чоогдап.
Эргелениң ойнап өстүм...—
деп кожамыктап кагды.

Лески чүве кайдал. Эн мангыыя оон ажылдаан эге үезинде харылзааның техниказы аргажок бөдүүн турган, амгы ышкаш чүве кайда боор. Чүгле хол-биле долгаар аппараттар турган. [illegible] тын соогунда, чайның изиинде-даа кудумчута, [illegible] аттыг, чадаг чоруур үе-ле болгай. Хөй чылдарда харылзаа шугумунга үзүктел [illegible] дээш аңаа «ССРЭ-ниң алдарлыг радиозу» деп хүндүлүг атты тывыскан. Оон хөрээн «[illegible]», Ленинниң юбилей, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар [illegible] каастап чоруур. А хүндүлел бижиктериниң чежезин [illegible].

Бегзикейлер тос уругларны төрээш, өстүрүп кижизиткен. Ачазы, авазы ёзулуг-ла ажылчын өг-бүлениң [illegible]. Уругларының [illegible] авазы хөй чылдарда коммунал бүдүрүлге черинде ажылдап турар. [illegible] Ол кээш уругларын ада-иезинге өөрүп, четтиргенин илередип, [illegible] чоруурлар.

[illegible] оглу Александр районнуң [illegible] коммунист. Чечаа база мергежилдиг [illegible] тудугжу, база ажы-төлдүг. Альфина, Наталья, Борис, Сайлыкмаа олар база ортумак эртемни чедип алгаш, коммунал бүдүрүлге, Культура бажыңы, ыяш ажылагыйы, ясли-садик черлеринде ак-сеткилдиг ажылдап, төлептиг чурттап чоруурлар. Бичелери Белекмаа, Эрес школада 11, 8 класстарда кызып өөренип турарлар.

Төлептиг күш-ажылчы, харылзааның хоочуну К. Х. Бегзикейниң солун, ындыг узун эвес намдарын каксы аарак бижээним бо. Чонга ам-даа хөй чылда чолдуг бараан болуп «чоруунар чогузун» — деп йөрээп каар-дыр бис. Чоокта бежен харлааш юбилейин уруг-дарыы, коллективи, эш-өөрү өөрүп демдеглээн.

Алексей ДАМДЫН.
Күш-ажылдың хоочуну.

Уран чүүлдүң кижилери

ТЫВА СЫГЫТ АМЕРИКАГА ЧАҢГЫЛАНГАН

Ажылын айы-биле Чадаана хоорайга чораaш, Америкага болуп эрткен «Совет Эвилелиниң үннери» фестивальга киришкеш, чоокта чааээп келген Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң механизатору Олег Куулларга ужурашкаш, даштыкы чуртка кайы хире ойнап чорааның сонуургап айтырган мен.

— АКШ-ка болуп эрткен «Совет Эвилелиниң үннери» фестивальга ССРЭ-ден 27 кижи киржип чордувус. Оларның хөй кезии Грузин ССР-ден, Архангельск областан барган. Тываны мен чааскаан төлээлеп чордум. Бо кижилер шуптузу улустуң аас чогаалының күуседикчи мастерлер. Бистер Америкага чеде бээривиске, ол чурттуң уран чүүлүнүң төлээлекчилери эп-найыралдыг чылыы-биле уткуп алганнар — деп, ол эгелиинде демдегледи. — Бо фестивальга АКШ-тың, Индияның болгаш өске-даа чурттарның төлээлекчилери база киришкен. Ниитизи-биле улустуң аас чогаалының мергежилдиг күуседикчилери, онза талантылыг кижилер чыылган деп үнеледим.

Фестивальга сыгыттың, каргыраның, хөөмейниң алды хевирин күуседир, тыва улустуң аас чогаалын Американың чонунга таныштырар, пропагандалаар дээш барган мен.

Фестивальдың киржикчилери Вашингтон, Нью-Йорк, Хэррисберг, Лоуэлл, Хартфорт, Джон болгаш өске-даа хоорайларга концерттерни көргүскен. Көрүкчүлер хөй-биле чыылган, олар улустуң аас чогаалының күуседикчилериниң номерлерин улуг сонуургал-биле көргеннер. Бот-тывынгыр тыва артист бир концертке-ле 45 минута дургузунда үзүктел чок сыгыттың, каргыраның, хөөмейниң хевирлерин күуседип турган. Талантылыг сыгытчының күуселдезин ооң ойнаачы чер бүрүзүнге-ле американнар тергиин сонуургаан, үргүлчүлелдиг адыш часкап, ону сценадан чорутпайн, катап-катап ойнаарын дилеп турганнар. Чамдык артистер, американнар Олегке ужуражып келгеш, ону улуг сонуургал-биле көрүп, таныжып ал, мындыг кайгамчык уран чүүлге канчап өөренип алганыл, янзы-бүрү таа[illegible] аялгалар кайыын үнүп турарын, кандыг аъш-чем чиирин, амыдыралын, ажыл-ижин сонуургап айтырган. Бир чамдыктары каргыраалап, сыгыртып өөредирин оон дилеп турганын хөөреп чугаалаар кижи болду. Олар кижи бүрүзү-ле уран чүүлдүң ол нарын хевиринге доораан өөрени бээр деп бодаганнар. Херек кырында мындыг белен чүве кайда боор. Тываның төлээзиниң кеткен бөргүн, тонун, доошпулуурун (ону Сүт-Хөлде Маржымал кылган) чыылганнар аажок чараш[illegible], сонуургап, чамдыктары улуг өртек-биле (доллар-биле) садып алыр күзелин бөзин илередип турганнар. Бо бүдүлен алгаш көөрге, Олег тергиин эки ойнап, сыгыртып, каргыраалап, хөөмейлээр талазы-биле американнарны магадаткан. Азия диптиң төвүнде шак мындыг онза талантылыг кижилер чурттап, ажылдап турарын ол чериниң кижилери көрүп, бүзүрээннер.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус Олег Куулар «Диско фолк-фестиваль» аттыг бедик шаңналды алгаш, Тывазынче чанып келген.

Американың хөй санныг солуннарының, журналдарының, радиолаттыдынга болгаш телевидение компанияларының журналистери Олег Куулардан интервьюларны алгаш, солуннарга, журналдарга парлаан, радиога, телевидениеге дамчыткан. Оон чуруун база солуннарга, журналдарга берген. Вашингтонга Олег Куулярның сыгыдын, хөөмейин, каргыраазын радио черинге пленкага бижиткен, оон дааргалында ону радиога дамчыткан.

Улустуң аас чогаалының чыынчызы К. Левин — 1987 чылда бистиң республикага чораaш, тыва улустуң аас чогаалының дээжилерин пленкага бижидип ап чораaш, дыка хөй аас чогаал күуседикчилери-биле таныжып алган, оларның аразында Олег база бар. К. Левин ажаа ужуражы бергеш аажок өөрээн, ажылыжын, амыдыралын, уран чүүлге чедишкиннерин сонуургаан. Америк эртемден тыва аас чогаалындан 30 хире номерни бижээн пленканы Куулярга белекке берген. Пленканың хавын чараштыр каастап кылган, ында Бай-Тайгада улустуң аас чогаалының хоочун күуседикчизи Идамчап Хомушкунуң фото-чуруун парлаан чорду. Ол пленканы бистерге Олег дыңнаткан. Оон хамның хамнааның, сыгытты, улустуң ырларын болгаш өскелерни-даа дыңнадывыс.

Куулар Олег Америкага баргаш, эвээш эвес эш-өөрлүг болганын чугаалап олурду. Хөгжүм талазы-биле эртемниг Тед биле культура ажылдакчызы Джонну (ат, фамилиязын шын бижиирин билип албаан) мактаар кижи болду.

— Вашингтон хоорайга турган бис, ынчан, сентябрь 6-да мээң төрүттүнген хүнүм чүве. Ону кымга-даа чугаалавас-тыр, демдеглевес-тир деп шиитпирлеп алдым. Чүге дээрге ону мендеп өске билир кижи бар эвес. Кежээ гостиницага очулдурупчум Илья Евстереев-биле олурувуста, Тед бир херээжен кижи (кадайы болган) эдертип алган кирип келгеш, төрүттүнген хүнүм таварыштыр изиг байыр чедирерге, кайгай берген мен. Ооң соонда бистерге амдан[illegible]ыг чемнерниң (боттары белеткеп алгаш келген), арага-дарызының дээжизин сөңнээннер. Мээң допчу намдарым мында бар болгаш, мээң төрүттүнген хүнүмнү оон билип алган болду. Ажылывыска, амыдыралывыска, ынак уран чүүлүвүске хамаарыштыр ажыт-чажыт чокка, сагыш-сеткилге кирер хөөрешкен бис. Американнар коңчут хүндүлээчел улус-тур — деп, Олег мени[illegible] чугаалаан.

Моон соңгаар бот-тывынгыр артист кандыг сорулгалыын сонуургаан мен, ол мыңчаар харыылады.

— Мээң кол-ла сорулгам тыва улустуң сыгыдын, хөөмейин, каргыраазын улам сайзырадып турар, ону пропагандалаары болур. Американнар мени тыва улустуң бо ховар уран чүүлүн улуска башкылап, өөредири-биле элээн каш чыл АКШ-ка ажылдаарын дилеп турдулар. Аваа чөпшээрешпедим. Кижиниң Төреен чурту, ажы-төлү, дөргүл-төреллери эргим-не болгай. «Тыва» ансамбльге ажылдаксаар изиг күзелдиг мен, деткимче, дуза көргүзер чүве болза, чогум-на чогаадыкчы өөү-биле ажылдаар черим ол-дур ийин.

Моон мурнунда ол «Тыва» ансамбльге ажылдап турган, чурттаар бажыңы чогу-биле совхозунче чоруй барган. Олег үш уруглуг, улуг оглу Буян 12 харлыг, адазының талантызын дөзеп, салгап алган, көрүлделерге, фестивальдарга доктаамал киржип турар. Келир чылын Олег оглу-биле кады келирин американ өңнүктери чалаан.

Ховар талантылыг Олег Куулярга Тыва АССР-ниң Культура министерствозу деткимче, дузаны көргүзүп турган, дорт-биле чугаалаарга, чурттаар бажыңдан бергеш, оон кудумчу [illegible] «Тыва» ансамбльге чоокку үеде ажылдадып [illegible] коңчуг күзенчиг. Солуннуң хөй санныг номчукчулары ону деткиирлерге бүзүрээр мен Олег Куулар чаа-ла ужен хар ажыг чорууру, от хөй чүүлдү [illegible] болур аргалары, күжү, талантызы бар. Ынчангаш ажаа чедишкинниң күзеп [illegible].

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Олег Куулар.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

«БУУРА»: АМГЫ ҮЕЗИ, СОРУЛГАЛАРЫ

Өөвүс иштн хөй кижи турган. Ынчан ачамның ырак, чоок өскүс дуңмалары база-ла бистиң өөвүске турган чүве. Ынчангаш-ла ындыг турган боор бис. Кыштың узун болгаш соок кежээлеринде чамдыктарывыс даалы, а өскелеривис шыдыраа ойнаар турдувус. Харын-даа актаралар аксы ойтур салгаш, ооң бир чартыынга ыт-шыдыраа, бута-шыдыраа чурып, ону база ойнап турганын эки билир мен. Соолунде барып, уттура-уттура оон база-ла саллыкпастай берген мен. Шыдыраага мээң хандыкшылым ынчаар эгелээн.

А кажан школага келгеш, ээзди апарган, Константин Балчый-оол, Александр Чылбак-оол, Оркои Дендил, Монгуш Көрген-оол башкыларымның латин үжүктер-биле бижип каан шыдыраазынга оларга улай-улай уттурup чорааш, чамдыкта оларны удуптар болу бергеним, мени улам хей-аът кирген.

Шак-ла ынчаар шыдыраа нарын болгаш үнелиг оюн-дур деп чүвени биле берген мен. Шыдыраа кижиге чогаадыкчы орукту айтып, оюн үезинде стратегияны болгаш тактиканы ажыглап, ханы болгаш солун харыы тыварынга дузалап, угаан-медерел сайзыралынга идиги бериp турар дээрзинге бүзүредим. Эң ылангыя угаан ажылы ылыр, чогаадыкчы ишчиге ооң ажыктыы шуут кызыгаар чок. Чамдык эштериниң шыдыраа спортун анаа-ла күш-культура-дыр ол дээр бодалынга шуут удур болгаш оларны черле деткивес мен.

Бистиң «Буура» шыдыраа клувувус «човуланга» төрүттүнген дизе частырыг болбас ийин. Чүге дизе, моон мурнунда чылдарда районга шыдыраа федерациязын хөй катап тургузуп келзе-даа, оон структуразын тодаратпайн, устав чок болганындан, ону удуртуп-баштаар кылдыр хөй-ниитичилерни соңгуп, томуйлап каарга-даа кайнын, чүүден-даа деткимче чок турганындан чоорту ооң оду имистелип өжүп калган.

Бо чылдың февраль 17-де ынчангы район Советиниң күүсекчи комитединиң даргазының оралакчызы Түрган Т. С. Оюннуң партия райкомунуң инструктору А. А. Саттың киржилгези-биле районнуң алдан чыгыы шыдыраачылары чыглып, бирги тургузукчу конференцияны эрттирген. Анаа районнуң шыдыраа федерациязын, «Буура» шыдыраа клувун тургускан. Эң-не кол документ — федерациянын уставын бадылаан. Ажылчын, күүсекчи органнар соңгуттунган.

Федерацияга ынчангы «Шагаан-Арыг тудуг» трестиң удуртулгазы, ында профэвилел комитеди дузалаан. Олар ойнаар өрээлди, шыдыраалары болгаш шыдыраа шактарын тускайлап берген. Районнуң спорт комитеди он беш столду, үжен сандайны садып берген. Шыдыраа федерациязының тургустунганы-биле «Буура» шыдыраа клувунуң шаңналы дээш 26 эр, 5 херээжен спортчу аразынга баштайгы маргылдаа организастыт эрткен. Республика чергелиг судья Б. К. Дуютбан ол маргылдааны бедик мергежилдиг удуртуп эрттирген. Ынчан анаа 12 кижи ийиги разрядтың нормазын күүсеткен.

Оон улаштыр районга шыдыраа маргылдаалары удаа-дараа болуп турар апарган. Блиц-турнирлер база үргүлчү болуп турар.

Шыдыраа

Республиканың шыдыраа федерациязының ачызында (даргазы Л. А. Мохов) бистиң «Буура» клувувустуң шыдыраачылары делегей чемпиону чораан Михаил Таль-биле ойнаар аргалыг болган. Орта чоргаарланыр турар бис. Сураглыг шыдыраачы-биле ойнааныывыс биске аас-кежик болуп арткан.

Июнь айда чарыштыг кожавыс Чөөн-Хемчик районнуң шыдыраачылары-биле ужурашкаш, тиилелгени чедип ап, беш сан ажыр ойнадывыс. Июль айда бодувустуң чогаадыкчы отчёдувус кылдыр «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң шыдыраачылары-биле ужуражылга эрттирдивис.

Район федерациязының болгаш «Буура» шыдыраа клувунуң сорулгазының бирээзи — бо өөредилге чылында районнуң школаларынга көргүзүг болгаш чаңгыс кижи хары угда хөй кижиге удур ойнаарын тускай график ёзугаар эрттирерин көрүп турар. Школаларга бөлгүмнерни, совхозтар төптеринге шыдыраа клубтарын организастаар, оларга методиктиг дузаны чедирер бис.

Чон ортузунга шыдыраа спортун суртаалдаар, чоокку ийи-үш чыл иштинде ону районга массалыг болдурар бис. Бо чылын шыдыраага бир кандидатты белеткээрин көрген. Дараазында беш чылда спорт мастеринге ийи-үш кандидаттыг, бир спорт мастерлиг турарын планнап турар. «Буура» клубтуң баазазынга тыва шыдыраaның буга-шыдыраа, ыт-шыдыраа ышкаш хевирлерин нептередир бис. Шашкинин, чүс карактыг шашкинин оюннары клубтуң ажыл планынга база кирер.

Бо бүгүнү чаңгыс кижи кылып шыдавазы билдингир. О ажылдарга идепкейлиг хөй-ниитичилерни киириштирер бис. Ындыглар бисте эвээш эвес. Оларга АКМК-ның кол инженери В. И. Хертек, культура ажылдакчызы И. А. Мохов, хоорайның күүском даргазы М. К. Анай-оол, «Ак-Туруг» совхозта МТМ эргелекчизи Н. Х. Шамыш, райпода А. Н. Радченко, пенсионер М. С. Спирин болгаш өскелеп-даа хамааржыр.

Бо чылдың төнчүзүнге чедир шыдыраа клувун дериp. оон доктаамал ажылдаарын чедип алыр бис. Бо талазы-биле дилээшкиннер, саналдар бар.

Бир-тээ, «Буура» шыдыраа клувунуң моон соңгааргы сорулгаларының дугайында чугаа чорup турар чүве болганда, бистиң хомудалдарывыска доктаар бодалдыг мен.

Федерацияның бүгү пландары, харын-даа келир үези чок болур чыгыы болу берген. Оон оон ыкайгы салымын район Советиниң күүскомунга уставывысты бадылап турда, спортка кандыг-даа хамаарылга чок эштериниң саналынга алыскаш, ону даргалап турган Б. С. Седей ооң мурнунда меңээ боду үш катап ол уставы ыяп-ла бадылап бээр бис, мен хөй-нити организацияларын деткиир мен деп аазап тургаш, чаа-ла беш айлап турган уставывысты «боой» тудуп каапты. Ам канчаар, оон-биле кады соксаар эвес. Хөй-нити эгелээшкининге чүве болганда, шыдыраа спорту дээш, ону хөгжүдери дээш ажылдаар апаар бис.

Бир каш чыл болза, районнуң аныяк-өскени хостуг шагында шыдыраа колдуктап алгаш, кылаштажып ч[illegible]рүүр апаа[illegible]нга бүзүрээр бис. Ону ынчаар чедип алыры — федерацияның кол сорулгазы.

Шыдыраа федерациязының ажылын деткивес даргаларывысты оларның улус депутаттарынга соңгуттурган округтарының соңгукчуларын дамчыштыр билиндирип, саадар чедирер кылдыр дугурушттувус. А «Бууураның» ажыл-чорудулгазы улам шапкынчыыр, улам ханыылап калбарар. Ону доктаадыр, боогдаар кандыг-даа күш турбас.

Салчак-оол ОНДАР.

Улуг-Хем районнуң шыдыраа федерациязының президентизи.

ЧАГЫДЫЛГА УЛАМЧЫЛАВЫШААН

60 маадыр аттыг чурт шиналел музейиниң коллективинде 35 кижи бар. Партия эге организациязының секретары О. Д. Ондупааның чугаазы-биле алырга, «Шын» солунну бо хүнде 15 кижи чагыдып алган. Ол барык коллективтиң чартыы.

Рынок экономиказынче шилчиирвис-биле холбаштыр, сааазын өртээ өскениинден, чагыдылга өртээ ийи катап улгаткан деп чүвени билир болгай бис. Ынчалза-даа тургустунган байдал музей ажылдакчыларынга чагыдылга кылырынга доктар болбайн турар.

Сөөлгү үеде солуннуңнарны көскүзү-биле ийи талаже өскерлип, номчуштуг, солун, нарын айтырыглар көдүрген чүүлдер үнүп турарын шыырак журналистер бар апарганын чыылганнар демдеглээн. Чуртта, Тывада болуушкуннарны, амыдыралда шимчээшкиннерни, өскерлиишкиннерни солуннар чокта, ол ышкаш «Шын» солун чокка билип алыры берге, ынчангаш бо нарын үеде ону чагыдып алыры чугула деп, ажылдакчылар бодалын илереткеннер.

Оон-биле холбаштыр солун чедирилгезинде четпестер барын олар айытканнар.

Чижээ, Кызылдың тудугжулар суурунда чурттап орар Людмила Куулар почта хааржактары бажыңнардан ырак, садыг чанында астынганындан келген солуннарның чамдык номерлери чок болур, солун чедирилгези үзүктелиишкиниңиг, багай деп чугаалады. Ол район төп почта салбырынга хамааржыр.

№ 3 почта салбырынга хамааржыр Пальмбах кудумчузунда 29-«а» бажыңның чурттакчызы Валентина Долмакаи почта хааржактары бажыңда астынмаанындан, салбырның бодунче солун ап аары-биле хүннүң маңнаар ужурга таваржып турарын чугаалады.

Оларның хомудалы үнелезиниг. Айыткан районнарның чурттакчылары почта хааржактарын бажыңнар чанынга тургузуп бээрин салбырлардан негээр болза ийи. Кым-даа кижи чагыдылгазын ой-шаанда ап, үезинде номчуурун күзээр болгай.

Надежда ДОНГАК.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫҢНАДЫП ТУР

Сентябрь 24-те хоорайларның болгаш районнарның иштики херектер килдистериниң дежурный кезектеринден бир өлүрүүшкүн, бир күштеп чазарлаашкын, 3 хулиган херек, күрүнениң болгаш хуу өнчүнүң 17 оорлаашкынының, 9 үптээшкин дугайында дыңнадыг келген.

Бай-Тайга районнуң Шуй суурдан дыңнатканы-биле алырга, суурда магазинниң дээвиирин үреп кир[г]еш, 2 муң рубльдиң бараанларын оорлап алган. Кайда-даа ажылдавайн, өөренмейн турар ийи назы четпээн оолдарны туткан.

Бии-Хем районнуң Аржаан суурга «Өөк» совхозтуң хойжузу Д. Ооржак-биле назы четпээн оол С. Хомяковтуң «Весна» магнитофонун былаап апарган. Каразыттырып турар кижилер туттурган. Ол-ла районнуң Өөк суурга наркотиктиг бүдүмелди белеткеп чыткан ийи назы четпээн кижини туткан. Оларның бирээзи Кызыл хоорайның чурттакчызы. 2 килограмм хендир чашпаның олардан хураан.

Чадаана хоорайның Чапаев кудумчузунга хөй удаа бижектедип өлүрткен кижиниң мөчүзү тывылган. Когарааш кижи-биле кады арага ижип турган М. Донгак, О. Ондар каразыттырып, туттурганнар.

Чөөн-Хемчик районнуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары «Чадаана» механизастаттынган каттыжыышкынның инженери Э. Саая-биле «Коммунизмче оруқ» совхозтуң кол инженери Р. Монгуш олар эргедужаалын ажыглап, «Москвич» автомашинаның 4 дугуйун оорлааның илереткеннер.

Кодээ ажылдаглыг иштики түвүнүң кабинединден 128436 дугаарлыг «Башкирия» дээр сөзүглел көвүдедир парлаар аппаратты оорлаан.

Кызыл-Мажалык суурга 76-35 ТВА дугаарлыг ИЖ-Ю-5 мотоциклди оорлаан.

Мага-ботка аар кемдээшкинчер чедиргенинге каразыттырып турар А. Монгушту туткан. Ол Сүт-Хөл районнуң Ийме суур чурттуг.

Моон мурнунда дыңнадыгда Чадаана хоорайда Чүргүй-оол кудумчузунга болган өлүрүүшкүннүң дугайын дыңнаткан турган бис. Каразыттырып турган В. Куулар милицияга боду чедип келген.

Ол хүн улусчу дружиналарның 67 кежигүнү дежурныйлаашкынче үнген. Автотранспортту эзирик башкарып чораан 5 чолаачы туттурган.

• • •

Сентябрь 26-ның дургузунда ИХМ-ниң дежурный кезээнге күрүнениң болгаш хуу өнчүнүң 11 оорлаашкынының, 1 хулиганнааштыныың, 2 кемдээшкин чедириишкиниң, 1 оруқ-транспорт озал-ондааның дугайында дыңнадыг келген.

Тээли — Мугур-Аксы ужар самолетче пассажирлер олуртуп турда, Мугур-Аксы суурнуң чурттакчызы О. Очур-оолду туткан. Хынаашкын үезинде оон 4 килограмм хендир чашпаны тыпкан.

Каа-Хем районнуң Бай-Сөөт суурга Ю. Захаровтуң бажыңын даштар болгаш ыяштар-биле дажаан. Доктаамал чурттап турар чери чок К. Кызыл-оол, интернат-бажыңда ажылдап турар В. Чаш-оол олар каразыттырып туттурганнар. Кайызы-даа эзирик турган.

Чадаана хоорайның чурттакчызы Р. Монгуш эзирип алгаш, Ак-Довурак хоорайның «Юность» магазининден кроссовка идиктерни оорлаарын оралдажып турган.

Таңды районнуң Сосновка суурга сентябрь 23-те билдинмес кижиниң өлүг мөчүзү тывылган. Алдынган хемчеглерниң түңнелинде өлген кижиниң ат-сывын тодараткан. Ол Сүт-Хөл районнуң Бора-Тайга суур чурттуг Б. Ондар болган. Өлүрүүшкүнге каразыттырып турар кижини база илереткен. Ол Хову-Аксы суурнуң чурттакчызы В. Ооржак болган.

Кызылга А 62-64 ТВ дугаарлыг «Москвич-412»», Барыын-Хемчик районга Х 24-47 КЭ дугаарлыг «Москвич-2140» машиналарны оорлаан.

Анатолий САДОВОЙ.

Милицияның капитаны.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

РЕСПУБЛИКАНЫҢ В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ ОКТЯБРЬДА ШИИЛЕРИНИҢ РЕПЕРТУАРЫ

55-КИ ТЕАТР СЕЗОНУНУҢ АЖЫДЫЫШКЫНЫ

Октябрь 11, 12. В. Көк-оол «Хайыраан бот» (ийи кезектиг драма).

Октябрь 13, 14. В. Серен-оол «Эзесай Мерген» (ийи кезектиг шүлүглел легенда).

Октябрь 17. Ч. Ондар «Хааныг [illegible]» (Ийи кезектиг трагиктиг притча).

Октябрь 18. Г. Кан[illegible] «Хану[illegible] [illegible]» (Музыкалыг комедия).

Октябрь 19. В. Шекспир «Он [illegible] [illegible]» (Беш кежээлиг комедия).

Октябрь 20. М. Кежелдей «Үш чүүл эртемниг оол» (Тыва тоол).

Октябрь 21. «Балет [illegible]» (Тыва [illegible]).

Октябрь 27, 28. Г. Фигейредо «Эзоп» (ийи кезектиг трагикомедия).

УРУГЛАРГА:

Октябрь 14, 21. М. Кежелдей «Үш чүүл эртемниг оол» (Тыва тоол).

Октябрь 28. С. Михалков «Бардам [illegible]» (Тоол).

Шиилерниң эгелээри: Хүндүскүзү — 12 шакта. Кежээзинде — 19 шакта.

Коллективтиг чагыгларны хүлээп ап турар. Телефоннары 2-25-40, 2-25-88.

Тыва бөлүктүң кол режиссеру — Ирина Лопсан.

• • •

Республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга [illegible] [illegible] начальниги, «Д» категорияның чолаачылары, хол ажар чериниң ажылдакчылары, кассир-администраторлар, техник-электрик, улуг инженер-механик дургел негеттинип турар.

• • •

Республиканың Каа-Хем районунуң «Улуг Октябрь», «Бурунгаар», «Кызыл туг», «Бүрен», Таңды районунуң ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг, «Коммунизмниң херели», «Республиканың чаа[illegible]», «Россия», С. Тока аттыг, Сүт-Хөл районунуң «Октябрьның 30 чылы», К. Маркс аттыг совхозтарынга ажылдаар дараазында мергежилдерниң специалистериниң негеттиниш турарын Тыва АССР-ниң Агропромы [illegible] дыңнадып тур.

кол зоотехниктер, кол агрономнар, кол [illegible]лер, кол бухгалтерлер, кол инженер-механиктер, кол мал эмчилери, прорабтар, тудуг инженерлери, электрик инженерлер.

Ажылдап барган специалистерни чурттаар бажыңнар-биле хандырар.

Айтырыгны дараазында адрестен билип ап болур: Кызыл хоорай, Московская кудумчузу 2. Телефон № 3-12-64.

• • •

Бо чылдың сентябрь 16-да Хандагайты суурга ба[illegible] [illegible] [illegible] болуп турда ак өңнүг ВАЗ 21063 А 10-90 ТВ дугаарлыг машинаны оорлап мунган.

Онзагай демдектери: пас[illegible] [illegible] талазының [illegible] 5-6 см узун [illegible] [illegible] [illegible] ыннаалгаш көк изолента-биле арты, иштинден чыпшырып каан.

Бо машинаны көрген, билген азы дыңнаан кижи чурттап турар чериниң милициязын таварыштыр улус депутаттарының Өвүр район Советиниң күүскомунуң иштики херектер килдизинче дыңнадырын дилеедис.

Машинаны тывып каан кижи шаңнадыг болур.

• • •

«Спутник» дээр туризм бюрозу бо чылдың ноябрь айында дараазында хоорайларже туристиг бөлүктерни чорударын школачыларга болгаш аныяктарга дыңнадып тур:

Новосибирск — 10—15, 15—20, 20—25, 25—30 ноябрь, декабрь 3.

Ленинград — 12 — 17, 17 — 22, 22—27, 27 — декабрь 2.

Алма-Ата — 4—9, 18—23.

Калининград — Клайпеда — Вильнюс — 13—20.

Румынияда «Калимэнешть» дээр курортка октябрь 13-тен ноябрь 3-ке чедир эмнедир путёвкалар база бар. Чигир аарыглыг болгаш ижин-шөйүндү, бүүректер болгаш сыныйг аарыг[illegible] эмнедир.

Путёвканың өртээ бээрнын, кээрниниң оруқ көлезини-биле кады 785 рубль.

Бюронуң адреси: Кызыл, Политехтиг [illegible] чырыдыышкын бажыңы, кабинет 10.

Телевидение

СЕНТЯБРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 Делегей улустарының чогаадылгазы. 9.10 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 9.55 «Киноапанорама». 11.25 «Браво, Паваротти!». 12.30—13.10 «Үе». 15.35 «Телевидение— уругларга». Уруглар телепрограммаларының бирги Бүгү-эвилел фестивалының түңнелдери. 16.35 «Манчжурия». Телеочерк. 17.30 А. Днишевтиң концерти. 18.30 «Үе». 19.00 «Бир эвес силерниң харыылар...» 19.45 «Кул кыс Изаура». Уран-чечен фильм. 15-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 ИХМ-ниң дыңнадыындан. 21.45 «Ол болган... болган...». 22.15 «Кижилер делгерезини». «Көрүүшкүн» дамчыдылгага капсырылга. 23.15 Медээлер. 23.30—23.50 «Иелаэ». Даштыкы эстрада артистериниң концерти.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Төөгү. 5 класс. Москва — Орус күрүнениң найысылалы. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.45 Литература. 6 класс. Басня дугайында. 11.00 Эмчилерге дамчыдылга. 12.10 «Мергежили—истекчи». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 14.00 Телефильм. 14.20 «[illegible] [illegible] [illegible]». Уран-чечен фильм. 15.35 «Чалгыглар кырлап маңнаар кыс дугайында». Телефильм. 15.55 Фильм-концерт. 16.25 «Браво, Бравушки!». 17.00 «Москва—Сиэтл». Хөгжүмнүг чурумал. 17.25 И. Грабарьның мастерскаязында.

КЫЗЫЛДАН

17.40 «Бодалдар белдири». 18.40 Медээлер. 18.45 «Тыва телевидение чалап тур». 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.20 «Бүгүдеге спорт». 20.35 «Даштан кылган кружева». Телефильм. 20.45 Коллаж. 20.55 К. А. Кулька ойнаар. 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 «Мергежили — истекчи». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 00.50—02.50 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Арарат».

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.40 Москваның уруглар танцы коллективтериниң конкуруз[у]. 18.30 «Үе». 19.00 «Улуг Петр». Телефильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КИНО

СЕНТЯБРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Полуночный голос» (КНР) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20 (кинопанорама) 19.50 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Машина смерти» 10.00, 14.00, 18.00, «Улица проклятых» 12.00, 16.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ох, уж эта Настя!» 9.00, «Достояние республики» (2 сериялыг) 10.40, 13.20, 20.00, «Богдитя» (Индия) 16.00, 18.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Красные дьяволята» 14.20, «Торможение в небесах» 16.30 (узаткан), 19.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к-б: «Собственными стараниями» (2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

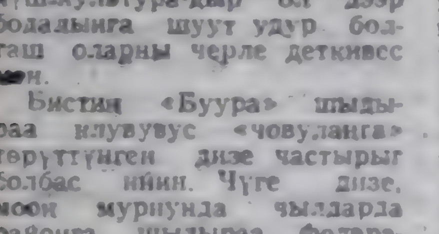

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаза — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер

Хемчээли 2 парлалга хуудазы

Тиражы 28000 экз.

Индекс 54241.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 4[illegible]

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нии Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 29 суббота
№ 223 (14423)
1925 чылдан үнделгелээн
Өртээ 3 ковн.

ЧАҢГЫС МАЖАК-ДАА ЧЕРГЕ КАГБААЛ

Чуртта картофель дүжүлүн ажаап алырының талазы-биле онза чугула байдалдарның тургустунганынга холбаштыр соңгаарладып болбас чок эргежок чугула хемчеглерни алырының дугайында ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң ат салганы чазак телеграммазы Тыва АССР-ниң Дээди Совединге келген. Ындыг утказыг телеграммаларны эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтеринче, Министрлер Чөвүлелдеринче, автономнуг областарның, округтарның улус депутаттарының Советтеринче, край (обл) күүскомнарже чоруткан.

Ук телеграмманың ужуртказынга хамаарыштыр кыска тайылбыр бээрин бистиң корреспондентивис Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. Б. Ондардан диләэн.

— Ажаап алыышкының ажылдарының доозулганы-биле кады келир ажыл-агыйның продукцияларының ындыкы үеде ңыгжылаарынга белеткел бээрге байдалдарда турагын өөренип көргеш, чонну аъш-чем-биле турум хандырар сорулгага дүүштүр улус депутаттарының чер-чер Советтери, райхоорк үүскомнар шийтпирлиг хемчеглерни алырын телеграммада айтып турар — деп, Чимит-Доржу Байырович демдеглээн. — Албан, организация, үлетпүр, бүдүрүлге черлериниң ажылдакчылары, ортумак, дээди өөредилге черлериниң сургуулдары, студентилер, хоорайда, суурларда чурттап турар бүгү-ле хамаатылар ховушөлдерже үнүп, картофель, ногаа ажаалдазынга идепкейлиг киржирин кыйгырган. Профессионал-техниктиг училищелериниң сургуулдарын, школачыларны бо ажылче мобилизастаар. Эргежок чугула таварылгаларда картофель ажаалдазынче аъткарар кижилерни кол ажылындан шуут хостаар. Чүък машиналарын чолаачылары-биле кады четчелеп тургаш, черчерге ажылчын десантыларны шалыпкын организастаар. Оон ыңай ол телеграммада дүжүт ажаап турар үеде ак сеткилдиг үүлегерээ-биле шылгараачнарның шаңнап мактаарын айыткан.

Ч.-Д. Б. Ондар чугаазының төнчүзүнде республикада картофель дүжүдүн ажаап алырынга доктаатаан. Бо хүннерге чедир ам-даа 800 гектар шөлдүң картофели ажаап алдынмаан. Каа-Хем, Бии-Хем районнарда казар картошканың хемчээли улуг. Бижи күжү чедишпейн турар.

Хоорай, район Советтеринге, чер-чер Советтериниң күүскомнары республикада тургустунган берге байдалды кичээнгейниң төвүнге ап, хову-шөлдерже үнер кижилерни, автомашиналарны тып, боттуг хемчеглерни чорудуп эгелээн. Херек апарза чамдык албан черлериниң ажылын соксаткаш шуут дуглап-хаар-даа ужурга таваржырывыс чадавас боор.

Албан - хаакчылар - биле кады баш дугаар класстан өрү үстүкү класстарның өөреникчилери, профтехучилищелериниң сургуулдары күжүн, үлүүн ниити херекке киирништирер ужурлуг. Картофель, ногаа шөлдеринче ажылдап үнер кижилерниң орукка озал-ондак чок чорууңга таарымчалыг чүүлдерни баш удур көрүп, чогуур хайгааралды тургузар. КАИ ажылдакчылары автотранспорт чедишпейн турар черлерже чорудар машиналарны эргежок чугула деп көргенде, албадал-биле-даа картофель, ногаа шөлдеринче үндүрер эргелиг. Чүге дээрге черге каскан картошканы ажык дээр адаанда арттырып болбазы чугула.

Агаар-бойдус шак санында өскерлип, баксырап турар болганда чүгле шалыпчы ажылдаары шеф дузазы көргүзүп баргаңнардан негеттинип турар.

Бо чылын республиканың чурттакчы чонунга түс черниң картошказын чиирингe четчир кылдыр курлавырлап ап болурунуң аргалары бар. Өскээртен дилевиш, хей чарыгдалдар үндүрериниң орнунга боттуң казып бүдүрген продукциязын ажаап кадагалап алыры кымның-даа дүвүретпес аргажок. Ынчангаш сыпка, черге чаңгыс-даа картошка мажактавайн, эң кыска хуусаада ажаалданы доозарынче бүгү күштү мөөңнеп, шак, хүн бүрүзүн халас эрттирбейн, күжениишкинниг ижеенип көрээлинер.

1990 чылдың дөрткү кварталында болгаш 1991 чылдың дургузунда ажыл-агый харылзааларын чогумчалыг болдурар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

1990 чылдың дөрткү кварталында болгаш 1991 чылда экономиканы болгаш херегленил рыногун чогумчалыг болдурар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Кайы ведомствога чагыртын база кайда турарындан хамаарылга чокка күрүне бүдүрүлгелери, каттыжыышкыннары болгаш организациялары тургустунган ажыл-агый харылзааларын хевээр арттырарын болгаш чиг-эт, материалдар база комплекс кылыгларын чорудуп бээриниң кээрде көрдүнген хүлээлгелериң күүседилгезин 1990 чылдың дөрткү кварталында болгаш 1991 чылда хандырар. Эвилелдешкен республикаларның база түс-түс девискээрлерниң аразында дугуржулгалар чурттуң улус ажыл-агыйынга ук харылзааларны быжыглаарынга болгаш хөгжүдеринге дузалаар ужурлуг.

Эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының бүдүрүлгелер аразында ажыл-агый харылзааларын будулдурарынга чедирип турар хөделиишкиннерин чүге-даа таарышпас деп санаар.

2. Тургустунган ажыл-агый харылзааларынга дүүштүр керээлер чарарын дан ойталааны дээш продукция берикчизин, херегленикчилер мурнунга моон мурнунда көрдүнген харысаалгазындан аңгыда, оон хүлээп албаан чагыынын ниитиң өртээнин 50 хуузунга чедир торгаар, ол акшаны түс чер бюджединче шилчидер. Торгаашкынның хемчээлин күрүне арбитражының органнары тодарадыр.

Бо чарлыкты күүсетпейн турар кижилерге амгы үеде күштүг боор турар хоойлуларга үндезилээш, шыңгыы харысаалганы онаарын ССРЭ-ниң чиигине прокурорунга болгаш ССРЭ-ниң Улусчу контроль комитединге сагалдаар.

3. Онза нарын байдалды барымдаалап көргеш, ажыл-агый керээлерин чарып турарын чүгле бүдүрүлге удуртукчулары эвес, а харын күш-ажылчы коллективтер боттарының дорт ажылчын контролюнга алган турары чугула деп санаар. Ведомстволарда чүвениң ужуру билдинмес, түс черниң болгаш боттарының болуунуң эрге-ажыктарын болаар черуктарга удур ниитилел мурнунга бедик организастыг, ажыл-агыйжы болгаш харысаалгалыг чорукту тургузар.

4. Чуртта кончуг берге байдалды өөренип көрбүшаач, күрүне эргелеп башкарылгазының эвилел, республика болгаш чер-чер органнары чоннуң херегленикчиге кончуг чугула ам-ай маа, чиг-эт, материалдар, комплект кылыглары, белен продукция кылыр бүдүрүлгелерни бир ай хуусаада катап тургускаш, ажылдадыр.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели эвилелдешкен республикаларның Министрлер Чөвүлелдери ук бүдүрүлгелерниң чогумчалыг ажылдаарын, бирги ээлчегде экологтуг айыыл чок чорууг хандырарынга херектиг материалдарны сан-хөө болгаш валюта херекселдериң үндүрүп бээр талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни алыр. Ол бүдүрүлгелерниң моон соңгааргы ажылының дугайында айтырыгларны хой-ниити-биле кады 1991 чылдың дөрткү кварталында чугаалажып көөр.

5. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели херек апарган таварылгада демир-оруктарның, а ол ышкаш чурттуң амыдыралын хандырып турар өске-даа ниити күрүне системаларының ажылын онза чурумче шилчидер.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ

Москва, Кремль.
1990 чылдың сентябрь 27.

ШЫРЫҢМАЛАНГАН АЖЫЫ БАР БЕ?

Чамдык совхозтарга чоруурга арендатор атка шырыңмаланып алгаш, ажыл-херек чогумчалыг чорупту рар кылдыр санаар. Ажылчыны арендаже киирген соонда, оон кадтаар ажыткаш, чурттап турарын сонуургавас, кичээнгей салбастай боор. Оон чижээн «Совет Тыва» совхозтуң арендаторларының ажыл-херээнден көрүп болур.

Зоя Намчыловна биле Владимир Өнерович Көкербеннер совхозтуң хоочун механизаторлары. Олар уруу Элла, күдээзи Андрей-биле кады аренда керээзи-биле ажылдаарын дугуржуп, черни-даа, техниканы-даа холга алган.

Дагаа оолдарын күзүн санаар дижирип ышкаш, ажаап алыышкынның түңнелдерин үндүрер үе-шак база келген. Бо чылын агаар-бойдустуң берге уржуктары арендаторларны өөртпээн. Баян-Колга дүжүт үнмээн. 600 гектар чаңгыс чылдыг сиген шөлүнүң 500 гектарын каан-халынга алыскаш, оът-сиген үнмээнин өөренип көргеш, акт тургузуп үндүр бижээн. Артып калган 100 гектардан 6-7 машина чүъгү сигенни арай деп-ле тургаш, кезип бөлгеш, совхозка дужааган.

10 гектар черге тарып олурткан картофель орайтап быжып эгелээн. Сентябрь ай үнүп турда чогуур [illegible] ап, чаъс соонда моогу дег, хөй бергеш, улгаттыр өзүп, багай эвес дүжүт алырының магадылалы тургустунуп чорупорган. Чогум-на ол үеде совхозтуң тайгага чайлаан малчыннары кокай-бөру, алыгмажаалайдан коргуп деськеш, арендаторларның сиген, ногаа шөлүнге, Баян-Колче сөктүп кирип, көжүп туруп бергеннер. Дүвүрээзиниң эгези ол болган.

Удуртуп баштаар даргалар ужур-чөвүн эскербейн турда, амдан-сүүзүннүг оът-ла болза адыгуузун мал чүнү тоор деп. Мал-маган Баян-Колда тараан сигенче, хөөреп өзүп үнүп орган картошкаже чаза баскаш, шөлче киргеш турупкан. Баштай-ла орай чаштырып каан рапс шөлүн дойлап, са базып узуткаан.

Суурда хуу кижилерниң-даа, совхозтуң-даа инектери шууужуп алгаш, сиген, картошка тараан шөлге хүнзээр. Хөй мал дөрт чүктен үглеп кээрге, хабан чадаг Владимир Көкербенге кайын алдыртыр. Тоткан мал шооткан ышкаш дешкилежип машпажырынга өйлешкен. Кандыг-чүү-даа болза картошказын ам камгалап алыр дээш чартык ай иштинде инек бажы доскан. Оон дөмей-ле түңнел үнмээн. Картошкага шартайтыр тодуп алган инектер харын-даа шөлдүң ээзин кыжыраанзыг артында-ла арендаторже көрүп алгаш, аксында ковуу тонту берген дайнанып тургулаар.

Совхозтуң малчыны, коммунист Өнер-оол Дүгер-Сүрүңович Монгуш арын-нүүрүн артынга каггаш, кадарган инээн картошкалыг шөлче кара туразы-биле салып кииргептер кижилерниң бирээзи деп механизаторлар хомудап турду. Чамдык «картошкалап» амдажып калган инектерни өдекке баглап каарга, оларның ээлери шөлде идегелдиг одар, кадарчылар барынга ынаныры ындыг чүве ийикпе ийн-үш хондур кодан малын сураглап келбестер. Аныяк инек кадарчызы Николай Ооржак картошкага турумчуй берген инектерни үш дугаар хонуунда сүрүп чедип келгеш, аал-оранынче чандырган.

Өг-бүле ээзиниң кайызынын-даа чугаазы-биле алырга, совхоз директору Б. К. Монгул-оол арендаторларның турлаг-хонажынга-даа доктаавас, картошкаже халдаан инектер аразы-биле бодунуң шөлде тараан дүжүдүнче углай караннадыр халдып эрте бээр. Владимир Өнерович хөрээн өйген бодалдарын төө каап бээр дээш дарга конторага орда, дуза дилеп, сүмележип чеде бээрге: «Че-че, бодуң бил» — деп хөректенгеш, кирер эжиктиң үнер чүгүнче углаар хөөннүг көксенип каар.

Совхозта партком секретары Седип-оол Түмей-даа, профком даргазы Павел Намдан-даа, көдээ Советтиң күүском даргазы Кара-кыс Чамбалдоо-даа звено кежигүннериниң дүвүрелин тооп көрбээн. Арендаторлар адак соонда хомудалын куштуг ажылчы коллективтиң чөвүлел даргазы Николай Монгушка бижимел-биле өргүп киирген. Николай Дамбаевич ол билдириишкинни кичээнгейге албаан, харыылап безин бербээн.

Керээни совхоз-биле канчаар чарып алганын сонуургай бердивис. Чыл эгезинде Владимир Көкербен конторага кире бээрге, экономистерниң бирээзи чүнү-даа долдурбаан ак саазынга салдыртнаш, ол хүнден эгелээш, ёзулуг арендатор болганын сагындырган. Ол-ла чээрзир ийи талазының агазынга чардынган керээниң бир хооразын Көкербенниң холунга безин тутпаан. Бадыткалдың бүдүрүлгениниң хөөрүүнга дуу боор ужурлуг бергенивис Далар-оол Лопсан шиитпырдадыр.

— Мени база арендатор атка шырыңмалап каан мындыг чүве. Болар ышкаш ак саазынга адымны салып бердим. Айда азы чартык чылда чарыгдал кайы хире болганын тайылбырлап бербес боор-дур. Чүгле боттары билзиннер дээр. Кадарган инектеримден 20 тонна немелде деңзи алыр деп чүвени бөгүн, оларны суурга килдедип тургаш, билдим. Ол хүлээлгем 18 тонна болду. Ам ийи тонннаны чыл төнчүзүнге чедир таанда шыдаптар ыйнаан мен.

Совхоз иштэниң угаанның кижи кайгаар. Олар директорнуң-даа, кол специалистерниң-даа картошка тараан шөлдериң ооп эрткеш, албан-биле арендаторларның күзенчиг аалчылары болуп, ол-ла шөлге организастыы-биле шүжүкейнчип шууужуп келир.

Дүжүт үнмээн-даа дижик, арендаторларның талазындан ак саазынга ат салганы олардан харысаалгачы чингетпейн турар. Керээ ол дээрге юридиктиг документ ышкажыл. Ынчап кээрде ында база шырыңмаланчак даап бодаашкыннар чаштынып чыдар магатчок. Ажыы-биле чугаалаарга, арендаторлар боттарынга берген эрге-хүлээлгелерин ажытлап билбеске кайын шынга дүгжүр. Кымны-даа албадал-биле кандыг-даа ажылче чыгавазы билдингир ышкажыл.

Зоя Намчыловна биле Владимир Өнерович Көкербеннер кайызы-даа хүндүткелдиг ажылчыннар-дыр. Оларның ажылгыр, эрес-кежээнинге кым-даа бүзүрээр. Бүзүрел турза-даа, хынаар деп сөс база бар болгай.

Совхоз арендаторлар кылдыр ачаа таарыжыр кижилерни шилип алганы-даа таварылга эвес. Зоя Намчыловна 1965 чылдан бээр тракторнуң дынын туткан. Ооң кады-кыраанының стажы оон-даа улуг. 1959 чылдан эгелеп механизатор болуп ажылдап келген. Ам олар келир чылда канчаар ажылдаарын тодарадып турар. 11 муң рубльдиң чээлизи алдынган. Ол акша-биле Баян-Колга бажың тудуп, турумчуп чурттаар. Чер ажылы-биле катай хаван, молдурга азыраарын арендага алыр. Бо чылын ышкаш бажың ажыр хөй чер албас дээн чижектиг чаа санаашкыннарны олар кылган. Чогаадыкчы дилээшкиннерже эки эге базымнар-дыр. Апаа деткимчени көргүзери чугула.

Амгы байдал-биле алгаш көөрге, «Совет Тыва» совхозта арендаже кирген ажылчыннарның экономиктиг билиин бедидеринче ханылап кирбейн турар. Аренда, чер дугайында хоойлуларга хамаарыштыр чедингир, билдингир тайылбырны кылбайн келген. Ол ажылды экономистер, кол специалистер ам-даа холга албааны илдеш-дир. Оон-биле кады арендаторлар экономиктиг санаашкыннар кылырынче сундулуун көргүспес, билиг-мергежилин бедидер талазы-биле күжениишкин үндүрбейн турар.

Бодунуң ээлчээнде дуржулгалыг совхоз директорларының бирээзи деп бодун көргүскен Б. К. Монгул-оол бистиң редакция-биле хүн бүрүнүң дорт харылзаазын үспейн турарын билир бис. Ынчангаш Биче-оол Кыргысовичиге идегелдивис изиг, бүзүрелдивис быжыг. Ол арендаторлар-биле тургустунган чөрүлдээни үжин-кара чонка сайгарып чугаалашкаш, шын үнелелди берип, харыыны дарый чорударын диледивис.

Данзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.)

ЧУРУКТА: Арендатор өг-бүле уруу Элла, күдээзи Андрей-биле кады.

Вячеслав МОНГУШТУН фотозу.

СССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ КОМИТЕТТЕРИНДЕ БОЛГАШ КОМИССИЯЛАРЫНДА

Көдээниң ажыл-ишчилери хоорайга, харын найысылалга безин келгеш, көдээ ишчилер болур: хамыкты мурнай ажылды эгелээш, кымны-даа соонай доозар. Москваның Калинин кудумчузунда № 27 бажыңга — ССРЭ-ниң Дээди Совединиң бажыңынга бо чылдың сентябрь 27-де парламентиниң комитеттериниң болгаш комиссияларының хуралы кежээ орай, чаъстыгда доозулган. Аграржы депутаттар боттарының хевип хамык депутаттарның сөөлүнде алган. Ол хүн комитеттер болгаш комиссиялар хуралдарынга чидиг маргылдаалар болган. А хүн чүрүмүнүң кол айтырыы — агроүлетпүр комплекизинге рынок харылзааларының онзагай чүүлдериниң дугайында айтырыг.

Сессияга чугаалажып көөр кылдыр киирген рынок концепциязының бүгү төлевилелдеринде агроүлетпүр комплекизинге хамаарышкан бөлүк ыракта чедир ажылдаттынмаан деп, парламентарийлер санап турар. Ынчангаш санал-оналдар үнелээшкин эвес, а чогаадыкчы, тургузукчу характерлиг болган. Көдээ ажыл-агыйның чаа принциптерже шилчидеринге ёзулуг сонуургалдыг кижилер чугаалажып көрүүшкүнге кириш кен.

Дискуссияларның киржикчилериниң бирээзи — СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү, СЭКП ТК-ның секретары, ССРЭ-ниң улус депутаты Е. С. Строев-биле СЭТА-ның корреспондентизи А. Дзюбло ужуражып, хуралдың дугайында чугаалап бээрин, бодунуң үнелээшкинин кылырын дилээн.

— Чугаалажып көрген айтырыг болза чүгле бөгүнгү эвес, харын келир үениң салгалдарынга принципиалдыг ужур-дузалыг эн чугула айтырыг деп санаар мен. Дорту-биле чугаалаарга, тараачыннарның моон соңгаар политика, экономика, мөзү-шынар талазы-биле хөгжүлдезиниң салым-чолу амгы үеде шиитпирлеттинип турар-дыр. Рынокче шилчииришиниң эргежок чугулазынга ам бүгү кижилер чөпшээрежип турар — деп, депутат демдеглээн.

Янзы-бүрү бодалдар, саналдар бар болганын Е. С. Строев айыткан. Чижээ, колхозтарны болгаш совхозтарны рынок божаннадып, узуткаптар чадавас деп, чамдык депутаттар чугаалап турган. А өскелери — рынок — ол дээрге, чүгле тараачын ажыл-агыйлар-дыр деп санап турар. Ынчаарга материалдыг хандырылганы, өртектерни планныг ёзу-биле башкарар апаар. Рынок болза ажыл-агыйны, харын политиканы сарыылдыг чорударын негеп турар. Салар болгаш салып алып кижи эн-не сарыылдыг болур ужурлуг. Өртек тургузарының политиказынга, курлавырлар-биле хандырарының политиказынга хамаарыштыр тараачыннарга делгем оруктү ажыдып бээри чугула. Экономиктиг механизмниң дузазы-биле шак ындыг деңнештирилгеге бүрүн белен болур ужурлуг бис.

(СЭТА).

ЭЭЗИ ЧОП БОЛУР

№ 213 «Шын» солунда Василий Тамлын-оолдуң «Дыңнаксаар-дыр мен» деп материалын номчудум. Мен 1955 чылдан 1962 чылга чедир Тожу районга чурттап, ажылдап турган мен. Тожу районунга ол үеде «Май 1» биле «Совет Тыва» деп ийи колхоз турган. Ам-даа олар ийи совхоз болган бар. Колхозтар турар үеде [illegible] амыдырал — аңнаары турган. Республиканың бүгү планының 70-80 хуузун Тожу районнуң ийи колхозу харыылап турган чүве.

Октябрь эгезинде аңчыларның слёдун эрттирер чаңчыл турган. Ол слётка аңнаарының корум-чурумун чугаалажып алыр болгаш кускуу аңныыр сезонунда кылыр планнарын бадылап алыр. Октябрь эгезинде тайгаларга семиртип чайлаан ивилерин ийи колхоз аңчыларга үлеп бээри-биле сүрүп келир. Ол хөй ивилер чорупт олурда кижи көрүп турарга, чараш-чаагай деп чүвези келергей.

Сөөлгү үелерде кайын болза келген «аңчы» мен дээр кижилер, тайгаларга борбак бажыңнар тудуп ап, анаа чурттап, кажар, мөге аргалар-биле аңнап, киштеп, диңнеп келген. Олар өлүрген чүүлдерин «кара рынокка» улуг өртекке чедирип, байып турары чажыт эвес.

Михаил ЧАМЫЯН.

ҮЕНИҢ СУДАЛЫ ДҮҮН

ШАЛЫПЧЫ ИШЧИЛЕР

Таңды районда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының Кара-Суг бажында бир дугаар бригадазының механизаторлары сенаж салырын доосхан. Бригада 5000 тонна сенаж салыр планындан ажыр 3000 тоннаны белеткээн.

Шалыпчы ишчилер 80 гектар шөлдүң [illegible] тараа культураларын [illegible] ажыл-агыйның сенаж салыр [illegible] чедирген.

Сенаж салыр [illegible] июль айның [illegible] эгелээн. Бо үениң дургузунда чаңгыс-даа аргазыг үрелип ажылбаан. Бригадада «Е-281» дээр чаа немей комбайнның башкарыкчызы Иван Доржукай, «Т-150»-ниң трактористтери Юрий Оюн, Шериг-оол Оюн, Николай Коровин ногаан массаны белдирер, а «Енисей» комбайннарның башкарыкчылары Сергей Очур, Валерий Жидков, Думбу Оюн эштыр нөгүнер ажылга хүн үлүүн доктаамал ажыр күүседип келгеннер.

Чолаачыларның ажылы база-ла мактадыг. Оларны Константин Монгуш, [illegible] Чульдум, Петр Чульдум, Сергей Сартыкай хүнде 11-12 рейсти кылып, ногаан массаны оңгарга чедирерин үзүктелдирип бербээн.

Данзы НАЗЫТЫ.

УЖУРАЖЫЛГА

«Сылдысчыгаш» солунуң бөлүк ажылдакчылары-биле республиканың башкылар билиин бедидер институтунда үүр өөренип келген вожатыйлар-биле дүүн ужурашкан.

Солунуң ажыл-чорудулгазының, чагыдыгжының дугайын республиканың янзы-бүрү районнарындан келген пионер вожатыйларынга редактор Александр Шоюн, солунуң бөлүктериниң ажылдакчылары Светлана Монгуш, Монгуш Доржу, [illegible] Сырга Монгуш болгаш өскелер-даа чугаалап берген. Оон аңгыда вожатыйлар ажылының [illegible] ажылдаарының өөрүүлгезин журналистерге таныштырган. Ужурашкан кижилер чугаа байдалынче шилчээн болгаш кайы-даа тала боттарынга ажыктыг чүүлдерни билип алганнар.

БӨГҮН

ЧАА ЁЗУ-БИЛЕ

Улусчу чогаадылганың болгаш культура-чырыдыышкын ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары «Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа байдалдарынче клуб албан черлерин шилчидерниң дугайында» методиктиг дузаны республиканың культура-чырыдыышкын албан черлериниң ажылдакчыларынга чедирген болгаш чаа ёзу-биле ажылдаарының арга-хевирлеринге дузалашкан.

Рынокче шилчиир үеде клуб [illegible] [illegible] методиктиг дузаны 4 [illegible] Самагалдайга, Тоора-Хемге, Кызыл хоорайга, Кызыл-Мажалыкка чорутпаан болгаш түс-түс черлерге культура ажылдакчыларын чыып, [illegible] семинарлар кылганнар. Республиканың эртем-методиктиг төвүнүң харысаалгалыг ажылдакчылары ажыл-агыйны башкарып чорударының чаа байдалдарынче клуб албан черлериниң шилчип кирериниң дугайында айтырыгларны чугаалажып көөрүн бодап турар.

«Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты О. К. Мартан-оолга тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Социал хандырылгага киирген ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыва АССР-ниң Кызыл районнар аразында ВТЭК-тиң даргазы Өмек Куударович Мартан-оолга тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
В. КАЖИН-ООЛ.
Кызыл хоорай
1990 чылдың сентябрь 25.

«Тыва АССР-ниң харылзаазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты О. И. Кожевниковка тыпсыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ЧАРЛЫЫ

Харылзаага киирген ачы-хавыяазы дээш «Тыва АССР-ниң харылзаазының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыва АССР-ниң бүдүрүлге-техниктиг харылзаа эргелелиниң дамчыдылга төвүнүң электромонтеру Олег Иванович Кожевниковка тыпсыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы
В. КАЖИН-ООЛ.
Кызыл хоорай
1990 чылдың сентябрь 25.

НАРЫН БАЙДАЛДАН ҮНЕРИНИҢ ОРУКТАРЫ КАЙДАЛ?

Партия организациязы, коммунист бүрүзү дилээр херек

(Отчёт-соңгулдалыг хуралдан демдеглелдер)

[illegible] секретарь **Ю. К. Губарев** [illegible] чоруктар болдурар хамчыктарны ап чоруурдан дээн айытты.

СЭКП ТК-ның июльдаагы Пленумунга дүүштүр партияның республика, район комитеттериниң пленумнарынга бо айтырыгны шиитпирлеп, организацияларга [illegible] деп айыткан. Партия организациялары оон доктаал-шииттерин ханызы-биле өөренир, практиктиг ажылга [illegible]. Интернационалдыг кижизидилгениң эргиң, ужур-ундурун [illegible] биле чорудуп, борта чогаадыкчы аргаларны ажыглавайн турган. Ооң түңнелинде аныяктарның, элээдилерниң ортузунда кижизидилге ажылы кошкаан, корум-чурум үрээшкиннери өзүп турар. Чамдык суурларга хулиганнаашкын янзы-бүрү кыйгырыглар-даа ... ак-ава нация кижилерниң аразында бот-боттарынга хөгелделер тургузар чорукче шилчиир, күш-ажылчы коллективтерге дүвүренчиг байдалды тургускан.

Илеткелчи көжүп чоруткан хамаатыларның саны түңнүүнге доктааган. Сентябрь 1-ге чедир муң ийи чүс өг-бүле азы үш муң чеди чүс кижи районда көжүп чоруткан. Ооң иштинде Хову-Аксыдан ийи муң ажыг кижи. Сес айлар-да ниитизи-биле үш чүс алдан ажыг специалистер, оң ийи бүдүрүлге, организация удуртукчулары чоруткан. Дыка хөй күш-ажылчы коллективтер тарап турар. Амгы үеде АКМК-га чеден, СТУ-га чүс хире ажылчын күш херек.

Берге байдалда дезиптерниң харын белен. Национализм, шовинистиг кыйгырыглар, бир нацияга хамаарыштыр хүндүткел чок чорук көстүп турда-ла, ону эттээн, сургаваан, болуушкуннарын [illegible] ажырбас боор оң дээр хөөннүг манаан орган кымыл дээр болза, харыы чаңгыс — партия организациялары.

Тургузуушкун [illegible] айтырыгларга [illegible] тургузуп турар. [illegible] программазын [illegible] плану 30 хуу, [illegible] 60 хуу [illegible].

Илеткелчи ажылдың ол талазын доктааткан. Бо кижилерге ... [illegible] ... партийжи чарттыраашкынның дугайында чугаа турбас. Лекторларның, политинформаторларның саны көвүдээн, чүге кижиге кам дээш кампаанның отчёттап-ла турар, ынчалза-даа үре-түңнели көзүлбейн турар.

Райкомнуң программазында идеология ажылының кол угланыышкыннарын мынчаар тодараткан: материалистиг диалектиканың рүүшкүнүн ховиралдары, теогу, рынок экономиказы, политология, социология, философия, религия айтырыгларын хандыр өөредир сорулга-биле ниитилел-политиктиг теоту тургузар, [illegible] органзастаар, өг-бүлениң, херээженнерниң ажылчызын, аныяктар политиказын киириштирип турган районнуң улус өөредилгезиниң концепциязын ажылдап кылыр...

Отчёттуг үе дургузунда чүгле дөрт хире организацияларның ажылын райком бюрозунга дыңнаан. Бүдүрүлге ажылынга партийжи салдар чедирбейн турар организацияларны шүгүмчүлеп тура, оларга ажылды сумарыштчы дээш кандыг хемчег онаапканы, дуза катканы дыңналбаан. Партиялап үнүп турарлар хөй, олар социал-экономиктиг айтырыгларның шиитпирлеттинмейн турарын чылдак хап турар.

Профэвилеллерниң ажылында чаа чүүлдер эвээш. Күш-ажылчы коллектив чөвүлелдери боттарының ажылының үг-шиини безин орта билбес боор. 5 муң кижи-хүнү чидириг болуп турда, профэвилеллер анаа кылышындан хайгааракчы болуп олуруп турарлар. Ажылчы чоннуң эргежинин камгалаар ажылын олар күштелдирер болза эки. Комсомол аныяктар-биле ажылды кошкак чорудуп келген.

Районда кем-херек үүлгедир чорук дыка өзүп турарын ол сан-фактылар-би...

... [illegible] Коммунистер [illegible] культура [illegible] материал [illegible] ... турар.

Республиканың комсомолдарының даргазы **З. П. Ершова** [illegible].

[illegible] партия организациязының секретары **К. Ч. Хертек** коммунистерниң боттарының [illegible] бүрүзү [illegible] ... политиктиг дистериле.

Бай-Хаак [illegible] партия организациязының секретары **И. А. Романенко** [illegible] ... туруп [illegible] кылдыр.

— Чоруурун болдурбайн турар бис [illegible] байдалдан турар бис — деп, ол чугаалаан.

Тыва [illegible] секретары **А. Ш. Торлук** идеология [illegible] районном кошкак кичээнгей салып турган деп чугаалаан. Райком кежигүннери долу күш-биле ажылдаваан, оларның кылган ажылын эге организацияларга дыңнап турза кандыг чүвел? Командировкаларда, бир хүн келгеш, чүү-хөө айтырып алгаш, бүрт дээр, ийи үш ай дургузунда ажылдап, практиктиг дуза көргүзерин райком ажылдакчылары чедип албаан. Эге организацияларга дадывырның чамдыктың арттырарының дугайында чугаа болуп-ла турар, ол чүге боттанмазыл?

Элегес школазының башкызы **Н. Л. Оюн** илеткелге райкомнуң секретарьларының, киндистеринин ажылынга үнелел берген болза эки деп демдеглээн. Айтып турар четпестер мурнуку пленумдан көжүп келген четпестер-дир. Идеология

ажылы [illegible] чорбайн турган [illegible] турар бис. Чүге ол Тандыы районга болганыл? [illegible] кымыл, ону [illegible] алган? Харын [illegible] чүгле [illegible] Партия, совет, комсомол ажылдакчылары кылдыңда арткан.

Интернационалдыг кижизидилгеге [illegible] айтырыгны турзуп бис. Чүгүм тодаргай ажыл шуут чорбайн турган болгай. Чаңгыс районом удуртукчулары ... бажын-бажын [illegible] ... чаңгыс [illegible] коллективге [illegible] барбаан. Бо болуушкуннар соонда бодаңып, каш дакпыр күженгенинин ажылдап эгелей берген турган. Ындыг чүве болбаан.

Ак-Тал [illegible] бажыңының ажылдакчызы **С. А. Адыгбай** чаңгыс суурга беш национал [illegible] тели эптиг чурттап келгенин чугаалаан. Удуртукчулар билбес чорукту баш удур ... чаңгырылдырар хемчеглерни алыр болза эки дээрин демдеглээн. Межегей школазының директору **К. К. Монгуш**: аас тургустунуушкунун үезинде ажылдап, чурттаары солун болур турбуже, кижилерниң хөөнү [illegible] турар. Оон чылдаганнарын сайтарып көргүш четпестерни эткеш, төндүр шиитпирлээри болдунмайн турар. Одалга сезонунга баш удур белеткел чорутпаан. Удуртукчулар холун чада салыпкан, чорууруунга белен олуруп турар, чок мындыг байдалда. Олар ажылдаар хөөн чок чорукту тывылдырып, [illegible] турар. Ону чүге ыттавас бис? Хөгжүм школазының сес орус башкылары директору-биле кады чорупкан. Удуртукчу кижи коллективти тудар хамааныңчок, харын баштап турарга канчап тааржырыл? Кадрларның национал составым көрзе эки. Школа — кижизидилге тевү. Организациялар, райкүуском анаа дуза кадыптар күзели чок боор-дур. Мындыг хамаарылга турда, кижизидилге ажылы куду дежелге турбайн канчаар.

«Тыва кобальт» комбинаттың толаази **С. Н. Оюн** суур орус-тыва-даа хамаан чок келген кижилерден тургустунган деп чугаалаан. Чаарби чыл кады ажылдап келген эштерим дээди эртем чок-даа болза, культура дениели, эртем-билии дыка белик, аки улус. Ол-бо диштейн, дыка эптиг чурттап, ажылдап келдивис. Беш чыл бурунгаар комбинаттың

[illegible] үези ... көрүп бодалдыг аңгарлаар. Бүдүрүлгени хаарга, суур нагдылар дээрзин олар билирлер. Майда болуушкуннар соонда, оларның ол чүүлүр дээн бодалы быжыга берген. Кым кымны-даа үнүп тывырбаан, чорутпаан [illegible] болду даң чагаа бижип турарлар. Чамдыктары дедир келген.

Ангы-ангы нацияның Совет Эвилелиниң янзы-бүрү [illegible] туруп коллектив болурары белен эвес. Хоорай доктаамал контрольга турар ужурлуг турган. Партия ажылдакчылары ону билбээн. Идеология ажылы чок-тур. Чондан хоорук боорга, чуну чедип алырыл? Чеже-даа шүгүмчүлээрге, ону чүгле дыңнап эртип каар чорук бар.

Улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи **Л. Б. Ооржак** 96 башкы чедишпес турганын, кадрлар айтырыын [illegible] чайгаш, школаларның септелгези чедир кылдынмаанын чугаалаан. Берге байдалда аамайзын берген олуруп турар болдувус дээрин чугаалаан.

Илеткелде чаа сорулгаларга дүүштүр хемчеглер кирбээн, ону эрги арга-биле кылган дээрзин ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта партком секретары **С. Ш. Ооржак** айыткан. Кажан, кым чүнү кылыры билдинмес. Кадрлар-биле ажыл чорутпайн, эге организацияларга барбайн, кабинеттерге олуруп алгаш, хөй доктаал саавыр бижиириндең үнер болза эки. Политөөредилгениң кыжын, мал оолдаашкынының үезинде эвес, чайгы үеде чорутса эки. Специалистерниң, удуртукчуларның кижизидилге ажылынга ролюн улгаттырар.

Ол-ла совхозтуң директору **Ч. Х. Монгуш** бюро кежигүннериниң чүнү кылып турганы тодарап көөр кылдыр оларның, килдис эргелекчилериниң отчёттарын дыңнаан болза эки турган деп айыткан.

«Россия» совхозтуң директору **И. П. Лавриненко** көшкен улус дээш-ле, амыдырал ат болган деп болбас деп чугаалаан. Коллективтер багай эвес, арга-курлавырлар бар. Рынокче шилчиир болганда, сагылга-чурумну быжыглаар, культура дениелиин бедидер херек.

Райкомнуң ажыл-чорудулгазының программазын орта бадылаан. Саналдарга даянып, тургустунган амгы белен эвес байдалдан уштунуп үнериниң аргаларын дилээри — бөгүнгү сорулга ол.

Артык ХОВАЛЫГ.

Каа-Хем районда «Совет Тыва» совхозтуң мурнакчы хойжузу Петр Өктек-оолович Куулар дорут аът мунупкан, ааржы дег чаптыла берген хойларының соондан челзип кел чор. Бистиң чаныывыска келгеш, «чөлер, чыраалаар аът-ла болгай бо» — деп, мунган малын ол үнелей-дир.

Аныяк малчын ол совхозка чылгы фермазын ажыдып, анаа элээн каш чыл чылгычылаан. Ажыл-агыйның удуртукчузу турган Сергей Седен-оолдуң этелээшкини-биле үлегерлиг мал кажааларын туттуруп, чылгы малды саап, ооң сүдү-биле хымысты кылырынга үлүүн киирбээнин сактып чугаалап ор.

— Баштангы чылында эвээш чылгы турган чүве. Кызымак ажылдааныывыстың түңнелинде ооң баш саны муң ашкан болгай. Совхозтуң хойларын кадарар, оон хөй хураганны менди алыр улуг сорулганы база сонуургай берген бис. Ынчангаш кадайым-биле үш чүс ажыг баш хойну хүлээп алгаш, шору түңнелдерлиг ажылдап чор-ла бис — деп, ол чугаалады.

Малчынның кадайы Зоя Куулар хоюг хойтпаан биске кутту. Бай-шыдалдыг аал чорду. Чуурга дег аккыр өгнүң чиңгир ногаан арыг кыдыында тип каан. Ооң иштии каас-чараш, алдын хээлиг тыва аптаралар, өгнүң онзагай чараш шывыттары бистиң сонуургатты.

— Чүс хойдан-на чүс хураган алыр сорулганы салган бис. Түңнеливис эки болган. Планывысты күүсеттивис. Эки ажылдааш, ээрлиг дорут аът-биле шаңнаттывыс. Чайлаглаашкынны эки эрттирдивис. Малга сигенни-даа белеткеп алган бис — деп, Зоя Куулар аъш-чемин делгеп, өөрүшкүзүн чугаалап турду.

ЧУРУКТАРДА: • «Совет Тыва» совхозтуң хойжу өг-бүлези Зоя, Петр Куулардар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

МАЛДЫ ТАРЫП БООЗАДЫРЫН ОРГАНИЗАСТЫГ ЧОРУДАР

Малды хөй төл алыр, ооң [illegible] кижилер дилээ, тарып боозадылганы-ла [illegible] негелде сагтаар чорудар херек. Эрткен чылын бистер хойну тарып боозадырының планын күүсетпээн бис. Бо чылын ниитизи-биле 251 муңну тарып боозадыр даалгалыг [illegible], ам 77 муң 580-ни тарып боозаткан-дыр бис. Чагтаны [illegible] ... дээр айтырыг турун келген.

Майыстыг бода малды тарып боозадырының планы 21 муң, ооң чартык кезиин боозаткан.

Бо чылын Саян ындындан 1000 [illegible] салып эккеп алып турар, 831-ин алган бис. Оон аңгыда, республиканың [illegible] ажыл-агыйларының боттары 1000 [illegible] белеткеп ужурлуг. Ынчалза-даа аңгызында [illegible] алыр-га, кайы-даа район белеткевээн боор турар.

Малды тарып боозадырының 285 [illegible] бар, [illegible] хойга 174 [illegible] бис. Бо чүүлда [illegible] — сентябрь 1-ге олардан 180 пункт белен турган.

[illegible] ... сөөлгү [illegible] ... бот-орулга-чарылгага, бот-акшаланыышкынга сылдап [illegible] тарып боозадыр [illegible] Өвүр район, оон аңгыда, «Бай-Тал», «Сүт-Хөл» [illegible] ... [illegible] ... партаар бис.

Малды тарып боозадыр [illegible] ... салбас

болгулаар-дыр. Ынчангаш специалистер-биле сүмелешпейн, оларга шынчыдып, чөпшээредип албайн, боттарының [illegible] биле малчыннар салып ап турар таварылга кайы-даа районда бар. Ол дээрге онза шын эвес. Бир эвес ол малчыннар ажыг болза канчаарыл?

Малды тарып боозадыр техниктериниң ажылын бистe база үнелевейн турар. Шынаа-ла, чижээ, сөөлгү [illegible] биле 100 инектен 90-90 бызааны, хойдан 85-90 хураган апкан болза, анаа тарып боозадыр техниктиг ажылын демдеглеп турар бис бе? Чок-ла боор. Тарып боозадылганы негелде-биле чорударга, түңнел бедии болгай-ла. Ындыг болганда техник кижини чүге шаңнап, мактап болбазыл? Бир-тээ, оон ажылы зенет чок болгайн, шынап даан эвес, а чүгле сан дээш ажылдап турар тарыгчы техниктер база бар.

Оларның ажылын мооң соңгаар черле бир янзы көөр болза эки. Үениң негелдези ындыг апарган. Оон аңгыда, хураганны дүжээрде чүгле санын эвес, ооң шынарын база көөр херек деп, чамдык эштер айтырыгны шын тургузуп турар. Чүге дизе шуут шокар азы сарыг-даа хураганнар тывтып турар-дыр. Негери ак, ол хиреде хураганнары ындыг. Ол чүүл дээрге хойжу кижи өске [illegible] салып ап турарының херечизи-дир.

Бо ажылга бир эки чүүл чүл дизе, хойжулар боттары малды тарып боозадыр кылдыр өөренип алыр херек. Чүргүй-оол Хомушку, С. Тока аттыг совхозтарның чамдык малчыннары ындыг. Түңнел эки. Барып-барып [illegible] үезинде малчыннар ындыг болза эки. Чарыгдал база эвээш, шынарлыг, хөй хураганны алыр апаар.

Бисте малды тарып боозадырын организастыг, негелде бүгү-ле аргалары бар. Оларны ажыглаар херек.

«Шынның» агроүлетнур килдизи.

«САМБЫҢ СӨӨГҮН ШАККЫЛАДЫП...»

Садыгжының мергежилинге шимченгир, дүргеч угааннарг кижилер ажылдаары ылап шын. Барааны шилип, хүлээп, санаары, үлгүүргелерни шынарлыг, чараш дерип-каастаарынга, садып алыкчының чагыгларын, хереглелин хандырарынга база-ла билиг негеттинер.

Езулуг-ла ындыг мөзү-бүдүш Өвүр районзунуң Амдайгын суурда холушкак [illegible] магазиниң садыгжызы Айзанна [illegible] бар. Ол 1984 чылда Кызылдың кооперация техникумун дооскаш, бо хүнүевге чедир чаңгыс чер-чурттугларынга ак сеткилдиг бараан болуп чоруур. Болуңуң ажыл-ижинге аныяк садыгжы кыс садыглаашкынының чаа аргаларын дилеп, техникумга шиңгээдип алганы билиглерин [illegible] боттандырып турар. Оон дааңган хүлээлгезинге кызымаан, ажылгырын чүгле эш-өөрү эвес, а амдайгынчыларның улуг, бичези эскерип, мактап турарлар.

Самбың сөөгүн шаккыладып, сагыш-сеткилиниң ханызындан чонунга бараан болуп чоруур кысты чуртта тургустунуп келген бараан-нар талазы-биле хожудаашкыннар база-ла өскелерни дег дүвүредип чоруур. Ол бар бараанна рны кижи бүрүзүнге чедиштирер, таарыштырар дээш улуг оралдажышкыннарны кылып турар.

Найгын-оол ДАМДЫН.

АК-КӨК ДИЛГИ ФЕРМАЗЫ

Күс орту кирген. Соок дыызып, тайгалар баштарында көстүп келгилээн аккыр харлар кыштың удавас дүжүптерин херечилей берген. Бо үеде чамдык кижилер кышкы бөртү, моюндуруктуу дүрген садып алырын шиитпирлей бээр. Ыланғыя херээженнер чаңгыс аай оңнуг бөрт, моюндуруктуг тоннарны даарадып алыр дээш садыглардан оларны тыппайн турар. Кызылчыларны ындыг бөрт, моюндурук-биле хандырыптар чер бар бе? Бар. Ол дээрге, Улуг-Хемниң оң чарынында, «Дача хоорайының» адаанда турар дилги фермазы-дыр.

Фермада 1500 дилги кол курлавыр болуп артпышаан, 9300 дилги оолдарын ажылчыннар азырап, өстүрүп турар. Эрткен чылын бир дилги кежиниң бот-үнези 59 рубль болган. Сайгарылганың ортумак хемчээли 79 рубль 50 көпеек четкен. Дилги фермазының коллективи Красноярскиниң алгы-кеш баазазының курүне чагыын ёзугаар 6 муң кешти ынаар чорудар. Ол план күүсеттинген соонда, 2 муң ажыг кешти республиканың амыдырал хандырылга бүдүрүлгелеринге үлей чорудар. Амгы үеде бир ак-көк дилги кежиниң курүне өртээ 170 рубль болуп турар.

Дилги өстүрер фермада бот-орулга-чарылга, бот-акшаландырыышкын-биле 4 звено барык ийи чыл дургузунда ажылдап келген. Бир кижи-ле төрүүр сезен, 14 эр дилгини чылда ажаап өстүрер. Ынчап көөрде чылда бир ажылчын 544 дилги оолдарын камгалап алыр ийикпе, азы төрүүр бир дилгиден 6,8 оолдарын алыр ужурлуг. Звенолар болгаш дилги ажылдакчыларының аразында чарыш база бар. Өг-бүле звенозундан Нина Симонова, Валентин Мартынов олар барык үш звенону харылап, мурнакчылар болуп шылгарап келген. Аңгы-аңгы ажылчыннар аразындан Петр Попугалов 544 дилги оолдарын камгалап алыр планын 679 кылдыр күүсеткеш, төрүүр бир бажына [illegible] 8,3 оолдарын алган. Түрүүш звенолар аразындан Нина Симонова, Галина [illegible] эки көргүзүглерни чедип алгаш, мурнакчылар болуп шылгарап турар.

— Ферманың бүгү ажылчыннары чыл түңнели-биле санажыр. Анаа чедир аванс акшаны алыр. Чыл түңнелинде чамдык мурнакчылар 5-6 муң рубльди алгылаар чорду. Кым эки ажылдаан болдур, ол хөйнү алыр деп чүве билдингир — деп, фермада улуг зоотехник Любовь Григорьевна Ситкова мээң сонуургаан айтырыымга допчу харыылаар болду.

Амгы үеде ак-көк дилгини өстүрүп турар ферма кышка ыяк белеткенген. Дилгини ашкарар-чемгерер курлавыр бар. Бир-тээ, оларның рынокче шилчип ажылдаарынга таарымчалыг байдал бар болганда, алгы-кешти эттеп бүдүрерин Кызылдың алгы заводунга чүге кылып болбас деп. Ынчап республиканың ажылчыннары бөрт, тон моюндуруун өскээртен дилевес ийик. Бо айтырыгны Респотребсоюзтуң баштаар чери өөрениp көөр ужурлуг.

Сарыг-оол КУУЛАР.

Кыштаглаашкынга бүгү талалыг белеткенир

Кыштаглаашкынындан малдың [illegible] дизе, бүдүн чыл дургузунда белеткениир сен деп дүржулгалыг малчыннар ынча дижир. Шынап-ла, бо [illegible] Ам ол белеткелдиң [illegible] ... кыштаглаашкынында көргүс деп сөстер бар.

Бөгүнде кайы-даа ажыл-агыйда кайы-даа малчында кыштаглаашкынга белеткел талазы-биле үш кол айтырыг [illegible] ... одарларны чөптүг ажыглап турган малды [illegible] семиртип алыры.

Мал чеминиң белеткели бисте дыка багай. Эмнелгиг сигенни 203872 тонназы белеткээр планныг турганы, соң бежен хуузун безин мынчага чедап каан бис. Чылдагааны чүл дээрге чаъс-чаашкын, а чамдык районнарда кандаашкын [illegible] дээр бис. Чөптүг чылдагааннар-даа бар-ла харын. Ынчалза-даа кол-ла чылдагааны ажыл-агыйжы эвес чоруувуста. Совхозувус харыылаар, ынаар ыйнаан дээр бодалдар чамдык эштерде бар. Ынчангаш сиген белеткевес, чок болза, чүгле техника белеткелин дээр хөөннер бар.

Ам канчаарыл ынчаш? План күүсеттинмезин дээш олурар бе? Хоржок. Кыжын бажы хар адаандан сиген... [illegible] ... бүдүн мындыг турганынга [illegible] дээрге хуу-даа болза, амгы үеде [illegible] сиген дээре. Арга бар ышкажыл. Чамдык черлерде сиген ногаан хевээр болтай.

Бисте мал чеминиң белеткели дүүшпейиниң байдалда деп дорт чугаалаар херек. Сиген планы сентябрь 21-ге чедир-биле чүгле 38 хуу, сенаж — 65, витаминниг сиген далганы — 29, силос — 45 хуу четкен. Бо чемнерни белеткээри арткен чылдаазындан чүгле сенажтың хөй, артканнары эвээш. Мөңгүн-Тайгажылар ырак-ыраак черлерден сигеннээр-даа болза, планын 61 хуу чедирип, бир дугаар черде чоруп турар. Ийиги, үшкү черде Бай-Тайга биле Бии-Хем. А Тожу, Кызыл, Эрзин, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик районнарда сиген белеткели 14-38 хуу боол турар. Сенаж салыр талазы-биле арзынчылар дыка эрестиг ажылдаан — планын 460 хуу күүсеткен. Ол ышкаш Тес-Хем, Бии-Хем, Барыын-Хемчик районнар база ажыр боттандырган. Витаминниг сиген далганын белеткээри Улуг-Хем, Тандыы, Бии-Хем районнарда хожудап турар.

Байдал мындыг турда — ам канчаарыл? — деп айтырыг чайгаар-ла тургустунуп келир. Мал чеми белеткээрин уламчылаар-ла. Оон өске айтырыг турбас. Ам чамдык черлерде сыт-сиген одуп, куурарган-даа болза, ону шаа-биле кезер, белер-ле!

Мал чеми кылдыр үндүр бижээн тараа база бар. Ол ышкаш ажаалданы дүргедедип тургаш, саманы черге каап болбас. Хар адаанче кирбээнде кезип болгу дег сигенни, оон иштинде тайганың-даа сигенни малчыннарның, шефчилерниң, механизаторларның, пенсионерлерниң күжү-биле кезип алырын ажыл-агыйларның удуртукчулары, специалистер, кедээ, суур Советтери организастаар болза эки. Амгы тургустунуп келген байдалдың дугайын чонга тайылбырлаар, бергелерни ажып эртеринче оларны кыйгырар. Оон өске арга турбас.

Кыштаглаашкынга белеткелдиң база бир чугула негели — кажаа-хораа, чуртталга бажыңнары. Тыва АССР-ниң Агроүлетпүр эвилелинде бар сан-медээ ёзугаар алырга, республикада инек кажаазары 518, хой кажаазы 2401, чурттаар бажыңнары 3592 бар боор турар. Оларны кышка белеткээри дыка оожум. Ай бурунгаар чүгле чартык кезии белен турган.

Үүрмек ажылдарны малчыннар боттары кылып алыр, а улуг септелгеге ажыл-агыйның дузазы ылап-ла херек. Кыштаглаашкынга белеткелди чыл дургузунда хуваап, графиктеп каан, хуусаазын айтыр, күүселдезин негээр ужурлуг. Оон башка чүгле ол үезин манап, ынчан кылып алгай аан деп олурарга хүн эртер. Олутта олча чок, чыдында чыргал чок. Улустуң бо мерген, кичээндирип сөстерин көвээде сактып, ону барымдаалап чорбас болза, чонниуң чоок оруундан чандыр баскан болур ол.

[illegible] ... эки малчын, [illegible] удуртукчу, кадарчы [illegible] ажылдааш-ла [illegible] ажыл-иживис үре-түңнелдиг болур-дур ийин. Өвүрде «Торгалыг» совхозтуң хойжузу Шуур-оол Куулар мал чеми — көк-сула тарыыр [illegible] ... де тарып алырын бодап олурган. Чүге дизе [illegible] чарып, чарыгдал, күш үнмес турбас, ийиде, дужут канчаарга-даа суланыындан хөй, ийи катап ажаап ап болур. Ажылды тывынгыр сагынгыр ёзу-биле көөр, шиитпирлээр деп чүве ол-дур.

Сентябрь удавас төнер, октябрь ай үнер. Бо дээрге кыштаглаашкынның баштайгы айы-дыр. Дыка хөй фермалар ам кыштагларынга көжүп келгилээн. Оон-биле кады ол-бо районнарда чамдык хойжулар кыштагларынга бала көөп олуруп кан деп медээлер база каап тур. Электен кыштаглап болбас. Кыш дээрге чылдың эң-не берге болгаш узун хуусаалыг үези. Чартык чыл дургузунда үргүлчүлээр болгай.

Ам күс. Малдың кыштаглаашкынның мурнунда турнуктур семиртип алырынга амгы таарымчалыг үе [illegible] ... Хүн дургузу база узун. Амгы үеде, бодап көөрге, эртенгиниң 6 шактан эгелеп малды одарже үндүргеш, кежээ 8 шакка чедир кадарып болур. Семиртмеш садар малдың [illegible] бо үеде салыр херек. Мурнунда дужааган малывыстың чамдыызы арган болган. Ону семиртирип [illegible] ... алыр өртээ уламчылаан.

Шак мындыг таарымчалыг үени ажыглааш, малды шуут хондур кадарар ужурлуг бис. Күскү одарларны [illegible] ажыглап турарыннын талазы-биле малчыннарга дуза чедирер, оларны [illegible] сүмележир, тургустунуп келген берге байдалдың дугайында оларга [illegible] тайылбырлаар.

Пашиан хүр-менди ажылдар ужурлуг малывыс хөй.

Селен ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.)

Хүнүң айтырыглары

Ажык чугааже чалап тур бис

ОРУС ДЫЛ: башкыларның хууда бодалдары

Тожу районда Тоора-Хем ортумак школазынга чеде бергеш, орус дылдың болгаш литератураның шыырак дээн башкызы-биле ужуражыр күзелим барын чугаалаарымга, ында өөредилге эргелекчизи Г. А. Поскотина [illegible] башкы адын бижип берди: Хүрең Халар-ооловна Ондар, Любовь Шекпер-ооловна Хуна, Лалия Николаевна Чыргалан, Галина Алексеевна оларның кайызы-даа ол эртемни эки билир, ниитиниң негелделиг болгаш хөй ниити ажылындан чыда калбас башкылар деп сагындырган чүве. Мен чүгле Любовь Шекпер-ооловна-биле чугаалажыр аргалыг болдум. Л. Ш. Хуна — тыва педагогиканың хоочуннарының бирээзи. Оон башкы стажы 23 чыл. Барык кайызының хөй черин чалгы салгалды өөредип кижизидеринге бараалгаткан. Черле ынчаш алыындан негелделиг, шиитпирлиг кижилер деп чүве оон чугаазының аянындан билдине бээр.

Любовь Шекпер-ооловна болуруң башкы болур, башкы болурда аныяк салгалга даштыкы дыл өөредир күзели-биле Красноярскиниң педагогика институтунуң англи-немец дыл факультединге кирип алган. Ол күзели бүтпейн барган. Ог-бүле байдалының аайы-биле ол Кызылче шилчиттинип алган. [illegible] Любовь Шекпер-ооловна институтту орус дыл болгаш литература башкызы болуп доозуп үнген.

Дуржулгалыг башкының ажыл-чедиишкиннериниң баштайгы базымнары Улуг-Хем районундан эгелээн. Оон соонда ол Тожунуң Ий школазынга, а 1974 чылда Тоора-Хем ортумак школазынга келгеш, ында элээн школа директору турган. Оон соонда болуруң шилип алганы мергежилин ёзугаар ажылдай берген. Бо үениң дургузунда ол хөй өөреникчилерни доостуруп үндүрген.

Хөй чылдарда ажылдаан башкы-биле беседамның кол утказы мындыг чүве. Чүл дээрге сөөлгү чылдарда барык районнарда база Эрзинде, Тес-Хемде, Өвүрде, Кызыл районда чамдык школаларның өөреникчилери орус дылды кончуг кошкак шиңгээдип ап турары дүвүрелдиг болдуруп турар. Ол дугайында чугаа, ону эки-[illegible] айтырыглары районнардан эгелээш, республиканың Улус өөредилге министерствозунга чедир, харын-даа партия рескомунга безин болуп турза-даа, ооң түңнели эй-даа көстүбээн, [illegible] хөй чугаа болуп эртпышаан. Оон [illegible] чүве чок боттуг чижээ ол районнардан келген оолдар. Кыстар чүгле [illegible] дээди өөредилге черлеринче, Кызылдың техникумнарынче, профтехучилищелеринче экзаменнер дужаап кирип турда, шеригже келдиртнен оолдар республиканың шериг комиссариадынга чедгенде дыңнаан, көрген мен. Оларның хөй кезии орус дылга чугаалажып албас, салган айтырыгларның утказын безин эки билбес боор чораан.

— Ынчангаш, Любовь Шекпер-ооловна, баштайгы айтырыым мындыг. Силерниң бодалыңар-биле алырга, ооң кол чылдагааннары чүдел?

— Мен бодаарымга, ында чылдагааннар-ла хөй. Башкы кижи болганымда, ол кижи мындыг, дуу кижи ындыг деп чер-черде мен ышкаш орус дыл болгаш литература башкыларының чемелээри эрге мендке чок. Чүге дээрге кымның канчаар ажылдап турарын көрбээн болганымда ажаа кандыг-даа үнелел берип шыдавас мен. Бодумнуң хууда бодалым мындыг. Баштай бо Тоора-Хем школазындан эгелээйн. Район төвүнүң тыва оолдар, кыстары, школазынга бичиизинден тура уруглар садынга-даа, оон соонда школага-даа келгеш, орус эш-өөрү-биле кады ойнап, чугаалажып өскен болгаш орус дылды эки билир боор-дур. Ынчангаш школага оларның-биле ажылдаары чиик болдур ийин.

— А ийи кодээ суурда, ында школаларда өөреникчилер орус дылды кайы хире билир ирги?

— Бистиң бо Тоора-Хем школазының өөреникчилеринге бодаарга, черле ындыг-ла шын эвес. Ол школалардан манаа өөренип келир уруглар, оолдарның билиин кижи дендии көргеш, ынча деп турарым бо. Маңаа немей бо чылын барыын районнардан келген өөреникчилерге хамаарыштыр база ындыг үнелелди берип болур мен. Маңаа кандыг чылдагааннар туруп болурул деп айтырыг дорт-ла тургустунуп келир. Ийи болгаш Адыр-Кежиг суурларда орус дылдыг кижилерниң сөөлгү чылдарда чурттавайн барганы — бир чылдагаан ол. Орус болгаш тыва улус кады кожа чурттап, чаңгыс черге ажылдап, чаңгыс черге өөренип, харын-даа ог-бүлезинге үнүп кирижип чоруур болза, ынчан оларның найыралы-даа быжыг болур, кайы-кайызының-даа дылын билип, ону өөренип алырынга идиг, дөгүм болур деп бодаар мен. Үстүнде адааным ышкаш шак ындыг байдалдың муруу-даа, барык-даа районнарның кодээ суурларында көрүп болур бис. Ында база-ла бистиң бо ийи суурларывыста ышкаш орус дылдыг кижилер чурттавайн турар болгай. Оон-на ужурундан ол черлерниң аныяк-өскени, өөреникчилери орус дылды эки билбези-ле шын. А бир эвес олар орус дылдыг кижилер-биле кады өскен болза, ол районнарга байдал черле мындыг турбас ийик. Бо болза, мээң хууда бодалым-дыр дээрзин кижи бүрүзү ожаап көөрүн күзээр мен.

Любовь Шекпер-ооловнаны орта үзе кириптим. Чүге дээрге, дуржулгалыг башкы-биле чугаалажып ора, мени өске бодалдар чардыктыра берген. Ону тодаргайлап көрейн. Мен база-ла Любовь Шекпер-ооловна ышкаш, тыва школаларда орус дыл болгаш литература башкылап турар тыва башкыларны буруудадыр (чамдык таварылгаларда оларның талазындан четпестер бар-даа болза) бодавайн тур мен. Канчаар-даа олар шупту дээди эртемниг кижилер ышкажыл. Оларның аразында хөй чылдарда ажылдаан, негелделиг башкылар кайы хөй. А ажыл-дыл кол дашты-биле кылыр, чүгле күнүн бодаар кижилерни база чок деп болбас.

«Багын чугаалаарга, бачыды арлыр» дижир бис. Ону чажыргаш чоор бис, чүгениң актыг шынын артыынча эвес, а артыынча чугаалажып өөренивиссе чүл ынчаш. Ында багай чүү деп. Амыдыралга, ажылга-ла ажыктыг, дөмектиг болур ыйнаан. Кичээл шагын сактып көрээл. Тыва башкыларлыг тыва школаларга орус дыл болгаш литература кичээлдери 90 минута (бир эвес ийи кичээлди улаштыр эрттирер болза аан) иштинде болур-дур. Хүнүң арткан үелерин өөреникчи бүрүзү тыва дылга чугаалап эрттирер. Оон кадында чамдык тыва башкылар кичээл үезинде онаалга, азы чаа тема тайылбырлап турганда, чамдык кошкак өөреникчилерге берге домактарның, сөстерниң утказын тывалап тайылбырлай бээр таварылгаларның барын оларның чамдыктарының чугаазындан-даа, өске башкы эш-өөрүмден-даа дыңнаан мен. Оон кажан кичээлдер төнген соонда олар өөреникчилер-биле орусталажып эвес, а колдуунда-ла төрээн чугаазындан-даа, дыл. Каяа-даа чораан өөреникчилерниң айтырыынга, сонуургаан чүүлдеринге ол орустап харыылап чорза кандыгыл?

— Ийет, ону ынчаар кылып болурунуң бүгү аргазы бар. Ол чүгле башкы кижиниң бодундан хамааржыр чүве-ле-дир. Орус дыл кичээлдериниң үезинде тывалай бээр чүүлдер бистиң бо школаларывыста безин бар болдур ийин. Ындыг-даа болза, аргажок берге сөстерге тыва дылга тайылбыр кылырга черле ажырбас деп бодаар мен.

Кандыг-даа чүвеге кижилерниң күзели, чүткүлү, [illegible] хамаарылгазы деп чүве турар. Бо таварылгада мен өөреникчилерниң боттарының чүгле орус дылга эвес, а өске-даа эртемнерге хамаарылгазын чугаалаайн. Оон ужур-утказын бодумнуң башкылап ажылдаан чылдарымда [illegible]. Беш чыл бурунгаар бистиң школадан 28 кижиниң 19-у дээди, ортумак өөредилге черлеринче кирип алды. Ам ындыг эвес-тир. Өөреникчилер билиг дээн кыспас-тыр. Чүткүлү, сорук чок тур. Хайгаарап чоруурга, солуннар безин ажып көрбес. Оларны номчувас-тыр. Библиотекаларга ховар бээр-дыр. А бир эвес дискотека болур дептер болза-ла, олче шуужар-дыр! Уш-баш чок, [illegible] дыңнаары нелереэн-дир. Ооң-на кайы чүве ыйлаан кичээлдерге шуут белеткел чок келгилер-дир. Ындыг болганда, билиг кудуу болуру чеп. Ада-иелер ажы-төлүн харыысалгалыг, бедик мөдерелдиг болур чорукка чүге кижизитпейн турар ыл. Шиитпирлезе чогуур айтырыгларның айтырыы ол ышкажыл!

Өске школаларда та канчаар, билбес мен. Тоора-Хем суурга дискотека среда, суббота хүннеринде болур. Орту 70 көпеек. Школага кандыг-даа солун чүүлдер эрттирерге, оон көөрге, бистиң өөреникчилеривис олче маңнажып бар чыдар болгайлар. Милиция, культура килдизи, районо дамчыштыр олче өөреникчилер кирбес дугайын дугуржуп чадап каан бис. Орулга кирип алырын бодааш, өөреникчилерниң хап-пазының барымдаалавайн, олче кирери черле шын эвес деп бодаар мен. Райкүүскомнуң культура килдизи ажылын өскээр тургусса чүл? Бо чүгле мээң эвес, а бистиң башкылар коллективиниң негелдези чүве. Бодап көрүңер: өөреникчи неделяда ийи, айда сес хүн кичээлдерге белеткел чок (дискотека дыка орай — 23 шакта тараар келир-дир. А өөредилге чылының төнчүзүнге чедир чеже хүн болур-дур?. Бо бөдүүн арифметиканы ада-иелер бүрүзү хүн бүрү бодаар болза эки. Ажы-төлүвүске негелделиг болур болзувусса-ла, өөредилгезинге оларның харыысалгазы черле бедиир деп бодаар мен. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, орус дылды-даа, өске эртемнерни-даа шиңгээдип алыры — өөреникчилерниң бодундан хамааржырын мээң хууда дуржулгам көргүскен. А өске башкыларның бодалы кандыг ирги?

РЕДАКЦИЯДАН: орус дылга хамаарыштыр дуржулгалыг башкының чамдык бодалдары ындыг-дыр. Мында орус дылды тыва школаларга өөредириниң методиказының хөй-хөй айтырыгларын кирбейн барган. Ынчангаш оон-биле чамдык башкылар чөпшээрешпейн барып болур. Маңаа кижи бүрүзүнүң саналы, бодалы аңгы-аңгы апаарын билир бис. Чугаа болза, орус дылды чер-черде шиңгээдип ап турарының деңнели дөмей эвес дээрзиниң дугайында болуп турар. Чүге ындыгыл? Бо айтырыг талазы-биле ажык чугаага башкылар киржир боор дээрзинге идегеп артывыс.

Беседаны «Шынның» корреспондентизи Шаңгыр-оол ДОРЖУ белеткээн.

Көдээниң медицина айтырыглары

КАДЫКШЫЛ БОТТАРЫВЫСТАН БАЗА ХАМААРЖЫР

Тывалар, орустар [illegible] шагдан бээр-ле кады кожа чурттап, ажылдап келген Ильинка — интернационалдыг суур. [illegible] чүүлдер маңаа болбаан-даа. Кижилер бот-боттары кожа, бир деңге ажылдап, чурттап турарлар.

Суурнуң участок эмнелгезинге ажылым аайы-биле барып, ында ажыл-херек-биле таныжып мен. Шагдан бээр-ле туруп келген, ильинкажыларның кадыкшылы дээш бараан болган медицина албан чери. Бо участок эмнелгезиниң эргелекчизинде дээди эртемниг Галина Сенгижековна Нурсат ажылдаандан бээр он дөрт чыл чедип турар. Томскиниң медицина институдунуң доозукчузу бо специалист дооскан соонда чүгле ийи чыл болгаш-ла мында ажылдап келген. Чонну таныыр билир. Дуржулгазы-даа байлакшаан.

Кайы хире ажылдап чурттап турарын сонуургап, Галина Сенгижековна-биле чугаалашкан мен. Ниитизи-биле черле эки, амгы үеде эмнелге [illegible] белеткеттинген, [illegible] бар. [illegible] Советтиг чорааш база [illegible] мен. [illegible] ажыл [illegible] чери чорудар ужурлуг, ынчалза-даа ону кылбас. Чүге дээрге планда кирбээн, [illegible]. Шак мындыг бергедээшкиннер сөөлгү чылдарда черле медеренг. Ынчаш чаңгыс органның шаа чедиинмес орарга берге-ле-дир, эптиг аргазын тып, ол айтырыгны эмнелгеге ажыктыг кылыр үе шиитпирлели, чурум-чудурумның үзеи черле келген боор.

— Ажыл-херектеривис шору-ла байдалдыг, ниити көргүзүг талазы-биле республикада участок эмнелгелериниң аразында багай дир тип көрбээн бис, колдуунда ийиги, үшкү черлерге барып, мактадып-даа турдувус — деп, эргелекчи мээң сонуургаан айтырыымга харыылап орду.

Баштайгы үелерде чаштарның кадыкшылының талазы-биле айтырыг элээн нарын турган. Ол айтырыгны канчаар экижидип алганыл ынчаш? Чаштар кадык чаагай төрүттүнүп турзун дизе, оларның аваларын доктаамал хайгааралга албайн канчаар. Ылаңгыя дунун божуур аныяк иелер-биле доктаамал ажылдаар, херек апарганда дузалаар, ындай бээр черлерже-даа чорудар апаарын эмчи чугаалап орду. Божуур иелерни хайгааралынга патронаж сестралары чаа төрүттүнген чаш уругларны база эки өзүп доруксун дээш сагыш салыр болгай. Божуур иелер чүгле суурга чурттаар эвес, ырак-чоок ферма, кодааннарга-даа тургулаарлар. А эмчилер оларга бараан болурунга кажан-даа белен болбааже хоржок. Бо ажылда Татьяна Саак улуг сонуургалдыг, бот-идепкейлиг, кызымак ажылдап турар.

Совхозтуң талазындан бензин-биле үзүк чок хандырып турары эки, малчыннар турлагларына база [illegible]. [illegible] Четтикпеде малчыннарга айда ийи удаа барып турар эмчилер болду. Шинчилгээ, хайгаарал, эм-таңны сатыглаары чангыс болган. [illegible] хайгаарал хөрек кижилерни үзеттэ алган, доктаамал хайгаарап турар. Участок эмнелгезиниң түргени машиназы база бар.

Фермада колдуунда херээженнер ажылдап турар. Оларның хандырылгазы, ажылдап турар чери соок, совхозтуң [illegible] дирекциязы, профкому база олче улуг [illegible] эргелекчи хараадал-биле чугаалап-тыр.

Инектер турар баазаларның [illegible] багай болур, соок, оттур [illegible]. Оон уламындан херээженнер радикулиттээрлер азы ол-бо [illegible] таварыжырын база демдегледи. Шынап-ла, фермада саанчыларның ажылдаар черинде байдал чегей дээрзин мал эмчизи Елена Нажык база чугаалап турган чүве ийин. Саанчыларны солуур кижилер чок, аныяктар фермаже улуг-ла барыксавайн турарлар. Байдал хирелиг турда, оларны ажаа кижизитпери берге-ле харын. Школага күш-ажыл өөредилгезин амыдырал-биле сырый холбаза эки. Малчыннар, саанчылар кырып [illegible], оларны кымнар солуур ынчаш?

Участок эмнелгезинде 15 орунуң үш хире палата бар. Эр улус, уруглар, херээженнер чыдар. Чамдыкта мырыңай сынмарлажып бээрин ажылдакчылар чугаалап турдулар. Амбулатория-даа, ылаңгыя [illegible] эмнелге кызыы болуп турар. Бир тээ, [illegible], амыдырал-чуртталга кадык чаагай болуп дээш сагыш салып турар чүве болганда бо участок эмнелгезин ам-даа бичии [illegible] эки. Ол айтырыг колдуунда үе шиитпирлеттинер четкенин эргелекчи элээн [illegible]. [illegible] документтерин [illegible] эгелээн. Ол айтырыгны шиитпирлээринге улус депутаттары-даа боттуг дузазы чедирип турарын болзаарга, ильинкажылар чаа эмнелгелиг болурлар боор деп идегээр кижи-дир мен. Маңаа харын [illegible] 35 орун [illegible] улус чыдар апаары база эки болбайн канчаар.

Ол эмнелгеде чыдар кижилер-биле база чугаалаштым. Уругларлыг аваларда, өске-даа кижилер бар чораан. Эмнээшкин, аъш-чем дээш хомудал-даа чугаалавадылар. Аарыг кижилерге хамаарылга-даа эки дииштилер.

Малчыннарда, ылаңгыя саанчыларда, радикулит ышкаш аарыглар бар. Ону чедимчелиг эмнээрде, [illegible] кылыры чугула. Шак ындыг эмнээшкин кылырының баазазы чок, чаа эмнелге туттуна берзе, байдал черле экижир ужурлуг. [illegible] аарыгларны [illegible] анализтеп, шинчип тургаш тодарадырга, эмнээшкин-даа дүргени, [illegible] арга чок. Бодунуң суурунга-ла кадын эмнедиин ап турар [illegible] малчыннарга, тараажыларга, черле кымга-даа кайы хире эки болбазыл.

Чон ортузунга профилактика ажылын чорудары — база бир чугула айтырыгларның бирээзи. Амыдыралдың кадык чаагай хевириниң пропагандалаары база чугула. Кижи боду кадык, чаагай болур, ур чурттаар. Ниитилелге ажыктыг чүүлдерни хейнүү кылыр дизе, арагалаашкын, самогон [illegible] ажы-төлүнге [illegible] бистиң кодээ суурларывыста-даа база чок деп болбас. Оон эртгеш, ажыл [illegible] чок малчыннарывыстың бир чамдыктары безин ол [illegible] чүүлдү кылып өөренип ап турары черле чаржынтыг. Боттарының кадык бодап, ажы-төлүнүң келир үезин, хамааты мөзү-бүдүштүг болурунга оларны хевирлеп кижизитсе эки. Ажы-биле чугаалаарга, ада-иезиниң сөзүн шуут-ла тоовас, сеткил-тураазы улгадканнар саны-ла болгай. Улуг-даа апарган аныяктар ада-иезиниң сөс-домаан дыңнаар, оларның үлегерин эдерер, ада-иезиниң ат-алдарын бужартатпазын кызарлар.

Мээң бо үстүнде одуругларны бижий берген ужурум [illegible] Ильинка эмнелгезинге хамаарышпас-ла харын. Ынчалза-даа кодээде чурттап, ажылдап турар бүгү кижилерниң кадыкшылы оларның арага-дарыга [illegible], кадыкшының байдалы дээш сагыш салып чорууруундан, массалыг кушкультурага база спортка сонуургалындан, аъш-чемниң чип, ажылдап [illegible] база кол хамааржыр болбайн аан. Шак ол айтырыгларны чон ортузунга кол пропагандалаар кижилер — эмчилер. Ынчангаш кодээ суурларда ажылдап чоруур [illegible] эмчилериниң боттарының хүн бүрүде кылып бүдүрүп турар ажыл-херектеринге киириштир амыдыралдың кадык чаагай хевири дээш ажылды база кол черге алза кончуг эки. Ал-боттарывыс, ажы-төлдеривис кадык чаагай өзүп, амыдырап-чурттап, ниитиге ажыктыг үүле-херектерге идепкейлиг киржип, төлептиг кижилер-ле болур болза, оон артык биске чүү херегил. Шак ынчап бистерниң дугайывыста кым-даа багай сөс сөглеп диттинпес ийик.

Бопуйжаа ДИРЧИН.

ЧАРЖЫНЧЫГ-ДЫР

Мен силерже чагаа-даа бижип чорбаан кижи мен, ынчалза-даа республикада кем-херек үүлгедиишкиннериниң айтырыы сөөлгү үеде эң кол, чидиг айтырыг апарганын билир болгай бис. Ол айтырыг мени болгаш өскелерни-даа дүвүредип чоруур. Ынчангаш бо чагааны силерже бижиир деп бодап алдым.

Бистиң сагыш-сеткиливисти саргыдып, хөлзедип чоруур айтырыгларның бирээзи — кем-херек үүлгедиишкиннери.

Кем-херек үүлгедиини национал хамаарылгалар-биле холбап, чамдык фактыларны шын эвес берип хөөретпенинде, ам бистиң республикада байдал өске улуг хоорайларда-даа берге кылдыр дыңналып, харын-даа орус дылдыг чонну дорамчылап, адып-боолап, сывыртап турар деп мэге чугаа тарай бергени чажыт эвес болгай.

Шак мындыг ийи-чаңгыс оскундукчулер дээрден башка, орус, тыва чон шаандан бээр ам-даа эп-найыралдыг чурттап чораан болгаш чурттаар-даа. Республикада байдалдың кайы-хире дошкуураанын билир болгай бис. Тургустунуп келген байдалдың тыптып келгенинин чылдагаанының дөстери-ле хөй. Ооң-биле демисежир, аңаа удур демиселге улам сырый каттыжар ужурлуг турган, нациялар аразында чөрүлдээни өөскүткен ажы чүл?

Ийи-чаңгыс орус дылдыг хамаатылар бир орус хамааты чок болган болза, канчаар чок апарганын билип албайн, тывалар өлүрген деп мэге чугаа тарадырынга четтикпестер-дир. Ындыг мэге чугаа дыңнаарга, бо кижите-даа дыка-ла хомуданчыг болур-дур. Өлүрүкчүлерниң холундан барган кандыг-даа хамааты бистерниң кажыыдалывыс, аарышкывыс, муңгаралывыс. Ону нациялар аразында харылзааларны кошкадырынче угландырган ажы чүл? Ындыг чугаалар ылаңгыя аныяк-өскенге кончуг багай салдарлыг.

Кажан чуртта байдал берге, дүшкүүрлүг турда, боттарывыстың үзел-бодалдарывысты шупту-ла багай чүүлдерге удур демиселиивисти каттыштырып, ол демиселге улам демниг болуп, кады ажылдаар ужурлуг болгай бис.

Чамдык хамаатылар кем-херек үүлгедиишкиннерин истеп-сүрери чүгле милиция ажылдакчыларының херээ дээш көрген-билгенин чажырар азы негелде-хомудал кылырындан түвексинер апарган. Милиция ажылдакчыларынга дузалашпайн, кижи бүрүзүнден коргуп турар болзувусса, чаржынчыг-дыр, чонум.

Григорий ДАМДЫН-ООЛ.

Үш каът чаа ортумак школаның бажыңы ырактан-на онзаланып көстүп турар. Школачы сумкаларлыг уруглар олче маңнажып кирер. Школаның бирги каъдында ийиги класстыларның өөренир клазы. Уруглар олуттарында олуруп, кыдырааштарын белеткеп алдылар. Кызылдың бо тос дугаар ортумак школазында улуг башкы Зоя Даргытпаевна Монгуш самбырада уругларга өөредир чүүлүн бижип кирипти.

Тыва дыл кичээли эгелээр дей берген. Башкы өөреникчилерден эрткен кичээлге чүнү өөренгенин айтырды. Идепкейлиглер көвей болду. Оон-моон харыылар куттулуп-ла турду.

Кичээл айтырыглардыг, аңаа харыыларлыг болуп эртип тур. Хоочун башкы Кызылдың школаларынга чээрби беш чыл ажыр башкылаан. Ол математиканы, орус дылды дээш, оон өске-даа эртемнерни эге класстың өөреникчилеринге башкылаар. Дуржулгалыг башкыга Кызылдың педагогика институдунуң доозукчулары өөредилге практиказын эрттирип келирлер.

Бо хүннерде башкы институдунуң доозукчузу (чурукта) Зинаида Оюн-ооловна Ооржак Зоя Даргытпаевнаның клазында практика эрттирип, ол класста башкылап турар.

— Эрткен чылдарда мээң клазымга элээн хөй студентилер боттарының педагогика практиказын чедиишкинниг эрттиргеннер. Бо чылын Зинаида Ооржак болгаш оон өске-даа аныяктар кичээлдерни, солун оюннарны организастажып турарлар. Башкылаарынга дуза болур методиктиг арга-сүмелерни үргүлчү берип турар-дыр мен. Мээң клазымга практикалаан студентилерниң чамдыызы бо школада башкылай берген. Чамдыктары районнарның школаларында ажылдап турарлар — деп, тос дугаар школаның бо хоочун болгаш улуг дуржулгалыг башкызы чугаалап-дыр.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

«БҮГҮ-ЛЕ ЧҮҮЛ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА БИСТЕ»

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң кара булуду республиканы дургаар диртелип келген. Чамдык улус диппиреп, чаңнык дүжеринге чедир ындыг-ла үр эвес үе арткан деп чугаалап турарлар. А өскелери агаар-бойдусту өскертип, аллыдынтарының аргалары бар дээш боттарының санал-оналдарын киирип турар. Кижи бүрүзүнүң Тывада тургустунуп келген белен эвес байдалга тоомча чок эвезин бо бүгү көргүзүп турар.

Чоокта чаа Куңгуртуг суурнуң аныяктары боттарының чыыш-хуралынга районда-даа, Тывада-даа ниити байдалдың дугайында чугаалажып, хөрек өйген бодалдарын то кагжып, берге байдалдан үнериниң оруктарын сайгарышканнар. Оларның чыыш-хуралынга «Тере-Холь» совхозтуң директору С. Д. Седен-оол, Шынаа кодээ Совединиң күүскомунуң даргазы Б. И. Хомушку, милицияның участок төлээзи О. Х. Салчак болгаш өскелер-даа киришкен.

Бо хемчегиниң түңнелинде Куңгуртуг суурнуң аныяктары боттарының чурттап турар черниң аныяктарынга кыйгырыгны үндүрген.

Бистер дөгеревис хар-назынывыс, чүдүлгевис болгаш националывыс хамаанчокка, төрээн черивистиң, чонувустуң, ада-иевистиң, аңы-дуңмаларывыстың, хөй национал Тыва автономнуг республикавыстың үе-байдалының болгаш салым-чолунуң мурнунга улуг хамааты харыысалгалыг бис.

Бистиң республикада, районувуста болгаш төрээн суурувус Куңгуртугда, сөөлгү үеде аныяктар ортузунда кем-херек үүлгедиишкиннери, арагага суңдугар чоруктар нептерээн, хамаатыларның бажың-балгадын оорлаар хулиганнаар чоруктарның көвүдээни бистерни дүвүредип турар.

Куңгуртугда корум-чурум сөөлгү үеде илеш-биле баксыраан. Оон түңнелинде бир аныяк эживис аныяк солдуң холундан өлдү, биске ажылдап келген аныяк башкы кыс бодунуң үези аныяк оолдарга күштедип, чазар-

Куңгуртугнуң аныяктарында

латкаш бистен дезип чорупту. Чоннуң хууда өнчүзүн, садыг-магазин, мал-маган оорлаар чоруктар көвүдээн. Мындыг бужар болгаш чованчыг чүүлдер аныяктарны улуг бодандырган.

Ада-иевис, совхозувус акша-көпеек чыгжып тургаш, бистерге магалыг культура-спорт комплекизин болур ногаан театрны, танцы шөлүн, стадионну тудуп, кылып берди. Улуг өртектиг хөгжүм херекселдерин, даштыкы чуртка кылган ховар дээн магнитофонну садып, аныяктар бистиң долу эрге-харыысалга чогувустан, багывыстан болуп турар чүүлдер барын база миннир апаар бис. Ол дээрге чер-чурт ылгажып, чогуш-содаа үндүрери, анаа-ла бөлдүнчүп алгаш, чогуур сорулга чок хоорай, суурлар кезип тоңап чорууурувус. Оолдар, кыстарның арагаже суңдугары, соок чепсек тудуп алгаш, кем-буруу чок улус коргудуп чорупп турарывыс дээш оон-даа өске. Оон аңгыда, бистиң аныяктарның аразында ажыл-агый кылыксавас, аът-мал мунуп алган аалдар кезип арагалап, оорлааның уржуу-биле бүгү куңгуртугжуларның ат-алдары баксыраанын ол-дур.

Бо хурал-чыышка моон соңгаар арага ишпес, он-бижек тутпас, шөш-содаа үндүрбес, күрүнениң болгаш чоннуң өнчү-хөреңгизин оорлавас, суурлар, районнар аразында ылгажыр чорукту соксадыр, аныяктар аразында ажыл-агыйдап былдаар, тоңар чоруктарны шуут болдурбас деп дугурушту вус. Кайы хире харыысалганы онаанып алганывыс билдингир. Бистиң бо шиитпиризис солун ар-

виске хүлээткен. Ындыг-даа бол, хостуг үе-шагывысты культурлуг дыштанып, урак чүүлге, спортка идепкейлиг киржир, диспуттарны, ужуражылгаларны, темалыг кежээлерни эрттирер байтыгай, арагалаашкынга, корум-чурум үрээшкининге хилис чарыгдаан ажыывыс чүл?

Ийе, аныяктарның кем-херек үүлгеди бооринге чамдыын чылдагааннар барын билир бис. Ол дээрге чамдыывыстың ажыл чогу, ажылдаар дээрге чер тывылбазы, культура одагларының орта ажылдавазы, бөлгүмнер, спортчу секцияларның чогу болгаш оон-даа өске. Ынчалза-даа чүгле боттарывыстың бот-хуузук кылып чоруп турарлар-ны чок деп болбас. Мындыг чованчыг чүүлдерге хамаарыштыр шиитпирлиг демиселди чорудар, ол бүгүнү доктаадыр үе келген. А шак ындыг демиселди, чүнүң-даа мурнунда, аныяктар боттарывыс эгелээр ужурлуг бис.

Чоокта чаа Тарыс аржаанынга республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан дыштанып келген 500 ажыг кижилерниң мурнунга бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс ээнрип алгаш, бужар чоруун коргузуп, чокшуп, алгыжып-даа [illegible] шериглеринче халдап турган таварылга база бар. Кайы хире ыядынчыг, чүдек-тир! Ийи-чаңгыс кижилерниң үнүп келгенниң удаваанында «Куңгуртугга ындыг-мындыг чүүл болган» деп чугаа үнүп келир болза, кайы хире биске аар согуг болур-дур. Кижи бүрүзү боду дээш, өске кижи дээш харыысалгалыг болуру негеттинип турар-дыр. А кем-херек үүлгедип турарларга көөр хөөн чок чоруктуң байдалын тургузар, аныяктарның ажык судунга шыгжыызы-биле сайгарар, судтаар деп база дугурушкан бис. Ындыг төлээде сеткилинде кемниг бодал шыгжап алган чорууурлар билип алзын: оларны аныяктарның килеңи манап турар.

РЕДАКЦИЯДАН: аныяктарның кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур демиселин эгелээни черле эки. Ылаңгыя чуртта байдал нарындап, Тывага хамаарыштыр чамдык таварылгаларда чөптүг эвес материалдар солуннарга үнүп турда бот-боттарын деткижип, эп-чөптүг чурттаары эргежок чугула. Бот-билчиниишкин, ёражок, кемниг чүүлдерден ойталаашкын республикада чидиг байдалды чавырылдырарынга чедирери чугаажок. Ындыг төлээде, сөстен ажыл-херекке шилчиири чугула. Куңгуртугжулар бо талазы-биле элээн хөй хемчеглерни алыр деп дугурушканнар.

Бир-ле дугаарында, аныяктар ортузунда идей-кижизидилге ажылын үндезини-биле экижидер, аныяктарның хостуг үезин чөп ажыглаары-биле культура-спорт хемчеглерин алыр, арагалаашкынның үнүп турар дөзү чайгы, күскү үелерде эрттирип турар контроль, удуртулга чок кудалар, ёзулалдар болганда, моон соңгаар аныяктарның кудаларын комсомолчу кудалар кылдыр ногаан театрга солун, чараш кылдыр, хөй-ниитиниң киржилгези-биле, тускай ажылдаттынган сценарий-биле чорудар. Аныяктарны доктаамал ажыл-биле хандырарын, өгленип турар күш-ажылчы аныяктарга орап-сава тудуп бээрин, малчыннаар күзелдиг аныяктарны бүрүн дериг-херекселдиг ог-бүле хандырарын база оларга совхозтуң талазындан дузаламчы кылдыр саар инекти, аът-хөлгени, хой, өшкүнү үндүрүп бээрин совхоз дирекциязы өөренип көрзе чогуур.

Корум-чурум дээш демиселди күштелдирер сорулга-биле коммунистерниң, комсомолчуларның болгаш аныяктарның санындан 50 кижи составтыг комсомолчу-аныяктарның онзагай дружиназын организастап тургузар. Корум-чурум үрээшкиннериниң херээн аныяктарның ажык судунга сайгарып көөрүн практикалаар...

Куңгуртугнуң аныяктары боттарының мурнунда кончуг улуг харыысалганы алган. Аңаа олар ылап-ла күш чедер дээрзинге бүзүреп тур бис. Бо талазы-биле республиканың аңгы-аңгы булуңнарында аныяктар чүнү бодап турарлары?

ҮНЕЛЕП КӨӨЛ

Сээң-биле ажы кожуп чурттап чораащ,
Сеткилимге таарышпайн барзымза-даа,
Ажы-төлүм адазы боор чоргаар адым
Аас хүн дег, арыг хевээр артып калган.
Ыржым дүне хөмүрээрти өшкен сылдыс
Өрү дээрге катап чайнап келбези дег,
«Ынак мен» дээн каас-кой сөстерин-даа
Өске-баарга ыңбалангаш, халый берген...
Аравыста чүү-даа ам чок. Билир-ле мен.
Айның, хүннүң душпазы ынчаш апарган бис.
Ажы-төлдүң ада-иези чаагай атты
Аас-кежик, өөрүшкү деп үнелеп көөл.

КҮДЭЭЛЕР

Думаалай чок өглентилээн
Дуңмаларым кайы көвей.
Күдээлерим шайлалга дээш,
Хүннүң, дайның
кызытпааннар.
Ажыл-иштиң шынары дээш,
Аас кежик, чурттаалга дээш,
Хире шаанче чүъгүн
чүъктеп,
Кижи бүгү шырбайтан боор.
Дуңмаларым олар-биле
Тудуш достуг чорбаан
болза,
Аал иштиң сыңмас чыгыы
Ажы-төл-даа кайыын кээрил?
Куда-дойну дүжүрерге —
Хуу-салым эгези бол.
Белек-селээн үлежипкен
Мендилешпейн чоруурлар
бар.
Ынакшылдың камнап албаан
Ындыгларны чүү деп
сургаар.
Часкы шагның эртери
ышкаш,
Чалыы назын база-ла өйлүг.
Хамык ужур чогум чүдел?
Харыызынга мынча дээр мен.
Өгленишкен чалыыларның,
Өзү-баары тудуш чорзун!

Моңгуш ДОРЖУ.

СОНУУРГАКТАРГА

ЭКРАНДАН КӨРГЕШ, ЫНАКШААН

30 харлыг англичан Питер Фрэнч телевизорга хүрээ музыказын дыңнап таалап ора, хорда ырлап турган бир кыска карак чивеш аразында ынакшый берген. Би-Би-Сиден хорну кая тырттырганын дыңнап алгаш, бодунуң машиназы-биле чер кезип чоруп каан. Хүрээ хорларының хой-ле кезек белеткелдеринге ол барган. Ол-ла ынчап чораащ, демги кызын тып алган. Пөрүк чаңныг болгаш, кыс-биле чугаалажып-даа шыдаваан. Ынчангаш ол хорга тенор үнге бижидип алгаш, ырлап эгелээн. Шак ынчаар-ла олар таныжа бергеннер. Түңнелинде кудазы дүшкен.

КАССЕТАЛАРДА АКША

Швед Гунар Перссон «СПК» деп Стокгольм фирмага банкыже акшаны айыыл чокка чедирериниң аргазын тывылган. Банкноттарны электрониг схемалыг тускай кассеталарга чыый салыр. Оон соонда ол кассеталарны акша чедирер автомобильде тускай полкага салып каар.

Бир эвес үптекчи ол кассеталарның чангызынга-даа дээр болза, оон газ ылгалып үнер болгаш, иштинде акшалар эске өңнүг болуп, ирип каар.

ЫШ ЧОК СИГАРЕТА

Цюрихте швейцар фирма таакпызын каар дээн кижилерге бир янзы сигареталарны сүмелеп турар. Шак ол сигареталарда таакпы, никотин-даа чок, ыш-даа үндүрбес, харын кыппас.

Оларның составында яблок чыттыг, ындыг амданныг гранулалар кирген. Ол сигарета кижини оожуктурар шынарлыг.

ЧЫЛАННАР-БИЛЕ КАДЫ БИР КЛЕТКАГА

Австрия чурттуг, 25 харлыг, чыланнар талазы-биле специалист Дэвид Уильмс Сидней хоорайга клеткада аң хоралыг беш чылан-биле кады шил клеткага каш хонар деп шиитпирлээн. Чыланнары хоралыг болза, олар кижиже халдавас дээрзин бадыткаар. Ол кижи 15 хонук дургузунда хүннүңге 12 шак дургузунда 1,5х1,8 метр хемчээлдиг клетка иштинге турган.

КРОССВОРД

Доора дургаар: 4. Араатан аң. 7. Чылыг агаар чалгыы, сырын. 8. Ок-чемнер... 10. Азырал куш. 12. Сан. 14. Бедик өргээ, чагы. 16. Чылгычы кижиниң эдилели. 17. Эмнелге ажылдакчызы. 19. АКШ-тың Монтана штадының төвү. 22. Улуг кодан-суур. 24. Филиппин ортулуктарында хоорай. 25. Өөнтүң бир хевири. 26. Тос деспи. 27. Көзер чүзүнү.

Узун дургаар. 1. Кара херээжейнуң кол кеэзэ. 2. Малдың чода соогу. 3. Корум-чурум камгалаар орган ажылдакчызы. 5. Араатан куш. 6. Оп, хорга. 9. Тайга кижи. 11. Область төвү. 13. Узунун халыырынга делегей рекордсмени. 15. М. Горькийниң «Изергиль кырган» деп чогаалының бир маадыры. 18. Тыва аас чогаалында кижи эъди чиир черлик кижи. 20. Араб күрүне. 21. Автономнуг область төвү. 22. Чазак документизи, дүрүм. 23. Дүрзү-хевир.

Кроссвордту Салчак Базыр-Сат тургускан.

«КРОССОВКА» ИДИК

Сөөлгү үеде аныяк-өскенниң кедер ынак идии — «кроссовка» болу берген болгай. Чүгле аныяктар эвес, мен дег акшыы берген ашактар безин кедиптер чорууру кымны-даа кайгатпас апарган. Суурнуң хоочун хол-бөмбүкчүлеринден менден өске ындыг идик чок кижи чок. Эгезинде херекке албайн турган мен, хевте чүү боор, кожкам кадай чеже-даа киш кежи борт кедип чорза, дөмей-ле угаан-сарыыл кирбес, суурнуң эң чалчык-бузук кижизи боор артпышаан. Ону көргеш, «кроссовка» идик мени беш хар чалыыдадыптар бе, бежен сантиметр өрү халыдыптар бе деп бодаар чордум. Ам харын, бо үениң чырааш саяк аъды болган, тывылбазы — чиккен чинчи-ле, үнелели — алдын-мөңгүн-не, чоннуң сонуургаан хевин кетпес чолач сыйылган бе, майыым майтайган бе деп бодалдар башка кирип чоруур апарган.

Кады-кырааным соңгаар курортка дыштанып чоруур деп тургаш, «кроссовкадан» садып эккеп бээйн бе» деп айтыра-дыр.

«Болдуу-ла аныяк-өскен кеткен чоруур чүвел, ашак кижи оларны оттүнерге эп чок ыйнаан, ынчалза-даа хоочуннар командазында менде-ле ындыг идик чогумну билир-ле болгай сен, бодуң бил даан» деп шын-на сеткилим-биле харыыладым.

Кадай-даа курорттан келген. Садыглар баартагыының адаа-биле сайгарлыр «кара» саарылганың хааны, каш янзы хуулгаазын өртектиг «кроссовка» идикти эккелген. Ону кедип алгаш, бажыңның өрээлдерин эргий маңнагылап, ажы-төлге көөргеттиниш шаг болдум. Ам чүгле хөйге көстүп үнер чылдагаан херек.

Бир-ле хүн чунар-бажыңнап чоруур деп тура, кедиксээн хевимни сантып келбес мен бе. Чунар-бажыңның суурнуң бир кыдыында, мен өске кыдыында чурттап турар болгаш узун кудумчуну куду спортчу костюмнуг, чап-чаа «кроссовка» идиим кедипкен, «турист» деп сумкалыг, шыпаала, сагыш алзан аныяксаан, базып ор мен. Чеде бээримге, улус эвээш. Чунар-бажыңнаанымда буска олуруп бээр аарыым бар, оон ужурундан аданың сөөлүнге четкеш, барык чунар-бажың хагдынар деп турда кеттинип эгеледим. Хевим кедип дооскаш, идиктерде бардым. Каран-ла соглур, казарга тывылбас, сураарга көзүлбес идиктерим чыткан черинде чок! Чунар-бажың эргелекчизи, аштакчы үжелээ [illegible]

жип алгаш, чаныптылар. Кызыл-даван кижи ам канчаар, ирер дүжерин кылын малдап алгаш чүвүрүм хончузун шала дагдынгаш, уктар эдедир эвес, база ховартаан чүвени, оларым ужудагаш, суурнуң өрү базыптым. Кырым сынар, суурумнуң довурактыг кара черинге кызыл-даван кылаштаваанымдан бээр үжен чыл ашкан чүве болгай, дораан-на тавангайлар дазырткайны бердилер. Ол-даа канчаар, шыдажыр апаар, ана өшбиле дөмей, орукка анаала көзүлбес улус ам мырыңай эмне-түң чок.

Бир-ле дугаарында Күнзек башкы таварышкаш:

— Дыңнаан мен, дыңнаан мен. Адар. Радикулиттен аарза, ооң чаңгыс эми — кызыл-даван изиг сайга кылаштаары дээр чүве. Төрээн чериниң сайының изиг, соогунга ылгал чүү боор, дыңа-ла тывынгыр сен ийин... — деп шоода-дыр.

Шагдыг-оолдуң ансы дестүнер эвес, чаным-биле эртип чыда, мээң кызыл-даван боттарымны көргеш, тура дүшкеш:

— Бо канчап бардың, Адар-оол, ат-аттарлыг ажылчын кижи кудумчуга кызыл-даван кылаштап чорууп кылдыр ижип алыр деп чүл ол — дей-дир.

Спорт шөлүнге ойнааш келген чораан бөлүк оолдар:

— Адар акый, силерин кедергей оюза «кроссовка» «тепкен» дээр, кажан сонуургап көөр бис — диштээш, тадыладыр каттыргылай-дырлар.

Шыдашпаан мен. Сагыпта чүгле — «кроссовка»... Маңнапладтым. Одардан чаныр орган инектер аразы-биле маңнап эрткенин, буттарым ыдалаа чимчак, изиг черлерге тайып каап чорааны сагыжымда арткан.

Эгиш-тыныш-биле бажыңымче ирре маңнап кээримге, кадайым:

— Чоокта чаа-ла хоочуннар маргылдаазы доозулган-дижик оен, ам бо кайнаар белеткенип, трениповкалап бердиң. Па, бо буттарың канчап барганы ол, бир-бир болаарга, ипек калааазынга сүстүнгеш келген-даа ышкаш...

Канчап ол бүгүнү шыдап эрткенимни, бодум безиң кайгаар мен. Кочу-шоодуг дашкы кымга хорадаар боор. Чаным ындыг, улуска удур чүве чугаалап шыдавас. Ынчангаш ыыттавайн чуруп база ажыглааны ол ыйнаан. «Чамдык улус эдеп кедер, чамдыктары чаңгыс катап бутка сугар, ажы-чаңы база нарын эдептиг эт аа ол, «кроссовка» деп идиннер аан» деп иделгедиг [illegible].

Кара-оол НАТПИН-ООЛ.

ҮШ ИС

● Рассказ ●

1

Кускт дээр үүдерел, кудай мырынай кусхан ыт ышкаш, дүндүе берген. Оон-моон үүжээр кара булуттар үнүп келип, сыртчалешкен чүве дег, каттыжып, холужуп турза-турза, тайга сыныларының баштарын дуглаан. Хүн карак-даа көзүлбестээн, кудай ана хөйтүр изра чүве апарган. Бышкы харны бажын ажыр уруп каарының барымдаазы ол.

Тайганың аң-мени келир кышка шагда-ла кедилиг кылдыр белеткенип эгелээн. Бир чамдыктары узун кышты удуп эрттирери-биле узун чаан бодунга синирип ал турган. Өскелери кышты ажыр чиир үүжезин хат, тоорук-таан, мөөгүден, мыйырактан суптунуп, шыгжап эгелээн. Үштүлери чаантар харга өңнештир, дүктерин безин агарты хуулдура бергилээн. Бүгү-ле аң, куш кышкы сооңга доңмас кылдыр чаа, терен, чылыг дүктерин өстүрүп, кышкы «негейлерин» кедип алгылаан.

Ындыг болганда, ам тайганың чурттакчыларынга чаа эгелээр дей берген кыш кончуг-ла коргунчуг эвес хире.

Даг-ирген дээр кедергей улуг, кара-сарыг асыралыг дүне тоорук-таан чээн черинге ажаанзырап турда-ла, дан адып, чер чырып кээп-тир он. Ам канчаар боор, «тайга ээзи» хүндүс чер кезип, удуп чорбас кылдыр чаяттынган амытан болганда, кужак четпес чоон, күдүрээлиг кара пөштүң дөзүн чазарлап оңгарлааш, аңаа кончуг чылыг, чымчак чыдын кылгаш, бузуп хүнээри-биле чыдып ал-тыр. Даг-ирген чонаада-ла дораан удуп каар бодунуң бо удаада удуп чалап, уйгузу келбейн, падың барап чыдып-тыр.

Адыг удуп чадап кааш, ковайып туруп келгеш, күдүк кырынга дыка-ла ур олурган Дээрже көөрге, карангы-ла чүве болган. Кырган даг-ирек ам-на чүвениң алыс ужуруу билип каан: «Бо кудай улуг өлүген харын чыттыр чаар дей бер[illegible]

[illegible]

2

Арганың база бир аразында... [illegible]

3

Бедуктарын соокташ камгалаар чүве дег... [illegible]

Куулар АРАКЧАА.

ЭҢ-НЕ, ЭҢ-НЕ...

1981 чылдың сентябрь 18-те Анкара радиозу 95 харлыг түрк херээжен Фатима Эдиргерниң ийистер — оол болгаш уруг — божаанының дугайында дыңнаткан. Чаштарның адазы ынчан 127 харлыг турган. 95 хар дээрге — ындыг улуг хар-назылыг херээжен кижиниң божаанының «рекорду» боор турар.

* * *

Доктор Кирнан деп эртемден кижи бодунуң ажылынга бир ындыг солун чүүлдү демдеглеп айыткан. Бир бичии [illegible] харлыында-ла ай демдээ көрүп эгелээн, сес харлыында божаан болгаш 25 харлыында ушпа кырган херээжен апаргаш, мөчээн. Алызы-биле алыр болза, ооң чалыы назын үези чок болганы ол — чаш назынны улуг кижи назыны хорадан солаан. 8 хар дээрге амга чедир ындыг бичии хар-назылыг херээжен кижиниң божаанының эң кудуку «рекорду» боор турар.

Бичии чаш кижи чолдуудуң-да, төрүттүнге-ле 9-11 айлыг турганш чугаалап эгелээрин билир бис. Ынчалза-даа солун чүүлдер база тургулаар. 1965 чылда «Борба» деп югослав солун Бешке суурга (Нови-Сад хоорайның чоогунда) төрүттүнге-ле 6-7 неделя чедип турган чаштың чугаалап эгелээнинин дугайында дыңнаткан.

ШЕНЕЛДЕ

● Шоодуг ●

Диван кырынга солун номчуп олурган Маадыр-оол хенертен серт-бурт тура халаан, кадайының чанынга маңнап чеде берген:

— Көр даан, Чойганмаа, бо материалды номчуй каавыт. Чүгле солун эвес, харын даа амыдыралга ажыглап болур улегер дуржулга [illegible]

[illegible] ган. Бисте картошка ам-даа эңмежок болгай. Мен даарта дораан бир шоодайны урул алгаш, кедээр орук кыдыынга аппарып тургузуп каайн. Бир демир-хууннуң өртээ ынча акша деп бижээш, чанынга тавактан салып каайн. Херегээн улус картошканы алгаш, акша-[illegible]

[illegible]

Хемни кешкеш, чаш хадынарлыг шыкка чорда, бир оол холун көдүрүп, машинаны доктааткан.

— Даайым машиназын ырактан-на таныл каапдым — дизе-ле чаапи оол Шолбан болган.

— Сээң дузаң херек, даай. Кончуг таптыг таварт [illegible]

Орукка чоруп олура, Маадыр-оол айтырган:

— Ажы-биле чугаалаарга, оорлаан картошка сөөртүп чоруп олурар мындыг ышкажывыс чүл але?

— Оозу шын, даай, ынчалза-даа ооң ээзи мени алган деп кайын билир даар сен. Мен оорлаваан-даа [illegible]

[illegible] ат кылгай-ла.

Шолбанның бажынынга чеде бергеннер. Шолбан машинадан үнгеш, кудумчуну өрү-куду карадаанзыг көргүлээш, багажник чанынга кылаштап чеде бергеш, даайының ону дүрген ажытпаарын четтикпейн маңнап турган. Маадыр-оол да-[illegible]

[illegible]

— Кужур даай, ушкарганнай аалынга чедирер деп чүве бар болгай. Бажынга чедир октай каавыт. Шоодайны чүктеп алгаш чорумда ээзи таныл каапса канчаар мен, багай чаанини[illegible]

[illegible] деп чүвени оранныг. Шолбан! Бо картошка мээн картошкам-дыр. Демир-хууни биле таваамны ам бо дораан эккеп бер! Алгаш чанайн дээш...

Василий МОНГУШ.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

СЕНТЯБРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Авам, авам база мен. Эрги [illegible] 9.00 Мультфильмнер. 9.30 «Партнер». Коммерция медээчизи. 10.00 «Бүгү-ле [illegible]» 11.00 «Машина [illegible]» 11.10 «[illegible]» 11.40 «Буря [illegible]» 12.10 Философия эртемнериниң доктору Д. А. Волкогонов-биле ужуражылга. 13.30 Өг-бүле экраны. Кинопрограмма. 15.00 Кыжыы үеже [illegible] 15.10 «Кым-[illegible]» «Политиктиг [illegible]» деп бөлүктен. 16.25 Р. А. Моцарт. Концерт. 16.50 «Зеленая Сибирь». Киножурнал. 17.00 Великобритания ТВ-зиниң [illegible] 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Великобритания ТВ-зиниң [illegible] 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң чазак чериңде. 21.40 Великобритания ТВ-зиниң [illegible] 22.40—00.25 «Дун [illegible]»

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 [illegible] [illegible] 23.00 ССРЭ-ниң [illegible] 23.30 РСФСР-ниң [illegible] 00.30—01.35 «[illegible]» деп бөлүктен. (ГДР).

РЕСПУБЛИКАНЫҢ В. КӨК-ООЛ АТТЫГ ХӨГЖҮМ-ШИИ ТЕАТРЫНЫҢ ОКТЯБРЬДА ШИИЛЕРИНИҢ РЕПЕРТУАРЫ

55-КИ ТЕАТР СЕЗОНУНУҢ АЖЫДЫЫШКЫНЫ

Октябрь 11, 12. В. Көк-оол «Хайыраан бот» (ийи кезектиг драма).

Октябрь 13, 14. В. Серен-оол «Энесай-Мерген» (ийи кезектиг шүлүглеп-легенда).

Октябрь 17. Ч. Ондар «Ханныг истер» (ийи кезектиг трагиктиг притча).

Октябрь 18. Г. Канчели «Хануманың төөредиглери» (Музыкалыг комедия).

Октябрь 19. В. Шекспир «Он ийиниң дүнезинде азы [illegible] силер» (Беш кезектиг комедия).

Октябрь 20. М. Кежелдей «Үш чүүл эртемниг оол» (Тыва тоол).

Октябрь 21. «Калет кежээзи» (Тыва тоол).

Октябрь 27, 28. Г. Фигейредо «Кул» (ийи кезектиг трагикомедия).

УРУГЛАРГА:

Октябрь 14, 21. М. Кежелдей «Үш чүүл эртемниг оол» (Тыва тоол).

Октябрь 28. С. Михалков «Бандам тоолдай» (Тоол).

Шиилерниң эгелээри: Хүндүскүзү — 12 шакта. Кежээкизи — 19 шакта.

Коллективтиг чагыгларны хүлээп ап турар. Телефоннары 2-25-49, 2-35-68.

Тыва бөлүктүң кол режиссеру Ирина Лопсан.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 29-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Полуночный голос» (КУР) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан), **видеозалга:** «Машина смерти» 10.00, 14.00, 18.00, «Улица проклятых» 12.00, 16.00, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ох, уж эта Настя!» 9.00, «Достояние республики» (2 сериялыг) 10.40, 13.20, 18.00, «Богдитя» (Индия) 16.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Петух не запоет» 14.20, 19.00 (узаткан), «Экипаж» (2 сериялыг) 16.20 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

Редакторнуң оралакчызы А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; ◆ оралакчылары — 3-45-93. Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуу — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн барганда — 2-32-75; ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ада. Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыгларының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 4[illegible]

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-нин Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-нин Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл сентябрь 30
воскресенье
№ 224 (14424)
1925 чылдан үндезилеттинген.
Өртээ 3 кап.

«Шынга» чагаалар:

ХОСТУГ ИНДИР

Саналдар, бодалдар

Чеже шыдажырыл?

Радио, телефон, телевидение дээрге чаңгыс хүн-даа чарлып болбас амыдыралывыс ол. Ындыг турбуже. Өвүр районнуң Торгалыг, Чаа-Суурда бо талазы-биле байдал кончуг багай байдалда.

Маңаа хей сестерни бижээш канчаар. Чаа-Суурда радио, телефон ажылдавастаандан бээр 3-4 чыл болган. Ону эде тургузуушкунуң эгезинден эгелээш, амга чедир чадап каан. Торгалыг суурда радио чамдыкта алгырып-кышкырып кээр, а чамдыкта кижи ону чанынга кулакка чыпшыр тудуп алырга безин дыңналбас, чүгле сымыраныр...

Оон дора чүве, бистиң ийи суурга телевизорнуң ийиги программазын чазын кылган. Ам бирги-даа, ийиги-даа программаларны көрбестээн бис. Бир хүн-бүрү амыдыралда херек чүүл — Торгалыг-биле Хандагайты аразының телефону. Ол база орта ажылдавас. Чоокку үеде бээр харылдаа чок. Бажыңнарда, албан черлеринде телефоннар анаа өлүг «сектер» боол чыдар. Ам черле чежеге дээр шыдажыр бис...

Василий БЮРБЮ.

Чиженниң карманынга баарының орнунга...

Бисте арага садарын талоннап каан болгай, айтырыгны ынчаар көргени кончуг шын. Ындыг байдалды чиженң, кажар кижилерниң бодунга ажыктыг кылдыр ажыглап турары кончуг хомуданчыг. Боттарының кылып алганы ээзиртир суксунун чамдык улус бир шилди 20-25 рубльге садып турар, «төнмес-сарыгның» литрде өртээ 15 рубль. Орулга бодаан чиженң «садыгжыларның» карманынга акша шак ындыг арга-биле немежип-де турар. Чамдык кижилер ынчаар байып турар. Ол хамаанчок, садыг арагазын аар өртекке саарыптар чоруктар база бар, туттуруп турарлар-даа бар. Шынчы эвес чүүлдер барын бодап келгеш, аңаа хамаарыштыр бодумнуң саналымны киирер бодап турар мен. Чүл дизе, Кызыл хоорайга болгаш чамдык улуг район төптеринге ээзиртир суксуннарны коммерция аргазы-биле садарын организастаза кандыгыл. Ындыг магазиннер чуртта бар боор чүве-дир. Кызыл араганы аңаа чеди рубльге садып болгай, күрүне өртээнден ажыр саттынган өртээ республиканың өскүс уруглар бажыңынче шилчидер деп саналдыг мен. Чиженң кижилерниң карманынче кирериниң орнунга, айтырыгны мынчаар көрзе, оон дээре.

Оон ыңай база бир бодал бар. Бо айтырыг моон мурнунда-ла тургустунуп келген болгай, ынчалзажок ол херек кырында күүсеттинмейн турар. Талоннап каан араганы ийи-чаңгыс магазиннерге мөөннеп кагбайн, садып алырынга эптиг кылдыр аъш-чем магазиннеринге тарады садар болза эки, улуг оочур турбас кылдыр аан. Оон башка, байдал ам кандыг-дыр, дүвүренчиг болгай. Аъш-чем магазиннеринге сатса, мен бодаарымга, ажырбас хире, чем-не болгай ол.

Михаил ЧАМЬЯН.
Күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Өршээл көргүскен ажыы чок

Оор чорук-биле демиселди Тывага шаг-шаадан бээр кончуг шыңгыы чорудуп келген. Тыва Арат Республика тургустунуп, ооң Конституциязы хевирлеттингенде безин оорларга, өлүрүкчүлерге хамаарыштыр яла хемчээли аажок кадыг турганын улуг назылыг кижилер билир. Оорларның бажын эъттендирбези-биле ол шагда оор бөлүктериниң хардаачыларын дээди хемчег-биле адып шиидип, арттканнарын хөй-хөй чылдарда хосталгазын казып турганын билир мен. Амгы үени ол өй-шаг-биле деңнээри болдунмас-ла харын, ынчалза-даа мен бо үеге хамаарыштыр ындыг шииткелди ажыглаары дээш мен. Бир эвес мындыг кадыг хемчеглерни албас болза, совхозтарның чылгы сүрүү-даа, шээр, бода малының-даа саны кайын көвүдээр деп.

Оор чорук—бөгүнгү амыдыралывыстың дүвүреңчиг айтырыгларының бирээзи. Эрге-хоойлу органнары мындыг байдал-биле таарзынып, хол куруг олуруп турар деп шыдавас мен. Ынчалза-даа хемчеглер алдынып турзадаа, чамдык черлерде милиция ажылдакчыларының идепкейиниң чавызындан ол дееспээрде оорлар дажаарап, амдажып турар. Аъдын оорлаткан кижи милицияга чеде бээрге, ону бүрүткел дептеринге демдеглеп алгаш, оон сураг баар. Кандыг хемчеглер ап чорудуп турары шуут билдинмес. Херектиң шак мындыг апаарының бир чылдагааны, мен бодаарымга, милиция ажылдакчыларының машина-техника талазы-биле хандыртынганының багайы. Амгы шагның шаглаазы техника чокта кайнаар-даа барып шыдавас апарган үе ышкажыл. Аът мунарындан ол коргар. Чамдыктары аъттың кайы талазындан аъттаныры безин билбес болгулаар. А оорлар милицияның машина-техника-биле деритинигениң кончуг эки билир, боттары ындыг техника-биле бүрүн хандыртынып алыр, ынчангаш алдырар-туттурар хире эвес апаары ында.

Моон мурнунда хөй-хөй райониарга эрге-хоойлу органнарынга ажылдап чораан мен. Чоннуң киржилгези-биле оорларга, өлүрүкчүлерге өршээл бербейн чордум. Ам ол-арга

хамаарыштыр үндүрүп турар шииткелдериниң чиигин кайгап, хөрээм өйүп чоруур апардым.

Сөөлгү үеде мурнунда херек үүлгеткеш, шииттирип чораанар өш-ожээни хайнып, шорлуп-даа келгилээр-ле-дир. «Тываның ховар оолдарын кам чокка шиидип чораан, хоптр кижи бо. Моңу ушткаар болза эки» деп кыжангылаарлары-даа бар. Барыын-Хемчикке ындыг кижини милиция органнары кончуг чиик көрүп, судка хөй-ниити черниң корум-чурумун үрээн дээш штрафтап каан, ол-ла.

Чажырбас мен, хөй-ниити организациялары, административтиг болгаш эрге-хоойлу органнары боттарының эргелерин долу ажыглап турган, шак мындыг маңгыстарга хамаарыштыр хоойлунуң күжүн бүрүнү-биле ажыглап, өршээл бербезин күзээр кижи-дир мен.

Серин-оол САРЫГЛАР.
Кызыл-Мажалык суур.

Чүге дүжүргенил?

1960 чылдарның эгезинде Николай Күнчүңнү Самагалдай ортумак школазының директору кылдыр облонодан бадылаан турган чүве.

Мен ынчан педагогика институдун дооскаш, Тес-Хемниң районо эргелекчизинге ажылдап эгелээн мен. Ол үениң байдалынга дүүштүр Н. Күнчүң улус өөредилгезинде байдалды эки билир турган кижилерниң бирээзи деп санаар мен.

1962 чылдың март үезинде Тыва АССР-ниң улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының чөвүлел хуралы эрткен чүве. Ук хуралды эштер Тока, Болдур-оол олар удуртуп эрттирген. Аңаа Самагалдай школазының директору Н. Күнчүң санал берген. Ол бодунуң саналынга башкы А. Маланычеваның бодун өрү көрдүнер чоруунуң дугайында чөптүг болгаш шын чүүлдү чугаалаанын ам-даа утпас мен.

Хуралдан чанып келгенивис соонда, ийи хонганда, обкомнуң школа килдизиниң эргелекчизи Матпа Хомушку келген.

Эртенинде дыка эрте Күнчүң биле мени СЭКП райкомунуң бирги секретары М. Кызыл-оол келдирген. М. Кызыл-оолдуң кабинединче кире бээривиске, дарга М. Хомушку-биле тавар чугаалажып олурлар.

— Самагалдай школазының башкыларының аразында таарымча чок чугаалар үнүп турар-дыр. Бо дугайында тус-тус башкылар-биле беседа кылыр апаргандыр — деп, даргавыс чугаалааш:

— Обкомнуң төлээзи эш Хомушку коллектив кежигүннери-биле таныжып чугаалажыр дээн-дир — деп, ол уламчылады.

Мени доғаан чорудупту. Ол үеде харназыным аныяк, арга-дуржулгам чок турган болгаш «таарымча чок чугаалар» дугайында мен-не билбес кижи-дир мен деп боданып, чанып келдим.

Ол хүн эш Хомушку школаның башкылары-биле тус-тус чугаалашкан соонда, директор эш Күнчүңнүң талазындан коллективти сандарадыр дугайында чүү-даа бадыткаттынмаан болган. Ынчалза-даа директорувусту ооң соонда ажылындан халап каапкан.

Ону мынчага дээр аайын тып чадашкан мен. Н. Күнчүң өөреникчилерни кижизидеринге, оларга быжыг билигни, ону практика кырынга холбаар талазы-биле баштайгы шыырак башкыларның бирээзи турган деп бодаар мен. Ооң кылган ажылдарын маңаа санавас мен. Четчир, Үлуг-хуузу бар. Орус-тыва өөреникчилерни чаңгыс черге найыралдаштырып, кады өөредиринге ооң практиказы улуг дээрзин онзалап айтыксаан ийик мен. Директорну ажылындан үндүрген деп дыңнааш, өөреникчилер дыка хомудап чорупп турда, мен оларны «өске ажылче шилчээн кижи-дир» деп оожуктуруп турган мен. А ону үндүрер дугайында дужаалды мен бижээн мен. Оон эртер арга бар эвес.

Н. Күнчүңнү ажылдан кым үндүргенил? Бо айтырыг мени амга чедир дүвүредип чоруур.

Юндеш-оол МОНГУШ.
1957 чылдан бээр партия кежигүнү.

Дылын хүндүлээр, уругларым

Келир үеде башкы болур дээн күзелин боттандырары-биле хеймер уруум Күрүнениң Кызылда педагогика институдунче өөренип кирген. Чорук аайы-биле уруумга «Почта» дээр автобус доктаар черге ужуражы бердим. Шупту чүве эки. Уруум эштери-биле автобуска олурупту. Ынаар кирер бетинде: «Ачай, дүъш соонда башкывыс «сельхозработаже» баарывысты дыңнадыр» — диди. Кезээ ажыл-агый ажылдакчызы болзумза-даа, «сельхозработа» деп сөс бажымны кезек када аймаарадыпты. Ийе, ийе! Студентилер күс саныда ажыл-агыйларга дузалажып ажылдаарлар ышкажык...

Күскү үеде, ылаңгыя совхоз директору кижи черле далаш чоруур. Каа-Хемни кешпейн, даг-дагның кыры-биле Чедер-Аксында малчын Өттек-оол Куулар сугга халдып келдивис. Чедер талазының малчыннары хуралдаар деп тур. Шевергин кеттинген, чем кылып турган уругдан чугаа эрдим. Салган айтырыгларымга саат чокка харыылаар, чугаакыр кыс болду. Башкының дээди сургуулун доозарының кырында келген. Бичии уруглуг апарган болгаш, күскү ажылдар барбас, ортябрьдан эгелеп өөренир. Ол оозун мынчаар чугаалады: «Бичии кижим бар, ынчангаш «сельхозработа» барбас мен».

Чугаалажып дүгүржүп алган эвес. Улуг, биче ийи студент «сельхозработа» деп турарын бодаарга, бо сөс пединститут студентилеринде нептерегей апарган ышкаш-тыр. Тыва дылыңар хоитпактаванар, дылыңарны хүндүлеңер, камнаңар, уругларым!

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.
Каа-Хем район.

РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң Политбюрозунуң медеглели

«Советская Россия» солуннуң дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединиң шиитпиринге удурланган болгаш сеткил дүвүрээшкинин илергейлээн хөй санныг чагаалар база телеграммалар коммунистерден, ажылчы чондан СЭКП ТК-га болгаш РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зынга кээп турар.

РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозу ооң-биле холбаштыр дараазында медегледи кылып тур.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң солуннарының болгаш журналдарының дугайында доктаалды РСФСР-ниң Дээди Соведи хүлээп алган. Боду парлалгалыг болур дугайында республиканың Дээди Совединиң бодалы черле чүүлдүг деп санап турар бис. Ынчалзажок республиканың Дээди Соведиңге чагыртыр парлалга кылдыр «Советская Россия» солуннуң келир үезин тодаргайлаарын оралдашкан ол Дээди Совет чаңгыс талалыг, хоойлуга дүүшпес шиитпирни хүлээп албас ужурлуг турган.

СЭКП ТК-ның РСФСР талазы-биле Бюрозунуң тургустунганы-биле холбаштыр, СЭКП Төп Комитединиң 1956 чылда тургусканы «Советская Россия» солун бодунуң үндезилеттинген үезинден бээр Россия Федерациязының хөй миллион коммунистеринге, ажылчы чонунуң калбак массаларынга ажыглаттынар ужурлуг кылдыр үнүп эгелээн болгаш ажыглаттынып-даа келген. Бюрону тараткан сөөлүнде ол СЭКП ТК-ның солуну болуп үнүп келген. 1974 чылда партия Төп Комитеди бодунуң инициативазын ёзугаар солунну СЭКП ТК-ның, РСФСР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы кылдыр эде организастаан. Аңаа холбаштыр РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш Россияның чазаа солун тургузарынга хамаарылгалыг шиитпирлерни хүлээп албаан.

Бирги номериңден эгелеп, амгы үеге чедир «Советская Россия» солун Россияның коммунистериниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле парлаттынып база тараттынып келген. Ону парлаарынга чарыгдалдарны СЭКП-ден ангыда кандыг-даа өске организация үндүрбээн, редакция коллегиязының составын тургузарынга, солуннуң политиктиг болгаш чогаадыкчы угланыышкынының тодаргайлаарынга киришпээн.

«Советская Россия» үш он чартык чыл дургузунда республиканың партия организацияларының солуну кылдыр тургустунуп быжыккан. РСФСР-ниң Компартиязының Тургузукчу съездизи бо бүгүнү барымдаалап көргеш, ол моон соңгаар-даа Россияның коммунистериниң солуну болуп артар дээрзинге бүзүрелди тускай резолюцияга илергейлээн.

Солунну РСФСР-ниң Дээди Совединиң өнчүзү кылдыр дамчыдып бээрин айыткан болгаш редакция коллегиязынга база ооң кол редакторунга бүзүревес чорукту илергейлээн чаңгыс талалыг амгы шиитпирлер шыңгыы удурланыышкынны болдурбайн черле барып шыдавас турган. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының Политбюрозу редакция коллегиязының туружунга каттыжып, ооң адресинге буруудадыышкыннарны үндезин чок деп санап, солуннуң угланыышкынын деткип турар.

Россияның коммунистериниң, республикада болгаш оортан дашкаар-даа хөй миллион номчукчуларының тура соруунга чөрүштүр «Советская Россияның» салымчолу шиитпирлеттинген турап болбас ужурлуг. РСФСР-ниң Дээди Соведи, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлели болгаш СЭКП ТК кайы-даа талага таарыжыр болгаш дүрүм ёзугаар шиитпирни эң-не чоокку хүннерде тывар дээрзинге бүзүреп турар бис.

РСФСР-НИҢ КОМПАРТИЯЗЫНЫҢ ТК-ЗЫНЫҢ ПОЛИТБЮРОЗУ.

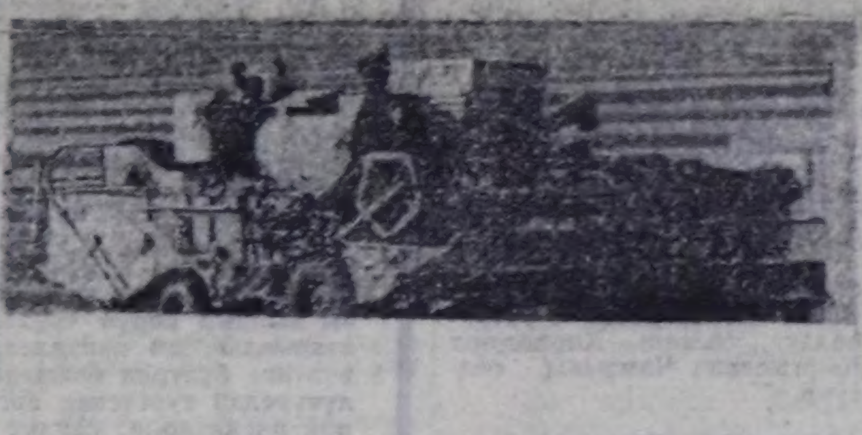

Күстүң ортан айы— октябрь үндү-ле

ХАР ЧАГЫЖЕ ЧЕДИР

Дүне чагган чаъстың соонда агаар сооп келген. Хүннүң херелдери черниң кырын шонуп турза-даа, чылыыр байтык, соок дыңзып, хат хадып келген. Ховушөлдерни көөрге, ында кандыг-даа ажыл чорбайн турар ышкаш. Комбайнның соондан төгүлген саваңнарның чанында инектер оъттаан. Кадарчылары аъттарындан дүжүп алгаш кодан сүрүүн бараадап каап турлар. Шынап-ла, ажыл «омаа-хоң» болза, ам безин мындыг соок турда, узун кышты канчап ажып алырыл? Байдал берге-ле-дир ийин.

Таңдыда «Сосновское» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының төп шаңы. Кирер эжик аксындан ырак эвесте үш кижи изиг-изиг маргыжып тур. Оларның аразында шаң эргелекчизи Иван Назарович Петров турган:

— «Бо чылын дүжүт эвээш-тир. Эрткен чылын маңаа дүжүрген тарааны арыглап четтикпейн турдувус. Ам байдал көңгүс өске. Келген дүжүттү удур-ла арыглааш, кургадып турар. Баш удур ээлчеглиг сезонга белеткелди чорутkан турган. Тараа урар черлер белен. Мында инектерге бээр чарбаны дээрбедевишаан, фермаже чорудуп турар. Шаң ажылчыннары шупту херээженнер. Ажылды механизастаан. Шөлден машиналар ийи-чаңгыстап кээп турар. Курлавырлар эвээш, кышты канчап ажып эртип алыр чүве ийик — деп, бодалымны билген-даа дег, ол ындыг сөстер-биле чугаазын доосту.

Чүдүрүкчү чанында херээжен ажылчыннар шоодайларда кызыл-тасты машина кырынче чүдүрүп турлар. Оларның ижениш турарын көөрге шалыпкыны кедергей. Олар-биле чугаалажы бээримге, шаңның хоочуннары Бичелмаа, Чечек Оюннар Анастасия Анискина, Минчиген Найдан, Татьяна Нижегородова олар болду. Оларның ажылын шаң эргелекчизи Иван Назаровичиниң үнелээнин баштай-ла чугаалашкаш эскердим.

Оон ангыда, картофель подвалында ВАСХНИЛ-дин Сибирь салбырының эртем ажылдакчызы Раиса Ламажап, кол лаборант Андрей Дүмен-оол болгаш ажылчын Ирина Маркелова сорттап арыглааш, шоодайлаан картофельдерни тускай полкаларда чыый салып турлар. Раиса Романовнадан чүнү кылып турарын сонуургадым. Ол 9 гектарга үрезинге хереглээр ангы-аңгы сорттарлыг картофельди олурткаш, оон 120 тонна дүжүттү алганын дыңнатты. Бир гектарга онааштыр дүжүт 140 центнер болган. Дуржулгага ажыглап турар «Колпашевский», «Бронницкий», «Адретта» болгаш посылка-биле эккеп алганы картофельдиң үрезини эки түңнелдерлиг. Чазын олар ажаап алган үрезинин совхозка садар сорулгалыг.

Ол-ла ажыл-агыйның Анай-оол Ензакович Салчак бригадирлээн № 3 бригадазынга келиривиске, ында ажыл база-ла хайныкkан. Механизаторлар 4000 гектарда тараазын үндүр бижипкен-даа болза, оон алдынып болур дүжүттү ажаап алыр дээш ажылдап турлар. Хоочун механизаторлар Кара-оол Оюн, Көк-оол Хаяң, аныяк комбайнер Вячеслав Оюн, чер аңдарылгазында Владимир Ондар, Орлан Оюн болгаш өскелер-даа шудургу ажылдап, бар аргаларны хар чагыже чедир ажыглаарын шиитпирлээннер.

Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: тараа ажаалдазында комбайннар. Үжен чыл стажтыг бригаданың хоочуну К. Х. Хаяң.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинде

Мыйыстыг бода малды, хаваннарны, хөй болгаш азырал куш аймаан күрүнениң садып алыр чаа өртектерин бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп хуусаа бетинде күштүг болдурар дугайында шиитпирни ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели хүлээп алган, ол өртектерни ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың август 9-та № 792 доктаалы-биле бадылаан турган. Он бирги беш чылда чедир алдынган ортумак деңнелден ажыр малды, кушту күрүнеге сатканы дээш амгы үеде күштүг аңгы-аңгы хемчээлдерлиг кылдыр таарыштыр көрдүнген немелделер болгаш ниити немелделер айыттынган чаа өртектерде кирип турар, үлетпүр продукциязының болгаш ачылдаза чедирилгезиниң моон чаа өртектерин база тарифтерни, социал страхование талазы-биле бедиткен ставкаларны болгаш өске-даа төлээшкиннерни 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп доктааткаңы-биле холбаштыр, төлевирлерниң улгадырының эгидилге компенсациязы база көрдүнген.

Он бирги беш чылда чедип алдынган ортумак деңнелдеп ажыр күрүнеге 1990 чылдың январь-сентябрьда саткан мал болгаш куш дээш немелделерни 9 айларның түңнелдерин ёзугаар бо чылдың октябрь 1-ге чедир күштүг турган өртектерге хамаарыштыр төлээр. Республиканың иштинге ажыглаар болгаш республикалар аразынга чорудуп бээр эът база эът продуктуларының талазы-биле өртектерде ылгалды эгидер талазы-биле 1990 чылдың дөрткү кварталында немелде чарыгдалдарны хамаарышкан эвилелдешкен республикаларның бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң күсели-биле, а Москва болгаш Ленинград хоорайларга чорудуп берген (РСФСР-ниң бөлүүнден ангыда), а ол ышкаш ниити-эвилел фондузунуң хереглекчилеринге чорудуп берген эът болгаш эът продуктуларының талазы-биле немелде чарыгдалдарны — Эвилел бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле дуглаар.

Малды болгаш кушту садып алырының чаа өртектерин доктааткаңы-биле холбаштыр, немелде чарыгдалдарны дуглаарынга эргежок чугула акша-хөреңгилерни тывары РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың сентябрь 8-те № 343 доктаалында айыткаңын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели кичээнгейге алган.

Бо шиитпирни хүлээп алганы-биле холбаштыр, бо чылдың IV кварталында кезээ ажыл-агыйның чаа өртектерден немелде орулгалары 5 миллиард ажыг рубль болур. Ынчаарга колхозтардан, совхозтардан, кезээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелеринден, организацияларындан, арендаторлардан болгаш тараачып ажыл-агыйлардан садып алган бир тонна мыйыстыг бода мал дээш күрүнениң төлээри 31 хуу, хаваннар дээш — 23 хуу, хөй дээш — 16 хуу, куш дээш — 40 хуу өзер.

КОНФЕРЕНЦИЯ БОЛГАН

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл район конференциязы болуп эрткен.

«Партияның Кызыл райкомунуң ажылының отчёдунуң болгаш СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң шиитпирлерин күүседир талазы-биле районнуң партия организациязының сорулгаларының база районнуң партия организациязының ажыл-чорудулгазының программазының дугайында» илеткелди РСФСР-ниң Компартиязының райкомунуң бирги секретары В. С. Очур-оол кылган. Районнуң партия организациязының ревизия комиссиязының отчёт илеткелин ооң даргазы В. М. Гаврилова кылган.

РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл райкомунуң районнуң партия организациязының контроль комиссиязының чаа составтарын, республиканың партия конференциязынче делегаттарны конференция соңгаан.

Партия райкомунуң бирги секретарынга мурнунда Тыва АССР-ниң Иштики херектер министерствозунуң политкилдизиниң начальниги турган Б. С. Шыырап шилилгелиг соңгуткан. Партия райкомунуң бирги секретары турган В. С. Очур-оол өске ажылче шилчиири-биле холбаштыр, ол албан-дужаалга дептиштпээн. Партия райкомунуң ийиги секретарынга Ю. А. Захаринский соңгуткан. Партия райкомунуң секретарын партия райкомунуң дараазында болур пленумунга соңгуурун шиитпирлээн.

Районнуң партия организациязының контроль комиссиязының даргазынга К. Д. Монгушту соңгаан.

СЭКП Төп Комитединиң кежигүнү, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң бирги секретары Г. Ч. Ширшин конференцияның ажылынга киржип, чүве чугаалаан.

Бистиң корр.

З. А. Кууларны Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиин-биле шаңнаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Чоннуң кадык камгаламынга хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижиин-биле Тес-Хем районнуң төп эмнелгезиниң гинеколог-эмчизи Зинаида Анай-ооловна Кууларны шаңнаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазының бирги оралакчызы **В. КАЖИН-ООЛ.**

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 25.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаалдары

Таңды районнуң № 95 Бай-Хаак соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Эш В.В. Рогиленуң бодунуң хуузу билдиринишкинин-биле холбаштыр депутат бүрүн эргелерин соксадыр дугайында Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаалыры болза:**

ССРЭ-де улус депутаттарының статузунуң дугайында ССРЭ Хоойлузунуң 8 чүүлүнге дүүштүр, Таңды районнуң № 95 Бай-Хаак соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутады Василий Васильевич Рогиленуң бүрүн эргезин хуусаа бетинде соксаткан деп санаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 19.

Улуг-Хем районнуң № 126 Торгалыг соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Валерий Болай-оолович Салчактың Күрүнениң план комитединиң даргазынга, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы эрге-дужаалга томуйлатканы-биле холбаштыр, Тыва АССР-ниң Конституциязының 80 чүүлүнге дүүштүр Улуг-Хем районнуң № 126 Торгалыг соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутады бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 19.

Каа-Хем районнуң № 70 Сарыг-Сеп соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадының бүрүн эргелерин хүлээп көргенинин дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединге Мандат комиссиязының киирген чүүлүн чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Конституциязының 94 чүүлүнге дүүштүр **доктаадыры болза:**

Каа-Хем районнуң № 70 Сарыг-Сеп соңгулда округунга 1990 чылдың июнь 16-да соңгуткан Тыва АССР-ниң улус депутады Василий Иванович Лукашовтуң бүрүн эргелерин хүлээп көөр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 19.

Кызыл районнуң № 79 Сукпак соңгулда округунуң талазы-биле Тыва АССР-ниң улус депутадының бүрүн эргелерин хүлээп көргенинин дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединге Мандат комиссиязының киирген чүүлүн чугаалажып көргеш, Тыва АССР-ниң Конституциязының 94 чүүлүнге дүүштүр **доктаадыры болза:**

Кызыл районнуң № 79 Сукпак соңгулда округунга 1990 чылдың июль 7-де Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуткан Киям Шейхутинович Яланковтуң бүрүн эргелерин хүлээп көөр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 19.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының даргаларын хостаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

дараазында депутаттарны:

Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейни — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Национал политика болгаш национальдар аразында харылзаалар талазы-биле комиссияның даргазы хүлээлгезинден;

Николай Аврамович Жогольду — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Үлетпүр, архитектура болгаш тудуг, транспорт талазы-биле комиссияның даргазы хүлээлгезинден хостаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 20.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң доктаамал комиссияларының даргаларын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

дараазында депутаттарны:

Николай Алдын-оолович Ондарны — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм сагылгазы болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссияның даргазынга;

Александр Николаевич Шулеповту — Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Үлетпүр, архитектура болгаш тудуг, транспорт талазы-биле комиссияның даргазынга соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 20.

Тыва АССР-ниң кадык камгалал министринге эш Б. М. Чуглурну томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң кадык камгалал министринге Бады Монгушевич Чуглурну томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 20.

Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга эш С. Ы. Ооржакты томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга эш Сергей Ыңаажыкович Ооржакты томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 20.

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга эш Д. Х. Ооржакты томуйлаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга эш Дончар-оол Хаңгыргаевич Ооржакты томуйлаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 20.

Эш Л. П. Рожкованы Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы албан-хүлээлгезинден хостаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызы албан-хүлээлгезинден эш Любовь Павловна Рожкованы өске ажылче шилчээни-биле холбаштыр хостаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 21.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызынга эш З. Н. Валишинни соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызынга эш Закирчан Нигматчанович Валишинни соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 21.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызынга эш В. А. Северновскийни соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң даргазының оралакчызынга эш Виталий Александрович Северновскийни соңгуур, ону Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнү хүлээлгезинден хостаар.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 21.

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүннерин соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Дээди судунуң кежигүнүнге эштер Елена Халарбаевна Оттук-оолду болгаш Хирлиг-оол Кыргысович Чамзыны соңгуур.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 21.

Районнарның улус судтарының даргаларын бадылаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

районнарның улус судтарының даргаларынга дараазында эштерни **бадылаар:**

Бай-Тайга районнуң улус суду, Тээли суур —
Дажы-Сегбе Елена Хертековна
Барыын-Хемчик районнуң улус суду, Кызыл-Мажалыг суур —
Салчак Алекмаа Анай-ооловна
Чөөн-Хемчик районнуң улус суду, Чадаана хоорай —
Лопсан Валентина Кыргысовна
Каа-Хем районнуң улус суду, Сарыг-Сеп суур —
Лещинская Надежда Васильевна
Кызыл районнуң улус суду, Каа-Хем суур —
Оюн-Бартан Долгар Ондаровна
Бии-Хем районнуң улус суду, Туран хоорай. —
Чакар Рита Сояновна
Таңды районнуң улус суду, Бай-Хаак суур —
Салчак Алексей Александрович
Улуг-Хем районнуң улус суду, Шагаан-Арыг хоорай —
Манчыылай Белекмаа Иргитовна.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 21.

Районнарның, Кызыл хоорайның улус судтарының улус судьяларын соңгуур дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

Тыва АССР-ниң Конституциязының 141 чүүлүнге дүүштүр районнарның, Кызыл хоорайның улус судтарының улус судьяларынга дараазында эштерни соңгуур:

Бай-Тайга районнуң улус суду, Тээли суур —
Дажы-Сегбе Елена Хертековна
Барыын-Хемчик районнуң улус суду, Кызыл-Мажалыг суур —
Салчак Алекмаа Анай-ооловна
Чөөн-Хемчик районнуң улус суду, Чадаана хоорай —
Лопсан Валентина Кыргысовна
Ондар Анна Алдын-Хереловна
Ховалыг Дарташ Меңге-Назынович
Каа-Хем районнуң улус суду, Сарыг-Сеп суур —
Донгак Галина Кенденовна
Лещинская Надежда Васильевна
Кызыл хоорайның улус суду, Кызыл хоорай —
Вовненко Любовь Викторовна
Дамдын Любовь Дамбыл-ооловна
Доржу Марина Васильевна
Мөңделе Геннадий Калдар-оолович
Сейтназарова Розалия Думен-Назытыевна
Товарыштай Светлана Кыргысовна
Ховалыг Сергей Базыр-оолович
Кызыл районнуң улус суду, Каа-Хем суур —
Доржатпаа Людмила Владимировна
Оюн-Бартан Долгар Ондаровна
Салчак Антонина Базыр-ооловна
Өвүр районнуң улус суду, Хандагайты суур —
Куулар Яна Түметеевна
Бии-Хем районнуң улус суду, Туран хоорай —
Чакар Рита Сояновна
Таңды районнуң улус суду, Бай-Хаак суур —
Салчак Алексей Александрович
Тес-Хем районнуң улус суду, Самагалдай суур —
Баранмаа Маргарита Карповна
Улуг-Хем районнуң улус суду, Шагаан-Арыг хоорай —
Прокопьева Лариса Максимовна
Хаптухаев Александр Петрович
Эрзин районнуң улус суду, Эрзин суур —
Тюлюш Чечек Кок-Кысовна

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 21.

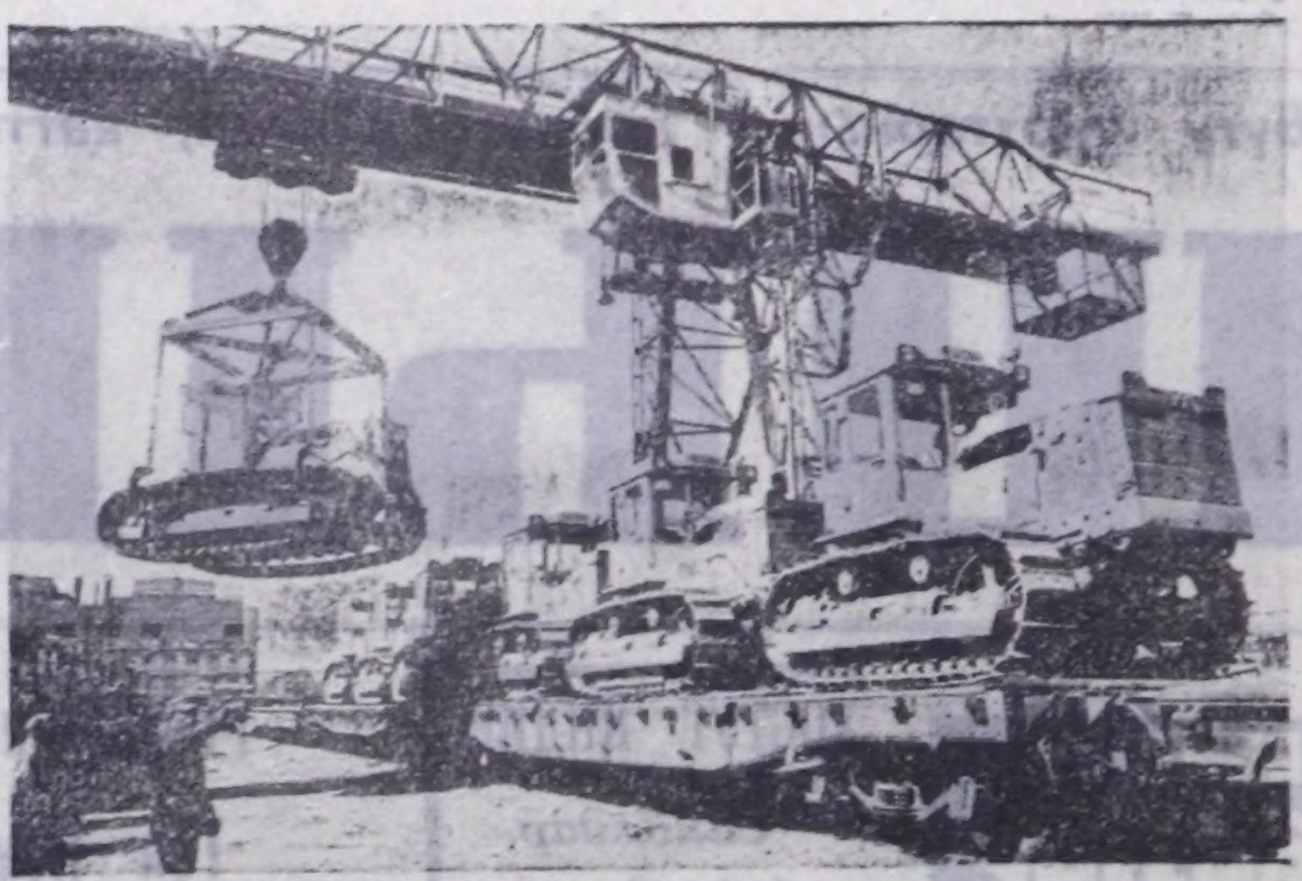

Бөгүн—Машина кылыкчызының хүнү

Челябинскиниң трактор заводунуң коллективи Т-170 деп маркалыг чаа тракторну бүдүрүп үндүрүп эгелээн. Ол мооң мурнунда кылып турган тракторларга бодаарга, күш-шыдал болгаш кылыр ажылдарының-даа талазы-биле онзагай шынарлыг. Ооң күжү улуг болза-даа, кывар-чаар материалдарны эвээшти ажыглаар. Ниитизи-биле 68 янзы ажылды ол кылып болур. Аңаа кожар дериг-херекселдерни чурттуң өске бүдүрүлгелери кылып турар.

ЧУРУКТА: Т-170 маркалыг тракторларны херглекчилерже чүдүрүп чорудуп турары.

СЭТА-ның фотозу.

Партийжи амыдырал

КОММУНИСТИҢ АРЫГ АДЫ

Төлептиг болуп шыдаан бе?

Коммунистиң арыг адының дугайында кандыг-даа деңнелдиг улуг-биче хуралдарга чеже-даа чөптүг, үнелиг сөстер дыңналып келген. Ылаңгыя хуу херектер сайгарган хуралдарга партия кежигүнүнүң арыг ат-алдарының дугайында чугаа чидии-биле тургустунуп келбес арга чок. Мооң мурнунда партийжиниң арыг ады ол кижи коммунист болурга-ла, чаңгыс сөс-биле-ле магадылалдыг турган болгай, азы өскээр чугаалаарга, коммунист кижи бүрүзүн төлептиглерниң төлептии деп санап турган бис. Бодунуң үе-шаанда шак ындыг маргыш чок бүзүредиите коммунистер шупту төлептиг болуп шыдаан бе ынчаш? Маңаа бадыткалдыг харыы бериптери берге. Ылаңгыя таптаашкынның арагалаашкынның үелеринде эзирик-тер сергедир черлерже киргеш, хууда херектерни сайгарып турган коммунистер ийи-чаңгыс эвес. Чүү деп чугаалаар боор ону—кижи хөөкүйнүң багы аайлыг эвес: коммунист-ле мен дээш арагадан ойталап чоруур кижи тыптыр деп бе? Ижип алганда ол дег маадыр чок. Араганы бо-ла «чылбыртып» алгаш, ажыл-агыйынга, албан-дужаалынга моондак тургузуп алганнарны ам-даа сактып, «араганың хайы эвес болза, албан-дужаал чадазының үстүнге олуруп болур турган кижи-дир ийин» деп хараадагылаар бис.

Партийжиниң арыг адын кол нургулайында ооң арага ижер-ишпези-биле холбаштырар үе турганы уттундурбаан. Кедергей-ле чаңгыс талалаан, бөдүүн болгаш белен үнелел берилишкини турган аа? Чамдык коммунист ажылдакчыларның ийи арынныы, үстүнде турарларынга чашпаачызы, бөдүүн кижилерни чаңчаары, арын-нүүрүн артынга каггаш, кандыг-даа аргадан чеснимейн албан-дужаалынга бедип алырынче чүткүүрү, удуртур черлерде кезек коммунистерниң ямбыыргаары—бо бүгү бистиң карактарывыска черле ынчаар болур ужурлуг чүве-даа ышкаш, биске кандыг-даа хамаарылга чокка эртип турган болгай. Коммунист кижиниң, ол кандыг-даа ажылга турза шак мындыг, мөзү-шынар талазы-биле ооң кандыызын чугаалап бээр шынарлары херекке алдынмайн турганындан, ёзулуг-ла шаарланчак, кижи мөзүзүн олча-ажыкка орнап чорууурлар, дашты каас, ишти ириктер партийжи хүрээленче шуужуп турганнары ол-ла ыйнаан. Ол хамаанчок, партияны албан-дужаалче шурап алырының көвүрүү, чаагай кежиктер четтирерниң оруу кылып алгаш, аңаа бодунуң ёзулуг-ла шынчы үзел-бодалы-биле эвес, а ажык-дужүүн бодап киргеннер ам-даа ооң чемгертиини чорууурлар.

Үр чылдарда тергиидеп келген партийжи бюрократияның хайы-биле амгы үеде коммунистиг партияга ындыктыг хамаарылга божаш дээн, ооң ат-алдарының дугайында партия кежигүнү эвестер-даа, коммунистер боттары-даа улуг-ла сагыш човавас апарган. Бир талазында, ындыг чорук чаңгыс партияны бурганчыдар, аңаа чүдүүр, моон ужурундан ниитилелге бир кезек бөлүктүң монополисчи байдалындан адырлырынга дөгүмнүг болуру магатчок. Ынчалза-даа өске талазында, шак ындыг хамаарылганы тургустунганынга бүгү-ле коммунистер эвес, а ёзулуг-ла эрге-хуула бот дужуп хараар, партияны чүгле албан-дужаалдың кудуку чадазындан өрү бедип алырының аргазы кылдыр көрүп чорааннарның хутбай салдар чедирип кааныңдан, ам ниитилелде коммунист-ле дээн кижи бүрүзүнге бүзүрел божапайны берген. Мындыг факт улуг дүвүрелди тургуспас аргажок. Шынында коммунистерниң идеалдарын, кандыг сорулгалар салып алганын хандыр бодап көөрге, ында кижиге хоралыг чүве-даа чок, харын-даа амыдыралды бо турганындан экижидип, ниитилел хөгжүлдезинге дүрген темпини киргеш, чаа сайзыраңгай тургузугже чедип келирин көрүп турар. Мындыг сорулгаларда багай чүү деп? Ынчалза-даа ол сорулгалар кижилерниң манап турары дег, ындыг сагыш амыр дүрген боттаны бербээн, ам коммунизм хамаанчок, социализмни безин тудуп алган бис деп чүүлге улуг чигзиниглер тургустунуп турар апарган. Ооң түңнелинде компартияга бүзүрел кошкаан, ооң хүрээлеңинден чамдык коммунистер үнүп эгелээн.

Бо чылдың сентябрь 1-ге чедир партияның Кызыл организациязындан 130 кижи үнген. Оларның барык шуптузу билдиришкинииде мындыг чылдагаан айтып каан: партияга бүзүрелим читкен. Ажыы-биле чугаалаарга, билдиришкинге чүү-даа деп бижип болур-ла ыйнаан. Оларның чамдыызы партия дадывырын төлээрин бодунга материалдыг каража кылдыр көрүп турар. Мурнунда оларның партияның дузазы-биле боттарынга кандыг-бир ажык үндүрүп алыр дээн күзели бүтпейн баарга, ам ооң херээ чок деп шиитпирлээннери ол-дур. Азы өскээр чугаалаарга, олар партияга быжыг үзел-бодалының аайы-биле эвес, партийжи идеалдарга бүзүрели-биле эвес, а ёзу эдерин, байдалдарның ындыг турган аайлашкаа-биле ат-алдар бодап киргеннер.

Ажыл-херектерни ылап-ла экижидип алырынче сагыш салып чорууур, партийжи сорулгаларга ыяк бүзүрелдиг, оларның боттаны бээринге салдарын чедирип чорууур коммунистер эвээш эвес. Ындыгларның салдары болгаш төлептиг үлегери-биле ажыл-иш бурунгаарлап, угаан-бодал чаңгыс черде тапталбайн турар. Бистиң республикада төлептиг коммунистерниң саны хөй, оларны алап санаары берге. Партийжи хүрээлеңниң төлептиглер долуп турзун дээр болза, чүнү канчаарыл? Сөөлгү үеде партияже киришкиниң темпизи оожумнаан, ынаар чүткүп турарлар эвээш апарган. Ынчалзажок үзел-бодалының ёзулуг-ла быжыккан бүзүрели-биле кирип турарлар шуут-ла төнүп кагбаан. Партия Кызыл хоорай организациязынга бо чылдың эгезинден сентябрь 1-ге чедир 30 кежигүн немешкен. Бо сан, чижээлээрге, 1987 чыл-биле деңнээрге, оранчок эвээш-даа болза, (ынчан 123 кижи кирген) партияга бүзүрелин ышкынмаан, харын-даа ооң берге үелеринде ону деткиирин, эге организацияларының-даа бол ажылынга салдар чедирерине белен кижилер ам кирип турарын чугаалап турар.

Коммунист бүрүзү бодунуң адын төлептиг тудуп чоруурунга партия организациялары кандыг рольдуг ул? Бир-ле дугаарында, партияның ниити божаш дээн ат-алдарын катап тургузары, ону быжыглаары негеттинип турар. А партияга бүзүрел кошкавазын дизе, коммунист бүрүзү адын бедик тудар ужурлуг. Амгы үеде совет ниитилелде бодалдарның, сагыш-сеткил хөөннериниң чайгылчаа нептерээн. Мындыг үеде коммунистер ылап-ла тодаргай туруштуг болуп, бодунуң бүзүрели болгаш үзел-бодалының быжыы-биле өскелерге салдар чедирер хүлээлгелиг. Ындыг турбуже, чамдык удуртукчу коммунистер арын-нүүрүнге дүүшпес чүүлдерни кылып, партияның ниити алдар-адынга согугну чедирип турар. Эрткен чазын Советтерже улус депутаттарын соңгуп турда, кажарлаашкынның, хоп-меге чоруктарның, хоозун аазаашкынның аргаларын ажыглап, түр када карак чаап каарын бодап турган коммунист ажылдакчылар турганы меге эвес. Ол дугайында солун, сеткүүлге хөйү-биле бижип, чон-даа аразында чугаалажып турган. Бо хүннерде оларның биезги-ле олуттарында олуруп турары—маңаа партия рескомунуң принципиалдыг эвезин, партийжи этиканың хажыдыышкыннары-биле эптежип олурарын, мындыг таварылгада чогуур шыңгыы үнелелди үезинде берип шыдавазын көргүзүп турар. Каш-даа катап коммунистиң арыг адын баксыраткан чамдык кижилер удатпаанда улуг-ла бергедээшкин чокка өске бир черде удуртукчулай берген болуру элдептиг.

Партия, Совет ажылдакчыларын, удуртукчуларны каш катап өөредип, соңгаар чүшкээр билиин белидерн-биле сургакчыладырынга хөй акша төгерик үнүп турары билдингир. Партия болгаш ажыл-агый органнарының ат-алдарынга ажылдакчы кижи моральдыг хора чедиргенде ону кадр кылдыр белеткээринге үндүрген акша-хөреңгини ук кижиниң бодунуң карманындан дедир эгидип алырын чүге практикалавазыл? Ылаңгыя амгы бо бот-орулга-чарылгалыг үеде ындыг акша-түңнү санап, ынчаар кылып болурунуң аргазы бар.

Коммунистиң мөзү-шынар талазы-биле дадыгарынга чаңгыс организацияда эштери улуг салдарны чедирип болур. Ам партиядан үнүп турарларны бүзүредир, оларның-биле эш хуузу-биле ижин-кара чок чугаалажырының аргалары эге организацияларда улуг. Кижиниң кады ажылдап турар эштеринден артык кым-даа билир деп? Түр үениң бергедээшкиннеринге ундарап, хамык чүвениң буруузунуң дөзү партияда деп бодап, чүвени чедир бодавайн баар хөөнүнге алыскан коммунистер-биле чугаалажыры, оларның сагыш-сеткилин билип алыры тоң чугула. Ындыг-даа болза, бистиң чамдык эге организацияларывыста амгы үеде кижи боду билир деп угаазылалды удуртулга болдуруп алгаш, коммунистер-биле ажыл чорударын артык чүүл деп көрүп турарының байдалы база бар. Партия Кызыл хооркомунда партиядан үнериниң дугайында документилер-биле таныжып олурарга, «үнейн» дээн кижи бүрүзүн-не ханы чугаа болгаш сайгарылга чокка чорудуп турары илдең. Черле ынчаш партия эге организация бүрүзүнге шак ындыг таварылгалар дээрге-ле ук организацияның ажыл-чорудулгазында шыңгыы четпестер барын айтып турар. Ажык-чарының, бодалдарның хөй янзылыышын үезинге сылдап алгаш, чамдык партия организациялары ажыл-херектерни агымче салып, кижилер-биле ажылды суларатканы. Партийжиниң арыг ады эге организацияның шынарындан дорту-биле хамааржыр дээрзин утпазы чугула.

«Күрүне шанналдарының талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң комиссиязының составының дугайында» Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын бадылаар дугайында

ТЫВА АССР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. «Күрүне шанналдарының талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң комиссиязының составының дугайында» 1990 чылдың август 28-те Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын бадылаар.

2. Тыва АССР-ниң Күрүне шанналдарының талазы-биле Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң комиссиязының дугайында Дүрүмнүң төлевилелиниң болгаш Тыва АССР-ниң Күрүне шанналдарының дугайында Дүрүмнүң төлевилелин белеткээрин болгаш хүлээп алырын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга дагзыр.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1990 чылдың сентябрь 21.

Кижи боду угаабаска

ШЫДААР БИС БЕ?

Хоорайга барганымда, шыны херек,
Хостуг чоруур девискээрим кызыыдай бээр.
Конга базып, чөпшээрелдиг албаан шаанда,
Кожалар-даа, коргушканзыг аралашпас.
Көдээ черде байдал база өскерилген,
Хөлегелиг талалары арбыдаан дыр.
Дүне безин эжиивисти дүкчүттүнмес,
Дүүнгү тайбың чаңчылывыс уттундурган.
Кажааларның, гараажтарның хаалгаларын
Халаңнашкан шоочалар кадаргылаан.
Коданнарның чоок-кавы кызыгаарын
Хондур өшпес сайгылтааннар чырыткылаан...
Ээн черге таныгас-даа киживисти
Эш-кош тыртып, эргеленип чоргулаар бис.
Хөйнүң безин аразынга, чамдыктарга
Коскүлениээр хөңнүвүс чок апардывыс.
Кестик, бижек назы-харның аайы-биле
Хевивисти каастаар чараш шынарын каап.
Дүлген, шиштээн мал, аң эъди кезер туржук,
Түрү баскан дуржоктарның чепсээ болду.
Назыдааннар араганы амзаар чоңда
«Наркоман» деп дылында чок сөс ол тыптып
Инээ чогун хаайга какпайн, самогонун
Илбиредир хайындырарлар кончаа сүрдү.
Хөөмей, сыгыт делегейни уярадып,
Көшкүн өйден бөгүнгүже киир басты.
Ооң-биле дүүшпес хоомай алдар-атты
Оран кезээн толанчылар нептеретти.
Кижи төлү кала будун баспас ийик?
Килеңнээнге хинчек чоктар хыйыртадып,
Тывавыстан дашкаар улуг хоорайларже
Дынын тудуп, аъттанырын эвээжетти...
Ойлук чок, бак аажы-чаңга чединген деп
Оон-даа ыңай чонум чектеп чоонур мен?
Бодум база тыва кижи болганымдан
Бодалымны үлежирин оралдаштым.
Телевизор, радио, солун, сеткүүл
Демнежипкен хүннүң бисти сургап турлар.
Медерелдиг кижи боду угаабаска,
Белен эде тургустунуп шыдаар бис бе?

Куулар ЧАШ-ООЛ.

БИЖЭЭЧИЛЕР НҮГҮЛ-ХОВУ

Сагыжымда коргулчун дег аар-берге,
Сакпаам адаа үргүлчү-ле өөр чүзүл?
Бо-ла чамдык бижээчилер нүгүл-хову
Бодалымдан балаттынмас хоочу болду.
Холдан салбас солунумну номчуводым.
Хоп-чип долган — бүзүревес апарган мен.
«Хорошо» — дээш, холум сунар орус өөрүм
Хойган ышкаш, Саян ажыр көже берген.
Ийи ыттың аразынче чогушсун дээш,
Хемдээн сөөгүм октавас мен, кээргенчиг.
Ийи чоннуң найыралы бузулзун дээш,
Эрбенниг сөс сөглевес мен, чонум кончуг.
Болбаан чүве хөөредир бижикчи сээң
Бодалдарың буттунмезин чонум билир!
Арыг суглуг Улуг-Хемге омак чурттаар
Аас-кежиин куспайн көргер, нүгүлчүлер.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ.

КАНЧАП БАРДЫ?

Өгге келген улуг, биче аалчыны
Өрү, дөрже чалап хүндүлээри,
Аъш-чемниң дээжизин сөңнеп салыр
Аян-шинчи тыва чаңчыл чүге читти?
Аалга баштай чортуп келген чорумалдың
Аъдын баглап, ытты хай деп, өгже чалап,
Менди солчуп, таакпы тикчип, чолукшууру
Мерген тыва чаңчылывыс канчап барды?
Ойлук-даа чок: чөңгээ эреп, өжээ сүрүп,
Ок-бижек «хааннап» турар ужуру чүл?
Алдындан-даа эргим болгаш үнелелдиг
Амыдырал сүлдези чоп кудулады?
Эргим, чалыы, аныяк кыс көрүп кааанда,
Эриннерже ошкаарын-даа чөпшээретпейн,
Парлап, бастып, күжүн дөгеп, «чазарлай» бээр,
Багай чаңчыл канчап мынчап нептереди?
Төөгүден тыва чонум сагып келген
Төктүнмес-даа, тоттүнмес-даа, хинде тудуш,
Эгээртинмес байлак, чаагай чаңчылдарын
Эгидип ап, хүндүлежип чоруулунар.

Санчы ДЕСПИЛ-ООЛ.

Дөртен харны ажыр
баскан
Төрелимниң өөнге хондум.
Ажы-төлдүг, кирер чоннуг
Амыдырап чоруур болду.
Хүннээшкинниң
дужамыгы
Хүлүп-бектеп алган
ышкаш, —
Каспарлаар-ла чүвези ол,
Кара хинчек улус болду.
«Дүнеге дээр каяа мынчап
Дүлгээзиннеп чорааның
ол
Кадай-кыстар тыптыр бе
деп
Хайдынып-ла чордуң
ыйнаан?

Дулгуяктар
көргенинде
Думчууң безин дыртыя
бээр,
Сурастап каан ажы-төлүң
Суму чартыы ышкажык —
деп,
Хөөкүй эрниң кадайы-даа
Отче каггаң сиир ышкаш, —
Хөректенип, ыглап-сыктап,
Одап-дузап шаанга кирди.
— Орталан моң, күжүр
эжим,
Опчок сеткил бодава даан.
Садка барып,
шыдыраалааш,
Чанып келген хинчээм-не
бо.

Ашак кижи кадай-кыстап,
Арын-нүүрүн оскунар бе?
Аксым бар дээш, сула
салып,
Алгырбадан, авазы, — деп,
Актыг черге шамнаткан эр
Агартынып шаанга кирди...
Аяк-шынаан каңгырадып,
Авыгайы хөделбишаан:
Черле ындыг мегечиге —
Сеңээ кижи бүзүрээр бе!
Бажыңдан үн, сен чок-даа
бол,
Багай черле чурттавас мен!».
Ам-на болар чарлыр-дыр
дээш,
Аажок-ла хомудаан мен.
Эртенинде демгилерниң
Эптиин, ынаан кайгап каан
мен.
Оларым та чеже чылдар
Ол-бо дижип келген чүве:
Хүннээшкинниң «хоочузу»
Күжүрлерни ам-даа
салбаан.
Алызындан ынак улус
Хүннежип-ле тургаш
чоорул.
Хүртеңнээрин арай шеглеп,
Амыр тайбың чурттаар
херек.
Ажы-төлдүг улуг улус
Аас-дылга бектеттирип,
Боттарынга хүндүткелди
Боой туткан херээ бар бе?

Сарыг-оол КУУЛАР.

Августуң ортан үези. Бир-ле суббота, улуг-хүн таварыштыр коллектив кежигүннери профэвилел комитединиң планын ёзугаар хондур тайгаже каттап чоруптувус. Каттаар черивиске дүъш үезинде келгеш, эр улустар майгыннар тип турда, херээжен улус дүштекй чемни кыла каапкан. Чемненип алгаш, шупту каттап чоруптувус. Кежээге чедир кижи бүрүзү бир-бир хууң көк-кат чыып алган. Кара-Хем аксында турлаавыска келгеш, дем-биле кежээки чем кылып чип турувуста, имир дүжүп, караңгылаан. Ол аразында суггур чаъс база кудуп келген. Улус шупту майгыннарынче киргилей берген. Бистер эр улус шыдыраа, кааты ойнап эгеледивис. Дужувуста майгында херээжен улустуң чугаа-сооду, каткы-иткизи-даа хөлчок. Та чүнү чугаалажып, каттыржып чыдар чүве, чир-шоң дүжүп-ле турар. Ол өйде олагже шиглей аяк-сава кыңгырады. Дирт-дарт, кизирт-козурт дээн дааш дыңналган соонда, херээжен улустуң алгы-кышкызы, үё-човууру-даа чаңгыланып-ла үнду.

— Бо чүү болу берди! — дээш, тура халып чыдырымда, — кайнаар баарың ол, адыг халдап келген-дир! — дээш, Комбу мени олурту шеле каапты.

Эштеримниң арыннарын ыя аразында дескиндир көре кааптым. Оларның арыннары хуулгулап, кулактары узагылай берген ышкаш болду. Алгы-кышкы, дааш-шимээн, үё-човуур дам баар орта, шыдашпайн Каң-оолдуң холунда тудуп алган орган фонарын ушта соп алгаш, шала хаап каан майгынның аксын ора-чара чүткүп чоруй, үне-ле халыдым. Фонарьны чырыда каапкаш, көөрүмге, херээжен улустуң майгыны буступ кээп дүшкен, черде ол-бо дүргектелип, өгбеңейнип чоруп тур. Ол аразында артымче шиглей шушшаш, кызырт-казырт дээн дааш дыңналды. Сырбаш кылынгаш, фонарьның чырыын дүрген-не ынаар углаптым.

Карак-ла бо! Бажында паш кедип алган шилги инек маңнап тур. Ам-на чүвениң ужурун билип кааш, каттыра кааптым. Ол-бо майгыннардан:

— Чүү болду?! — дишкен эр, херээжен үннер дыңналды.

— Бээр үнгүлеңер, «адыгны» тудуңар! — деп баштантаны аарак алгырдым.

Херээжен улустуң бичии када соксай хона берген алгы-кышкызы катап куттулуп-ла үнду.

— Кайда барды, кайда барды!? — дишпишаан, эр улус майгындан уурук-суурукташ үне маңнажып эгеледи.

— Дуу ол — дээш, паш кедип алган, бажын силгип маңнап турган инекче углай чырыдыптым.

— Инек ышкажыл! — деп барык-ла деңге чыгыы алгыржы кааптылар. Кээп дүшкен майгын иштинде дүймеп турган херээжен улус:

— Дүрген ажыдыңар! Ат болдувус, албыгып өлдүвүс — дижип алгырышты. Халывышаан баргаш, кээп дүшкен майгынның аксындан шидинишкинни чеже каапкаш, ажыда тыртыптым. Ужу-баштарының дүктери агбайгылап, төгүлгеш чуура бастыпкан кат хандызында борашкан, дер-бузу буулаан, хептиг, хеп чок херээжен улус майгын иштинден үңгеп үнүп турда, төнмес-ле чүве, ана кижиниң кара баары кадар чоор.

Кортканындан чамдык херээжен өөрлеривис дыка үр чүрээмейлеп, тайганың дамырак кара суун хемчээл чокка пактап-даа турдулар. Чанывыста ферманың инээ кежээки чемде кылып чиген кадыывыс артыын чиир дээш пашче бажын суптарга, оңгар улуг паштың азар дузаа читкезинче артылгаш, бажынга хавыкталы бээрге, девидээш, херээжен улустуң майгынын буза таварып каан болду. Инекти туткаш, пашты адырып алырывыска, кеземче алган хөөкүй хемни куду карашла диди.

Эрес-оол МОНГУШ.
Өвүр район.

САРААЛЫГ МАШПАК

Күскелдейниң суук кара чажын каастап чоруур мөңгүн дүктер улам немешкеш турупкан. Ооң үези кадай-кыстар баштарының дүктерин даъс-кара будук-биле будуткаш, артында-ла алы кыр дыдыраартып алганынга ол адааргавас-даа турган. Чүге дээрге бажынга көстүп келгилээн мөңгүннелчек кылларны — ыдыктыг дүктерим, аксымкежииниң бир им-демдээ дээш, өөрү ышкаш кылдыр бажын будутпас кижи-дир. Ынчалза-даа, бир-ле шайлалгага баар дээш, найысылалга келгеш, өске кадайлардан дора мен бе дээш, баш дүгү будуур черже базыпкан.

Дүъш чедип чорда, өөрүнге чедип кээрге, баштай-ла ооң бажын будудуп алганын кудазы кадай эскерип кааш, аяар чугаалаан:

— Оочурга шаг-ла болдуңар бе, куда? Чиде бээриңерге сестип турдум. Кола-хоорай черге кандыг амытаннар чорбас дээш аан. Дыңнаарга-ла ында-мында акша-көпеек хунаараган, көдээ улусту мырыңай чандыр корбес бараскаңнар бар дижирге, чүвени канчап билир дээш, пат-ла турдум — дээш, бодунуң дыдыраш кара бажын суйбаганы аан.

— Мырыңай-ла хүнзээр частым. Үр-ары-даа хөлчок чүге-дир. Бир-ле келген кижи дээш, шыдажып олурдум, куда — дээш, Күскелдей хүнче көрген.

— Шайлалгавыс 6 шакта эгелээр болгай. Хем эриинден бээр бастырар бис бе, куда — деп, алыр деп тураның кениниң авазы Байлаа дээрзи анаа саналдаан.

— Чоп чыылгыже ынчаар-дыр харын. Изиг-азыы-даа хөлчок-тур. Суг кыдыынга сериттензе-даа кандыг боор — дээш, кудазы Байлаага Күскелдей ушкажыпкан.

Өгленишкен оолдуң, кыстың ада-иелери, чоок төрелдери болгаш чаңгысклассчылары, колдаан шайлалга кидин түлүк турда, Күскелдейниң чоогунга кирбей кара салдыг эр кээп олурупкаш, мурнунга турган дашкаларны иштепкеш, хөөрээн:

— Кудам-биле таныжып алыр улуг-ла аас-кежик менээ таварышты. Мени Машпак дээр ийин. Бо уругнуң силерниң кенникерин даайы кижи мен, а силерни кайызы дээр ирги? — дээш, кара салдыг эр ийи дашканың бирээзин Күскелдейже сунган.

— Мени Күскелдей дээр ийин — дээш, Машпактың сунган дашказын ийи холдап, камныг тудуп алган.

Дүн ортузу эртип чорда, ийи талааның кудалары ыр-шоорга, эң ылаңгыя тыва кожамыктарга чижип эгелээннер. Бир тала өскезинге алыспазын кызыткан кудагайлар чиртиледи бадырып-ла турганнар. Харын-даа төптен озалааш чөөде бажың болгаш хөглээшкин өскелерге дыңналбайн турган.

Машпактың Күскелдейге чызаалап турарын дем-не эскерип каан кудазы Байлаа улусту оожуктургаш, чарлаан:

— Бистиң кудавыс ырлавайн барды ышкаш, төрелдер, оон бир ырдан дилеп аар-дыр, аа.

— Шын-дыр! Шын-дыр! Дыңнаар-дыр — диш кен сербээ үнген Күскелдейниң кулактарынга чаңгыланып келген.

Чоп кончуг хоранныг чоор. Ырлавайн чораан болдум эвес мен — дээш, Күскелдей кара салдыг Машпактың чанынга турупкаш, өткүт үнү-биле бадырган:

«Боралгактыг кара сугга
Борам дуюун дожатпас
мен.
Болур-болбас чүвелерге
Бодум чүрээм суйбатпас
мен!»

— О-оош! Ам-даа. А-ча, сыгырганыы дег үнүг кыстыр моонар — дээш, Машпак туп-тура халааш, Күскелдейниң эгиннеринге ийи холун салгаш: — Мен хааарылап кэрейн — дээш, дашка ортуже араганы ток кылгаш, уламчылаан:

«Кула-дайы хамаан эвес,
Куйун сактып, киштеп
турзун.
Кудашкылар хамаан эвес,
Куспактажып алыр бис
бе? —

дээш, Машпак карак чивеш аразында Күскелдейни куспактапкан...

Мындаа чаа эжим Күскелдейниң бажыңын чугайлажып турумда, ооң менээ хөөрөп берген солун чугаазы бо-дур ийин.

— А оолдарның адазынга чугаалаадың бе, эжим — деп айтырарымга, анаа чугаалааш чоор мен, хей-ле ындыг-мындыг чүве бодаар ыйнаан. Моон соңгаар Машпак ышкаш сарыыл чок эр кижилиг кудаже бажымче какса-даа барбас мен — деп, эжим шын-на сеткилин чугаалады. Мен эжимге каттыжып каггаң мен.

Моңгуш ТУМАН-ООЛ.

Ойзу-кыйзы

«АҢЧЫЛАР»

Бир-ле катап кудумчуга кадайы-биле эртип чыткан эр:

— Аңчылар эрте-ле аъттаныпканнар-дыр аа — дээш, бөлүк оолдарже айытты. Ол утже көрүпкеш, кайгай бердим. Аът-хөл, боо-моңгу-даа чок, анаа-ла хол курут улус көргеш, аңчылар деп чүзүл деп бодааш:

— Кайы тайгаже аңнаар дээн улус боор? — деп удур айтырдым.

— Ырак эвес, «Челээш» садыг чоогунуң аңчылары-дыр ийин — дээш, оруун улап чоруй барды.

Чугааның утказын ам-на билип кагдым. Кайы-даа суурларда садыг чаны дескиннер, сартык манаар хайгыылчыларны «аңчылар» дээр чүве болган.

ХАРАМ ЭР

Согуналап тургаш, амданныг, чаагай картошканы хайындыра шаап алдым. Ам-на таптыг, шелээн чип алыйн дээш, чаа-ла пашты эскелен чыдырымда, даштын ыт ээре берди.

Харамым аайлыг эвес. Картошкамны чажыра кааптайн дээш, пажым соора туткаш, шуптузун тө октап алдым.

«Харамнангап чемин кара ыт аксынче кирзин» деп чугаа ол болган де.

БАК СЕТКИЛ

Дуу ол дорут аъттыг кижи чүге үргүлчү шаап чоруур кижи боор?

— Совхоз аъды боорга, камнавайн хайыра чок шаап чоруур ол ыйнаан.

— Ынчаарга челер хоор аъдын мунупканда, чортары дам баарының ужуру чүл?

— Хууда аъды ара бээр дээш хумагалап чорбас ийикпе.

СИИЛЕҢ ЧҮРЕКТИГЛЕР

Кожам черле чиктиг кижи болдур ийин, менден мындыг айтырып салды:

— «Чаңгыс ок-биле ийи койгун аткан» деп үлегер чугааның утказын билир сен бе?

— Орта-ла билбес мен. Часпас адар аңчы чаңгыс-ла ок-биле ийи коданны адып каар деп дыңнаан мен.

— Ол чугаада база үндезин бар болдур эвеспе. Бистиң аравыста чамдык кыстар боттарының чаңгыс чүрээ-биле ийи-үш эрниң чүректерин чүгенneптер-ле болгай. Бир кижи-биле таныжып тургаш, оон өске бир кижиже база шурай бээр. Ындыг кыстарны «сиилең чүректиглер» дээр ышкажык — деп чиге-ле сөгледи.

АЗЫРАЛ «ХАВАН»

Кудумчуга ийи кижи ужуражы берген.

— Силерниң кожаңар Сүгдерек ажылдавас хирезинде канчап амыдырап чоруур, чүнү ижипчип олурар кижил? — деп эжинден айтырган.

— Сүгдеректиң кадайы хлеб быжырып турар. Кадайының дажып экелген хлевин чип, «ижээй» берген чыдар, шынап-ла, азырал «хаван» болбазыкпе — деп, өскези харыылаан.

«РАДИО»

— Бистиң суурда бир эшти чүге «радио» деп шолалай берген дээр сен?

— Арага ижип алганда, даңны аксы кожаларынга амыр-дыш бербейн, кудумчуга алгырып тура хонар боорга, «радио» деп шолага чедингген кижи-дир ийин.

Оңдар БОРАШ.

БУЖАР ТАВАРЫЛГА

Кааң аяс дээр хенертен булут тыртып, хөлүге берген турза-турза, чаъс-чайып сидиредир кудуп кээр. Ынчан кижиге кыпсынчыг, хөөн караңчыг апаар. Кижилерниң ажыл, амыдыралынга база ындыг таварылгалар тургулаар.

МАР-ның Убса-Нур аймааның артистери кожазынга оюн-концерттиг аалдап келген чүве-дир. Эрзин суурнуң чурттакчылары моол өңнүктериниң номер бүрүзүн сонуурган, адыштар иштин изигиже часкап, каткы-хөг-биле таалап көргеннер. Ынчалза-даа ол өөрүшкү, хып чыткан отче суг саарыпкан чүве дег, шыйт дээш, хөмүрертир өже берген. Кааң турган дээр хенертен булут тыртып хөлүге берген деп чүве ол-дур, кижилерниң амыдыралынга база шак ынчаар таварышкан. Чүү болганыл?

Күжүр аалчы артистеривис улусту хей-аъттыг хөгледип-хөгледип, хөгжүм херекселдери салып каан өрээлге кирип кээрге, олары чок, хоо-дазырт, кончуг өөдежоктар «часкап» апарган. Аалчылар бистиң тываларның өөдежогун кайгап: «Хайыраан улуг өртектиг эки эт-херекселдеривисти» деп ундарап, хомудап, халак-хилээ хайыынганнар. Чүү кижиниң төлдери ирги? Чоннуң культурлуг дыштанылгазын хандырып, чонунга уран талантызы-биле бараалгап, найыралчы ак сеткил-биле аалдап келген өңнүктерни оорлаар деп чүү ындыг бужар, өөдежок сеткилдиг амытаннарыл? Оларда ыыдыр, эгенир сеткил чок: ёзулут-ла дүктүг арынныг тулуп-барасканнар-дыр. Олар Эрзинниң бүгү чурттакчы чонунуң адын бужартатканнар. Шак ындыг бужар таварылгалар Чадаанага, Өвүрге база болгулаан деп чугаа бар. Ол дээрге тыва чоннуң аразында эң-не өөдежок, арын-нүүрүн артында кагган, культуразы эң-не куду деңнелде ийи-чаңгыс шаарланчак кижилер-дир. Ындыгларның аяа черле долар, совет хоойлу-дүрүм-биле оларны ялалаар хүн келир!

Васов КҮНДҮҮ.
Эрзин район.

АЛГАНЫЫМ

Ак-көк Тывам ады-биле,
Акы-дуңма нүүрү-биле
Аныяк сеңээ ирей бодум
Алганыымны дамчыдайн:

«Ол-бо талаң ожаап чору,
Озал-ондак чайлап чорзун!
Чоннуң-биле чолукшуп чор,
Соок сеткил турбас
болзун!

Экн-бакты ылгап, билип,
Эжиң-өөрүң шилип чору.
Аксым база күжүм бар
дээш,
Алгыш-чогуш кылбайн
чору.

Арагага хандыкпайн,
Адаң-иең кээргеп чору.
Амыдырал.
чурттаганны
Ажыл-иштен өөренип чор.

Алды чүзүн малың малдап,
Аал-чонга бажың тудуп,
Аныяаңдан адың камнап
Аас-кежиин чедип ап чор!

Михаил МЕНДУМЕ.
Кызыл хоорай.

Н. ГОГОЛЬ.

ТЕНЕК ААРЫГ КИЖИ

Демдеглелдер

Декабрь 5.

Эртен дургу солуннар номчуп келдим. Испанияда элдептиг болуушкуннар болуп тур. Эки сайгарып безин шыдавадым. Хааның дүжүлгезин дүжүрүп турар, ооң уламындан эрге-дужаалдыг кижилерниң ызыгуур салгаары бергедеп турар. Элдептиг чүве-ле-дир. Дүжүлге канчап дүжер чүвел? Чогум эрге-дужаалды бир даңгына ээлээр деп турар, а оозу аңаа күш четпес хире. Ынчангаш ынавайн турар. Дүжүлгеге хаан кижи олурар ужурлуг эвеспе. А хаан чок дээш кым-даа хааннап шыдавас эвеспе оң. Хаан чок күрүне канчап турар боор. Ол бар-дыр ийин, чүгле билдинмес черде. Ол бар-даа, хааннап шыдаар-даа, чүгле кандыг-бир чылдагаан уржуундан — фамилиязы чедимче чок ийикпе, кожазында күрүнеден сестир ийикпе... Чижээ, Франция азы өске черде чаштынып чыдар чадавас.

Декабрь

Департаментиже чоруптар дээримге, бир-ле бодалдар, чылдагааннар мени салбайн барган. Испанияда херектер мээң бажымдан үнместээн. Херээжен кижи канчап хааннаар боор! Ону чөпшээревес-даа. Бирээде, Англия удурланыр. Оон аңгыда бүгү Европаның ажыл-херектери, австри император, бистиң баштыңчывыс... база бар. Ол болуушкуннар мени ээдередипкен, ооң уржуунда бүдүн хүн дургузунда чүнү-даа кылып чадап кааным миннир апаар мен.

Стол артында алаңзып орарымны Мавра эскерип каан. Ээдерээш, ийи таваkты шала кырынче октапкан болдум, олар дораан буступ калганнар. Дүъш соонда даг үнүп чордум. Өөделиг чүведаа тыппадым. Хөй кезиинде-ла орун кырынга чыдыпкаш, Испанияда херектер дугайын бодап чыттым.

2000 чыл, апрель 43-түң хүнү.

Бөгүн — кайгамчык байырлал хүнү. Испанияда хаан бар, ол тыптып келген. Ол дээрге — мең-дир мен! Ол дугайын чүгле бо эртен билип кагдым. Мени чаңнык херели чырыдыпкан чүве дег болду. Таанда канчап бодумну титуляр човүлекчизи деп мынчага санап чораан кижи боор мен? Ол өөдежок бодал мээң бажымга та канчап кирип келген чүве? Ол ындыг бодал дээш канчап харын тенек аарыг улус бажынынче кире бербээним ол?

Ам мээң мурнумда бүгү чүве ажык. Хамык чүвени адыш оюунда чүве дег көрүп тур мен. Мооң мурнунда карактарымны туман дугулап турганы ол боор. Кижиниң мээзи ооң бодунуң бажында деп хоозун чугаага алыскан турган боор мен. А мээни хат Каспий далайдан экээр болбас ийикпе.

Чогум кым мен дээрзин баштай Мавзага чугаалаан мен. Ооң мурнунда испан хаан турар деп чүвени билип кааш, Мавра корткаанындан мөчүп кал часкан. Ол мелегей испан хаан көрүп чораан эвес, ындыг-ла ыйнаан. Ону оожуктуруп, угаан-сарыылдыг болурун эолдек сөстер-биле чагаан мен, мээң идиктеримни баттай аштап турары дээш сеткилим ханмайн турарын-даа дыңнаттым. Караңгы-дүмбей чон ышкажыл, оларга дээди чүве дугайын чүнү чугаалаар боор.

Испанияның бүгү хааннары II Филиппке дөмей деп бодал турганындан ол корга берген хире. Мээң биле Филипптиң аразында дөмей чүве шуут чогун аңаа угааттым. Департаментиже барбаан мен, ону четкер-ле алзынам! Мени ынаар кегүдүп шыдавас силер, силерниң чыдыг саазыныңарны чара биживес мен.

Мартобраның 86-ның хүнү.

Дүн биле хүннүң аразы.

Бөгүн бистиң чарылгавыс келгеш, мени департаментиже келзин дээн дидир. Үш неделя ажыг үе дургузунда албан-хүлээлгеге барбайн турарымны чугаалады. Хөг болдурары-биле ынаар чоруптум. Хаан кижини келдиртип турар аан. Салбыр даргазы мени мөгеер, буруу миннир деп бодаан боор. Ынчалза-даа мен олче тоомча чок көргеш, хорадавайн-даа, чымчактавайн-даа, чүү-даа болбаан чүве дег, мурнунда олурган черимге олуруп алдым. Канцелярияның бүгү четкерлеринче көргеш: «Силерниң араңарда кым олурарын билгеп болзуңарза аа — деп бодандым. — Бурган өршээ, чүү хире дуву-рээрлер ирги! Салбыр начальниги директор мурнунга мөгеери дег, меңээ чалбарыыр болгай аан».

Чара бижиири-биле мээң мурнумга саазыннар салып бердилер. Салаам безин шимчетпедим. Элээн каш минута болганда хөлзеп эгеледилер. Директор кел чор дишкеннер. Чамдык дүжүметтер боттарын көөргедири-биле маңнажыптылар. А мен шимчеш безин дивээн мен. Бистиң салбырывысты таварып, директор эртип чыдырда, шупту-ла фрактарын өөктедилер. Мен тоовадым. Мен ооң мурнунга кажан-даа турбас мен. Директор эвес, аңаа бөөшкүн ышкажыл ол. Шил аксы дуглаар аан.

Ат салзын дээш меңээ саазын тутсупканнар. Дыка-ла хөктүг болган. Стол даргазы мени саазын ужунга ындыг ат бижип каар деп бодаан боор. Ындыг эве-эс! Департамент директорунуң ат салыр черинге «VIII Фердинанд» деп бижип кагдым. Оон соонда шуут ыржым апарган. Холум чайгаш: «Хүндүткелдиң демдектерин көргүзүп турган херээ чок» дээш үне бердим.

Оон директорнуң квартиразынче чоруптум. Бажыңында чок болду. Чалча мени киирбес бодаан, ынчалза-даа мээң сөстеримден ооң холдары безин салдына берген. Кыстың шевергенир өрээлинче дорт базып кириптим. Софи көрүнчүк баарынга олурган, мени көрүп кааш дескелей берди. Испан хаан-дыр мен дээрзин аңаа чугааладым. Ооң аксының кежиин эгээртинмес, канчаар чурттаарын боду безин бодап чорбаанын аңаа чугааладым. Оон өске чүве чугаалаар хөңнүм чок болду, үне бердим.

Херээжен кижи дег нүгүлдүг амытан чок. Херээжен кижи деп чүл дээрзин чаа билип кагдым. Ооң кымга ынакшаанын мынчага чедир билбейн чораан-дыр мен ийин, ам-на илереттим. Ол херээжен четкерге ынакшый берген-дир. Баштактанмайн тур мен. Физиктер хоозун чүүлдер бижип турар, а ол кыс четкерге ынакшый берген.

Ложаның бирги одуруунга саадапкаш, дуран долгап оорын көрүнер даан. Сылдыс каданган чоон эрни сонуургап ор деп бодаар силер бе? Чок-чок, ооң артында азаже кайгап орары ол-дур. Аза ооң фрагынче чаштына берди. Оон салаазы-биле кысче имнеп тур. Ол четкерни демги кыс ашак кылып алыр эвеспе, көөр силер. Оларның адалары шупту дүжүметтер...

**Бир-ле хүн.
Сап чок хүн.**

Меге аттыг кижи Невск проспектизинге кылаштап чораан. Күрүнениң хааны эрткен. Бүгү хоорай бөргүн уштуп мөгейди, мен база ужулдум. Испан хаан мен деп бичии-даа хевир көргүспедим. Хөй улус көрүп турда бодун чарлаары эпчок. Чүге дээрге баштай өргээге бараалгаар болгай. А ынаар баарымга шаптык чүве — хаан хептиң менде чогу. Бир-ле калбак болгаш узун хептен тып алза. Дааранычы кижиге чагып каар бодадым, ынчалза-даа ол элчигеннер ажылдавас-тырлар. Шуптула кудумчуга даш шывадап кылаштажып чоруурлар.

Чүгле ийи катап кеткеним чаа вицмундиримден калбак болгаш узун хепти даарап алыр деп шиитпирледим. Даарадып кааргa демги шулбустар үреп каптар деп сеңнигеш, эжиимни хаап аадым, бодум даараар мен. Оон шуптузун хачы-биле хээп каптым, чүге дээрге даштыкы хевири шуут аңгы болур ужурлуг.

**Та каштың хүнү чүве. Ай база чок.
Бир-ле билдинмес үе.**

Узун болгаш калбак хеп белен. Ону кедип алырымга, Мавра шуут алгырыпкан. Ынчалза-даа өргээже кирип бараалгаарымдан дадагалзадым, Испаниядан төлээлер ам-даа келбээн, а төлээлер чокта баарга эпчок. Мээң аттарымны хүндүлевейн барып болур. Оларны шак бүрүзүнде манап турдум.

1-ниң хүнү.

Төлээлерниң үрү мени кайгатты. Кандыг чылдагаан-биле олар саадай бержиктер ирги? Франция шаптыктаан чадавас. Испан төлээлер келген бе дээрзин почтадан барып айтырып чордум. Почтмейстер мелегей кижи болду, чүну-даа билбес...

У-ваа, хөктүүн але!

ИХМ-нин парлаазга бээр дыңнадып тур

Бо айның дургузунда республиканың иштинге аар кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдээн. Ол ышкаш, күрүнениң болгаш хуу өнчүнүң оорлаашкынының саны бичии-даа кызырылбайн, харын-даа чамдык таварылгаларда өзүп турар. Кем-херек үүлгедиини ээрип турган кылып турары — чер-черлерде хой-нитти организацияларының хоойлу-дүрүм камгалаар органнарның арагалаашкынның болгаш алкоголизм биле демиселди багай чорудуп турарын көргүзүп турар.

Сентябрь 27-ниң хүнүнде иштики херектер килдистери бир өлүрүүшкүннү, үш хулиганнаашкынның, күрүнениң болгаш хуу өнчүнүң 21 оорлаашкынының, үш ис чок читкен кижилерниң дугайында дыңнадыгларны чер-черлерден дыңнаткан. 2 кем-херек үүлгедиишкиниң ээрик турган кылган. Дарый хемчеглерни алганының түңнелинде 8 кем-херек үүлгедиишкинин илереткен.

Чөөн-Хемчик районунуң администрациязының биддирииишкинин ёзугаар алырга, Чалааның «Агропромтранс» каттыжыышкынга хамааржыр 90-76 дугаарлыг КамАЗ машинаның чолаачызы Б. Монгуш болгаш районуң товароведи М. Монгуш сентябрь 4-тен мынчага чедир 1237 рубль түңнүг 136 шил водканы дужаавааи болуп турар.

Барыын-Хемчик районнуң Чер-Чарык деп черге «Шекпээр» совхозтуң малчыны М. Сарыгларның өлүг мөчүзү тывылган. Ол бижектедип өлүрткен болган. Шекпээр суурнуң чурттакчызы М. Монгуш каразыттырып турар. Кем-херек үүлгедикчизи биле кограан кижи кады арагалааш, аас-дыл былаашкан болуп турар.

Улуг-Хем районнуң Ак-Тал суурда арендатор Агбай-оолдуң сентябрь 9-та 12 баш бода малын оор алган. Оон 9-ун «Суклак» совхозтуң мал хүлээп алыр пунктузундан тыпкан.

Бии-Хем районга А 86-75 ТВ дугаарлыг «Жигули» машина биле (чолаачызы А. Гусаров) «Победа» кооперативке хамааржыр (Воронеж хоорай) 92-78 КОЛ дугаарлыг ГАЗ-53 автомашина үскүлешкен. Чолаачызы И. Владимиров озал-ондак болган черден дезе берген.

Дежурный кезектерге бир хүннүң дургузунда биче хулиганнаашкын дээш 9 кижи туттурган, ээриктер сергедир черге 18 кижи хонган.

Сөөлгү үеде Кызылдың ээриктер сергедир черинден өөредилге черлериниң студентери «үнместээн». Бо удаада Кызылдың А. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң сургуулу О. Даваа, башкы училищезиниң сургуулдары В. Ондар, Р. Монгуш болгаш автоорук техникумунуң сургуулу Р. Нарзат олар ээриктер сергедир черниң «аалчылары» болган.

Республиканың девискээринге машина, мотоцикл оорлап мунар, бажыңнар оорлаар, кижилер уптээр чоруктарның саны кызырылбайн турар. Бир талазында, ындыг чоруктуң үнүп келиринге, автотранспорт болгаш квартира ээлериниң серемчилел чогу оорларга «дузалыг» болуп турар. Ынчангаш машиналар иштинге шимчедикчи хеделдирер дулгүүрлерни, кабина, салон соңгаларының шилдерин хаарын база бижиктерни шоочалаарын утпанар.

Анатолий САДОВОЙ,
Милицияның капитаны.

ТЕЛЕВИДЕНИЕ

ОКТЯБРЬ

Понедельник

ОКТЯБРЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.50 «Улуг чапсар». 4 серияльг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 9.55 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 10.25. Телефильм. 11.00 «Поморьениң ырлары». 11.30 «Бузурерчиг-даа болза, элдептиг». 12.30—13.00 «Үе». 15.50 Фестивальдың демдектери. 16.20 «Хаинань ортулукка шенелде» Телефильм. 16.55 Шанси провинцияның аас чогаал бөлүүнүң концерти. (КУР). 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.00 Озал-ондак чок шимчээшкин дээш. 19.45 «Даш кружевалар». Телефильм. 19.55 «Улуг чапсар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 Бут бөмбүүнүң допчулалы. 22.05 М. Н. Ермолова аттыг театрга болган чорудээ. 22.25 Медээлер. 22.50—23.15 Псков-Печерск хүрээ-хииттиң игуменинниң дугайында.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 9 класс. Орус литературада классицизм. 9.05 Итали дыл. 10.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 10.35; 11.35 Төөгү. 6 класс. Бурунгу Египеттиң культуразы. 11.05 «ТелеЭКО». Журнал. 12.05 «С. Я. Лемешев». Телефильм. 13.20 «Камгалал бижик», «Хүрең-кызыл өңнүг аржымыл...» 13.50 «Хөглүг бот эрлер». Уран-чечен фильм (КУР). 15.10—15.55 Барымдаалыг фильмнер. 17.00 Марий АССР-ниң Күртелерадиозу. «Юзо». 17.30 «Хоруглуг хоорай». «Кыдаттың культуразы» бөлүктен хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильм. 1-2 сериялары. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Салгынчыгаш». «Конкурс! Конкурс!». Бистиңнде «Сылдысчыгаш». 19.40 Медээлер. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Парлалга клуву» чогаадыкчы каттыжыышкынын көргүзүп тур. «Төреллер». 20.55 Концерт. 21.30—23.50 «Кежээлен дүн ортузунга чедир». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Хөгжүмнүг телеабонемент. А. Шнитке композитор-биле концерт-ужуражыышкын. 19.55 Коллаж. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Вторник

ОКТЯБРЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.45 «Улуг чапсар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 9.55 И. Л. Андроников. «Улуг зал дугайында сактыышкын». 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10—13.25 «Ол болган... болган...» 15.45 «ТелеЭКО». Журнал. 16.15 «Вишнялар чечектелип тур». Телефильм. 17.15 Цирк артистериниң концерти. 17.30 Уругларның нити ыры коллективтериниң конгрези. 18.00 Политиктиг чугаалар. 1990 чылдың август айда Челябинскиге болган хөлзээшкиннерниң чылдагааннарын тывары. 19.00 Чугула интервью. 19.10 Э. Элгар. 19.25 Дипломатты эвес чугаалар. 19.50 «Улуг чапсар». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 — 23.30 «Сөс». Литературжу уран-чечен программа.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бисти долгандыр турар хүрээлел. 1 класс. Шупту мергежилдер херек. 8.55; 9.55 Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.05 Француз дыл. 1-ги чылы. 10.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Хөгжүм. 6 класс. Н. А. Римский-Корсаков. «Садко». 11.05 Бистиң салывыс. 12.05 «Кежээден дүн ортузунга чедир». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмниг гимнастика. 13.40 — 16.00 «Хуула аас-кежик». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары. 17.00 Удмурт АССР-ниң Күртелерадиозу. «Долаага алган кижи». 17.25. «Хоруглуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 3-4 сериялары. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия тову». Информас-публицистиг программа. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Кедээ амыдырал» «Тегерик стол».

МОСКВАДАН

21.30 Коллаж. 21.35 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.35 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 00.35 — 02.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Москва) — «Химик».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Дагестан АССР-ниң Күртелерадиозу. «Ырла, ашуг». 19.15 Бурят АССР-ниң Күрүнениң «Байкал» ыры, танцы ансамблиниң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.45 — 21.30 Теннис. Делегей турнири. «Крафт дженерал фудс». Херээженнер.

Среда

ОКТЯБРЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Уругларның нити ыры коллективтериниң конгрези. 9.05 «Улуг чапсар». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 10.10 Л. Тимофеева ойнаар (фортепиано). 10.30 «Сөс». Литературжу уран-чечен программа. 12.30 — 13.00 «Үе». 15.45 Уругларга фильм. «Эртинелер ортулуу». 1-ги сериязы. 16.50 Хөгжүм эртинези. Л. Бетховен. Концерт. 17.30 Уруглар шагы. 18.30 «Үе». 19.10 Үстүкү класс өөреникчилеринге М. биле А. Цветаевтерниң чогаадыкчы ажылының дугайында литературлуг дамчыдылга. 19.55 «Улуг чапсар». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Коллаж. 21.35 «Акцент». Хөгжүмнүг программа. 22.05—23.20 «Чадалар».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.35; 9.35 Литература. 5 класс. А. С. Пушкин. «Салтан хаан дугайында тоол». 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Нити биология. 10 класс Ч. Дарвин. Кылымал шилилге. 11.05 «Бурда моден» сүмелеп тур...» 12.05 «Кежээден дүн ортузунга чедир». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.10 «Святослав Рихтерниң хроникаzы». Телефильм. 14.25 — 15.35 «Хуула аас-кежик». 3-кү сериязы. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Амыдыралымда шупту чүве аайлажып турар». 17.30 К. М. Вебер. Концерт. 17.40 «Хоруглуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 5-6 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.55 ОПТУ-4-түң улустуң хөгжүм херекселдер оркестриниң концерти. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Парлалга клуву» чогаадыкчы каттыжыышкын көргүзүп тур. «Ады чок дамчыдылга». Тверь губерниязының чурттакчылары. 20.50 Коллаж. 20.55 Теннис. Делегей турнири. «Крафт дженерал фудс». Херээженнер. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.45 — 00.55 «Рико алышкылар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Школа коңгазының дугайында». 19.25 «Шулуктерден одуруглар». Фильм-концерт. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Четверг

ОКТЯБРЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Мультфильм. 8.45 «Аян-чорукчулар клуву». 9.45 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Спартак» (Москва) — «Спарта» (Прага). 11.25 Уруглар шагы. 12.25 Коллаж. 12.30 «Үе». 13.10 — 14.50 Бут бөмбүү. Кубок эдилекчилериниң кубогу. «Динамо» (Киев) — «Куопион Паллосеура» (Финляндия). Киевтен дамчыдылга. 15.45 Уругларга фильм. «Эртинелер ортулуу». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 16.50 Телеочерк. 17.15 Чугула камера. «Ховар барааннар сезону». 17.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 18.30 «Үе». 19.00 «Ыраккы Чөөн чүк». Киножурнал. 19.10 Бут бөмбүү. Европа чемпионнарының кубогу. «Спартак» (Москва) — «Спарта» (Прага). Чапсарда (19.55) — Чугула интервью. 21.00 «Үе». 21.30 Бут бөмбүү. Кубок эдилекчилериниң кубогу. «Динамо» (Киев) — «Куопион Паллосеура». (Финляндия). 23.10 — 23.30 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 4 класс. Ында, горизонт ындында. 9.05 Испан дыл. 1-ги чылы. 10.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 10 класс. А. Н. Островский болгаш театр. 11.05 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.05 «Рико алышкылар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.10 Ритмниг гимнастика. 13.40 Концерт. 14.25— 15.35 «Хуула амыдырал». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 16.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Амыдыралымда шупту чүве аайлажып турар». 17.20 «Хоруглуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 7-8 сериялары. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 «Азия товү». Хаңгайтыга болган «Найыралдың ыяжы» байырлал дугайында тускай үндүрүлге. 19.45 Медээлер. 19.50 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Салгаашкын». (Пятигорск). 21.00 Теннис. Делегей турнири. «Крафт дженерал фудс». Херээженнер. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.15—00.30 «Рико алышкылар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Ритмниг гимнастика. 19.30 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. Телефильм. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Пятница

ОКТЯБРЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.30 Мультфильм. 8.40 «Улуг чапсар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 9.45 «Эфирде хөгжүм». 11.45 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы». 12.30 «Үе». 13.10—14.25 «Чадалар». 15.45 Уругларга фильм. «Эртинелер ортулуу». Уран-чечен фильм. 3-кү сериязы. 16.50 Мультфильм. 17.00 «50/50». 18.30 «Үе». 19.10 Депшилге. Информация. Реклама. 19.40 ИХМ медээзинден. 19.55 «Улуг чапсар». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Көрүүшкүн» программа. 23.00— 23.30 «Ол болган... болган...».

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильм. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми, 3 класс. Бүрүлер дүжүп турда. 9.05 Англи дыл. 1-ги чылы. 10.05 Англи дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.35 Литература. 6 класс. А. С. Пушкин. «Дубровский». 11.05 «Великобритания — бөгүн». Англи дыл билир кижилерге дамчыдылга. 12.05 «Рико алышкылар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.10 Георг Отс дугайында телефильм. 14.10 Барымдаалыг фильм. 14.30— 15.40 «Хуула аас-кежик». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 17.00 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Амыдыралымда шупту чүве аайлажып турар». 17.25 Улусчу аялгалар. 17.35 «Хоруглуг хоорай». Эртем-тайылбырлыг фильм. 9.10 сериялары.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Барымдаалыг фильм. 18.55 «Овур-хевир». Видеоканал. Тыва АССР-ниң алдарлыг чурукчузу И. Салчак. Тываның композиторлары уругларга: Д. Хүреш-оол. 19.45 Медээлер. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Кым сөөлүл? азы Херевлекчи негелде тургузуп тур». Телеочерк. 20.45 Коллаж. 20.50 Теннис. Делегей турнири. «Рафт дженерал фудс». Херээженнер. 21.30 Бүгүдеге спорт. 21.45 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.15 —01.35 «Кара чаңгыс эргим эр». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 «Үе». 19.00 «Ногай чурумалдар». 19.30 Барымдаалыг фильм. 20.00 — 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Суббота

ОКТЯБРЬ 6

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Бистиң садывыс. 9.05 Кижи. Чер. Октаргай. 10.05 «Партнер». Коммерция медээчизи. 10.35 Б. Кимягаров режиссерның фильмнери. «Шүлүкчүнүң салым-чолу». 12.30 «Дириг амытаннар оранында». 13.30 Медээ. 14.00. Озал-ондак чок шимчээшкин. 14.30 В. Д. Захарченко чогаалчы-биле ужуражыышкын. 16.05 К. Яблоньский (фортепиано) ойнаар. Польша ТВ-зи. 16.30 Өг-бүле экраны. «Чай төнгелекте». 18.05 Мультфильм. 18.25 «Делегей панорамазы». 19.10 Концерт. 19.25 ССРЭ-ниң чазак черинде. 19.35 И. Грабарьның мастерскаязында. 19.50 «Мускал». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Мускал». 2-ги сериязы. 22.40 «Москва — Сиэтл». Хөгжүмнүг чурумал. 23.05— 23.30 Медээлер.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 «Өг-бүле» телепрограмма. 9.25 Украина биле Молдавияның театрларының республикалар фестивалының дугайында. 10.55 ССРЭ-ниң башкылар эвилели. 11.25 Буян чедирилгезиниң концерти. Д. Питерс (скрипка). (Австралия). 12.00 «Ханада чуруктар». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.25 Депшилге. Информация. Реклама. 13.55 «Совет Россия». Видеоканал. 17.45 «Бистиң чурттап чоруур оранывыс». Ю. Беляшкин режиссерның фильмнери. «Дмитрий Шостакович». 18.55 «Арена». Спорттуг программа. 19.55 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.10 Теннис. Делегей турнири. «Крафт дженерал фудс». Херээженнер. 21.00 «Үе». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 23.00 Фильм-концерт. 00.05 Улуг кижилерге мультфильм. 00.25—02.45 «Карала кижи». Уран-чечен телефильм. 1-2 сериялары.

Воскресенье

ОКТЯБРЬ 7

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Бүгүдеге спорт. 8.15 Ритмниг гимнастика. 8.45 «Спортлото» тиражы. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ала-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Делегейни дескиндир». Альманах. 12.30 «Хөгжүмнүг киоск». 13.00 «Кадыкшыл». 13.45 «Арбаттың аялгалары». Уран-чечен фильм. 1-ги сериязы. 15.00 ХТК-90. Днепропетровскиниң күрүне университеди биле Донецкиниң политехниктиг институдунуң командаларының ужуражыышкыны. 17.05 «Эки эртен-биле» дамчыдылганың 30 чыл болганынга тураскааткан программа. 19.40 «Арбаттың аялгалары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Бөдүүн база мөңге чүүлдер дугайында. 21.45 «Чер — бистиң нити бажыңывыс». Фотоконкурс. 21.50 Хөй сериялыг ойнаарактар телефильм-концертиниң баштайгы көргүзүү. «Маппет-шоу». 1-2 сериялары. (Великобритания). 22.40 — 23.05 Бүгү-россия конкурузунуң лауреады Л. Лукин (домра) ойнаар.

ИИИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Экии, сабантуй!». 9.00 «Көрүкчүлер сонуургалының шаңналы». Кинофестиваль. «Египет чурттуг кижи». 9.40 В. Комаров. Концерт. 10.00 В. Коростылев. «Гринниң чуртунда кижи». Уругларга телешии, 1-2 кезектери. 12.10 Телефильм. 13.00 «Ханада чуруктар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.30 «Совет Россия». Видеоканал. 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 «Хая көрүкүрүн утпа». Уран-чечен телефильм. 19.35 Оруктарга чогааттынган ырылар. Моштаковтарның цыган ансамблиниң концерти. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 Теннис. Делегей турнири. «Крафт дженерал фудс». Херээженнер. 21.00 «Үе». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн демдеглели. 22.30 Москвада Марфо-Марьинск хүрээзиниң дугайында. 23.00 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. «Динамо» (Киев)— ЦСКА. 00.50—01.00 Коллаж.

КИНО

СЕНТЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Полуночный голос» (КУР) 9.20. 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

Видеозал: «Машина смерти» 10.00. 14.00, 18.00, «Улица проклятых» 12.00, 16.00, 19.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ох, уж эта Настя!» 9.00, «Достояние республики» (2 сериялыг) 10.40, 13.20, 18.00, «Богдитя» (Индия) 16.00. 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Красные дьяволята» 12.00, «Петух не запоет» 14.00, «Экипаж» (2 сериялыг) 16.00, 18.40 шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «ЭДС» 13.00, Собственными стараниями» 15.20, 18.40 шактарда.

ОКТЯБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Барышня из Вилько» (Польша, 2 сериялыг) 9.00, 13.10, 17.20, «Витебское дело» 11.10, 15.20, 19.30 шактарда.

Видеозал: «Плохой Ниньзя» 9.40, 13.20, 17.40, «Смертельный город» 11.40 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бог-дитя» 13.30, 15.20, 17.10, 19.00 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Тайна жителей Луны» 9.00, 12.30, «Иван да Марья» 10.40, 14.10 «Полуночный голос» 16.00, 18.00, 20.00 (узаткан) шактарда.

«ЕНИСЕЙ» к/б: «Под небом голубым» 17.30, 19.20 шактарда.

Чагыдылга—91

Чагыдылга сентябрь 1-ден эгелээн. Ол чүгле 2 ай дургузунда, октябрь 31-ге чедир уламчылааш, доостур. «Шын» солун неделяда 5 катап үнер. Чылда 260 номер парлаттынар.

«Шын» солуннуң чылда чагыдылга өртээ — 15 рубль 60 көпеек. Солуннуң бир экземплярының өртээ 6 көпеек. Чагыдылганы чыл хуусаалыг кылып алыры таарымчалыг.

Киоскилерге хостуг садарынга бир экземплярның өртээ 10 көпеек болур.

Солуннуң индекизи: 54241.

СОЛУНГА НОМЧУКЧУЛАРНЫҢ ХАМААРЫЛГАЗЫ

Чагыдылганың баштайгы чартык айында Улуг-Хем районга 226 «Шын» чагыттынган дугайында медээни чоокта чаа парлаан бис. Оон иштинде 10 муң ажыг чурттакчылыг Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчылары чүгле 43-ти чагыткан болган. Ол дээрге чамдык кожээ суурларның чагыдылгазындан эвээш сан-дыр.

Бистиң ол районда тускай корреспондентивис Кодур-оол Ооя хоорай чурттакчыларының чамдызынга солуннар чагыдылгазынга хамааржыштыр кыска айтырыглар салган. Моон адаанда оларның харыыларын парладывыс.

Галина ДАМЧАИ, столоваяның кассири: — «Шын», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» солуннарны чагыдып алдым. Ам район солуннун чагыдып алыр деп тур мен. Бистиң бо столоваявыс коллективинге парлалга тарадыкчызы турган болза, немей чагыдылганы ам дораан-даа кылып ап болур мен. Даңгаар «Союзпечатьче» маңнап турар дээрге чай белен тывылбас боор-дур. Организация бүрүзүнге парлалга тарадыкчылары турар болза, солуннар чагыдылгазы аажок дуудай бээр ийик. Бир-ле дугаарында солуннарның дөрткү арыннарын сонуургаарымны кымдан-даа чажырбас мен. «Шынның» бирги, ийиги арыннарынга партия болгаш чазактың калбак материалдарын хелүн эттир делгеренгей тырыдарынга таарзынмас чордум. Оларны кызыра парлаарының аргалары чок турган чоор бе?

Мара ДАЖЫ, хлеб заводунуң ажылчыны. — Солуннар чагытпайн турар мен. Ам оларның өртек-үнези улгаткан болганга мырыңай чагытпас мен.

Маскыр-оол ТАРТАН-ООЛ, бир дугаар школаның башкызы: — «Шынның» доктаамал номчукчузу мен. Келир чылдан эгелеп, «Шын» улуг-хүнде үнмес апаар дээрзинге дыка-ла таарзынмас кижи чордум. Бөгүнгү практикадан алырга, ол солун эң номчуштуг материалдарын улуг-хүн номерлеринге парлаар чорду. Шыны херек, дыштаныр хүнде үнген солунну кижи чүве арттырбайн номчуур чүве. Анаа хүннерде ажыл-хожулга чарлыкааш, чамдык номчупну дег материалдарын кижи улуг-каралап каапкар. Улуг-хүнден өске хүнү солун үнмес кылдыр шилип алза.

Спорт дугайында материалдарны аажок сонуургаар кижи мен, ынчалза-даа оон дугайын кижи сеткилин долузу-биле хаара туда бээр кылдыр бижиптер корреспондентилер эвээш чорду. Бодум хуумда спортка хамаарышкан материалдар конкурузунга киржир сорулгалыг мен.

Александр ДОНГАК, районуң тракторизи: — Өртек улгатканынга моондакталбайн, «Шын» биле «Улуг-Хемни» чагыдып алыр деп тур мен. Ап турар акша-шалыңымның шаа-ла ол.

Татьяна ХОВАЛЫГ, АКМК-ның секретарь-машинакчызы: — Солуннарны чагыдып алыксап турар мен. Ынчалза-даа оларны чагыдыг алгаш, алыры берге. Чүл дээрге тос дугаар общежитиеде чурттап турар мен, а ында почта хааржактарын, солуннар чедирилгезин чогуур деңнелинге чедир организаставаан. Октябрь ортаа үезинге чедир районнуң харылзаа белдири солуннарны адресаттарынга чедирилгезин холга албас болза, чагыдылга чок артып каарым чадапчок.

Ол-ла хүн бистиң корреспондентивис «Эйлиг-Хем» совхозтуң бөлүк малчыннары Василий Доржуга, Шуут-оол Биче-оолга, Алдын-оол Суванга болгаш өскелерге-даа ужурашкан.

«Солун, сеткүүл чагыдылгазы ам бисти дүвүреттейн турар, чүге дээрге бистиң почтачывыс Наталья Сат чыылдаа-ла келгеш организастап каапкан. «Шын», «Тываның аныяктары», «Улуг-Хем» солуннарны тус-тузунда чагыдып алгылаан бис» — деп, олар чугаалаан.

САГЫШ ЫШКАШ БОЛЗА...

Чуртта саазын бүдүрериниң айтырыы бергедээнинден, солун, сеткүүлдерни үндүрери бир янзы апарып, өртек-үнези-даа улгадып турар-дыр. Рынок харылзааларынче шилчип кирерививс бо айтырыгны улам парыладып турбайн аан. Байдал берге-даа болза, кижи бүрүзү парлалга бижидилгезинче кичээнгейни салыр боор деп идегээр бис. Бот дугайты идегелди салбас мен.

Келир чылдан эгелээш, солунну неделяда беш катап үндүрер дээнинге таарзынмас-тыр мен. Солуннуң өртээниң улгатканынга кижи хомудаар чүве чок.

Саазын айтырыы бергедеп турар. Моолдар боттарының чурт иштинде саазынны кылып турар, магалыг-дыр. Биске ону кылып шыдаар бе деп айтырыг тургустунуп келир. Школага география башкылап келген дуржулгамдан саазынны канчаар бүдүрер дугайында кинону уругларга бо-ла көргүзүп келдим. Бот дугайты бодаарга, биске саазын бүдүрүлгезин тургузуп болгу дег. Ыяш байлаа бисте элбек. Биче бүдүрүлгелер ажыдар деп ССРЭ-ниң чазааның саналы база бар болгай.

Сагыш ышкаш чүве болза, «Шынның» воскресеньеде үнер номерин эң-не солун, көрүштүг, номчуштуг кылыр. Ол номерге авторларга гонарар төлевес, кирген орулганы солуннуң материал-техниктиг базазынче шилчидип бээр. Саналым-дыр ийин, хуула.

Оюя КОРОДА,
башкы.
Таңды район.

Кызыл хоорай Совединиң шиитпирин ёзугаар тургустунган № 9 депутаттар бөлүү № 1 ортумак профтехучилищениң бажыңында ажылдап турар, адрези: Кызыл хоорай, Салчак Тока кудумчузу, бажың № 14, башкылар өрээли, телефону 3-03-95.

Соңгукчуларны среда хүнүнде 16 шактан 18 шакка чедир хүлээп алыр.

Депутаттар бөлүүнүң составында Тыва АССР-ниң улус депутаттары Б. С. Нечаев, М. С. Козлов, Кызыл хоорайның улус депутаттары И. Д. Самдан—№ 98 округ, В. Г. Редькин—№ 99 округ, О. В. Иванова— № 100 округ, Н. С. Туренко—№ 101 округ, Н. Н. Ужечкин—№ 102 округ, В. С. Григорьева—№ 103 округ, М. И. Цура—№ 104 округ, Е. У. Лоовай—№ 105 округ, Л. П. Рожкова—№ 106 округ, Л. Ш. Оюн—№ 107 округ, Д. Х. Дан-Сюрюн—№ 108 округ, А. П. Куксин—№ 109 округ, В. П. Козловский—№ 110 округ, В. Д. Глазунова—№ 111 округ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 — Индекс 54241.

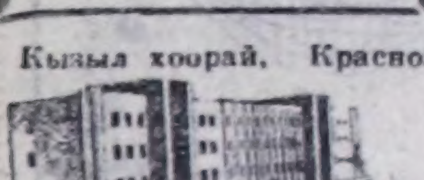

Редакторнуң оралакчызы
А. С. ДЕМБИРЕЛЬ

ТЕЛЕФОННАРЫ ◆ редактор — 3-43-34 ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26 ◆ харыысалгалыг секретарь — 3-34-92 ◆ оралакчылары — 3-45-93 Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82 3-36-25 идеология — 3-34-57; ◆ совет тургузуг — 3-34-98 3-41-23 үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73 ◆ агроүлетпүр — 3-41-16 ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11 ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; корректорлар — 3-37-11 ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41 ◆ солун келбейн барза — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41.

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга ажызы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Чагыг № 500.